

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου

*Συμβολή στην αρχαιολογία και
τοπογραφία της Αζανίας
(Βόρειας Αρκαδίας)
Επαρχία Καλαβρύτων*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΜΟΣ Α΄
ΚΕΙΜΕΝΟ

ΠΑΤΡΑ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄ 1: ΚΕΙΜΕΝΟ

Περιεχόμενα	I–II
Πρόλογος	III–V
Συντομογραφίες	VI–VII
I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1–8
II. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	9–37
-IIA. Εδαφικό ανάγλυφο	9–23
-IIA 1. Ορειογραφία	10–12
-IIA 2. Πεδινά	12–13
-IIA 3. Υδρογραφία	13–23
- II A 3α. Ποταμοί	14–19
- II A 3β. Λίμνες	19
- II A 3β. Πηγές	20–23
-IIB. Παλαιογεωγραφία–Γεωμορφολογία	23–26
-IIB 1. Υπέδαφος	25
-IIB 2. Έδαφος	26
-IIG. Κλίμα	26–27
-IID. Χλωρίδα–Πανίδα	27–32
-IIE. Τεκτονική–Σεισμικότητα	32–33
-Κατάλογος Πινάκων	34–37
III. ΙΣΤΟΡΙΑ	38–46
- IIIA. Ιστορικό διάγραμμα	38–43
- IIIB. Όρια	43–46
IV. ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ	47–359
-Συνοπτικός Κατάλογος Θέσεων κατ’ Αύξοντα Αριθμό	47–63
-Συνοπτικός Κατάλογος Θέσεων κατ’ Αλφαβητική Σειρά	64–80
-I. Περιοχή Καλαβρύτων (Θέσεις 1–135)	81–194
-II. Περιοχή Νωνάκριδος (Θέσεις 136–138)	195–197
-III. Περιοχή Κλειτορίας–Λευκασίου (Θέσεις 139–221)	198–260
-IV. Περιοχή Αροανίας (Θέσεις 222–273)	261–307
-V. Περιοχή Παίων (Θέσεις 274–325)	308–345
-Κατάλογος Επιγραφών κατά Θέση Εύρεσης	346–359

ΤΟΜΟΣ Α΄ 2: ΚΕΙΜΕΝΟ

V. ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ	360–548
-VA. Το οικιστικό πλέγμα	360–447
-VB. Ύδρευση	448–452
-VI. Άμυνα	453–463
-VD. Νεκροταφεία	464–477
-VE. Ιερά	478–501
-VST. Οδικό δίκτυο	502–533
-VZ. Γέφυρες	534–537
-Πίνακας Θέσεων με Αρχαιότητες κατά Εποχές	538–548

VI. ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ	549–562
VII. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	563–574
Το αρχαϊκό Λεόντιον-Καστρίτσι Κάτω Βλασίας	
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ–ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	575–623
-Συντομογραφίες	575–577
-Βιβλιογραφία	578–623

ΤΟΜΟΣ Β΄: ΕΙΚΟΝΕΣ

Κατάλογος Εικόνων Κεφ. II (Εικ. 1–34)	624–625
Κατάλογος Εικόνων Κεφ. IV (Εικ. 35–567)	626–658
Κατάλογος Εικόνων Κεφ. VII (Εικ. 568–607)	659–660
Εικόνες Κεφ. II	661–681
Εικόνες Κεφ. IV	682–1006
Εικόνες Κεφ. VII	1007–1030

ΤΟΜΟΣ Γ΄: ΣΧΕΔΙΑ

Κατάλογος Σχεδίων Κεφ. IV (Σχ. 1–82)	1031–1036
Κατάλογος Σχεδίων Κεφ. VII (Σχ. 83–91)	1037
ΣΧΕΔΙΑ	

ΤΟΜΟΣ Δ΄: ΧΑΡΤΕΣ

Κατάλογος Χαρτών Κεφ. II (Χάρτες 1–5)	1038
Κατάλογος Χαρτών Κεφ. IV (Χάρτες 6–10)	1039
Κατάλογος θέσεων αναγραφομένων στο Χάρτη 6 (Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)	1040–1043
Κατάλογος θέσεων αναγραφομένων στο Χάρτη 7 (Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)	1044–1045
Κατάλογος θέσεων αναγραφομένων στο Χάρτη 8 (Φύλλο ΔΑΦΝΗ)	1046–1053
Κατάλογος θέσεων αναγραφομένων στο Χάρτη 9 (Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)	1054–1057
Κατάλογος θέσεων αναγραφομένων στο Χάρτη 10 (Φύλλο ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ)	1058
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΔΕΣΕΩΣ ΦΥΛΛΩΝ	
ΧΡΩΜΑΤΙΚΟ–ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ	
ΧΑΡΤΕΣ	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αφορμή για τη μελέτη της τοπογραφίας της Επαρχίας Καλαβρύτων αποτέλεσε η ενασχόλησή μου με την περιοχή στο πλαίσιο της άσκησης των υπηρεσιακών καθηκόντων μου, καθώς μου είχε ανατεθεί η αρχαιολογική επιστασία από τους Προϊσταμένους μου, κ. Λάζαρο Κολώνα και Μιχάλη Πετρόπουλο, ήδη από το 1996. Με την προτροπή του Μιχάλη Πετρόπουλου αρχικά και στη συνέχεια με την υπόδειξη του αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Γιάννη Α. Πίκουλα, ανέλαβα την εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής με θέμα «Συμβολή στην αρχαιολογία και τοπογραφία της Αζανίας (Βόρειας Αρκαδίας), Επαρχία Καλαβρύτων». Η εργασία δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς την ακούραστη παρακολούθηση, το συνεχές ενδιαφέρον και την προσωπική υποστήριξη του ανωτέρω επιβλέποντα, καθώς και τον χρόνο που διέθεσε για την ανάγνωση και διόρθωση των κειμένων. Δεν ξεχνώ μία εξόρμηση μαζί του στην Επαρχία Καλαβρύτων (22–26.8.2003) που μετείχαν οι φίλοι και συνάδελφοι Ευαγγελία Ελευθερίου, Ελένη Σαλαβούρα και Γεώργιος Τερζής, όχι μόνο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του στο πεδίο, αλλά κυρίως ως έμπρακτη απόδειξη ενδιαφέροντος. Τον ευχαριστώ από καρδιάς για όλα. Επίσης, θερμές ευχαριστίες οφείλω στα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής, τους καθηγητές Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα και Πάνο Βαλαβάνη για την πολύτιμη βοήθειά τους.

Η παρούσα εργασία είναι μια προσπάθεια που αφορά στην ανασύνθεση της οικιστικής ιστορίας της Επαρχίας Καλαβρύτων, η οποία στην αρχαιότητα αποτελούσε το βόρειο τμήμα της Αρκαδίας. Κύριος σκοπός της είναι η ταύτιση των πόλεων και λοιπών οικισμών, τα ονόματα των οποίων μας παραδίδει η αρχαία γραμματεία και ειδικότερα ο Πausanίας, και ο εντοπισμός νέων θέσεων. Επιπλέον, η έρευνα περιλαμβάνει την άμυνα (οχυρά), τα ιερά, τα νεκροταφεία, το οδικό δίκτυο και την ύδρευση, τα οποία συμπληρώνουν το οικιστικό πλέγμα της περιοχής.

Η εργασία αυτή έφθασε στο τέλος χάρη στην εκπαιδευτική άδεια δύο ετών, που μου παραχωρήθηκε από το ΥΠΠΟ, σύμφωνα με τις αρ. ΥΠΠΟ / ΔΙΟΙΚ / Α4 / ΠΜΥ / 19508 / 10.04.2003 και αρ. ΥΠΠΟ / ΔΙΟΙΚ / Α4 / ΠΜΥ / 820578/ 9519/ 10.11.2004 Υπουργικές Αποφάσεις, με ημερομηνία έναρξης 01.05.2003 και λήξης 30.04.2004 και 01.03.2005 και 28.02.2006 αντίστοιχα. Στο διάστημα αυτό, απαλλαγμένη εν μέρει από τα υπηρεσιακά μου καθήκοντα, ολοκλήρωσα την επιφανειακή έρευνα στο μεγαλύτερο μέρος της καθώς και μεγάλο μέρος της συγγραφής του κειμένου.

Τον Προϊστάμενο της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Πετρόπουλο ευχαριστώ θερμά για την άδεια δημοσίευσης μέρους του υλικού, καθώς και τη βοήθεια που μου παρείχε σε όλα τα στάδια αυτής της εργασίας, καθώς και την νυν Προϊσταμένη της ΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Ζωή

Ασλαματζίδου. Ευχαριστίες και ευγνωμοσύνη οφείλω στους αρχαιοφύλακες της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, υπεύθυνους για την Επαρχία Καλαβρύτων, Χρήστο Τεμπέλη και Αθανασία Γουλιάμη, και στο σύζυγο της τελευταίας, Δημήτριο Κόλλια, οι οποίοι υπήρξαν ακούραστοι οδηγοί μου στις αυτοψίες και το περπάτημα του χώρου· χωρίς τη βοήθεια τους δεν θα ήταν δυνατόν να φθάσει σε πέρας η εργασία. Πολλές ευχαριστίες οφείλω επίσης και στους κατοίκους της περιοχής. Οι εκάστοτε συζητήσεις και συνεργασίες με τους συναδέλφους Μιχάλη Πετρόπουλο, Ιωάννη Μόσχο, Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, Ερωφίλη-Ιριδα Κόλια, Ανδρέα Γ. Βόρδο, Αναστασία Γκαδόλου, Ολυμπία Βικάτου και Αναστασία Κουμούση συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της μελέτης.

Την αγαπημένη φίλη Σεβαστιανή Γαϊτανίδου ευχαριστώ για τις πολλές συντροφικές ώρες που περάσαμε μαζί, ώστε η γενική εμφάνιση του κειμένου να είναι άρτια, χάρη και στη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας. Με την καρτερικότητα και την απεριόριστη υπομονή της συνέβαλε τα μέγιστα.

Θα ήθελα να εκφράσω ιδιαίτερα θερμές ευχαριστίες στον τοπογράφο-σχεδιαστή Χαράλαμπο Μαρινόπουλο, ο οποίος ενέταξε τις θέσεις και την κατεύθυνση του οδικού δικτύου στους χάρτες της ΓΥΣ. Ευχαριστίες θερμές εκφράζω και στη Μαρία Πετροπούλου-Φιλιππούλου, στην οποία οφείλεται η σχεδίαση των αντικειμένων και των οστράκων. Από τη θέση αυτή ευχαριστώ τους υπομηχανικούς της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, Κωνσταντίνο Κατσιδήμα, Γεωργία Παπούλια και την αείμνηστη Λαμπρινή Σταυροπούλου, τους σχεδιαστές Μαρία Γκολφινοπούλου και Κανέλλο Δίπλα, καθώς και τις επί συμβάσει σχεδιάστριες Κυριακή Σάββα και Παναγιώτα Δημητροπούλου. Ασφαλώς η μελέτη δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη συντήρηση των ευρημάτων. Γι' αυτή την επίπονη και υπεύθυνη εργασία οφείλω ευχαριστίες στους συντηρητές αρχαιοτήτων της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, Λεωνίδα Παυλάτο, Βασίλειο Κύρκο, Ουρανία Γιαννακοπούλου-Παυλάτου, Δέσποινα Μαρινοπούλου, Ελένη Γιαννακούρα, καθώς και τις τεχνίτριες Παναγιώτα Γαλύφα και Κατερίνα Σταματοπούλου. Ευχαριστίες οφείλονται στο φωτογράφο Πέτρο Κωνσταντόπουλο, ο οποίος ανέλαβε τη φωτογράφιση των ευρημάτων. Για τις αεροφωτογραφίες, λήψεις και ανατυπώσεις ορισμένων φωτογραφιών που προέρχονται από το αρχείο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ ευχαριστώ τους υπαλλήλους της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, Λένα Χριστοπούλου και Δημήτριο Ντόντη. Ευχαριστίες οφείλω και στους αρχιτεχνίτες της Εφορείας, Παναγιώτη Μιχαλόπουλο, Σπύρο Πήττα, Ιωάννη Χρυσικό, Ανδρέα Ντέβα και Δημήτριο Ευαγγελίου, καθώς και στους φίλους Νικόλαο Καπογιαννόπουλο, Κωνσταντίνα Κόλλια-Δοντά και Κώστα Δοντά για τη στήριξή τους.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στους Dr. Σταύρο Χονδρό, Γεωλόγο-Υδρογεωλόγο, Dr. Ξενοφώντα Σταυρόπουλο, Γεωλόγο-Υδρογεωλόγο, αναπληρωτή καθηγητή του ΕΜΠ, και Dr. Λεωνίδα Σταματοπούλου, Γεωλόγο-Υδρογεωλόγο, επίκουρο καθηγητή του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, Τομέα ΓΘΓΓ, οι οποίοι μου παρείχαν ως ειδικοί στοιχεία

γεωλογικά και υδρολογικά για την περιοχή των Καλαβρύτων, πολύ χρήσιμα για τη συγγραφή του σχετικού κεφαλαίου.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

ΑΡΧ	Αρχαϊκή εποχή
ΒΥΖ	Βυζαντινή εποχή
ΓΕ	Γεωμετρική εποχή
γρ.	Γραμμάρια
ΓΥΣ	Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού
ΔΜΤΕ	Δελτίο Μνημειακής Τοπογραφίας Εφορείας
ΕΒΑ	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
ΕΛΛ	Ελληνιστική εποχή
ΕΝΕΤ	Ενετοκρατία 1685–1715 μ.Χ.
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΕΠΤΑ	Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης
Ημερ.	Ημερολόγιο
κατ.	Καταγραφή
ΚΛ	Κλασική εποχή
ΚΠΣ	Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης
ΔΜΠ	Κατάλογος Λιθίνων Μουσείου Πατρών
ΔΚ	Κατάλογος Λιθίνων Επαρχίας Καλαβρύτων
ΜΓΕ	Μεσογεωμετρική εποχή
ΜΕ	Μεσοελλαδική εποχή
ΜΜΠ	Κατάλογος Μικροαντικειμένων Μουσείου Πατρών
ΜΒΥΖ	Μεσοβυζαντινή περίοδος 805–1205 μ.Χ.
ΜΤΒΥΖ	Μεταβυζαντινή περίοδος 1460–1821[1 ^η Οθωμανική περίοδος 1460–1685, 2 ^η Οθωμανική περίοδος 1715–1821]
Ν	Νεολιθική εποχή
ΝΝ	Νεώτερη Νεολιθική εποχή
ΟΤΕ	Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας
παλ.	Παλαιόν

* Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη παρατίθενται οι παρακάτω συντομογραφίες, που χρησιμοποιήθηκαν στο

ΠΜΠ	Κατάλογος Πηλίνων Μουσείου Πατρών
ΠΑΡΧ	Πρώιμη Αρχαϊκή εποχή
ΠΕ	Πρωτοελλαδική εποχή
πρ.	Πρωτόκολλο
ΠΓΕ	Πρωτογεωμετρική εποχή
ΠΒΥΖ	Πρωτοβυζαντινή εποχή
ΠΡ	Προϊστορικά
ΡΩΜ	Ρωμαϊκή εποχή
σωζ.	Σωζόμενο
τοπων.	Τοπωνύμιο
ΥΑΡΧ	Υστεροαρχαϊκή περίοδος
ΥΒΥΖ	Υστεροβυζαντινή περίοδος 1262–1430/1460 μ.Χ.
ΥΓΕ	Υστερογεωμετρική εποχή
ΥΕ	Υστεροελλαδική εποχή, ή Μυκηναϊκή εποχή
ΥΚΛ	Υστεροκλασική εποχή
ΥΝ	Υστερονεολιθική εποχή
ΥΠΕΠΘ	Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
ΥΠΠΟ	Υπουργείο Πολιτισμού
ΥΡΩΜ	Υστερορωμαϊκή εποχή
ύψ.	Ύψος
υψόμ.	Υψόμετρο
ΦΕΚ	Φύλλον Εφημερίδος Κυβερνήσεως

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΙΑ. Η ΠΡΟΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ο χώρος, που εξετάζεται, αποτελεί τη σημερινή Επαρχία Καλαβρύτων, καθώς και την περιοχή των Κλουκινοχωρίων, ή της Νωνάκριδος του Δήμου Ακράτας του Νομού Αχαΐας. Στα Β και ΒΑ η Επαρχία Καλαβρύτων συνορεύει με την Επαρχία Αιγιαλείας, στα Α με τα Αροάνια όρη (Χελμός), στα Ν με το Νομό Αρκαδίας στα ΝΑ με το όρος Πεντέλεια, ή Ντουρντουβάνα, που τη χωρίζει από το Νομό Κορινθίας, στα ΒΔ με την Επαρχία Πατρών και στα ΝΔ με το Νομό Ηλείας. Με την παρούσα εργασία, επιχειρείται η διερεύνηση της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή, από τη Νεολιθική εποχή έως και τα ύστερα Ρωμαϊκά χρόνια. Επιπλέον, μικρή αναφορά γίνεται και στα μετέπειτα χρόνια, στα Βυζαντινά και τα Νεώτερα, αφού τα λείψανα των ιστορικών αυτών περιόδων αποτελούν συνέχεια της ανθρώπινης δραστηριότητας στο χώρο. Το μεγαλύτερο μέρος της Επαρχίας Καλαβρύτων στην αρχαιότητα δεν ανήκε στην Αχαΐα, αλλά στη Βόρεια Αρκαδία, γνωστή ως Αζανία¹· το όνομα το οφείλει στον Αζάνα, γιο του Αρκάδα, που ήταν απόγονος του πρώτου βασιλιά της Αρκαδίας Πελασγού, από τον οποίο η Αρκαδία είχε ονομαστεί αρχικά Πελασγία. Μερικά τμήματα της αρχαίας Αζανίας¹ βρίσκονται σήμερα στους Νομούς Κορινθίας και Αρκαδίας. Το βορειότερο, όμως, τμήμα (λεκάνη Βάλτας) της σημερινής Επαρχίας Καλαβρύτων ανήκε στην αρχαία Αχαΐα.

Τον 19^ο αι. και 20^ο αι. πολλοί ξένοι περιηγητές, αρχαιολόγοι, στρατιωτικοί, διπλωμάτες, όπως οι W. Gell, E. Dodwell, F. Rouqueville, W. M. Leake, E. P. Boblaye, E. Curtius, C. Bursian, A. Philippson, E. Meyer κ.ά. ασχολήθηκαν με την Πελοπόννησο και κατ' επέκταση με τη συγκεκριμένη περιοχή και έδωσαν χρήσιμες πληροφορίες, σε ό,τι αφορά στην ιστορία και την τοπογραφία. Το έργο τους αναμφισβήτητα είναι πολύτιμο.

Ο φιλόλογος Γ. Παπανδρέου είναι ο μοναδικός που έχει ασχοληθεί διεξοδικά με την Επαρχία Καλαβρύτων και θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει γράψει ολοκληρωμένη ιστορία. Τα τέσσερα κυριότερα έργα του είναι: η Αζανιάς, η Καλαβρυτινή Έπετηρίς, η Ιστορία τῶν Καλαβρύτων διὰ μέσου τῶν αἰώνων και Πάος (Σκούπι). Στο έργο του, Αζανιάς, που εξεδόθη το 1886 στον Πύργο, αναφέρεται κυρίως στην αρχαιότητα και λιγότερο στη σύγχρονη εποχή. Το 1906 εξεδόθη η Καλαβρυτινή Έπετηρίς, στο οποίο ασχολείται με τη γεωγραφία και την τοπογραφία της Επαρχίας Καλαβρύτων και συνοπτικά με την αρχαιότητα. Μέρος του βιβλίου αναφέρεται στην Ελληνική Σχολή του Σοπωτού, στους Καλαβρυτινούς δασκάλους της Τουρκοκρατίας, στην ιστορία της επισκοπής των Καλαβρύτων, στα Καλαβρυτινά μοναστήρια (Μέγα Σπήλαιο, Αγία Λαύρα, Άγιοι Θεόδωροι, Μονή Μακελλαριάς), στις Καλαβρυτινές οικογένειες που πρωτοστάτησαν στην επανάσταση του 1821 και στις αρχαίες πόλεις (Ψωφίδα,

¹. Για το θέμα βλ. Tausend 1993, 14–17. Baladié, 130, 298. Πίκουλας 1981–1982, 269–281. ΑΡΚΑΔΙΑ, 25–37. Jost 1985, 25–27, 27–220, 280, 281, 295, 313. Nielsen – Roy 1998, 5–43.

Κλείτορα, Λουσούς, Πάο, Κύναιθα). Το έργο του *Ιστορία τῶν Καλαβρύτων* διά μέσου τῶν αἰώνων, που είναι χωρίς χρονολογία έκδοσης, πρέπει να εκδόθηκε αργότερα, ίσως στη δεκαετία του '20, αφού σε αυτό μεταφέρει μεγάλο μέρος των δύο προηγούμενων, εμπλουτίζοντάς το με νέα στοιχεία, που προσπόρισε ο ίδιος, ή ήλθαν στο φως από άλλους ερευνητές. Και στα τέσσερα έργα του, εκτός από το ιστορικό μέρος, ο Γ. Παπανδρέου αναφέρεται στη γεωγραφία, στην παραγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, στην εκπαίδευση, στην κίνηση του πληθυσμού και τη λαογραφία. Εξίσου σημαντικό είναι και το άρθρο του *Ἐρευναι ἐν Καλαβρύτοις*, που δημοσιεύτηκε στα *Πρακτικά* της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΠΑΕ) το 1920.

Πολλά δοκίμια και άρθρα έχουν γραφεί κατά καιρούς από ερευνητές (φιλολόγους, δασκάλους, μηχανικούς, ιερείς κ.ά.), τα οποία είναι διάσπαρτα σε περιοδικά, εφημερίδες, στη Καλαβρυτινή Επετηρίδα και σε εγκυκλοπαίδειες της εποχής.

Ο πρώτος που πραγματοποίησε έρευνες ήταν ο Ν. Κυπαρίσσης, ο οποίος κατά τα έτη 1925–1927 ανέσκαψε περί τους 25 μυκηναϊκούς τάφους στη θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (**αρ. 29, χάρτης 6**) στο Βρυσάρι (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, κατά τα έτη 1929–1930 ερεύνησε επίσης μυκηναϊκούς τάφους στο Μάνεσι στη θέση Βρωμονέρι (**αρ. 90, χάρτης 7**) και στις αρχές της δεκαετίας του '30 (1933–1934) στον οικισμό Λομποκά του χωριού Μικρού Μποντιά στη θέση Κρασιά, ή Αλώνια (**αρ. 37, χάρτης 7**). Στα μέσα της δεκαετίας του '50 ο Ν. Γιαλούρης πραγματοποιεί και αυτός ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή. Ανασκάπτει το θέατρο και την πύλη στον αρχαιολογικό χώρο της Βλασίας, στη θέση Καστρίτσι (**αρ. 67, χάρτης 7, κεφ. VII**) και κατά τα έτη 1958–1960 τρεις μυκηναϊκούς τάφους στο Βρυσάρι (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα). Επιπλέον, εντοπίζει κατάλοιπα στον οικισμό Μουρίκι (**αρ. 38, χάρτης 7**) του χωριού Προφήτης Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι).

Στη δεκαετία του '40 ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλος πραγματοποιεί διαρκείς αυτοψίες στην περιοχή αυτή, εντοπίζει άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις, τις οποίες καταγράφει μέσω των αναφορών του, που φυλάσσονται στο αρχείο της ΣΤ' ΕΠΚΑ, και συγχρόνως προβαίνει σε ταυτίσεις πόλεων, ιερών, όπως: **α)** τοποθετεί στη θέση Κεραμιδιά του χωριού Δεχουνίου (**αρ. 273, χάρτης 9**) την κόμη των αρχαίων Σειρών, διότι «... συμφωνεί και ή απόστασις τῶν τριάντα σταδίων ἀπὸ τῆς Ψωφίδος», **β)** στην ταύτιση του ιερού της Κορίας Αθηνάς, αντικρούοντας τον Ε. Curtius, **γ)** εντοπίζει το φυλακείον στη θέση Βορός (**αρ. 282, χάρτης 8**) του δημοτικού διαμερίσματος Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), **δ)** ταυτίζει τη θέση Φραγκοκκλήσι (**αρ. 309, χάρτης 8**) της Σκοτάνης (παλ. τοπων. Κόκοβα) με την παραλαδώνια κόμη Σκοτάνη «... πιθανῶς πρόκειται ή θέσις τῆς ἀρχαίας Σκοτάνης, ἥτις ἔκειτο εἰς τὴν ὁδὸν Καφυῶν – Ψωφίδος». Σημειώνει πάντοτε στις αναφορές του «Γενική παρατήρησις διὰ τοὺς χώρους, οὓς ἐπεσκέφθην, εἶναι ὅτι τὰ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά

λείψανα ύφίστανται βαθμιαία καταστροφήν υπό τῶν χωρικῶν, οἵτινες θραύουν αὐτὰ εἴτε διὰ τὸ πορισθοῦν ὑλικὸν διὰ τὴν κατασκευὴν περιβόλων τῶν κτημάτων των εἴτε διότι παρεμποδίζουν τὴν καλλιέργειαν»².

Στη δεκαετία του '60 ο Ἐφορος Αρχαιοτήτων Ευθ. Μαστροκώστας πραγματοποιεῖ και εκείνος αυτοψίες στην περιοχή και επιπλέον διενεργεῖ μερικές σωστικές ανασκαφές. Οι Ν. Ζαφειρόπουλος και Ευθ. Μαστροκώστας επισημαίνουν ὅτι οι αρχαῖοι οικισμοί θα πρέπει να ανασκαφούν και τα αποτελέσματα των ανασκαφῶν να δημοσιευθῶν, στοιχείο απαραίτητο για την περαιτέρω πρόοδο και ανάδειξη μίας περιοχῆς. Πολλές φορές οι αναφορές τους σε θέσεις του Καλαβρυτινοῦ χώρου εἶναι μικρές αλλά σημαντικές. Μέσα σε αυτές τις λίγες γραμμές, μπορεί κάποιος να διαπιστώσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι αρχαιολόγοι εκείνοι εργάστηκαν και παρά τις δυσκολίες ἔφεραν σε πέρας σημαντικό ἔργο. Στις αποθήκες του Μουσείου Πατρῶν φυλάσσεται σημαντικός αριθμὸς ευρημάτων, που συνδυάζεται με τη δραστηριότητα εκείνων των ανθρώπων. Πολλές φορές μάλιστα, παρά την εξάντλησή τους μετέφεραν ευρήματα ἀκόμη και ἐπ' ὤμου. Ἐτσι, πέραν του ὅτι πολλές αρχαιότητες προστατεύθηκαν και κινητὰ ευρήματα μεταφέρθηκαν σε Μουσεία και αποθήκες, πολύτιμες πληροφορίες διασώθηκαν μέχρι τις ἡμέρες μας.

Από την εποχή του Ευθ. Μαστροκώστα και μετά οι πρώτες αναφορές στο Αρχαιολογικὸ Δελτίο γίνονται ἀπὸ τον ἴδιο. Συμβολή στη μελέτη της περιοχῆς αὐτῆς αποτελοῦν ὅλες οι μετέπειτα δραστηριότητες της ΣΤ' ΕΠΚΑ, οι οποίες περιλαμβάνονται στο Αρχαιολογικὸν Δελτίον και υπογράφονται ἀπὸ πολλούς, μέχρι σήμερα, υπηρετήσαντες αρχαιολόγους, ὅπως οι Φ. Πέτσας, Ι. Α. Παπαποστόλου, Μ. Πετρόπουλος, Θ. Κυριακού, Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Μ. Κωτσάκη, Μ. Λακάκη, Μ. Πετριτάκη.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80 ο Γ. Α. Πίκουλας ερεύνησε την περιοχή, πραγματοποιώντας πολλές αυτοψίες και επιφανειακές ἔρευνες και οι δημοσιεύσεις του κατέχουν ξεχωριστή θέση, επειδή σε αυτές, επιπλέον, συγκεντρώνονται ὅλες οι γραπτές πηγές που αναφέρονται στην Επαρχία Καλαβρυτῶν. Μερικές ἀπὸ αυτές ἐπιλύουν προβλήματα ιστορικής τοπογραφίας, δημιουργώντας ἔτσι εὐνοϊκές προϋποθέσεις για τη μελλοντική ἔρευνα.

Στις αρχές του '80 ἄρχισε η συστηματικὴ ανασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ το Αυστριακὸ Αρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο στους Λουσοῦς³, ὑπὸ τη διεύθυνση της Β. Μητσοπούλου-Leon και ἀπὸ το 2005 ὑπὸ τη διεύθυνση του G. Ladstätter. Τα αποτελέσματα των ανασκαφῶν

². Βλ. αρ. πρ. 670/24.10.1946 ἀναφορά του Εφόρου Ν. Ζαφειροπούλου πρὸς το Υπουργεῖο Παιδείας, Διεύθυνση Αρχαιοτήτων.

³. Πρώτος ο Ε. Dodwell δημοσίευσε τα ερείπια που εἶχε εντοπίσει στα ἀνατολικά της κοιλάδας. Για το θέμα βλ. RE s.v. Lousoi. Ο W. M. Leake (Leake, II 110) πίστευε ὅτι το ναὸ τον εἶχε εντοπίσει στη δυτικὴ πλευρὰ της κοιλάδας. Την πραγματικὴ θέση του ναοῦ και της πόλης ἐντόπισε πρώτος ο Γ. Παπανδρέου το 1886. Για μία δεκαετία αὐτὴ η σημαντικὴ μαρτυρία ξεχάστηκε και το 1897 ἐπισκέπτεται την περιοχή ο W. Dörpfeld συνοδευόμενος ἀπὸ τον Ad. Wilhelm. Το 1898 και 1899 με ἄδεια της Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης οι W. Reichel και A. Wilhelm ἀνασκάπτουν στο λόφο το ἱερό και τα αποτελέσματα της ἀνασκαφῆς δημοσιεύονται στο Öjh 4(1901)1-88.

περιλαμβάνονται στο ÖJh και συνοδεύονται από τις αντίστοιχες δημοσιεύσεις των Β. Μητσοπούλου-Leon, G. Ladstätter και C. Schauer.

Σημαντική είναι και η μονογραφία της Μ. Jost, *Sanctuaires et Cultes d' Arcadie*, η οποία κυκλοφόρησε το 1985 και πραγματεύεται τα ιερά και τις λατρείες όλης της Αρκαδίας με βάση τις πηγές. Εξίσου σημαντικές μελέτες για την περιοχή είναι των J. Roy και T.-H. Nielsen.

Το 1997 κυκλοφόρησε η μονογραφία του Αδ. Σάμψων, *Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μία Προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο*, που αφορά στην κατοίκηση του Σπηλαιίου των Καστριών, ή των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**), το οποίο βρίσκεται στο δημοτικό διαμέρισμα Καστριών του Δήμου Καλαβρύτων. Συμβολή στη μελέτη της περιοχής αποτελούν και οι διδακτορικές διατριβές των Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, *Ο μυκηναϊκός οικισμός του Αιγίου και η πρώιμη μυκηναϊκή εποχή στην Αχαΐα*, Αθήνα 1998 (αδημ. διδακτ. διατριβή) και Αν. Γκαδόλου, *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Κεραμεική Παραγωγή και Έθιμα Ταφής*, Αθήνα 2008.

Το 1989 στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός στην κοιλάδα του Αροάνιου» η Μ. Πετριτάκη πραγματοποιεί σωστικές ανασκαφές στη θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (**αρ. 183, χάρτης 8**), όπου τοποθετείται η σημαντική πόλη Κλείτωρ. Η Μ. Πετριτάκη έχει προβεί σε δημοσιεύσεις μερικών αποτελεσμάτων της έρευνας, οι οποίες έχουν επικεντρωθεί στο θέατρο. Από το 1997, υπό τη διεύθυνση της ίδιας συναδέλφου, διενεργείται συστηματική ανασκαφή στον παραπάνω χώρο. Συμβολή στην έρευνα της περιοχής αποτελούν και τα άρθρα του Μ. Πετρόπουλου.

Ανασκαφή, επίσης, έχει διενεργήσει και η καθηγήτρια Χρ. Καρδαρά στη θέση Άγιος Πέτρος, που ανήκει στην εδαφική περιφέρεια της Κοντοβάζαινας Γορτυνίας, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν στη μονογραφία της με τίτλο *Άφροδίτη Έρυνκίνη*, που αφορά σε ιερό στη μεθόρια περιοχή. Οι απόψεις της, ως προς την ταύτιση του ιερού, αντικρούστηκαν πειστικά από τον Γ. Α. Πίκουλα⁴.

Για τις αρχαίες πόλεις που βρίσκονται στην Επαρχία Καλαβρύτων, υπάρχουν μονογραφίες τοπικών λογίων: Ι. Λάμπρου, στην οποία γίνεται ιστορική αναδρομή της αρχαίας πόλης του Κλείτωρος από τον 7^ο αι. π.Χ. έως τους πρώτους αιώνες μ.Χ. που η πόλη εγκαταλείπεται· Κ. Θ. Κυριακόπουλου, στην οποία έχουμε διαχρονική αναφορά στην πόλη της Πάου και του Σκουπίου που στην πραγματικότητα είναι μία νέα έκδοση της αντίστοιχης μονογραφίας του Γ. Παπανδρέου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε ότι υπάρχουν και μικρότερες «τοπικές ιστορίες» που αφορούν στην ιστορία του κάθε χωριού ξεχωριστά, όπως π.χ. του Π. Γ. Σιγαλού, που αφορά στους αρχαίους Λουσούς, του Α. Θ. Λέλου, που αφορά στην ιστορία της αρχαίας Ψωφίδας και του Λιβαρτζίου, του Α. Χρ. Βορύλλα, στην οποία επιχειρείται

⁴. Πίκουλας 2000–2003, 333–344, πίν. 85–86.

μία ιστορική διαδρομή της Κέρτεζης από την αρχαιότητα μέχρι τη μεταπολεμική Ελλάδα, του Κ. Δ. Πάτση που περιγράφεται η ιστορία της Χόβολης Καλαβρύτων και των ομόρων προς αυτήν περιοχών, του Τ. Α. Καραλή, στην οποία περιγράφεται η ιστορία της Λυκουριάς και τα χρόνια της Κατοχής και του Θ. Γ. Αργυρόπουλου που αφορά στην ιστορία των Φιλίων και της Ιεράς Μονής Αγίου Αθανασίου Φιλίων. Επίσης δύο μονογραφίες του Β. Τακτικού, εκ των οποίων η μία αναφέρεται σε όλα τα χωριά νότια του Ερυμάνθου και η άλλη αφορά στην καταγραφή και ανάδειξη των ιστορικών μνημείων των αρχαίων πόλεων της περιοχής σε σχέση με το ιερό της Ολυμπίας.

ΙΒ. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η πρώτη ουσιαστική επαφή μου με την περιοχή έγινε το 1996, όταν μου ανετέθη η αρχαιολογική προστασία της Επαρχίας Καλαβρύτων, στο πλαίσιο των υπηρεσιακών μου καθηκόντων. Το γεγονός αυτό στάθηκε και η αφορμή να αρχίσω τις συνεχείς αυτοψίες στην περιοχή και να γνωρίσω από κοντά τις αρχαιότητές της. Η διαρκής ενασχόλησή μου με το αντικείμενο αυτό, καθώς επίσης η αποκάλυψη και ο εντοπισμός νέων αρχαιολογικών θέσεων, συνετέλεσαν στο να λάβω την απόφαση να επιχειρήσω να συνθέσω τη συνολική εικόνα της περιοχής. Οι δραστηριότητες των τελευταίων ετών είχαν ως αποτέλεσμα οι αρχαίες πόλεις που βρίσκονται στην περιοχή μελέτης, όπως και άλλες, να αρχίσουν να αναδεικνύονται προοδευτικά, αποκαλύπτοντας σημαντικά στοιχεία από το παρελθόν τους. Επιπλέον, ο Δήμος Αροανίας ενέταξε στο πλαίσιο του Προγράμματος ΕΠΤΑ (Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης) την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδας. Μέσα από το πρόγραμμα αυτό που αφορούσε σε καθαρισμούς και αποψιλώσεις, προέκυψαν τα εξής: **α)** διαπιστώθηκε η συνέχεια του τείχους σε πολλά σημεία της περιμέτρου του, τα οποία δεν ήταν ορατά, **β)** αποτυπώθηκαν τα ορατά κτηριακά λείψανα της πόλης, **γ)** ήλθαν στο φως πύλες της πόλης και συγκεκριμένα στις θέσεις Βρύση του Κατριβά (**αρ. 254, χάρτης 9**), Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (**αρ. 261, χάρτης 9**) και Σφακιερό (**αρ. 247, χάρτης 9**), **δ)** διενεργήθηκε δοκιμαστική τομή στη θέση Άγιος Ιωάννης (**αρ. 251, χάρτης 9**) με σκοπό τον εντοπισμό του θεάτρου, σύμφωνα με το τοπογραφικό διάγραμμα του Γ. Παπανδρέου, **ε)** πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή στον αύλειο χώρο της Μονής Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (**αρ. 252, χάρτης 9**) και **στ)** διενεργήθηκε καθαρισμός στο Δ τμήμα της ακρόπολης, στη θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (**αρ. 248, χάρτης 9**).

Το 2002 η ΣΤ΄ ΕΠΚΑ στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (Γ΄ ΚΠΣ) ενέταξε το έργο «Ανάδειξη-Ανάπλαση των Αρχαιολογικών Χώρων Ρακίτας (Ανω Μαζαράκι) και Κάτω Βλασίας (Καστρίτσι)». Ειδικότερα, στο Καστρίτσι (**αρ. 67, χάρτης 7**)

πραγματοποιήθηκαν μεγάλης κλίμακας εργασίες, όπως: **α)** καθαρίστηκε και αποψιλώθηκε όλη η περίμετρος του τείχους, **β)** εντοπίστηκε η πύλη στη ΝΑ πλευρά του τείχους, **γ)** καθαρίστηκε από τη βλάστηση το θέατρο, το οποίο μαζί με την πύλη, είχε αποκαλύψει το 1958 ο Ν. Γιαλούρης, **δ)** δημιουργήθηκαν διαδρομές πρόσβασης επισκεπτών, **ε)** απαλλοτριώθηκαν οι ιδιοκτησίες που βρίσκονται εντός των τειχών για μελλοντικές έρευνες, **στ)** ξεκίνησε η δημιουργία φυλακείου και περιπτέρου πληροφόρησης.

Με βάση τα παραπάνω, είναι φανερό ότι η συστηματική μελέτη του χώρου, η οποία βασίζεται σε όλες τις πληροφορίες που μας έχουν δώσει οι πηγές, οι περιγραφές των περιηγητών, τα δεδομένα των μέχρι τώρα σωστικών ανασκαφών, αλλά και οι νέες αρχαιολογικές θέσεις, που ήλθαν στο φως με τις συνεχείς αυτοψίες, αποτελούν το κύριο θέμα της έρευνας αυτής. Παράλληλα, οι επιγραφικές και νομισματικές μαρτυρίες, αν και δεν έχουν ικανοποιητική πληρότητα, μπορούν να μας οδηγήσουν, στη διατύπωση ορισμένων προτάσεων.

ΙΓ. Η ΜΕΘΟΔΟΣ

Η μέθοδος διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες του χώρου και με βάση τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας. Από τα 1.058 χλμ² της Επαρχίας Καλαβρύτων οι αυτοψίες κάλυψαν περίπου το 65% της εκτάσεως, αφού η περιοχή διαιρέθηκε σε μικρότερα τμήματα, λόγω του εδαφικού ανάγλυφου, προκειμένου να πραγματοποιηθεί καλύτερα η έρευνα. Ως όρια θεωρήθηκαν τα υψώματα και οι κορυφογραμμές, αρχίζοντας από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Η επιφανειακή έρευνα ξεκινούσε από το σημερινό οικισμό και σύμφωνα με τις πληροφορίες των χωρικών κατέληγε στο χώρο. Σε μερικές θέσεις οι αυτοψίες επαναλήφθηκαν σε άλλη χρονική στιγμή, όποτε η περιοχή ήταν πιο εύκολα προσβάσιμη. Η καταγραφή μίας θέσης γινόταν βάση των καταλοίπων της κεραμικής και των οικοδομικών λειψάνων.

Δυστυχώς, η κεραμική, που προέρχεται από την επιφανειακή έρευνα, τις περισσότερες φορές είναι αδιάγνωστη, όμως αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για την οικιστική θεώρηση μίας θέσεως. Μεταξύ των οστράκων που περισυνελέγησαν πλεονάζουν τα θραύσματα πίθων, τα οποία μοιάζουν μεταξύ τους και ο πηλός είναι σχεδόν ίδιος. Μία μικρή κατηγορία αποτελούν και τα τμήματα πίθων, ή πιθαμοφόρων που φέρουν σχοινοειδή διακόσμηση.

Για τη μελέτη της κεραμικής χρησιμοποιήθηκαν κυρίως οι τόμοι των ανασκαφικών σειρών Athenian Agora, Corinth, Délos, Kerameikos, Olympia Forschungen, οι τόμοι των πρακτικών των Επιστημονικών Συναντήσεων για την Ελληνιστική Κεραμική, οι μονογραφίες των Αδ. Σάμψων και Ρ. Α. Mountjoy, καθώς και οι διδακτορικές διατριβές των Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη και Α. Γκαδόλου.

Πέντε χάρτες της ΓΥΣ κλίμακας 1:50.000 συνοδεύουν το κεφάλαιο IV, στους οποίους δηλώνεται ο αριθμός των θέσεων με ερυθρό χρώμα. Στα σχετικά υπομνήματα υποδηλώνονται με χρώματα οι αντίστοιχες ιστορικές περιόδους, οι οποίες, ακολουθώντας πορεία από τα θερμά στα ψυχρά χρώματα, αποδίδονται στο χρωματικό-χρονολογικό υπόμνημα, ενώ οι θέσεις, στις οποίες δεν αναγράφεται αρχαιολογική ένδειξη, ή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, υποδηλώνονται με απλό κύκλο. Τα υψόμετρα που παρατίθενται είναι αυτά των χαρτών της ΓΥΣ.

Στις αυτοψίες οδηγοί ήταν πάντοτε οι αρχαιοφύλακες της περιοχής, μόνιμοι υπάλληλοι της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, Γ. Καρπής, Ν. Πρόγγας, Κ. Τακτικού, Αθ. Γουλιάμη, Χρ. Τεμπέλης, η αείμνηστη υπομηχανικός της Εφορείας Λ. Σταυροπούλου, ο μόνιμος οδηγός της Υπηρεσίας Κων. Αντωνόπουλος και οι συνάδελφοι αρχαιολόγοι, Αφ. Μουτζάλη, Ε.-Ι. Κόλια, Αν. Κουμούση, Α. Γ. Βόρδος και Ολ. Βικάτου (Ζ΄ ΕΠΚΑ). Στο κεφάλαιο IV, όπου ο κατάλογος των θέσεων, τα ονόματα των αρχαιοφυλάκων αναφέρονται σε παρένθεση, ώστε να ξεχωρίζουν από εκείνα των γηγενών συνοδών. Στις, μικρής διάρκειας, σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή, συμμετείχαν οι μόνιμοι εργατοτεχνίτες της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ Π. Μιχαλόπουλος, ο αείμνηστος Κ. Ζάρκος, Δ. Μπελεβώνης, Ιω. Χρυσικός, Β. Βλαχίδης, Α. Ντέβας, Η. Κωνσταντινόπουλος και οι ωρομίσθιοι Κλ. Βασιλόπουλος και Κων. Παντελής.

ΙΑ. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Στο Κεφάλαιο I, που είναι η Εισαγωγή, διευκρινίζονται η προγενέστερη έρευνα, τα σημερινά γεωγραφικά όρια της μελέτης, το αντικείμενο και η μέθοδος της έρευνας. Στο Κεφάλαιο II αναπτύσσεται η Φυσική Γεωγραφία της περιοχής. Συγκεκριμένα στο κεφάλαιο αυτό περιγράφεται το εδαφικό ανάγλυφο, η ορεογραφία, η παλαιογεωγραφία, η γεωμορφολογία, οι ποταμοί, η χλωρίδα, η πανίδα και το κλίμα του χώρου. Το Ιστορικό διάγραμμα και το Όρια αναπτύσσονται στο κεφάλαιο III. Το μεγαλύτερο τμήμα της μελέτης αποτελεί το κεφάλαιο IV, στο οποίο αναφέρονται όλες οι αρχαιολογικές θέσεις, που προέκυψαν μετά από την επιφανειακή έρευνα και συνοδεύονται από χάρτες και εικόνες. Αποτελείται από 325 λήμματα (ενότητες), που έχουν καταχωρισθεί σε πέντε περιφέρειες, κατανεμημένα από Α προς Δ και από Β προς Ν. Πολλές φορές στα λήμματα αναφέρονται και αρχιτεκτονικά μέλη (*membra disjecta*), τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί στα νεώτερα χρόνια. Στην αρχή του κεφαλαίου IV παρατίθεται συγκεντρωτικός ονομαστικός κατάλογος των θέσεων ανά περιοχή με διπλή κατάταξή τους, αριθμητική και αλφαβητική. Στο τέλος του ιδίου κεφαλαίου παρατίθεται πίνακας, στον οποίο γίνεται απαρίθμηση των θέσεων του καταλόγου, όπου εντοπίστηκαν επιγραφές. Ακολουθεί το Κεφάλαιο V, το οποίο περιλαμβάνει την Οικιστική Θεώρηση, αποτελούμενο από επτά υποκεφάλαια, στο τέλος του οποίου παρατίθεται πίνακας των θέσεων

με αρχαιότητες κατά εποχές. Το κεφάλαιο VI αφορά στα Πορίσματα. Το κεφάλαιο VII αποτελεί ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ που αναφέρεται στον αρχαιολογικό χώρο Καστρίτσι Κάτω Βλασίας Καλαβρύτων, όπου τοποθετείται το αχαϊκό Λεόντιον, θέση στρατηγική και θεωρούμενο αρχαίο όριο Αχαΐας–Αρκαδίας.

II. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

IIA. Εδαφικό ανάγλυφο

Η Αχαΐα είναι ιστορική και γεωγραφική περιοχή της ΒΔ Πελοποννήσου και διοικητική διαίρεση (Νομός) με πρωτεύουσα την Πάτρα (χάρτης 1). Έχει έκταση 3.209 τετρ. χλμ., εκ των οποίων 791 τετρ. χλμ. είναι πεδινά, 462 τετρ. χλμ. ημιορεινά και 1.956 τετρ. χλμ. ορεινά, και πληθυσμό 322.789 χιλιάδες κατοίκους, σύμφωνα με την απογραφή του 2001⁵. Ο Νομός συνορεύει στα Α με το Νομό Κορινθίας, στα Ν με το Νομό Αρκαδίας, στα Ν και ΝΔ με το Νομό Ηλείας και στα Β βρέχεται από τον Πατραϊκό και Κορινθιακό κόλπο. Αποτελείται από τρεις Επαρχίες, Πατρών, Αιγιαλείας και Καλαβρύτων.

Η αρχαία Αχαΐα περιελάμβανε και το δυτικό τμήμα του σημερινού Νομού Κορινθίας και συγκεκριμένα εκτεινόταν έως τον ποταμό Σύθα⁶ (χάρτης 2, 3). Η σημερινή Επαρχία Καλαβρύτων αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Αρκαδίας και συγκεκριμένα τμήμα της χώρας των Αζάνων (χάρτης 4, 5).

Η Αζανία⁷, στους αρχαίους χρόνους κατείχε τη Β και ΒΔ Αρκαδία και εκτός από την Επαρχία Καλαβρύτων περιελάμβανε το Δ τμήμα της Κορινθίας με σημαντικές πόλεις τη Φενεό⁸ και τη Στύμφαλο⁹ και ίσως μέρος της πεδινής έκτασης της Θέλπουσας¹⁰. Σύμφωνα με τον Γ. Α. Πίκουλα τα Β και ΒΔ όρια αποτελούν ο Ερύμανθος και η διακλάδωσή του, που είναι το όρος Καλλιφώνι, τα βουνά της Κερύνειας¹¹, στα ΒΑ ο όγκος των Αροαίων (Χελμός), στα ΝΑ το όρος Κυλλήνη, ή Ζήρια¹². Τα Δ το δάσος της Φολόης, που είναι ονομαστό για τους δρυμώνες του και τα Ν όρια της χώρας των Αζάνων ορίζονται από τους ποταμούς Λάδωνα, ή

⁵. Τα στοιχεία προκύπτουν από την αρ. 6821/Γ5-908/4.6.2002 κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομίας και Οικονομικών και Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης.

⁶. Σήμερα ανήκει στην εδαφική περιφέρεια του Ξυλοκάστρου. Βλ. Leake, III 383.

⁷. Πανσ. VIII 4. Αζανία, ή Αζανίς στους ιστορικούς χρόνους είναι η περί τον Κλείτορα ΒΔ Αρκαδία και στους μύθους, που ο Πανσανίας ακολουθεί, είναι ολόκληρη η δυτική Αρκαδία από τον Κλείτορα μέχρι την περιοχή της Μεγάλης Πόλεως [βλ. Παπαχατζής 1980, 184, υποσ. 6]. Σύμφωνα με τη μυθολογία ο Αρκάς, από τον οποίο η χώρα ονομάστηκε Αρκαδία και οι κάτοικοι Αρκάδες, έδωσε στο μεγαλύτερο γιο του Αζάνα την περιοχή της Λυκόσουρας και της Μεγάλης Πόλεως, στο δεύτερο γιο του τον Αφείδαντα την περιοχή της Τεγέας και στον τρίτο γιο του Έλατο την Κυλλήνη με τις περιοχές Φενεού και Στυμφάλου. «Μετά δὲ Νύκτιμον ἀποθανόντα Ἀρκὰς... Ἀπὸ τούτου δὲ βασιλεύσαντος Ἀρκαδία τε ἀντὶ Πελασγίας ἡ χώρα καὶ ἀντὶ πελασγῶν ἀρκάδες ἐκλήθησαν οἱ ἄνθρωποι... διένεμεν Ἀρκὰς τριχὴ τὴν χώραν, καὶ ἀπὸ μὲν Ἀζάνος ἡ Ἀζανία μοῖρα ὠνομάσθη». Επίσης Baladié, 130, 298. Κατά τη Μ. Jost, τα όρια της Αζανίας είναι δύσκολο να προσδιοριστούν, γιατί δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες (βλ. Jost 1985, 26. Πίκουλας 1981-1982, 269-281. ΑΡΚΑΔΙΑ, 25-37).

⁸. Πανσ. VIII 14, 1.

⁹. Πανσ. VIII 4, 7 και VIII 22, 1.

¹⁰. Πανσ. VIII 25, 1-2. Πίκουλας 1981-1982, 279. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι το 2^ο αι. μ.Χ. η Αρκαδία ήταν διαιρεμένη σε δέκα τρεις χώρες: τη Ψωφίδα, την Κυναθαία, την Κλειτορία, τη Θελπουσία, την Ηραίατιδα, τη Μεγαλοπολίτιδα, τη Φιγαλική, την Τεγεάτιδα, τη Μαντινική, την Ορχομενία, την Καφυάτιδα, τη Στυμφαλία και τη Φενεάτιδα. Τέσσερις δε λαοί, μαζί με τους κατοίκους των συνοικισμών τους, κατοικούσαν την Αζανία, και αυτοί ήταν οι Κυναθαίοι, οι Ψωφίδιοι, οι Κλειτόριοι και οι Θελπουσιοί. Για το θέμα βλ. ΑΖ και Πετρόπουλος 1985, 63-73.

¹¹. Για τη χώρα και το έθνος των Αζάνων βλ. Πίκουλας 1981-1982, 269-281, ο οποίος ασχολείται διεξοδικά με το θέμα, παραθέτοντας όλη τη σχετική βιβλιογραφία, καθώς και Nielsen - Roy, 1998, 5-44.

¹². Ο Παπαχατζής αναφέρει ότι ένα από τα νότια υψώματα του βουνού ονομαζόταν Σηπία, στην πλαγιά του οποίου υπήρχε ο τάφος του Αίπυτου (Παπαχατζής 1980, 238, υποσ. 8) και ο ναός του Ερμή πρέπει να βρισκόταν χαμηλά και όχι ψηλά (Παπαχατζής 1980, 239, υποσ. 6).

Ρουφιά και Ερύμανθο που είναι και τα πλέον προσβάσιμα¹³ (**χάρτης 1**). Η εδαφική περιφέρεια που εξετάζουμε συμπίπτει με τη σημερινή Επαρχία Καλαβρύτων, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, ανήκει διοικητικά στο Νομό Αχαΐας και κατέχει το ΒΑ, Α και Ν τμήμα του Νομού (**χάρτης 1**). Όλη η έκτασή της, σχεδόν, καταλαμβάνεται από βουνά και λόφους με κυρίαρχους τους δύο μεγάλους ορεινούς όγκους, τα Αροάνια, ή Χελμό στα Α και τον Ερύμανθο, ή Ωλονό¹⁴ στα Δ. Οι οροσειρές διακόπτονται από διάσελα, ποτάμια και κοιλάδες. Τα χωριά της Επαρχίας Καλαβρύτων είναι κτισμένα σε κορυφές λόφων και πλαγιές βουνών, ή στις υπώρειές τους και λίγα είναι εκείνα, τα οποία βρίσκονται σε επίπεδο χώρο. Διαρρέεται από τους ποταμούς Κράθι, Κερυνίτη, Ερασίνο, ή Βουραϊκό, Σελινούντα, Λάδωνα, ή Ρουφιά, Αροάνιο, ή Κατσάνα (περιοχή Κλειτορίας), Ξεροπόταμο, ή Πάϊο, Ερύμανθο, Αροάνιο, ή Λιβαρτζινό (αρχ. Ερύμανθο) και Σειραϊκό.

ΠΑ 1. Ορειογραφία

Ο Νομός Αχαΐας, παρά τη γειτνίασή του με τη θάλασσα, από μορφολογικής πλευράς μπορεί να θεωρηθεί από τους πιο ορεινούς της χώρας¹⁵, αφού το 60% της έκτασής του είναι ορεινό. Οι κύριοι ορεινοί όγκοι είναι το Παναχαϊκόν όρος, τα Αροάνια, ή Χελμός και ο Ερύμανθος, ή Ωλονός. Στην περιοχή μελέτης, την Επαρχία Καλαβρύτων, υπάρχουν πολλά όρη, τα οποία είναι διακλαδώσεις των δύο μεγάλων ορεινών όγκων, των Αροανίων στα Α και του Ερυμάνθου στα Δ. Και οι δύο δημιουργήθηκαν κατά τις αλπικές πτυχώσεις και αποτελούν συνέχεια των αντίστοιχων της κεντρικής Ελλάδος και της Ηπείρου¹⁶.

Τα **Αροάνια**, ή **Χελμός**, ύψους 2.355μ., καταλαμβάνουν το Α και ΝΑ τμήμα της περιοχής μελέτης και κατ' επέκταση του Νομού¹⁷ (**εικ. 1**). Σε μία κορυφή τους υπάρχει η πηγή της Στυγός, που σήμερα λέγεται Μαυρονέρι, με την οποία σχετίζονται πολλές μυθολογικές παραδόσεις¹⁸. Από τη ψηλότερη κορυφή τους, η οποία ονομάζεται Ψηλή Κορφή, ύψους 2.318 μ., είναι ορατή όλη σχεδόν η Πελοπόννησος, οι κορυφές των ορέων της Στερεάς Ελλάδος, τα νησιά του Ιονίου πελάγους, Ζάκυνθος και Κεφαλονιά, καθώς και η Αθήνα¹⁹. Οι κορυφογραμμές

¹³. Πίκουλας 1981–1982, 279 και υποσ. 1.

¹⁴. ΚΡ, s.v. Erymanthos.

¹⁵. Ρόζος, 4.

¹⁶. Για τη δημιουργία των ορεινών όγκων βλ. Ρόζος, 4–5.

¹⁷. Philippson – Kirsten, 217–221. Baladié, 118, 125, 175. Πετρόπουλος 2004, 40. Ζωγόπουλος 2004, 11. Παπαγιαννόπουλος, 26–27. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).

¹⁸. Κοντά στο χωριό Σόλος υπάρχει φαράγγι, στην αριστερή/βόρεια–βορειοανατολική πλευρά του οποίου είναι απόκρημνος βράχος, όπου σχηματίζεται ο καταρράκτης της Στυγός. Ο βράχος από όπου πηγάζει το ύδωρ της Στυγός δεν ανήκει στην κορυφή των Αροανίων, αλλά σε μία χαμηλότερη που λέγεται Νεραϊδόρραχη. Υψώνεται επιβλητικός και απότομος και έχει ύψος περίπου 200μ. Από ένα μεγάλο στόμιο πηγάζει το νερό (Στύγιον ύδωρ), που στη συνέχεια διασκορπίζεται σε σταγονίδια. Η επιφάνεια του βράχου είναι μαύρη και γι' αυτό πήρε την ονομασία Μαυρονέρι. Σήμερα οι βοσκοί της περιοχής το ονομάζουν και «αθάνατο νερό». Το νερό δεν σταματά και η πηγή τροφοδοτείται από τα χιόνια του Χελμού. Χαμηλότερα το νερό χάνεται υπογείως στον Άορνον (Αδη) και φαίνεται ότι αποτελεί την κυριότερη πηγή του ποταμού Κράθιδος.

¹⁹. ΙΚ, 88–89.

τους διαγράφονται και στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Στα Β τα πρόβουνα των Αροαίων φθάνουν μέχρι την Αιγιάλεια, με κυριότερη κορυφή τη Γαϊδουρρόραχη, ύψους 1.930μ. Στα Ν, τα όρη Πεντέλεια, ή Ντουρντουβάνα (**εικ. 2**), ύψους 2.109μ. και Σαϊτάς, ή Όρυξις, ύψους 1.811μ., συνδέουν τον κύριο όγκο των Αροαίων με το όρος Ολίγυρτος²⁰ της Αρκαδίας, ύψους 1.934μ., του οποίου η κορυφογραμμή στα Β συναντά το όρος Κυλλήνη, ή Ζήρια, ύψους 2.374μ. Μία προέκταση του όρους Σαϊτά στα Ν βρίσκεται εκτός της Επαρχίας Καλαβρύτων. Τα Αροάνια Α/ΒΑ του Αγριδίου της Νωνάκριδος έχουν κύριες κορυφές το Μαρμάτι, ύψους 1.778μ., την Ξεροβούνα, ύψους 1.749μ., η οποία βρίσκεται Α της Περιστεράς (**εικ. 3**), και την κορυφή Λιβαδάκι, ύψους 1.836μ., που βρίσκεται στα ΝΑ της Ζαρούχλας. Προς τα Δ τα Αροάνια όρη σχηματίζουν δύο διακλαδώσεις: τη διακλάδωση της Βελιάς στα Β, ύψους 1.568μ. και τη διακλάδωση του Προφήτη Ηλία στα Ν, ύψους 1.489μ. Κοντά στο χωριό Καστέλλι²¹ ο σχηματιζόμενος αυχέννας συνδέει τις απολήξεις των δύο κυριότερων ορεινών όγκων (**εικ. 4**), των Αροαίων και του Ερυμάνθου.

Το δυτικό τμήμα της Επαρχίας καταλαμβάνεται από τον **Ερύμανθο**, ή **Ωλονό**, (ύψους 2.222μ.), το βουνό με τις πολλές ομορφιές²² (**εικ. 5–6**). Μεγάλο τμήμα των διακλαδώσεων της οροσειράς καλύπτεται από πυκνά δάση πεύκων, δρυών, ελάτων και πρίνων. Τόσο ο Διόδωρος²³, όσο και ο Πausanias²⁴ μιλούν για τη λευκότητα και τη λάμψη του²⁵. Η ιστορία του σχετίζεται με αυτήν της αρχαίας πόλης της Ψωφίδας²⁶, τα ερείπια της οποίας βρίσκονται στις νότιες υπώρειές του. Συγκεκριμένα καταλαμβάνει το ΝΑ, Ν και ΝΔ τμήμα του Νομού²⁷. Στα Β οι κορυφογραμμές του Ερυμάνθου συναντώνται με τις Ν υπώρειες του Παναχαϊκού όρους κοντά στο χωριό Βλασία (**εικ. 7–8**). Στα Ν φθάνει μέχρι τον Αροάνιο, ή Λιβαρτζινό ποταμό (αρχ. Ερύμανθο) παραπόταμο του σημερινού ποταμού Ερυμάνθου, με κύριο όγκο τον Άγιο Κωνσταντίνο, ύψους 1.820μ., (**εικ. 9**). Η κύρια κορυφογραμμή του Ερυμάνθου προβάλλει στα ανατολικά. Από την κορυφή του Ψηλές Κορφές, ύψους 1.878μ., εκφύονται δύο κλάδοι, ο ένας με ΒΑ και ο άλλος με Ν κατεύθυνση. Ο ΒΑ κλάδος καταλήγει στο όρος Καλλιφώνι,

²⁰. Ο Πολύβιος δίδει στο όρος αυτό και το όνομα Απέλαυρον (Πολ. IV 69).

²¹. Λεξικό 2001, 197, 1590.

²². Ωλονός ονομάζεται η ψηλότερη κορυφή που βρίσκεται στα Α του χωριού Αλεποχώρι (Λεξικό 2001, 169, 1319). Βλ. επίσης Leake, II 185.

²³. Διοδ. IV 12, 1.

²⁴. Πaus. VIII 24, 4.

²⁵. Για τη λάμψη του βουνού, η οποία προέρχεται από τη λευκότητα του χιονιού, μιλάει και ο Γ. Παπανδρέου. Αναφέρει ότι η μία κορυφή ονομάζεται Αστερίων και η άλλη Λάμπεια, στις οποίες έλαμπε το χιόνι (AZ, 9). Επίσης βλ. Leake, II 253. Σήμερα Λάμπεια ονομάζεται η νότια παραφυάδα του Ερυμάνθου (Παπαχατζής 1980, 273, υποσ. 1).

²⁶. Πολ. IV 70, 10. Πaus. VIII 24.

²⁷. Ο Π. Κορύλλος αναφέρει ότι, κατά τη λαϊκή παράδοση, η μεγαλύτερη κορυφή του Ερυμάνθου ονομάζεται και Ωλενός, ή Ωλονός, από το γεγονός ότι, όταν, κατά τον παλαιοζωϊκό αιώνα η Πελοπόννησος καλυπτόταν από τη θάλασσα, ένα μικρό μέρος της κορυφής, δίκην αλωνιού, δεν καλυπτόταν από τα νερά. Έτσι έχουμε Αλωνός–Ωλενός–Ωλονός. Για το θέμα βλ. Κορύλλος, 7.

ύψους 1.996μ., ο οποίος θεωρείται και ο κυριότερος όγκος του Ερυμάνθου²⁸. Από το όρος Καλλιφώνι εκφύονται τρεις διακλάδωσεις: η Β διακλάδωση φθάνει μέχρι τον Επαρχιακό δρόμο Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, κοντά στο χωριό Μάνεσι, η ΒΑ διακλάδωση, που σχηματίζει τρεις παραφυάδες (τις Τρεις Γυναίκες, ύψους 1.795μ., την Κοτρώνα, ύψους 1.920μ. και τον Αϊ–Λιά, ύψους 1.346μ.) και η ΝΑ διακλάδωση με παραφυάδες τόσο στα Β, όσο και στα Ν, οι οποίες στον αυχένα του Πριολίθου συναντούν τις αντίστοιχες των Αροαίων ορέων. Η τελευταία αυτή διακλάδωση του όρους Καλλιφώνι είναι σπουδαία, γιατί σχηματίζει πολλές εξάρσεις, όπως αυτή στη θέση Καπρίβαινα²⁹, ύψους 1.496μ., που βρίσκεται Α του χωριού Λεχούρι και μία άλλη στη θέση Ζέμπη, ύψους 1.625μ., που βρίσκεται στα Α της Μονής των Αγίων Θεοδώρων. Η κορυφή Ζέμπη στα Α προεκτείνεται και φθάνει μέχρι τον αυχένα Πριολίθου και στα Ν προεκτεινόμενη σχηματίζει τον ορεινό όγκο του Τάρταρη. Ο Τάρταρης, ύψους 1.428μ., στα Δ κάμπτεται φθάνοντας μέχρι την Ψωφίδα (**εικ. 10–11**) και στα Ν σχηματίζει άλλη διακλάδωση που φθάνει μέχρι την Πάο³⁰. Στα Δ ο Ερύμανθος σχηματίζει μία άλλη παραφυάδα που ονομάζεται Σκιαδοβούνι, ύψους 1.466μ.

Το ΝΔ τμήμα της Επαρχίας Καλαβρύτων καλύπτεται εν μέρει από το Αφροδίσιον όρος, ύψους 1.445μ.

Το ΒΑ τμήμα της καλύπτεται από τις νότιες υπώρειες του όρους Παναχαϊκού, ή Βοϊδιά, ύψους 1.931μ., από το όρος Κλωκός, ύψους 1.777μ., το όρος Ρούσκιο, ύψους 1.451μ., το όρος Προφήτης Ηλίας (**εικ. 12**), ύψους 1.525μ., που βρίσκεται ΒΑ της Κερπινής³¹ και το όρος Σκεπαστό, ύψους 1.573μ.

ΠΑ 2. Πεδινά

Η περιοχή, λόγω του ανάγλυφου του εδάφους της, στερείται πεδιάδων. Έχει όμως πολλές κοιλάδες, οι οποίες σχηματίζονται εκατέρωθεν των ποταμών, που την διαρρέουν, όπως είναι η κοιλάδα του Κράθιδος, του Ερασίνου, ή Βουραϊκού ποταμού (**εικ. 13**), το υψίπεδο των Λουσών, η οποία το χειμώνα στο νοτιότερο τμήμα της κατακλύζεται από νερά και μοιάζει με λίμνη (**εικ. 14**), η κοιλάδα του Σελινούντα (**εικ. 15**), η κοιλάδα του Λάδωνα, ή Ρουφιά (**εικ. 16**)³², του Αροάνιου, ή Κατσάνα στην περιοχή της Κλειτορίας, η κοιλάδα του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου (**εικ. 17**), η μακρόστενη κοιλάδα Τριποτάμων – Παγκρατίου, η οποία στο ανατολικό τμήμα της διαρρέεται από τον Ξεροπόταμο, ή Πάϊο ποταμό, ή χείμαρρο της Πάου (**εικ. 18**) και το δυτικό της από το Σειραϊκό ποταμό. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μακρές στενές

²⁸. Ο Πανσανίας το όρος Καλλιφώνι το ονομάζει Λάμπεια (VIII 24, 4). Παπαχατζής 1980, 273, υποσ. 1. Ξύδης, 147–175.

²⁹. Πίκουλας 1991, 265. ΑΡΚΑΔΙΑ, 294–298.

³⁰. Πίκουλας 1981–1982, 275.

³¹. Σχετικά με την προέλευση του ονόματος βλ. Θωμόπουλος (Ι. Α.), 87–97.

³². Παπαρηγόπουλος, 127–130.

λωρίδες, ενώ κοιλάδα κυριολεκτικώς μπορεί να θεωρηθεί το υψίπεδο των Λουσών, το οποίο είναι περικλειστο από τα βουνά, όπως και εκείνη του Κλείτορος. Οι κοιλάδες εμπλουτισμένες με χώματα και νέο υλικό από τις υπερεκχειλίσεις των ποταμών και των χειμάρρων έχουν πολύ γόνιμο έδαφος. Στα πεδινά αυτά τμήματα καλλιεργούνται δημητριακά, όσπρια και κηπευτικά (σιτάρι, κριθάρι, αραβόσιτος, κρεμμύδια, ρεβίθια, φασόλια, μπιζέλια, κουκιά, σκόρδα, σέλινα, μελιτζάνες, πιπεριές, μπάμιες, κουνουπίδια, κολοκυθιάς), η άμπελος και λίγα καρποφόρα δένδρα, όπως η καστανιά, η καρυδιά, η συκιά, η αμυγδαλιά, η μηλιά.

ΠΑ 3. Υδρογραφία³³

Τα διάφορα πετρώματα και οι γεωλογικοί σχηματισμοί ανάλογα με την ικανότητά τους επιτρέπουν τη διακίνηση και την αποθήκευση του νερού μέσα από τον όγκο τους και διακρίνονται σε **υδροπερατούς**, **ημιπερατούς** και **υδροστεγανούς**. Η συμπεριφορά τους είναι συνάρτηση της λιθολογικής τους σύστασης, του βαθμού γένεσης και της καρστικοποίησής τους. Η υδροπερατότητα των λιθολογικών σχηματισμών αποτελεί βασικό παράγοντα, τόσο για τη διαμόρφωση υπόγειων υδροφόρων, όσο και για τον καθορισμό του μεγέθους των επιφανειακών απορροών³⁴.

Στους **υδροπερατούς** σχηματισμούς ανήκουν οι ασβεστόλιθοι του Δρυμού και οι πλακώδεις ασβεστόλιθοι της ζώνης Ωλονού–Πίνδου. Η υδροπερατότητά τους οφείλεται στις τεκτονικές τάσεις που έχουν προκαλέσει κατακερματισμό των πετρωμάτων και επίσης παρουσιάζονται δευτερογενείς ασυνέχειες, οι οποίες διευρύνθηκαν από την καρστική διεργασία που οδήγησε στη δημιουργία καρστικών εγκοίλων και αγωγών από την κυκλοφορία του νερού κατείδυσης. Στους υδροπερατούς σχηματισμούς ανήκουν και οι τεταρτογενείς αποθέσεις, οι οποίες καταλαμβάνουν μικρή έκταση και αναπτύσσονται στις προσχωσιγενείς πεδιάδες όλων των ποταμών και χειμάρρων. Οι τεταρτογενείς αποθέσεις αποτελούνται από στρώματα χαλαρών λεπτόκοκκων υλικών, καθώς και αδρομερών. Τα αδρομερή υλικά είναι κυρίως κροκάλες και λατύπες, που έχουν μεγάλη οριζόντια και κατακόρυφη ανάπτυξη και φιλοξενούν τους σημαντικότερους υδροφόρους ορίζοντες των τεταρτογενών αποθέσεων. Παρόλο που εμφανίζουν περιορισμένο πάχος και πλευρική ανάπτυξη και παρά την υψηλή υδροπερατότητά τους έχουν μειωμένο ενδιαφέρον, ως υδροφόρα συστήματα³⁵.

Στους **ημιπερατούς** σχηματισμούς ανήκει η σειρά Πριολίθου, ο οποίος περιέχει ενστρώσεις ασβεστολίθων με πυριτικούς κονδύλους.

³³. Τα υδρογραφικά στοιχεία της περιοχής καθώς τα είδη χλωρίδας και πανίδας συνέταξε και μου παραχώρησε ο Δρ. Στ. Χονδρός, στον οποίον εκφράζω τις ευχαριστίες μου και από τη θέση αυτή.

³⁴. Ρόζος, 297–303 και Σταυρόπουλος, 17–18.

³⁵. Ρόζος, 44, 291–292.

Στους **υδροστεγανούς** σχηματισμούς ανήκουν οι ραδιολαρίτες και ο φλύσχος, στους οποίους σχηματίζεται ένας επιφανειακός υδροφόρος ορίζοντας, που εκδηλώνεται με περιορισμένη υδροφορία, όπως με τη μορφή μικρών πηγαίων αναβλύσεων.

IIA 3a. Ποταμοί

Η περιοχή διαρρέεται από ποταμούς και χειμάρρους που ξεκινούν από τον ορεινό όγκο των Αροαίων, ή Χελμού και του Ερυμάνθου, ή Ωλονού και αποτελούν βασικό παράγοντα στη διαμόρφωση του σημερινού ανάγλυφου, καθορίζοντας τις κύριες διευθύνσεις ροής των επιφανειακών ρευμάτων. Οι ποταμοί της Επαρχίας Καλαβρύτων με τους παραπόταμούς τους είναι ορμητικοί και καθίστανται επικίνδυνοι καθ' όλη τη διάρκεια του χειμώνα.

Ο **Κράθις** ποταμός³⁶ πηγάζει από τις βόρειες υπώρειες των Αροαίων, διαρρέει τη χώρα της Νωνάκριδος και εκβάλλει στον Κορινθιακό κόλπο κοντά στη σημερινή Ακράτα³⁷, αφού έχει δεχθεί τα ύδατα και άλλων χειμάρρων καθώς και εκείνα της Στυγός³⁸. Ο Ν. Δ. Παπαχατζής αναφέρει ότι πηγάζει από το ομώνυμο βουνό Κράθις, γιατί έτσι λεγόταν στην αρχαιότητα το βουνό της Ζαρούχλας³⁹. Στον Πausανία ο ποταμός συναντάται ως θηλυκού γένους Προελθόντι δὲ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλέους ποταμὸς ἐς θάλασσαν [...] ἐξ ὄρους ἀρκαδικοῦ κατερχόμενος, [...] Κραῖθις καὶ ἔνθα αἱ πηγαὶ τῶ ὄρει ἀπὸ ταύτης τῆς Κραῖθιδος [...] Κρότωνι [...]⁴⁰. Ο Στράβων αναφέρει τον ποταμό ως αρσενικού γένους [...] πρὸς δὲ ταῖς Ἀχαϊκαῖς Αἰγαῖς ὁ Κραῖθις ῥεῖ ποταμὸς, ἐκ δυεῖν ποταμῶν αὐξόμενος, ἀπὸ τοῦ κίρνασθαι τὴν ὀνομασίαν ἔχων ἀφ' οὗ καὶ ὁ ἐν Ἰταλίᾳ Κραῖθις⁴¹.

Ο **Κερυνίτης** ποταμός, ή **Μπουφούσιας** (εικ. 19) πηγάζει από τα δυτικά των βουνών της Κερπινής και εκβάλλει και αυτός στον Κορινθιακό κόλπο⁴². Το όνομά του το

³⁶. Πaus. VII 25, 11–13. Λόγω του ότι δέχεται πολλά νερά πιθανώς να οφείλει σε αυτό και το όνομά του, δηλαδή από το ρήμα *κεράννυμι* (μείγνυμι), βλ. Leake, III 157–158. Παπαχατζής 1980, 157, υποσ. 3. Δάρμος, 59–60.

³⁷. Στράβ. VIII 7, 4 = C 386. Πaus. VII 25, 11, 13. KE, 10–11. Σταυρόπουλος, 208–209. Rizakis 1995, 112, 231, 297.

³⁸. Ο Γ. Α. Πίκουλας αναφέρει ότι στον ποταμό Κράθι συμβάλλει και ο Στύγιος (Μαυρονέρι), στον οποίον καταλήγουν όλα τα ρέματα. Για το θέμα βλ. Leake, III 162–168. Πίκουλας 1986, 316, υποσ. 1.

³⁹. Παπαχατζής 1980, 157, υποσ.3 και 240, υποσ. 6. Επίσης και ο Leake, αναφέρει το βουνό της Ζαρούχλας ως Κράθι και τοποθετεί τις πηγές του ποταμού στο ομώνυμο βουνό. Βλ. Leake, III 138, 172, 406, 407. Philippson – Kirsten, 216. Baladié, 79 και Rizakis 1995, 213, 297. Ποταμός Κράθις υπάρχει και στην Κάτω Ιταλία, ο οποίος είναι ομώνυμος του αχαικού (Στράβ. VIII 7, 4 = C 386 και Πaus. VII 25, 12). Στη συμβολή του με τον ποταμό Coscile ιδρύθηκε η πόλη Σύβαρις, αποικία της Ελικής. Για το θέμα βλ. Greco 2001, 189–197 και Mele, 67–93 και ειδικότερα 79.

⁴⁰. Πaus. VII 25, 12.

⁴¹. Στράβ. VIII 7, 4 = C 386.

⁴². Πaus. VII, 25, 5. Κορύλλος, 91. KE, 11–12. Αλεξανδρόπουλος, 18–21. Σταυρόπουλος, 206. Ο Ν. Δ. Παπαχατζής αναφέρει ότι το ρέμα της Μπουφούσιας είναι ο ποταμός Κερυνίτης. Επίσης σημειώνει ότι ο σημερινός ποταμός Βουραϊκός πήρε το όνομά του από τη Βούρα, η οποία ταυτιζόταν με τα ερείπια της Μαιουσιάς, όπου η αρχαία Κερύνεια. Βλ. Leake, III 403. Παπαχατζής 1980, 153, υποσ. 1. Rizakis 1995, 208. Κόλια 2002–2005, 129. Δάρμος, 72–73.

οφείλει στην ομώνυμη πόλη και, σύμφωνα με τον Πausανία⁴³, ρέει δυτικά της. Τα ερείπια της πόλης έχουν εντοπιστεί αριστερά του δρόμου προς τη Μαμουσιά, λίγο πριν από το χωριό, στο ύψωμα Βουνί⁴⁴.

Ο **Ερασίνοσ/Βουραϊκός** ποταμός, ή **Καλαβρυτινό ποτάμι**⁴⁵ (εικ. 20) πηγάζει από τα βουνά της Κέρτεζης και του Πριολίθου, που είναι παραφυάδες του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός. Ο ρους του ποταμού έχει αρχικά διεύθυνση Ν/ΒΑ/Β, κατόπιν κοντά στην περιοχή των Καλαβρύτων ρέει από Δ προς Α, μετά εισερχόμενος στην Επαρχία Αιγιαλείας έχει κατεύθυνση Ν–Β. Εκβάλλει στον Κορινθιακό κόλπο στην περιοχή του Διακοπτού. Ο Γ. Παπανδρέου τον κάτω ρου του ποταμού, δηλαδή το τμήμα που διαρρέει την Αιγιάλεια, τον ονομάζει Βουραϊκό⁴⁶.

Ο ποταμός, μετά τα Καλάβρυτα, στην περιοχή της Ζαχλωρούς και προς τα Β μέχρι την πόλη του Διακοπτού, γίνεται απότομος, αφού κατέρχεται ανάμεσα σε βράχους, οι οποίοι πολλές φορές υψώνονται και σε ύψος 500μ. από την κοίτη του. Στην πραγματικότητα διέρχεται από φαράγγι, το λεγόμενο φαράγγι του Βουραϊκού⁴⁷.

Ο **Σελινούσ** ποταμός (εικ. 21) πηγάζει από τις Β/ΒΑ υπώρειες των παραφυάδων του Ερυμάνθου⁴⁸ στο χωριό Βλασία⁴⁹. Κατά τη διαδρομή του δέχεται τα ύδατα των χειμάρρων των χωριών Λεοντίου (παλ. τοπων. Γουρζούμισα)⁵⁰ και Δεμέστιχα⁵¹, των Μανεσαΐκου και

⁴³. Πaus. VII 25,5.

⁴⁴. Ο Ad. Wilhelm είναι ο πρώτος που συνέδεσε τα ερείπια της Μαμουσιάς με την Κερύνεια, τα οποία πριν από αυτόν είχαν ταυτίσει με τη Βούρα. Η ταύτιση έγινε αποδεκτή και από τον E. Meyer. Για το θέμα βλ. Wilhelm 1911, 37. Για την πόλη της Κερύνειας βλ. επίσης Rizakis 1995, 206–208, όπου και η σχετική βιβλιογραφία, Kolia 2003 (υπό έκδοση). Κόλια 2002–2005, 129–148. Κόλια 2008, 42–51.

⁴⁵. Πaus. VII 25, 10 και Στράβ. VIII 6, 8 = C 371. NP 4, 41, s.v. Erasinos.

⁴⁶. Leake, III 408. KE, 11. Σταυρόπουλος, 207. Baladié, 82, 149. Rizakis 1995, 206–208. Ο E. Meyer πιστεύει ότι ο αρχαίος Βουραϊκός είναι ο σημερινός Λαδοπόταμος και ο σύγχρονος Βουραϊκός, δηλαδή το Καλαβρυτινό Ποτάμι ο Κερυνίτης, βλ. Meyer, 139. Κατσωνοπούλου 1998, 41. Δάρμος, 70–72. Κόλια 2008, 82, υποσ. 21, 90.

⁴⁷. Κατά τον Ξ. Σταυρόπουλο έχει δημιουργηθεί στο πέρασμα των γεωλογικών αιώνων από τη διάβρωση των πετρωμάτων μέσω των οποίων διέρχεται ο ποταμός. Η γεωλογική δομή στο μεγαλύτερο τμήμα της συνολικής διαδρομής του, στο οποίο έχει δημιουργηθεί το φαράγγι, χαρακτηρίζεται από την παρουσία ασβεστολιθικών και κροκαλοπαγών πετρωμάτων. Τα πετρώματα είναι συμπαγή και η υψηλή συνεκτικότητά τους έχει ως αποτέλεσμα η διάβρωσή τους από το νερό να γίνεται σε βάθος και όχι σε πλάτος, όπως συμβαίνει με άλλα χαλαρά πετρώματα. Το φαράγγι περιλαμβάνει το υδάτινο οικοσύστημα και τον ενδημικό βίοτοπο του Βουραϊκού Ποταμού. Καθ' όλο το μήκος του δημιουργεί ιδιαίτερου φυσικού κάλλους υδάτινες διαδρομές, οι οποίες σε συνδυασμό με την αναπτυσσόμενη παρόχθια βλάστηση αποτελούν έναν από τους σπάνιους ενδημικούς βίοτοπους της χώρας. Στις ανατολικές πλαγιές του φαραγγιού αναπτύσσεται δάσος *Abies Cephalonica*, οι δυτικές πλαγιές καλύπτονται αραιότερα, ενώ στα χαμηλότερα υψόμετρα παρατηρείται θαμνώδης και φρυγανώδης βλάστηση. Το φαράγγι του Βουραϊκού παρουσιάζει μεγάλη οικολογική σημασία, λόγω της ποικιλίας της χλωρίδας και της πανίδας που φιλοξενεί. Στο ποτάμι χύνονται πολλοί χειμάρροι. Σημαντικές για τη χλωρίδα και πανίδα είναι οι απότομες κροκαλοπαγείς πλαγιές του φαραγγιού. Το φαράγγι του Βουραϊκού έχει συμπεριληφθεί στον κατάλογο των βιοτόπων Natura 2000.

Ευχαριστώ τον Dr. Ξεν. Σταυρόπουλο, Γεωλόγο–Υδρογεωλόγο, για τα στοιχεία που μου παραχώρησε σχετικά με το φαράγγι του Βουραϊκού Ποταμού.

⁴⁸. Πaus. VII 24, 5. Κορύλλος, 91. KE, 12. Παπαχατζής 1980, 148, υποσ. 3. Baladié, 73, 82, 146, 182. Rizakis 1995, 203. Δάρμος, 73–74.

⁴⁹. Leake, III 404. Λεξικό 2001, 104, 700.

⁵⁰. Λεξικό 2001, 251, 2108.

⁵¹. Στην περιοχή του χωριού Δεμέστιχα στα Ν του όρους Παναχαϊκών βρίσκονται οι δευτερεύουσες πηγές του ποταμού.

Γουμενιτσιάνικου (σημ. Βρυσάριον, παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)⁵² ποταμών και μέσα από φαράγγια και χαράδρες εκβάλλει στον Κορινθιακό κόλπο, Α της πόλης του Αγίου και συγκεκριμένα στα Βαλιμίτικα⁵³.

Ο Λάδων, ή Ρουφιάς πηγάζει από το όρος Πεντέλεια (σημ. Ντουρντουβάνα) και κατά τον Πausανία είναι το θελκτικότερο ελληνικό ποτάμι· κάλλους μὲν γὰρ ἔνεκα οὐδενὸς ποταμῶν δεύτερος οὔτε τῶν βαρβαρικῶν ἔστιν οὔτε Ἕλληνας...⁵⁴ (εικ. 22). Κατά τον περιηγητή, η λίμνη του Φενεού⁵⁵ σχηματίζεται από τα νερά που μαζεύονται από τα γύρω βουνά (εικ. 23). Κατόπιν το νερό κατέρχεται σε βάραθρα, τα οποία οι Αρκάδες ονομάζουν ζέρεθρα⁵⁶ και στη συνέχεια εμφανίζεται στα Δ της φενατικής πεδιάδος, στην περιοχή της Λυκουριάς [=Λυκούρι, Λυκούρια]⁵⁷. Στη θέση Ράχη του Πύργου (αρ. 207, χάρτης 8), που βρίσκεται Δ του όρους Σαϊτά και ΝΔ του χωριού Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια], τα νερά αναβλύζουν από καρστικό κεφαλάρι, που είναι η πηγή του Λάδωνα (εικ. 24). Το κεφαλάρι αυτό μοιάζει με μεγάλο πηγάδι (εικ. 25), που κάνει το νερό να κινείται από κάτω προς τα πάνω. Πολλές φορές οι καταβόθρες (βάραθρα) φράσσονται από την κατακρήμνιση των βράχων στο υπέδαφος και τότε το νερό της λίμνης «ανεβαίνει», με αποτέλεσμα η πεδιάδα του Φενεού να πλημμυρίζει. Όταν οι καταβόθρες ανοίξουν, τότε ο Λάδων και ο Αλφειός πλημμυρίζουν. Ο Στράβων αναφέρει τι συνέβη, όταν εξαιτίας σεισμού άνοιξαν οι καταβόθρες και κατακλύσθηκε το ιερό της Ολυμπίας⁵⁸.

Ο W. M. Leake το 1806 που επισκέφθηκε τον Φενεό, αναφέρει ότι η λίμνη δεν είχε νερό⁵⁹. Το ίδιο συνέβη το 1880, όταν τα βάραθρα φράχθηκαν από την κατακρήμνιση των βράχων στο υπέδαφος⁶⁰ και όταν άνοιξαν, κυλούσε τόσο άφθονο το νερό, ώστε άδειασε η λίμνη. Οι Χρ. Κορύλλος και Γ. Παπανδρέου κάνουν μνεία και ενός άλλου περιστατικού⁶¹, που έλαβε χώρα την άνοιξη του 1834, όταν έγινε υπερχειλίση των υδάτων της λίμνης, μεγάλη

⁵². Λεξικό 2001, 111, 767.

⁵³. Λεξικό 2001, 93, 584.

⁵⁴. Πaus. VIII, 25, 13. Leake, II 266–267, 271–273. Philippon – Kirsten, 200–201. Baladié, 51, 72, 98, 99, 100, 102, 103, 140, 296, 303. Jost 1985, 38–39, 42, 44, 61, 63, 71, 303, 309–310, 404, 458. EAA, s.v. Ladon.

⁵⁵. Πaus. VIII 14, 1–2 και Παπαχατζής 1980, 230, υποσ. 4 .

⁵⁶. Στράβ. VIII 8, 4 = C 389. Leake, II 148.

⁵⁷. Λεξικό 2001, 266, 2250.

⁵⁸. Ο Στράβων χαρακτηριστικά αναφέρει [...] εἰς τινὰς ἠθμούς, οὓς καλεῖσθαι ζέρεθρα· τούτων δ' ἔμφραχθέντων, ἔσθ' ὅτε ὑπερχεῖσθαι τὸ ὕδωρ εἰς τὰ πεδία, πάλιν δ' ἀναστομουμένων ἄθρουν ἐκ τῶν πεδίων ἐκπεσόν εἰς τὸν Λάδωνα καὶ τὸν Ἀλφειὸν ἐμβάλλειν, ὥστε καὶ τῆς Ὀλυμπίας κλυσθηναί ποτε τὴν περὶ τὸ ἱερὸν γῆν, τὴν δὲ λίμνην συσταλῆναι (Στράβ. VIII 8, 4 = C 389).

⁵⁹. Leake, Peloponnesiaka, 385–387. Δάρμος, 100–109.

⁶⁰. Κορύλλος, 119. AZ, 35. Μάλιστα ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι, όταν άνοιξαν τα βάραθρα και το νερό άρχισε να κυλά στο Λάδωνα που πέφτει στον Αλφειό, το ιερό της Άλτεως στην Ολυμπία κατακλύσθηκε.

⁶¹. Κορύλλος, 119 και AZ, 35.

καταστροφή προήλθε εκ της κενώσεως αυτής στο Λάδωνα⁶². Συνέπεια των μεταβολών αυτών του ποταμού, ήταν η παροδική δημιουργία των νησίδων (νήσων) στην κοίτη του.

Είναι ο ποταμός με τις πολλές κόμεις, τις λεγόμενες παραλαδώνιες και τα πολλά ιερά του. Σχηματίζεται από τον κυρίως Λάδωνα και τους παραποτάμους **Αροάνιο**, ή **Κατσάνα**, **Τράγο** (σημ. Νταραίικο Ποτάμι)⁶³ και τον **Ξεροπόταμο**, ή **Πάϊο**, ή **χειμάρρο της Πάου**⁶⁴. Στην πεδιάδα των Φιλίων, με κατεύθυνση προς τα Δ, ο Λάδωνας δέχεται τα νερά του Τράγου, που ρέει με κατεύθυνση από Ν προς Β και λίγο ακόμα δυτικότερα στην πεδιάδα της Σκοτάνης (παλ. τοπων. Κόκοβα)⁶⁵ δέχεται τον παραπόταμο **Ξεροπόταμο**, ή **Πάϊο**. Στο χωριό Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)⁶⁶ κατεβαίνει ο κύριος ρους του ποταμού (**εικ. 26**) και εισέρχεται στην Επαρχία Γόρτυνος του Νομού Αρκαδίας. Η διαδρομή που ακολουθεί μέχρι το σημερινό χωριό Τριποταμιά (παλ. τοπων. Μπέλεσι)⁶⁷ όπου συμβάλλει στον ποταμό Αλφειό, έχει το όνομα **Ρουφιάς**⁶⁸. Παλαιότερα το όνομα Ρουφιάς αποδιδόταν και στους δύο ποταμούς, Λάδωνα και Αλφειό.

Ο **Αροάνιος**, ή **Κατσάνας** πηγάζει κοντά στο χωριό Πλανητέρου στις νότιες υπώρειες των Αροανίων⁶⁹. Οι πηγές του έχουν λιγότερο νερό από εκείνες του Λάδωνα, όμως το νερό του Αροάνιου είναι κρύο και διαυγές. Έχει κατεύθυνση από Β προς Ν μέχρι το σημείο της συμβολής του με το Λάδωνα, που είναι και ο κυριότερος παραπόταμος του τελευταίου⁷⁰. Κοντά στη θέση Χελωνοσπηλιά (**αρ. 208, χάρτης 8**) ενώνεται με το Λάδωνα. Στα ΝΑ του χωριού Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)⁷¹ ο Αροάνιος δέχεται τα νερά του χειμάρρου **Κλείτορα**⁷². Ο χειμάρρος αυτός πηγάζει από τις Α υπώρειες του βουνού Τάρταρη και ρέει παραπλεύρως και στα Ν της ομώνυμης πόλης του Κλείτορος, με κατεύθυνση από Δ προς Α. Λίγο πριν από τη συμβολή του με τον Αροάνιο, ο ποταμός Κλείτορας έχει δεχθεί το χειμάρρο **Καρνέσιο**, ή **Ζούγρα**, που ρέει βόρεια της πόλης του Κλείτορος με κατεύθυνση από Δ/ΒΔ προς Α.

⁶². Κατά τον Γ. Παπανδρέου το όνομά του οφείλεται στο γεγονός ότι το νερό της πηγής έχει το χρώμα του λαδιού και μάλιστα την αναφέρει ως έλαιώδη λίμνη. Βλ. ΚΕ, 13.

⁶³. Το Νταραίικο Ποτάμι στην αρχαιότητα λεγόταν Τράγος. Πρβλ. Leake, II 270. Baladié, 51, 296. Παπαχατζής 1980, 270, υποσ.1. Δάρμος, 109–111. Στον Τράγο συμβάλλει ο Μαλοίτας, που σήμερα αντιστοιχεί με το ρέμα Ξεριάς, το λεγόμενο Λαγκαδινό Ποτάμι και ο χειμάρρος της Κώμης. (Πρβλ. Παπαθανασίου 1969, 118. Δάρμος, 111).

⁶⁴. Ο Ξεροπόταμος, ή Πάϊος, ή χειμάρρος της Πάου πηγάζει από το χωριό Σκούπι και δέχεται τα ύδατα τεσσάρων μικρότερων χειμάρρων του Βεσιναιίκου, του Νασαίικου (από το χωριό Νάσια), του Χοβολίτικου (από το χωριό Χόβολη) και του Τσαρουχλαίικου (από το χωριό Πεύκο, παλ. τοπων. Τσαρούχλι).

⁶⁵. Λεξικό 2001, 425, 3800.

⁶⁶. Λεξικό 2001, 130, 952.

⁶⁷. Λεξικό 2001, 457, 4112.

⁶⁸. Το όνομα Ρουφιάς το πήρε, επειδή σε πολλά σημεία είναι βαθύς και τα νερά του κινούνται κυκλικά, στριφογυρίζουν και περιφέρουν τα επιπλέοντα αντικείμενα και έπειτα τα τραβούν προς τα κάτω, τα «ρουφούν». Για την ονομασία Ρουφιάς βλ. Baladié, 51, υποσ. 35 και Leake, II 86.

⁶⁹. Leake, II 264-265. Παπαχατζής 1980, 252.

⁷⁰. ΚΕ, 16. Philippson – Kirsten, 209. Baladié, 51. Δάρμος, 86–87.

⁷¹. Λεξικό 2001, 210, αρ. 1716.

⁷². Παπαχατζής 1980, 253, υποσ. 1. Δάρμος, 88–89.

Ο **Ξεροπόταμος**, ή **Πάϊος** ποταμός, ή **χειμαρρος της Πάου** πηγάζει από το χωριό Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)⁷³ και διαρρέει το ανατολικό τμήμα της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου⁷⁴ (**εικ. 27**). Συμβάλλει στον ποταμό Λάδωνα. Ο Ξεροπόταμος, ή Πάϊος, ή χειμαρρος της Πάου δέχεται τα ύδατα μικρότερων χειμάρρων, του Βεσιναϊκού, του Νασαϊτικού, του Χοβολίτικου και του Τσαρουχλαϊτικού⁷⁵.

Ο **Ερύμανθος** ποταμός πηγάζει από τις υπώρειες του ομώνυμου όρους⁷⁶. Αποτελείται από τρεις ποταμούς, οι οποίοι ενώνονται στα ΝΔ του χωριού Τριπόταμα⁷⁷, όπου και τα ερείπια της αρχαίας Ψωφίδας⁷⁸ (**εικ. 28**). Οι κάτοικοι της Ψωφίδας είχαν θεοποιήσει τον ποταμό και, όπως αναφέρει ο Πausanίας, είχαν ανεγείρει ναό στον Ερύμανθο, ο οποίος βρισκόταν κοντά στο ποτάμι⁷⁹. Ο Πολύβιος ονομάζει τον σημερινό **Λιβαρτζινό**, ή **Αροάνιο**, Ερύμανθο⁸⁰. Ο σημερινός Ερύμανθος πηγάζει από τις νότιες υπώρειες του ομώνυμου όρους, του οποίου το ρου απαρτίζουν ο χειμαρρος **Στένωμα**⁸¹ (**εικ. 29**), που κατεβαίνει από τα Αγράμπελα (παλ. τοπων. Πορετζού)⁸² και ένας άλλος που κατεβαίνει από τον Αστρά (παλ. τοπων. Νουσά)⁸³. Ο τελευταίος, καλείται και **Νουσαιϊτικό** Ποτάμι⁸⁴. Εσφαλμένα, όμως, έχει επικρατήσει το όνομα **Νουσαιϊτικό**, γιατί ο χειμαρρος που κατέρχεται από τα Αγράμπελα⁸⁵, είναι ο κύριος κλάδος του ποταμού. Στα ΝΔ του χωριού Τριπόταμα δέχεται τα νερά του **Λιβαρτζινού**, ή **Αροάνιου**⁸⁶ και από τα ΝΑ τα νερά του **Σειραϊκού** ποταμού.

Ο Ερύμανθος είναι ο κυριότερος παραπόταμος του Αλφειού τὸν γὰρ Ἐρύμανθον εἶναι τὸν ὀρίζοντα τὴν Ἀρκαδίαν, τῶν εἰς Ἀλφειὸν ἐμπίπτοντων ποταμῶν ...⁸⁷ και συμβάλλει σ' αυτόν κοντά στο χωριό Ἄσπρα Σπίτια⁸⁸ του Νομού Ηλείας. Οι A. Philippson και

⁷³ Λεξικό 2001, 364, 3204.

⁷⁴ ΚΕ, 16.

⁷⁵ Βλ. υποσ. 60.

⁷⁶ ΑΖ, 10, 12. ΚΕ, 16, 17. Baladié, 51, 66, 118, 126. Παπαχατζής 1980, 271, υποσ. 4, 272–273, υποσ. 6. Δάρμος, 114.

⁷⁷ Λεξικό 2001, 457, 4111. Το σημερινό χωριό Τριπόταμα οφείλει το όνομά του στους τρεις ποταμούς.

⁷⁸ Η πόλη αναπτύχθηκε στη συμβολή των τριών ποταμών.

⁷⁹ Πaus. VIII 24, 12.

⁸⁰ Πολ. IV 70, 8.

⁸¹ Ο χειμαρρος Στένωμα είναι ορμητικός και αποτελεί τον κύριο ρου του Ερυμάνθου.

⁸² Λεξικό 2001, 57, 259.

⁸³ Λεξικό 2001, 89, 545.

⁸⁴ Το όνομα του Νουσαιϊτικού βραχίονα οφείλεται στο γεγονός ότι πηγάζει από το χωριό Αστράς (παλ. τοπων. Νουσά), που σήμερα ανήκει στην εδαφική περιφέρεια του Νομού Ηλείας. Ο Α. Θ. Λέλος ονομάζει το Νουσαιϊτικό ποτάμι και Ωλένιο, επειδή πηγάζει από τον Ωλενό (Λέλος, 13).

⁸⁵ Leake, II 235, 240.

⁸⁶ Ο Γ. Παπανδρέου έδωσε το όνομα Αροάνιος, επειδή πηγάζει από το χωριό Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό), στα Α του οποίου υψώνεται ο Τάρταρης (ΙΚ, 58–59). Ο Α. Θ. Λέλος αναφέρει ότι το Α τμήμα του Αροάνιου ονομάζεται και Ελουκός, από το έλος που είχε κατακλύσει το πεδινό τμήμα του χωριού Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) και όταν τα νερά βρήκαν δίοδο ήταν τόσο ορμητικά που παρέσυραν και το υδραγωγείο της Ψωφίδας, που βρισκόταν στη θέση Νερομάνα, ή Μεγάλη Βρύση (βλ. Λέλος, 13, 82–83).

⁸⁷ Στράβ. VIII 3, 32 = C 357.

⁸⁸ Λεξικό 2001, 87, 533.

Ε. Kirsten τον αναφέρουν ως **Ντουάνα**⁸⁹. Ο κάτω ρους του ποταμού αποτελεί το διαχρονικό όριο μεταξύ Ηλείας και Αρκαδίας⁹⁰.

Ο **Λιβαρτζινός**, ή **Αροάνιος** ποταμός πηγάζει από τις δυτικές υπώρειες του βουνού Τάρταρη (**εικ. 30**), κοντά στο χωριό Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)⁹¹, και δέχεται τα ύδατα των ποταμοχειμάρρων Αναστασοβίτικου, Λεχουρίτικου και Λιβαρτζινού. Ο Πολύβιος, όταν περιγράφει την πόλη της Ψωφίδας, τον ανατολικά ευρισκόμενο ποταμό ονομάζει Ερύμανθο Παρά δὲ τὴν ἀπ' ἡοῦς πλευρὰν ἔχει τὸν Ἐρύμανθον μέγαν καὶ λάβρον ποταμόν ... Επίσης ο Ε. Meyer αναφέρει ότι τα νερά της πηγής Παλιομάγγανο συμβάλλουν στον ποταμό Ερύμανθο και τα κατάλοιπα που βρίσκονται πλησίον αυτής, πρέπει να ανήκουν σε ιερό του ποταμού. Το ποτάμι, επομένως, που ρέει στα Α/ΝΑ της πόλης πρέπει να είναι ο αρχαίος Ερύμανθος⁹².

Ο **Σειραϊκός** ποταμός πηγάζει από τα Αφροδίσια όρη και το βουνό Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι του χωριού Σκούπι και διαρρέει το δυτικό τμήμα της κοιλάδας Τριποτάμων–Παγκρατίου, για να συμβάλλει στον Ερύμανθο (**εικ. 31**). Στο Σειραϊκό ποταμό συμβάλλει και ο **χειμάρρος της Αλέσταινας**, ή **Τάρταρης**, που πηγάζει από το ομώνυμο βουνό⁹³. Ο Τάρταρης στον κάμπο των Σειρών ενώνεται με τους χειμάρρους που κατέρχονται από τα Αφροδίσια όρη στα Β του Δεχουνίου⁹⁴.

IIA 3β. Λίμνες

Στις βόρειες παρυφές των Αροανίων ορέων (Χελμού) βρίσκεται η Λίμνη Τσιβλού, η οποία έχει μικρή ηλικία, αφού σχηματίστηκε στις αρχές του 20^{ου} αι. (1912–1913), όταν μία κατολίσθηση παρέσυρε τον οικισμό Τσιβλός και δημιούργησε λεκάνη, στην οποία εγκλωβίστηκαν τα νερά του ποταμού Κράθι. Η λίμνη έχει επιφάνεια 200 στρέμματα, βάθος 80μ. και στον πυθμένα της βρίσκονται ακόμα τα ερείπια των σπιτιών του οικισμού⁹⁵. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ονομάζεται και Μαυρολίμνη για το κακό που προκάλεσε⁹⁶.

⁸⁹. Philippson – Kirsten, 208.

⁹⁰. Πίκουλας 1981–1982, υποσ. 1, 279.

⁹¹. Λεξικό 2001, 84, 502.

⁹². Δάρμος, 89–90. Βλ. κεφ. VA,

⁹³. ΚΕ, 17.

⁹⁴. Λεξικό 2001, 134, 987. Κατά τον Α. Θ. Λέλο, ο Σειραϊκός φέρει και το όνομα Αφροδίσιος, γιατί μέχρι τη συμβολή του με τον ποταμό Ερύμανθο, ρέει κατά μήκος των Αφροδισίων ορέων (Λέλος, 45–46).

⁹⁵. Ζωγόπουλος 2006, 71.

⁹⁶. Ο Δ. Ρόζος θεωρεί ότι η περιοχή κατά μήκος του ποταμού Κράθιδος μέχρι τη λίμνη Τσιβλού ανήκει στο «ημιμεταμορφωμένο υπόβαθρο (τεκτονικό παράθυρο)» (βλ. Ρόζος, 27).

ΠΑ 3γ. Πηγές

Η Επαρχία Καλαβρύτων έχει πολλές πηγές, με μικρές και μεσαίες παροχές⁹⁷. Βρίσκονται σε όλες τις υψομετρικές βαθμίδες, χωρίς να συνδέονται κατ' ανάγκη με υδατοστεγανά πετρώματα. Οι πηγές αυτές συντηρούν τη ροή των ποταμοχειμάρρων της περιοχής μελέτης στη μεγαλύτερη διάρκεια του έτους.

Οι σημαντικότερες πηγές της περιοχής μελέτης είναι:

Περιοχή Χελμού

Στο οροπέδιο του Χελμού υπάρχουν οι πηγές **Ποτισώνας**, η πηγή **Μαζιώτικες Καλύβες**, η πηγή **Κόκκινη Βρύση**, η πηγή **Στρούγκες**, η πηγή **του Πουλιού η Βρύση**, η οποία είναι η μεγαλύτερη και η πηγή **Μέλαινα**, που βρίσκεται στα Ν του Χελμού κοντά στον οικισμό Ελατόφυτο (παλ. τοπων. Μάζι) του χωριού Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα).

Περιοχή Καλαβρύτων

Στην ομώνυμη πόλη των Καλαβρύτων και στην ευρύτερη περιοχή της υπάρχουν αρκετές πηγές. Η πηγή **Ξυδιά**, ή **Παλιά Βρύση**, που βρίσκεται στο δρόμο προς το Μεγάλο Σπήλαιο και έξω από την πόλη, προς τα ΝΑ, εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγεί στους Λουσούς, υπάρχει η πηγή **Παλιοπήγαδο** (αρ. 59, χάρτης 6) και η πηγή **Κεραμιδάκι**. Νοτιότερα, βρίσκεται η πηγή **Άγιος Κωνσταντίνος** και **Πρίμισι** (αρ. 86, χάρτης 6). Στα Δ/ΒΔ των Καλαβρύτων υπάρχει και η πηγή **Φίντεϊ** (αρ. 60, χάρτης 6). Επίσης, εκτός της πόλης, στο δρόμο που οδηγεί προς Ζαχλωρού υπάρχει η πηγή **Αλήμπεη**. Στη Μονή της Αγίας Λαύρας υπάρχει η πηγή **Λυσσόνερο**, ή **Λυσσόβρυση** (αρ. 88, χάρτης 6), η οποία ταυτίζεται με την αρχαία πηγή Άλυσσο, που ήταν συνδεδεμένη με την πόλη της Κύναιθας⁹⁸.

Στο Σκεπαστό (παλ. τοπων. Βισοκά)⁹⁹ δεν υπάρχουν άφθονα ύδατα. Μία πηγή βρίσκεται στα Β του σημερινού χωριού, στη θέση **Άγιος Αθανάσιος**¹⁰⁰, από την οποία υδρεύεται και το σημερινό χωριό. Στα Δ του χωριού ρέει ο χειμάρρος του Σκεπαστού, από τον οποίον αρδεύονται οι αγροί. Επίσης άφθονα ύδατα υπάρχουν και στο χωριό Βραχνί, στο οποίο βρίσκονται η **Βρύση του Μυλωνά**, η **Βρύση της Αγίας Παρασκευής**, η **Πέρα Βρύση** και η **Επάνω Βρύση**. Μάλιστα η Βρύση της Αγίας Παρασκευής σχηματίζει και μικρό καταρράκτη, ύψους 20μ. περίπου.

⁹⁷. Για τον υδάτινο πλούτο της Αχαΐας βλ. Κισκύρας 1986, 177–185.

⁹⁸. Βλ. κεφ. VA,

⁹⁹. Λεξικό 2001, 423, 3783.

¹⁰⁰. Η πηγή βρίσκεται στο χώρο του παλαιού χωριού.

Επίσης, στο χωριό Κέρτεζη υπάρχουν πολλές πηγές, με κυριότερη εκείνη του Κεφαλόβρυσου. Στις υπώρειες του βουνού Τρεις Γυναίκες βρίσκεται η πηγή **Νερομάνα**, η πηγή **Κυραμαριού** και η πηγή **Σούλινα**. Η Κέρτεζη είναι κατάφυτη από καστανιές, στα Δ και στα Ν, που αποτελούν ωραίο δάσος. Στα Δ του χωριού, όπου το βουνό Κουλούρα, έχει τις πηγές του ο Ερασίνο, ή Βουραϊκός ποταμός. Η περιοχή του Λαγοβουνίου, εκτός από το τμήμα εκείνο που βρίσκεται στην κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού, θα μπορούσε να θεωρηθεί και άνυδρη. Έχει τις πηγές **Άνω Βρύση**, **Κάτω Βρύση** και την πηγή **Βρυτσούλα**.

Πολλές πηγές υπάρχουν στην Κερπινή, οι οποίες όμως σήμερα έχουν λίγο νερό. Οι κυριότερες πηγές είναι οι **Πρισός**, η **Ετιάς Βρύση**, η **Βαρκό**, η **Σταυράκη**. Στην Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)¹⁰¹ έχουμε τις πηγές **Γάβρο**, **Λειβάδια**, **Λεύκας** και **Παλιάμπελα**. Ένα μεγάλο κεφαλόβρυσο βρίσκεται στο χωριό Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)¹⁰², που λέγεται **Βελινός**. Επίσης, πολλές πηγές υπάρχουν στα χωριά Δροσάτο (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)¹⁰³ και Βρυσάρι (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)¹⁰⁴. Στο Δροσάτο (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) είναι η μεγάλη πηγή **Κεραμιδάκι** και στο Βρυσάρι οι πηγές **Κάτω Βρύση**, **Αγίας Μαρίας** και **Ζούρη**. Στην περιοχή της Κάτω Βλασίας στις δυτικές υπώρειες του βουνού Ταρισός υπάρχει η πηγή **Κεραμιδάκι** με αένη ροή.

Περιοχή Νωνάκριδος

Η Περιστερά υδρεύεται από τον ποταμό Κράθι. Υπάρχουν, επίσης οι πηγές οι πηγές **Λεύκα** και **Δραγάτα**, από τις οποίες πιθανόν υδροδοτούνταν η Νώνακρις¹⁰⁵, και πολλές πηγές για άρδευση.

Περιοχή Λουσών

Οι Λουσοί περιβάλλονται από βουνά και έχουν άφθονο νερό καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Οι κυριότερες πηγές είναι η **Νερομάνα**, η πηγή **Βρυσάρια**, και **Βετελίνος** (αρ. 108, χάρτης 8), οι οποίες βρίσκονται στους πρόποδες του Λούσιου όρους, ή Προφήτης Ηλίας στα ΝΑ οι δύο πρώτες και στα ΝΔ η τρίτη. Ανάμεσα στους Άνω και Κάτω Λουσούς βρίσκεται η **Τρανή Βρύση** και η **Βρύση Καραπιπέρη**. Κάτω από το ναό της Ημερασίας Αρτέμιδος υπάρχουν καταβόθρες, εκ των οποίων η μία καλείται **Καταβούργιασμα**¹⁰⁶. Στην τελευταία πέφτουν τα νερά της βροχής και των πηγών. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι μέχρι το 1886 τα νερά κατέκλυζαν την κοιλάδα και δεν είχαν διέξοδο, με αποτέλεσμα το νερό να φθάνει και τα

¹⁰¹. Λεξικό 2001, 387, 3421.

¹⁰². Λεξικό 2001, 93, 588.

¹⁰³. Λεξικό 2001, 142, 1066.

¹⁰⁴. Λεξικό 2001, 111, 767.

¹⁰⁵. Πίκουλας 1986, 317.

¹⁰⁶. ΚΕ, 176.

3μ. βάθος. Ο Ασημάκης Ζαΐμης, πριν από τον αγώνα, με δική του δαπάνη «καθάρισε» τις καταβόθρες με σκοπό να εκκενωθεί η κοιλάδα και να μπορέσουν οι κάτοικοι να την καλλιεργήσουν. Το 1885 κάποιος χωρικός εντόπισε και τη δεύτερη καταβόθρα¹⁰⁷. Έτσι, αφού τα νερά πέφτουν πλέον στις καταβόθρες, δεν επαρκούν για την άρδευση της κοιλάδας¹⁰⁸.

Περιοχή Κλειτορίας

Η περιοχή των Φιλίων δεν διαθέτει πηγές, παρόλο που ο υδροφόρος ορίζοντας βρίσκεται σε μικρό βάθος. Οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να κατασκευάσουν πηγάδια, προκειμένου να υδρεύεται το χωριό. Στην περιοχή του Παγκρατίου οι αγροί αρδεύονται από το Λάδωνα στα Δ και από τον Τράγο στα Ν. Το χωριό έχει τις πηγές **Συκιές** και **Κλίζα**, από τις οποίες και υδρεύεται. Στα Δ του χωριού Λυκουρία βρίσκονται πηγές με αρκετό νερό, όπως η πηγή **Κυράς Αμπέλι** (αρ. 205, χάρτης 8), **Κάτω Νίστα** (αρ. 206, χάρτης 8), **Μαγούλα**, για την άρδευση των αγρών. Στην Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)¹⁰⁹ υπάρχει η πηγή **Κιάφα**, ή **Βασιλικό Ποτάμι** (αρ. 163, χάρτης 8), από την οποία υδρεύονταν ο αρχαίος Κλείτωρ και στην Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) οι πηγές **Κοζιάν**, **Μπονέσι**, **Κριεκούκια**. Η πηγή **Φιλομάτι** (αρ. 153, χάρτης 8) στον οικισμό Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)¹¹⁰ της Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) θεωρείται κεφαλόβρυσο.

Περιοχή Αροανίας

Στην Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) οι δροσερές πηγές **Κρύο Νερό**, **Βρύση του Σοφού**, **Καρμογιάννης**, **Κεφαλόβρυσο**, **Αγίου Γεωργίου** υδρεύουν το χωριό και αρδεύουν τους αγρούς. Η πηγή της **Ζωοδόχου Πηγής** στον οικισμό Δροβολοβό (αρ. 224, χάρτης 9) του χωριού Καμενιάνοι¹¹¹ με αέναη ροή, που βρίσκεται σε σπήλαιο, όπου και το ομώνυμο ναύδριο υδρεύει το χωριό και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Στα Ν του χωριού Καμενιάνοι βρίσκεται η αέναη πηγή **Μεγάλη Βρύση**, ή **Νερομάνα** (αρ. 233, χάρτης 9) και κοντά στο χωριό η **Μεγάλη Βρύση**. Στο Αγρίδι η πηγή του **Λειβαδίου** έχει άφθονο νερό, το οποίο χρησιμοποιούσαν για την κίνησή τους επτά υδρόμυλοι¹¹². Πάρα πολλές πηγές βρίσκονται στο χωριό Λιβάρτζιον, κυριότερες των οποίων είναι η πηγή **Αγίου Ιωάννου**, **Μέτικα**, **Πηγαδάκι**, **Κρουσταλλό**. Επίσης, μεγάλες πηγές με αέναη ροή βρίσκονται στο χωριό Αγράμπελα, όπως η πηγή **Μίσκλοβο**, η πηγή **Κουρνιάκου** και η πηγή **Κορίτσια**.

¹⁰⁷. ΚΕ, 177.

¹⁰⁸. ΚΕ, 177. Τα νερά από τις καταβόθρες «βγαίνουν» στις πηγές του Αροάνιου Ποταμού.

¹⁰⁹. Λεξικό 2001, 210, 1715.

¹¹⁰. Λεξικό 2001, 171, 1335.

¹¹¹. Λεξικό 2001, 142, 1064.

¹¹². ΚΕ, 216.

Στο χωριό Τριπόταμα, όπου και η αρχαία Ψωφίς, υπάρχουν πολλές πηγές. Η πηγή **Βασιλική** (αρ. 245, χάρτης 9), η πηγή **Παλιομάγγανο** (αρ. 259, χάρτης 9), η πηγή **Μύλοι**, η πηγή **Νερομηλιά**, η πηγή **Παλαιοχώρι**, η πηγή **Κυδωνιά**, η πηγή **Κανακάρη**, η πηγή **Βροντό**, η πηγή **Ζώη Βρύση**, ή **Βρύση του Κατριβά** (αρ. 254, χάρτης 9), η πηγή **Βρύσες του Καλόγερου** (αρ. 244, χάρτης 9). Η πηγή **Θολωτή Κρήνη** στο χωριό Αλέσταινα υδρεύει το χωριό και αρδεύει τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις.

Περιοχή Πάου

Στην Πάο υπάρχουν πολλές πηγές, οι κυριότερες είναι η **Καστανιά**, η πηγή **Κάτω Μαχαλά**, η πηγή **Καθολικό**, η πηγή **Χάνι**, η πηγή **Διάσελο** (αρ. 291, χάρτης 9), η πηγή **Κουκούλες** (αρ. 304, χάρτης 9), οι πηγές της **Αυτίτσαινας**, η πηγή **Κωστάραινα**¹¹³ και η πηγή στη θέση **Χάνι του Καλαθά** (αρ. 303, χάρτης 9).

Η Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) εκτός από τα πηγάδια έχει και κρήνες, που κατασκευάστηκαν επί Τουρκοκρατίας¹¹⁴. Οι πηγές της **Ακόνι** και **Κρύα Βρύση** έχουν λίγο νερό. Κοντά στην εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα υπάρχει πηγή, από την οποία υδρεύεται το χωριό. Ακόμη οι πηγές **Θάνιτσα** (αρ. 316, χάρτης 8), **Καμάρι** (αρ. 325, χάρτης 8) και **Ντεμέρι**. Στο χωριό Νάσια αναβλύζουν οι πηγές **Κρύα Βρύση**, **Κοκκινόβρυση** και **Καλπάκι**. Η πηγή **Άγιος Ανδρέας** (αρ. 280, χάρτης 8) στο Πεύκο (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)¹¹⁵ είναι η μοναδική, από την οποία αρδεύονται και τα χωράφια. Στη Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) βρίσκονται οι πηγές **Βρύση Βασίλη**, **Βρυσούλα** και **Κεφαλόβρυσο**.

ΠΒ. Παλαιογεωγραφία–Γεωμορφολογία¹¹⁶

Κατά το λεγόμενο Παλαιοζωικό αιώνα (πριν από 550–250 εκατομμύρια χρόνια) ολόκληρη σχεδόν η Πελοπόννησος καλυπτόταν από θάλασσα. Ίδιες συνθήκες πρέπει να επικρατούσαν και στις αρχές του Μεσοζωικού αιώνα (πριν από 250 εκατομμύρια χρόνια). Στις αρχές του Ανώτερου Κρητιδικού (πριν από 140 εκατομμύρια χρόνια), δηλαδή πριν από το τέλος της Μεσοζωικής περιόδου, η θάλασσα πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις και κάλυψε ολόκληρη την Πελοπόννησο (πίν. 1). Οι πρώτες γεωλογικές αναστατώσεις στην περιοχή της Πελοποννήσου¹¹⁷ άρχισαν την Ιουρασική περίοδο και περιορίστηκαν στο ανατολικό της τμήμα. Στην αρχή της γεωλογικής περιόδου, που είναι γνωστή ως Μειόκαινος, άρχισε να αναδύεται από το βυθό της

¹¹³. ΚΕ, 198.

¹¹⁴. ΚΕ, 190.

¹¹⁵. Λεξικό 2001, 381, 3363.

¹¹⁶. Τα γεωλογικά στοιχεία της Επαρχίας Καλαβρύτων συνέταξε και μου παραχώρησε ο επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών Λεων. Σταματόπουλος, στον οποίον οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

¹¹⁷. Βλ. Φάκλαρης 1990, 21.

Τιθύος μία συμπαγής ξηρά, που κάλυπτε τη σημερινή Ελλάδα μαζί με τη χώρα που ήταν στο Αιγαίο και την Τουρκία. Σ' αυτήν την ξηρά οι γεωλόγοι δίνουν το όνομα Αιγαίϊς, ή Αιγιήϊς. Στην επόμενη γεωλογική περίοδο γνωστή ως Πλειστόκαινο (πριν από 2/1.7 εκατομμύρια χρόνια) η Ελλάδα άρχισε να παίρνει το σχήμα που έχει σήμερα.

Η περιοχή μελέτης εντάσσεται στην περιοχή εξάπλωσης των σχηματισμών της γεωλογικής ζώνης Ωλονού–Πίνδου και της ζώνης Γαβρόβου–Τριπόλεως.

Η ζώνη Ωλονού–Πίνδου διακρίθηκε για πρώτη φορά από τον A. Philippon¹¹⁸, ο οποίος της έδωσε το όνομα αυτό. Η ζώνη αυτή στον ευρύ χώρο της Τιθύος, ήταν μία βαθιά αύλακα μεταξύ του υβώματος της ζώνης Γαβρόβου–Τρίπολης στα Δ και του Πελαγονικού υβώματος στα Α. Η περιοχή της Πινδικής αύλακας άρχισε να πτυχώνεται και στη συνέχεια να αναδύεται και να επωθείται προς τα δυτικά¹¹⁹ κατά το τέλος του Ανώτερου Ηώκαινου¹²⁰. Οι δύο ζώνες ανήκουν στους αλπικούς σχηματισμούς (**πίν. 2**).

Στη γεωλογική και παλαιογραφική εξέλιξη της περιοχής έχουν συμβάλει η σειρά της ζώνης Γαβρόβου–Τριπόλεως και η σειρά Ωλονού–Πίνδου που είναι επωθημένη στην πρώτη. Κατά θέσεις, οι δύο ζώνες καλύπτονται από Πλειο–Πλειστοκαινικά και Ολοκαινικά ποτάμια και αλλοβιακά ιζήματα, τα οποία έχουν καλύψει ή και καταστρέψει, κάτω από τον όγκο των ιζημάτων τους, είτε κατά τη διάρκεια της απόθεσής τους, είτε σε μεταγενέστερα στάδια εξέλιξής τους¹²¹.

Η σειρά της ζώνης Τριπόλεως, που επιπεύεται από τη ζώνη της Πίνδου αποτελείται από νηριτικούς ασβεστόλιθους εν μέρει δολομιτοποιημένους του Τριαδικού–Μέσου Ηώκαινου και φθάνει έως το Λουτήσιο, ή Προμπόνιο (**πίν. 1**) με χαρακτηριστική μικροπανίδα. Ακολουθεί η ιζηματογένεση του φλύσχη. Η συγκεκριμένη σειρά, κατά θέσεις τοποθετείται ασύμφωνα επί του ημιμεταμορφωμένου υποβάθρου.

Η ιζηματογενής σειρά Ωλονού–Πίνδου, τεκτονικά τοποθετείται σε πολλές θέσεις, είτε επί της ιζηματογενούς σειράς της ζώνης Τριπόλεως, είτε επί του ημιμεταμορφωμένου υποβάθρου της. Πρόκειται περί τεκτονικών καλυμμάτων σημαντικού πάχους και μεγάλης εκτάσεως.

Η γεωτεκτονική ενότητα Ωλονού–Πίνδου κυριαρχεί πλήρως στην περιοχή. Αναπτύσσονται όλοι οι σχηματισμοί της ενότητας από το Ανώτερο Τριαδικό μέχρι και το Ηώκαινο. Πιο συγκεκριμένα, η βάση δομείται από κλαστικά ιζήματα του Ανώτερου Τριαδικού

¹¹⁸. Philippon 1892, 642.

¹¹⁹. Η ζώνη Ωλονού–Πίνδου είναι επωθημένη επί της ζώνης Γαβρόβου–Τριπόλεως. Βλ. Κισκύρας 1994, 154–172 και ειδικά 155.

¹²⁰. Η ζώνη Ωλονού–Πίνδου απαντάται στην οροσειρά της Πίνδου, στα Άγραφα, στα όρη της Ναυπακτίας και συνεχίζεται στα Ν στις περιοχές του Παναχαϊκού, του Ερυμάνθου, ή Ωλονού, στην Αρκαδία, στη Μεσσηνία, στην Κρήτη και καταλήγει στο όρος Ταύρος της Τουρκίας. Στα Β συνεχίζεται στην Αλβανία με το όνομα Cucali–Kasta, στην Κροατία και στη Σλοβενία με το όνομα Budva και καταλήγει στις Δειναρικές Άλπεις.

¹²¹. Για τις Πλειστοκαινικές φυσικές ακολουθίες βλ. Σταματόπουλος – Κοντόπουλος, 309–319.

μερικών δεκάδων μέτρων, τα οποία και εξελίσσονται σε πλακώδεις ασβεστόλιθους του Δρυμού με Halobies πάχους 80μ. περίπου. Ακολούθως, και από το μέσο Ιουρασικό εμφανίζεται κατά θέσεις «ο πρώτος φλύσχης», σηματοδοτώντας έτσι το πέρασμα στην πιο χαρακτηριστική και σημαντική λιθολογία της ενότητας, τους πλακώδεις Ανωκρητιδικούς ασβεστόλιθους. Το πάχος τους, αν και δεν μπορεί να υπολογισθεί στην ύπαιθρο, εξαιτίας του βαθμού και της έντασης των πτυχών και των λεπιώσεων, τοποθετείται στα 200μ. Καταλαμβάνουν συγκριτικά τις μεγαλύτερες εκτάσεις και όλα τα δεσπόζοντα υψώματα της λεκάνης. Στρωματογραφικώς υπερκείμενα είναι τα μεταβατικά στρώματα. Η προαναφερθείσα στρωματογραφία δηλώνει τη μετάβαση προς το φλύσχη, αποτελούμενη από λεπτοπλακώδεις ασβεστόλιθους και κλαστικές ενδιαστρώσεις, οι οποίες σταδιακά και προς τα υπερκείμενα αυξάνουν σε συχνότητα, με το πάχος του σχηματισμού να μην ξεπερνά τα 150μ. Η ακολουθία συμπληρώνεται με τον τοπικό φλύσχη («δεύτερος φλύσχης»). Η γεωλογική δομή της ευρύτερης περιοχής χαρακτηρίζεται από μεγάλη πολυμορφία, με συχνές εναλλαγές διαφορετικών λιθολογιών και με έντονη τεκτονική παραμόρφωση σε όλη την έκταση. Εκφράζεται με αλληπάλληλες διαδοχικές επιπεύσεις γενικής διεύθυνσης ΒΑ/ΝΔ, οι οποίες και διακόπτονται συχνά από εγκάρσια ρήγματα. Η συνεχής παραμόρφωση της περιοχής εκφράζεται εντυπωσιακά με έντονες και συνεχείς πτυχώσεις διαφόρων μορφών και σε όλες τις κλίμακες.

Οι νεότεροι σχηματισμοί βρίσκονται σε ασυμφωνία με τα μεσοζωϊκά ιζήματα της περιοχής. Συνίστανται κυρίως από αργίλους, πηλούς, άμμους και κροκαλοπαγή θαλάσσιας-λιμνοθαλασσίας, λιμναίας και χερσαίας προέλευσης. Στους νεώτερους σχηματισμούς μπορούν να αναφερθούν και οι λιθώνες, Βουρμίου ηλικίας, που βρίσκονται στις πλαγιές του Χελμού και στην πόλη των Λουσών.

ΠΒ 1. Υπέδαφος

Το υπέδαφος της περιοχής μελέτης δεν έχει εξετασθεί και επιπλέον δεν έχουν γίνει εξορύξεις που να συνδέονται με μεταλλεύματα. Ωστόσο, υπάρχουν γνωστά κοιτάσματα λιγνίτου στα Καλάβρυτα, στη θέση Παλιοχώρι της Κερπινής και στο Βρυσάρι (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα). Ορυκτό πλούτο έχουν και οι περιοχές της Αροανίας (παλ. τοπων. Σοπωτό) και του Δεσινού, που παρουσιάζουν μαγγάνιο¹²². Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι και στην περιοχή της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα), στη θέση Πλειονέργεια έχει εντοπιστεί μαγγάνιο¹²³.

¹²². Βλ. Γιαννακόπουλος, 156–165.

¹²³. ΚΕ, 193.

ΠΒ 2. Έδαφος

Η Επαρχία Καλαβρύτων είναι ορεινή στο σύνολό της και δεν έχει πεδιάδες. Τα πλέον πλούσια εδάφη της βρίσκονται κατά μήκος των ποταμών, που σχηματίζουν μικρές κοιλάδες, όπως η κοιλάδα του Ερασίνου, ή Βουραϊκού ποταμού (**εικ. 20**), το υψίπεδο των Λουσών (**εικ. 32**), η οποία το χειμώνα στο νοτιότερο τμήμα της κατακλύζεται από νερά και μοιάζει με λίμνη, η κοιλάδα του Λάδωνα, ή Ρουφιά (**εικ. 33**) και του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού (**εικ. 34**) στην περιοχή της Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα). Ο εμπλουτισμός των χωμάτων με υλικό, το οποίο προέρχεται από τις υπερεκχειλίσεις των ποταμών κάνει το έδαφος γόνιμο. Σε ορισμένες από τις πεδινές περιοχές καλλιεργούνται κηπευτικά και σιτηρά¹²⁴.

Η καλλιέργεια των σιτηρών σε συνδυασμό με την κτηνοτροφία αποτελεί τη βάση της γεωργικής εκμετάλλευσης. Εκτός από τα κηπευτικά καλλιεργείται ο αραβόσιτος και τα όσπρια, τα οποία καταλαμβάνουν μεγάλη έκταση. Επειδή η καλλιεργήσιμη γη είναι μικρή σε έκταση και η παραγωγικότητα ισχνή, πολλοί κάτοικοι έχουν μετακινηθεί σε πιο εύπορες περιοχές. Βέβαια, η δημιουργία του χιονοδρομικού κέντρου τα τελευταία χρόνια κατέστησε την περιοχή σημαντικό πόλο έλξης επισκεπτών, με συνεπακόλουθο την άνοδο του οικονομικού της επιπέδου.

ΠΓ. Κλίμα

Το κλίμα μίας περιοχής είναι βασικός παράγοντας για τη δημιουργία συνθηκών εγκατάστασης. Οι κύριοι συντελεστές, που διαμορφώνουν το κλίμα, είναι η βροχή, το χιόνι, το χαλάζι, η θερμοκρασία, οι άνεμοι και η υγρασία, των οποίων ο επιστημονικός όρος είναι κατακρημνίσματα¹²⁵.

Η κατανομή βροχόπτωσης στην περιοχή μελέτης διατηρεί το χαρακτηριστικό του μεσογειακού τύπου, δηλαδή η περίοδος των περιορισμένων βροχοπτώσεων (ξηρή περίοδος) συμπίπτει με τη θερμή περίοδο. Κατά τη διάρκεια του χειμώνα, εκτός από τη βροχή, στα ατμοσφαιρικά κατακρημνίσματα συμμετέχει και το χιόνι. Στην ορεινή περιοχή η εμφάνιση του χιονιού κατά τη διάρκεια του χειμώνα είναι φαινόμενο συνηθισμένο και διατηρείται στο έδαφος για μεγάλο διάστημα. Στην ημιορεινή σημειώνεται σπάνια πτώση χιονιού. Επίσης, το φαινόμενο του ολικού παγετού στην ορεινή περιοχή είναι συνηθισμένο σε σχέση με αυτό της ημιορεινής, που είναι ο μερικός παγετός. Κατά την άνοιξη έχουμε έντονο το φαινόμενο της χαλαζόπτωσης.

Η μέση θερμοκρασία κατά το μήνα Ιανουάριο είναι 4°C και η υψηλότερη κατά το μήνα Ιούλιο είναι 22°C. Ο χειμώνας είναι βαρύς και το καλοκαίρι άνυδρο. Επίσης, το χειμώνα κατά

¹²⁴. Σχετικά με τους φυσικούς πόρους και την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής στη σύγχρονη εποχή βλ. Γιάνναρης, 151–201.

¹²⁵. Ρόζος, 9–11, 14–15.

μέσο όρο πέφτει το 40% της ολικής ετήσιας βροχής, την άνοιξη το 26%, το καλοκαίρι το 6% και το φθινόπωρο το 28% (πίν. 3).

Η σχετική υγρασία είναι ένας παράγοντας, ο οποίος επηρεάζεται σημαντικά από την «ηπειρωτικότητα», από την αναλογία ξηράς και θάλασσας, το εδαφικό ανάγλυφο της περιοχής και ειδικότερα από τη θέση των ορεινών όγκων της. Οι παραπάνω παράγοντες επιδρούν με τη σειρά τους στη γενική ατμοσφαιρική κυκλοφορία και τους τοπικούς ανέμους.

Κατά τη διάρκεια του χειμώνα πνέουν συχνότερα οι ΒΔ άνεμοι και κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού πνέει ο ΝΔ άνεμος, ο οποίος είναι ξηρός και κοινά αποκαλείται Λίβας. Ο άνεμος αυτός συνοδεύεται από υψηλές θερμοκρασίες, προκαλώντας ξήρανση των μη αρδευόμενων γεωργικών καλλιεργειών.

ΠΔ. Χλωρίδα–Πανίδα

Σε στενή σχέση με τις κλιματικές συνθήκες και με το υψόμετρο του εδάφους βρίσκεται και η βλάστηση μίας περιοχής. Τα οικοσυστήματα της Επαρχίας Καλαβρύτων παρουσιάζουν σημαντικό ενδιαφέρον, που έγκειται στο γεγονός ότι οι βιότοποι προσφέρουν καταφύγιο σε πολλά είδη πανίδας. Επιπλέον, το δασικό οικοσύστημα είναι το κυρίαρχο, του οποίου η σπουδαιότητα οφείλεται στον προστατευτικό του ρόλο, στην παροχή ενδιαιτήματος σε πολλά είδη πανίδας και ιδιαίτερα της ορνιθοπανίδας.

Τα είδη βλάστησης που συναντώνται στην περιοχή μελέτης διαφοροποιούνται ανάλογα με το υψόμετρο:

Ζώνη βλάστησης από επιφάνεια θάλασσας έως και 600μ.

Arbutus adrachne (Ημερη κουμαριά)

Arbutus unedo (Άγρια κουμαριά)

Hypericum perforatum (Σπαθόχορτο)

Laurus nobilis (Δάφνη)

Olea europaea (Αγριελιά)

Pinus halepensis (Χαλέπιος πεύκη)

Pinus pinea (Κουκουναριά)

Pistacia terebinthus (Κοκορεβυθιά)

Phillyrea media (Φιλίκη)

Prunus mahaleb (Ξυλοκερασιά)

Quercus aegilops (Βελανιδιά)

Quercus coccifera (Πουρνάρι)

Quercus ilex (Αριά)

Thymus subthorpii (Θυμάρι)

Trifolium repens (Τριφύλλι)

Vitex agnus castus (Λυγαριά)

Ζώνη βλάστησης από υψόμετρο 600μ. έως 800μ.

Asparagus (Σπαράγγι)

Ceratonia siliqua (Κουτσουπιά)

Erica (Ρείκι)

Juniperus (Κέδρος)

Lamiaceae Phlomis fruticosa (Ασφάκα)

Quercus coccifera (Πουρνάρι)

Salix (Ιτιά)

Sarcopoterium spinosum (Αφάνα)

Spartium junceum (Σπάρτο)

Ulmus Montana, ή *Ulmus glabra* (Φτελιά)

Ζώνη βλάστησης από υψόμετρο 600μ. έως 1.200μ.

Castanea sativa (Καστανιά)

Corylus avellana (Λεπτοκαρυά)

Juniperus communis (Κέδρος κοινός)

Juniperus oxycedrus (Κέδρος οξύκεδρος)

Origanum heracleoticum (Ρίγανη)

Pinus brutia (Τραχεία πεύκη)

Platanus orientalis (Πλάτανος)

Quercus (Ημερη δρυς)

Quercus conferta (Πλατύφυλλος δρυς)

Quercus sessiliflora (Αμισχος δρυς)

Quercus pubescens (Χοώδης δρυς, ή Χνουδοβελανιδιά)

Rubus (Βάτος)

Sambucus nigra (Κουφοξυλιά)

Sideritis scardica (Τσάι του βουνού)

Ζώνη βλάστησης από υψόμετρο 1.000μ. έως 1.700μ.

Abies birisii Regis (Υβριδογενής ελάτη)

Κατά μήκος των ποταμών υπάρχει πλούσια βλάστηση, η οποία συνίσταται από:

Hypericum perforatum (Σπαθόχορτο)

Mentha longifolia (Αγριοδυσμός)

Platanaceae Platanus orientalis (Πλατάνια)

Populus (Λεύκες)

Primulaceae Cyclamen hederifolium (Κυκλάμινα)

Pteridium aquilinum (Φτέρη)

Rubus (Βάτος)

Salix (Ιτιά)

Trifolium repens (Τριφύλλι)

Vitex agnus castus (Λυγαριές)

Ζώνη βλάστησης από υψόμετρο άνω των 2.000μ.

Στο Χελμό (Αροάνια) διαφοροποιείται η βλάστηση σε σχέση με το υψόμετρο. Πάνω από τα 2.000μ. το δάσος δίνει τη θέση του σε εκτεταμένα λιβάδια, τα οποία διακόπτονται από τους απότομους γκρεμούς. Η βλάστηση εδώ κρύβει τα περισσότερα από τα σπάνια φυτά, για τα οποία φημίζεται ο Χελμός¹²⁶, όπως:

Aquilegia ottonis (το φυτό αυτό φυτρώνει στα Ύδατα της Στυγός)

Arnebia densiflora (ασιατικό φυτό, το οποίο υπάρχει μόνο στο Χελμό)

Geranium asphodeloides

Macrotomia densiflora

Omphalodes luciliae (ασιατικό είδος που φυτρώνει στο Χελμό και τη Γκιώνα)

Pinguicula hirtiflora

Saxifraga subthorpii

Valeriana crinii

Η πανίδα της περιοχής είναι ένας ζωολογικός παράδεισος που αποτελείται από:

Ασπόνδυλα

Coleoptera (Κολεόπτερα)

Crustacea (Καρκινοειδή)

Diptera (Δίπτερα)

Ephemeroptera (Εφημερόπτερα)

Mollusca (Μαλάκια)

¹²⁶. Σφήκας, 108. Παπανδρόπουλος, 20–24.

Odonata (Αρχίπτερα)

Oligoptera (Ολιγόπτερα)

Platyhelminthes (Πλατυελμίνθες)

Plecoptera (Πλεκόπτερα)

Μικροπανίδα

Τα επικρατέστερα είδη της μικροπανίδας, που είναι μορφολογικά προσαρμοσμένα στη διαβίωση και σε τρεχούμενα νερά είναι κυρίως οι προνύμφες διαφόρων εντόμων και οι δίπτερες προνύμφες του γένους *Similium* και *Blepharoreca*, καθώς και οι προνύμφες του γένους *Goera*, *Iron* και *Isogenus*. Προσαρμοσμένα σε παρόμοιες συνθήκες είναι τα ισόποδα και τα είδη του γένους *Hydrophysche*.

Βένθος

Η σύνθεση των βενθικών ζωικών οργανισμών αποτελείται από προνύμφες εντόμων, σκουλήκια, μαλάκια και καρκινοειδή.

Έντομα

Aurorina (Είδος κίτρινης πεταλούδας)

Colia (Είδος κίτρινης πεταλούδας)

Heldteichii (Είδος κίτρινης πεταλούδας)

Heodes ottomanus (Είδος κίτρινης πεταλούδας)

Pseudochazara graeca (Είδος γκρι πεταλούδας)¹²⁷

Οрниθοπανίδα

Η Πελοπόννησος ευρισκόμενη σε σπουδαία γεωγραφική θέση και συγκεκριμένα στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων, δέχεται επιρροές τόσο από την Ασία, όσο και από την Αφρική και την Ευρώπη. Επομένως, βιο-γεωγραφικές επιρροές συντελούν στην ποικιλία και της πανίδας. Ταυτόχρονα διέρχονται από την Πελοπόννησο σημαντικοί διάδρομοι μετανάστευσης διαφόρων αποδημητικών ειδών, με αποτέλεσμα να έχουμε μία πρόσθετη ποικιλία από είδη, τα οποία δεν μένουν στην Ελλάδα, αλλά την διασχίζουν, για να φθάσουν στους τόπους προορισμού τους¹²⁸. Η περιοχή μελέτης μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στο δεύτερο μεταναστευτικό διάδρομο πουλιών.

Τα είδη που συναντώνται στην περιοχή είναι τα παρακάτω:

¹²⁷ Στο Χελμό υπάρχει και ένα σπάνιο έντομο, ο Παρνάσιος Απόλλων (η κάμπια πεταλούδας). Για το θέμα βλ. Σφήκας, 108.

¹²⁸ Χατζημπίρος, 99.

Accipiter gentilis (Διπλοσάϊνι)
Aquila chrysaetos (Χρυσαιετός)
Cettia cetti (Ψευτοαηδόνη)
Coracias garrulus (Χαλκοκουρούνα)
Dendrocopos major (Πρασινοτσικλιτάρη)
Dendrocopos minor (Μεσοτσικλιτάρη)
Falco naumanni (Κιρκινέζι)
Ficedula semitorquata (Δρυομυγοχάφτης)
Garrulus glandarius (Κίσσα)
Luscinia megarhynchos (Αηδόνη)
Merops apiaster (Μελισσοφάγος)
Passer domesticus [(Σπιτο)σπουργίτις]
Passer montanus (Χωραφοσπουργίτις, ή δένδροσπουργίτις)
Pica pica (Καρακάξα)
Uruba erops (Τσαλαπετεινός)
 Στο Χελμό υπάρχουν και πολύ σπάνια πουλιά, όπως:
Cinclus cinclus (Νεροκότσυφας)
Circaetus gallicus (Γεράκι, ή φιδαιετός)
Eremophila alpestris (Χιονάδα)
Falco peregrinus (Πετρίτις)

Θηλαστικά

Canis aureus (Τσακάλι)
Canis lupus (Λύκος)
Erinaceus europaeus (Σκαντζόχοιρος)
Felis silvestris (Αγριόγατα)
Lepus europaeus- capensis (Λαγός)
Lutra lutra (Βίδρα)
Martes foina foina (Κουνάβι)
Meles meles (Ασβός)
Microtus nivalis (Χιονοπόντικας)
Mus musculus domesticus (Σταχτοποντικός)
Mustela nivalis (Νυφίτσα)
Oryctolagus cuniculus (Αγριοκούνελο)
Pipistrellus pipistrellus (Κοινή νυχτερίδα)

Sciurus vulgaris (Σκίουρος)

Sus scrofa (Αγριογούρουνο)

Vulpes vulpes (Αλεπού)

Αμφίβια

Bufo (Φρύνος)

Hyla arborea (Βάτραχος)

Lacerta trilineata (Σαύρα)

Salamandra salamandra (Σαλαμάνδρα)

Testudo (Χελώνα)

Ερπετά

Anguis fragilis (Κονάκι)

Coluber gemonensis (Δενδρογαλιά)

Coluber najadum (Σαΐτα)

Elaphe situla (Σπιτόφιδο)

Lacerta trilineata (Πράσινη σαύρα)

Mauremys caspica (Νεροχελώνα)

Natrix natrix (Νερόφιδο)

Podacris muralis (Τοιχόσαυρα)

Vipera ammodytes (Οχιά)

Ψάρια

Στους ποταμούς Αροάνιο, Ερύμανθο, Λάδωνα αφθονεί η πέστροφα (*Salmo trutta*) και τα χέλια (*Anguilla anguilla*). Στο Λάδωνα επίσης υπάρχει και ένα είδος ψαριού που το λένε γριές, και μοιάζει με τη θαλασσινή μαρίδα και ένα άλλο, που το λένε μουστάκια.

ΠΕ. Τεκτονική–Σεισμικότητα

Η ζώνη Γαβρόβου–Τριπόλεως έχει επηρεασθεί από στοιχεία της τεκτονικής δράσης, που είναι μεγάλα εγκάρσια ρήγματα διαφόρων διευθύνσεων. Τα αποτελέσματα της τεκτονικής δράσης παρουσιάζονται με τη μορφή σειράς κανονικών και ανάστροφων ρηγμάτων, καθώς και πτυχώσεων. Οι πτυχώσεις εμφανίζονται στα πετρώματα του ημιμεταμορφωμένου υποβάθρου της ζώνης Γαβρόβου–Τριπόλεως με διεύθυνση Α–Δ και ΝΑ–ΒΔ. Ο Ξεν. Σταυρόπουλος αναφέρει ότι στην κεντρική περιοχή του όρους Χελμού (Λουσικό, Μαύρος Λόγγος) έχουν

καταγραφεί ιζήματα της ζώνης Ωλονού–Πίνδου, τα οποία κείνται σε ιζήματα της ζώνης Γαβρόβου–Τριπόλεως¹²⁹.

Ο Νομός Αχαΐας θεωρείται περιοχή υψηλής σεισμικότητας, που εντάσσεται στη ζώνη ΙΙΙ, δηλαδή των έντονα σεισμόπληκτων περιοχών¹³⁰. Η σεισμικότητα αποδίδεται στην επίδραση της ρηξιγενούς τεκτονικής του Κορινθιακού και του Πατραϊκού κόλπου¹³¹, αλλά και στην έντονη σεισμική δράση που καταγράφεται στην περιοχή των νήσων Κεφαλονιάς και Ζακύνθου¹³². Ο Ξ. Σταυρόπουλος αναφέρει ότι ένας από τους πιο ισχυρούς σεισμούς που έχει καταγραφεί στην περιοχή του Χελμού είναι εκείνος που έγινε το 1925 με επίκεντρο την Κάτω Κλειτορία¹³³ και είχε ένταση 6.6 Ρίχτερ¹³⁴. Ο σεισμός έγινε αισθητός σε όλη την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Κρήτη, τη Θεσσαλία και τα Ιόνια νησιά.

¹²⁹. Ρόζος, 16–20. Σταυρόπουλος, 16–17.

¹³⁰. Μαρώσης, 262–281. Η περιοχή της Κλειτορίας, της Κέρτεζης και της Κούτελης φιλοξενούν επιφανειακές εστίες σεισμών.

¹³¹. Η ΒΑ περιοχή της Επαρχίας Καλαβρύτων (Λαπαναγοί, Πετσάκοι, Βιλιβίνα) υποφέρει από τους σεισμούς του Αιγίου, επειδή είναι όμορη προς αυτό περιοχή. Το ίδιο ισχύει και για τη ΒΔ περιοχή της Επαρχίας (Μικρός Ποντίας), η οποία συνορεύει με την περιοχή των Πατρών (βλ. Μαρώσης, 280).

¹³². Μαρώσης, 264.

¹³³. Λεξικό 2001, 210, 1716.

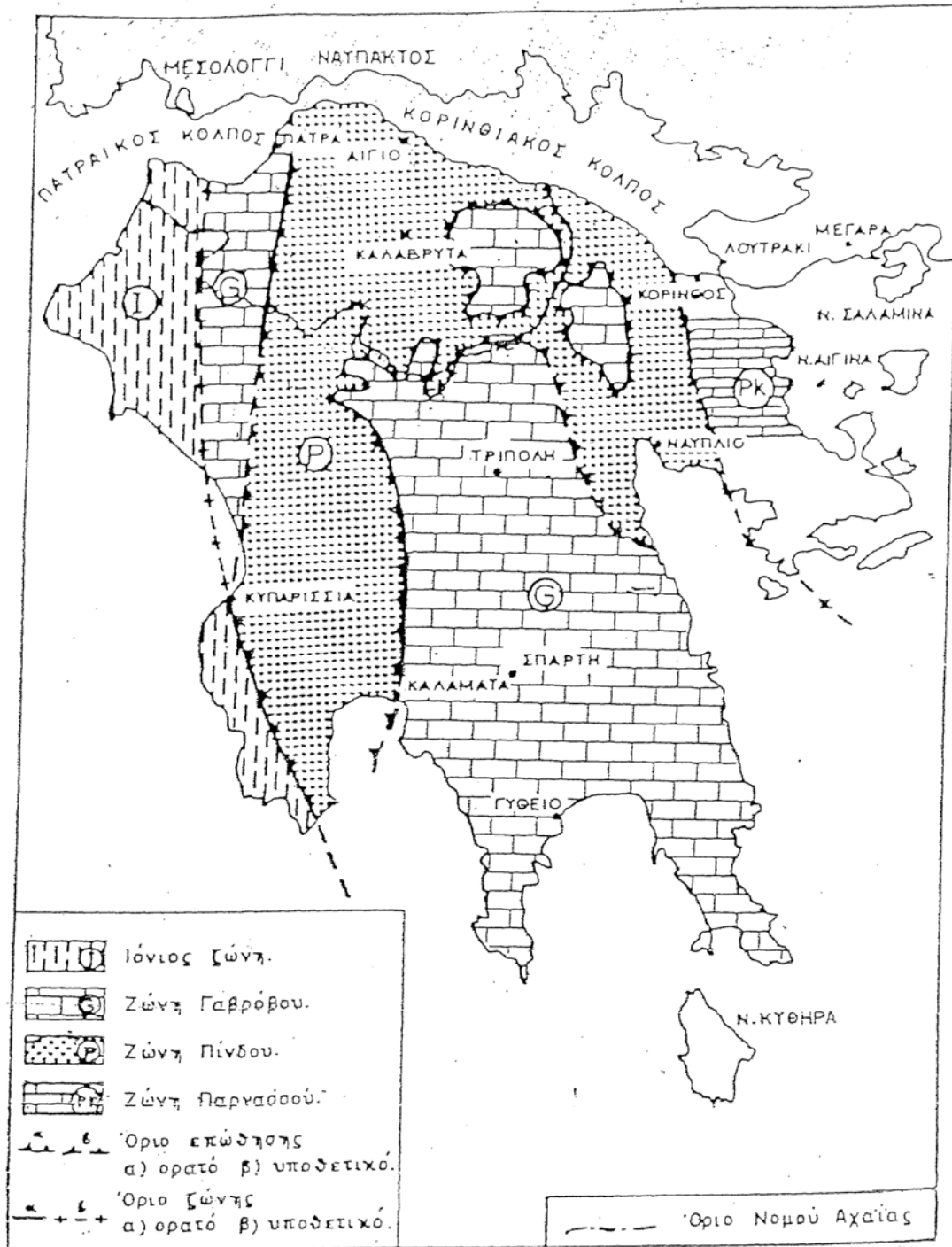
¹³⁴. Σταυρόπουλος, 18 και Μαρώσης, 277.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΙΙ (1–3)

- Πίν. 1:** Στρωματογραφική υποδιαίρεση του Μεσοζωϊκού και Καινοζωϊκού αιώνα
- Πίν. 2:** Σκαρίφημα των ισοπικών ζωνών των Ελληνίδων που συμμετέχουν στη δομή της Πελοποννήσου, κατά τον Δ. Ε. Ρόζο
- Πίν. 3:** Πίνακας κλιματολογικής βάσης δεδομένων περιόδου 1955–1997

Καίνοζωϊκός	Τεταρτογενές	Ολόκαινο		Βερσίλιο	
		Πλειστόκαινο	Ανώτερο	Τυρρήνιο Σικέλιο	
	Κατώτερο		Καλάβριο		
	Τριτογενές	1,7 Νεογενές	Πλειόκαινο	Ανώτερο Κατώτερο	Πλακέντιο Ζάγκλιο
			Μειόκαινο	Ανώτερο	Μεσσήνιο Τορτόνιο
		Μέσο		Σερραβάλιο Λάνγκιο	
		Κατώτερο		Βουρδιγάλιο Ακουϊτάνιο	
		24 Παλαιογενές	Ολιγόκαινο	Ανώτερο Κατώτερο	Σάπτιο Ρουπέλιο
			Ηώκαινο	Ανώτερο	Πριαμπόνιο
	Μέσο			Μπαρτόνιο Λουτήσιο	
	Κατώτερο			Υπρέσιο	
	65	Παλαιόκαινο	Ανώτερο Κατώτερο	Θανέτιο Δάνιο	
Μεσοζωϊκός	Κρητιδικό	Ανώτερο Κρητιδικό		Μαστρίχτιο Καμπάνιο Σαντόνιο Κονιάσιο Τουρώνιο Κενομάνιο	
		Κατώτερο Κρητιδικό		Άλβιο Άπτιο Βαρρέμιο Ωτερίβιο Βαλανζίνιο Βερριάσιο	
	140 Ιουρασικό	Ανώτερο Ιουρασικό ή Μάλμιο		Πορτλάνδιο Κιμμερίδιο Οξφόρδιο	
		Μέσο Ιουρασικό ή Δογγέριο		Καλλόβιο Βαθώνιο Βαγώσιο Ααλένιο	
		Κατώτερο Ιουρασικό ή Λιάσιο		Τσάρσιο Πλιενσμπάχιο Σινεμούριο Επτάμζιο	
	210 Τριαδικό	Ανώτερο Τριαδικό		Ραίπιο Νάριο Κάρνιο	
		Μέσο Τριαδικό		Λαδίνιο Ανίσιο	
		250 Κατώτερο Τριαδικό		Σκύθιο	

Πίν. 1. Στρωματογραφική υποδιαίρεση του Μεσοζωϊκού και Καινοζωϊκού αιώνα (στοιχεία από Geological time table, Elsevier 1987)

Πίν. 2. Σκαρίφημα των ισοπικών ζωνών των Ελληνίδων που συμμετέχουν στη δομή της Πελοποννήσου, κατά τον Δ. Ε. Ρόζο

ΣΕΛΙΔΑ 171

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

DATCLIM
ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1955 - 1997

ΕΘΝΙΚΗ ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΚΛΙΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ-ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ
ΤΜΗΜΑ 1 ΕΛΕΓΧΟΥ-ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΚΛΙΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΒΑΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΠΑΤΡΑ 688
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΤΟΣ 38° 15' ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΜΗΚΟΣ 21° 44'
ΥΨΟΣ ΣΤΑΘΜΟΥ 1.0 ΜΕΤΡΑ ΥΨΟΣ ΔΕΚΑΝΗΣ ΒΑΡΩΜ. 1.8 ΜΕΤΡΑ ΥΨΟΣ ΑΝΕΜΟΜΕΤΡΟΥ 8.0 ΜΕΤΡΑ

ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΕΣ °C

ΜΗΝΑΣ	Μέση τιμή σε θερμοκρασία		Μέση τιμή στην επιφάνεια		Μέση τιμή στην ύψωση 1.8 μ.		Μέση τιμή στην ύψωση 8.0 μ.		Μέση τιμή στην ύψωση 1.8 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 8.0 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 1.8 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 8.0 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 1.8 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 8.0 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 1.8 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 8.0 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 1.8 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 8.0 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 1.8 μ. σε ετήσια βάση	Μέση τιμή στην ύψωση 8.0 μ. σε ετήσια βάση	
	Μέση τιμή	Τύπος	Μέση τιμή	Τύπος	Μέση τιμή	Τύπος	Μέση τιμή	Τύπος													
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ	10,0	1,1	14,5	1,1	8,1	1,4	24,0	-4,5	19,0	1,9	-0,4	2,1	69,1	4,4	107,7	28,0	4,2	85,1	57,0	3Α	4,6
ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ	10,6	1,3	15,0	1,2	8,4	1,6	25,3	-2,8	20,1	1,9	0,6	1,9	67,4	4,6	128,3	24,2	4,3	81,7	56,5	ΒΑ	5,0
ΜΑΡΤΙΟΣ	12,5	1,2	19,6	1,4	7,7	1,3	30,3	-2,1	23,0	2,6	2,0	2,2	67,1	4,2	176,1	26,5	4,1	83,3	48,7	ΒΑ	5,1
ΑΠΡΙΛΙΟΣ	15,6	1,0	19,7	1,3	10,2	1,0	31,2	0,2	25,1	2,1	5,7	1,8	66,4	4,4	205,4	26,4	3,9	47,9	36,9	ΝΔ	5,1
ΜΑΪΟΣ	20,1	1,1	24,2	1,3	13,9	1,4	35,0	5,8	30,1	2,3	9,4	1,7	64,5	4,5	254,6	30,9	3,0	28,9	47,4	ΝΔ	4,4
ΙΟΥΝΙΟΣ	24,1	0,8	28,0	1,0	17,4	1,4	37,4	8,3	33,5	1,9	13,5	1,6	61,8	4,5	304,5	37,1	1,8	7,5	04,8	ΝΔ	4,5
ΙΟΥΛΙΟΣ	26,4	1,0	30,1	1,3	18,4	1,6	41,3	11,5	36,2	2,0	10,0	2,0	59,8	5,4	330,5	33,4	0,9	4,6	32,6	ΝΔ	4,4
ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ	26,7	1,3	30,9	1,6	19,6	1,5	39,6	11,8	35,8	2,3	16,3	1,9	59,0	10,6	312,0	15,8	1,0	5,2	22,5	ΝΔ	4,3
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ	23,5	1,2	28,2	1,4	17,2	1,4	36,2	8,4	32,7	2,4	13,0	2,3	65,0	6,2	259,0	15,4	1,9	28,3	49,0	ΝΔ	4,3
ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ	19,0	1,3	24,1	1,3	13,6	1,7	36,4	3,0	28,0	2,1	8,4	2,5	60,9	5,1	189,4	26,6	3,1	72,2	60,4	ΒΑ	4,1
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ	14,5	1,1	19,6	1,4	10,3	1,1	30,6	-1,0	24,5	2,0	4,0	2,3	70,9	4,1	131,0	21,7	4,0	118,0	89,5	ΒΑ	4,4
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ	11,4	1,2	18,1	1,1	7,6	1,4	24,8	-2,0	20,3	1,7	1,5	1,0	71,2	4,3	103,0	13,7	4,4	116,1	86,5	ΒΑ	4,6
ΕΤΟΣ	17,9		22,3		12,5		41,3	-4,5	27,5		7,5		65,0		2487,0		3,0	662,7	86,6		4,6

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ Ηλιοφάνεια 1977 - 1993 Δεν περιέχονται στοιχεία των μηνών (3-5/75,7/87,8/90)
Απολ. Μέγιστη θερμ. 41,3 °C σημειώθηκε την 06-07-88
Μέγιστο ύψος νερού 24ώρου 86,6 χιλμ σημειώθηκε την 17-12-62

Πίν. 3. Πίνακας κλιματολογικής βάσης δεδομένων περιόδου 1955-1997

III. ΙΣΤΟΡΙΑ

ΙΙΙΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Η πρώιμη ιστορία της Αρκαδίας, δηλαδή αυτή που αφορά στις εποχές του Λίθου και του Χαλκού, εξακολουθεί να παραμένει στο μεγαλύτερο μέρος της σκοτεινή, παρά τη σημαντική συμβολή που προσέφεραν στην επίλυση του προβλήματος τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι ειδικές μελέτες. Η περιοχή αναφοράς ανήκε αρχικά στους Αζάνες, ένα από τα πέντε έθνη του φύλου των Αρκάδων (Ευτρήσιοι, Παρράσιοι, Μαινάλιοι¹³⁵, Κυνούριοι και Αζάνες¹³⁶), που αργότερα απετέλεσε τμήμα της ΒΔ Αρκαδίας των ιστορικών χρόνων¹³⁷.

Λιγοστές είναι, επίσης, οι πληροφορίες για τα αρχαϊκά χρόνια. Η αφιέρωση στο ιερό της Ολυμπίας χάλκινου αγάλματος από τον Κλείτορα, τέλος του 6^{ου}–αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.¹³⁸, και από την Ψωφίδα¹³⁹, τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως και άλλα περιστατικά, συνηγορούν στην άποψη ότι «κοινότητες, όπως ο Κλείτωρ και η Ψωφίδα» αυτή την εποχή πιθανότατα να είχαν οργανωθεί ως πόλεις¹⁴⁰. Συμμετέχουν στους Μηδικούς πολέμους, ως μέλη της

¹³⁵. Οι Μαινάλιοι κατοικούσαν την περιοχή της οροσειράς του Μαινάλου και οι Παρράσιοι ήταν όμοροι των Μαιναλίων και κατείχαν τον ορεινό όγκο του Λυκαίου. Εκτός από τους Αζάνες, οι οποίοι κατοικούσαν τη Β/ΒΔ Αρκαδία, τα άλλα τέσσερα έθνη καταλάμβαναν την περιοχή της Δ/ΝΔ Αρκαδίας και το Α τμήμα της Αρκαδίας, όπου βρίσκονταν οι ισχυρές πόλεις Τεγέα, Μαντίνεια και Ορχομενός. Σύμφωνα με το Γ. Α. Πίκουλα, τμήματα των περιοχών των Μαιναλίων και των Παρρασίων η Σπάρτη τα υπήγαγε, ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., στο καθεστώς των περιοικίδων περιοχών και τούτο γιατί την συνέφερε οι όμορες προς αυτήν περιοχές να μην διαθέτουν ισχυρά οικιστικά κέντρα. Για το θέμα βλ. Πίκουλας 1990, 474–480. ΑΡΚΑΔΙΑ, 280–287. ΝΜΧ, 109.

¹³⁶. Nielsen – Roy 1998, 5–44.

¹³⁷. Πίκουλας 1981–1982, 269–281. Jost 1985, 26. Nielsen – Roy 1998, 5–43.

¹³⁸. Πaus. V 23, 7.

¹³⁹. Πaus. V 24, 2.

¹⁴⁰. Nielsen – Roy 1998, 14. Επιπλέον ο Τ. Η. Nielsen θεωρεί ότι κατά τον 5^ο αι. π.Χ. δεν υφίσταται ακόμη αρκαδική ομοσπονδία, όπως αναφέρει σε προγενέστερη μελέτη του (βλ. Nielsen 1996, 47–50). Ο ίδιος σημειώνει ότι σε κανένα χωρίο του Ηροδότου δεν αναφέρεται ότι οι Αρκάδες συμμετείχαν στους Περσικούς πολέμους ως ομοσπονδία και θεωρεί ότι το όνομα Αρκάδες χρησιμοποιείται ως γεωγραφική ενότητα. Αντίθετα ο J. Roy πιστεύει ότι στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. υπάρχει «συμμαχία» (βλ. Roy 1972, 334–341). Τον 5^ο αι. π.Χ. δημιουργήθηκε το Αρκαδικό Κοινό, προκειμένου να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά τα θέματα των πόλεων ολόκληρης της Αρκαδίας, αφού έως τότε δεν υπήρχε κανείς δεσμός μεταξύ τους. Πιθανόν η δημιουργία του Αρκαδικού Κοινού να οφείλεται στο γεγονός ότι οι πόλεις ήθελαν να παραμείνουν ανεξάρτητες και όχι υπό την ηγεμονία της Σπάρτης. Την ίδια εποχή (5^{ος} αι. π.Χ.) αρκαδικές πόλεις εκδίδουν νομίσματα, τα οποία ως οπισθότυπο φέρουν την επιγραφή ΑΡΚΑΔΙΚΟΝ. Οι C. M. Kraay (Kraay, 98) και W. P. Wallace (Wallace, 32–35) θεωρούν ότι ο Κλεομένης της Σπάρτης οργάνωσε έναν «Αρκαδικό Σύνδεσμο» και ότι οι κοπές με το όνομα ΑΡΚΑΔΙΚΟΝ κόπηκαν από αυτόν. Ο R. T. Williams δέχεται την άποψη των προηγούμενων και πιστεύει και αυτός ότι όντως οι κοπές συμπίπτουν χρονικά με τις δραστηριότητες του Κλεομένη στην Αρκαδία και επιπλέον οι νομισματικές αυτές εκδόσεις σηματοδοτούν την ύπαρξη της Ομοσπονδίας. Κατά την άποψή του, οι κοπές προέρχονται από τα νομισματοκοπεία του Κλείτορος, της Τεγέας και της Μαντίνειας (Williams. Nielsen 1996, 39–61 και Nielsen 1999, 22). Οι συγκεκριμένες νομισματικές εκδόσεις χρονολογούνται από το 490 έως το 417 π.Χ. Φαίνεται ότι οι Αρκάδες, με αυτό τον τρόπο, προσπαθούν να ενισχύσουν την παραδοσιακή ενότητά τους, η οποία όμως δεν είχε από πολιτικής άποψης ομοσπονδιακό χαρακτήρα, όπως συνέβη αργότερα με την Αχαϊκή Συμπολιτεία. Επρόκειτο για ένωση ανεξάρτητων οικισμών, με σκοπό να παραμείνουν εκτός της σπαρτιατικής ηγεμονίας. Ο J. Roy πιστεύει ότι πρόκειται για συμμαχία και αντικρούει τις προηγούμενες θεωρίες (βλ. Roy 1972, 334–341). Η Σ. Ψωμά, μετά από διεξοδική μελέτη των νομισμάτων που φέρουν την επιγραφή ΑΡΚΑΔΙΚΟΝ, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι παραπάνω κοπές «προκύπτουν από το νόμο της πόλεως, του συστήματος πόλεων ή της διαπολιτειακής ενώσεως (συμμαχίας)». Αναλύει διεξοδικά την κυκλοφορία των νομισμάτων με την επιγραφή ΑΡΚΑΔΙΚΟΝ μέσα από τα αποθησαυρισμένα σύνολα, το πρόβλημα της εκδότριας αρχής, καθώς και την υπόθεση της «συμμαχικής» νομισματοκοπίας (Ψωμά, 81–95). Ο μελετητής της BCD Collection A. Walker θεωρεί ότι η πόλη του Κλείτορος είναι η εκδότρια αρχή των νομισμάτων του Αρκαδικού Κοινού (BCD Collection, Pel., 334–338).

Πελοποννησιακής Συμμαχίας, και το γεγονός που βαρύνει είναι η ολιγορτία των Μαντινέων στη μάχη των Πλαταιών.

Κατά τα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια οι πόλεις της Αζανίας, και συνεπώς και της υπόλοιπης Αρκαδίας, συμμετέχουν στα τότε γεγονότα του ελληνικού κόσμου, αλλά οι πληροφορίες μας είναι κατά κανόνα αποσπασματικές¹⁴¹. Στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, οι Αρκάδες στην πλειονότητά τους, μάχονται στο πλευρό της Σπάρτης¹⁴². Η διαμάχη στην Περσία, μεταξύ των αδελφών Κύρου και Αρταξέρξη Β΄, για τη διαδοχή στο θρόνο, εμπλέκει και τη Σπάρτη που συμμετέχει ενεργά: δύναμη 13.000 Ελλήνων και μεταξύ αυτών 4.000 μισθοφόροι Αρκάδες, συμμετέχουν στην εκστρατεία, με επικεφαλής τον Σπαρτιάτη Χειρίσοφο¹⁴³. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ξενοφώντα οι μισοί από τους Αρκάδες που έλαβαν μέρος ήταν Αζάνες¹⁴⁴.

Περί το 370/69 π.Χ. οι Αρκάδες κυρίως του νότου υπό την ηγεσία της Μαντινείας, ενώνονται σε ομοσπονδιακό κράτος¹⁴⁵ με άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία της Μεγάλης Πόλεως, μία πράξη που στρέφεται εναντίον της Σπάρτης, στη συμμαχία της οποίας υπάγονταν έως τότε: είναι το σύντομο διάστημα που οι Αρκάδες κυριαρχούν στο προσκήνιο της ιστορίας. Η αρκαδική συνοχή θα δοκιμαστεί, η Μεγάλη Πόλη ενώνεται με την Τεγέα και οι δυο τους συμμαχούν με τους Βοιωτούς. Αντιθέτως οι πόλεις της Αζανίας με τους υπόλοιπους Αρκάδες ενώνονται με την Ήλιδα, την Αχαΐα και το Φλειούντα, υπό τη Μαντινεία, για να λυθούν οι διαφορές στη μεγάλη μάχη της Μαντινείας το 362 π.Χ., χωρίς, πάντως, αδιαμφισβήτητο νικητή. Η μάχη της Μαντινείας έχει ως αποτέλεσμα την εξασθένηση των κρατών της Πελοποννήσου, και όχι μόνον, και την εμφάνιση της Μακεδονίας στο πολιτικό προσκήνιο. Οι συνενώσεις των Αρκάδων¹⁴⁶ αλλά και των Αιτωλών σε ομοσπονδιακά κράτη (Κοινά) θα αποτελέσουν τα πρώτα βήματα και για άλλες συμπήξεις που θα ακολουθήσουν και μετά από το Μ. Αλέξανδρο, όπως π.χ. η Αχαϊκή Συμπολιτεία¹⁴⁷.

141. Θουκ. II 9, 2. Στη μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.) συμπολεμούν με τους Σπαρτιάτες κατά των Θηβαίων...*Ξενεστράτευν...και ὅσοι ἄλλοι Ἀρκάδων ξύμμαχοι ἦσαν...* (Θουκ. V 57). Ο Θουκυδίδης αναφέρει το γεγονός χωρίς όμως να διακρίνει τους Αζάνες. Από το χωρίο του Θουκυδίδα προκύπτει ότι το έθνος των Αζάνων πρέπει να είχε αφομοιωθεί από τους Αρκάδες πριν από την έναρξη της ιστορικής περιόδου, ή στις απαρχές της, όπως ήδη έχει επισημάνει ο Γ. Α. Πίκουλας (πρβλ. Πίκουλας 1981–1982, 280).

142. Θουκ. II 9, 2.

143. Ξεν., *Κύρου Ανάβ.*, V 6, 15 και VI 4. Ο Ξενοφών αναφέρει μάλιστα το όνομα του Λουσιάτη Ευρύλοχου, ο οποίος διακρίθηκε στη μάχη.

144. Roy 1967, 293–323. Οι Αρκάδες εμφανίζονται ως εξαιρετικά μάχιμοι και επιπλέον είχαν τη φήμη ικανότατων μισθοφόρων. Βλ. Nielsen 1999, 45 και Ψωμά, 93. Στο ιερό της Ολυμπίας, μεταξύ των αναθημάτων που βρίσκονταν κοντά στο τέμενος του Πέλοπα, υπήρχε και εκείνο του Μαινάλιου Φόρμι, ο οποίος είχε συμμετάσχει στις εκστρατείες του Γέλωνος και αργότερα του αδελφού του Ιέρωνος (Παυσ. V 27, 1).

145. Ξεν. *Ελλ.* VI 5, 6 και Διοδ. XV 59, 1. Για την αρκαδική ομοσπονδία, βλ. Larsen, 180 κ. ε. και Nielsen 1999, 45.

146. Για το Αρκαδικό Κοινό του 4ου αι. π.Χ. βλ. Dušanic, 269–345 και Roy 1971.

147. Για την πρώτη συγκρότηση του Αχαϊκού Κοινού βλ. Greco 2001α, 195–196. Πετρόπουλος 2002, 158. Επίσης βλ. Larsen, 83, ο οποίος πιστεύει ότι το πρώτο Κοινό δημιουργείται στον 8^ο αι. π.Χ., σε αντίθεση με την Morgan

Με την ανασύσταση του 2^{ου} Αχαϊκού Κοινού το 280 π.Χ., ή Β' Αχαϊκή Συμπολιτεία ή Πατρινή Συντέλεια¹⁴⁸, πόλεις που βρίσκονται σε αδράνεια δραστηριοποιούνται. Ο Άρατος κρίνεται ως ο ικανότερος για να ηγηθεί της Συμπολιτείας, αφού είχε κατορθώσει να ελευθερώσει την πατρίδα του, Σικυώνα, από τους τυράννους (251 π.Χ.)¹⁴⁹. Το 244 π.Χ. ο Άρατος καταλαμβάνει τον Ακροκόρινθο και η συνένωση των πόλεων της Πελοποννήσου υπό την αχαϊκή ηγεμονία είναι πλέον θέμα χρόνου. Η προσχώρηση μεγάλων πόλεων, όπως της Κορίνθου, της Σικυώνας, του Άργους, του Ορχομενού, της Μαντίνειας και ίσως της Φενεού και της Στυμφάλου στο Κοινό¹⁵⁰, αλλάζει ριζικά τον πολιτικό χαρακτήρα της Συμπολιτείας. Το ίδιο έτος, οι Αιτωλοί εισβάλλουν στην Αρκαδία. Μεταξύ άλλων πολλών, επιτίθενται στην Κύναιθα¹⁵¹ και λεηλατούν το Ιερό των Λουσών, από το οποίο παίρνουν μαζί τους τα θρέμματα της θεάς, που ήταν βόδια και πρόβατα¹⁵². Η Αιτωλία ελέγχει τώρα τη δυτική Πελοπόννησο και η σύγκρουση με την Αχαϊκή Συμπολιτεία καθίσταται αναπόφευκτη: στην τελευταία ανήκουν 22 αρκαδικές πόλεις, μεταξύ των οποίων ο Κλείτωρ και οι Λουσοί, ενώ η κοπή κοινού νομίσματος είναι ιδιαίτερης σημασίας γεγονός¹⁵³.

Ακολουθούν οι Κλεομενικός και Συμμαχικός Πόλεμος: Στον πρώτο (228–222 π.Χ.) ο Κλεομένης Γ' επαναφέρει τα όρια της Σπάρτης σ' εκείνα που ήταν πριν από το 370 π.Χ.¹⁵⁴ και επιτυγχάνει να καταλάβει πρόσκαιρα και τη Μεγάλη Πόλη, κατακτήσεις που εξανεμίζονται με τη μάχη της Σελλασίας το 222 π.Χ. και την ήττα του από τον Αντίγονο Δώσωνα της Μακεδονίας με την υποστήριξη των Αχαιών¹⁵⁵. Στο δεύτερο (220–217 π.Χ.) οι Μακεδόνες και οι Αχαιοί βρίσκονται αντιμέτωποι με τους Αιτωλούς, συμμάχους των Σπαρτιατών. Ο Φίλιππος Ε', ο διάδοχος του Αντίγονου Δώσωνα, θα διασχίσει την Πελοπόννησο, καταλαμβάνοντας διαδοχικώς αρκαδικές πόλεις, γεγονότα γνωστά από τη γλαφυρή περιγραφή του Πολύβιου: Η

που υποστηρίζει ότι «πριν από το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. δεν μπορούμε να μιλήσουμε για Αχαϊκό Κοινό» (Morgan 2000, 108).

¹⁴⁸. Πετρόπουλος 2005, 11.

¹⁴⁹. Βλ. Πολ. II 41, 1–15. Επίσης βλ. Walbank 1933. Rizakis 1995, 259–262. Κατά τον Ε. Ι. Μικρογιαννάκη, αρχικός σκοπός της Συμπολιτείας είναι η ένωση λίγων πόλεων, που εξαπλώνεται γρήγορα και επιδεικνύει τη φιλόδοξη πολιτική της (Μικρογιαννάκης, 265–266). Άλλωστε ο Άρατος έβουλετο έξ αρχής εις μίαν σύνταξιν ἀγαγεῖν Πελοποννησίους (Πλουτ. Κλεομ. 3, 4).

¹⁵⁰. Οι υπόλοιπες πόλεις της Αρκαδίας δημιουργούν δικό τους Κοινό, το Αρκαδικό, με πρωτεύουσα τη Μεγάλη Πόλη (370 π.Χ.), που συμμαχεί με το Αχαϊκό και μαζί νικούν τη Σπάρτη το 249 π.Χ. στη Μαντίνεια (βλ. Πετρόπουλος 2005, 12).

¹⁵¹. Grainger, 263.

¹⁵². Βλ. Πολ. IX 34. Αρχηγός των Αιτωλών ήταν ο Τίμαιος.

¹⁵³. Head, 416–418. BCD Collection, Pel., 343, 345. Ο Πολύβιος μας παραδίδει την επικρατούσα άποψη για το Κοινό «...ώστε μη μόνον συμμαχικήν καὶ φιλικήν κοινωνίαν γεγονέναι πραγμάτων περὶ αὐτούς, ἀλλὰ καὶ νόμοις χρῆσθαι τοῖς αὐτοῖς καὶ σταθμοῖς καὶ μέτροις καὶ νομίμασι...» (Πολ. II 37, 10).

¹⁵⁴. NMX, 37. Την περίοδο που ο Κλεομένης κυριεύει τη Μεγάλη Πόλη, αναφέρεται από τον Πολύβιο κάποιος Θεάρκης από τον Κλείτωρα, τον οποίον χαρακτηρίζει προδότη «Τὸ μὲν γὰρ Κλειτορίων φιλελεύθερον καὶ γενναῖον εἰς ἀνὴρ κατήσχυνε διὰ τὴν ἑαυτοῦ κακίαν, Θεάρκης» (Πολ. II 55, 9).

¹⁵⁵. Το 222 π.Χ. στη μάχη της Σελλασίας, που σήμανε και το τέλος του αρχαίου κόσμου, ο Αντίγονος και οι υποταγμένοι σ' αυτόν Αχαιοί συντρίβουν τον Κλεομένη και οι Μεγαλοπολίτες, όπως αναφέρει ο Γ. Α. Πίκουλας, ανακτούν τις παραμεθόριες περιοχές τους. Για το θέμα βλ. NMX, 37.

πολιορκία και κατάληψη ιδίως της Ψωφίδας το 218 π.Χ. είναι το μείζον γεγονός, με κέρδος μας τις εκπληκτικές πληροφορίες για την τοπογραφία της πόλης¹⁵⁶. Το 217 π.Χ. με την ειρήνη της Ναυπάκτου τελειώνει ο Συμμαχικός Πόλεμος¹⁵⁷. Το 184 π.Χ. συγκαλείται στον Κλείτορα η σύνοδος των Αχαιών, στρατηγός της οποίας ήταν ο Λυκόρτας, πατέρας του ιστορικού Πολυβίου. Στη σύνοδο λαμβάνουν μέρος και οι Ρωμαίοι με επικεφαλής τον Άπιο Κλαύδιο¹⁵⁸.

Η μακεδονική κυριαρχία τελειώνει στη μάχη της Πύδνας το 168 π.Χ. Η Αρκαδία, που είχε λάβει μέρος στον πόλεμο κατά της Ρώμης¹⁵⁹ στο πλευρό των Μακεδόνων, αποτελεί πλέον μέρος της *Provincia Macedonia*¹⁶⁰. Το έτος 146 π.Χ. αποτελεί την αρχή της ρωμαιοκρατίας¹⁶¹, η οποία συνοδεύεται από ανακατατάξεις στον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό τομέα των πόλεων¹⁶², χωρίς πάντως να έχουμε πλήρη γνώση των γεγονότων και των επακόλουθων. Οι αρκαδικές πόλεις πιθανότατα διαθέτουν μία σχετική ελευθερία¹⁶³. Από το 146 π.Χ. μέχρι το 31 π.Χ. η Ψωφίς¹⁶⁴, ο Φενεός¹⁶⁵, η Τεγέα¹⁶⁶ και η Θέλπουσα¹⁶⁷ είναι οι μόνες πόλεις από την Αρκαδία που εξακολουθούν να κόβουν χάλκινα νομίσματα¹⁶⁸. Βαθμιαία το ελληνικό στοιχείο αρχίζει να συμμετέχει στη διοίκηση της αυτοκρατορίας¹⁶⁹. Στη ναυμαχία του Ακτίου, οι Αρκαδές πολεμούν στο πλευρό των ενωμένων στρατευμάτων Αντωνίου και Κλεοπάτρας και μόνον οι Μαντινείς είναι με το μέρος του Οκταβιανού¹⁷⁰. Από το 27 π.Χ. η Ελλάδα οργανώνεται, ως μια ιδιαίτερη Συγκλητική Επαρχία, η οποία διοικείται από ανθύπατο που έχει έδρα την Κόρινθο. Η εγκατάσταση των αποίκων στη ΒΔ Πελοπόννησο άλλαξε το παραδοσιακό πλαίσιο της πολιτικής δομής, όχι μόνον των πόλεων που αποικίσθηκαν, αλλά και εκείνων που

¹⁵⁶. Όταν ο Φίλιππος Ε΄ φθάνει στην Ψωφίδα και βλέπει την οχύρωσή της, περιέρχεται σε αμηχανία, σύμφωνα με την περιγραφή του Πολυβίου, IV 70–71. Walbank 1957, I 43. Βλ. την πλέον πρόσφατη θεώρηση του Pritchett, 22–28.

¹⁵⁷. Sordi, 274. Ο Ναυπάκτιος Αγέλαος ήταν αυτός που συνέβαλε στη σύναψη της ειρήνης και είναι ο ίδιος που συνέγραψε και εκφώνησε την περίφημη δήμηγορία «περί της ειρήνης της Ναυπάκτου» (Πολ. V, 107, 5).

¹⁵⁸. Πολ. XXIII 5, 1 και Liv. XXXIX 35 κ.ε.

¹⁵⁹. Πaus. VII 15, 5–6.

¹⁶⁰. Accame, 141.

¹⁶¹. NMX, 38.

¹⁶². Η ρωμαϊκή πολιτική της δημοκρατικής περιόδου είναι «επιβολή και κυριαρχία», αλλά και δημιουργία συμφερόντων μεταξύ της τοπικής εξουσίας των πόλεων και της ρωμαϊκής ηγετικής τάξης (Ριζάκης 1992–1993, 433–448).

¹⁶³. Accame, 141.

¹⁶⁴. Head, 453.

¹⁶⁵. BMC, Pel., 196, 25.

¹⁶⁶. Head, 455.

¹⁶⁷. Head, 456.

¹⁶⁸. Ο Α. Ριζάκης πιστεύει ότι οι πόλεις που δραστηριοποιούνται μετά το 146 π.Χ. και κόβουν νομίσματα έχουν σχετική ανάπτυξη (Ριζάκης 1987–1988, 25).

¹⁶⁹. Η Αρκαδία γίνεται αναφορά για τους Ρωμαίους, γιατί την εποχή αυτή γεννιέται και ο μύθος της βουκολικής Αρκαδίας (Ριζάκης 1992–1993, 434).

¹⁷⁰. Πρβλ. Accame, 144. Ριζάκης 1992–1993, 434, υποσ. 3.

βρίσκονταν σε άμεση γειτνίαση με αυτές¹⁷¹. Ορισμένα αστικά κέντρα αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα σε σχέση με τη *χώρα* που τα περιβάλλει, ενώ μικρότερα παρακμάζουν.

Επί αυτοκράτορος Αδριανού πολλές πόλεις ευεργετούνται. Τα αρχαιολογικά ευρήματα που προέρχονται από την Κύναιθα (χάλκινο άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους, μαρμάρινη κεφαλή Κοσμητού, υδραγωγείο των ΡΩΜ χρόνων και ταφικά κτίσματα των ΥΡΩΜ χρόνων)¹⁷² ενισχύουν την άποψη ότι υπάρχει οικονομική ακμή. Σε χάλκινο νόμισμα της εποχής του Καρακάλλα¹⁷³, απεικονίζεται μεταξύ άλλων και στοά, προφανώς της αγοράς της Κύναιθας. Τα ευρήματα αυτά, εκτός από τον πλούτο, δίδουν την εντύπωση έντονης «παρουσίας αριστοκρατίας». Οι αγροικίες (*villae*)¹⁷⁴ σε γειτονικές προς τους οικισμούς θέσεις¹⁷⁵ και η πληθώρα των αρχαιολογικών θέσεων που εντοπίστηκαν σε διάφορες περιοχές και προέρχονται ίσως από οικισμούς είναι χαρακτηριστικά ευρήματα της εποχής, ιδίως όταν βρίσκονται επάνω σε δρόμους που οδηγούν προς την Πάτρα ή το Αίγιο¹⁷⁶.

Το 267 μ.Χ. οι Έρουλοι κατέρχονται στη νότιο Ελλάδα και προξενούν καταστροφές στην Αθήνα και στην Πελοπόννησο, χωρίς, όμως, η περιοχή της Αζανίας να υποστεί ιδιαίτερες βλάβες. Προς το τέλος του 3^{ου} αι. μ.Χ. γίνεται προσπάθεια αναδιοργάνωσης της αυτοκρατορίας. Η λεγόμενη «διοκλητιάνειος αναδιοργάνωση» αποτελεί την έσχατη προσπάθεια μιας πολύχρονης εξέλιξης, κατά την οποία η πόλη παύει να υπάρχει ως αυτοδύναμο και αυτοδιοικούμενο σύστημα. Με την επικράτηση του Μ. Κωνσταντίνου και την αναδιοργάνωση του κράτους δημιουργούνται οι βάσεις για το μεταγενέστερο Βυζαντινό κράτος. Κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, πολλοί οικισμοί της περιοχής επιβιώνουν, όπως αποδεικνύεται από την επιφανειακή έρευνα¹⁷⁷. Η εύρεση στον Κλείτορα ελληνογλωσσου αποσπάσματος αγορανομικού διατάγματος του Διοκλητιανού (*Edictum Diocletiani*)¹⁷⁸, που χρονολογείται το 301 μ.Χ. και αναφέρεται στις τιμές διατίμησης του μούστου και του κρασιού, ενισχύει την άποψη ότι στην περιοχή υφίσταται οργανωμένη εμπορική δραστηριότητα με κέντρο την πόλη του Κλείτορος.

¹⁷¹. Πρβλ. Ριζάκης 1990, 321 και Rizakis 1996, 255–324. Οι αποικίες αποτελούν συνδετικό κρίκο μεταξύ Επαρχίας και αυτοκρατορικής εξουσίας, χάρις στην πολιτική και προνομιούχο θέση τους, αλλά και των οικονομικών εσόδων που είχαν από τη μεγάλη εδαφική τους περιφέρεια.

¹⁷². Βλ. κεφ. IV, αρ. 41, 59, 74, 86.

¹⁷³. ZfN, 24(1904)66. Head, 447. Jost 1985, 52.

¹⁷⁴. Βλ. κεφ. IV αρ. 164.

¹⁷⁵. Στην περιοχή μελέτης δεν γνωρίζουμε, λόγω έλλειψης αρχαιολογικών δεδομένων, ποιοι οικισμοί εξακολουθούν να υπάρχουν και ποιοι εγκαταλείπονται.

¹⁷⁶. Πετρόπουλος 1994α, 405–424.

¹⁷⁷. Βλ. κεφ. IV αρ. 41, 64, 69, 76, 77 (:), 129, 174, 183, 199. Επιπλέον, η συστηματική ανασκαφή στον αρχαίο Κλείτορα, που διεξάγεται από τη Μ. Πετριτάκη, έφερε στο φως κατάλοιπα της εποχής αυτής, όπως αψίδα ναού ΠΒΥΖ (παλαιοχριστιανικής) εποχής, ταφές της ίδιας περιόδου, νομίσματα και κεραμική του 3^{ου}–4^{ου} αι. μ.Χ. (Πετριτάκη 2005, 359).

¹⁷⁸. Πετριτάκη 1996, 88.

Το 396 μ.Χ. η περιοχή δοκιμάζεται από νέες λεηλασίες με την επιδρομή του γότθου Αλάρικου, ο οποίος εισβάλλει στην Αρκαδία από τη Σπάρτη, διασχίζει την Τεγέα και κατευθύνεται προς τα ΒΔ, στα ορεινά εδάφη του Ερυμάνθου, προς το όρος Φολόη¹⁷⁹. Το 397 μ.Χ. ο Σηλίχων, απεσταλμένος στρατηγός της Κωνσταντινουπόλεως, περικυκλώνει τους Γότθους στο οροπέδιο της Φολόης, καταφέρνει εναντίον τους καίριο πλήγμα και επιτρέπει, σε όσους επιζούν, να επιστρέψουν στην Ήπειρο¹⁸⁰. Λόγω των λεηλασιών και καταστροφών των Γότθων ο Θεοδόσιος Β΄ (408–450 μ.Χ.) αναγκάζεται να απαλλάξει την ελληνική χερσόνησο από το μεγαλύτερο μέρος των φόρων προς το κράτος. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας με το διάταγμα του 435 μ.Χ., που συμπληρώνει αντίστοιχο του Θεοδοσίου Α΄¹⁸¹, επιβάλλει το κλείσιμο των αρχαίων ναών. Έτσι, επάνω στα ερείπια των τελευταίων κτίζονται χριστιανικές εκκλησίες, στις οποίες χρησιμοποιείται συχνά αρχαίο οικοδομικό υλικό. Η εύρεση νομισματικού θησαυρού¹⁸² στη θέση Κιβούρια, ή Κουβούκλι, του χωριού Κλείτωρ¹⁸³, που χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αι. μ.Χ.–αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ., και η λειτουργία επισκοπικής έδρας, επιβεβαιώνει την άποψη ότι η πόλη συνεχίζει να υφίσταται¹⁸⁴.

III. ΟΡΙΑ

Η περιοχή μελέτης αφορά στα σημερινά όρια της Επαρχίας Καλαβρύτων¹⁸⁵ και σε ένα πολύ μικρό τμήμα της Επαρχίας Αιγιαλείας, στο οποίο εξετάζεται η αρκαδική πόλη Νώνακρις. Πρέπει, όμως, να υπογραμμισθεί ότι σε καμία περίπτωση τα σημερινά διοικητικά όρια δεν αντιστοιχούν στα όρια των αρχαίων περιοχών. Η σημερινή Επαρχία Καλαβρύτων στην αρχαιότητα αποτελούσε τμήμα της Αρκαδίας και μάλιστα της Αζανίας.

Στους Μυκηναϊκούς χρόνους η περιοχή πρέπει να αποτελούσε τμήμα της Δυτικής Κοινής της Ηπειρωτικής Ελλάδας¹⁸⁶. Τα κοινά χαρακτηριστικά αυτής της πολιτιστικής οντότητας εμφανίζονται αμέσως μετά από την πτώση των μυκηναϊκών ανακτόρων, σύμφωνα με τις τελευταίες μελέτες των ευρημάτων των ανασκαφών. Μετά την κατάρρευση των ανακτόρων, η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου αναβαθμίζεται και οι περιοχές

¹⁷⁹. Βελισαρίου, 269–273. Ελευθερίου, 261–272 και ειδικότερα 267–268.

¹⁸⁰. Ο Βελισαρίου αναφέρει ότι ο Αλάρικος οδήγησε το λαό του στα ΒΔ, στην προσπάθειά του οι Βησιγότθοι να αποκτήσουν μόνιμη εγκατάσταση και να ζήσουν εδώ ειρηνικά, ασχολούμενοι με την κτηνοτροφία και τη γεωργία (Χρυσός, 181–191. Βελισαρίου, 269–273. Ελευθερίου, 267–268).

¹⁸¹. Το 392 μ.Χ. ο Θεοδόσιος Α΄ εκδίδει διάταγμα, με το οποίο απαγορεύει τη λατρεία στα αρχαία Ιερά.

¹⁸². Αβραμέα 1983, 49–90. Πετριτάκη 2005, 359.

¹⁸³. Το σημερινό χωριό Κλείτωρ [=Κλείτουρας] βρίσκεται στα Δ της αρχαίας πόλης (Βλ. κεφάλαιο IV, αρ. 188).

¹⁸⁴. Πετριτάκη 2005, 359.

¹⁸⁵. Σύμφωνα με το Γ. Παπανδρέου η Επαρχία Καλαβρύτων φέρει το ίδιο όνομα από το 1205 μ.Χ. (πρβλ. ΚΕ, 9).

¹⁸⁶. Στη Δυτική Κοινή «West Mainland Koine», εκτός από τη Δυτική Αχαΐα, ένα μεγάλο μέρος της Ηλείας και της Δυτικής Αρκαδίας, συμπεριλαμβάνονταν τα Ιόνια νησιά Ζάκυνθος, Κεφαλληνία και Ιθάκη, η Αιτωλία, η Ακαρνανία, οι ακτές της Ηπείρου και η Φωκία. Βλ. Papadopoulos 1979, 182. Moschos 2002, 15.

αναπτύσσονται¹⁸⁷. Η κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος πρέπει να έφερε οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, γεγονός που οδήγησε τους κατοίκους των διοικητικών κέντρων στη μετακίνησή τους προς την περιφέρεια¹⁸⁸. Είναι πολύ πιθανόν οι πληθυσμοί αυτοί να χρησιμοποίησαν τη βόρειο Αρκαδία ως πέρασμα και καταφύγιο¹⁸⁹. Η Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη¹⁹⁰ και ο Ιω. Μόσχος θεωρούν και αυτοί ότι η Αχαΐα μετέχει της Δυτικής Κοινής· ο τελευταίος μάλιστα πιστεύει ότι η περιοχή των Καλαβρύτων πρέπει να αποτελεί συνέχεια εκείνης των Πατρών, όμως η άποψή του δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να επιβεβαιωθεί, λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων¹⁹¹. Πιθανώς το Β τμήμα της περιοχής να εντάσσεται στη σφαίρα επιρροής μεγάλων σημαντικών κέντρων, όπως εκείνο, στη θέση Σταυρός της Χαλανδρίτσας¹⁹², του Καταρράκτη¹⁹³ και το Ν στην περιοχή του Παλαιοκάστρου Γορτυνίας της Αρκαδίας¹⁹⁴.

Η μετάβαση στη ΠΓΕ και ΓΕ εποχή φαίνεται να είναι ομαλή, αφού νεκροταφεία της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου χρησιμοποιούνται στη ΠΓΕ¹⁹⁵. Οι θέσεις που εντοπίστηκαν από την επιφανειακή έρευνα είναι όλες νεκροταφείων και βρίσκονται επάνω σε οδικούς άξονες. Η κεραμική παρουσιάζει ομοιότητες με τα εργαστήρια της Αχαΐας, της Αιτωλίας και της Ηλείας.

Στους ΚΛ χρόνους τα όρια είναι ευμετάβλητα. Στα Β της περιοχής η οριοθετική γραμμή θα μπορούσε να τοποθετηθεί στις κορυφογραμμές του όρους Κερύνεια, δηλαδή στο όρος Σκεπαστό και το όρος Προφήτης Ηλίας Κερπινής, που συμπίπτει και με τα όρια της χώρας των Κυναιθέων. Οι θέσεις που εντοπίστηκαν βορειότερα στη λεκάνη της Βάλτας πρέπει να αποδοθούν στο Άσχειον (;). Ο όγκος των Αροανίων αποτελεί τα προς Α όρια της περιοχής που εξετάζεται. Σε ό,τι αφορά στα Δ όρια η θέση Καστρίτσι Κάτω Βλασίας (**αρ. 67, χάρτης 7**) αποτελεί το όριο μεταξύ Αχαΐας και Αρκαδίας, όπως και η θέση Αχνάρι στα ΒΔ όπου το ιερό της Ρακίτας, το οποίο πιθανότατα αποτελούσε ιερό ορίων των Ρυπών τουλάχιστον στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Τα Δ/ΝΔ όρια της περιοχής είναι ευμετάβλητα, λόγω της

¹⁸⁷. Η Λ. Παρλαμά αναφέρει ότι γύρω από τις ακροπόλεις αναπτύσσονταν οι πόλεις και στην ύπαιθρο οι οικισμοί των χωρικών και είναι πολύ πιθανόν ο απλός κόσμος να βρισκόταν σε αντίθεση με την εξουσία. Πρβλ. Παρλαμά 1974, 53).

¹⁸⁸. Σαλαβούρα 2005, 41 και Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 486–488. Η Ηλεία δεν φαίνεται να επηρεάζεται από την καταστροφή (Παρλαμά 1974, 54).

¹⁸⁹. Σαλαβούρα 2005, 42.

¹⁹⁰. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 269.

¹⁹¹. Moschos 2002, 19.

¹⁹². Κολώνας – Γκαζής 2006, 25–30. Κολώνας 2008, 7–13.

¹⁹³. Κυπαρίσσης 1919, 98–99. Κολώνας 2008, 14–20.

¹⁹⁴. Σαλαβούρα 2007, 487.

¹⁹⁵. Το γεγονός αυτό έχει επιβεβαιωθεί και ανασκαφικά σε μυκηναϊκό τάφο στη θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (**αρ. 29, χάρτης 6**) στο Βρυσάρι (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα). Πρβλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 269–284. Επίσης, κατά την ανασκαφή δρόμου μυκηναϊκού τάφου στη θέση Άγιος Βασίλειος Χαλανδρίτσας, περισυνελέγησαν όστρακα που χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΒ έως την υπομυκηναϊκή περίοδο (βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1993, 123).

άμεσης γειτνίασής της με την Ήλιδα. Ως Ν όριο της περιοχής θεωρείται ο ποταμός Λάδων, όπως ήδη έχει επισημαίνει ο Γ. Α. Πίκουλας¹⁹⁶.

Ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ., η Αρκαδία κάνει την εμφάνισή της στην περιοχή της Πισάτιδας και της Ακρόρειας, τις οποίες διεκδικεί. Στην Κλασική περίοδο τα όρια της Αρκαδίας, πρέπει να τοποθετηθούν περίπου στο σημερινό χωριό Αμυγδαλή (παλ. τοπων. Μπαρμπότα)¹⁹⁷ και στον οικισμό Καλλιμάνι, ο οποίος πιθανότατα αποτελούσε το πέρας της χώρας των Ψωφιδίων, η οποία, σύμφωνα με την άποψη του J. Roy, θεωρείται αρκαδική τουλάχιστον από την εποχή αυτή (κλασική)¹⁹⁸. Περί το 370 π.Χ., οι Αρκάδες ενώνονται σε ομοσπονδιακό κράτος και αμέσως μετά ο ηλειακός Λασιών αξιώνει την ένωσή του με την ομοσπονδία¹⁹⁹, αλλά καταλαμβάνεται από το κράτος της Ήλιδος ή, όπως υποστηρίζει ο J. Roy από εξόριστους Αρκάδες, που συνεργάζονταν με την Ήλιδα και το 365–364 π.Χ. ανακαταλαμβάνεται από τους Αρκάδες²⁰⁰. Η Ψωφίδα από το 219 π.Χ., σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυβίου, ενώνεται με το κράτος της Ήλιδος²⁰¹ και γίνεται *περιοικίς* κοινότητα αυτής²⁰². Τα γεγονότα αυτά μας αποκαλύπτουν ότι τα όρια των περιοχών αλλάζουν συχνά, εξαιτίας οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων²⁰³.

Στα ΡΩΜ χρόνια δεν μπορούμε να αποδώσουμε επακριβώς τα όρια της περιοχής, λόγω έλλειψης στοιχείων²⁰⁴. Όμως θεωρούμε ότι το Β τμήμα της και συγκεκριμένα η Κύναιθα και η χώρα της πρέπει να εντάχθηκε στην ευρύτερη περιοχή της αποικίας των Πατρών, σύμφωνα με επιγραφή. Η εύρεση της ενεπίγραφης στήλης στη Μονή της Αγίας Λαύρας, αποτελεί μαρτυρία της εξάπλωσης των οικονομικών ενδιαφερόντων των ρωμαίων αποίκων προς τις πόλεις της βόρειας Αρκαδίας²⁰⁵.

Το αρκαδικό πόλισμα της Νωνάκριδος, του οποίου τα ερείπια εντοπίστηκαν από τον Γ. Α. Πίκουλα στο λόφο του Αγιο-Θανάση (**αρ. 137, χάρτης 6**)²⁰⁶ στο χωριό Σόλος των Κλουκινόχωριών, φαίνεται να είναι ανεξάρτητο από την πόλη της Φενεού. Άλλωστε, όπως ήδη

¹⁹⁶ Πίκουλας 1981–1982, 279. ΑΡΚΑΔΙΑ, 25–37.

¹⁹⁷ Λεξικό 2001, 72, 393.

¹⁹⁸ Roy 2000, 139.

¹⁹⁹ Βλ. Ξεν. ΕΛΛ. VII 1, 26. Ο Λασιών και όλη η Ακρόρεια αποσπώνται από την Ήλιδα και γίνεται ανεξάρτητο κράτος, σύμμαχος της αρκαδικής ομοσπονδίας. Πρβλ. Roy 2000, 138, 144.

²⁰⁰ Roy 2000, 138.

²⁰¹ Βλ. Πολ. IV 70, 2–72.10. Πρβλ. Roy 2000, 139.

²⁰² Πρβλ. Roy 1997, 282–320. Roy 2000, 139. Roy 2006, 129–130.

²⁰³ Ο J. Roy επισημαίνει ότι τα δύο λιμάνια των Ηλείων Κυλλήνη και Φειά αποτελούσαν πάντοτε στόχο για τους Αρκάδες, ώστε να πετύχουν την έξοδό τους προς τη θάλασσα. Επιπλέον ο κάμπος της Ήλιδος ήταν ο ιδανικός χώρος για τη διαχείριση των κοπαδιών τους (Roy 2000, 133).

²⁰⁴ Η αναφορά ότι η Τρίτεια, ή Τριταία ήταν κάποτε αρκαδική (Παπαχατζής 1980, 132) δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί. Το 280 π.Χ. με τη σύμπληξη του Β' Αχαϊκού Κοινού η Τριταία είναι αχαϊκή, γιατί πρωτοστατεί μαζί με την Πάτρα, τις Φαρές και τη Δύμη στην αναδιοργάνωσή του. Πιθανώς έγινε αρκαδική μετά από τη μάχη στα Λεύκτρα, όταν συνοικίστηκε η Μεγάλη Πόλη. Στα ΡΩΜ χρόνια είναι αχαϊκή, σύμφωνα με τον Πausanias (Πaus. VII 22, 6).

²⁰⁵ Rizakis 1979, I 394.

²⁰⁶ Πίκουλας 1986, 313–318, πίν. 25–26. ΑΡΚΑΔΙΑ 218–224.

έχει επισημάνει ο παραπάνω μελετητής, μεγάλα οικιστικά κέντρα, όπως ο Κλείτωρ, ο Φενεός ή ακόμα και οι Λουσοί, θα ήθελαν να το έχουν υπό την επιρροή τους, λόγω της ύπαρξης των Υδάτων της Στυγός στη χώρα του.²⁰⁷

²⁰⁷. Πίκουλας 1986, 314.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΚΑΤ' ΑΥΞΟΝΤΑ ΑΡΙΘΜΟ*

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
1.	Άγιος Κωνσταντίνος	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
2.	Πλαγιά, ή Λάκκα	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
3.	Βελίνο, ή Βελινός	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
4.	Καρκαλαίικα	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
5.	Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
6.	Καραγιάννη Βρύση	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
7.	Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
8.	Αμπέλια	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
9.	Άγιος Ανδρέας	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
10.	Μπούρμπουλας	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
11.	Άγιος Νικόλαος	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
12.	Άϊ-Γιώργης	Καλαβρύτων	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
13.	(-)	Καλαβρύτων	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
14.	(-)	Καλαβρύτων	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)	Δίγελα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
15.	Μετόχι	Καλαβρύτων	Λαπαναγοί		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
16.	Μονή Μακελλαριάς	Καλαβρύτων	Λαπαναγοί		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
17.	Άγιοι Πάντες	Καλαβρύτων	Κάτω Ζαχλωρού		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
18.	Καρές	Καλαβρύτων	Κορφαί (παλ. τοπων. Κιρίτσοβα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

* Η σειρά των θέσεων παρουσιάζεται με κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο και από Ανατολή προς Δύση

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
19.	(Εντός του οικισμού)	Καλαβρύτων	Ρογοί		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
20.	Πρωτοβίνα	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
21.	Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
22.	Άγιος Ιωάννης	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
23.	Παλαιομονάστηρο	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
24.	Αλυσός	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
25.	Γαρού Ράχη	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
26.	Γεωργάμ(η) Λίμνη	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
27.	Σαΐνη Λάκκα, ή Παναγιά	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
28.	Λάκκες, ή Ποτάμι	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
29.	Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
30.	Πλατάνα	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
31.	Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
32.	Βαρθολομιό	Καλαβρύτων	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
					ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
33.	Πουρνάρι	Καλαβρύτων	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
34.	Λόφος Πρινάκια	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
35.	Αγία Κυριακή	Καλαβρύτων	Κερπινή		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
36.	Ύψωμα Αϊ-Λιά	Καλαβρύτων	Κερπινή		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
37.	Κρανιά, ή Αλώνια	Καλαβρύτων	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
38.	(-)	Καλαβρύτων	Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)	Μουρίκι	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
39.	Λίμνα	Καλαβρύτων	Φλάμπουρα	Νεοχώριον	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
40.	Κλοκός	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
41.	Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
42.	Τρία Πηγάδια	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
43.	Ράϊκου	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
44.	Δρούκα Λάκκα	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)	Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
45.	Στου Άγριου	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
46.	Επτά Πηγάδια	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
47.	(Νεκροταφείο του χωριού)	Καλαβρύτων	Φλάμπουρα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
48.	Καψαλάκι	Καλαβρύτων	Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)	Μενυχταίικα	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
49.	Βελβίνικο	Καλαβρύτων	Φλάμπουρα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
50.	(Εντός του οικισμού)	Καλαβρύτων	Βραχίον		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
51.	Γαϊδουρρόραχη	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
52.	Πουρνάρες	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)	Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
53.	(-)	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
54.	Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
55.	Κάστρο, ή Σκυλόλακκα	Καλαβρύτων	Κούτελη [=Κούτελα]		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
56.	(Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας)	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
57.	Γρανπόπολις	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
58.	Άγιος Αθανάσιος	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
59.	Παλιοπήγαδο	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
60.	Φίντει	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
61.	Άγια Τριάδα	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
62.	Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
63.	Ξηρόκαμπος	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
64.	Καλύβες	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
65.	Άγια Παρασκευή	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
66.	Μαρτόπολις	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
67.	Καστρίτσι	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
68.	Κάστρο Τρεμουλά	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
69.	Κιούπια	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
70.	Καμάρες, ή Βύθισμα	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
71.	(-)	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
72.	Σκαμιά	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
73.	Σάλμενα	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
74.	Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
75.	Άγιος Κωνσταντίνος	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
76.	Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
77.	Ξυδιά	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
78.	Λόφος Γλινίτσα	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
79.	Τουρκομνήματα	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
80.	Μπαρτσαίικο Ποτάμι	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
81.	(Μέσα στο χωριό)	Καλαβρύτων	Κρυονέριον (παλ. τοπων.		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			Ασάνι)		
82.	(Εντός του οικισμού)	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
83.	Καστανιά	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
84.	Παναγιά	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
85.	Εκκλησία Αγίου Νικολάου	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
86.	Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα	Πρίμησι	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
87.	Αλώνια	Καλαβρύτων	Κρυονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
88.	Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
89.	Μονή Αγίας Λαύρας	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
90.	Βρωμονέρι	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
91.	Άγιος Νικόλαος	Καλαβρύτων	Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
92.	Καραμεσιναίικα	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
93.	Αγγελόκαστρο	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
94.	Μονή Αγίου Νικολάου	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
95.	Χαρκοσκάλα	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
96.	Ακλαδούρες	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
97.	Άγιοι Ταξιάρχες	Καλαβρύτων	Κραστικοί		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
98.	Άγιος Κωνσταντίνος	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
99.	Κάστρο	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
100.	Στους Ασημιούς, ή των Ασημών	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
101.	Σταυρός	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
102.	Παναγιά	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
103.	Ράχη Ρουμάνη	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
104.	Διάσελο	Καλαβρύτων	Άνω Βλασία		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
105.	(-)	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος	Χαρακτινού	Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			Βασίλειος)		
106.	Παναγιά	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
107.	Φούρνοι	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
108.	Βετελίνο, ή Βετελίνο	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
109.	(Μέσα στο χωριό)	Καλαβρύτων	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
110.	Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι	Καλαβρύτων	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
111.	Τραχάνα, ή Τραγάνες	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
112.	Κολώνες, ή Στάδιο	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
113.	Στου Κατάρα τον Όχτο	Καλαβρύτων	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
114.	Ασφακοβούνι	Καλαβρύτων	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
115.	Άγιος Νικόλαος	Καλαβρύτων	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
116.	Πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
117.	(Μέσα στο χωριό)	Καλαβρύτων	Καλλιφώνιον (παλ. τοπων. Σαβανοί, ή Σαβανούς)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
118.	Παύλες	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
119.	Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
120.	Βορούς	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
121.	Λόφος Τσούκα	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
122.	Καταρράχι	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
123.	Μεραίικα	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
124.	Κλίκιζα	Καλαβρύτων	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
125.	Σκάλα	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
126.	Σκόζα	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
127.	Ρημοκκλήσι	Καλαβρύτων	Σιγούνιον	Λεύκη (παλ. τοπων. Δούνιτσα)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
128.	Τροχάλια	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
129.	Πύργος	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
130.	Ύψωμα Μπουρή	Καλαβρύτων	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
131.	Κόκκορη	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
132.	Αρνούγκα	Καλαβρύτων	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
133.	Νεκροταφείο	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
134.	Ταξιάρχες	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
135.	Λάκκωμα, ή Λάκκος	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
136.	(-)	Νωνάκριδος	Περιστερά	Χαλκιάνικα	Φύλλο ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ
137.	Λόφος του Αγιο- Θανάση	Νωνάκριδος	Σόλος		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
138.	(-)	Νωνάκριδος	Μεσορρούγιον		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
139.	Χάνι Μπράτσικα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
140.	Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
141.	Κάστρο	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
142.	Κιόνια	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
143.	Κεφαλόβρυσο	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
144.	Πύργος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Πλανητέρον [=Πλανητέρου]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
145.	Άγιος Ιωάννης	Κλειτορίας – Λευκασίου	Πλανητέρον [=Πλανητέρου]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
146.	Κεράσοβα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων.	Ελατόφυτον (παλ. τοπων.	Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			Μαζαίικα)	Μάζι)	
147.	Άγιος Ιωάννης	Κλειτορίας – Λευκασίου	Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
148.	Παναγιά Πλανητεριώτισσα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άρμπουνας		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
149.	Διάσελο του Κυνηγού	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κυνηγού	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
150.	Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)	Άγιος Βλάσιος	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
151.	Άγιος Ιωάννης	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
152.	Τσελεπόγλι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άγιος Νικόλαος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
153.	Φιλομάτι, ή Αμπέλια	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
154.	(Μέσα στο χωριό)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
155.	(-)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Δρυμός (παλ. τοπων. Μοστίτσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
156.	Άγιοι Θεόδωροι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστέλλιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
157.	Κάστρο	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστέλλιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
158.	Κοτρώνες, ή Πλάτανος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
159.	Λυκουριώτισσα, ή Λυγουριώτισσα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
160.	Γυμνάσιο	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
161.	Δημοτικό Σχολείο	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
162.	Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
163.	Κιάφα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
164.	Στο δημόσιο δρόμο	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
165.	Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
166.	Άγιος Παντελεήμονας	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
167.	Κοίτη ποταμού Καρνέσιου	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
168.	Στα Μνήματα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
169.	Ξερόκαμπος, ή Τρούπα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
170.	Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
171.	Άγιοι Ταξιάρχες	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
172.	Λόφος Τσιούγκα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Τουρλάδα		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
173.	Παλιόπυργος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Τουρλάδα		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
174.	Κάπου Καλύβι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
175.	Άγιος Πέτρος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
176.	Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
177.	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
178.	Νταμάρι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
179.	Ρηγαίικο χωράφι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
180.	Καρποτένι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
181.	Παλάτι, ή	Κλειτορίας –	Άνω Κλειτορία		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
	Καταρράχη	Λευκασίου	(παλ. τοπων. Καρνέσι)		
182.	Άγιος Γεώργιος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
183.	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
184.	Κόντρα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
185.	(-)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
186.	Άγιος Νικόλαος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
187.	Παλιόπυργος, ή Παλιόπυργος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
188.	Κιβούρια, ή Κουβούκλι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
189.	Παλιόνταρα, ή Κολώνες	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
190.	Γρασίδι του Παλιόνταρα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
191.	Διάσελο της Τριανταφυλλιάς	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
192.	Αρβανιτόλακκα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
193.	Ξυδιά	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
194.	Αγία Παρασκευή	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
195.	Αγία Μαρίνα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
196.	Σουληνάρια	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
197.	Παλατάκι, ή Παλάτι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
198.	Παλιοχώρι	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
199.	Πάνω Βίλα	Κλειτορίας –	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
		Λευκασίου			
200.	Άγιος Νικόλαος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
201.	Διάσελο του Αγιο- Λιά	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
202.	Ράχη Μπραΐμη	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
203.	Βαρικά	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
204.	Μονή Αγίου Αθανασίου	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
205.	Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελη	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
206.	Κάτω Νίστα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
207.	Ράχη του Πύργου	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
208.	Χελωνοσπηλιά	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
209.	Πηγές του Λάδωνα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
210.	Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
211.	(-)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Κυνηγάρης	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
212.	Πύργος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
213.	Λουτρό, ή Λούστρα	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
214.	Χάνια	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
215.	Κλήμα του Παυσανία	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον	Σελλά	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
216.	Κόστρες	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
217.	Πάτρες, ή Ρίζα Αμπέλια	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
218.	(-)	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
219.	Συκιές	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
220.	Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
221.	Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον	Στενόν	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
222.	Βιλιβίνα	Αροανίας	Λεχούριον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
223.	Αλυσσό	Αροανίας	Λεχούριον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
224.	Σπήλαιο Δροβολοβού	Αροανίας	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
225.	Κουβούκλια	Αροανίας	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
226.	Στα Βορράλωνα	Αροανίας	Δεσινόν		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
227.	Κτήμα Ιωάννη Βερροίου	Αροανίας	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
228.	(-)	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
229.	Αλώνι του Ξενοχρήστου	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
230.	Ναός Αγίου Αθανασίου	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
231.	Παναγιά	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
232.	Κτήμα Καραπιπέρη	Αροανίας	Λιβάρτζιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
233.	Μεγάλη Βρύση, ή Νερομάνα	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
234.	(Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων)	Αροανίας	Λιβάρτζιον	Λιβαρτζινόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
235.	Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου	Αροανίας	Αγρίδιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
236.	Παλιορούμελη, ή Παλιοχώρι	Αροανίας	Αγρίδιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
237.	Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού	Αροανίας	Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
238.	(-)	Αροανίας	Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
239.	Άγιοι Ανάργυροι	Αροανίας	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
240.	Άγιοι Θεόδωροι	Αροανίας	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
241.	Ελουκός	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
242.	(Εντός του οικισμού)	Αροανίας	Τριπόταμα	Άνω Ψωφίς	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
243.	Πόρτες, ή Γαλαρία	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
244.	Βρύσες του Καλόγερου	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
245.	Βασιλική	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
246.	Κρεμμυδόγιαννη	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
247.	Σφακιερό	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
248.	Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
249.	Μαγαζιά	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
250.	Λόφος Μπαρμπανίτσα	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
251.	Άγιος Ιωάννης	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
252.	Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
253.	(Μέσα στο χωριό)	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
254.	Βρύση του Κατριβά	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
255.	Αγραπιδιά Ελένης	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
256.	(Μέσα στον οικισμό)	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
257.	Ελληνικό	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
258.	Σχολικό Συγκρότημα	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
259.	Παλιομάγγανο	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
260.	Εβραϊκή Λάκκα	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
261.	Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
262.	Χάνι Μπάμπουρα	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
263.	Κάτω από τη γέφυρα	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
264.	Λόφος Αγίου Βασιλείου	Αροανίας	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)	Άγιος Βασίλειος	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
265.	Κατεβάτες	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
266.	Παλαιβός	Αροανίας	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
267.	Δεντρούλια	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
268.	Παλιοφυτειές	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
269.	Λόφος Αγίου	Αροανίας	Σειραί		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
	Γεωργίου		(παλ. τοπων. Βερσίτσι)		
270.	Πηγή του Φλαμπουριάρη	Αροανίας	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
271.	Πλάτανος του Παυσανία, ή Κεφαλόβρυσος	Αροανίας	Τριπόταμα	Άνω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
272.	Λόφος Βίτσι	Αροανίας	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
273.	Κεραμιδιά	Αροανίας	Δεχούνη		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
274.	Στα Λάζια	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
275.	(-)	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
276.	Χάνι, ή Χάνι του Πίττα	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
277.	Λόφος Αγίου Αθανασίου	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
278.	Μητρόπολη	Παίων	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
279.	Τρούπα	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
280.	Πηγή Αγίου Ανδρέα	Παίων	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
281.	Κοτσοβούνι	Παίων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
282.	Βορός	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
283.	Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα	Παίων	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
284.	Τρούπα	Παίων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
285.	Κεραμιδωτή	Παίων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
286.	Τρίφτα	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
287.	Μπούρμπουλας	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
288.	Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι	Παίων	Πάος (παλ. τοπων.)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			Σκούπι)		
289.	Δυτικές υπώρειες Προφήτη Ηλία, ή Δεξαμενή	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
290.	Παλιόκαστρο Βαρδάλας	Παίων	Βεσίνιον	Βεσιναίικα Καλύβια	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
291.	Διάσελο	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
292.	Κάστρο, ή Φαβοβούνι	Παίων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
293.	Παλιόκαστρο της Τσιούγκας	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
294.	Χείμαρρος Αυτίτσαινας	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
295.	Αρτυμα	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
296.	(-)	Παίων	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
297.	(Χώρος Αθλητικού Κέντρου)	Παίων	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
298.	Άγιος Γεώργιος	Παίων	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
299.	Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
300.	Μαρμαράλωνο	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
301.	Άγιος Ανδρέας	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
302.	Κιούπια	Παίων	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
303.	Χάνι του Καλαθά	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
304.	Κουκούλες	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
305.	(Λόφοι νότια της ακρόπολης)	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
306.	Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
307.	Παλιοκατούνα	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων.		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			Στρέζοβα)		
308.	Σκοτεινή	Παίων	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
309.	Φραγκοκκλήσι	Παίων	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
310.	Συνοικισμός Μπάφι	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
311.	Μεγάλο Δένδρο	Παίων	Δεχούνι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
312.	Ποταμιά	Παίων	Νάσια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
313.	Τσάρκος	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
314.	Τρανή Βρύση	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
315.	Αλίστρες	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
316.	Δεμέστιχα, ή Καλύβια	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
317.	Μετόχια	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
318.	Χώτσα, ή Καστέλλι	Παίων	Νάσια		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
319.	Γλανιτσά	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
320.	Σμίξη, ή Φωταίικα	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
321.	Άγιος Αθανάσιος	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
322.	Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
323.	Παλιόκαστρο Δρυμόνα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
324.	Γούπατα	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
325.	Χαλίκι	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΚΑΤ' ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Αγγελόκαστρο	93	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Αγία Κυριακή	35	Καλαβρύτων	Κερπινή		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Αγία Μαρίνα	195	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια	29	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Αγία Παρασκευή	65	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Αγία Παρασκευή	194	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Αγία Τριάδα	61	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιοι Ανάργυροι	239	Αροανίας	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Άγιοι Θεόδωροι	156	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστέλλιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιοι Θεόδωροι	240	Αροανίας	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα	41	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιοι Πάντες	17	Καλαβρύτων	Κάτω Ζαχλωρού		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιοι Ταξιάρχες	97	Καλαβρύτων	Κραστικοί		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιοι Ταξιάρχες	171	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Αθανάσιος	58	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιος Αθανάσιος	321	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι	288	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Άγιος Ανδρέας	9	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιος Ανδρέας	301	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Άγιος Γεώργιος	182	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Γεώργιος	298	Παίων	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα	283	Παίων	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού)	165	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Ιωάννης	22	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιος Ιωάννης	147	Κλειτορίας – Λευκασίου	Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Ιωάννης	151	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Ιωάννης	145	Κλειτορίας – Λευκασίου	Πλανητέρον [=Πλανητέρου]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Ιωάννης	251	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Άγιος Κωνσταντίνος	1	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιος Κωνσταντίνος	75	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιος Κωνσταντίνος	98	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Νικόλαος	91	Καλαβρύτων	Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιος Νικόλαος	11	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Άγιος Νικόλαος	115	Καλαβρύτων	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Νικόλαος	186	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Νικόλαος	200	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Παντελεήμονας	166	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άγιος Πέτρος	175	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Αγραπιδιά Ελένης	255	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος	5	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Αϊ-Γιώργης	12	Καλαβρύτων	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Ακλαδούρες	96	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Αλίστρες	315	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Αλυσός	24	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Αλυσσό	223	Αροανίας	Λεχούριον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Αλώνια	87	Καλαβρύτων	Κρυνονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Αλώνι του Ξενοχρήστου	229	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Αμπέλια	8	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Αρβανιτόλακκα	192	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Αρνούγκα	132	Καλαβρύτων	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Άρτυμα	295	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Ασφακοβούνι	114	Καλαβρύτων	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου	7	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Βαρθολομιό	32	Καλαβρύτων	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Βαρικά	203	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Βασιλική	245	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης	322	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Βελβίνικο	49	Καλαβρύτων	Φλάμπουρα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Βελίνο, ή Βελινός	3	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Βετελίνο, ή Βετελίνοσ	108	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Βιλιβίνα	222	Αροανίας	Λεχούριον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Βορός	282	Παΐων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Βορούς	120	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Βρύσες του Καλόγερου	244	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Βρύση του Κατριβά	254	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Βρωμονέρι	90	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Γαιδουρρόραχη	51	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Γαρού Ράχη	25	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Γεωργάμ(η) Λίμνη	26	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων	76	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Γλανιτσά	319	Παΐων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Γούπατα	324	Παΐων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Γρανπόπολις	57	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Γρασίδι του Παλιόνταρα	190	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Γυμνάσιο	160	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς	177	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Δεμέστιχα, ή Καλύβια	316	Παΐων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Δεντρούλια	267	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Δημοτικό Σχολείο	161	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Διάσελο	104	Καλαβρύτων	Άνω Βλασία		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Διάσελο	291	Παΐων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Διάσελο του Αγιο-Λιά	201	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Διάσελο της Τριανταφυλλιάς	191	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Διάσελο του Κυνηγού	149	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κυνηγού	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Δρούκα Λάκκα	44	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)	Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Δυτικές υπώρειες Προφήτη Ηλία, ή Δεξαμενή	289	Παΐων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Εβραϊκή Λάκκα	260	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Εκκλησία Αγίου Νικολάου	85	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Ελληνικό	257	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Ελουκός	241	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
(Εντός του οικισμού)	19	Καλαβρύτων	Ρογοί		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(Εντός του οικισμού)	50	Καλαβρύτων	Βραχόνιον		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(Εντός του οικισμού)	82	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
(Εντός του οικισμού)	242	Αροανίας	Τριπόταμα	Άνω Ψωφίς	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
(Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας)	56	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων-Σοπωτού-Καλαβρύτων)	234	Αροανίας	Λιβάρτζιον	Λιβαρτζινόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Επτά Πηγάδια	46	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ)	183	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Καλύβες	64	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Καμάρες, ή Βύθισμα	70	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Κάπου Καλύβι	174	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Καραγιάννη Βρύση	6	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Καραμεσιναίικα	92	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Καρές	18	Καλαβρύτων	Κορφαί (παλ. τοπων. Κιρίτσοβα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Καρκαλαίικα	4	Καλαβρύτων	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού)	162	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Καρποτένι	180	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Καστανιά	83	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Καστρίτσι	67	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Κάστρο	99	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κάστρο	141	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κάστρο	157	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστέλλιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κάστρο, ή Φαβοβούνι	292	Παΐων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων	54	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Κάστρο, ή Σκυλόλακκα	55	Καλαβρύτων	Κούτελη [=Κούτελα]		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Κάστρο Τρεμουλά	68	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Καταρράχι	122	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κατεβάτες	265	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κάτω από τη γέφυρα	263	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κάτω Νίστα	206	Κλειτορίας –	Λυκουρία		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
		Λευκασίου	[=Λυκούρι, Λυκούρια]		
Καψαλάκι	48	Καλαβρύτων	Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)	Μενυχαταίκα	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Κεραμιδιά	273	Αροανίας	Δεχούνι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κεραμιδωτή	285	Παΐων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κεράσοβα	146	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίκα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κεφαλόβρυσο	143	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίκα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κιάφα	163	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κιβούρια, ή Κουβούκλι	188	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κιόνια	142	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίκα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κιούπια	69	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Κιούπια	302	Παΐων	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κλήμα του Παυσανία	215	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον	Σελλά	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κλίκιζα	124	Καλαβρύτων	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κλοκός	40	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Κοίτη ποταμού Καρνέσιου	167	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κόκκορη	131	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κολώνες, ή Στάδιο	112	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κόντρα	184	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κόστρες	216	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κοτρώνες, ή Πλάτανος	158	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Κοτσοβούνι	281	Παΐων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Κουβούκλια	225	Αροανίας	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κουκούλες	304	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κρασιά, ή Αλώνια	37	Καλαβρύτων	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Κρεμμυδόγιαννη	246	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κτήμα Ιωάννη Βερροίου	227	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κτήμα Καραπιπέρη	232	Αροανίας	Λιβάρτζιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελι	205	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Λάκκες, ή Ποτάμι	28	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Λάκκωμα, ή Λάκκος	135	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες	210	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Λίμνα	39	Καλαβρύτων	Φλάμπουρα	Νεοχώριον	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Λουτρό, ή Λούστρα	213	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(Λόφοι νότια της Ακρόπολης)	305	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Λόφος Αγίου Αθανασίου	277	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Λόφος Αγίου Βασιλείου	264	Αροανίας	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)	Άγιος Βασίλειος	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Λόφος Αγίου Γεωργίου	269	Αροανίας	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Λόφος Βίτσι	272	Αροανίας	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Λόφος Γλινίτσα	78	Καλαβρύτων	Μανέσιον [= Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Λόφος Μπαρμπανίτσα	250	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Λόφος Πρινάκια	34	Καλαβρύτων	Βρυσάριον		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			(παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		
Λόφος Τσιούγκα	172	Κλειτορίας – Λευκασίου	Τουρλάδα		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Λόφος Τσούκα	121	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Λόφος του Αγιο- Θανάση	137	Νωνάκριδος	Σόλος		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Λυκουριώτισσα, ή Λυγουριώτισσα	159	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό	88	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Μαγαζιά	249	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Μαρμαράλωνο	300	Παΐων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Μαρτόπολις	66	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Μεγάλη Βρύση, ή Νερομάνα	233	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Μεγάλο Δένδρο	311	Παΐων	Δεχούνι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Μεραίικα	123	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά	31	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(Μέσα στον οικισμό)	256	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
(Μέσα στο χωριό)	81	Καλαβρύτων	Κρυνόνιον (παλ. τοπων. Ασάνι)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
(Μέσα στο χωριό)	109	Καλαβρύτων	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(Μέσα στο χωριό)	117	Καλαβρύτων	Καλλιφόνιον (παλ. τοπων. Σαβανοί, ή Σαβανούς)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(Μέσα στο χωριό)	154	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(Μέσα στο χωριό)	253	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω	Φύλλο

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
				Τριπόταμα	ΚΕΡΤΕΖΗ
Μετόχι	15	Καλαβρύτων	Λαπαναγοί		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Μετόχια	317	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Μητρόπολη	278	Παίων	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούγλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Μονή Αγίας Λαύρας	89	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Μονή Αγίου Αθανασίου	204	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Μονή Αγίου Νικολάου	94	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Μονή Μακελλαριάς	16	Καλαβρύτων	Λαπαναγοί		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου	252	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Μπαρτσαίικο Ποτάμι	80	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Μπούρμπουλας	10	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Μπούρμπουλας	287	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης	86	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα	Πρίμησι	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Ναός Αγίου Αθανασίου	230	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Νεκροταφείο	133	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(Νεκροταφείο του χωριού)	47	Καλαβρύτων	Φλάμπουρα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Νταμάρι	178	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ξερόκαμπος, ή Τρούπα	169	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ξηρόκαμπος	63	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Ξυδιά	77	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Ξυδιά	193	Κλειτορίας –	Λευκάσιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
		Λευκασίου	(παλ. τοπων. Τσορωτά)		
Παλαιβός	266	Αροανίας	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλαιομονάστηρο	23	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Παλατάκι, ή Παλάτι	197	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλάτι, ή Καταρράχη	181	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλιόπυργος, ή Παλιόπυργος	187	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλιόπυργος, ή Παλιόπυργος	220	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλιόκαστρο Βαρδάλας	290	Παΐων	Βεσίνιον	Βεσιναίικα Καλύβια	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλιόκαστρο Δρυμόνα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης	323	Παΐων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα	248	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου	235	Αροανίας	Αγρίδιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλιόκαστρο της Τσιούγκας	293	Παΐων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλιοκατούνα	307	Παΐων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλιομάγγανο	259	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια	261	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλιόνταρα, ή Κολώνες	189	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλιοπήγαδο	59	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Παλιόπυργος	173	Κλειτορίας – Λευκασίου	Τουρλάδα		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παλιορούμελη, ή Παλιοχώρι	236	Αροανίας	Αγρίδιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παλιοφυτειές	268	Ηλείας	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Παλιοχώρι	198	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παναγιά	84	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Παναγιά	102	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παναγιά	106	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παναγιά	231	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Παναγιά Πλανητεριώτισσα	148	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άρμπουνας		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια	221	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον	Στενόν	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πάνω Βίλα	199	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πάτρες, ή Ρίζα Αμπέλια	217	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Παύλες	118	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πηγές του Λάδωνα	209	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πηγή Αγίου Ανδρέα	280	Παίων	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια	116	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πηγή του Φλαμπουριάρη	270	Αροανίας	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Πλαγιά, ή Λάκκα	2	Καλαβρύτων	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Πλατάνα	30	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Πλάτανος του Παυσανία	271	Αροανίας	Τριπόταμα	Άνω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Πόρτες, ή Γαλαρία	243	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Ποταμιά	312	Παίων	Νάσια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πουρνάρες	52	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)	Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Πουρνάρι	33	Καλαβρύτων	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα	21	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Πρωτοβίνα	20	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Πύργος	129	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πύργος	144	Κλειτορίας – Λευκασίου	Πλανητέρον [=Πλανητέρου]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πύργος	212	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος	119	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ράϊκου	43	Καλαβρύτων	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Ράχη Μπραΐμη	202	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ράχη Ρουμάνη	103	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού)	176	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ράχη του Πύργου	207	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ρηγαίικο χωράφι	179	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ρημοκκλήσι	127	Καλαβρύτων	Σιγούνιον	Λεύκη (παλ. τοπων. Δούνιτσα)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Σαΐνη Λάκκα, ή Παναγιά	27	Καλαβρύτων	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Σάλμενα	73	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα	150	Κλειτορίας – Λευκασίου	Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)	Άγιος Βλάσιος	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Σκάλα	125	Καλαβρύτων	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Σκαμιά	72	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων.		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			Τρεκλίστρα)		
Σκόζα	126	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Σκοτεινή	308	Παίων	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα	299	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Σμίξη, ή Φωταίικα	320	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Σουληνάρια	196	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Σπήλαιο Δροβολοβού	224	Αροανίας	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Στα Βορράλωνα	226	Αροανίας	Δεσινόν		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Στα Λάζια	274	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Στα Μνήματα	168	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία	62	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Σταυρός	101	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Στο δημόσιο δρόμο	164	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Στου Άγριου	45	Καλαβρύτων	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Στου Κατάρια τον Όχτο	113	Καλαβρύτων	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Στους Ασημιούς, ή των Ασημών	100	Καλαβρύτων	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου	74	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Συκιές	219	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Συνοικισμός Μπάφι	310	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Σφακιερό	247	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Σχολικό Συγκρότημα	258	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Ταξιάρχες	134	Καλαβρύτων	Πριόλιθος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
			(παλ. τοπων. Συρμπάνι)		
Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού	237	Αροανίας	Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τουρκομνήματα	79	Καλαβρύτων	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Τραχάνα, ή Τραγάνες	111	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τρανή Βρύση	314	Παΐων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τρία Πηγάδια	42	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Τρίφτα	286	Παΐων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Τρούπα	279	Παΐων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τρούπα	284	Παΐων	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τροχάλια	128	Καλαβρύτων	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών	140	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τσάρκος	313	Παΐων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Τσελεπόγλι	152	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άγιος Νικόλαος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Ύψωμα Αϊ-Διά	36	Καλαβρύτων	Κερπινή		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Ύψωμα Μπουρής	130	Καλαβρύτων	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Φιλομάτι, ή Αμπέλια	153	Κλειτορίας – Λευκασίου	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίκα)	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Φίντεϊ	60	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
Φούρνοι	107	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Φραγκοκκλήσι	309	Παΐων	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά	170	Κλειτορίας – Λευκασίου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι	110	Καλαβρύτων	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Χαλίκι	325	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Χάνια	214	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη	306	Παίων	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Χάνι, ή Χάνι του Πίττα	276	Παίων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Χάνι Μπάμπουρα	262	Αροανίας	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Χάνι Μπράτσικα	139	Κλειτορίας – Λευκασίου	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
Χάνι του Καλαθά	303	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Χαρκοσκάλα	95	Καλαβρύτων	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
Χείμαρρος Αυτίτσαινας	294	Παίων	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Χελωνοσπηλιά	208	Κλειτορίας – Λευκασίου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(Χώρος Αθλητικού Κέντρου)	297	Παίων	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
Χώτσα, ή Καστέλλι	318	Παίων	Νάσια		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
(-)	13	Καλαβρύτων	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(-)	14	Καλαβρύτων	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)	Δίγελα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(-)	38	Καλαβρύτων	Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)	Μουρίκι	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
(-)	53	Καλαβρύτων	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(-)	71	Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
(-)	105	Καλαβρύτων	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)	Χαρακτινού	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(-)	136	Νωνάκριδος	Περιστέρα	Χαλκιάνικα	Φύλλο ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ
(-)	138	Νωνάκριδος	Μεσορρούγιον		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
(-)	155	Κλειτορίας – Λευκασίου	Δρυμός (παλ. τοπων. Μοστίτσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(-)	185	Κλειτορίας – Λευκασίου	Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(-)	228	Αροανίας	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
(-)	211	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Κυνηγάρης	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(-)	218	Κλειτορίας – Λευκασίου	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(-)	238	Αροανίας	Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(-)	275	Παΐων	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
(-)	296	Παΐων	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

I. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

(Θέσεις 1–135)

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
1.	Άγιος Κωνσταντίνος	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
2.	Πλαγιά, ή Λάκκα	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
3.	Βελίνο, ή Βελινός	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
4.	Καρκαλαίικα	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
5.	Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
6.	Καραγιάννη Βρύση	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
7.	Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
8.	Αμπέλια	Βιλιβίνα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
9.	Άγιος Ανδρέας	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
10.	Μπούρμπουλας	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
11.	Άγιος Νικόλαος	Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
12.	Άϊ-Γιώργης	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
13.	(-)	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
14.	(-)	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)	Δίγελα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
15.	Μετόχι	Λαπαναγοί		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
16.	Μονή Μακελλαριάς	Λαπαναγοί		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
17.	Άγιοι Πάντες	Κάτω Ζαχλωρού		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
18.	Καρές	Κορφαί (παλ. τοπων. Κιρίτσοβα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
19.	(Εντός του οικισμού)	Ρογοί		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
20.	Πρωτοβίνα	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
21.	Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
22.	Άγιος Ιωάννης	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
23.	Παλαιομονάστηρο	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
24.	Αλυσός	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)	Φαμελίτικα	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
25.	Γαρού Ράχη	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
26.	Γεωργάμ(η) Λίμνη	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
27.	Σαΐνη Λάκκα, ή Παναγιά	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
28.	Λάκκες, ή Ποτάμι	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
29.	Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
30.	Πλατάνα	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
31.	Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
32.	Βαρθολομιό	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
33.	Πουρνάρι	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
34.	Λόφος Πρινάκια	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
35.	Αγία Κυριακή	Κερπινή		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
36.	Ύψωμα Αϊ-Λιά	Κερπινή		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
37.	Κρανιά, ή Αλώνια	Μικρός Ποντιάς	Λομποκάς	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
38.	(-)	Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)	Μουρίκι	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
39.	Λίμνα	Φλάμπουρα	Νεοχώριον	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
40.	Κλοκός	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
41.	Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
42.	Τρία Πηγάδια	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
43.	Ράϊκου	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
44.	Δρούκα Λάκκα	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)	Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
45.	Στου Άγριου	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
46.	Επτά Πηγάδια	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
47.	(Νεκροταφείο του χωριού)	Φλάμπουρα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
48.	Καψαλάκι	Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)	Μενυχταίικα	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
49.	Βελβίνικο	Φλάμπουρα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
50.	(Εντός του οικισμού)	Βραχνίον		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
51.	Γαϊδουρρόραχη	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
52.	Πουρνάρες	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)	Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)	Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
53.	(-)	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
54.	Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
55.	Κάστρο, ή Σκυλόλακκα	Κούτελη [=Κούτελα]		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
56.	(Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας)	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
57.	Γρανπόπολις	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
58.	Άγιος Αθανάσιος	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
59.	Παλιοπήγαδο	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
60.	Φίντει	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
61.	Αγία Τριάδα	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
62.	Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
63.	Ξηρόκαμπος	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
64.	Καλύβες	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
65.	Αγία Παρασκευή	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
66.	Μαρτόπολις	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
67.	Καστρίτσι	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
68.	Κάστρο Τρεμουλά	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
69.	Κιούπια	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
70.	Καμάρες, ή Βύθισμα	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
71.	(-)	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
72.	Σκαμιά	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
73.	Σάλμενα	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
74.	Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
75.	Άγιος Κωνσταντίνος	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
76.	Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
77.	Ξυδιά	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
78.	Λόφος Γλινίτσα	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
79.	Τουρκομνήματα	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
80.	Μπαρτσαίικο Ποτάμι	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
81.	(Μέσα στο χωριό)	Κρυονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
82.	(Εντός του οικισμού)	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
83.	Καστανιά	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
84.	Παναγιά	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
85.	Εκκλησία Αγίου Νικολάου	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
86.	Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης	Καλάβρυτα	Πρίμησι	Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
87.	Αλώνια	Κρυονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι)		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
88.	Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
89.	Μονή Αγίας Λαύρας	Καλάβρυτα		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
90.	Βρωμονέρι	Μανέσιον [=Μάνεσι]		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
91.	Άγιος Νικόλαος	Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου)		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
92.	Καραμεσιναίικα	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
93.	Αγγελόκαστρο	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
94.	Μονή Αγίου Νικολάου	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
95.	Χαρκοσκάλα	Κάτω Βλασία		Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
96.	Ακλαδούρες	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
97.	Άγιοι Ταξιάρχες	Κραστικοί		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
98.	Άγιος Κωνσταντίνος	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
99.	Κάστρο	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
100.	Στους Ασημιούς, ή των Ασημών	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
101.	Σταυρός	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
102.	Παναγιά	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
103.	Ράχη Ρουμάνη	Κέρτεζη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
104.	Διάσελο	Άνω Βλασία		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
105.	(-)	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)	Χαρακτινού	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
106.	Παναγιά	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
107.	Φούρνοι	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
108.	Βετελίνο, ή Βετελίνος	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
109.	(Μέσα στο χωριό)	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
110.	Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
111.	Τραχάνα, ή Τραγάνες	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
112.	Κολώνες, ή Στάδιο	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
113.	Στου Κατάρα τον Όχτο	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
114.	Ασφακοβούνι	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
115.	Άγιος Νικόλαος	Λαγοβούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
116.	Πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
117.	(Μέσα στο χωριό)	Καλλιφόνιον (παλ. τοπων. Σαβανοί, ή Σαβανούς)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
118.	Παύλες	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
119.	Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
120.	Βορούς	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
121.	Λόφος Τσουκά	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
122.	Καταρράχι	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
123.	Μεραίικα	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
124.	Κλίκιζα	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
125.	Σκάλα	Σιγούνιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
126.	Σκόζα	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
127.	Ρημοκκλήσι	Σιγούνιον	Λεύκη (παλ. τοπων. Δούνιτσα)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
128.	Τροχάλια	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
129.	Πύργος	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
130.	Ύψωμα Μπουρή	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
131.	Κόκκορη	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
132.	Αρνούγκα	Κάνδαλος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
133.	Νεκροταφείο	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
134.	Ταξιάρχες	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
135.	Λάκκωμα, ή Λάκκος	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

α/α	1
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 35–40. Σχ. 1. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Κωνσταντίνος
ΧΩΡΙΟ	Βιλιβίνα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	945μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κατάλοιπα ορθογώνιας και κυκλικής (;) κατασκευής. Κεραμική ΥΝ ΙΙ, ΠΕ προς ΜΕ, καθώς και αδιάγνωστη
ΑΥΤΟΨΙΑ	2.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 249. ΚΕ, 244–246. Meyer, 142.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για μικρό λόφο, ο οποίος δεσπόζει στην περιοχή και βρίσκεται στα ΝΔ του χωριού (εικ. 35). Η βόρεια και δυτική πλευρά του λόφου είναι απόκρημνες και η πρόσβαση σε αυτόν είναι εφικτή από τη νότια και την ανατολική πλευρά. Στα Β, μεταξύ του λόφου του Αγίου Κωνσταντίνου και του βουνού Τσέρωνας, σχηματίζεται βαθιά χαράδρα στο βάθος της οποίας ρέει ο χείμαρρος της Βιλιβίνας. Η θέση εντοπίστηκε για πρώτη φορά από τον Γ. Α. Πίκουλα σε αυτοψία που πραγματοποίησε στις 3.4.1993. Στα Β του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου βρέθηκε κατά την αυτοψία κατασκευή, δίκην κτιστού θαλαμοειδούς τάφου (εικ. 36), διαστάσεων μήκους 1.80μ., πλάτους (εσωτ.) 0.90μ. και μέγιστου πλάτους λίθων 0.40μ. Ανατολικότερα και στην κορυφή του λόφου υπάρχει «κτήριο» ορθογώνιας κάτοψης, εσωτερικών διαστάσεων 4.60μ. x 4.70μ., (εικ. 37–38), το οποίο δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για «πύργο». Το πλάτος των τοίχων κυμαίνεται από 0.60μ. έως 0.70μ. Σε απόσταση 5μ. περίπου από την παραπάνω κατασκευή και στα Ν/ΝΑ εντοπίστηκε κυκλική κατασκευή (;).</p> <p>Από το λόφο του Αγίου Κωνσταντίνου, στα Α είναι ορατός ο αυχένας του Αγίου Βασιλείου, στα Δ το διάσελο που οδηγεί στην Κερπινή και εκείνο που οδηγεί στον Αντίλαλο· στα Β του λόφου ρέει ο χείμαρρος της Βιλιβίνας. Αμέσως μετά και προς τα ΒΔ υψώνονται δύο λόφοι που συγκλίνουν. Στο σημείο σύγκλισης δημιουργείται «πέραςμα», το οποίο οδηγεί στο Διακοπτό.</p> <p>Κατά την αυτοψία περισκελέγη θραύσμα πίθου με πλαστική διακόσμηση πλαισίων (εικ. 39, σχ. 1) της ΝΝ ΙΙ περιόδου [πρβλ. Ζάχος, 1987, 59, 374, εικ. 27], θραύσμα επίπεδης βάσης χρονολογούμενο στη μετάβαση από ΠΕ προς ΜΕ εποχή [πρβλ. Τζαβέλλα-Εντζεν, πίν. 53β, ή 52α και Athenian Agora, ΧΙΙΙ πίν. 72, αρ. 342, πιν. 74, αρ. 326, 329], θραύσματα μεγάλου, πιθοειδούς αγγείου, τα οποία φέρουν ίχνη μελανού γανώματος εξωτερικά και εσωτερικά και χρονολογούνται στη μετάβαση από ΠΕ προς ΜΕ περίοδο (εικ. 40). Στη θέση αυτή υπάρχει διάσπαρτη κεραμική, ως επί το πλείστον αδιάγνωστη, καθώς και τμήματα κεραμίδων που διασώζουν γάνωμα.</p> <p>Ο Ε. Meyer τοποθετεί μεταξύ των χωριών Βιλιβίνα, Βάλτα, Πλατανιώτισσα και Δίγελα το αρχαίο Άσχειον.</p>

α/α 2

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 41. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Πλαγιά, ή Λάκκα

ΧΩΡΙΟ Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 900μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πίθοι και αγγεία ΓΕ (;) χρόνων. Όστρακα ΡΩΜ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ 24.2.1986 Μ. Πετρόπουλος, 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 248–249. ΚΕ, 247–248. Meyer, 143. Παπαχατζής 1980, 152.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα ΒΔ του χωριού (**εικ. 41**). Πίθοι και αγγεία έχουν εντοπιστεί στον αγρό ιδιοκτησίας Θεοφ. Δημητρακόπουλου, σύμφωνα με πληροφορία του φύλακα Αρχαιοτήτων Μ. Παπαδόπουλου (αρ. 1/24.2.1986 ΔΜΤΕ). Ο Ε. Meyer αναφέρει ότι στην περιοχή του χωριού Βάλτα θα πρέπει να αναζητήσουμε το αρχαίο Άσχειον. Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε περισυνελέγησαν από τον παραπάνω αγρό μόνον τμήματα πίθων, θραύσμα ταινιωτής λαβής και όστρακο με ανάγλυφη διακόσμηση ταινιών, πιθανώς των ΡΩΜ χρόνων.

α/α 3

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ Βελίνο, ή Βελινός
ΧΩΡΙΟ Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.020μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Οικοδομικά λείψανα και νεκροταφείο ΡΩΜ χρόνων, όστρακα αδιάγνωστα
ΑΥΤΟΨΙΑ 24.2.1986 Μ. Πετρόπουλος, 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 248–249. ΚΕ, 248.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στον αγρό του Ν. Ντούσα έχουν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα, όπως προκύπτει από έλεγχο του αρ. 3/24.2.1986 ΔΜΤΕ. Το 1992, σε αυτοψία που πραγματοποίησε η Μ. Πετριτάκη με σκοπό τη χορήγηση άδειας μεταλλευτικών ερευνών, δυτικά του χωριού Βάλτα καθώς εισερχόμαστε από τον αυτοκινητόδρομο Αιγίου – Φτέρης – Βάλτας και επάνω από αυτόν, σε μικρή απόσταση από την πηγή Βελινός, εντόπισε αρχαίους τάφους (αρ. πρ. Φ111/Γ2–13/376/22.1.1992 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ). Στην ίδια θέση ο Γ. Α. Πίκουλας, σε αυτοψία που πραγματοποίησε (3.4.1993), εντόπισε και αυτός πλακοσκεπείς τάφους και ενημερώθηκε από τους χωρικούς για την ύπαρξη αγγείων («μποτάκια»). Τα όστρακα που περισυνελέγησαν είναι αδιάγνωστα.

α/α 4

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ Καρκαλαίικα
ΧΩΡΙΟ Βιλιβίνα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 820μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Νομίσματα ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 2.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 246.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού και ο Γ. Παναδρέου αναφέρει ότι στη θέση αυτή επί των ημερών του, κατά την άροση των αγρών, βρέθηκαν βυζαντινά νομίσματα. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα.

α/α 5

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 42–44. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος
ΧΩΡΙΟ Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 900μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Τάφοι ΡΩΜ (;) και ΠΒΥΖ εποχής, όστρακα ΡΩΜ
ΑΥΤΟΨΙΑ 24.2.1986 Μ. Πετρόπουλος, 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 248–249. ΚΕ, 248.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ο λόφος Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος βρίσκεται Δ του χωριού. Στις παρυφές του σύγχρονου δρόμου που οδηγεί στη Βάλτα υπάρχουν τάφοι, διεύθυνσης ΒΔ/ΝΑ και Β/Ν (**εικ. 42–43**). Το 1960, σύμφωνα με πληροφορία του φύλακα Αρχαιοτήτων Μ. Παπαδόπουλου (αρ. 2/24.2.1986 ΔΜΤΕ), κατά τη διάνοιξη του δρόμου καταστράφηκαν τάφοι. Στη θέση εντοπίστηκαν και τάφοι κιβωτιόσχημοι με προσανατολισμό Α–Δ (**εικ. 44**). Κατά την αυτοψία περισυλλέγησαν όστρακα, μεταξύ των οποίων θραύσμα ταινιωτής λαβής, πιθανώς των ΡΩΜ χρόνων.

α/α 6

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Καραγιάννη Βρύση
ΧΩΡΙΟ Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 880μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Όστρακα άβαφα
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 248–249. ΚΕ, 247–248.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται 400μ. Β/ΒΑ του χωριού. Η θέση εντοπίστηκε στις 3.4.93 από τον Γ. Α. Πίκουλα. Σε όλο το χώρο υπάρχει άφθονη κεραμική, η οποία

είναι αδιάγνωστη.

Στα Β της θέσης, εκατέρωθεν των όχθων του λαγκαδιού της Βάλτας, υπάρχουν καλλιεργήσιμες γαίες, η άρδευση των οποίων γίνεται από το νερό του λαγκαδιού.

α/α	7
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 45. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου
ΧΩΡΙΟ	Βιλιβίνα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	900μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Τμήματα πίθων ΓΕ (;) χρόνων, κλίβανος ΒΥΖ χρόνων και όστρακα αδιάγνωστα
ΑΥΤΟΨΙΑ	2.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 249. ΚΕ, 244–246. Λεξικό 2001, 103, 692.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται σε διαχρονικό πέρασμα (εικ. 45) στα ΝΑ του χωριού. Σε άξονα 200μ. x 100μ. εντοπίστηκαν από τον Γ. Α. Πίκουλα όστρακα και υπόλοιπο κλιβάνου, σε αυτοψία που πραγματοποίησε στις 3.4.1993, του οποίου μεγάλο τμήμα καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του σύγχρονου δρόμου που οδηγεί στο χωριό Δουμενά. Εκατέρωθεν της θέσης περισυνελέγησαν τμήματα πίθων (χείλη και σώματος). Στα Δ του δρόμου, στην κατασκευασθείσα μάνδρα για την προστασία του αμπελιού, υπάρχουν μεγάλα τμήματα πίθων ανάμεσα στις πέτρες. Η έντονη παρουσία θραυσμάτων πίθων συνηγορούν στην άποψη ότι στη θέση αυτή ίσως υπήρχε νεκροταφείο ΓΕ (;) χρόνων.

α/α	8
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 46–47. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Αμπέλια
ΧΩΡΙΟ	Βιλιβίνα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	920μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Μεγάλα τμήματα πίθων ΓΕ (;) χρόνων. Τμήμα τοίχου
ΑΥΤΟΨΙΑ	2.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 249. ΚΕ, 244–246. Λεξικό 2001, 103, 692.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού Βιλιβίνα και σε απόσταση 400μ. Ν/ΝΔ της θέσης Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου (αρ. 7), στις βόρειες υπώρειες του βουνού Τούρλος. Πιθανόν η θέση αυτή να αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης. Εντοπίστηκαν μεγάλα τμήματα πίθων (εικ. 46), πιθανόν ΓΕ (;) χρόνων, τα οποία είχαν έλθει στο φως κατά την άροση των αγρών, καθώς επίσης και τμήμα τοίχου (εικ. 47).

α/α 9
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Άγιος Ανδρέας
ΧΩΡΙΟ Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 900μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Εφυσλωμένη κεραμική, άβαφες κεραμίδες
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 248–249. ΚΕ, 247–248.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στην είσοδο του χωριού και εντοπίστηκε από τον Γ.Α. Πίκουλα σε αυτοψία που πραγματοποίησε το 1993. Υπάρχει διάσπαρτη εφυσλωμένη κεραμική και άβαφες κεραμίδες.

α/α 10
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 48. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Μπούρμπουλας
ΧΩΡΙΟ Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 940μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νεκροταφείο (;)
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 248–249. ΚΕ, 247–248. Λεξικό 2001, 93, 588.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ένα χιλιόμετρο πριν από το χωριό ο Γ.Α. Πίκουλας, σε αυτοψία πραγματοποιηθείσα στις 3.4.1993, εντόπισε στη συγκεκριμένη θέση τμήμα νεκροταφείου (**εικ. 48**).

α/α 11
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Άγιος Νικόλαος
ΧΩΡΙΟ Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 960μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τμήματα πίθων ΓΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 24.2.1986 Μ. Πετρόπουλος. 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 248–249. ΚΕ, 248.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στο Ν/ΝΔ άκρο του χωριού. Πριν από πολλά χρόνια, σύμφωνα

με πληροφορία του αρχαιοφύλακα Μ. Παπαδόπουλου και από το αρ. 4/24.2.1986 ΔΜΤΕ, στον αγρό ιδιοκτησίας Θ. Δεληγιάννη βρέθηκε πίθος. Στον παραπάνω αγρό κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν άφθονα κομμάτια πύθων.

α/α	12
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 49–50. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Αϊ-Γιώργης
ΧΩΡΙΟ	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	740μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Πίθοι ΓΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Meyer, 142. Rizakis 1995, 289, 340, 372–373.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για μικρό ύψωμα στα Β/ΒΔ του χωριού (εικ. 49), στην κορυφή του οποίου βρίσκεται το ομώνυμο ναύδριο. Στα Δ του λόφου εντοπίστηκαν κομμάτια πύθων (εικ. 50), καθώς και το κάτω μέρος πύθου κατά χώραν, που ήλθε στο φως κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου. Σωστική ανασκαφική έρευνα δεν πραγματοποιήθηκε. Και το χωριό Πλατανιώτισσα θεωρείται, κατά τον Ε. Meyer, υποψήφια θέση για την τοποθέτηση της αχαϊκής πόλης Άσχειον. Από τη θέση περισυνελέγησαν λίγα κομμάτια πύθων.
α/α	13
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 51. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Δύο ΜΤΒΥΖ ναοί, κεντητός επιτάφιος, ασημένιο δισκοπότηρο με επιγραφή του 1788
ΑΥΤΟΨΙΑ	3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 116. ΚΕ, 80–84, 237–239, 245, 258. Meyer, 143. Μουτζάλη 1987, 190–191. Pariente 1993, 807. Λεξικό 2001, 387, 3421.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Το χωριό βρίσκεται σε μικρή κοιλάδα μεταξύ τριών βουνών (εικ. 51), του Καραμάνου στα Ν, στις υπώρειες του οποίου είναι χτισμένο το χωριό, της Ελατειάς στα Δ και της Βιλιβίνας στα Α. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στο βουνό Καραμάνου υπήρχε η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος και στο βουνό Ελατειά κατά την παράδοση ο Ηρακλής συνέλαβε την Κερυνίτιδα έλαφο. Μικρή, μονόχωρη βασιλική (εσωτ. διαστ. 10.50μ. x 4.50μ.) είναι χτισμένη μέσα στην κοιλότητα τριών μεγάλων πλατάνων. Στο εσωτερικό του ο

ναός κοσμείται με τοιχογραφίες του 1745. Επίσης, μέσα στο χωριό σώζεται νεώτερη τρίκλιτη βασιλική με οκταγωνικό τρούλο.

α/α	14
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Δίγελα
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	940μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Θραύσματα κεραμίδων
ΑΥΤΟΨΙΑ	3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 246–247. Meyer, 143. Λεξικό 2001, 136, 1008.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Τα Δίγελα βρίσκονται στα ΝΑ του χωριού Πλατανιώτισσα, στην κοινότητα της οποίας υπαγόταν πριν από το σχέδιο Καποδίστριας. Τα υψώματα γύρω από το χωριό είναι κατάφυτα, ιδανικά για την κτηνοτροφία. Κατά την αυτοψία δεν επισημάνθηκαν αρχαίες εγκαταστάσεις παρά μόνον θραύσματα κεραμίδων στα Δ/ΒΔ του οικισμού και σε άξονες 100μ. x 100μ. Ο Ε. Meyer τοποθετεί μεταξύ των χωριών Βιλιβίνα, Βάλτα, Πλατανιώτισσα και Δίγελα το αρχαίο Άσχειον.

α/α	15
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 52–54. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Μετόχι
ΧΩΡΙΟ	Λαπαναγοί
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	480μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Φολίδα πυριτόλιθου (N), πίθιι ΠΓΕ χρόνων, ναύδριο ΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	7.8.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Ιω. Αστερής), Γ. Στρομπουόκης, ιερέας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται Α/ΒΑ της Μονής Μακελλαριάς (αρ. 16, χάρτης 7) και σε απόσταση 2 χλμ. περίπου, κοντά στη συμβολή του προς ανατολάς κατερχόμενου χειμάρρου και του ποταμού Σελινούντα (εικ. 52). Ο χειμάρρος είναι ορμητικός, δέχεται τα νερά των παρακείμενων ανατολικότερα ευρισκόμενων λόφων και καταλήγει στον ποταμό Σελινούντα. Στη θέση αυτή και στη δεξιά/βόρεια όχθη του χειμάρρου, λίγο πριν από τη συμβολή του στον ποταμό Σελινούντα, υπάρχει ερειπωμένο ναύδριο, διώροφο, την αψίδα του οποίου περιτρέχει εξωτερικά προσκεφάλαιο, σε ύψος 1μ. περίπου επάνω από τη θεμελίωση. Στο εσωτερικό του ναυδρίου διακρίνεται η απαρχή της εκφοράς της θόλου. Στα Α και σε απόσταση 1.50μ. από αυτό υπάρχει τοίχος, διεύθυνσης Β–Ν, που σώζεται σε αρκετό ύψος (1μ.) και σε μήκος 30μ.

περίπου. Πιθανότατα πρόκειται για περίβολο. Στην αριστερή/νότια όχθη του χειμάρρου και έναντι του ναυδρίου, κατά τη διάνοιξη του δρόμου, καταστράφηκαν θεμέλια μεγάλου κτηρίου της ίδιας εποχής. Ο ιερέας Γ. Στρουμπούκης με πληροφόρησε ότι το ναύδριο ήταν αφιερωμένο στην Παναγία Ευαγγελίστρια.

Στο οδόστρωμα του χωματόδρομου που οδηγεί στην παραπάνω θέση, υπάρχουν έντονα ίχνη βάσεων πύλων, οι οποίοι καταστράφηκαν κατά τη διάνοιξη του δρόμου. Ο δρόμος διανοίχτηκε στη δεκαετία του '70 για την εξυπηρέτηση των βοσκών και δεν είναι σε χρήση σήμερα, λόγω κατολισθήσεων σε δύο σημεία.

Στα Α/ΒΑ του ναυδρίου και σε απόσταση 30μ. από αυτό, σε ένα μεγάλο αγροτεμάχιο με κλίση προς τα Ν, το οποίο ανήκει στο μοναστήρι, περισυνελέγησαν μεγάλα κομμάτια πύλων (**εικ. 53**) και θραύσμα πιθοειδούς αγγείου των ΠΓΕ χρόνων (;), καθώς και φολίδα πυριτόλιθου (**εικ. 54**).

α/α	16
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 55. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Μονή Μακελλαριάς
ΧΩΡΙΟ	Λαπαναγοί
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	580μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Αγγεία ΓΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	7.8.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Ιω. Αστερής), Γ. Στρουμπούκης, ιερέας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 116. ΚΕ, 78–80, 236–237. Λεξικό 2001, 248, 2078.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Όπως προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ, ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλος σε έγγραφο προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Λαπαναγών (αρ. πρ. 882/7.6.1947) αναφέρει: «... πληροφορούμεθα ότι στη Μονή Μακελλαριάς κατετέθησαν δύο αρχαία αγγεία να τα φυλάξετε στο κατάστημά σας». Κατά την επίσκεψή μου στη Μονή Μακελλαριάς, ο ιερέας Γ. Στρουμπούκης με πληροφόρησε ότι δεν γνώριζε τίποτε σχετικά με τα παραπάνω αρχαία αντικείμενα. Με ενημέρωσε μάλιστα ότι το 1980 άγνωστοι λήστεψαν το μοναστήρι (εικ. 55).

α/α	17
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Άγιοι Πάντες
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Ζαχλωρού
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	3.11.2004

ΟΔΗΓΟΣ (Α.Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 242–244.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Κατά τη διάρκεια εργασιών στον αύλειο χώρο της εκκλησίας Άγιοι Πάντες, που βρίσκεται στο δρόμο προς την Κάτω Ζαχλωρού, αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι, ακτέριστοι. Η θέση εύρεσής τους υποδεικνύει ότι είναι ΠΒΥΖ χρόνων. Το εύρημα προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά του Α. Μαντά, κατοίκου Δουμενών, (αρ. πρ. 5014/19.10.1987).

α/α 18
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 56–57. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Καρές
ΧΩΡΙΟ Κορφαί (παλ. τοπων. Κιρίτσοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 960μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πίθοι ΓΕ (;) και ναυδριο ΜΤΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού και πολύ κοντά σε αυτό (**εικ. 56**). Στην ιδιοκτησία κληρονόμων Ηλία Βαγενά υπάρχει μονόχωρος ναΐσκος της ΜΤΒΥΖ περιόδου, που σώζεται στο ύψος των θεμελίων του. Στα ανατολικά του ναυδρίου βρέθηκαν κομμάτια πίθων της ΓΕ (;) εποχής (αρ. πρ. Φ111/Γ4–36/7841/30.8.2000 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ). Στα ΝΑ της θέσης είναι ορατό μικρό φυσικό πέρασμα, που οι χωρικοί το ονομάζουν Το Πέρασμα της Κόκκινης Αχλάδας, το οποίο οδηγεί στο υψίπεδο του Σκεπαστού (παλ. τοπων. Βισοκά) και των Καλαβρύτων (**εικ. 57**).

α/α 19
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ (Εντός του οικισμού)
ΧΩΡΙΟ Ρογοί
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.020μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμική ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 239–240. Λεξικό 2001, 409, 3635.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το χωριό βρίσκεται στα Α της Κερπινής. Σε αυτοψίες που κατά καιρούς πραγματοποιήσαμε με τη συνάδελφο Α. Κουμούση, εντός του οικισμού εντοπίσαμε κεραμική ΥΒΥΖ χρόνων.

α/α 20
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Πρωτοβίνα
ΧΩΡΙΟ Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Φαμελίτικα
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 740μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Αδιάγνωστα οικιστικά κατάλοιπα
ΑΥΤΟΨΙΑ 20.12.2005, 21.6.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Γ. Αποστολόπουλος, Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα ΒΔ του οικισμού και σε απόσταση 300μ. Β/ΒΔ της θέσης Άγιος Ιωάννης (**αρ. 22, χάρτης 6**). Ο Γ. Αποστολόπουλος με πληροφόρησε ότι στη δεκαετία του '50 και '60 οι αγροί καλλιεργούνταν. Κατά την άροση αποκαλύπτονταν τοίχοι, κομμάτια μαρμάρινα και κεραμίδες. Σήμερα η περιοχή έχει άγρια βλάστηση, με αποτέλεσμα να μην είναι βαθιά. Κατά την αυτοψία δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε κατάλοιπα.

α/α 21
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 58–59. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα
ΧΩΡΙΟ Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 740μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πίθοι ΓΕ χρόνων, αμφικωνικός χάλκινος δακτύλιος
ΑΥΤΟΨΙΑ 20.12.2005, 21.6.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Γ. Αποστολόπουλος, Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα Β/ΒΔ της θέσης Λάκκες ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**) και σε απόσταση 1.5 χλμ. περίπου από αυτή, στις νότιες υπώρειες του βουνού Καραβά Ράχη. Πρόκειται για πλαγιά σχεδόν γυμνή, που αποτελεί την προς ανατολάς προέκταση του βουνού Ψηλή Ράχη (ύψους 1.168μ., φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ). Στην αριστερή/δυτική πλευρά του αγροτικού δρόμου είναι ορατός πίθος, του οποίου το κάτω μισό τμήμα καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα, κατά τη διάρκεια βελτίωσης του δρόμου (**εικ. 58**).

Ο Γ. Αποστολόπουλος μου ανέφερε ότι στη θέση αυτή είχε δει κατά τις διανοίξεις των αγροτικών δρόμων μεγάλα πιθάρια που περιείχαν «οστά και χάλκινα αντικείμενα», τάφους και επιτύμβιες στήλες. Μάλιστα, παρουσία του συναδέλφου Α. Γ. Βόρδου, αρχαιολόγου, και της αρχαιοφύλακος Αθ. Γουλιάμη, μου παρέδωσε αμφικωνικό χάλκινο δακτύλιο, προερχόμενο από το εσωτερικό πίθου (αρ. κατ. 5094 ΜΜΠ,

εικ. 59). Χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth, XII 233, πίν. 102, αρ. 1808]. Περισυνελέγησαν αρκετά κομμάτια πίθων. Πρόκειται για εκτεταμένο γεωμετρικό νεκροταφείο.

α/α	22
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Ιωάννης
ΧΩΡΙΟ	Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Φαμελίτικα
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	820μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	20.12.2005, 21.6.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Γ. Αποστολόπουλος, Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Λεξικό 2001, 468, 4215.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται Β/ΒΔ της θέσης Αλυσός (αρ. 24, χάρτης 6) και σε απόσταση 150–200μ. από αυτή. Ο γηγενής Γ. Αποστολόπουλος με πληροφόρησε ότι τα τελευταία χρόνια, σε εργασίες διαμόρφωσης που έγιναν για την ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου της ομώνυμης εκκλησίας, βρήκε τάφους, οι οποίοι είχαν προσανατολισμό Α–Δ και ήταν κιβωτιόσχημοι. Συγκεκριμένα μου ανέφερε ότι «ήταν σαν κουτιά». Κατά την αυτοψία δεν διαπιστώθηκαν κατάλοιπα.
α/α	23
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Παλαιομονάστηρο
ΧΩΡΙΟ	Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	780μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Αρχιτεκτονικό μέλος ΡΩΜ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	20.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Ν. Πρόγγας), Α. Γ. Βόρδος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 101.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Δ των χωριών Βρυσαρίου και Δροσάτου και στα ΝΑ της Μονής Μακελλαριάς (αρ. 16, χάρτης 7). Η θέση ανήκει στην εδαφική περιφέρεια του Βρυσαρίου (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα). Ο αρχαιοφύλακας Ν. Πρόγγας μου ανέφερε ότι εδώ «πολύ παλαιά ήταν μοναστήρι» και ότι ανήκει «στην ιδιοκτησία της Εκκλησίας». Ο Γ. Παπανδρέου κάνει μνεία για «μαρμάρινη παραστάδα» ΡΩΜ χρόνων, απολήγουσα σε ημικίονα, η οποία όμως κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκε.

- α/α** 24
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
- ΘΕΣΗ** Αλυσός
- ΧΩΡΙΟ** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ** Φαμελίτικα
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 820μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Τάφοι ΠΒΥΖ (;) χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 20.12.2005, 21.6.2006
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Γ. Αποστολόπουλος, Δ. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Λεξικό 2001, 468, 4215.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στο κέντρο περίπου του οικισμού Φαμελίτικα. Οι κάτοικοι μου είπαν ότι εδώ υπήρχε εκκλησία του Αγίου Αλύσου, ή Αλυσού, η οποία ήταν θαυματουργή, σύμφωνα με την προφορική παράδοση του τόπου. Κατά καιρούς έχουν αποκαλυφθεί τάφοι, πιθανόν των ΠΒΥΖ χρόνων, όπως με πληροφόρησε ο Γ. Αποστολόπουλος, οι οποίοι ήταν κιβωτιόσχημοι, με το κρανίο στα Δ και ακτέριστοι. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα.

- α/α** 25
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** Εικ. 60–62. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
- ΘΕΣΗ** Γαρού Ράχη
- ΧΩΡΙΟ** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 820μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Θεμέλια κτηρίων, κεραμική ΚΛ (;) και ΡΩΜ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 20.12.2005, 21.6.2006
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Γ. Αποστολόπουλος, Δ. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Πρόκειται για γήλοφο που υψώνεται στα Δ και ΒΔ της θέσης Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**), ο οποίος αποτελεί προέκταση του βουνού Ψηλή Ράχη (ύψους. 1.168μ., φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ) στα Α και δεσπόζει σε όλη την παραποτάμια περιοχή (**εικ. 60**). Στην κορυφή του και κυρίως στις ανατολικές υπώρειές του εντοπίστηκαν θεμέλια κτηρίων (**εικ. 61–62**) και κεραμική. Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, τα οποία χρονολογούνται στη ΡΩΜ εποχή. Πιθανόν ο λόφος να χρησίμευε ως «ακρόπολη» της αταύτιστης κόμης, τα ερείπια της οποίας εντοπίζονται στη θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**). Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα οχυρωματικής εγκατάστασης.

- α/α** 26
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** Εικ. 63. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
- ΘΕΣΗ** Γεωργάμ(η) Λίμνη

- ΧΩΡΙΟ** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Υδραγωγείο: στελέχη πήλινων σωλήνων ΚΛ, ή ΕΛΛ χρόνων, αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ 20.12.2005, 21.6.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Γ. Αποστολόπουλος, Δ. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στα Α/ΒΑ του γηλόφου Γαρού Ράχη (**αρ. 25, χάρτης 6**) υψώνονται δύο μικρότεροι λόφοι, μεταξύ των οποίων σχηματίζεται μικρός αυχένας, στο πλάτωμα του οποίου υπάρχει η πηγή Σφίξη με αέναη ροή (**εικ. 63**). Ο γηγενής Γ. Αποστολόπουλος με πληροφόρησε ότι οι χωρικοί κατά καιρούς έχουν βρει στελέχη πήλινων σωλήνων για τη μεταφορά νερού στην αταύτιστη κώμη στη θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**). Κατά την αυτοψία παρατηρήθηκε έντονη παρουσία αδιάγνωστης κεραμικής.
- α/α** 27
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Σαΐνη Λάκκα, ή Παναγιά
ΧΩΡΙΟ Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Νομίσματα ΒΥΖ χρόνων. Χονδροειδής αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ 20.12.2005, 21.6.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Γ. Αποστολόπουλος, Δ. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτό. Ο Γ. Αποστολόπουλος με πληροφόρησε ότι στη δεκαετία του '50 είχαν βρεθεί πολλά «κωσταντινάτα». Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν τοίχοι από αργολιθοδομή και περισυνελέγη λίγη χονδροειδής κεραμική, αδιάγνωστη. Στη θέση αυτή υπάρχει και ομώνυμη πηγή.
- α/α** 28
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 64–67. Σχ. 2. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Λάκκες, ή Ποτάμι
ΧΩΡΙΟ Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.

- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Πίθιοι, ευρήματα ΠΓΕ, ΓΕ χρόνων, κατάλοιπα ΚΛ, ΕΛΛ χρόνων, κεραμική ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 12.5.1986 Μ. Πετρόπουλος, 26.9.1996, 23.7.1997, 23.8.2003, 20.12.2005, 21.6.2006
- ΟΔΗΓΟΣ** (Ν. Πρόγγας, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Γ. Βόρδος, Ν. Βαγενάς, Δ. Κόλλιας, Γ. Αποστολόπουλος
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Παπάζογλου 1982, 150. Λακάκη 1987α, 164. Pariente 1993, 807. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 106. Γκαδόλου 2008, 37.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Στην αριστερή/δυτική όχθη του Μανεσαϊκού χειμάρρου, ο οποίος αποτελεί τον κύριο ρου του ποταμού Σελινούντα, έχουν εντοπιστεί λείψανα (**εικ. 64**) και αρχιτεκτονικά μέλη που πιθανότατα ανήκουν σε κάποια αταύτιστη κώμη (βλ. και αναφορά Μ. Λακάκη, αρ. πρ. 4220/26.9.1986). Συγκεκριμένα, θραύσματα πίθων και όστρακα, που καλύπτουν την περίοδο από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. π.Χ., βρίσκονται διάσπαρτα σε όλη την περιοχή σε άξονα 800μ. x 150μ. Στην πλαγιά δημιουργούνται άνδηρα, τα οποία συγκρατούν τείχη που έχουν εντοιχισμένο αρχαίο οικοδομικό υλικό, πολλές φορές μεγάλες λιθοπλίνθους από πάρο. Στην παραποτάμια ζώνη, στην ιδιοκτησία του Ν. Λυμπέρη, μέσα στην πυκνή βλάστηση εντοπίστηκαν και δύο κομμάτια αρράβδωτων κίωνων, ύψους 1.20μ. και 1μ. αντίστοιχα και διαμ. 0.40μ. (**εικ. 65**).
- Στην ίδια θέση και στην ιδιοκτησία Ν. Λυμπέρη, υπάρχει μύλος που είναι κτισμένος με αρχαίο οικοδομικό υλικό (**εικ. 66**). Κάτοικοι μου ανέφεραν ότι το 1930 σε ιδιοκτησία του Γ. Σ. Λυμπέρη ήταν ορατοί κίονες, τους οποίους «τεμάχισε και τα κομμάτια τα χρησιμοποίησε για να κτίσει μανδρότοιχο».
- Από τη θέση αυτή προέρχονται όστρακα με ίχνη μελανής διακόσμησης εσωτερικά και εξωτερικά, όστρακο έξω νεύοντος χείλους που φέρει διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής επάνω σε εδαφόχρωμη ταινία (**εικ. 67, σχ. 2**), έξι θραύσματα δακτυλιόσχημων βάσεων που σώζουν ίχνη μελανής διακόσμησης, ένα θραύσμα ανοικτού αγγείου που σώζει τμήμα του χείλους και φέρει διακόσμηση μελανής ταινίας, διακρίνονται μάλιστα κάθετες σε αυτή γραμμές ομοίου χρώματος. Τα παραπάνω όστρακα ανήκουν στους ΓΕ χρόνους και μεταφέρθηκαν στην αποθήκη της ΣΤ' ΕΠΚΑ από τον φύλακα Αρχαιοτήτων Ν. Πρόγγα.
- Κατά την αυτοψία του 1997 περισυνελέγησαν θραύσματα ταινιωτών λαβών, θραύσμα χυτροειδούς αγγείου, όστρακα έξω νεύοντων χειλέων των ΡΩΜ χρόνων, όστρακα ΕΛΛ χρόνων και μερικά που φέρουν γραπτή διακόσμηση, τα οποία πιθανότατα χρονολογούνται στην ΠΓΕ (;) περίοδο [για το θέμα πρβλ. Γκαδόλου, 2008, 94, εικ. 39]. Το 2003 σε πραγματοποιηθείσα αυτοψία περισυνελέγη τμήμα χείλους πίθου, θραύσμα επίπεδης βάσης και θραύσμα κάθετου χείλους αγγείου, που φέρει διακόσμηση μελανής ταινίας, πιθανώς των ΓΕ (;) χρόνων.

α/α 29

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 68–69. Σχ. 3–4. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**

ΘΕΣΗ Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια

ΧΩΡΙΟ Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 760μ.
- ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ** Νεκροταφείο ΥΕ ΙΙΑ–ΙΙΓ εποχής, αγγεία ΠΓΕ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** Συχνές αυτοψίες
- ΟΔΗΓΟΣ**
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΙΚ, 100–101. ΚΕ, 265–267. Κυπαρίσσης 1924–1925, 14–18. Κυπαρίσσης 1925–1926, 43–47 και 130–131. Κυπαρίσσης 1927. Θωμόπουλος 1950, 150. Γιαλούρης 1960, 136–138. Daux 1961, 682. Schachermeyer, 288. Συριόπουλος 1964, 105, 480, 504, 529. Πολυδώρου, 39. Παπαποστόλου 1978, 101–102. Papadopoulos 1978, 173–178. Papadopoulos 1979, 33. Παπάζογλου 1982, 150. Touchais 1983, 770. Πετρόπουλος 1985, 65–66. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 269–283. Κολώνας 1996–1997, 485. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 106–117. Αλεξοπούλου 1998, 290–291, πίν.116α. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στην είσοδο του χωριού και στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί σε αυτό. Οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής. Από εδώ και μέχρι την περιοχή Κουδουνόμυλος στα Ν υψώνεται συστάδα μικρών γηλόφων από ψαμμίτη, στα πλατώματα των οποίων βρίσκονται λαξευτοί τάφοι των μυκηναϊκών χρόνων. Το νεκροταφείο έχει εν μέρει ανασκαφεί. Οι μυκηναϊκοί τάφοι του Βρυσαρίου είναι θαλαμωτοί, τους οποίους [περίπου 25 τάφους] πρώτος ανέσκαψε ο Ν. Κυπαρίσσης κατά τα έτη 1925–1927. Κατά τα έτη 1959–1960 ο Ν. Γιαλούρης ανέσκαψε άλλους τρεις τάφους. Τα ευρήματά τους συνίστανται σε πήλινα αγγεία (λεβήτια, αμφορείς, αλάβαστρα με διακόσμηση βράχου, τρίωτα και μόνωτα κύπελα), χάλκινα όπλα, εγχειρίδια, σφονδύλια και εργαλεία, καθώς και κοσμήματα από υαλόμαζα και φαγεντιανή. Από το νεκροταφείο αυτό προέρχεται και λεβήτιον του λεγόμενου «ανακτορικού ρυθμού». Σύμφωνα με τη μελέτη της Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, τα ευρήματα των τάφων του Βρυσαρίου χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ–Β περίοδο και συγκεκριμένα στους χρόνους της μυκηναϊκής κοινής (**εικ. 68**).
- Το 1978 η διάνοιξη νέου αγροτικού δρόμου είχε ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν δύο (2) ακόμη θαλαμωτοί τάφοι και στη συνέχεια να διενεργηθεί σωστική ανασκαφική έρευνα από το Μ. Πετρόπουλο. Ο τάφος 1 χρησιμοποιήθηκε για πολλαπλές ταφές και τα ευρήματά του ανάγονται στην πρώιμη–μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Ο τάφος 2 περιείχε οκτώ πήλινα αγγεία, δύο (2) χάλκινα εγχειρίδια, χάλκινη περόνη, χάλκινο δακτύλιο, χάντρες από υαλόμαζα, τμήματα από επεξεργασμένο δόντι κάπρου και δύο (2) πήλινα σφονδύλια, τα οποία η Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη χρονολογεί στην ΥΕ ΙΙΑ1/2 περίοδο.
- Το 1982 ανασκάφηκαν άλλοι τέσσερις θαλαμωτοί τάφοι, που χρονολογούνται από την ίδια στην ΥΕ ΙΙ–ΙΙΙΓ περίοδο. Σε έναν από τους τάφους βρέθηκε ταφή «κατά χώραν», η οποία είχε ως κτερίσματα χειροποίητη πρόχου και δύο σιδερένια μαχαίρια. Τα ευρήματα αποτελούν ένδειξη της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη. Από τα στοιχεία αυτά συνάγεται ότι το μυκηναϊκό νεκροταφείο της θέσης είναι σε χρήση και κατά την ΠΓΕ περίοδο
- Το 1997 (23.6.2007) ο Π. Τζιβλέρης παρέδωσε στην ΣΤ΄ ΕΠΚΑ τριφυλλόστομη οινόχνη, κάνθαρο και δύο (2) όστρακα, που αντιστοιχούν σε λαβή και σε τμήμα σώματος αγγείου αντίστοιχα και χρονολογούνται στους ΠΓΕ χρόνους (**εικ. 69**). Η οινόχνη (αρ. κατ. 15765 ΠΜΠ) είναι ακέραιη (**σχ. 3**). Έχει ύψος 0.205μ., διαμ. 0.14μ. και φέρει διακόσμηση δικτυωτών τριγώνων στον ώμο και οριζόντια τεθλασμένη γραμμή επάνω

σε εδαφόχρωμη ταινία κάτω από το λαιμό της [ως προς τον τύπο πρβλ. Γκαδόλου 2008, 154, εικ. 136θ και Coldstream 1968, πίν. 48. Ως προς το σχήμα βλ. επίσης Schachermeyer 1980, 305, πίν. 61d]. Ο κάνθαρος (αρ. κατ. 15766 ΠΜΠ) είναι ολόβαφος (**σχ. 4**), έχει ύψος 0.09μ., διαμ. κοιλίας 0.13μ., διαμ. στομίου 0.085μ. και ανήκει και αυτός στα ΠΓΕ χρόνια [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 99, εικ. 48, που προέρχεται από το Αίγιο].

- α/α** 30
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 70. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
- ΘΕΣΗ** Πλατάνα
- ΧΩΡΙΟ** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 720μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Νεκροταφείο ΥΕ ΙΙΑ–ΙΙΓ (;) εποχής. Όστρακα ΥΕ ΙΙΙ εποχής
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 9.8.1996
- ΟΔΗΓΟΣ** (Ν. Πρόγγας)
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στα δυτικά της θέσης Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (**αρ. 29, χάρτης 6**) και σε απόσταση 1.100–1.200μ. περίπου. Εντοπίστηκε συστάδα τάφων μυκηναϊκής εποχής συλημένων από παλαιά. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά της υπογραφόμενης (αρ. πρ. 7757/9.8.1996). Κατά την αυτοψία περισυνελέγησαν λίγα όστρακα της μυκηναϊκής εποχής (**εικ. 70**).
- α/α** 31
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 71–73. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
- ΘΕΣΗ** Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά
- ΧΩΡΙΟ** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 700μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Νεκροταφείο ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων, επιγραφές, επίκρανο. Χάλκινο αγαλμάτιο ίππου ΓΕ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 20.12.2005, 21.6.2006
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Γ. Αποστολόπουλος
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Rizakis 1979, I 391–392, IV πίν. 51. Παπάζογλου 1982, 150. Papapostolou 1993, 101, 48, 107, 69.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στα Ν/ΝΔ της θέσης Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**) και σε απόσταση 600μ. περίπου από αυτή. Η θέση μου υποδείχθηκε από το γηγενή Γ. Αποστολόπουλο. Εδώ βρίσκεται και μικρό εξωκλήσι αφιερωμένο στην Παναγία, στο οποίο η θέση οφείλει το όνομά της. Στην είσοδο του εξωκκλησιού υπάρχει το άνω μέρος επικράνου και απότμημα πωρόλιθου. Το επίκρανο είναι από ασβεστόλιθο, ύψους 0.40μ., πλάτους 0.57μ. και πάχους 0.155μ. (**εικ. 71–72**). Κυμάτιο περιτρέχει τις

τρεις πλευρές του. Η πίσω επιφάνεια είναι ημίεργη. Το πόρινο κομμάτι, αμφικωνικής διατομής, φέρει διαμπερή οπή (διάμ. 0.07μ.), είναι ύψους 0.18μ., διάμ. 0.26μ. (άνω επιφάνεια) και 0.15μ. (κάτω επιφάνεια). Ο Γ. Αποστολόπουλος μου ανέφερε ότι στη θέση αυτή «παλιά είχε βρεθεί και αγαλματίδιο νεαράς, που κρατούσε περιστέρι».

Το 1997, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου στη θέση αυτή, καταστράφηκε κεραμοσκεπής τάφος. Παραπλεύρως του τάφου ήταν ορατό σκελετικό υλικό. Στην ίδια θέση και σε απόσταση 300μ. από το εξωκλήσι προς τα Δ, υπάρχει αποθήκη ιδιοκτησίας Ν. Λυμπέρη, η οποία είναι κτισμένη από αρχαίο υλικό. Η Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη είχε δει σε τοίχο της αποθήκης εντοιχισμένο τμήμα επιτύμβιας στήλης, που έσωζε ιωνικό επίκρανο και βλαστόσπειρα, τύπος που επιχωριάζει στη δυτική Πελοπόννησο κατά την ΕΛΛ εποχή (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.). Κατά την τελευταία αυτοψία διαπιστώθηκε ότι ο ιδιοκτήτης προέβη σε προσθήκη κατ' επέκταση και καθ' ύψος του ποιμνιοστασίου του, «κλείνοντας με ελενίτ» μεγάλη έκταση, περίπου 200μ², με αποτέλεσμα η αποθήκη να μην είναι σήμερα ορατή ούτε και το αρχαίο υλικό.

Το 1968 ο Π. Δ. Λυμπέρης παρέδωσε δύο (2) ενεπίγραφες, επιτύμβιες στήλες [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης] (αρ. κατ. 242 και 243 ΛΜΠ). Η πρώτη στήλη σώζει δύο στίχους, εκ των οποίων ο ένας χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ., ενώ ο δεύτερος στον 2^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. Rizakis 1979, I 391-392. Paparostolou 1993, 101-102, 48. Rizakis 2008, 149-150]. Η δεύτερη στήλη χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. Rizakis 1979, I 392]. Το ίδιο έτος ο Π. Δ. Λυμπέρης παρέδωσε στην ΣΤ' ΕΠΚΑ χάλκινο αγαλμάτιο ίππου (αρ. κατ. 3866 ΜΜΠ), χρονολογούμενο στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Έχει ύψος 0.07μ. και μήκ. 0.048μ. Είναι πολύ καλής διατήρησης, έχει μακρύ κεφάλι, σχεδόν σε οριζόντια θέση, λαιμό πεπιεσμένο, σώμα αδύνατο, ουρά μακριά μέχρι το έδαφος (εικ. 73). Στηρίζεται σε βάση, διαστάσεων 0.054μ. x 0.031μ., που φέρει γραμμική διακόσμηση [πρβλ. OIForsch III B 1301, πίν. 90 και Coldstream 1977, 150].

α/α	32
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Βαρθολομιό
ΧΩΡΙΟ	Μικρός Ποντιάς
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Λομποκάς
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	700μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ταφικοί πίθοι ΓΕ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	9.10.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Γ. Καρπής)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 270. Papadopoulos 1979, 32. Συριόπουλος 1995, 1189. Κολώνας 1996-1997, 485. Γκαδόλου 2008, 37.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στη θέση αυτή το 1931 ο Π. Νεράντζουλης ανέσκαψε θολωτό τάφο, που περιείχε τρεις (3) ταφικούς πίθους. Μέσα στους πίθους υπήρχαν οστά, ψήφοι όρμων λίθινοι, ή από υαλόμαζα και τμήματα χαλκού και σιδήρου. Τα ευρήματα, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, χρονολογούνται στους ΠΓΕ, ή ΓΕ χρόνους, ενώ κατά την Α. Γκαδόλου χρονολογούνται στους ΓΕ χρόνους.

α/α 33
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ Πουρνάρι
ΧΩΡΙΟ Μικρός Ποντιάς
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Λομποκάς
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 700μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νεκροταφείο ΥΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 9.10.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Γ. Καρπής)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Β του οικισμού Λομποκάς και επισημάνθηκε από τον αρχαιοφύλακα της ΣΤ' ΕΠΚΑ Γ. Καρπή (αρ. πρ. 3982/10.9.1982). Πρόκειται για νεκροταφείο πιθανόν των ΥΕ χρόνων. Εκκρεμεί η ανακαφική έρευνα του χώρου.

α/α 34
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ Λόφος Πρινάκια
ΧΩΡΙΟ Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Λαξευτοί τάφοι ΥΕ ΙΙΑ (;) περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ 20.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Ν. Πρόγγας), Α. Γ. Βόρδος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 101. Κυπαρίσσης 1925–1926, 45. Papadopoulos 1979, 33, αρ. 49. Κολώνας 1996–1997, 485.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ο λόφος βρίσκεται στα Ν/ΝΑ της θέσης Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (**αρ. 29, χάρτης 6**) και στις υπώρειές του διακρίνονται ίχνη τάφων, που είναι λαξευμένοι στο φυσικό ασπρόπηλο (αμμούχος άργιλλος).

α/α 35
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ Αγία Κυριακή
ΧΩΡΙΟ Κερπινή
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.056μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ
ΑΥΤΟΨΙΑ
ΟΔΗΓΟΣ
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πίκουλας 1980–1981, 347.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στις Ν υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας και οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο εξωκλήσι. Ο Χρ. Σόρρας, κάτοικος του χωριού, είχε πληροφορήσει τον Γ. Α. Πίκουλα ότι στο εξωκλήσι υπήρχε «μία πέτρα τετράγωνη με σκάλιγμα», την οποία ο τελευταίος δεν εντόπισε κατά την αυτοψία που πραγματοποίησε στο χώρο (23.7.1980). Αναφέρει ότι η ανακαίνιση του εξωκλησιού, που έλαβε χώρα το 1978, έκανε αδύνατη την έρευνα και, επιπλέον, δεν παρατήρησε τίποτε άλλο γύρω από το εξωκλήσι.

α/α 36

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)

ΘΕΣΗ Ύψωμα Αϊ-Λιά

ΧΩΡΙΟ Κερπινή

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.175μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΑ Οικοδομικά λείψανα χωρίς συνδετικό υλικό, αδιάγνωστη κεραμική

ΑΥΤΟΨΙΑ

ΟΔΗΓΟΣ

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, II 105, 113, III 404. IK, 248. KE, 235. Φωτόπουλος, 181–193. Θωμόπουλος 1976–1978, 87–97. Πίκουλας 1980–1981, 347. ΑΡΚΑΔΙΑ, 40–76.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το ύψωμα βρίσκεται στα Ν του χωριού και συγκεκριμένα στις νότιες υπώρειες του βουνού Μακριά Ράχη (ύψους 1.195μ.). Ο Γ. Α. Πίκουλας σε πραγματοποιηθείσα αυτοψία (22.7.80) εντόπισε τοίχους, που ανήκαν σε κτήρια και είχαν ύψος 1–1.50μ. Αναφέρει ότι οι τοίχοι δεν είχαν συνδετικό υλικό και μόνον η εσωτερική επιφάνειά τους ήταν επιμελημένης κατασκευής. Περισυνέλεξε αδιάγνωστη κεραμική. Πιθανόν τα ερείπια αυτά, κατά το Γ. Α. Πίκουλα, να ταυτίζονται με εκείνα του τοπωνυμίου Παλιοχώρι, στο οποίο τοποθετείται η πρώτη εγκατάσταση της Κερπινής. Επίσης, ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στο Παλιοχώρι το χωριό, το οποίο μετακινήθηκε βορειότερα κατά τον 15^ο αιώνα, στη θέση που βρίσκεται σήμερα. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία στο χώρο.

α/α 37

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)

ΘΕΣΗ Κρασιά, ή Αλώνια

ΧΩΡΙΟ Μικρός Ποντιάς

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Λομποκάς

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 660μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΑ Νεκροταφείο ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής

ΑΥΤΟΨΙΑ 9.10.2006

ΟΔΗΓΟΣ (Γ. Καρπής)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ KE, 270. Κυπαρίσσης 1933, 90–91. Κυπαρίσσης 1934, 114. Lemerle 1935, 259. Daux 1959, 620. Συριόπουλος 1964, 105, 480, 504, 529.

Πολυδώρου, 39. Papadopoulos 1979, 32. Κολώνας 1996–1997, 484. Λεξικό 2001, 260, 2194.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού και στην αριστερή/δυτική όχθη του Σελινούντα. Φέρει το όνομα Κρασιά, γιατί το ομώνυμο βουνό εκτείνεται μέχρι τις όχθες του ποταμού. Στην ιδιοκτησία Θ. Κατριμάνου ανασκάφηκε από το Ν. Κυπαρίσση νεκροταφείο μυκηναϊκών χρόνων. Ερευνήσε τρεις (3) θαλαμοειδείς τάφους, εκ των οποίων οι δύο (2) ήταν συλημένοι. Από τον τρίτο τάφο προέρχονται τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς, ένα κύπελλο και μία χάλκινη λεπίδα μαχαριού, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο [πρβλ. Papadopoulos 1979, 32].

α/α 38

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 74. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**

ΘΕΣΗ

ΧΩΡΙΟ Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Μουρίκι

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 740μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λείψανα οικιών ΚΛ χρόνων και ευρήματα 1^{ου} αι. π.Χ.–2^{ου} αι. μ.Χ., ΡΩΜ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 29.5.1997

ΟΔΗΓΟΣ Α. Γ. Βόρδος, Κ. Κατσιδήμας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 270. Daux 1959, 620. Μαστροκώστας 1967, 215, πίν. 155.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στα Α του οικισμού και κοντά στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού Σελινούντα, υπάρχουν λείψανα οικιών, που ανήκουν σε κάποια οικιστική εγκατάσταση των ΚΛ χρόνων (**εικ. 74**), η οποία εκτείνεται σε άξονες 200μ. x 300μ. Από τον ίδιο οικισμό προέρχονται ευρήματα, τα οποία παραδόθηκαν στη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ από τον Καν. Ν. Πορετσάνο (αρ. πρ. 617/11.10.1961 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ), χρονολογούνται στον 1^ο αι. π.Χ. έως 2^ο αι. μ.Χ. και είναι τα εξής:

1. Ζεύγος χρυσών ενωτίων (αρ. κατ. 109 ΜΜΠ) σε σχήμα άνθους, διαμ. 0.01μ. που φέρουν στη θέση του κάλυκα ρουμπίνι. Συνολικό ύψος 0.02μ.
2. Ελλειψοειδής γυάλινος δακτυλιόλιθος (αρ. κατ. 110 ΜΜΠ), μέγ. διαμ. 0.016μ. που φέρει παράσταση γυναικείας κεφαλής.
3. Ελλειψοειδής δακτυλιόλιθος (αρ. κατ. 111 ΜΜΠ) με παράσταση κυνηγιού (έφιππος άνδρας εναντίον λέοντος).
4. Ελλειψοειδής δακτυλιόλιθος που απεικονίζει τον Μ. Αλέξανδρο ως Ηρακλή (αρ. κατ. 112 ΜΜΠ).

α/α 39

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**

ΘΕΣΗ Λίμνα

ΧΩΡΙΟ Φλάμπουρα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Νεοχώριον

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 780μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Τάφοι ΥΚΛ χρόνων, επιγραφή ΕΛΛ εποχής

ΑΥΤΟΨΙΑ	4.11.1996
ΟΔΗΓΟΣ	(Ν. Πρόγγας), Κ. Ζάρκος, Δ. Μπελεβώνης
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 269. Μαστροκώστας 1964, 64. Rizakis 1979, I 393, 284. Paparostolou 1993, 95, 21. Αλεξοπούλου 1996, 239. Λεξικό 2001, 340, 2974. Αλεξοπούλου 2005β, 292. Rizakis 2008, 149.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Ν του οικισμού Νεοχώρι. Το 1996, κατά τη διάρκεια βελτίωσης του υπάρχοντος αγροτικού δρόμου, ανασκάφηκε τμήμα ταφικού περιβόλου και κεραμοσκεπής τάφος των ΥΚΛ χρόνων. Από τον οικισμό Νεοχώρι προέρχεται το άνω τμήμα επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης], που χρονολογείται στο 2 ^ο περ. αι. π.Χ. (σωζ. ύψ. 0.58μ., πλ. 0.42μ. και αρ. κατ. 195 ΛΜΠ). Ο Ευθ. Μαστροκώστας χρονολόγησε την παραπάνω επιγραφή στον 1 ^ο αι. π.Χ., ενώ ο Ι. Α. Παπαποστόλου στο 2 ^ο αι. περίπου π.Χ.

α/α	40
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 75–84. Σχ. 5–10. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Κλοκός
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	780μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Πίθοι με ευρήματα ΥΓΕ χρόνων. Κεραμική ΕΛΛ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	25.4.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Αλεξοπούλου 2005α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται Β/ΒΑ του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρου των Καλαβρύτων (αρ. 54, χάρτης 6) και της θέσης Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6). Το 2005, στην ιδιοκτησία Αγ. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε., που βρίσκεται στα ΒΑ της κομόπολης των Καλαβρύτων και σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από αυτή, στο δρόμο που οδηγεί προς Μεγάλο Σπήλαιο και Διακοπτό, κατά τη διάρκεια εκσκαφών για ανέγερση εννέα μικρών πέτρινων κατοικιών και συγκεκριμένα στο χώρο της υπό ανέγερση κατοικίας αρ. 6, ήλθαν στο φως τρεις ταφικοί πίθοι. Οι πίθοι βρέθηκαν σχεδόν κατεστραμμένοι εξαιτίας του μηχανικού εκσκαφέα. Εντοπίστηκαν σε βάθος 1.10μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους και ήταν σε συστάδα. Ήταν τοποθετημένοι με την κοιλιά στο χώμα και πλακοειδείς λίθοι έφρασαν το στόμιό τους. Είχαν προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ, και μόνον ο ένας ήταν κτερισμένος, ο πίθος ΙΙ (εικ. 75). Οι σκελετοί βρέθηκαν θρυμματισμένοι. Ο πίθος ΙΙ περιείχε:

1. Δίωτο σκύφο τύπου Θάψου με οριζόντιες λαβές (αρ. κατ. 15768 ΠΜΠ, **εικ. 76, σχ. 5**), ύψους 0.07μ., διαμ. 0.15μ. [πρβλ. Coldstream 1977, εικ. 26 Β, 26 F και Γκαδόλου 2008, 113, 76, εικ. 83].
2. Τριφυλλόστομη οινοχόη, ύψους 0.11μ., διαμ. 0.085μ. (αρ. κατ. 15767 ΠΜΠ, **εικ. 76, σχ. 6**) [πρβλ. Coldstream 1977, εικ. 22 Α, 26 C, 26 G και Desborough, πίν. 15].
3. Τμήμα προχοειδούς αγγείου, σωζ. ύψους 0.08μ., (**εικ. 77, σχ. 7**). Είναι συγκολλημένο από πολλά κομμάτια (αρ. κατ. 15769 ΠΜΠ) με επίπεδη βάση [πρβλ. Coldstream 1968, πίν. 42 Η].
4. Τμήμα προχοειδούς αγγείου (**εικ. 77, σχ. 8**) [οινοχόης (:)], συγκολλημένο από

πολλά κομμάτια (αρ. κατ. 15770 ΠΜΠ). Σώζεται τμήμα του έξω νεύοντος χείλους. [Ως προς τον τύπο πρβλ. Coldstream 1968, πίν. 42 H]. Σώζεται σε ύψος 0.10μ.

5. Δύο (2) κοίλες βάσεις αγγείων (**εικ. 78, σχ. 9, 10**), οι οποίες εξωτερικά φέρουν διακόσμηση επάλληλων μελανών ταινιών. Η μία είναι συγκολλημένη από πολλά κομμάτια (αρ. κατ. 15771 ΠΜΠ) και η άλλη από τέσσερα κομμάτια (αρ. κατ. 15772 ΠΜΠ).
6. Χάλκινο δακτύλιο (αρ. κατ. 5062 ΜΜΠ, **εικ. 79**).
7. Τμήμα χάλκινου σπειροειδούς ελάσματος, που χρησιμοποιούνταν πιθανώς για τον στολισμό της κεφαλής (αρ. κατ. 5063 ΜΜΠ, **εικ. 79**).
8. Δύο (2) χάλκινους σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης που απολήγουν σε κόνους (αρ. κατ. 5060 ΜΜΠ, **εικ. 79**). Ανάλογοι σφηκωτήρες έχουν βρεθεί και στο ιερό της Ρακίτας [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 206, 92, **εικ. 158**].
9. Δύο (2) χάλκινους σφηκωτήρες (αρ. κατ. 5061 ΜΜΠ) τετραπλής περιέλιξης (**εικ. 79**). Επισημαίνουμε ότι στο ιερό της Ρακίτας έχει βρεθεί χάλκινος σφηκωτήρας πενταπλής περιέλιξης [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 205, 74, **εικ. 157**].
10. Χάλκινη περόνη (αρ. κατ. 5059 ΜΜΠ, **εικ. 79**), ελλειπής στο άνω άκρο (δισκάριο). Σώζεται κομβίο στην κορυφή, έχει μήκος 0.135μ. και χρονολογείται στους ΜΓΕ χρόνους (τέλη 9^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 8^{ου} αι. π.Χ.) [πρβλ. Coldstream 1977, 86, **εικ. 27a**].
11. Χάλκινο ειδώλιο υπαρίου (**εικ. 80**), που ίσταται σε ορθογώνια βάση, η οποία στο εσωτερικό της διακοσμείται με τριγωνικά διάχωρα (αρ. κατ. 5064 ΜΜΠ). Χρονολογείται στους ΜΓΕ χρόνους [ως προς τον τύπο, πρβλ. Coldstream 1977, 76, **εικ. 24a**]. Έχει ύψος 0.045μ. και η βάση είναι διαστάσεων 0.04μ. x 0.02μ.
12. Τετράκτινο τροχό, διαμ. 0.07μ., χάλκινου ομοιώματος άμαξας (αρ. κατ. 5065 ΜΜΠ). Στο σημείο διασταύρωσης των «κνημών» του τροχού υπάρχει προεξοχή κυκλικής διατομής για την προσήλωση του άξονα της άμαξας (**εικ. 80**) [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 198, 1, **εικ. 142**, χάλκινα ομοιώματα τροχών που προέρχονται από τη θέση Μαυροποδιά Κάτω Καστριτσίου Πατρών].
13. Χάλκινο αντικείμενο (αρ. κατ. 5066 ΜΜΠ) σε σχήμα καλάθου (**εικ. 80**), ύψους 0.03μ. Παρόμοιο εύρημα προέρχεται και από τους Λουσούς [πρβλ. Όjh 4(1901) 50, fig. 69].
14. Τέσσερις (4) χάλκινους δακτύλιους (αρ. κατ. 5072 ΜΜΠ) περιδέραιου (**εικ. 81**).
15. Δύο (2) γυάλινες ψήφους ενωμένες (αρ. κατ. 5070 ΜΜΠ), καστανού χρώματος (**εικ. 81**).
16. Χάλκινη ψήφο (αρ. κατ. 5067 ΜΜΠ) με διαμετρική οπή (**εικ. 81**).
17. Δύο (2) μικρές (αρ. κατ. 5069 ΜΜΠ) ελλειγοειδείς λίθινες ψήφους (**εικ. 81**).
18. Χάλκινο δακτύλιο (αρ. κατ. 5071 ΜΜΠ), πιθανόν ενώτιο (**εικ. 81**).
19. Δύο (2) αμφικωνικούς δακτύλιους (αρ. κατ. 5073 ΜΜΠ) (**εικ. 81**).
20. Χάλκινη (αρ. κατ. 5068 ΜΜΠ) ενόφθαλμη ψήφο (**εικ. 81**).
21. Θραύσματα (αρ. κατ. 5075 ΜΜΠ) χάλκινης πόρπης (**εικ. 82**).
22. Τμήμα χάλκινης τοξωτής πόρπης (αρ. κατ. 5074 ΜΜΠ). Το ωοειδές στέλεχος διακοσμείται με εγχάρακτες γραμμές. Δεν σώζεται η βελόνη (**εικ. 82**).
23. Τρία (3) αποτμήματα σιδερένιου πλακιδίου (:) [αρ. κατ. 5081 ΜΜΠ] (**εικ. 83**).
24. Δύο (2) σιδερένιες τοξωτές πόρπες (αρ. κατ. 5076 και 5077 ΜΜΠ), των οποίων σώζεται μόνον το ωοειδές κυρτό στέλεχος (**εικ. 83**).
25. Σιδερένιο δακτύλιο (αρ. κατ. 5078 ΜΜΠ) (**εικ. 83**).
26. Δύο θραύσματα (αρ. κατ. 5079 ΜΜΠ) σιδερένιου σφηκωτήρα (**εικ. 83**).
27. Θραύσματα (αρ. κατ. 5080 ΜΜΠ) οξειδωμένης σιδερένιας πόρπης (**εικ. 83**).
28. Χάλκινο σπειροειδές έλασμα σωζόμενο σε τέσσερα τμήματα [αρ. κατ. 5082 ΜΜΠ], (**εικ. 84**).
29. Χάλκινο δακτύλιο [αρ. κατ. 5083 ΜΜΠ] (**εικ. 84**).

Στην ευρύτερη περιοχή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Άγ. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε εντοπίστηκαν και λίγα όστρακα της ΕΛΛ περιόδου.

α/α 41
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 85. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα
ΧΩΡΙΟ Καλάβρυτα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	880μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ταφικά κτίσματα ΥΡΩΜ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Dodwell, 451. Leake, II 112. Curtius, 383. AZ, 69. Meyer, 108. Πίκουλας 1980–1981, 347–354. ΑΡΚΑΔΙΑ, 40–76.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται παραπλεύρως του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού και στην αριστερή/βόρεια όχθη του, στα Β/ΒΔ της κωμόπολης των Καλαβρύτων (εικ. 85). Στη ΝΑ κροκαλοπαγή πλαγιά του βουνού Φετάνι Αλώνι (ύψους 1.228μ.) υπάρχει το μικρό εξωκλήσι των Αγίων Θεοδώρων, το οποίο κατά το ήμισυ κατέχει τη θέση ενός αρχαίου ταφικού μνημείου. Ο προθάλαμος του ταφικού μνημείου έχει χρησιμοποιηθεί ως «Σολέα» και ο θάλαμος ως «Ιερό βήμα». Εκατέρωθεν της εισόδου του εξωκκλησιού υπάρχει από ένα ασβεστολιθικό αρχιτεκτονικό μέλος, τα οποία σήμερα χρησιμοποιούνται ως «καθίσματα». Στη ΝΔ γωνία του ναυδρίου είναι εντοιχισμένη λιθόπλινθος. Τεμάχιο ιωνικού επιστυλίου αποτελεί την Αγία Τράπεζα. Ο Ν. Ζαφειρόπουλος, όπως προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ (αρ. πρ. 1008/15.12.1947), αναφέρει ότι έμπροσθεν της εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων «ἀπόκειται λίθος παραστάδος καταληγούσης εις ήμικίονα».</p> <p>Λίγα μέτρα δυτικότερα του εξωκκλησιού, εντοπίζεται στην πλαγιά του λόφου ένα δεύτερο ταφικό κτίσμα. Είναι λαξευμένο στο βράχο, όπως και αυτό το οποίο κατέχει το εξωκλήσι των Αγίων Θεοδώρων. Έχει προθάλαμο στεγασμένο με καμάρα και στη βόρεια πλευρά του βρίσκεται θρανίο, πιθανώς η ταφική κλίνη. Οι διαστάσεις του είναι: 1.95μ. η Ν πλευρά, 1.90μ. η Β, 1.45μ. η Α και 1.50μ. η Δ. Το θρανίο έχει μήκος 1.90μ., πλάτος 0.80μ. και ύψος 0.36μ. Στην ανατολική και δυτική πλευρά του προθαλάμου υπάρχει κόγχη για την τοποθέτηση τεφροδόχου αγγείου. Ανατολικότερα του εξωκκλησιού και σε μικρή απόσταση από αυτό, εντοπίστηκε και ένα τρίτο ταφικό κτίσμα από τον Γ. Α. Πίκουλα σε αυτοψία που πραγματοποίησε το 2003 (5.8.2003). Μνεία των ταφικών κτισμάτων γίνεται από τους περιηγητές και ο Μ. W. Leake είναι ο πρώτος που επεσήμανε την ύπαρξή τους και τα χαρακτηρίζει «catacombs».</p> <p>Ο Γ. Α. Πίκουλας, στη σχετική δημοσίευση των δύο ταφικών μνημείων, επισημαίνει ότι η κατασκευή τους παραπέμπει σε «ανάλογο πολιτιστικό επίπεδο» και τα χρονολογεί στην ύστερη Ρωμαϊοκρατία.</p>

α/α	42
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Τρία Πηγάδια
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	980μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Θραύσματα κεραμίδων

- ΑΥΤΟΨΙΑ** 21.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Δ της θέσης Άγιοι Θεόδωροι, ή Αιθοδωρότρυπα (**αρ. 41, χάρτης 6**), κοντά στο τυροκομείο Τάγαρη. Σύμφωνα με όσα αναφέρει στο προσωπικό ημερολόγιο αυτοψίας του έτους 1987 ο Γ. Α. Πίκουλας (αρ. ημερ. VIII 42, 26.6.87), παλαιότερα εδώ είχε βρεθεί τμήμα αγωγού υδατοδεξαμενής. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν σποραδικά θραύσματα εφθαρμένων κεραμίδων.
- α/α** 43
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Ράϊκου
ΧΩΡΙΟ Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 840μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νεκροταφείο ΠΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ 9.8.1996
ΟΔΗΓΟΣ (Ν. Πρόγγας)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 100. Παπάζογλου 1982, 150.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Σε σκάμμα του ΟΤΕ, κατά μήκος της αριστερής/ανατολικής πλευράς της επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων και στις δυτικές υπώρειες του βουνού Τούρλα (ύψους 931μ.), βρέθηκε και ερευνήθηκε τάφος ΠΒΥΖ χρόνων.
 Το 1996 ο ΟΤΕ προέβη στη διάνοιξη τάφρου κατά μήκος του ίδιου δρόμου, πλάτους 0.40μ. και βάθους 0.50μ., με σκοπό την τοποθέτηση οπτικών ιών. Οι εκσκαφικές εργασίες έγιναν χωρίς την παρουσία αρμοδίου υπαλλήλου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.
 Κατά την αυτοψία, στα αναμοχλευμένα χώματα εντοπίστηκαν ανθρώπινα οστά και πλάκες σπασμένες, οι οποίες πιθανότατα αποτελούσαν τα πλευρικά τοιχώματα κιβωτιόσχημων τάφων.
- α/α** 44
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
ΘΕΣΗ Δρούκα Λάκκα
ΧΩΡΙΟ Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 780μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πίθοι ΓΕ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.8.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Ιω. Αστερής), Γεώργιος Στρουμπούκης, ιερέας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Λεξικό 2001, 248, 2977.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Δ του οικισμού Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα) και σε

απόσταση 150μ. περίπου από αυτόν. Ο Γ. Στρουμπούκης, ιερέας, μου ανέφερε ότι εδώ στις αρχές της δεκαετίας του '60, σε εκσκαφικές εργασίες μικρής κλίμακας, είχε βρεθεί μεγάλο «κιούπι», που περιείχε «οστά ανθρώπου, δύο (2) μεγάλες βελόνες και δύο μικρά (2) χωμάτινα δοχεία με μικρό στόμα», όμως αυτοί που τα βρήκαν «τα έσπασαν από περιέργεια». Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκε κεραμική.

α/α	45
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Στου Άγριου
ΧΩΡΙΟ	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	920μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Νεκροταφείο ΠΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	21.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Λεξικό 2001, 423, 3783.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται παραπλεύρως της επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Σκεπαστού και στη δεξιά/βόρεια πλευρά της. Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας «Φωνή των Καλαβρύτων» (αρ. φύλλο 22 της 5.7.1959, σελ. 4), στην ιδιοκτησία Αδαμαντ. Αγρίου βρέθηκε τάφος «... χριστιανικός προφανώς ως εκ τῆς κατευθύνσεώς του ἐξάγεται, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον ἀνθρώπινα ὀστᾶ ... εἶχεν τὰς πλευράς του κεκαλυμένας διὰ πλακῶν λιθίνων πάχους πέντε περίπου ἑκατοστῶν ...». Ο τάφος είχε μήκος 2μ. περίπου και εντοπίστηκε σε βάθος 1.20μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ἐφερε πλάκες στην κάλυψή του και ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ζεύγος πήλινων κεραμίδων, μήκους 0.85μ. Στη θέση του κρανίου βρέθηκε κομμάτι κεραμίδας, το οποίο προφανώς χρησιμοποιήθηκε ως είδος προσκεφάλου. Τα παραπάνω στοιχεία προκύπτουν από το ημερολόγιο του Γ. Α. Πίκουλα (αρ. ημερ. VIII 44, 26.6.87). Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

α/α	46
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 86. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Επτά Πηγάδια
ΧΩΡΙΟ	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	880μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κεραμική ΡΩΜ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	5.8.2003
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Ν/ΝΑ της προηγούμενης θέσης (αρ. 45, χάρτης 6)

και στη δεξιά/βόρεια πλευρά του δρόμου, που οδηγεί από Καλαβρυτα προς Σκεπαστό. Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στην ιδιοκτησία Τρ. Γιαβρή για ανέγερση μηχανουργείου, περισυνελέγησαν όστρακα ως επί το πλείστον ΡΩΜ χρόνων, μεταξύ των οποίων και πολλά αδιάγνωστα. Επίσης, αγνύθα πυραμιδόσχημη (ύψ. 0.05μ., βάση 0.027μ.) που σώζει τις σπές ανάρτησης, θραύσμα χυτροειδούς αγγείου και τμήμα πλακιδίου με ανάγλυφη διακόσμηση, που σώζει στην άνω επιφάνεια εμπίεστη διακόσμηση ρόδακος και μαιάνδρου εναλλάξ (**εικ. 86**). Κατά την εκσκαφή δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα. Από την ίδια θέση προέρχεται και λίθινο πώμα, το οποίο παρέδωσε ο Α. Ζησιμόπουλος το 2000 στη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

α/α	47
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	(Νεκροταφείο του χωριού)
ΧΩΡΙΟ	Φλάμπουρα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	640μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οικιακός πίθος. Κεραμική ΓΕ και ΑΡΧ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Γ. Καρπής)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πετρόπουλος 1995α, 230–231. Λεξικό 2001, 471, 4246. Αλεξοπούλου 2005β, 291.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στο σημερινό νεκροταφείο του χωριού, κατά τη διάνοιξη σύγχρονου οικογενειακού τάφου, ερευνήθηκε ακέραιος πίθος, ο οποίος βρέθηκε κατά χώραν. Είχε σπάσει στην αρχαιότητα και είχε συγκολληθεί με δύο μολύβδινους συνδέσμους, ενώ είχε τοποθετηθεί σε στρώμα που περιείχε όστρακα ΓΕ και ΑΡΧ χρόνων. Σε συνδυασμό με τα κεραμίδια στέγης που βρέθηκαν στη θέση αυτή συνάγεται ότι πρόκειται για αποθηκευτικό και όχι για ταφικό πίθο.
α/α	48
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 87. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Καψαλάκι
ΧΩΡΙΟ	Προφήτης Ηλίας (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Μενυχαΐικα
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφος και ευρήματα ΑΡΧ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	29.5.1997
ΟΔΗΓΟΣ	Α. Γ. Βόρδος, Κ. Κατσιδήμας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Daux 1959, 620. Λεξικό 2001, 285, 2439.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο οικισμός Μενυχαΐικα βρίσκεται στα ΒΑ του λόφου Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7). Στη θέση αυτή, που βρίσκεται στη δυτική αριστερή όχθη του Σελινούντα, από λαξευτό κιβωτιόσχημο τάφο προέρχεται κνημίδα των

ΑΡΧ χρόνων, την οποία παρέδωσε ο Γ. Μενύχτας στις 10.3.1959 στο Μουσείο Πατρών (αρ. κατ. 4519 ΜΜΠ και αρ. πρ. 128/24.3.1959 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ). Πρόκειται για αριστερή χάλκινη κνημίδα, σωζ. ύψους 0.386μ., η οποία φέρει συμπληρώσεις σε μερικά σημεία. Στην πρόσθια όψη και στο μέσον υπάρχει κατακόρυφη ακμή για την απόδοση του οστού της κνήμης. Από την άνω απόληξη της ακμής ξεκινούν, εκατέρωθεν, δύο ανάγλυφες γραμμές δίκην βλαστόσπειρας, καθεμιά από τις οποίες απολήγει σε ανάγλυφο κυκλικό κομβίο, που δημιουργήθηκε με χτύπημα του μετάλλου εσωτερικά. Στη δεξιά πλευρά υπάρχει φυτικό (;) κόσμημα, το οποίο αποδίδεται σχηματικά με τέσσερες ανάγλυφες γραμμές. Περιμετρικά υπάρχουν μικρές κυκλικές οπές για τη στήριξη του ιμάντα (**εικ. 87**).

α/α	49
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 88. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Βελβίνικο
ΧΩΡΙΟ	Φλάμπουρα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	640μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ταφικός πίθος των αρχών ΠΑΡΧ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Γ. Καρπής, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Μαστροκόστας 1967α, 215–216, πίν. 155β. Δεκουλάκου 1982, 234, εικ. 35. Γκαδόλου 2008, 37, 120, εικ. 92. Αλεξοπούλου 2005β, 291.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού Φλάμπουρα. Το 1960 παρεδόθη στο Μουσείο Πατρών κάρθαρος (ύψ. 0.107μ., διάμ. χείλους 0.093μ., διάμ. βάσης 0.055μ.), που προέρχεται από ταφικό πίθο (αρ. κατ. 883/1966 ΠΜΠ). Ο κάρθαρος, κατά την Α. Γκαδόλου, ανήκει στον «ψηλό τύπο», ο οποίος επικράτησε στα τέλη της ΥΓΕ περιόδου (εικ. 88) και αποτέλεσε τη τελευταία βαθμίδα εξέλιξης του σχήματος. Έχει γωνιώδεις λαβές και επάλληλες γραμμές στο λαιμό, στη βάση και στη γένεση των λαβών. Το υπόλοιπο σώμα, εσωτερικά και εξωτερικά, είναι ολόβαφο με μελανό γάνωμα. Και στις δύο όψεις του υπάρχει διακοσμητικό θέμα λευκού χρώματος, το οποίο συνίσταται σε φύλλα κεκαμμένα προς τα έξω μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πέταλα. Ο κάρθαρος χρονολογείται, σύμφωνα με την Α. Γκαδόλου στις αρχές της ΠΑΡΧ περιόδου [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 37, 120, εικ. 92].</p> <p>Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ (αρ. πρ. 22/9.5.1940 έγγραφο του Δημοτικού Σχολείου Φλαμπούρων) προκύπτει ότι, κατά τη διάνοιξη αποστραγγιστικού χαντακιού στον αγρό ιδιοκτησίας Ευάγγελου Δημητρακόπουλου, βρέθηκαν δύο (2) ταφικοί πίθοι, που περιείχαν «άντικείμενα όμοιάζοντα ως βάση στάθμης εκ κεράμου εις διάφορα σχήματα και μεγέθη. Τοιαῦτα ἀποστέλλομεν πέντε». Μετά από έλεγχο των αποθηκών και των βιβλίων καταγραφής τα ευρήματα δεν εντοπίστηκαν· πιθανότατα δεν εστάλησαν ποτέ στην ΣΤ΄ ΕΠΚΑ λόγω του Πολέμου.</p>

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	(Εντός του οικισμού)
ΧΩΡΙΟ	Βραχνίον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.380μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κεραμική αδιάγνωστη, κεραμίδια ΒΥΖ και ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	2.10.1998, 28.7.1998
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 113. ΚΕ, 171–174. Λεξικό 2001, 109, 751.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Το χωριό βρίσκεται Α των Καλαβρύτων κτισμένο σε μικρή κοιλάδα. Στα Ν του χωριού και στις Β υπώρειες του Γκρεμουλ(ι)ά (ύψους 1.422μ.) ρέει ο χειμάρρος Καλοτάς, που συμβάλλει στον Ερασίνο/Βουραϊκό ποταμό. Από τις εκσκαφικές εργασίες που κατά καιρούς λαμβάνουν χώρα για ανέγερση οικοδομών στο χωριό, έχει περισυλλεγεί αδιάγνωστη κεραμική και κομμάτια κεραμίδων στέγης ΒΥΖ και ΥΒΥΖ χρόνων.

α/α 51

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 89–92. Σχ. 11. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Γαϊδουρρόραχη
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	720μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κυκλικές κατασκευές, χονδροειδής αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Οικονομόπουλος, Κ. Δίπλας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για γυμνό και πετρώδη λόφο, που υψώνεται στα Β/ΒΔ του Κάστρου της Ωριάς, ή των Καλαβρύτων (αρ. 54, χάρτης 6) αριστερά της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας και έναντι του μνημείου των πεσόντων (εικ. 89). Στην κορυφή του λόφου σχηματίζεται πλατώμα, όπου είναι θεμελιωμένες τέσσερις (4) κατασκευές κυκλικής διατομής, το εσωτερικό των οποίων είναι ανεσκαμμένο από λαθρανασκαφείς. Σώζονται στο ύψος των θεμελίων τους και οι τοίχοι έχουν πλάτος 1μ. Προς διευκόλυνσή μας χρησιμοποιήσαμε τα γράμματα Α', Β', Γ', Δ' για την ονομασία τους, όπως φαίνεται στο συνημμένο σχέδιο (σχ. 11). Η κατασκευή Α', που είναι η καλύτερα σωζόμενη, βρίσκεται στο ΒΔ άκρο του πλατώματος. Ο τοίχος της έχει εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο και το γέμισμα είναι από μικρότερες πέτρες και χώμα. Η εσωτερική διάμετρος της κατασκευής είναι 1.60μ. στον άξονα Β–Ν και 2μ. από Α προς Δ (εικ. 90). Στα ΝΑ της Α' κατασκευής και σε απόσταση 12μ. περίπου εδράζεται η Β', θεμελιωμένη στο ΝΔ πέρασ του πλατώματος του λόφου. Το μισό τμήμα της από Α σώζεται καλύτερα (εικ. 90). Η εσωτερική διάμετρος είναι 2.10μ. και στους δύο άξονες. Στο κέντρο περίπου του πλατώματος εδράζεται η κατασκευή Γ' (εικ. 91), της οποίας σώζονται μόνο λίγοι λίθοι του εσωτερικού και εξωτερικού μετώπου του

τοίχου. Έχει εσωτερική διάμετρο 2.50μ. και στους δύο άξονες. Το ΒΑ άκρο του πλατώματος καταλαμβάνει η κατασκευή Δ', με εσωτερική διάμετρο 2.10μ. και στους δύο άξονες (εικ. 92). Σε όλο το πλάτωμα υπάρχει διάσπαρτη χονδροειδής κεραμική, εφθαρμένη. Προς το παρόν είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η χρήση των κατασκευών αυτών, λόγω του ότι δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα.

α/α	52
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Πουρνάρες
ΧΩΡΙΟ	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα)
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Πίθοι ΓΕ (:) και τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	7.8.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Ιω. Αστερής), Γ. Στρουμπούκης, ιερέας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πετρόπουλος 1989, 136–137. Λεξικό 2001, 248, 2077.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού. Εδώ ο Μ. Πετρόπουλος ανέσκαψε κιβωτιόσχημους τάφους ΠΒΥΖ περιόδου. Ο Γ. Στρουμπούκης, ιερέας του συνοικισμού Λαπάτα, με πληροφόρησε ότι στη θέση αυτή πολλά χρόνια πριν είχαν βρεθεί μεγάλα «κιούπια», που περιείχαν οστά ανθρώπων.

α/α	53
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 93. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Αρυβαλλοειδής λήκυθος (τέλη 5 ^{ου} αι. π.Χ.–α' μισό 4 ^{ου} αι. π.Χ.)
ΑΥΤΟΨΙΑ	10.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Ιω. Αστερής)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Λεξικό 2001, 456, 4099.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Από έλεγχο του βιβλίου καταγραφής πηλίνων της ΣΤ' ΕΠΚΑ προκύπτει ότι το αρ. 844/1934 ΠΜΠ εύρημα (αρυβαλλοειδής μόνωτη λήκυθος) προέρχεται από το Τρεχλό και παρεδόθη από τον Α. Μητρόπουλο. Σώζεται το σώμα του αγγείου και λείπει το άνω μέρος του. Η δακτυλιοσχημη βάση διαμορφώνεται από δύο δακτύλιους, ο υποκάτω με μεγαλύτερη διάμετρο. Το σώμα είναι ημισφαιρικό, διακοσμημένο με κάθετες πλαστικές ραβδώσεις (εικ. 93). Η επιφάνεια της ληκύθου είναι καστανόχρους. Η βάση είναι δακτυλοειδής στην περιφέρεια, ευρεία και επίπεδη και το κάτω μέρος της φέρει καστανούς ομόκεντρους κύκλους με τονισμένο το κέντρο. Σωζόμενο ύψος 0.055 μ., διάμ. βάσης 0.10μ. [πρβλ. Χατζή 1980, 49–50, σχ. 15, πίν. 10α].

α/α	54
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 94–98. Σχ. 12. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.172μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Όστρακα ΠΡ χρόνων, αρχαίοι λιθόπλινθοι ΚΛ εποχής, κεραμική ΒΥΖ και ΥΒΥΖ χρόνων. Κάστρο ΥΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χρ. Τεμπέλης), Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Gell, 131–134. Dodwell, II 447, 451. Pouqueville 1826–1827, 341–342. Leake, II 109–113, 142, III 129–130, 179, 404. Boblaye, 157–158. Curtius, I 382, 383, 471. Ραγκαβής, II 672–674. Vischer, 481. Bursian, II 311. Duhn, 72. Philippson, 128, 154. IK, 24–32, 130, 155. AZ, 67–70. ΚΕ, 154–158. RE XI(1922)2479–2482, s.v. <i>Kynaiitha</i> [Pieske]. Meyer, 111. Μαστροκόστας 1961–1962, 130–132. Σφηκόπουλος, 184–186. Bon 1969, I 145–146, 163, 408, 469, 633–634. Παπαποστόλου 1978, 102. Baladié, 73, 80, 82, 302, 316, 317, 318. Παπαχατζής 1980, 246, 247, υποσ. 4 και 249, υποσ. 2. Πίκουλας 1980–1981, 337–358 και ειδικότερα 356. Πετρόπουλος 1985, 65–66. Jost 1985, 26, 51–53, 253, 326, 552. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, 40–48. Pikoulas 1999α, 249, 255, 298–299, 301–302. Αλεξοπούλου 2005β, 295. Kourelis, 277–278. Nielsen 2004, 516. Παπαγιαννόπουλος, 26, 28–30. Πετρόπουλος 2004, 39–40. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στα Α/ΝΑ της κωμόπολης των Καλαβρύτων υψώνεται κωνοειδής λόφος, πετρώδης και γυμνός, αποσπασμένος στα Ν από το βουνό Πριόνι με ένα μικρό διάσελο. Ο λόφος αυτός είναι το Κάστρο της Ωριάς, ο οποίος στην κορυφή του σχηματίζει επικλινές πλάτωμα, εμβαδού περίπου 30 στρεμμάτων (εικ. 94, σχ. 12) και περιβάλλεται από οχύρωση των ΥΒΥΖ χρόνων, που σώζεται σε ικανό ύψος. Ο Γ. Α. Πίκουλας αναφέρει ότι η θέση παλαιότερα ονομαζόταν Παλαιοκαλάβρυτα, ή Παλαιόκαστρο. Στα θεμέλια του φράγκικου Κάστρου της Ωριάς υπάρχουν αρχαίες λιθόπλινθοι με αδρή επεξεργασία. Στο πλάτωμα του Κάστρου υπάρχουν οικίες, περίπου πενήντα, τέσσερις υδατοδεξαμενές και δύο πύργοι επίσης της ίδιας εποχής. Η είσοδος στο Κάστρο επιτυγχανόταν από τη Β πλευρά και δια μικρής ατραπού στη ΒΑ πλευρά, όπου και το πλέον κατάλληλο σημείο. Ο Γ. Παπανδρέου κάνει μνεία για πύλη στην Α πλευρά του Κάστρου, η οποία δεν είναι ορατή. Το Κάστρο υδρευόταν από την πηγή Παλιοπήγαδο, που βρίσκεται στα Δ πρανή του λόφου του Κάστρου. Στις δυτικές υπώρειές του παρατηρούνται ερείπια αρχαίων και ΥΒΥΖ περιόδου οικοδομημάτων. Η ακριβής χρονολόγησή του ανάγεται στο 1208 μ.Χ. Ο Ευθ. Μαστροκόστας στη δυτική πλαγιά του λόφου είχε βρεί κεραμική ΠΡ χρόνων. Επίσης στα ΝΑ πρανή του κάστρου ο Γ. Α. Πίκουλας περισυνέλεξε όστρακα, που ανήκουν σε αγγείο της ΒΥΖ περιόδου, και χάλκινο νόμισμα της κατηγορίας Torneselli del Levante. Το Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων ήταν η έδρα της βαρωνίας των Καλαβρύτων, μίας από τις δώδεκα (12) βαρωνίες που δημιουργήθηκαν μετά το 1204 μ.Χ. στο Φράγκικο Πριγκηπάτο της

Αχαΐας και εκχωρήθηκαν στους αρχηγούς των κατακτητών, αναλόγως της οικονομικής και στρατιωτικής τους δύναμης. Τη βαρωνία των Καλαβρύτων, που αποτελούσαν δώδεκα (12) φέουδα, κατείχε ο Othon de Durnay, γάλλος ευγενής από την Καμπανία, ο οποίος γύρω στα 1208 μ.Χ. έκτισε το κάστρο, οχυρωμένη δική του κατοικία και των κληρονόμων του, από όπου ασκούσε την εξουσία του και ταυτόχρονα επέβλεπε τη γύρω περιοχή.

Οι Α. Bon, Ευθ. Μαστροκόστας και Ν. Δ. Παπαχατζής θεωρούν ότι το Κάστρο της Ωριάς είναι η ακρόπολη της αρχαίας Κύναιθας και ότι στις Δ υπώρειες του λόφου αναπτύσσεται η πόλη. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στο Κάστρο της Ωριάς την Κύναιθα (ΑΖ, 67–69) και αναφέρει (ΚΕ, 31) ότι η Κύναιθα βρίσκεται κοντά στη σημερινή κωμόπολη των Καλαβρύτων, επισημαίνοντας πως αμφισβητείται η ακριβής θέση της, λόγω του ότι δεν έχουν βρεθεί αρχαιότητες. Στο βιβλίο του ΙΚ, 26–27 αναφέρει ότι η ακρόπολη της Κύναιθας είναι το Κάστρο της Ωριάς και η θέση Παλιοπήγαδο (**αρ. 59, χάρτης 6**) στις Δ υπώρειες του λόφου είναι η κάτω πόλη. Παράλληλα, στο ίδιο βιβλίο εκφράζει αμφιβολίες για την ύπαρξη ακρόπολης στην Κύναιθα, λόγω του ότι το Κάστρο της Ωριάς είναι πολύ ψηλά, και δέχεται την άποψη να στερούνταν η πόλη ακρόπολης, όπως ο Κλείτωρ και οι Καφυές. Οι W. M. Leake, E. Dodwell και M. E. Boblaye αναφέρουν ότι δεν εντόπισαν αρχαιότητες στη θέση. Ο Ι. Ραγκαβής πιθανολογεί ότι το Κάστρο της Ωριάς είναι η αρχαία ακρόπολη, ενώ ο E. Meyer θεωρεί ότι η θέση του κάστρου βρίσκεται πολύ ψηλά· ο F. C. H. L. Rouqueville αναφέρει ότι η φυσική οχυρή θέση παραπλάνησε πολλούς. Ο Γ. Α. Πίκουλας τοποθετεί στο Κάστρο της Ωριάς και τις Δ υπώρειές του τον οικισμό των ΠΡ, ΑΡΧ και ΕΛΛ χρόνων, ενώ θεωρεί ότι στα ΡΩΜ χρόνια ο οικισμός μετατοπίζεται δυτικότερα 2 χλμ. περίπου. Η άποψη του αυτή επιβεβαιώνεται, όπως δεικνύουν τα νέα και τυχαία ευρήματα που ήλθαν στο φως τελευταία και τα οποία θα αναπτυχθούν στο κεφάλαιο της οικιστικής θεώρησης (βλ. κεφ. Οικιστική Θεώρηση, Κύναιθα).

Στις δυτικές υπώρειες του λόφου είναι ορατά θεμέλια τοίχων και σε όλη την πλαγιά είναι έντονη η παρουσία οστράκων (**εικ. 95–97**). Κατά καιρούς περισυλλέγησαν κομμάτια κεραμίδων, που σώζουν ίχνη ερυθρού γανώματος, και όστρακα ΒΥΖ χρόνων (**εικ. 98**). Από το Κάστρο είναι ορατή η δίοδος προς το Μεγάλο Σπήλαιο που οδηγεί στην Αιγιάλεια στα ΒΑ, το βουνό Βελιάς στα ΝΔ, η κοιλάδα του Σκεπαστού στα Δ και η δίοδος που οδηγεί στην Αχαΐα και στα ΒΔ ο δρόμος που οδηγεί στην Κερύνεια.

α/α	55
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 99–103. Σχ. 13. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Κάστρο, ή Σκυλόλακκα
ΧΩΡΙΟ	Κούτελη [=Κούτελα]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	920μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οχυρό, κεραμική ΕΛΛ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ	10.9.1986 Μ. Λακάκη. 16.3.2000
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Ν. Πρόγγας), Λ. Σταυροπούλου, Κ. Κατσιδήμας
ΠΗΓΕΣ	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 109. ΚΕ, 266–267. Λακάκη 1987, 164. Pariente 1993, 807. Αλεξοπούλου 2005β, 292. Πετρόπουλος 2004, 39. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ο λόφος Κάστρο, ή Σκυλόλακκα βρίσκεται στα Α του ορεινού όγκου της Κοκορέτσας και αποτελεί το όριο μεταξύ δύο Δημοτικών Διαμερισμάτων, της Κούτελης και του Βρυσαρίου (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα). Ο λόφος υψώνεται στη δεξιά/δυτική πλευρά της επαρχιακής οδού Πατρών – Καλαβρύτων και ανήκει στην εδαφική περιφέρεια της Κούτελης.

Πρόκειται για βραχώδη λόφο, ο οποίος είναι αρκετά απότομος κατά τη Ν, ΝΑ και Δ πλευρά (**εικ. 99**). Είναι κατάφυτος από δρυς και πρίνους. Στην κορυφή του λόφου σχηματίζεται πλάτωμα κυκλικό, στο οποίο σώζεται η θεμελίωση οχύρωσης, σχήματος ωοειδούς ακανόνιστου (**σχ. 13**). Η οχύρωση περικλείει έκταση με άξονες 38μ. από Α προς Δ και 22μ. από Β προς Ν. Στο μεγαλύτερο μέρος της είναι κατεστραμμένη και το οικοδομικό υλικό είναι πεσμένο στα πρανή. Σώζεται σε ύψος τριών δόμων και είναι ορατή σε όλη την περίμετρο, εκτός από τη ΒΑ πλευρά του λόφου. Πιθανότατα είχε πρόσβαση από τα ΒΑ με ενίσχυση ενός πύργου. Στη ΝΔ πλευρά κάμπτεται, ακολουθώντας το φρύδι του λόφου. Το πλάτος του τείχους κυμαίνεται από 1μ. έως 1.10μ. και σε ένα σημείο φθάνει τα 1.20μ. (**σχ. 13**). Η οχύρωση είναι κατασκευασμένη από σκληρό ασβεστόλιθο και οι λίθοι είναι τοποθετημένοι κατά το «δρομικό» και «μπατικό» σύστημα. Εδράζονται σε βραχώδες έδαφος και η εξωτερική επιφάνειά τους είναι αδρά δουλεμένη (**εικ. 100–101**). Το διάκενο μεταξύ των δύο μετώπων του τείχους γεμίζεται από μικρούς και μεγάλους λίθους. Η βόρεια πλευρά είναι ομαλή. Στα Α οι κάθετες πλαγιές του λόφου καθώς και του απέναντι λόφου Ράικου [ο λόφος Ράικου ανήκει στην εδαφική περιφέρεια του χωριού Βρυσάρι (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα)] συγκλίνουν, δημιουργώντας στενό πέρασμα, από το οποίο διέρχεται ο επαρχιακός δρόμος που οδηγεί προς τα Καλάβρυτα. Η θέση στην οποία βρίσκεται το οχυρό είναι εξαιρετικής σημασίας, δεσπόζει της περιοχής και ελέγχει τον αρχαίο δρόμο που οδηγεί προς την Κύναιθα, αφού είναι το μοναδικό πέρασμα που χρησιμοποιεί και ο σημερινός δρόμος (**εικ. 102**). Επίσης, ελέγχει τη μικρή κοιλάδα που σχηματίζεται ανάμεσα στα βουνά και διαρρέεται από χείμαρρο, ο οποίος συμβάλλει στο Μανεσαϊκό Ποτάμι, παραπόταμο του Σελινούντα. Η οχύρωση αυτή εντάσσεται πιθανότατα στο αμυντικό σύστημα της αρχαίας Κύναιθας. Στα Α έχει άμεση οπτική επαφή με το Κάστρο των Καλαβρύτων, ή Κάστρο της Ωριάς (**αρ. 54, χάρτης 6**) και στα Β με τη θέση Αλώνια, ή Αγία Παρασκευή (**αρ. 29, χάρτης 6**). Επιπλέον, οι βοσκοί με ενημέρωσαν ότι ο λόφος χρησιμοποιήθηκε κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τους Γερμανούς.

Η λιγοστή άβαφη κεραμική που περισυνελέγη (**εικ. 103**) χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. για το θραύσμα πώματος Athenian Agora, XXIX 1, 388, αρ. 1489–1491, πίν. 87 και για το τμήμα χείλους Corinth, VII III 46, αρ. 188, πίν. 7].

Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί το λόφο Κάστρο στα ΝΑ του χωριού Ορθολίθι (παλ. τοπων. Σαραδί, ή Σαραβί) και κάνει μνεία για «υπόλοιπο οχυρωματικής εγκατάστασης της εποχής της Φραγκοκρατίας». Κατά την αυτοψία, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για το λόφο Κάστρο, ή Σκυλόλακκα, ο οποίος δεν ανήκει στο Ορθολίθι (παλ. τοπων. Σαραδί, ή Σαραβί) αλλά στην Κούτελη [=Κούτελα].

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 104–105. Σχ. 14 (1–3). Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	(Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας)
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Υδραγωγείο: τμήματα αγωγού ΡΩΜ και ΥΒΥΖ (;) περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στην αριστερή/βόρεια πλευρά της επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας και συγκεκριμένα από τη θέση Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6) έως και τη θέση Αγία Παρασκευή (αρ. 65, χάρτης 6), κατά μήκος της ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια και βορειότερα, εντοπίστηκαν σε τρία σημεία τμήματα αγωγού κυκλικής διατομής, που ακολουθούν την κλίση του εδάφους, με κατεύθυνση από Ν προς Β και σώζουν υδραυλικό κονίαμα [εικ. 104, σχ. 14 (1–3)] επίσης είναι ορατό τμήμα αγωγού κατεύθυνσης Α–Δ, κατασκευασμένου με κοίλες κεραμίδες, πιθανόν της ΥΒΥΖ περιόδου (εικ. 105).

a/a 57

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 106. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Γρανπόπολις
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Βλασία
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ταφικοί πίθοι ΓΕ (;) χρόνων, τμήματα πίθων
ΑΥΤΟΨΙΑ	9.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Οικονομόπουλος, Γ. Καραμεσίνης
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Duhn, 71. ΙΚ, 99–100, 257. ΚΕ, 264.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα ΒΑ του λόφου Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), εκτός των τειχών, και αποτελεί συνέχειά του. Ο Γ. Παπανδρέου υποστηρίζει ότι, επειδή γειτνιάζει με την παραπάνω θέση, ανήκει στην ίδια πόλη. Σε όλο το χώρο υπάρχει διάσπαρτη χονδροειδής κεραμική (εικ. 106) και κομμάτια πίθων. Επίσης, στην αριστερή πλευρά του αγροτικού δρόμου που βρίσκεται στα Δ του ποταμού Σελινούντα και οδηγεί προς τον οικισμό Μενυχταίικα, είναι ορατά κομμάτια πίθων και θρυμματισμένο σκελετικό υλικό. Ο γηγενής Γ. Λαζουράς, κάτοικος Άνω Βλασίας, με πληροφόρησε ότι το τοπωνύμιο αυτό αναφέρεται «στην πόλη που είναι στο Καστρίτσι, που ήταν πολύ μεγάλη».

a/a 58

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Αθανάσιος

ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Αρχιτεκτονικά λείψανα ναυδρίου και κονιάματα αγιογραφιών BYZ εποχής (9 ^{ος} αι. μ.Χ.)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πίκουλας 1980–1981, 344.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρου των Καλαβρύτων (αρ. 54, χάρτης 6). Στα Ν του ομώνυμου εξωκλησιού ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε «ένα είδος αναλήμματος», κατασκευασμένο από πέτρες μεγάλου και μικρού μεγέθους και ως επί το πλείστον ακανόνιστες. Μάλιστα, εντόπισε και μεγάλη ασβεστολιθική λιθόπλινθο. Σύμφωνα μάλιστα με όσα αναφέρει ο Γ. Α. Πίκουλας σε προσωπικό ημερολόγιο αυτοψίας έτους 1987 (αρ. ημερολ. VIII 41–42, 26.6.87), στις αρχές της δεκαετίας του 1960, όταν ο Ευθ. Μαστροκώστας μετέβη στα Καλάβρυτα για την παραλαβή των ευρημάτων από τη θέση Κιούπια (αρ. 69, χάρτης 6), βρήκε μαζί με τον Μητροπολίτη Γεώργιο, επάνω από τον Άγιο Αθανάσιο και κοντά στην πηγή Κισσός, κατάλοιπα βυζαντινού ναυδρίου με σωζόμενα κονιάματα αγιογραφιών, τα οποία καθ' υπόδειξη του Εφόρου Αρχαιοτήτων σκεπάστηκαν. Μετά από ενδελεχή έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ η παραπάνω πληροφορία του Γ. Α. Πίκουλα επιβεβαιώνεται. Ο Ευθ. Μαστροκώστας, με το αρ. πρ. 393/23.07.1964 έγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ προς το ΥΠΕΠΘ, ενημερώνει την αρμόδια Διεύθυνση του Υπουργείου ότι στη θέση αυτή εντοπίστηκαν ερείπια ναού του 9 ^{ου} αι. μ.Χ., επισημαίνοντας ότι θα πρέπει να τα επισκεφθεί ο Έφορος Αρχαιοτήτων Π. Λαζαρίδης και σε περίπτωση κωλύματος αυτού ο Δ. Πάλλας. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρει ότι με την ευκαιρία αυτή θα πρέπει να επισκεφθεί «ο αρμόδιος Έφορος και τα κατάλοιπα εκείνα που έχουν εντοπιστεί στη θέση Κυράς Αμπέλι, ή Σκυράμπελι (αρ. 205, χάρτης 8) στο χωριό Λυκουρία Καλαβρύτων».

α/α 59

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 107–109. Σχ. 14 (4–5)–15, 15α–15δ. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Παλιοπήγαδο
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	780μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κεραμική ΓΕ, ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων. Κατάλοιπα ΕΛΛ και BYZ χρόνων. Αγωγός ύδρευσης ΥΡΩΜ, BYZ και ΥΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	5.8.2003, 20.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 27. ΚΕ, 157. Πίκουλας 1980–1981, 344. Kourelis, 278. Αλεξοπούλου 2003 (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2007 (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2008α (υπό έκδοση).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στις Β/ΒΔ υπόγειες του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρου των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**) και εκτείνεται εκατέρωθεν της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στην παραπάνω θέση, εκτός από την ομώνυμη πηγή, υπάρχουν και «όχετοϊ τεχνητοϊ», από τους οποίους υδρεύονταν οι Φράγκοι.

Το 2003, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής ιδιοκτησίας Αθ. Ζησιμόπουλου, που βρίσκεται στη δεξιά/νότια πλευρά της ανωτέρω οδού, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0.40μ. από την επιφάνεια του εδάφους αγωγός. Ερευνήθηκε σε μήκος 5.70μ. είχε πλάτος (εξωτ.) 0.50μ., κατεύθυνση Α–Δ, κτιστά τοιχώματα (πλάτους 0.20μ.) με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα και ακολουθούσε την κατωφέρεια του εδάφους. Ήταν καλυμμένος από ασβεστολιθικές πλάκες (πάχους 0.05μ.) διαφόρων μεγεθών, τοποθετημένες κατά πλάτος. Το εσωτερικό του έφερε επένδυση ισχυρού ασβεστοκονιάματος, πιθανόν για τη στεγανοποίησή του. Δεν εντοπίστηκε κεραμική [**σχ. 14 (4)**]. Για τη χρονολόγησή του θα πρέπει να στηριχτούμε μόνο στον τρόπο κατασκευής του, δεδομένου ότι δεν βρέθηκαν κινητά ευρήματα (κεραμική, νομίσματα). Με βάση λοιπόν τον τρόπο κατασκευής προτείνεται η χρονολόγησή του στα ΥΡΩΜ χρόνια.

Στις 20.7.2005, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση τριών μικρών κατοικιών ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά, που βρίσκεται στην αριστερή/βόρεια πλευρά της παραπάνω Επαρχιακής οδού και έναντι της ιδιοκτησίας Αθ. Ζησιμόπουλου, περισυνελέγησαν δύο σάκκοι οστράκων που χρονολογούνται από τα ΓΕ έως τα ΡΩΜ χρόνια (**εικ. 107**) και πολλά κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου. Η παραπάνω ιδιοκτησία είναι 8.686,47μ². και οι τρεις κατοικίες κατέλαβαν το Β/ΒΔ τμήμα της [**σχ. 14 (5)**].

Στις 31.8.2007, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση τριών ακόμη κατοικιών στο ίδιο ακίνητο και στο Ν/ΝΑ τμήμα του, αποκαλύφθησαν αρχαιότητες και πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα [**σχ. 14 (5)**]. Σύμφωνα με το τοπογραφικό που κατετέθη στην ΣΤ' ΕΠΚΑ, το προς Ν τμήμα της ιδιοκτησίας ανήκε στην Εύη-Ανελώρε Μάρτιν-Παππά. Το συγκεκριμένο τμήμα του ακινήτου έχει μεγάλη κλίση από τα Ν προς τα Β και σε όλη σχεδόν την επιφάνειά του είναι ορατοί μεγάλοι ασβεστολιθικοί βράχοι, που δεν σώζουν κανένα ίχνος λατόμευσης.

Στη ΝΔ γωνία του χώρου, της υπό ανέγερση οικίας Α', υπήρχαν βράχοι σε κυκλωτερή μορφή, από το εσωτερικό των οποίων ανέβλυζε νερό (**σχ. 15**), ενώ στη βόρεια πλευρά τους εφαπτόταν αγωγός (**σχ. 15, Αγ. 1**) με προσανατολισμό Ν–Β, που σωζόταν σε μήκος 3μ., και στη συνέχεια καμπτόταν προς τα Δ, με προσανατολισμό Α–Δ και ακολουθούσε την κλίση του εδάφους (**σχ. 15, 15α, Αγ. 1**). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 31.80μ., είχε κτιστά τοιχώματα, πλάτους 0.20μ.–0.22μ., και εσωτερικά έφερε ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Από τον τρόπο κατασκευής του μπορεί να χρονολογηθεί στους ΥΡΩΜ χρόνους (**εικ. 108**).

Στο χώρο της υπό ανέγερση οικίας Β' ερευνήθηκε επίσης αγωγός (**σχ. 15, 15β, Αγ. 2**), με προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ και ο πυθμένας του ήταν από κοίλες κεραμίδες, πιθανόν των ΒΥΖ χρόνων (**εικ. 109**). Σε διενεργηθείσα τομή, τα όστρακα που περισυνελέγησαν κάτω από τον αγωγό (**Αγ. 2**) ήταν ΕΛΛ περιόδου. Στα ΒΔ της οικίας Β' αποκαλύφθηκε άλλο τμήμα αγωγού των ΥΒΥΖ χρόνων, με κτιστά τοιχώματα, του οποίου την κάλυψη αποτελούσαν ασβεστολιθικές πλάκες (**σχ. 15, Αγ. 3**).

Κατά τις εκσκαφές της υπό ανέγερση οικίας Γ' ήλθε στο φως τοίχος (ΤΧ 1) ευτελούς κατασκευής, με προσανατολισμό Α-Δ, πιθανόν των ΒΥΖ χρόνων (σχ. 15γ). Στη συνέχεια και σε βαθύτερα στρώματα διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος ανάγεται πιθανότατα, κατά τη θεμελίωσή του, στους ΕΛΛ χρόνους και επέιχε θέση αναλημματικού τοίχου, ορατού μήκους 12μ. περίπου (σχ. 15δ). Στα Ν εντοπίστηκαν εγκάρσιοι τοίχοι, πιθανόν οικιών, οι οποίοι εφάπτονταν στη Ν παρεία του αναλημματικού τοίχου, ΕΛΛ χρόνων επίσης. Στα Β και στο Α πέρασ του εντοπίστηκε αντηρίδα, διαστάσεων 1.50μ. x 1.30μ. και στα Δ της εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, το οποίο προέρχεται από το χώρο Ν του αναλημματικού τοίχου. Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα ΕΛΛ χρόνων.

Εξωτερικά του χώρου της υπό ανέγερσης κατοικίας Γ' και στα Ν αυτής, κατά τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου εντοπίστηκε τμήμα αγωγού (σχ. 15, Αγ 4) με προσανατολισμό Α-Δ. Στο δυτικό πέρασ του (Αγ. 4) βρέθηκε τμήμα τοίχου (ΤΧ 3), διεύθυνσης Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ, κτισμένος από πέτρες μεσαίου κυρίως μεγέθους και συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα. Η εσωτερική όψη του τοίχου έσωζε ασβεστοκονίαμα, γεγονός που στοιχειοθετεί την άποψη ότι πιθανότατα αποτελούσε τμήμα τοίχου δεξαμενής.

Στην όμορη και προς τα ΝΔ κείμενη ιδιοκτησία Ν. Παπαβασιλόπουλου, κατά τις εκσκαφικές εργασίες, εντοπίστηκαν τμήμα αναλημματικού τοίχου των ΕΛΛ (;) χρόνων και στα Β της ιδιοκτησίας δεξαμενή, διαστάσεων 2.20μ. x 1.90μ., πιθανόν των ΥΡΩΜ χρόνων. Επίσης ερευνήθηκε αγωγός ΥΒΥΖ εποχής με προσανατολισμό Β/ΒΑ-Ν/ΝΔ, μήκους 7.30μ.

α/α	60
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 110. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Φίντεϊ
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Αδιάγνωστη κεραμική. Αγωγός ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	29.6.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Αλεξοπούλου 2008α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στα Δ/ΒΔ της πόλης των Καλαβρύτων, στις Δ υπώρειες του βουνού Κοτρώνα (ύψους 917μ.), πρόβουνου της Βελιάς (ύψους 1.568μ.). Η θέση οφείλει το όνομά της στην ομώνυμη πηγή, που βρίσκεται στην πλαγιά του βουνού. Σε πίνακα του Βρετανού ζωγράφου W. Linton με τίτλο «Τα Καλάβρυτα του 1856», που υπάρχει στο γραφείο του νυν Δημάρχου Καλαβρύτων Α. Παπαδόπουλου ως «προσφορά στη μαρτυρική πόλη από τα 33 παιδιά των Καλαβρύτων», απεικονίζεται στη θέση αυτή τείχος με ισχυρό θεμέλιο, ύψους έξι δόμων. Ίσως να πρόκειται για αναλημματικό τοίχο με προσανατολισμό Α-Δ, στην επιφάνεια του οποίου διακρίνεται διερχόμενος αγωγός (εικ. 110) των Νεωτέρων χρόνων (υδατόπυργος μύλου). Δεξιά διακρίνονται δύο πύργοι, εκ των οποίων ο ένας είναι ο «Παλαιός πύργος του Βοεβόδα Αρναούτογλου», κηρυγμένος ως

διατηρητέος με Βασιλικό Διάταγμα του 1937 (ΦΕΚ 335/25.8.1937), ο οποίος όμως καταστράφηκε κατά την πυρπόληση της πόλης από τους Γερμανούς το 1943. Ο Δήμαρχος Α. Παπαδόπουλος με ενημέρωσε ότι, κατά τη δεκαετία του 1950, στη θέση αυτή λειτουργούσαν κλωστήρια και το νερό «κατέβαινε με ορμή». Δεν αποκλείεται η θέση να σχετίζεται με το υδραγωγείο του Αδριανού και να χρησίμευε ως τοίχος που ανήκε σε κτιστή υδατογέφυρα του μνημείου.

Τον Νοέμβριο του 2008 στην ιδιοκτησία Κ. Παπαπαναγιώτου, που βρίσκεται επί της συμβολής των οδών Εθνικής Αντιστάσεως και Σκαλτσά στα Καλάβρυτα, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση ξενοδοχείου ήλθαν στο φως λείψανα αγωγών. Η εν λόγω ιδιοκτησία βρίσκεται σε απόσταση μόλις 50μ., από την πηγή και τα ερείπια του πύργου του Βοεβόδα Αρναούτογλου. Συγκεκριμένα, στο μέσον του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αγωγός των ΥΒΥΖ (;) χρόνων, με προσανατολισμό Α/ΒΑ-Δ/ΝΔ, μήκους 9.35μ., πλάτους 0.60μ. και ύψους 0.13μ., με έντονη κλίση από Δ προς Α. Είχε κτιστά τοιχώματα πλάτους 0.20μ. και ήταν κατασκευασμένος από μικρές πέτρες, κομμάτια κεραμίδων και συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Πλακοειδείς ασβεστολιθικοί λίθοι αποτελούσαν την κάλυψή του. Κοίλες κεραμίδες ήταν τοποθετημένες στον πυθμένα και τα εσωτερικά τοιχώματά του ήταν επιχρισμένα με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Ασφαλώς πρόκειται για αγωγό πόσιμου νερού. Κάτω από αυτόν υπήρχε στρώμα επίχωσης πάχους 0.10μ.-0.12μ., κάτω από τον οποίο βρισκόταν πήλινος αγωγός με εσωτ. διάμετρο 0.12μ. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Ν παρειά του σκάμματος ήταν ορατός ένα άλλος αγωγός ίδιας κατασκευής, τμήμα του οποίου είχε εντοπιστεί το 2004 στην ιδιοκτησία Δ. Λιοφάγου - Δ. Κόλλια (**αρ. 61, χάρτης 6**), που βρίσκεται λίγα μέτρα νοτιότερα.

α/α	61
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Αγία Τριάδα
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	740μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Τμήμα αγωγού ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	29.6.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Αλεξοπούλου 2005α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής στην ιδιοκτησία Δ. Λιοφάγου - Δ. Κόλλια, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0.70μ. από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα αγωγού, με προσανατολισμό Ν-Β. Ο αγωγός ήταν κτισμένος από πλακοειδείς πέτρες μικρού κυρίως μεγέθους, κομμάτια κεραμίδων και ως συνδετικό υλικό είχε ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Σωζόταν σε ύψος 0.30μ., είχε πλάτος (εσωτερικό) 0.40μ. και το πλάτος των τοιχωμάτων του ήταν 0.20μ.-0.25μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3.20μ. Σχιστολιθικές πλάκες αποτελούσαν την κάλυψή του. Πρόκειται για αγωγό ύδρευσης.

α/α 62

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 111–112. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Λίθινα εργαλεία οψιανού και πυριτόλιθου Ν εποχής. Όστρακα ΠΕ–ΜΕ χρόνων, λίθινα εργαλεία οψιανού και πυριτόλιθου
ΑΥΤΟΨΙΑ	11.3.2004 και 16.3.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Σάμψων 1997, 365.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για μικρό λόφο στα ΝΔ των Καλαβρύτων και σε απόσταση 350μ. από την πόλη. Ο Αδ. Σάμψων βρήκε άβαφα όστρακα, τα οποία χρονολογεί στους χρόνους της Χαλκοκρατίας, αρκετούς πυριτόλιθους, μεταξύ των οποίων φολίδα με εγκοπή και λεπίδα οψιανού.</p> <p>Το 2004, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής στην ιδιοκτησία Γεωργίας Δαφαλιά, περισυνελέγησαν λίγα όστρακα. Μεταξύ αυτών υπάρχουν θραύσμα λαβής κυκλικής διατομής, δύο τμήματα ταινιωτών λαβών, θραύσμα επίπεδης βάσης αγγείου αρκετά φθαρμένου, θραύσματα λαβών κυκλικής διατομής, που σώζουν τμήμα της απόφυσής τους, πιθανώς κρατήρων. Οι τύποι των οστράκων αυτών και συγκεκριμένα των λαβών εμφανίζονται στην ΠΕ και στη ΜΕ εποχή (εικ. 111–112).</p>
α/α	63
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 113–122ια. Σχ. 16–22. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Ξηρόκαμπος
ΧΩΡΙΟ	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	780μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κεραμική ΜΕ, πίθοι ΠΓΕ, όστρακα ΓΕ, ΥΓΕ, ΠΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	Π. Μιχαλόπουλος, Α. Ντέβας, Η. Κωνσταντινόπουλος, Β. Βλαχίδης, Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 109, 113–114. ΙΚ, 25–26. ΚΕ, 31, 317. Meyer, 109. Desborough, πίν. 29 (Α22). Παρλαμά, 252–257. Coldstream 1977, 173–175. Σταυροπούλου-Γάτση 1980, 102–130, πίν. 37β. Πίκουλας 1980–1981, 21–23. Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση). Μόσχος 2000, 18. Αλεξοπούλου 2001 (υπό έκδοση). Λεξικό 2001, 423, 3783. Αλεξοπούλου 2005β, 293–295. Αλεξοπούλου 2008α (υπό έκδοση). Γκαδόλου 2008, 93, εικ. 38, 7.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται Ν/ΝΑ του χωριού και αριστερά/βόρεια της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων.</p> <p>Το 2000 κατά τη διάνοιξη αρδευτικής αύλακος ήλθαν στο φως τέσσερις ταφικοί πίθοι. Ήταν κατεστραμμένοι, πλην ενός, τοποθετημένοι σε</p>

συστάδα και είχαν προσανατολισμό B/BA–N/ΝΔ. Κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι και το στόμιό τους φρασσόταν με πλακοειδείς λίθους. Οι νεκροί ήταν σε συνεσταλμένη στάση (**σχ. 16**). Ο καλύτερα σωζόμενος, πίθος I (ύψ. 1.50μ., διάμ. κοιλιάς 0.80μ.) περιείχε κτερισμένη ταφή, την οποία συνόδευαν οινοχόη (**εικ. 113**) με ταινιωτή λαβή και μελανό στιλπνό γάνωμα, εκτός από μία ζώνη άβαφη στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους [πρβλ. ως προς τον τύπο του αγγείου και τη διακόσμηση Desborough, πίν. 29 (A22)], δύο βελόνες πορπών, εκ των οποίων η μία φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί ως περόνη (**εικ. 114**), και δύο σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης (**εικ. 114**).

Το 2001, A/BA της αρδευτικής αύλακος και σε απόσταση 1.300μ. περίπου, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε δύο όμορα οικοπέδα. Στο ένα, ιδιοκτησίας εργοστασίου «Αχαϊκές Προτειίνες» αποκαλύφθηκε συστάδα τεσσάρων πίων σε βάθος 1.25μ. από την επιφάνεια του εδάφους (**σχ. 17**). Οι πίθοι είχαν προσανατολισμό BA–ΝΔ, περίπου τις ίδιες διαστάσεις (ύψος 1.62μ.–1.70μ., διάμ. κοιλιάς 0.80μ.–1.10μ.) και κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι. Και σε αυτή τη συστάδα των πίων το στόμιό τους φρασσόταν από ασβεστολιθικές πλάκες (**σχ. 18**). Οι νεκροί ήταν σε συνεσταλμένη στάση και ακτέριστοι.

Στα ΝΔ των πίων και σε απόσταση 2μ. περίπου ερευνήθηκε τοίχος, με προσανατολισμό BA–ΝΔ (**σχ. 18**). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8.20μ. και το πλάτος του στο BA πέρασ αυτού ήταν 2μ., ενώ στο ΝΔ 0.80μ. και σωζόταν σε ύψος 0.45μ.

Στα Ν των πίων και σε βάθος 1.85μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μέσα σε στρώμα ποταμίστων χαλικιών αποκαλύφθηκε χυτροειδές αγγείο (**εικ. 115, σχ. 19**). Είναι χειροποίητο και χρονολογείται στα ΠΓΕ χρόνια (αρ. κατ. 15764 ΠΜΠ), συσχετιζόμενο ως προς το σχήμα με ανάλογα αγγεία προερχόμενα από τη Γαβαλού (αρχαίο Τριχόνιον) Αιτωλίας και από το Δρέπανο της Αχαΐας [πρβλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1980, 109, πίν. 37β και Γκαδόλου 2008, 93, εικ. 38, 7 αντίστοιχα]. Σώζεται σε ύψος 26.5μ. και είναι συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Η διάμετρος του είναι 0.30μ. Το σχήμα του αγγείου αυτού συναντάται και στην περιοχή της Αντρώνας του Νομού Φθιώτιδος [πρβλ. Παπακωνσταντίνου 1999, 176, εικ. 12] και επιβιώνει μέχρι την ΥΓΕ περίοδο, σύμφωνα με την άποψη του Κ. Reber [πρβλ. Reber, 83, πίν 16, 1].

Την ίδια χρονιά πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο δεύτερο όμορο ακίνητο, το οποίο βρίσκεται στα Δ του προηγούμενου, ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για κατασκευή εργοστασίου βιολογικού καθαρισμού, σε βάθος 1.45μ. από την επιφάνεια του εδάφους ερευνήθηκε οικογενειακός τάφος, πεταλόσχημος, ή αψιδωτός, διαστάσεων 1.72μ. x 0.92μ. (**σχ. 20**). Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, όπως κανθάρων, ή σκύφων, βάσεις αγγείων και λαβές, οι τύποι των οποίων ξεκινούν από την ΜΕ και φθάνουν έως την ΥΡΩΜ εποχή (**εικ. 116–120, σχ. 21–22**), καθώς επίσης και όστρακα πιθοειδούς αγγείου (**εικ. 121**).

Ο Γ. Παπανδρέου (ΙΚ, 25) αναφέρει «Έν τῇ ποταμίᾳ λοιπὸν χώρα τοῦ Ἑρασίνου τῇ ἔνδον τῶν περιφερειῶν τῆς πολίχνης τῶν Καλαβρύτων καὶ τῆς κόμης Βυσωκάς δέον ν' ἀναζητηθῆ ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας (ἀρκαδικῆς) ἀζανικῆς πόλεως Κυναίθης, ...».

Από έλεγχο των αποθηκών της ΣΤ' ΕΠΚΑ, βρέθηκε μικρό καθαρόσχημο κύπελλο (**εικ. 122**) που προέρχεται από τη θέση αυτή, συγκολλημένο από πολλά κομμάτια (αρ. κατ. 15781 ΠΜΜ), του 3^{ου} αι. π.Χ. [παρβλ. Χαράμη-Βλαχογιάννη, 484, πίν 230]. Σύμφωνα με την

ένδειξη, το 1990 το Υπουργείο Γεωργίας προέβη σε διάνοιξη αρδευτικής αύλακας στην παραπάνω θέση και από τα χώματα της τάφρου περισυνελέγη το συγκεκριμένο αγγείο.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Τον Ιούνιο του 2008 η Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων με αίτημά της προς την ΣΤ' ΕΠΚΑ ζήτησε άδεια εκσκαφής στο ακίνητό της, που βρίσκεται στα Ν της ιδιοκτησίας ΑΧΑΪΚΕΣ ΠΡΩΤΕΪΝΕΣ, συνολικού εμβαδού 28.430μ². Το ακίνητο βρίσκεται μεταξύ δύο πλήρως διανοιχθέντων αγροτικών δρόμων, στα Ν εφάπτεται της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων και βρίσκεται ψηλότερα από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Οι εκσκαφικές εργασίες έλαβαν χώρα σε τμήμα 13.200μ², στο οποίο διανοίχθηκαν τάφροι πλάτους 0.70μ.–0.80μ. και βάθους 1μ.–1.20μ. περίπου. Σύμφωνα με την κατατεθείσα μελέτη, στις τάφρους έπρεπε να τοποθετηθούν διάτρητοι σωλήνες αποστράγγισης, που έχουν σχέση με την επεξεργασία υγρών αποβλήτων.

Τον Αύγουστο του ίδιου έτους άρχισαν οι εκσκαφικές εργασίες, χωρίς προηγουμένως να ειδοποιηθεί έγκαιρα η ΣΤ' ΕΠΚΑ, ώστε αρμόδιος υπάλληλος να τις παρακολουθήσει. Διανοίχθηκαν δέκα τέσσερις (14) τάφροι, χωρίς την παρουσία υπαλλήλου, με αποτέλεσμα να καταστραφούν πίθοι, πιθανόν και λείψανα και να διαταραχθούν τα αρχαιολογικά στρώματα. Από τα αναμοχλευμένα χώματα των διανοιχθέντων τάφρων περισυνελέγησαν πληθώρα πυραμιδόσχημων αγνυθών, κομμάτια πύθων και όστρακα διαφόρων εποχών (ΜΕ, ΥΕ, ΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ). Από τα αναμοχλευμένα χώματα της 14^{ης} τάφρου περισυνελέγησαν αρύβαλλος, του οποίου λείπει το άνω τμήμα, πιθανόν προερχόμενος από το εσωτερικό πύθου, που χρονολογείται στα 575–570 π.Χ. [πρβλ. Corinth XIII 188, πίν. 25 (163b)] (εικ. 122α), και κάρθαρος των ΓΕ χρόνων [Γκαδόλου 2008, 123–124, εικ. 96, αρ. 101] (εικ. 122β). Οι εκσκαφικές εργασίες σταμάτησαν, όταν ο μηχανικός εκσκαφέας προσέκρουσε σε ισχυρό τοίχο και ειδοποιήθηκε η ΣΤ' ΕΠΚΑ.

Στις 9.9.2008 και υπό δυσμενείς καιρικές συνθήκες άρχισε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο με τριμελές συνεργείο. Στο μέσον περίπου της ιδιοκτησίας αποκαλύφθηκε τοίχος μήκους 67μ. και με προσανατολισμό Β/ΒΔ–Ν/ΝΑ. Είχε πλάτος 2.20μ. και ήταν κατασκευασμένος από ασβεστολιθικούς λίθους, οι περισσότεροι εκ των οποίων είχαν διαστάσεις 0.45 x 0.25μ. Το εσωτερικό του ήταν από μικρές ποταμίσιες κροκάλες. Πιθανότατα πρόκειται για οχυρωματικό τοίχο (ΤΧ1), ο οποίος στο μέσον και συγκεκριμένα σε απόσταση 31.70μ. «κόβεται» βίαια και μετά από διάκενο 2.20μ. (δυτική πλευρά) και 4μ. (ανατολική πλευρά) συνεχίζει προς Ν κατά 32.50μ. (εικ. 122γ). Το κόψιμο αυτό χωρίζει τον τοίχο σε δύο τμήματα, το βόρειο και το νότιο. Το βόρειο τμήμα του τοίχου βρίσκεται 5.33μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, η οποία διέρχεται παραπλεύρως του ακινήτου στα νότια. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η ανασκαφή περιορίστηκε ανατολικά και δυτικά του βόρειου τμήματος του οχυρωματικού τοίχου και όχι σε όλη την έκταση: το νότιο τμήμα του ακινήτου δεσμεύτηκε, προκειμένου να διεξαχθεί ανασκαφή στο μέλλον.

Στο βόρειο τμήμα του τοίχου πραγματοποιήθηκαν πέντε τομές (Α, Β, Γ, Δ, Ε), οι οποίες μας έδωσαν όστρακα λιγοστά και αδιάγνωστα και στοιχεία ότι ο τοίχος έχει κατασκευαστεί σε στρώμα ποταμίσιων κροκάλων και το σωζόμενο ύψος του ανέρχεται σε 0.80μ. Στο νότιο τμήμα πραγματοποιήθηκε μία τομή (ΣΤ), η οποία προσδιόρισε το ύψος του τοίχου σε 0.35μ., ενώ και εδώ βρέθηκαν αδιάγνωστα όστρακα. Στα ανατολικά και στα δυτικά του μεγάλου τοίχου εντοπίστηκαν υπόλοιπα τοίχων, που δεν συγκροτούσαν χώρους.

Στο νότιο τμήμα του ακινήτου αποκαλύφθηκε, σε ύψος 2.83μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος, κτήριο διαστάσεων 25.70 x 10.20μ. και στα νοτιοδυτικά του, σε ύψος 2.68μ. επάνω από το οδόστρωμα, κλίβανος, η ανασκαφή των οποίων όμως δεν πραγματοποιήθηκε. Εσωτερικά του κτηρίου διαγράφονται δύο ορθογώνιοι χώροι. Στον ευρισκόμενο δυτικά χώρο βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων αγνυθών (40), πυραμιδόσχημων και κυκλικής

διατομής, που μας επιτρέπει να συνάγουμε ότι στο χώρο λειτουργούσαν υφαντουργεία και κναφεία (εικ. 122δ). Πρέπει να σημειώσουμε ότι από τα αναμοχλευμένα χώματα του χώρου περισυνελέγησαν αρκετές αγνύθες.

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τριάντα δύο (32) πίθοι (εικ. 122ε), πέντε (5) ταφικά αγγεία και πέντε (5) κεραμοσκεπείς τάφοι. Παρακάτω δίδεται σύντομη περιγραφή αυτών και των ευρημάτων τους.

ΠΙΘΟΣ I:

Σωζόταν το κάτω μέρος του (σωζ. ύψος 0.40μ., διάμ. κοιλίας 0.74μ., πάχος τοιχωμάτων 0.02μ.). Τοποθετημένος με τη βάση στο έδαφος. Βρέθηκε σε ύψος 4.55μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κομμάτια πίθου, πιθανόν προερχόμενα από το άνω μέρος του σώματός του. Πηλός καστανέρυθρος.

ΠΙΘΟΣ II:

Σωζόταν το κάτω μέρος (σωζ. ύψος 0.50μ., διάμ. κοιλίας 0.74μ., πάχος τοιχωμάτων 0.02μ.). Τοποθετημένος όρθια με τη βάση στο έδαφος. Βρέθηκε σε ύψος 4.74μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κομμάτια πίθου και το κάτω μέρος μεγάλου πιθοειδούς αγγείου, το οποίο έσωζε τμήμα της επίπεδης βάσης του και ο πηλός του περιέχει πολλές προσμειξίσεις. Πηλός καστανέρυθρος.

ΠΙΘΟΣ III:

Τοποθετημένος με τη βάση στο έδαφος. Σωζόταν κατά το ήμισυ, ύψους 0.90μ., και το πλάτος του (διάμ.) 0.70μ. στο άνω μέρος και στο κάτω μέρος 0.60μ. Βρέθηκε σε ύψος 4.47μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Πηλός πορτοκαλόχρους.

ΠΙΘΟΣ IV:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.553μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και είχε προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ και με το στόμιο στα ΝΔ (εικ. 122στ). Το κάτω μέρος του καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Σωζόμενο μήκος 1.15μ., διάμ. κοιλίας 0.80μ., διάμ. στομίου 0.32μ. (εσωτ.). Μεταξύ λαιμού και σώματος δύο επίθετες γραμμές. Δύο πέτρες, εκ των οποίων η μεγαλύτερη τριγωνικής διατομής, έφρασαν το στόμιο του. Πηλός πορτοκαλόχρους. Περιείχε ταφή σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα Ν/ΝΔ και μελαμβαφή κάρναρο των ΠΓΕ χρόνων [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 99, εικ. 48] (εικ. 122ζ). Σε φάλαγγα του αριστερού και του δεξιού χεριού αντίστοιχα βρέθηκε από ένα χάλκινο δακτυλίδι, τα οποία βρίσκουν παράλληλα σε ανάλογο που προέρχεται από τάφο της μολοσσικής κόμης Βίτσας και χρονολογείται στο α' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ., καθώς και από την Κόρινθο [πρβλ. Βοκοποπούλου, 204, τάφος 159, εικ. 112. Επίσης, ως προς τη διακόσμηση πρβλ. Corinth XII 233, πίν. 102, 1803–1804 και Coldstream 1977, 175, εικ. 57a].

ΠΙΘΟΣ V:

Βρέθηκε στα δυτικά του προηγούμενου πίθου και σε απόσταση 0.54μ. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.94μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ήταν τοποθετημένος κάθετα με τη βάση στο χώμα. Σωζόταν το κάτω μέρος του και στο εσωτερικό του είχαν καταπέσει αρκετές πέτρες (σωζ. μήκος (ύψος) 1.05μ., διάμ. κοιλίας 0.60μ.). Πηλός πορτοκαλόχρους.

ΠΙΘΟΣ VI:

Ταφικός. Ο πίθος αυτός βρέθηκε 18μ. δυτικότερα του πίθου V. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.871μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο έδαφος, επάνω σε στρώμα ποταμίσιων κροκάλων, είχε προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ και με το στόμιο στα Β. Το άνω μέρος του έλειπε. Είχε μήκος (ύψος) 1.19μ., ύψος λαιμού 0.29μ., πλάτος χείλους 0.14μ. και πάχος τοιχωμάτων 0.03μ. Πηλός κιτρινωπός. Πλακοειδής ασβεστολιθικός λίθος, διαστάσεων 0.70μ. x 0.50μ. x 0.04μ. έφραζε το στόμιο του. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση και το κρανίο ήταν επάνω στο λαιμό του πίθου, που επέιχε θέση προσκεφαλαίου. Ταφή ακτέριστη.

ΠΙΘΟΣ VII:

Ταφικός. Βρέθηκε στα N/NA και σε επαφή σχεδόν με τον προηγούμενο. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.875μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα, είχε προσανατολισμό Α-Δ και με το στόμιο στα ανατολικά. Σωζόταν εν μέρει. Πηλός πορτοκαλόχρους. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αλλοιωμένα οστά (θρυμματισμένα). Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ VIII:

Ταφικός (;). Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.197μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα, είχε προσανατολισμό Β/ΒΑ-N/ΝΔ και το στόμιο του εφαπτόταν στη δυτική πλευρά του ΤΧ3. Σωζόταν σε μήκος 0.74μ., διάμ. κοιλίας 0.60μ. Το άνω μέρος του έλειπε. Βρέθηκε κενός.

ΠΙΘΟΣ IX:

Ταφικός (;). Βρέθηκε στο ΝΑ άκρο του ΤΧ3. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.197μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και είχε προσανατολισμό Α-Δ. Ασβεστολιθικός λίθος διαστάσεων 0.50μ. x 0.40μ. x 0.04μ. έφρασε το στόμιο του. Σωζόταν σε μήκος 0.53μ. (διάμ. κοιλίας 0.53μ., διάμ. βάσης 0.14μ.). Βρέθηκε κενός.

ΤΑΦΙΚΟ ΑΓΓΕΙΟ I:

Βρέθηκε στα N/ΝΔ του πίθου VIII και σε απόσταση 0.30μ. Πρόκειται για πιθοειδές αγγείο, το οποίο σωζόταν εν μέρει, ενώ επίπεδη στρογγυλή βάση χονδροειδούς αγγείου χρησιμοποιήθηκε ως πάμα του ταφικού.

ΤΑΦΙΚΟ ΑΓΓΕΙΟ II (;):

Βρέθηκε στα Δ/ΝΔ του οχυρωματικού τοίχου και σε απόσταση 1.30μ. από το νότιο άκρο του βόρειου τμήματος, θρυμματισμένο από τον μηχανικό εκσκαφέα.

ΤΑΦΟΣ I:

Αποκαλύφθηκε σε ύψος 3.55μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος σε σκληρό κροκαλοπαγές πέτρωμα ερυθρού χρώματος. Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Β/ΒΑ-N/ΝΔ. Σωζόταν κατά το ήμισυ (0.64μ.). Το υπόλοιπο τμήμα του καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Είχε πλάτος 0.60μ. (εξωτ.) και ύψος 0.29μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος επάνω σε κοίλη κεραμίδα και το κρανίο στα Β.

ΤΑΦΟΣ II:

Αποκαλύφθηκε σε ύψος 5.30μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος και σε απόσταση 0.50μ. από το δυτικό μέτωπο του οχυρωματικού τοίχου. Ο προσανατολισμός του ήταν Α-Δ. Δύο ζεύγη αντωπών κεραμίδων αποτελούσαν την κάλυψή του. Είχε μήκος (εξωτ.) 2.20μ. και πλάτος 0.70μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος εκτάδην με το κρανίο στα Δ και απευθείας στο χώμα. Πλησίον του δεξιού μηριαίου οστού βρέθηκε μικρό χάλκινο αντικείμενο με στικτή διακόσμηση, που σώζει τρεις οπές και στο άνω μέρος δύο επιδιπλωμένες υποδοχές, πιθανότατα «εξάρτημα» μικρής ξύλινης κασέλας.

ΤΑΦΟΣ III:

Αποκαλύφθηκε σε ύψος 5.30μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος και σε απόσταση 3μ. περίπου Ν του προηγούμενου. Είχε προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και απείχε 1.44μ. από το δυτικό μέτωπο του οχυρωματικού τοίχου. Δύο ζεύγη αντωπών κεραμίδων αποτελούσαν την κάλυψή του. Είχε μήκος 1.63μ. και πλάτος 0.50μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος στο χώμα και από το σκελετό σωζόταν τμήμα του αριστερού μηριαίου οστού. Το κρανίο στα δυτικά. Ταφή ακτέριστη.

Στα ανατολικά του μεγάλου τοίχου (οχυρωματικού) ερευνήθηκαν:

ΠΙΘΟΣ X:

Ταφικός. Εντοπίστηκε στα ΝΑ του νότιου άκρου του βόρειου τμήματος του οχυρωματικού τοίχου και σε απόσταση 3.35μ. από αυτόν. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.38μ. επάνω από το οδόστρωμα. Ο πίθος έχει μήκος 0.63μ., διάμ. κοιλίας 0.50μ. και το πάχος των τοιχωμάτων του είναι 0.015μ. Η βάση του είναι επίπεδη, ύψους 0.03μ. και διάμ. 0.18μ. Πηλός πορτοκαλόχρους. Ο προσανατολισμός του ήταν ΒΔ-ΝΑ και με το στόμιο στα ΝΑ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αλλοιωμένα οστά μικρού παιδιού. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XI:

Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.32μ. επάνω από την επιφάνεια του δρόμου και σε απόσταση 7μ. ΝΑ του πίθου Χ. Σωζόταν το κάτω μέρος του και ήταν τοποθετημένος με τη βάση στο έδαφος. Σωζόμενο ύψος 0.57μ. και διάμ. κοιλίας 0.66μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κομμάτια πίθου, τα οποία πρέπει να ανήκουν στο ίδιο.

ΠΙΘΟΣ XII:

Βρέθηκε πλησίον του προηγούμενου και στα Β. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.32μ. επάνω από το οδόστρωμα. Σωζόταν το κάτω μέρος του σώματός του και ήταν τοποθετημένος κάθετα στο χώμα. Σωζόμενο ύψος 0.55μ., διάμ. κοιλίας 0.70μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μερικά κομμάτια, τα οποία πιθανόν προέρχονταν από το άνω μέρος του σώματός του και είχαν καταπέσει.

ΠΙΘΟΣ XIII:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.86μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος και είχε προσανατολισμό Β-Ν, με το στόμιο στα νότια. Πλακοειδείς λίθοι κάλυπταν το στόμιό του. Είχε μήκος 1.40μ., διάμ. κοιλίας (εσωτ.) 0.80μ. Το μεγαλύτερο μέρος του σώματός του δεν σωζόταν. Πηλός πορτοκαλόχρους, όχι καλής όπτησης. Πάχος τοιχωμάτων 0.025μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο επάνω στο λαιμό του πίθου. Ο σκελετός δεν ήταν σε καλή κατάσταση. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XIV:

Ταφικός. Βρέθηκε στα Ν του προηγούμενου και σε απόσταση 1.23μ. από αυτόν. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.95μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων πίθο, του οποίου έλειπε το κάτω μέρος. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα, είχε προσανατολισμό Β-Ν και με το στόμιο στα Ν. Σωζόταν σε μήκος 1.52μ., η διάμ. κοιλίας του ήταν 1.16μ. και το πάχος των τοιχωμάτων του 0.04μ. Χείλος πεπλατυσμένο πλάτους 0.11μ. Πλακοειδής ασβεστολιθικός λίθος έφρασσε το στόμιό του. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση και το κρανίο στα Ν. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης που απολήγουν σε κώνους, οι οποίοι χρονολογούνται περ. 760-750 π.Χ. [πρβλ. Coldstream 1977, 175, εικ. 57d. Επίσης πρβλ. Γκαδόλου 2008, 206, εικ. 158, 92].

ΠΙΘΟΣ XV:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.67μ. επάνω από το οδόστρωμα μέσα σε στρώμα ποταμίσιων κροκάλων. Είχε προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, με το στόμιο στα ΝΑ και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα (εικ. 122η). Είχε μήκος 1.65μ. και διάμ. κοιλίας 0.80μ. Το πρόσθιο τμήμα του δεν σωζόταν. Ο σκελετός βρέθηκε θρυμματισμένος. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XVI:

Ταφικός. Βρέθηκε στα Α του προηγούμενου και αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.53μ. επάνω από το οδόστρωμα. Είχε προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και το στόμιο βρισκόταν στα ΝΑ. Έλειπε μεγάλο μέρος του σώματός του και του στομίου του και έφερε πολλά ραγίσματα (εικ. 122η). Είχε μήκος 1.70μ., διάμ. κοιλίας 0.96μ., πάχος τοιχωμάτων 0.03μ. Και ο πίθος αυτός εντοπίστηκε σε στρώμα ποταμίσιων κροκάλων, πάχους 0.68μ.-0.70μ. και κάτω από αυτόν υπήρχε στρώμα έντονου αμμοχάλικου. Ο σκελετός βρέθηκε θρυμματισμένος. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XVII:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.63μ. επάνω από το οδόστρωμα. Είχε προσανατολισμό Β-Ν και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Σωζόταν το κάτω μέρος του σώματός του και το στόμιό του φρασσόταν με ασβεστολιθικό λίθο. Είχε μήκος 1.17μ. και διάμ. κοιλίας (εσωτ.) 0.93μ. Ο σκελετός ήταν θρυμματισμένος. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XVIII:

Ταφικός. Βρέθηκε πλησίον του προηγούμενου και στα ΝΔ του. Πρόκειται για μικρό διαστάσεων πίθο, μήκους 0.48μ. και διαμ. 0.46μ. που ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και είχε προσανατολισμό Β/ΒΑ-Ν/ΝΔ με το στόμιο Ν/ΝΔ. Αποκαλύφθηκε σε 4.52μ. επάνω από το οδόστρωμα. Ο σκελετός ήταν θρυμματισμένος. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XIX:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.18μ. επάνω από το οδόστρωμα, είχε προσανατολισμό Α–Δ και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Σωζόταν σε μήκος 0.83μ. και διάμ. κοιλιάς 0.63μ. Το στόμιό του προς τα Α. Ο σκελετός ήταν θρυμματισμένος. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σε δύο κομμάτια οκτώσχημη πόρπη, κατασκευασμένη από συνεχές χάλκινο σύρμα, που χρονολογείται στον 9^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Alexander, 9–11, τύπος Ib], η οποία βρίσκεται παράλληλο σε μία ανάλογη πόρπη, που προέρχεται από το ιερό των Λουσών [πρβλ. Reichel – Wilhelm, 53, εικ. 83] και σε δύο, που βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου 46 του νεκροταφείου της μολοσσικής κώμης Βίτσα [πρβλ. Βοκοτοπούλου, 134, εικ. 211β].

ΠΙΘΟΣ XX:

Ταφικός. Βρέθηκε στα Ν του πίθου XVIII και σε απόσταση 0.25μ. και αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.52μ. επάνω από το οδόστρωμα. Είχε προσανατολισμό Α–Δ και το στόμιο στα Α. Πλακοειδείς λίθοι έφρασσαν το στόμιό του και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Είχε μήκος 1.44μ. και διάμ. κοιλιάς 0.80μ. Ο σκελετός βρέθηκε θρυμματισμένος. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XXI:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.36μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος και σωζόταν εν μέρει. Είχε προσανατολισμό ΒΔ–ΝΑ και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Δεν βρέθηκε σκελετός ούτε κτερίσματα.

ΠΙΘΟΣ XXII:

Ταφικός. Βρέθηκε στα Α του προηγούμενου και αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.54μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Σωζόταν το κάτω μέρος του σώματός του. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και είχε προσανατολισμό ΒΔ–ΝΑ. Το στόμιό του βρισκόταν στα ΝΑ και μικροί λίθοι το έφρασσαν. Σωζόταν σε μήκος 1.05μ. και είχε διάμετρο 0.80μ. Το κάτω μέρος του έλειπε· πιθανόν να καταστράφηκε, όταν τοποθετήθηκε ο πίθος XX. Ο σκελετός ήταν θρυμματισμένος. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XXIII:

Ταφικός. Βρέθηκε στα Ν του προηγούμενου και αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.14μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Είχε προσανατολισμό ΒΔ–ΝΑ με το στόμιο στα ΝΑ. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και είχε προσανατολισμό ΒΔ–ΝΑ. Το στόμιό του βρισκόταν στα ΝΑ και το έφρασσε πλακοειδής λίθος. Σωζόταν σε μήκος 1.60μ. και είχε διάμ. κοιλιάς (εσωτ.) 0.92μ.

ΠΙΘΟΣ XXIV:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.50μ. επάνω από το οδόστρωμα και είχε προσανατολισμό Β–Ν. Είχε τοποθετηθεί με την κοιλιά στο χώμα και το στόμιό του βρισκόταν στα Β, που το έφρασσε πλακοειδής λίθος διαστάσεων 0.57μ. x 0.56μ. x 0.05μ. Η δυτική πλευρά του είχε εν μέρει καταστραφεί, πιθανόν κατά την τοποθέτηση του πίθου XXIII. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση. Δύο όστρακα βρέθηκαν στο εσωτερικό του, εκ των οποίων το ένα ανήκει σε σκύφο, που χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora VIII πίν. 8, 137], και το άλλο είναι αδιάγνωστο.

ΠΙΘΟΣ XXV:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.55μ. επάνω από το οδόστρωμα. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και είχε προσανατολισμό Β–Ν με το στόμιο στα Ν. Πλακοειδής λίθος διαστάσεων 0.60μ. x 0.65μ. x 0.08μ. έφρασσε το στόμιό του, τον οποίο στήριζαν τρεις μικρότερες πέτρες (εικ. 1220). Είχε μήκος 1.80μ., διάμ. κοιλιάς (εσωτ.) 0.92μ. και πάχος τοιχωμάτων 0.03μ. Σωζόταν το κάτω μέρος του σώματός του. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στο λαιμό του πίθου. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XXVI:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε 4.12μ. επάνω από το οδόστρωμα, είχε προσανατολισμό Α–Δ και το στόμιο στα Α. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και το κάτω μέρος του σώματός του έλειπε, πιθανόν να καταστράφηκε, όταν τοποθετήθηκε ο πίθος XXVII. Σωζόταν σε μήκος 0.85μ., διάμ. κοιλιάς (εσωτ.) 0.77μ., πάχος τοιχωμάτων 0.02μ. Λίθος (κοκκινόπετρα) διαστάσεων 0.58μ. x 0.45μ. x 0.08μ. έφρασσε το στόμιό του. Ο σκελετός δεν

σωζόταν και ήταν διαταραγμένος, αφού οστά κνημών βρέθηκαν επάνω στο κρανίο. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XXVII:

Ταφικός. Βρέθηκε Α του πίθου XXV και σε απόσταση 0.46μ. Αποκαλύφθηκε σε 4.41μ. επάνω από το οδόστρωμα. Είχε προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Το στόμιό του βρισκόταν στα Ν και φρασσόταν από ασβεστολιθικό λίθο διαστάσεων 0.51μ. x 0.64μ. x 0.05μ. Είχε μήκος 1.90μ., διάμ. κοιλίας (εσωτ.) 0.99μ., ύψος λαιμού 0.32μ., πλάτος χείλους 0.10μ. και πάχος τοιχωμάτων 0.03μ. Ο νεκρός ήταν εκτάδην με το αριστερό χέρι επάνω στη λεκάνη, το δεξί κατά μήκος του σώματος και το κρανίο στα Ν. Μήκος σκελετού 1.57μ. Ακτέριστος.

ΠΙΘΟΣ XXVIII:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.04μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Είχε προσανατολισμό Β/ΒΔ–Ν/ΝΑ (εικ. 122ι). Είχε μήκος 1.80μ., διάμ. κοιλίας 1.05μ. και μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα κάλυπτε το στόμιό του, που βρισκόταν στα Ν. Έλειπε μεγάλο τμήμα του άνω τμήματος του σώματός του. Κατά τον καθαρισμό του εσωτερικά βρέθηκε μεγάλη πέτρα διαστάσεων 0.65μ. x 0.44μ. x 0.13μ. και πολλά κομμάτια πίθων, τα οποία δεν ανήκαν στο ίδιο ταφικό πιθάρι. Από τον σκελετό βρέθηκε μόνον ένα οστό κνήμης και τμήμα σιαγόνας. Από το εσωτερικό του πίθου αυτού προέρχονται πέντε (5) όστρακα, εκ των οποίων τα τρία (3) είναι αδιάγνωστα, ενώ τα δύο (2) ανήκουν στο σώμα και στο χείλος σκύφου αντίστοιχα και χρονολογούνται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora VIII 49, πίν. 8, αρ. 147]. Πλησίον του στομίου του πίθου και προς τα ΝΔ περισυλλέγησαν όστρακα που ανήκουν σε γαστρώδη οινόχοη (εικ. 122ια). Δεν είναι ακέραιη. Έχει λαβή ταινιωτή κάθετη από το χείλος προς το σώμα και ως προς τη διακόσμηση και τον τύπο [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 125, εικ. 97, αρ. 103].

ΠΙΘΟΣ XXIX:

Ταφικός. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.19μ. επάνω από το οδόστρωμα. Είχε προσανατολισμό Α–Δ με το στόμιό στα Α. Ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα και μικρός ασβεστολιθικός λίθος έφραζε το στόμιό του. Είχε μήκος 0.70μ. και διάμ. κοιλίας 0.47μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά λεκάνης, που ανήκαν σε μικρό παιδί, και μικρό όστρακο αδιάγνωστο.

ΠΙΘΟΣ XXX:

Μεταξύ πίθου XXII και XXIII και ιδιαίτερα στο κάτω μέρος του πίθου XXIII βρέθηκαν συσσωρευμένα αρκετά κομμάτια πίθου, το ένα επάνω στο άλλο, τα οποία πιθανότατα να ανήκουν σε άλλον, ο οποίος θεωρούμε ότι καταστράφηκε, προκειμένου να τοποθετηθεί ο πίθος XXIII. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε όστρακα.

ΠΙΘΟΣ XXXI:

Ταφικός. Βρέθηκε στα Α του πίθου XIII και σε ύψος 4.58μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Είχε προσανατολισμό Α–Δ και ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα. Έλειπε μεγάλο τμήμα του σώματός του. Είχε μήκος 1.60μ., διάμ. κοιλίας 0.92μ., διάμ. στομίου 0.50μ. και ύψος λαιμού 0.16μ. Πλακοειδής ασβεστολιθικός λίθος διαστάσεων 0.60μ. x 0.435μ. x 0.05μ. έφρασε το στόμιό του, που βρισκόταν στα ανατολικά. Ο σκελετός ήταν θρυμματισμένος. Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν δύο όστρακα αδιάγνωστα και το πρόσθιο τμήμα σιδερένιας φυλλόσχημης αιχμής δόρατος με επίπεδη λεπίδα, που σώζεται σε μήκος 0.07μ. Η αιχμή δόρατος ανήκει στον τύπο Μ της Βίτσα και χρονολογείται γύρω στο 750 π.Χ. [πρβλ. Βοκοτοπούλου 118–119, εικ. 185α]. Πλησίον του λίθου που έφρασε το στόμιό του πίθου, βρέθηκε σιδερένια αιχμή δόρατος μήκους 0.11μ.. Είναι μακρόστενη, φυλλόσχημη με επίπεδη λεπίδα και σύμφυτο αυλό, η οποία μπορεί να παραλληλιστεί με τις αιχμές τύπου Ρ από τη Βίτσα του 8^{ου} αι. π.Χ. και με άλλη από το ιερό της Αοντίας Αρτέμιδος από το Άνω Μαζαράκι Αχαΐας [πρβλ. Βοκοτοπούλου, σχ. 103. Επίσης Γκαδόλου 1996–1997, 69, εικ. 10 με ανάλογη από το ιερό της Αοντίας Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι].

ΠΙΘΟΣ XXXII:

Αποθηκευτικός. Βρέθηκε στα Ν των τάφων IV και V σε απόσταση 9.50μ. Σωζόταν το κάτω μέρος του σώματός του και ήταν τοποθετημένος κάθετα στο χώμα.

ΤΑΦΙΚΟ ΑΓΓΕΙΟ III (;):

Πλησίον του πίθου X βρέθηκε το κάτω μέρος αγγείου, σπασμένο σε πολλά κομμάτια.

ΤΑΦΙΚΟ ΑΓΓΕΙΟ IV:

Στα Α του πίθου XIV και πλησίον αυτού εντοπίστηκε στο έδαφος μικρή κοιλότητα διαμέτρου 0.30μ. και μία μετρίου μεγέθους πέτρα, η οποία πιθανόν να κάλυπτε το στόμιο κάποιου αγγείου. Η κοιλότητα αποκαλύφθηκε σε ύψος 4.19μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Κατά τον καθαρισμό του πίθου XIV, στο σημείο αυτό ο τεχνίτης Ιω. Χρυσικός περισυνέλεξε τέσσερα (4) κομμάτια μεγάλου αγγείου πιθανόν συνανήκοντα και δύο (2) τμήματα στρεπτών λαβών, καθώς και μικρό κάρθαρο, που χρονολογείται στα ΥΓΕ χρόνια, με ανάλογο που προέρχεται από τον Καταρράκτη Πατρών [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 134, εικ. 109, 122]. Πιθανόν να ανήκουν στο αγγείο για το οποίο είχε δημιουργηθεί η κοιλότητα στο έδαφος.

ΤΑΦΙΚΟ ΑΓΓΕΙΟ V:

Βρέθηκε πλησίον του πίθου XXV στο κάτω μέρος αυτού και προς τα Α, σε ύψος 4.20μ. επάνω από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Πρόκειται για πιθοειδές αγγείο, το οποίο βρέθηκε σπασμένο. Δεν έχει συγκολληθεί. Είχε προσανατολισμό Α-Δ με το στόμιο στα Δ. Κατά τον καθαρισμό του αγγείου περισυνελέγησαν λίγα όστρακα, μεταξύ των οποίων μία λαβή που ανήκει σε οινοχόη και χρονολογείται περ. 590-580 π.Χ. [ως προς τον τύπο πρβλ. Corinth XIII πίν. 19, 4] και κομμάτια αγγείου, τα οποία φέρουν κάθετες και οριζόντιες γραμμές, διακόσμηση που χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ. έως και τον 6^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth XV III πίν. 11, 219c]

ΤΑΦΟΣ IV:

Αποκαλύφθηκε σε ύψος 3.43μ. επάνω από το οδόστρωμα. Κεραμοσκεπής και με προσανατολισμό Α-Δ. Ένα ζεύγος αντωπών κεραμίδων αποτελούσαν την κάλυψή του. Το μήκος του ήταν 1.40μ. και το πλάτος του 0.45μ. Κατά μήκος της βόρειας μακράς πλευράς του ήταν τοποθετημένες μικρές κροκάλες. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος απευθείας στο χώμα με το κρανίο στα Α και εκτάδην. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο μικρά όστρακα μελαμβαφή αδιάγνωστα. Ο σκελετός ήταν ακέραιος και είχε μήκος 1.60μ.

ΤΑΦΟΣ V:

Βρέθηκε στα Ν/ΝΑ του προηγούμενου και σε απόσταση 1.10μ. Κεραμοσκεπής και με προσανατολισμό Α-Δ. Μία κεραμίδα αποτελούσε την κάλυψή του. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 3.66μ. επάνω από το οδόστρωμα. Είχε μήκος 1.06μ., πλάτος 0.38μ. στα Α και 0.34μ. στα Δ. Ο νεκρός (μικρό παιδί) ήταν τοποθετημένος επάνω σε κοίλη κεραμίδα μήκους 1.05μ. Ακτέριστος.

α/α 64

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Σχ. 23. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)

ΘΕΣΗ Καλύβες

ΧΩΡΙΟ Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 780μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Ταφικοί πίθοι ΓΕ (;) χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται Δ της θέσης Ξηρόκαμπος (**αρ. 63, χάρτης 6**) και αποτελεί πιθανότατα συνέχειά της. Το 1990, στην ιδιοκτησία Θ. Κουτρουμάνη, κοντά στο κέντρο «Δανάη» που σήμερα ονομάζεται «Λευκή Πύλη» και στην αριστερή/βόρεια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, ερευνήθηκαν τρεις ταφικοί πίθοι. Η εύρεσή τους έγινε από τον χειριστή του μηχανικού εκσκαφέα. Τα αποτελέσματα της σωστικής ανασκαφής των πύθων εκ παραδρομής δεν συμπεριελήφθησαν στα Χρονικά του ΑΔ από την αρχαιολόγο Μ. Κωτσάκη (Ημερ. ανασκαφής αρ. 156 και τα με αρ. πρ. Φ111/Γ3–23/1846/20.4.1990 και Φ111/Γ7–63/2406/25.5.1990 Τηλεφωνικά Σήματα της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ προς το Αστυνομικό Τμήμα Καλαβρύτων). Και οι πίθοι αυτοί ήταν τοποθετημένοι με την κοιλιά στο χώμα και είχαν διεύθυνση Β–Ν (**σχ. 23**). Ο πίθος Ι, ύψους 1.55μ., διάμ. στομίου 0.46μ. και διάμ. κοιλίας 0.98μ., βρέθηκε κενός και κατά την ανασκαφέα «σίγουρα είχε ερευνηθεί από τους παρισταμένους». Ανατολικά του πίθου Ι, εντοπίστηκε ο πίθος ΙΙ, ύψους 1.80μ., διάμ. στομίου 0.43μ. και διάμ. κοιλίας 1.06μ. Στα ελάχιστα χώματα που είχαν απομείνει στον πυθμένα του πιθαριού βρέθηκαν χάλκινο δακτυλίδι και σιδερένιο καρφί. Ο πίθος ΙΙΙ είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα και στο εσωτερικό του βρέθηκε σιδερένιο αντικείμενο.

α/α 65

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 123–142. Σχ. 24–35. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**

ΘΕΣΗ Αγία Παρασκευή

ΧΩΡΙΟ Καλάβρυτα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 720μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμική ΥΝ, ΠΕ, ΜΕ, ΓΕ, ΥΓΕ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ και ΥΡΩΜ χρόνων. Πίθος ΥΓΕ χρόνων, τάφος ΡΩΜ χρόνων. Τμήμα οχύρωσης και αναλημματικός τοίχος

ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Ιω. Χρυσικός

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πίκουλας 1980–1981, 343. Αλεξοπούλου 1999, 265–266. Αλεξοπούλου 2005β, 295. Αλεξοπούλου 2005α (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2007 (υπό έκδοση).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**), στην αριστερή/βόρεια πλευρά της επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας και οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο εξωκλήσι.

Το 1999 πραγματοποιήθηκαν εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση ξενοδοχειακής εγκατάστασης, ιδιοκτησίας Στάθη Μουτζουρούλια. Προκειμένου να διευκολυνθεί το έργο δημιουργήθηκαν πλατώματα, λόγω του ότι το έδαφος είναι επικλινές και κατά τόπους βραχώδες. Οικοδομικά λείψανα δεν εντοπίστηκαν. Σε απόσταση 5μ. ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας του εξωκλησιού της Αγίας Παρασκευής ήλθε στο φως κεραμοσκεπής τάφος με παιδική ακτέριστη ταφή, μήκους 1μ. και μεγ. πλάτους 0.55μ. Σε δύο τμήματα κεραμίδας [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης], που αποτελούσαν την κάλυψη του τάφου, εσώζετο στο ένα η επιγραφή ΑΡ Ι < και στο άλλο το γράμμα Ν, ύψ. γραμμάτων 0.018μ.

Νοτιότερα του τάφου βρέθηκε πίθος με την κοιλιά στο έδαφος, διεύθυνσης ΒΑ/Α-ΝΔ/Δ, στο εσωτερικό του οποίου δεν βρέθηκαν οστά. Στο ανατολικό τμήμα του ακινήτου και αριστερά του δρόμου που οδηγεί στο Κάστρο, αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού (σωζ. μήκους 2μ.), διεύθυνσης Β-Ν, με κτιστά τοιχώματα (πλ. 0.20μ.) και συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα. Από όλη την έκταση συγκεντρώθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής, η οποία καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, και περιυπελέγησαν πολλά κομμάτια πύθων. Μεταξύ των οστράκων βρέθηκε θραύσμα (εικ. 123, σχ. 24) χείλους αγγείου της ΝΝ εποχής [πρβλ. Athenian Agora, XIII πίν. 13, εικ. 210], τμήμα λαβής πιθανόν ΠΡ χρόνων (εικ. 124), θραύσμα επίπεδης βάσης ΜΕ χρόνων [πρβλ. Τζαβέλλα-Εντζεν, πίν. 55ζ] και όστρακο της ΥΓΕ περιόδου με εμπιέστη κυματοειδή διακόσμηση (εικ. 125, σχ. 25) του τελευταίου τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Gadolou 2002, 183, πίν. 16, Rak 546, αρ. 96 στον κατάλογο και Schauer 1996–1997, 267–269, εικ. 21]. Επίσης, βρέθηκαν θραύσματα κάθετων ταινιωτών λαβών, που φύονται από το χείλος προχοειδούς αγγείου, φέρουν ίχνη μελανού γανώματος (εικ. 126) και χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 1^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX 1, 299, εικ. 39, πίν. 51]. Στα Β του εξωκλήσιου της Αγίας Παρασκευής και πολύ κοντά σε αυτό εντοπίστηκε αρχαίος τοίχος.

Τον Δεκέμβριο του 2004 (22.12.2004) στην ιδιοκτησία Χρ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε), η οποία βρίσκεται περίπου 100μ. Α/ΒΑ του ναυδρίου της Αγίας Παρασκευής, άρχισαν οι εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση πέντε πολυτελών πέτρινων κατοικιών. Η ανατολική πλευρά του αγροτεμαχίου ορίζεται από τον αγροτικό δρόμο που οδηγεί στο Κάστρο. Στο μέσον περίπου της πλευράς αυτής του ακινήτου, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών τον Δεκέμβριο του 2004, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0.65μ. πίθος (I/2004), ο οποίος ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά στο χώμα, είχε προσανατολισμό Α-Δ με το στόμιο στα Α. Καταστράφηκε εν μέρει από το μηχανικό εκσκαφέα. Το στόμιό του, διαμέτρου (εσωτερικής) 0.60μ., φρασσόταν από πήλινη πλάκα, κοκκινωπού χρώματος, διαστάσεων 0.76μ. x 0.51μ. x 0.035μ. Αργοί λίθοι βρέθηκαν κοντά στην πλάκα, προφανώς για τη στήριξή της. Η μέγιστη σωζόμενη διάμετρος της κοιλιάς του πίθου Ι ήταν 0.95μ. και το σωζόμενο ύψος του 0.78μ. Είχε έξω νεύον χείλος, πλάτους 0.16μ., μέγιστου πάχους 0.03μ. και διαμέτρου λαιμού 0.57μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν θρυμματισμένα οστά και εξωτερικά του πίθου περιυπελέγησαν όστρακα εντελώς εφθαρμένα. Λόγω του χειμώνα και της σφοδρής κακοκαιρίας, οι εκσκαφικές εργασίες σταμάτησαν και ξανάρχισαν τον Μάιο του 2005, αφού το ακίνητο δεσμεύτηκε, προκειμένου να διεξαχθεί σωστική ανασκαφή. Η έρευνα διήρκεσε από 9.5.2005 έως 3.6.2005 και από 21.10.2005 έως 27.10.2005 και η δαπάνη της ανασκαφής επιβάρυνε τον προϋπολογισμό του έργου.

Στην Α πλευρά του ακινήτου, κατά τη διάρκεια διάνοιξης του σκάμματος για τη θεμελίωση μίας εκ των πέντε υπό ανέγερση οικιών, ήλθε στο φως κατασκευή με διεύθυνση Ν/ΝΑ-Β/ΒΔ. Προς διευκόλυνσή μας ονομάσαμε συμβατικά την κατασκευή αυτή ΤΧ1 (Τοίχος 1). Είναι κατασκευασμένος από ημίεργους και ακατέργαστους ασβεστολιθικούς λίθους διαφόρων μεγεθών (εικ. 127, σχ. 26–27). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 41.70μ., εντός των ορίων της ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου, ωστόσο τόσο στα Β όσο και στα Ν του νοητού άξονα υπάρχουν διάσπαρτοι ασβεστολιθικοί λίθοι, που μαρτυρούν τη συνέχειά του και προς τις δύο πλευρές. Στο μεγαλύτερο τμήμα του μπορούμε να διακρίνουμε την ύπαρξη δύο μετώπων (εικ. 128–129), εσωτερικού και εξωτερικού, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι

πρόκειται για οχυρωματική κατασκευή. Εσωτερικά των δύο παρειών (μετώπων) υπάρχει γέμισμα από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, λίγη λατύπη και χώμα (**εικ. 130**). Εξαιτίας της κλίσης του εδάφους, ο τοίχος έχει μετατοπισθεί προς τα Δ. Ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα του η κλίση είναι ορατή (**εικ. 131**). Στο νότιο τμήμα, το οποίο δεν είναι μετατοπισμένο, το πλάτος του είναι 1.80μ.–1.82μ. και βρίσκεται σε ύψος 2.76μ. από το σταθερό σημείο Σ0 της ανασκαφής. Το σταθερό σημείο της ανασκαφής τοποθετήθηκε από τον υπομηχανικό της Εφορείας στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του ακινήτου. Το δυτικό μέτωπο έχει ύψος 0.53μ. Από το νότιο άκρο του TX1 και σε μήκος 17.70μ. προς τα Β είναι ορατά και τα δύο μέτωπα. Στα δυτικά του σημείου αυτού εντοπίστηκε ο πίθος Ι το χειμώνα του 2004. Εδώ, τμήμα του TX1 έχει καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Παρόλα αυτά, είναι ορατές δύο σειρές λίθων, η ανατολική μήκους 3.30μ. και η δυτική μήκους 4.67μ., που μαρτυρούν τη συνέχεια των δύο παρειών (μετώπων) του TX1. Το πλάτος εδώ είναι 2μ. περίπου. Σε απόσταση 30.70μ. από το ΝΑ πέρασ του TX1 και προς τα Β, σώζεται μόνο το ανατολικό μέτωπο. Αποκαλύφθηκε σε ύψος 1.49μ. από το Σ0, αφαιρώντας επίχωση πάχους 0.60μ. Το πλάτος του σε αυτό το σημείο κυμαίνεται από 2.50μ. έως 3μ. και τούτο γιατί έχει υποστεί μετακίνηση προς τα Δ. Στο βόρειο πέρασ το πλάτος είναι 2.20μ., το ύψος 1.24μ. και είναι ορατά και τα δύο μέτωπα (**σχ. 28**).

Στο Ν τμήμα του ακινήτου και σε απόσταση 10.40μ. από το ΝΑ πέρασ του TX1, προς τα Δ, ερευνήθηκε τοίχος, έστω TX2 (Τοίχος 2), διεύθυνσης ΒΑ/ΝΔ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 5.60μ. Είναι κατασκευασμένος από λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους.

Δυτικότερα του TX1 και σε απόσταση 24.50μ., ερευνήθηκε άλλος τοίχος, έστω TX3 (Τοίχος 3), σχεδόν παράλληλος του πρώτου, διεύθυνσης Β/ΒΔ–Ν/ΝΑ, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 41μ. και πλάτος 0.45μ. Ήταν κατασκευασμένος από ακατέργαστους και ημίεργους ασβεστολιθικούς λίθους, λευκού και γκριζού χρώματος. Πρόκειται για αναλημματικό τοίχο (**εικ. 132, σχ. 29**). Σε τομή που διενεργήθηκε δυτικά του, διαστάσεων 2.50μ. x 1μ., αποκαλύφθηκε ότι η όψη του είναι από μεγάλους λίθους (**εικ. 133**) και σωζόταν σε ύψος 1.14μ., θεμελιωμένος σε στρώμα χαλικιού και κεραμίδων (**εικ. 134**), έχει κατεύθυνση Β–Ν, ενώ το υπόλοιπο τμήμα κάμπτεται προς τα ΒΑ και ακολουθεί την καμπή της πλαγιάς. Στο βόρειο πέρασ του βρέθηκε λιθοσωρός.

Μεταξύ TX1 και TX3 αποκαλύφθηκε πίθος (II/2005). Είχε προσανατολισμό Α/Δ και το στόμιό του φραζόταν από μία ασβεστολιθική πλάκα, την οποία συγκρατούσε αργός λίθος (**εικ. 135, σχ. 30**). Το ύψος του ήταν 0.84μ. και η διάμετρος της κοιλίας 0.56μ., ενώ η διάμετρος (εσωτερική) του στομίου ήταν 0.26μ. Εξωτερικά του πίθου και κοντά στο στόμιό του βρέθηκαν δύο μικρές οινοχόες, εκ των οποίων η μία σε θραύσματα (αρ. κατ. 15774 ΠΜΜ), τμήμα υψίποδου κρατήρα κοντά στη κοιλιά (αρ. κατ. 15778 ΠΜΜ) και δύο κοντά στην κομβοειδή βάση του, μικρό ανοιχτό αγγείο με έξω νεύον χείλος και οπές ανάρτησης και κάλαθος (αρ. κατ. 15779 και 15780 ΠΜΜ αντίστοιχα). Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν όστρακα συνανήκοντα σε δύο δίωτους σκύφους (αρ. κατ. 15773, 15777 ΠΜΜ) και ένας ακέραιος δίωτος σκύφος (αρ. κατ. 15775 ΠΜΜ). Ο σκελετός ήταν θρυμματισμένος. Βρέθηκε σε βάθος ±1.29μ. από το Σ0 της ανασκαφής. Τα αγγεία χρονολογούνται στους ΥΓΕ χρόνους και έχουν ως εξής:

1. Δίωτος σκύφος [αρ. κατ. 15773 ΠΜΠ], (**εικ. 136, σχ. 31**), χρον. γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, VIII 47, πίν. 8, αρ. 126–127 και Γκαδόλου

- 2008, 113, εικ. 83, 76, ως προς το σχήμα]. Έχει ύψος 0.06μ., διαμ. 0.12μ. και διαμ. βάσης 0.047μ.
2. Οινοχόη σωζ. ύψους 0.11μ., διαμ. 0.065μ., (αρ. κατ. 15774 ΠΜΠ), με διακόσμηση επάλληλων ταινιών (**εικ. 137, σχ. 32**), χρον. γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. [ως προς το σχήμα, πρβλ. Athenian Agora, VIII 36, πίν. 4, αρ. 44–49].
 3. Ακέραιο δίωτο σκυφίδιο (**εικ. 138, σχ. 33**) με διακόσμηση επάλληλων μελανών ταινιών, ύψους 0.031μ., διαμ. 0.056μ. Πρόκειται για μικκύλο αγγείο τελετουργικής χρήσης (αρ. κατ. 15775 ΠΜΠ). Χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, VIII 47, πίν. 8, αρ. 126–127].
 4. Θραύσματα οινοχόης, που σώζουν διακόσμηση επάλληλων μελανών ταινιών, χρον. 750–725 π.Χ. [ως προς το σχήμα, πρβλ. Athenian Agora, VIII 36, πίν. 4, αρ. 44–49].
 5. Δίωτο σκυφίδιο με οριζόντιες υπερυψωμένες λαβές (**εικ. 139, σχ. 34**), ελλιπές κατά το ήμισυ (αρ. κατ. 15777 ΠΜΠ), χρονολογείται στην ΥΓΕ περίοδο [πρβλ. Athenian Agora, VIII 47, αρ. 125, πίν. 8. Γκαδόλου 2008, 136, εικ. 112, αρ. 127].
 6. Μικρό ακέραιο, εκτός μικρού τμήματος, ανοιχτό αγγείο (**εικ. 140**) με πεπλατυσμένο χείλος. Στο οριζόντιο έξω νεύον χείλος του αγγείου (αρ. κατ. 15779 ΠΜΠ) υπάρχουν δύο οπές για ανάρτηση.
 7. Τμήμα υψίποδου κρατήρα (**εικ. 140**). Σώζεται τμήμα του ποδιού, που είναι κυλινδρικού σχήματος (αρ. κατ. 15778 ΠΜΠ). Χρονολογείται στην ΥΓΕ εποχή [πρβλ. Athenian Agora, VIII 42, αρ. 92–93, πίν. 5].
 8. Κάλαθος (**εικ. 141, σχ. 35**) με διακόσμηση επάλληλων μελανών ταινιών (αρ. κατ. 15780 ΠΜΠ). Ως προς τον τύπο [πρβλ. Corinth, XV III 338, πίν. 73, αρ. 2053, το οποίο είναι μικκύλο].

Σε μικρή απόσταση από τον πίθο Π/2005 και λίγο βορειότερα βρέθηκε άλλος, ΠΙ/2005 (**σχ. 30**), σε βάθος $\pm 1.36\mu$. από το Σ0 της ανασκαφής (**εικ. 142**). Ήταν στο μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένος από παλαιά, με πηλό διαβρωμένο και είχε κατεύθυνση ΒΔ/ΝΑ. Λίθινη πλάκα που βρέθηκε παρακείμενη πιθανώς έφραζε το στόμιό του. Σωζόταν σε ύψος 1.50μ. και είχε διάμ. κοιλίας 1.09μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνον λίγα οστά. Στα Ν/ΝΑ της ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου και σε απόσταση 100μ. περίπου από αυτήν, το 2007 (11.6.2007), κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του ακινήτου ιδιοκτησίας Θεοφ. Ντάρμα και στη Β πλευρά του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν λίθοι, οι οποίοι είχαν προσανατολισμό Α–Δ και φαινόταν ότι αποτελούσαν τοίχο. Σε αραιά διαστήματα υπάρχουν λίθοι ντόπιου ασβεστόλιθου, οι οποίοι φαίνονται ότι «δεν είναι τυχαία τοποθετημένοι». Στο ανατολικό πέρας αυτών και σε μήκος 2μ., ο τοίχος σώζει δύο μέτωπα και στο σημείο αυτό έχει πλάτος 1.20μ. Μεταξύ των δύο μετώπων εντοπίστηκαν ποταμίσιες κροκάλες, που καταλάμβαναν άξονα 1.30μ. x 0.80μ. Από τον καθαρισμό του στρώματος των ποταμίσιων πετρών περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα των ΚΛ χρόνων και μεταξύ αυτών βρέθηκε όστρακο ΥΝ εποχής, που αφορά σε ωτόσχημη λαβή [πρβλ. Athenian Agora, XIII 39, αρ. 137, πίν. 9], και δύο μικρά χειροποίητα, πιθανόν ΠΡ χρόνων. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 18μ. περίπου, χωρίς όμως οι λίθοι να έχουν κάποια συνοχή μεταξύ τους. Από τον καθαρισμό τους περισυνελέγησαν δύο σάκκοι χονδροειδούς κεραμικής, που αφορούν σε τμήματα κεραμίδων στέγης και τμήματα χειλέων πίθων. Ένα τμήμα χείλους σώζεται σε μήκος 0.26μ., σωζ. ύψ. 0.15μ. και σε πλάτος (χείλους) 0.10μ. Η σειρά των λίθων εκτείνεται και εκτός της ιδιοκτησίας Θεοφάνους Νταρμά στην όμορη προς Α ιδιοκτησία. Το πλάτος του τοίχου (ΤΧ1) παραπέμπει σε ισχυρή κατασκευή, η οποία πιθανότατα να έχει σχέση με την οχύρωση του χώρου. Στα Ν του οικοπέδου, εκτός της περιφράξης και παραπλεύρως αυτής εντοπίστηκε αρχαία διάνοιξη (;) με προσανατολισμό Δ–Α, η οποία οδηγεί προς το Κάστρο της Ωριάς, κοντά στη Δ/ΝΔ πλευρά του, ορατού πλάτους 2μ. Παραπλεύρως της διάνοιξης και με ίδιο προσανατολισμό, στην προς Ν.

όμορη ιδιοκτησία υπάρχει τοίχος, ο οποίος ανήκει σε κτήριο και έχει μήκος 5μ. και πλάτος 0.30μ.–0.35μ.

- α/α** 66
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 143–144. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
- ΘΕΣΗ** Μαρτόπολις
- ΧΩΡΙΟ** Κάτω Βλασία
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 700μ.
- ΚΑΤΑΛΟΓΑ** Οικοδομικά λείψανα, αδιάγνωστα
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 9.12.2005
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Οικονομόπουλος, Γ. Καραμεσίνη
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΙΚ, 99–100, 257. ΚΕ, 264.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Βρίσκεται στα Α του λόφου Καστρίτσι (**αρ. 67, χάρτης 7**), στη δεξιά/ανατολική όχθη του ποταμού Σελινούντα και στους δυτικούς πρόποδες του πρόβουνου του όρους Κρασιά. Από εδώ είναι ορατός ο χώρος του λόφου Καστρίτσι (**εικ. 143**). Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων ευτελούς κατασκευής (**εικ. 144**) αλλά όχι και κεραμική. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί εδώ την αρχαία Τρίτεια, ή Τρίτεια.
- α/α** 67
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
- ΘΕΣΗ** Καστρίτσι
- ΧΩΡΙΟ** Κάτω Βλασία
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 852μ.
- ΚΑΤΑΛΟΓΑ** Αρχαία πόλη: Λεόντιον
- ΑΥΤΟΨΙΑ** Πολλαπλές αυτοψίες
- ΟΔΗΓΟΣ** (Γ. Καρπής)
- ΠΗΓΕΣ** Πολ. II 41, 12. Πaus. VII 10, 5–12, 8.
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Leake, II 117 και III 205, 419–420. Boblaye, 21 κ.ε. Duhn, 69–70. Öjh 4 (1901)74. ΙΚ, 99, 153–154, 257. ΚΕ, 261, 264. Bölte 1925, 71–76. Meyer, 111–118. Νεράντζουλης, I 5, 23–24. Bingen 1954, 405, υποσ. 6. Courbin 1954, 124. Courbin 1955, 252. Daux 1958, 725. Daux 1959, 620. Bon 1969, 455. Papadopoulos 1979, 32. Baladié 1980, 82. Παπαχατζής 1980, 132, υποσ. 2. Jost 1987–1988, 219–224, πίν. 28–30. Rizakis 1995, 308, 310–311. Λεξικό 2001, 104, 701. Kourelis, 292. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση είναι εξαιρετικά σημαντική, ευρισκόμενη στα όρια μεταξύ Αρκαδίας και Αχαΐας καθόλη τη διάρκεια των ιστορικών περιόδων. Σχετικά με την περιγραφή και τη σημασία της βλ. **κεφ. VII, ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ**.

- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 145. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Κάστρο Τρεμουλά
ΧΩΡΙΟ Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.391μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Οχυρό ΥΒΥΖ χρόνων, δεξαμενή
ΑΥΤΟΨΙΑ 25.4.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Κατσιδήμας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, III 113, 179. AZ, 69–70. Κορύλλος, 126. ΚΕ, 155–156. Meyer, 109. Bon 1951, 84, 101, 108, 132–133, 161. Bon 1969, 468–469, 634. Σφηκόπουλος, 187–188. Πίκουλας 1980–1981, 337–372. ΑΡΚΑΔΙΑ, 40–76. Kourelis, 278–279.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στο βουνό Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μικρός Γκρεμουλ(ι)άς (ύψους 1.391μ.) στα ΝΑ του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρου των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**), από το οποίο χωρίζεται με ένα διάσελο. Ο Γ. Παπανδρέου σημειώνει ότι λέγεται Πριόνι, ενώ στο χάρτη της ΓΥΣ αναφέρεται Γκρεμουλάς (**εικ. 145**). Από τους περιηγητές αναφέρονται ερείπια φράγκικου πύργου και φρουρίου, θεμελιωμένα στον απότομο τραπεζοειδούς σχήματος βράχο, ο οποίος καλείται «Τρεμουλάς», πιθανόν από το όνομα του Φράγκου Δεσπότη de la Tremouille. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν λιθοσωροί, πέτρες με δουλεμένη την επιφάνειά τους και ίχνη δεξαμενής, τα οποία είναι τα μοναδικά κατάλοιπα. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε θεμέλια εξαιτίας των λιθοσωρών. Λόγω της μικρής έκτασης που καταλαμβάνουν τα κατάλοιπα, φαίνεται ότι ανήκουν σε πύργο και δεξαμενή παρά σε οχυρό. Η θέση δεσπόζει της περιοχής και οι Ι. Θ. Σφηκόπουλος και Κ. Kourelis αναφέρουν ότι πρόκειται για κατασκευή υποδεέστερης του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**). Δεν αποκλείεται όμως, λόγω της σπουδαιότητάς της, η θέση αυτή να χρησιμοποιήθηκε και στην αρχαιότητα ως «φυλακείον», αφού ανατολικότερα βρίσκεται αρχαίος ναός (**αρ. 76, χάρτης 6**).
- α/α** 69
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 146–149. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Κιούπια
ΧΩΡΙΟ Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 960μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πίθος με ευρήματα των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Μαστροκώστας 1961–1962, 130–132, πίν. 156. Howell, 96. Παπαχατζής 1980, 249, υποσ. 2. Πίκουλας 1980–1981, 337–358 και ειδικότερα 356. Ρίκουλας 1999α, 249, 255, 298–299, 301–302. Γκαδόλου 2008, 36, 211–212, 227, εικ. 166–168. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Ν/ΝΑ των Καλαβρύτων, κάτω από το εικονοστάσι της Αγίας Παρασκευής (**αρ. 65, χάρτης 6**), στη δεξιά/νότια πλευρά της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας, της οποίας αποτελεί συνέχεια. Το 1961 βρέθηκε ταφικός πίθος, που υποδείχθηκε από τον Αντ. Ν. Τσούλο και ερευνήθηκε από τον Γυμνασιάρχη Π. Δορμπαράκη και τον Αντισυνταγματάρχη Π. Νικολαΐδη, οι οποίοι παρέδωσαν όλα τα ευρήματα στον Έφορο Αρχαιοτήτων Ευθ. Μαστροκώστα. Ο πίθος περιείχε μόνον όπλα:

1. Κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου (αρ. κατ. 79/1961 ΜΜΠ) που αποτελείται από δύο ημιτόμους, από τους οποίους το δεξιό είναι προσκολλημένο με γλωττίδα κάτω από το αριστερό. Στο κρανίο και κατά μήκος του μεγάλου άξονα υπάρχουν δύο ανάγλυφες παράλληλες γραμμές, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους 0.02μ. (**εικ. 146–147**) [Γκαδόλου 2008, 211, εικ. 166].
2. Δύο κνημίδες (αρ. κατ. 80/1961 ΜΜΠ), οι οποίες είναι ακέραιες, εκτός από μία μικρή απόκρουση που φέρει η αριστερή στην άνω γωνία της εσωτερικής πλευράς και στην κάτω της εξωτερικής, κοντά στην επιγονατίδα. Η δεξιά φέρει μικρή απόκρουση στο κάτω τμήμα της. Έχουν ύψος 0.348μ. Στο ύψος των γονάτων διακοσμούνται με έκτυπο ανθέμιο, που αποτελείται από πέντε ισοϋψή φύλλα, τα οποία ανοίγουν σε τριγωνικό ριπίδιο. Το μέσο φύλλο είναι ελαφρώς παχύτερο των άλλων. Κάτω από το ανθέμιο υπάρχουν δύο διακλαδωτοί ευθύγραμμοι έλικες. Διακρίνονται τρεις οπές για τη στερέωση των ιμάντων πρόσδεσης (**εικ. 148**) [Γκαδόλου 2008, 212, εικ. 167].
3. Σιδερένιο ξίφος (αρ. κατ. 81/1961 ΜΜΠ), το οποίο είναι αμφίστομο με συμφυή λαβή. Ένα μικρό τμήμα της λαβής φέρει απόκρουση (**εικ. 149**). Οι ακμές της λεπίδας στενεύουν κοντά στη ρίζα, ενώ κατά μήκος της υπάρχει ανάγλυφη γραμμή. Η λαβή φέρει συμφυείς με τις οπές σιδερένιους ήλους για το στέλεχος.
4. Χάλκινη αιχμή δόρατος (αρ. κατ. 84 ΜΜΠ), η οποία είναι ακέραιη, συνολικού μήκους 0.262μ. (μήκος λεπίδας 0.161μ.). Η λεπίδα είναι φλογόσχημη (**εικ. 149**) και ενισχύεται κατά μήκος με γωνιώδη ράχη. Στη κορυφή του αυλού φέρει δύο κυκλικές οπές για τη στερέωση του στελέχους [πρβλ. Μαστροκώστας 1961–1962, 130–132, πίν. 156 και Γκαδόλου 2008, 212, εικ. 168].
5. Δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων (αρ. κατ. 82, 83 ΜΜΠ), οι οποίες φέρουν ελαφρές αποκρούσεις και είναι φυλλόσχημες (**εικ. 149**). Η μία έχει μήκος 0.102μ. και η άλλη 0.211μ. [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 212, εικ. 168].

Η Α. Γκαδόλου χρονολογεί τα ανωτέρω ευρήματα στις αρχές της ΠΑΡΧ εποχής και θεωρεί, όπως και ο Ν. Παπαχατζής, ότι η παραπάνω θέση είναι το νεκροταφείο της πόλης «εξαιτίας των πύθων που υπάρχουν».

Για πολλά χρόνια, η ΣΤ΄ ΕΠΚΑ δε γνώριζε την ακριβή θέση του τοπωνυμίου. Το 1987 την εντόπισε ο Γ. Α. Πίκουλας, ο οποίος μετέβη εκεί μαζί με τον Π. Νικολαΐδη. Επίσης, από όσα αναφέρει στο ημερολόγιο αυτοψίας του έτους 1987 (αρ. ημερολ. VIII 41–42, 22 και 26.6.87), προκύπτει ότι η θέση Κιούπια βρίσκεται κάτω από το εικονοστάσι της Αγίας Παρασκευής (**αρ. 65, χάρτης 6**), στα δεξιά του δρόμου Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας, κοντά στο δένδρο «Αχλάδα του Κατσαρού» στην περιοχή Καμάρες, ή Βύθισμα (**αρ. 70, χάρτης 6**). Στο ημερολόγιο του Γ. Α. Πίκουλα αναφέρεται ότι, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων «όταν τα παιδιά της περιοχής πήγαιναν για βρουβιά, έβγαζαν πάντα πολλά κιούπια».

α/α 70
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 150–151. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
ΘΕΣΗ Καμάρες, ή Βύθισμα
ΧΩΡΙΟ Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.100μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Εικονιστική ανδρική κεφαλή Κοσμητού του τέλους του 2 ^{ου} αι. μ.Χ.–των αρχών 3 ^{ου} αι. μ.Χ.
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.11.2005, 9.4.2008
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Lattanzi, 61, αρ. 29, πίν. 29. Ρωμιοπούλου, 62, αρ. 55. Πίκουλας 1980–1981, 355. Αλεξοπούλου 2008α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στα Ν/ΝΑ των Καλαβρύτων, πλησίον της θέσης Κιούπια (αρ. 69, χάρτης 6). Η θέση εντοπίστηκε το 1987 από τον Γ. Α. Πίκουλα, ο οποίος μετέβη στο χώρο μαζί με τον γηγενή Π. Νικολαΐδη. Ο Π. Νικολαΐδης του ανέφερε ότι στη θέση αυτή υπήρχαν «καμάρες υδραγωγείου, όμοιες με αυτές στην Καβάλα» (πρβλ. θέση αρ. 86, χάρτης 6).</p> <p>Από έλεγχο των βιβλίων καταγραφής αντικειμένων του Μουσείου Πατρών (αρ. κατ. 221/1968 ΛΜΠ), προκύπτει ότι από τη θέση αυτή προέρχεται κεφαλή γενειοφόρου ανδρός (εικ. 150–150α). Παρεδόθη από τον Δ. Γ. Καλδίρη (αρ. απόφασης 1123/21.12.1968), στην κατοχή του οποίου περιήλθε, σύμφωνα με όσα ανέφερε ο Π. Τσαπάρας στον Γ. Α. Πίκουλα και είναι καταγεγραμμένα σε προσωπικό ημερολόγιο αυτοψίας έτους 1987 του τελευταίου (αρ. ημερ. VIII 41 22.6.87), από τον πρώην Δήμαρχο Καλαβρύτων, Τ. Γεωργακόπουλο.</p> <p>Η ανδρική κεφαλή έχει ύψος 0.28μ. Η μύτη είναι αποκεκρουμένη, ενώ ελαφρές αποκρούσεις υπάρχουν στην επιφάνεια του προσώπου. Το περίγραμμα του προσώπου είναι ωοειδές. Τα μαλλιά του είναι πλούσια και σχηματίζουν μηνοειδείς βοστρύχους. Τα γένια είναι κοντά και το μουστάκι καλοσχηματισμένο. Δύο απαλές οριζόντιες ρυτίδες στο μέτωπο προσδιορίζουν τη μέση ηλικία του άνδρα. Η σάρκα του προσώπου είναι απαλή και χωρίς ρυτίδες. Τα μάτια είναι χωρίς όγκο στους βολβούς, με δηλωμένη την ίριδα και τονισμένους τους κανθούς. Η εικονιστική ανδρική κεφαλή θυμίζει ανάλογες που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και ανήκουν σε Κοσμητές [για τον τύπο πρβλ. Lattanzi, 61, αρ. 29, πίν. 29 και Ρωμιοπούλου, 62, αρ. 55]. Η χρονολογία του ευρήματος με μεγάλη πιθανότητα θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο τέλος του 2^{ου}–αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.</p> <p>Τον Απρίλιο του 2008 ο γηγενής Αλ. Γεωργακόπουλος μου υπέδειξε εντός του ρέματος που κατέρχεται από το βουνό Πριόνι, στα Ν/ΝΔ του Κάστρου της Ωριάς, με κατεύθυνση Α–Δ και συμβάλλει στο ρέμα Κερασιές, στην αριστερή/νότια όχθη του τοίχου, ο οποίος πρέπει να ανήκει σε πεσσό του υδραγωγείου (εικ. 151). Η κοίτη του ρέματος στα Α, επάνω δηλαδή από τον Επαρχιακό δρόμο Καλαβρύτων – Λουσσών – Κλειτορίας, είναι ρηχή και στενή, ενώ κάτω από τον δρόμο, στα Δ, ρέει μέσα σε βαθειά και απόκρημνη χαράδρα και οι όχθες του είναι σαθρές και επικίνδυνες. Το τμήμα του τοίχου που είναι ορατό βρίσκεται σε πυκνή βλάστηση και πολύ επάνω από την κοίτη του ρέματος και αρκετά χαμηλά από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Το ύψος του πρέπει να είναι 2.50μ.–3μ. και το πλάτος του (ορατό) 1μ. Αναμφίβολα πρόκειται για πεσσό της τοξοστοιχίας του υδραγωγείου της Κύναιθας, που μετέφερε το νερό στην πόλη από την πηγή Μπρίσοβο, ή Πρίμισι. Οπότε μόνον τυχαίο δεν μπορεί να είναι το τοπωνύμιο.</p>

α/α	71
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 152. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Διάφορα ευρήματα Ν, ΥΓΕ, ΚΛ και ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	
ΠΗΓΕΣ	Πολ. II 55, 9, IV 5, 1, IV 6, 9. Πaus. V 22, 1 και VIII 19, 1.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, II 110–112. IK, 130, 155. Head, 447. KE, 164–175. RE XI(1922) 2479–2482 [Pieske]. Lemerle 1934, 236. Lamb, 144–145. Meyer, 107–108. Marcadé, 224–232, πίν. 26. Lénêque, 110–111. Courbin 1956, 290. Howell, 96, 118. Κορρές 1972, 232–233. Μαγκλάρας 1976, 191–198. Παπαχατζής 1979, 310, υποσ. 2. Παπαχατζής 1980, 248, υποσ. 1. Λεξικό 2001, 166, 1290.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Από την περιοχή των Καλαβρύτων (εικ. 152) έχουν προέλθει κατά καιρούς διάφορα ευρήματα, που ασφαλώς έχουν σχέση με την αρχαία Κύναιθα. Ο P. M. Lemerle αναφέρει ότι το 1933 παρεδόθησαν στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών 29 χάλκινα νομίσματα, τα οποία προέρχονται από τα Καλάβρυτα. Επίσης, από την κομόπολη των Καλαβρύτων προέρχονται δύο χάλκινα αγαλματίδια Αρτέμιδος, εκ των οποίων το ένα που κρατάει δάδα και μήκωνα βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου (αρ. 7.644) και το άλλο στη Συλλογή Czartoryski. Και τα δύο ευρήματα χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο P. Courbin σημειώνει ότι το Μουσείο Πατρών, κατά το έτος 1955, πλουτίστηκε με αγγεία που χρονολογούνται στο τέλος της ΓΕ εποχής, τα οποία προέρχονται «αόριστα» από την περιοχή των Καλαβρύτων. Πιθανόν τα αναφερόμενα από τον P. Courbin αγγεία των ΥΓΕ χρόνων να είναι εκείνα που παραδόθηκαν στο Μουσείο Πατρών από τον B. A. Νταλάπα και προέρχονται από το Μάνεσι Καλαβρύτων (αρ. 82, χάρτης 7).</p> <p>Ο R. Howell αναφέρει ότι στη Συλλογή Finlay της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών βρίσκεται προϊστορικός λίθινος πέλεκυς, ο οποίος προέρχεται από τα Καλάβρυτα (αρ. καταλόγου L50).</p>

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Κρίνεται απαραίτητο να σημειωθεί ότι για την ομάδα οκτώ αγγείων, που σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και φέρει την ένδειξη «Αχαΐα. Ανασκαφή Μηλιάδη και Κυπαρίσση 1922», δεν γνωρίζουμε την ακριβή προέλευση [βλ. Γκαδόλου 2008, 146–150, εικ. 129–133].

α/α	72
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 153–160. Σχ. 36. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Σκαμιά
ΧΩΡΙΟ	Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	680μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ταφικοί πίθοι αρχών ΠΑΡΧ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	1998: Μ. Πετρόπουλος. 10.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Ιω. Αστερής), Λ. Σταυροπούλου, Π. Μιχαλόπουλος, Ιω. Χρυσικός
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πετρόπουλος 1998, 274. Λεξικό 2001, 456, 4099. Αλεξοπούλου 2005β, 291. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση). Γκαδόλου 2008, 37, 117–120, 187–188, εικ. 90–91.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου και στα ΝΔ αυτής. Κατά τη διάνοιξη υδρευτικής αύλακας βρέθηκαν αρχαία και πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, μετά από ενημέρωση του γηγενούς Κ. Παπαδόπουλου. Ερευνήθηκαν έξι ταφικοί πίθοι, ημικατεστραμμένοι και μόνον του πίθου VI ήταν δυνατόν να μετρηθεί το εσωτερικό ύψος (1.88μ.). Ήταν τοποθετημένοι σε μία σειρά με τα στόμιά τους στα Β, τα οποία φράζονταν με ασβεστολιθική πλάκα, που εξωτερικά στηριζόταν σε όρθια θέση με αργούς λίθους (σχ. 36). Οι πίθοι κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι. Περιείχαν συνολικά έξι ολόκληρα αγγεία και θραύσματα ενός έβδομου, δύο χάλκινους σφηκωτήρες και τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ο πίθος I περιείχε μελαμβαφή κάρθαρο του «ψηλού τύπου» ακέραιο (αρ. κατ. 13514 ΠΜΠ). Ύψος 0.10μ., διάμ. χείλους 0.093μ., διάμ. βάσης 0.054μ. Έχει γάνωμα μελανό, έξω νεύον χείλος και λαβές ταινιωτές. Το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά φέρει ανά δύο επάλληλες μελανές γραμμές, οι οποίες σταματούν στις λαβές. Στις λαβές διπλές διαγώνιες γραμμές ανά δύο, οι οποίες διαχωρίζονται με διπλά παράλληλα γραμμίδια (εικ. 153). Επίσης περιείχε τμήμα σιδερένιου εγχειριδίου, πιθανόν μονόκοπτης λεπίδας (αρ. κατ. 4.719 ΜΜΠ), σωζ. μήκους 0.09μ. και πλάτους 0.015μ. Έχει έντονη οξείδωση και είναι ασυντήρητο. 2. Ο πίθος II περιείχε ζεύγος χάλκινων σφηκωτήρων (αρ. κατ. 4718 α–β). Ο ένας σώζεται σε δύο τμήματα. Είναι διπλής περιέλιξης που απολήγουν σε κεφαλές κωνικού σχήματος. 3. Ο πίθος III περιείχε χυτροειδές χειροποίητο αγγείο με έξω νεύον χείλος (αρ. κατ. 13520 ΠΜΠ). Σώζεται μεγάλο θραύσμα του αγγείου, ύψ. 0.19μ. Τα υπόλοιπα θραύσματα δεν κατέστη δυνατόν να συγκολληθούν. Ίχνη πυράς στην επιφάνεια του αγγείου (εικ. 154–155). 4. Ο πίθος V περιείχε τρεις κάρθαρους, επίσης του «ψηλού τύπου». Ο ένας (αρ. κατ. 13515) είναι μελαμβαφής και σχεδόν ακέραιος. Λείπει μικρό τμήμα του χείλους. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Έχει ύψος 0.106μ., διάμ. χείλους 0.087μ., διάμ. βάσης 0.056μ. Το γάνωμά του είναι μελανό, αλλά θαμπό. Το χείλος κάθετο και έξω νεύον. Το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά διακοσμείται με ομάδα δύο μελανών γραμμών, που σταματούν στις λαβές. Στις λαβές του αγγείου διπλές διαγώνιες ανά δύο διαχωρίζονται με ομάδα δύο οριζοντίων μελανών γραμμίδων. Κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών βρίσκεται εδαφόχρωμη ζώνη, που φέρει δύο περιμετρικές μελανές γραμμές (εικ. 156). Ο άλλος κάρθαρος (αρ. κατ. 13516) είναι ακέραιος και έχει ύψος 0.105μ., διάμ. χείλους 0.81μ., διάμ. βάσης 0.052μ. Έχει χείλος έξω νεύον, λαβές ταινιωτές και βάση δακτυλιόσχημη. Το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά φέρει ανά δύο μελανές οριζόντιες γραμμές που σταματούν στις λαβές, οι οποίες διακοσμούνται με διαγώνια μελανή γραμμή, κάτω από την οποία υπάρχουν τρεις οριζόντιες γραμμές. Κάτω από τις λαβές η εδαφόχρωμη ζώνη φέρει δύο οριζόντιες μελανές περιμετρικές γραμμές και στον ώμο του αγγείου από έναν ιχθύν στην κάθε όψη, ο οποίος είναι ζωγραφισμένος με επίθετο χρώμα (εικ. 157). Ο τρίτος κάρθαρος (αρ. κατ. 13517) είναι ολόκληρος και συμπληρωμένος σε πολλά σημεία. Έχει ύψος 0.137μ., διάμ. χείλους 0.106μ., διάμ. βάσης 0.068μ. Σε πολλά σημεία το γάνωμά του είναι απολεπισμένο. Έχει χείλος ελαφρώς έσω νεύον και δακτυλιόσχημη βάση. Οι λαβές είναι ταινιωτές και διακοσμούνται με διπλά Χ, που διαχωρίζονται από ομάδα τριών μελανών γραμμών. Τις άκρες της λαβής ορίζουν από μία μελανή κάθετη γραμμή. Το χείλος είναι εδαφόχρωμο και διακοσμείται με δύο μελανές, οριζόντιες γραμμές που σταματούν στις λαβές.

Στη ζώνη των λαβών δημιουργείται μετόπη που χωρίζεται σε δύο μέρη με δύο μελανές οριζόντιες γραμμές. Στο άνω μέρος φέρει κάθετα κυματοειδή γραμμίδια και στο κάτω σπειροειδές κόσμημα. Κάτω από τη ζώνη των λαβών μία πλατιά ζώνη φέρει εννέα περιμετρικές μελανές γραμμές. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου και μέχρι τη βάση είναι μελαμβαφές (**εικ. 158**).

5. Ο πίθος VI περιείχε κάρθαρο και κορινθιακή κοτύλη του «ψηλού τύπου». Ο κάρθαρος (αρ. κατ. 13518 ΠΜΠ) είναι συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Έχει ύψος 0.116μ., διάμ. χείλους 0.106μ., διάμ. βάσης 0.056μ. Γάνωμα μελανό. Το χείλος είναι ελαφρώς έξω νεύον και έχει κάθετες ταινιωτές λαβές. Το χείλος είναι εδαφόχρωμο και διακοσμείται με ομάδα τριών μελανών γραμμών, που σταματούν στις λαβές. Στη ζώνη των λαβών διαμορφώνεται μετόπη, η οποία διακοσμείται με μελανά γραμμίδια και τρέχουσα σπείρα. Τα μοτίβα επίσης διαχωρίζονται από ομάδα τριών μελανών γραμμών (**εικ. 159**). Η κοτύλη (αρ. κατ. 13519 ΠΜΠ) είναι συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Έχει ύψος 0.083μ., διάμ. βάσης 0.047μ., διάμ. χείλους 0.114μ. (**εικ. 160**).

Τα ευρήματα των πύθων χρονολογούνται, κατά την Α. Γκαδόλου στις αρχές της ΠΑΡΧ εποχής [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 120].

α/α	73
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 161. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Σάλμενα
ΧΩΡΙΟ	Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	880μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Χονδροειδής κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Gell, 131, 134. ΚΕ, 26. Dodwell, 447–448, 451. Ross, 175. Scwab, 47. Reichel – Wilhelm 1901, 2, υποσ. 3. Rangabé, 342. ΙΚ, 26. Πίκουλας 1980–1981, 356. ΑΡΚΑΔΙΑ, 60.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στη δεξιά/νότια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, 1.5χλμ. περίπου πριν από τη διασταύρωσή της με εκείνη που οδηγεί προς Πριόλιθο – Κλειτορία – Τρίπολη. Συγκεκριμένα βρίσκεται στα Δ των Καλαβρύτων και καταλαμβάνει το σημείο σύγκλισης των βόρειων υπωρειών των λόφων Γιαννακάρι ανατολικά και Πετρωτό δυτικά (εικ. 161), έναντι της «Καλύβας του Σκαντζή». Στις ομαλές υπώρειες των λόφων βρίσκονται θραύσματα χονδροειδούς κεραμικής και θεμέλια τοίχων από αργολιθοδομή. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στη θέση αυτή είχαν βρεθεί ίχνη αρχαίου ασήμαντου «οικισμού». Στο παρελθόν έχουν εκφρασθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την τοποθέτηση της αρχαίας Κύναιθας στα Δ των Καλαβρύτων και στη θέση Σάλμενα. Ο Μ. Rangabé κάνει μνεία για τάφους και θεμέλια αρχαίου τείχους στην άκρη της κοιλάδας, στοιχείο που αναφέρουν αντίστοιχα οι Ε. Dodwell και W. Gell. Αναφορά των τάφων γίνεται και από τον L. Ross. Επίσης ο C. Schwab τοποθετεί στα δυτικά την αρχαία Κύναιθα. Ο Γ. Α. Πίκουλας αναφέρει ότι η ένδειξη RH (Ruines Helléniques) του Γαλλικού χάρτη παρέσυρε αρκετούς. Η θέση ελέγχθηκε από τους W. Reichel και A. Wilhelm, οι οποίοι θεώρησαν ότι τα κατάλοιπα της θέσης πιθανόν να ανήκουν σε «ίχνη μικρού αρχαίου οικισμού ή σε κάποιο μικρό ιερό».

- α/α** 74
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 162. Σχ. 37. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
- ΘΕΣΗ** Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου
- ΧΩΡΙΟ** Καλάβρυτα
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 952μ.
- ΚΑΤΑΛΟΓΑ** Οψιανός. Όστρακα Ν, ΠΕ, ΜΕ, ΓΕ και ΡΩΜ εποχής
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 6.12.2005, 28.6.2007, 13.7.2007
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΚΕ, 31. Howell, 97, πίν. 34α, αρ. 1–3. Σάμψων 1986, 35–36. Σάμψων 1997, 365.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Πρόκειται για χαμηλό λόφο, ύψους μόλις 20μ., που δεσπόζει στη περιοχή και βρίσκεται στα Β της Μονής Αγίας Λαύρας, κοντά στη διασταύρωση των οδών προς Τρίπολη και Πάτρα αντίστοιχα. Καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του μυχού της κοιλάδας στα Δ της σημερινής κομόπολης των Καλαβρύτων. Στην Α πλαγιά του ο Αδ. Σάμψων περισυνέλεξε όστρακα διαφόρων εποχών, μεταξύ των οποίων και όστρακα Ν εποχής, τα οποία μοιάζουν με αυτά που είχε εντοπίσει στις θέσεις Μπουρή (**αρ. 130, χάρτης 8**) του Κανδάλου και Ασφακοβούνι (**αρ. 114, χάρτης 8**) στο Λαγοβούνιον. Επίσης, ο R. Howell βρήκε στην κορυφή του λόφου λίγα προϊστορικά όστρακα και οψιανό.
- Στις 13.7.2007 πραγματοποιήθηκε αυτοψία στην ιδιοκτησία Γ. Τσενέ, στην οποία υφίσταται αιγοπροβατική μονάδα ιδιοκτησίας του, προκειμένου να χορηγηθεί έγκριση Γνωμοδότησης Προμελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων. Στο έγγραφο της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Αχαΐας, Διεύθυνση Περιβάλλοντος η παραπάνω ιδιοκτησία αναφέρεται ότι βρίσκεται στη θέση Βροδός. Πρόκειται για το τοπωνύμιο Βροντό (**αρ. 88, χάρτης 6**), που βρίσκεται στα Ν του μυχού της κοιλάδας και στο ύψωμα, όπου η πηγή Λυσσόνερο, ή Λυσσονέρι, ή Βροντό. Κατά την αυτοψία, στα Δ της ιδιοκτησίας Γ. Τσενέ, στο ακίνητο ιδιοκτησίας Αθ. Βλάχου περισυνελέγησαν μεγάλα τμήματα πίθων, οριζόντιες λαβές αγγείων ΠΕ και ΜΕ χρόνων, όστρακα ΓΕ και ΡΩΜ χρόνων. Μεταξύ των εφθαρμένων οστράκων της ΓΕ εποχής βρέθηκε και ένα που ανήκει σε χείλος μεγάλου κρατήρα του τύπου «ornate type» Θάψου, σύμφωνα με την κατάταξη του Neef (εικ. 162, σχ. 37). Το πλησιέστερο παράλληλο για την κάθετη διακόσμηση το συναντάμε σε ένα θραύσμα κρατήρα από τους Δελφούς [πρβλ. Neef, 88, πίν. VII 2 και πίν. III 4].

- α/α** 75
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 163–164. Σχ. 38. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)**
- ΘΕΣΗ** Άγιος Κωνσταντίνος
- ΧΩΡΙΟ** Καλάβρυτα
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ	880μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Λείψανα οικίας ΚΛ χρόνων, όστρακα ΚΛ χρόνων, τμήμα αγωγού ΡΩΜ χρόνων. Κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πίκουλας 1980–1981, 343–344. ΑΡΚΑΔΙΑ, 47–48. Αλεξοπούλου 2005α, (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται Δ/ΝΔ του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρου των Καλαβρύτων (αρ. 54, χάρτης 6). Ο χώρος έχει έντονη κλίση από τα Α προς τα Δ και έναντι αυτής υψώνεται ο όγκος του Βελιά. Το 2004, στο πλαίσιο αυτοψίας, μέσα στην πυκνή βλάστηση εντοπίστηκαν λιθόπλινθοι με αδρή επεξεργασία και ίχνη τοίχων.</p> <p>Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στην παραπάνω θέση και στην ιδιοκτησία Α. Μαυροειδής και Σία (πρώην ιδιοκτησία Πέτρου Ψευτούδη), ήλθαν στο φως λείψανα οικίας των ΚΛ χρόνων. Στο ανατολικό τμήμα της υπό ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος (TX1), με προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ, μήκους 11.90μ. και πλάτους 0.50–0.60μ. Ήταν κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους που είχαν αδρή επεξεργασία και πηλό, και σωζόταν σε ύψος 0.60μ. Το προς νότον τμήμα του, μήκους 2.50μ., ανήκει σε μεταγενέστερη προέκτασή του. Στα ανατολικά του και στο μέσον περίπου αυτού, άλλος τοίχος (TX2), με προσανατολισμό Α–Δ, τέμνει τον προηγούμενο και είναι οργανικά δεμένος με αυτόν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4.50μ. και βρέθηκε να έχει πλάτος 0.55μ. Εσωτερικά των δύο τοίχων, δηλαδή Ν του TX2 και Α του TX1, βρέθηκε στρώμα καταστροφής, που καταλάμβανε χώρο διαστάσεων 5μ. x 2μ. (σχ. 38). Περιείχε πέτρες, μεγάλα κομμάτια κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου, σιδερένια καρφιά, πιθανότατα από τη στέγη του κτηρίου και λίγη κεραμική (εικ. 163). Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, κοντά στην εσωτερική γωνία των δύο τοίχων εντοπίστηκαν σπαράγματα βοτσαλωτού δαπέδου. Μερικά όστρακα είναι καλής ποιότητας και σώζουν μαύρο στιλπνό γάνωμα. Μεταξύ των οστράκων βρέθηκαν και πυραμιδόσχημες αγνύθες (εικ. 164). Στα Β του TX2 ερευνήθηκε τοίχος (TX3) με προσανατολισμό ΒΑ/ΝΔ, μήκους 4.40μ. και πλάτους 0.50μ., ο οποίος κατασκευάστηκε μεταγενέστερα αλλάζοντας τις διαστάσεις των δύο σχηματιζόμενων χώρων προς τα Α.</p> <p>Στο Β τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος (TX4), ο οποίος έχει προσανατολισμό Α/ΒΑ–Δ/ΝΔ. Πρόκειται για ισχυρό τοίχο, μέγιστου πλάτους 2μ. και σωζόμενου μήκους 8.40μ. Το μεγάλο πλάτος του πιθανόν να οφείλεται στην μορφολογία του εδάφους και ασφαλώς θα λειτουργούσε και ως αναλημματικός. Στο δυτικό πέρας του TX4 αποκαλύφθηκε τμήμα άλλο τοίχου (TX5), ο οποίος ήταν παράλληλος του TX1. Ερευνήθηκε σε μήκος 2.10μ. και είχε πλάτος 0.50μ.</p> <p>Λίγο βορειότερα της υπό ανέγερση οικοδομής, μέσα στη βλάστηση εντοπίστηκε μικρό τμήμα αγωγού, που έσωζε επίχρισμα κονιάματος και μάλιστα κουρασάνι ερυθρού χρώματος. Το τμήμα αυτό του αγωγού ακολουθεί την πλαγιά και η αφετηρία του φαίνεται να είναι στην κοντινή ευρισκόμενη προς τα Ν/ΝΑ θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι (αρ. 86, χάρτης 6). Ο Γ. Α. Πίκουλας, που πραγματοποίησε αυτοψία στη θέση, κάνει μνεία για κομμάτια κακοψημένων κεραμίδων, τα οποία ήταν από κόκκινο πηλό και περιείχαν πολλές προσμείξεις.</p>

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 165–184. Σχ. 39–42α. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.370μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΠΑ	Ναός ΕΛΛ χρόνων. Κεραμική ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΥΡΩΜ, ΠΒΥΖ και ΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	25.4.2001. 3.10.2005–27.10.2005 (1 ^η ανασκαφική περίοδος), 2.5.2006–29.6.2006 (2 ^η ανασκαφική περίοδος), 7.7.2007–27.7.2007 (3 ^η ανασκαφική περίοδος), 7.7.2008–1.8.2008 (4 ^η ανασκαφική περίοδος)
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Ιω. Χρυσικός Π. Μιχαλόπουλος, Β. Βλαχίδης, Α. Ντέβας, Κ. Παντελής, Κλ. Βασιλόπουλος, Β. Διαμαντής, Αθ. Μιχαλόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Öjh 4(1901)2, υποσ. 3. Πίκουλας 1986, 317. Pikoulas 1999α, 298–299. Αλεξοπούλου 2001 (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2005β, 296. Ladstätter 2004α, 388. Whitley 2004, 35–36. Αλεξοπούλου 2005α (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2006 (υπό έκδοση). Ladstätter 2006, 360–361. Ladstätter 2006α, 362–363. Αλεξοπούλου 2007 (υπό έκδοση). Whitley et al. 2007, 30–32. Αλεξοπούλου–Ladstätter 2008 (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2008α (υπό έκδοση). Morgan 2008, 44.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στα ΝΑ των Καλαβρύτων, σε μικρό αυχένα που σχηματίζεται μεταξύ του Μικρού Γκρεμουλ(ι)ά στα Δ και του Μεγάλου Γκρεμουλ(ι)ά στα Α. Ο Μεγάλος Γκρεμουλ(ι)άς (ύψους 1.422μ.) αποτελεί τη Β/ΒΔ προέκταση του όρους Αυγό (ύψους 2.138μ.) (εικ. 165), παραφυάδος των Αροαίων ορέων (Χελμού). Ο αυχένας (εικ. 166) σε υψόμετρο 1.370μ. περιβάλλεται από δάσος ελάτης και συνδέεται με ένα δίκτυο δασικών μονοπατιών, από τα οποία το πιο σημαντικό είναι εκείνο που οδηγεί προς τα Α/ΒΑ διαμέσου του Κακόπορτου στο οροπέδιο του Ξερόκαμπου των Αροαίων και συνεχίζει προς το αρκαδικό πόλισμα Νώνακρις (εικ. 167).</p> <p>Οι Α. Wilhelm και W. Reichel αναφέρουν ότι στα Δ/ΝΔ του χωριού Βραχνίον βρίσκονται ερείπια, τα οποία ανήκουν στη Μονή των Αγίων Θεοδώρων. Η ίδια θέση σημειώνεται και το 1987 από το Γ. Α. Πίκουλα, όπως προκύπτει από το προσωπικό του ημερολόγιο (αρ. ημερολ. VIII 41β, 26.6.87).</p> <p>Στον αυχένα ήταν ορατή η βόρεια μακρά πλευρά μεγάλου οικοδομήματος, συνολικού ορατού μήκους 30μ. και προσανατολισμού Α–Δ (σχ. 39). Στη ΒΑ γωνία του κτηρίου βρέθηκε λιθόπλινθος δωρικού γείσου (εικ. 168), με πρόμοχθο και σταγόνες (διαστάσεων 1μ. x 0.81μ. x 0.34μ.). Στη μία πλευρά της σώζει σιδερένιο σύνδεσμο με μολυβδοχόηση. Λιθόπλινθοι (κροκαλοπαγείς από πάρο και μία από μάρμαρο) βρίσκονται διάσπαρτοι στα Ν του κτηρίου, όπου το έδαφος είναι επικλινές. Επιστημάνθηκαν ασβεστολιθικές πλάκες με λειασμένη την άνω επιφάνεια, ίχνη κονιάματος και αποτμήματα λίθων με δουλεμένες επιφάνειες. Επιφανειακά δεν βρέθηκαν όστρακα λεπτής κεραμικής, παρά μόνον κομμάτια κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου, που σώζουν ίχνη ερυθρού χρώματος (εικ. 169). Τα στοιχεία αυτά μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ναό.</p> <p>Η έρευνα του χώρου ξεκίνησε με πρωτοβουλία της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ με την προτροπή και βοήθεια του τότε Προϊσταμένου της Εφορείας Μ. Πετρόπουλου και σε συνεργασία με το Αρχαιολογικό Αυστριακό</p>

Ινστιτούτο. Η νέα αυτή συνεργασία υπήρξε επέκταση της άριστης συνεργασίας στην έρευνα που διεξάγει το Αυστριακό Ινστιτούτο στην περιοχή των Κάτω Λουσών, στο Ιερό της Ημερασίας Αρτέμιδος εδώ και πολλά χρόνια. Έτσι, σύμφωνα με την αρ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ4/79987/2404/3.10.2005 Υπουργική Απόφαση, τον Οκτώβριο του 2005 άρχισε η πρώτη ανασκαφική περίοδος μεταξύ ΣΤ' ΕΠΚΑ και Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Το ακίνητο όπου βρίσκεται ο ναός ανήκει στην ιδιοκτησία του Ιερού Γυναικείου Ησυχαστηρίου «Παναγία, η Φοβερά Προστασία» της Ιεράς Μητροπόλεως Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου, μετά από δωρεά της Καλαβρυτινής Καθηγουμένης Ι.-Φ. Καζαντζή. Από την αλληλογραφία με το εκκλησιαστικό Ίδρυμα προέκυψε ότι σε όλα τα σχετικά με το ακίνητο έγγραφα η περιοχή αναφέρεται με την ονομασία «Άγιοι Θεόδωροι». Με τη γραπτή συναίνεση της Ιεράς Μητροπόλεως Ιερισσού, Αγίου Όρους και Αρδαμερίου, το 2005 διενεργήθηκαν πέντε δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να διαπιστώσουμε το βαθμό διατήρησης και την έκταση του μνημείου:

1. Η τομή **A/05** πραγματοποιήθηκε στη ΒΑ γωνία με διεύθυνση προς Δ, κατά μήκος της βόρειας πλευράς της περίπτωσης και σε μήκος 19.10μ. Το τμήμα αυτό εδράζεται απευθείας στο χώμα, οι ασβεστολιθικοί λίθοι φέρουν ελαφρά λείανση και το μήκος τους κυμαίνεται από 0.58μ. έως 1.25μ. Είναι τοποθετημένοι κατά μήκος και κατά πλάτος (**έμπλεκτο σύστημα**) και αρκετοί από αυτούς έχουν σχεδόν διαβρωμένη την επιφάνειά τους. Οι αρμοί τους δεν συμπίπτουν απολύτως και επομένως δεν έχουν αυστηρή εφαρμογή. Στο πέρας των 19.10μ. εντοπίστηκε στρώση πωρολίθων στον πρώτο αναβαθμό της κρηπίδας. Παρέμεινε άσκαφο τμήμα 5.65μ. και συνεχίστηκε η **τομή Α** δυτικότερα, με σκοπό να αποκαλυφθεί η ΒΔ γωνία του ναού, η οποία, όμως, βρέθηκε κατεστραμμένη (**εικ. 170**). Αλλά το σπουδαιότερο στοιχείο που έφερε στο φως η τομή είναι ότι, σε αντίθεση με τη ΒΑ γωνία, εδώ η ευθυνηρία εδράζεται στο κροκαλοπαγές πέτρωμα. Εντοπίστηκε η τάφος θεμελίωσης, το πλάτος της οποίας στο βαθύτερο στρώμα είναι 1.30μ., όσο το πλάτος των υπερκείμενων λίθων (**εικ. 171**). Προς την επιφάνεια του εδάφους η τάφος ανοίγει προς τα έξω. Ορισμένοι λίθοι φέρουν και αναθύρωση, ενώ η επιφάνειά τους είναι λειασμένη με χονδρό βελόνι. Σώζονται μάλιστα και τα μοχλοβόθρια. Το υλικό είναι σε δεύτερη χρήση (**εικ. 172**). Σε τμήμα μήκους 1.12μ. η επιφάνεια του πετρώματος βρίσκεται κατά 0.27μ. ψηλότερα και μετά βαθαίνει απότομα (**σχ. 40**).
2. Η **τομή Β/05** διενεργήθηκε στα Δ σε δύο τμήματα. Στο πρώτο διαπιστώθηκε ότι το κροκαλοπαγές πέτρωμα βρίσκεται και στις δύο πλευρές της κοίτης θεμελίωσης και στο δεύτερο εντοπίστηκε η ΝΔ γωνία του ναού (**σχ. 40**).
3. Μία μικρή τομή πραγματοποιήθηκε στη ΒΑ γωνία του ναού, όπου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα της Α πλευράς του (**σχ. 40**).
4. Η **τομή Δ/05** διενεργήθηκε κατά το πλάτος του ναού, στην οποία αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοίχων παράλληλων μεταξύ τους, που απέχουν 4μ., και είναι παράλληλοι προς τη βόρεια μακρά πλευρά του ναού (**σχ. 40**).
5. Μία μικρή τομή πραγματοποιήθηκε στα ΝΑ, όπου αποκαλύφθηκε η ΝΑ γωνία του ναού (**σχ. 40**).

Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ναό δωρικού ρυθμού, πιθανότατα των ΥΚΛ χρόνων, ο οποίος δεν μαρτυρείται από τις αρχαίες πηγές και είναι άγνωστος στη νεώτερη έρευνα. Είναι κατασκευασμένος στο πλάτωμα του αυχένα, όπου υπάρχει ποώδης βλάστηση και καλύπτεται από μικρού πάχους επίχωση. Ο προσανατολισμός του είναι Α-Δ κατά τις επικρατούσες συνήθειες, έχει διαστάσεις 35μ. x 14μ. και βρέθηκε σε σχετικά μικρό βάθος από 0.20μ. έως 0.30μ. (**σχ. 39-40**). Η στέγη του μνημείου ήταν κορινθιακού τύπου, μαρμάρινη και περισυνελέγησαν αρκετά θραύσματα καλυπτήρων και στρωτήρων, καθώς και τμήματα σπονδύλων κίωνων δωρικού ρυθμού, που έφεραν εξωτερικά επίχρισμα

(stucco). Η κρηπίδα είναι από ασβεστόλιθο, το περό και ο γλυπτός διάκοσμος ήταν πιθανότατα από πωρόλιθο (εικ. 173–174) και η στέγη μαρμάρινη. Ο ναός είναι θεμελιωμένος σε κροκαλοπαγές πέτρωμα, μόνον κατά τη βόρεια μακρά πλευρά και εν μέρει τη δυτική (εικ. 172). Περισυνελέγησαν λίγα όστρακα των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων και δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων (εικ. 175).

Τον Μάιο του 2006 πραγματοποιήθηκε η 2^η ανασκαφική περίοδος, σύμφωνα με την αρ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ4/38299/1123/3.5.2006 Υπουργική Απόφαση. Διενεργήθηκαν τέσσερις ερευνητικές τομές:

1. Μία τομή **ΝΑ-06-Α** διενεργήθηκε στην ανατολική πλευρά, όπου αποκαλύφθηκε ότι ο ναός εδράζεται στο φυσικό σκληρό χόμα και όχι σε κροκαλοπαγές πέτρωμα, όπως το δυτικό τμήμα της βόρειας μακράς πλευράς και εν μέρει της δυτικής. Οι λίθοι της ανατολικής πλευράς διατηρούσαν συνδέσμους τύπου **Z** (εικ. 176–177). Εξωτερικά της ανατολικής πλευράς και στην τομή βρέθηκε πεσμένο τμήμα επιστυλίου από πωρόλιθο, διαστάσεων 1.50μ. x 0.70μ., που έσωζε μία σειρά σταγόνες (εικ. 178, σχ. 41).
2. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν δύο μικρές τομές εγκάρσιες στη νότια μακρά πλευρά, **ΝΑ-06-Δ**, στις οποίες εντοπίστηκε τμήμα της αντίστοιχης πλευράς, η ευθυντηρία και ο πρώτος αναβαθμός της κρηπίδας (εικ. 179, σχ. 41). Στα Β της τομής εντοπίστηκε τμήμα ασβεστοποιημένου δαπέδου.
3. Στη τομή **Γ-06** αποκαλύφθηκε τοίχος πλάτους 0.95μ., παράλληλος προς τη βόρεια μακρά πλευρά του ναού και σε απόσταση 1μ. από αυτήν, ο οποίος από τον τρόπο κατασκευής του και τα όστρακα που προέκυψαν από τη τομή χρονολογείται στον 6^ο αι. μ.Χ. (σχ. 41). Στην ίδια τομή βρέθηκαν δύο μικρά όστρακα που έφεραν εφυάλωση.

Τον Οκτώβριο του 2007 έλαβε χώρα η 3^η ανασκαφική περίοδος, σύμφωνα με την αρ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠ/ΑΡΧ/Α2/Φ4/33702/1092/18.6.2007 Υπουργική Απόφαση. Διενεργήθηκαν δύο τομές (εικ. 180):

1. Η πρώτη, **E/07**, μήκους 11.75μ. και πλάτους 2μ., στην προς βορράν επέκτασή της ονομάστηκε τομή **Z/07**. Τα ευρήματα της τομής E/07 ήταν σημαντικότερα. Στο ανατολικό πέρας της τομής E/07 εντοπίστηκε αναλημματικός τοίχος με προσανατολισμό Β–Ν, για τη συγκράτηση του φυσικού πρανούς στην ανατολική πλευρά του αυχένα (εικ. 180–181, σχ. 42). Στο δυτικό τμήμα της τομής E/07 και πλησίον της Α πλευράς του ναού βρέθηκε ένα τμήμα δωρικού γείσου, το οποίο συνανήκει στο αντίστοιχο που είχε βρεθεί το 2001 (εικ. 182, εικ. 168). Επιπλέον στο όριο των τομών E/07 και Z/07 βρέθηκαν δύο κιονόκρανα, τα οποία έχουν σχέση με την πρώτη οικοδομική φάση του μνημείου (εικ. 181, σχ. 42). Επίσης, ήλθε στο φως τμήμα μαρμάρινης εναέτιας σίμης που έφερε εγχάρακτη διακόσμηση ανθεμίων (εικ. 183). Τα ευρήματα της τομής E/2007 ήταν σημαντικά. Εκτός από όστρακα των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων, βρέθηκαν και θραύσματα μικύλων αγγείων της ΑΡΧ εποχής. Επίσης βρέθηκαν αρκετές σιδερένιες και μία χάλκινη αιχμές δοράτων, οι οποίες είναι φυλλόσχημες και διαφόρων μεγεθών (εικ. 175). Οι αιχμές δοράτων της τομής αυτής είναι μικρότερες σε μέγεθος, σε αντίθεση με αυτές που βρέθηκαν στο δυτικό πέρας της τομής Α/2005 που είναι κανονικά όπλα. Οι αιχμές δοράτων βρίσκουν παράλληλα με τις αιχμές τύπο **M** και **P** από τη Βίτσα [Βοκοτοπούλου, τόμ. Α', 300], καθώς και με ανάλογες από το ιερό της Αοντίας Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας [Γκαδόλου 1996–1997, εικ. 10]. Οι μικρότερες σε μέγεθος σιδερένιες και η χάλκινη από λεπτό έλασμα μπορούν να παραλληλιστούν με ανάλογες που έχουν βρεθεί στο ιερό του Επικουρίου Απόλλωνος στις Βάσες Φιγαλείας και στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα της Κυνουρίας [πρβλ. Κουρουνιώτης, 318–319, εικ. 38–39 και Φάκλαρης 1990, 179 αντίστοιχα]. Στην ίδια τομή βρέθηκε και χάλκινο φύλλο δάφνης, πιθανόν αποσπασμένο από αναθηματικό στεφάνι [πρβλ. Κουρουνιώτης, 329, εικ. 54], δύο χάλκινες μεσόμοφαλες φιάλες [ανάλογες έχουν βρεθεί στο ιερό της Κοντοβάζαινας στη θέση Άγιος Πέτρος, βλ. Καρδαρά, πίν. 116 καθώς και στο νεκροταφείο της Βίτσας στην Ήπειρο, βλ. Βοκοτοπούλου, τόμ. Β', εικ. 328, β–γ], δύο χάλκινα ελάσματα σε μορφή ρόδακος με έκκρουστη διακόσμηση εκ των όπισθεν, η οποία κατά κανόνα είναι κοκκιδωτή [ανάλογο έλασμα με τετράφυλλο

ρόδακα έχει βρεθεί στην ανασκαφή των Λουσών και κοκκιωτή διακόσμηση σε άλλα αντικείμενα (βλ. Reichel – Wilhelm 1901, 56, εικ. 102 και 57)· επίσης σε τεμάχια χάλκινων ζωστήρων και πλακιδίων (βλ. Κουρουνιώτης, 319, εικ. 40–41 και 325, εικ. 48)] και ένα χάλκινο νόμισμα Σικυώνος που χρονολογείται περ. 196 π.Χ.–περ. 160/150 π.Χ. [πρβλ. Warren 1984, 13, 23]. Περισυνελέγησαν σιδερένια καρφιά, μία χάλκινη εφηλίδα, οστά από διάφορα μέλη ζώων και δόντια αγριόχοιρου που δεν έφεραν καμία επεξεργασία· μεγάλες ποσότητες άμορφων ελασμάτων μολύβδου, ως επί το πλείστον αλλοιωμένων, τα οποία θα πρέπει να συνδέονται με τη στέγη, γιατί βρέθηκαν ανάμεσα στα μαρμάρινα θραύσματα της στέγης και πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν στις επενδύσεις των αρμών.

2. Η δεύτερη τομή, **ΣΤ/07**, στα ανώτερα στρώματα, 1^ο και 2^ο, αποκάλυψε πληθώρα θραυσμάτων μαρμάρινων κεραμίδων στέγης κορινθιακού τύπου και στο δυτικό τμήμα της θραύσματα σπονδύλων ραβδωτών κίωνων και θραύσμα δωρικού κιονοκράνου από πωρόλιθο. Επιπλέον, εντοπίστηκε και σε αυτή την τομή τμήμα της Ν πλευράς του ναού, στην οποία σώζονται σύνδεσμοι τύπου **Z** (εικ. 184, σχ. 42). Ένας σιδερένιος σύνδεσμος που βρέθηκε στο 4^ο στρώμα της τομής ΣΤ/2007, όταν χρησιμοποιήθηκε, ήταν μολυβδοχορημένος. Φαίνεται ότι ο μολύβδος προστάτευε τον σίδηρο από τις οξειδώσεις και πληρούσε τα κενά μεταξύ των συνδέσμων.

Τον Ιούλιο του 2008 πραγματοποιείται η 4^η ανασκαφική περίοδος, σύμφωνα με την αριθμ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ4/33604/1229/18.8.2008 Υπουργική Απόφαση. Πραγματοποιήθηκαν τέσσερις τομές:

1. Η πρώτη τομή, **Η/08**, διενεργήθηκε κατά μήκος της δυτικής περίπτωσης του ναού και αποκάλυψε σε βάθος 0.50μ.–0.68μ. από την επιφάνεια του εδάφους ασβεστολιθικούς λίθους, που αποτελούν το θεμέλιο της περίπτωσης, επάνω στους οποίους βρίσκεται ο τοίχος της ευθυνηρίας. Οι λίθοι προεξέχουν κατά 0.25μ.–0.26μ. δίκη πατούρας. Βορειότερα η ίδια τομή αποκάλυψε τη ΝΔ γωνία του σηκού (σχ. 42α).
2. Η δεύτερη τομή, **Ι/08**, αποτέλεσε την προς ανατολάς προέκταση της προηγούμενης και έφερε στο φως τμήμα της νότιας μακράς πλευράς του σηκού, μήκους 6.50μ. Στα ΒΑ της τομής αυτής, σε επαφή και βόρεια της μακράς πλευράς του σηκού, σε βάθος 0.25μ.–0.28μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε στρώμα πετρών, διαστάσεων 1.90μ. x 1.50μ., πιθανόν δαπέδου, το οποίο συμπίπτει με τον κεντρικό άξονα του σηκού του ναού. Από το στρώμα των πετρών περισυνελέγησαν οκτώ τμήματα σιδερένιων λογχών (σχ. 42α).
3. Στα ανατολικά του ναού διενεργήθηκε η τομή **Θ/08**, η οποία αποτελεί την προς Ν προέκταση της τομής Ε/07, στην οποία εντοπίστηκε η συνέχεια του τοίχου που είχε αποκαλυφθεί πέρυσι (σχ. 42α).
4. Η προς δυσμάς προέκταση της τομής, **Κ/08** έφερε στο φως αρχιτεκτονικά μέλη, που ανήκαν στην πρώτη οικοδομική φάση του ναού, όπως μεγάλα τμήματα ραβδωτών κίωνων, καθώς και οικοδομικό υλικό. Ιδιαίτερα στα Ν του τοίχου και των αρχιτεκτονικών μελών περισυνελέγησαν θραύσματα μικρών αγγείων, όστρακα της ΑΡΧ περιόδου, καθώς και σιδερένιες λόγχες (σχ. 42α).

Από τα αποτελέσματα των τεσσάρων ανασκαφικών περιόδων προκύπτουν τα παρακάτω: πρόκειται για ναό δωρικού ρυθμού των ΥΚΛ χρόνων, του οποίου οι διαστάσεις είναι 13.90μ. x 34.75μ. στο επίπεδο της ευθυνηρίας και προκύπτει αναλογία κίωνων 6 x 14. Η ευθυνηρία και το κρηπίδωμα είναι από ασβεστόλιθο Ωλονού–Πίνδου και οι λίθοι στα σημεία επαφής τους ήταν συνδεδεμένοι με σιδερένιους συνδέσμους τύπου **Z**, που περιβάλλονται από μολύβι. Κατακόρυφες συνδέσεις δεν διαπιστώθηκαν. Στα Α της περίπτωσης βρέθηκε πεσμένο πώρινο επιστύλιο. Είχε μήκος 1.53μ., ύψος 71.07μ., πάχος 0.50μ. και στην επιφάνειά του υπήρχαν ίχνη κονιάματος. Έτσι προκύπτει ότι το επιστύλιο ήταν δίλιθο. Δεν είχαμε ενδείξεις για το σηκό του μνημείου.

Τα κινητά ευρήματα συνίσταντο σε τμήματα μαρμάρινων καλυπτέρων και στρωτήρων κορινθιακού τύπου, αποτμήματα σπονδύλων πώρινων

δωρικού ρυθμού κίωνων, τα περισσότερα από τα οποία έσωζαν επίχρισμα (stucco), θραύσματα τριγλύφων και μετοπών, θραύσμα υδρορρόης σε μορφή λεοντοκεφαλής, θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου. Πολλά είναι τα θραύσματα της μαρμάρινης κεράμωσης που συνανήκουν και μπορούμε να έχουμε το μήκος ενός κορινθιακού καλυπτήρα (0.696μ. x 0.211μ.). Τα όστρακα που προέκυψαν μπορεί να είναι σχετικά λίγα, καλύπτουν όμως ένα μεγάλο χρονολογικό φάσμα από τους ΑΡΧ έως τους ΥΡΩΜ και ΠΒΥΖ χρόνους. Η τομή Ε/07 μας έδωσε και λίγα όστρακα ΑΡΧ χρόνων, που ανήκουν σε μικκύλα αγγεία. Από την τομή Δ/05 προέρχεται και ένα μικρό όστρακο με αναπαράσταση επιστυλίου.

Στα Α του μνημείου μέσα από το ελατοδάσος διέρχεται μονοπάτι, το οποίο στα Α/ΒΑ του ναού βαίνει κατά μήκος της θέσης Κακόπορτο (εικ. 167) και μετά στην περιοχή του Ξερόκαμπου ενώνεται με το τμήμα εκείνο της διαδρομής, που διέρχεται από τον αυχένα του Αγίου Νικολάου Άνω Λουσών (αρ. 91, χάρτης 6). Επίσης, στα ΝΔ του μνημείου μέσα στο ελατοδάσος εντοπίστηκε μονοπάτι, με κατεύθυνση Β–Ν, το οποίο οδηγούσε στο Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (αρ. 54, χάρτης 6).

Ο ναός στον Γκρεμουλιά Καλαβρύτων βρίσκεται στη χώρα της αρκαδικής Κύναιθας και μάλιστα κοντά στα όρια των δύο επικρατειών Κύναιθας και Λουσών. Θα μπορούσε να ταυτιστεί ως ιερό ορίων (NMX, 191).

α/α	77
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 185. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Ξυδιά
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	720μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Νεκροταφείο ΥΡΩΜ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	21.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Κυριακού, 198.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται ΒΑ της Μονής Αγίας Λαύρας (αρ. 89, χάρτης 6), στην πλαγιά του βουνού Ράχη Μαχαίρα, που αποτελεί πρόβουνο του όρους Βελιά (εικ. 185). Κοντά στο καλύβι του Δ. Δαλμογιάννη (Κοζώνα) βρέθηκε τυχαία κιβωτιόσχημος τάφος ακτέριστος, πιθανόν της ΥΡΩΜ περιόδου και πρόχειρης κατασκευής, διαστάσεων 1.74μ. x 0.42μ.

α/α	78
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 186–189. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Λόφος Γλινίτσα
ΧΩΡΙΟ	Μανέσιον [=Μάνεσι]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	900μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Τμήματα τοίχων, κομμάτια πίθων και κεραμίδων

ΑΥΤΟΨΙΑ 4.11.2004, 13.6. 2006
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος, Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Β/ΒΑ του χωριού, 800μ. περίπου από τα τελευταία σπίτια (**εικ. 186**). Πρόκειται για λόφο, ο οποίος αποτελεί την ανατολική προέκταση του όρους Κρανιά (ύψους 1.304μ.). Στο μέσον περίπου του λόφου και στη νότια πλευρά του, σώζονται τμήματα τοίχων κατασκευασμένων από πέτρες διαστ. 0.74 x 0.20 x 0.35μ. (**εικ. 187–188**). Ο λόφος είναι κατάφυτος από πρίνους. Δεσπόζει της στενόμακρης κοιλάδας που εκτείνεται ανατολικά και δυτικά του χωριού (**εικ. 189**). Στη νότια πλευρά του λόφου περισυνελέγησαν μεγάλα κομμάτια κεραμίδων και πίθων. Μερικά θραύσματα κεραμίδων έσωζαν καστανέρυθρο γάνωμα. Στα δυτικά του λόφου υπάρχει η Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου, η οποία ιδρύθηκε στις αρχές του 19^{ου} αι.

α/α 79
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 190. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
ΘΕΣΗ Τουρκομνήματα
ΧΩΡΙΟ Μανέσιον [=Μάνεσι]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 700μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κεραμοσκεπείς τάφοι ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 5.3.2003
ΟΔΗΓΟΣ Π. Μιχαλόπουλος, Ι. Χρυσικός
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Αλεξοπούλου 2003 (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού και σε απόσταση 1.300μ. περίπου από αυτό. Το 2003, μετά από έντονη βροχοπτώση, στον αγρό ιδιοκτησίας Μπάτση ήλθαν στο φως δύο κεραμοσκεπείς τάφοι των ΡΩΜ χρόνων. Οι τάφοι παρασύρθηκαν από το χείμαρρο Μπαρτσαϊκό Ποτάμι που διέρχεται της περιοχής. Εκατέρωθεν των οχθών υπάρχει εκτεταμένο νεκροταφείο της ίδιας εποχής. Οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από κεραμίδες λακωνικού τύπου και ο ένας εξ αυτών, ο τάφος Ι, ήταν κτερισμένος και περιείχε:

1. Γυάλινο μυροδοχείο, ύψους 0.15μ., (αρ. κατ. 5086 ΜΜΠ), που χρονολογείται στο α' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. [πρβλ. Hayes 1975, 125–126, αρ. 490, 495, σχ. 14], (**εικ. 190**).
2. Βάση γυάλινου μυροδοχείου (αρ. κατ. 5087 ΜΜΠ), που χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. [πρβλ. Hayes 1975, 127, αρ. 502, σχ. 19] (**εικ. 190**).
3. Θραύσματα γυάλινου μυροδοχείου (αρ. κατ. 5088 ΜΜΠ), που χρονολογούνται από τις αρχές έως τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. [πρβλ. Hayes 1975, 74, πίν. 17, αρ. 254].
4. Τρία τμήματα οστέινης περόνης (αρ. κατ. 5090 ΜΜΠ).

α/α 80
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 191. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
ΘΕΣΗ Μπαρτσαϊκό Ποτάμι
ΧΩΡΙΟ Μανέσιον [=Μάνεσι]

ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	740μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Λιθόπλινθος
ΑΥΤΟΨΙΑ	4.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος, Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στα Α του χωριού, στις νότιες υπώρειες του Λόφου Γλινίτσα (αρ. 78, χάρτης 7) και στο μονοπάτι που βαίνει κατά μήκος του χειμάρρου, στην αριστερή/νότια όχθη του οποίου υπάρχει μεγάλη πλίνθος (μήκος 0.80μ.) που σώζει αναβαθμό (εικ. 191).
α/α	81
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 192–194. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	(Μέσα στο χωριό)
ΧΩΡΙΟ	Κρυονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	800μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ταφικός πίθος αρχών ΠΑΡΧ περιόδου, εγχυτρισμός ΥΓΕ–ΠΑΡΧ χρόνων, κεραμοσκεπείς τάφοι, αγγείο ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	25.11.1987 Μ. Πετριτάκη. 7.3.1997 Μ. Πετρόπουλος και Μ. Γκαζής. 23.4.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 269. Πετριτάκη 1987, 163. Pariente 1993, 807. Πετρόπουλος 1997, 296. Λεξικό 2001, 237, 1978.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Σε ιδιωτικό δρόμο της κατοικίας Α. Σκούρα, που βρίσκεται αριστερά της εισόδου του χωριού και συγκεκριμένα 100μ. από την εκκλησία, αποκαλύφθηκε ταφικός πίθος (ύψ. 1.87μ.) με ατρακτοειδή κοιλιά και ευρύ στόμιο, που περιείχε ταφή ακτέριστη. Κοντά στον πίθο υπήρχε εγχυτρισμός σε αμφορέα τοποθετημένο όρθια και είχε ως κτέρισμα γεωμετρικό κάρθαρο, ελλiptή ως προς τα τμήματα του σώματος (αρ. κατ. 13269 ΠΜΠ, εικ. 192–193). Η ανασκαφέας Μ. Πετριτάκη αναφέρει ότι πρόκειται για κοτύλη ΚΛ χρόνων (αρ. Ημερ. 147, 4). Το αγγείο ανήκει σε κάρθαρο του «ψηλού τύπου» και παρουσιάζει ομοιότητες με τον κάρθαρο που προέρχεται από τη θέση Βελβίνικο του χωριού Φλάμπουρα (αρ. 49, χάρτης 6). Χρονολογείται στις αρχές της ΠΑΡΧ εποχής, σύμφωνα με τη μελέτη της Α. Γκαδόλου, [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 120, εικ. 92]. Κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου από την πλατεία του χωριού προς το χώρο αποκομιδής απορριμμάτων, διαπιστώθηκε καταστροφή κεραμοσκεπών τάφων. Σε διενεργηθείσα αυτοψία το 1997, ο συνάδελφος Μ. Γκαζής περισυνέλεξε άωτο ημισφαιρικό σκυφίδιο, ύψους 0.05μ., διαμ. βάσης 0.05μ. [αρ. κατ. 15782 ΠΜΠ (εικ. 194)], που χρονολογείται από τα μέσα του 2 ^{ου} αι. π.Χ. έως τα μέσα του 1 ^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX 164, 344, εικ. 64, πίν. 78 και Γραβάνη, 575, πίν. 284].

α/α	82
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	(Εντός του οικισμού)
ΧΩΡΙΟ	Μανέσιον [=Μάνεσι]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	740μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ταφικός πίθος ΥΓΕ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 115. Δεκουλάκου 1982, 232. Γκαδόλου 2008, 37, 120–122, 177–178, εικ. 93.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ (αρ. πρ. 262/4.8.1955) προκύπτει ότι το 1955 στο Μάνεσι είχε βρεθεί πίθος που περιείχε τέσσερα αγγεία (φιάλη, λεκάνη, λήκυθο και φακοειδή ασκό), τα οποία χρονολογούνται στο τέλος της ΥΓΕ περιόδου και συγκεκριμένα στο τελευταίο τέταρτο του 8 ^{ου} αι. π.Χ. Τα αγγεία παραδόθηκαν από τον Β. Α. Νταλάπα και είναι τα εξής:
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Φιάλη (αρ. κατ. 473 ΠΜΠ), η οποία φέρει μερικές αποκρούσεις και στο εσωτερικό της σώζονται ίχνη από δύο ομάδες μελανών γραμμών. Ανάλογη γραμμή υπάρχει και στο άνω μέρος της εσωτερικής επιφανείας της. Εξωτερικά διακοσμείται από τρεις ομάδες περιμετρικών, μελανών γραμμών ανά δύο κάτω από το χείλος, στο μέσον και γύρω από την επιφάνεια έδρασης. Στο περιχειλίσμα κάθετα μελανά γραμμίδια βρίσκονται μεταξύ δύο μελανών περιμετρικών γραμμών. Το γάνωμα είναι μελανό και εξίτηλο. Έχει ύψος 0.054μ. και διάμ. χείλους 0.139μ. [Γκαδόλου 2008, 121–122]. 2. Λεκάνη (αρ. κατ. 475 ΠΜΠ), η οποία φέρει πολλές αποκρούσεις και απολεπίσεις του γανώματος. Έχει ύψος 0.09μ., διάμ. χείλους 0.217μ., διάμ. βάσης 0.08μ. Το εσωτερικό της είναι μελαμβαφές. Εξωτερικά και κάτω από το χείλος, στη ζώνη των λαβών και στις δύο όψεις διακοσμείται με κυψελοειδές μοτίβο με στιγμές, που ορίζεται από ομάδες καθέτων, μελανών γραμμών στα δύο άκρα ανάμεσα σε οριζόντιες μελανές γραμμές. Κάτω από τις λαβές υπάρχει πλατιά μελανή, περιμετρική ταινία και λίγο πιο κάτω ομάδα τριών μελανών, περιμετρικών γραμμών. Το υπόλοιπο σώμα και η εξωτερική επιφάνεια της βάσης είναι μελαμβαφής [Γκαδόλου 2008, 120–121]. 3. Λήκυθος (αρ. κατ. 476 ΠΜΠ) με κωνικό σώμα, πλατιά επίπεδη βάση και γάνωμα εξίτηλο. Έχει ύψος 0.135μ. και διάμ. βάσης 0.065μ. Έχει κάθετη ταινιωτή μικρή λαβή, η οποία διακοσμείται με οριζόντια μελανά γραμμίδια. Στον ώμο υπάρχει μαϊάνδρος και στο υπόλοιπο σώμα περιμετρικές οριζόντιες μελανές γραμμές [Γκαδόλου 2008, 121]. 4. Ασκός (αρ. κατ. 477 ΠΜΠ) φακοειδούς σχήματος με λαβή ταινιωτή και γάνωμα εξίτηλο. Έχει ύψος 0.105μ. και διάμ. χείλους 0.026μ. Στην περιφέρεια και στο λαιμό φέρει ταινίες, ενώ ομόκεντροι κύκλοι περιτρέχουν το σώμα. Η ράχη του διακοσμείται με τεθλασμένη γραμμή με κάθετες κεραίες στις γωνίες και στιγμές (κυψελοειδές μοτίβο) [Γκαδόλου 2008, 121].

α/α	83
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 195. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Καστανιά
ΧΩΡΙΟ	Μανέσιον [=Μάνεσι]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κομμάτια κεραμίδων και όστρακο με γραπτή διακόσμηση ΚΛ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 11.5.2005
ΟΔΗΓΟΣ Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στην είσοδο του χωριού και στη δεξιά/νότια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων. Κατά την πρόσφατη βελτίωση του υπάρχοντος αγροτικού δρόμου, στα πρανή του λοφίσκου αποκαλύφθηκαν μεγάλα τεμάχια κεραμίδων (**εικ. 195**) και όστρακο με γραπτή διακόσμηση, πιθανόν της ΚΛ εποχής.
 Ο γηγενής Σπ. Τζούδας μου ανέφερε ότι στη θέση αυτή λίγα χρόνια πριν είχε βρει, κατά τη διάρκεια εργασιών βελτίωσης του ίδιου δρόμου, «μικρό χάλκινο ειδώλιο ταύρου και τρία κουπάκια που ήταν μαύρα».

α/α 84
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 196–199. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
ΘΕΣΗ Παναγιά
ΧΩΡΙΟ Μανέσιον [=Μάνεσι]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου, κεραμική ΚΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 4.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος, Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού και 100μ. περίπου Α του εξωκλησιού Παναγιά, το οποίο είναι κτισμένο σε μικρό γήλοφο. Στο σχηματιζόμενο πλάτωμα του λοφίσκου βρίσκεται διάσπαρτο οικοδομικό υλικό (**εικ. 196**) και αδιάγνωστη κεραμική. Ο γήλοφος δεσπόζει της κοιλάδας και έχει ορατότητα σε όλα τα σημεία του ορίζοντα (**εικ. 197**).
 Περιசυνελέγησαν κομμάτια κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου (**εικ. 198**) και όστρακα ως επί το πλείστον αδιάγνωστα. Μεταξύ αυτών, θραύσμα λαιμού προχοειδούς αγγείου, του οποίου σώζεται τμήμα του χείλους που φέρει ανάγλυφο δακτύλιο γύρω του (**εικ. 199**) και χρονολογείται στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XII 249, αρ. 181, πίν. 10].

α/α 85
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 200. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
ΘΕΣΗ Εκκλησία Αγίου Νικολάου
ΧΩΡΙΟ Μανέσιον [=Μάνεσι]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 720μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Τμήματα κίωνων ΡΩΜ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	3.11.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος, Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Από αναφορά του αρχαιοφύλακα Α. Μητρόπουλου (1.3.1951) προκύπτει ότι στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, που βρίσκεται παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων και στην αριστερή πλευρά της, βρέθηκαν δύο τμήματα αρράβδωτων κίωνων ύψ. 1.50μ. ο καθένας. Σήμερα, στον αύλειο χώρο της εκκλησίας βρίσκεται μόνον ο ένας, ο οποίος έχει μήκος 1.47μ. και διάμ. 0,67μ. Στο ένα άκρο του σώζεται τόρμος κυκλικής διατομής διάμ. 0.08μ. και βάθους 0.05μ., ενώ στο άλλο τόρμος τετράγωνης διατομής, διαστ. 0.045 x 0.055 x 0.05μ. Είναι από γκρίζο ασβεστόλιθο (εικ. 200). Πρόσφατα (15.6.2007), ο ιερέας του χωριού Γ. Τζελέπης μου ανέφερε ότι το άλλο τμήμα του αρράβδωτου κίονα βρίσκεται καταχωσμένο στο χείμαρρο (ρέμα) που ρέει μέσα στο χωριό και συμβάλλει στο Μανεσαίικο Ποτάμι.
α/α	86
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 201–212. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Πρίμησι
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	960μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Αρχιτεκτονικά μέλη ΑΡΧ, ΚΛ χρόνων, θραύσματα κεραμίδων, χάλκινο άγαλμα ΕΛΛ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	Παυσ. VIII 19, 3.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, II 109–114, III 180. Wilhelm – Reichel 1901, 9. Πίκουλας 1980–1981, 337–358. Pariente 1994, 723. Tausend 1994, 41–52. Lolos, 307. Kreidl, 235–238. Píkoulas 1999α, 298–299. Λεξικό 2001, 396, 3509. Αλεξοπούλου 2005β, 295.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στο μικρό λόφο, ο οποίος είναι απόληξη του βουνού Βελιάς, βρίσκεται το εξωκλήσι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (εικ. 201). Ο λοφίσκος στην πραγματικότητα είναι αποκομμένος από τον όγκο του κυρίως βουνού. Η βόρεια πλευρά του είναι βραχώδης και πέφτει απότομα στο Ρέμα της Κερασιάς. Η νότια πλευρά του λόφου είναι ομαλή. Γύρω από το εξωκλήσι και κυρίως στα Δ και Ν υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κιονόκρανο δωρικού ρυθμού (εικ. 202) και αποτμήματα αρράβδωτων κίωνων (εικ. 203–204), τα οποία εντόπισε ο Γ. Α. Πίκουλας. Το κατώφλι της εισόδου του εξωκλησιού είναι αρχαίο και σώζει στρόφιγγα και αναβαθμό. Από εδώ προέρχεται και χάλκινο άγαλμα, όπως προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και συγκεκριμένα από αναφορά της 5.1.1926 του δημοδιδασκάλου Σουδενών Π. Παυλόπουλου, Επιμελητού Αρχαιοτήτων, στην οποία επισημαίνεται: «...πρό τινων ήμερών ό Κων. Χρονόπουλος, ποιμενόπαις εκ Σουδενών, εν τῇ λίαν ανωμάλῳ κλιτυί τοῦ ὄρους Βελλιάς —μεταξὺ Σουδενών καὶ Καλαβρυτών— ἀνεῦρεν ἐντὸς τοῦ χώρου καὶ πέριξ ἐκριζωθείσης ὑπὸ θυέλλης γιγαντιαίας

ελάτης τεμάχια ἀρχαίου ἀγάλματος ἢ ἀνδριάντος οἶον δακτύλους, παλάμην, τμήματα κράνους ἐκ μετάλλου. Πληροφορούμεθα πρό τινων καὶ ἕτερος ποιμὴν ὁ Γ. Β. Δούβος ἀνεῦρε περὶ τὸ αὐτὸ μέρος παρόμοιον τεμάχιον ἀρχαίου ἀγάλματος». Ἀπὸ ἐλέγχου τῶν βιβλίων καταγραφῆς τοῦ Μουσείου Πατρῶν προκύπτουν:

1. Ἐπτά θραύσματα χάλκινου ἀνδριάντα (**εικ. 205**), λεία, στυλπνά καὶ διατήρησης καλῆς (αρ. κατ. 454 α–ζ ΜΜΠ).
2. Τρία θραύσματα χάλκινου ἀνδριάντα (**εικ. 206**), τραχέα εσωτερικά καὶ οξειδωμένα (αρ. κατ. 455 α–γ ΜΜΠ).
3. Κυλινδρικό θραύσμα χυτοῦ ἐλάσματος (**εικ. 207**) ἀπὸ χάλκινου ἀνδριάντα (αρ. κατ. 456 ΜΜΠ).
4. Τρία θραύσματα χυτοῦ ἐλάσματος (**εικ. 208**) ποὺ προέρχονται ἀπὸ κόμη χάλκινου ἀνδριάντα (αρ. κατ. 457 α–γ ΜΜΠ). Τα ἀποσπασματικά αὐτά κομμάτια μαλλίων κόμης μποροῦν νὰ βροῦν ἀνάλογα σὲ ἀντίστοιχα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία καὶ χρονολογούνται στους ΕΛΛ χρόνους [πρβλ. OIForsch, IX πίν. 34, αρ. 180].
5. Πρόσθιο τμήμα ἀκρας ἀριστεράς χειρός χάλκινου ἀνδριάντα (**εικ. 209**) με ἀποκεκρουμένους τοὺς δακτύλους, τῶν ὁποίων σώζεται ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ πίσω τμήμα τῆς παλάμης (αρ. κατ. 458 ΜΜΠ).

Ὁ Εὐθ. Μαστροκόστας ποὺ ἔκανε τὴν καταγραφὴν τῶν παραπάνω κινήτων ευρημάτων, στὴ στήλῃ «Παρατηρήσεις» τοῦ καταλόγου σημειώνει: «Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ γυμνασιάρχου κ. Κατσαρώνη εἶναι τὰ εὑρεθέντα περὶ τὰ 500μ. δυτικῶς τοῦ ναυδρίου Ἁγίου Ἰωάννης ὁ Θεολόγος ἐν τῇ ἡμιονικῇ ὁδῷ πρὸς Λουσοὺς. Ἴσως τὰ εὑρεθέντα παρὰ τῶν κ. Χαρ. Παπαβασιλόπουλου καὶ Χρονόπουλου».

Ἀπὸ τὸ αρ. πρ. 32583/1247/22.6.1926 ἔγγραφο τοῦ ΥΠΕΠΘ προκύπτει ὅτι ἐγκρίνει τὸ ποσὸν τῶν χιλίων (1.000) δραχμῶν γιὰ τὴν διενέργειαν ἀνασκαφῆς στὴ θέση ποὺ βρέθηκε τὸ ἀγαλμα, ἡ ὁποία ὁμως δὲν πραγματοποιήθηκε, ὅπως ἀναγράφει ἰδιοχείρως ὁ Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων Ν. Κυπαρίσσης «ἐγένετο ἢ μετάβαση, ἀλλὰ ἡ πίστωση δὲν ἔδαπανήθη».

Σύμφωνα με ὅσα ἀναφέρει ὁ Γ. Α. Πίκουλας στὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιο αὐτοψίας ἔτους 1987 (αρ. ἡμερολ. VIII 45, 27.6.87), κάποιος ὀνόματι Γενεβέζος βρῆκε στὸ ὕψωμα Μαμινάδες ἓνα «χάλκινον κομματάκι», ποὺ ἔμοιαζε με δάκτυλο χειροῦ, τὸ ὁποῖο πιθανότατα νὰ ἀνήκει στὴν ἀνωτέρω παλάμη. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ἡμερολόγιο τοῦ ἰδίου, προκύπτει ὅτι ὁ Π. Νικολαΐδης τὸ 1925 εἶχε δεῖ στὸ ἐξωκλήσι «πλάκες με γράμματα».

Στὴν ἴδια θέση, στὴν ἀνατολική/βόρεια ὄχθη τοῦ χειμάρρου Κερασιές, ποὺ συμβάλλει στὸν Ἐρασινο/Βουραϊκὸ ποταμὸ, ὑπάρχει καὶ ἡ πηγὴ Πρίμισι με ἀέναη ροή (**εικ. 210**). Ὁ Γ. Λώλος τοποθετεῖ ἐδῶ τὴν ἀρχὴ τοῦ υδραγωγείου τῆς ἀρχαίας Κύναιθας [βλ. Lolos, 307]. Ἀπὸ τὴν πηγὴ πρέπει νὰ διερχόταν καὶ ἀρχαία δίανοιξη, ποὺ οδήγούσε στὸ Κάστρο τῆς Ωριάς, ἢ Κάστρο τῶν Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6, εικ. 211**).

Ἀριστερὰ τῆς Ἐπαρχιακῆς οδοῦ Καλαβρύτων – Λουσῶν – Κλειτορίας καὶ ἐναντι τοῦ ὑπὸ κατασκευὴ κτηρίου ἰδιοκτησίας Α. Μπίρμπα, διακρίνονται ἀρχαῖες ἐπιχώσεις με θραύσματα κεραμιδιῶν.

Στὰ Ν τῆς πηγῆς Πρίμισι ὁ Κ. Tausend θεωρεῖ ὅτι διερχόταν ὁ ἀρχαῖος δρόμος, ποὺ οδήγούσε ἀπὸ τὴν Κύναιθα στους Λουσοὺς. Ὁ D. Kreidl πιστεύει καὶ αὐτὸς ὅτι ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ διερχόταν ἡ ἀρχαία διαδρομὴ (Κύναιθα – Λουσοί): ὁ τελευταῖος ἀναφέρει ὅτι στὰ Ν τῆς πηγῆς ὁ δρόμος κάμπτεται πρὸς τὰ ΝΔ, προκειμένου νὰ ἀκολουθήσει τὴν πλαγίαν τοῦ λόφου καὶ νὰ γίνῃ ομαλότερη ἢ πρόσβαση σὲ αὐτόν. Κατὰ τὴν ἀπόψήν του, πρόκειται γιὰ «παρακλάδι» τῆς κύριας διαδρομῆς, τὸ ὁποῖο ὀνομάζει

«Prozessionweg», αφού τα κατάλοιπα του λόφου ανήκουν σε ιερό.

Κατά την αυτοψία δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε το τμήμα αυτής της διαδρομής, λόγω της πυκνής βλάστησης. Λίγο νοτιότερα της πηγής συναντήσαμε τμήμα της ίδιας διάνοιξης, η οποία ανηφορίζει προς το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου (**αρ. 91, χάρτης 6**) που βρίσκεται στον ομώνυμο αυχένα, ο οποίος σχηματίζεται μεταξύ των βουνών Μαύρος Λόγγος στα Α και του βουνού Πυργωτό στα Δ (**εικ. 212**).

α/α	87
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 213–216. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Αλώνια
ΧΩΡΙΟ	Κρυονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	780μ.
ΚΑΤΑΛΟΠΑ	Αγγεία αρχών ΠΑΡΧ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	23.4.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Δεκουλάκου 1982, 227, 232–233. Πετρόπουλος 1997, 296. Λεξικό 2001, 237, 1978. Burkhalter – Touchais, 829. Αλεξοπούλου 2005β, 291. Γκαδόλου 2008, 37, 115–116.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και συγκεκριμένα από το αρ. πρ. 44/104/8α/04.05.1955 έγγραφο της Υποδιεύθυνσης Χωροφυλακής Καλαβρύτων, το αρ. πρ.164/24.5.1955 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και το αρ. 1 ΔΜΤΕ προκύπτει ότι το 1995 παρεδόθησαν στο Μουσείο Πατρών από τον Αθ. Σκούρα τέσσερα αγγεία (αρ. κατ. 600–603 ΠΜΠ), που προέρχονταν από ταφικό πίθο. Κατά την Α. Γκαδόλου χρονολογούνται στο τέλος της ΥΓΕ–αρχές ΠΑΡΧ εποχής και είναι τα εξής:
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Λήκυθος-οινοχόη (αρ. κατ. 600 ΠΜΠ), η οποία είναι ακέραιη και φέρει κατά τόπους απολεπίσεις. Έχει ύψος 0.216μ., διάμ. βάσης 0.055μ. Το γάνωμα είναι στιλπνό και καστανομέλανο. Έχει τριφυλλόσχημο στόμιο, λαβή ταινιωτή και κάθετη. Ο λαιμός είναι ψηλός, κυλινδρικός και ανοίγει προς το σώμα. Ανάγλυφος δακτύλιος στη μετάβαση από το λαιμό στο σφαιρικό σώμα. Η βάση είναι δακτυλιόσχημη. Μελανό γάνωμα υπάρχει στο χείλος, στην εξωτερική επιφάνεια της λαβής, στο κατώτερο τμήμα του σώματος και στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης. Ο λαιμός διακοσμείται με τέσσερις περιμετρικές μοτίβων· στη συνέχεια με τεθλασμένη γραμμή, ζητοειδείς γραμμές και ψευδόσπειρα· στο ανώτερο τμήμα του σώματος με λογχοειδή φύλλα περιμετρικά (εικ. 213) [Γκαδόλου 2008, 115–116, εικ. 86, 82]. 2. Κάνθαρος (αρ. κατ. 601 ΠΜΠ), ο οποίος είναι συγκολλημένος από πολλά θραύσματα. Έχει ύψος 0.103μ. και διάμ. βάσης 0.05μ., διάμ. χείλους 0.088μ. Έχει γάνωμα μελανό και επίχρισμα καστανό. Το χείλος είναι εδαφόχρωμο, ελαφρώς έξω νεύον και κάθετο στο σώμα. Το εσωτερικό του αγγείου είναι μελαμβαφές. Στις λαβές διπλά Χ διαχωρίζονται με ομάδα δύο οριζοντίων, παράλληλων μελανών γραμμών. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου διακοσμείται με ομάδα τριών μελανών περιμετρικών ταινιών και κάτω από το σημείο πρόσφυσης των λαβών μία εδαφόχρωμη ταινία φέρει δύο περιμετρικές γραμμές (εικ. 214) [Γκαδόλου 2008, 115, εικ. 86, 81]. 3. Δίωτο αγγείο (κάνθαρος;), το οποίο είναι ακέραιο με λίγες αποκρούσεις (αρ. κατ. 602). Έχει ύψος 0.10μ. και διάμ. βάσης 0.118μ. Το γάνωμα είναι μελανό, απολεπισμένο και έχει επίχρισμα καστανό. Το χείλος είναι κάθετο και ελαφρώς έξω νεύον. Στη μετάβαση από το σώμα στη δακτυλιόσχημη βάση υπάρχει περιμετρική αυλάκωση. Το εσωτερικό είναι μελαμβαφές, εκτός από ένα

εδαφόχρωμο κύκλο στο κέντρο, στο εσωτερικό του οποίου εγγράφεται μελανός δακτύλιος με μελανή στιγμή στο κέντρο. Η λαβή, ως προς τη διακόσμηση, χωρίζεται σε δύο τμήματα. Το άνω φέρει διπλά Χ και το κάτω μελανό γάνωμα. Η διακόσμηση του σώματος χαρακτηρίζεται από ζώνες συνεχόμενων και διακεκομένων μοτίβων. Στο χείλος υπάρχει τεθλασμένη γραμμή. Στο ανώτερο τμήμα του σώματος υπάρχει ζώνη με ψευδόσπειρες και ζώνη με αραιές κάθετες σιγμοειδείς γραμμές στο ύψος της πρόσφυσης των λαβών. Στο κατώτερο τμήμα του σώματος και πριν από την αυλάκωση της μετάβασης στη βάση υπάρχει περιμετρική μελανή ταινία, στη βάση μελανός δακτύλιος (εικ. 215) [Γκαδόλου 2008, 116, εικ. 87].

4. Απίοσχημος αρύβαλλος (αρ. κατ. 603). Έχει ύψος 0.009μ., διάμ. βάσης 0.025μ. και διάμ. χείλους 0.024μ. Ο λαιμός είναι στενός και κοντός, η λαβή ταινιωτή. Η άνω επίπεδη επιφάνεια του χείλους, ο λαιμός, η λαβή και το κατώτερο τμήμα του σώματος διακοσμούνται με ομάδες περιμετρικών επάλληλων μελανών γραμμών. Στον ώμο και περιμετρικά υπάρχουν τρία άγκιστρα, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται δύο ομάδες κάθετων κυματοειδών γραμμών. Στο ανώτερο τμήμα υπάρχει ζώνη με ομάδες ζητοειδών γραμμών (εικ. 216) [Γκαδόλου 2008, 116].

α/α	88
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 217–218. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	820μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Πηγή, τάφοι ΡΩΜ (;) χρόνων, αρχαία διάνοιξη
ΑΥΤΟΨΙΑ	17.7.2005, 21.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας, Α. Λεχουρίτης
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Duhn, 72. IK, 26. Παπαποστόλου 1978, 102. Παπαχατζής 1980, 249, υποσ. 2. ΑΡΚΑΔΙΑ, 40.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται Α της Μονής Αγίας Λαύρας (αρ. 89, χάρτης 6) και στη δεξιά/βόρεια πλευρά του Επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από την πόλη των Καλαβρύτων στη Μονή. Εδώ και στην αριστερή/βόρεια όχθη του ρέματος υπάρχει πηγή που καλείται Λυσσόνερο και αυτή είναι για μερικούς μελετητές η αρχαία πηγή Άλυσσος (Παυσ. VIII 19, 3) της Κύναιθας, όπως αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου. Ο F. V. Duhn, που επισκέφθηκε τα Καλάβρυτα στα 1878, βρήκε για τη βρύση το όνομα Λυσσόβρυση. Ο Ν. Παπαχατζής αναφέρει ότι η Άλυσσος ταυτίζεται με μία πηγή που βρίσκεται σε μικρή απόσταση «εκτός των ΝΔ κρασπέδων των Καλαβρύτων» και ότι αρχαίοι λίθοι που υπήρχαν κοντά στη νεώτερη βρύση προέρχονταν από την αρχαία κρήνη. Μέχρι στιγμής, στον υπερψωμένο λόφο όπου βρίσκεται η Μονή δεν έχουν εντοπιστεί αρχαία κατάλοιπα ούτε κεραμική.</p> <p>Στα Β/ΒΑ της Μονής της Αγίας Λαύρας, στη δεξιά/βόρεια πλευρά του δρόμου από Καλάβρυτα προς Μονή Αγίας Λαύρας και στον αγρό ιδιοκτησίας Κατσικόπουλου ερευνήθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (διαστ. 2.50μ. x 1.10μ. x 0.80μ.), οι οποίοι ήταν κτισμένοι με ασβεστολιθικούς σχιστόλιθους και καλύπτονταν με πλάκες από το ίδιο υλικό. Οι τάφοι είχαν συληθεί. Βρέθηκε μόνον σκελετικό υλικό.</p> <p>Κατά την αυτοψία του 2005, στα Ν της πηγής στην αριστερή/νότια πλευρά του δρόμου και σε απόσταση 50–70μ. από αυτόν, εντοπίστηκε μονοπάτι, το οποίο αποτελεί τμήμα αρχαίας διάνοιξης, με</p>

προσανατολισμό Β–Ν (εικ. 217–218). Το τμήμα αυτό της διάνοιξης τέμνεται από το σύγχρονο διανοιγμένο χωματόδρομο, που οδηγεί σε μικρό οροπέδιο με το μικροτοπωνύμιο Καλύβες του Μπουμπουνάκη.

α/α	89
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Μονή Αγίας Λαύρας
ΧΩΡΙΟ	Καλάβρυτα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	900μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ευρήματα ΥΕ ΙΙΑ, ΥΕ ΙΙΒ εποχής, ενεπίγραφη στήλη ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	17.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 14–15, 26, 116–118. ΚΕ, 104–112. Rizakis 1979, I 394, αρ. 285. Papadopoulos–Kontorli–Papadopoulou 1984, 221–227 και ειδικότερα 224. Σάμψων 1986, 33–39. Pariente 1994, 723. Κουμούση – Μουτζάλη 2001–2002, 431–444. Σαλαβούρα 2007, 228.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι «μερικοί μελετητές» τοποθετούν στη θέση της Μονής την αρχαία Κύναιθα, από το γεγονός ότι εδώ κοντά υπάρχει και πηγή που σήμερα ονομάζεται Λυσσόνερο (αρ. 88, χάρτης 6). Σημειώνει μάλιστα ότι επί των ημερών του «δεν εντοπίστηκαν αρχαία, ή ευρήματα». Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα ούτε κεραμική.</p> <p>Μεταξύ των ετών 1930–1932, κατά τη διάνοιξη δρόμου από τη Μονή προς το Ηρώο, βρέθηκαν «πήλινα αγγεία», σύμφωνα με όσα ανέφερε ο Ηγούμενος της Μονής το 1987 στον Γ. Α. Πίκουλα. Το γεγονός αυτό μου επιβεβαίωσε και ο γηγενής Α. Λεχουρίτης, ο οποίος το είχε ακούσει από τον παππού του, αναφέροντάς μου ότι «είχαν βρεθεί πολλά πράγματα μέσα σε μεγάλους τάφους».</p> <p>Στις αρχές του 17^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογείται η Ιστορική Μονή της Αγίας Λαύρας, μία αίθουσα της οποίας έχει διαμορφωθεί σε Μουσείο. Μεταξύ των ιστορικών ενθυμίων, που είναι κυρίως χειρόγραφα του 16^{ου} και 17^{ου} αι. μ.Χ., εκτίθενται και λίγα αρχαία ευρήματα, όπως δύο αγγεία, χρυσές ταινίες (λωρίδες)/χρυσά φύλλα και ένα ζεύγος λαβίδων της ΥΕ ΙΙ περιόδου. Η Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου αναφέρει ότι τα αντικείμενα αυτά τα δώρισε στη Μονή το ζεύγος Κωνσταντινίδη πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την ακριβή προέλευση των αντικειμένων δεν τη γνωρίζει και υποθέτει πως μπορεί να προέρχονται από κάποια αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα στην περιοχή. Τα αγγεία χρονολογούνται, σύμφωνα με τη διακόσμηση, προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΑ εποχής και είναι πρωιμότερα της ΥΕ ΙΙΒ. Οι λαβίδες όμως ανάγονται στην ΥΕ ΙΙΒ.</p> <p>Σχετικά με τις χρυσές ταινίες (golden strips), η Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου αναφέρει ότι αυτές έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό <i>Aurifex, Studies in Ancient Jewelry</i> από τον R. Laffineur [R. Laffineur, <i>L'orfèvrerie rhodienne orientalisante</i>, στο: T. Hackens, <i>Aurifex I, Études sur l'Orfèvrerie Antique/Studies in Ancient Greek Jewelry</i>, Louvain-la-Neuve 1980]. Όμως, μετά από έλεγχο διαπιστώθηκε ότι δεν γίνεται καμία μνεία από τον συγγραφέα στα «χρυσά φύλλα της Αγίας Λαύρας».</p> <p>Από τη Μονή προέρχεται και ενεπίγραφος στήλη [βλ. κατάλογο</p>

επιγραφών κατά θέση εύρεσης], η οποία κατά τον Α. Ριζάκη αποτελεί μαρτυρία της εξάπλωσης των οικονομικών ενδιαφερόντων των Ρωμαίων αποίκων από την Πάτρα στη γη των γειτονικών πόλεων του αρκαδικού Βορρά [πρβλ. Rizakis 1979, I 394, αρ. 285].

α/α	90
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 219. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Βρωμονέρι
ΧΩΡΙΟ	Μανέσιον [=Μάνεσι]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	761μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Θαλαμοειδείς τάφοι ΥΕ ΙΙΓ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	5.4.1986 Μ. Πετρόπουλος, 19.6.1997 Μ. Πετρόπουλος. Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Γ. Καρπής)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, II 115. ΚΕ, 268–269. Κυπαρίσσης 1929, 91. Κυπαρίσσης 1930, 87–88. Συριόπουλος 1964, 105, 480. Πολυδώρου, 39. Papadopoulos 1979, 32. Πετρόπουλος 1989, 136. Touchais 1996, 1180. Κολώνας 1996–1997, 485. Πετρόπουλος 1997, 296. Burkhalter – Touchais, 829. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2005β, 292.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Το 1930, ο Ν. Κυπαρίσσης ανέσκαψε στην ιδιοκτησία Λ. Δημόπουλου, άγνωστο αριθμό θαλαμοειδών τάφων, η οροφή των οποίων είχε καταρρεύσει. Κατά την ανασκαφή βρήκαν αγγεία της ύστερης μυκηναϊκής εποχής. Ο Αθ. Παπαδόπουλος πιστεύει ότι υπάρχει μυκηναϊκό νεκροταφείο και μέσα στο χωριό.</p> <p>Το 1997, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, στο πρηνές χαμηλού λοφίσκου ήλθαν στο φως οι δρόμοι επτά θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε απόσταση 50μ. περίπου από την ιδιοκτησία Λ. Δημόπουλου. Ερευνήθηκε λαξευτός τάφος σχήματος ακανόνιστου ελλειψοειδούς, διαστάσεων 2.70μ. x 0.65μ. και με προσανατολισμό Α–Δ. Η νότια μεγάλη πλευρά είχε καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα και φρασσόταν σε μήκος 1.90μ. με ξερολιθιά πάχους 0.30μ. περίπου. Στον τάφο βρέθηκε σκελετός σε ύπτια στάση με το αριστερό χέρι πάνω στο στήθος. Τα ευρήματα ήταν κωνικό σφονδύλι (αρ. κατ. 5091 ΜΜΠ) από στεατίτη (εικ. 219) και όστρακο μόνωτου κυπέλλου.</p>

α/α	91
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 220–223. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Νικόλαος
ΧΩΡΙΟ	Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.180μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Πιθανή αρχαία διάνοιξη
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας. Γ. Βαρβιτσιώτης

ΠΗΓΕΣ**ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

ΚΕ, 176. Πίκουλας 1986, 317. Πίκουλας 1990–1991, 250. Tausend 1994, 41–52. Kreidl, 235–238. Píkoulas 1999α, 301.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα Β του χωριού Άνω Λουσοί (**εικ. 220**). Η θέση οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο εξωκλήσι. Στο σημείο αυτό συγκλίνουν οι δυτικές υπώρειες του βουνού Μαύρος Λόγγος (ύψους 1.400μ.) στα Α και του βουνού Πυργωτό (ύψους 1.408μ.) στα Δ. Πρόκειται για διαχρονικό πέρασμα και από εδώ πιθανότατα διερχόταν ο δρόμος που οδηγούσε από τους Λουσούς στην Κύναιθα. Στη δεξιά πλευρά του Επαρχιακού δρόμου που οδηγεί στο Χιονοδρομικό Κέντρο Καλαβρύτων και σε απόσταση 4 χλμ. από τη διασταύρωση της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας σώζεται πιθανόν τμήμα αρχαίας διάνοιξης σε μήκος 50μ. και σε πλάτος 1.50μ. περίπου (**εικ. 221–222**). Η διάνοιξη αυτή διερχόμενη διαμέσου του Ξερόκαμπου οδηγούσε στη Νώνακρη. Στο σχηματιζόμενο αυχένα, όπου και το εξωκλήσι του Αγίου Νικολάου, διασταυρωνόταν με το δρόμο που οδηγούσε στην αρχαία Κύναιθα. Άλλωστε, κατά τον Γ. Α. Πίκουλα ένας αυχέννας που δημιουργείται μεταξύ δύο ορεινών όγκων «δεν μπορεί να μην αποτελούσε δίοδο επικοινωνίας μεταξύ δύο περιοχών που ένωνε και ταυτόχρονα διεχώριζε, ως υδροκριτική γραμμή». Μνεία της θέσης γίνεται και από το Γ. Παπανδρέου, ο οποίος την ονομάζει «Βιγλοστάσιον». Νοτιότερα του εξωκλησιού και σε απόσταση 350μ. περίπου από αυτό, στις νότιες υπώρειες της Βελιάς ο γηγενής Γ. Βαρβιτσιώτης μου υπέδειξε δρόμο, ο οποίος οδηγεί στη Μονή Αγίας Λαύρας (**αρ. 89, χάρτης 6**) στη θέση Λυσσόνορο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό (**αρ. 88, χάρτης 6**) και κατόπιν στη θέση Ξηρόκαμπος (**αρ. 63, χάρτης 6**) του Σκεπαστού (**εικ. 223**).

α/α 92

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 224–225. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)****ΘΕΣΗ** Καραμεσιναίικα**ΧΩΡΙΟ** Κάτω Βλασία**ΟΙΚΙΣΜΟΣ****ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων**ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων**ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας**ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 1.205μ.**ΚΑΤΑΛΟΓΑ** Όστρακα ΠΡ εποχής. Κοχλιάριο ΠΠΕ χρόνων. Σκύφος και όστρακο ΑΡΧ εποχής. Νόμισμα ΕΛΛ εποχής. Οχυρό ΥΒΥΖ περιόδου**ΑΥΤΟΨΙΑ** 9.12.2005, 24.9.2007**ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Οικονομόπουλος, Γ. Καραμεσίνης, Α. Λαζουράς**ΠΗΓΕΣ****ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ****ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Η θέση βρίσκεται στα Δ του χωριού και μεταξύ των ΝΔ υπωρειών του βουνού Άγιος Αθανάσιος (ύψους 1.205μ.) και των ΒΑ του βουνού Προφήτης Ηλίας, πρόβουνου του Ερυμάνθου.

Από τη θέση Καραμεσιναίικα προέρχεται μικρογραφικός μελαμβαφής σκύφος των ΑΡΧ χρόνων [πρβλ. ως προς τον τύπο του αγγείου Athenian Agora XII I 87, πίν. 17, αρ. 364, 373]. Το γάνωμα, ως επί το πλείστον, είναι εξίτηλο (**εικ. 224**). Έχει λαβές οριζόντιες, ταινιωτές και ελαφρώς υπερυψωμένες (αρ. κατ. 12788 ΠΜΠ). Το αγγείο είχε παραδοθεί στις

28.1.1985 από τον Α. Λαζουρά στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, σύμφωνα με το αρ. πρ. 2893/8.10.1984 έγγραφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και στη συνέχεια εστάλη στη ΣΤ' ΕΠΚΑ (αρ. πρ. 372/1985 έγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ). Ως προς τον τύπο του αγγείου [πρβλ. Athenian Agora XII I 87, πίν. 17, αρ. 364, 373].

Επίσης, από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ (αρ. πρ. 6/25/11.9.1967) προκύπτει ότι από την Κάτω Βλασία προέρχεται χάλκινο κοχλιάριο (αρ. κατ. 341 ΜΜΠ) των ΠΓΕ χρόνων. Στο στέλεχος της λαβής υπάρχει γεωμετρική διακόσμηση δύο τεθλασμένων γραμμών, που σχηματίζουν συνεχόμενους ρόμβους. Ανάλογη διακόσμηση υπάρχει και σε στέλεχος χάλκινης τοξωτής πόρπης, που προέρχεται από τον τάφο 41 του Κεραμεικού [πρβλ. Coldstream 1977, 58–59, εικ. 14d]. Έχει μήκος 0.10μ. (εικ. 225).

Από έλεγχο των αποθηκών της Εφορείας προκύπτει ότι από την περιοχή της Κάτω Βλασίας (8.10.1958) προέρχεται χάλκινο νόμισμα Σικυώνος, το οποίο ως εμπροσθότυπο φέρει περιστέρι με ανοιχτά φτερά προς τα αριστερά και ως οπισθότυπο στεφάνι [ο οπισθότυπος είναι κακής διατήρησης και δεν διακρίνονται αρχικά. Ως προς τον τύπο πρβλ. Warren 1983, I group 5, περ. 330–περ. 290 π.Χ. (;) και 2^ο αι. π.Χ., 44, πίν. 7]. Επίσης, προκύπτει ότι το 1974 ο Κων. Κουτρουμάνης παρέδωσε «ανώνυμη» φύλλι που χρονολογείται περί το 1030/1035–1042 (;) μ.Χ. [πρβλ. Γαλάνη-Κρίκου et al. 2000, 148–149, 25.38].

Από τη θέση και στα δημιουργούμενα κλιμακωτά άνδηρα περισυνελέγησαν βάσεις χειροποίητων αγγείων των ΠΡ χρόνων. Αν λάβουμε υπόψη μας την κεραμική της εποχής αυτής και σε συνδυασμό με το επίκαιρο του οχυρωμένου πλατώματος στην κορυφή του Αγίου Αθανασίου, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε και την πιθανότητα εκείνη να είχε τειχιστεί και πριν από τους ΚΛ/ΕΛΛ χρόνους.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στο ανώτερο σημείο του βουνού Άγιος Αθανάσιος, όπου και το τριγωνομετρικό της Υπηρεσίας του Στρατού, βρίσκεται μικρό εικονοστάσι αφιερωμένο στον Άγιο Αθανάσιο, από τον οποίο το βουνό φέρει το όνομά του. Ορθώνεται επιβλητικά στα Δ του χωριού Άνω Βλασία και του ποταμού Σελινούντα. Οι βόρειες και νότιες πλαγιές του είναι απότομες και κρημνώδεις. Οι ανατολικές παρουσιάζουν αναβαθμούς και ομαλότερη είναι η δυτική πλευρά του, από την οποία γίνεται και η πρόσβαση. Στα Δ και ΝΔ αναπτύσσονται πολλές λάκκες, οι οποίες με την κατασκευή αναβαθμίδων προσφέρονται για καλλιέργεια. Οι ΝΔ υπώρειες του βουνού και η περιοχή Ν αυτού φέρει το όνομα Καραμεισιναίικα από το όνομα κάποιου μεγάλου κτηματία, όπως με ενημέρωσε ο γηγενής Γ. Λαζουράς.

Στην κορυφή του βουνού σχηματίζεται μακρόστενο πλάτωμα, με κλίση από τα Ν προς τα Β, το οποίο είναι τειχισμένο. Λόγω της πυκνής βλάστησης, δεν κατέστη δυνατό να σχεδιασθεί η κάτοψη της οχύρωσης. Ο εξωτερικός περίβολος ακολουθεί περιμετρικά την κορυφή και είναι κτισμένος από μεγάλους ασβεστόλιθους, οι οποίοι σε μερικά σημεία είναι καλά προσαρμοσμένοι, ενώ στο ΒΔ τμήμα είναι κατασκευασμένος από αδούλευτους λίθους και βύσματα στα κενά.

Στο Ν τμήμα της δυτικής πλευράς ο περίβολος έχει πλάτος 1.30μ., είναι επιμελημένης κατασκευής και έχει ως συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα και λίγα κεραμίδια. Στο μέσον περίπου της Δ πλευράς εντοπίστηκε εγκάρσιο τείχος με προσανατολισμό Δ–Α. Έχει δύο μέτωπα και το εσωτερικό του έχει γεμισθεί με μικρότερες πέτρες. Το πλάτος του είναι 1.70μ. και σώζεται σε μήκος 2.50μ. Πιθανόν, το Β τμήμα του εξωτερικού περιβόλου της Δ πλευράς καθώς και ο εγκάρσιος βραχίονας να είναι αρχαίας εποχής. Οι κατώτεροι λίθοι έχουν αδρή επεξεργασία και δείχνουν να είναι αρχαίοι σε σχέση με τους υπερκείμενους, οι

οποίοι έχουν τοποθετηθεί δίκην ξερολιθιάς και φανερώνουν μεταγενέστερη κατασκευή, πιθανόν των ΥΒΥΖ χρόνων. Η λατόμευση πρέπει να έγινε επί τόπου, αφού το πέτρωμα αφθονεί σε όλο το χώρο. Εντός του τειχισμένου πλατώματος εντοπίσαμε στο Ν τμήμα, μέσα στην πυκνή βλάστηση, δύο δεξαμενές, εκ των οποίων η μία έχει διαστάσεις (εσωτ.) 2.70μ. x 2.60μ. x 1.60μ. (σωζ. ύψος). Σε πολλά σημεία της δεξαμενής σώζεται ισχυρό κονίαμα, πιθανόν για τη στεγανοποίησή της. Λίγο ανατολικότερα της πρώτης δεξαμενής εντοπίστηκε και δεύτερη, η οποία δείχνει να βρίσκεται κατά τι χαμηλότερα της πρώτης και στη ΒΑ γωνία της έσωζε την απαρχή της καμαρωτής κάλυψής της. Δεν εντοπίστηκαν πύργοι.

Το βουνό του Αγίου Αθανασίου έχει άμεση οπτική σύνδεση με τα στρατηγικά υψώματα της Αχαΐας στα Β/ΒΔ, τον έλεγχο του οδικού δικτύου που οδηγεί στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) στα Β/ΒΑ, της οδού που οδηγεί στην Κύναιθα στα Α και εκείνης στα Ν που οδηγεί στην Ψωφίδα. Αποτελεί το «κλειδί» της τοπογραφίας για την περιοχή. Η οπτική επαφή που έχει με το λόφο Καστρίτσι, στον οποίο τοποθετείται το αχαϊκό Λεόντιον, στα Β και με την Κύναιθα στα Α είναι άμεση. Πιθανόν η οχύρωση να ανάγεται στους ΕΛΛ χρόνους.

Επειδή η πόλη στο λόφο Καστρίτσι στερείται ακρόπολης, πιθανόν το οχυρωμένο πλάτωμα στο βουνό Άγιος Αθανάσιος που επέιχε θέση οχυρού, να την υποκαθιστούσε επαρκώς, αφού ο οικισμός στον παραπάνω λόφο επιδέχεται τον χαρακτηρισμό της πόλης.

Δεν αποκλείεται η οχύρωση των ΥΒΥΖ χρόνων να ταυτίζεται με το Κάστρο της Βλασιάς, ή του San Biasio, το οποίο οι Ι. Θ. Σφηκόπουλος [Σφηκόπουλος, 182] και Κ. Kourelis [Kourelis, 292] τοποθετούν με επιφύλαξη στο λόφο Καστρίτσι.

Ένα μεμονωμένο μικρό όστρακο με διακόσμηση πλαστικών ταινιών, πιθανόν των ΑΡΧ χρόνων [Corinth, XV III, πίν. 76, αρ. 2159], που βρέθηκε στη Δ πλαγιά, πιστοποιεί την ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή.

Στα Β του βουνού Άγιος Αθανάσιος βρίσκεται το βουνό Ταρισός, που χωρίζεται από τον Άγιο Αθανάσιο με έναν αυχένα. Στις ΝΔ υπώρειές του βρίσκεται η πηγή Κεραμιδάκι με αέναη ροή. Ο γηγενής Α. Λαζουράς με πληροφόρησε ότι «όταν ήταν μικρός και ερχόταν εδώ με τα πρόβατα, είχε δει μεγάλα κιούνια που πήγαιναν το νερό στη Γκρανπόπολη, στην πόλη που είναι στο Καστρίτσι». Σύμφωνα με το ανάγλυφο του τοπίου και εάν από εδώ υδρευόταν η πόλη στο λόφο Καστρίτσι, η κατεύθυνση του δικτύου ύδρευσης μετά από απόσταση 1.800μ. περίπου κατέληγε στα Δ του λόφου και εκτός της οχύρωσης, στο σημείο που ο Ν. Ζαφειρόπουλος είχε βρει στελέχη πηλίνων σωλήνων.

α/α	93
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)
ΘΕΣΗ	Αγγελόκαστρο
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Βλασία
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	920μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τοίχοι από αργολιθοδομή
ΑΥΤΟΨΙΑ	23.8.2003
ΟΔΗΓΟΣ	Α. Οικονομόπουλος, Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 84, 264.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για λόφο, ο οποίος βρίσκεται στα Α της Μονής του Αγίου Νικολάου (αρ. 94, χάρτης 7). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ίχνη αρχαίας κατοίκησης. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν θεμέλια, ούτε κεραμική.

α/α 94
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 226. Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
ΘΕΣΗ Μονή Αγίου Νικολάου
ΧΩΡΙΟ Κάτω Βλασία
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.078μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ
ΑΥΤΟΨΙΑ 23.8.2003
ΟΔΗΓΟΣ Α. Οικονομόπουλος, Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 116. ΚΕ, 84–85, 264.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στα Β του χωριού Κάτω Βλασία υψώνεται ο κωνοειδής λόφος του Αγίου Νικολάου, ο οποίος πήρε το όνομα από την ομώνυμη Μονή που βρίσκεται σε αυτόν (**εικ. 226**). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι το 1885 ανακαινίσθηκε ο ναός και τα κελιά και στο εσωτερικό της Μονής «διασώζεται μικρός αρχαίος ναός». Επίσης μνημονεύει και «μία αρχαία εικόνα του Αγίου Νικολάου», της οποίας το πρόσωπο είναι παραμορφωμένο και χρονολογείται στο 1150 μ.Χ. Η αναγραφόμενη ημερομηνία επί της εικόνας ΑΨΛΘ΄ (1739) αποδεικνύει ότι έχει «ανακαινισθεί». Στην πραγματοποιηθείσα αυτοψία δεν εντοπίστηκε αρχαίο οικοδομικό υλικό εξωτερικά της Μονής. Στο εσωτερικό δεν μπορέσαμε να εισέλθουμε, γιατί παραμένει κλειστή.

α/α 95
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 7 (φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**
ΘΕΣΗ Χαρκοσκάλα
ΧΩΡΙΟ Κάτω Βλασία
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 920μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Τοίχοι από αργολιθοδομή
ΑΥΤΟΨΙΑ 23.8.2003
ΟΔΗΓΟΣ Α. Οικονομόπουλος, Κ. Τζούδας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 84, 263–264.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για λόφο, ο οποίος βρίσκεται στα Ν της Μονής του Αγίου Νικολάου (**αρ. 94, χάρτης 7**). Ο Γ. Παπανδρέου μνημονεύει ίχνη αρχαίας κατοίκησης. Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκαν θεμέλια τοίχων ευτελούς κατασκευής, αλλά δεν εντοπίστηκε κεραμική.

α/α 96
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Ακλαδούρες
ΧΩΡΙΟ Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.040μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λουσοί: Β/ΒΑ νεκροταφείο ΚΛ, ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ Α. Γκαδόλου, Λ. Σταυροπούλου, (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πέτσας, 186.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Β του ιερού των Λουσών, εντός του οικισμού των Κάτω Λουσών (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) και στη διασταύρωση της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας με τον επαρχιακό δρόμο που οδηγεί προς Σιγούνι. Το 1971, σε αυτοψία που πραγματοποίησε ο Φ. Πέτσας, παρατήρησε ότι η νεοκατασκευασθείσα οδός που οδηγεί προς Σιγούνι διήλθε του αρχαίου νεκροταφείου, καταστρέφοντας κεραμοσκεπείς τάφους.
- α/α** 97
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Άγιοι Ταξιάρχες
ΧΩΡΙΟ Κραστικοί
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 880μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Μονή ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Π. Καραγκούνης, Β. Κουτρομπή
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Κορύλλος, 129–130. Βον 1969, 469–470. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, 47.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στα Α του χωριού υπάρχει σπηλαιώδης βράχος εν μέρει κατακρημνισμένος, στην οροφή του οποίου σώζονται αγιογραφίες. Όπως με πληροφόρησε ο Π. Καραγκούνης, ο βράχος σχημάτιζε «τρεις θόλους» και πριν από την Τουρκοκρατία στέγαζε Μονή με 400 καλόγερους. Οι Α. Βον και Α. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου αναφέρουν ότι το 1429 μ.Χ. στο χωριό έλαβε χώρα το συνοικέσιο του Θωμά Παλαιολόγου με την κόρη του φεουδάρχη Ζαχαρία, με σκοπό να τεθεί τέλος στις διαμάχες που είχαν ανακύψει μεταξύ Ελλήνων και αρχόντων του Πριγκηπάτου.
- α/α** 98
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Άγιος Κωνσταντίνος
ΧΩΡΙΟ Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.000μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμική ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 4.5.1995, 8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη) Α. Γκαδόλου, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στο μικρό έξαρμα γης που σχηματίζεται στα Α του υψιπέδου των Λουσών και στα Β/ΒΑ του ιερού της Αρτέμιδος, όπου και το ομώνυμο εξωκλήσι, βρίσκονται διάσπαρτα κεραμίδια ΒΥΖ χρόνων.

α/α 99

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Κάστρο

ΧΩΡΙΟ Κέρτεζη

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 920μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Οχύρωση ΥΒΥΖ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 23.4.2004

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 182–183. Πίκουλας 1991, 265–268. Βορύλλας, 17, 19.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται 2 χλμ. περίπου Α/ΝΑ από το κέντρο του χωριού. Κατά τον Γ. Α. Πίκουλα τα αναφερόμενα «αρχαία ερείπια φρουρίου» από τον Γ. Παπανδρέου αφορούν σε κάστρο της Φραγκοκρατίας. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία.

α/α 100

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Στους Ασημιούς, ή των Ασημών

ΧΩΡΙΟ Κέρτεζη

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

ΑΥΤΟΨΙΑ 23.3.2007

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πίκουλας 1991, 265–268, υποσ. 2. Βορύλλας, 17–18.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Οι γηραιότεροι κάτοικοι του χωριού, παρόλο που θυμόντουσαν το τοπωνύμιο, δεν γνώριζαν επακριβώς το τοπογραφικό στίγμα της θέσης. Οι περισσότεροι μου ανέφεραν ότι «αόριστα» βρίσκεται «κάπου στην περιοχή Αλώνια» πριν από το χωριό.

Ανεπιβεβαίωτη πληροφορία αναφέρει ότι το 1925 ο Αλ. Φιλαδελφεύς πραγματοποίησε ανασκαφή, χωρίς όμως να δίδονται άλλα στοιχεία, όπως προκύπτει από το αρ. πρ. Φ111/Γ4–33/660/30.1.1996 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Μνεία της πληροφορίας αυτής γίνεται και από τον Γ. Α. Πίκουλα. Ο Α. Βορύλλας αναφέρει ότι το 1927 στο ναό Κοίμησης Θεοτόκου του νεκροταφείου της Κέρτεζης ο Αν. Ορλάνδος είχε πραγματοποιήσει ανασκαφική έρευνα και «γύρω από τα θεμέλια του ναού είχε βρεθεί χάλκινο αγαματίδιο, προϊστορικών, ή αρχαίων χρόνων, της δευτέρας χιλιετίας ή του 8^{ου}–9^{ου} αιώνα. Τον επόμενο χρόνο, το 1928, ο Αλ. Φιλαδελφάας, στις ανασκαφές που έκανε στο νεκροταφείο και σε βάθος 3μ., βρήκε θεμέλιο με μεγάλους λίθους, το οποίο δεν αποκλείεται να ήταν

τοίχος ιερού, στο οποίο ανήκε το χάλκινο ειδώλιο που βρέθηκε τον προηγούμενο χρόνο».

Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα ούτε κεραμική.

α/α	101
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Σταυρός
ΧΩΡΙΟ	Κέρτεζη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	750μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Νεκροταφείο (;), ευρήματα
ΑΥΤΟΨΙΑ	
ΟΔΗΓΟΣ	
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στην είσοδο του χωριού Κέρτεζη και συγκεκριμένα μόλις λίγα μέτρα πριν από την περιοχή Αλώνια, όπου και η ομώνυμη πηγή. Από εδώ προέρχονται δύο ψέλλια με έντεχνες γλυφές, κοσμημένα με πολύτιμους λίθους, που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανοικοδόμηση εκκλησίας. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και συγκεκριμένα από το με αρ. πρ. 122/30.11.1911 έγγραφο του Εφόρου Ν. Κυπαρίσση προς την Αστυνομική Υποδιεύθυνση Καλαβρύτων, με το οποίο ζητεί πληροφορίες για τα παραπάνω ευρήματα, τα οποία «ό Σταθμάρχης τῆς Χωροφυλακῆς Κέρτεζης μετὰ τοῦ Ἀγροφύλακος κατέσχον εἰς χεῖρας Ἰω. Ρέλλα». Σύμφωνα με το έγγραφο, τα βρήκε στη θέση Σταυρός «ἐν ἀρχαίῳ τάφῳ». Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα ούτε κεραμική.

α/α	102
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Παναγιά
ΧΩΡΙΟ	Κέρτεζη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	925μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οχυρό ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	23.4.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 245. ΚΕ, 183. Πίκουλας 1991, 265–268. Βορούλλας, 15–16. Alram-Stern, 275. Kourelis, 295. Πετρόπουλος 2004, 39. Σαλαβούρα 2007, 226–227.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στα Α/ΝΑ του χωριού Κέρτεζη και αριστερά της Επαρχιακής οδού που οδηγεί σε αυτό υψώνεται ο λόφος Ράχη Ρουμάνη (αρ. 103, χάρτης 8). Στη Ν/ΝΑ πλαγιά και κοντά στην απόληξή της εντοπίστηκε από το Γ. Α. Πίκουλα οχυρό. Η θέση που καταλαμβάνει το οχυρό ονομάζεται

Παναγιά από το ομώνυμο εξωκλήσι. Το οχυρό καταλαμβάνει δύο εξάρσεις του λόφου. Πρόκειται για φυσική οχυρή θέση και η πρόσβαση γίνεται από τη Ν/ΝΑ πλευρά, η οποία έχει οχυρωθεί. Τη διατρέχει τείχος, το οποίο στο δυτικό άκρο του κάμπτεται προς Δ/ΒΔ και στα ΝΔ καταλήγει σε «λαιμό», με σκοπό να περικλείσει τις πρώτες εξάρσεις της ράχης. Το ανατολικό άκρο του τείχους απολήγει σε ορθογώνιο πύργο. Ένας εγκάρσιος τοίχος με κατεύθυνση Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ, μήκους 21μ., καταλήγει στα Β σε «λαιμό», ενισχύοντας έτσι το δημιουργούμενο έξαρμα της κορυφής του λόφου. Το τείχος διατηρείται σε καλή κατάσταση και έχει περίμετρο 112μ.

Σύμφωνα με το Γ. Α. Πίκουλα, πρόκειται για πρόχειρη κατασκευή από αργούς λίθους, οι οποίοι έχουν αδρή επεξεργασία. Η λατόμηση των λίθων έγινε κατά χώραν και ο λιθοσωρός που βρίσκεται σε όλη την περίμετρό του σε συνδυασμό με την απουσία κεραμιδιών μαρτυρούν ότι ήταν εξ ολοκλήρου λίθινο. Το πάχος του φθάνει το 1.50μ., σώζεται σε ύψος 5–6 δόμων και είναι κτισμένο κατά το σύστημα δια λογάδην λίθων. Ο ορθογώνιος πύργος στην Α απόληξη της ράχης βρίσκεται εσωτερικά και σε επαφή με το τείχος και είναι διαστάσεων 4.60μ. x 4.90μ. Ένας άλλος πύργος πρέπει να υπήρχε στο δυτικό πέρας της οχύρωσης. Στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου, όπου και το σημερινό εξωκλήσι της Παναγίας, ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε γωνία τοίχων οργανικά δεμένων μεταξύ τους, οι οποίοι, αν δεν αποτελούν ανάλημμα, θα ανήκουν σε τείχος.

Ο Γ. Α. Πίκουλας πιστεύει ότι οι οχυρωματικές εγκαταστάσεις κατασκευασμένες δια λογάδην συναντώνται σε όλες τις εποχές και κυρίως σε ορεινές περιοχές, σκοπός τους δεν είναι η άμυνα και ο έλεγχος της γύρω περιοχής. Σύμφωνα με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, χρονολογεί το οχυρό στον 3^ο αι. π.Χ. Θεωρεί ότι είναι οχυρό και μάλιστα «αυτόνομο» στο χώρο, αφού δεν υπερασπίζεται κάποιον οικισμό και δεν είναι ακρόπολη. Κατά την άποψή του, ανήκε στη χώρα ενός οικιστικού κέντρου, πιθανόν της Κύναιθας. Ελέγχει οδικά περάσματα «στη μεθόριο επικρατειών».

Ο Γ. Παπανδρέου, αν και γνώστης της περιοχής, ουδεμία μνεία κάνει για το οχυρό. Στο βιβλίο του Καλαβρυτινή Έπετηρίς αναφέρει ερείπια φρουρίου «καλούμενου κάστρου», το οποίο βρίσκεται στη θέση Κάστρο (αρ. 99, χάρτης 8), που ανήκει στην εδαφική περιφέρεια του χωριού Κέρτεζη.

α/α	103
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 227. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ράχη Ρουμάνη
ΧΩΡΙΟ	Κέρτεζη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	960μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κεραμική ΝΝ, ενδείξεις ΠΡ εγκατάστασης, κεραμική ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, φολίδες, λεπίδες, αιχμή, βέλος
ΑΥΤΟΨΙΑ	23.4.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ.Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πίκουλας 1991, (Επίμετρον) 268, εικ. 2. Papadopoulos 1979, 33, αρ. 50.

Κολώνας 1996–1997, 485. Σαλαβούρα 2007, 226–227.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση αυτή αποτελεί προέκταση της προηγούμενης θέσης Παναγιά (αρ. 102, χάρτης 8). Στην Α πλαγιά του ομώνυμου βουνού (ύψους 1.224μ.) ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε χειροποίητη κεραμική και άφθονα εργαλεία (φολίδες, λεπίδες, αιχμή, βέλος) και στα άνθηρα της πλαγιάς εντόπισε κατοίκηση των ΠΡ χρόνων, της οποίας η ακριβής χρονολόγηση δεν είναι «εφικτή». Η κεραμική που περισυνέλεξε χρονολογείται στη ΝΝ εποχή και μεταξύ των οστράκων βρήκε και ένα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Την παρουσία του οστράκου της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου την αποδίδει στο γεγονός ότι στα βόρεια πρηνή του υψώματος το 1969 είχε ερευνηθεί θαλαμωτός τάφος της ίδιας περιόδου. Ο Θ. Παπαδόπουλος αναφέρει ότι ο τάφος αποκαλύφθηκε τυχαία κατά τη διάνοιξη–βελτίωση του δρόμου κοντά στην Κέρτεζη και από αυτόν προέρχεται ψευδόστομος αμφορέας (αρ. κατ. 1130 ΠΜΠ, **εικ. 227**), ο οποίος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο [πρβλ. Papadopoulos 1979, 33, αρ. 50]. Κατά την αυτοψία περισυνελέγησαν μικρά όστρακα, αδιάγνωστα.

α/α 104

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**

ΘΕΣΗ Διάσελο

ΧΩΡΙΟ Άνω Βλασία

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.460μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Τοίχοι, κεραμική ΕΛΛ, ΡΩΜ εποχής, τάφοι, νομίσματα Ενετοκρατίας

ΑΥΤΟΨΙΑ 23.8.2003 και 9.12.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Οικονομόπουλος, Κ. Τζούδας, Γ. Καραμεσίνης

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα ΝΔ του χωριού, στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού Σελινούντα. Στον αγρό ιδιοκτησίας κληρονόμων Λιβάνη εντοπίστηκαν κατάλοιπα τοίχων και όστρακα ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων. Στην ίδια θέση και λίγο ψηλότερα και συγκεκριμένα στο σχηματιζόμενο διάσελο μεταξύ Ερυμάνθου και Καλλιφωνίου όρους, ο Γ. Καραμεσίνης μας πληροφόρησε ότι προ 15 ετών είχαν βρεθεί τάφοι και νομίσματα της Ενετοκρατίας. Μας διαβεβαίωσε ότι θυμόταν ότι «οι σκελετοί είχαν τα χέρια σταυρωμένα και τα νομίσματα έφεραν, στη μία από τις δύο όψεις τους, την επιγραφή ARMATA ET MOREA».

α/α 105

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 228–230. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ

ΧΩΡΙΟ Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Χαρακτινού

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.080μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λουσοί: Δ νεκροταφείο ΚΛ, ΕΛΛ χρόνων

- ΑΥΤΟΨΙΑ** 4.5.1995, 8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Α. Γκαδόλου, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Λεξικό 2001, 481, 4345.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για έναν από τους πέντε οικισμούς των Λουσών, που βρίσκεται στα Δ του ιερού της Αρτέμιδος, στις ανατολικές υπώρειες του βουνού Μακρυπλάγι. Στην ιδιοκτησία Χ. Γουρζέλα άγνωστοι προέβησαν σε διάνοιξη τάφου, όπως προκύπτει από το αρ. πρ. Φ111/Γ4/31/2986/30.06.1987 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Στη θέση αυτή τοποθετείται το Δ/ΝΔ νεκροταφείο της πόλης των Λουσών (**εικ. 228**). Στα Δ του οικισμού εντοπίστηκε πιθανώς αρχαία διάνοιξη (**εικ. 229**), η οποία διαμέσου του βουνού Μακρυπλάγι, που αποτελεί τη νότια απόληξη του βουνού Βελιά, οδηγεί στην κοιλάδα του Ερασίνου, ή Βουραϊκού ποταμού. Από τη θέση περισυνελέγη θραύσμα καλυπτήριας κεραμίδας στέγης, μήκους 0.17μ., πλάτους 0.15μ., πάχους 0.07μ., εντοιχισμένη σε πέτρινο φούρνο στην αυλή ακατοίκητης οικίας (**εικ. 230**).
- α/α** 106
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 231–235. Σχ. 43–44. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Παναγιά
ΧΩΡΙΟ Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.200μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πόλη: Λουσοί (ΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΠΒΥΖ)
ΑΥΤΟΨΙΑ Πολλαπλές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ Ξεν. Αν., IV 2, 21). Πολ. IV 18, 9–10 και IX 34, 9. Vitr. VIII 3, 21. Πανσ. VIII 18, 7–8.
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Leake, III 168, 179, 181. AM 3(1878), 71. IK, 87–88, 130, 154. AZ, 43–44. Κορύλλος, 133. Reichel – Wilhelm 1901, 1–88. Karo, 415. KE, 31, 141–148, 176. Bölte 1927, 1890–1899. Head, 418. IG, V2, 94–97, αρ. 387–410. Καββαδίας, 115–195. Lamb, 141, αρ. 20. AA 1942, 485, 488. Marcadé, 224–232, πίν. 26. Bingen 1953, 628. Jeffery, 210–211, αρ. 1, 215, αρ. 14. Μαστροκόστας 1961–1962, 132. Μαγκλάρας 1970, 91–102. Παπαχατζής 1980, 245, 247, υποσ. 1, 2. Baladié, 80, 306. Sinn 1980, 25–40. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1984, 133–154. Πετρόπουλος 1984, 104. Jost 1985, 15, 17, 26, 46–51, 340, 390, 411, υποσ. 3, 419, 420, 421–425. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1985, 13–14. Πετρόπουλος 1985, 67–72. Μητσοπούλου-Leon 1986, 27–31. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1986–1987, 17–22. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1988, 14–18. Mitsopoulos-Leon 1989, 11–14. Voyatzis, 35–37, 91, 133–138, 143–144, 155–156, 242–244, 255, 277–281. Mitsopoulos-Leon 1991–1992, 25–29. Μητσοπούλου-Leon 1992–1993, 49–57. Mitsopoulos-Leon 1993, 39–42. Mitsopoulos-Leon 1993α, 37–39. Tausend 1993, 13–26. Johnston, 41–45. Mitsopoulos-Leon 1994, 40–44. Hannemann, 394–448. Mitsopoulos-Leon – Ladstätter 1996, 40–46. Mitsopoulos-Leon 1996α, 186–206. Touchais 1996, 1179–1180. Mitsopoulos-Leon – Ladstätter 1997, 57–64. Schauer 1996–1997, 256–271. Touchais et al.

1998, 793. Jost 1999, 213–214. Pikoulas 1999α, 249, 252, 302, 320. Touchais et al. 1999, 709–710. Mitsopoulos-Leon 2000, 387–388. Μητσοπούλου-Leon 2000α, 21–29, πίν. 1–2. Schauer 2000, 1–6. Σιγαλός. Touchais et al. 2000, 846–848. Ladstätter 2001, 143–153. Μητσοπούλου-Leon 2001, 275–276. Mitsopoulos-Leon 2001α, 411–424, πίν. 6–7. Mitsopoulos-Leon 2001β, 51–65, πίν. 12. Mitsopoulos-Leon 2001γ, 131–142. Schauer 2001, 155–159, πίν. 18–19. Touchais et al. 2001, 870–871. Mitsopoulos-Leon 2002, 387–388. Mitsopoulos-Leon 2002α, 445–458. Burkhalter – Touchais, 835. Αλεξοπούλου 2004 (υπό έκδοση). Nielsen 2004, 516–517. Παπαγιαννόπουλος, 28. Πετρόπουλος 2004, 39. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση). Ριζάκης – Βόρδος 2004 (υπό έκδοση). Schauer 2005, 351–359. Μητσοπούλου-Leon 2007β, 433–453. Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2006, 53–60. Mitsopoulos-Leon 2006α, 87–93. Schauer 2007α, 65–80. Μητσοπούλου-Leon 2007, 39–50, πίν. 9–18. Mitsopoulou-Leon 2007α, 189–200. Schauer 2007, 371–376. Γκαδόλου 2008, 36. Mitsopoulou-Leon 2008, 63–72. Οικονομίδου 2008, 93–96.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Το Ιερό και η πόλη των Λουσών απλώνονται στη ΝΔ πλευρά της προεκτάσεως του Χελμού και συγκεκριμένα το Ιερό στις βόρειες υπώρειες του Λούσιου όρους, ή Προφήτη Ηλία στην κοιλάδα των Σουδενών και η πόλη στις δυτικές αντίστοιχα (**εικ. 231**). Η κοιλάδα εκτείνεται κατά μήκος της δυτικής πλευράς των Αροαίων ορέων (Χελμού) και είναι επικλινή από Β προς Ν. Στα Ν καταλήγει σε μία άκρη ύψους περίπου 500μ. επάνω από την κοιλάδα του Κλείτορος, χωρίς όμως να έχει έξοδο σ' αυτήν. Μοιάζει με λεκάνη, που ανήκει στο σύστημα της ανατολικής, κλειστής Αρκαδίας με υπόγεια εκροή υδάτων. Στις δυτικές υπώρειες του όρους υπάρχουν και σήμερα καταβόθρες (**εικ. 232**) και από εδώ το νερό κατέληγε υπογείως στο Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**) και στις πηγές του Αροαίου ποταμού. Η ύπαρξη των Λουσών και η οικονομία της πόλης εξαρτιόταν από αυτήν την κοιλάδα (**εικ. 233**). Το εθνικό της πόλης είναι Λουσεύς και Λουσιεύς και σε κοπές της Αχαϊκής Συμπολιτείας ΑΧΑΙΩΝ ΛΟΥΣΙΑΤΑΝ.

Πρώτος ο E. Dodwell αναφέρεται στα ερείπια της πόλης των Λουσών, τα οποία είχε εντοπίσει στα Α της κοιλάδας, ενώ ο W. M. Leake πίστευε ότι είχε εντοπίσει το ναό στα δυτικά της. Την πραγματική θέση του ναού και της πόλης εντόπισε πρώτος ο Γ. Παπανδρέου το 1886. Για μία δεκαετία αυτή η σημαντική μαρτυρία ξεχάστηκε και το 1897 επισκέπτεται την περιοχή ο W. Dörpfeld, συνοδευόμενος από τον Ad. Wilhelm. Τα έτη 1898 και 1899 με άδεια της Ελληνικής Κυβέρνησης οι W. Reichel και A. Wilhelm ανασκάπτουν στο λόφο τα θεμέλια του ναού και των κυριότερων οικοδομημάτων του ιερού (**σχ. 43**). Περιορίστηκαν περισσότερο στο ιερό και δεν επεκτάθηκαν στην πόλη, που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, το **κτήριο 1**, που είναι κτισμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα δόμησης, αφορά σε αναλημματικούς τοίχους, αφού από εδώ γινόταν και η πρόσβαση στο ιερό. Το **κτήριο 2** είναι κρήνη, στην οποία ανήκει ορθογώνια δεξαμενή διαστάσεων 4.50μ. x 1.70μ., δεχόμενη το νερό από μικρή ορθογώνια λεκάνη, διαστάσεων 2μ. x 0.50μ., η οποία βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο, στο μέσον της ανατολικής πλευράς της δεξαμενής. Από τη δεξαμενή το νερό διοχετευόταν στην κρήνη, της οποίας σώθηκαν οι πλάκες θεμελίωσης. Σημαντικό επίσης είναι το **κτήριο 3**, που οι ανασκαφείς ταυτίζουν με πρόπυλο, διαστάσεων 12.80μ. x 6.90μ. Το μεγάλο οικοδόμημα, **κτήριο**

4, με τον αφιδωτό τοίχο είναι το Βουλευτήριο. Χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ., ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Είναι διαστάσεων 15.50μ. x 15.10μ. Εξωτερικά του, στο μέσον της ανατολικής πλευράς βρέθηκαν λείψανα ιερού, ενώ λίγο ανατολικότερα διακρίνονται λαξεύματα στο βράχο, τα οποία ανήκουν σε μικρό ιερό.

Η ανασκαφή του Ιερού συνεχίστηκε το 1981 υπό την εποπτεία της τότε Διευθύντριας του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Β. Μητσοπούλου-Leon και από το 2002 υπό τη διεύθυνση του G. Ladstätter.

Κατά τους ανασκαφείς του Ιερού W. Reichel και A. Wilhelm, ο ναός έχει ασυνήθιστη κάτοψη (σχ. 43), με δύο ορθογώνιες στοές κατά μήκος της βόρειας και της νότιας πλευράς του (εικ. 234). Τα στοιχεία της ανασκαφής δεν ήταν αρκετά, ώστε να μπορέσουν να ερμηνεύσουν τον προορισμό αυτών των στοών κατά μήκος των εξωτερικών πλευρών του σηκού, ούτε τον τρόπο του φωτισμού τους, δηλαδή εάν ήταν ανοιχτές προς τα έξω, ή εάν υπήρχαν παράθυρα. Κατά μήκος του σηκού εξέχουν τοιχάρια, δίκην παραστάδων, όπως στο παλαιότερο Ηραίον της Ολυμπίας. Στην περίπτωση των Λουσών εξέχουν και προς τους στεγασμένους πλαϊνούς χώρους. Κομμάτια και αποτμήματα ημικίωνων που βρέθηκαν στην ανασκαφή, φαίνεται ότι στόλιζαν τους ημικίονες. Στον πρόναο και στον οπισθόδομο υπήρχαν ανά τέσσερις κίονες μεταξύ παραστάδων. Οι κίονες και ο θριγκός του ναού ήταν δωρικού ρυθμού. Χρονολογούσαν τον ναό στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ή στον 3^ο αι. π.Χ. Επιπλέον, υπέθεσαν την ύπαρξη ενός παλαιότερου, πιθανώς του 6^{ου} αι. π.Χ., χωρίς όμως να εντοπίσουν τα θεμέλιά του. Ο G. Ladstätter αργότερα, πραγματοποιεί συμπληρωματικές έρευνες στα θεμέλια του πρώιμου ελληνιστικού ναού της Αρτέμιδος, προκειμένου να επιβεβαιωθεί η χρονολόγησή του και εκπονεί νέο σχέδιο της κάτοψής του (σχ. 44). Με βάση τα αναθήματα χρονολογεί το ναό το 300 π.Χ.

Από το 1996 έως το 1999 η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε Α του ναού της Αρτέμιδος, όπου η Β. Μητσοπούλου-Leon έφερε στο φως μακρόστενο κτήριο με σηκό και πρόναο, μήκους 16μ., και πλάτους 8μ. και με είσοδο στα Δ. Ο νότιος τοίχος του νέου κτηρίου είχε κλίση προς το εσωτερικό, εξαιτίας της έντονης πίεσης της δυτικής κλιτύς του βουνού Προφήτης Ηλίας που βρίσκεται στα Α του χώρου, και η ΒΑ γωνία του βρισκόταν 1.20μ. βορειότερα της ΒΔ. Τα θεμέλιά του εδράζονταν κατά 1μ. ψηλότερα από την ευθυνηρία του ναού της Αρτέμιδος. Κατά τους ανασκαφείς, το λεγόμενο «ανατολικό κτήριο» αφορά σε ναό μικρότερων διαστάσεων και προγενέστερου του μεγάλου «επισήμου» ναού της Αρτέμιδος Ημερασίας, είναι βραχείας διάρκειας και χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. Στα ανώτερα στρώματα του χώρου της ανασκαφής ερευνήθηκαν 42 τάφοι χριστιανικών χρόνων. Στο εσωτερικό του κτηρίου βρέθηκε αποθήκη, ο οποίος, όπως φαίνεται, πρέπει να σχετιζόταν με την τελευταία φάση του αρχαϊκού ιερού. Πρόκειται για τεχνητό λάκκο που είχε καταχωστεί με πέτρες, χώμα, κεραμική και διάφορα μικροαντικείμενα, τα οποία ασφαλώς αποτελούσαν αναθήματα στην Αρτέμιδα Ημερασία. Από εδώ προέρχονται πολλά ευρήματα, τα οποία χρονολογούνται από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., και μελαμβαφής λήκυθος με ραβδώσεις, που χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Η λήκυθος δίνει ένα *terminus post quem* για την ανέγερση του κτηρίου. Μεταξύ των ευρημάτων βρέθηκαν τεμάχια πήλινης γυναικείας προτομής, εξαιρετικής ποιότητας πηλού (χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.). Αξιόλογο είναι και κομμάτι

περιρραντηρίου με ανάγλυφη διακόσμηση, χρονολογούμενο στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. (αρ. κατ. 27 ΛΚ). Επίσης, βρέθηκαν θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους (αρ. κατ. 18 ΛΚ) που σώζει δύο βαθμίδες, πιθανόν προερχόμενον από την ευθυντηρία του ναού, θραύσμα τριγλύφου που σώζει τμήμα της μίας γλυφής (αρ. κατ. 20 ΛΚ), θραύσμα σπονδύλου δωρικού κίονα που σώζει δύο ραβδώσεις και στην άνω επιφάνεια τόρμο (αρ. κατ. 21 ΛΚ), διαστάσεων 0.22μ. (ύψος) x 0.23μ. (πλάτος) x 0.12μ. (πάχος), δωρικό κιονόκρανο, σχεδόν ακέραιο (αρ. κατ. 23 ΛΚ) που φέρει 20 ραβδώσεις (διάμ. κίονα 0.43μ., διαστ. άβακος 0.50μ. x 0.50μ. x 0.08μ.) και δύο ακονόπετρες (αρ. κατ. 25 και 26 αντίστοιχα ΛΚ).

Μετά την καταστροφή του το κτήριο καλύφθηκε από παχύ στρώμα κεραμίδων. Στα Α του λεγόμενου «ανατολικού κτηρίου» βρέθηκε αγωγός, ο οποίος ακολουθούσε την κλίση του εδάφους, διερχόταν ψηλότερα από τα θεμέλια του κτηρίου και κατασκευάστηκε μετά την καταστροφή του κτηρίου.

Σύμφωνα με την C. Schauer, η οποία μελέτησε την κεραμική από το ιερό των Λουσών, πολύ διαδεδομένες στο ιερό της Αρτέμιδος Ημερασίας ήταν οι πυξίδες διαφόρων σχημάτων. Οι πολυάριθμες πυξίδες, που χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ζωή από τις γυναίκες, δείχνουν τη γυναικεία παρουσία στο ιερό. Στην ομάδα των λατρευτικών αγγείων ανήκουν οι καλαθίσκοι, οι πρόχοι και οι αρύβαλλοι, που πιθανότατα χρησιμοποιούνταν για την προσφορά υγρών για σπονδή. Επιπλέον, σημειώνει ότι τα αγγεία που ανήκουν από την ΥΓΕ έως και την ΑΡΧ περίοδο είναι εισηγμένα από διάφορα γνωστά εργαστήρια της Πελοποννήσου και την Αθήνα. Η κεραμική από τους Λουσούς, ιδίως κατά την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, καθώς και τα ειδώλια ανήκουν σε τοπικό εργαστήριο κεραμικής.

Από τη θέση αυτή προέρχονται αρκετές επιγραφές [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης], χαραγμένες σε χάλκινα ελάσματα, ή σε χάλκινο δίσκο, ή σε χάλκινο ήλο, ή σε χείλος χάλκινου κρατήρα, ή σε λαβή χάλκινου αγγείου, ή ακόμα και σε ασημένιο δαχτυλίδι, οι οποίες χρονολογούνται από τον 6^ο-5^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. IG V2, 94-97, αρ. 387-402, 404-406, 410].

Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ (αρ. πρ. Φ111/Γ4-31/22.6.1992) προκύπτει ότι από τους Λουσούς προέρχεται και χάλκινο αγαλματίδιο Απόλλωνος, το οποίο δημοπρατήθηκε από τον Αγγλικό οίκο δημοπρασιών Sotheby's το 1987 και αγοράστηκε από ιδιώτη. Χρονολογείται περί το 480-470 π.Χ. και σύμφωνα με την W. Lamb ανήκει σε αρκαδικό εργαστήριο με επιρροή Άργους. Έχει ύψος 0.12μ. και στο πίσω μέρος σώζει τη δίστιχη επιγραφή «τας Αρταμιτος : από .ομιου τας ημερας» [Reichel – Wilhelm, 83, αρ. 15. IG V2, 403].

Από την αρ. πρωτ. 1008/15.12.1947 αναφορά του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειροπούλου προκύπτει ότι η εντοιχισμένη πλάκα [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης] στο εξωκλήσι της Παναγίας με την επιγραφή]ΑΤΡΙΑ δεν βρέθηκε και μάλλον είχε αποκολληθεί [Reichel – Wilhelm, 78, αρ. 10. IG V2, 407].

Από αναφορά του Επιμελητού Αρχαιοτήτων Κ. Παυλόπουλου προς τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ν. Κυπαρίσση (αρ. πρ. 58/1.9.1912) προκύπτει ότι στο εξωκλήσι της Παναγίας, που βρισκόταν επάνω στον αρχαίο ναό και το οποίο σήμερα έχει απομακρυνθεί, υπήρχαν εντοιχισμένες δύο επιγραφές [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης]. Η πρώτη, ακανόνιστου σχήματος, διαστάσεων 0.43μ. x 0.27μ. πλάτος έσωζε σε

δύο στίχους τα γράμματα ΔΡΟ / -| ΣΕ (αρ. κατ. 13 ΛΚ) και η δεύτερη, διαστάσεων 0.45 x 0.35μ., έσωζε τη δίστιχη επιγραφή ΨΣΑΙ/ΕΠΟ (αρ. κατ. 14 ΛΚ). Οι δύο αυτές επιγραφές αποτελούν τμήματα μίας επιγραφής, η οποία χρονολογείται στο 2^ο-1^ο αι. π.Χ. [πρβλ. IG V2, 408]. Αποτοιχίστηκαν από το νεώτερο εκκλησάκι της Παναγίας που είχε κτιστεί επάνω στο ναό της Αρτέμιδος, και αρχικά είχαν μεταφερθεί στο Δημοτικό Σχολείο του χωριού· το 1977 με εντολή του Εφόρου Ι. Παπαποστόλου μεταφέρθηκαν στο Κοινοτικό Κατάστημα, όπου η αποθήκη της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Ήταν από λευκό μάρμαρο και σήμερα η επιφάνειά τους είναι αρκετά κατεστραμμένη από τους μαθητές του Σχολείου. Επίσης, από τη θέση αυτή προέρχεται επιγραφή σε μαρμάρινο επιστύλιο του 1^{ου} αι. π.Χ., ή 1^{ου} αι. μ.Χ. (;) [πρβλ. Reichle – wilhelm, 78, αρ. 11. IG V2, 409] και δύο θραύσματα χάλκινου ελάσματος [πρβλ. IG V2, 410].

Από έλεγχο του καταλόγου καταγραφής αντικειμένων του Μουσείου Πατρών προκύπτει ότι από εδώ προέρχεται χάλκινο ψέλλιο (αρ.78/1961 ΜΜΠ) ΓΕ χρόνων (εικ. 235), με διακόσμηση απλής σπείρας και πεπλατυσμένα τρίλοβα στα άκρα, που κοσμούνται με εγχάρακτες γραμμές, και το οποίο παρέδωσε ο Γ. Κωστόπουλος. Επίσης, από το με αρ. πρ. 4590/18.6.1963 έγγραφο του Τμήματος Οικονομικών Υποθέσεων της Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων προκύπτει ότι ο μαθητής Ι. Ανδρικόπουλος παρέδωσε χάλκινο δίσκο κατόπτρου (διάμ. 0.13μ.), με συμφυές δωρικό κιονόκρανο και έμβολο προσαρμοσμένο μέσα στο στέλεχος της λαβής. Από το ναό της Ημερασίας Αρτέμιδος προέρχονται δύο συνανήκοντα κομμάτια κορινθιακού κιονόκρανου, τα οποία μεταφέρθηκαν στη Πάτρα (αρ. κατ. 4387 α-β ΛΜΠ). Από το χώρο των Λουσών και συγκεκριμένα από το μανδρότοιχο ιδιοκτησίας Γ. Κατσαρδή αποτοιχίστηκε επίκρανο επιτύμβιας στήλης του τύπου «του ανακλιντροειδούς» (αρ. κατ. 1937 ΛΜΠ). Το κυμάτιο περιτρέχει και τις τρεις πλευρές. Η άνω και κάτω επιφάνεια είναι επίπεδες, ενώ η πίσω άπεργη.

Οι ανασκαφείς του ιερού W. Reichel και A. Wilhelm αναφέρουν ότι εδώ βρέθηκε «βυζαντινή εκκλησία». Τα στοιχεία, όμως, που έχουμε δεν είναι επαρκή και πιθανόν επάνω στον αρχαίο ναό να είχε ιδρυθεί άλλος των πρώιμων χριστιανικών χρόνων.

α/α	107
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 236. Σχ. 45. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Φούρνοι
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.020μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Λουσοί: πόλη (ΕΛΛ, ΡΩΜ)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Mitsopoulos-Leon – Glaser 1985, 13–14. Μητσοπούλου-Leon, 1986, 21–29, πίν.1–2. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1986–1987, 17–18. Mitsopoulos-Leon 1989, 11–14. Forstenpointer 1990, 32–36. Mitsopoulos-Leon 1991–

1992, 25–29. Mitsopoulos-Leon 1993, 39–42. Mitsopoulos-Leon 1994, 40–44. Pariente 1993, 807. Pariente 1994, 723. Rogl, 161–167, πίν. 20–22. Forstenpointer – Hofer 2001, 169–179. Jost 1999, 196. Σιγαλός. Mitsopoulos-Leon 2001γ, 131–142 και ειδικότερα 140–142. Mitsopoulos-Leon 2002, 387. Schauer 2005, 351–359. Μητσοπούλου-Leon 2007, 39–50, πίν. 9–18.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται πολύ κοντά στο ναό της Αρτέμιδος και δυτικότερα, 300μ. περίπου. Το 1983 πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική διερευνητική τομή στην ιδιοκτησία Γ. Καδδά, η οποία έφερε στο φως θεμέλια τοίχων. Τα επόμενα έτη διενεργήθηκε κανονική συστηματική έρευνα. Στα δύο δημιουργούμενα φυσικά άνδρα ερευνήθηκαν δύο οικίες των ΕΛΛ χρόνων, οι οποίες είχαν και ΡΩΜ φάση (εικ. 236, σχ. 45). Στο βορειότερο πλάτωμα, το οποίο είναι και το ψηλότερο, βρίσκεται η οικία «με το διάδρομο» και στο νοτιότερο η οικία «με το περιστύλιο». Στα Ν της περίστυλης αυλής ήλθε στο φως θραύσμα λεκάνης περιρραντηρίου (αρ. κατ. 16 ΛΚ) από λευκό ασβεστόλιθο, μεγάλων διαστάσεων (ακτίνα 0.49μ., διάμ. 0.98μ., πάχος 0.07μ.). Σώζεται το ¼ περίπου. Στην περιφέρεια σώζει ορθογώνιες συμπαγείς λαβές, δίκην ώτων (μήκος λαβής 0.13μ. και πλάτος 0.025μ.). Στο κέντρο φέρει κυκλικό βύθισμα διαμέτρου 0.07μ. και βάθους 0.02μ. και στο κάτω μέρος της επιφάνειάς του σώζεται κυλινδρικό έξαρμα, διαμ. 0.105μ. και γύρω από αυτό ταινία πλάτους 0.05μ. Τα δάπεδα των οικιών ήταν από πατημένο χώμα. Στο κέντρο της καθεμιάς υπήρχε από μία εστία (η μία έχει στοιχεία ξένης επίδρασης αλλά είναι τοπικής παραγωγής) και λουτρό, χωρίς να λείπουν οι χώροι δραστηριότητας που είχαν σχέση με την οικονομία. Στην οικία με τον ανδρώνα και το μακρύ διάδρομο βρέθηκε εγκατάσταση που είχε σχέση με την παραγωγή κρασιού. Σε ένα ευρύχωρο δωμάτιο βρέθηκαν τρεις μεγάλοι πίθοι και αμφορέας πρόκειται μάλλον για αποθηκευτικό χώρο. Επίσης, βρέθηκαν χειρόμυλοι και πολλά υφαντικά βάρη, που υποδεικνύουν τις δραστηριότητες των γυναικών στους Λουσούς. Ακόμη βρέθηκαν και πολλά οστά και από τη μελέτη του G. Forstenpointer συμπεραίνεται ότι εδώ γινόταν κατεργασία των οστών για την κατασκευή οστέινων εργαλείων.

Η αρχιτεκτονική των κατοικιών δείχνει ότι, παρόλο που ανήκουν σε ποιμένες, έχουν και τις σχετικές ανέσεις. Τα ευρήματα της ανασκαφής στη θέση αυτή μας παρέχουν μαρτυρίες για την καθημερινή ζωή, την ντόπια παραγωγή και το σχετικό πλούτο στην περιοχή αυτή της Αρκαδίας από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ. Η C. Schauer, η οποία μελέτησε τα γυάλινα ευρήματα από τους Λουσούς και από τη θέση αυτή, πιστεύει ότι κατά τη ΡΩΜ εποχή στις συγκεκριμένες οικίες βρέθηκαν ίχνη καταστροφής του 1^{ου} αι. μ.Χ., αλλά και λείψανα που ανάγονται στα μέσα της Αυτοκρατορικής περιόδου. Αναφέρεται στις οικίες με τη ΡΩΜ φάση. Τα γυάλινα αγγεία χρονολογούνται από την ΕΛΛ έως και την ύστερη αυτοκρατορική περίοδο και κατά την άποψή της τα ευρήματα της θέσης δεικνύουν ότι οι Λουσοί, κατά την εποχή που επισκέφθηκε την πόλη ο Πausanias, δεν ήταν ένας απομονωμένος ορεινός οικισμός και, ευρισκόμενος επάνω στον άξονα εμπορικού δρόμου, προμηθευόταν όλα τα διαδεδομένα προϊόντα της ΡΩΜ εποχής.

Το ίδιο έτος οι Αυστριακοί αρχαιολόγοι βρήκαν κοντά στην ανασκαφή και σε αναλημματικό τοίχο του χωραφιού, που οι ντόπιοι ονομάζουν «αναβόλα», τμήμα ορθογώνιας επιτύμβιας στήλης [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέσης εύρεσης] από λευκό μάρμαρο σε μορφή πεσσού, ύψους 0.40μ., πλάτους 0.425μ. και πάχους 0.23μ. (αρ. κατ. 17 ΛΚ). Στο κάτω μέρος του επικράνου φέρει κυμάτιο από ωό και λόγχη. Στο επίκρανο

και επάνω από το κυμάτιο σχηματίζει σφαιρικό έξαρμα στα άκρα και ένα στο κέντρο, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται εγχάρακτα φύλλα. Στην κάτω επιφάνεια διακρίνεται τρίστιχη (;) επιγραφή. Στο β' στίχο διακρίνεται το γράμμα Ν και στον γ' το γράμμα Α. Όλη η επιφάνεια έχει άλατα. Επίσης, από το περιστύλιο της πλακόστρωτης αυλής προέρχεται θραύσμα δωρικού κιονοκράνου (αρ. κατ. 24 ΛΚ).

Το 1983 ο Γ. Καδδάς παρέδωσε στους Αυστριακούς ανασκαφείς μαρμάρινη σίμη που βρήκε στο χωράφι του, κοσμούμενη στην κοιλόκυρτη επιφάνειά της με επτάφυλλα ανθέμια και αντιθετικές σπείρες. Στη δεξιά πλευρά της σχηματίζει εγκοπή για τη σύνδεσή της με άλλο τμήμα της ίδιας σίμης. Η επάνω επιφάνεια σχηματίζει χείλος προς την ορατή πλευρά της σίμης και δημιουργείται έτσι «βαθούλωμα», προφανώς για την τοποθέτηση του υπερκείμενου αρχιτεκτονικού μέλους (αρ. κατ. 15 ΛΚ). Είναι από λευκό μάρμαρο και έχει διαστάσεις 0.56μ (μήκος) x 0.33μ. (πλάτος) x 0.16μ. (ύψος).

Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ προκύπτει ότι το 1903 στο κτήμα του Α. Φωτήλα διενεργήθηκε «ιδιωτική» ανασκαφή, τα ευρήματα της οποίας φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Σύμφωνα με το Πρακτικό της συσταθείσας Αρχαιολογικής Επιτροπής της 10.10.1903 είναι τα εξής:

1. Επτά μικρά κύμβαλα (αρ. κατ. 17206).
2. Δύο φιαλοειδή χάλκινα σκεύη (αρ. κατ. 17211/1).
3. Χάλκινη φιάλη (αρ. κατ. 17210/3).
4. Στρογγυλός δίσκος κατόπτρου (αρ. κατ. 17203/2).
5. Χάλκινο ειδώλιο πτηνού (αρ. κατ. 15335).
6. Θραύσματα χάλκινου χεριού, που σώζει τρία δάκτυλα (αρ. κατ. 15364).
7. Αργυρή περόνη (αρ. κατ. 13666).
8. Δύο χάλκινες λαβές αγγείου (αρ. κατ. 17210/4).
9. Πέντε σιδερένιες λεπίδες μαχαιριού (αρ. κατ. 17201/2).
10. Σιδερένιο μαχαίρι (αρ. κατ. 17201).
11. Σιδερένιος κρίκος (αρ. κατ. 17201/4).
12. Σιδερένια στλεγγίδα (αρ. κατ. 17201/2).
13. Χάλκινο αγγείο, ελλειπές σε μεγάλο τμήμα του (αρ. κατ. 17210/1).
14. Δέκα χάλκινοι δακτύλιοι (αρ. κατ. 17198).
15. Χάλκινη ωτογλυφίδα (αρ. κατ. 17211/2).
16. Ασημένιο κομβίο (αρ. κατ. 17211/10).
17. Χάλκινο αγγείο, του οποίου λείπει ο πυθμένας (αρ. κατ. 17210/2).
18. Εκατό σιδερένια καρφάκια (αρ. κατ. 17201).

α/α 108

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Βετελίνο, ή Βετελίνοσ

ΧΩΡΙΟ Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 980μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λουσοί: πόλη [ΕΛΛ, ΡΩΜ (:)]

ΑΥΤΟΨΙΑ Πολλαπλές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Όjh 4(1901)3–5. ΚΕ, 142–143. Πετρόπουλος 1985, 68, υποσ. 21. Αλεξοπούλου 1999, 266.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Ν/ΝΑ του ιερού, στη δεξιά/ανατολική πλευρά του δρόμου

που οδηγεί σε αυτό και συνεχίζει στο χωριό Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου). Στη θέση, όπου και η ομώνυμη πηγή, υπάρχει κεραμική κυρίως ΕΛΛ χρόνων και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

Το 1999, μετά από έντονες βροχοπτώσεις και σε απόσταση 12μ. ανατολικά του ανδρήρου, στο οποίο είχαν αποκαλυφθεί οι οικίες στη θέση Φούρνοι (**αρ. 107, χάρτης 8**), ήρθε στο φως στο πρανάς του δρόμου στέλεχος πήλινου αγωγού, σχήματος ανεστραμμένου Π. Βρέθηκε κατά 0.80μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του αγροτικού δρόμου που οδηγεί στο χωριό Χαμάκου, ή Λουσικό. Είχε κατεύθυνση Β/ΒΔ–Ν/ΝΑ και βρισκόταν στα πρανά του λόφου Προφήτης Ηλίας. Είχε μήκος 0.63μ., πλάτος (εσωτ.) 0.145μ., τα τοιχώματά του πλάτος 0.06μ. και ύψος 0.11μ. Πρόκειται για αγωγό ύδρευσης και ίσως να έφερνε το νερό από την περιοχή του βουνού και μάλιστα από την πηγή Λυssonέρι. Σε μικρή απόσταση βρίσκεται η πηγή Βετελίνο, από την οποία όμως δεν μπορούσε να μεταφερθεί το νερό στις οικίες, αφού αυτή βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Από την πηγή Βετελίνο πρέπει να υδρευόταν η κάτω πόλη, κατάλοιπα της οποίας ανασκάπτονται στη θέση Κολώνες, ή Στάδιο (**αρ. 112, χάρτης 8**). Νοτιότερα στο οδόστρωμα του δρόμου εντοπίστηκε σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα, πιθανώς ΡΩΜ χρόνων, σωζ. ύψους 1μ.

α/α	109
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	(Μέσα στο χωριό)
ΧΩΡΙΟ	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.040μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Λουσοί: υδραγωγείο ΚΛ, ή ΕΛΛ χρόνων, θραύσματα κεραμίδων
ΑΥΤΟΨΙΑ	23.4.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 180–181. Πέτσας, 186. Σάμψων 1997, 378. Λεξικό 2001, 262, 2211.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται Ν/ΝΑ του Ιερού της Ημερασίας Αρτέμιδος. Πρόκειται για «τσοπάνικο οικισμό», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αδ. Σάμψων. Σήμερα το χωριό δεν κατοικείται το χειμώνα. Το καλοκαίρι διαμένουν λιγιστές οικογένειες, οι οποίες μεταφέρουν μικρά κοπάδια ζώων και παραμένουν μέχρι τον Οκτώβριο–Νοέμβριο. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν θραύσματα κεραμίδων σε μικρά κομμάτια καλλιεργήσιμης γης στις αυλές των σπιτιών. Κάτοικοι του χωριού μου ανέφεραν ότι παλαιότερα είχαν βρεθεί «μεγάλα τμήματα αγωγού».

α/α	110
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 237–243. Σχ. 46–47. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι
ΧΩΡΙΟ	Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.300μ.

- ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ** Οχυρό ΕΛΛ εποχής, πηγή
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 1.6.1984 Μ. Πετρόπουλος, 15.11.2005
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Σ. Δούβος, Κ. Τζούδας
- ΠΗΓΕΣ** Vittr. VIII 3, 21.
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΚΕ, 176. Πετρόπουλος 1985, 67–72. Jost 1999, 194–195. Πίκουλας 1999, 138. Πετρόπουλος 2004, 39. Μητσοπούλου-Leon 2007β, 433–453.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Το 1984 ο Μ. Πετρόπουλος εντόπισε στο Λούσιον όρος, ή Προφήτης Ηλίας, πρόβουνο των Αροανίων, 300μ. ψηλότερα από την κοιλάδα των Λουσών, την πιθανή ακρόπολη της πόλης των Λουσών (**εικ. 237**). Στην κορυφή του πρόβουνου αυτού των Αροανίων (Χελμού) υπάρχει μακρόστενο πλάτωμα (**εικ. 238**), όπου σώζεται οχυρωματικός περίβολος (**εικ. 239–242**).
- Το 2005 πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποψίλωσης και καθαρισμού στο λόφο. Η οχύρωση περιτρέπει το πλάτωμα, το μήκος του οποίου είναι 111.50μ. και το πλάτος του 25μ. Η περίμετρος της οχύρωσης είναι 250μ. Χαρακτηριστικό της είναι ότι οι λίθοι έχουν αδρή επεξεργασία. Η Β μακρά πλευρά είναι ευθεία, ενώ η Ν ελαφρώς καμπύλη. Το πλάτος της κυμαίνεται από 1.30μ. έως 1.50μ. Σώζεται σε κακή κατάσταση. Στη Δ πλευρά η ανωδομή σώζεται σε ύψος 0.50μ.–0.60μ. και είναι κτισμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα δόμησης. Ο Μ. Πετρόπουλος αναφέρει ότι στο δυτικό πέρας της Β πλευράς της οχύρωσης το πολυγωνικό σύστημα τείνει προς το ψευδοϊσόδομο. Κατά την αυτοψία, όμως, διαπιστώθηκε ότι οι λιγιστές λιθόπλινθοι που αποτελούσαν την ανωδομή της οχύρωσης είχαν καταρρεύσει στην πλαγιά του λόφου. Έχει δύο πύργους στη ΒΔ και ΝΔ γωνία, ενώ δύο άλλοι βρίσκονται στην Α απόληξη της Β και Ν πλευράς αντίστοιχα, στο σημείο όπου κάμπτεται με κατεύθυνση προς Β. Σχεδόν στο μέσον της Ν πλευράς και προς τα Α υπάρχουν πεσμένοι λίθοι. Ο λόφος στα Ν κατηφορίζει πιο μαλακά σε σχέση με τις άλλες πλευρές του. Σε αυτή την πλευρά θα πρέπει να αναζητηθεί η πύλη (**σχ. 46–47**). Άλλωστε, από την πλευρά αυτή είναι πιο εύκολη η επικοινωνία με την κοιλάδα. Ο Μ. Πετρόπουλος αναφέρει ότι στους πρόποδες της Ν πλευράς του λόφου υπάρχει πηγή με το όνομα Λυσσονέρι. Χρονολογεί το οχυρωμένο πλάτωμα στον 4^ο αι. π.Χ., αφού η τοιχοδομία του μοιάζει με αυτήν του Βουλευτηρίου, που βρίσκεται στα Β του ναού της Αρτέμιδος.
- Η πηγή Λυσσονέρι πιθανώς να ταυτίζεται με την αρχαία πηγή Λουῖσος, ή Μισάμπελος, όπως αναφέρει και ο Γ. Παπανδρέου. Ο Βιτρούβιος σε επίγραμμά του συμβουλεύει τους βοσκούς να πίνουν νερό από την πηγή, για να μην ξαναπιούν ποτέ κρασί. Όσοι έπιναν από εδώ νερό μισούσαν το κρασί και δεν έπιναν ποτέ ξανά, ενώ δεν άντεχαν ούτε την οσμή του.
- Στην Α πλευρά της οχύρωσης διενεργήθηκε τομή, διαστάσεων 1 x 1μ., η οποία, εκτός της χονδροειδούς κεραμικής που συνίστατο σε κομμάτια κεραμίδων, μας έδωσε και δύο βάσεις αγγείων (**εικ. 243**). Η μία είναι συγκολλημένη από τρία θραύσματα και χρονολογείται στο τέλος 3^{ου} αι. π.Χ.–α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX 343, αρ. 1031, πίν. 77 και Κωτίτσα, 194, πίν. 65 α: 6], η άλλη χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth, XIII 290, αρ. 490-1–490-2, πίν. 76]. Σε όλη την επιφάνεια του πλατώματος του λόφου υπάρχουν διάσπαρτοι λίθοι με αδρή επεξεργασία και κομμάτια κεραμίδων, μερικά εκ των οποίων σώζουν ίχνη ερυθρού γανώματος. Οι διάσπαρτοι λίθοι που βρίσκονται εσωτερικά, κατά μήκος της Ν πλευράς, πιθανόν να προέρχονται από την ανωδομή του τείχους της οχύρωσης. Η παρουσία των κεραμίδων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν η οχύρωση να μην ήταν εξ ολοκλήρου λίθινη. Η εξόρυξη των λίθων πιθανόν να έγινε κατά χώραν, αφού στο μέσον του πλατώματος είναι ορατοί μεγάλοι ασβεστολιθικοί

βράχοι, οι οποίοι όμως δεν διατηρούν κανένα ίχνος λατόμευσης. Η θέση βρίσκεται στην «ἄκραν» της πόλης και οχυρώθηκε χάριν του εύκολου ελέγχου που προσφέρει στην πόλη και τη χώρα της και, επιπλέον, ελέγχει τα οδικά περάσματα που καταλήγουν και ξεκινούν από την πόλη των Λουσών. Εντός του οχυρωμένου χώρου δεν εντοπίστηκαν θεμέλια κτηρίων.

Στα Β/ΒΑ υπάρχει απευθείας οπτική επαφή με το ναό της θέσης Γκρεμουλ(ι)άς (**αρ. 76, χάρτης 6**) και με τον αυχένα του Αγίου Νικολάου των Άνω Λουσών (**αρ. 91, χάρτης 6**), από τον οποίο διέρχεται αρχαία διάνοιξη που οδηγεί στην Κύναιθα και τη Νώνακρη. Στα Ν έχει οπτική επαφή με τον Απανώκαμπο, από όπου διέρχεται κατά τον Γ. Α. Πίκουλα η λεγόμενη διάβαση του Απανώκαμπου, η οποία, προεκτεινόμενη βόρεια, διέρχεται στα Δ της θέσης Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος (**αρ. 119, χάρτης 8**) και καταλήγει στην πόλη των Λουσών. Στα Δ είναι ορατή η περιοχή του Χαρακτινού (**αρ. 105, χάρτης 8**), όπου και το δυτικό νεκροταφείο της πόλης, διαμέσου του οποίου, ή παραπλεύρως αυτού διέρχεται αρχαία διάνοιξη, η οποία ξεκινάει από την κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού και καταλήγει και αυτή στην πόλη των Λουσών. Στα ΒΑ του λόφου διέρχεται και η διάβαση των Καστριών, η οποία είναι και ομαλότερη σε σχέση με τη διάβαση του Απανώκαμπου, όπως αναφέρει ο Γ. Α. Πίκουλας.

Η Μ. Jost συγκαταλέγει την οχύρωση της θέσης στην κατηγορία «villes acrocoles», από την οποία ήταν εύκολος ο έλεγχος της πόλης και της ομόνομης κοιλάδας. Δεν αποκλείει, όμως, το ενδεχόμενο ο οχυρωμένος λόφος στην κορυφή του Προφήτη Ηλία να χρησίμευε και ως καταφύγιο των κατοίκων.

Κατά τη Β. Μητσοπούλου-Leon ο λόφος λειτούργησε ως «οχυρό-παρατηρητήριο», το οποίο αρχικά βρισκόταν στο πλάτωμα που σήμερα είναι το ιερό της Ημερασίας Αρτέμιδος (**αρ. 106, χάρτης 8**). Η μεταφορά του σε αυτό το λόφο οφείλεται στο γεγονός ότι επεκτάθηκε το πλάτωμα στη θέση Παναγιά (**αρ. 106, χάρτης 8**) για την ανέγερση του μεγάλου ναού της Αρτέμιδος. Χρονολογεί την κατασκευή της οχύρωσης μετά τον 4^ο αι. π.Χ.

α/α	111
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Τραχάνα, ή Τραγάνες
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.000μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Αρχιτεκτονικά μέλη
ΑΥΤΟΨΙΑ	4.5.1995
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης) Α. Γκαδόλου, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στην αριστερή/ανατολική πλευρά του Επαρχιακού δρόμου Κάτω Λουσών – Σιγουνίου και πλησίον της θέσης Κολώνες, ή Στάδιο (αρ. 112, χάρτης 8). Στη θέση υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

α/α	112
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κολώνες, ή Στάδιο
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.000μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Λουσοί: φολίδα πυριτόλιθου (N), ευρήματα ΓΕ εποχής, αγορά, ναός ΥΑΡΧ χρόνων, ΚΛ, στοά πρώιμης ΕΛΛ εποχής, κατάλοιπα και κεραμική ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Πολλαπλές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Ladstätter 1993, 329–330. Touchais et al. 2000, 847. Touchais et al. 2001, 871. Ladstätter 2003, 329–330. Ladstätter 2004, 386–388. Ladstätter 2005, 366–367. Ladstätter 2006, 360–361. Ladstätter 2008 (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Βρίσκεται στην αριστερή/ανατολική πλευρά του δρόμου, που οδηγεί στο Σιγούνι. Στη θέση αυτή από το 2000 διενεργείται συστηματική ανασκαφική έρευνα από το Αρχαιολογικό Αυστριακό Ινστιτούτο και υπό τη διεύθυνση του G. Ladstätter. Η ανασκαφή διενεργείται στην περιοχή Στάδιο και σε δύο σημεία, τα οποία οι ανασκαφείς συμβατικά ονομάζουν Στάδιο/Στοά και Στάδιο/Ναός.</p> <p>Στην περιοχή Στάδιο/Στοά αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτήριο μήκους 65.29μ., πλάτους 12.05μ. και με προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ, το οποίο χρονολογείται στους πρώιμους ΕΛΛ χρόνους. Σειρά οκτώ στηριγμάτων, τοποθετημένων στον ίδιο άξονα με απόσταση 4.50μ. το ένα από το άλλο, διαιρεί το εσωτερικό της στοάς σε δύο πτερά και ένας εγκάρσιος τοίχος τέμνει το πλάτος της. Η ανασκαφή έφερε στο φως τα θεμέλια, την ευθυντηρία και τμήματα της ανωδομής. Στις δύο στενές πλευρές της εμφανίζονται κλειστοί χώροι, οι εγκάρσιοι τοίχοι των οποίων αντιστοιχούν στα στηρίγματα της κιονοστοιχίας. Στο νότιο συγκρότημα έχουμε δύο χώρους. Τα ξύλινα στηρίγματα βρίσκονται επάνω στον άξονα των λίθων της ευθυντηρίας, που αντιστοιχούν με τη σειρά τους στα εσωτερικά στηρίγματα. Βρέθηκαν οι τάφροι θεμελίωσης στο νότιο και ανατολικό τμήμα της στοάς. Μάλιστα, στο ανατολικό τμήμα, οι τάφροι περιείχαν κυρίως λατύπη, η οποία προερχόταν από τη λείανση των ασβεστολιθικών πλίνθων, που σημαίνει ότι η λείανσή τους έγινε κατά χώραν. Στο Ν τμήμα της στοάς το στρώμα περιείχε πολλά ευρήματα ΑΡΧ χρόνων και αποτυχημένα προϊόντα εργαστηρίου, μεταξύ των οποίων και στηρίγματα κλιβάνου που χρησίμευε για κεραμικές, ή μεταλλικές δραστηριότητες. Από το στρώμα που προηγείται της κατασκευής της στοάς προέρχεται ανθέμιο, του οποίου σώζονται τέσσερα από τα εννέα φοινικόφυλλα, σιγμοειδής έλικας και άνθος λωτού με τρία φύλλα. Μετά από συγκρίσεις με άλλα παράλληλα παραδείγματα χρονολογείται στο β΄ μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.</p> <p>Στα ΝΑ της στοάς σχηματίζεται μικρό φυσικό άνδηρο, περιοχή Στάδιο/Ναός, ύψους 12μ. περίπου, στο πλάτωμα του οποίου ανασκάπτεται περίπτερος ναός. Έχει 14 x 6 κίονες και είναι εξωτερικών διαστάσεων 39μ. x 15.70μ. και με προσανατολισμό Α–Δ. Ο σηκός του ναού είναι ορθογώνιος και έχει άνοιγμα εισόδου στα Α. Ο πρόναος δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί. Στα δυτικά του σηκού βρίσκεται μία σχεδόν τετράγωνης κάτοψης εξάστυλη αίθουσα, η οποία είναι προσπελάσιμη από</p>

τα Δ διαμέσου ενός οπισθόδομου. Τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα οδηγούν τους ανασκαφείς στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ναό ασυνήθιστης κάτοψης, που διαθέτει ευρύ σηκό με εσωτερικές βάσεις κίωνων, ο οποίος διαιρείται σε πρόναο και οπισθόδομο και, επιπλέον, σε δύο ανεξάρτητες αίθουσες. Δεν υπάρχει άδυτο. Η ασυνήθιστη κάτοψη του ναού με τις μεγάλες διαστάσεις δεν παραπέμπει σε αρκαδικούς, ενώ η τυπολογία της παρουσιάζει ομοιότητες με το ναό του Απόλλωνος της Κορίνθου. Ο ανασκαφέας G. Ladstätter χρονολογεί το μνημείο, με βάση τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα και την τυπολογία της κάτοψής του, στην ύστερη αρχαϊκή εποχή, ενώ δεν έχει ακόμη ταυτιστεί η θεότητα στην οποία ανήκε. Ο περιορισμένος χώρος του σηκού χρησιμοποιείται και στα ΕΛΛ χρόνια.

Στα Δ του ναού και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτόν, ερευνάται παράλληλα ορθογώνιο κτίσμα, εξωτερικών διαστάσεων 8.25μ. x 5.75μ. Ο νότιος τοίχος του κτηρίου εδράζεται σε μεγάλες λιθοπλίνθους, οι οποίες θυμίζουν ορθοστάτες. Μερικές φέρουν στην εξωτερική επιφάνειά τους αναθύρωση. Το κτήριο χωρίζεται σε τρεις χώρους. Στο μεσαίο χώρο και στα Α σώζεται το κατώφλι της θύρας εισόδου, το οποίο σώζει τις στρόφιγγες. Κατά την ανασκαφή ιδιαίτερα σημαντικό ήταν, όταν, εσωτερικά της θεμελίωσης του δυτικού τοίχου του κτηρίου, αποκαλύφθηκε μικρό όρυγμα, που περιείχε ακέραια αγγεία, τα οποία είχαν τοποθετηθεί ως σπονδή κατά την ανέγερση του κτίσματος. Πρόκειται για τέσσερις λύχνους ΕΛΛ χρόνων, τρεις δακρυδόχους, κομμάτια γυάλινων αγγείων και χάλκινο αγαλματίδιο ίππου των ΓΕ χρόνων. Τα ευρήματα αυτά, καθώς καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα (8^{ος} αι. π.Χ. έως και 2^{ος} αι. μ. Χ), δυσχεραίνουν, προς το παρόν, το έργο του ερευνητή. Πιθανώς να πρόκειται για επαναχρησιμοποίηση του υλικού. Σύμφωνα με τον G. Ladstätter, πρόκειται για κάποιο «βοηθητικό κτήριο», που έχει άμεση σχέση με το ναό. Διερευνητική τομή στο εσωτερικό του κυρίως χώρου του κτίσματος αποκάλυψε την ύπαρξη παλαιότερου κτηρίου. Την τελευταία ημέρα της ανασκαφής στη βόρεια παρειά του ναού βρέθηκε λεπίδα πυριτόλιθου, την οποία παρέδωσα στους Β. Μητσοπούλου-Leon και G. Ladstätter.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2006 διερευνήθηκε το ανατολικό τμήμα του ναού και πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα σημεία που δεν εσώζετο το δάπεδο. Η ανασκαφή αποκάλυψε ότι στα σημεία αυτά το δάπεδο είχε καταστραφεί, προκειμένου να τοποθετηθούν μεγάλων διαστάσεων πεπλατυσμένοι ογκόλιθοι, προερχόμενοι από τις βάσεις των κίωνων του ναού, έπειτα από μεταγενέστερη επέμβαση. Η ανεύρεση πηλίνων τεμαχίων, προερχομένων από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του ναού, προϋποθέτει την ύπαρξη πρωιμότερης φάσης του μνημείου των ΕΛΛ χρόνων. Κατά τις εργασίες στη Β πλευρά του ανατολικού σηκού ήλθε στο φως ο βόρειος τοίχος του, ο οποίος είναι κατασκευασμένος από πλακοειδείς λειασμένους λίθους και κεραμίδες. Στη Ν πλευρά του ανατολικού σηκού διαπιστώθηκε δάπεδο από κεραμίδες, το οποίο ανήκει και αυτό σε προγενέστερη φάση του ναού. Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται κομμάτια κεραμίδων στέγης, όστρακα διαφόρων χρονολογικών περιόδων, οστά και δόντια ζώων.

Στο άνδρηρο, το οποίο βρίσκεται στα Δ του ναού, συνεχίστηκε σε βάθος η έρευνα στο κτήριο που είχε αποκαλυφθεί τα προηγούμενα χρόνια. Διαπιστώθηκε ότι το ελληνιστικό κτήριο εδράζεται σε ένα πρωιμότερο, διαφορετικού προσανατολισμού, το οποίο επαναχρησιμοποιήθηκε στους ΡΩΜ χρόνους. Τα κινητά ευρήματα ήταν πέντε χάλκινα νομίσματα, που προέρχονται από το δάπεδο του ελληνιστικού κτηρίου, όστρακα, που

ανήκουν σε χρηστικά αγγεία, δύο ακέραιοι λύχνοι, μυροδοχείο (uguentarium), θραύσματα κεραμίδων στέγης, κομμάτια γυάλινων αγγείων, οστά και δόντια ζώων.

- α/α** 113
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
- ΘΕΣΗ** Στου Κατάρα τον Όχτο
- ΧΩΡΙΟ** Λαγοβούνιον
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 900μ.
- ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ** Κεραμική ΜΕ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 8.11.2005
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ε.-Ο. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Σάμψων 1986, 36. Alram-Stern, 275. Σάμψων 1997, 364.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Πρόκειται για χαμηλό ύψωμα, που βρίσκεται στην αριστερή/ανατολική πλευρά της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Πριολίθου, 250–300μ. περίπου Β του χωριού Λαγοβούνι. Το ύψωμα δεσπόζει στην κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού. Ο Αδ. Σάμψων περισυνέλεξε άβαφα χονδροειδή όστρακα, εκ των οποίων μερικά μπορούν να χρονολογηθούν στη ΜΕ εποχή.

- α/α** 114
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 244. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
- ΘΕΣΗ** Ασφακοβούνι
- ΧΩΡΙΟ** Λαγοβούνιον
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 800μ.
- ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ** Κεραμική Ν και ΜΕ χρόνων, αδιάγνωστη κεραμική
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 8.11.2005
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ε.-Ο. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Σάμψων 1986, 35, σχ. 5. Alram-Stern, 275. Σάμψων 1997, 361, 364. Πετρόπουλος 2004, 38. Σαλαβούρα 2007, 224–225.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Πρόκειται για μικρό λόφο, που βρίσκεται στα Δ/ΝΔ του χωριού Λαγοβούνι και δεσπόζει στη κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού. Ο Αδ. Σάμψων περισυνέλεξε κεραμική των Ν χρόνων και ΜΕ χρόνων, καθώς και λίθινο σκεύος, πιθανόν μύλολιθο από καστανόμαυρο βωξίτη, πέτρωμα που αφθονεί στην περιοχή. Θεωρεί ότι το ύψωμα είναι κατάλληλο για φιλοξενία προϊστορικού οικισμού, άποψη που αποδέχεται και η Ε. Σαλαβούρα.
- Κατά την αυτοψία περισυνελέγησαν όστρακα κυρίως αδιάγνωστα (**εικ. 244**), μεταξύ των οποίων δύο μπορούν να χρονολογηθούν στους ΠΡ (;) χρόνους.

α/α 115
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 245–246. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Άγιος Νικόλαος
ΧΩΡΙΟ Λαγοβούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 980μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πίθοι ΓΕ (;) χρόνων, τμήμα αρχαίας διάνοιξης
ΑΥΤΟΨΙΑ 8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α/ΝΑ του χωριού και σε απόσταση 800μ. περίπου από αυτό (**εικ. 245**). Στην αριστερή/βόρεια παρειά του χωματόδρομου (**εικ. 246**) που οδηγεί από το χωριό στο ομώνυμο εξωκλήσι, περισυνελέγησαν μεγάλα κομμάτια πίων, πιθανόν των ΓΕ χρόνων και κεραμίδια, ενώ κατά μήκος αυτού εντοπίστηκε τμήμα πιθανώς αρχαίας διάνοιξης, που οδηγούσε από την κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού στο υψίπεδο των Λουσών, όπου το ιερό της Ημερασίας Αρτέμιδος (**αρ. 106, χάρτης 8**).

α/α 116
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια
ΧΩΡΙΟ Σιγούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.080μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Μεγάλη λιθόπλινθος
ΑΥΤΟΨΙΑ 5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Γ. Βαρβιτσιώτης, Δ. Κόλλιας, Ε.-Ο. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Pariente 1994, 723.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στην πηγή Λιδαράκια, που βρίσκεται στο δρόμο προς Σιγούνι, υπάρχει μεγάλη λιθόπλινθος με δουλεμένη την επιφάνειά της. Στη θέση αυτή πρέπει να διασταυρώνονταν οι τρεις διανοίξεις που οδηγούσαν στους Λουσούς. Η διάνοιξη που διερχόταν μέσω του Απανάκαμπου, εκείνη που ξεκινούσε από το Λαγοβούνι και διαμέσου της θέσης Αγίου Νικολάου έφθανε στους Λουσούς και η τρίτη που ξεκινούσε από την Κύναιθα των ΡΩΜ χρόνων και διερχόταν από το διάσελο της Τρικοκιάς.

α/α 117
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ (Μέσα στο χωριό)
ΧΩΡΙΟ Καλλιφώνιον (παλ. τοπων. Σαβανοί, ή Σαβανούς)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Ογκόλιθος
ΑΥΤΟΨΙΑ 5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πίκουλας 1980–1981, 357, 371. Λεξικό 2001, 172, 1341.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε ογκόλιθο στην κεντρική εκκλησία του χωριού, που σώζει ίχνη από χοντρό βελόνι.

α/α 118
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Παύλες
ΧΩΡΙΟ Σιγούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.040μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμίδια στέγης ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Γ. Βαρβιτσιώτης, Δ. Κόλλιας, Ε.-Ο. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Β του χωριού και πολύ κοντά σε αυτό. Σε όλο το χώρο υπάρχουν κεραμίδια στέγης, πιθανόν των ΥΒΥΖ χρόνων.

α/α 119
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 247–252. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος
ΧΩΡΙΟ Σιγούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 997, 35μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Παρουσία οψιανού και πυριτόλιθου. Όστρακα ΠΡ (;) χρόνων. Πύργος ΕΛΛ (;) χρόνων, τμήμα αρχαίας διάνοιξης. Αδιάγνωστα όστρακα
ΑΥΤΟΨΙΑ 5.7.2005, 9.10.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Γ. Βαρβιτσιώτης, Κ. Κατσιδήμας, Κ. Δίπλας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Tausend 1995, 1. Πίκουλας 1999, 138.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για μικρό γήλοφο, που υψώνεται στα ΒΔ του Σιγουνίου, στον κάμπο των Λουσών (**εικ. 247**). Στα Ν δημιουργείται αυχέννας με τον οποίο χωρίζεται από άλλο λόφο. Στη ΒΔ πλευρά του λόφου υπάρχουν τέσσερα φυσικά άνδηρα (**εικ. 248**) και η πρόσβαση σε αυτόν γίνεται από τη Δ πλευρά. Τόσο στη Δ όσο και στη ΒΑ πλευρά του λόφου υπάρχει κρημνισμένο οικοδομικό υλικό, το οποίο ασφαλώς προέρχεται από κάποια εγκατάσταση. Στη Δ πλευρά του, λίγα μέτρα κάτω από την κορυφή, υπάρχει τοίχος διεύθυνσης Β–Ν, πιθανόν αναλημματικός, που σώζεται στο ύψος των θεμελίων του (**εικ. 249**). Ο τοίχος στο Ν πέρασ αυτού τέμνεται από άλλον, διεύθυνσης Α–Δ, που κατέρχεται από την κορυφή

του λόφου.

Στην κορυφή σώζονται ατελή ίχνη θεμελίων, πιθανώς πύργου, τετράγωνης κάτοψης (**εικ. 250**), τα οποία δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθούν. Και στις δύο αυτοψίες που πραγματοποιήσαμε δε βρέθηκε κεραμική. Σποραδικά όστρακα χονδροειδούς κεραμικής εντοπίστηκαν νοτιότερα και σε απόσταση 200μ. από αυτόν.

Στα Δ του λόφου και σε απόσταση 10μ. από αυτόν εντοπίστηκε τμήμα αρχαίας διάνοιξης, με κατεύθυνση Β–Ν. Εκατέρωθεν της αρχαίας διάνοιξης υπάρχουν πέτρες, που οριοθετούν το οδόστρωμά της (**εικ. 251**). Δεν εντοπίστηκαν αρματροχιές. Το τμήμα αυτό της αρχαίας διάνοιξης είναι ορατό σε μήκος 28.40μ. και έχει πλάτος 2.20μ. Η θέασή της από την κορυφή του λόφου του Αγίου Δημητρίου είναι ευκρινής (**εικ. 252**). Το τμήμα αυτό πρέπει να ανήκει στην διάβαση του Απανώκαμπου, η οποία ξεκινούσε από την πόλη του Κλείτορος και κατέληγε στους Λουσούς, σύμφωνα με το Γ. Α. Πίκουλα.

Στα Ν του λόφου υπάρχει διάσπαρτη κεραμική και κεραμίδες στέγης, που συνηγορούν στην άποψη ότι εδώ θα μπορούσε να είναι και αγροικία.

Από το λόφο του Πύργου, ή του Αγίου Δημητρίου υπάρχει άμεση οπτική επαφή στα Β με το Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι (**αρ. 110, χάρτης 8**), με τον αυχένα του Αγίου Νικολάου Άνω Λουσών (**αρ. 91, χάρτης 6**), στα Δ με τον οικισμό Χαρακτινού (**αρ. 105, χάρτης 8**), διαμέσου του οποίου διέρχεται ευρύ μονοπάτι που είχε αφετηρία την κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού και οδηγούσε στην πόλη των Λουσών, και στα Ν ελέγχει την περιοχή του Απανώκαμπου. Σε ό,τι αφορά στο τοπωνύμιο Άγιος Δημήτριος, ο γηγενής Γ. Βαρβιτσιώτης δεν θυμόταν εάν στο λόφο υπήρχε ομώνυμο εξωκλήσι.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η κοιλάδα των Σουδενών, ή των Κάτω Λουσών ονομάζεται και Απανώκαμπος. Ο Αδ. Σάμψων είχε βρει όστρακα ΠΡ εποχής, τα οποία ήταν πολύ εφθαρμένα (Σάμψων 1997, 368). Πιστεύει ότι η κοιλάδα είναι κατάλληλος χώρος για εγκατάσταση και πρέπει να κατακλυζόταν από νερά, όταν οι καταβόθρες, που βρίσκονται στα Δ του Ιερού της Αρτέμιδος, έκλειναν. Στο υψίπεδο των Λουσών και στις ανασκαφές που διενεργεί το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο έχουν βρεθεί κατά καιρούς κομμάτια οψιανού και πυριτόλιθου. Κατά την αυτοψία που διενεργήσαμε περισηνελέγησαν όστρακα φθαρμένα, πιθανόν των ΠΡ χρόνων.

α/α	120
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Βορούς
ΧΩΡΙΟ	Σιγούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	980μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κεραμική ΚΛ και ΕΛΛ εποχής, κτήρια ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων, διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, όστρακα ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	20.8.1986 Μ. Πετριτάκη. 26.9. 1988 Μ. Πετρόπουλος. 5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	Κ. Μαλαμής. (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 142, 181.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται 100μ. περίπου Β του χωριού, δίπλα σε αγροτικό δρόμο. Εντοπίστηκε καμπύλος τοίχος πλάτους 0.40μ.–0.55μ., δομημένος με ασβεστολιθικές πλάκες, που δημιουργεί αψιδωτό χώρο και στο εσωτερικό του υπάρχει δάπεδο από τεμάχια οπτοπλίνθων, κάθετα τοποθετημένων (διαστ. 2.60μ. x 2μ.). Λίγο βορειότερα και σε απόσταση 100μ. περίπου, εντοπίστηκε γωνία τοίχων με ημίεργους ασβεστόλιθους, πλάτους 0.55μ. και μήκους 5.30μ. και 3μ. αντίστοιχα. Σε όλο το χώρο υπάρχουν οπτόπλινθοι και κεραμίδια. Τα παραπάνω υποδείχτηκαν από τον εργατοτεχνίτη της Εφορείας Κ. Μαλαμής και πραγματοποιήθηκε αυτοψία από τον Μ. Πετρόπουλο, όπως προκύπτει από το αρ. 1 ΔΜΤΕ/Σιγούνιον, Μ. Πετρόπουλος, της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι Ν των θέσεων Βετελίνο και Εκκλησίτσα (εννοεί τη θέση Παναγιά), όπου το ιερό της Ημερασίας Αρτέμιδος, στο δρόμο προς Σιγούνι «είνε καὶ ἴχνη στρογγύλου οἰκοδομήματος 6 μέτρων διαμέτρου, ὅπερ ἐκτὸς τοῦ τείχους τῆς πόλεως κείμενον ἦν πιθανῶς μνημεῖον ὅμοιον τῷ τοῦ Μενεκράτους ἐν Κερκύρα». Το αναφερόμενο οικοδόμημα δεν εντοπίστηκε.

Στην ίδια θέση και στον αγρό ιδιοκτησίας Θ. Σταυρόπουλου, η Μ. Πετριτάκη βρήκε δύο μεγάλες πλάκες κακής ποιότητας που έφεραν νευρώσεις και ήταν εντελώς ακατέργαστες. Σε διενεργηθείσα τομή αποκαλύφθηκε ότι οι πλάκες δεν αποτελούσαν πλευρικά τοιχώματα τάφου αλλά τοίχο κτηρίου, ο οποίος ήταν από αργολιθοδομή και είχε προσανατολισμό Β–Ν. Περισυνέλεξε λίγα όστρακα των ΚΛ χρόνων και επισημαίνει ότι σε όλη την έκταση του αγρού βρίσκονται διάσπαρτοι λίθοι, που έχουν έλθει στην επιφάνεια από την άροση· επίσης αναφέρει ότι και στην όμορη ιδιοκτησία υπάρχει τμήμα αρράβδωτου κίονα, που αποκαλύφθηκε κατά την άροση (αρ. 2 ΔΜΤΕ/Σιγούνιον, Μ. Πετριτάκη). Κατά την αυτοψία περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στα Δ της θέσης και συγκεκριμένα στη δεξιά/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο Σιγούνι, κοντά στο εξωκλήσι της Παναγίας, όπου η θέση Κερίζι, από αναφορά του αρχαιοφύλακα Δ. Χριστοδούλου προκύπτει ότι στον αγρό Βγερή βρέθηκαν κατά την άροση «τρεις ταφόπλακες» διαστάσεων 0.56μ x 0.30μ.x 0.15μ., 0.67μ.x 0.60μ. x 0.15μ., 0.80μ. x 0.70μ. x 0.17μ. (αρ. πρωτ. 3330/22.7.1986).

α/α	121
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Λόφος Τσούκα
ΧΩΡΙΟ	Σιγούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.180μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κτήρια ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	26.9.1988 Μ. Πετρόπουλος, 5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	Κ. Μαλαμής. (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 143.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού και σε απόσταση περίπου 300μ. από

αυτό. Στη ΝΑ πλαγιά του λόφου Τσούκα εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων, τα οποία πιθανόν ανήκουν σε κτήρια της ΕΛΛ εποχής, καθώς και τμήματα τοίχων που έχουν ως συνδετικό υλικό κουρασάνι ερυθρού χρώματος. Επίσης, ο χώρος είναι διάσπαρτος από χονδροειδή κεραμική, η οποία είναι αδιάγνωστη. Τα παραπάνω αρχαία υποδείχτηκαν από τον εργατοτεχνίτη της ΣΤ' ΕΠΚΑ Κ. Μαλαμή και πραγματοποιήθηκε αυτοψία από τον Μ. Πετρόπουλο (βλ. αρ. 1 ΔΜΤΕ/Σιγούνιον, Μ. Πετρόπουλος). Στη θέση υπάρχει και ομώνυμη πηγή, από την οποία, όπως αναφέρει και ο Γ. Παπανδρέου, υδρευόταν η πόλη των Λουσών.

α/α	122
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Καταρράχι
ΧΩΡΙΟ	Σιγούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	980μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οικοδομικό υλικό, αδιάγνωστα κεραμίδια
ΑΥΤΟΨΙΑ	5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Γ. Βαρβιτσιώτης
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στο δυτικό άκρο του χωριού. Διάσπαρτο υπάρχει οικοδομικό υλικό και σποραδικά κεραμίδια στέγης, τα οποία είναι αδιάγνωστα.

α/α	123
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Μεραίικα
ΧΩΡΙΟ	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.000μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τοίχοι από αργολιθοδομή
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται λίγο βορειότερα της θέσης Σκόζα (αρ. 126, χάρτης 8) και προς τα ΒΔ. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα τοίχων από αργολιθοδομή.

α/α	124
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κλίκιζα
ΧΩΡΙΟ	Κάνδαλος
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 840μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κεραμική Ν χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Σάμψων 1986, 36. Alram-Stern, 275. Σάμψων 1997, 364.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για κωνικό ύψωμα, που βρίσκεται στη Δ πλευρά της κοιλάδας του Ερασίνου/Βουραϊκού και Δ του χωριού Κάνδαλος, σε απόσταση 1χλμ. περίπου από αυτό. Ο Αδ. Σάμψων αναφέρει ότι στην κορυφή του υψώματος υπάρχουν θεμέλια αδιευκρίνιστου οικοδομήματος, το οποίο οι κάτοικοι πιστεύουν ότι είναι εκκλησία. Σήμερα είναι ένα γυμνό ύψωμα, που παλαιότερα καλλιεργούνταν. Στην Α και Ν πλευρά του υψώματος ο Αδ. Σάμψων βρήκε όστρακο με σχοινοειδή διακόσμηση και μερικά άλλα, που πιθανότατα χρονολογούνται στη Ν εποχή. Επίσης, περισυνέλεξε φολίδες οψιανού και πυριτόλιθου.

α/α 125
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Σκάλα
ΧΩΡΙΟ Σιγούνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.300μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Χάλκινο ειδώλιο. Οπτόπλινθοι, κεραμίδες ΡΩΜ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 26.9.1988 Μ. Πετρόπουλος, 5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ Κ. Μαλαμής. (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Α του χωριού και αποτελεί συνέχεια της θέσης Λόφος Τσούκα (**αρ. 121, χάρτης 8**). Κάτοικοι του χωριού ενημέρωσαν τον Μ. Πετρόπουλο, ότι προ ετών στη θέση αυτή είχε βρεθεί χάλκινο ανδρικό ειδώλιο (βλ. το αρ. 1 ΔΜΤΕ/Σιγούνιον της ΣΤ' ΕΠΚΑ), πιθανόν των ΡΩΜ χρόνων. Ο ίδιος επισημαίνει την ύπαρξη οπτοπλίνθων και κεραμίδων αλλά όχι οστράκων.

α/α 126
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Σκόζα
ΧΩΡΙΟ Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.020μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τοίχοι από αργολιθοδομή
ΑΥΤΟΨΙΑ 8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται Β της θέσης Τροχάλια (**αρ. 128, χάρτης 8**) και αποτελεί συνέχεια της. Και εδώ εντοπίστηκαν κατάλοιπα τοίχων από αργολιθοδομή.

α/α 127

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Ρημοκκλήσι

ΧΩΡΙΟ Σιγούνιον

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Λεύκη (παλ. τοπων. Δούνιτσα)

ΔΗΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.000μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κατάλοιπα αρχαίων κτηρίων, κιβωτιόσχημοι τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων, ερείπια ναυδρίου, δύο πωρόλιθοι

ΑΥΤΟΨΙΑ 7.6. 1984: Μ. Πετρόπουλος, 20.8. 1986: Μ. Πετριτάκη, 11.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ Κ. Μαλαμής. (Α. Γουλιάμη)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πετρόπουλος 1984, 104. Αλεξοπούλου 2005β, 289.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στον αγρό ιδιοκτησίας Α. Παπαβραμόπουλου αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων. Πλακοειδείς λευκές ασβεστολιθικές πλάκες, χωρίς ιδιαίτερη επεξεργασία, αποτελούσαν τα τοιχώματα των τάφων. Ήταν ανεσκαμμένοι από παλαιά, είχαν προσανατολισμό Δ-Α και περιείχαν θρυμματισμένο σκελετικό υλικό. Είχαν μήκος 1.45μ., πλάτος 0.30μ. Στην ίδια θέση σώζονται τα ερείπια μικρού ναυδρίου και στο σωρό των λίθων εντοπίστηκαν δύο πωρόλιθοι. Επίσης, στο κτήμα ιδιοκτησίας Θ. Σταυρόπουλου, υπάρχουν ενδείξεις αρχαίων καταλοίπων (αρ. πρ. Φ111/Γ2-62/3860/3.9.1986 έγγραφο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ).

α/α 128

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Τροχάλια

ΧΩΡΙΟ Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Καλαβρύτων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.060μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Τοίχοι από αργολιθοδομή

ΑΥΤΟΨΙΑ 8.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση αυτή βρίσκεται νότια της θέσης Σκόζα (**αρ. 126, χάρτης 8**). Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν κατάλοιπα τοίχων από αργολιθοδομή.

α/α 129

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 253-254. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Πύργος

ΧΩΡΙΟ	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	900μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κτήριο ΥΡΩΜ (;) χρόνων, πύργος ΥΒΥΖ (;) χρόνων και αγωγός ΜΤΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Λεξικό 2001, 396, 3512.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται νότια της προηγούμενης θέσης, ΒΔ του χωριού Πριόλιθος και σε απόσταση, 500μ. περίπου από αυτό. Εντοπίστηκε γωνία κτηρίου, κατασκευασμένου από πλακοειδείς λίθους και οπτοπλίνθους των ΥΡΩΜ χρόνων (εικ. 253) και τμήμα αγωγού σε παρακείμενο βράχο. Κοίλες κεραμίδες ψηλού πορτοκαλόχρου αποτελούσαν τον αγωγό (εικ. 254), επάνω από τον οποίο υπήρχε επίχωση περίπου 0.70μ., επί της οποίας εδράζεται σύγχρονος αγωγός. Στην περιοχή αυτή υπάρχουν πολλές πηγές. Στα ΝΔ της θέσης υψώνεται ο λόφος Παπαδιά Σκάλα, στην κορυφή του οποίου ο γηγενής Φ. Θεοδωρακόπουλος μου ανέφερε ότι υπάρχει μικρών διαστάσεων «αρχαίο κτίσμα». Ο γήλοφος είναι απότομος και κρημνώδης και δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία. Πιθανόν να πρόκειται για πύργο ΥΒΥΖ περιόδου.

α/α	130
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 255. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ύψωμα Μπουρή
ΧΩΡΙΟ	Κάνδαλος
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.050μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ίχνη Προϊστορικής κατοίκησης (ΥΝ, ΜΕ)
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Σάμψων 1986, 33–35. Πετρόπουλος 1985, 66. Σάμψων 1997, 359, 361. Πετρόπουλος 2004, 38. Σαλαβούρα 2007, 223.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται Ν του χωριού Κάνδαλος και σε απόσταση 400μ. περίπου από αυτό. Πρόκειται για μικρό ύψωμα, το οποίο είναι κατάφυτο από πρίνους και δρυς (εικ. 255). Στη Ν πλευρά του υψώματος υπάρχουν πηγές. Ο Αδ. Σάμψων, στην κορυφή του λόφου, εντόπισε ίχνη προϊστορικής κατοίκησης και αναλημματικούς τοίχους στη Ν και Δ πλευρά του. Αναφέρει ότι, επειδή ο λόφος παλαιότερα καλλιεργούνταν, τοίχοι κτηρίων καταστράφηκαν κατά την άροση και πολλές φορές οι κάτοικοι εύρισκαν ακέραια πιθάρια. Η κεραμική που περισυνελέγη χρονολογείται στο τέλος της Ν και στη ΜΕ εποχή. Επίσης, περισυνέλεξε θραύσματα οψιανού και πυριτόλιθου, ανάμεσά τους φολιδοαιχμές, φολίδες και λεπίδες, μεταξύ των οποίων και μία επεξεργασμένη φολίδα

του τύπου «end scaper», μία άλλη με εγκοπή του τύπου «notched flake» και μία με αιχμή. Κατά την αυτοψία συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα, που είναι αδιάγνωστα.

Ο Μ. Πετρόπουλος πιστεύει ότι η δημιουργία του ΜΕ οικισμού στη δύσβατη αυτή θέση, πιθανόν, υποδηλώνει πολιτική αστάθεια και μετακινήσεις διαφόρων φύλων. Απορία ως προς την επιλογή της θέσης εκφράζει και η Ε. Σαλαβούρα. Η παρουσία οικιστικής εγκατάστασης σε ένα τόσο ψηλό και απόκρημνο ύψωμα προκαλεί έκπληξη, αφού υπήρχε δυνατότητα επιλογής σε κάποιο χαμηλότερο λόφο.

α/α	131
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κόκκορη
ΧΩΡΙΟ	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.040μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τμήματα πύθων ΓΕ (;), θησαυρός νομισμάτων ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Οικονομίδου 1979, 63–71. Πετρόπουλος 1985, 66. Αλεξοπούλου 2005β, 295. Πετρόπουλος 2004, 38. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται Β του χωριού Πριόλιθος, στην αριστερή/δυτική πλευρά της κοιλάδας του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού και σε απόσταση 1.200μ. από αυτό. Από τη θέση αυτή προέρχονται 121 χάλκινα νομίσματα, τα οποία παρέδωσε στο Μουσείο Πατρών ο Α. Κοντογιώργης. Από αυτά, τα 120 αποτελούν ενιαίο «εύρημα» και συνίστανται σε χάλκινες υποδιαίρέσεις (minimi) του 5 ^{ου} και 6 ^{ου} αι. μ.Χ., χάλκινες κοπές του Ιουστινιανού Α΄, του Ιουστίνου Β΄, του Τιβερίου Β΄ και του Μαυρικίου. Το ένα αφορά σε αντωνιανό του Γαλλιηνού, ο οποίος, κατά τη Μ. Οικονομίδου, θεωρείται εκτός του ευρήματος. Από αναφορά του φύλακα αρχαιοτήτων Κ. Αλεξανδρόπουλο (αρ. πρ. 4294/4.11.1981) προκύπτει ότι στη θέση αυτή και στον αγρό ιδιοκτησίας Α. Κοντογιώργη, το 1978, κατά την άροση, είχαν βρεθεί κομμάτια πύθων. Κατά την αυτοψία, πάντως, δεν εντοπίστηκαν όστρακα, ούτε κομμάτια πύθων.

α/α	132
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 256. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Αρνούγκα
ΧΩΡΙΟ	Κάνδαλος
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	940μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Νεκροταφείο ΥΕ ΙΙΑ–ΙΙΒ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Σάμψων 1997, 359–361. Πετρόπουλος 2004, 38. Σαλαβούρα 2007, 224.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Ν/ΝΔ του χωριού Κάνδαλος, στις δυτικές υπώρειες του βουνού Κάστρο (**εικ. 256**), που αποτελεί την προς βορράν προέκταση του βουνού Κατσίκι (υψομ. 1.282μ.). Ο Αδ. Σάμψων εντόπισε στη θέση αυτή λακκοειδείς, ή κιβωτιόσημους τάφους, οι οποίοι είχαν συληθεί από παλαιά και τους χρονολόγησε στην ΥΕ IIIA–B περίοδο, χωρίς να αναφέρεται στην ύπαρξη κεραμικής. Άγνωστος παραμένει ο οικισμός στον οποίον ανήκει το νεκροταφείο.

α/α 133

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)****ΘΕΣΗ** Νεκροταφείο**ΧΩΡΙΟ** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)**ΟΙΚΙΣΜΟΣ****ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων**ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων**ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας**ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 820μ.**ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Νεκροταφείο ΓΕ (;) χρόνων**ΑΥΤΟΨΙΑ** 8.11.2005**ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας**ΠΗΓΕΣ****ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στη θέση, όπου και το σύγχρονο νεκροταφείο, το 1992 κατά τη διάνοιξη ορύγματος για ενταφιασμό, καταστράφηκε ταφικός πίθος, πιθανόν των ΓΕ χρόνων. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ και από αναφορά της αρχαιολόγου Μ. Πετριτάκη (αρ. πρ. Φ111/Γ6–58/4247/13.8.1992). Βρίσκεται πολύ κοντά και στα Δ της θέσης Λάκκωμα, ή Λάκος (**αρ. 135, χάρτης 8**).

α/α 134

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)****ΘΕΣΗ** Ταξιάρχες**ΧΩΡΙΟ** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)**ΟΙΚΙΣΜΟΣ****ΔΗΜΟΣ** Καλαβρύτων**ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων**ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας**ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 900μ.**ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Αδιάγνωστη κεραμική**ΑΥΤΟΨΙΑ** 8.11.2005**ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας**ΠΗΓΕΣ****ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται 300μ. Β/ΒΔ από το κέντρο του χωριού και οφείλει το όνομα στο ομώνυμο εξωκλήσι. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα, μόνον λίγα κομμάτια κεραμίδων στέγης, εντελώς εφθαρμένα.

α/α 135

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 257–260. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Λάκκωμα, ή Λάκκος
ΧΩΡΙΟ	Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Καλαβρύτων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	980μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	ΠΓΕ Νεκροταφείο
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Φ. Θεοδωρακόπουλος, Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Μαστροκώστας 1967β, 217, πίν. 156 δ–ε. Δεκουλάκου 1982, 227. Πετρόπουλος 1985, 66. Γκαδόλου 2008, 37, 114, 168–169, εικ. 85. Πετρόπουλος 2004, 38. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται Β/ΒΑ του χωριού Πριόλιθος στην δεξιά/ανατολική όχθη του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού (εικ. 257). Από το αρ. πρ. 749/2.9.1968 έγγραφο της ΣΤ΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας προς το Αστυνομικό Τμήμα Καλαβρύτων και το αρ. πρ. 625/24.7.1968 έγγραφο της ΣΤ΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας προς το Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, προκύπτει ότι παρεδόθησαν στην Υπηρεσία από τον Χρ. Ι. Λυκουργιώτη τα παρακάτω ευρήματα, τα οποία προέρχονταν από το εσωτερικό ταφικού πίθου και χρονολογούνται στους ΠΓΕ χρόνους [πρβλ. Γκαδόλου 2008, 114].</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Λήκυθος-οινοχόη (αρ. κατ. 1060 ΠΜΠ). Είναι ακέραιη, εκτός ελαχίστων αποκρούσεων και απολεπίσεων του μελανού γανώματος. Έχει πλατύ έξω νεύον χείλος, στενό λαιμό και κυλινδρικό και καταλήγει σε επίπεδη βάση. Στο λαιμό φέρει κάθετα μελανά γραμμίδια εναλλάξ. Η λαβή είναι κάθετη και ημικυκλικής διατομής. Στον ώμο φέρει δικτυωτά τρίγωνα. Επάνω από τη βάση υπάρχει ομάδα εδαφόχρωμων γραμμών, όπως και στο ανώτερο τμήμα του σώματος. Έχει ύψος 0.106μ. (εικ. 258) [Γκαδόλου 2008, 114, 80, εικ. 85]. 2. Κάνθαρος (αρ. κατ. 1061 ΠΜΠ) μελαμβαφής, ύψ. 0.086μ. Είναι ακέραιος και το χείλος ελαφρώς έξω νεύον. Οι λαβές κάθετες ταινιωτές και η βάση επίπεδη (εικ. 259) [Γκαδόλου 2008, 114, 79, εικ. 85]. 3. Όστρακα οινοχόης [αρ. κατ. 1062 ΠΜΠ] (εικ. 260).

Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ προκύπτει αναφορά του Α. Ζαφειρόπουλου, κατοίκου Γλυκών Νερών Αττικής (αρ. πρ. 3333/2.12.1972) προς το Υπουργείον Πολιτισμού, Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, ο οποίος με αφορμή την εύρεση του ταφικού πίθου, ζητεί τη συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών στη θέση, αφού ο Πριόλιθος είναι η ιδιαίτερα του πατρίδα. Μεταξύ άλλων αναφέρει ότι τόσο στην προαναφερθείσα θέση όσο και στις θέσεις Ταξιάρχες, Πύργος, Τροχάλια, Σκόζα, Μεραίικα, Κλίκιζα και Κόκκορη «άνευρισκοντο διάσπαρτα δομικά είδη, κεραμικά και οί κάτοικοι έδιδαν έξηγήσεις προχείρους με τόν χαρακτηρισμόν παλαιά, αλλά ή σκαπάνη όμιλεϊ πάντοτε άσφαλέστερον».

II. ΠΕΡΙΟΧΗ ΝΩΝΑΚΡΙΑΔΟΣ

(Θέσεις 136–138)

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
136.	(-)	Περιστέρα	Χαλκιάνικα	Φύλλο ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ
137.	Λόφος του Αγιο- Θανάση	Σόλος		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
138.	(-)	Μεσορρούγιον		Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ

α/α 136
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 10 (φύλλο ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ)
ΘΕΣΗ
ΧΩΡΙΟ Περιστέρα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Χαλκιάνικα
ΔΗΜΟΣ Ακράτας
ΕΠΑΡΧΙΑ Αιγιαλείας
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.000μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κιβωτιόχημος τάφος, ακτέριστος
ΑΥΤΟΨΙΑ 2.2.2002
ΟΔΗΓΟΣ Ε.-Ι. Κόλια
ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, III 159. ΚΕ, 302–304.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το 1974 ήλθε στο φως κιβωτιόχημος τάφος ακτέριστος, διαστάσεων 2μ. x 0.30μ. κοντά σε ιερό ναό, όπως προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ (αρ. πρ. αρ. 1449/28.9.1974) και συγκεκριμένα από το αρ. πρ. 901/Ι/7ε/23.9.1974 έγγραφο του Αστυνομικού Τμήματος Ακράτας.

α/α 137
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 261–262. Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ Λόφος του Αγιο-Θανάση
ΧΩΡΙΟ Σόλος
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Ακράτας
ΕΠΑΡΧΙΑ Αιγιαλείας
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 988μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πόλη: Νώνακρις (ΠΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ)
ΑΥΤΟΨΙΑ 2.2.2000
ΟΔΗΓΟΣ Ε.-Ι. Κόλια
ΠΗΓΕΣ Ηροδ. VI, 74. Πανσ. VIII 17, 6.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, III 169–170. Curtius, I 196. Meyer 1936, 859–861. ΙΚ, 88. ΑΖ, 78–80. ΚΕ, 302–303. Παπαχατζής 1980, 240–241. Jost 1985, 36, 216, 458, 537 υποσ. 3. Πίκουλας 1986, 313–318. Πίκουλας 1999, 249–255, 298–299, 301–303. ΑΡΚΑΔΙΑ, 217–266. Πετρόπουλος 2004, 40.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στην είσοδο του χωριού Σόλος και πρόκειται για λόφο, που οφείλει το όνομά του στο ομώνυμο εξωκλήσι (**εικ. 261**). Ο λόφος του Αγιο-Θανάση είναι επιμήκης απόληξη των Αροανίων και έχει κατεύθυνση από Ν/ΝΑ προς Β/ΒΔ. Οι υπώρειες του λόφου απολήγουν στις όχθες των δύο ποταμών, του Κράθιδος στα Α και του Στυγίου στα δυτικά. Ο Γ. Α. Πίκουλας θεωρεί το σχηματιζόμενο πλάτωμα του λόφου και τις Δ/ΝΔ πλαγιές του πρόσφορες για την εγκατάσταση οικισμού και τοποθετεί στο λόφο αυτό το αρκαδικό πόλισμα της Νωνάκριδος, ταυτίζοντας έτσι τα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα με αυτό. Είναι η μόνη θέση στην περιοχή που παρουσιάζει οικοδομικά κατάλοιπα και κεραμική, η οποία χρονολογείται στα ΠΕ, ΑΡΧ (;), ΚΛ και ΕΛΛ χρόνια.

Ο Γ. Παπανδρέου σχετικά με τη Νώνακρη αναφέρει μόνον ότι εκτός από το ειδώλιο που είχε βρεθεί στο Μεσορρούγι και μερικούς τάφους λαξευμένους στους βράχους του χωριού Σόλου, κανένα άλλο ίχνος δεν υπάρχει και τοποθετεί, αόριστα, το αρχαίο αρκαδικό πόλισμα στα Ν του χωριού. Ο Γ. Α. Πίκουλας επισημαίνει ότι οι αναφερόμενοι από το Γ.

Παπανδρέου τάφοι ανήκουν σε ένα από τα νεκροταφεία της πόλης. Κατά τον Ηρόδοτο, η Νώνακρη ήταν ιερό πόλισμα των Αρκάδων και βρισκόταν «ἐμπροσθεν» των υδάτων της Στυγός, στοιχείο που επιβεβαιώνει την ταύτιση του Γ. Α. Πίκουλα (**εικ. 262**). Όταν ο Πausanίας διήλθε από εδώ, τον 2^ο αι. μ.Χ., βρήκε τη Νώνακρη ερειπωμένη, όπως αναφέρει στα Αρκαδικά του.

α/α	138
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 6 (φύλλο ΑΙΓΙΟΝ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Μεσορρούγιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Ακράτας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Αιγιαλείας
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.100μ.
ΚΑΤΑΛΟΠΑ	Μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο
ΑΥΤΟΨΙΑ	2.2.2000
ΟΔΗΓΟΣ	Ε.-Ι. Κόλια
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, III 169–170. ΚΕ, 302. Παπαχατζής 1980, 240, υποσ. 6, 246. Πίκουλας 1986, 313–318, πίν. 25, 26 και ειδικότερα 317, υποσ. 2. Πίκουλας 1999, 298. ΑΡΚΑΔΙΑ, 223, υποσ. 2.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο W. M. Leake κατά την περιοδεία του στο Μεσορρούγι είδε στα χέρια χωρικών μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο, χωρίς τα κάτω άκρα, με πώλο στο κεφάλι. Το ειδώλιο είχε βρεθεί το 1806 στο ποτάμι του χωριού. Ο Γ. Α. Πίκουλας υποστηρίζει ότι το ειδώλιο που αναφέρει ο W. M. Leake προέρχεται από το Λόφο του Αγιο-Θανάση (αρ. 137, χάρτης 6) και κατέληξε στο ποτάμι μάλλον από τις βροχές.

ΙΙΙ. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΛΕΙΤΟΡΙΑΣ–ΛΕΥΚΑΣΙΟΥ

(Θέσεις 139–221)

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

Α/ Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
139.	Χάνι Μπράτσικα	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
140.	Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
141.	Κάστρο	Καστρία [=Καστριά]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
142.	Κιόνια	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
143.	Κεφαλόβρυσο	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
144.	Πύργος	Πλανητέρον [=Πλανητέρου]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
145.	Άγιος Ιωάννης	Πλανητέρον [=Πλανητέρου]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
146.	Κεράσοβα	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
147.	Άγιος Ιωάννης	Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
148.	Παναγιά Πλανητεριώτισσα	Άρμπουνας		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
149.	Διάσελο του Κυνηγού	Κυνηγού	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
150.	Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα	Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)	Άγιος Βλάσιος	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
151.	Άγιος Ιωάννης	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
152.	Τσελεπόγλι	Άγιος Νικόλαος		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
153.	Φιλομάτι, ή Αμπέλια	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
154.	(Μέσα στο χωριό)	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
155.	(-)	Δρυμός (παλ. τοπων. Μοστίτσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
156.	Άγιοι Θεόδωροι	Καστέλλιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/ Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
157.	Κάστρο	Καστέλλιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
158.	Κοτρώνες, ή Πλάτανος	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
159.	Λυκουριώτισσα, ή Λυγουριώτισσα	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
160.	Γυμνάσιο	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
161.	Δημοτικό Σχολείο	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
162.	Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού)	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
163.	Κιάφα	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
164.	Στο δημόσιο δρόμο	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
165.	Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού)	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
166.	Άγιος Παντελεήμονας	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
167.	Κοίτη ποταμού Καρνέσιου	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
168.	Στα Μνήματα	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
169.	Ξερόκαμπος, ή Τρούπα	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
170.	Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
171.	Άγιοι Ταξιάρχες	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
172.	Λόφος Τσιούγκα	Τουρλάδα		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
173.	Παλιόπυργος	Τουρλάδα		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
174.	Κάπου Καλύβι	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
175.	Άγιος Πέτρος	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
176.	Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού)	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
177.	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
178.	Νταμάρι	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
179.	Ρηγαίικο χωράφι	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
180.	Καρποτένι	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
181.	Παλάτι, ή Καταρράχη	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
182.	Άγιος Γεώργιος	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
183.	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ)	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
184.	Κόντρα	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
185.	(-)	Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
186.	Άγιος Νικόλαος	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
187.	Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
188.	Κιβούρια, ή Κουβούκλι	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
189.	Παλιόνταρα, ή Κολώνες	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
190.	Γρασίδι του Παλιόνταρα	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
191.	Διάσελο της Τριανταφυλλιάς	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
192.	Αρβανιτόλακκα	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
193.	Ξυδιά	Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
194.	Αγία Παρασκευή	Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
195.	Αγία Μαρίνα	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
196.	Σουληνάρια	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
197.	Παλατάκι, ή Παλάτι	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
198.	Παλιοχώρι	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
199.	Πάνω Βίλα	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
200.	Άγιος Νικόλαος	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
201.	Διάσελο του Αγιο-Λιά	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
202.	Ράχη Μπραΐμη	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
203.	Βαρικά	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
204.	Μονή Αγίου Αθανασίου	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
205.	Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελλι	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
206.	Κάτω Νίστα	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
207.	Ράχη του Πύργου	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
208.	Χελωνοσπηλιά	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
209.	Πηγές του Λάδωνα	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
210.	Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
211.	(-)	Φίλια	Κυνηγάρης	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
212.	Πύργος	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
213.	Λουτρό, ή Λούστρα	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
214.	Χάνια	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
215.	Κλήμα του Πανσανία	Παγκράτιον	Σελλά	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
216.	Κόστρες	Φίλια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
217.	Πάτρες, ή Ρίζα Αμπέλια	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
218.	(-)	Φίλια	Καλύβια	Φύλλο ΔΑΦΝΗ
219.	Συκιές	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
220.	Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος	Παγκράτιον		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
221.	Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια	Παγκράτιον	Στενόν	Φύλλο ΔΑΦΝΗ

- α/α** 139
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 263–266. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Χάνι Μπράτσικα
ΧΩΡΙΟ Καστρία [=Καστριά]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τάφος με ευρήματα ΠΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 21.5.1987 Μ. Πετριτάκη
ΟΔΗΓΟΣ (Δ. Χριστοδούλου)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πετριτάκη 1987, 163–164. Pariente 1993, 807.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Α του λόφου Κάστρο (**αρ. 141, χάρτης 8**). Και στις δύο όχθες του χειμάρρου Λαγκάδα υπάρχει εκτεταμένο νεκροταφείο (**εικ. 263**). Στον αγρό ιδιοκτησίας Α. Σπυρόπουλου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, του οποίου τα τοιχώματα και η κάλυψη είχαν γίνει από θραύσματα κεραμίδων στέγης ΚΛ/ΕΛΛ περιόδου. Ο τάφος, κατά την ανασκαφέα Μ. Πετριτάκη, πρέπει να χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές έως και τους ΒΥΖ χρόνους. Είχε μήκος 2.65μ., πλάτος 0.80μ.–0.97μ. και ύψος 1μ.–1.10μ. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε σκελετικό υλικό δέκα ατόμων. Κατά τον καθαρισμό των επιφανειακών ταφών α΄ και β΄, βρέθηκε χάλκινος κρίκος (αρ. κατ. 4.246 ΜΜΠ), που χρονολογείται στο 4^ο αι. μ.Χ.–6^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. Baldini-Lippolis, 89, 1.e.1]. Χάλκινο ψέλλιο βρέθηκε στα Δ του τάφου επάνω από την καλυπτήρια πλάκα (αρ. κατ. 4.249 ΜΜΠ), το οποίο χρονολογείται στον 6^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. Κατάλογο, WvB 2004, 382, αρ. 888d]. Επάνω από την καλυπτήρια πλάκα του τάφου βρέθηκε χάλκινο δακτυλίδι (αρ. κατ. 4.247 ΜΜΠ, **εικ. 264**), του οποίου η χρονολόγηση κυμαίνεται από τον 4^ο αι. μ.Χ. έως τον 7^ο αι. μ.Χ. [για τον τύπο πρβλ. Baldini-Lippolis, 208–209, 3.α 4, 3.α.5, 3.α.10, 3.α.11]. Από τα τοιχώματα του τάφου περισυνελέγη κομμάτι κονιάματος (αρ. κατ. 4.248 ΜΜΠ, **εικ. 265**) και από τον καθαρισμό όστρακο, που ανήκει σε ταινιωτή κάθετη λαβή (**εικ. 266**). Από αναφορά του αρχαιοφύλακα Κλειτορίας Κ. Αλεξανδρόπουλου, προκύπτει ότι το 1982 «είχε δει μηχανήμα στο δρόμο που οδηγεί στο εξωκλήσι της Αναλήψεως και είχε καταστρέψει περί τους δέκα κιβωτιόσχημους τάφους». Το εξωκλήσι βρίσκεται στη δεξιά/ανατολική όχθη του χειμάρρου Λαγκάδα και στο σημείο αυτό η θέση φέρει το μικροτοπωνύμιο Ξυδιάς. Από το αρχείο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ δεν προκύπτει ότι διενεργήθηκε στη συγκεκριμένη θέση σωστική ανασκαφική έρευνα.

- α/α** 140
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 267–271. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών
ΧΩΡΙΟ Καστρία [=Καστριά]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 900μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κεραμική Ν, ΠΕ I, ΠΕ II, ΜΕ, ΥΕ I και ΥΕ III, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ Απολλ., Π 2, 1–2. Ovid., *Met.* XV, 325. Plin., *NH* XXV 47. Πaus. VIII 18, 7. Στεφ. Βυζ. s.v. *Αζανία*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Μαστροκώστας 1967a, 216. Μαστροκώστας 1968, 136–138. Μελέντης 1968, 350–363. Howell, 97. Papadopoulos 1979, 32–33. Παπαχατζής 1980, 246, υποσ. 2. Λάμπρου, 129–130, 132. Alram-Stern, 275. Sampson – Katsarou 1996, 497–506. Touchais 1996, 1180. Σάμψων 1997, 27. Blackman, 41. Touchais et al. 1998, 794. Ζάχος 1998, 53–58. Σάμψων – Κατσαρού 1998, 63–68. Πετρόπουλος 2004, 38. Πετρόπουλος 2004a (υπό έκδοση). Σαλαβούρα 2007, 219–223.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το σπήλαιο βρίσκεται στα N/NA του βουνού Αμολινίτσα (ύψους 1.345μ.), το οποίο είναι η βορειοανατολική προέκταση του βουνού Προφήτης Ηλίας, ή Λούσιον όρος (ύψους 1.489μ.) και αποτελεί ορεινό ασβεστολιθικό όγκο, που εξωτερικά παρουσιάζει το φαινόμενο της αποσάθρωσης και του κατακερματισμού των πετρωμάτων.

Το 1965 στον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου βρέθηκε απολιθωμένο οστεολογικό υλικό, το οποίο ανήκε σε έλαφο, ιπποπόταμο και αίγα. Χρονολογικά ανάγεται στο Μέσο Πλειστόκαινο (μεσοπαγετώδης περίοδος Mindel – Riss). Η σπηλαιολογική έρευνα απέδειξε ότι πρόκειται για την κοίτη ενός υπόγειου ποταμού, που έχει μήκος 2.100μ. Το νερό διασχίζει ασβεστολιθικά πετρώματα ιουρασικής περιόδου και έχει σχηματίσει τρία επίπεδα. Το πρώτο, αμέσως μετά την είσοδο, είναι βατό και με πολλές επιχώσεις. Το δεύτερο αποτελείται από μικρές και μεγάλες λίμνες σε διάφορα επίπεδα, όπου το νερό έχει δημιουργήσει πλούσιο σταλακτιτικό και σταλαγματικό διάκοσμο. Το τρίτο είναι εντελώς επίπεδο και στεγνό. Η υψομετρική διαφορά από την είσοδο έως το ανώτερο επίπεδο του σπηλαίου είναι 85μ. (εικ. 267). Εκτός του παλαιοντολογικού στοιχείου παρουσιάζει σπηλαιολογικό και γεωλογικό ενδιαφέρον, αφού πρόκειται για τεκτονικό ρήγμα, εντός του οποίου διαμορφώνονται πλωτές λίμνες και θαυμάσιος σταλακτικός διάκοσμος.

Το 1968 ο Ευθ. Μαστροκώστας περισυνέλεξε μικρή ποσότητα κεραμικής, κατά τη διάρκεια σύντομης ανασκαφικής έρευνας στην είσοδο του σπηλαίου. Αναφέρει ότι βρήκε όστρακα που ανήκουν στη Ν και ΠΕ Ι και ΙΙ περιόδους. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1971, στο στόμιο του σπηλαίου διενήργησε δοκιμαστική τομή και ο Φ. Πέτσας, η οποία απέδωσε όστρακα ΥΕ εποχής (εικ. 268–269), τα αποτελέσματα της οποίας δεν δημοσιεύτηκαν στα Χρονικά του ΑΔ. Το 1983 ο Μ. Πετρόπουλος βρήκε εξωτερικά του σπηλαίου και αριστερά της εισόδου, εντελώς επιφανειακά λεπίδες πυριτόλιθου και στον πρώτο θάλαμο αυτού δύο λίθινα εργαλεία (εικ. 270–271). Ο Αδ. Σάμψων, κατά τα έτη 1992–1994, διεξήγαγε στο σπήλαιο συστηματική ανασκαφική έρευνα. Το Σπήλαιο των Καστριών, ή πιο γνωστό ως των Λιμνών χρησιμοποιήθηκε επί μακρόν ως κατοικία από τον άνθρωπο. Συγκεκριμένα ήταν προσιτό μόνο το πρώτο τμήμα του σπηλαίου μήκους 80μ. περίπου. Το τμήμα αυτό εκτείνεται από την είσοδο μέχρι το σημείο που σχηματίζεται ψηλός βράχος, από τον οποίο τα νερά πέφτουν με ορμή σχηματίζοντας καταρράκτη. Ο βράχος καθιστά αδύνατη την προσπέλαση του εσωτερικού του σπηλαίου. Η ανασκαφή απέδειξε ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε κατά την ΑΝ ΙΙ περίοδο και είναι πιθανό να κατοικήθηκε. Κατά τη ΝΝ Ια περίοδο η ανθρώπινη παρουσία σε αυτό ήταν αραιή. Η κύρια φάση χρήσης του σπηλαίου είναι η ΝΝ Ιβ περίοδος. Επίσης, βρέθηκαν θεμέλια τοίχων που ανήκουν σε κατασκευές της Ν περιόδου και στην είσοδο του σπηλαίου κλίβανος.

Σύμφωνα με τον Αδ. Σάμψων, το σπήλαιο των Καστριών χρησιμοποιήθηκε περισσότερο κατά τη Ν εποχή και λιγότερο κατά τη

Χαλκοκρατία. Την πλειονότητα των ευρημάτων αποτελεί κεραμική των Ν χρόνων. Το σπήλαιο εντάσσεται στην κατηγορία εκείνων που εξυπηρετούν μόνιμες, ή περιστασιακές ανάγκες μέχρι το τέλος της Ν εποχής. Χρησιμοποιήθηκε επί μακρόν κατά τη ΝΝ Ιβ και τη μετάβαση προς τη ΝΝ ΙΙ, στην οποία ανήκει και το μεγαλύτερο μέρος του ανασκαφικού υλικού. Εδώ θα πρέπει να εγκαταστήθηκε μικρή κοινότητα της Ν εποχής, που είχε χαρακτήρα κτηνοτροφικό-γεωργικό και το σπήλαιο προσέφερε δροσερό περιβάλλον, σταθερή θερμοκρασία, ασφάλεια και νερό. Άλλωστε, κατά τον ανασκαφέα, το ποτάμι που βρίσκεται έναντι της εισόδου του σπηλαίου το καθιστά κατάλληλο οικιστικό χώρο. Ο Κ. Ζάχος πιστεύει ότι το σπήλαιο των Καστριών ευνοεί την κατοικία στους θερινούς μήνες και την αποκλείει κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Στην ΠΕ περίοδο η ανθρώπινη δραστηριότητα μειώνεται, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα. Στην ΥΕ Ι εποχή το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε για ταφές, αφού ανθρώπινο σκελετικό υλικό βρέθηκε εσωτερικά και εξωτερικά του σπηλαίου. Ανασκάφηκαν δέκα τρεις σκελετοί, ανάμεσα στους οποίους επτά ανήκαν σε νεαρά κορίτσια. Κατά τον ανασκαφέα, η ανεύρεση σκελετών νεαρών κοριτσιών ταιριάζει με «τον ομαδικό χαρακτήρα» του μύθου του Μελάμποδα. Η κεραμική ανάγεται στην περίοδο αυτή καθώς και στην ΜΕ εποχή.

Κατά τους Ν. Δ. Παπαχατζή και Αδ. Σάμψων το σπήλαιο ταυτίζεται με εκείνο των Προιτίδων (Παυσ. VIII 18, 7–8), των θυγατέρων του βασιλέως της Τίρυνθας Προίτου, οι οποίες κατέφυγαν σε αυτό κυριευμένες από «μανία», γιατί καυχήθηκαν ότι ήταν ωραιότερες της Ήρας, ή κατ' άλλους περιφρόνησαν τη λατρεία του Διονύσου. Ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. δεν μνημονεύει το σπήλαιο. Αργότερα, κατά την ΚΛ, ΕΛΛ και ΡΩΜ περίοδο χρησιμοποιήθηκε, πιθανόν, ως χώρος λατρείας.

α/α	141
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 272–277. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κάστρο
ΧΩΡΙΟ	Καστρία [=Καστριά]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	822μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Κεραμική ΥΝ, ΠΕ χρόνων. Οικισμός ΜΕ (;) χρόνων. Τοίχοι ΥΒΥΖ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ	9.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Σάμψων 1997, 367–368. Ζάχος 1998, 53–58. Σάμψων – Κατσαρού 1998, 63–68. Σαλαβούρα 2007, 218–219.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στα Ν/ΝΑ του Τρυπησίου, ή Σπηλαίου των Καστριών, ή Σπηλαίου των Λιμνών υψώνονται δύο λόφοι, μεταξύ των οποίων σχηματίζεται αυχένος. Ο προς Β/ΒΑ λόφος ονομάζεται Κοντοράχη και ο προς Ν/ΝΔ Κάστρο. Ο λόφος Κάστρο απέχει περίπου 400μ. από την είσοδο της θέσης Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8) και στην κορυφή του είναι δασωμένος (εικ. 272). Στη Ν πλευρά του υπάρχουν πλατειά άνδηρα (εικ. 273), τα οποία καλλιεργούνται. Πρόκειται για ισχυρή θέση με μόνη πρόσβαση από το Βορρά. Βόρεια και νότια των λόφων αντίστοιχα ρέουν χείμαρροι, εκ των

οποίων ο προς Ν είναι ορμητικότερος, ονομάζεται Λαγκάδα και συμβάλλει στον Αροάνιο, ή Κατσάνα ποταμό (**εικ. 263**).

Σε όλο το χώρο υπάρχουν τοίχοι από αργολιθοδομή, που πιθανόν ανήκουν σε φράγκικη εγκατάσταση (**εικ. 274**). Λόγω των ΥΒΥΖ καταλοίπων ο Αδ. Σάμψων ισχυρίζεται ότι εδώ πρέπει να βρισκόταν το παλιό χωριό των Καστριών. Στο διάσελο που δημιουργείται μεταξύ των δύο λόφων βρίσκεται τοίχος μεγάλου μήκους (**εικ. 275**). Δεν εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίας οχύρωσης. Ο λόφος είναι κατάλληλος για οικιστική εγκατάσταση, η οποία παράλληλα ελέγχει το οδικό πέρασμα που οδηγεί από τον Κλείτορα προς τους Λουσούς. Περισυνελέγησαν άβαφα όστρακα, εκ των οποίων μερικά είναι αδιάγνωστα (**εικ. 276–277**). Μεταξύ αυτών θραύσμα ταινιωτής λαβής ΠΡ χρόνων και ένα όστρακο δακτυλιόσχημης βάσης αγγείου, το οποίο φέρει δύο διαμπερείς οπές της ΥΝ εποχής [πρβλ. Athenian Agora, XIII 24, αρ. 16, πίν. 2].

Οι Κ. Ζάχος και Αδ. Σάμψων πιστεύουν ότι οι χρήστες του Σπηλαίου των Καστριών, ή Σπηλαίου των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**) πρέπει να είχαν σχέση με τον οικισμό, που βρισκόταν στη θέση αυτή. Η Ε. Σαλαβούρα αναφέρει ότι η επιλογή της θέσης, εκτός του ότι ελέγχει τον οδικό άξονα, «θυμίζει τον Άγιο Χαράλαμπο του Φενεού», που βρίσκεται και αυτή επάνω σε πέρασμα το οποίο συνδέει το λεκανοπέδιο της πόλης με την παράλια ζώνη της Κορίνθου.

α/α	142
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κιόνια
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.144μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Χονδροειδής αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ	17.7.2005, 9.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δημήτριος Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 262. ΑΖ, 54. Κορύλλος, 148. ΚΕ, 287–288. Kourelis, 312.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στον οικισμό Ελατόφυτο (παλ. τοπων. Μάζι), στις ΝΔ κλιτύες των Αροανίων ορέων (Χελμού) και περιβάλλεται από πυκνότητα δάση ελάτης και κέδρου. Ο Κ. Kourelis εσφαλμένα αναφέρει ότι, σύμφωνα με τον Γ. Παπανδρέου (ΑΖ, 54), υπάρχουν τρεις πύργοι της Φραγκοκρατίας στη θέση αυτή, καθώς πρόκειται για τους πύργους που βρίσκονται Α του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού, απέναντι από το σημερινό χωριό Κάτω Κλειτορία (πρβλ. αρ. 176, χάρτης 8). Εκ παραδρομής, μάλιστα, παραπέμπει στον Κορύλλο και τον Μπάλλα. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία στη θέση αυτή, λόγω του δυσπρόσιτου της περιοχής.

α/α	143
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κεφαλόβρυσο
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.144μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμίδια στέγης ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 17.7.2005 και 9.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται πολύ κοντά στη θέση Κιόνια (**αρ. 142, χάρτης 8**) και στα ΝΑ της. Στην τοποθεσία υπάρχουν κεραμίδια στέγης, πιθανώς των ΥΒΥΖ χρόνων.

α/α 144
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 278. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πύργος
ΧΩΡΙΟ Πλανητέρον [=Πλανητέρου]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 734μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Οχυρό ΕΛΛ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ 26.6.1989: Μ. Πετρόπουλος. 5.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπαχατζής 1980, 253, εικ. 320–321. Πετρόπουλος 1989, 137. Touchais 1996, 1180. Jost 1999, 196. Πίκουλας 1999, 137–154. Píkoulas 1999a, 318. Πετρόπουλος 2004, 38.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για βραχώδες ύψωμα, που βρίσκεται στα Β των πηγών του ποταμού Αροάνιου, ή Κατσάνα. Ο Ν. Παπαχατζής παραθέτει δύο εικόνες, τις οποίες του παρέδωσε ο Γ. Τσάμης, στη μία εκ των δύο φαίνεται τμήμα της οχύρωσης. Πρώτη μνεία του οχυρού στη βιβλιογραφία γίνεται από το Ν. Παπαχατζή, το οποίο αποδίδει σε μικρή αρχαία εγκατάσταση (**εικ. 278**). Ο Πύργος του Πλανητέρου διασώζει λιγοστά κατάλοιπα από τον οχύρωσή του, τα οποία ήταν και η αιτία που διέλαθε των περιηγητών και των ερευνητών.
Ο Κ. Tausend ταύτισε τα κατάλοιπα του υψώματος με το Πεντέλειον, το οποίο αναφέρεται από τον Πλούταρχο στη διάρκεια του Κλεομενικού Πολέμου (Πλουτ. Αγ. και Κλ., XVII 3). Η άποψή του έχει ήδη απορριφθεί από το Γ. Α. Πίκουλα.
Η Μ. Jost αναφέρει ότι το οχυρωμένο ύψωμα ανήκει στη χώρα του Κλείτορος, ενώ οι κεραμοσκεπείς τάφοι που ερευνήθηκαν από τον Μ. Πετρόπουλο στη θέση Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα (**αρ. 150, χάρτης 8**) είναι πιθανόν να ανήκουν σε κάποιον οικισμό, τον οποίον κατατάσσει στην κατηγορία των «villes acropoles».
Ο Γ. Α. Πίκουλας πραγματοποίησε αυτοψία στο λόφο και διαπίστωσε ότι, λίγα μέτρα χαμηλότερα από την κορυφή του λόφου, τείχος διέτρεχε τη Ν με Β/ΒΑ πλαγιά. Επίσης, εντόπισε την κοίτη θεμελιώσεως του τείχους στο βράχο, στα σημεία που αυτό δεν είναι ορατό. Η τοιχοδομία του είναι κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα με γωνιώσεις και βύσματα και το

χρονολογεί από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. κ.ε. Στα σημεία όπου δεν είναι ορατή η οχύρωση, πιστεύει ότι πιθανόν να καθαιρέθηκε κατά την αρχαιότητα, «όταν ιστορικές συγκυρίες επέβαλαν την αχρήστευσή του». Στα βόρεια και νότια της κορυφής εντόπισε ίχνη από χονδρό βελόνι και εκβραχισμούς, οι οποίοι πρέπει να έγιναν με σκοπό να εξοικονομηθεί χώρος για τα καταλύματα της φρουράς. Το οχυρωμένο ύψωμα, κατά τον Γ. Α. Πίκουλα, επέχει θέση οχυρού και ελέγχει τις διαβάσεις που ξεκινούν από το Φενεό και οδηγούν στον Κλείτορα. Στις νότιες υπώρειες του υψώματος καταλήγουν δύο περάσματα, το πέρασμα που διέρχεται από το Διάσελο του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8**) και εκείνο που διέρχεται από το Διάσελο της Τριανταφυλλιάς (**αρ. 191, χάρτης 8**). Κατά το Γ. Α. Πίκουλα, στη θέση αυτή απολήγει και το μονοπάτι το οποίο έφθανε στη Στύγα και τη Νώνακρη, διασχίζοντας τα Αροάνια όρη. Πιστεύει ότι λειτουργούσε και ως παρόδιο φυλακείο και σε καμμία περίπτωση δεν μπορεί να είναι φρυκτώριο, αφού η θέα που παρέχει είναι περιορισμένη. Κατά τον ίδιο, η οχυρωμένη θέση στον Πύργο του Πλανητέρου, μαζί με εκείνες του Λόφου Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (**αρ. 277, χάρτης 8**) και της θέσης Βορός (**αρ. 282, χάρτης 8**) αντίστοιχα, αποκαθιστούν την εικόνα της περιφερειακής άμυνας του Κλείτορος και «καθιστούν περιττό ένα περιφερειακό σύστημα φυλακείων, αφού το αναπληρώνουν επαρκώς».

α/α	145
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Ιωάννης
ΧΩΡΙΟ	Πλανητέρον [=Πλανητέρου]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	600μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Λιθόπλινθοι, κεραμική ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	29.3.2001
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στη δεξιά/βόρεια όχθη του ποταμού Αροάνιου, ή Κατσάνα και σε απόσταση 300μ. περίπου από τις πηγές του. Το όνομα της οφείλεται στο ομώνυμο εξωκλήσι. Γύρω από αυτό υπάρχει κεραμική ΕΛΛ χρόνων και στην περίφραξη του αγρού ιδιοκτησίας Π. Μηλιτσόπουλου, που βρίσκεται Α του ναυδρίου, υπάρχουν εντοιχισμένες λιθόπλινθοι με λειασμένη την επιφάνειά τους.

α/α	146
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κεράσοβα
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι)
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.250μ.

- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Λείψανα οικιών, σιδερένια αντικείμενα ΚΛ, ή ΕΛΛ χρόνων, επίκρανο ΒΥΖ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 8.7.2005
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ** Πλουτ., Αγ. και Κλ., XVII 3.
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Leake, II 262, III 156. ΙΚ, 87.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στα ΝΑ του οικισμού και στις νότιες υπώρειες του βουνού Πουγάνα (ύψους 1.294μ.), που αποτελεί παραφυάδα των Αροανίων ορέων. Από εδώ προέρχεται μικρών διαστάσεων επίκρανο σπασμένο στο ένα του άκρο (αρ. κατ. 12 ΛΚ). Είναι από λευκό μάρμαρο και έχει διαστάσεις 0.33μ. (μήκος), 0.12μ. (ύψος), πλάτος βάσης 0.19μ. Βρέθηκε στην ιδιοκτησία του αρχαιοφύλακα Δ. Χριστοδούλου, ο οποίος πληροφόρησε τον Μ. Πετρόπουλο ότι στην ιδιοκτησία του υπήρχε «παλαιά εκκλησία».
- Στην περιοχή αυτή και σε μικρό «διάσελο», που βρίσκεται μεταξύ των Αροανίων ορέων και του όρους Πεντέλεια, ή Ντουρτουβάνα ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι είχαν βρεθεί αρχαία σιδερένια αντικείμενα και λείψανα οικιών, τα οποία ανήκουν στην αρχαία πολίχνη Πεντέλειον. Δεν είναι όμως βέβαιο, εάν ο Γ. Παπανδρέου εννοεί το Διάσελο του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8**).
- Ο Πλούταρχος (Αγ. και Κλ., XVII 3) κάνει μνεία για μία οχρωμένη θέση, που ονομάζεται Πεντέλειον και βρίσκεται σε επαφή με την πόλη του Φενεού: «... ό Κλεομένης εις Άχαϊαν ένέβαλε ... μετά δέ ταῦτα Φενεόν καί Πεντέλειον...».

α/α 147

- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 279–281. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
- ΘΕΣΗ** Άγιος Ιωάννης
- ΧΩΡΙΟ** Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστена)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Κλειτορίας
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 780μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Κατάλοιπα τοίχων, κεραμική ΡΩΜ χρόνων, τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων, θραύσματα κεραμίδων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 9.11.2005
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στην αριστερή/νότια πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο παλαιό χωριό, σε απόσταση 250μ. περίπου πριν από αυτό (**εικ. 279**). Στα Α του ομώνυμου εξωκλήσιου δημιουργούνται μεγάλα πλατώματα και η θέση φαίνεται να είναι κατάλληλη για οικισμό. Εντοπίστηκαν κατάλοιπα τοίχων (**εικ. 280**) και περισυνελέγησαν λίγα όστρακα των ΡΩΜ χρόνων (**εικ. 281**). Στο οδόστρωμα του δρόμου σώζονται ίχνη κιβωτιόσχημων τάφων, με προσανατολισμό Α–Δ. Περισυνελέγησαν θραύσματα κεραμίδων.

α/α 148

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ	Παναγιά Πλανητεριώτισσα
ΧΩΡΙΟ	Άρμπουνας
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	800μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Αδιάγνωστη χονδροειδής κεραμική MTBYZ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	12.7.2002
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 288–289.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στα Β του χωριού. Μέσα στην κοίτη του χειμάρρου Βάλτου, που συμβάλλει στον Αροάνιο, ή Κατσάνα ποταμό, στο δρόμο προς Άρμπουνα, υπάρχει διάσπαρτη χονδροειδής κεραμική, αδιάγνωστη, πιθανόν των MTBYZ χρόνων.

α/α 149

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 282–284. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Διάσελο του Κυνηγού
ΧΩΡΙΟ	Κυνηγού
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Ελατόφυτον (παλ. τοπων.Μάζι)
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Φυσικό πέραςμα, κατάλοιπα BYZ, ή MTBYZ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	8.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ε.-Ο. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Λαμπρόπουλος, Εφημερίς <i>Αρκαδία</i> , φύλλο 226, 19.12.1861. ΙΚ, 87. Meyer 1938, 1494–1595. Pariente 1994, 723. Tausend 1995, 1–20. Tausend – Erath 1997, 1–8. Πίκουλας 1999, 140, υποσ. 8 και 141, υποσ. 9.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται ακριβώς στο ανατολικό όριο των Νομών Αχαΐας και Κορινθίας, στις ΝΑ υπώρειες των Αροαίων. Πρόκειται για στρατηγικό, φυσικό πέραςμα. (εικ. 282–284). Μαρτυρείται ότι στην περιοχή και κυρίως δυτικά του διασέλου βρέθηκαν αρχαία, αποτέλεσμα παλαιάς λαθρανασκαφής. Κατά τον Ι. Λαμπρόπουλο στη θέση αυτή βρισκόταν η πολίχνη Φαισάνα. Στην ίδια θέση βρέθηκαν τέσσερα θραύσματα πήλινων ειδωλίων, τα οποία κατά την G. Erath προέρχονται από αποθέτη και βρίσκονται στο Μουσείο Ναυπλίου. Ο Γ. Α. Πίκουλας παρά την επισταμένη αυτοψία, δεν εντόπισε αρχαιότητες και παραθέτει όλες τις πληροφορίες σχετικά με τη λαϊκή παράδοση και τα ευρήματα της G. Erath. Κατά τον E. Meyer η πολίχνη Φαισάνα βρισκόταν στον άνω ρου του Αλφειού, ο οποίος εθεωρείτο ότι ανήκε στην Αρκαδία. Το σημερινό χωριό Φρίξα (παλ. τοπων. Ανεμοχωράκι) της Ηλείας ταυτίστηκε αρχικά με την αρχαία Φαισάνα και αργότερα με την αρχαία Φαιστό. Κατά την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήσαμε στην περιοχή δεν εντοπίσαμε κεραμική. Τα αναφερόμενα από τον K. Tausend ερείπια δεν πρέπει να είναι τίποτε άλλο, παρά κατασκευές που ανήκουν σε υπαίθρια ποιμνιοστάσια, τα οποία εντοπίσαμε λίγο βορειότερα του περάσματος και

στην περιοχή Ζαρέλια νοτιότερα. Στα Ζαρέλια υπάρχουν τοίχοι από αργολιθοδομή και κομμάτια κεραμίδων στέγης, κατάλοιπα που ανήκουν πιθανότατα σε καταυλισμό των ΒΥΖ, ή ΜΤΒΥΖ χρόνων.

α/α	150
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα
ΧΩΡΙΟ	Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Άγιος Βλάσιος
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	620μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Θεμέλια κτηρίων, τάφοι ΚΛ χρόνων, διάσπαρτες λιθόπλινθοι
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.6.1984 Μ. Πετρόπουλος, 7.9.1997
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πετρόπουλος 1984, 104. Jost 1999, 196, 227.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Κατά τη διάνοιξη δρόμου, από τον Επαρχιακό δρόμο Κλειτορίας – Καστριών – Καλαβρύτων προς το Πλανητέρου – Ελατόφυτο (παλ. τοπων. Μάζι) και σε απόσταση 500μ. περίπου από τη διασταύρωσή τους, καταστράφηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, κατασκευασμένοι στο πρανές του λόφου που κατεβαίνει προς τον Αροάνιο, ή Κατσάνα ποταμό. Ο Μ. Πετρόπουλος διενήργησε σωστική ανασκαφή και αναφέρει ότι τα χώματα περιείχαν πολλά κομμάτια από κεραμίδες, ένδειξη ότι οι τάφοι ήταν κεραμοσκεπείς. Στα μπάζα βρήκε ασβεστολιθική πλάκα, μήκους 1.06μ., πλάτους 0.58μ. στο κάτω μέρος και 0.50μ. στο άνω μέρος, η οποία έσωζε το γράμμα Σ [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης]. Δεν κατέστη δυνατή η εύρεση της πλάκας, ούτε στην αποθήκη της Κλειτορίας ούτε στις αποθήκες της ΣΤ' ΕΠΚΑ. Η κάτω επιφάνεια της πλάκας ήταν ημίεργη και στις δύο μακρές πλευρές έφερε αναθύρωση. Από τον τάφο Ι σώθηκε μόνον το λάξευμα στο φυσικό κοκκινόβραχο και σε ύψος 0.40μ. επάνω από το οδόστρωμα του δρόμου και είχε διεύθυνση ΒΔ/ΝΑ. Οι άλλοι δύο τάφοι βρίσκονταν στα Β του πρώτου, ψηλότερα και είχαν καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Κατά τη Μ. Jost, το τμήμα αυτό του νεκροταφείου και η οχυρωμένη θέση Πύργος (αρ. 144, χάρτης 8) του Πλανητέρου ανήκουν σε κάποιον οικισμό. Στην ίδια θέση και στη δεξιά/νότια πλευρά του δρόμου που οδηγεί προς Πλανητέρου, διακρίνονται κατόψεις κτηρίων και υπάρχουν διάσπαρτες λιθόπλινθοι.

α/α	151
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 285–292. Σχ. 48. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Ιωάννης
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Όστρακα ΝΝ εποχής, όστρακα ΡΩΜ χρόνων, οικοδομικά λείψανα και πύργος ΒΥΖ (;) χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 7.8.2003
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Στα ΒΔ του οικισμού Καλλιθέα υψώνεται μικρός λόφος (**εικ. 285–286**), ο οποίος φαίνεται να είναι αποσπασμένος από τον κύριο όγκο του βουνού Τρανό Τσούμπι (ύψους 1.081μ.). Βρίσκεται στα ΝΔ πρανή του βουνού και παραπλεύρως της αριστερής/ανατολικής όχθης του χειμάρρου Βελιβίνα, που συμβάλλει στον ποταμό Καρνέσιο, ή Ζούγρα. Στη βόρεια πλευρά του υψώματος σώζεται πύργος τετράγωνης κάτοψης ΒΥΖ (;) χρόνων (**εικ. 287**).

Ο πύργος είναι διαστάσεων 5.50μ. x 5.10μ. Το πάχος των τοίχων είναι 1.30μ., πλην της δυτικής πλευράς, η οποία έχει πάχος 1.40μ. Σε πολλά σημεία των τοίχων είναι έντονο το ασβεστοκονίαμα και στο εσωτερικά είναι ορατά μεταξύ των αρμών των λίθων κομμάτια κεραμίδων. Το δυτικό τμήμα του πύργου χωρίζεται από τοίχο πλάτους 0.54μ. που βρίσκεται σε απόσταση 1μ. από τη δυτική πλευρά του. Δεν γνωρίζουμε εάν προοριζόταν για δεξαμενή, γιατί δεν σώζεται κονίαμα στεγανοποίησης του τμήματος αυτού. Στη ΝΔ γωνία σώζεται σε ύψος 1μ. Στα Δ του πύργου είναι ορατά θεμέλια τετράγωνου κτηρίου και στα Ν διακρίνονται θεμέλια ορθογώνιου κτίσματος της ίδιας περιόδου. Στις Β κλιτύες του γηλόφου εντοπίστηκαν τοίχοι (**εικ. 288–289**) και εντός αγρού, που ανήκει στην ιδιοκτησία της εκκλησίας (**εικ. 290**), περισυνελέγησαν όστρακα, εκ των οποίων ένα (**εικ. 291, σχ. 48**) της Ν εποχής [πρβλ. Athenian Agora, XIII πίν. 12–13], και θραύσματα ταινιωτών λαβών, πιθανώς ΡΩΜ χρόνων. Επίσης βρέθηκε λίθινη αξίνα [αρ. κατ. 5544 ΛΜΠ] (**εικ. 292**).

Στα Β είναι ορατή η δίοδος που διέρχεται από το χωριό Γλάστρα και οδηγεί στο Σιγούνι, στα Ν/ΝΔ έχει οπτική επαφή με το λόφο Άγιος Αθανάσιος Αμυγδαλιάς και τον Τάρταρη και στα ΝΑ είναι ορατός ο αυλώνας, διαμέσου του οποίου διέρχεται η αρχαία διάνοιξη από Φενεό προς Κλείτορα και ο κάτω ρους του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού.

α/α 152

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Τσελεπόγλι

ΧΩΡΙΟ Άγιος Νικόλαος

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 860μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Θραύσματα χονδροειδούς αδιάγνωστης κεραμικής

ΑΥΤΟΨΙΑ 22.5.2002

ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 108. ΚΕ, 289.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ο Γ. Παπανδρέου μνημονεύει ότι στο χωριό υπάρχουν «ίχνη οικισμού», τα οποία όμως δεν είδε. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν ίχνη οικισμού, παρά μόνον θραύσματα χονδροειδούς κεραμικής, αδιάγνωστα.

α/α 153

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 293. Σχ. 49–51. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Φιλομάτι, ή Αμπέλια

ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι)
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	620μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Κεραμική ΠΕ και ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, κεραμικός κλίβανος ΥΚΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	18.2.1997
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 290. Πετριτάκη 1992, 144–146. Αλεξοπούλου 1997, 296, πίν. 117. Πετριτάκη 2001α, 255–270. Papazoglou-Manioudaki 1994, 271–273, εικ. 12–13, 15, 16. Blackman, 40. Touchais et al. 1998, 794. Mountjoy 1999. Moschos 2000, 16. Πετριτάκη 2005, 351–362. Αλεξοπούλου 2005β, 296. Σαλαβούρα 2007, 216–218.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στα Ν/ΝΑ χαμηλά πρανή του βουνού Τρανό Τσούμπι (ύψους 1.081μ.), στα οποία είναι κτισμένος ο οικισμός Καλλιθέα. Το 1993 στο πλαίσιο του έργου «Αρδευτικό στην κοιλάδα του Αροάνιου», στην παραπάνω θέση η Μ. Πετριτάκη ερεύνησε κεραμικό κλίβανο, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Μεταξύ των οστράκων που προέρχονταν από το εσωτερικό του κλιβάνου, βρέθηκε και μήτρα ανάγλυφου πλακιδίου, που απεικονίζει τον Ακταίωνα να κατασπαράσσεται από τα σκυλιά του. Το συγκεκριμένο εύρημα, κατά την ανασκαφέα, ερμηνεύεται και ως ένδειξη πιθανής λατρείας της Αρτέμιδος στη θέση αυτή.</p> <p>Το 1997, κατά τη διάρκεια εκσκαφών για ανεύρεση κρυμμένου θησαυρού στην ίδια θέση και πλησίον του εξωκλησιού του Αγίου Στεφάνου, βρέθηκαν όστρακα, που ανήκουν στους ΥΕ χρόνους. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν στελέχη κυλίκων (εικ. 293), λαβές της ΥΕ ΙΙΙΓ [για τις λαβές αμφορέων, πρβλ. Mountjoy 1999, εικ. 152: 102–104], βάση βαθιάς κύλικας (σχ. 49) [πρβλ. Mountjoy 1999, εικ. 18: 93–96], τμήμα λαμού με πλαστικό δακτύλιο πρόχου της ΥΕ ΙΙΒ–ΙΙΙΑ1 [πρβλ. Mountjoy 1999, εικ. 21: 119], λαβές μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, βάση κλειστού αγγείου του τύπου «αργείτικης μινύας κεραμικής» [πρβλ. Papazoglou-Manioudaki 1994, 271–273, εικ. 12–13, 15–16 και Moschos 2000, 16] και κομμάτια πίθων με πλαστική και εμπίεστη διακόσμηση της ΠΕ περιόδου (εικ. 293, σχ. 50–51), η οποία συναντάται και στη ΜΕ εποχή.</p>
α/α	154
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 294–295. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	(Μέσα στο χωριό)
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	700μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Επιγραφές, αρχιτεκτονικά μέλη, πήλινα αντικείμενα ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	9.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 261. Milchhöfer 1880–1881, 304, αρ. 2. Wilhelm 1911, 117. IG V2, 369A, 374, 383–385.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το χωριό βρίσκεται στα ΒΔ της Κάτω Κλειτορίας και είναι κτισμένο στις ΝΑ υπώρειες του βουνού Κατσίκι (ύψους 1.282μ.). Στα Α ρέει ο χείμαρρος Καρνέσιος, ή Ποτάμι, ή Ζούγρα και στα Ν του χωριού βρίσκεται ο λόφος του Αγίου Παντελεήμονα.

Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από το αρ. πρ. 661/14.10.1946 έγγραφο προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας, ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλος προτείνει να προβεί στην αποτοίχιση τριών επιτυμβίων στηλών [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης], ΚΟΙΝΤΕ ΧΑΙΡΕ, ΕΛΛΗΠΙΕ ΠΑΝΕΥΤΥΧΕ, ΒΩΛΕΑ ΧΑΙΡΕ, από τις οικίες Παπαδημητρόπουλου, Γιαννόπουλου και Μητρόπουλου αντίστοιχα. Οι παραπάνω επιγραφές μνημονεύονται και σε αναφορά του ίδιου προς το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (αρ. πρ. 670/24.10.1946), επισημαίνοντας επιπλέον ότι στο Δημοτικό Σχολείο του χωριού υπάρχει λίθινη στήλη ύψους 1.20μ., που φέρει ανάγλυφο ιωνικό κίονα και σπόνδυλος ραβδωτού κίονα, ύψους 0.80μ. και διαμέτρου 0.40μ., τα οποία βρίσκονται στην ίδια θέση ακόμη και σήμερα (εικ. 294–295). Κατά την αυτοψία, ο πρώην Γραμματέας του δημοτικού διαμερίσματος Κ. Φλωράς και ο κάτοικος του χωριού Π. Λιακόπουλος μου ανέφεραν ότι δεν θυμόντουσαν να είχαν δει ποτέ επιγραφές εντοιχισμένες, γιατί όλα τα σπίτια σήμερα είναι «σοβατισμένα». Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τα ονόματα των ιδιοκτητών, γιατί πολλοί κάτοικοι έχουν το ίδιο επώνυμο.

Από την Άνω Κλειτορία προέρχονται πέντε επιγραφές [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης] των ΡΩΜ χρόνων (1^{ος}, ή 2^{ος} αι. μ.Χ.) [πρβλ. IG V2, 369A, 374, 383–385]. Η αναφερόμενη στο IG με αρ. 385 επιγραφή σώζει το όνομα αρχιάτρου, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη ότι στον Κλείτορα υπήρχε και ναός του Ασκληπιού. Τρεις από αυτές εντοπίστηκαν στην οικία του Α. Οικονόμου [πρβλ. IG V2, 383], στην οικία της Αικ. Ζαμπούρη [πρβλ. IG V2, 384] και στην οικία του Α. Γιαννόπουλου [πρβλ. IG V2, 385] αντίστοιχα.

Από την με αρ. πρ. 670/24.10.1946 αναφορά του Εφόρου Ν. Ζαφειροπούλου, προκύπτει επίσης ότι στην Αγία Τράπεζα του ναού του χωριού, αφιερωμένου στη Γένεση της Παναγίας, υπάρχει «μακρά επιγραφή», την οποία δεν μπόρεσε να δει, γιατί του το απαγόρευσε ο ιερέας. Επίσης, προκύπτει ότι του κατέθεσαν διάφορα μικρά αντικείμενα, όπως:

1. Μικρά πήλινη πρόχου, χωρίς διακόσμηση.
2. Λύχνο.
3. Τρία χάλκινα νομίσματα.
4. Αργυρό νόμισμα εποχής Αλεξάνδρου Γ΄.
5. Μικρών διαστάσεων ανάγλυφο γυναικείας κεφαλής από ελεφαντόδοντο, για τη γνησιότητα του οποίου είχε αμφιβολίες.

Από το αρχείο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ προκύπτει ότι ο νεοδιορισθείς Έφορος Αρχαιοτήτων Ευθ. Μαστροκώστας, με το αρ. πρ. 372/10.7.1964 έγγραφο προς τον έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ν. Ρηγόπουλο, ζητεί να τον ενημερώσει εάν η αναφερόμενη από το Ν. Ζαφειρόπουλο πλάκα της Αγίας Τράπεζας του ναού της Γενέσεως της Θεοτόκου στην Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) φέρει επιγραφή. Όμως, από τη σχετική αλληλογραφία του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ δεν προκύπτει αναφορά του Επιμελητού Ν. Ρηγόπουλου.

Οι προαναφερθέντες κάτοικοι με ενημέρωσαν ότι, κατά την άροση των αγρών, έρχονται κατά καιρούς στο φως διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη ή κινητά ευρήματα και τα μεταφέρουν στο χωριό, γιατί επιθυμούν να δημιουργηθεί εδώ αρχαιολογική συλλογή. Σημειωτέον ότι ο

αρχαιολογικός χώρος του Κλειτορος ανήκει στην εδαφική περιφέρεια της Άνω Κλειτορίας, (παλ. τοπων. Καρνέσι).

α/α	155
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Δρυμός (παλ. τοπων. Μοστίτσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	820μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κεραμική ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χρ. Τεμπέλης), Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Σε πραγματοποιηθείσες κατά καιρούς αυτοψίες με τη συνάδελφο Α. Κουμούση εντοπίσαμε τόσο στο χωριό, όσο και στην ευρύτερη περιοχή κεραμική των ΥΒΥΖ χρόνων.

α/α	156
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 296. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιοι Θεόδωροι
ΧΩΡΙΟ	Καστέλλιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	980μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Λείψανα οχύρωσης ΥΒΥΖ χρόνων, κατάλοιπα δεξαμενής
ΑΥΤΟΨΙΑ	16.12.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 256. ΙΚ, 105–106. ΑΖ, 54. ΚΕ, 291. Σφηκόπουλος, 193–194. Bon 1969, 403. Μπάλλας, 147–152. Kourelis, 291–292, 299–300.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για τον κωνοειδή λόφο που βρίσκεται στα Ν του χωριού, ο οποίος έλαβε το όνομά του από το ομώνυμο εξωκλήσι (εικ. 296). Ο Γ. Παπανδρέου τον ονομάζει «Κάστρο». Το πλάτωμά του είναι τειχισμένο. Το μήκος της οχύρωσης είναι περίπου 90μ. και εντός αυτής υπάρχει δεξαμενή και κτήριο ορθογώνιας κάτοψης με συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Κατά τον Α. Μπάλλα στο σημείο που βρίσκεται το εκκλησάκι των Αγίων Θεοδώρων, δηλαδή προς τα Ν, πρέπει να ήταν πύργος, αφού οι διαστάσεις του εξωκλήσιου (5.5μ. x 7μ.) αντιστοιχούν σε διαστάσεις πύργου. Η είσοδος επιτυγχανόταν από τα Β.

α/α	157
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 297–299. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κάστρο
ΧΩΡΙΟ	Καστέλλιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	

ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	973μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κεραμική ΝΝ εποχής, λείψανα οχύρωσης ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	16.12.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 256. Κορύλλος, 148. ΙΚ, 106. ΚΕ, 291. Μπάλλας, 147–152. Σάμψων 1997, 364. Kourelis, 288–291. Πετρόπουλος 2004, 38.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στα Ν του χωριού βρίσκονται δύο λόφοι, σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλον, στις κορυφές των οποίων υπάρχουν οικοδομικά κατάλοιπα. Στον έναν εκ των δύο που ονομάζεται Κάστρο και βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού (εικ. 297), στο σχηματιζόμενο πλάτωμα στην κορυφή του και στο μέσον αυτού, διακρίνονται θεμέλια ορθογώνιας κάτοψης κτηρίου (;), πιθανώς πύργου, διαστάσεων περ. 3.50 x 3.50μ. Οι τοίχοι είναι ορατού πλάτους περίπου 1μ. και το ύψος τους σώζεται σχεδόν στα θεμέλιά τους. Το λόφο αυτόν ο Γ. Παπανδρέου τον ονομάζει «Καστράκι». Τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν στους ΥΒΥΖ χρόνους (εικ. 298–299). Στο κατώτερο πλάτωμα του λόφου υπάρχουν ίχνη δεξαμενής. Ο λόφος στα Β σχηματίζει επάλληλα πλατώματα. Παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Πριολίθου – Κλειτορίας υπάρχει και σήμερα πηγή. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν είναι χονδροειδή και αδιάγνωστα. Ο Αδ. Σάμψων αναφέρει ότι, μεταξύ των οστράκων της ΥΒΥΖ εποχής και των λεπίδων οψιανού που περισυνέλεξε, μερικά είναι της Ν εποχής και αρκετά εφθαρμένα. Ο Κ. Kourelis δέχεται την άποψη ότι το όνομα του λόφου οφείλεται στην περίοδο της Βενετοκρατίας 1684–1715. Από έλεγχο των αποθηκών της ΣΤ' ΕΠΚΑ προκύπτει ότι από το Καστέλλι Καλαβρύτων (Καστέλλι Καλαβρύτων 2004) προέρχεται, επίσης, αργυρό νόμισμα, κακής διατήρησης.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Από το χωριό Καστέλλι και συγκεκριμένα από την περιοχή Βελέσα, που βρίσκεται στα ΝΔ του χωριού, ανάμεσα στα όρια Δρυμού (παλ. τοπων. Μοστίτσι) και Καστελλίου, προέρχονται δύο λίθοι, εκ των οποίων ο ένας είναι σφαιρικός, φακοειδούς διατομής με γωνίωση στην περιφέρεια, διαμέτρου 0.16μ.–0.17μ. και βάρους 1.650 γρ., ο άλλος ωοειδής, φακοειδούς και αυτός διατομής, πανομοιότυπος με τον προηγούμενο, διαμέτρου 0.22μ. και βάρους 3.420 γρ. (αρ. κατ. 17 και 18 ΛΚ). Πρόκειται για δίσκους σφαιροβολίας, εξαρτήματα αθλητικών αγώνων, τους οποίους παρέδωσε ο Α. Μαρώσης. Τα παραπάνω προκύπτουν από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ και από την αρ. πρ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Φ44/44103/2727 π.ε./4.3.1991 Υπουργική Απόφαση, σύμφωνα με την οποία χορηγήθηκε αμοιβή στον Α. Μαρώση.

α/α	158
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κοτρώνες, ή Πλάτανος
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαΐκα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κεραμική ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων, τμήμα κεραμικού κλιβάνου ΡΩΜ

- εποχής, τμήματα τοίχων
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.3.2000
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2005β, 296.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Δ του χωριού Τουρλάδα, στην κτηματική περιφέρεια της Κλειτορίας, που βρίσκεται στην κοιλάδα του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού. Εντός της αρδευτικής αύλακος εντοπίστηκαν τοίχοι κτηρίου και κεραμικός κλίβανος των ΡΩΜ χρόνων, και όστρακα της ΕΛΛ εποχής.
- α/α** 159
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Λυκουριώτισσα, ή Λυγουριώτισσα
ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 500μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κλείτωρ: extra muros (κτήριο ΚΛ πιθανόν χρόνων και τοίχος ΡΩΜ εποχής)
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.8.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Γ. Χ. Τσάμης
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πετριτάκη 1996, 81–88. Πετριτάκη 2001α, 117–122.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στις νότιες υπώρειες του λόφου Προφήτης Ηλίας, που υψώνεται παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Κλειτορίας – Πριολίθου – Καλαβρύτων, στη δεξιά/βόρεια πλευρά του δρόμου και στα Β της αρχαίας πόλης. Κατά τη Μ. Πετριτάκη, η θέση θεωρείται πιθανή για την τοποθέτηση εδώ του ιερού της Δήμητρας, ή της Ειλειθυίας. Ο γηγενής δάσκαλος Γ. Χ. Τσάμης με ενημέρωσε ότι στη θέση αυτή «προπολεμικά, δύο κάτοικοι της Κλειτορίας που δε ζουν σήμερα, είχαν πάει για βολβούς και σκάβοντας βρήκαν πήλινα ειδώλια, που παρίσταναν εγκύους γυμνόστητες γυναίκες, μπρούτζινο καθρέπτη, κύπελλο μπρούτζινο με ανάγλυφες παραστάσεις και μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή ΝΑΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΕΠΙ ΞΕΡΕΟΥ ΚΑΙ ΑΡΤΑΞΕΡΕΟΥ και κάτω από την επιγραφή υπήρχαν επτά σειρές γραμμάτων, επίσης με κεφαλαία αλλά μικρότερα. Θυμόταν ότι οι δύο αυτοί κάτοικοι πούλησαν στην Κόρινθο δύο σακούλια με ειδώλια αντί έξι χιλιάδων δραχμών». Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε τοίχος μήκους 30μ. περίπου και πλάτους 0.45μ.–0.50μ. με προσανατολισμό Α–Δ, και κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου. Λιγιστά ήταν τα όστρακα λεπτής κεραμικής και εντελώς εφθαρμένα. Στη ΝΔ πλευρά του λόφου και στα Δ της οικίας Ξ. Ρέλλου σώζεται τοίχος, κατά το opus caementicium, πιθανόν αναλημματικός, των ΡΩΜ χρόνων. Η Μ. Πετριτάκη πιστεύει ότι το ασβεστολιθικό πέτρωμα της θέσης έχει χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του θεάτρου.
- α/α** 160
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Γυμνάσιο
ΧΩΡΙΟ Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 820μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κάτω μέρος γυναικείου αγάλματος
ΑΥΤΟΨΙΑ 14.7.2000
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Από αναφορά του Ν. Ζαφειροπούλου (αρ. πρ. 656/2.10.1946) προκύπτει ότι στο Γυμνάσιο της Κλειτορίας εφυλάσσετο το κάτω μέρος γυναικείου αγάλματος, ύψους 0.64μ. Το κτήριο του Γυμνασίου το Δεκέμβριο του 1943 πυρπολήθηκε από τους Γερμανούς. Ανασκάπτοντας ο Ν. Ζαφειροπούλος τα ερείπια, βρήκε λίγα τεμάχια του αγάλματος ασβεστοποιημένα.

α/α 161
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Δημοτικό Σχολείο
ΧΩΡΙΟ Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 540μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Επιτύμβια στήλη
ΑΥΤΟΨΙΑ 14.7.2000
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Wilhelm 1911, 116, αρ. 98. IG V2, 375. Παπανδρέου 1920, 111.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Από αναφορά του Ν. Ζαφειροπούλου (αρ. πρ. 656/2.10.1946) προκύπτει ότι στο Δημοτικό Σχολείο της Κλειτορίας φυλασσόταν η αναφερόμενη από τον Γ. Παπανδρέου επιτύμβια στήλη — η οποία στο άνω μέρος έσωζε την επιγραφή ΕΚΤΙΚΕ ΧΑΙΡΕ και στο κάτω μέρος την επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΗ ΧΑΙΡΕ, που όμως δεν μπόρεσε να βρει [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης].
 Ο Μ. Πετρόπουλος το 1984 μετέφερε θραύσμα επιγραφής από λευκό ασβεστόλιθο στην αποθήκη της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ στην Κλειτορία, διαστάσεων 0.50μ. (σώζ. ύψος), 0.415μ. (πλάτος) και 0.09μ. (πάχος), η οποία στο άνω μέρος σώζει την δίστιχη επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΗ ΧΑΙΡΕ (πρβλ. **αρ. 183, χάρτης 8**), ύψος γραμμάτων 0.048μ., και στο κάτω σε δύο στίχους την επιγραφή ΕΚΤΙΚΕ ΧΑΙΡΕ· ύψος γραμμάτων 0.035μ., η οποία όμως δείχνει να είναι μεταγενέστερη της πρώτης (αρ. κατ. 2 ΛΚ) [πρβλ. IG V2, 375].

α/α 162
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού)
ΧΩΡΙΟ Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμική και οικοδομικά λείψανα των ΚΛ, ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 14.7.2000
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Αλεξοπούλου 2002 (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Κατά τη διάνοιξη τάφρου για αντικατάσταση αγωγού ύδρευσης στα Δ του χωριού, εντοπίστηκαν τοίχοι και κεραμική των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων. Στην ιδιοκτησία Σωτηρίου Δουκλιά, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής, βρέθηκε κεραμική των ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων. Επίσης, στην ιδιοκτησία Γ. Παπαγιαννόπουλου, κατά τις εκσκαφικές εργασίες, περιευνελέγη κεραμική των πρώιμων ΕΛΛ χρόνων.

α/α 163
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Κιάφα
ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 640μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κλείτωρ: υδραγωγείο [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.8.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 43.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα (ύψους 745μ.). Ο Γ. Παπανδρέου είχε βρει στην περιοχή στελέχη πηλίνων σωλήνων, τα οποία αποτελούν συνέχεια εκείνων που εντοπίστηκαν στη σημερινή κοίτη του ποταμού (**αρ. 167, χάρτης 8**), ευρισκόμενα σχεδόν στην ίδια ευθεία. Εδώ υπάρχει και πηγή, με αέναη ροή που σήμερα ονομάζεται Βασιλικό Πηγάδι. Από την πηγή αυτή πρέπει να υδροδοτούνταν η πόλη του Κλείτορος.

α/α 164
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Στο δημόσιο δρόμο
ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 500μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κλείτωρ: αγροικία ΡΩΜ χρόνων, πίθος
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πετριτάκη 1992, 144–146.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα ΒΔ της σύγχρονης κωμόπολης της Κάτω Κλειτορίας και εκτός του οχυρωματικού περιβόλου, παραπλεύρως της

Επαρχιακής οδού Κλειτορίας – Πριολίθου – Καλαβρύτων. Στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας Αροάνιου» η Μ. Πετριτάκη ανέσκαψε εν μέρει αγροικία των ΡΩΜ χρόνων. Η ανασκαφή δεν έχει δημοσιευθεί. Λίγο ανατολικότερα της ρωμαϊκής εγκατάστασης και σε απόσταση 50μ. περίπου, ανασκάφηκε κενός πίθος.

α/α	165
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 300–301. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού)
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Αρχαίο οικοδομικό υλικό και αρχιτεκτονικά μέλη ΚΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Milchhoefer 1880–1881, 304, αρ. 3. IG V2, 377, 380.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Από το αρ. πρ. 450 π.ε./01.03.1961 έγγραφο της ΣΤ΄ Αρχαιολογικής Περιφέρειας Πατρών προς το ΥΠ.ΕΠ.Θ. προκύπτει ότι μπροστά από τη θύρα της δυτικής πλευράς του ναού υπήρχαν αρχαίες λιθόπλινθοι. Ο παλαιός ναός του Αγίου Δημητρίου βρισκόταν στη ΝΑ γωνία της σημερινής πλατείας του χωριού Κάτω Κλειτορία, σύμφωνα με επιγραφή που αναγράφεται επάνω σε μαρμάρινη βάση, η οποία βρίσκεται στην Α πλευρά της παραπάνω πλατείας. Το 1984 ο Μ. Πετρόπουλος κατέγραψε τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, που βρίσκονταν στο κέντρο του χωριού Κλειτορία, τα οποία είναι τα εξής:
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Τμήμα σπονδύλου κίονος. Στη σωζόμενη κάτω επιφάνεια και στο κέντρο φέρει στρογγυλό τόρμο και στην περιφέρεια χαμηλή ταινία. Ο σπόνδυλος (αρ. κατ. 5 ΛΚ) είναι από γκρίζο μάρμαρο, έχει ύψος 0.26μ. και διάμ. 0.33μ. Οι ραβδώσεις του είναι ασβεστοποιημένες και κατά τον αρχαιοφύλακα Δ. Χριστοδούλου προέρχεται από τον αρχαίο Κλείτορα. Βρίσκεται στον κεντρικό δρόμο του χωριού Κάτω Κλειτορία, λίγο μετά την πλατεία, αριστερά του δρόμου Κλειτορίας – Παγκρατίου – Τριπόλεως, στο περίπτερο ιδιοκτησίας Α. Κόρμπου. 2. Τμήμα αρράβδωτου κίονα, χωμένο εν μέρει στο έδαφος. Στην ορατή του επιφάνεια δεν σώζει τόρμο και είναι από γκρίζο μάρμαρο. Έχει ορατό ύψος 0.43μ. και διάμ. 0.33μ. Κατά τον αρχαιοφύλακα Δ. Χριστοδούλου προέρχεται από τον αρχαίο Κλείτορα και βρίσκεται αριστερά του δρόμου Κλειτορίας – Παγκρατίου – Τριπόλεως, λίγο μετά το ΚΤΕΛ, στη ρίζα δένδρου (αρ. κατ. 6 ΛΚ). 3. Τμήμα σπονδύλου αρράβδωτου κίονος, κτισμένο στο κατώτερο τμήμα του με τσιμέντο. Στην επάνω επιφάνεια σώζει τόρμο τετράγωνης διατομής και ίχνη σιδερένιου συνδέσμου. Είναι από λευκό μάρμαρο, ορατού ύψους 0.45μ., διαμέτρου 0.48μ. και βρίσκεται στην οδό Σπηλιωτόπουλου, δίπλα στο Ταχυδρομείο, έναντι της Αγροτικής Τράπεζας (αρ. κατ. 7 ΛΚ). Και αυτός ο σπόνδυλος, όπως σημειώνει ο Μ. Πετρόπουλος, προέρχεται από τον αρχαίο Κλείτορα. 4. Σπόνδυλος ιωνικού κίονος, στο επάνω τμήμα του οποίου, που είναι και το στενότερο, υπάρχει τσιμέντο. Στο πλατύτερο υπάρχει στρογγυλός τόρμος και φέρει 20 ραβδώσεις. Είναι από λευκό ασβεστόλιθο, έχει ύψος 1.28μ. και διάμετρο (μεγ.) 0.38μ. (αρ. κατ. 8 ΛΚ). Και αυτό το μέλος προέρχεται από τον αρχαιολογικό χώρο του Κλείτορος, κατά μαρτυρία του αρχαιοφύλακα Δ. Χριστοδούλου. Βρισκόταν στην πλατεία της Κλειτορίας και πρόσφατα

μεταφέρθηκε σε αποθήκη της ΣΤ' ΕΠΚΑ, που βρίσκεται στο χωριό.

5. Ιωνικό κιονόκρανο αρκετά φθαρμένο από γκρίζο μάρμαρο. Στη μία πλευρά του διακρίνονται καλύτερα οι έλικες. Σώζει 18 ραβδώσεις. Στην κάτω επιφάνεια διακρίνεται στρογγυλός τόρμος. Έχει ύψος 0.24μ. και οι διαστάσεις του άβακα είναι 0.43μ. x 0.48μ. (αρ. κατ. 9 ΛΚ). Βρισκόταν στην πλατεία του χωριού και πρόσφατα μεταφέρθηκε στην αποθήκη της ΣΤ' ΕΠΚΑ στην Κλειτορία. Κατά μαρτυρία του αρχαιοφύλακα Δ. Χριστοδούλου, όπως σημειώνει ο Μ. Πετρόπουλος, προέρχεται από τον αρχαίο Κλείτορα.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής, το έτος 2004 (20.7.2004), στην ιδιοκτησία Ι. Μαρώση, που βρίσκεται Α της εκκλησίας Αγίου Δημητρίου, εντός του οικισμού της Κλειτορίας, περισυνελέγησαν μεγάλα κομμάτια μάζας ψημένου πηλού (**εικ. 300**), όστρακα, πυραμιδοειδής αγνύθα, θραύσματα κεραμίδων, δύο ταινιωτές λαβές (**εικ. 301**) και χάλκινο κάτοπτρο (;).

Από την Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) προέρχονται δύο επιγραφές [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης], εκ των οποίων η μία βρισκόταν στην οικία του Π. Στεφόπουλου [πρβλ. IG V2, 377, 380].

α/α	166
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 302. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Παντελεήμονας
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	745μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Αρχαίο λατομείο (;)
ΑΥΤΟΨΙΑ	5.3.1997
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	Παυσ. VIII 21, 2.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, II 259. IK, 41, 43. Bursian, II 263–265. Vischer, 478–479. AZ, 45. KE, 141, 290. Παπανδρέου 1920, 110. Παπαχατζής 1980, 255, υποσ. 2. Πίκουλας 1999, 151. Πετριτάκη 2001α, 117–130 και ειδικότερα 118.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για κωνοειδή λόφο με πυκνή ποώδη βλάστηση, που βρίσκεται στα Δ της αρχαίας πόλης του Κλείτορος και εκτός των τειχών (εικ. 302). Ο Γ. Παπανδρέου ισχυρίζεται ότι ο Κλείτωρ εστερείτο ακροπόλεως, όπως και οι Καφυές (IK, 41), το οποίο επισημαίνει και σε μετέπειτα άρθρο του (ΠΑΕ 1920, 110). Παρόλα αυτά, ο ίδιος γράφει αλλού (AZ, 45 και KE, 141, 290) ότι η ακρόπολις των Κλειτορίων ήταν ερειπωμένη την εποχή του Παυσανία, κάτι που δεν προκύπτει από τα γραφόμενα του περιηγητή, ο οποίος αναφέρει: ... οἰκεῖται δὲ ἐν ὀμαλῶ, κύκλῳ δὲ ὄρη περιέχοντά ἐστιν οὐ μεγάλα.</p> <p>Κατά την επιφανειακή έρευνα δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα ούτε θεμέλια κτιρίων στο πλάτωμα, ή στις υπώρειες του λόφου. Η απουσία ευρημάτων σε συνδυασμό με τα αναφερόμενα από τον περιηγητή συνηγορούν στη μη ύπαρξη ακροπόλεως. Ο Λόφος του Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8) Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) θα μπορούσε να αντικαταστήσει την ακρόπολη της πόλης, αφού από την περίβλεπτη θέση του είναι ορατό το δυτικό τμήμα του οροπεδίου των Λουσών, η διάβαση του Απανώκαμπου που οδηγεί στους Λουσούς, ο αυχένος Πριολίθου,</p>

διαμέσου του οποίου διέρχεται η αρχαία διάνοιξη που οδηγεί στην κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού και στη συνέχεια στην αρχαία Κύναιθα και Αχαΐα, τα δύο περάσματα προς τον Λάδωνα, η κοιλάδα του Τράγου και το Διάσελο του Αγιο-Λιά (**αρ. 201, χάρτης 8**) στη Λυκουρία, διαμέσου του οποίου διερχόταν ο δρόμος που οδηγούσε στον Κλείτορα από τη Φενεό. Έτσι επιβεβαιώνεται η άποψη του Γ. Α. Πίκουλα ότι ο Λόφος του Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8**) Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) «υποκαθιστούσε επαρκώς ακρόπολη, αλλά και σύστημα φρουκτωρίων».

Κατά τον Ν. Παπαχατζή, ο Κλείτορ και η Μαντίνεια είναι από τις λίγες αρχαίες πόλεις που είναι κτισμένες σε πεδινές εκτάσεις. Επίσης ο Γ. Παπανδρέου (ΑΖ, 50) τοποθετεί στο λόφο του Αγίου Παντελεήμονα το ναό του Ασκληπιού.

Ο W. M. Leake, στα Β του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα και στο δρόμο που οδηγεί στην Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι), αναφέρει την ύπαρξη σπονδύλων κίωνων δωρικού ρυθμού.

Η Μ. Πετριτάκη έχει επισημάνει ότι το ασβεστολιθικό πέτρωμα του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα έχει χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του θεάτρου. Είναι πιθανόν από το λόφο να γινόταν εξόρυξη υλικού, αφού και σήμερα είναι ορατά ασβεστολιθικά πετρώματα.

α/α	167
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 303–308. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κοίτη ποταμού Καρνέσιου
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Πόλη: Κλείτορ (ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	IG V2, 370. Παπανδρέου 1920, 98–101. Παπαχατζής 1980, 256. Πετριτάκη 1992, 144–146. Πετριτάκη 1996, 81–88. Αλεξοπούλου 1999, 281.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο ποταμός Καρνέσιος, ή Ζούγρα στην αρχαιότητα έρρεε εκτός των τειχών, ενώ σήμερα η κοίτη του έχει μετατοπιστεί προς τα Ν, διασχίζοντας τον πυρήνα του αρχαιολογικού χώρου. Η συνεχής αλλαγή της κοίτης του, η ορμητικότητά του, ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες, και οι υπερχειλίσεις του, έχουν ως αποτέλεσμα όχι μόνον να διαβρώνει και να επιχωματώνει τα κατάλοιπα της πόλης, αλλά και να προκαλεί καταστροφές στην πεδιάδα, γεμίζοντας το χώρο με πέτρες, χαλίκια και άμμο. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ό χειμάρρος πρὸ 40 ἐτῶν περίπου ἀνέχωσε καὶ ἀπεκάλυψε καὶ τὸ θαυμάσιον νεκρικὸν μαρμάρινον ἀνάγλυφον». Συγκεκριμένα, βρέθηκε μόλις λίγα βήματα ΒΔ του εξωκλήσιου της Παναγίας, ή Φραγκοκκλησί (πρβλ. θέσεις αρ. 168, χάρτης 8 και αρ. 170, χάρτης 8). Προκειμένου να μην υποστεί φθορές, οι χωρικοί κάλυψαν με χώμα το ανάγλυφο. Οκτώ χρόνια αργότερα ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι, όταν επισκέφθηκε το χώρο, το βρήκε καλυμμένο και ο ιδιοκτήτης του αγρού

επεχείρησε να το καταστρέψει, γιατί οι επισκέπτες προξενούσαν καταστροφή στα σπαρτά του. Επίσης, αναφέρει ότι ο καθηγητής Δ. Σπηλιωτόπουλος μετέφερε το ανάγλυφο στον αύλειο χώρο του Δημοτικού Σχολείου Κάτω Κλειτορίας. Επομένως, εάν δεχθούμε την άποψη του Γ. Παπανδρέου ότι το ανάγλυφο βρέθηκε κοντά στο Φραγκοκκλησί, τότε πρέπει να προέρχεται από το ανατολικό νεκροταφείο του Κλείτορος. Μνεία του αναγλύφου και της μεταφοράς του προκύπτει και από το αρ. πρ. 16.593/26.8.1911 έγγραφο του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως προς τον Έφορον Αρχαιοτήτων Ν. Κυπαρίσση [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης].

Ο Ν. Ζαφειρόπουλος, όπως προκύπτει από αναφορά του προς το Υπουργείο Παιδείας (αρ. πρ. 656/2.10.1946), επισκέφθηκε το Δημοτικό Σχολείο και κάτω από σωρό λίθων βρήκε το ανάγλυφο θραυσμένο. Μάλιστα, τρία τεμάχια, μεταξύ των οποίων η κεφαλή του αναγλύφου, βρέθηκαν, μετά από υπόδειξη, σε κάποιον αγρό. Εξ αιτίας αυτού του γεγονότος επισημαίνει όχι μόνον τον κίνδυνο που έχουν οι αρχαιότητες σε απομακρυσμένες περιοχές αλλά προτείνει και τη μεταφορά του στην Πάτρα. Παρά τις προσπάθειές του να μεταφερθεί το ανάγλυφο στο Μουσείο Πατρών, όπως προκύπτει από το αρ. πρ. 723/28.12.1946 έγγραφο προς το Υπουργείο Παιδείας, Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, την ημέρα της μεταφοράς «διάφοροι τοπικοί παράγοντες έμφανισθέντες ως φιλόχαιροι διήγειραν τους κατοίκους, ίνα προβάλουν ώργανωμένην αντίστασιν κατά τής μεταφοράς του αναγλύφου». Παρά τις ενέργειες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Πατρών (ΣΤ' ΕΠΚΑ) το ανάγλυφο παρέμεινε στο Κοινοτικό Κατάστημα της Κάτω Κλειτορίας, εντοιχισμένο σε έναν από τους τοίχους αίθουσάς του. Κάθε περαιτέρω προσπάθεια για τη μεταφορά του προσέκρουσε στις αντιδράσεις των Κοινοταρχών που ανέλαβαν τη φύλαξή του. Όπως προκύπτει από τα αρ. πρωτ. Φ111/Γ4-34/9487/18.10.1996 και Φ111/Γ4-34/9676/29.10.1996 έγγραφα της ΣΤ' ΕΠΚΑ προς το ΥΠΠΟ, στις 16.10.1996 άγνωστοι παραβίασαν το Κοινοτικό Κατάστημα της Κάτω Κλειτορίας και απέσπασαν τη φθαρμένη κεφαλή του αναγλύφου, το οποίο φυλασσόταν εκεί με ευθύνη της Κοινότητας από το 1888 (εικ. 303).

Το ανάγλυφο παριστάνει πολεμιστή που στηρίζεται στο αριστερό πόδι, έχει αφήσει το κράνος και την ασπίδα στο έδαφος και χαιρετάει με το δεξί χέρι. Με το αριστερό χέρι κρατάει δόρυ. Κατά το Γ. Παπανδρέου έχει ύψος 2.72μ., πλάτος 1.08μ., πάχος 0.22μ. (άνω) και 0.22μ. (κάτω). Ο Ν. Παπαχατζής δέχεται την άποψη ότι πρόκειται για μία από τις στήλες εκείνες που έστησαν οι αρκαδικές πόλεις, για να τιμήσουν τον Πολύβιο για τις υπηρεσίες του στα χρόνια της ρωμαϊοκρατίας.

Μέσα στην κοίτη του ποταμού Καρνέσιου και συγκεκριμένα Α/ΝΑ του Φραγκοκκλησιού, με αφορμή τη διάνοιξη δρόμου, στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», η Μ. Πετριτάκη ανέσκαψε μεσοπύργιο διάστημα του τείχους και στα Ν του ημικυκλικό πύργο.

Το χειμώνα του 2000 και του 2002, μετά από έντονες βροχοπτώσεις (βλ. σχετικές αναφορές της υπογραφομένης με αρ. πρ. 2486/30.3.2000 και 2234/1.3.2002) έγινε υπερχειλίση του ποταμού Καρνέσιου, με αποτέλεσμα να καλυφθούν αρχαία που είχαν ανασκαφεί μέσα στη κοίτη του και να παρασυρθεί ο δεύτερος δόμος του μεσοπυργίου διαστήματος της Α/ΝΑ πλευράς του τείχους (εικ. 304). Το συγκεκριμένο τμήμα της οχύρωσης βρίσκεται Α/ΝΑ του Φραγκοκκλησιού (αρ. 170, χάρτης 8) και σε απόσταση 100μ. περίπου από αυτό, λίγο πριν από τη συμβολή του με τον ποταμό Κλείτορα. Εκτός από το μεσοπύργιο διάστημα στη δεξιά/νότια

όχθη αποκαλύφθηκε και ημικυκλικός πύργος της οχύρωσης. Λίγο δυτικότερα του ανασκαφέντος τμήματος του τείχους και σε απόσταση 50μ. περίπου, υπήρχε σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου. Επίσης, στα Δ της σημερινής γέφυρας του ποταμού και εντός της κοίτης εντοπίσαμε στελέχη πηλίνων σωλήνων, σχετικών με την υδροδότηση της πόλης και στις παρειές των οχθών του ποταμού τμήματα τοίχων (**εικ. 305–306**).

Επίσης το έτος 2000 αποκαλύφθηκε μεγάλος πίθος, εντελώς κατεστραμμένος και από την κοίτη περισυνελέγη χάλκινο κάτοπτρο [πρβλ. Corinth XII 182–183, 1308, πίν. 81] (**εικ. 307**) και όστρακα ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων (**εικ. 308**). Μεταξύ αυτών όστρακο ολόβαφο που ανήκει σε πώμα με κομβοειδή λαβή, μαγειρικού σκεύους και χρονολογείται περ. 325–300 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XII 374, αρ. 1981, πίν. 95] και τμήμα από κύπελλο, που σώζει ίχνη μελανού γανώματος, 250–200 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX 341, αρ. 1105, πίν. 80].

Μεγάλο τμήμα της σημερινής κοίτης του δυτικού ρου του ποταμού, πρέπει να ανήκε σε δευτερεύουσα οδό της πόλης του Κλείτορος, με προσανατολισμό Δ–Α, στα Ν της οποίας πρέπει να έφθανε το δυτικό νεκροταφείο.

Από τη δεξιά όχθη του ποταμού Καρνέσιου και συγκεκριμένα έναντι της ΒΔ πύλης της πόλης περισυνελέγη στήλη, που σώζει την επιγραφή ΔΑΜΑΤΡΙΑ ΧΑΙΡΕ σε δύο στίχους (πρβλ. θέση **αρ. 183, χάρτης 8**).

α/α	168
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Στα Μνήματα
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κλείτωρ: δυτικό νεκροταφείο (επιτύμβια στήλη με δύο επιγραφές του 3 ^{ου} περ. αι. π.Χ. και του 2 ^{ου} περ. αι. π.Χ.)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Milchhöfer 1880–1881, 303 κ.ε. IG V2, 89–91, αρ. 368. Μαστροκώστας 1964, 64, πίν. 5, β. Bol – Eckestein, 83–93, πίν. 40–41. Rizakis 1979, I 395, αρ. 286. Παπαχατζής 1980, 256. Papapostolou 1993, 91, αρ. 4. Πετριτάκη 1996, 81–88.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Δ της αρχαίας πόλης του Κλείτορος και εκτός των τειχών. Εδώ βρισκόταν το δυτικό νεκροταφείο της. Από τη θέση προέρχεται επιτύμβια στήλη [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης] (αρ. κατ. 217 ΛΜΠ), η οποία έχει χρησιμοποιηθεί δύο φορές: η πρώτη επιγραφή χρονολογείται στον 3 ^ο περ. αι. π.Χ. και η δεύτερη στον 2 ^ο περ. αι. π.Χ. Η επιγραφή σήμερα βρίσκεται στον αύλειο χώρο του Ρωμαϊκού Ωδείου Πατρών. Ο Ευθ. Μαστροκώστας, όπως προκύπτει από την αρ. πρ. 418/27.7.1964 αναφορά του, πιστεύει ότι το «επιτύμβιον άγαλμα του Πολυβίου» (εικ. 303) προέρχεται από τη θέση αυτή και όχι από την κοίτη του ποταμού Καρνέσιου (αρ. 167, χάρτης 8).

Στον αγρό ιδιοκτησίας Ν. Β. Θεοδώρου βρέθηκε, πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αρχαίος τάφος ΡΩΜ χρόνων με προσανατολισμό Β–Ν, μήκους 2μ. και πλάτους 0.60μ., χτισμένος από μεγάλους λίθους. Την κάλυψη του τάφου αποτελούσε πλάκα, η οποία έσωζε στις τρεις πλευρές της ισάριθμες επιγραφές: στην άνω επιφάνειά της/ΜΑΙΚΗΝΑ/ΕΥΠΡΑΞ.../ΧΑΙΡΕΤΕ, στην πλάγια πλευρά ΝΙΚΟ ΧΑΙΡΕ, και στην εσωτερική μεγάλη πλευρά ...ΚΡΙ/... ΟΦΙΛΑ/ΔΙΟΓΕΝΗ/ΧΑΙΡΕΤΕ [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης]. Τα παραπάνω προκύπτουν από την έκθεση του Επιμελητή Αρχαιοτήτων, η οποία συνόδευε το αρ. πρ. 63/198/20.11.1937 έγγραφο της Διοίκησης Χωροφυλακής Αχαΐας.

Ο Π. Λιακόπουλος, κάτοικος Άνω Κλειτορίας, θυμόταν τις επιγραφές στην πλάκα του τάφου και με πληροφόρησε ότι είχε ακούσει ότι θα ερχόταν «κλιμάκιο από την Πάτρα, προκειμένου η επιγραφή να μεταφερθεί στην Εφορεία»· όμως η πλάκα δεν ανευρέθη στις αποθήκες της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

Από τη θέση προέρχεται πλάκα-προξενικό ψήφισμα [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης], η οποία βρέθηκε σε τάφο της ΠΒΥΖ περιόδου και έσωζε επιγραφές και στις τέσσερις πλευρές της [πρβλ. IG V2, 368].

α/α	169
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ξερόκαμπος, ή Τρούπα
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	560μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κλείτωρ: ανατολικό νεκροταφείο (ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ και ΒΥΖ), επιγραφή ΡΩΜ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	IG V2, 371. Touchais et al. 1999, 710. Πετριτάκη 1996, 84, 87. Αλεξοπούλου 2008α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στην προς Α συνέχεια της θέσης Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8). Από τη θέση αυτή προέρχεται επιγραφή, [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης] που βρέθηκε σε τάφο ΠΒΥΖ εποχής [πρβλ. IG V2, 371]. Το 1984 ο φύλακας Αρχαιοτήτων Δ. Χριστοδούλου στην περιοχή του Ξερόκαμπου και συγκεκριμένα ανάμεσα στα κτήματα τα δικά του και του πρώην αρχαιοφύλακα Μ. Σμυρνή, βρήκε μικρών διαστάσεων επίκρανο, τραπεζιόσχημο, το οποίο είναι από γκρίζο ασβεστόλιθο. Έχει ύψος 0.009μ., μήκος 0.24μ., πλάτος 0.12μ. (αρ. κατ. 11 ΛΚ) και φυλάσσεται στο σπίτι του Δ. Χριστοδούλου. Η Μ. Πετριτάκη στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου» ανέσκαψε κιβωτιόσχημους τάφους των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Το 2008 οι εκσκαφικές εργασίες στο ακίνητο ιδιοκτησίας Π. Ντόλκα-Οικονόμου έφεραν στο φως λείψανα, που έχουν σχέση με την πόλη του Κλείτορος. Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων

– Πριολίθου – Κλειτορίας στη δεξιά/βόρεια πλευρά του δρόμου, στη θέση που ονομάζεται Βλιχίσι. Οι αρχαιότητες αποκαλύφθηκαν στο ΒΔ τμήμα της ιδιοκτησίας. Μέσα σε στρώμα ιλύος εντοπίστηκαν σε βάθος 0.15μ. έως 0.30μ., πέντε κεραμοσκεπείς τάφοι και στα Ν αυτών τμήμα ταφικού περιβάλλοντος, επάνω από το οδόστρωμα της Επαρχιακής οδού Καλαβρύτων – Πριολίθου – Κλειτορίας, αφού το έδαφος παρουσιάζει ελαφριά κλίση προς τα Ν. Το αργιλώδες κίτρινο χώμα καταλάμβανε το Β τμήμα του ακινήτου και είχε φορά από τα ΒΔ προς τα ΝΑ. Μάλιστα, στο μέσον της Α πλευράς του ακινήτου αποκαλύφθηκε απόθεση πετρών πλησίον του αργιλώδους στρώματος. Δεν αποκλείεται να έρρεε παλαιότερα εδώ ο χειμάρρος Βελιβίνας, του οποίου σήμερα η κοίτη βρίσκεται κατά 900μ. ανατολικότερα.

Οι τάφοι ήταν όλοι κεραμοσκεπείς. Οι τάφοι Ι ΙΙ και V είχαν προσανατολισμό Β/ΒΔ–Ν/ΝΑ με μικρή απόκλιση προς τα Α, ο ΙΙΙ ΒΔ/ΝΑ και ο ΙV Α/ΒΑ–Δ/ΝΔ. Τα οστά βρέθηκαν θρυμματισμένα και οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι επάνω στο χώμα. Μόνον ο τάφος ΙV ήταν κτερισμένος. Ανήκε σε μικρό παιδί. Βρέθηκαν τριάντα έξι οστέινοι αστράγαλοι, εκ των οποίων μερικοί δεν είναι ακέραιοι, και δύο αγγεία. Το ένα ανήκει σε οινόχοη, ύψους 0.09μ. (αρ. κατ. 15884 ΠΜΠ), συγκολλημένη από πολλά κομμάτια, με επίπεδη βάση, διαμ. 0.05μ. και κάθετη ταινιωτή λαβή από το χείλος στον ώμο. Επί του ώμου φέρει εγχάρακτη διακόσμηση πυκνών λοξών γραμμών. Ο πηλός είναι τεφρόχρους και περιέχει πολλές προσμειξίσεις. Η οινόχοη χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και ανήκει στον τύπο C της Κορίνθου [πρβλ. Corinth XIII 138, 280, αρ. 447/3 – 447/4, πίν. 72]. Το άλλο ανήκει σε προχοΐσκη, ύψους 0.06μ., διαμ. βάσης 0.035μ, διαμ. στομίου 0.04μ. (αρ. κατ. 15885 ΠΜΠ), στην εξωτερική επιφάνεια της οποίας σώζονται ίχνη μαύρου γανώματος. Ο τύπος του αγγείου αυτού χρονολογείται στα 330–146 π.Χ. Έχει ελαφρώς έξω νεύον χείλος, εσωτερικά του οποίου διακρίνονται ίχνη μαύρου γανώματος [πρβλ. Corinth VII III 56, αρ. 280, πίν. 10, 49]. Εξωτερικά του τάφου, κατά τον καθαρισμό του, βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα του Πτολεμαίου ΙΙΙ του Ευεργέτου, που χρονολογούνται 246–221 π.Χ. Ως εμπροσθότυπο φέρουν προτομή Πτολεμαίου ΙΙΙ δ. δαφνοστεφούς. Η επιγραφή ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ δεν είναι ορατή, λόγω φθοράς. Ως οπισθότυπο φέρουν αετό ιστάμενο [πρβλ. SNG, ITALIA, 48, 192–194].

Από την αποκάλυψη των τάφων περισυνελέγησαν όστρακα, τα οποία, ως επί το πλείστον, ανήκουν σε πινάκια του 2^{ου} αι. π.Χ. και συγκεκριμένα 150–110 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX 313, αρ. 685, 687, εικ. 49, πίν. 61].

Επίσης εξωτερικά του τάφου ΙΙ, κατά τον καθαρισμό του, περισυνελέγη αγνήθα σε δύο τμήματα, πυραμιδόσχημη, της οποίας λείπει το άνω τμήμα και φέρει ελαφρά απόκρουση πλησίον της βάσης. Είναι ορατή η διαμπερής οπή ανάρτησης. Σωζ. ύψος 0.055μ. (αρ. κατ. 15886 ΠΜΠ). Από τον καθαρισμό του τάφου V περισυνελέγησαν θραύσματα οστράκων που ανήκουν σε μεγαρικούς σκύφους και χρονολογούνται περ. 150–146 π.Χ. Δεν ήταν εφικτή η συγκόλλησή τους, αφού έλειπαν πάρα πολλά κομμάτια.

Από τον τοίχο (ΤΧ1) περισυνελέγησαν λίγα όστρακα, μεταξύ των οποίων δύο συνανήκοντα τμήματα χείλους λεκανίδας, που χρονολογούνται στον 2^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Thomson 1934, 414, εικ. 101 (Ε 119)].

Ο εντοπισμός των τάφων συνηγορεί στην άποψη ότι το ανατολικό νεκροταφείο του Κλειτορος, που εντοπίζεται στη θέση Ξερόκαμπος, ή Τρούπα, εκτεινόταν προς τα Β μέχρι τη θέση αυτή, κατά 500μ. περίπου. Η έκταση επομένως του ανατολικού νεκροταφείου μέχρι εδώ, από τοπογραφικής πλευράς, επιβεβαιώνει την άποψη της Μ. Πετριτάκη ότι ο Κλειτωρ ευημερεί κατά τους ΚΛ και ΕΛΛ χρόνους.

α/α 170
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Φραγκοκκλησί, ή Παναγιά
ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ	Κλείτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κλείτωρ: οικιστικά κατάλοιπα του 4 ^{ου} αι. π.Χ., ανατολικό νεκροταφείο (ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ και ΥΡΩΜ), κατάλοιπα και νομίσματα ΠΒΥΖ και ΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Dodwell, II 447. Leake, II 257. Bursian, II 263–265. IK, 42–43. AZ, 47. Vischer, 478–479. Κορύλλος, 148. Πετριτάκη 1993, 128–130. Λάμπρου, 126. Πετριτάκη 1996, 81–88. Blackman, 40. Touchais et. al. 1998, 794. Touchais et al. 1999, 710. Πετριτάκη 2005, 351–362. Kourelis, 298.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στην αριστερή/βόρεια όχθη του ποταμού Καρνέσιου, λίγο πριν από τη συμβολή του με τον ποταμό Κλείτορα. Η θέση οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο εξωκλήσι. Οι Γ. Παπανδρέου και Χ. Κορύλλος τοποθετούν στη θέση αυτή το ανατολικό νεκροταφείο της πόλης του Κλείτορος, αφού εδώ είχαν βρεθεί θραύσματα επιγραφών, αρχιτεκτονικά μέλη και ό,τι σχετίζεται με το πολυάνδριον της πόλης. Μνεία των τάφων γίνεται και από τον Ευθ. Μαστροκώστα, όπως προκύπτει από την αρ. πρ. 418/27.7.1964 αναφορά του προς το Υπουργείο Προεδρίας, Διεύθυνση Αρχαιοτήτων. Το νεκροταφείο επεκτείνεται ακόμη ανατολικότερα, έως την περιοχή Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (αρ. 169, χάρτης 8). Οι C. Bursian και Χ. Κορύλλος τοποθετούν στη θέση του εξωκκλησιού το Ιερό της Ειλειθυίας.</p> <p>Στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», η Μ. Πετριτάκη ανέσκαψε στο εξωκλήσι οικιστικά κατάλοιπα, τα οποία χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. και αποτελούν το παλαιότερο αρχαιολογικό στρώμα, ενώ τη θέση τους κατά τη ΡΩΜ και ΥΡΩΜ περίοδο καταλαμβάνει νεκροταφείο. Η κεραμική, τα νομίσματα και τα άλλα κινητά ευρήματα, που προέρχονται από την ανασκαφή, χρονολογούνται στον 3^ο και 4^ο αι. μ.Χ. Η ίδια επισημαίνει ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται στο εσωτερικό του εξωκκλησιού σε συνδυασμό με τα ανασκαφικά στοιχεία, που προέκυψαν από τις δοκιμαστικές τομές, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το εκκλησάκι είναι θεμελιώμενο επάνω σε παλαιότερο χριστιανικό ναό. Ανατολικά του ιερού του εξωκκλησιού διήλθε αποστραγγιστική τάφος, η οποία αποκάλυψε, εκτός της οικιστικής και ταφικής χρήσης του χώρου, και μέρος της ασπίδας ναού.</p> <p>Έτσι, τα ανασκαφικά δεδομένα που έφερε στο φως η Μ. Πετριτάκη καταρρίπτουν την προγενέστερη άποψη ότι το εξωκλήσι καταλαμβάνει τη θέση κάποιου αρχαίου ναού. Επιπλέον, αναφέρει ότι στη θέση του Φραγκοκκλησιού πρέπει να υπήρχε το σταυροδρόμι δύο οδικών αρτηριών, γεγονός που στοιχειοθετεί την άποψη ότι η πόλη είχε συγκροτημένο πολεοδομικό σχεδιασμό.</p> <p>Ο Κ. Kourelis θεωρεί ότι το τοπωνύμιο παραπέμπει σε φράγκικη εγκατάσταση της περιοχής και ανατολικά του Φραγκοκκλησιού έχει βρεθεί βασιλική και νομισματικός θησαυρός 86 χάλκινων νομισμάτων, χρονολογούμενος στον 7^ο αι. μ.Χ. Επίσης κάνει μνεία και για έναν ακόμη θησαυρό, που βρέθηκε στη θέση Κιβούρια, ή Κουβούκλι (αρ. 188, χάρτης 8), και περιλαμβάνει «τα καλύτερα βυζαντινά ευρήματα». Η θέση αυτή βρίσκεται στην εδαφική περιφέρεια του χωριού Κλείτορος και όχι στον αρχαίο Κλείτορα.</p>

α/α 171
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Άγιοι Ταξιάρχες
ΧΩΡΙΟ Κλείτωρ [=Κλείτουρας]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Αρχιτεκτονικά μέλη, σπόνδυλοι κίωνων ΡΩΜ εποχής, τοίχοι ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 27.6.2002
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Μουτζάλη
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Λάμπρου, 114, υποσ. 8.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Δ του αρχαίου Κλείτορος και στη δεξιά/βόρεια πλευρά του δρόμου, που οδηγεί στο σημερινό χωριό Κλείτωρ. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν αρράβδωτοι κίονες, πιθανόν ΡΩΜ χρόνων, και θεμέλια τοίχων με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Οι γηραιότεροι της Κλειτορίας με ενημέρωσαν ότι «εδώ ήταν η εκκλησία του Αϊ-Ταξιάρχη, που είχε κτιστεί με πελεκημένες κολώνες και πέτρες, πάνω σε αρχαίο ναό». Σε απόσταση περίπου 70μ. Ν/ΝΑ των καταλοίπων βρίσκεται κατά χώραν αρράβδωτος κίονας και το σημείο αυτό το ονομάζουν «στην Κολώνα». Δεν αποκλείεται στη θέση να υπήρχε αρχαίο οικοδόμημα. Ο Ι. Λάμπρου θεωρεί ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη της θέσης έχουν σχέση με την Επισκοπή του Κλείτορος των ΒΥΖ χρόνων και ότι η θέση Καθολικό του χωριού Καστέλλι, που βρίσκεται δυτικότερα, παραπέμπει στην ιστορία της Επισκοπής.

α/α 172
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Λόφος Τσιούγκα
ΧΩΡΙΟ Τουρλάδα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Διάσπαρτο οικοδομικό υλικό ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 22.5.2002
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 108, 286. ΑΖ, 66. ΚΕ, 290. Bon 1969, 403. Μπάλλας, 152–153. Kourelis, 299–300.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Α/ΒΑ της θέσης Παλιόπυργος (**αρ. 173, χάρτης 8**) και σε μικρή απόσταση από αυτήν. Λίγο πριν φθάσουμε στην είσοδο του χωριού, στα δεξιά του δρόμου και στα Δ της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου, υψώνεται κωνοειδής λόφος, στην κορυφή του οποίου υπάρχει το εξωκλήσι των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Πρόκειται για το λόφο που ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει «Φραγκικόν ὄχυρωμα ἐν Τσιούγκα Μαζεϊκων». Επί των ημερών του σωζόταν κυκλικός πύργος που είχε περίμετρο 33μ. και το ύψος του έφθανε τα 5.20μ. Κατά την αυτοψία που

πραγματοποιήσαμε, γύρω από το εξωκλήσι μέσα σε πρίνους και ασφάκες εντοπίστηκε διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, το οποίο πρέπει να προέρχεται από τον προαναφερόμενο πύργο, που πιθανότατα ανήκε στην εποχή της Φραγκοκρατίας.

α/α	173
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 309–315. Σχ. 52–54. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιόπυργος
ΧΩΡΙΟ	Τουρλάδα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	500μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κεραμική ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ ΙΙΙ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ	14.4.2003. 26.8.2003
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης). Γ. Α. Πίκουλας, Ε. Ελευθερίου, Ε. Σαλαβούρα, Γ. Τερζής, Γ. Αλεξοπούλου
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Αλεξοπούλου 2003 (υπό έκδοση). Σαλαβούρα 2007, 214–216.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στην κοιλάδα του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού, στην αριστερή/ανατολική όχθη του και σε απόσταση 1.300μ. περίπου Δ του χωριού, υψώνεται μικρός γήλοφος, που σήμερα οι κάτοικοι τον ονομάζουν Παλιόπυργο. Είναι γυμνός και δεσπόζει σε όλη την κοιλάδα (εικ. 309). Το 2003 πραγματοποιήθηκε από ιδιώτη κατόπιν σχετικής άδειας της Υπηρεσίας δοκιμαστική τομή για ανεύρεση θησαυρού. Οι εργασίες διακόπηκαν μόλις ήλθαν στο φως όστρακα τα οποία ήταν πολύ καλής ποιότητας και καλύπτουν χρονολογικά την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο και λίγα που χρονολογούνται στους ΜΕ χρόνους. Μεταξύ αυτών τρία ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ και δύο άλλα έξω νευόντων χειλέων (εικ. 310, σχ. 52) ανήκουν στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου [πρβλ. Mountjoy 1999, τόμ. Ι, 417]. Χαρακτηριστικό μεγάλο όστρακο, που ανήκει σε τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο (εικ. 311, σχ. 53), φέρει διακόσμηση βραχώδους τοπίου και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο [πρβλ. Mountjoy 1999, τόμ. Ι, 406]. Επίσης, βρέθηκε όστρακο που ανήκει στη κατηγορία των «Spouted bowls» και εγχειρίδιο με αυλακωτή στικτή διακόσμηση (εικ. 312, σχ. 54). Το εγχειρίδιο είναι πολύ δύσκολο να αποδοθεί σε κάποιον από τους γνωστούς τύπους, αφού λείπει η λαβή του (αρ. κατ. 5084 ΜΜΠ). Με σχετική επιφύλαξη, πιθανώς, πρόκειται για μικρό ξίφος τύπου Nawe II. Σε αυτό συνηγορούν τόσο το στενό πλάτος της λεπίδας, όσο και το ζεύγος των αυλακώσεων κατά μήκος της ράχης, που δημιουργεί χαμηλή νεύρωση. Ανάλογη είναι η ράχη του ξίφους από την παλαιά ανασκαφή της Αχαΐα Κλάους (Achaia Klaus) στην Πάτρα [πρβλ. Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou, 1984, 221 κ.ε., εικ. 2, πίν. 29 29b–d]. Ο τύπος αυτός είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στη δυτική Αχαΐα κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Υποστηρίζεται ότι κατασκευαζόταν στην περιοχή σε δύο τουλάχιστον εργαστήρια [για το θέμα [πρβλ. Papazoglou-Manioudaki 1994, 177–181. Papadopoulos 1999, 267 κ.ε. Moschos 2002, 29–30]. Στα αναμοχλευμένα χώματα βρέθηκαν και δόντια αγριόχοιρου χωρίς επεξεργασία (εικ. 313) και μερικά όστρακα στιλβωτά της ΠΕ εποχής. Στα Δ/ΒΔ πρηνή του λόφου, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου στο

πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», εντοπίστηκαν κεραμίδες, μάζες πηλού, πιθανόν προερχόμενες από εκκαμίνευση, και κτηριακά κατάλοιπα αδιάγνωστης εποχής (**εικ. 314–315**).

α/α	174
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κάπου Καλύβι
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	560μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κλείτωρ: ΒΔ πύλη, δύο πύργοι ΥΚΛ (:)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πετριτάκη 1996, 81–88. Πίκουλας 1999, 151. Πετριτάκη 2005, 351–362. Αλεξοπούλου 2005β, 289.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Β της θέσης Παλάτι, ή Καταρράχη (αρ. 181, χάρτης 8) και πολύ κοντά στη δεξιά/νότια όχθη του ποταμού Καρνέσιου. Στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», η Μ. Πετριτάκη ανέσκαψε στο βόρειο πέρας της θέσης τη ΒΔ πύλη της οχύρωσης της πόλης του Κλείτορος. Η πύλη είναι προσανατολισμένη με κατεύθυνση Β–Ν στον οδικό άξονα που οδηγούσε στους Λουσούς και την Κύναιθα, και κατά τον Γ. Α. Πίκουλα διερχόταν διαμέσου του Απανώκαμπου. Επίσης, αποκαλύφθηκαν δύο πύργοι διαφορετικών οικοδομικών φάσεων.
α/α	175
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 316. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Πέτρος
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	560μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κλείτωρ: δυτικό νεκροταφείο (ΥΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων), αγροτικές εγκαταστάσεις ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 46. Milchhöfer 1880–1881, 304, αρ. 1. ΑΖ, 47. IG V2, 376. Παπανδρέου 1920, 108. Blackman, 40. Touchais et al. 1999, 710. Πετριτάκη 1992, 144–146. Touchais et al. 1998, 794. Πετριτάκη 2005, 351–362.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στις ΝΔ υπώρειες του λόφου Άγιος Παντελεήμων (ύψους 745μ.) και το όνομά της οφείλεται στο ερειπωμένο σήμερα εξωκλήσι του Αγίου Πέτρου. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι προς τα Δ, έως και την περιοχή του εξωκλήσιου βρίσκεται το δυτικό νεκροταφείο της

πόλης του Κλειτορος. Από το εξωκκλήσι του Αγίου Πέτρου προέρχεται επιγραφή [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης. Πρβλ. IG V2, 376].

Στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», η Μ. Πετριτάκη ανέσκαψε ταφικό πίθο με σημαντικά ευρήματα, τα οποία χρονολογούν την ταφή στους ΥΓΕ χρόνους.

Στη θέση αυτή και στο πλαίσιο του ίδιου έργου, ανέσκαψε δύο κτηριακά συγκροτήματα αγροτικού χαρακτήρα, τα οποία χωρίζονται μεταξύ τους από ένα διάδρομο. Οι δύο αγροκίες έχουν σχέση με την παραγωγή κρασιού, αφού βρέθηκαν ληνός και υπολήνιο (**εικ. 316**). Στα Β των αγροτικών εγκαταστάσεων, είναι ορατά ίχνη αρχαίας διάνοιξης με κατεύθυνση Α-Δ. Πρόκειται για το δρόμο εκείνο που οδηγεί στην Ψωφίδα, η αφετηρία του οποίου βρίσκεται 100μ. ανατολικότερα, όπου ο ΝΔ πυλώνας της πόλης (**αρ. 181, χάρτης 8**).

α/α	176
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού)
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Επιγραφή ΡΩΜ χρόνων, πύργοι ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	14.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	AZ, 54. Κορύλλος, 148. Wilhelm 1911, 117, αρ. 99. IG V2, 378. Bon 1969, 403. Μπάλλας, 153. Kourelis, 312.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για γήλοφο που υψώνεται στα Α του σύγχρονου οικισμού της Κάτω Κλειτορίας. Από τη θέση αυτή και συγκεκριμένα από το ναύδριο Γενέσιον της Θεοτόκου προέρχεται επιτύμβια στήλη ΡΩΜ χρόνων [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης. Πρβλ. IG V2, 378]. Κατά τον Γ. Παπανδρέου, στα Α της Κλειτορίας υπάρχουν τρεις πύργοι της Οθωμανικής περιόδου, οι οποίοι πιθανόν να είναι και της Φραγκοκρατίας. Όπως με πληροφόρησαν οι γηραιότεροι του χωριού, στο γήλοφο που σήμερα υψώνεται στα Α και ονομάζεται Ράχη, υπήρχε ο ονομαζόμενος Πύργος του Παπανδρέου. Σήμερα δεν σώζεται. Στη θέση του έχει κατασκευασθεί οικία. Ο λόφος είναι πυκνοκατοικημένος. Ο δεύτερος πύργος πιθανόν να εννοείται αυτός στη θέση Λόφος Τσιούγκα της Τουρλάδας (αρ. 172, χάρτης 8). Για τον τρίτο πύργο δεν βρέθηκε καμμία ένδειξη. Πιθανόν το παλαιό τοπωνύμιο Παλιόπυργος (αρ. 173, χάρτης 8) να δηλώνει την πάλαι ποτέ ύπαρξή του. Σήμερα δεν υπάρχουν ίχνη οικοδομικών καταλοίπων.

α/α	177
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 317. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Πόλη: Κλείτορ (ΕΛΛ, ΡΩΜ)
ΑΥΤΟΨΙΑ	5.3.1997, 27.6.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Κ. Τακτικού), Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	Πανσ. VIII 21, 4.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 44. Μαστροκώστας 1964, 64, πίν. 5, α. Χριστόπουλος, 219. Ραπαροστόλου 1993, 92, αρ. 7. Πετριτάκη 1996, 81–88.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στα Α/ΝΑ της αρχαίας πόλης και Ν της δεξιάς/νότιας όχθης του ποταμού Κλείτορα. Σε όλη την περιοχή υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, υπόλοιπα τοίχων και άφθονη κεραμική, καθώς και κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου. Στη θέση αυτή υπάρχει και ομώνυμη πηγή. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί εδώ το ναό των Διοσκούρων, γιατί η απόσταση της θέσης από τον αρχαίο Κλείτορα είναι τέσσερα στάδια, όπως αναφέρει ο Πausanias (πρβλ. αρ. 189, χάρτης 8).</p> <p>Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ και από αναφορά του Εφόρου Ν. Ζαφειροπούλου (αρ. πρ. 670/24.10.1946) προκύπτει ότι στην οικία Α. Κασσιανού είδε εντοιχισμένη στήλη με την επιγραφή ΛΕΩΝ ΧΑΙΡΕ [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης]. Επίσης από αναφορά του φύλακα αρχαιοτήτων Κ. Αλεξανδρόπουλου (αρ. πρ. 4294/4.11.1981) προκύπτει ότι έξω από τον αρχαιολογικό χώρο, στη θέση αυτή, βρέθηκε τμήμα επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή ΕΡΜΙΟΝΗ ΧΑΙΡΕ (αρ. κατ. 2547 ΛΜΠ) [πρβλ. Ραπαροστόλου 1993, 92, αρ. 7].</p> <p>Στην αυλή της οικίας του Α. Κασσιανού βρίσκεται σπόνδυλος κίονα, σωζ. ύψους 0.85μ., διαμ. 0.40μ. που φέρει 21 ραβδώσεις και δωρικό κιονόκρανο, διαστάσεων 0.50μ. x 0.50μ. x 0.23μ. (εικ. 317).</p> <p>Το 1984 ο Μ. Πετρόπουλος κατέγραψε το ήμισυ κατά πλάτος επιτύμβιας στήλης, η οποία σώζει τέσσερις στίχους επιγραφής [---] ΟΣΤΡΑΤΕ/ [---] ΡΕΤΑ/[---] ΙΣΤΑ/[ΧΑΙ]ΡΕΤΕ. Είναι από γκρίζο ασβεστόλιθο, σωζ. ύψους 1.23μ., πλάτους 0.515μ., πάχους 0.20μ. και ύψος γραμμάτων 0.025μ. και 0.035μ. (αρ. κατ. 10 ΛΚ). Την παραπάνω επιγραφή βρήκε ο αρχαιοφύλακας Κ. Αλεξανδρόπουλος στο χωράφι του Γ. Ανδρουτσόπουλου και προσωρινά φυλάσσεται στην οικία Αθ. Μιχαλόπουλου στην Κλειτορία. Πρόκειται για την ενεπίγραφη στήλη που είχε εντοπίσει ο Ευθ. Μαστροκώστας στον αγρό ιδιοκτησίας Κ. Σκάρπα, την οποία λόγω δυσκολιών είχε αφήσει κατά χώραν. Τα παραπάνω προκύπτουν από έλεγχο του αρχείου της Εφορείας και από την αρ. πρ. 988/30.12.1967 αναφορά του Ευθ. Μαστροκώστα. Η επιγραφή χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.</p> <p>Κατά την επιφανειακή έρευνα του 1997, με σκοπό την οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου, περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων, καθώς και κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου. Ανάμεσά τους θραύσμα κεραμίδας που σώζει το γράμμα [---]Λ[---], θραύσμα μικρού ανοικτού αγγείου που χρονολογείται 350 π.Χ.–250 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX 370, αρ. 1314, εικ. 83], βάσεις κανθάρων του 4^{ου} αι. π.Χ., τμήμα κάθετης ταινιωτής λαβής που φύεται από το επάνω μέρος του κάθετου χείλους προχοειδούς αγγείου του 4^{ου} αι. π.Χ., όστρακο ΡΩΜ χρόνων με ανάγλυφη βαθμιδωτή διακόσμηση ταινιών. Επιπλέον, πολλά είναι τα όστρακα έξω νευόντων χειλέων και λαβών που χρονολογούνται το διάστημα 350–250 π.Χ.</p>

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Νταμάρι
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κλείτωρ: οικοδομικό υλικό ΚΛ(;), αγαλματίδια, νομίσματα
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 258. AZ, 46. Curtius, I 337. AZ, 46. Εφημερίδα «Τὰ Καλάβρυτα» της 27.12.1929.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στα Ν/ΝΑ του αρχαιολογικού χώρου και εκτός των τειχών. Μεγάλοι λιθόπλινθοι ορθογώνιας κάτοψης βρίσκονται σήμερα παραπλεύρως της κοίτης του ποταμού Κλείτορα παραμερισμένοι, ή μέσα στην κοίτη. Ο Ε. Curtius στην αριστερή/βόρεια όχθη του ποταμού Κλείτορα είχε επισημάνει θεμέλια τοίχων, τα οποία ταύτισε με το Ιερό της Ειλειθυίας. Πιθανόν, οι πεσμένοι σήμερα λίθοι να προέρχονται από τα θεμέλια του οικοδομήματος, που είχε εντοπίσει ο Ε. Curtius.</p> <p>Επίσης, ο W. M. Leake, στο σκαρίφημα της αρχαίας πόλης που παραθέτει, σημειώνει στα ΝΑ της πόλης και εκτός των τειχών, λίγο πριν από τη συμβολή των δύο ποταμών, ορθογώνιας κάτοψης ναό. Σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας «Τὰ Καλάβρυτα» της 27.12.1929 στη θέση αυτή βρέθηκαν αγαλμάτια και αρχαία νομίσματα και μεταξύ άλλων και επιγραφή, που αναφερόταν σε ναό της Δήμητρας.</p> <p>Ο Γ. Παπανδρέου (AZ, 46) αναφέρει ότι «...ὀλίγον δὲ νοτιώτερον τοῦ ἄνω ἐξέχοντος λοφίσκου ἐκτὸς τοῦ τείχους παρὰ τὸν Κλείτορα κεῖται καὶ ἕτερος λίαν πετρώδης λοφίσκος μετ' ἀτελεστάτων ἐπὶ τῶν βράχων λαξευμάτων ὡς νυμφαῖα ἢ ἄντρον παρὰ Κλειτορίοις τιμώμενος». Ο πετρώδης λοφίσκος που υπάρχει Ν/ΝΑ της Κόντρας είναι η θέση Νταμάρι. Δεν διευκρινίζεται σε ποιά όχθη του ποταμού. Στη δεξιά/νότια όχθη του ποταμού Κλείτορα υπάρχει, επίσης, λοφίσκος κατάφυτος από πρίνους.</p>

α/α 179

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ρηγαίικο χωράφι
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	560μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κλείτωρ: αρχιτεκτονικά μέλη ΚΛ χρόνων, όστρακα ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 40, 46. Παπανδρέου 1920, 105, 112. Πετριτάκη 1996, 81–88.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στα Δ του αρχαιολογικού χώρου και στη δεξιά/νότια όχθη του ποταμού Καρνέσιου, ή Ζούγγρα. Στη θέση αυτή υπάρχουν διάσπαρτοι

σπόνδυλοι ραβδωτών κιώνων, λιθόπλινθοι με δουλεμένη την επιφάνειά τους και κεραμίδια. Ο Γ. Παπανδρέου την αναφέρει ως πιθανή θέση ναού.

α/α 180

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Καρποτένι

ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 580μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κλείτωρ: κτηριακό συγκρότημα ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 8.7.1983 Μ. Πετριτάκη. 11.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Βρίσκεται στα Δ του αρχαιολογικού χώρου, στο δρόμο που οδηγεί στο χωριό Κλείτωρ, όπου και η ομώνυμη πηγή. Το 1983 η Μ. Πετριτάκη, όπως προκύπτει από το αρ. πρωτ. Φ111/Γ1-09/4586/23.8.1983 έγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ, εντόπισε στην ιδιοκτησία των Κ. και Γ. Λάππα, οικοδομικά κατάλοιπα μεγάλου συγκροτήματος των ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων, το οποίο ανήκει σε αγροτική εγκατάσταση της πόλης.

α/α 181

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 318-320. Σχ. 55 (1). Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Παλάτι, ή Καταρράχη

ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 520μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κλείτωρ: λείψανα οχύρωσης της ΥΚΛ περιόδου, κλίβανος ΡΩΜ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΙΚ, 39, 46. Παπανδρέου 1920, 104. Πετριτάκη 1996, 81-88. Touchais 1996, 1180. Πετριτάκη 2001, 117-123 και ειδικότερα 122. Πετριτάκη 2005, 351-362.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα Δ του λόφου της Κόντρας απέναντι από το θέατρο και εντός των τειχών. Στη βόρεια πλευρά του λόφου ο Γ. Παπανδρέου (ΙΚ, 39) είχε εντοπίσει τα θεμέλια μεγάλου οικοδομήματος. Τοποθετεί εδώ έναν από τους τρεις ναούς της πόλης, Δήμητρας, Ασκληπιού, ή Ειλειθυίας.

Στη θέση αυτή η Μ. Πετριτάκη ανέσκαψε κεραμικό κλίβανο των ΡΩΜ χρόνων, η κατασκευή του οποίου, σε μικρή απόσταση από το θέατρο και προς τα Δ, σφραγίζει την υποβάθμιση της πόλης, όπως επισημαίνει η ανασκαφέας. Λίγο βορειότερα του κλιβάνου και σε απόσταση 100μ. περίπου, η ανασκαφέας έφερε στο φως τη ΝΔ πύλη της πόλης, σπάνιο δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Η πύλη διαμορφώνεται σε εσοχή του τείχους. Εξωτερικά ελέγχεται από πύργο τετράγωνης κάτοψης με ημικυκλική προεξοχή. Εσωτερικά αποτελείται από δύο διαδοχικούς

χώρους, έναν τετράγωνο και έναν ορθογώνιο, και δύο διαδοχικές εσωτερικές θύρες (**εικ. 318**). Η προς τα έξω σώζει τους επιχαλκωμένους όλμους των στροφών της (**εικ. 319**). Η προς τα μέσα είναι τριπλή. Τέσσερις βάσεις παραστάδων διαμορφώνουν μία κεντρική είσοδο για τα άρματα και δύο πλευρικές για τους πεζούς [**σχ. 55 (1)**]. Σύμφωνα με την ανασκαφέα, ένα ακόμη άνοιγμα εισόδου εντοπίστηκε στο τείχος στα Ν του τετράγωνου αύλειου χώρου, το οποίο σε μία δεύτερη οικοδομική φάση κλείστηκε. Τα αποκαλυφθέντα κατάλοιπα αφορούν στο νότιο ήμισυ της πύλης. Η πύλη ήταν προσανατολισμένη σε κεντρική οδό με κατεύθυνση Α–Δ, που οδηγούσε στην Ψωφίδα (**εικ. 320**). Τμήμα της αρχαίας διάνοιξης είναι ορατό μόλις 100μ. περίπου Δ της ανασκαφείσης πύλης και διέρχεται στα Β και παραπλεύρως της αγροικίας στη θέση Άγιος Πέτρος (**αρ. 175, χάρτης 8**).

α/α	182
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Γεώργιος
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Wilhelm 1911, 116, αρ. 99. IG V2, 379.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα ΝΑ της πόλης του αρχαίου Κλείτορος, κοντά στον αγροτικό δρόμο που οδηγεί στα χωριά Λευκάσιο και Φίλια. Από εδώ προέρχεται επιγραφή [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης] από ταφικό κτίσμα [πρβλ. IG V2, 379]. Η θέση εκ παραδρομής αναφέρεται στο Corpus των επιγραφών ότι βρίσκεται στα ΝΔ της πόλης.
α/α	183
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 321–330. Σχ. 55. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ)
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ευρήματα Ν εποχής. Πόλη: Κλείτωρ (ΠΕ, ΜΕ, ΠΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	Πιν. Νεμ., X 47. Ξεν. Ελλ. V 4, 36–37. Καλλ. III 234.. Πολ. II 55, 9. IV 18, 19. Στράβ. VIII 2 = C 388. Πλουτ., Λυκ. 2. Liv. XXXIX 35–37. Plin. NH XXV, 47. Αθήν. II 43. Πασσ. V 23, 6–24. VIII 21. Στεφ. Βυζ., s.v. <i>Αζανία</i> .

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Dodwell, II 447. Leake, II 109, 257–258, 260. Boblaye, 156–157. Curtius, I 376–377. Welcker, I 298. Bursian, II 263–265. Vischer, 478–479. Milchhöfer 1880–1881, 304, αρ. 3. AZ, 45–54. BMC, Pel., 179–180. Wilhelm 1890, 289. Frazer, IV 267. Κορύλλος, 147–149. KE, 31, 140–141. IK, 33–45, 128–130, 155. Head, 446–447. IG V2, 367, 372–373, 377, 380–382. Παπανδρέου 1920, 95–114. RE, XI (1922), 661–662, s.v. *Kleitōr*. Lamb 1925–1926, 133–148. Bingen 1953, 616–646. Μαστροκόστας 1964, 64, αρ. 3–4. Charneux, 156–239. Bon 1969, 403. Winter, 90–91. Baladié, 51, 80, 82, 213, 298, 302, 316, 317, 318, 326. Παπαχατζής 1980, 252–257. Πίκουλας 1981–1982, 269–281. Jost 1985, 2, 25, 26, 38–46, 184, 211, 273. Πετρόπουλος 1985, 65. Πετριτάκη 1987, 164. Πετριτάκη 1988, 163–164. Πετριτάκη 1989, 137. Warren 1989, 291–300. Πετριτάκη 1991, 152. Pariente 1993, 807. Πετριτάκη 1993, 128–130. Λάμπρου. Rizakis 1995, 82, 340. Πετριτάκη 1996, 81–88. Touchais et al. 1998, 794. Jost 1999, 201–203. Πίκουλας 1999, 137–154. πίν. 24–53. Píkoulas 1999α, 249, 255, 269–271, 300, 302, 305, 318. Touchais et al. 2000, 847. Πετριτάκη 2001, 117–123. Πετριτάκη 2001α, 255–270. Touchais et al. 2001, 871. Nielsen 2004, 515–516. Πετρόπουλος 2004, 37. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση). Πετριτάκη 2005, 351–362. BCD Collection, Pel., 334–345. Σαλαβούρα 2007, 217.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Τα ερείπια της πόλης του Κλείτορος βρίσκονται στα Δ της σύγχρονης κωμόπολης Κλειτορίας και σε απόσταση 2χλμ. περίπου. Σε μία κοιλάδα περικλειστη από λόφους και στα Δ της συμβολής των χειμάρρων Κλείτορος και Καρνέσιου, ή Ζούγρα αναπτύσσεται η πόλη. Και οι δύο χειμάρροι την διαρρέουν με κατεύθυνση από δυσμάς προς ανατολάς. Ο χειμάρρος Καρνέσιος, ή Ζούγρα αλλάζει συνεχώς κοίτη και με την ορμητικότητα που έχει καταστρέφει το χώρο της κοιλάδας, με αποτέλεσμα να γεμίζει η περιοχή με άμμο, χαλίκια και πέτρες. Επιπλέον, τα δύο τελευταία χρόνια κατέστρεψε το μεσοπύργιο διάστημα του τείχους που είχε αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, στο πλαίσιο του αναδασμού. Το τμήμα αυτό του τείχους ανήκε στο ανατολικό σκέλος της οχύρωσης (σχ. 55).

Η περιοχή που καταλαμβάνει η αρχαία πόλη ανήκει εδαφικά στην Άνω Κλειτορία. Στην εδαφική περιφέρεια της Κλειτορίας εμπίπτει το τμήμα εκείνο του αρχαιολογικού χώρου, που καταλαμβάνει το ανατολικό σκέλος της οχύρωσης και το ανατολικό νεκροταφείο της πόλης.

Η Μ. Jost κατατάσσει την πόλη του Κλείτορος στις «επίπεδες πόλεις» (*villes de plaine*). Από αυτήν σώζεται ο οχυρωματικός περίβολος με τους πύργους (εικ. 321–322), το θέατρο, ο οικισμός και τα νεκροταφεία, καθώς και μεγάλα τμήματα του τείχους.

Μεγάλα τμήματα της οχύρωσης της πόλης σώζονται στη δυτική και νότια πλευρά σε ύψος 2, ή 3 δόμων. Στα σημεία που δεν είναι ορατή σήμερα η πορεία της οχύρωσης μπορεί να αποκατασταθεί, αφού τμήματα της βόρειας και ανατολικής πλευράς ερευνήθηκαν από τη Μ. Πετριτάκη, στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», τα οποία απέδειξαν ότι είχαν υποστεί καταστροφές από την ορμητικότητα του χειμάρρου Καρνέσιου. Η ανασκαφείας υπολογίζει ότι το τείχος περιέτρεχε την πόλη σε συνολικό μήκος 2.500–3.000μ., περιλαμβάνοντας 577 στρέμματα περίπου. Το σωζόμενο τμήμα της οχύρωσης φέρει 14 πύργους ημικυκλικής κάτοψης, που βρίσκονται σχεδόν σε ακανόνιστα μεταξύ τους διαστήματα. Ο χειμάρρος Καρνέσιος, ή Ζούγρα κατά τη Μ. Jost στην αρχαιότητα έρρεε εκτός των τειχών, και πιθανότατα, να χρησίμευε και ως τάφος, όπως συνέβαινε και στη Μαντίνεια, την οποία κατατάσσει στην ίδια κατηγορία πόλης με τον Κλείτορα (*villes de plaine*). Το τείχος είναι

δομημένο κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης, το οποίο στην πραγματικότητα είναι μεταξύ πολυγωνικού και τραπεζιόσχημου, με επικράτηση του δεύτερου. Κατά τον F. E. Winter αυτός ο τύπος δόμησης προσφερόταν από την άποψη της ταχύτητας και της οικονομίας για την κατασκευή των τειχών. Έχει χρησιμοποιηθεί ντόπιος ασβεστόλιθος και η τοιχοδομία του σώζει κατά διαστήματα τα εγκάρσια ζεύγματα, που έδεναν τις εξωτερικές παρειές του τείχους. Στον πύργο της ΝΑ πλευράς της οχύρωσης, που ήλθε στο φως στο πλαίσιο του ανωτέρω έργου, επισημαίνεται από τη Μ. Πετριτάκη «δομική ανεξαρτησία», που τον κατατάσσει στην επονομαζόμενη «νέα γενεά», χρονολογούμενη μετά δυσκολίας από τον F. E. Winter πριν από το 300 π.Χ. Στη ΒΑ πλευρά του τείχους η ανασκαφείας διαπίστωσε «ανατειχισμό», με αναμόρφωση της εξωτερικής παρειάς του τείχους, η οποία είναι κτισμένη από λογάδες λίθους, που κατά διαστήματα αντικαθίστανται από λιθοπλίνθους. Η ανωδομή του τείχους φαίνεται να ήταν από πλίθρες.

Στο πλαίσιο του ίδιου έργου, η Μ. Πετριτάκη έφερε στο φως τη ΝΔ πύλη της οχύρωσης στη θέση Παλάτι, ή Καταρράχη (αρ. 181, χάρτης 8), η οποία ήταν προσανατολισμένη στο δρόμο που οδηγούσε στην Ψωφίδα με κατεύθυνση Α–Δ.

Αποκαλύφθηκε και η ΒΔ πύλη της πόλης στη θέση Κάπου Καλύβι (αρ. 174, χάρτης 8), με κατάλοιπα δύο πύργων διαφορετικών οικοδομικών φάσεων, προσανατολισμένη στο δρόμο που οδηγούσε στους Λουσούς και την Κύναιθα με άξονα Β–Ν. Επίσης, ερευνήθηκαν αρκετά στοιχεία που αφορούν στο οικιστικό πλέγμα της πόλης και ανασκάφηκαν εν μέρει το δυτικό και ανατολικό νεκροταφείο της πόλης.

Στη διάρκεια του έργου περισυνελέγησαν διάφορα ευρήματα, μεταξύ των οποίων λεπίδα οψιανού και λίθινη αξίνα των προϊστορικών χρόνων, που ενισχύουν την άποψη για χρήση του χώρου στους προϊστορικούς χρόνους.

Η πόλη του Κλείτορος έκοψε αργυρά νομίσματα ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ., τα οποία φέρουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή αλόγου και ως οπισθότυπο έγκοιλο τετράγωνο, χωρισμένο σε τέσσερα μέρη με τέσσερις ακτίνες. Επίσης, κόβει και νομίσματα, που απεικονίζουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς, ή Ηλίου και ως οπισθότυπο άλογο σε καλπασμό και την επιγραφή ΚΛΗ, ή μόνον το μονόγραμμα ΚΖ. Η απεικόνιση του αλόγου σε στάση καλπασμού στις αργυρές κοπές της αποτελούν τις ωραιότερες χαράξεις αλόγου της νομισματοκοπίας της πόλης. Τον 4^ο αι. π.Χ. εκδίδει και χάλκινες κοπές, οι οποίες φέρουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αθηνάς αριστερά, ή δεξιά και ως οπισθότυπο άλογο σε καλπασμό αριστερά, ή δεξιά. Στους ρωμαϊκούς χρόνους επί εποχής Σεβήρων εκδίδει χάλκινες κοπές (ασάρια). Από την Κάτω Κλειτορία προέρχονται τρία νομίσματα (Θουρίας Αρκαδίας, Ορχομενού Αρκαδίας και Πτολεμαίου ΙΙΙ), τα οποία βρίσκονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών [πρβλ. Varoucha-Christodoulou, 426] και θησαυρός γνωστός ως «The 1980 Kato Klitoria hoard».

Από έλεγχο τους αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ (αρ. πρ. 80920/3227/26.7.1940 έγγραφο του ΥΠ.Ε.Π.Θ.) προκύπτει ότι το 1940 δόθηκε άδεια στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή να διενεργήσει ανασκαφική έρευνα στον αρχαίο Κλείτορα, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, πιθανόν λόγω του πολέμου.

Στην πόλη αυτή οι πηγές αναφέρουν ιερά της Δήμητρας, του Ασκληπιού και της Ειλειθυίας. Στην ευρύτερη περιοχή της αναφέρονται ιερό των Διοσκούρων, της Αθηνάς Κορίας και ναός της Άρτεμης Κορίας. Από το με αρ. πρ. 49/28.02.1938 έγγραφο του Γυμνασιάρχη Κάτω Κλειτορίας προκύπτει ότι από το χώρο του Κλείτορος προέρχεται ακέφαλο γυναικείο

άγαλμα, ύψους 0.64μ. (βλ. αρ. 160 οικείου καταλόγου). Έφερε ποδήρη χιτώνα με πλούσια πτύχωση, στηριζόταν στο δεξί πόδι και είχε κεκαμμένο το αριστερό. Από αναφορά του ιδίου προκύπτει ότι ο Π. Χαμακιώτης του παρέδωσε μία πλάκα ύψους 0.50μ. και πλάτους 0.40μ., [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης], η οποία έφερε τις εξής επιγραφές: επάνω ΕΚΤΙΚΕ ΧΑΙΡΕ και κάτω ΦΙΛΙΠΠΗ ΧΑΙΡΕ [πρβλ. IG V2, 375] και πρόκειται για τις ίδιες επιγραφές της θέσης Δημοτικό Σχολείο (αρ. 161, χάρτης 8). Την ίδια επιγραφή περιγράφει και ο Γ. Παπανδρέου (ΙΚ, 44–45), ο οποίος κάνει μνεία και για δύο άλλες επιτύμβιες στήλες: η μία στην ελληνική σώζει την επιγραφή ΑΣΚΛΗΠΙΑ και η άλλη στη λατινική ΡΑΚΟΝΙΑΕ Q. F. VXSOREI (AZ, 46).

Από τη θέση προέρχεται και επιγραφή, που αφορά σε τιμητικό ψήφισμα του Κοινού των Μαγνήτων και της Δημητριάδας για τους δικαστές, που οι Μάγνητες και οι πολίτες της Δημητριάδας ζήτησαν από τον Κλείτορα [πρβλ. IG V2, 367. Wilhelm 1890, 289]. Οι δικαστές έλυσαν επιτυχώς τις διαμάχες που είχαν ανακύψει στο εσωτερικό του Κοινού. Η επιγραφή χρονολογείται 194–146 π.Χ. Από τη θέση προέρχονται πέντε επιγραφές [πρβλ. IG V2, 372–373, 380–382] των ΡΩΜ χρόνων.

Από έλεγχο του αρχείου της Εφορείας παρατηρούμε ότι γίνονται αρκετές αναφορές και για το επιτύμβιο «ανάγλυφο του Πολυβίου», ύψους 2μ. πλάτους 1.45μ. Πρόκειται για χαρακτηριστικό έργο της αρκαδικής πλαστικής του 4^{ου}, ή του 3^{ου} π.Χ. αι. (αρ. 167, χάρτης 8). Παρά τις προσπάθειες της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, η τότε Κοινότητα αρνήθηκε τη μεταφορά και την έκθεσή του στο Μουσείο Πατρών. Το ανάγλυφο είναι εντοιχισμένο σε τοίχο του Δημοτικού Καταστήματος και πρόσφατα εκλάπη η κεφαλή του.

Το 2000 μετά από έντονες βροχοπτώσεις η κοίτη του ποταμού Καρνέσιου, ή Ζούγρα διευρύνθηκε με αποτέλεσμα να παρασυρθούν και από τις δύο όχθες του και ιδιαίτερα από τη νότια τμήματα αρχαίων πύλων. Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα του 4^{ου} αι. π.Χ., τμήματα αγγείου των ΕΛΛ χρόνων και χάλκινο κάτοπτρο. Πρόσφατα, από τη νότια όχθη του ποταμού Καρνέσιου, ή Ζούγρα περισυνελέγη και ένα μεγάλο κομμάτι επιτύμβιας στήλης, που σώζει την επιγραφή ΔΑΜΑΤΡΙΑ/ΧΑΙΡΕ (αρ. 167, χάρτης 8).

Το 2001 ο Α. Δημόπουλος, Δήμαρχος Κλειτορίας, μου παρέδωσε εντός του Δημοτικού Καταστήματος, παρουσία της αιμνήστου υπομηχανικού της Εφορείας Λ. Σταυροπούλου και των αρχαιοφυλάκων Α. Γουλιάμη και Χ. Τεμπέλη, μερικά αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από τον αρχαίο Κλείτορα και είναι τα εξής:

1. Τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες διαφόρων μεγεθών, μία εκ των οποίων είναι αποκεκρουμένη στο άνω τμήμα της, η μικρότερη δεν φέρει οπή ανάρτησης (εικ. 323).
2. Δύο αγνύθες κωνικού σχήματος, που φέρουν οπή ανάρτησης και η μία εξ αυτών είναι ελλιπής κατά το ήμισυ (εικ. 323).
3. Δύο κομμάτια χειλέων πίθου (εικ. 324).
4. Οκτώ θραύσματα ταινιωτών λαβών, πιθανόν ΥΡΩΜ χρόνων.
5. Τέσσερα όστρακα ανήκοντα σε λαβές κυκλικής διατομής.
6. Όστρακο με στικτή διακόσμηση, που χρονολογείται στα τελευταία τρία τέταρτα του 1^{ου} αι. π.Χ. [Athenian Agora, V 13, πίν. 1, αρ. F 22].
7. Τμήμα ημισφαιρικού κυπέλλου, που χρονολογείται στο τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ.–αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. [Athenian Agora, V 41, πίν. 7, αρ. G 179].
8. Κάτω τμήμα οξυπόθμενου αμφορέα, ΡΩΜ χρόνων.
9. Δύο όστρακα κάθετων ταινιωτών λαβών, εκ των οποίων η μία ανήκει σε αμφορέα και η άλλη σε κρατηροειδές αγγείο, ΡΩΜ χρόνων.
10. Τμήμα λαιμού αμφορέως, πιθανώς των ΥΡΩΜ χρόνων.
11. Όστρακο μαγειρικού σκεύους, που χρονολογείται στον 1^ο αι. μ.Χ.–αρχές 2^{ου} αι.

- μ.Χ. [Athenian Agora, V 42, πίν. 7, αρ. G 194].
12. Όστρακα έξι δακτυλιόσημων βάσεων, πιθανώς των ΡΩΜ χρόνων.
 13. Δύο όστρακα αδιάγνωστα, τα οποία σώζουν διαμπερείς όπές, κακής ποιότητας ηηλού.
 14. Δύο όστρακα που ανήκουν σε λαβές λύχνων.
 15. Όστρακο που ανήκει σε χείλος πινακίου και χρονολογείται στο τέλος του 1^{ου} αι. π.Χ. [Athenian Agora, V 11, πίν. 1, 60, αρ. F 5 αντίστοιχα].
 16. Θραύσμα έξω νεύοντος χείλους, το οποίο ανήκει σε βαθιά λεκάνη και χρονολογείται στο τέλος του 1^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ. [Athenian Agora, V 16, πίν. 2, 72, αρ. F 60 αντίστοιχα].
 17. Όστρακο ταινιωτής λαβής, πιθανόν ΡΩΜ χρόνων.
 18. Όστρακα που ανήκουν σε μεγαρικούς σκύφους.
 19. Όστρακα ΡΩΜ χρόνων, τα οποία φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση, όπως κυματοειδείς γραμμές, παράλληλες ταινίες, τεθλασμένες γραμμές και σιτική διακόσμηση.
 20. Όστρακα ΡΩΜ χρόνων, που ανήκουν σε χυτροειδή αγγεία (τμήματα χειλέων, λαβών, βάσεων).
 21. Τρία όστρακα ανήκοντα σε δακτυλιόσημες βάσεις.
 22. Τρία όστρακα αδιάγνωστα, εκ των οποίων τα δύο φέρουν μελανό γάνωμα.
 23. Όστρακο (εικ. 325) με λογχόσημη ερυθρόμορφη διακόσμηση, που ανήκει σε μεγάλο αγγείο [πρβλ. Athenian Agora VIII, 92, πίν. 33, αρ. 541b, χρονολογούμενο στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. Το κόσμημα του οστράκου είναι χαρακτηριστικό επίσης σε αγγεία της APX περιόδου].
 24. Όστρακα που ανήκουν σε πινάκια και σώζουν ίχνη μελανού και ερυθρού γανώματος.
 25. Χάλκινο νόμισμα Κορίνθου, χρον. 400–300 π.Χ., που φέρει Πήγασο ως εμπροσθότυπο και Τρίαίνα ως οπισθότυπο [πρβλ. BMC, Corinth, 54–55].
 26. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππων Μακεδονίας, χρον. περ. 356–350 π.Χ., φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους με λεοντοκεφαλή δεξιά και ως οπισθότυπο Τρίποδα [πρβλ. SNG, Cor., αρ. 300].
 27. Χάλκινο νόμισμα ανατολικού νομισματοκοπείου, πιθανόν Σάρδεων Λυδίας, Αλεξάνδρου Γ', που χρονολογείται περ. 333–324 π.Χ., φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή με λεοντοκεφαλή δεξιά και ως οπισθότυπο μεταξύ ροπάλου και τόξου η επιγραφή [ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ]. Ως προς τον τύπο πρβλ. SNG, Cor., αρ. 1045.
 28. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ', κοπής Αμφίπολης, που χρονολογείται περ. 328 π.Χ. και αργότερα. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους με λεοντοκεφαλή δεξιά και ως οπισθότυπο την επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ μεταξύ τόξου και ροπάλου. Επάνω επί του πεδίου κεραυνός και κάτω το γράμμα Δ [πρβλ. SNG, Cor., αρ. 1035].
 29. Έξι χάλκινα νομίσματα του Αντίγονου Γονατά, που χρονολογούνται 277–239 π.Χ., φέρουν ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους με λεοντοκεφαλή δ. και ως οπισθότυπο Ιπέα προς τα δ. [πρβλ. SNG, Cor., αρ. 1219–1221 και SNG, Macedonia, πίν. 46, αρ. 994–1000].
 30. Χάλκινο νόμισμα Κορίνθου που χρονολογείται το 17 π.Χ. και κατά τον M. Amandry το έτος 2/1 π.Χ. Φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Αυγούστου δεξιά και την επιγραφή [CAESAR CORINT] και ως οπισθότυπο Γάιος και Λούκιος αντικρυστά, μεταξύ αυτών C.L και γύρω η επιγραφή C SERVILIO CF PRIMO M ANTONIO HIPPARCHO II VIR [SNG, Cor., αρ. 203–204 και M. Amandry, 144, X, XI].
 31. Δύο χάλκινα νομίσματα Φιλίππων Μακεδονίας, με χρονολογία κοπής αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ. Φέρουν ως εμπροσθότυπο Νίκη όρθια, η οποία κρατάει με το δεξί στεφάνι και με το αριστερό κλαδί φοίνικα. Επί του πεδίου VIC AYG. Ως οπισθότυπο τρεις στρατιωτικές σημαίες και η επιγραφή COHOR PRAE PHIL [πρβλ. SNG, Cor., αρ. 306].
 32. Χάλκινο νόμισμα του 4^{ου} αι. μ.Χ. αρκετά φθαρμένο του τύπου VRBS ROMA FELIX [LRBC, πίν. 4, αρ. 82].
 33. Δύο χάλκινα νομίσματα του 4^{ου} αι. μ.Χ., αδιάγνωστα.
 34. Δέκα χάλκινα νομίσματα, πιθανώς ελληνικών πόλεων, κακής διατήρησης.
 35. Δύο χάλκινα νομίσματα επαρχιακής κοπής των ΡΩΜ χρόνων, κακής διατήρησης.
 36. Τέσσερα νομίσματα Ιόνιας Πολιτείας.
 37. Τμήμα αλυσίδας αραριζόμενη από οκτάσημους κρίκους (εικ. 326).
 38. Δύο θραύσματα χάλκινου δακτυλίου (εικ. 326).

39. Χάλκινη περόνη (εικ. 326).
40. Ζεύγος χάλκινων ενωτίων (εικ. 326).
41. Σιδερένια αιχμή δόρατος, φυλλόσχημη (εικ. 326).
42. Θραύσμα μολύβδινου αντικειμένου (εικ. 326).
43. Θραύσμα λαβής ωτογλυφίδος, που σώζει σφαιρικό κομβίο στη κορυφή (εικ. 326).
44. Θραύσμα χάλκινου αντικειμένου (εικ. 326).
45. Δύο τμήματα μολύβδινου ειδωλίου, γυναικείας μορφής (εικ. 327).
46. Θραύσμα χάλκινου αντικειμένου, πιθανόν κλειδιού (εικ. 328).
47. Δύο θραύσματα ανδρικού χάλκινου ειδωλίου. Λείπει η κεφαλή, τα άνω και κάτω άκρα (εικ. 329).
48. Μικρό προχοειδές αγγείο, με επίπεδη βάση και κάθετη ταινιωτή λαβή. Το σώμα του αγγείου όπως και η λαβή είναι διακοσμημένα με επάλληλες μελανές ταινίες. Από τον ώμο του αγγείου και εκατέρωθεν του λαιμού εκφύονται δύο κάθετες ταινιωτές λαβές με την ίδια διακόσμηση (εικ. 330). Πιθανότατα το αγγείο αυτό είναι κατασκευασμένο σε αργό τροχό και χρονολογείται στα πρώιμα ΠΓΕ χρόνια. Η διακόσμηση των επάλληλων ταινιών αποτελεί επιβίωση των εργαστηρίων της υπομυκηναϊκής περιόδου. Οι αμείβοντες στην κάθετη λαβή σε συνδυασμό με τα γραμμίδια απαντώνται σε καλαθόσχημες λαβές σύνθετων αγγείων, καθώς και σε δακτυλιόσχημα της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου [πρβλ. Paradoroulos 1979, εικ. 260d και 263c].

α/α 184

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 321–322. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Κόντρα

ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 547μ.

ΚΑΤΑΛΟΠΑ Κλείτωρ: θέατρο

ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ Liv. 39.36.3–4. Vit. V, 3, 1–2 και 5–8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, II 257–261. Curtius, 376. Bursian, 263–265. Vischer, 478–479. Frazer, 267. IK, 37, 41. Παπανδρέου 1920, 97. Πετριτάκη 1989, 137. Πετριτάκη 1992, 144–146. Πετριτάκη 1996, 81–88. Touchais 1996, 1180. Πίκουλας 1999, 145, υποσ. 23. Πετριτάκη 2001, 117–123, πιν. 13 (4–5). Πετριτάκη 2005, 351–362.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πολύ κοντά στο νότιο σκέλος της οχύρωσης της πόλης βρίσκονται οι χαμηλοί λόφοι της Κόντρας (εικ. 321–322), τη ΒΔ πλευρά των οποίων καταλαμβάνει το αρχαίο θέατρο. Η θέση του είχε επισημανθεί από τους W. M. Leake, J. E. Curtius, G. Frazer και Γ. Παπανδρέου. Μάλιστα ο τελευταίος αναφέρει ότι είχε βρει «λαξευτό κάθισμα θεάτρου». Οι W. Vischer και C. Bursian τοποθετούν στα υψώματα των λόφων της Κόντρας την ακρόπολη του Κλείτωρος. Κατά το Γ. Α. Πίκουλα «οι πύργοι και το τείχος στο λόφο της Κόντρας, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να χαρακτηρισθούν ως ακρόπολη». Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά του Ευθ. Μαστροκώστα προς το Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως (αρ. πρ. 418/27.7.1964) προκύπτει ότι πολλές σειρές εδωλίων του θεάτρου έχουν καταστραφεί, γιατί στον αγρό είχε φυτευθεί άμπελος. Επισημαίνει ότι «... νῦν εἶναι ἐν μέρει ὄρατὸν τμήμα μόνον μιᾶς σειρᾶς ἐδωλίων ἐξ ἄσβεστολίθου ὀλίγον ἄνωτέρω τοῦ μέσου ὕψους τοῦ κοίλου» και ότι ο αγρός πρέπει να απαλλοτριωθεί.

Η Μ. Πετριτάκη από το 1987 έως το 1992 πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές στο χώρο του θεάτρου. Επισημαίνει ότι μετά την εγκατάλειψη του μνημείου ο χώρος καλλιεργήθηκε, με αποτέλεσμα να αναμοχλευτούν τα αρχαιολογικά στρώματα, να παρασυρθούν οι πλίνθοι των εδράνων και να καταστραφεί το δάπεδο της ορχήστρας, έτσι ώστε σήμερα να μην έχουμε πλήρη εικόνα των διαστάσεων και του αρχιτεκτονικού τύπου του μνημείου. Κοντά στην περιοχή του θεάτρου βρήκε έδρανα του κοίλου σε δεύτερη χρήση, κτισμένα σε κτήρια της ίδιας περιόδου [σχ. 55, (2)]. Κατά την ανασκαφεία, ενδεχομένως η αρχική κατασκευή του θεάτρου να ανήκει στον 4^ο αι. π.Χ. και να ήταν σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια των ΕΛΛ χρόνων. Υποστηρίζει ότι εκτός από τις θεατρικές παραστάσεις τα θέατρα εχρησιμοποιούντο και για δημόσιες συγκεντρώσεις πολιτών, ή αντίστοιχες θρησκευτικού χαρακτήρα, παραθέτοντας το στοιχείο ότι ο Κλείτωρ, όπως και η Μεγάλη Πόλη, ως μέλη της Αχαϊκής Συμπολιτείας χρησίμευαν και ως τόποι συνελεύσεων της συμμαχίας. Ο Λίβιος μας μεταφέρει ότι το 184 π.Χ. σύνοδος της Αχαϊκής Συμπολιτείας έλαβε χώρα στον Κλείτορα.

α/α	185
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 331–332. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οικοδομικό υλικό, νομίσματα, τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων, χονδροειδής κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ	22.11.2001, 6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 46.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στο τέλος του 19 ^{ου} αι.–αρχές 20 ^{ού} αι. κατά την καλλιέργεια των αγρών αποκαλύπτονταν οικοδομικό υλικό και νομίσματα, σύμφωνα με το Γ. Παπανδρέου. Κατά την αυτοψία, εντοπίστηκαν τάφοι κιβωτιόσχημοι (εικ. 331) και χονδροειδής αδιάγνωστη κεραμική στη δεξιά πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο χωριό (εικ. 332).

α/α	186
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Νικόλαος
ΧΩΡΙΟ	Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Ν της Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), στην αριστερή/ανατολική πλευρά του δρόμου που οδηγεί από Κλειτορία προς Λευκάσιο (παλ. τοπων. Τσορωτά) και Φίλια, σε απόσταση περίπου 100μ. Ν από το εξωκλήσι του Αγίου Νικολάου. Στην παρεία του δρόμου εντοπίστηκαν μεγάλα κομμάτια κεραμίδων, οι οποίες πιθανότατα αποτελούσαν την κάλυψη κεραμοσκεπούς τάφου, ή τάφων, αφού πλησιόχωρα αυτών βρέθηκε θρυμματισμένο σκελετικό υλικό. Δεν μπορέσαμε να προσδιορίσουμε τον προσανατολισμό του τάφου.

α/α 187

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 333. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος

ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 550μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Θεμέλια πύργου ΥΒΥΖ χρόνων, κατάλοιπα δεξαμενής (:)

ΑΥΤΟΨΙΑ 11.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ 45, 106, 286. ΑΖ, 54. Bon 1969, 403. Μπάλλας, 153–156. Kourelis, 300.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στη δεξιά/νότια όχθη του ποταμού Κλείτορα, ο οποίος διέρχεται από τα Δ προς τα Α της αρχαίας πόλης, υψώνεται κωνοειδής λόφος (**εικ. 333**), ύψους 60μ. περίπου από την πεδιάδα, στην κορυφή του οποίου σώζονται τα θεμέλια πύργου, διαστάσεων 9.60μ. x 8.40μ. x 9.60μ. x 9μ., που είναι κτισμένος από πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Στη Ν πλευρά του σώζεται σε ύψος 3μ. περίπου, στην Α σε 2μ., ενώ οι άλλες πλευρές είναι κρημνισμένες. Το πλάτος κυμαίνεται από 1.20μ./1.30μ. έως και 2μ. Στο κέντρο του πύργου υπάρχει δεξαμενή χωρίς κονίαμα, που χωρίζεται σε δύο μέρη, εκ των οποίων το δυτικό έχει ορατές διαστάσεις 4μ. x 3.15μ..

Ο πύργος ελέγχει το δρόμο που οδηγεί στο Λευκάσιο. Ο Γ. Παπανδρέου, όπως και ο Α. Ι. Μπάλλας, χρονολογούν τα ερείπια αυτά στα ΥΒΥΖ χρόνια. Ο Γ. Παπανδρέου (ΙΚ, 45) τοποθετεί τη θέση σωστά, δηλαδή στα ΝΔ της πόλης, ενώ στη σελίδα 106, γράφει ότι βρίσκεται στα ΝΑ. Στα ΒΑ του πύργου υπάρχει τούρκικο πυργόσπιτο, το οποίο σήμερα κατοικείται από αγροτική οικογένεια της περιοχής.

Ο Παλιόπυργος του Κλείτορος έχει άμεση οπτική επαφή με τις αντίστοιχες ΥΒΥΖ εγκαταστάσεις στους δύο λόφους του Καστελλίου (**αρ. 156, χάρτης 8** και **αρ. 157, χάρτης 8**) στα ΒΔ, στα Δ με το Κάστρο του Τάρταρη, ή Κάστρο του Σοπωτού (**αρ. 237, χάρτης 8**) και στα ΒΑ με τον κατεστραμμένο πύργο της Τουρλάδας (**αρ. 173, χάρτης 8**).

Η περιοχή που εκτείνεται Δ και ΝΔ του λόφου ανήκει στη Μονή των Αγίων Θεοδώρων Φιλίων.

α/α 188

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 334. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Κιβούρια, ή Κουβούκλι

ΧΩΡΙΟ Κλείτωρ [=Κλείτουρας]

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 800μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νομισματικός θησαυρός του 7^{ου} αι. μ.Χ.
ΑΥΤΟΨΙΑ 11.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Α. Μουτζάλη
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Αβραμέα 1983, 61. Πετριτάκη 2005, 351–362. Kourelis, 298.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Δ του σημερινού χωριού Κλείτωρ (**εικ. 334**), σε απόσταση 4.5χλμ. από την αρχαία πόλη. Από τη θέση αυτή προέρχεται θησαυρός 86 χάλκινων νομισμάτων του 7^{ου} αι. μ.Χ., ο οποίος εστάλη το 1933 στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών από τον Υπομοίραρχο Χωροφυλακής Κλειτορίας. Η Μ. Πετριτάκη πιστεύει ότι η εύρεση του θησαυρού καθώς και η παρουσία του τοπωνυμίου Επισκοπή στην περιοχή Κλείτορα – Καστελλίου, αποδεικνύουν πως η ζωή της πόλης του Κλείτορος δεν διακόπτεται, αλλά συνεχίζει μετατοπίζοντας την δραστηριότητά της ως πόλη δυτικότερα, στην περιοχή του σημερινού χωριού Κλείτορα.
 Ο Κ. Kourelis, εκ παραδρομής, αναφέρει ότι ο θησαυρός βρέθηκε ανατολικά του Φραγκοκκλησιού, στην περιοχή του αρχαίου Κλείτορα (**αρ. 170, χάρτης 8**).

α/α 189
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Παλιόνταρα, ή Κολώνες
ΧΩΡΙΟ Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 500μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κλείτωρ: ναός των Διοσκούρων (;), οικοδομικό υλικό ΚΛ (;) και ΥΒΥΖ χρόνων, τάφοι
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ Πανσ. VIII 21, 4
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 44, 46. ΑΖ, 51. Παπανδρέου 1920, 111. Bon 1969, 403. Λάμπρου, 125. Πετριτάκη 1996, 81–88.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα ΝΔ της πόλης, εκτός των τειχών, και στη δεξιά/νότια όχθη του ποταμού Κλείτορα, κοντά στο Γυναικείο Χάνι. Ο Ευθ. Μαστροκώστας (αρ. πρ. 418/27.7.1964 αναφορά του) σημειώνει ότι εδώ και κοντά στην πηγή, που βρίσκεται στο δρόμο Μαζαιϊκών – Δάφνης, «κατάκεινται σφόνδυλοι κίωνων διεσπαρμένοι». Εξαιτίας του άφθονου οικοδομικού υλικού στη θέση αυτή, πολλοί μελετητές τοποθετούν εδώ το ναό των Διοσκούρων. Από εδώ διέρχεται ο δρόμος που οδηγεί στη Δάφνη. Μάλιστα, η περιοχή αυτή αποτελεί μετόχι της Μονής των Αγίων Θεοδώρων Φιλίων. Ο Γ. Παπανδρέου μνημονεύει σπόνδυλους κίωνων και τάφους, στους οποίους μεταξύ άλλων είχαν βρεθεί και «μαχαίρια». Στο οδόστρωμα του δρόμου αναφέρει ότι υπήρχε σπόνδυλος κίονα μήκους 2μ., αλλά τοποθετεί το ναό των Διοσκούρων στην προηγούμενη θέση (βλ. Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς, **αρ. 177, χάρτης 8**).
 Ο Πανσανίας (VIII 21, 4) αναφέρει ότι η πόλη διέθετε και ναό των

Διοσκούρων, με την επίκληση Μεγάλοι Θεοί υπήρχαν και χάλκινα αγάλματά τους. Η απόσταση των τεσσάρων σταδίων ευνοεί την ταύτιση των καταλοίπων της θέσης αυτής με το ναό των Διοσκούρων, αντί της θέσης Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς (**αρ. 177, χάρτης 8**).

α/α	190
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Γρασίδι του Παλιόνταρα
ΧΩΡΙΟ	Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κλείτωρ: οικοδομικό υλικό ΚΛ, ΡΩΜ και ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 46.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για λόφο, ο οποίος βρίσκεται πολύ κοντά στη θέση Παλιόνταρα, ή Κολώνες (αρ. 189, χάρτης 8) και είναι κατάφυτος από λεύκες και καρυδιές. Σε όλο το χώρο υπάρχει διάσπαρτη θρυμματισμένη κεραμική των ΚΛ και των ΡΩΜ χρόνων, εξαιτίας της συνεχούς καλλιέργειας των αγρών, καθώς και οικοδομικό υλικό</p> <p>Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στη θέση αυτή, 20 χρόνια πριν από τη συγγραφή του βιβλίου του ΙΚ, βρέθηκε «έντός λάικκου έξ ὀπτῶν πλίνθων πληθὺς ἀρχαίων νομισμάτων».</p>
α/α	191
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Διάσελο της Τριανταφυλλιάς
ΧΩΡΙΟ	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Νομός Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.465μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	
ΑΥΤΟΨΙΑ	27.3.2007
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Χ. Μαρινόπουλος, Δ. Κόλλιας, Πανσ. Κοντός
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 278. Καραλής, 15. Πίκουλας 1999, 138, 141.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση αυτή οφείλει το όνομά της στην ομώνυμη δεύτερη κορυφή (ύψους 2.078μ.) του βουνού Ντουρντουβάνα (ύψους 2.109μ.). Πρόκειται για ευρύχωρο αυχένα, διαμέσου του οποίου επιτυγχάνεται η επικοινωνία του Κλείτωρος με το Φενεό. Η πρόσβαση στον αυχένα γίνεται από τη δεξιά διασταύρωση του χωματόδρομου που οδηγεί στο Διάσελο του Κυνηγού (αρ. 149, χάρτης 8). Ο χωματόδρομος σταματά στη θέση Έλατος και από εδώ απαιτείται πορεία 10' της ώρας μέχρι το Διάσελο. Ο Γ. Α. Πίκουλας θεωρεί ότι οι αυχένες σε μία ορεινή περιοχή, όπως αυτής της Επαρχίας Καλαβρύτων, αποτελούν «τις διαχρονικές πύλες» του χώρου.</p>

Το Διάσελο της Τριανταφυλλιάς, το Διάσελο του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8**) και το Διάσελο του Αγιο-Λιά (**αρ. 201, χάρτης 8**) αποτελούν τα τρία περάσματα που εξασφάλιζαν την επικοινωνία του Κλείτορος με τον Φενεό. Στη θέση Παλιοχώρι οι ντόπιοι τοποθετούν την αρχαία Λυκουρία. Επίσης, ο γηγενής λόγιος Π. Ροδάκης υποστηρίζει ότι «στο Παλιοχώρι βρίσκεται η αρχαία πόλη και στο διάσελο της Τριανταφυλλιάς ιερό του Ερμή· στον ορεινό όγκο της Ντουρντουβάνας, όπου και η Τριανταφυλλιά, οι Λυκάονες έλεγχαν τα μεταλλεία της περιοχής» [για το θέμα πρβλ. Εφημερίδα *Στύξ*, αρ. φύλλου 9, Δεκέμβριος 2004]. Κατά την αυτοψία στο χώρο δεν εντοπίσαμε αρχαία κατάλοιπα, ούτε κεραμική. Ο Γ. Α. Πίκουλας για τη θέση Παλιοχώρι αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «είναι μία ειδυλιακή λάκκα γεμάτη από λαθρανασκαφικές τομές από εκσκαφέα, χωρίς όμως ευρήματα».

Ο γηγενής Τ. Α. Καραλής, σε μικρό δοκίμιο που έχει εκδώσει το 1972, αναφέρει ότι η θέση Παλιοχώρι κατοικήθηκε στα τέλη του 1700 και για μικρό χρονικό διάστημα, λόγω του περιορισμού των καλλιεργήσιμων εκτάσεων εξαιτίας της υπερχειλίσης της λίμνης του Φενεού. Γρήγορα, όμως, οι κάτοικοι αναγκάστηκαν «να κατέβουν» στη σημερινή Λυκουρία και η ευρύχωρη λάκκα του Παλιοχωρίου χρησιμοποιόταν κατά τους θερινούς μήνες.

α/α	192
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 335. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Αρβανιτόλακκα
ΧΩΡΙΟ	Κλείτωρ [=Κλείτουρας]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	820μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κομμάτια πύθων, χονδροειδής κεραμική, αδιάγνωστη
ΑΥΤΟΨΙΑ	10.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Ι. Χαραλαμπόπουλος, Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται Β/ΒΑ της θέσης Αγία Μαρίνα (αρ. 195, χάρτης 8), στις ΝΑ υπώρειες του Τάρταρη (ύψους 1.425μ.) (εικ. 335). Κατά την αυτοψία εντοπίστηκε μόνον χονδροειδής κεραμική (σποραδικά) και κομμάτια πύθων.
α/α	193
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ξυδιά
ΧΩΡΙΟ	Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	860μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τοίχοι από αργολιθοδομή
ΑΥΤΟΨΙΑ	4.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στις ΒΑ απολήξεις του βουνού Κουκούγελας (ύψους 931μ.), στη δεξιά/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί από την Κλειτορία στο Λευκάσι (παλ. τοπων. Τσορωτά) και Φίλια. Στην ιδιοκτησία Σκάρπα υπάρχουν υπολείμματα τοίχων από αργολιθοδομή.

α/α 194

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 336. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Αγία Παρασκευή

ΧΩΡΙΟ Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 620μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΑ Κομμάτια πήθων και χονδροειδής κεραμική, αδιάγνωστη

ΑΥΤΟΨΙΑ 10.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα Β του χωριού, στη δεξιά/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί από Κλειτορία προς Λευκάσι και Φίλια, όπου και το ομώνυμο εξωκλήσι. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν μεγάλα κομμάτια πήθων και κεραμίδων (**εικ. 336**). Στα δυτικά του εξωκλησιού ρέει ο χειμάρρος της Παναγιάς το Ρέμα, ο οποίος συμβάλλει στον Κλείτορα, ή Ξερόρεμα με κατεύθυνση Ν-Β, και στα Ν του ναυδρίου υψώνεται λόφος που φέρει το όνομα Κάστρο. Οι γέροντες του χωριού μου ανέφεραν ότι εδώ υπήρχε «κάστρο», που κατέφευγαν οι κάτοικοι για την προστασία τους από τους Τούρκους. Άλλοι, όμως, μου ανέφεραν ότι ως Κάστρο χρησιμοποιούνταν το υπερκείμενο του λόφου βουνό Τουρκοβούνι (ύψους 791μ.). Η αυτοψία δεν κατέστη δυνατή στο λόφο Κάστρο, ούτε στο Τουρκοβούνι. Από τη θέση αυτή διερχόταν αρχαία διάνοιξη, η οποία ξεκινούσε από τον Κλείτορα και κατέληγε στις παραλαδώνιες κόμεις.

α/α 195

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 337–340. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Αγία Μαρίνα

ΧΩΡΙΟ Κλείτωρ [=Κλείτουρας]

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 820μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΑ Πίθοι ΓΕ (;) χρόνων, χονδροειδής κεραμική, τάφοι ΠΒΥΖ (;) χρόνων, φυσική δίοδος επικοινωνίας

ΑΥΤΟΨΙΑ 10.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Ι. Χαραλαμπόπουλος, Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα Ν/ΝΔ του χωριού και στις ΝΑ υπώρειες του Τάρταρη (ύψους 1.425μ.) (**εικ. 337**). Από εδώ περισυνελέγη χονδροειδής

κεραμική, όπως τμήματα πύθων, κομμάτια κεραμίδων και δύο όστρακα που ανήκουν σε χείλη αγγείων, αδιάγνωστα (**εικ. 338**). Στο πλάτωμα του εξωκκλησιού εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Α–Δ, πιθανόν των ΠΒΥΖ χρόνων. Στα Δ της θέσης υπάρχει φυσικό πέραςμα (**εικ. 339**), που οδηγεί στη Χόβολη και στην Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό). Το μονοπάτι διέρχεται από τα ΒΑ του εξωκκλησιού με κατεύθυνση προς τα Δ (**εικ. 340**).

α/α	196
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 341. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Σουληνάρια
ΧΩΡΙΟ	Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	800μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Κομμάτια πύθων ΓΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πίκουλας 1999, 144. ΑΡΚΑΔΙΑ, 424.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στον Επαρχιακό δρόμο Φιλίων – Σκοτάνης και στο όριο των δύο κτηματικών περιφερειών, προς τα Α βρίσκεται ο ομώνυμος λόφος, ο οποίος απτελεί την προς Α προέκταση του βουνού Άγιος Αθανάσιος Αμυγδαλιάς (αρ. 277, χάρτης 8). Παραπλεύρως της δεξιάς/βόρειας πλευράς του δρόμου εντοπίστηκαν μεγάλα κομμάτια πύθων (εικ. 341). Επίσης, θραύσματα πύθων υπάρχουν και στα πρανή του λόφου. Περισυνελέγησαν αρκετά κομμάτια πύθων και τμήμα χείλους πιθοειδούς αγγείου. Πλησιόχωρα υπάρχει η ομώνυμη πηγή.
α/α	197
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Παλατάκι, ή Παλάτι
ΧΩΡΙΟ	Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	820μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Οικοδομικό υλικό ΜΤΒΥΖ (;) χρόνων, νομίσματα
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Πίκουλας 1999, 144, υποσ. 21. ΑΡΚΑΔΙΑ, 424.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται Ν/ΝΑ της προηγούμενης θέσης (αρ. 196, χάρτης 8) και Ν της αριστερής/νότιας πλευράς του Επαρχιακού δρόμου Φιλίων – Σκοτάνης. Στην πραγματικότητα συναποτελούν μία θέση. Και σε αυτή τη θέση υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, πιθανότατα των ΜΤΒΥΖ χρόνων. Ο γηγενής Ν. Κόλλιας με πληροφόρησε ότι εδώ παλαιά είχαν βρεθεί «χρυσά νομίσματα».

- α/α** 198
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 342–344. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Παλιοχώρι
ΧΩΡΙΟ Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 860μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Λεπίδα οψιανού (N), κομμάτια πύθων ΓΕ (:), οικοδομικό υλικό ΒΥΖ, ΥΒΥΖ χρόνων. Επιγραφή ΜΤΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πίκουλας 1999, 144, υποσ. 21. ΑΡΚΑΔΙΑ, 424.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στις ΝΑ υπώρειες του Λόφου Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8**) Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα). Στη θέση υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, τοποθετημένο σε αναβαθμούς, και κομμάτια κεραμίδων στέγης των ΥΒΥΖ χρόνων (**εικ. 342–343**), χωρίς να λείπουν και κομμάτια πύθων (**εικ. 344**). Ο Γ. Α. Πίκουλας στη θέση αυτή είχε εντοπίσει λεπίδα και απολεπίσματα οψιανού, ενώ στην παρακείμενη πηγή Σιδερόβρυση εντόπισε εντοιχισμένη «κτητορική» επιγραφή των ΜΤΒΥΖ χρόνων.
Κατά τον Σ. Χριστόπουλο, εδώ πρέπει να ήταν η προγενέστερη θέση του σύγχρονου χωριού Σκοτάνη. Η κεραμική συνίσταται σε κομμάτια κεραμίδων στέγης.
- α/α** 199
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 345–348. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πάνω Βίλα
ΧΩΡΙΟ Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 840μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κεραμική ΠΕ (:), ΡΩΜ, ΥΡΩΜ εποχής, τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων, τοίχοι
ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται ΒΑ των Φιλίων, ΒΔ της Μονής Αγίου Αθανασίου (**αρ. 204, χάρτης 8**) και σε απόσταση 1.5χλμ. περίπου από αυτή. Στο σχηματιζόμενο πλάτωμα του λόφου υπάρχουν κιβωτιόσχημοι τάφοι, με προσανατολισμό Α–Δ, των οποίων σώζονται μόνον τα πλευρικά τοιχώματα, που είναι ασβεστολιθικές πλάκες (**εικ. 345**). Οι διαστάσεις τους είναι 2μ. x 0.60μ. Ανατολικότερα των τάφων και στην ιδιοκτησία Π. Λυμπέρη εντοπίστηκαν τοίχοι και περισυλλεγήσαν αρκετά όστρακα (**εικ. 346**). Μεταξύ αυτών όστρακο επίπεδης βάσης, πιθανώς ΠΕ χρόνων (**εικ. 347**), όστρακα ΡΩΜ χρόνων και μερικά αδιάγνωστα (**εικ. 348**).

- α/α** 200
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 349. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
- ΘΕΣΗ** Άγιος Νικόλαος
- ΧΩΡΙΟ** Φίλια
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Κλειτορίας
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 630μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Κεραμική ΡΩΜ και ΒΥΖ χρόνων, κατάλοιπα και τάφος ΒΥΖ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 4.7.2005
- ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στα Δ του χωριού και σε απόσταση 750–800μ. περίπου από αυτό. Εδώ υπάρχει πηγή, η λεγόμενη Πηγή του Αγίου Νικολάου, η οποία έχει νερό καθόλη τη διάρκεια του έτους. Η θέση είναι κατάλληλη για οικισμό. Περισυνελέγησαν όστρακα, εκ των οποίων τρεις λαβές ΡΩΜ χρόνων και πολλά κομμάτια πίθων (**εικ. 349**). Από το αρχείο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά (αρ. πρ. 670/24.10.1946) του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειροπούλου, προκύπτει ότι είχε εντοπίσει στη θέση αυτή ερείπια ΒΥΖ χρόνων και τάφο της ίδιας εποχής. Ο γηγενής Ν. Κόλλιας μου ανέφερε ότι το σημερινό εκκλησάκι βρισκόταν λίγο δυτικότερα, εκεί που σήμερα είναι η πηγή και το νερό ανάβλυζε μέσα σε αυτό.
- α/α** 201
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 350.Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
- ΘΕΣΗ** Διάσελο του Αγιο-Λιά
- ΧΩΡΙΟ** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Κλειτορίας
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Νομός Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 1.210μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Αρχαία διάνοιξη, οχυρό ΥΒΥΖ περιόδου
- ΑΥΤΟΨΙΑ** Συχνές αυτοψίες
- ΟΔΗΓΟΣ** Α. Γουλιάμη, Δ. Κόλλιας, Π. Κόντος
- ΠΗΓΕΣ** Πaus. VIII 19, 4–20, 1.
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Καραλής, 15–17, 20. Πίκουλας 1999, 142. ΑΡΚΑΔΙΑ, 422.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Βρίσκεται στα Α του χωριού Λυκουρία και αποτελεί το νοτιότερο τρίτο πέρασμα επικοινωνίας του Κλείτορος με το Φενεό (**εικ. 350**). Από τη θέση αυτή διέρχεται και ο σύγχρονος δρόμος που οδηγεί στα Καλύβια Φενεού. Ο Πausανίας αναφέρει: Αὕτη δὲ ἡ ὁδὸς ἄγει μὲν ἐς Κλείτορα, καθήκει δὲ παρὰ τοῦ Ἡρακλέους τὸ ἔργον, ὃ τῶ ποταμῶ ῥεῦμα ἐποίησεν εἶναι τῶ Ἄροανίῳ. Παρὰ τοῦτο ἡ ὁδὸς κάτεισιν ἐπὶ χωρίον Λυκουρίαν, καὶ ἔστι φενεάταις ἢ Λυκουρία πρὸς Κλείτορίους ὄροι τῆς γῆς (VIII 19, 4). Ο Γ. Α. Πίκουλας πιστεύει ότι από εδώ ο δρόμος είναι πιο ομαλός σε σχέση με τα δυο περάσματα που βρίσκονται βορειότερα, το Διάσελο του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8**) και το Διάσελο της Τριανταφυλλιάς (**αρ. 191, χάρτης 8**), αφού πρόκειται για το χαμηλότερο υψομετρικά αυχένα

και, παρόλο που ο δρόμος είναι «κυκλοτερής», πιθανότατα να ήταν και ο πιο σύντομος. Το ότι από εδώ γινόταν η διέλευση της οδού αποδεικνύεται από την αρματοροχιά που εντόπισε στη θέση Χελωνοσπηλιά (**αρ. 208, χάρτης 8**).

Μετά το διάσελο του Αγιο-Λιά και σε απόσταση περίπου 400μ. από αυτό, στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί στα Καλύβια (αρχ. Φενεός) Φενεού, εντοπίσαμε αρκετές εισόδους σπηλαίων και ο οδηγός μας Πανσανίας Κόντος μου ανέφερε ότι η περιοχή ονομάζεται Στραβοδιάσελο.

Μετά από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ, στο φάκελλο ΛΥΚΟΥΡΙΑ βρέθηκε 12σέλιδη έκθεση των ερευνητών Κ. Καρνασιώτη και Γ. Φερεντίνου του Πανεπιστημίου Πατρών του Τμήματος Γεωλογίας, Εργαστηρίου Θαλάσσιας Γεωλογίας και Φυσικής Ωκεανογραφίας, η οποία αποστέλλεται στον Υπουργό Πολιτισμού Ε. Βενιζέλο, κοινοποιείται στον Υπουργό Επικρατείας Μ. Παπαϊωάννου και στην Προϊσταμένη της Εφορείας Σπηλαιολογίας Βιβή Βασιλοπούλου. Οι παραπάνω ερευνητές μεταξύ άλλων αναφέρουν ότι «στην περιοχή Στραβοδιάσελο υπάρχουν πολλές εισοδοί σπηλαίων με σταλακτικό διάκοσμο, οι οποίες εκτείνονται και στην κατωφέρεια, προς την κοιλάδα του Φενεού. Από μαρτυρίες κτηνοτρόφων συνάγεται ότι ενδεχομένως κάποιες από αυτές είχαν λατρευτικό χαρακτήρα. Μας ανέφεραν ότι κάθε φορά που απομακρύνουν τα ποίμνιά τους μαζεύουν σπασμένα «τσουκάλια και κεραμιδάκια». Ορισμένα σπήλαια τα έχει ερευνήσει η Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία και μάλιστα πληροφορηθήκαμε ότι έχει κατέλθει σε βάθος μέχρι τα 100μ. Προτείνουμε τη καταγραφή τους ... και με την ευκαιρία θα πρέπει να εντοπισθεί και το σπήλαιο των Προϊτίδων που κατά τον Περιηγητή, βρίσκεται υψομετρικά άνω των Λουσών».

Στα δυτικά του διασέλου στις βόρειες υπώρειες του όρους Σαϊτά και στο σημερινό λιβάδι Λάκκες Σαϊτά, όπου και το εξωκλήσι του Σωτήρος, του δημοτικού διαμερίσματος Λυκουρία, οι γηγενείς Π. Κόντος και Αθ. Σβίγκος μου ανέφεραν ότι στη θέση υπάρχουν αρχαιότητες. Όμως, κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα, ούτε κεραμική και ο χώρος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε στα Νεώτερα χρόνια από τους ποιμένες.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Επίσης, στα Δ του διασέλου και στις νότιες υπώρειες του όρους Κλάπα, μου ανέφεραν ότι στο πρόβουνο με το όνομα Κάστρο υπάρχουν «δύο πολεμίστρες βυζαντινές που σώζονται σε ύψος». Πιθανόν να πρόκειται για οχυρό των ΥΒΥΖ χρόνων. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία.

α/α	202
ΕΠΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 351. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ράχη Μπραΐμη
ΧΩΡΙΟ	Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι ΠΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	4.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η θέση βρίσκεται στα Δ του χωριού, σε απόσταση 650μ. περίπου από αυτό και αποτελεί την προς Ν προέκταση της θέσης Άγιος Νικόλαος (αρ. 200, χάρτης 8). Στην ιδιοκτησία Διαμαντόπουλου, ή Μανίκα υπάρχει καλύβα, στο κάτω μέρος της οποίας και στην ανωδομή της οι λίθοι είναι λειασμένοι και στους αρμούς τους υπάρχουν ίχνη κονιάματος. Πρόκειται για υλικό σε δεύτερη χρήση. Δεν εντοπίστηκε κεραμική.

Λίγο ανατολικότερα της παραπάνω ιδιοκτησίας εντοπίστηκαν στο μονοπάτι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Α-Δ, πιθανόν ΠΒΥΖ χρόνων (εικ. 351). Ο Ν. Κόλλιας, κάτοικος Φιλίων, μου ανέφερε ότι στο παρελθόν, κατά την άρωση των αγρών στην περιοχή, είχαν βρεθεί τάφοι «φτωχικοί».

α/α 203

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Βαρικά

ΧΩΡΙΟ Φίλια

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 700μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Βρίσκεται στα Ν/ΝΔ του οικισμού Άγιοι Θεόδωροι, Δ του χωριού. Ο Ν. Κόλλιας με πληροφόρησε ότι και στη θέση αυτή είχαν βρεθεί παλαιά πολλά νομίσματα. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα, ούτε κεραμική.

α/α 204

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Μονή Αγίου Αθανασίου

ΧΩΡΙΟ Φίλια

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 926μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Εντοιχισμένη επιγραφή ΡΩΜ χρόνων. Μονή ΜΤΒΥΖ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΙΚ, 329. ΚΕ, 272, 274–276. ΙΓ V2, 369B. Αργυρόπουλος, 145–150. Πίκουλας 1981, 107–113, πίν. 1–2. Πίκουλας 1985, 85–91. Πετριτάκη 1996, 81–88. ΑΡΚΑΔΙΑ, 79–87 και 157–158.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Η Μονή του Αγίου Αθανασίου βρίσκεται στα Α του χωριού Φίλια, στις ΝΔ υπώρειες του βουνού Αγία Τριάδα (ύψους 1.114μ.), το οποίο σήμερα ονομάζεται Θισβέτιο. Στη νότια πλευρά του καθολικού της Μονής, είναι

εντοιχισμένα δύο θραύσματα επιγραφής, η οποία έχει χρησιμοποιηθεί ως παραστάδα του ενός εκ των τριών παραθύρων της. Θεωρείται ότι προέρχεται από την πόλη του Κλείτορος. Μνεία της επιγραφής γίνεται από τον Γ. Παπανδρέου και τον Θ. Αργυρόπουλο.

Η επιγραφή (το ένα θραύσμα) περιλαμβάνεται στις IG V2, 369B [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης]. Τα δύο θραύσματα επαναδημοσίευσε ο Γ. Α. Πίκουλας, ο οποίος και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο κατάλογος είναι πιθανότατα εφηβικός και υποδεικνύει την ύπαρξη Γυμνασίου στον Κλείτορα. Για τη χρονολόγηση προτείνει ως *terminus post quem* το 212 μ.Χ.

[Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς ιδρύθηκε η Μονή. Ο Θ. Αργυρόπουλος αναφέρει ότι αρχικά είχε ιδρυθεί στο λόφο του Αγίου Αθανασίου του χωριού Αμυγδαλιά (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), στον οποίο τοποθετείται ο ναός της Κορίας Αθηνάς, σύμφωνα με τη διαβεβαίωση του καθηγουμένου της Μονής της Αγίας Λαύρας Πολυκάρπου Παΐκου, που είχε διατελέσει και μοναχός στη Μονή Αγίου Αθανασίου. Επιπλέον, για ποιο λόγο μεταφέρθηκε στο χώρο που βρίσκεται σήμερα, δεν είναι γνωστό. Πιθανόν το ανώμαλο έδαφος του λόφου να ήταν ο λόγος αλλαγής της θέσης της Μονής, όπως αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου. Επάνω από την κύρια είσοδο της Μονής είναι εντοιχισμένος λίθος, στον οποίον αναγράφεται η χρονολογία 1763, που πιθανότατα θα είναι ο χρόνος αποπεράτωσης των εργασιών. Μεταξύ μάλιστα των ετών 1652–1653 ο Πατριάρχης Παΐσιος Α΄ απένειμε την πατριαρχιακή και σταυροπηγιακή αξία στη Μονή και ο Θ. Αργυρόπουλος θεωρεί ότι, πιθανόν, κατά την περίοδο αυτή να μεταφέρθηκε στο χωριό Φίλια].

α/α 205

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 352. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελι

ΧΩΡΙΟ Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 640μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κατάλοιπα τοίχων ΒΥΖ εποχής, σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου

ΑΥΤΟΨΙΑ 22.10.2004

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας, Γ. Ροδάκης

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από το αρ. πρ. 207/20.4.1964, προκύπτει ότι στη θέση αυτή, η οποία βρίσκεται στα Ν/ΝΔ του χωριού Λυκουρία και στην αριστερή/νότια όχθη του ρέματος Γκούρα, ο Π. Μπράβος κατά τη διάρκεια άροσης του αγρού του σε βάθος 0.50μ. από την επιφάνεια του εδάφους είχε εντοπίσει «τοιχοποιϊαν». Κατά την πραγματοποιηθείσα αυτοψία ο Έφορος Αρχαιοτήτων Ευθ. Μαστροκόστας αναφέρει ότι πρόκειται για τοίχο μεγάλου οικοδομήματος, ο οποίος ήταν καλυμένος «... δι' έγχρώμου κονιάματος» και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, τα οποία με εντολή του καταχώθηκαν. Μετά από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ προκύπτει ότι με το αρ. πρ. 393/23.07.1964 έγγραφο προς το ΥΠΕΠΘ ο Ευθ. Μαστροκόστας ζητεί να πραγματοποιηθεί αυτοψία στην παραπάνω θέση από τον αρμόδιο Έφορο Αρχαιοτήτων Π. Λαζαρίδη και σε περίπτωση

κωλύματος αυτού από τον Δ. Πάλλα (πρβλ. θέση **αρ. 58, χάρτης 6**).

Κατά την αυτοψία σε όλη την έκταση της θέσης αυτής (**εικ. 352**) δεν εντοπίστηκε κεραμική, παρά μόνον πέτρες με δουλεμένη την επιφάνεια, που σχηματίζουν αναλημματικούς τοίχους και οι χωρικοί ονομάζουν «δέματα».

Λίγο ανατολικότερα της θέσης, συναντήσαμε την τοποθεσία με το μικροτοπωνύμιο Χόβα, η οποία στην πραγματικότητα αποτελεί προέκταση της πρώτης. Οι γηγενείς του χωριού Π. Κόντος και Αθ. Σβίγκος μου ανέφεραν ότι «η τοποθεσία χρησίμευε ως καταφύγιο των κατοίκων της Λυκούριας κατά τις επιδρομές των Τούρκων». Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν τοίχοι χωρίς συνδετικό υλικό, πρόχειρης κατασκευής, οι οποίοι αποτελούσαν αναλήμματα μεταξύ των ιδιοκτησιών. Μάλιστα σε έναν εντοπίσαμε και δύο λίθους από πωρόλιθο, πέτρωμα που δεν παρατηρείται στην περιοχή. Το ίδιο πέτρωμα συναντήσαμε και στη θέση Ράχη του Πύργου (**αρ. 207, χάρτης 8**). Οι προαναφερθέντες κάτοικοι μου ανέφεραν ότι ο τοίχος με τους λίθους από πωρόλιθο ανήκει σε «ταφικό κτίσμα». Εδώ πρέπει να υπήρξε κάποιος οικισμός, ο οποίος υδρεύετο από την ομώνυμη πηγή Χόβα. Δεν βρέθηκε κεραμική. Στα ανατολικά της περιοχής Χόβα υπάρχει το διάσελο Στα Λούκια, διαμέσου του οποίου διέρχεται μονοπάτι που οδηγεί στην Κώμη και το χωριό Χωτούσσα (αρχ. Καφυαί). Πιθανόν, αυτό το πέρασμα να χρησιμοποιήθηκε και στην αρχαιότητα ως «σύντομη διαδρομή».

α/α 206

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 353–359. Σχ. 56. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Κάτω Νίστα

ΧΩΡΙΟ Λυκούρια [=Λυκούρι, Λυκούρια]

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Νομός Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 620μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Θεμέλια ΡΩΜ τοίχων, κεραμική ΑΡΧ, ΚΛ και ΡΩΜ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 22.10.2004

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Καραλής, 16–17.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα ΝΔ της προηγούμενης θέσης (**αρ. 205, χάρτης 8**). Στα Β πρανή των Νταραϊικών βουνών και ανατολικά της οικίας Δ. Κοντογιάννη, σε απόσταση 150–200μ. από αυτήν εντοπίστηκε μεγάλο όρυγμα από λαθρανασκαφή. Στις παρειές του είναι ορατά κομμάτια κεραμίδων στέγης (**εικ. 353**), πλίνθοι τετράγωνης κάτοψης, διαστάσεων 0.30 x 0.31μ. x 0.04μ. (**εικ. 354–355**) και τμήματα τοίχων (**εικ. 356**). Ένα τμήμα τοίχου είναι δομημένο με οπτόπλινθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται κονίαμα «κουρασάνι ερυθρού χρώματος» πάχους 0.05μ. (**εικ. 357**). Πρόκειται για εγκατάσταση των ΡΩΜ χρόνων και μάλιστα παρόδια, αφού από τη θέση διέρχεται ο δρόμος που ξεκινούσε από τους Λουσούς και τον Κλείτορα και οδηγούσε στη Φενεό. Το άφθονο νερό και η καλλιεργήσιμη γη είναι ιδανικός τόπος για αγροτικό οικισμό. Μεταξύ των οστράκων βρέθηκε θραύσμα χείλους προχοειδούς αγγείου (**εικ. 358**), που χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XII 351, πίν. 75, αρ. 1633–1643], θραύσμα πιθοειδούς αγγείου, όστρακο έξω νεύοντος χείλους κλειστού αγγείου (**σχ. 56**),

χρονολογούμενο στα 425–400 π.Χ. [ως προς τον τύπο του χείλους πρβλ. Athenian Agora, XII 337, αρ. 1450, πίν. 60 και 356, αρ. 1710, πίν. 79]. Τα όστρακα δεν είναι χαρακτηριστικά, όμως οι τύποι τους καλύπτουν το χρονολογικό φάσμα από τον 6^ο αι. π.Χ. έως τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ ορισμένα ανήκουν στη ΡΩΜ εποχή (**εικ. 359**). Λίγο νοτιότερα υπάρχει ακόμη και σήμερα πηγή με το όνομα Πηγή του Κάτω Νίστα, που ασφαλώς θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της εγκατάστασης.

Στην ίδια θέση εντοπίζεται και ο οικισμός Νίστα, ο οποίος αποτέλεσε έναν από τους οικισμούς που κατέλαβαν οι άνθρωποι, όταν κατέβηκαν από το Παλιοχώρι.

α/α	207
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 360–366. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Ράχη του Πύργου
ΧΩΡΙΟ	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Τοίχοι άγνωστης εποχής. Οικοδομικά λείψανα ΥΒΥΖ (;) χρόνων, αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ	22.10.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 76. ΚΕ, 12–13. Καραλής, 16–17, 20.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για επιμήκη λόφο, που βρίσκεται στα ΝΔ του χωριού Λυκουρία, ο οποίος σχηματίζει πλάτωμα στην κορυφή του (εικ. 360). Στη δυτική απόληξή του δημιουργούνται τρία επάλληλα επίπεδα, ύψους 1.50μ.–2μ. το καθένα. Στο δεύτερο επίπεδο της νότιας πλευράς του εντοπίστηκε πύργος (;) τετράγωνης κάτοψης, με τοίχους πάχους 0.70μ. και συνδετικό υλικό ισχυρό κονίαμα (εικ. 361). Στο εσωτερικό της τετράγωνης κατασκευής είχε γίνει λαθρανασκαφή. Στο ανώτερο πλάτωμα εντοπίστηκε γωνία τοίχων μήκους 6μ. περίπου ο καθένας, ύψους 0.80μ. και πλάτους 0.55–0.60μ. (εικ. 362). Είναι κτισμένοι από πέτρες μετρίου και μεσαίου μεγέθους και συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Κατά την αυτοψία βρέθηκε αδιάγνωστη κεραμική. Στις Α και ΝΑ υπώρειες του ίδιου λόφου υπάρχουν τοίχοι χωρίς συνδετικό υλικό, που μοιάζουν με αναλήμματα, οι λίθοι των οποίων είναι αρκετά δουλεμένοι και είναι από πόρο (εικ. 363–365). Η κεραμική που περισυνελέγη είναι εντελώς εφθαρμένη και ως εκ τούτου αδιάγνωστη. Από το δυτικό άκρο του λόφου είναι ορατό το πέρασμα της αρχαίας διαδρομής, το οποίο ακολουθεί ο νεώτερος δρόμος (εικ. 366). Ο Γ. Παπανδρέου (ΙΚ, 76) αναφέρει ότι: «... ό υπεράνω τῆς πηγῆς ἀπόκρημνος βραχώδης λόφος ποῦ ὀνομάζεται Ράχη τοῦ Πύργου, ὡς δὲ γραῖα τις ἐν Παγκρατίῳ ἐνθυμείται, ἐλέγετο παλαιότερον ὑπὸ Παγκρατιανῶν, Λευκάσιον». Στα Α/ΒΑ της θέσης, στην ευρύτερη περιοχή της και στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο χωριό Λυκουρία, υψώνεται ο γήλοφος Μαγούλα, στις ΝΔ υπώρειες του οποίου βρίσκεται το τοπωνύμιο Παλαιόσπιτα, ή Παλιόσπιτα. Στην κορυφή του λόφου υπάρχει το εξωκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου. Στο χώρο υπάρχουν

διάσπαρτοι λίθοι, μεσαίου κυρίως μεγέθους και αρκετά λειασμένοι, οι οποίοι πιθανόν να αποτελούσαν θεμέλια πρόχειρων καλυβών των ποιμένων της περιοχής.

α/α	208
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 367–369. Σχ. 57–59. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Χελωνοσπηλιά
ΧΩΡΙΟ	Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Νομός Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	500μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Όστρακα NN, ΠΕ, ΜΕ εποχής, παρόδιο ιερό, τμήμα αρχαίου δρόμου με αρματροχιά, πήλινα ειδώλια
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.10.2004
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 76. ΚΕ, 281. Παπαχατζής 1980, 250, υποσ. 2. Σάμψων 1997, 365. Πίκουλας 1999, 142, υποσ. 14. ΑΡΚΑΔΙΑ, 422. Πετρόπουλος 2004, 37. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για μικρό βραχώδες έξαρμα ύψους περίπου 35μ., το οποίο ελέγχει την κοιλάδα του Λάδωνος στα Ν (εικ. 367) και τον κάτω ρου του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού. Στα ΒΔ είναι ορατός ο «αυλών», που οδηγεί στον Κλείτορα (εικ. 368). Ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε δίπλα στο γεφύρι αρματροχιά, που είχε μήκος 2μ. Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ (αρ. πρ. 1269/20.08.1975) επισημαίνεται η παρουσία οστράκων αγγείων και όχι κτηριακών καταλοίπων. Κατά τη διάνοιξη τάφρου για τοποθέτηση αλεξικέρανου, με σκοπό την προστασία του εκεί χάλκινου αγάλματος της Ελευθερίας, βρέθηκαν ακέφαλο πήλινο ειδώλιο και 42 κομμάτια διαφόρων μεγεθών άλλων ειδωλίων, τα οποία παρεδόθησαν από τον Κ. Ι. Ντακόλια στο Αστυνομικό Τμήμα της Κλειτορίας (το πρωτόκολλο παραλαβής-παράδοσης συνετάγη στις 14.09.1971). Από το αρ. πρ. 1554/22.9.1971 έγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ προς το Αστυνομικό Τμήμα Κλειτορίας, προκύπτει ότι τα ευρήματα εισήχθησαν στο Μουσείο Πατρών «... συσχετισθέντα με έτερα άτινα συνελέγησαν επί τόπου υπό τοῦ ὑπογράφοντος». Κατόπιν ενδελεχούς ελέγχου των βιβλίων καταγραφής και του Βιβλίου Εισαγωγής Αντικειμένων του Μουσείου Πατρών δεν κατέστη δυνατή η ταυτοποίησή τους.</p> <p>Ο Αδ. Σάμψων βρήκε όστρακα άβαφα της NN και θραύσματα πιθοειδών αγγείων, που φέρουν σχοινοειδή διακόσμηση και ανήκουν στην ΠΕ περίοδο.</p> <p>Σε αυτοψία που πραγματοποιήσαμε δεν διαπιστώθηκαν κτηριακά λείψανα και περισυνελέγησαν όστρακα διαφόρων εποχών. Συγκεκριμένα βρέθηκαν: θραύσμα επίπεδης βάσης χονδροειδούς αγγείου (εικ. 369α, σχ. 57) της NN Ιβ [πρβλ. Σάμψων 1997, 199, σχ. 57, εικ. 186], ωτόσχημη λαβή ΠΕ/ΜΕ χρόνων (εικ. 369β), όστρακο Ν εποχής (εικ. 369γ, σχ. 58) με εγχάρακτη διακόσμηση [πρβλ. Σάμψων, 1997, 235–236], τμήμα ταινιωτής λαβής μινύου αγγείου (εικ. 369δ, σχ. 59) του τέλους της ΜΕ περιόδου [πρβλ. Athenian Agora, XIII 76, πίν. 18, αρ. 273], θραύσμα δακτυλιόσχημης βάσης μεσαίου ύψους φθαρμένο της NN Ιβ [πρβλ. Σάμψων 1997, 201, σχ. 56] και τα υπόλοιπα είναι αδιάγνωστα.</p>

α/α 209
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 370. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πηγές του Λάδωνα
ΧΩΡΙΟ Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια]
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Νομός Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ 22.10.2004
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ Στράβ. VIII 8, 4 = C 389. Πaus. VIII 20, 1.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, II 266. Καραλής, 16–17. Baladié, 99. Παπαχατζής 1980, 250–252.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στο ακίνητο ιδιοκτησίας Γ. Β. Καραχάλιου, που βρίσκεται παραπλεύρως της αριστερής/νότιας όχθης του ποταμού Λάδωνος (**εικ. 370**), υπάρχει άφθονη εφθαρμένη λεπτή κεραμική και θραύσματα κεραμίδων στέγης. Ανατολικά των πηγών του ποταμού βρίσκεται μικρό οροπέδιο με την ονομασία Λιάβα, το οποίο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γηραιότερων της περιοχής, κατοικούνταν πιθανόν κατά τα Νεώτερα χρόνια και αποτελούσε κάποιο συνοικισμό του χωριού Λυκουρία. Δεν εντοπίστηκαν τοίχοι ούτε κεραμική.

α/α 210
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 371–372. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες
ΧΩΡΙΟ Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Καλύβια
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 400μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λαβές αγγείων ΡΩΜ εποχής, κεραμική ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας, Α. Δαφαλιάς
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Δ του οικισμού Καλύβια (**εικ. 371**). Περισυνελέγη κεραμική, η οποία είναι εφθαρμένη, πιθανόν των ΥΒΥΖ χρόνων. Μεταξύ των οστράκων υπάρχουν και πέντε λαβές ταινιωτές, ΡΩΜ εποχής (**εικ. 372**).

α/α 211
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 373–374. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ
ΧΩΡΙΟ Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κυνηγάρης
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 480μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Αδιάγνωστη κεραμική, κομμάτια κεραμίδων στέγης
ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Βρίσκεται N/NA των Φιλίων και πρόκειται για μικρή κοιλάδα, που διαρρέεται από τον Λάδωνα ποταμό (**εικ. 373**). Στη δεξιά/βόρεια όχθη του ποταμού υψώνεται ο λόφος Κουτρομπούφη (**εικ. 374**) και στην αριστερή/νότια όχθη το βουνό Κάστρο, που ανήκει στην κτηματική περιφέρεια του Παγκρατίου. Ο λόφος Κάστρο παραρρέεται από τον ποταμό Λάδωνα. Στα καλλιεργήσιμα αγροτεμάχια βρίσκονται σποραδικά κομμάτια χονδροειδούς αδιάγνωστης κεραμικής, καθώς και κεραμίδες στέγης. Οι κάτοικοι πιστεύουν ότι το όνομα της θέσης παραπέμπει στο μύθο της Κερυνίτιδος Ελάφου.
 Ο γηγενής Ν. Κόλλιας με πληροφόρησε ότι το 1930, κατά τη διάνοιξη αρδευτικής αύλακος, βρέθηκαν «αντικείμενα αρχαίων τάφων».
- α/α** 212
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πύργος
ΧΩΡΙΟ Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Καλύβια
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 568μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κατάλοιπα κυκλικού πύργου ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας, Α. Δαφαλιάς
ΠΗΓΕΣ
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Βρίσκεται στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου, που οδηγεί στα Φιλαίικα Καλύβια και τα Φίλια. Πρόκειται για μικρό έξαρμα γης, διαμέτρου 5μ. περίπου, στην ιδιοκτησία Α. Δαφαλιά. Στο πλάτωμα υπάρχει κρημνισμένο οικοδομικό υλικό, που προέρχεται από κυκλικής κάτοψης κτήριο, πιθανόν πύργο. Κατά την αυτοψία δεν βρέθηκαν όστρακα.
- α/α** 213
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 375–377. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Λουτρό, ή Λούστρα
ΧΩΡΙΟ Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Καλύβια
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 500μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λείψανα ΜΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας, Α. Δαφαλιάς
ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Βρίσκεται στα Δ της θέσης Πύργος (**αρ. 212, χάρτης 8**), όπου και η ομόνυμη πηγή. Σώζονται θεμέλια τοίχων, που ανήκουν σε εγκατάσταση των ΜΒΥΖ χρόνων (**εικ. 375**). Σε όλο το χώρο υπάρχουν αρκετά θραύσματα κεραμίδων στέγης (**εικ. 376–377**).

α/α 214

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 378. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Χάνια

ΧΩΡΙΟ Φίλια

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 450μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Ταφικός πίθος ΓΕ (;) χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 22.8.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Από το αρχείο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά του αρχαιοφύλακα Αλεξανδρόπουλου (αρ. πρ. 1873/12.11.1975) προκύπτει ότι στη θέση αυτή είχε εντοπισθεί ταφικός πίθος ΓΕ χρόνων: «Όταν έκανα αυτοψία, οί κάτοικοι με πληροφορήσαν ότι τὸ κιούπι περιείχε ἕνα βελονάκι, ἦταν χωμάτινο καὶ τὸ κατέστρεψαν γιατί τὸ θεώρησαν ἄνευ ἀξίας». Πιθανόν με τη λέξη «βελονάκι» εννοεί την περόνη (**εικ. 378**). Το εύρημα, μήκους 0.141μ., (αρ. κατ. 1900 ΜΜΠ), αποτελεί ένδειξη για την παρουσία νεκροταφείου στη συγκεκριμένη θέση των ΓΕ χρόνων. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν κομμάτια πύθων.

Ο Ν. Κόλλιας μου ανέφερε ότι παλαιότερα στα Φιλαίικα Χάνια «θυμόταν μωσαϊκό δάπεδο», το οποίο με τον καιρό εξαφανίστηκε.

α/α 215

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Κλήμα του Πausανία

ΧΩΡΙΟ Παγκράτιον

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Σελλά

ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 500μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Λιγιστά κεραμίδια στέγης ΜΤΒΥΖ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 5.12.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Παπαχατζής 1980, 252, υποσ. 1. Λεξικό 2001, 418, 3729.

Πολύ κοντά στη συμβολή των ποταμών Αροανίου και Λάδωνος και αριστερά/νότια της Επαρχιακής οδού Κλειτορίας – Τριπόλεως υπάρχει μεγάλο «Κλήμα», το οποίο σήμερα όλοι γνωρίζουν ως «Κλήμα του Πausανία».

Στη θέση που βρίσκεται το «Κλήμα», υπάρχει και το εξωκλήσι του Αγίου

Νικολάου, γύρω από το οποίο υπάρχουν θραύσματα κεραμίδων στέγης των ΜΤΒΥΖ χρόνων.

α/α	216
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κόστρες
ΧΩΡΙΟ	Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Σπόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων ΡΩΜ χρόνων, κεραμική αδιάγνωστη και τοίχοι πρόχειρης κατασκευής
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 149, 154.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στο Φιλαϊκό κάμπο, λίγο πριν από τη συμβολή των ποταμών Λάδωνος και Τράγου. Μεταξύ των δύο ποταμών υψώνεται λόφος πετρώδης, με χαμηλή βλάστηση, στον οποίο βρίσκονται τοίχοι ευτελούς κατασκευής. Ο Γ. Παπανδρέου κάνει μνεία για «σπόνδυλους κίωνων αρραβδώτων και αρχαϊκών έξ ασβεστολίθου ανεχώσθησαν». Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, τα οποία όμως είναι εφθαρμένα. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στη θέση αυτή την παραλαδώνια κώμη Μεσοβόα. Εδώ βρίσκεται και το μονότοξο γεφύρι του Λάδωνος, το οποίο σύμφωνα με την παράδοση κτίστηκε το 1512 από τον Γ. Τσερνοτάμπεη, ο οποίος στη θέση Τρούπα (αρ. 279, χάρτης 8) είχε βρει θησαυρό αρχαίων νομισμάτων, τα οποία παρέδωσε στον Σουλτάνο Σελήμ Γ', και ο τελευταίος ως ανταμοιβή του έδωσε τον τίτλο του Μπέη και του παραχώρησε γαίες στην Ηλεία, την Αχαΐα και τη Μεσσηνία.

α/α	217
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Πάτρες, ή Ρίζα Αμπέλια
ΧΩΡΙΟ	Παγκράτιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	460μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τμήματα τοίχων από αργολιθοδομή
ΑΥΤΟΨΙΑ	22.8.2003
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Τη θέση διχοτομεί η Επαρχιακή οδός Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111) και βρίσκεται στα Δ της προηγούμενης θέσης (αρ. 216, χάρτης 8). Από αναφορά του φύλακα Αρχαιοτήτων Κ. Αλεξανδρόπουλου (αρ. πρ. 2762/25.06.1984) προκύπτει ότι υπάρχουν αρχαία κτήρια. Μετά από αυτοψία διαπιστώθηκε ότι τα προαναφερθέντα κατάλοιπα ανήκουν σε τοίχους από αργολιθοδομή, ενώ δεν εντοπίστηκε κεραμική.

α/α 218
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ
ΧΩΡΙΟ Φίλια
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Καλύβια
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 420μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τάφοι και κεραμική ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 22.8.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Αλεξοπούλου 2005β, 296.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111) και έναντι της οικίας Σταθούλια, κατά τη διάνοιξη αρδευτικού αύλακος, σε βάθος 1.50μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της σύγχρονης οδού ερευνήθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, ακτέριστοι με προσανατολισμό Β–Ν. Τα λίγα όστρακα που περισυνελέγησαν χρονολογούνται στους ΡΩΜ χρόνους.

α/α 219
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 379–380. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Συκιές
ΧΩΡΙΟ Παγκράτιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 820μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τάφοι, όστρακα ΠΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 5.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Π. Βλαγκόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Β/ΒΑ του χωριού στις Ν υπώρειες του λόγου Κοκκινόβραχος (ύψους 936μ.). Ο Σύλλογος Παγκρατιωτών Καλαβρυτινών με την επωνυμία «Ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος», με το αρ. πρ. 329/3.11.2005 έγγραφό του προς τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, αναφέρει ότι στην παραπάνω θέση ο Π. Βλαγκόπουλος «ανεύρε δύο κενοτάφια λίθινα, καλυμμένα με τεράστιες πλάκες και εντός αυτών να υπάρχουν σκελετοί ανθρώπων». Στην πραγματοποιηθείσα αυτοψία διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για δύο μικρών διαστάσεων κιβωτιόσχημους τάφους μήκους 1μ. και πλάτους 0.38μ. (εικ. 379). Τα πλευρικά τους τοιχώματα ήταν από ασβεστολιθικές πλάκες, δεν έφεραν κάλυψη και είχαν προσανατολισμό Α–Δ. Ο Π. Βλαγκόπουλος με πληροφόρησε ότι και στο παρελθόν κατά την άροση της πλαγιάς είχαν έλθει στο φως αρκετοί τάφοι και ότι εδώ ήταν νεκροταφείο. Μεταξύ των οστράκων δύο είναι χαρακτηριστικά των ΠΒΥΖ χρόνων, εκ των οποίων το ένα φέρει σταυρό με εμπίεστη διακόσμηση. Από τη θέση αυτή είναι ορατός ο κάτω ρους του Αροάνιου, η Κατσάνα ποταμού, κοντά στη συμβολή του με τον Λάδωνα, και ο «αυλώνας» που οδηγεί στον Κλείτορα (εικ. 380).

- α/α** 220
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος
ΧΩΡΙΟ Παγκράτιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 960μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τοίχοι ευτελούς κατασκευής, αδιάγνωστη κεραμική, αρχιτεκτονικό μέλος ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 5.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 76. ΚΕ, 149, 154.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Δ του χωριού. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στη θέση αυτή την παραλαδώνια κόμη Λευκάσιον. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκε χονδροειδής κεραμική, αδιάγνωστη και τοίχοι από αργολιθοδομή. Μέσα στο χωριό και επάνω από τον κρουνό τεχνητής κρήνης ήταν εντοιχισμένος λίθος μαρμάρινος, διαστάσεων 0.60μ. x 0.20μ. x 0.10μ. με ανάγλυφο ανθέμιο, όπως αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου. Πιθανόν πρόκειται για επίκρανο ΒΥΖ χρόνων. Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε ότι η αναφερόμενη από τον Γ. Παπανδρέου καθώς και οι υπόλοιπες τέσσερις κρήνες που υπάρχουν στο χωριό, έχουν ανακαινισθεί και επενδυθεί με πέτρα, με αποτέλεσμα να μην μπορούσαμε να εντοπίσουμε το αρχιτεκτονικό μέλος.
- α/α** 221
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 381. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια
ΧΩΡΙΟ Παγκράτιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Στενόν
ΔΗΜΟΣ Κλειτορίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 640μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τοίχοι από αργολιθοδομή, κεραμική ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 9.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Δ. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, II 272.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για μεγάλη έκταση, η οποία είναι επικλινή με θέα προς την κοιλάδα του ποταμού Τράγου. Βρίσκεται στις Ν/ΝΔ υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας (ύψους 1.168μ.), το οποίο αποτελεί και το όριο των νομών Αχαΐας και Αρκαδίας. Ο χώρος ενδείκνυται για εγκατάσταση. Υπάρχουν τοίχοι από αργολιθοδομή, οι οποίοι επέχουν θέση αναλημμάτων. Κατά την αυτοψία περιυνελέγη κεραμική, αρκετά εφθαρμένη, των ΡΩΜ χρόνων (**εικ. 381**).

IV. ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΟΑΝΙΑΣ*

(Θέσεις 222–273)

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
222.	Βιλιβίνα	Λεχούριον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
223.	Αλυσσό	Λεχούριον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
224.	Σπήλαιο Δροβολοβού	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
225.	Κουβούκλια	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
226.	Στα Βορράλωνα	Δεσινόν		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
227.	Κτήμα Ιωάννη Βερροίου	Καμενιάνοι	Δροβολοβόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
228.	(-)	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
229.	Αλώνι του Ξενοχρήστου	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
230.	Ναός Αγίου Αθανασίου	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
231.	Παναγιά	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
232.	Κτήμα Καραπιπέρη	Λιβάρτζιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
233.	Μεγάλη Βρύση, ή Νερομάνα	Καμενιάνοι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
234.	(Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων)	Λιβάρτζιον	Λιβαρτζινόν	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
235.	Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου	Αγρίδιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
236.	Παλιορούμελη, ή Παλιοχώρι	Αγρίδιον		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
237.	Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού	Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
238.	(-)	Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
239.	Άγιοι Ανάργυροι	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
240.	Άγιοι Θεόδωροι	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
241.	Ελουκός	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
242.	(Εντός του οικισμού)	Τριπόταμα	Άνω Ψωφίς	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
243.	Πόρτες, ή Γαλαρία	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
244.	Βρύσες του Καλόγερου	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

*. Στην περιοχή Αροανίας συμπεριλαμβάνονται και τέσσερις (4) θέσεις, οι αρ. 256, 265, 267 και 268, οι οποίες σήμερα ανήκουν διοικητικά στο Δήμο Λάμπειας Νομού Ηλείας

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
245.	Βασιλική	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
246.	Κρεμμυδόγιαννη	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
247.	Σφακιερό	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
248.	Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
249.	Μαγαζιά	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
250.	Λόφος Μπαρμπανίτσα	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
251.	Άγιος Ιωάννης	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
252.	Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
253.	(Μέσα στο χωριό)	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
254.	Βρύση του Κατριβά	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
255.	Αγραπιδιά Ελένης	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
256.	(Μέσα στον οικισμό)	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
257.	Ελληνικό	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
258.	Σχολικό Συγκρότημα	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
259.	Παλιομάγγανο	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
260.	Εβραϊκή Λάκκα	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
261.	Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
262.	Χάνι Μπάμπουρα	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
263.	Κάτω από τη γέφυρα	Τριπόταμα	Κάτω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
264.	Λόφος Αγίου Βασιλείου	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)	Άγιος Βασίλειος	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
265.	Κατεβάτες	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
266.	Παλαιβός	Αλέσταινα		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
267.	Δεντρούλια	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
268.	Παλιοφυτειές	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
269.	Λόφος Αγίου Γεωργίου	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
270.	Πηγή του Φλαμπουριάρη	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
271.	Πλάτανος του Παυσανία, ή Κεφαλόβρυσο	Τριπόταμα	Άνω Τριπόταμα	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
272.	Λόφος Βίτσι	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
273.	Κεραμιδιά	Δεχούνη		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

α/α 222
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Βιλιβίνα
ΧΩΡΙΟ Λεχούριον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Οικοδομικά λείψανα και τάφοι ΡΩΜ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ 3.3.1999
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 224, 244–245.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Ν του χωριού και στη δεξιά/ανατολική πλευρά του δρόμου που οδηγεί σε αυτό. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι υπάρχουν κατάλοιπα κατοικιών και τάφων, που χρονολογούνται στη ΡΩΜ εποχή. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκε χονδροειδής κεραμική, αδιάγνωστη.

α/α 223
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Αλυσσό
ΧΩΡΙΟ Λεχούριον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 700μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λείψανα κατοικιών και τάφων ΡΩΜ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ 4.3.1999
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 224.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Ν του χωριού και στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί σε αυτό. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι και στη θέση αυτή υπάρχουν κατάλοιπα οικιών και τάφων, που χρονολογούνται στη ΡΩΜ εποχή. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, παρά μόνον θραύσματα κεραμίδων στέγης.

α/α 224
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Σπήλαιο Δροβολοβού
ΧΩΡΙΟ Καμενιάνοι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Δροβολοβόν
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.100μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πήλινο ειδώλιο ΚΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 18.12.1998
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Α. Μουτζάλη, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 214. Παπαδόπουλος 1969, 45–60. Παπαδόπουλος 1970, 109–111.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το σπήλαιο του Δροβολοβού βρίσκεται Α του ομώνυμου οικισμού, στα χαμηλά πρανή των ΝΔ υπωρειών του βουνού Μακριά Ράχη (ύψους 1.246μ.). Στο σπήλαιο υπήρχε ναός αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή, ο οποίος σήμερα είναι ερειπωμένος και είναι γνωστό και ως Βράχος της Παναγιάς. Εν μέρει σωζόταν τοιχογραφία. Πρόσφατα το εκκλησάκι ανακαινίσθηκε. Από εδώ προέρχεται γυναικείο ειδώλιο (προτομή), που φέρει πέπλο και έχει τη δεξιά χείρα στο στήθος, και χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.–αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth XII 31, πίν. 7, αρ. 103]. Το ειδώλιο μοιάζει με ανάλογο προερχόμενο από την Ψωφίδα (**αρ. 253, αρ. 6 ΕΠΙΜΕΤΡΟΥ**) και αποτελεί ένδειξη για την παρουσία ιερού. Βρέθηκε το 1969 (18 Απριλίου) «στο άντρον της σπηλιάς», όπως αναφέρει ο ιερομόναχος Ν. Π. Παπαδόπουλος και το χρονολογεί στον 5^ο αι. π.Χ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στα Α του σπηλαίου και σε μικρή απόσταση, 200μ. περίπου επάνω στο δρόμο που οδηγεί από το Δροβολοβό στο χωριό Δεσινό, βρίσκονται τα ερείπια ναυδρίου, διαστάσεων 6.50μ. x 6.60μ. και πάχους τοίχων 0.90μ., που ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Παντελεήμονα. Σήμερα στο χώρο του ερειπωμένου ναυδρίου υπάρχουν αιωνόβια δένδρα και πυκνή βλάστηση. Κοντά στη ρίζα ενός μεγάλου πρίνου βρίσκεται τμήμα ραβδωτού κίονα, διαμ. 0.50μ. και σωζ. ύψους 1.15μ.

α/α 225

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)

ΘΕΣΗ Κουβούκλια

ΧΩΡΙΟ Καμενιάνοι

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Δροβολοβόν

ΔΗΜΟΣ Αροανίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 940μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νομίσματα ΥΒΥΖ χρόνων και Ενετικά

ΑΥΤΟΨΙΑ 18.12.1998

ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Α. Μουτζάλη, Λ. Σταυροπούλου

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπαδόπουλος 1969, 49 και 52–53.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Ν/ΝΑ του οικισμού Δροβολοβός και στη δεξιά/ανατολική πλευρά του δρόμου που οδηγεί σε αυτόν. Όπως αναφέρει ο ιερέας Ν. Π. Παπαδόπουλος, το 1878 ο Αντώνιος Παπαδόπουλος από το Δεσινό Καλαβρύτων, μαθητής τότε του Δημοτικού Σχολείου Δροβολοβού, βρήκε στη θέση σύνολο χάλκινων και αργυρών νομισμάτων. Το 1969 μερικά από αυτά τα νομίσματα ταυτίστηκαν από τη Διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου, Μ. Οικονομίδου-Καραμεσίνη. Μεταξύ αυτών υπήρχαν νομίσματα ΥΒΥΖ χρόνων αυτοκράτορος Μανουήλ 1143–1180 [για τις εκδόσεις του αυτοκράτορος Μανουήλ Κομνηνού, πρβλ. Γαλάνη et al. 2000, 180–194] και Ενετικά εποχής Φραγκίσκου Δάνδολου 1329–1339 και Α. Βενιέρη 1382–1400 [πρβλ. Raolucci, 27, 37]. Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ δεν προκύπτουν στοιχεία για το που βρίσκονται σήμερα τα νομίσματα. Η αυτοψία απέβη άκαρπος, γιατί δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα ούτε κεραμική.

α/α 226
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Στα Βορράλωνα
ΧΩΡΙΟ Δεσινόν
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.090μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τάφοι ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 22.5.1997
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Ν. Χουλιάρας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπαδόπουλος 1970, 114, υποσ.10.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Β/ΒΔ του χωριού. Στο παρελθόν είχαν εντοπισθεί τάφοι, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων. Το 1969 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα εποχής Ρωμανού Γ' (1028–1034). Σε όλο το χώρο υπάρχουν άβαφες κεραμίδες.

α/α 227
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 382–384. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Κτήμα Ιωάννη Βερροίου
ΧΩΡΙΟ Καμενιάνοι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Δροβολοβόν
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 840μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κιβωτιόσχημος τάφος ΠΒΥΖ χρόνων, αδιάγνωστα θραύσματα κεραμίδων στέγης
ΑΥΤΟΨΙΑ 16.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Ν του οικισμού Δροβολοβός και στη δεξιά/ανατολική πλευρά του δρόμου που οδηγεί σε αυτόν. Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης στον αγρό του Ιω. Βερροίου, για λογαριασμό της τότε Κοινότητας Καμενιάνων, ο μηχανικός εκσκαφέας παρέσυρε και κατέστρεψε κιβωτιόσχημο τάφο, του οποίου τα τοιχώματα ήταν από λίθινες πλάκες. Τα ευρήματα του τάφου παρεδόθησαν στη ΣΤ' ΕΠΚΑ από τον Πρόεδρο της Κοινότητας Α. Σταθόπουλο στις 10.11.1985. Πρόκειται για οινοχόη και ζεύγος ενωτίων. Η οινοχόη (αρ. κατ. 12827 ΠΜΠ) είναι από πηλό ερυθροκίτρινο και συμπληρωμένη στο τμήμα του χείλους και του λαιμού (εικ. 382). Έχει σώμα σχεδόν σφαιρικό, λαβή κάθετη ταινιωτή και βάση δισκοειδή. Στον ώμο φέρει τέσσερις αδρές περιμετρικές αυλακώσεις. Πρόκειται για τύπο διαχρονικό, που συναντάται με μικρές παραλλαγές από τον 4^ο αι. μ.Χ. έως και τον 13^ο αι. μ.Χ. [για τον τύπο πρβλ. Κατάλογο, WvB 2004, αρ. 892]. Τα ενώτια (αρ. κατ. 5092 ΜΜΠ) χρονολογούνται στον 4^ο αι. μ.Χ.–6^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. Baldini-Lipollis, 88, 1.α.5] (εικ. 383). Κατά την αυτοψία βρέθηκαν μικρού μεγέθους θραύσματα κεραμίδων σε όλη την έκταση του αγρού, τα οποία είναι αποτέλεσμα της συνεχούς καλλιέργειάς του (εικ. 384).

α/α 228
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ
ΧΩΡΙΟ Καμενιάνοι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 820μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νόμισμα ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 18.12.1998
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Α. Μουτζάλη, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπαδόπουλος 1970, 114, υποσ. 10.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στον αύλειο χώρο της οικίας του Θ. Κυρ. Κυριακόπουλου βρέθηκε χάλκινο «ανώνυμο» βυζαντινό νόμισμα (1034–1041 μ.Χ.), όπως αναφέρει ο ιερομόναχος Ν. Π. Παπαδόπουλος. Στην πραγματοποιηθείσα αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα.

α/α 229
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 385. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Αλώνι του Ξενοχρήστου
ΧΩΡΙΟ Καμενιάνοι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 900μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Αρχιτεκτονικά μέλη ΥΑΡΧ, ή ΚΛ
ΑΥΤΟΨΙΑ 19.10.1983 Μ. Πετρόπουλος. 18.12.1998 Α. Μουτζάλη, Α. Κουμούση και Γ. Αλεξοπούλου. 8.8.2003 Γ. Α. Πίκουλας. Συνεχείς αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Α. Μουτζάλη, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπαδόπουλος 1969, 58–59. Παπαδόπουλος 1970, 108.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται αμέσως Ν της εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου. Στο νεώτερο αλώνι υπάρχουν δύο τμήματα δωρικών κιόνων (**εικ. 385**) και ένα κιονόκρανο. Ο ένας σπόνδυλος έχει ύψος 0.70μ. και διάμετρο 0.42μ. και ο άλλος 0.90μ. και 0.44μ. αντίστοιχα. Οι κάτοικοι του χωριού θυμούνται τα αρχιτεκτονικά μέλη, που ασφαλώς θα πρέπει να προέρχονται από κάποιο δημόσιο κτήριο, στα θεμέλια του οποίου πιθανόν έχει ανεγερθεί η εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου, αφού στους τοίχους της υπάρχουν αρχαίες λιθόπλινθοι εντοιχισμένες, με λειασμένη την επιφάνειά τους. Λίγο δυτικότερα της εκκλησίας, στο μονοπάτι που οδηγεί στο χωριό, βρίσκεται κατά χώραν κιονόκρανο δωρικού ρυθμού.

α/α 230
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Ναός Αγίου Αθανασίου
ΧΩΡΙΟ Καμενιάνοι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 840μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Ημικίονας ΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 18.12.1998
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Α. Μουτζάλη, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπαδόπουλος 1970, 112.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Εντός του ναού βρίσκεται ημικίονας ΒΥΖ χρόνων, ο οποίος σήμερα χρησιμοποιείται ως μανουάλι.

α/α 231
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Παναγιά
ΧΩΡΙΟ Καμενιάνοι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 720μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τάφοι ΠΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 25.2.2000
ΟΔΗΓΟΣ Α. Ντέβας, Ι. Χρυσικός, Π. Μανέτας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπαδόπουλος 1969, 56. Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση).
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στην είσοδο του χωριού και στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί σε αυτό. Στον αύλειο χώρο και στα Δ του ναυδρίου που ορίζεται με χείμαρρο, μετά από έντονες βροχοπτώσεις, αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Τα τοιχώματα των τάφων αποτελούνταν από ακατέργαστες ασβεστολιθικές πλάκες, είχαν προσανατολισμό Α-Δ και ήταν ακτέριστοι. Ίσως ανάγονται στους ΠΒΥΖ χρόνους.

α/α 232
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Κτήμα Καραπιπέρη
ΧΩΡΙΟ Λιβάρτζιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.160μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Σπήλαιο, όστρακα Ν εποχής, τάφοι ΑΡΧ χρόνων και νομίσματα ΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ 19.10.1983 Μ. Πετρόπουλος
ΟΔΗΓΟΣ
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Λέλος, 85. Ζάχος 1998, 53–58.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά του Μ. Πετρόπουλου (αρ. πρ. 5804/20.10.1983), προκύπτει ότι στο κτήμα ιδιοκτησίας Γ. Καραπιπέρη διαπιστώθηκε η ύπαρξη σπηλαίου μήκους 700μ., το οποίο είναι κατάκοσμο με σταλακτίτες και σταλαγμίτες. Το σπήλαιο επισκέφθηκε ο Κ. Λ. Ζάχος, ο οποίος θεωρεί ότι η θέση του δεν

είναι ευνοϊκή για ετήσια εγκατάσταση, είτε λόγω στενότητας των εσωτερικών χώρων του, είτε λόγω της θέσης της εισόδου του. Περιευνέλεξε όστρακα, που χρονολογούνται στους Ν χρόνους.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στα ΝΑ του χωριού Λεχούρι και στα Β της συμβολής των Λιβαρτζίνου και Λεχουρίτικου χειμάρρων υψώνεται ο λόφος Κάστρο, ο οποίος κατά τον Α. Λέλο «ἀπετέλει τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Λειβαδίου ἢ ὅποια ἦτο θαυμασία θέσις ἐπιτηρήσεως τῶν κοιλάδων Λειβαρτζίου, Λεχουρίου καὶ Ἐλουκοῦ». Μεταξύ άλλων αναφέρει ότι στη κορυφή του λόφου βρίσκονται ερείπια τοίχου φράγκικου κτηρίου και στα Δ του Κάστρου υπήρχε ο συνοικισμός Κατάκρη. Στην τελευταία θέση κάνει μνεία για τάφους ΑΡΧ χρόνων και πλησιόχωρα του ναυδρίου της Αγίας Τριάδος για χριστιανικούς τάφους και για νομίσματα ΒΥΖ περιόδου. Στα Α του λόφου βρίσκεται η θέση Πηλαλήστρα, στην οποία τοποθετεί «ἀρχαίον Γυμναστήριον» και επί Τουρκοκρατίας «Ἴπποδρόμειον».

Όμως, κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα που αναφέρει ο Α. Λέλος παρά μόνον λίγα κομμάτια κεραμίδων αρκετά φθαρμένων.

α/α	233
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Μεγάλη Βρύση, ή Νερομάννα
ΧΩΡΙΟ	Καμενιάνοι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	680μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κεραμική αδιάγνωστη
ΑΥΤΟΨΙΑ	22.5.1997
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού), Ν. Χουλιάρας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 215. Λέλος, 82. Παπαδόπουλος 1969, 60.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο χωριό Καμενιάνοι, αμέσως μετά τη διασταύρωσή του με τον επαρχιακό δρόμο προς Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό), και στις ΝΑ υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας (ύψους 1.192μ.), το οποίο αποτελεί τη ΝΑ παραφυάδα του όρους Κάκαβος (ύψους 1.556μ.). Εδώ υπάρχει ομώνυμη πηγή με αέναη ροή, γύρω από την οποία εντοπίζεται διάσπαρτη κεραμική αδιάγνωστη. Πολύ κοντά στην πηγή υπάρχουν και λίθοι που έχουν λειασμένη την επιφάνειά τους. Από την πηγή αυτή πιθανότατα να υδροδοτούνταν κάποια κοντινή εγκατάσταση, η οποία θα ανήκε στην πόλη της Ψωφίδας.</p> <p>Οι γηραιότεροι του χωριού Καμενιάνοι με πληροφόρησαν ότι «γύρω από την πηγή βρίσκονταν κατά καιρούς τάφοι με οστά». Την πληροφορία αυτή μεταφέρει και ο ιερομόναχος Ν. Π. Παπαδόπουλος, ο οποίος μάλιστα θεωρεί ότι οι τάφοι ήταν «σχηματισμένοι από πλάκες και τα ερείπια κοντά στην πηγή είναι έργο των Φράγκων».</p>

α/α 234

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 386–387. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**

ΘΕΣΗ (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων)

ΧΩΡΙΟ	Λιβάρτζιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Λιβαρτζινόν
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.020μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κατάλοιπα κτηρίων, ευρήματα ΠΡ (;) εποχής, τάφοι ΑΡΧ (;) χρόνων, λίθινο πιθάρι
ΑΥΤΟΨΙΑ	19.10.1983 Μ. Πετρόπουλος, 18.12.1998
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού), Α. Μουτζάλη, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Λέλος, 81–82.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στην αυλή της οικίας του Δ. Γκολφινόπουλου, που βρίσκεται επάνω στον Επαρχιακό δρόμο Τριποτάμων – Αροανίας – Καλαβρύτων, υπάρχει μεγάλο, κυλινδρικό λίθινο δοχείο (ιγδίο;). Έχει ύψος 0.75μ. και διάμ. 0.85μ. Είναι από ασβεστόλιθο και στο άνω μέρος προς το εσωτερικό σχηματίζει χείλος πλάτους 0.06μ. (εικ. 386). Εσωτερικά είναι κωνικό προς τον πυθμένα, έχει βάθος 0.65μ. και την επιφάνειά του λειασμένη. Η εξωτερική επιφάνεια είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι (εικ. 387). Στην αναφορά του ο Μ. Πετρόπουλος (αρ. πρ. 5806/20.10.1983) αναφέρει ότι το «δοχείο» είχε βρεθεί στο χωράφι του Ι. Παρασκευόπουλου και το 1968 το παρέλαβε ο Δ. Γκολφινόπουλος.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στην αριστερή πλευρά της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων και στα Β/ΒΑ της οικίας Δ. Γκολφινόπουλου υψώνεται ο λόφος Λουκουβίτσα (ύψους 831μ.), στους πρόποδες του οποίου ο Α. Λέλος αναφέρει ότι υπάρχουν θεμέλια οικιών, που είναι κτισμένες από μεγάλους λίθους και χωρίς συνδετικό υλικό. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι είναι «χωρίς ασβέστη και με κομμάτια κεράμων». Επί των ημερών του είχαν βρεθεί «αμφίστομος πέλεκυς 0.20μ. και μάχαιρα μήκους 0.20μ., πλάτους 0.03μ., όλιγον κυρτή και φέρουσα κατά τὸ ἐν ἄκρον ὀπήν. Αμφότερα ὀρειχάλκινα». Επιπλέον κάνει μνεία ότι κατά την καλλιέργεια των αγρών σε όλη την κοιλάδα της Σέλιτσας είχαν βρεθεί «πολλοί τάφοι ἀρχαϊκοί, λίθινοι, μετὰ πηλίνων ἀγγείων καὶ ὀστῶν ... μεγάλοι πίθοι, 200–400 ὀκάδων καὶ πλῆθος τριμμάτων κεράμων».

Στα Δ του λόφου και στη θέση Καμινίσο αναφέρει ότι είχαν βρεθεί ασβεστολιθικά ιγδία (γουδιά) και θραύσματα κεράμων και κατά τη διάνοιξη της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού αποκαλύφθηκε «τάφος λελαξευμένος ἐντός βράχου».

α/α	235
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου
ΧΩΡΙΟ	Αγρίδιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.040μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Πύργος, θεμέλια οικοδομημάτων ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	
ΟΔΗΓΟΣ	
ΠΗΓΕΣ	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 109. ΑΖ, 62–63. Βον 1969, 402–403. Μπάλλας, 138–143. Kourelis, 238–239.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στα Δ του χωριού υψώνεται κωνοειδής λόφος, στην κορυφή του οποίου υπάρχει πύργος διαστάσεων 5.25 x 5.50μ. των μεσαιωνικών χρόνων, κατά τον Γ. Παπανδρέου. Οι κάτοικοι ονομάζουν το λόφο Κάστρο. Το πλάτωμα, στο οποίο βρίσκεται ο πύργος, είναι διαστάσεων περίπου 15 x 10μ. και είναι περιτειχισμένο με ξερολιθιά με πέτρες πλατιές, ασυνήθιστα καλής κατασκευής. Στη βόρεια πλευρά υπάρχουν ψηλοί και απότομοι βράχοι. Το πάχος της οχύρωσης είναι 1.50μ. περίπου. Στο εσωτερικό του οχυρωμένου πλατώματος υπάρχουν και ίχνη δεξαμενής. Μνεία της δεξαμενής γίνεται και από τον Α. Βον. Ο Α. Ι. Μπάλλας είναι της άποψης ότι η ευρισκόμενη στις ΒΔ υπώρειες εκκλησία της Αναλήψεως είναι θεμελιωμένη επάνω σε κτίσμα, που πρέπει να είχε σχέση με το κάστρο. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία.

α/α 236

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**

ΘΕΣΗ Παλιορούμελη, ή Παλιοχώρι

ΧΩΡΙΟ Αγριδίον

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Αροανίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.120μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Στελέχη πηλίνων σωλήνων ΜΤΒΥΖ (;) χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ

ΟΔΗΓΟΣ

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 109. Μπάλλας, 138–147. Kourelis, 239–240.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στα Δ του χωριού υψώνεται μικρό βουνό, που οι κάτοικοι ονομάζουν Παλιορούμελη. Πλησίον της Παλιορούμελης και στην πλαγιά ήταν κτισμένο το Παλιοχώρι, πριν μετακινηθεί στη σημερινή του θέση. Στα ΝΔ υψώνεται το βουνό Άγιος Αθανάσιος (1.336μ.), στο οποίο δεν υπάρχουν ίχνη οχύρωσης. Μνεία της θέσης γίνεται και από το Γ. Παπανδρέου, την οποία αναφέρει ως «Κάστρο τῆς ἐν Ἀγριδίῳ Παλαιορούμελης».

Ο Α. Ι. Μπάλλας που πραγματοποίησε αυτοψία στο χώρο αναφέρει ότι η συγκεκριμένη θέση δεν προσφέρεται για οχύρωση και επιπλέον δεν μπορεί να έχουμε τρία κάστρα σε πολύ μικρή απόσταση το ένα από το άλλο, δηλαδή το Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου (**αρ. 235, χάρτης 9**), την Παλ(α)ιορούμελη και τον Τάρταρη, ή Κάστρο του Σοπωτού (**αρ. 237, χάρτης 8**). Πιθανόν ο Γ. Παπανδρέου να μην έλεγξε επαρκώς τις πληροφορίες του και, όπως άλλωστε ο ίδιος παραδέχεται, δεν επισκέφθηκε την περιοχή.

Η αυτοψία δεν κατέστη δυνατή. Οι κάτοικοι του χωριού μας πληροφόρησαν ότι παλαιότερα είχαν βρεθεί στελέχη σωλήνων, που μετέφεραν νερό στο Παλιοχώρι από την πηγή που

α/α	237
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 388. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού
ΧΩΡΙΟ	Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	1.425μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οχύρωση ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	
ΟΔΗΓΟΣ	
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 255. Welcker, I 294–295. IK, 210. AZ, 54. KE, 210. Σφηκόπουλος, 194. Bon 1969, 403, πιν. 87, 2. Μπάλλας, 143–145, 147. Kourelis, 249–250.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο Leake είναι ο πρώτος που κάνει μνεία για το κάστρο. Αργότερα, ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στην ψηλότερη κορυφή του Τάρταρη (ύψους 1.426μ.) υπάρχει κάστρο των ΥΒΥΖ χρόνων. Οι πλαγιές του βουνού είναι απότομες και δυσπρόσιτες και κατά τον Α. Ι. Μπάλλα οι ανωτέρω δεν πρέπει να επισκέφθηκαν το βουνό και το συγχέουν με τα ερείπια της θέσης Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου (αρ. 235, χάρτης 9). Πράγματι, ο Τάρταρης είναι δυσπρόσιτος από τα Β, τα Α και τα Δ. Από τα Ν όμως, όπως με πληροφόρησε ο Ι. Χαραλαμπίδης, κάτοικος Κλείτορα, είναι δυνατή η πρόσβαση, αφού στην κορυφή παλαιότερα ανέβαιναν οι κάτοικοι του χωριού με υποζύγια (εικ. 388). Υπάρχει ένα πλάτωμα διαστάσεων 150 x 30μ. περίπου, το οποίο ήταν οχυρωμένο. Σήμερα οι τοίχοι της οχύρωσης είναι γκρεμισμένοι και σώζονται στο ύψος των θεμελίων τους. Εκτός από την οχύρωση, στα Δ υπάρχει το εκκλησάκι του Αγίου Παντελεήμονα, το οποίο διατηρούν οι Σοπωτινοί, και στα Β/ΒΑ το εκκλησάκι της Αναλήψεως, που είναι όμως γκρεμισμένο και ανήκει στο χωριό Κλείτορα. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία.

- α/α** 238
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 389. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ
ΧΩΡΙΟ Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 908μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Ευρήματα ΥΑΡΧ και ΚΛ (;) χρόνων, κεραμική ΒΥΖ και ΥΒΥΖ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Α. Κουμούση, Α. Μουτζάλη
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, Π 252–253. ΚΕ, 205–214. Rolley 1963, 472. Rolley 1986, 142, 144. Λεξικό 2001, 84, 502.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και συγκεκριμένα από αναφορά του Εφόρου Ν. Ζαφειροπούλου (αρ. πρ. 670/24.10.1946), προκύπτει ότι από το Σοπωτό προέρχονται:
1. Αρυβαλλοειδής μελαμβαφής λήκυθος.
 2. Μικκύλη υδρία.
 3. Δύο χάλκινες λαβές υδρίας. Η μία λαβή είναι οριζόντια μήκους 0.20μ. (**εικ. 389**) και καταλήγει σε ανθέμια (αρ. κατ. 70/1949 ΜΜΠ). Ανάλογη οριζόντια λαβή υδρίας προέρχεται από το χωριό Κρέστενα (Λεξικό 2001, 234, 1949) του Νομού Ηλείας [πρβλ. Rolley 1963, 467–468] και από το χωριό Νεράιδα (παλ. τοπων. Καλολε(ν)τζή) [Λεξικό 2001, 341, 2983] επίσης του Νομού Ηλείας, της οποίας τα δύο άκρα απολήγουν σε ανθέμια μετά κεφαλής νύσσας [πρβλ. Γιαλούρης 1965α, 210, πίν. 235β], που χρονολογούνται στα ΑΡΧ χρόνια. Ανάλογες οριζόντιες λαβές με ελικοειδείς απολήξεις φέρει και χάλκινη υδρία από τα Τρίκαλα Θεσσαλίας, που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών που περιείχε καύση και χρονολογείται περ. 540–530 π.Χ. [πρβλ. Rolley 1986, 142, αρ. 123], καθώς επίσης και χάλκινη υδρία από την Ποσειδωνία (Paestum) της Μεγάλης Ελλάδος και χρονολογείται στα 530–520 π.Χ. [πρβλ. Rolley 1986, 144, αρ. 127]. Η άλλη λαβή είναι κάθετη (αρ. κατ. 71/1949 ΜΜΠ), μήκους 0.22μ., στο άνω μέρος φέρει εκατέρωθεν κεφαλές κριού και καταλήγει σε λεοντοκεφαλή (**εικ. 389**). Προτομές κριών κοσμούν και την κάθετη χάλκινη λαβή που προέρχεται από το χωριό Νεράιδα (παλ. τοπων. Καλολε(ν)τζή) του Νομού Ηλείας, των ΑΡΧ χρόνων επίσης [πρβλ. Γιαλούρης 1965α, 210, πίν. 235α]. Οι κεφαλές των κριών στο άνω μέρος και η λεοντοκεφαλή στο κάτω μέρος αυτής παρουσιάζουν τεχνοτροπικά στοιχεία όμοια με της κάθετης λαβής της χάλκινης υδρίας από την Ποσειδωνία (Paestum), η οποία χρονολογείται στα 530–520 π.Χ. [πρβλ. Rolley 1986, 144, αρ. 127], καθώς και με τη λαβή του χωριού Νεράιδα Νομού Ηλείας. Επίσης, η απόδοση των κεφαλών των κριών της λαβής, τεχνοτροπικά, μπορεί να συγκριθεί με τη χάλκινη κεφαλή του πολιορκητικού κριού, που προέρχεται από την Ολυμπία και χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και είναι σικελικού εργαστηρίου [πρβλ. Rolley 1986, 244, αρ. 273]. Κεφαλές κριών και λεοντοκεφαλές κοσμούν λαβές τηγανόσχημων σκευών (paterae) και σταμνοειδείς κάδους από άργυρο και χαλκό, που προέρχονται από τους τάφους του Δερβενίου και ανήκουν σε εργαστήριο της Πέλλας, τα οποία όμως είναι προχωρημένης τεχνοτροπίας [πρβλ. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, πίν. 76, 79]. Κεφαλές κριών κοσμούν και κράνη [για το θέμα πρβλ. Κορρές 1970, 66–96, πίν. 3–8].

Επιπλέον, από την ίδια αναφορά του Ν. Ζαφειροπούλου προκύπτει ότι τα παραπάνω ευρήματα φυλάσσονταν στο Δημοτικό σχολείο και ότι «... παλαιότερον ύπηρχον καὶ ἄλλα ἀγγεῖα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐξηφανίσθησαν κατὰ ἐπίδρομή τῶν Γερμανῶν εἰς τὸ χωρίον, πάντως ἢ ἀπώλεια μόνον κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμορφήν μου διεπιστώθη. Κατόπιν

τούτου διὰ λόγους ἀσφαλείας, ἀλλὰ και διότι εἶναι χρήσιμοι εἰς τὸ Μουσεῖον, αἱ χαλκαῖ λαβαὶ πρέπει νὰ μεταφερθοῦν εἰς Πάτρας». Επισημαίνει τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῶν χειρογράφων ἀρχαίων συγγραμμάτων στη βιβλιοθήκη του σχολείου και σε ἔγγραφο τῆς Κοινότητος (αρ. πρ. 256/2.10.1934) ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε θησαυρὸς σαράντα ἢ πενήντα νομισμάτων Νεωτέρων χρόνων (Ἑλλάδος κοπῆς 1833, Γαλλίας κοπῆς 1813, Γερμανίας κοπῆς 1818, Βολιβίας κοπῆς 1841, Μεξικοῦ κοπῆς 1834 και Βενετίας κοπῆς 1794).

Κατὰ τῆς ἐκσκαφῆς που λαμβάνουν χώρα σε διάφορα οικόπεδα ἐντὸς του χωριοῦ, ἔρχονται στο φως κατὰ καιροῦς κομμάτια κεραμίδων τῆς ΒΥΖ και ΥΒΥΖ περιόδου, ὅπως με ἐνημέρωσε ἡ συνάδελφος Α. Μουτζάλη.

α/α 239

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)

ΘΕΣΗ Ἅγιοι Ἀνάργυροι

ΧΩΡΙΟ Ἀλέσταινα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Ἀροανίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Ἀχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.040μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Τάφοι ΠΒΥΖ (;) χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 29.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Π. Μπέκιος

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ἡ θέση βρίσκεται στα Β του χωριοῦ και πολύ κοντὰ σε αὐτό. Ὁ Π. Μπέκιος μου ἀνέφερε ὅτι προ 15ετίας εἶχαν βρεθεῖ «πέντε μνήματα» με πέτρες και προσανατολισμό Α–Δ, τα οποία περιείχαν μόνον οστά.

α/α 240

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)

ΘΕΣΗ Ἅγιοι Θεόδωροι

ΧΩΡΙΟ Ἀλέσταινα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Ἀροανίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Ἀχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 840μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Ἀδιάγνωστη κεραμική

ΑΥΤΟΨΙΑ 29.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Π. Μπέκιος

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στην ἀνατολική/βόρεια ὄχθη του χειμάρρου Τάρταρη, στους ΝΔ πρόποδες του βουνοῦ Προφήτης Ἡλίας (ὑψους 1.304μ.), που ά κάτοικοι ονομάζουν Γούβες. Ὁ οδηγός μας Π. Μπέκιος με πληροφόρησε ὅτι παλαιά, ὅταν ά κάτοικοι ὄργωναν τα χωράφια, ἀποκαλύπτονταν «κεραμίδια». Κατὰ τὴν αυτοψία ἐντοπίστηκαν κομμάτια κεραμίδων, αρκετὰ θρυμματισμένα, σε ἄξονα 150μ. x 200μ. Πιθανόν να πρόκειται για οἰκιστικὴ ἐγκατάσταση.

α/α 241
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 390. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Ελουκός
ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 720μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ Ψωφίς: ανατολικό νεκροταφείο ΚΛ, ή ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπανδρέου 1920, 144. Αλεξοπούλου 1999, 280.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού και ίσως οφείλει το όνομά της στον ποταμό Αροάνιο, τον οποίο οι κάτοικοι ονομάζουν Ελουκό. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στα Α της θέσης Πόρτες, ή Γαλαρία (**αρ. 243, χάρτης 9**) είχαν βρεθεί ίχνη τάφων και κεράμων. Το 1999 πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας επιφανειακή έρευνα στα Α της αρχαίας πόλης και εκτός των τειχών, στην επιμήκη κοιλάδα της Σέλιτσας (**εικ. 390**), κατά μήκος του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου ποταμού, όπου εντοπίστηκαν μεγάλα κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου, τα οποία κατά καιρούς έρχονται στην επιφάνεια μετά από καλλιέργεια των παρόχθιων ιδιοκτησιών. Τα κομμάτια των κεραμίδων πιθανόν να προέρχονται από κεραμοσκεπείς τάφους και στην περιοχή πρέπει να βρισκόταν το ανατολικό νεκροταφείο της πόλης.

α/α 242
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ (Εντός του οικισμού)
ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Άνω Ψωφίς
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 720μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ Θεμέλια κτηρίων, αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Σε όλο το χώρο του οικισμού εντοπίζονται θεμέλια κτηρίων και θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου, τα οποία μόνον η ανασκαφική έρευνα μπορεί να πιστοποιήσει.

α/α 243
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 391. Σχ. 60. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Πόρτες, ή Γαλαρία
ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κάτω Τριπόταμα

ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ψωφίς: τείχος
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 62. Παπανδρέου 1920, 130, 141. Λέλος, 63. Αλεξοπούλου 1999–2001, 166, 170. Αλεξοπούλου 2005β, 288. Πετρόπουλος 2005α, 366.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στα Α του σύγχρονου οικισμού και ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί εδώ την ανατολική πύλη της πόλεως, που οδηγούσε στον Κλείτορα, τους Λουσούς και την Κύναιθα [σχ. 60 (5)]. Στο σημείο αυτό το τείχος έχει καταστραφεί από τη διέλευση του Επαρχιακού δρόμου Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων (εικ. 391).</p> <p>Κατά την αποψίλωση του χώρου, σε απόσταση 160μ. από τον Επαρχιακό δρόμο και προς τα Ν, στη θέση Σφακιερό, εντοπίστηκε η ΝΑ πύλη (αρ. 247, χάρτης 9). Μία ακόμη πύλη πρέπει να βρίσκεται στα Α/ΒΑ της ακρόπολης, όπου το έδαφος είναι κατάλληλο για την πρόσβαση στο χώρο της ακρόπολης.</p> <p>Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι εδώ θα πρέπει να υπήρχε πύλη, αφού το έδαφος είναι όμαλόν και επίκαιρον προς πύλην. Επίσης, στο τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης που παραθέτει ο Α. Λέλος, εμφανίζονται τρεις πύλες στην Α πλευρά του τείχους της οχύρωσης, εκ των οποίων η μία τοποθετείται στη θέση Πόρτες, εκεί που σήμερα διέρχεται ο Επαρχιακός δρόμος Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων. Επομένως, ο πληθυντικός του τοπωνυμίου Πόρτες συνηγορεί για ύπαρξη περισσότερων της μίας πύλης.</p>

α/α	244
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Βρύσες του Καλόγερου
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ψωφίς: extra muros
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 67. Παπανδρέου 1920, 143.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για δύο μεγάλες πηγές, γνωστές ως «Βρύσες του Καλόγερου», που βρίσκονται εκατέρωθεν των όχθων του σημερινού ποταμού Ερυμάνθου, από τις οποίες αρδεύονται οι αγροί. Βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με την πόλη. Σε όλο το χώρο υπάρχουν διάσπαρτα κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου.</p>

α/α	245
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 392–396. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Βασιλική

ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	680μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ψωφίς: extra muros, κτήρια ΚΛ, ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 66. Παπανδρέου 1920, 143.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στην ιδιοκτησία Ι. Νικολακόπουλου, που βρίσκεται στην αριστερή/δυτική πλευρά της Επαρχιακής οδού, η οποία διέρχεται του αρχαιολογικού χώρου και οδηγεί στον Αστρά και την Πλατανίτσα, απέναντι από την ιδιοκτησία Κρεμμυδόγιαννη, υπάρχουν ορατά αρχιτεκτονικά μέλη καθώς και θεμέλια κτηρίων [εικ. 392–395, σχ. 60 (16α)]. Στην όμορη ιδιοκτησία Κ. Νικολακόπουλου και λίγο νοτιότερα, είναι ορατά θεμέλια κτηρίου και οικοδομικό υλικό [σχ. 60 (16β), εικ. 396].

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στα Β της θέσης Βασιλική και στο μικρό οικισμό Καλύβια του Αστρά συμβάλλει στο Νουσαιϊτικό Ποτάμι ο χειμάρρος Στένωμα, ο οποίος αποτελεί τον κύριο ρου του ποταμού. Πηγάζει από το όρος Ερύμανθος και οι πηγές του βρίσκονται μεταξύ των κορυφών Λεπίδα (ύψους 1.896μ.) στα Α και Ψηλή Τούρλα (ύψους 1.891μ.) στα Δ.

Εκατέρωθεν του χειμάρρου δημιουργούνται πλατιά άνδηρα, πλούσια σε χλόη και κατάλληλα για τη βοσκή των κοπαδιών και για μικρές καλλιέργειες. Το έδαφος παρουσιάζει μία ιδιομορφία: στα ψηλότερα άνδηρα είναι πετρώδες χωρίς εδαφικό κάλυμα, ιδιαίτερα στις ασβεστολιθικές περιοχές, όπου φαίνεται ότι η αποψίλωση, ή η υπερβολική βοσκή συνέβαλαν στην απογύμνωση του εδάφους. Στα χαμηλότερα άνδηρα και κατά αραιά διαστήματα το έδαφος είναι ευθρό κυρίως κατά μήκος της στενής κοιλάδας που σχηματίζεται εκατέρωθεν του ορμητικού χειμάρρου, Στένωμα, το οποίο είναι γόνιμο. Ο χώρος είναι κατάλληλος για εγκατάσταση οικισμού της Ν εποχής και ίσως είναι σκόπιμο να διενεργηθούν δοκιμαστικές τομές.

α/α	246
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 397–399. Σχ. 61–62. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Κρεμμυδόγιαννη
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	620μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ψωφίς: τείχος
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Λέλος, 63. Πετρόπουλος 2005α, 365–366.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στην ιδιοκτησία Κρεμμυδόγιαννη, που βρίσκεται στα Β της Ψωφίδας, διέρχεται το βόρειο σκέλος του τείχους και μάλιστα το δυτικό τμήμα του. Σε αυτή την πλευρά υπάρχει και ο ημικυκλικός πύργος, ο οποίος είναι ο μοναδικός σε όλη την περιμέτρο της οχύρωσης [σχ. 60 (2), 61–62]. Η

επιλογή του σχήματός του και της θέσης κατασκευής του στο σημείο αυτό της περιμέτρου της οχύρωσης, πιθανόν, να οφείλεται στο γεγονός ότι έχει εποπτεία του ευρύτερου χώρου. Είναι πολύ πιθανόν στα Δ της Επαρχιακής οδού, που διέρχεται του αρχαιολογικού χώρου, και στα Δ της οικίας Κρεμμυδόγιαννη να υπήρχε πύλη, αφού είναι το μοναδικό κατάλληλο σημείο για την τοποθέτησή της. Δυτικότερα και σε μικρή απόσταση είναι ο ποταμός Ερύμανθος. Επιπλέον, από εδώ πρέπει να διερχόταν αρχαία διάνοιξη, η οποία διαμέσου του σημερινού χωριού Αστρά και του Κάστρου της Οχιάς/Οριάς οδηγούσε στον άνω ρου του ποταμού Πηνειού και διασταυρωνόταν στην Αγία Τριάδα με εκείνον που ξεκινούσε από την Ψωφίδα και από εδώ έφθανε στην Κοίλη Ήλιδα και την Αχαΐα.

Κατά τον καθαρισμό και την αποψίλωση (**εικ. 397–398**) περισυνελέγησαν κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου. Πιθανότατα η ανωδομή του τείχους ήταν από ωμές πλίνθες, καθώς και το *καταστέγασμα*. Μεταξύ των κεραμίδων βρέθηκαν δύο θραύσματα που φέρουν το γράμμα Δ [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης] (**εικ. 399**).

Το 1997, κατά τη διάρκεια εργασιών βελτίωσης της Επαρχιακής οδού, στη δεξιά/ανατολική πλευρά βρέθηκαν πήλινα στηρίγματα κεραμικού κλιβάνου, τον οποίον ο μηχανικός εκσκαφέας κατέστρεψε ολοσχερώς.

α/α 247

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 400–405. Σχ. 63. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**

ΘΕΣΗ Σφακιερό

ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κάτω Τριπόταμα

ΔΗΜΟΣ Αροανίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 580μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Ψωφίς: τείχος, Α πύλη

ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Δελλής

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 67. Λέλος, 66.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Ν της θέσης Πόρτες, ή Γαλαρία (**αρ. 243, χάρτης 9**), πολύ κοντά στη δεξιά/βόρεια όχθη του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου ποταμού.

Το 2001, στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη–Ανάπλαση του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδας, Πρόγραμμα ΕΠΤΑ», καθαρίστηκε και αποψιλώθηκε η ανατολική πλευρά του τείχους (**εικ. 400–403**). Στη ΝΑ πλευρά εντοπίστηκε το θεμέλιο πύλης, η οποία βρίσκεται προς την κοίτη του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου ποταμού και στα Ν προστατεύεται από πύργο άριστερά τῶ εισερχομένῳ (**εικ. 404**). Είναι προσανατολισμένη στην κατεύθυνση προσπέλασης της πόλης με άξονα Α–Δ και σχετίζεται με το ανατολικό νεκροταφείο της. Στην πύλη αυτή, νοτιοανατολική (ΝΑ), θεωρούμε ότι κατέληγε ο δρόμος που ξεκινούσε από τις Καφυές και έφθανε στην Ψωφίδα [**σχ. 60 (6), 63**]. Εξωτερικά της ανατολικής πλευράς του πύργου εντοπίστηκε σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα και τμήμα επιτύμβιας (;) στήλης, που δεν έσωζε επιγραφή, καθώς και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό (**εικ. 405**).

α/α 248

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 391, 406–409. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	745μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Ψωφίς: ακρόπολη, όστρακο ΜΕ Εποχής, όστρακα ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων, ναΐσκος ΒΥΖ εποχής, πύργοι ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	5.10.1998, 7.10.2003
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Χ. Τεμπέλης), Α. Μουτζάλη, Α. Δελλής
ΠΗΓΕΣ	Πολ. IV 70, 10.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Rouqueville 1820, 332–335. Rouqueville 1826–1827, 444–449. Leake, II 246. IK, 60, 62–63, 106–107. AZ, 20. KE, 35, 230. Παπανδρέου 1920, 138. Παπαχατζής 1980, 271–272, υποσ. 4. Αλεξοπούλου 1999–2001, 169, 173–174. Πετρόπουλος 2005α, 367. Μουτζάλη 2004, 159–167, πίν. 49–52.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η ακρόπολη είναι πυρτιτικός λόφος, ύψους 80μ. περίπου από την κάτω πόλη, που υψώνεται σε σχήμα κώνου και από παντού έχει απότομες πλαγιές. Στα Β της ακρόπολης αυχένια χωρίζει αυτήν από τις νότιες υπώρειες του βουνού Τούρλα (ύψους 1.123μ.), το οποίο είναι προέκταση του Ερυμάνθου. Ο Πολύβιος (IV 70, 10) χαρακτηριστικά αναφέρει: ... βουνός έρμυνης επίκειται τετειχισμένος, άκρας εύφυος και πραγματικής λαμβάνων τάξιν. Είναι εντελώς γυμνός και πετρώδης, με κατεστραμμένα τα ίχνη του τείχους σε μερικά σημεία, εξαιτίας των μεταγενέστερων εγκαταστάσεων και της συνεχούς χρήσης του πλατώματος της κορυφής ως βοσκότοπου και των τειχών ως πρόχειρων λατομείων. Η αρχαία οχύρωση περιέκλειε την ακρόπολη ακολουθώντας το φρύδι του λόφου. Στη Β, τη ΝΑ και στη Δ πλευρά σώζεται μόνο το θεμέλιο. Στη ΝΑ πλευρά είναι ορατές και οι μεταγενέστερες προσθήκες. Η ακρόπολη έχει περίμετρο 201μ. και εμβαδόν 1.955μ². [σχ. 60 (1), εικ. 391, 406]. Ο Γ. Παπανδρέου στα Β/ΒΑ της ακρόπολης πιθανολογεί την ύπαρξη πύλης, ή πυλίδος. Στο σημείο αυτό υπήρχε πύλη, διότι το έδαφος είναι κατάλληλο για την πρόσβαση στην ακρόπολη. Η δυνατότητα της οπτικής επαφής που παρέχει το πλάτωμα της ακρόπολης σε μεγάλη ακτίνα, όπως για παράδειγμα με τον Τάρταρη, ή Κάστρο του Σοπωτού (αρ. 237, χάρτης 8) στα Α και την κοιλάδα της Σέλιτσας, με τον Άγιο Αθανάσιο, ή Αβρότι (αρ. 288, χάρτης 9) της Πάου, με τον κάτω ρου του Ερυμάνθου και του οροπεδίου της Φολόης, του προσδίδει διαχρονική σημασία.</p> <p>Η ακρόπολη της Ψωφίδας, λόγω της στρατηγικής της θέσεως, ξαναχρησιμοποιήθηκε και στην ΥΒΥΖ περίοδο από τους Φράγκους και τους Έλληνες του Δεσποτάτου του Μορέως. Την ύπαρξη των μεσαιωνικών κτηρίων στην κορυφή του λόφου έχουν επισημάνει και οι περιηγητές Rouqueville και Leake. Τα ερείπια της μεσαιωνικής εποχής, κατά την Α. Μουτζάλη, έχουν θεμελιωθεί επάνω σε κτίσματα αμυντικού χαρακτήρα της αρχαίας Ψωφίδας [σχ. 60 (1)].</p> <p>Το 1998, κατά τις εργασίες καθαρισμού και μερικής αποψίλωσης στο πλάτωμα της ακρόπολης σε συνεργασία με την 6^η ΕΒΑ, περισυλλέγησαν αρκετά όστρακα των ΚΛ, ΕΛΛ και λίγα των ΡΩΜ χρόνων. Επιπλέον, βρέθηκαν αρκετά μελαμβαφή του 4^{ου} αι. π.Χ. Μεταξύ άλλων όστρακο</p>

ταινιωτής λαβής μινυακού κανθάρου (;) της ΜΕ εποχής. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν δύο πύργοι, μία υδατοδεξαμενή και ναύδριο. Στην τομή που διενήργησε η 6^η ΕΒΑ στο μονόχωρο ναΐσκο, ο οποίος αποκαλύφθηκε μετά την αποψίλωση και τον καθαρισμό του χώρου (εικ. 406), βρέθηκαν τρία θραύσματα σίμης κορινθιακού τύπου με γραπτή διακόσμηση (εικ. 407), ακροκέραμο που προέρχονται από τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο ιερού του άστεως και βάση πιθοειδούς αγγείου (εικ. 408).

Στη Β/ΒΔ πλευρά της ακρόπολης, υψώνεται πύργος, διαστάσεων 5.40μ. x 5.85μ., το θεμέλιο του οποίου είναι αρχαίο. Το πάχος των τοίχων του πύργου είναι 1.35μ., σώζεται σε ύψος 2.50μ. και έχει προσανατολισμό Β–Ν (εικ. 409). Λίγο ανατολικότερα του πύργου και προς τα ΒΑ σώζεται άλλος, ίδιας κάτοψης και προσανατολισμού με τον προηγούμενο. Διατηρείται η μία του πλευρά, μήκους 5.15μ., ύψους 2.70μ. και πάχους 1.05μ. Αμφότεροι είναι κτισμένοι με αρχαίο οικοδομικό υλικό και ως συνδετικό υλικό έχουν ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Και οι δύο πύργοι χρησιμοποιούνταν για τον έλεγχο των δρόμων που διήρχοντο από την Ψωφίδα.

Στη ΝΔ πλευρά της ακρόπολης υπάρχει δεξαμενή τετράγωνης κάτοψης, το εσωτερικό της οποίας είναι επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα, πιθανόν για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων (εικ. 406).

α/α 249

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 391, 410–421. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)

ΘΕΣΗ Μαγαζιά

ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κάτω Τριπόταμα

ΔΗΜΟΣ Αροανίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 670μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Ψωφίς: κτήρια, θέατρο, αγορά (ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ)

ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες

ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Rouqueville 1820, 332–335. Leake, II 243.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α της Μονής Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9) και εκτείνεται εκατέρωθεν της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων. Αποτελεί την προς Δ προέκταση της θέσης Πόρτες, ή Γαλαρία (αρ. 243, χάρτης 9, εικ. 391). Ο χώρος είναι πεδινός και εδώ θα πρέπει να τοποθετηθεί η αγορά. Στο δυτικό τμήμα της πόλης, συμπεριλαμβανομένων και των δυτικών κλιτύων της ακρόπολης, θα πρέπει να ήταν περιορισμένο το άστυ. Μέσα στον οχυρωματικό περίβολο τοποθετείται και η θέση του θεάτρου της πόλης, το οποίο ακόμη δεν έχει εντοπιστεί.

Ο Πausanias δεν αναφέρει την ύπαρξη θεάτρου. Ο W. M. Leake όμως αναφέρει ρητά την ύπαρξή του και το τοποθετεί στο μέσον των νοτίων υπωρειών της ακρόπολης, έναντι του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού «It seems to have been small; there remains above ground a part of the circumference of four or five rows of seats;». Έναντι του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού βρίσκονται οι νότιες υπώρειες του λόφου της ακρόπολης, οι οποίες είναι βραχώδεις και καταλήγουν ομαλά προς τα κάτω [σχ. 60 (11)]. Μνεΐα του θεάτρου γίνεται και από τον Rouqueville.

Το 1998 στη θέση αυτή καθαρίστηκε μεγάλος τοίχος μήκους 19μ., ο οποίος έχει ελαφρώς καμπύλο το δυτικό άκρο του. Στην ιδιοκτησία Ν. Γιαννόπουλου και Μ. Γιαννόπουλου, στα Ν της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων, υπάρχουν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη: ένας αρράβδωτος κίονας, ύψους 3μ. (**εικ. 410**), δύο τμήματα κίωνων, εκ των οποίων ο ένας βρίσκεται στη ΒΔ γωνία της αποθήκης του Ν. Γιαννόπουλου και ο άλλος στη ΝΔ γωνία (**εικ. 411**), κατώφλι που σώζει αναβαθμό και στρόφιγγες, (**εικ. 412**), λίθοι λειασμένοι μεγάλων διαστάσεων καθώς και αποτμήματα ραβδωτών και αρράβδωτων κίωνων (**εικ. 413–416**). Στο δυτικό όριο της ιδιοκτησίας του είναι εμφανής μεγάλος τοίχος, με προσανατολισμό Β–Ν, μήκους 15μ., του οποίου το βόρειο πέρας συνεχίζει κάτω από το οδόστρωμα της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων. Σε όλο το χώρο υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό.

Στα Α της οικίας Ν. Χουλιάρα βρίσκεται η ιδιοκτησία κληρονόμων Στεφ. Τακτικού, στην οποία είναι ορατό μεγάλο κατώφλι θυρώματος, που σώζει αναβαθμό και μία στρόφιγγα. Πρόσφατα, ο ιερέας Ν. Τακτικός, ένας εκ των κληρονόμων Τακτικού, μου ανέφερε ότι «στο χωράφι αυτό, όταν ήταν μικρός, έπαιζε με τα άλλα παιδιά στο πλακόστρωτο δάπεδο μέσα σε ένα κτήριο μεγάλο». Πράγματι σήμερα στο μέσον του χωραφιού υπάρχει μικρό ανάχωμα και διακρίνονται τρεις μεγάλες λιθόπλινθοι με προσανατολισμό Α–Δ. Στην ίδια ιδιοκτησία, παραπλεύρως της δεξιάς/δυτικής-βορειοδυτικής όχθης του ποταμού Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου εντοπίστηκαν τρεις λίθινες βάσεις, εκ των οποίων η μία δεν είναι στη θέση της (**εικ. 417–418**). Πιθανότατα να ήταν βάσεις κίωνων. Πιστεύουμε ότι στη θέση αυτή και κατά μήκος του ποταμού, αφού το έδαφος είναι ομαλό, πρέπει να ήταν η αγορά της πόλης. Ανατολικότερα της παραπάνω ιδιοκτησίας εντοπίστηκαν αρράβδωτος κίονας, βάση κίονα και κατώφλι κατά χώραν, που ανήκουν σε κτήριο μεγάλων διαστάσεων (**εικ. 419–421**). Η παρουσία των καταλοίπων και ο επίπεδος χώρος ευνοούν την άποψη όχι μόνο για τη χωροθέτηση της αγοράς εδώ, αλλά και της ύπαρξης οδού, προσανατολισμένου με την πύλη (**αρ. 247, χάρτης 9**), η οποία βρίσκεται αμέσως προς τα ανατολικά και σε απόσταση 80μ. περίπου.

α/α	250
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 422–424. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Λόφος Μπαρμπανίτσα
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ψωφίς: τοίχοι, λιθόπλινθοι ΚΛ, ή ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	Κ. Τακτικού, Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	Πολ. IV 70, 5–6.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 66–67. Παπανδρέου 1920, 142. Παπαχατζής 1980, 270–271, υποσ. 4. Πετρόπουλος 2005α, 370.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο λόφος υψώνεται στα Ν/ΝΑ της αρχαίας πόλης, στη νότια όχθη του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού (εικ. 422). Η βόρεια και η δυτική πλαγιά του λόφου είναι κατάφυτες από δρυς και πρίνους. Στον αυχένα της

ανατολικής πλευράς του λόφου, ο οποίος αποτελεί προέκταση του βουνού Φλαμπουριά Ράχη (ύψους 748μ.), είναι κτισμένο το εξωκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου, στα Δ του οποίου βαθιές αρόσεις έφεραν στην επιφάνεια κατεργασμένες λιθοπλίνθους (εικ. 423) και χονδροειδή κεραμική. Επιπλέον, στα Δ του εξωκλήσιου εντοπίστηκε τοίχος με προσανατολισμό Α-Δ (εικ. 424).

Ο Ν. Δ. Παπαχατζής υποθέτει ότι ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας στρατοπέδευσε στο λόφο αυτόν, απ' όπου μπορούσε να εποπτεύει την πόλη, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυβίου (IV 70, 5-6) [...]κατεστρατοπέδευε περι τούς άπέναντι τής πόλεως ύπερκειμένους βουνούς, άφ' ών κατοπτεύειν τήν τε πόλιν όλην άσφαλώς και τούς περίξ αυτής τόπους.

α/α	251
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 425–431. Σχ. 64–65. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Ιωάννης
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΠΑ	Ψωφίς: κτήρια, όστρακα ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	AZ, 19. Κορύλλος, 138. Παπανδρέου 1920, 135, 138. Λέλος, 16. Πετρόπουλος 2005α, 367.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για τη ΝΔ πλευρά της ακρόπολης, η οποία απολήγει ομαλά στον Επαρχιακό δρόμο Τριποτάμων – Αστρά.</p> <p>Το 2001, στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη-Ανάπλαση του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδας, Πρόγραμμα ΕΠΤΑ», πραγματοποιήθηκε αποψίλωση και καθαρισμός του χώρου για τον εντοπισμό του θεάτρου. Οι Γ. Παπανδρέου και Α. Λέλος, λόγω της ιδιομορφίας που έχει το έδαφος σε αυτό το σημείο, τοποθετούν, λανθασμένα, το θέατρο (εικ. 425–426). Επίσης, στο μικρό τοπογραφικό διάγραμμα που παραθέτει ο πρώτος σε άρθρο του στα ΠΑΕ σημειώνει τη θέση ως θέση του θεάτρου [σχ. 60 (14), 64].</p> <p>Διενεργήθηκε δοκιμαστική τομή, πλάτους 1.20μ. και μήκους 50μ., με διεύθυνση Δ-Α, στο μέσον του κοιλώματος της ράχης. Το έδαφος εδώ είναι αρκετά επικλινές, αφού πρόκειται για τις Δ/ΝΔ υπώρειες της ακρόπολης. Η τομή έφερε στο φως κατάλοιπα αναλημματικών τοίχων και κτηρίων. Οι αναλημματικοί τοίχοι ήταν απαραίτητοι για τη δημιουργία των ανδρήρων. Στα δημιουργούμενα επτά πλατώματα είναι ορατά θεμέλια οικιών. Μάλιστα, ο προς τα Δ αναλημματικός τοίχος σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων (εικ. 426). Επίσης, στη θέση αυτή και ανατολικότερα υπάρχουν θεμέλια οικιών, τα οποία από τον Γ. Παπανδρέου θεωρήθηκαν «φράγκικα». Στη θέση αυτή παρατηρούμε ότι ο πολεοδομικός ιστός της πόλης δεν πρέπει να ακολουθούσε τη διάταξη που γνωρίζουμε, αλλά πρέπει να καθοριζόταν, λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους, από αναλημματικούς τοίχους, ίσως και κλίμακες.</p> <p>Περισυνελέγη καλής ποιότητας κεραμική των ΚΛ, ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων: θραύσμα χείλους ελληνιστικού κανθάρου του τύπου Δυτικής</p>

Κλιτύος (West Slope), που χρονολογείται στα 225–220 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX, 274, πίν. 31, αρ. 307], θραύσμα πήλινου γυναικείου (;) ειδωλίου, όστρακο ελαφρώς υπόκοιλης, ολόβαφης βάσης προχοειδούς αγγείου, χρονολογούμενο στο 300 π.Χ. [πρβλ. Corinth, VII ΠΙ, 142, αρ. 746, πίν. 34], όστρακο δακτυλιόσχημης βάσης ολόβαφου σκύφου αττικού τύπου (**σχ. 65, εικ. 427**), που χρονολογείται στα 300–275 π.Χ. [πρβλ. ως προς τον τύπο της βάσης Athenian Agora, XXIX, 258, πίν. 14, αρ. 152–153, εικ. 12], συνανήκοντα όστρακα χείλους ελληνιστικού πινακίου, χρονολογούμενου στα 110 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX, πίν. 62, εικ. 50], όστρακα λεκανίδων, που χρονολογούνται στα 150–110 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX, 349, πίν. 80, αρ. 1105, εικ. 53, 68], αρκετές αγνύθες, πηνία και στηρίγματα κλιβάνων (**εικ. 428**). Πλεονάζουν τα όστρακα του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. Επίσης περισυνελέγησαν αρκετά κομμάτια κεραμίδων στέγης, μεταξύ των οποίων ένα με ευδιάκριτο το γράμμα Δ, ακροκέραμο (**εικ. 429**) και τμήματα αποθηκευτικών πίθων (**εικ. 430**). Το κάτω μέρος του μετώπου του ακροκεράμου, από τη βάση μέχρι το εσωτερικό ανθέμιο, μπορεί να συγκριθεί με ανάλογο, που προέρχεται από το ναό της Ημερασίας Αρτέμιδος των Λουσών [πρβλ. Schauer 2007α, 73, 80, εικ. 7]. Μεταξύ των οστράκων βρέθηκε μεγάλο θραύσμα βάσης καλάθου, στο οποίο επάνω από τη βάση υπάρχει ταινία καστανομέλανη και εκ διαμέτρου αντίθετα δύο στάχυα εγχάρακτα. Εσωτερικά είναι ολόβαφη [για το σχήμα του αγγείου πρβλ. Corinth, XV ΠΙ, 339, αρ. 2065–2068, πίν. 73, κάλαθοι] και τμήμα χείλους ανοιχτού αγγείου, το οποίο σώζει εξωτερικά ίχνη μαύρου γανώματος (**εικ. 431**).

α/α	252
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 391, 432–437. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ψωφίς: δημόσιο κτήριο ΑΡΧ, ή ΚΛ χρόνων. Κατάλοιπα ΠΒΥΖ και ΒΥΖ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές επισκέψεις
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Μ. Πετρόπουλος, Μ. Πετριτάκη, Α. Μουτζάλη, Α. Κουμούση
ΠΗΓΕΣ	Πανσ. VIII 24, 6.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 63–65, 122. ΑΖ, 21. Παπανδρέου 1920, 139–140, 230. Λέλος, 15. Παπαχατζής 1980, 278. Jost 1985, 59–60. Καρδαρά, 112–115. Αλεξοπούλου 1999–2001, 172–173. Πετρόπουλος 2005α, 363–376. Πίκουλας 2000–2003, 333–344. Μουτζάλη 2004, 166. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Α', 210, 213.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η Μονή της Κοιμήσεως Θεοτόκου βρίσκεται εντός του οχυρωματικού περιβόλου (εικ. 391, 432) και στα Ν/ΝΔ της ακρόπολης της αρχαίας πόλης. Κτίστηκε το 1826 από τον επονομαζόμενο Παπουλάκο. Εσωτερικά του περιβόλου υπήρχαν και κελιά, τα οποία σήμερα δεν υφίστανται. Το 1836 διαλύθηκε και έκτοτε λειτουργεί ως ο ενοριακός ναός του χωριού. Η Μονή και ο περίβολος είναι κτισμένα από αρχαίο οικοδομικό υλικό και σήμερα είναι ορατοί στις γωνίες του οι κυβόλιθοι, προερχόμενοι από αρχαία οικοδομήματα. Στον αύλειο χώρο της Μονής και εντός του

περιβόλου της, υπάρχουν διάσπαρτοι σπόνδυλοι κίωνων, ραβδωτοί και αρράβδωτοι (εικ. 433). Δύο σπόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων έχουν διάμετρο 1μ. και σώζονται σε ύψος 0.90μ. (εικ. 434–435). Στο εσωτερικό της εκκλησίας υπάρχουν κίονες που υποβαστάζουν τη στέγη και η Αγία Τράπεζα στηρίζεται επίσης σε τμήμα αρχαίου κίονα [σχ. 60 (12), 64]. Η παρουσία των αρχιτεκτονικών μελών συνηγορεί στην ύπαρξη κτηρίου δημοσίου χαρακτήρα, το οποίο πιθανόν να ανήκει στους ΑΡΧ, ή στους ΚΛ χρόνους.

Το 1998, στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη–Ανάπλαση του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδας, Πρόγραμμα ΕΠΤΑ» σε συνεργασία με την 6^η ΕΒΑ, πραγματοποιήθηκε ερευνητική τομή, πλάτους 1μ., εξωτερικά του ενοριακού ναού, βόρεια και νότια αντίστοιχα. Σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους (0.25μ.) αποκαλύφθηκαν δάπεδο από πήλινες πλάκες, διαστάσεων 0.30 x 0.30, (ή 0.33μ.), όστρακα της ΥΡΩΜ περιόδου και όστρακα του τύπου «wheel-ridged». Το δάπεδο, σύμφωνα με την άποψη της συναδέλφου Α. Μουτζάλη πρέπει να ανήκει σε δημόσιο κτήριο της ΠΒΥΖ εποχής. Ανάμεσα στα ευρήματα το πιο σημαντικό είναι δωρικό κιονόκρανο (εικ. 436) και απότμημα πήλινου ημικίονα με ραβδώσεις, σωζ. ύψους 0.34μ., μέγ. πλάτους 0.20μ., πάχους 0.10μ., (εικ. 437). Οι Γ. Παπανδρέου και Μ. Πετρόπουλος υποθέτουν ότι εδώ πρέπει να βρισκόταν ο ναός της Ερυκίνης Αφροδίτης. Επίσης και Α. Λέλος τοποθετεί εδώ το ναό της Αφροδίτης και πλησιόχωρα της Μονής προς τα Β ναό αφιερωμένο στον Δία.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ήλθαν στο φως από τη Χρ. Καρδαρά στη θέση Άγιος Πέτρος της Κοντοβάζαινας που βρίσκεται στα όρια των Νομών Αρκαδίας – Αχαΐας – Ηλείας στα σύνορα με την Επαρχία Καλαβρύτων, ταυτίστηκαν και αποδόθηκαν από την ανασκαφέα στο ιερό της Ερυκίνης Αφροδίτης. Η άποψη της Χρ. Καρδαρά αντικρούστηκε τελευταία από τον Γ. Α. Πίκουλα, ο οποίος ταυτίζει τα κατάλοιπα περισσότερο με Αρτεμίσιον παρά με Αφροδίσιον. Επιπλέον, θεωρεί ότι το ιερό στον αυχένα του Αγίου Πέτρου ανήκει πιθανότατα στη Θελπουσία και, όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει, με τον αγγλικό όρο πιθανόν να μην ανήκει πουθενά —no man's land—, ή να ανήκει και στις δύο περιοχές. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Πausανία, το ιερό της Ερυκίνης Αφροδίτης βρισκόταν εν τῇ πόλει. Επίσης η Μ. Jost προτείνει την Άρτεμη, ή τη Δήμητρα ως λατρευόμενη θεότητα στον Άγιο Πέτρο.

α/α	253
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 391, 398, 406, 438–462. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	(Μέσα στο χωριό)
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	590μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ψωφίς
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	Θουκ. II 66. Πολ. IV 70-71. Απολλ. II 5, 4. Plin. NH, XII 127. Στράβ. VIII 2.3–3.1 = C 336. Θεόφρ. Ιστορ. IX 15, 6. Διοσκ. III 48. Πaus. VIII 24. Στεφ. Βυζ., s.v. Ψωφίς, 704–705.

- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Pouqueville 1820, 197, 326, 331. Pouqueville 1826–1827, 447–450. Leake, II 62, 239–251. Boblaye, 158. Curtius, I 387–390. Welcker, I 290–293. Vischer, 475–478. Bursian, II 260–264. Philippson, 286. IK, 56–69, 80–85, 126–128, 154–155. AZ, 14–28. Frazer, IV 282–283. Κορύλλος, 137–138. KE, 31, 139, 230. Head, 453. Παπανδρέου 1920, 130–146. Martin, 81–147. Courbin 1956, 430. Meyer 1959, 1421–1428. Rolley 1963, 472–473. Roscher 1902–1909², 3200, s.v. *Psophis*. Λέλος, 9–66. Dittenberger – Purgold, 417–418. Ορλάνδος 1967–1968, 31–32. Bon 1969, 401–402, 662. Michaud 1970, 973. Πέτσας, 186. Michaud 1972, 597. Kraay, 96, 99. Baladié, 3, 82, 104, 118–119, 126, 213, 298, 317–319. Χωρέμης 1980, 3–18, εικ. 1–10. Παπαχατζής 1980, 270, υποσ. 1, 272–275. Χατζή 1980, 49–50. Πίκουλας 1981–1982, 269–281. Jost 1985, 53–60, 394, 507, 513–514, 554. Πετρόπουλος 1985, 63–64. Μουτζάλη 1993α, 165. Papapostolou 1993, 95 αρ. 23. Μπάλλας, 131–138. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 58, πίν. 61. Jost 1999, 198, 199. Pikoulas 1999α, 255, 302, 305. Αλεξοπούλου 1999–2001, 161–174. Λεξικό 2001, 457, 4110. Kourelis, 372–375. Αλεξοπούλου 2004 (υπό έκδοση). Μουτζάλη 2004, 159–168, πίν. 49–52. Nielsen 2004, 529. Πετρόπουλος, 2004α (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2005β, 285–305. Πετρόπουλος 2005α, 363–376. Roy 2006, 129–130.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η αρχαία Ψωφίς είναι παραποτάμια πόλη, που ανήκει στο ΒΔ τμήμα της Αρκαδίας, στη χώρα των Αζάνων. Βρίσκεται στη συμβολή τριών ποταμών, του Νουσαιίτικου (Ερυμάνθου) ποταμού Δ, του Λιβαρτζινού-Αροάνιου Α/ΒΑ, τον οποίον ο Πολύβιος ονομάζει Ερύμανθο, και του Σειραϊκού ποταμού ΝΑ. Σε αυτή τη συμβολή-συνάντηση των ποταμών ιδρύθηκε η αρχαία πόλη. Το κωνοειδές ύψωμα της Κοκκινιάς, ή του σημερινού Παλιόκαστρου [**αρ. 248, χάρτης 9, σχ. 60 (1)**] αποτέλεσε την ακρόπολη της αρχαίας πόλης. Η γεωγραφική της θέση, η φυσική της οχύρωση και η εποπτεία που προσφέρει η θέση της πόλης στην ευρύτερη περιοχή διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο για την τύχη της στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη διάρκεια του Συμμαχικού πολέμου (**εικ. 391, σχ. 60, 64**).

Το αρχικό όνομα της πόλης ήταν Ερύμανθος, πιθανώς από τη λέξη έρυμα, η οποία σημαίνει οχύρωμα και το προελληνικό πρόσφυμα –νθος. Κατά τον Πολύβιο η Ψωφίδα έστι μὲν ὁμολογούμενον καὶ παλαιὸν Ἀρκαδῶν κτίσμα τῆς Ἀζανίδος. Μνεία της πόλης επίσης γίνεται από τον Απολλόδωρο, το Στράβωνα και τον Πausανία.

Εκτενής αναφορά της πόλης γίνεται στις μελέτες του Γ. Παπανδρέου, ο οποίος περιγράφει με λεπτομέρεια τα ορατά λείψανά της. Μετά το Γ. Παπανδρέου στην πόλη της Ψωφίδας έλαβε χώρα μία ανασκαφή, σωστικού χαρακτήρα, από το Ν. Κυπαρίσση, χωρίς όμως να σώζονται σήμερα στοιχεία αυτής της ανασκαφής.

Το 1998, σε συνεργασία της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και της 6ης ΕΒΑ, πραγματοποιήθηκαν επείγουσες εργασίες στο χώρο της αρχαίας πόλης με τη συνεργασία της τότε Κοινότητας και του Προέδρου της Κ. Νικολακόπουλου και των Πολιτιστικών Συλλόγων «Ερικήνη Αφροδίτη» και «Αρχαία Ψωφίς». Έτσι, στον προγραμματισμό της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και με πρωτοβουλία του τότε Προϊσταμένου της, Λ. Κολώνα, προβήκαμε σε καθαρισμό τμήματος της βόρειας πλευράς της οχύρωσης και στη συστηματική αποτύπωση όλων των ορατών οικοδομικών λειψάνων της αρχαίας πόλης (**σχ. 60**).

Το 2001, με πρωτοβουλία του τότε Προϊσταμένου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ Μ. Πετρόπουλου, ξεκίνησε το έργο «Έρευνα και Ανάδειξη της αρχαίας Ψωφίδας», μέσα από το Πρόγραμμα ΕΠΤΑ (Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης), το οποίο χρηματοδοτήθηκε από την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος. Στην προσπάθεια αυτή η ΣΤ΄ ΕΠΚΑ είχε τη συμπαράσταση του

Δήμου Αροανίας και προσωπικά του Δημάρχου Λ. Βασιλόπουλου. Το πρόγραμμα είχε τέσσερις στόχους:

1. Τον επιφανειακό καθαρισμό του τείχους, ώστε να διευκρινισθούν σαφέστερα τα όρια της αρχαίας πόλης και να αποτυπωθεί η περίμετρός του.
2. Τον καθαρισμό των σημαντικότερων ορατών δημοσίων κτηρίων, χωρίς ανασκαφή.
3. Δοκιμαστικές τομές στο χώρο, όπου ο Γ. Παπανδρέου, ακολουθώντας τους παλαιότερους περιηγητές, είχε τοποθετήσει το αρχαίο θέατρο.
4. Προσπάθεια εντοπισμού και ταύτισης των ιερών της πόλης και ιδιαίτερα του ιερού της Αφροδίτης Ερυκίνης.

Το 2003, στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος, συνεχίστηκαν οι εργασίες στο χώρο της αρχαίας Ψωφίδας με την αμέριστη συμπαράσταση του Δημάρχου Αροανίας Ι. Φιλιππόπουλου. Οι εργασίες ήταν οι εξής:

1. Συνέχιση διαμορφώσεων–διερευνητικές τομές στη θέση Άγιος Ιωάννης [αρ. 251, σχ. 60 (14)] για τον εντοπισμό του θεάτρου.
2. Στη θέση Ελληνικό [αρ. 257, σχ. 60 (13)].
3. Αποψίλωση και καθαρισμός του τείχους στη θέση Αγραπιδιά Ελένης [αρ. 255, σχ. 60 (3)].
4. Αποψίλωση και καθαρισμός του τείχους κοντά στην κοίτη του ποταμού Αροάνιου.
5. Αποτυπώσεις των ορατών λειψάνων.
6. Έκδοση ενημερωτικού φυλλαδίου.

Τα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών, ήταν εξαιρετικά ενθαρρυντικά, γιατί έφεραν στο φως σημαντικότερα τμήματα της οχύρωσης της πόλης, οικιών και άλλων καταλοίπων.

Η αρχαία Ψωφίδα ήταν οχυρή πόλη. Στα Β/ΒΑ της πόλης υψώνεται πυρρικός λόφος, επωνομαζόμενος Κοκκινιά, ή Παλιόκαστρο, ή Πρασινίτσα [αρ. 248, χάρτης 9, σχ. 60 (1)], ύψους 80μ. περίπου από την κάτω πόλη (εικ. 391, 406). Η κορυφή του λόφου τειχίστηκε και ολόκληρος ο λόφος αποτέλεσε την ακρόπολη.

Σύγχρονα με το τείχος της ακρόπολης είναι και τα τείχη της πόλεως, η περίμετρος των οποίων έχει μήκος 3.108μ. Μεγάλα τμήματα των τειχών σώζονται σε ικανό ύψος. Ο Πολύβιος (IV 70, 6 και 10) μας πληροφορεί Συνθεωρών δὲ τὴν ὀχυρότητα τῆς Ψωφίδος ὁ βασιλεὺς ἠπορεῖτο τί χρεῖ ποιεῖν. [...] Ἔχει δὲ καὶ τείχη διαφέροντα τῶ μεγέθει καὶ ταῖς κατασκευαῖς, τοῦ οὐοίου ἡ ἀποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ διαφορητικῶν φάσεων στὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους επαληθεύεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ που ἐγίναν στὸ χώρο. Τὸ τείχος εἶναι ορατὸ κυρίως μέσα στὸ χωριὸ Τριπόταμα, δίπλα στὰ σπίτια καὶ μέσα σε ιδιοκτησίες. Ἀκολουθεῖ τὶς φυσικὲς ἐξάρσεις τοῦ ἐδάφους καὶ τὸ πλάτος τοῦ κυμαίνεται ἀπὸ 2.20μ. ἔως 3μ. Τὸ ἐξωτερικὸ μέτωπό τοῦ ἐνισχύεται ἀπὸ ἀμυντικὸς πύργους τετράγωνης κάτοψης καὶ ἕνας μόνον στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ εἶναι ἡμικυκλικός. Σε μερικά σημεῖα εἶναι κτισμένο κατὰ τὸ ψευδοῖσόδομο σύστημα δόμησης καὶ ὄχι κατὰ τὸ ισόδομο, που ἀναφέρει ὁ Γ. Παπανδρέου, ἐνὼ σε ἄλλα σημεῖα ἔχει μεικτὸ σύστημα, ἀνάμεσα δηλαδὴ στὸ ψευδοῖσόδομο, ἢ ἀκανόνιστο τραπεζιόσχημο παρεμβάλλεται τὸ πολυγωνικὸ. Στὴ Β πλευρὰ τοῦ τείχους διακρίνονται δύο μεγάλα τμήματα, σχεδὸν εὐθύγραμμα, τὰ οὐοία συγκλίνουν μεταξύ τους καὶ ἀπολήγουν στὴν περιοχὴ τῆς ακρόπολης, που βρίσκεται στὸ μέσον περίπου τῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Εἶναι τὸ ἐντυπωσιακότερο σωζόμενο τμήμα τοῦ τείχους με τοὺς περισσότερους πύργους στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Β πλευρᾶς καὶ οἱ ἔντονες υψομετρικὲς

διαφορές του εδάφους συντελούν στην επιβλητικότητά του (**εικ. 398**). Στο τμήμα αυτό οι αμυντικοί πύργοι έχουν πυκνή διάταξη. Η ανατολική πλευρά ακολουθεί τεθλασμένη πορεία (**σχ. 60**). Η νότια πλευρά βαίνει παράλληλα με τον Λιβαρτζινό, ή Αροάνιο ποταμό και δεν σώζεται σε όλο το μήκος της. Εδώ ο χώρος είναι πεδινός. Στην απέναντι πλευρά του ποταμού υψώνεται ο λόφος Μπαρμπανίτσα. Η ΝΔ πλευρά του τείχους ακολουθεί επίσης μία τεθλασμένη πορεία. Διακρίνονται δύο πύργοι, από τους οποίους ο ένας βρίσκεται πολύ κοντά στην κοίτη του ποταμού Ερυμάνθου, που διαρρέει τη μικρή στενή κοιλάδα, η οποία αναπτύσσεται κατά μήκος της πλευράς αυτής. Στο μέσον περίπου της δυτικής πλευράς το τείχος έχει υποστεί επισκευή, η οποία πιθανόν να έγινε σε αυτό το σημείο μετά την πολιορκία της πόλης από το Φίλιππο Ε΄ της Μακεδονίας (**εικ. 438–439**).

Μετά από επισταμένη επιφανειακή έρευνα, που ξεκίνησε το 1999 και τις εργασίες αποψίλωσης, που πραγματοποιήθηκαν το 2003 στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΠΤΑ, αποκαλύφθηκαν τρεις άγνωστες έως σήμερα πύλες. Η μία στην Α/ΝΑ πλευρά του τείχους, πλάτους 3μ., κοντά στην κοίτη του ποταμού Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού στη θέση Σφακιερό [**αρ. 247, χάρτης 9, σχ. 60 (6)**]. Η δεύτερη εντοπίστηκε στη θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια [**αρ. 261, χάρτης 9, σχ. 60 (8)**] δυτικά του κτηρίου στη θέση Ελληνικό [**αρ. 257, χάρτης 9, σχ. 60 (13)**], η οποία θα πρέπει να είναι η ΝΔ και από εδώ ξεκινούσε ο δρόμος που οδηγούσε στη Θέλυσα, καθώς επίσης στις Σειρές, την Πάο και τις παραλαδώνιες κόμεις. Η τρίτη εντοπίστηκε κοντά στην κοίτη του σημερινού ποταμού Ερυμάνθου, η οποία θα πρέπει να είναι η δυτική [**αρ. 254, χάρτης 9, σχ. 60 (4α)**] και από εδώ ο δρόμος οδηγούσε στην Ηλεία. Πολύ κοντά στην τελευταία πύλη και σε απόσταση μόλις 115μ. προς τα δυτικά της, σώζεται, στην αριστερή/ανατολική όχθη του ποταμού, το θεμέλιο αρχαίας γέφυρας (**αρ. 254, χάρτης 9**).

Ο Μ. Πετρόπουλος θεωρεί την πύλη, που ανέσκαψε το 1926 ο Ν. Κυπαρίσσης απέναντι από τη γέφυρα του ποταμού Ερυμάνθου, ως δυτική πύλη βασιζόμενος στην αναφορά του δευτέρου. Όμως, δεν προσδιορίζεται επακριβώς η θέση της γέφυρας του ποταμού, δηλαδή εάν πρόκειται για τη γέφυρα που βρίσκεται στα βόρεια του τούρκικου γεφυριού, πλησιόχωρα της οποίας σώζεται το θεμέλιο της αρχαίας γέφυρας που προαναφέραμε, ή πρόκειται για τη νεώτερη γέφυρα, που βρίσκεται στη συμβολή των τριών ποταμών, Ερυμάνθου, Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου (αρχ. Ερυμάνθου) και Σειραϊκού. Πιθανότατα η ανασκαφή του Ν. Κυπαρίσσης να αφορούσε σε αρχαία γέφυρα στο σημείο ένωσης των τριών ποταμών, ή να ανέσκαψε τη ΝΔ πύλη, που εντοπίστηκε στη θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Σήμερα, κάτω από τη σύγχρονη γέφυρα, εκεί που ενώνονται τα ποτάμια υπάρχουν ορθογώνιοι λιθόπλινθοι με δουλεμένη την επιφάνειά τους. Επίσης εκεί που σήμερα είναι ο σύγχρονος οικισμός των Κάτω Τριποτάμων (**αρ. 262, χάρτης 9**) εκτός του ότι δεν είναι τίποτε ορατό, στο πίσω μέρος των οικιών και σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς του τείχους υψώνονται βράχοι, γεγονός που δεν συνηγορεί στην ύπαρξη πύλης.

Στο εσωτερικό του οχυρωματικού περιβάλλοντος διακρίνονται κατόψεις δημοσίων οικοδομημάτων και κατοικιών. Η πυκνότερη διάταξη των αρχαίων λειψάνων βρίσκεται κατά μήκος της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων και συγκεκριμένα από το σημερινό Σχολικό συγκρότημα του χωριού έως τη Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τριποτάμων (**αρ. 252, χάρτης 9**). Στη θέση του μοναστηριού αυτού πιθανολογείται η ύπαρξη του ναού της Ερυκίνης Αφροδίτης. Επίσης στα Α της Μονής και εκατέρωθεν της παραπάνω οδού είναι ορατά θεμέλια κτηρίων.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Από το χωριό Κάτω Τριπόταμα προέρχονται τα παρακάτω ευρήματα, όπως προκύπτει από έλεγχο των βιβλίων καταγραφής:

1. Αρυβαλλόσχημη λήκυθος (αρ. κατ. 583 ΠΜΠ), της οποίας λείπει η λαβή και το στόμιο (**εικ. 440**). Ο ώμος κοσμεείται δι' εκτύπου κυματίου και η επιφάνεια της κοιλιάς από δύο σειρές υποτυπωδών ανθεμίων μέσα σε λογχόσχημα πλαίσια. Η βάση διαμορφώνεται από δύο πλαστικούς δακτυλίους (ο κάτω με μεγαλύτερη διάμετρο), που χωρίζονται από περιφέρεια μικρού ύψους σε σχήμα τροχίλου. Η επιφάνεια είναι μελαμβαφής και εξίτηλη. Η βάση διακοσμεείται από ομόκεντρους κύκλους με τονισμένο το κέντρο. Σωζόμενο ύψος 0.10μ. Σύμφωνα με τη Γ. Χατζή η αρυβαλλοειδής λήκυθος χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. μέχρι και το α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Χατζή 1980, 54].
2. Άωτος μελαμβαφής λύχνος (αρ. κατ. 587 ΠΜΠ, **εικ. 441**), που χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth IV II, 51–52, τύπος Broneer XI, πίν. 4]. Σωζόμενο μήκος 0.08μ.
3. Τρίλοβος οινοχόη (αρ. κατ. 584 ΠΜΠ, **εικ. 442**). Κοσμεείται από μία σειρά στον ώμο και από δύο σειρές στην επιφάνεια της κοιλιάς φυλλοειδούς σχεδίου. Έχει ύψος 0.085μ. Ως προς τον τύπο χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. ως προς τον τύπο Athenian Agora, XXIII 200, πίν. 72, αρ. 767 επίσης, για το σχήμα του αγγείου πρβλ. Corinth XV III, πίν 65, αρ. 1648, 1651–1652 και].
4. Μικκύλο αγγείο (αρ. κατ. 585 ΠΜΠ) σε σχήμα υδρίας (**εικ. 443**). Ελλιπές στο στόμιο (υδρία;). Σώζονται οι δύο οριζόντιες λαβές και η απόφυση μίας τρίτης ταινιωτής που κατέληγε στο στόμιο. Στο ύψος των λαβών κοσμεείται με πρόχειρο φυλλοειδές κόσμημα. Η βαφή ως επί το πλείστον είναι εξίτηλη. Είναι συγκολλημένο και λείπουν ο λαιμός και οι λαβές. Χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. [ως προς τον τύπο πρβλ. Athenian Agora, VIII 35, πίν. 3, αρ. 39 και ως προς τη διακόσμηση Corinth XV III, πίν. 50, αρ. 1211]. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται και στα ΥΕ χρόνια.
5. Οκτώ μικκύλα αγγεία (αρ. κατ. 586 α–η ΠΜΠ), εκ των οποίων το ένα είναι σπασμένο (**εικ. 444**). Από αυτά ένα είναι κυάθιο [πρβλ. Corinth XV III πίν. 71, αρ. 1948, 1952], πέντε είναι δίωτες κοτυλίσκες, που χρονολογούνται στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, VIII 50, πίν. 9, αρ. 159 και Corinth, XV III πίν. 67, αρ. 1717–1720], ένας κρατηρίσκος [πρβλ. Corinth, XV III πίν. 68, αρ. 1760] και ένας κρατηρίσκος των ΓΕ Χρόνων [πρβλ. Corinth, XV III πίν. 69, αρ. 1813].
6. Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 571 ΠΜΠ), ακέραιο. Ύψος 0.16μ. (**εικ. 445**). Η πίσω πλευρά είναι κούφια (backless). Φέρει πώλο και στο ανώτερο τμήμα του σώζεται οπή ανάρτησης. Ο πώλος είναι ευρύς και χαμηλός και έχει μεγάλα μάτια. Είναι ευκρινής η γραμμή των φρυδιών και το στόμα αποδίδεται με χωρισμένα τα χείλη. Η κόμη είναι χωρισμένη στο κέντρο σε δύο απαλές μάζες, διαγράφοντας έτσι τους κροτάφους. Φέρει ενώτια και πέπλο. Η μορφή έχει ανυψωμένο το αριστερό χέρι επάνω από το αριστερό στήθος με ενωμένους τον αντίχειρα με το δείκτη. Αντίστοιχα, το δεξί χέρι βρίσκεται ανυψωμένο στο κέντρο του στήθους με αντίχειρα και δείκτη ενωμένους. Πίσω από τον αριστερό βραχίονα διακρίνεται κάθετη πτυχή του πέπλου. Στο ύψος του λαιμού αναδιπλώνεται το πέπλο. Χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth, XVIII IV, 42, 73–74, αρ. C 255–C 257, πίν. 21]. Ανάλογο παράδειγμα προτομής γυναικείας μορφής έχει βρεθεί και στην Ήλιδα, που χρονολογείται αργότερα, στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Γιαλούρης 1962, 126, πίν. 126–128. Γιαλούρης 1962α, 151–152].
7. Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 572 ΠΜΠ), του οποίου σώζεται ή κεφαλή και τμήμα του λαιμού. Έχει ύψος 0.075μ. Είναι κοίλο και χωρίς πίσω τμήμα (**εικ. 446**). Στην κορυφή του ευρέος πώλου φέρει οπή ανάρτησης. Το πρόσωπο είναι επίμηκες, ελαφρώς ωοειδές με

έντονη εξωφθαλμία. Το στόμα αποδίδεται με χωρισμένα χείλη και η κόμη είναι χωρισμένη στο κέντρο σε δύο απαλές κυκλικές μάζες, διαγράφοντας τους κροτάφους και σχηματίζοντας έτσι το χαμηλό τριγωνικό μέτωπο. Η χρονολόγησή του μπορεί να τοποθετηθεί στα μεταβατικά χρόνια, από τα APX στα ΚΛ [πρβλ. Corinth, XVIII IV, 42, 73–74, αρ. C 254–C 255, πίν. 21·επίσης, πρβλ. Γιαλούρης 1962, 126, πίν. 126–128. Γιαλούρης 1962α, 151–152]. Ο συγκεκριμένος τύπος συνδυάζει το απερχόμενο αρχαϊκό στυλ, την τεχνοτροπία του υστεροαρχαϊκού τύπου, δηλαδή της προτομής χωρίς backless, και αυτήν των προτομών του κλασικού τύπου.

8. Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής (**εικ. 446**) (αρ. κατ. 575 ΠΜΠ). Ως προς τον τύπο βλ. αρ. κατ. 572 ΠΜΠ. Ο λαιμός είναι αποκεκρουμένος, εκτός μικρού τμήματος δεξιά. Έχει ύψος 0.055μ.
9. Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας πεπλοφόρου, καθήμενης (;) μορφής (αρ. κατ. 573 ΠΜΠ), με στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά. Φέρει στεφάνη. Η κόμη είναι διατεταγμένη τοξοειδώς επάνω από το μέτωπο. Ο λαιμός και τμήμα του αριστερού προσώπου είναι αποκεκρουμένα. Η επιφάνεια είναι μελανή από την οξείδωση. Σωζόμενο ύψος 0.105μ. (**εικ. 447**). Χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.–αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Mollard-Besques 1954, 1, 4, πίν. II, αρ. B6, ή B49, ή B331].
10. Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας πεπλοφόρου, καθήμενης (;) μορφής (αρ. κατ. 574 ΠΜΠ), του οποίου σώζεται η κεφαλή. Η επιφάνειά του είναι εφθαρμένη. Το πρόσωπο είναι επίμηκες σε σχήμα ωοειδές και το στόμα αποδίδεται με χείλη χωρισμένα. Η μύτη είναι επιμήκης και προς τα κάτω πλαταίνει. Σωζόμενος ύψος 0.055μ. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Mollard-Besques 1954, 1, 4, πίν. II, αρ. B6, ή B84, ή B296].
11. Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 576 ΠΜΠ). Σώζεται μόνον το πρόσωπο και έχει εφθαρμένα τα χαρακτηριστικά (**εικ. 448**). Ως προς τον τύπο βλ. αρ. κατ. 572 και 575 ΠΜΠ. Σωζόμενο ύψος 0.05μ.
12. Τμήμα πήλινου ειδωλίου-προτομής γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 578 ΠΜΠ). Σώζεται τμήμα του λαιμού και του προσώπου. Ως προς τα χαρακτηριστικά του προσώπου διακρίνονται ομοιότητες με το ειδώλιο-προτομή αρ. κατ. 572 ΠΜΠ. Λείπει ο αριστερός οφθαλμός και είναι παντού αποκεκρουμένη. Σωζόμενο ύψος 0.065μ. (**εικ. 448**). Χρονολογείται στους μεταβατικούς χρόνους, από τους APX στους ΥΚΛ χρόνους. Ανάλογα δείγματα προτομών έχουν βρεθεί και στην Ήλιδα, τα οποία όμως χρονολογούνται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Γιαλούρης 1962, 126, πίν. 126–128. Γιαλούρης 1962α, 151–152].
13. Τμήμα πήλινου ειδωλίου-προτομής γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 577 ΠΜΠ). Ως προς τον τύπο όμοιο με αρ. κατ. 574 ΠΜΠ (**εικ. 449**).
14. Τμήμα πήλινου ειδωλίου-προτομής γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 579 ΠΜΠ), του οποίου σώζεται μόνον η κεφαλή (**εικ. 450**). Στερείται πίσω τμήματος, όπου φέρει μικρά απόφυση με δύο οπές ανάρτησης. Η κόμη ανυψώνεται πάνω από το μέτωπο και στη θέση των ώτων ένας ρόδακας. Το πρόσωπο είναι ωοειδές και τα μάτια βρίσκονται κοντά στο άνω τμήμα της μύτης. Το μέτωπο είναι τριγωνικό. Σωζόμενο ύψος 0.105μ. Χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.–αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. [ως προς τον τύπο πρβλ. KERAMEIKOS XV 44, πίν. 26, αρ. 134].
15. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 580 ΠΜΠ). Σώζεται η κεφαλή και ο λαιμός. Φέρει χαμηλό ευρύ πόλο και τα μαλλιά φθάνουν στο ύψος των ώμων (**εικ. 451**). Σωζόμενο ύψος 0.045μ. Χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.–αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth, XII 31, εικ. 7, αρ. 111].
16. Τμήμα πήλινου ειδωλίου όρθιας γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 581 ΠΜΠ), του οποίου λείπει η κεφαλή (**εικ. 452**). Φέρει χειριδωτό χιτώνα σχηματίζοντα βαθύ κόλπο. Έχει τα χέρια κεκαμμένα μπροστά στο στήθος, το δεξί ψηλότερα του αριστερού, κρατώντας από έναν καρπό στο κάθε χέρι (ρόδι). Σωζόμενο ύψος 0.06μ. Χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. [ως προς τον τύπο, πρβλ. Corinth, τόμ. XII, 30, πίν. 7, αρ. 94, 97]. Τα ειδώλια του τύπου

αυτού, που κρατάνε δύο καρπούς, ρόδι και ρόδι, ή ρόδι και λουλούδι, μερικοί μελετητές τα αποδίδουν στη Δήμητρα.

17. Τμήμα πήλινου ειδωλίου όρθιας γυναικείας μορφής (αρ. κατ. 582 ΠΜΠ). Σώζεται τμήμα του κορμού (**εικ. 452**). Φέρει χειριδωτό χιτώνα. Με το δεξί χέρι κρατάει περιστέρι και με το αριστερό ρόδι. Το περιστέρι βρίσκεται κάτω από το ύψος του στήθους και το ρόδι στην περιοχή της ήβης. Σωζόμενο ύψος 0.055μ. Χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth, XII 30, πίν. 7, αρ. 96, 100]. Ο τύπος, σύμφωνα με μερικούς μελετητές, αποδίδεται στην Αφροδίτη.
18. Από τυχαία διανοιχθέντα τάφο προέρχεται πήλινη αγνύθα (αρ. κατ. 2255/1975 ΠΜΠ).
19. Από την Ψωφίδα προέρχεται ενεπίγραφη στήλη, η οποία παραδόθηκε από το φύλακα Αρχαιοτήτων Κ. Αλεξανδρόπουλο και ήταν εντοιχισμένη σε σπίτι. Φέρει αετωματική επίστεψη από τρία ανθεμωτά ακρωτήρια, σώζεται κατά 2/3 (αρ. κατ. 2236 ΛΜΠ). Χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. Paparostolou 1993, 95, αρ. 23].

Τα αντικείμενα με αρ. κατ. 571-587 παρεδόθησαν από τον Θ. Τακτικό, όπως προκύπτει από το με αρ. πρ. 183/12.7.1957 έγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ.

Επίσης, τα παρακάτω ευρήματα προέρχονται από το χωριό Κάτω Τριπόταμα, που περισυνελέγησαν κατά καιρούς από μαθητές του σχολείου και έχουν καταχωρισθεί στο αρχείο ως «Αρχαιολογική Συλλογή Τριποτάμων». Για λόγους καλύτερης προστασίας μεταφέρθηκαν στις αποθήκες του Μουσείου Πατρών.

1. Κανθαροειδές δίωτο κύπελλο, ολόβαφο (acrocup), λείπει τμήμα του χείλους, καθώς και η μία λαβή. Χρονολογείται το 475 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XII 266, πίν. 20, αρ. 442].
2. Πήλινος λύχνος, του οποίου λείπει τμήμα του μυκτήρα. Ο ώμος του διακοσμείται με κληματίδα και ο δίσκος με ακτίνες. Στη βάση φέρει εγχάρακτα γράμματα. Χρονολογείται στα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ.-αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ. [πρβλ. Πετρόπουλος 1999, 157, πίν. 21, αρ. Β9. Corinth, IV II 189, πίν. 11, αρ. 570 και Athenian Agora, VII 94, πίν. 8, αρ. 274].
3. Όστρακο που ανήκει σε μυκτήρα λύχνου. Ο τύπος συναντάται από τον 1^ο αι. μ.Χ. έως τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ.
4. Λήκυθος ηλειακού τύπου, ολόβαφη. Σώζεται το σώμα του αγγείου (**εικ. 453**). Χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. έως το 4^ο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Χατζή 1980, 54-55, ως προς τον τύπο και Sinn 1978, 45-82, πίν. 21-26]. Σύμφωνα με τον U. Sinn ανήκει στον τύπο II.
5. Όστρακο που ανήκει σε φακοειδή ασκό. Σώζονται δύο κάθετες ταινιωτές λαβές, καθώς και το στόμιο. Χρονολογείται 250 π.Χ. έως 200 π.Χ. [πρβλ. Athenian Agora, XXIX 358, πίν. 89, αρ. 1203, εικ. 74].
6. Θραύσμα μυκτήρα λύχνου ΚΛ χρόνων με μελανό γάνωμα.
7. Πέντε μικκύλα αγγεία, αποτυχημένης όπτησης, που ανήκουν σε τριφυλλόσχημες οινοχόες.
8. Οκτώ αγνύθες, εκ των οποίων τέσσερις είναι πυραμιδόσχημες, τρεις κωνικές και μία τριγωνική, και έξι πηνία.
9. Δύο πήλινα ομοιώματα βελανιδιών, ροδόχρου χρώματος πηλού, εκ των οποίων το ένα σώζει μαύρο γάνωμα (**εικ. 454**). Πήλινα ομοιώματα καρπών μυρτιάς και βελανιδιάς έχουν βρεθεί σε τάφο στο Προδρόμι Θεσπρωτίας [πρβλ. Χωρέμης 1980, 3-18, εικ. 1-10] και σε τάφο του Δερβενίου [πρβλ. Θέμελης - Τουράτσογλου 1997, 58, πίν. 61].
10. Πήλινος λύχνος, του οποίου λείπει η κάθετη λαβή (**εικ. 455**). Χρονολογείται β' μισό 1^{ου} αι. π.Χ.-1^ο αι. μ.Χ. [πρβλ. Παπακωνσταντίνου, 338-340, πίν. 168, β].
11. Πήλινος λύχνος, του οποίου λείπει η κάθετη λαβή και τμήμα του μυκτήρα (**εικ. 455**). Χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ. [ως προς τον τύπο πρβλ. Athenian Agora VII 123, πίν. 18, αρ. 830].

12. Άωτο σκυφίδιο (**εικ. 456**), που χρονολογείται στο γ' και δ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Ανδρέου, 560, πίν. 269β].
13. Όστρακο που ανήκει σε οριζόντια λαβή σκύφου, κυκλικής διατομής, και χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. [Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, 176, πίν. 50α].
14. Θραύσμα κάθετης ταινιωτής λαβής ΕΛΛ χρόνων κανθάρου.
15. Θραύσμα ληκύθου ηλειακού τύπου, που χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. [Θέμελης 2004, 419, πίν 187ζ].
16. Θραύσμα οριζόντιας λαβής, κυκλικής διατομής, που ανήκει σε σκύφο των ΕΛΛ χρόνων.
17. Θραύσμα λαβής λύχνου των ΕΛΛ χρόνων.
18. Πήλινο αγγείο (λάγυρος;), πιθανόν ΕΛΛ χρόνων. Σώζεται το σώμα του αγγείου και η γένεση των δύο κυλινδρικών λαβών, καθώς και τμήμα του λαιμού.
19. Είκοσι τρία μικκύλα αγγεία των ΓΕ, ΑΡΧ και ΕΛΛ χρόνων (**εικ. 457**).
20. Πρόχους πηλού ερυθροκίτρινου με σώμα σχεδόν σφαιρικό, λαβή κάθετη ταινιωτή, που φύεται κάτω από το χείλος και βάση δισκοειδή. Στην κοιλιά φέρει τρεις αδρές περιμετρικές αυλακώσεις. Πρόκειται για τύπο διαχρονικό, που συναντάται με μικρές παραλλαγές από τον 4^ο αι. μ.Χ. έως και το 13^ο αι. μ.Χ. [για τον τύπο πρβλ. Κατάλογο WvB, αρ. 892].
21. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου, πιθανώς γυναικείας μορφής, αρκετά φθαρμένου, του οποίου σώζεται μικρό τμήμα του προσώπου.
22. Πήλινο ειδώλιο, πιθανώς γυναικείας μορφής, σώζεται εν μέρει το σώμα.
23. Κεφαλή πήλινου γυναικείου ειδωλίου, με χαμηλό ευρύ πώλο, συγκολλημένη από πολλά κομμάτια. Δεν σώζονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου.
24. Θραύσμα κεφαλής πήλινου ειδωλίου, του οποίου δεν σώζονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Είναι κακής διατήρησης.
25. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου, αρκετά φθαρμένου, σώζεται μόνον μικρό τμήμα του κορμού.
26. Θραύσματα κεφαλών τριών εφθαρμένων πήλινων ειδωλίων, των οποίων δεν σώζονται χαρακτηριστικά των προσώπων.
27. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου, καθημερινής μορφής, του οποίου σώζεται μικρό τμήμα του κορμού και του λαιμού.
28. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου, γυναικείας μορφής. Σώζεται η κεφαλή που φέρει πώλο, με οπή ανάρτησης στην κορυφή του. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι αδρά και χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth, XII 31, πίν. 7, αρ. 113].
29. Τμήμα πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής, σώζεται μόνον μέρος του προσώπου. Τα μάτια έχουν αποδοθεί με λεπτομέρειες. Χρονολογείται στα ΕΛΛ (;) χρόνια [ως προς τον τύπο πρβλ. KERAMEIKOS, XV 159, πίν. 88, αρ. 500].
30. Τμήμα πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής. Σώζεται μόνον μικρό μέρος του προσώπου. Χρονολογείται στους ΚΑ χρόνους (4^{ος};) [ως προς τον τύπο πρβλ. Corinth, XVIII IV, 64, 105, πίν. 18, αρ. C 205].
31. Θραύσμα κεφαλής πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής. Έχει εφθαρμένα τα χαρακτηριστικά του προσώπου και χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. [ως προς τον τύπο πρβλ. Corinth, XVIII IV 55, 57, πίν. 14, αρ. C 138, C 139].
32. Θραύσμα κεφαλής πήλινου ειδωλίου, γυναικείας μορφής, αρκετά φθαρμένο [ως προς τον τύπο πρβλ. Corinth, XVIII IV 55, 57, πίν. 14, αρ. C 138, C 139].
33. Θραύσμα πήλινου ειδωλίου, ανδρικής μορφής. Σώζεται μόνο το δεξιό μέρος του προσώπου και χρονολογείται στα ΕΛΛ(;) χρόνια [ως προς τον τύπο πρβλ. KERAMEIKOS, XV 159, πίν. 88, αρ. 500].
34. Εκατόν τέσσερα χάλκινα νομίσματα ελληνικών πόλεων, τα οποία δεν είναι συντηρημένα.
35. Αργυρό νόμισμα ελληνικής πόλης, ασυντήρητο.
36. Τριάντα πέντε νομίσματα ΥΒΥΖ χρόνων, ασυντήρητα.
37. Δύο ανάγλυφες κεφαλές, διακοσμητικές αγγείων (**εικ. 458**). Η μία είναι

- ολόβαφη που απεικονίζει πιθανότατα το Σειληνό και η άλλη σώζει ίχνη μελανού γανώματος. Χρονολογούνται στον 3^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Αγγελή, 554, πίν. 267 και Athenian Agora, XXIX πίν. 45, λαβές αγγείων αρ. 445–446].
38. Δύο δισκοειδείς ολόβαφες βάσεις, ελαφρώς υπόκοιλες.
 39. Ολόβαφο όστρακο με κάθετες παράλληλες αυλακώσεις, το οποίο πιθανότατα ανήκει σε λήκυθο. Χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ.–μέσα 4^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Μητσοπούλου-Leon 1994α, 166, πίν. 104, αρ. 41].
 40. Θραύσμα ΡΩΜ χρόνων χυτρίδιου, που σώζει τμήμα του χείλους και την κάθετη ταινιωτή λαβή.
 41. Πώμα ελληνιστικού αγγείου (;).
 42. Θραύσμα πήλινου ελληνιστικού πώματος, που χρονολογείται το 146 π.Χ. [πρβλ. Corinth, VII III, 130, αρ. 695, πίν. 31].
 43. Όστρακο που ανήκει σε δακτυλιόσχημη βάση αγγείου.
 44. Θραύσμα βάσης κύλικας, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. [πρβλ. Corinth, VII III, 74, αρ. 376, πίν. 14].
 45. Δύο βάσεις υψίποδων κανθάρων (;).
 46. Θραύσμα ληκύθου, σώζεται τμήμα του ώμου του αγγείου και η κάθετη ταινιωτή λαβή που καταλήγει στη βάση του λαιμού. Χρονολογείται στην ΚΛ εποχή [πρβλ. Athenian Agora, XII πίν. 38].
 47. Τέσσερις υψίποδες βάσεις κυλίκων, εκ των οποίων οι δύο είναι ολόβαφες και οι άλλες δύο σώζουν ίχνη μελανού γανώματος. Ως προς τον τύπο χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ.–3^ο αι. π.Χ.
 48. Ενσφράγιστο όστρακο.
 49. Τμήμα κυκλικού πλακιδίου. Η κάτω επιφάνεια είναι επίπεδη και η άνω φέρει ανάγλυφη διακόσμηση, πιθανώς σφραγίδα.
 50. Δύο ανθεμωτά ακρωτήρια. Στο κάτω μέρος φέρουν άκανθα από την οποία βγαίνουν δύο βλαστοί με αυλάκωση και απολήγουν σε έλικες. Επάνω από τους έλικες και στο κατακόρυφο κεντρικό φύλλο έξι φύλλα παρουσιάζουν κλίση προς το κέντρο και η κορυφή του καθενός ενώνεται, καθώς κλίνει προς τα μέσα, με τη ράχη του προηγούμενου. Τα φύλλα φέρουν στο μέσο νεύρωση (**εικ. 459**).
 51. Τμήμα πήλινης σίμης. Στο επάνω μέρος φέρει εναλλασσόμενα άνθη λωτών και ανθεμίων και στο κάτω μέρος διακοσμείται με κισσόφυλλα (**εικ. 460**).
 52. Λίθινος πέλεκυς από πρασινομέλανο λίθο της Ν/ΠΕ εποχής [πρβλ. Athenian Agora, XIII 49, πίν. 15, αρ. 222] (**εικ. 461**).
 53. Μολύβδινα ομοιώματα καρπών (;) ροδιάς (**εικ. 462**). Ομοιώματα καρπών έχουν βρεθεί και στην Ελεύθερνα της Κρήτης, τα οποία κατά τον Π. Γ. Θέμελη, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν ως «αθύρματα και ταυτόχρονα ως αναθήματα σε ιερά» [πρβλ. Θέμελης 2002, 42].
 54. Χάλκινη στεφάνη αγγείου, διαμ. 0.20μ.
 55. Τμήμα τουρκικής πίτας, που φέρει κάθετες εγχάρακτες γραμμές.
 56. Αγνύθα πυραμιδόσχημη, ακέραιη. Έχει ύψος 0.08μ. και διάμ. βάσης 0.04μ. x 0.045μ.
 57. Τρεις αγνύθες πυραμιδόσχημες, ύψους 0.08μ., 0.062μ., 0.05μ. αντίστοιχα.
 58. Κωνικού σχήματος αγνύθα, ύψους 0.09μ., διάμ. βάσης 0.06μ.
 59. Τρεις εφηλίδες.
 60. Δύο περόνες, εκ των οποίων η μία έχει αμφικωνική κεφαλή (μήκους 0.026μ.) και η άλλη δακτυλιοειδή (μήκους 0.051μ.).
 61. Κομμάτια κεράτων μεγάλου θηλαστικού.

α/α 254

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 463–468. Σχ. 66–68. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)

ΘΕΣΗ Βρύση του Κατριβά

ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα

ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κάτω Τριπόταμα

ΔΗΜΟΣ Αροανίας

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ψωφίς: τείχος, Δ πύλη, θεμέλιο αρχαίας γέφυρας
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	Παυσ. VIII 24, 12.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 67. Παπανδρέου 1920, 134, 144. Λέλος, 16, 46, 63. Παπαχατζής 1980, 274, υποσ. 6. Αλεξοπούλου 1999, 280. Αλεξοπούλου 2003 (υπό έκδοση). Αλεξοπούλου 2005β, 288. Πετρόπουλος 2005α, 365.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση είναι γνωστή ως Βρύση του Κατριβά, από την ομώνυμη πηγή. Βρίσκεται στην αριστερή/ανατολική-βορειοανατολική όχθη του ποταμού Ερυμάνθου, σε χαμηλό επίπεδο και εξωτερικά των τειχών της δυτικής πλευράς. Ο Γ. Παπανδρέου στην περιγραφή της δυτικής πλευράς των τειχών αναφέρει ότι εξωτερικά του τείχους υπήρχε «αυλάκι», από το οποίο διοχετευόταν το νερό για άρδευση.</p> <p>Το 1999, μετά από επισταμένη επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο χώρο, εντοπίστηκε η δυτική πύλη πολύ κοντά στην κοίτη του ποταμού Ερυμάνθου, άγνωστη έως σήμερα (εικ. 463). Από εδώ ξεκινούσε ο δρόμος, ο οποίος διαμέσου του δυτικού νεκροταφείου της πόλης οδηγούσε στην Ολυμπία και την Ήλιδα. Πρόκειται για την Ηλειακή πύλη. Το 2001, στο πλαίσιο του έργου «Έρευνα και Ανάδειξη της αρχαίας Ψωφίδας», καθαρίστηκε και αποψιλώθηκε σε όλο το μήκος της η δυτική πλευρά του τείχους [εικ. 464–465, σχ. 60 (4α), 66]. Πολύ κοντά στη δυτική πύλη βρίσκονται κατά χώραν δύο κίονες και εν μέρει ορατοί δύο τοίχοι και τμήμα καταφλίου, που σώζει αναβαθμό (εικ. 466, σχ. 67).</p> <p>Δυτικά της πύλης και σε απόσταση 115μ. περίπου από αυτήν βρίσκεται το θεμέλιο της αρχαίας γέφυρας ύψους τεσσάρων δόμων, από την οποία διερχόταν η αμαξιτή οδός προς την Ηλεία [σχ. 60 (4γ), 68, εικ. 467]. Μνεία του αριστερού βάθρου της γέφυρας στο Νουσαϊτικό Ποτάμι, ή Ωλένιο γίνεται και από τους Γ. Παπανδρέου και Α. Λέλο.</p> <p>Κατά τον καθαρισμό του τείχους της δυτικής πλευράς, λίγα μέτρα βόρεια της πύλης βρέθηκε χάλκινο ομοίωμα φιδιού (αρ. κατ. 5085 ΜΜΠ), του οποίου λείπει μικρό τμήμα της ουράς (εικ. 468). Ο Α. Λέλος στα Ν της πύλης τοποθετεί την αγορά της πόλης και το μνημείο του Αλκμαίωνος.</p>

α/α 255

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 469–471. Σχ. 69–70. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Αγραπιδιά Ελένης
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ψωφίς: τείχος, δύο πύργοι
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Δελλής
ΠΗΓΕΣ	Πολ. IV 71, 11.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, II 243. ΙΚ, 63. Παπανδρέου 1920, 138. Λέλος, 49. Πετρόπουλος 2005α, 367.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται 150μ.–200μ. βόρεια του ναυδρίου του Αγίου Ιωάννη [αρ. 251, χάρτης 9, σχ. 60 (3), εικ. 425]. Καταλαμβάνει το επίπεδο μέρος

της ράχης, που κατέρχεται από την ακρόπολη με κατεύθυνση προς τα Δ (εικ. 469). Η ομαλή απόληξη της ράχης προς τα Δ έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη στη δεκαετία του '60 του Επαρχιακού δρόμου, που διέρχεται του αρχαιολογικού χώρου και οδηγεί προς Αστρά, Πλατανίτσα και Αγράμπελα. Πρέπει να τονισθεί ότι από τον αρχαιολογικό χώρο της Ψωφίδας διέρχονται δύο Επαρχιακοί δρόμοι: ο ένας με κατεύθυνση Δ-Α που οδηγεί προς Σοπωτό - Καλάβρυτα τέμνοντας στα δύο το σύγχρονο οικισμό και τον αρχαιολογικό χώρο, και ο άλλος που οδηγεί προς Αστρά και Αγράμπελα με κατεύθυνση Ν-Β. Μάλιστα, μεγάλο κομμάτι της βόρειας πλευράς της ράχης στη δεκαετία του '60 αφαιρέθηκε και το υλικό χρησιμοποιήθηκε για την επίστρωση του δρόμου.

Το τείχος εκφύεται από τη Δ/ΝΔ πλευρά της ακρόπολης με κατεύθυνση Α/ΒΑ-Δ/ΝΔ (εικ. 470). Δεν γνωρίζουμε, προς το παρόν, εάν πρόκειται για το αρχαιότερο Β/ΒΔ σκέλος της οχύρωσης [σχ. 60 (3), 69-70] και εάν πράγματι σε μεταγενέστερο χρόνο κρίθηκε απαραίτητο να προστατευθεί με την τριγωνικής κάτοψης προσθήκη του τείχους στη θέση Κρεμμυδόγιαννη (αρ. 246, χάρτης 9), κατά 500μ. βορειότερα.

Κοντά στην ακρόπολη σώζεται σε ύψος δέκα δόμων και έχει πλάτος 2.20μ. Λίγα μέτρα δυτικότερα του ορατού τμήματος εντοπίζεται ισχυρό ανάλημμα, που σώζεται σε ύψος τριών δόμων, και στη συνέχεια πύλη (εικ. 471), η οποία θα πρέπει να αντιστοιχεί με την αναφερόμενη από τον Πολύβιο ύψηλή πύλη. Έχει πλάτος 4μ. και άριστερά τῶ εισερχομένῳ διαμορφώνεται ελλειπής χώρος, ο οποίος πρέπει να θεωρηθεί ως πύργος, δεδομένης της απαραίτητης προστασίας που θα έπρεπε να είχε η πύλη και εξαιτίας της υψομετρικής διαφοράς μεταξύ της καθόδου του σκέλους των τειχῶν στη θέση αυτή και των απαρχῶν της ακρόπολης. Σε γειτνίαση με την πύλη, δυτικά και εσωτερικά αυτής, το πάχος του τείχους υπερβαίνει τα 3μ. (3.90μ.) σε μήκος 11μ. Στη συνέχεια, κατερχόμενο προς τα Δ, έχει πλάτος 1.20μ. (εικ. 469) και σε απόσταση 3.40μ. από το σημείο του τείχους που έχει πάχος 3.90μ., εντοπίζεται μία αντηρίδα στην εσωτερική του πλευρά, διαστάσεων 1.80μ. x 1μ. Σε απόσταση 7μ. εντοπίζεται δεύτερη, ιδίων διαστάσεων με την πρώτη, κατόπιν και τρίτη, η οποία απέχει 26.70μ. από τη δεύτερη. Μετά από απόσταση 3.10μ. βρίσκεται η τετάρτη, ιδίων και αυτή διαστάσεων. Στη συνέχεια και στο υπόλοιπο τμήμα των 14.70μ. μέχρι την εμφάνιση του ορθογώνιου πύργου, το πάχος του τείχους είναι 1.20μ. και μεταξύ τετάρτης αντηρίδας και ορθογώνιου πύργου υπάρχει ελαφριά κλίση, δηλαδή σχηματίζει ελαφρώς καμπύλη (σε μήκος 54.90μ. έχουμε τέσσερις αντηρίδες και το πάχος του τείχους είναι 1.20μ.). Στο τμήμα με τους τετράγωνους πύργους (σχ. 69-70) το πάχος του δεν είναι ορατό, αφού σώζεται μόνον η εξωτερική πλευρά του.

Εάν το τείχος αποτελεί τμήμα της πρώτης οχύρωσης, τότε δεν πρόκειται για διατείχισμα, αφού μετά από τον καθαρισμό του διακρίνονται τρεις πύργοι (εικ. 471). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι τα αρχαία κατάλοιπα στη θέση αυτή εἶνέ τινα θεμέλια ἰσοδομικῶν τειχῶν, ὡς ἀναλήμματα πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ ἐδάφους χρησιμεύσαντα.

Ο Leake σημειώνει «... there was a double inclosure: the remains of the interior wall are seen, extending from the upper ridge to the bank of the Erymanthus, and nearly parallel to the outer walls».

Τα όστρακα που περισυνελέγησαν κατά τον καθαρισμό και την αποψίλωση του χώρου ανήκουν στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων και κομμάτια κεραμίδων, εκ των οποίων ένα με το γράμμα Δ [βλ. κατάλογο επιγραφῶν κατὰ θέση εὑρεσης].

- α/α** 256
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ (Μέσα στον οικισμό)
ΧΩΡΙΟ Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Δήμος Λαμπείας
ΕΠΑΡΧΙΑ Ηλείας
ΝΟΜΟΣ Ηλείας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 880μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Μεγάλων διαστάσεων λιθόπλινθοι ΚΛ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 10.2.1997
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Αραπογιάννη 1990, 111. Touchais 1996, 1168. Αλεξοπούλου 1999, 280. Λεξικό 2001, 352, 3086.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το χωριό Ορεινή ανήκει στο Νομό Ηλείας και απέχει 5χλμ. δυτικότερα από τον αρχαιολογικό χώρο της Ψωφίδας. Μέσα στο κέντρο του οικισμού, κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας, εντοπίσαμε μεγάλες λιθόπλινθους, οι οποίες προέρχονται από αρχαίο κτήριο. Δεν εντοπίστηκε κεραμική. Ασφαλώς η θέση ανήκει στη χώρα των Ψωφιδίων. Αρχαιολογική επισtaσία στο παραπάνω χωριό ασκείται από την Ζ' ΕΠΚΑ, η οποία και ενημερώθηκε με αναφορά μου συνοδευόμενη από φωτογραφικό υλικό. Επίσης, η Ξ. Αραπογιάννη αναφέρει λιθοπλίνθους στο κέντρο του χωριού, που προέρχονται από αρχαίο τείχος.
 Ο ποταμός Ερύμανθος μπορεί να αποτελούσε το φυσικό όριο στα δυτικά, η γειτνίασή του όμως με το δυτικό σκέλος της οχύρωσης της πόλης καθιστά απίθανη την εκδοχή η ευρισκόμενη στα δυτικά περιοχή του να ανήκε στη χώρα της Ακρόρειας, ή στην Ηλεία.

- α/α** 257
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 432, 472–476. Σχ. 71. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Ελληνικό
ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 530μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πυριτόλιθος (N). Ψωφίς: μεγάλο οικοδόμημα ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ.Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, II 243–244. ΙΚ, 63, 68. Παπανδρέου 1920, 139. Πετρόπουλος 2005α, 368.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται εντός των τειχών της αρχαίας πόλης, παραπλεύρως της επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων και στα Δ της οικίας Σπύρου Τακτικού (εικ. 432, 472).
 Εδώ είναι ορατή η νότια πλευρά μεγάλου κτηρίου, η οποία επέχει και θέση αναλήμματος. Ο Γ. Παπανδρέου θεώρησε την πλευρά αυτή του κτηρίου, λανθασμένα, ως τείχος. Σώζεται σε ύψος οκτώ δόμων (**εικ. 472**). Το 2001 και 2003, στο πλαίσιο του έργου «Ανάπλαση–Ανάδειξη του

αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδας, Πρόγραμμα ΕΠΤΑ», πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και αποτύπωση του κτηρίου. Πρόκειται για οικοδόμημα, διαστάσεων 29.70μ. x 20.30μ., με κεντρική αυλή (αίθριο), στις τρεις πλευρές του οποίου (ανατολική, νότια, δυτική) αναπτύσσονται οκτώ χώροι ορθογώνιας κάτοψης και διαφορετικών διαστάσεων ο καθένας [σχ. 60 (13), 71, εικ. 473]. Η βόρεια πλευρά του κτηρίου αποτελείται από ορθοστάτες μεγάλων διαστάσεων. Η νότια πλευρά του κτηρίου (εικ. 472) σώζεται σε ύψος επτά δόμων και λόγω της υψομετρικής διαφοράς επέχει θέση αναλημματικού τοίχου. Είναι κτισμένη κοντά στη ΝΔ πύλη και επομένως στους άξονες των δρόμων που διασχίζουν την πόλη. Δηλαδή στα Β πρέπει να υπήρχε ο άξονας, λόγω της πύλης, με κατεύθυνση Α–Δ. και στα Δ της Μονής πρέπει να ήταν άλλος με κατεύθυνση Β–Ν, τμήμα του οποίου καταλαμβάνει η σύγχρονη Επαρχιακή οδός Ψωφίδας – Αστρά – Αγραμπέλων. Στο χώρο της κεντρικής αυλής κατά τον καθαρισμό περισυνελέγησαν κομμάτια υποστρώματος ψηφιδωτού δαπέδου και κονιάματα ερυθρού χρώματος. Η ανασκαφική έρευνα στο κτήριο αυτό θα επιλύσει το πρόβλημα της ταύτισής του.

Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, που ανήκουν στους ΕΛΛ χρόνους. Μεταξύ αυτών και δύο αγνύθες, εκ των οποίων η μία φέρει στο άνω μέρος εμπίεστο κύκλο, και πυρήνα πυριτόλιθου (εικ. 474). Ανατολικά του κτηρίου και σε απόσταση 5μ. βρίσκεται η οικία Σπ. Θ. Τακτικού, η οποία γειτνιάζει και με τη Μονή Τριποτάμων Κοιμήσεως Θεοτόκου. Στον αύλειο χώρο της οικίας βρίσκονται περίπου 40 αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως σπόνδυλοι με ραβδώσεις και αρράβδωτοι, κιονόκρανο δωρικού ρυθμού, βάσεις κίωνων κ.ά. (εικ. 475–476). Ένας αρράβδωτος κίονας, ύψους 3μ. υποβαστάζει το μπαλκόνι της οικίας. Πολύ κοντά στο προαναφερόμενο κτήριο υπάρχουν σπόνδυλοι κίωνων, κιονόκρανα δωρικού ρυθμού και διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, που, πιθανότατα, ανήκουν στο ίδιο οικοδόμημα, ή σε κάποιο άλλο.

α/α	258
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 477–479. Σχ. 72. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Σχολικό Συγκρότημα
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ψωφίς: τμήμα μεσοπυργίου διαστήματος τείχους
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 161. Λέλος, 15, 66. Αλεξοπούλου 1999, 266–267. Πετρόπουλος 2005α, 367.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται εντός των τειχών της αρχαίας πόλης, στη ΝΔ πλευρά, αριστερά της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων και σε μικρή απόσταση, προς Δ της θέσης Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια, (αρ. 261, χάρτης 9, εικ. 477). Το 1999, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση τοιχείου αντιστήριξης στην ιδιοκτησία Ι. Γεωργουλόπουλου, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους της πόλης. Πρόκειται για επίμηκες οικόπεδο με μεγάλη υψομετρική διαφορά μεταξύ των δύο μακρών πλευρών του, η οποία

φθάνει τα 6.50μ. Το ψηλότερο σημείο βρίσκεται στη Β πλευρά του και το χαμηλότερο στη Ν, η οποία εφάπτεται και είναι παράλληλη της επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων (εικ. 477). Η σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου και στη βόρεια πλευρά του. Ερευνήθηκε τμήμα της Ν/ΝΔ πλευράς του τείχους, μήκους 9.50μ. και μέγ. πλάτους 1.70μ. Πρόκειται για μεσοπύργιο διάστημα, διεύθυνσης Α–Δ και αποκαλύφθηκε σε βάθος 0.25μ. από την επιφάνεια του εδάφους [σχ. 60 (9α), 72]. Ήλθε στο φως το εσωτερικό μέτωπο του τείχους, ενώ το εξωτερικό δεν εντοπίστηκε, αφού είχε καταρρεύσει από παλαιά. Λίθοι διαφόρων μεγεθών, λατύπη και χώμα αποτελούσαν το γέμισμά του. Οι λιθόπλινθοι του εσωτερικού μετώπου δεν είχαν αυστηρή εφαρμογή των αρμών τους. Ήταν τοποθετημένοι παρά μήκος (δρομικοί) και φορμηδόν (διάτονοι) και εδράζονταν σε υποτυπώδες λιθολόγημα στο μαλακό έδαφος. Σε τομή που πραγματοποιήθηκε στα Β του εσωτερικού μετώπου, ήλθε στο φως αγωγός πλάτους 0.40μ., μήκους 2.10μ. και διεύθυνσης Β–Ν, ο οποίος έτεμνε κάθετα το τείχος και χρησίμευε για την απορροή των ομβρίων υδάτων [σχ. 60 (9α), 72]. Η τομή δεν έδωσε αρχαίες επιχώσεις, αφού έχουν απομακρυνθεί λόγω της καλλιέργειας. Ακόμη και σήμερα ο χώρος καλλιεργείται από τον ιδιοκτήτη.

Περισυνελέγησαν όστρακα καλής ποιότητας δακτυλιόσχημων βάσεων και χειλέων χυτροειδών αγγείων ΡΩΜ εποχής, θραύσματα πινακίων του 4^{ου} αι. π.Χ., ακέραιο μικρό κανθαροειδές αγγείο (miniature vessel) [πρβλ. Athenian Agora, XII 336, πίν. 46, αρ. 1433], το οποίο χρονολογείται στα 350–325 π.Χ. (εικ. 478), όστρακα ΕΛΛ χρόνων, αδιάγνωστα, θραύσμα ταινιωτής λαβής κανθάρου, χρονολογούμενο στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. [για ανάλογες λαβές πρβλ. Athenian Agora, XXIX 274, πίν. 31, αρ. 305α–309], θραύσμα βαθιάς λεκανίδας, που χρονολογείται στα 250–225 π.Χ. [Athenian Agora, XXIX 348, πίν. 79, αρ. 1092]. Επίσης, περισυνελέγη βάση κανθαρόσχημου αγγείου, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου}–αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., και λαβή ΡΩΜ χρόνων (εικ. 478).

Η προς δυσμάς πορεία του τείχους [σχ. 60 (9β)] συνεχίζεται και διέρχεται από τις παρυφές του αύλειου χώρου του Δημοτικού Σχολείου των Τριποτάμων και αποτελεί το προς Β όριο της ιδιοκτησίας Γ. Γεωργουλόπουλου. Το τμήμα που διέρχεται από εδώ έχει έντονη κλίση προς τα Ν. Λίγο ψηλότερα από αυτό, έχει κτιστεί στον αύλειο χώρο του Δημοτικού Σχολείου το Νηπιαγωγείο του χωριού, η θεμελίωση του οποίου εδράζεται επάνω σε τμήμα του τείχους (εικ. 477). Μάλιστα για την προστασία του έχει εκδοθεί η αρ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ06/18894/877/8.5.1990 Υπουργική Απόφαση απομάκρυνσης του Νηπιαγωγείου. Στη συνέχεια συναντάμε το τείχος σε μονοπάτι, που βρίσκεται στα Δ των Σχολικών Συγκροτημάτων και στα Α της οικίας Φ. Γεωργουλόπουλου (εικ. 479). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι επάνω από το Χάνι του Μπάμπουρα, δηλαδή στο χώρο του Σχολικού Συγκροτήματος «ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ σηκὸν ναοῦ περιβαλλομένου ὑπὸ περιστυλίου ἐκ 14 κίωνων», τα ίδια στοιχεία που αναφέρει και ο Rouqueville.

Η περιοχή αυτή αποτελεί περίβλεπτη θέση από το μεγαλύτερο τμήμα της πόλεως στο εσωτερικό των τειχών της. Βρίσκεται μάλιστα σε ψηλότερο επίπεδο απ' ό,τι η σύγχρονη Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9). Εξαιτίας και των ευρημάτων της σωστικής ανασκαφής, μικκύλα αγγεία και θραύσματα ειδωλίων, θα μπορούσε να αναζητηθεί εδώ το ιερό της Ερυκίνης Αφροδίτης, ή ο ναός του Ερυμάνθου. Οι Γ. Παπανδρέου και Α. Λέλος τοποθετούν το ναό του Ερυμάνθου κοντά στη

ΝΔ πλευρά του τείχους της πόλης, που αντιστοιχεί στη θέση αυτή.

α/α	259
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 480–481. Σχ. 73. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιομάγγανο
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	540μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Ψωφίς: τείχος, τετράγωνος πύργος, κρήνη, κεραμική ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Α. Μουτζάλη
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 244. ΙΚ, 66. ΑΖ, 25. ΚΕ, 231. Παπανδρέου 1920, 142. Λέλος, 64. Meyer 1959, 1421–1428. Πετρόπουλος 2005α, 368.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στα Ν/ΝΑ της θέσης Ελληνικό (αρ. 257, χάρτης 9) και της οικίας Σπ. Τακτικού, στη δεξιά/βόρεια όχθη του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού. Κατά τον καθαρισμό και αποψίλωση του χώρου το 1998, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους [σχ. 60 (7), 73] και πύργος τετράγωνης κάτοψης (εικ. 480). Λίγο νοτιότερα του πύργου και σε απόσταση 5μ. περίπου από αυτόν υπάρχει πηγή, γνωστή ως Παλιομάγγανο, γύρω από την οποία βρίσκεται διάσπαρτο αρχαίο υλικό. Μεταξύ πύργου και πηγής διέρχεται δρόμος πλάτους 2μ., ο οποίος πρέπει να ήταν σε χρήση από την Τουρκοκρατία έως και τις αρχές του 20 ^{ου} αι. Κατά τον καθαρισμό του τείχους περισυνελέγησαν όστρακα των ΚΛ χρόνων, όστρακα που ανήκουν σε ταινιωτές λαβές και χυτροειδή αγγεία των ΡΩΜ χρόνων (εικ. 481). Ο Ε. Meyer αναφέρει και αυτός την πηγή Παλιομάγγανο, τα νερά της οποίας συμβάλλουν στον ποταμό Ερύμανθο, και σημειώνει ότι τα θεμέλια κτηρίου που βρίσκονται εδώ πρέπει να ανήκουν σε ιερό του ποταμού. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στη θέση αυτή, επί των ημερών του, ο Αροάνιος ποταμός ανέσκαψε πλάκας, έδαφος κεραμόστρωτον μετ' επιμήκων έξοχων, ως έν τη Παλαίστρα της Όλυμπίας, κιονόκρανον άνεστραμμένον και άλλα άρχαία δεικνύοντα οικοδόμημα παρόχθιον και μεταγενέστερον εις κτίσιν του οποίου έχρησιμοποιήθη άρχαιον ύλικόν. Η πηγή Παλιομάγγανο μπορεί να ταυτιστεί με την αρχαία πηγή Άλφεισίβοια. Ο Α. Λέλος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «παρά την πηγήν και έντός τής κοίτης του ποταμού θεμέλια λουτρών ή του ναού του Ποσειδώνος».

α/α	260
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Εβραΐκη Λάκκα
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 580μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Ψωφίς: δυτικό νεκροταφείο, κεραμική ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 66, 68. Παπανδρέου 1920, 144.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στη δεξιά/δυτική όχθη του σημερινού ποταμού Ερυμάνθου. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι εδώ είχαν βρεθεί «ίκανα έντάφια ευρήματα» επί των ημερών του.
 Το 1997, στο πλαίσιο επανακήρυξης και αναοριοθέτησης του αρχαιολογικού χώρου, σε μικρή απόσταση από την οικία Θ. Τακτικού εντοπίστηκαν μεγάλα κομμάτια πύθων και υπόλοιπο κλιβάνου, γεγονός που στοιχειοθετεί την άποψη ότι, κατά την Ελληνιστική περίοδο, ή πιθανόν αργότερα, η πόλη επεκτάθηκε σε βάρος του νεκροταφείου της. Η αυτοψία πραγματοποιήθηκε μαζί με τη συνάδελφο Ο. Βικάτου (Ζ' ΕΠΚΑ), αφού ο χώρος ανήκει διοικητικά στο Νομό Ηλείας και ο ποταμός είναι το όριο των δύο Νομών.

α/α 261

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 482–489. Σχ. 74–76. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια
ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 580μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Ψωφίς: τμήμα μεσοπυργίου διαστήματος, ΝΔ πύλη
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 63–64. Αλεξοπούλου 1999–2001, 171–172. Πετρόπουλος 2005α, 368–369.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στη θέση αυτή διέρχεται τμήμα της αρχαίας οχύρωσης με πύργο (**εικ. 482**). Βρίσκεται εντός των τειχών της αρχαίας πόλης, στη ΝΔ πλευρά του τείχους και αριστερά/δυτικά της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων [**σχ. 60 (8α), 74**].
 Στο τμήμα αυτό το 1998, στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη–Ανάπλαση του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδας», πραγματοποιήθηκαν δύο τομές, εξωτερικά του τείχους, οι οποίες απέδωσαν όστρακα ΕΛΛ χρόνων. Στο σημείο αυτό το τείχος εδράζεται στο φυσικό βράχο, ο οποίος διαμορφώνεται ανάλογα, προκειμένου να τοποθετηθούν οι λίθοι (**εικ. 483**). Εγκάρσια τομή στην επιφάνειά του αποκάλυψε το πάχος των παρειών και το μεταξύ τους γέμισμα από λατύπη και χόμα. Διαπιστώθηκε επιπλέον η ύπαρξη εγκαρσίων ζευγμάτων στην κατασκευή του τείχους (**εικ. 484, σχ. 74–75**). Στο εσωτερικό μέτωπο του τείχους η τομή δεν μας έδωσε αρχαίες επιχώσεις, οι οποίες πιθανώς εξαφανίστηκαν από τη συνεχή καλλιέργεια του εδάφους.
 Από την τομή αυτή στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται:

1. Μάσκα κωμικού ηθοποιού (**εικ. 485**) με οπές ανάρτησης [ως προς τον τύπο πρβλ. Délos XXVII 215–216, αρ. Β47, πίν. 32].
2. Αποτμήματα ειδωλίων.

3. Το κάτω μέρος ατρακτόσχημου μυροδοχείου (**εικ. 486**), το οποίο χρονολογείται από το 2^ο έως τον 1^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Παπαποστόλου 1977, 335]. Από την ίδια τομή προέρχονται και πολλά όστρακα ΡΩΜ χρόνων, τα οποία ανήκουν σε χυτροειδή αγγεία.
4. Δύο χάλκινα εισιτήρια [tesserae] (**εικ. 487**) θεάτρου Ήλιδος [πρβλ. Γιαλούρης 1960α, 173. Γιαλούρης 1963, 139. Γιαλούρης 1964, 139. Γιαλούρης 1965, 101. Γιαλούρης 1966, 134. Γιαλούρης 1967, 21. Γιαλούρης 1970, 145. Ο Ν. Γιαλούρης τα ονομάζει «χαλκές ψήφους» (Γιαλούρης 1964, 139) και «χαλκά δισκάρια» (Γιαλούρης 1960α, 173). Αποκαλούνται όμως και «εισιτήρια» θεάτρου. Παρόμοια έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, τα οποία φέρουν στον οπισθότυπο, αντί τύπου, ένα κεφαλαίο γράμμα της αλφαβήτου. Για τα χαλκά εξ Αθηνών ο Ι. Σβορώνος δέχεται την άποψη ότι τα γράμματα παραπέμπουν στις θέσεις των θεατών στο Λυκούργειο θέατρο και στην Κλεισθένειο Εκκλησία [πρβλ. Svoronos 1898, 37–120 και IG V2, 323]. Είναι γνωστά και πήλινα, διαφόρων σχημάτων, με επιγραφές ονομάτων και ανάλογα γράμματα από το θέατρο (Εκκλησία) της Μαντίνειας [πρβλ. Svoronos 1900, 197–235]. Οι Η. Baitinger και Β. Eder τα ονομάζουν «tesserae di voto» [πρβλ. Η. Baitinger – Β. Eder, 95–109 και πρόκειται για προσφορές του Ηλειακού κράτους που επιβεβαιώνουν την πολιτική επιρροή της Ήλιδος στη γειτονική Αρκαδία. Επίσης βλ. Roy 2006, 129–130].
5. Δύο αγνύθες τριγωνικής διατομής με οπές ανάρτησης, εκ των οποίων η μία φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή (**εικ. 488**).
6. Πηνία.
7. Πολλά όστρακα ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων τα οποία ανήκουν σε χυτροειδή αγγεία.

Στη θέση αυτή, κατά τον καθαρισμό και την αποψίλωση του χώρου το 2003, εντοπίστηκε πύλη πλάτους 2.90μ. [**εικ. 489, σχ. 60 (8β), 76**]. Η πύλη ανήκει στο νότιο σκέλος του τείχους, το οποίο στο σημείο αυτό απολήγει σε πύργο, τετράγωνης κάτοψης, ορατών (εσωτ.) διαστάσεων 6.80μ. x 6μ. Ενδείξεις για την ύπαρξη προτειχίσματος βρίσκονται δυτικά του πύργου και της πύλης. Από την απόσταση μεταξύ προτειχίσματος και τείχους προκύπτει διάστημα 2.90μ., όσο και το πλάτος του αρχαίου δρόμου. Ο δρόμος από την πύλη αυτή οδηγούσε στην Πάο και τη Θέλπουσα. Το τμήμα του τείχους στα Ν του πύργου έχει πλάτος 3.30μ. Σε όλο το χώρο υπάρχει διάσπαρτη κεραμική ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων.

α/α	262
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 490. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Χάνι Μπάμπουρα
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	480μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ψωφίς: Κτήριο (:), αρχιτεκτονικά μέλη
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Παπανδρέου 1920, 142.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στο κέντρο του χωριού Τριπόταμα και σε άμεση επαφή με το Σχολικό Συγκρότημα (αρ. 258, χάρτης 9). Πρόκειται για το κτήριο ανάμεσα στις οικίες Μ. Βλάχου και Φ. Γεωργουλόπουλου, το οποίο μεταπολεμικά χρησίμευε ως Χάνι [σχ. 60 (15)]. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στον αύλειο χώρο του χανιού καθώς και στους τοίχους του βρίσκονταν σπόνδυλοι κίωνων. Σήμερα δεν είναι ορατό κανένα

αρχιτεκτονικό μέλος, παρά μόνον έναντι της οικίας του Φ. Γεωργουλόπουλου. Εδώ υπάρχουν τέσσερις σπόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων, διαστάσεων διαμ. 0.30μ. και ύψους 0.60μ., διαμ. 0.26μ. και ύψους 0.75μ., διαμ. 0.70μ. και ύψους 0.30μ. και ο τελευταίος σπόνδυλος έχει ύψος 0.60μ. αντίστοιχα. Σε αυτόν τοποθετήθηκε δωρικό κιονόκρανο διαστ. 0.70μ. x 0.70μ. Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά μέλη προέρχονται πιθανότατα από κτήρια διαφορετικών περιόδων (**εικ. 490**).

α/α	263
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Κάτω από τη γέφυρα
ΧΩΡΙΟ	Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Κάτω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	480μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Ψωφίς: γέφυρα (;) ΚΛ (;), ή ΕΛΛ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	Πολ. IV 71, 4.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, II 247–248. ΙΚ, 67.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για το μικρό χώρο που βρίσκεται μεταξύ των δύο σύγχρονων γεφυρών, στο σημείο που συμβάλλουν τα ποτάμια Ερύμανθος και Λιβαρτζινός, ή Αροάνιος. Υπάρχει εδώ οικοδομικό υλικό και οι λίθοι έχουν λειασμένη την επιφάνειά τους [σχ. 60 (10)].</p> <p>Ο ιστορικός Πολύβιος στην περιγραφή της πόλης ονομάζει Ερύμανθο τον ανατολικά ευρισκόμενο ποταμό: Παρά δὲ τὴν ἀπ' ἡοῦς πλευρὰν ἔχει τὸν Ἐρύμανθον μέγαν καὶ λάβρον ποταμόν... Μετὰ δὲ ταῦτα διαβάς τὴν κατὰ τὸν Ἐρυμάνθου γέφυραν... Επομένως, ο ονομαζόμενος σήμερα Λιβαρτζινός, ή Αροάνιος ποταμός ταυτίζεται με τον Ερύμανθο του Πολυβίου. Στο σημείο συμβολής των ποταμών πρέπει να υπήρχε γέφυρα, όπως πιστεύει και ο Γ. Παπανδρέου, αναφέροντας ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν, ὅποτε καὶ ἕτερα γέφυρα ἐπὶ τοῦ Ἀροανίου....</p>

α/α	264
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 491–494. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Λόφος Αγίου Βασιλείου
ΧΩΡΙΟ	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Άγιος Βασίλειος
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	940μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Οικιστική εγκατάσταση. Κεραμική Ν, ΠΡ, ΚΛ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	17.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	AZ, 28. ΚΕ, 227. Λεξικό 2001, 417, 3720.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για λόφο, που δεσπόζει στην κοιλάδα του Σειραϊκού ποταμού και βρίσκεται δίπλα στον αμαξιτό δρόμο Πατρών – Τριποτάμων –

Τριπόλεως (111). Οι πλαγιές του είναι απότομες και μόνο στη βόρεια πλευρά υπάρχει επίπεδος χώρος, απ' όπου είναι εφικτή η πρόσβαση. Σήμερα το ύψωμα αυτό είναι γυμνό σε όλες του τις πλευρές (εικ. 491). Στην ανατολική πλαγιά του λόφου δημιουργούνται δύο επάλληλα άνδηρα, στα οποία διακρίνονται τοίχοι: ένας στη κορυφή του και ο άλλος στο κατώτερο άνδηρο. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι ο λόφος πήρε το όνομα από το ομώνυμο εξωκλήσι. Όπως διαπιστώθηκε κατά την αυτοψία, οι τοίχοι που σήμερα σώζονται, ανήκουν σε αρχαία οικοδομήματα, πιθανόν των ΚΛ χρόνων, και έχουν πλάτος 0.40μ.–0.45μ. Από το λόφο είναι ορατή η κοιλάδα Τριποτάμων – Παγκραταϊκών Καλυβίων, τόσο προς τα Δ όσο και προς τα Α (εικ. 492).

Στα Ν και στα Δ ο λόφος σώζει ελάχιστη επίχωση. Στην κορυφή και στη δυτική πλαγιά του περισυνελέγησαν λίγα όστρακα άβαφα καστανά, με πολλά εγκλείσματα στον πηλό, πιθανόν ανήκοντα στους Ν χρόνους, καθώς και στην εποχή του Χαλκού (εικ. 493–494).

α/α	265
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Κατεβάτες
ΧΩΡΙΟ	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Λαμπείας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Ηλείας
ΝΟΜΟΣ	Ηλείας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	640μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι
ΑΥΤΟΨΙΑ	10.2.1997
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού), Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στην αριστερή/βόρεια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως και στη διασταύρωση που οδηγεί στο χωριό Ορεινή. Κατά πληροφορίες των κατοίκων στη δεκαετία του '20, που έγινε η διάνοιξη του παραπάνω Επαρχιακού δρόμου, είχαν βρεθεί «μεγάλα κομμάτια κεραμίδων».
α/α	266
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Παλαιβός
ΧΩΡΙΟ	Αλέσταινα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	740μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι ΠΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	29.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Π. Μπέκιος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 227.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση αυτή βρίσκεται στην αριστερή/νότια όχθη του χειμάρρου Τάρταρη, στις βόρειες/βορειοδυτικές κλιτύες του βουνού Νεραϊδοβούνι

(ύψους 1.223μ.). Συγκεκριμένα βρίσκεται στα δυτικά της συμβολής του χειμάρρου που κατέρχεται από το βουνό Κερασιά (ύψους 1.289μ.) και του χειμάρρου Τάρταρη. Ο οδηγός μας Π. Μπέκιος με πληροφόρησε ότι και στη θέση αυτή παλαιά, κατά το όργωμα των αγρών, αποκαλύπτονταν τάφοι, που είχαν στα τοιχώματα πλάκες, προσανατολισμό Α-Δ και περιείχαν μόνον οστά. Πιθανόν η θέση να ανήκει σε νεκροταφείο.

α/α	267
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Δεντρούλια
ΧΩΡΙΟ	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Λαμπειάς
ΕΠΑΡΧΙΑ	Ηλείας
ΝΟΜΟΣ	Ηλείας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	620μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι
ΑΥΤΟΨΙΑ	10.2.1997
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού), Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται ΝΔ της θέσης Κατεβάτες (αρ. 265, χάρτης 9) και πολύ κοντά σε αυτήν. Κατά πληροφορίες των κατοίκων, στη δεκαετία του '20 που έγινε η διάνοιξη του δρόμου, είχαν βρεθεί «μεγάλα κομμάτια κεραμίδων». Πιθανόν πρόκειται για κεραμίδες τάφων, που προέρχονται από το δυτικό νεκροταφείο της Ψωφίδας.
α/α	268
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 495. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιοφυτειές
ΧΩΡΙΟ	Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Λαμπειάς
ΕΠΑΡΧΙΑ	Ηλείας
ΝΟΜΟΣ	Ηλείας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	580μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ψωφίς: δυτικό νεκροταφείο. Κεραμική ΚΛ, ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Χ. Τεμπέλης), Ολυμπία Βικάτου (Ζ' ΕΠΚΑ)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 65, 68. Παπανδρέου 1920, 141, 144. Λέλος, 17. Αραπογιάννη 1990, 111. Touchais 1996, 1168. Αλεξοπούλου 1999, 280. Αλεξοπούλου 1999–2001, 170.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για εκτεταμένης έκτασης θέση, η οποία βρίσκεται εκτός των τειχών και σήμερα επί ηλειακού εδάφους, προς τα Ν/ΝΔ των Τριποτάμων. Μέρος της έκτασης ανήκει στην εδαφική περιφέρεια Ορεινής. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στη θέση αυτή το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης και αναφέρει ότι στην καλύβα του Γ. Παπασημακόπουλου βρισκόταν σπόνδυλος κίονος, ο οποίος σήμερα δεν υπάρχει. Οι γηραιότεροι κάτοικοι του χωριού πολλές φορές μου ανέφεραν ότι εδώ είχαν βρεθεί τάφοι, που περιείχαν «μικρά μπουτάκια, λυγναράκια, νομίσματα». Επίσης, μου ανέφεραν ότι κατά τη διάνοιξη της σημερινής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111) είχαν βρεθεί «οστά μέσα σε μεγάλες

θήκες από πέτρες». Μετά από έλεγχο των αποθηκών της ΣΤ' ΕΠΚΑ, βρέθηκε θραύσμα βάσης σκύφου, που προέρχεται από τη διάνοιξη της παραπάνω οδού (**εικ. 495**) και χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. [για τον τύπο του αγγείου πρβλ. Corinth, XIII 287, πίν. 75, αρ. 474-1 και 290, πίν. 78, αρ. 487-3].

Πρόκειται για το δυτικό νεκροταφείο της πόλης, το οποίο βρισκόταν στο δρόμο προς την Ήλιδα, μετά τη συμβολή των ποταμών, όπου το έδαφος είναι ομαλότερο. Στη θέση αυτή και συγκεκριμένα αμέσως μετά τη διάβαση του σημερινού ποταμού Ερυμάνθου, εντοπίστηκαν ίχνη κεραμικού κλιβάνου και αποθηκευτικών πήθων. Στην οικία του Ιω. Πολυζωγόπουλου, που βρίσκεται παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού 111, εντοπίστηκαν λείψανα ΡΩΜ χρόνων και κατάλοιπα κεραμοσκεπών τάφων της ίδιας εποχής.

Η Ξ. Αραπογιάννη αναφέρει ότι στη θέση αυτή, επί του δημόσιου δρόμου Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), τμήμα Δίβρης – Τριποτάμων, βρέθηκαν «μεγάλοι ορθογώνιοι λιθόπλινθοι από αρχαίο τείχος, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως διακοσμητικοί ηρώου της κοινότητας Ορεινής Ηλείας».

α/α	269
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 496–497. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Λόφος Αγίου Γεωργίου
ΧΩΡΙΟ	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	920μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Αρχιτεκτονικό μέλος ΡΩΜ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	17.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	AZ, 28. Λεξικό 2001, 417, 3720.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Πρόκειται για κωνοειδές βραχώδες ύψωμα, που βρίσκεται στα ΝΑ του Λόφου Αγίου Βασιλείου (αρ. 264, χάρτης 9, εικ. 496). Δεσπόζει και αυτός μέσα στην ποτάμια κοιλάδα και το όνομά του οφείλεται στο ομώνυμο εξωκλήσι. Βρίσκεται δίπλα στον επαρχιακό δρόμο προς Τρίπολη. Όλες οι πλευρές του λόφου είναι σήμερα διαβρωμένες και η βλάστηση δεν επέτρεψε επισταμένη αυτοψία. Η πρόσβαση στο ύψωμα γίνεται από τη ΒΑ πλευρά. Στην κορυφή του υπάρχει το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, στην είσοδο του οποίου σώζεται τμήμα αρράβδωτου κίονα (εικ. 497).

α/α	270
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Πηγή του Φλαμπουριάρη
ΧΩΡΙΟ	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.

- ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ** Νεκροταφείο
ΑΥΤΟΨΙΑ 8.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Λεξικό 2001, 417, 3720.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται N/NA της προηγούμενης θέσης (**αρ. 269, χάρτης 9**) και στα Α της συμβολής του χειμάρρου Τάρταρη με τον Σειραϊκό, ή Βερτσιώτικο ποταμό. Ο Γ. Παπανδρέου επισημαίνει ότι στη θέση αυτή είχαν ερευνηθεί τάφοι, οι οποίοι είχαν προσανατολισμό B-N.
- α/α** 271
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Πλάτανος του Πausανία, ή Κεφαλόβρυσο
ΧΩΡΙΟ Τριπόταμα
ΟΙΚΙΣΜΟΣ Άνω Τριπόταμα
ΔΗΜΟΣ Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Αδιάγνωστη κεραμική, νομίσματα ΥΚΛ, ΕΛΛ και ΥΒΥΖ περιόδου
ΑΥΤΟΨΙΑ 10.2.1997
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού), Λ. Σταυροπούλου
ΠΗΓΕΣ
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες του βουνού Λιθαρόστρουγκα (ύψους 1.163μ.), που οι κάτοικοι ονομάζουν Τζούγκα Βράχα και αποτελεί Α/ΒΑ πρόβουνο των Αφροδισίων ορέων. Οι γηραιότεροι του χωριού μου ανέφεραν ότι θυμούνται τη θέση «ως Πλάτανος του Πausανία». Δεν υπάρχουν οικιστικά κατάλοιπα, όμως ο χώρος παρουσιάζει άφθονη χονδροειδή και λεπτή κεραμική, η οποία είναι αδιάγνωστη. Ανήκει στα όρια της αρχαίας πόλης της Ψωφίδας.
 Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ προκύπτει ότι στις 2.9.1967 παρεδόθησαν από το Τμήμα Πειστηρίων του Πρωτοδικείου Καλαβρύτων τριάντα σολδίνια (αρ. κατ. 526–561 ΜΜΠ), που βρέθηκαν στη θέση Κεφαλόβρυσο Ψωφίδας, εκ των οποίων τρία είναι εποχής Andrea Dandolo (1343–1354), ένα εποχής Giovanni Gradenigo (1355–1356), έξι Giovanni Dolfin (1356–1361), επτά Lorenzo Celsi (1361–1365), δύο Marco Corner (1365–1368), δέκα τρία Andrea Contarini (1368–1382) και τέσσερα τελείως εφθαρμένα. Σχετικά με τις προαναφερόμενες κοπές βλ. Paolucci.
 Το ίδιο έτος παρεδόθησαν από την ίδια Αρχή τριάντα πέντε ακόμη νομίσματα (αρ. κατ. 562–596 ΜΜΠ), τα οποία προέρχονται και αυτά από κατάσχεση, χωρίς ένδειξη προέλευσης, τα οποία θεωρούμε ότι πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι των προηγούμενων και να πρόκειται για θησαυρό. Πρόκειται για ένα χάλκινο νόμισμα Σικυώνος φθαρμένο, που χρονολογείται 250–146 π.Χ., ένα τεσσαρακοντανούμιο Ιουστίνου Α', πέντε ανώνυμες βυζαντινές φόλλεις, δέκα έξι σολδίνια εποχής Francesco Dandolo (1329–1339), έξι εποχής Giovanni Dolfin (1356–1361), δύο εποχής Lorenzo Celsi (1361–1365), ένα εποχής Andrea Contarini (1368–1382) και τρία ανώνυμα Ενετικά, 17^{ου} αι. μ.Χ.
 Επίσης, από έλεγχο του αρχείου της Εφορείας προκύπτει ότι από την ίδια θέση προέρχονται επτά χάλκινα αρχαία νομίσματα, τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία ο Κ. Αρβανίτης, κάτοικος Αστρά Ηλείας, σύμφωνα με το

αρ. πρ. 1874/15.11.1975 έγγραφο. Πρόκειται για κοπές Λαρίσσης, χρον. 400–344 π.Χ. [πρβλ. Rogers, 93, αρ. 269 κ.ε], Φιλίππου Β' Μακεδονίας [πρβλ. SNG, Corp., 581 κ.ε], Σικυώνος χρον. περ. 345/325 [πρβλ. Warren 1983, 34, πίν. 6], Ήλιδος, κακής διατήρησης, χρον. 271–191 π.Χ. [πρβλ. BMC, Pel., 74, αρ. 143, πίν. 15, αρ. 14], ανώνυμη βυζαντινή φύλλις, κακής διατήρησης και ένα νόμισμα κοπής Νεωτέρων χρόνων, τελείως φθαρμένο.

α/α	272
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 498. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Λόφος Βίτσι
ΧΩΡΙΟ	Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Αροανίας
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Τάφοι ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	17.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Π. Μπέκιος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	AZ, 28. ΚΕ, 227.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο λόφος υψώνεται στα Α/ΝΑ του Λόφου Αγίου Γεωργίου (αρ. 269, χάρτης 9), σχεδόν απέναντι από αυτόν και στην αριστερή/βόρεια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (εικ. 498). Στις δυτικές ομαλές υπώρειες του λόφου, ο οποίος αποτελεί προέκταση του βουνού Τρανό Ίσωμα (ύψους 761μ.), ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι υπήρχαν τάφοι με προσανατολισμό Β–Ν. Ο Π. Μπέκιος, κάτοικος Αλέσταινας, με ενημέρωσε ότι μέχρι πριν από 20 χρόνια, όταν ο χειμάρρος Τάρταρης πλημμύριζε, αποκαλύπτονταν τάφοι κιβωτιόσχημοι με τον προσανατολισμό που αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου. Μάλιστα, μου ανέφερε ότι θυμόταν και έναν τάφο, ο οποίος ήταν κτισμένος με πέτρες, μία μεγάλη πλάκα ήταν η κάλυψή του και περιείχε «χάλκινα τσουκαλάκια και πολύτιμες χάντρες». Στο ύψωμα του λόφου βρέθηκε χονδροειδής κεραμεική, αδιάγνωστη και όστρακο ταινιωτής λαβής των ΡΩΜ χρόνων. Ο λόφος ελέγχει την κοιλάδα του Σειραϊκού ποταμού και έχει άμεση επαφή με τους προς Δ/ΒΔ κείμενους Λόφο του Αγίου Γεωργίου (αρ. 269, χάρτης 9) και Λόφο του Αγίου Βασιλείου (αρ. 264, χάρτης 9). Η θέση ενδείκνυται για εγκατάσταση.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στα Β του λόφου ρέει ο χειμάρρος Τάρταρης, ο οποίος πήρε το όνομά του από το ομώνυμο βουνό, που βρίσκεται στην εδαφική περιφέρεια του χωριού Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό). Είναι ορμητικός και συμβάλλει στο Σειραϊκό ποταμό. Η αρχή του βρίσκεται στα Β/ΒΑ του λόφου Βίτσι, στα όρια Αροανίας (παλ. τοπων. Σοπωτό), Ανω Χόβολης και Αλέσταινας. Στη δεξιά/βόρεια όχθη του χειμάρρου βρίσκονται τα όρη Προφήτης Ηλίας και Κερασιά, των οποίων η δυτική απόληξη είναι ο λόφος του Αγίου Βασιλείου. Στην αριστερή/νότια όχθη του βρίσκονται τα βουνά Νεραϊδόβουνο, Γούβες, Καλύβια, Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι Πάου (**αρ. 288, χάρτης 9**) και ο λόφος Βίτσι αποτελεί τη ΒΔ απόληξή τους. Εκατέρωθεν του χειμάρρου απλώνεται η κοιλάδα της Αλέσταινας. Τα βουνά που υψώνονται αριστερά και δεξιά του χειμάρρου είναι ιδανικά για την κτηνοτροφία, με αρκετές εκτάσεις και δεν έχουν πρόβλημα υδροδότησης. Επιπλέον, η μακρόστενη κοιλάδα, που σχηματίζεται κατά μήκος

του, χαρακτηρίζεται από ερυθρογή και είναι κατάλληλη για εγκατάσταση ΠΡ περιόδου. Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήσαμε κατά μήκος της κοιλάδας, δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα, ούτε κεραμική.

α/α	273
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 499–500. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Κεραμιδιά
ΧΩΡΙΟ	Δεχούνι
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	940μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Οικισμός
ΑΥΤΟΨΙΑ	24.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	Χ. Τεμπέλης
ΠΗΓΕΣ	Παυσ. VIII 23, 9 και 24, 3.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 229–230. ΑΖ, 28–29. ΚΕ, 227. Παπαχατζής 1980, 270, υποσ. 3.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στην κοιλάδα του Σειραϊκού, ή Βερτσιώτικου ποταμού και εκατέρωθεν της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), στα προς Ν/ΝΑ πρόβουνα των Αφροδισίων ορέων. Μετά από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειροπούλου (αρ. πρ. 670/24.10.1946), προκύπτει ότι στη θέση αυτή έχουν βρεθεί τάφοι και όστρακα, τα οποία πιθανώς σχετίζονται με την κόμη Σείραι, γιατί συμφωνεί και η απόσταση των 30 σταδίων από τη Ψωφίδα. Ο Ν. Παπαχατζής τοποθετεί την αρχαία κόμη στα Β του σημερινού χωριού Δεχούνι. Καθώς στα Β του χωριού βρίσκεται η θέση Κεραμιδιά, επιβεβαιώνεται η άποψη των ανωτέρω, αφού συμφωνεί τόσο η απόσταση μεταξύ Ψωφίδας και Σειρών όσο και το τοπογραφικό της στίγμα.</p> <p>Κατά την αυτοψία στη δεξιά/βόρεια όχθη του ποταμού Σειραϊκού εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων και, επιπλέον, στην περιοχή υπάρχει άφθονη κεραμική, η οποία είναι αδιάγνωστη. Πιθανόν να οφείλεται και στη συνεχή καλλιέργεια των ευρισκομένων στη θέση αμπελώνων και χωραφιών (εικ. 499–500).</p>

V. ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΑΪΩΝ

(Θέσεις 274–325)

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
274.	Στα Λάζια	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
275.	(-)	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
276.	Χάνι, ή Χάνι του Πίττα	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
277.	Λόφος Αγίου Αθανασίου	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
278.	Μητρόπολη	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
279.	Τρούπα	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
280.	Πηγή Αγίου Ανδρέα	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
281.	Κοτσοβούνι	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
282.	Βορός	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
283.	Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
284.	Τρούπα	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
285.	Κεραμιδωτή	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
286.	Τρίφτα	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
287.	Μπούρμπουλας	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
288.	Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
289.	Δυτικές υπώρειες Προφήτη Ηλία, ή Δεξαμενή	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
290.	Παλιόκαστρο Βαρδάλας	Βεσίνιον	Βεσιναίικα Καλύβια	Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ

Α/Α	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
291.	Διάσελο	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
292.	Κάστρο, ή Φαβοβούνι	Κάτω Χόβολη		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
293.	Παλιόκαστρο της Τσιούγκας	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
294.	Χείμαρρος Αυτίτσαινας	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
295.	Άρτυμα	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
296.	(-)	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
297.	(Χώρος Αθλητικού Κέντρου)	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
298.	Άγιος Γεώργιος	Νέα Πάος		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
299.	Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
300.	Μαρμαράλωνο	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
301.	Άγιος Ανδρέας	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
302.	Κιούπια	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
303.	Χάνι του Καλαθά	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
304.	Κουκούλες	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
305.	(Λόφοι νότια της ακρόπολης)	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
306.	Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
307.	Παλιοκατούνα	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
308.	Σκοτεινή	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
309.	Φραγκοκκλήσι	Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
310.	Συνοικισμός Μπάφι	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
311.	Μεγάλο Δένδρο	Δεχούνι		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
312.	Ποταμιά	Νάσια		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
313.	Τσάρκος	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
314.	Τρανή Βρύση	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

A/A	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΩΡΙΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΣ	ΧΑΡΤΗΣ
315.	Αλίστρες	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
316.	Δεμέστιχα, ή Καλύβια	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
317.	Μετόχια	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
318.	Χώτσα, ή Καστέλλι	Νάσια		Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
319.	Γλανισιά	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
320.	Σμίξη, ή Φωταίικα	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
321.	Άγιος Αθανάσιος	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
322.	Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
323.	Παλιόκαστρο Δρυμώνα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
324.	Γούπατα	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ
325.	Χαλίκι	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)		Φύλλο ΔΑΦΝΗ

α/α 274
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Στα Λάζια
ΧΩΡΙΟ Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 850μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νεκροταφείο ΓΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πίκουλας 1999, 153, υποσ. 43. ΑΡΚΑΔΙΑ, 433.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Ν του αυχένα Μαμαλουκαϊκό Διάσελο του χωριού Αμυγδαλιά (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), το οποίο σχηματίζεται στο σημείο σύγκλισης του βουνού Κουκούγελας (ύψους 931μ.) ανατολικά και του βουνού Γυμνάκος (ύψους 1.155μ.) δυτικά. Ο Γ. Α. Πίκουλας αναφέρει ότι στη θέση αυτή ο βοσκός Ν. Γ. Καραμπούλης είχε βρει κιβωτιόσχημο τάφο, που περιείχε «δύο σκελετούς, ένα κουπάκι και δύο χάλκινα αδράχτια», πιθανώς περόνες της ΓΕ εποχής. Κατά την αυτοψία περισυνελέγησαν κομμάτια άβαφων κεραμίδων και κομμάτια πίθων, πιθανώς ταφικών.

α/α 275
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ
ΧΩΡΙΟ Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 680μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Δύο νομισματικοί θησαυροί
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, Π 107. Varoucha-Christodoulou, 426. Λεξικό 2001, 71, 389. Αλεξοπούλου 2005β, 290.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Από το χωριό Αμυγδαλέα προέρχονται δύο νομισματικοί θησαυροί, που φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών:

1. Το πρώτο σύνολο αποτελείται από 5 ασημένια νομίσματα (1 τριώβολο Βοιωτίας, 2 τριώβολα Αχαϊκής Συμπολιτείας, 1 οβολός Κλείτορος και 1 οβολός Άργους),
2. Το δεύτερο σύνολο αποτελείται από 9 χάλκινα νομίσματα (1 Θυρρείου Ακαρνανίας, 1 Κορίνθου, 2 Αίγειρας, 1 Φλιούντος, 2 Σικυώνος και 2 Αρκαδίας).

α/α 276
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Χάνι, ή Χάνι του Πίττα
ΧΩΡΙΟ Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Νεκροταφείο ΓΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 6.2.2003, 27.3.2007
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Χ. Μαρινόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Πίκουλας 1999, 152–153. Λεξικό 2001, 71, 389. ΑΡΚΑΔΙΑ, 432–433.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού και στην αριστερή/νότια πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο χωριό Πεύκο (παλ. τοπων. Τσαρούχλι). Ο Ν. Ζαφειρόπουλος αναφέρει ότι «εις τὴν ἀπέναντι κλιτὺν καὶ παρὰ τὴν θέσιν Χάνι κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων ἔχουν εὔρεθῆ κατὰ καιροὺς περὶ τοὺς δέκα ἀρχαίους τάφους» (αρ. πρ. 604/28.6.1946). Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήσαμε, στα δυτικά της ιδιοκτησίας όπου το Χάνι του Πίττα, υπάρχουν όστρακα χονδροειδούς κεραμικής, εντελώς εφθαρμένης, πιθανόν κεραμίδων στέγης και κομμάτια πίθων. Στα δημιουργούμενα αναλήμματα, που είναι από αργολιθοδομή, υπάρχουν και λίθοι με λειασμένη την επιφάνειά τους. Κάτοικοι του χωριού μου ανέφεραν ότι «στο πάνω μέρος του αγναντιού», δηλαδή λίγο προτού βγούμε στον αυχένα (Μαμαλουκαίικο Διάσελο), 150μ. ΝΑ του χανιού, είχαν βρεθεί «μεγάλα κιούπια που είχαν ανθρώπινους σκελετούς». Επίσης και ο Γ. Α. Πίκουλας νότια του αυχένα εντόπισε άβαφες κεραμίδες και στο Χάνι ο βοσκός Ν. Γ. Καραμπούλης του υπέδειξε μαρμάρινο ιγδίο.

α/α 277

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 501–506. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Λόφος Αγίου Αθανασίου
ΧΩΡΙΟ Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.050μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κλείτωρ: ιερό Κορίας Αθηνάς. Οχύρωση ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 30.4.2002
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Π. Κωνσταντόπουλος
ΠΗΓΕΣ Πανσ. VIII 21, 4.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, II 107, 260. Boblaye, 156. Curtius, I 377. Bursian, II 264. Κορύλλος, 145. ΙΚ, 45. ΑΖ, 50. ΚΕ, 35, 204, 278. Παπανδρέου 1920, 111–112. Χριστόπουλος, 219. Λάμπρου, 123. Παπαχατζής 1980, 257, υποσ. 5. Jost 1985, 44. Μπάλλας, 99–104. Πίκουλας 1999, 145, 149–152, πίν. 29–30. Touchais et al. 2000, 848. Τερζής, 121–128. Kourelis, 244–245. ΑΡΚΑΔΙΑ, 425, 429–432. Αλεξοπούλου 2005β, 290.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Ο λόφος του Αγίου Αθανασίου υψώνεται στα ΝΔ του Κλείτωρος και στις δυτικές υπώρειές του είναι κτισμένο το χωριό Αμυγδαλιά (παλ. τοπων. Μαμαλούκα). Ο λόφος του Αγίου Αθανασίου (**εικ. 501**) αποτελεί το βόρειο πρόβουνο του βουνού Προφήτης Ηλίας (ύψους 1.041μ.), από το οποίο χωρίζεται με αυχένα. Από το λόφο ελέγχεται η κοιλάδα του Λάδωνος, ενώ στα ΒΑ έχει άμεση οπτική επαφή με την πόλη του αρχαίου Κλείτωρος (**εικ. 502–503**). Ανατολικά και δυτικά του λόφου ανοίγονται τα

δύο περάσματα, τα οποία ξεκινούσαν από τον Κλείτορα και οδηγούσαν προς την κοιλάδα του Λάδωνος, την Πάο και την Ψωφίδα, καθώς στη Σκοτάνη και την Αμυγδαλιά. Από εδώ είναι ορατό το ΝΔ πέρασ του υψιπέδου των Λουσών, ο αυχένος του Πριολίθου, διαμέσου του οποίου διερχόταν η αρχαία διάνοιξη που οδηγούσε στην κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού και στη συνέχεια στην αρχαία Κύναιθα και την Αχαΐα. Στα Α/ΒΑ είναι ορατό το Διάσελο του Αγιο-Λιά της Λυκουριάς (**αρ. 201, χάρτης 8**), διαμέσου του οποίου διερχόταν ο δρόμος από Φενεό προς Κλείτορα, και η κοιλάδα του Λάδωνος. Στα Β η κοιλάδα του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού, καθώς και η κοιλάδα του Τράγου. Επίσης, στα Δ είναι ορατός ο Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού (**αρ. 237, χάρτης 8**), η θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα (**αρ. 283, χάρτης 8**) και στα ΝΔ το Δυτικό Κάστρο Δάφνης (**αρ. 322, χάρτης 8**). Η άνοδος στο λόφο επιτυγχάνεται από τα ανατολικά.

Στην κορυφή μικρό βραχώδες έξαρμα διαιρεί το πλάτωμά της σε δύο τμήματα. Στο έξαρμα σώζονται κατάλοιπα ΒΥΖ εποχής και μάλιστα ορθογώνιας βίγλας. Το ΒΑ πλάτωμα του λόφου αποτελείται από δύο άνδηρα, τα οποία έχουν υψομετρική διαφορά 4–5μ. Στο ψηλότερο πλάτωμα σώζεται θεμέλιο μεγάλου οικοδομήματος, με προσανατολισμό ΒΑ/ΝΔ (**εικ. 504**), τμήμα του οποίου καταλαμβάνουν τα ερείπια του εξωκκλησιού του Αγίου Αθανασίου. Στο χαμηλότερο άνηδρο υπάρχει γωνία αναλήμματος (**εικ. 505**). Η πιθανή πρόσβαση στο λόφο πρέπει να γινόταν από τα ΒΑ. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του Αγίου Αθανασίου είναι γνωστά στη βιβλιογραφία και έχει προταθεί η ταύτισή του με το ιερό της Κορίας Αθηνάς, μνεία του οποίου γίνεται από τον Πausανία (VIII 21, 4).

Ο W. M. Leake αναφέρει ότι, εάν η απόσταση των 30 σταδίων που δίδει ο Pausanias για το ιερό της Κορίας Αθηνάς είναι σωστή, τότε αυτό πρέπει να τοποθετηθεί ή στο λόφο του Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), ή στο βουνό Τζηπάτι, που σήμερα οι κάτοικοι το ονομάζουν Σηπάτι και βρίσκεται στα Β της πόλης του Κλείτορος, στην εδαφική περιφέρεια της Άνω Κλειτορίας (παλ. τοπων. Καρνέσι), ενώ οι E. Curtius και C. Bursian τοποθετούν το ιερό της Κορίας Αθηνάς στα Β της πόλης του Κλείτορος.

Ο Γ. Παπανδρέου στο βιβλίο του ΚΕ, 278 απλά μνημονεύει ότι εδώ «κείνται ερείπια αρχαίας μονής». Στα άλλα δύο βιβλία του (ΙΚ, 45 και ΑΖ, 112) αναφέρει ότι εάν «τὰ προάστεια τοῦ Κλείτορος ἐξετείνοντο πρὸς Ν, δὲν ἀποκλείεται ἡ πιθανότης, ὅτι καὶ ὁ τῶν Διοσκουρῶν καὶ ὁ τῆς Κορίας Ἀθηνᾶς ναὸς ἔκειντο πρὸς Ν. τοῦ Κλείτορος» (ΙΚ, 45. ΑΖ, 112). Την άποψη αυτή του Γ. Παπανδρέου αποδέχονται οι Ν. Παπαχατζής και Ι. Λάμπρου, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι εδώ πρέπει να αναζητηθεί ο ναός της Κορίας Αθηνάς. Η Μ. Jost δεν παίρνει θέση.

Ο Γ. Α. Πίκουλας πραγματοποίησε στις 17.7.1999 αυτοψία στο λόφο του Αγίου Αθανασίου και εντόπισε δωρικό κιονόκρανο και θραύσμα πήλινης γραπτής σίμης, που προέρχεται από τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του ναού και χρονολογικά τοποθετείται στο μεταβατικό στάδιο του 4^{ου} τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. Η επάνω επιφάνεια του θραύσματος της σίμης είναι επίπεδη, η μπροστινή καμπυλόκυρτη και η πίσω επιφάνειά της κοίλη. Φέρει επίχρυσμα υπόλευκου χρώματος και σώζει μαύρο γάνωμα στην επάνω και στην πίσω επιφάνεια. Στην μπροστινή επιφάνεια φέρει φυτική διακόσμηση με επίθετο χρώμα (**εικ. 506**). Πρόκειται για τμήμα σίμης που συνδυάζει στοιχεία ΥΑΡΧ και ΚΛ εποχής. Επιπλέον, το εύρημα αποτελεί στοιχείο αδιάψευστο για την ύπαρξη ναού. Ο Γ. Α.

Πίκουλας πιστεύει ότι «την κορυφή του υψώματος κατείχε ιερόν καθίδρυμα» και η απόσταση των 30 σταδίων από τον Κλείτορα αρμόζει. Σύμφωνα με το μελετητή, ο λόφος του Αγίου Αθανασίου όχι μόνον ανήκε στο περιφερειακό δίκτυο άμυνας του Κλείτορος, αλλά αποτελούσε το «κλειδί» της άμυνας. Πιστεύει ότι το ιερό της θεάς επιτελούσε και χρέη οχυρού, αφού, κατά την άποψή του, είναι σύνηθες φαινόμενο η άμυνα να καθιερώνεται με την ανάλογη υπόσταση της θεότητας. Σημειώνει ότι ανάλογο αμυντικό ρόλο έχει και ο Ακροκόρινθος, ο οποίος, όπως και ο λόφος του Αγίου Αθανασίου, «υποκαθιστά επαρκώς» ακρόπολη και σύστημα φρουκτωρίων στην περιφέρεια της Κορίνθου.

Στην ΥΒΥΖ εποχή το ανώτερο πλάτωμα (η κορυφή) του λόφου τειχίζεται. Στην κορυφή του βουνού δεσπόζει ο πύργος διαστάσεων 6μ. x 10μ. πλησιόχωρα του οποίου και στα ΒΑ βρίσκεται δεξαμενή, διαστάσεων 2 x 6μ. Σε μερικά σημεία το ύψος του πύργου είναι 1.50μ. και το πάχος των τοίχων του 1μ. Στο Β βρίσκεται μία άλλη δεξαμενή. Τον πύργο προστάτευε τείχος πλάτους 1μ., το οποίο ήταν κατασκευασμένο από πέτρες κατεργασμένες που είχαν ως συνδετικό υλικό κεραμίδια και ασβεστοκονίαμα. Η περίμετρος της οχύρωσης είναι περίπου 80μ. και το πλάτος της 15μ. Ο Α. Μπάλλας αναφέρει ότι η πύλη πρέπει να βρισκόταν στο ΒΔ άκρο, όπου και τα ερείπια του εξωκλησιού του Αγίου Αθανασίου. Από το αρχείο της ΣΤ' ΕΠΚΑ και μάλιστα από αναφορά (αρ. πρ. 604/28.6.1946) του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειροπούλου, προκύπτει ότι είχε επισκεφθεί το λόφο και μάλιστα είχε σταματήσει τις εργασίες του εξωκλησιού, ενώ επιπλέον είχε ζητήσει από το Δήμο Παίων ως βοήθεια δέκα ημερομίσθια, προκειμένου να διενεργήσει ανασκαφή, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Κατά τη διαμονή του στο χωριό Αμυγδαλιά συνέλεξε από τους κατοίκους τα παρακάτω ευρήματα:

1. Τεμάχια κεράμων από τεφρό πηλό.
2. Τεμάχιο σκύφου ερυθρού πηλού.
3. Το κάτω μέρος κυλινδρικού αγγείου [κάλαθος (:)], που σώζει δύο οπές.
4. Πήλινο ειδώλιο γυναικείας θεότητας, καθημερινής επί θρόνου του κοινού τύπου. Φέρει πόλο και το δεξί χέρι έρχεται μπροστά στο στήθος, κρατώντας περισσότερα.

Αναφέρει, επίσης, ότι οι κάτοικοι τον πληροφορήσαν πως από το λόφο του Αγίου Αθανασίου προέρχεται και χάλκινο ειδώλιο κριού και τοποθετεί και αυτός εδώ το ιερό της Κορίας Αθηνάς.

Κατά την αυτοψία του 2002, στο λόφο εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν:

1. Οστρακο κωνικής βάσης αγγείου, πιθανώς κρατήρα, με ψηλό πόδι, την εξωτερική επιφάνεια του οποίου περιτρέχουν επάλληλες ταινίες. Ο τύπος αυτός απαντά σε όλη τη διάρκεια της ΓΕ εποχής [πρβλ. Athenian Agora VIII 32, πίν.2, αρ. 20 και 42, πίν. 5, αρ. 92-93. Corinth XIII, 25, πίν. 7, αρ. 17-3)].
2. Οστρακο βάσης κυπέλλου με μελανές οριζόντιες ταινίες, το οποίο χρονολογείται στον ύστερο 8^ο αι. π.Χ.-αρχές 7^{ου} αι. π.Χ. [για τον τύπο πρβλ. Athenian Agora VIII 54, πίν. 10, αρ. 192].
3. Οστρακο χειροποίητο ταινιωτής λαβής.
4. Τμήμα πήλινης μορφής (ειδωλίου) αρκετά εφθαρμένης, πιθανώς γυναικείας, της οποίας σώζεται το άνω τμήμα του κορμού. Φορεί μανδύα, το χέρι λυγίζει και έρχεται μπροστά στο στήθος.
5. Τμήμα δωρικού κιονοκράνου και μεγάλη λιθόπλινθος.

α/α 278

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Μητρόπολη
ΧΩΡΙΟ Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 760μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κομμάτια πίθων ΓΕ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 6.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 108. ΚΕ, 204. Λεξικό 2001, 381, 3363.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α του χωριού Πεύκο και στα ΝΑ της θέσης Χάνι, ή Χάνι του Πίττα (**αρ. 276, χάρτης 8**). Στον υπερκείμενο λόφο υπάρχουν διάσπαρτες λιθόπλινθοι με δουλεμένη την επιφάνειά τους, κομμάτια κεραμίδων, πίθων πιθανόν των ΓΕ χρόνων και καλής ποιότητας κεραμική ΕΛΛ χρόνων. Ο Γ. Παπανδρέου μνημονεύει ότι στη θέση αυτή είχαν βρεθεί σιδερένιες «ράβδοι» (οβελοί), δίκην δοράτων.

α/α 279
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Τρούπα
ΧΩΡΙΟ Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 860μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Θησαυρός νομισμάτων
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 278–280. Πίκουλας 1999, 144. Λεξικό 2001, 71, 389
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στις Ν υπώρειες του Λόφου Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8**), στη δεξιά/βόρεια πλευρά του Επαρχιακού δρόμου Κλειτορίας – Λευκασίου – Φιλίων – Αμυγδαλιάς. Εδώ ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι επί των ημερών του είχαν βρεθεί ίχνη «άμαξοτροχιάς» και επί Τουρκοκρατίας ο Τσορωτάμπεης, ή Τσερνοτάμπεης στο Πεύκο είχε βρει «άμύθητο θησαυρό ποικίλων νομισμάτων». Κατά την αυτοψία δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε την αναφερόμενη από τον Γ. Παπανδρέου «άμαξοτροχιά», όπως άλλωστε και ο Γ. Α. Πίκουλας, σε αυτοψία που πραγματοποίησε το 1993 στην περιοχή.

α/α 280
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 507–508. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Πηγή Αγίου Ανδρέα
ΧΩΡΙΟ Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 540μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμική, χάλκινο ειδώλιο (λαβή κατόπτρου) ΚΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Rolley 1986, 98–99. Λεξικό 2001, 381, 3363.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Ν της εισόδου του χωριού και οφείλει το όνομά της στην ομώνυμη πηγή (**εικ. 507**). Από εδώ προέρχεται λαβή κατόπτρου, ύψους 0.085μ. (**εικ. 508**), σε μορφή κόρης που κρατάει περιστέρι, την οποία βρήκε και παρέδωσε στην ΣΤ΄ ΕΠΚΑ ο γηγενής Ανδρέας Α. Τερζής (αρ. 472 απόδειξης παραλαβής αρχαίου ευρήματος, αρ. κατ. 5095 ΜΜΠ). Η πτηνοκρατούσα κόρη φέρει ευρύ και χαμηλό πώλο. Η γραμμή των φρυδιών είναι ευκρινής και το στόμα αποδίδεται ελαφρώς. Η μορφή φέρει πέπλο με πολλές πτυχώσεις στο κάτω μέρος, έχει ανυψωμένο το δεξί χέρι και κρατάει πτηνό, χωρίς όμως να διακρίνεται ο καρπός του χεριού. Με το αριστερό χέρι κρατάει τον πέπλο. Στο άνω μέρος της κεφαλής υπάρχει στέλεχος, το οποίο φέρει οπή για τη σύνδεσή του με το δίσκο του κατόπτρου. Χρονολογείται στους ΚΛ χρόνους, σύμφωνα με ανάλογο αγαλματίδιο, που αποτελεί το κάτω μέρος χάλκινου κατόπτρου και χρονολογείται στο 460 περ. π.Χ. [πρβλ. Rolley 1986, 99, **εικ. 68**].
 Ανάλογη λαβή πεπλοφόρου κόρης φέρει και το κατόπτρο του Μουσείου Αγρινίου που προέρχεται από τη νεκρόπολη του Λιθοβουνίου Μακρυνείας (Ζαφειροπούλου, 172), στο οποίο ο W. Woodhouse (Woodhouse, 258–260) τοποθετεί την πόλη Άκραι της Αιτωλίας.
 Στις 25.8.1999, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής ιδιοκτησίας Ανθούλη-Χριστοπούλου, που βρίσκεται λίγο ανατολικότερα της πηγής, εντός του οικισμού περισυλλέγησαν όστρακα χειλέων πιθοειδών αγγείων. Οικιστικά κατάλοιπα δεν βρέθηκαν και ο χαρακτήρας της θέσεως παραμένει αδιάγνωστος.
 Γύρω από την πηγή υπάρχει έντονη παρουσία κεραμίδων λακωνικού τύπου καθώς και όστρακα, τα οποία είναι φθαρμένα. Η παρουσία των κεραμιδιών συνεχίζει και νοτιότερα, εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγεί μέχρι τη διασταύρωσή του με τον Επαρχιακό δρόμο Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111) και συγκεκριμένα μέχρι την οικία του Α. Μακαρίτη.
- α/α** 281
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 509. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Κοτσοβούνι
ΧΩΡΙΟ Κάτω Χόβολη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 780μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Α. Μακαρίτης, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 109. ΚΕ, 152, 154. Πάτσης, 34–35, 44–45.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για κωνοειδή λόφο, που βρίσκεται στα Α του χωριού και αποτελεί τη ΝΔ απόληξη του όρους Γυμνάκος (ύψους 1.155μ.). Στην

κορυφή, όπως αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου, υπάρχουν αρχαιότητες, τις οποίες δεν επισκέφθηκε (**εικ. 509**). Στη θέση αυτή τοποθετεί την παραλαδώνια κόμη Λυκούντες. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Στα Β του λόφου Κοτσοβούνι βρίσκεται η πηγή Αρκουδόβρυση και στα Ν η πηγή Καμαρόβρυση.

Ο γηγενής Κ. Πάτσης τοποθετεί στο Κοτσοβούνι και στο πέρασμα Βία τον οικισμό των Λυκούντων. Στις ΒΔ υπώρειες του λόφου θεωρεί ότι βρίσκεται το νεκροταφείο της παραλαδώνιας κόμης και αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια εργασιών άροσης αποκαλύπτονταν «λιθόκτιστοι τάφοι». Σε έναν τάφο μάλιστα είχε βρεθεί και «μία στάμνα».

α/α	282
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 510–515. Σχ. 77–78. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Βορός
ΧΩΡΙΟ	Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	580μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οχυρό ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.2.2003, 27.3.2007
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Χ. Μαρινόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 204. Πίκουλας 1999, 145, 152–153, πίν. 31–33. Píkoulas 1999α, 302. Λεξικό 2001, 71, 389. ΑΡΚΑΔΙΑ, 425, 432–433.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Πρόκειται για βραχώδες έζαρμα, το οποίο βρίσκεται στη μικρή κοιλάδα, που σχηματίζεται Ν/ΝΑ του βουνού Γυμνάκος (ύψους 1.155μ.), ανάμεσα στα χωριά Πεύκο (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) και Αμυγδαλιά (παλ. τοπων. Μαμαλούκα). Ανήκει στην εδαφική περιφέρεια του χωριού Αμυγδαλιά (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) και στην ιδιοκτησία Αθ. Ηλία Μαλεβίτη (εικ. 510). Το ύψωμα το οποίο ήταν άγνωστο στη βιβλιογραφία, εκτός μίας σύντομης μνείας που εδίδετο από τον Γ. Παπανδρέου, εντοπίστηκε το 1999 από τον Γ. Α. Πίκουλα. Ο τελευταίος χαρακτηριστικά αναφέρει: «Κάτωθι τοῦ ρηθέντος χανίου ... ὑψοῦται ὁ λοφίσκος Βορρός (χρησιμεῦων νῦν ὡς βορρός, δηλ. περίφραγμα διὰ βόας) περιβαλλόμενος διὰ λίθων μεγάλων καὶ κανονικωτάτων ἀρχαίας ἐποχῆς».</p> <p>Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ και από αναφορά του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειροπούλου (αρ. πρ. 604/28.6.1946) προκύπτει ότι: «Μεταξὺ τῆς κορυφῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τῶν πρὸς Β. ὑψωμάτων, ἅτινα πλησιάζουν καὶ ἀποχωρίζουν τῆς πεδιάδος τοῦ Κλείτορος καὶ τῆς Πιάου ἐπὶ τοῦ χαμηλοῦ λόφου κατὰ τὸ μέσον τῆς διόδου ὑπάρχουν λείψανα πύργου ἐκ μεγάλων λίθων». Προφανῶς εννοεῖται ἡ θέση Βορός.</p> <p>Το ὑψωμα εἶναι φύσει οχυρό. Ἡ πρόσβαση γίνεται ἀπὸ τῆ Β πλευρά, σὴν ὁποία καταλήγει τὸ μονοπάτι, πού λίγα μέτρα βορειότερα διέρχεται μπροστά ἀπὸ τὸ Χάνι, ἢ Χάνι τοῦ Πίττα (αρ. 276, χάρτης 8). Τείχος περιτρέχει τὶς παρυφές τοῦ πλατώματος, τὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ ἰσχυρὸ, ἰδίως σὴν Β πλευρά. Ὁ Γ. Α. Πίκουλας ἀναφέρει ὅτι ἡ ἰσχυρὴ πλευρὰ τοῦ τείχους σὴν πλευρὰ αὐτὴ (βόρεια) οφείλεται στο γεγονός ὅτι τὸ οχυρὸ βρίσκεται λίγα μέτρα χαμηλότερα ἀπὸ τὸν αυχένα (σχ. 77). Στις υπόλοιπες πλευρές Ν, Α καὶ Δ τὸ τείχος σώζεται σε ὕψος 1–2 δόμων (εικ. 511), ἐνὸς σὴν Β/ΒΑ σε 4 δόμους (εικ. 512). Σὴν ΒΑ πλευρὰ τοῦ ο βράχος ἔχει λαξευθεῖ κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ αποτελεῖ τὸ</p>

θεμέλιο του τείχους (**εικ. 513–514**). Στην πλευρά αυτή (BA) είναι εντυπωσιακό, με τοιχοδομία κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης. Κατά το μελετητή, το τείχος του υψώματος χρονολογείται, σύμφωνα με τη τοιχοδομία του, στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Πλήθος λιθοπλίνθων της ανωδομής του οχυρού κατέπεσαν από το ύψωμα και κατέληξαν στις όχθες του παραρρέοντος προς ανατολάς χεμάρρου. Είναι πολύ πιθανόν, εξαιτίας της διαφοράς των συστημάτων δόμησης που παρατηρούνται ακόμη και στην ίδια πλευρά του οχυρού, να έγινε σε δύο διαφορετικές φάσεις, ή να έχει υποστεί μετασκευές. Πράγματι, παρά την πυκνή βλάστηση, κατά την αποτύπωση του οχυρού, διαπιστώθηκε η ύπαρξη διπλού τείχους στη βόρεια πλευρά του, απ' όπου ήταν και περισσότερο ευάλωτο. Επίσης, σε μεγάλο τμήμα της δυτικής πλευράς διαπιστώθηκε διπλή τοιχοδομία με ενδιάμεσο κενό 0.60μ. Η διαμόρφωση της οχύρωσης προ της εισόδου στα δεξιά υπηρετεί και τις λειτουργίες πύργου για την προστασία της πύλης. Η πύλη έχει πλάτος 2.60μ. Στο εσωτερικό του οχυρού, αμέσως αριστερά της εισόδου, υπάρχει τοίχος 2μ. μήκους και πλάτους 0.70μ. Εντός της οχύρωσης και στα Α, εντοπίστηκαν δύο ακόμη τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους, οι οποίοι απέχουν 3.40μ. Ο προς τα Β έχει μήκος 2.60μ. και πλάτος 0.60μ. και ο προς τα Ν, έχει μήκος 3μ. και πλάτος 0.60μ. (**σχ. 78**).

Το οχυρό ελέγχει τη διάβαση που ξεκινούσε από τον Κλείτορα και οδηγούσε στην Πάο και την Ψωφίδα, διερχόμενη στα ΒΑ του οχυρού από το Μαμαλουκαϊκό Διάσελο (**εικ. 515**).

α/α	283
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 516–520. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα
ΧΩΡΙΟ	Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	960μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	Κεραμική ΠΕ, ΓΕ (;), ΕΛΛ και ΥΒΥΖ χρόνων, οχυρό ΥΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	27.10.2003
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Α. Δελλής, Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 107–108. ΑΖ, 55–56. Κορύλλος, 145. ΚΕ, 35, 203–204. Σφηκόπουλος, 193. Μπάλλας, 105–111. Αλεξοπούλου 1999, 280. Kourelis, 353–354.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στα ΝΔ του χωριού Πεύκο υψώνεται κωνοειδής λόφος, ο οποίος είναι απότομος σε όλες τις πλευρές του (εικ. 516). Στην κορυφή του σχηματίζεται στενόμακρο πλάτωμα, το οποίο είναι οχυρωμένο. Η οχύρωση εκτείνεται από ΝΔ προς ΒΑ. Η περίμετρος των τειχών είναι περίπου 130μ. και περικλείει έκταση 400μ ² . Η οχύρωση έχει πλάτος 1μ. και σώζεται στο ύψος σχεδόν της θεμελίωσης. Πύργος εντοπίζεται στη ΒΔ πλευρά και ένας άλλος στη Ν/ΝΑ. Το Κάστρο είναι κτισμένο από ακανόνιστες πλατιές πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό (εικ. 517). Σποραδικά υπάρχουν και πωρόλιθοι. Η πρόσβαση στο Κάστρο γίνεται από τα ΒΑ, όπου και εδώ πρέπει να υπήρχε πύργος. Εντός της οχυρωμένης έκτασης σώζονται τα θεμέλια κτηρίων (εικ. 518). Στη Δ πλευρά του λόφου, εκτός των τειχών, σχηματίζονται κλιμακωτά άνδηρα, στα οποία υπάρχουν θεμέλια κτηρίων, που είναι και αυτά κτισμένα, όπως και η οχύρωση, χωρίς συνδετικό υλικό, γεγονός που συνηγορεί στην άποψη ότι ο εδώ

φευδάρχης ήταν ισχυρός. Η πρόσβαση γίνεται από τα Α, όπου και η πύλη, όπως αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου. Εκτός των τειχών στα ΒΑ, υπάρχει πηγή από την οποία υδρευόταν η εγκατάσταση. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει και «θολωτή δεξαμενή».

Εντός του περιβόλου και προς τα νότια, ο Α. Ι. Μπάλλας εντόπισε τον κεντρικό πύργο (donjon), διαστάσεων 5μ. x 8μ. Από τον κεντρικό πύργο είναι ορατό το Φαβοβούνι (αρ. **292, χάρτης 8**) στα Δ, στα ΒΔ ο Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι (αρ. **288, χάρτης 9**) και στα ΝΔ το Κάστρο Χώτσα, ή Καστέλλι (αρ. **318, χάρτης 9**) στην περιοχή του χωριού Νάσια.

Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα. Στις ΝΔ υπώρειες του λόφου Ξυλοβόλι, ο οποίος είναι η προς δυσμάς απόληξη του λόφου Αγίου Γεωργίου και στις βόρειες απολήξεις του βουνού Προφήτης Ηλίας (ύψους 1.041μ.), δημιουργείται αυχέννας που ονομάζεται Βία (εικ. **519**), από τον οποίο διέρχεται ο δρόμος που ξεκινούσε από τον Κλείτορα και οδηγούσε στην αρχαία Πάο (Παϊόν) και την Ψωφίδα. Κατά την κάθοδό μας, στις Δ/ΝΔ υπώρειες του λόφου Ξυλοβόλι, εντοπίσαμε δύο πίθους κατά χώραν, των οποίων ήταν ορατά εν μέρει τα πλευρικά τοιχώματα. Περισυνελέγησαν κομμάτια πίθων (εικ. **520**), πιθανώς των ΓΕ χρόνων, τμήματα κεραμίδων και λίγα όστρακα. Ανάμεσά τους ένα ανήκει σε επίπεδη βάση αγγείου (εικ. **520**) και χρονολογείται στους ΠΕ χρόνους [πρβλ. Τζαβέλλα-Εντζη, πίν. 52–53], θραύσματα λαβών των ΕΛΛ χρόνων και όστρακο με εσωτερική εφυάλωση της ΥΒΥΖ περιόδου.

Στα Δ, στην ομαλή απόληξη του λόφου Ξυλοβόλι, βρίσκεται αγροτικός δρόμος, στο οδόστρωμα του οποίου, καθώς και στις ιδιοκτησίες που βρίσκονται στην αριστερή/δυτική πλευρά του υπάρχει έντονη παρουσία κεραμικής, που είναι αδιάγνωστη, εξαιτίας της διαρκούς καλλιέργειας και της αναμόχλευσης των χωμάτων, με αποτέλεσμα τα όστρακα να θρυμματίζονται. Ο αγροτικός δρόμος πρέπει να αποτελεί τμήμα της αρχαίας οδού, που οδηγούσε διαμέσου του περάσματος Βία, στην Πάο και την Ψωφίδα (εικ. **519**).

α/α	284
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 521. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Τρούπα
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Χόβολη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παϊών
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	650μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τάφοι ΠΒΥΖ (;) χρόνων, αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ	7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Α. Μακαρίτης, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού και στην αριστερή/ανατολική όχθη του Χοβολίτικου χειμάρρου. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό Α–Δ και κεραμική, ως επί το πλείστον χονδροειδής, η οποία είναι αδιάγνωστη. Στη θέση αυτή εντοπίστηκε τμήμα πιθανόν αρχαίας διάνοιξης, ορατού πλάτους 1.80μ., η οποία έφθανε εδώ διαμέσου του αυχένα της Βίας, που βρίσκεται στο όριο των δύο χωριών, Πεύκου (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) και Κάτω Χόβολης (εικ. 521).

- α/α** 285
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 522–523. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Κεραμιδωτή
ΧΩΡΙΟ Κάτω Χόβολη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 630μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Κομμάτια πίθων ΠΓΕ (;), ΓΕ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ 7.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Α. Μακαρίτης, Ν. Κόλλιας
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Ν της προηγούμενης (**αρ. 284, χάρτης 8**) και στην αριστερή/ανατολική όχθη του Χοβολίτικου χειμάρρου (**εικ. 522**). Σε όλη την κοιλάδα υπάρχει διάσπαρτη κεραμική, αδιάγνωστη, καθώς και κομμάτια πίθων. Κατά την αυτοψία περισυνελέγησαν κομμάτια πιθοειδών αγγείων (**εικ. 523**), δύο θραύσματα ταινιωτών λαβών, εκ των οποίων η μία συναντάται τόσο στους ΠΓΕ όσο και στους μεταγενέστερους χρόνους, καθώς και πολλά κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου.
- α/α** 286
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 524. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
ΘΕΣΗ Τρίφτα
ΧΩΡΙΟ Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 1.153μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πάος: κτήριο ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ
ΟΔΗΓΟΣ
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 108. ΑΖ, 59. Κυριακόπουλος 1983–1984, 30. Μπάλλας, 156. Kourelis, 250.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Το βουνό της Τρίφτας σήμερα ονομάζεται και Προφήτης Ηλίας από τους κατοίκους του Σκουπίου (Νέα Πάος)· πρόκειται για το βουνό, που βρίσκεται στα Β του λόφου Σκουπίτσι, όπου η ακρόπολη της αρχαίας Πάου, από τον οποίο χωρίζεται με διάσελο (**εικ. 524**). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι υπάρχουν «άτελη ἴχνη οικοδομήματος». Επίσης, ο Κ. Θ. Κυριακόπουλος σημειώνει ότι «...ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους τῆς Τρίφτας ἀνωτέρω καὶ πρὸς Α. τοῦ ναῖσκου τοῦ Προφ. Ἡλιοῦ ἐφαίνοντο πρὸ ἐτῶν ἀτελῆ ἴχνη οικοδομήματος...» της εποχής της Φραγκοκρατίας. Ο Α. Ι. Μπάλλας επισημαίνει ότι οι πληροφορίες του Γ. Παπανδρέου «...ἦταν ἀρνητικές γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὁποιοῦδήποτε κτίσματος ἐπὶ τῆς κορυφῆς...». Ο Κ. Kourelis παραθέτει τη θέση ως Τρίφτα της Αροανίας και υπογραμμίζει ότι ο Γ. Παπανδρέου πιθανόν να ἔσφαλε. Δεν είναι ὁμως δυνατόν ο Γ. Παπανδρέου να ἀπέδωσε

λανθασμένα τη θέση, αφού ήταν γνώστης της περιοχής και καταγόταν από το Σκούπι. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία στην παραπάνω θέση.

- α/α** 287
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 525. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
- ΘΕΣΗ** Μπούρμπουλας
- ΧΩΡΙΟ** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Παΐων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 820μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Πάος: θεμέλιο κτηρίου
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 6.7.2006
- ΟΔΗΓΟΣ** (Χ. Τεμπέλης), Κ. Ασημακόπουλος
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** Παπανδρέου 1925, 98. Κυριακόπουλος 1984, 129–130.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Η θέση βρίσκεται στην αριστερή/δυτική πλευρά του δρόμου, που οδηγεί από τη Νέα Πάο στο παλαιό χωριό Σκούπι, και συγκεκριμένα στη συμβολή των χειμάρρων Σκουπίτσι και Αχνίτικου Λαγκαδιού. Εδώ υπάρχει η ομώνυμη αέναη πηγή καθώς και τα εξωκλήσια της Αγίας Τριάδος και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Για το εξωκλήσι του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου οι Γ. Παπανδρέου και Κ. Κυριακόπουλος αναφέρουν ότι είναι κτισμένο επάνω σε θεμέλιο αρχαίου ναού (**εικ. 525**). Κατά την αυτοψία παρατηρήθηκε ότι στα Δ του εξωκλησιού υπάρχουν αρκετές πέτρες με δουλεμένη την επιφάνεια, οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή αναλημμάτων.
- α/α** 288
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 526–527. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
- ΘΕΣΗ** Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι
- ΧΩΡΙΟ** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Παΐων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 1.108μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Κατάλοιπα αρχαίου οχυρού ΚΛ (;), ΕΛΛ (;) περιόδου και οχυρό ΥΒΥΖ χρόνων
- ΑΥΤΟΨΙΑ** 25.8.2003: Γ. Α. Πίκουλας
- ΟΔΗΓΟΣ** Ε. Σαλαβούρα, Ε. Ελευθερίου, Γ. Τερζής
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΙΚ, 103–105. ΑΖ, 63–64. Παπανδρέου 1925, 98, 100. Σφηκόπουλος, 190–191. Παπαθανασίου 1970, 71–72. Κυριακόπουλος 1983–1984, 28–30, 140, υποσ. 168. Κυριακόπουλος 1984, 40–41. Μουτζάλη 1993, 165. Μουτζάλη 1994, 261. Μπάλλας, 113–120. Kourelis, 341–343.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Το βουνό Άγιος Αθανάσιος υψώνεται στα ΝΔ του παλαιού χωριού Σκούπι (**εικ. 526**). Στην κορυφή του ομώνυμου βουνού υπάρχει κάστρο της ΥΒΥΖ περιόδου και κτήρια, των οποίων διακρίνεται μόνο η θεμελίωση. Εδώ είχε την έδρα του ένας από τους 12 φεουδάρχες της βαρωνίας των Καλαβρύτων. Κατά τον Κ. Κυριακόπουλο, ο φεουδάρχης ονομαζόταν Ανάφεστος που ζούσε εδώ με τη γυναίκα του Μαρία και την

κόρη του Ελισάβετ.

Είναι ορατή η περίμετρος της οχύρωσης του κάστρου και οι πύργοι που το προστάτευαν. Οι Β, Α και ΝΑ πλευρές του είναι απόκρημνες και η οχύρωση διατηρείται καλύτερα στη Δ πλευρά. Η εξωτερική πύλη πρέπει να ήταν στην Α πλευρά, όπου το εξωκλήσι της Αγίας Παρασκευής. Την πύλη προστάτευε πύργος, ο οποίος όπως και η οχύρωση είναι κατασκευασμένος από πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό. Επίσης, στο μέσον της Δ πλευράς και στο Ν πέρασ αυτής είναι ορατά τα θεμέλια δύο άλλων πύργων.

Εκτός από το κυρίως κάστρο πρέπει να υπήρχε και εξωτερική οχύρωση, στην οποία θα εντάσσονταν και οι οικίες που αναφέρουν οι Γ. Παπανδρέου και Α. Ι. Μπάλλας, που σήμερα έχουν καταρρεύσει. Μέσα στο κάστρο ο Γ. Παπανδρέου κάνει μνεία για δύο πηγές, την Κωστάραινα, ή Καστάραινα και Νεράκι, από τις οποίες υδρευόταν ο οικισμός του Κάστρου. Επιπλέον, αναφέρει και δεξαμενή στο ΒΑ τμήμα του πλατώματος, που έσωζε κονίαμα στο εσωτερικό της.

Το Κάστρο Αβρότι, του οποίου το όνομα, κατά τον Γ. Παπανδρέου, προέρχεται από τη λέξη *άβροτος* που σημαίνει αθάνατος, έχει οπτική επαφή στα ΒΑ με τον Τάρταρη, ή Κάστρο του Σοπωτού (**αρ. 238, χάρτης 8**) στα Ν με το Κάστρο Χώτσα, ή Καστέλλι (**αρ. 318, χάρτης 9**), με το Αφροδίσιον όρος και την επιμήκη κοιλάδα Τριποτάμων – Παγκρατίου, στα Α με τη Χόβολη (**αρ. 292, χάρτης 8**) και το Παλιόκαστρο της Βαρδάλας (**αρ. 290, χάρτης 9**), στα Δ με την ακρόπολη της Ψωφίδας (**αρ. 248, χάρτης 9**) και τον Ερύμανθο, στα ΝΑ με την ακρόπολη της Πάου (**αρ. 299, χάρτης 9**) και το δυτικό κάστρο της Δάφνης (**αρ. 322, χάρτης 8**) και στα Ν με τον αυχένα του Αγίου Πέτρου της Κοντοβάζαινας.

Ο Α. Ι. Μπάλλας θεωρεί ότι το κάστρο και ο οικισμός μετά το τέλος της Φραγκοκρατίας εγκαταλείφθηκαν, αφού αργότερα οι Βυζαντινοί Δεσπότες και οι Τούρκοι δεν είχαν λόγους να διατηρούν σε μία τόσο δύσβατη και απροσπέλαστη περιοχή, όπως αυτή, στρατιωτικές δυνάμεις.

Στην πραγματοποιηθείσα το 2003 (8.8.2003) από τον Γ. Α. Πίκουλα αυτοψία, εντοπίστηκε τεχνητή δίοδος, που οδηγεί στο κεντρικό πλάτωμα. Κατά μήκος της Α πλευράς της οχύρωσης εντόπισε αρμακάδες και τοίχους μονόχωρων οικιών, των οποίων το ύψος κυμαίνεται από 1.50μ.–2μ. Στην ίδια πλευρά και εν μέρει στη ΝΑ βρήκε στιβαρό ανάλημμα, το οποίο «κρατάει» το πλάτωμα. Κατά τον ερευνητή, τα νεώτερα τείχη εδράζονται πιθανότατα σε αρχαίο θεμέλιο, αφού σε μερικά σημεία είναι ορατά τα δύο μέτωπά του. Μάλλον πρόκειται για αρχαίο φρουκτώριο τριγωνικής κάτοψης. Περισυνέλεξε λίγα όστρακα, αδιάγνωστα, μεταξύ των οποίων ένα εφυαλωμένης κεραμικής (**εικ. 527**).

Για τα ερειπωμένα σήμερα τρία εξωκλήσια που βρίσκονται μέσα στον οχυρωμένο χώρο, του Αγίου Παντελεήμονα, της Θεοτόκου και της Αγίας Παρασκευής, ο Γ. Παπανδρέου θεωρεί ότι το πρώτο είναι σύγχρονο της οχύρωσης, ενώ τα άλλα δύο κτίστηκαν επάνω σε αρχαία ερείπια.

α/α	289
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Δυτικές υπώρειες Προφήτη Ηλία, ή Δεξαμενή
ΧΩΡΙΟ	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ	680μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Πάος: διάσπαρτη κεραμική ΚΛ, ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Ασημακόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Παπανδρέου 1925, 98–100. Κυριακόπουλος 1984, 133–134, 137.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στις δυτικές υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας, ή Τρίφτα, στα ΒΔ της ακρόπολης. Στα χαμηλά πρανή των ΝΔ υπωρειών του βουνού υπάρχει άφθονη κεραμική ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων, στο σημείο που σήμερα λέγεται Δεξαμενή. Το τοπωνύμιο καλύπτει μεγάλη εδαφική περιφέρεια, σχεδόν όλη τη δυτική πλευρά του βουνού και σε μήκος 1.5 χλμ. περίπου. Στα Δ του βουνού Προφήτης Ηλίας, ή Τρίφτα ρέει ο χειμάρρος Σκουπίτσι, στον οποίο συμβάλλει και το Αχνίτικο Λαγκάδι. Στην πλευρά αυτή βρίσκονται κτισμένα και τρία εξωκλήσια, του Τιμίου Σταυρού, της Αγίας Μαρίας και των Αγίων Ταξιαρχών. Ο Γ. Παπανδρέου ονομάζει το εξωκλήσι του Τιμίου Σταυρού και Σταυροπήγιο. Αναφέρει ότι στη νότια πλευρά του υπάρχουν πάρινες λιθόπλινθοι και είναι κτισμένο επάνω σε θεμέλιο αρχαίου ναού. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαίοι λιθόπλινθοι, γιατί οι τοίχοι του είναι σοβατισμένοι. Κοντά στην είσοδο του εξωκλήσιου εντοπίσαμε μία μεγάλη τετράγωνη πλάκα με λειασμένη την επιφάνεια. Βορειότερα από εδώ βρίσκεται το εκκλησάκι της Αγίας Μαρίας, για το οποίο αναφέρει ότι και αυτό είναι θεμελιωμένο επάνω σε αρχαίο ναό. Δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη ούτε κεραμική. Σε απόσταση 700μ. βόρεια της Αγίας Μαρίας υπάρχει το εξωκλήσι των Αγίων Ταξιαρχών. Οι Γ. Παπανδρέου και Κ. Κυριακόπουλος πιστεύουν ότι και αυτό βρίσκεται επάνω σε θεμέλιο αρχαίου ναού. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα ούτε κεραμική.

α/α	290
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 528–529. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιόκαστρο Βαρδάλας
ΧΩΡΙΟ	Βεσίνιον
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	Βεσιναίικα Καλύβια
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	900μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Οικοδομικό υλικό ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	1.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Μπάλλας, 157.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα ΒΑ της ακρόπολης της Πάου (αρ. 299, χάρτης 9) και είναι η ψηλότερη κορυφή του βουνού Βαρδάλα (εικ. 528). Στην κορυφή υπάρχουν ίχνη κτηρίων, ή κτηρίου των ΥΒΥΖ χρόνων (εικ. 529). Από τον έλεγχο της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι η πρώτη αναφορά από τον Γ. Παπανδρέου για την ύπαρξη «μεσαιωνικού» κτηρίου στην κορυφή του λόφου Τσιούγκα είναι λανθασμένη ως προς το τοπωνύμιο, με αποτέλεσμα το λάθος να επαναληφθεί από τους Κ. Κυριακόπουλο και Κ. Kourelis. Από την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήσαμε στην ευρύτερη περιοχή στο λόφο Τσιούγκα (αρ. 293, χάρτης 9) και το βουνό Βαρδάλα

διαπιστώθηκε ότι ο Γ. Παπανδρέου έδωσε λανθασμένα την ονομασία Παλιόκαστρο της Τσιούγκας για το συγκεκριμένο λόφο, στον οποίον αναφέρεται στα βιβλία του Αζανιάς και Ιστορία του Σκουπίου και της Πάου, ενώ η μεσαιωνική εγκατάσταση βρίσκεται στη θέση Παλιόκαστρο του βουνού Βαρδάλα, σε απόσταση 800μ. ΒΑ του λόφου της Τσιούγκας. Ο Α. Ι. Μπάλλας αναφέρει ότι, σύμφωνα με την απόσταση που δίδει ο Γ. Παπανδρέου για το Παλιόκαστρο, η θέση αρμόζει «στο βουνό με το όνομα Βαρδάλα, στην ψηλότερη κορυφή του οποίου βρισκόταν το κάστρο της Χόβολης».

α/α	291
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 524. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Διάσελο
ΧΩΡΙΟ	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	680μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Πάος: κατάλοιπα υδραγωγείου ΚΛ (:), ΕΛΛ (:)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 49. ΑΖ, 61. ΚΕ, 196–200. Παπανδρέου 1920, 122. Παπανδρέου 1925, 106. Παπαθανασίου 1970, 66. Κυριακόπουλος 1983–1984, 19. Κυριακόπουλος 1984, 19. Kourelis, 343.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται Β και στο δημιουργούμενο αυχένα ανάμεσα στο λόφο Σκουπίτσι και το βουνό Τρίφτα, ή Προφήτης Ηλίας (εικ. 524). Από τον αυχένα αυτόν, στον οποίον υπάρχει και η ομώνυμη πηγή, ήταν βατή η πρόσβαση στην ακρόπολη της Πάου. Εδώ έχουν βρεθεί στελέχη πήλινων σωλήνων, οι οποίοι με προσανατολισμό Α–Δ αρχικά και μετά Β–Ν τροφοδοτούσαν με νερό τη δεξαμενή, που βρισκόταν εντός των τειχών στη ΝΔ πλευρά της ακρόπολης. Η δεξαμενή απέχει από την πηγή περίπου 250μ. Στο τοπογραφικό σκαρίφημα που παραθέτει ο Γ. Παπανδρέου, ο αγωγός ύδρευσης ακολουθεί την κατεύθυνση του τείχους και βρίσκεται εξωτερικά του. Οι γηραιότεροι κάτοικοι του χωριού με πληροφόρησαν ότι αυτοί «οι σωλήνες» βρισκόντουσαν συνέχεια από τους Σκουπιώτες, οι οποίοι «τους έσπαζαν και τους τοποθετούσαν σε φούρνους που είχαν στις αυλές των σπιτιών τους». Ο Γ. Ασημακόπουλος, κάτοικος Σκουπίου, με πληροφόρησε ότι τα στελέχη των πήλινων σωλήνων είχαν διαφορετικό μήκος, που κυμαινόταν από 0.50μ. έως 0.80μ. και διάμετρο στομίου 0.15μ. Σήμερα μόνον θρυμματισμένα κομμάτια του αγωγού βρίσκονται κατά χώραν.

α/α	292
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 530. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Κάστρο, ή Φαβοβούνι
ΧΩΡΙΟ	Κάτω Χόβολη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ	863μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κτίσμα ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	29.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 109. ΚΕ, 35, 152, 217. Σφηκόπουλος, 193. Μπάλλας, 111–113, 157. Kourelis, 258–259.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Ο λόφος Κάστρο βρίσκεται Ν/ΝΔ του χωριού Κάτω Χόβολη (εικ. 530). Η κορυφή του είναι επιμήκης και εκτείνεται από ΒΑ προς ΝΔ. Η δυτική πλευρά του λόφου είναι απότομη, ενώ η Β, η Α και η Ν είναι ομαλές. Η νότια πλευρά απολήγει στην Επαρχιακή οδό Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111). Στο διάσελο πριν από την κορυφή υπάρχει κυκλικό κτήριο, διαμ. 7μ. περίπου. Ο Α. Μπάλλας αναφέρει ότι μοιάζει με βίγλα, για την οποία όμως δεν δίδει χρονολογία κατασκευής και χρήση. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν θεμέλια οχύρωσης.</p> <p>Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι ο λόφος Κάστρο υψώνεται στα ΒΑ του βουνού Κοτσοβούνι (αρ. 281, χάρτης 8) και Α της Χόβολης και ο Σφηκόπουλος ότι βρίσκεται στα Δ του Αγίου Γεωργίου, ή Κάστρα (αρ. 283, χάρτης 8) του Πεύκου (παλ. τοπων. Τσαρούγλι) και στα Α της Χόβολης. Ο Γ. Παπανδρέου χαρακτηριστικά αναφέρει (ΙΚ, 109) ότι «... πρὸς Α. τῆς Χόβολης ὑψοῦται Κάστρον, λίαν ὀξεῖα καὶ κωνικὴ κορυφὴ ὑπερβάλλουσα τὰς λοιπὰς ἐγγύς, ἐν τῇ ὁποῖα εἶναι πολλὰ ἴχνη οἰκημάτων, ὡς συνήθως, καὶ φραγκικὸν φρούριον...», ερείπια τα οποία όμως δεν επισκέφθηκε. Και οι δύο τοποθετούν το λόφο Κάστρο στα Α της Χόβολης. Στα Α της Χόβολης δεν βρίσκεται άλλος λόφος, παρά μόνον εκείνος του Αγίου Γεωργίου, ή Κάστρα (αρ. 283, χάρτης 8).</p>

α/α	293
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 531. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιόκαστρο της Τσιούγκας
ΧΩΡΙΟ	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	720μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	
ΑΥΤΟΨΙΑ	1.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 108. ΑΖ, 66. Παπανδρέου 1925, 118. Κυριακόπουλος 1983–1984, 30. Μουτζάλη 1994, 261. Kourelis, 414.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Ο λόφος της Τσιούγκας βρίσκεται στις Δ/ΝΔ απολήξεις του βουνού Βαρδάλα και στα Β συνορεύει με το Διάσελο του Λύκου (εικ. 531). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στην κορυφή του λόφου υπάρχει θεμέλιο οχυρού, κυκλικής κάτοψης, πιθανώς της Φραγκοκρατίας «... καταφανέστερα ἴχνη κτιρίου ἔχον... ἐξ ἐκείνων τῶν φραγκικῶν κατασκευασμάτων».</p> <p>Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήσαμε, δεν εντοπίσαμε κατάλοιπα εγκατάστασης. Πρόκειται για λόφο πετρώδη, καλυμμένο με ασφάκες και δύσβατο, εξαιτίας των απότομων βράχων, ο οποίος αποτελεί την προς τα ΝΔ προέκταση του βουνού Βαρδάλα. Κατάλοιπα ΥΒΥΖ οχύρωσης</p>

εντοπίσαμε στο βουνό Βαρδάλα (αρ. 290, χάρτης 9).

α/α	294
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 532. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Χείμαρρος Αυτίτσαινας
ΧΩΡΙΟ	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	780μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Πάος: ανατολικό νεκροταφείο ΑΡΧ (:), αρχιτεκτονικά μέλη ΚΛ, ή ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	24.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Κ. Ασημακόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 54. Παπανδρέου 1920, 128. Παπαθανασίου 1970, 67. Κυριακόπουλος 1984, 26, υποσ. 37.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο χείμαρρος ρέει στα Α της λόφου της ακρόπολης της Πάου και στα Δ του λόφου Τσιούγκα, στον οποίον παροχεύονται τα όμβρια ύδατα των παρακείμενων λόφων (εικ. 532). Ο χείμαρρος συμβάλλει στον Ξεροπόταμο, ή Πάιο ποταμό. Ο Γ. Παπανδρέου μνημονεύει ότι εδώ είχαν βρεθεί «ἀγγεία ἐπιτάφια», χάλκινα, πήλινα και πίθοι. Μάλιστα, περιγράφει ότι ένα αγγείο περιείχε «ὄστᾶ ἡμικαμένα μετὰ τέφρας». Στη θέση αυτή τοποθετεί το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης Πάου και ο Κ. Κυριακόπουλος. Ο χείμαρρος της Αυτίτσαινας διασχίζεται από τον Επαρχιακό δρόμο Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111). Εκατέρωθεν του δρόμου και προς τα Α, κατά καιρούς έχουν έλθει στο φως «σκελετοί», όπως με ενημέρωσαν οι κάτοικοι. Στις όχθες του χειμάρρου σήμερα είναι ορατά κομμάτια πίθων. Στη δεξιά/νότια πλευρά του δρόμου βρίσκονται κατά χώραν αρχιτεκτονικά μέλη και οικοδομικό υλικό, προερχόμενα πιθανόν από κτήρια της ΚΛ, ή ΕΛΛ εποχής.

α/α	295
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Άρτυμα
ΧΩΡΙΟ	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	640μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Πάος: πόλη. Κεραμική ΚΛ (:), ΕΛΛ (:), ΡΩΜ (:)
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 53. Κυριακόπουλος 1984, 22–23.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στις ΒΔ υπώρειες του λόφου της ακρόπολης της Πάου. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια άροσης των αγρών, επί της εποχής του, είχαν βρεθεί πολλά νομίσματα και όστρακα. Επίσης, ο Κ.

Κυριακόπουλος αναφέρει ότι τα νομίσματα που βρισκόντουσαν εδώ ήταν των ΡΩΜ χρόνων και από το γεγονός αυτό συμπεραίνει ότι ο χώρος κατοικούνταν την περίοδο αυτή. Σήμερα υπάρχει πληθώρα κεραμιδιών στέγης λακωνικού τύπου και λεπτή κεραμική, εφθαρμένη.

α/α	296
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 533. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	
ΧΩΡΙΟ	Νέα Πάος
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	640μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ευρήματα ΚΛ, ΒΥΖ και ΥΒΥΖ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1970, 11. Μουτζάλη 2004, 167, υποσ. 29.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η Νέα Πάος βρίσκεται στα Δ του λόφου Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα και στα Ν του παλαιού χωριού Σκούπι (εικ. 533). Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από αναφορά του Εφόρου Ν. Ζαφειροπούλου (αρ. πρ. 670/24.10.1946), προκύπτει ότι «...Κατά τὸ θέρος τοῦ τρέχοντος ἔτους ἀνευρέθησαν μερικὰ μελανόμορφα, τὰ ὅποια παρελήφθησαν ὑπὸ παραθεριστοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου δὲν ἐξακριβώσα τὸ ὄνομα. Διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 669/23.10.1946 ἐζήτησα παρὰ τοῦ ἐκεῖ δημοδιδασκάλου νὰ λάβῃ σχετικὴν μέριμναν». Από το χωριό Πάος προέρχονται:
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Πήλινη αγνύθα. 2. Δύο χάλκινα νομίσματα, τεσσαρακοντανούμμια, εποχής Φωκά (607–608 μ.Χ.), το ένα κοπής Κυζίκου και το άλλο αγνώστου νομισματοκοπείου. 3. Αργυρό σολδίνιο του Andrea Dandolo. 4. Έξι δηνάρια (τορνέσια) ενετικά και φράγκικα.
α/α	297
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	(Χώρος Αθλητικού Κέντρου)
ΧΩΡΙΟ	Νέα Πάος
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	620μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Πάος: υδαταγωγός ΥΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	14.7.1997
ΟΔΗΓΟΣ	Ιω. Χρυσικός
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Βρίσκεται στα Δ της εκκλησίας του χωριού. Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης του γηπέδου και κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του, αποκαλύφθηκε αγωγός κατεύθυνσης Β–Ν. Ήταν κτισμένος

από μικρές κυρίως πέτρες και συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 0.50μ. από την επιφάνεια του εδάφους και από τον τρόπο κατασκευής του χρονολογείται στους ΥΡΩΜ χρόνους (αρ. 1 ΔΜΤΕ/Νέα Πάος, Γ. Αλεξοπούλου).

- α/α** 298
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Άγιος Γεώργιος
ΧΩΡΙΟ Νέα Πάος
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 620μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Αδιάγνωστη κεραμική
ΑΥΤΟΨΙΑ 17.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Ασημακόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Πρόκειται για μικρό βραχώδες έξαρμα, το οποίο βρίσκεται στα Δ του χωριού και στην αριστερή/βόρεια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), στην κορυφή του οποίου υπάρχει το ομώνυμο ναύδριο. Έχει ύψος περίπου 15μ. και δεσπόζει στην άκρη της κοιλάδας. Οι πλαγιές του είναι απότομες. Στην Α πλευρά του, από την οποία γίνεται και η πρόσβαση, περισυνελέγη αδιάγνωστη κεραμική και μεταξύ αυτών μικρό τμήμα χείλους, έξω νεύοντος αγγείου.
- α/α** 299
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 534–542. Σχ. 79–82. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα
ΧΩΡΙΟ Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 720μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πάος
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Αντωνόπουλος
ΠΗΓΕΣ Ηροδ. VI 127. Πανσ. VIII 23, 9.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Gell, 123. Rouqueville 1820, IV 330. Rouqueville 1826–1827, V 445, 518. Leake, II 249. Boblaye, 157. Curtius, I 137, 380. Bursian, II 263. IK, 48–56. AZ, 54–67. Philippson, 284, 291. Κορύλλος, 145. ΚΕ, 196–200. Παπανδρέου 1920, 121–129. Παπανδρέου 1925, 106–111. Meyer, 60, 78, 82–83, 85. Meyer 1942, 2398–2400. Ορλάνδος 1958 [1959–1960], 217–219. Παπαθανασίου 1970, 65–70. Παπαχατζής 1980, 269, 270, υποσ. 2. Πίκουλας 1981–1982, 269–281. Κυριακόπουλος 1983–1984, 18–27. Κυριακόπουλος 1984, 18–22. Jost 1985, 25, 42, 43, 45, 54, 519. Πετρόπουλος 1985, 67. Μπάλλας, 157–160. Σάμψων 1997, 262–273. Jost 1999, 195. Λεξικό 2001, 364, 3204. Kourelis, 341–343. Ζάχος–Ντούζουγλη 2003. Nielsen 2004, 525–526. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στο λόφο Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα, ο οποίος βρίσκεται στα Α του χωριού, έχει εντοπιστεί η ακρόπολη της αρχαίας πόλης (**εικ. 534, σχ. 79**). Πρόκειται για μικρό λόφο, ο οποίος στα Β χωρίζεται από το βουνό Τρίφτα, ή Προφήτης Ηλίας με διάσελο [βλ. **αρ. 291, χάρτης 9**] (**εικ. 524**).

Ο κωνικός λόφος με τις απότομες πλαγιές του, ιδίως στα Ν/ΝΑ και το επίπεδο πλάτωμα της κορυφής του αποτέλεσε το κατ' εξοχήν στρατηγικό σημείο για τον έλεγχο της περιοχής και μάλιστα του δρόμου Καφυών – Πάου – Ψωφίδας. Εποπτεύει όλο τον κάμπο του Σκουπίου, προς Α την επιμήκη λεκάνη Πάου – Παγκρατίου (**εικ. 532**), προς Δ τη κοιλάδα του Σειραϊκού ποταμού, στα Ν την οροσειρά των Αφροδισίων ορέων και στα Β τα υψώματα που αποτελούν τις τελευταίες διακλαδώσεις του Ερυμανθίου Τάρταρη.

Ο λόφος είναι επικλινή με υψομετρική διαφορά της τάξεως των 70μ. από την κοιλάδα. Το τείχος που περικλείει το λόφο σώζεται κατά διαστήματα, με μεγάλα κενά, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την εξακρίβωση της ακριβούς πορείας του (**σχ. 80**). Ωστόσο, με σχετική ασφάλεια μπορούμε να ανιχνεύσουμε την πορεία του βόρειου σκέλους, καθότι εκεί διατηρούνται ακόμη ορατοί πύργοι. Το ανατολικό/βορειοανατολικό σκέλος φαίνεται να ακολουθεί τις εξάρσεις του λόφου. Σημαντικό τμήμα του σώζεται σε ύψος 2.50μ., το οποίο είναι κατασκευασμένο από ντόπιο ασβεστόλιθο (τιτανόλιθο) κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης (**εικ. 535**). Σε αυτό το τμήμα το πλάτος του είναι 3μ., ενώ η Β/ΒΔ πλευρά έχει μήκος 2.50μ. (**εικ. 536**). Στην ανατολική πλευρά του βόρειου σκέλους μετρήθηκε το μικρότερο πλάτος του τείχους, το οποίο είναι 1.50μ. Σ' αυτό το σημείο μάλιστα το τείχος κατασκευάστηκε από αργούς μεγάλους λίθους, ενδεικτικό των επισκευών και των μετασκευών που υπέστη η οχύρωση κατά τη διάρκεια των αιώνων. Σε λίγα σημεία μπορεί να ανιχνευθεί η πορεία του νότιου σκέλους, το οποίο παρουσιάζει ανοικτή καμπύλη. Μπορούμε ωστόσο να υπολογίσουμε την περίμετρο των τειχών περίπου στα 600μ. Μία πύλη διακρίνεται στη ΒΑ γωνία, όπου καταλήγει και το σύγχρονο μονοπάτι. Άλλωστε είναι και το πιο βατό σημείο. Με ιδιαίτερη επιφύλαξη μπορούμε να υποθέσουμε ότι μία ακόμη πύλη πρέπει να ήταν στη ΝΔ γωνία, όπου ο βράχος έχει λειανθεί κατάλληλα για την εξυπηρέτηση της πρόσβασης. Σύμφωνα με τη Μ. Jost, ο οχυρωμένος λόφος Σκουπίτσι κατατάσσεται στην κατηγορία «villes acropoles», στην οποία ανήκουν «πόλεις πολύ μικρές, καθώς και οικισμοί που είναι ως προς τη δομή τους διαφορετικοί από τις πόλεις».

Το πλάτωμα της κορυφής σχηματίζει τρία άνδηρα, που χωρίζονται μεταξύ τους με αναλήμματα. Στο νότιο είναι εμφανή επίσης θεμέλια μεγάλου οικοδομήματος, προφανώς δημοσίου χαρακτήρα. Πολύ κοντά σε αυτό το οικοδόμημα και προς τα ΒΑ υπάρχουν τα θεμέλια άλλου, που σώζονται σε ύψος περίπου 0.50μ.

Στην κορυφή του πλατώματος και στα νότια υπάρχει θεμέλιο κτηρίου διαστάσεων 10.30μ. x 6.60μ. (**εικ. 537**), το οποίο κατά το Γ. Παπανδρέου «...προσφυᾶ εἰς ναὸν θέσιν δεικνύοντα...». Επίσης, εντός του οχυρωματικού περιβόλου υπάρχουν τοίχοι, που ανήκουν σε οικοδομήματα αλλά και σε αναλήμματα (**εικ. 538**). Ένα κτήριο που εντοπίσαμε στη ΝΔ γωνία της οχύρωσης αναφέρεται από το Γ. Παπανδρέου ως δεξαμενή. Πρόκειται για κτήριο διαστάσεων 11.10μ. x 8.60μ., με προσανατολισμό Β/ΒΑ-Ν/ΝΔ. Το δυτικό πέρας της Β/ΒΑ πλευράς εφάπτεται σε λειασμένο βράχο (**εικ. 539**). Στο μέσον της Ν/ΝΔ πλευράς εντοπίζεται άνοιγμα, πλάτους 1.50μ., το οποίο έχει σχέση με την είσοδο του κτηρίου (**εικ. 540**,

σχ. 81). Το κτήριο είναι κτισμένο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης (**σχ. 82**), χρονολογούμενο πιθανόν στον 4^ο αι. π.Χ. [πρβλ. Ορλάνδος 1958 [1959–1960], 217–219]. Σε όλο το λόφο υπάρχουν όστρακα και θραύσματα κεραμίδων στέγης.

Όλος ο εντός του περιβόλου χώρος καλλιεργούνταν μέχρι πρόσφατα με σιτάρι, με αποτέλεσμα τα κτήρια μόλις να διακρίνονται. Είναι κατάφυτος από αμυγδαλιές, άγριες και ήμερες, πρίνους και ασφάκες.

Σε μερικά σημεία του τείχους, όπως επισημάνθηκε, είναι ορατές οι μετασκευές, οι οποίες έχουν συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα. Κατά τους Α. Ι. Μπάλλα και Κ. Kourelis, η ακρόπολη της Πάου, ως εκ της θέσεώς της, απέκτησε και οχύρωση των ΥΒΥΖ χρόνων (**εικ. 541**).

Η πόλη πρέπει να ήκμασε στα ΑΡΧ χρόνια και ο Ηρόδοτος την αναφέρει ως πατρίδα ενός από τους μνηστήρες της Αγαρίστης, της κόρης του τυράννου της Σικυώνας Κλεισθένη, του Λαφάνη, γιού του Ευφορίωνα, για τον οποίο υπήρχε παράδοση ότι στο σπίτι του είχε φιλοξενήσει τους Διοσκούρους. Ο Πausanίας, διερχόμενος από εδώ, τη βρήκε ερειπωμένη και εξαρτημένη από τον Κλείτορα.

Από τη θέση αυτή προέρχεται τριπτήρας και αζίνη [αρ. κατ. 4667 και 4668 ΜΜΠ] των Ν χρόνων [πρβλ. Σάμψων 1997, 262–273], τα οποία περισυνέλεξε ο Μ. Πετρόπουλος (**εικ. 542**). Για τη λίθινη αζίνη [πρβλ. Ζάχος – Ντούζουγλη 2003, 28].

α/α 300

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**

ΘΕΣΗ Μαρμαράλωνο

ΧΩΡΙΟ Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Παΐων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 600μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πάος: πόλη

ΑΥΤΟΨΙΑ 10.12.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Κ. Ασημακόπουλος

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Κυριακόπουλος 1984, 24–25, υποσ. 35.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα ΝΑ της ακρόπολης της Πάου και στη δεξιά/νότια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών–Τριποτάμων–Τριπόλεως (111). Σε μικρή απόσταση από την Επαρχιακή οδό και στα δεξιά της, υπάρχουν θεμέλια μεγάλου οικοδομήματος, πιθανώς δημοσίου. Σήμερα είναι ορατή η μεγάλη βόρεια πλευρά. Επίσης, στο ίδιο σημείο υπάρχει μανδρότοιχος, στον οποίον είναι εντοιχισμένο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Ο Κ. Θ. Κυριακόπουλος αναφέρει ότι το 1982 στη θέση είχαν έλθει στο φως «θεμέλια αρχαίου οικοδομήματος, δημόσιου πιθανότατα, με βάσεις κίωνων. Οί βάσεις τῶν κίωνων ἦταν γρανιτένιες, εἶχαν διάμετρο 0.58μ., ὕψος 0.40μ. καὶ πάχος 0.04μ.».

α/α 301

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 543. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**

ΘΕΣΗ Άγιος Ανδρέας

ΧΩΡΙΟ Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 600μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Πάος: δυτικό νεκροταφείο
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 121.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Δ της ακρόπολης και Ν του χωριού, παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Πατρών–Τριποτάμων–Τριπόλεως (111) και στη δεξιά/νότια πλευρά της (**εικ. 543**). Οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο εξωκλήσι. Οι γηραιότεροι του χωριού με πληροφόρησαν ότι κατά την άροση των αγρών έρχονταν στο φως «οστά, πηλίνα αντικείμενα (κιουπάκια) και νομίσματα». Κατά την αυτοψία γύρω από το ναύδριο εντοπίστηκαν όστρακα εντελώς θρυμματισμένα, εξαιτίας της άροσης των αγρών.
Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στη θέση του ναυδρίου του Αγίου Ανδρέα υπήρχε Μονή.

α/α 302
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 544–545. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Κιούπια
ΧΩΡΙΟ Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 420μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ Όστρακα ΠΕ εποχής, ταφικοί πίθοι και όστρακα ΓΕ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 4.7.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη), Δ. Κόλλιας, Ν. Κόλλιας, Α. Μακαρίτης
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Χριστόπουλος, 218. Λεξικό 2001, 425, 3800.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Κατά τη διάνοιξη του δρόμου που οδηγεί από την Επαρχιακή οδό Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111) στη Σκοτάνη, βρέθηκαν και καταστράφηκαν ταφικοί πίθοι. Το στοιχείο αυτό προκύπτει από έγγραφο του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ε. Μαστροκώστα προς το ΥΠΕΠΘ (αρ. πρ. 988/30.12.1967 έγγραφο): «Δέν έχω ιδίαν αντίληψιν περί τῶν προξενηθειῶν ἐκ τῶν χωρικῶν λαθρονασκαφῶν. Τὸ νεκροταφεῖον, ὡς ἡ θέσις δηλοῖ, γεωμετρικὸν ἢ ἀρχαϊκόν, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἀνήκον εἰς τὴν Αχαΐαν σήμερον τμημα τῆς ἀρχαίας Ἀρκαδίας». Στη θέση υπάρχουν ακόμη και σήμερα ορατά τα πλευρικά τοιχώματα πύλων (**εικ. 544**) και συγκεκριμένα στη δεξιά/ανατολική πλευρά του δρόμου που οδηγεί στα Καλύβια της Σκοτάνης. Το χειμώνα του 2005 στην αριστερή/δυτική πλευρά του ίδιου δρόμου, μηχανήμα του Δήμου Παίων μετέφερε χώμα από την παρακείμενη ιδιοκτησία για επίστρωση κάποιου χωματόδρομου. Περισυνέλεξαν οκτώ όστρακα ΠΕ χρόνων, τέσσερα των ΓΕ δύο όστρακα λαβών κυκλικής διατομής και μερικά αδιάγνωστα (**εικ. 545**).

- α/α** 303
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Εικ. 546–548. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
- ΘΕΣΗ** Χάνι του Καλαθά
- ΧΩΡΙΟ** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Παΐων
- ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων
- ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας
- ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 600μ.
- ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Πάος: πόλη ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ
- ΑΥΤΟΨΙΑ** Συχνές αυτοψίες
- ΟΔΗΓΟΣ** (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
- ΠΗΓΕΣ**
- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΙΚ, 54. Παπανδρέου 1920, 127. Παπανδρέου 1925, 100, 113. Μαστροκώστας 1964, 64. Παπαθανασίου 1970, 65–76. Κυριακόπουλος 1983–1984, 23–24. Κυριακόπουλος 1984, 23. Λεξικό 2001, 364, 3204.
- ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ** Βρίσκεται στα Ν της ακρόπολης, εκτός των τειχών και στην αριστερή/βόρεια όχθη του Ξεροπόταμου, ή Παΐου ποταμού. Στη λίθινη κλίμακα της οικίας του Γ. Νικολακόπουλου, η οποία βρίσκεται πλησιόχωρα της ομώνυμης πηγής, υπάρχει εντοιχισμένη και επιχρισμένη ενεπίγραφη στήλη από λευκό ασβεστόλιθο, η οποία φέρει επίκρανο και έμβολο, όπως προκύπτει από αναφορά του Εφόρου Ευθ. Μαστροκώστας προς το Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως – Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως (αρ. πρ. 18/09.01.1963). Σήμερα δεν είναι ορατά, γιατί ο ιδιοκτήτης προέβη σε εργασίες ανακαίνισής της, χωρίς προηγουμένως να έχει την απαιτούμενη άδεια της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Σε όλη την έκταση υπάρχουν αποτμήματα αρράβδωτων κίωνων και διάσπαρτοι κυβόλιθοι (**εικ. 546–547**). Μάλιστα σε δύο μάνδρες της οικίας έχει τοποθετηθεί αρχαίο οικοδομικό υλικό. Επίσης, υπάρχουν θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου. Ο Ευθ. Μαστροκώστας στην παραπάνω αναφορά του επισημαίνει την ανάγκη διενέργειας ανασκαφής σε κτήριο που βρίσκεται στην ακρόπολη της πόλης και στη θέση αυτή, αφού εδώ είχε βρεθεί πήλινο, δωρικό κιονόκρανο, συμφυές με τον κορμό του κίονα. Η ύπαρξη των παραπάνω αρχαίων επισημαίνεται και από το Μ. Πετρόπουλο, όπως προκύπτει από το αρ. πρ. 5780/19.10.1983 έγγραφο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Τόσο κατά το Γ. Παπανδρέου όσο και κατά τον Μ. Πετρόπουλο στη θέση αυτή πρέπει να αναζητηθεί η κάτω πόλη της Πάου, γιατί βρίσκεται πολύ κοντά στην ακρόπολη.
- Κοντά στην ομώνυμη πηγή (**εικ. 548**), που βρίσκεται πλησιόχωρα της οικίας του Γ. Νικολακόπουλου, υπήρχε και το εξωκλήσι της Αγίας Αναστασίας, που σήμερα δεν σώζεται και όπως αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου «δέν γνωρίζουμε, εάν οι τοίχοι και τὸ οικοδομικὸ ὑλικὸ προήρχοντο ἀπὸ δημόσιο κτήριο». Το ίδιο υποστηρίζει και ο Α. Παπαθανασίου, ο οποίος θεωρεί ότι εδώ ίσως βρισκόταν ο ναός των Διοσκούρων.

- α/α** 304
- ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.** **Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)**
- ΘΕΣΗ** Κουκούλες
- ΧΩΡΙΟ** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
- ΟΙΚΙΣΜΟΣ**
- ΔΗΜΟΣ** Παΐων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 600μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πάος: πόλη ΕΛΛ (;)
ΑΥΤΟΨΙΑ Συχνές αυτοψίες
ΟΔΗΓΟΣ (Κ. Τακτικού, Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 53–54. Παπανδρέου 1920, 54, 127. Κυριακόπουλος 1984, 23.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Ν/ΝΔ της ακρόπολης και οφείλει το όνομά της στην ομώνυμη πηγή. Κατά τον Γ. Παπανδρέου, εδώ θα πρέπει να εκτεινόταν η πόλη. Σημειώνει ότι επί της εποχής του είχαν βρεθεί πολλά όστρακα και νομίσματα.
 Στους διάφορους αναβαθμούς των αγρών «δέματα, ή πεζούλες», βρίσκεται εντοιχισμένο οικοδομικό υλικό με δουλεμένη την επιφάνεια, το οποίο οι ιδιοκτήτες χρησιμοποίησαν για την κατασκευή τους. Στο ερειπωμένο Χάνι του Αναγνωστάκη Σταυρόπουλου υπάρχει διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και στον αγρό του Λάμπη Σταυρόπουλου βρίσκεται κατά χώραν τοίχος, πιθανόν των ΕΛΛ χρόνων, που σώζεται σε ύψος 1.50μ. περίπου. Λόγω της κλίσης του εδάφους ο τοίχος αυτός μπορεί να είναι και αναλημματικός. Στα Δ της θέσης αυτής βρίσκεται το μικροτοπωνύμιο Λουτρό, όπου ο Γ. Παπανδρέου είχε εντοπίσει μεγάλο οικοδόμημα διαστάσεων 18μ. x 12μ., το οποίο υπέθεσε ότι χρησίμευε ως «λουτρώνας» των κατοίκων, συσχετίζοντάς το με το όνομα της θέσης. Σήμερα δεν είναι ορατά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, παρά μόνον κεραμική, η οποία είναι αδιάγνωστη εξαιτίας της καλλιέργειας του εδάφους.

α/α 305

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ (Λόφοι νότια της ακρόπολης)
ΧΩΡΙΟ Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 827μ. και 600μ. αντίστοιχα
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Πάος: θεμέλια κτηρίων
ΑΥΤΟΨΙΑ 24.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Κ. Ασημακόπουλος
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Παπανδρέου 1920, 129. Παπαθανασίου 1970, 67. Κυριακόπουλος 1984, 26, υποσ. 37.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Στα Ν της ακρόπολης της Πάου, και σε μικρή απόσταση Ν του Ξεροπόταμου, ή Πάιου ποταμού και στη δεξιά/νότια όχθη του, υψώνονται δύο λόφοι, οι οποίοι είναι κατάφυτοι από πρίνους και δρυς. Στις υπώρειές τους παλαιότερα καλλιεργούνταν αμπέλια. Οι Γ. Παπανδρέου και Κ. Θ. Κυριακόπουλος αναφέρουν ορατά θεμέλια κτηρίων και στους δύο λόφους και ότι είχε βρεθεί, κατά τη φύτευση αμπέλου, απότμημα ραβδωτού κίονα, μήκους 1.11μ.
 Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, ούτε κεραμική. Πιθανόν η συνεχής καλλιέργεια του χώρου να κατέστρεψε τα θεμέλια των κτηρίων.

α/α 306

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Εικ. 549. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)

ΘΕΣΗ Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη
ΧΩΡΙΟ Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 500μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κεραμίδια στέγης
ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 152, 154.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα Β του χωριού, κοντά στον Επαρχιακό δρόμο Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111) και στη διασταύρωση του δρόμου που οδηγεί στη Χόβολη. Στα Β της θέσης αυτής υπάρχει η πηγή Κακκάσοβα. Τόσο η θέση όσο και η πηγή βρίσκονται στα όρια Δάφνης και Χόβολης. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στη θέση αυτή και στις νότιες/νοτιοδυτικές υπώρειες του λόφου Ασφακορράχη (ύψους 685μ.), που υψώνεται στα Β, την παραλαδώνια κόμη Σκοτάνη (**εικ. 549**). Η αυτοψία στα Ν κράσπεδα του λόφου Ασφακορράχη δεν απέδωσε ευρήματα, λόγω της πυκνής βλάστησης.

a/a 307

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 550–552. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**
ΘΕΣΗ Παλιοκατούνα
ΧΩΡΙΟ Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 520μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Οικιστική εγκατάσταση ΕΛΛ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ (Χ.Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, Π 106. ΚΕ, 154, 194.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Β/ΒΑ του χωριού, στη δεξιά/νοτιοδυτική όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού. Πρόκειται για κοιλάδα που χωρίζεται από τους λόφους των Πετραίων, ή Δρυμών. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι εδώ υπήρχε αρχαίος οικισμός. Επί της εποχής του βρίσκονταν «κεράμεια συντρίμματα και νομίσματα ένιοτε». Ο οικισμός υδρεύετο από το ποτάμι και από την πηγή Παλιοκκλήσι. Η θέση αυτή είναι μία από τις τρεις που θεωρεί ως υποψήφιες για την παραλαδώνια κόμη Αργεάθες. Κατά την αυτοψία, στην ιδιοκτησία κληρονόμων Γ. Κορετζή, που βρίσκεται στη δεξιά/νοτιοδυτική όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού εντοπίστηκε πληθώρα οστράκων των πρώιμων χρόνων της ΕΛΛ περιόδου και κομμάτια κεραμίδων. Δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα (**εικ. 550–551**). Στα Β/ΒΔ της θέσης σε απόσταση 300μ. περίπου, κάτω από τον Επαρχιακό δρόμο Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), κοντά στο φαράγγι του Τράφου εντοπίστηκε πέρασμα (**εικ. 552**), το οποίο, πιθανόν,

αποτελεί τμήμα αρχαίας διάνοιξης.

α/α 308
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Σκοτεινή
ΧΩΡΙΟ Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 450μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Λιθόπλινθοι και κεραμίδια
ΑΥΤΟΨΙΑ 1.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Χριστόπουλος, 217–219.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Ν του χωριού, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111). Κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν λαξευμένοι λίθοι και κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου. Ο Σπ. Χριστόπουλος τοποθετεί εδώ την παραλαδώνια κόμη Σκοτάνη.

α/α 309
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ Φραγκοκκλήσι
ΧΩΡΙΟ Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΔΗΜΟΣ Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ 528μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Τοίχοι και κεραμική ΡΩΜ χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 1.12.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ Πανσ. VIII 23, 7.
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΚ, 276–277. ΚΕ, 277–279. Παπαχατζής 1980, 270, υποσ. 1. Πίκουλας 1999, 137–154. Λεξικό 2001, 425, 3800. ΑΡΚΑΔΙΑ, 417–434.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται Ν του χωριού, εκατέρωθεν της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111). Ο Ν. Ζαφειρόπουλος είχε βρει θεμέλια τοίχων από οπτόπλινθους και όστρακα των ΡΩΜ χρόνων, όπως προκύπτει από την αρ. πρ. 670/24.10.1946 αναφορά του. Με μεγάλη πιθανότητα τοποθετεί εδώ την παραλαδώνια κόμη Σκοτάνη, η οποία βρισκόταν επάνω στο δρόμο Καφυών – Ψωφίδας. Κατά την αυτοψία, δεν εντοπίστηκαν οι τοίχοι που αναφέρει ο Ν. Ζαφειρόπουλος. Πρόκειται για έκταση 150μ. x 200μ. περίπου που εκτείνεται εκατέρωθεν της Επαρχιακής οδού. Σε όλο το χώρο υπάρχουν άφθονα θραύσματα κεραμίδων, σε μερικά εκ των οποίων φαίνεται ερυθρό γάνωμα, δεν λείπουν οι άβαφες, ενώ εντύπωση προκαλούν οι λιθοσρωοί στις άκρες των χέρσων αγρών, που αναμφίβολα προέρχονται από τοίχους κτηρίων, οι οποίοι καταστράφηκαν από την άροση του περασμένου αιώνα. Στη θέση αυτή αναμφίβολα υπήρχε σημαντική εγκατάσταση, η οποία θα πρέπει να έχει σχέση με την παραλαδώνια κόμη Σκοτάνη,

ευρισκόμενη στον οδικό άξονα Καρυών – Ψωφίδα.

α/α	310
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 553. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Συνοικισμός Μπάφι
ΧΩΡΙΟ	Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	800μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Πάος: οικισμός και νεκροταφείο ΠΒΥΖ και ΥΒΥΖ εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	17.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Κ. Ασημακόπουλος
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	AZ, 62. Παπανδρέου 1925, 115–116. Παπαθανασίου 1970, 70–71. Κυριακόπουλος 1983–1984, 27, 40. Μουτζάλη 1994, 261. Kourelis, 344.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Η θέση βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες του Αφροδισίου όρους και συγκεκριμένα του προβούνου Βεσιναΐκου Προφήτη Ηλιού (ύψους 1.355μ.), στα ΝΔ της αρχαίας πόλης, όπου σώζονται κατάλοιπα μεσαιωνικού οικισμού (εικ. 553). Το τοπωνύμιο καλύπτει μεγάλη εδαφική περιφέρεια, στην οποία υπάγονται και άλλες θέσεις. Οι Γ. Παπανδρέου και Κ. Θ. Κυριακόπουλος την αναφέρουν «ως συνοικισμό», και υποστηρίζουν ότι εδώ υπήρχε οικιστική εγκατάσταση των μεσαιωνικών χρόνων, που εξαιτίας του ανθυγιεινού κλίματος μεταφέρθηκε στο παλαιό Σκούπι. Άλλωστε, όλη η έκταση είναι σκιερή, αφού ο ήλιος κατά τη διάρκεια του χειμώνα κρύβεται από το Αφροδίσιον όρος.</p> <p>Στη θέση Άγιος Δημήτριος (ύψους 700μ.), που πήρε το όνομα από την ομώνυμη εκκλησία, υπάρχουν τάφοι κιβωτιόσχημοι, συλημένοι, με προσανατολισμό Α–Δ. Μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες κάθετα τοποθετημένες αποτελούν τα τοιχώματα των τάφων. Επίσης υπάρχει και ομώνυμο ναύδριο, κτισμένο επάνω στα θεμέλια παλαιότερου. Εντοπίστηκε διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, ενώ δεν βρέθηκε κεραμική. Πλησιόχωρα βρίσκεται και ομώνυμη πηγή.</p> <p>Πολύ κοντά στη θέση Άγιος Δημήτριος και λίγο ψηλότερα, βρίσκεται η θέση Ξυλογαϊδάρα (ύψους 966μ.), στην οποία υπάρχουν ίχνη επίσης μεσαιωνικής εγκατάστασης και τα σωζόμενα ερείπια των σπιτιών είναι ομοιόμορφα. Ο Γ. Παπανδρέου ονομάζει τα σπίτια αυτά «Γυφτόσπιτα». Η Α. Μουτζάλη χρονολογεί τον οικισμό αυτόν στην Οθωμανική περίοδο. Ερείπια της ίδιας περιόδου βρίσκονται και στις θέσεις Πεζούλες, Γάβρο, Κορομηλιά, Λαμπίρι, στις οποίες κατά την άροση των αγρών έρχονται στο φως οικοδομικό υλικό και τάφοι.</p>

α/α	311
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)
ΘΕΣΗ	Μεγάλο Δένδρο
ΧΩΡΙΟ	Δεχούνη
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	660μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Κατάλοιπα οικισμού ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ 24.11.2005
ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης)
ΠΗΓΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα ΝΔ της Πάου και αριστερά του δρόμου, που οδηγεί στην Κοντοβάζαινα και τον Άγιο Πέτρο. Πρόκειται για απάνεμη πλαγιά που βρίσκεται στη δυτική απόληξη των βουνών Ξυλογαϊδάρα (ύψους 966μ.) στα Β και του βουνού Κούρνος (ύψους 1.127μ.) στα Ν, προβούνων του Αφροδίσιου όρους. Διαρρέεται από μικρό χείμαρρο, ο οποίος δέχεται τα όμβρια ύδατα των βουνών και συμβάλλει στο Σειραϊκό ποταμό. Είναι ορατά θεμέλια κτηρίων, τα οποία ανήκουν σε οικίες μικρών διαστάσεων. Οικοδομικό υλικό δεν υπάρχει στους μικρούς αναβαθμούς, ενώ κομμάτια κεραμίδων και όστρακα αρκετά διαβρωμένα είναι διάσπαρτα σε όλο το χώρο. Πιθανόν να πρόκειται για κάποιο οικισμό των ΥΒΥΖ χρόνων.

α/α 312

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 554. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Ποταμιά

ΧΩΡΙΟ Νάσια

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Παΐων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 620μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Διαβρωμένη χονδροειδής κεραμική

ΑΥΤΟΨΙΑ 9.11.2005

ΟΔΗΓΟΣ (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα ΒΑ του χωριού, στο δρόμο που οδηγεί σε αυτό και στη δεξιά/νότια όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάιου ποταμού. Εδώ βρέθηκε αδιάγνωστη χονδροειδής κεραμική κατά συστάδες (**εικ. 554**).

α/α 313

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Τσάρκος

ΧΩΡΙΟ Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Παΐων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 420μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Οικιστική εγκατάσταση ΡΩΜ (;) χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2006

ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΙΚ, 71. ΚΕ, 150. Στα ΒΑ του λόφου της Γλανιτσάς και σε απόσταση 400μ. περίπου από το ρου του Ξεροπόταμου, ή Πάιου ποταμού, βρίσκεται στενόχωρη κοιλάδα, στην οποία απολήγει μικρός λόφος. Αποτελεί προέκταση του τοπωνυμίου

Γλανιτσά. Η θέση είναι στα όρια της Δάφνης και της Σκοτάνης. Στην κοιλάδα αυτή, καθώς και στην κοίτη του ποταμού υπάρχει αφθονία οστράκων χονδροειδούς κεραμεικής, αδιάγνωστης και μεγάλα κομμάτια οπτοπλίνθων.

Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι εδώ, επί της εποχής του, είχε βρεθεί βάθρο, τετράγωνης διατομής, που ήταν προσκολλημένο σε κίονα ραβδωτό «καὶ ἐξ ὀπτῆς γῆς κατεσκευασμένων ἀμφοτέρων». Η κοιλάδα του Τσάρκου είναι μία από τις τρεις πιθανές θέσεις για ταύτιση με την κόμη των Αργεαθών.

α/α	314
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 555–557. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Τρανή Βρύση
ΧΩΡΙΟ	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	420μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Οικιστική εγκατάσταση ΜΤΒΥΖ (;) εποχής
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 70. ΚΕ, 150.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται ΝΑ της προηγούμενης θέσης (αρ. 313, χάρτης 8). Σε απόσταση 60–80μ. περίπου από τη συμβολή των ποταμών Λάδωνος και Ξεροπόταμου, ή Παΐου βρίσκεται και η ομώνυμη πηγή με αέναη ροή (εικ. 555). Πρόκειται για χώρο επίπεδο και περικλειστο από πανύψηλα δένδρα. Στα ΒΔ της πηγής και σε απόσταση 50μ. από αυτήν, εντοπίστηκε έξαρμα γης, το οποίο βρίσκεται κατά 6–8μ. ψηλότερα από το χώρο της πηγής. Σε όλο το πλάτωμα υπάρχουν πέτρες, με δουλεμένη ως επί το πλείστον την επιφάνειά τους, χωρίς όμως να είναι οργανικά δεμένες μεταξύ τους. Ο πρόσφατα διανοιγμένος δρόμος κατέστρεψε το χώρο. Στο οδόστρωμα εντοπίστηκαν μεγάλα κομμάτια κεραμίδων και κομμάτια πίθων (εικ. 556). Για τη διέλευση του Ξεροπόταμου, ή Παΐου ποταμού έχει κατασκευασθεί σύγχρονο γεφύρι, στο θεμέλιο του οποίου σώζεται εν μέρει εκείνο της παλαιότερης γέφυρας (εικ. 557), πιθανόν των ΜΤΒΥΖ χρόνων.

α/α	315
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Αλίστρες
ΧΩΡΙΟ	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	630μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Ειδώλιο (;), τάφος
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Βρίσκεται στα Β του χωριού, στη λοφοσειρά Πετραίοι, στα Δ του βουνού Προφήτης Ηλίας, ή Αγιολιάς (ύψους 808μ.). Ο γηγενής Ι. Δουφεξής μου ανέφερε ότι κοντά στη στάνη του Παναγιώτη Μπάτη είχε βρεθεί τάφος (;) και μικρό «κουκλάκι», πιθανόν ειδώλιο. Ο λόφος έχει οπτική επαφή στα Δ/ΒΔ με το Κάστρο, ή Φαβοβούνι (**αρ. 292, χάρτης 8**), στα Β με τη θέση Κάστρα, ή Άγιος Γεώργιος του Πεύκου (**αρ. 283, χάρτης 8**) και τον Τάρταρη, ή Κάστρο του Σοπωτού (**αρ. 237, χάρτης 8**). Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαία κατάλοιπα, ούτε κεραμική. Η ύπαρξη ενός πλατώματος, αρκετών στρεμμάτων, νερού και οι μαρτυρίες γεωργών και κτηνοτρόφων ότι στην περιοχή έχουν βρεθεί, κατά καιρούς, «κεραμίδια» δεικνύουν ότι ο χώρος φιλοξένησε κάποιον οικισμό. Παρόλο που η περιοχή καλλιεργείται, ενδείξεις κεραμικής δεν υπάρχουν, έστω και αδιάγνωστης. Στο πλάτωμα υπάρχουν μανδρότοιχοι και λίγες καλύβες.

α/α 316

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)****ΘΕΣΗ** Δεμέστιχα, ή Καλύβια**ΧΩΡΙΟ** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)**ΟΙΚΙΣΜΟΣ****ΔΗΜΟΣ** Παΐων**ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων**ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας**ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 640μ.**ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** 6.7.2006**ΑΥΤΟΨΙΑ** Τάφοι ΠΒΥΖ (;), κατάλοιπα ΥΒΥΖ εποχής**ΟΔΗΓΟΣ** (Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής**ΠΗΓΕΣ****ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΚΕ, 194. Kourelis, 261.**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Βρίσκεται στις Α υπόρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας, ή Αγιολιάς (ύψους 808μ.), στα ΒΑ της Δάφνης. Πρόκειται για μικρό οροπέδιο. Εδώ βρίσκονται κατάλοιπα οικιών, τα οποία κατά τον Γ. Παπανδρέου μοιάζουν με εκείνα του κάστρου της Δάφνης. Στα Β αναφέρει ότι υπάρχει χαράδρα όπου είναι η πηγή Λεύκα, και στα Ν σε μία άλλη (χαράδρα) υπάρχει αρχαία τεχνητή κρήνη, που λέγεται Θάνιτσα, και κοντά σε αυτή η κρήνη Ακρανιά. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα, ούτε κεραμική. Ο Ι. Δουφεξής με ενημέρωσε ότι εδώ παλαιά είχαν βρεθεί τάφοι «σαν κουτιά, χωρίς σκέπασμα».

α/α 317

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 558–560. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)****ΘΕΣΗ** Μετόχια**ΧΩΡΙΟ** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)**ΟΙΚΙΣΜΟΣ****ΔΗΜΟΣ** Παΐων**ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων**ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας**ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 460μ.**ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Θεμέλια κτηρίων**ΑΥΤΟΨΙΑ** 6.7.2006**ΟΔΗΓΟΣ** (Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής**ΠΗΓΕΣ**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Κατεβαίνοντας το λόφο Γλανιτσά σε απόσταση 200μ. περίπου από αυτόν συναντούμε στα Β/ΒΑ τον Ξεροπόταμο, ή Πάϊο, ή χείμαρρο της Πάου εκατέρωθεν του οποίου βρίσκεται η παρούσα θέση. Μέσα στην κοίτη του ποταμού εντοπίστηκαν κτηριακά κατάλοιπα (**εικ. 558**) και στη δεξιά/νοτιοανατολική όχθη του υπάρχουν πολλά όστρακα. Σε απόσταση 10μ. από την κοίτη του ποταμού και προς τα Δ σώζονται θεμέλια τοίχων (**εικ. 559–560**), άφθονο οικοδομικό υλικό και θραύσματα κεραμίδων. Ο γηγενής Ι. Δουφεξής μου ανέφερε ότι κατά τη διάνοιξη του δρόμου είχε βρεθεί τάφος «και πλήθος σπασμένων σταμνίων και κεραμικών». Μάλιστα με πληροφόρησε ότι παραπλεύρως του δρόμου μέχρι πρότινος ήταν ορατοί δύο «κυλινδρικοί κίονες», οι οποίοι τώρα έχουν χαθεί.

α/α 318

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 561. Χάρτης 9 (φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ)****ΘΕΣΗ** Χώτσα, ή Καστέλλι**ΧΩΡΙΟ** Νάσια**ΟΙΚΙΣΜΟΣ****ΔΗΜΟΣ** Παΐων**ΕΠΑΡΧΙΑ** Καλαβρύτων**ΝΟΜΟΣ** Αχαΐας**ΥΨΟΜΕΤΡΟ** 833μ.**ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ** Οχύρωση, θεμέλια οικοδομημάτων ΥΒΥΖ χρόνων**ΑΥΤΟΨΙΑ** 10.11.2005**ΟΔΗΓΟΣ** (Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης)**ΠΗΓΕΣ****ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ** ΙΚ, 108. ΚΕ, 35, 202. Σφηκόπουλος, 192–193. Μπάλλας, 120–122. Kourelis, 257.**ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ**

Η θέση βρίσκεται Β/ΒΔ του χωριού Νάσια. Στο λόφο Καστέλλι, που αποτελεί πρόβουνο του βουνού Μεγάλη Ράχη, σώζεται οχύρωση των ΥΒΥΖ χρόνων (**εικ. 561**) από αργολιθοδομή. Η κωνοειδής κορυφή του λόφου έχει δύο πλατώματα, εκ των οποίων το ένα, το μεγαλύτερο, έχει πλάτος 5μ. και μήκος 15μ. Στα Β του πλατώματος ο βράχος χωρίζει το μεγαλύτερο πλάτωμα από το μικρότερο, που έχει μήκος 10μ. Ο Α. Ι. Μπάλλας, στο ανώτερο πλάτωμα και στο σημείο που βρίσκεται το τριγωνομετρικό της ΓΥΣ, θεωρεί πιθανή την ύπαρξη πύργου. Δεν εντόπισε κατάλοιπα δεξαμενής ή κτηρίων. Κοντά στον οχυρωμένο λόφο υπάρχει και η πηγή Λειψοτά.

Τόσο η οχύρωση, όσο και τα θεμέλια των οικοδομημάτων μαρτυρούν πρόχειρη και εσπευσμένη κατασκευή. Το κάστρο έχει οπτική επαφή στα Β/ΒΑ με το λόφο του Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8**) Αμυδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), με το λόφο Αγίου Γεωργίου, ή Κάστρα (**αρ. 283, χάρτης 8**) του Πεύκου (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) και στα Ν/ΝΑ με το Δυτικό Κάστρο της Δάφνης (**αρ. 322, χάρτης 8**). Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκε κεραμική.

α/α 319

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 562–563. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)****ΘΕΣΗ** Γλανιτσά**ΧΩΡΙΟ** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)**ΟΙΚΙΣΜΟΣ****ΔΗΜΟΣ** Παΐων

ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	500μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Θεμέλια κτηρίων (;), θραύσματα πήθων και κεραμίδων
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 271. AZ, 37. ΙΚ, 69–70. ΚΕ, 149–150, 154.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	<p>Στα Α/ΒΑ της Δάφνης και στη δεξιά/δυτική όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού, κοντά στη συμβολή του με το Λάδωνα, υψώνεται ο λόφος Γλανιτσά, του οποίου η προς Α προέκταση είναι η θέση Μούζι Πλάτανος, όπου η εγκατάσταση (κατασκήνωση) του RAFTING. Βρίσκεται στα Α/ΒΑ του βουνού Κοτρώνη, από το οποίο χωρίζεται με διάσελο, και απέναντι από το Δρακοβούνι (ύψους 1.075μ.). Ο W. M. Leake, πειγράφοντας την κοιλάδα του Λάδωνος, στην περιοχή της Δάφνης μεταξύ άλλων αναφέρει ότι «...it flowed by Leucasium and Mesoboa, and through the Nasi to Oryx, and the place called Alus». Ίσως, στο Παλιόκαστρο της Γλανιτσάς να τοποθετεί τον Αλούντα. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι το σχηματιζόμενο οροπέδιο στην κορυφή του λόφου είναι τειχισμένο και πιθανότατα αποτελούσε ακρόπολη. Κατά την παράδοση ονομαζόταν «Φιλοξενία», γιατί στα μεσαιωνικά χρόνια κατοικούσε κάποιος «χωροδεσπότης». Πιστεύει ότι η πόλη που βρισκόταν εδώ εκτεινόταν στις ανατολικές και νότιες υπώρειες του λόφου, κοντά στο Λάδωνα. Κατά την άποψή του, ο Ξεροπόταμος, ή Πάϊος, ή χείμαρρος της Πάου έφθανε έως εδώ, αλλά λόγω προσχώσεων στράφηκε ο ρους του προς τα Δ. Κατά τον ίδιο στις νότιες υπώρειες του λόφου υπήρχαν επί των ημερών του «άτελη ἴχνη τείχους».</p> <p>Κατά την αυτοψία, δεν διαπιστώθηκε οχυρωματική εγκατάσταση, ή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Τα τελευταία χρόνια έχουν διανοιχθεί δρόμοι, οι οποίοι πιθανόν να κατέστρεψαν τα λιγοστά κατάλοιπα. Πάντως, σε περίπτωση που υπήρχε τείχος, θα πρέπει να καταλάμβανε μικρή έκταση, σύμφωνα με τη μορφολογία του εδάφους, να είχε μικρή περίμετρο και διάμετρο 30μ. περίπου. Στις παρειές του διανοιχθέντος δρόμου, στην Α πλευρά του λόφου, εντοπίστηκαν κεραμίδες λακωνικού τύπου (εικ. 562) και άφθονα κομμάτια πήθων.</p> <p>Από το λόφο της Γλανιτσάς είναι ορατό το Διάσελο του Αγιο-Λιά (αρ. 201, χάρτης 8) στη Λυκούρια, όλη η οροσειρά του Χελμού και ο λόφος Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8) Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) και η κοιλάδα του Λάδωνος (εικ. 563).</p>

α/α	320
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Σμίξη, ή Φωταίικα
ΧΩΡΙΟ	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	220μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Κτηριακά λείψανα πρόχειρης κατασκευής
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 154.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Βρίσκεται στα ΝΑ της θέσης Μετόχια (**αρ. 317, χάρτης 8**) και στην πραγματικότητα αποτελεί συνέχειά της. Πρόκειται για το σημείο εκείνο που ο Ξεροπόταμος, ή Πάιος, ή χείμαρρος της Πάου συμβάλλει στο Λάδωνα. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στη συμβολή των ποταμών την παραλαδώνια κόμη Νάσοι. Ο γηγενής Ι. Δουφεξής μου ανέφερε ότι παλαιότερα, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, είχε και εδώ βρεθεί «παλαιός τάφος με σπασμένα πήλινα σταμνιά και κεραμικά». Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκαν θεμέλια κτηρίων ευτελούς κατασκευής.

α/α 321

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Άγιος Αθανάσιος

ΧΩΡΙΟ Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Παίων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 580μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Τάφοι ΠΒΥΖ (;) εποχής

ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2006

ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΕ, 192–193.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση βρίσκεται στα Α του λεκανοπεδίου της Δάφνης, επάνω σε ύψωμα, στη λοφοσειρά Πετραίοι. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει εδώ κατάλοιπα του ναού του Αγίου Αθανασίου και γύρω από αυτόν τάφους, πιθανόν, των ΠΒΥΖ χρόνων. Σύμφωνα με μαρτυρία του γηγενούς Ι. Καφετζή, κατά τη διάνοιξη του δρόμου βρέθηκαν τρεις τάφοι, οι οποίοι ήταν με πλάκες και περιείχαν σκελετούς. Στον έναν υπήρχε «πήλινο δοχείο, κάτι σαν κουπάκι, που χάθηκε». Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν τάφοι. Η περιοχή, όπως μου ανέφερε ο Ι. Δουφεξής, ανήκει στον Σαϊτανόγιαννη.

α/α 322

ΕΙΚ./ΣΧΕΔ. **Εικ. 564. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)**

ΘΕΣΗ Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης

ΧΩΡΙΟ Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ Παίων

ΕΠΑΡΧΙΑ Καλαβρύτων

ΝΟΜΟΣ Αχαΐας

ΥΨΟΜΕΤΡΟ 870μ.

ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ Οχύρωση και θεμέλια κτηρίων ΥΒΥΖ χρόνων

ΑΥΤΟΨΙΑ 6.7.2006

ΟΔΗΓΟΣ (Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Leake, Π 106. Κορύλλος, 145. ΚΕ, 192–193, 195. Μπάλλας, 125–128. Kourelis, 262–263. Λεξικό 2001, 130, 952.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ Η θέση ανήκει στο λόφο Παλιόκαστρο, ο οποίος αποτελεί βόρεια παραφυάδα του βουνού Άγιοι Θεόδωροι (ύψους 1.226μ.) και βρίσκεται στα Δ της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα) και σε απόσταση 1χλμ. περίπου από το χωριό, στη δεξιά/βόρεια πλευρά του δρόμου Δάφνης –

Ξεροκαρύταινας. Στη θέση εντοπίζεται οχύρωση και θεμέλια κτηρίων, πιθανώς των ΥΒΥΖ χρόνων (**εικ. 564**). Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε ότι το τμήμα της νότιας πλευράς της οχύρωσης, που είναι ορατό, είναι κατασκευασμένο από ξερολιθιά, σώζεται στο ύψος των θεμελίων της (0.30μ.) και οι τοίχοι έχουν πλάτος 1.50μ.–2μ. Στα Α του λόφου δεν εντοπίζεται το τείχος, καθότι οι βράχοι σχηματίζουν φυσική οχύρωση. Δίπλα από το τριγωνομετρικό της ΓΥΣ εντοπίζεται τοίχος πλάτους 1.50μ., με κατεύθυνση Β, ο οποίος πρέπει σε κάποιο σημείο να καμπόταν προς τα δυτικά και με κατεύθυνση νότια να ενωνόταν με το ορατό νότιο τμήμα. Ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος διακρίνει σε: «Φραγκικό παλαιόκαστρον Στρεζόβης καὶ παλαιόκαστρον πρὸς δυσμὰς τῆς Στρεζόβης», αναφέρει ότι το μήκος των τειχών έφθανε τα 300μ., κάτι που είναι δύσκολο να εξακριβωθεί, αφού ο λόφος είναι δυσπρόσιτος λόγω της πυκνής βλάστησης. Δεν εντοπίσαμε ίχνη δεξαμενής, πιθανότατα όμως το κάστρο να υδροδοτούνταν από τις παρακείμενες πηγές Χασάν Βρύση και Λαζανά Βρύση. Ο Α. Ι. Μπάλλας δίδει το όνομα «Δάφνη, Ανατολικό Κάστρο» και «Δάφνη, Δυτικό Κάστρο». Ο W. M. Leake κάνει μνεία για πύργο ενός Τούρκου Αγά, που βρίσκεται στον ανατολικό λόφο. Το κάστρο έχει οπτική επαφή στα ΒΔ με το βουνό Άγιος Αθανασίος, ή Αβρότι (**αρ. 288, χάρτης 9**), στα Δ με το κάστρο στη θέση Χώτσα, ή Καστέλλι (**αρ. 318, χάρτης 9**), στα Β με την ακρόπολη της Πάου (**αρ. 299, χάρτης 9**), το Κάστρο, ή Φαβοβούνι της Χόβολης (**αρ. 292, χάρτης 8**), το λόφο Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα (**αρ. 283, χάρτης 8**) και το Λόφο Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (**αρ. 277, χάρτης 8**). Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκε κεραμική.

α/α	323
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 565. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Παλιόκαστρο Δρυμώννα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης
ΧΩΡΙΟ	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	667μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΑ	
ΑΥΤΟΨΙΑ	11.11.2005. 6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Α. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλης), Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	Leake, Π 106. Κορύλλος, 145. ΙΚ, 107, 109. ΚΕ, 192–195. Σφηκόπουλος, 192. Μπάλλας, 123–128. Λεξικό 2001, 130, 952. Kourelis, 261–263, 351.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Στα Α της κωμόπολης της Δάφνης, μεταξύ των ποταμών Λάδωνος και Ξεροπόταμου, ή Πάϊου, υψώνονται αρκετοί λόφοι, οι οποίοι αποτελούν σύμπλεγμα και έχουν διάφορα ονόματα, όπως Πετραίοι, Τσιούκα, Δεμέστιχα, Προφήτης Ηλίας. Στα Α/ΝΑ του βουνού Προφήτης Ηλίας βρίσκονται χαμηλότεροι λόφοι με κλιτύες που είναι κατάφυτες από δρυς και πρίνους, όπως και οι ενδιάμεσα σχηματιζόμενες μικρές κοιλάδες. Τη λοφοσειρά αυτή οι κάτοικοι της Δάφνης την ονομάζουν Δρυμώννα και βρίσκεται παραπλεύρως της δεξιάς/δυτικής όχθης του Λάδωνος (εικ. 565). Η ευρύτερη περιοχή και κυρίως αυτή που εκτείνεται στα Β ονομάζεται Μετόχια (αρ. 317, χάρτης 8). Στον Δρυμώννα, που βρίσκεται στα Α της Δάφνης και σε απόσταση 4 χλμ.

περίπου, υπάρχει φυσικό οχυρό, το οποίο οι κάτοικοι ονομάζουν Παλιόκαστρο, ύψους 667μ., χωρίς όμως να υπάρχουν ορατές αρχαιότητες σε αυτό. Από εδώ εποπτεύεται όλη η εύφορη κοιλάδα του Λάδωνος μέχρι τα Φίλια και την περιοχή της Πουρναριάς στο Νομό Αρκαδίας. Η βόρεια, νότια και δυτική πλευρά του λόφου είναι σχετικά ομαλές, ενώ η ανατολική είναι απότομη και βραχώδης. Ο Α. Ι. Μπάλλας στη νότια πλευρά του λόφου και σε απόσταση 20μ. από το τριγωνομετρικό της ΓΥΣ εντόπισε «ίχνη τείχους από ξερολιθιά, μήκους 20μ. και πάχους 0.80μ.». Για το συγκεκριμένο σημείο ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι υπήρχε «πύργος», ο οποίος, όμως, δεν υφίσταται. Στη Δ πλευρά του λόφου ο Α. Μπάλλας αναφέρει δύο καλύβες που έχουν κατασκευαστεί από ξερολιθιά και το υλικό τους ίσως να θεωρήθηκε ότι προέρχεται από το Κάστρο.

Ο τελευταίος εντόπισε οικισμό στη θέση Γούπατα (ύψους 732μ.) στα Δ του Δρυμόνα και ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ερείπια οικισμού και φράγκικου φρουρίου στον Προφήτη Ηλία (ύψους 807μ.), τα οποία όμως δεν υφίστανται.

Ο Δρυμόνας έχει οπτική επαφή στα Β με το Λόφο Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (αρ. 277, χάρτης 8), στα Β/ΒΔ με τον Τάρταρη, ή Κάστρο του Σοπωτού (αρ. 238, χάρτης 8) και το λόφο Άγιο Γεώργιο, ή Κάστρα (αρ. 283, χάρτης 8) και στα Α ελέγχει όλη σχεδόν την κοιλάδα του Λάδωνος.

Παλαιότερα, σε αυτούς τους λόφους είχαν βρεθεί «πέντε τάφοι με σκελετούς και ένα νόμισμα του Δημητρίου Πολιορκητή», όπως με πληροφόρησαν οι κάτοικοι της περιοχής. Ο γηγενής Ι. Δουφεξής μου ανέφερε ότι στη θέση Αγριλιά, που βρίσκεται λίγο ανατολικότερα του λόφου Παλιόκαστρο, στη δεξιά/δυτική όχθη του Λάδωνος, είχε βρεθεί το νόμισμα. Στο Δρυμόνα τοποθετείται το ανατολικό κάστρο της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα). Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

α/α	324
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Γούπατα
ΧΩΡΙΟ	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παίων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	733μ.
ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ	Εγκατάσταση ΥΒΥΖ (;) χρόνων
ΑΥΤΟΨΙΑ	
ΟΔΗΓΟΣ	
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΚΕ, 194. Μπάλλας, 123, 125.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Ο Ι. Α. Μπάλλας εντόπισε «ερείπια παλαιοχωρίου» στην κορυφή του βουνού Γούπατα, το οποίο αποτελεί την προς Δ/ΝΔ προέκταση του Δρυμόνα. Στα Β του βουνού Γούπατα βρίσκεται ο λόφος Προφήτης Ηλίας (ύψους 808μ.), στο οποίον ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει εγκατάσταση ΥΒΥΖ χρόνων. Όμως, ο Α. Ι. Μπάλλας που επισκέφθηκε την περιοχή δεν εντόπισε τις αναφερόμενες από τον Γ. Παπανδρέου. Δεν κατέστη δυνατή η αυτοψία.

α/α	325
ΕΙΚ./ΣΧΕΔ.	Εικ. 566–567. Χάρτης 8 (φύλλο ΔΑΦΝΗ)
ΘΕΣΗ	Χαλίκι
ΧΩΡΙΟ	Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
ΟΙΚΙΣΜΟΣ	
ΔΗΜΟΣ	Παΐων
ΕΠΑΡΧΙΑ	Καλαβρύτων
ΝΟΜΟΣ	Αχαΐας
ΥΨΟΜΕΤΡΟ	340μ.
ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ	Τμήμα αγάλματος, αγγεία, νομίσματα
ΑΥΤΟΨΙΑ	6.7.2006
ΟΔΗΓΟΣ	(Χ. Τεμπέλης), Ι. Μπουσιώτης, Ι. Δουφεξής
ΠΗΓΕΣ	
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	ΙΚ, 70–71. ΚΕ, 150.
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ	Η θέση βρίσκεται στα Α της Δάφνης και συγκεκριμένα στη δεξιά/δυτική όχθη του ποταμού Λάδωνος, ανατολικά των λοφοσειρών της Δάφνης και απέναντι από το Δρακοβούνι (ύψους 1.075μ.). Όπως με πληροφόρησαν οι Ι. Μπουσιώτης και Ι. Δουφεξής, παλαιά σε αμμοληψία είχε βρεθεί «κομμάτι βραχίονα αγάλματος». Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα, ούτε κεραμική. Η προς Β προέκταση της θέσης ονομάζεται Νησιά, (εικ. 566–567), γιατί σε αυτό το σημείο ο Λάδωνας δημιουργεί μικρά υψώματα μέσα στην κοίτη του, δίκην νησίδων. Πολύ κοντά στη θέση αυτή υπάρχει και η πηγή Καμάρι. Κατά το Γ. Παπανδρέου, επί των ημερών του είχαν βρεθεί τάφοι, που περιείχαν υδρίες, αγγεία και νομίσματα. Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε ότι ο χώρος σήμερα καταλαμβάνεται από τις εγκαταστάσεις του «καγιάκ». Και σε αυτή την περιοχή δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΚΑΤΑ ΘΕΣΗ ΕΥΡΕΣΗΣ

I. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

A/A	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
1.	31	Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά	Επιτύμβια στήλη		Ο α΄ στίχος χρονολογείται στον 2 ^ο αι. π.Χ. Ο β΄ στίχος χρονολογείται στον 1 ^ο αι. μ.Χ.	Rizakis 1979, I 391–392 Papapostolou 1993, 101–102, αρ. 48
2.	31	Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά	Επιτύμβια στήλη		2 ^{ος} αι. μ.Χ.	Rizakis 1979, I 392 Papapostolou 1993, 107, αρ. 69
3.	39	Λίμνα	Επιτύμβια στήλη		2 ^{ος} αι. π.Χ.	Μαστροκόστας 1964, 64 Rizakis 1979, I 393, αρ. 284 Papapostolou 1993, 95, αρ. 21
4.	65	Αγία Παρασκευή	Επιγραφή σε τμήμα καλυπτήριας κεραμίδας τάφου			
5.	65	Αγία Παρασκευή	Επιγραφή σε τμήμα καλυπτήριας κεραμίδας τάφου			
6.	67	Καστρίτσι	Επιγραφή σε μαρμάρινη βάση	ΜΙΚΡΑΙΒΟΣ/ΘΛΙ		[Αναφορά αρ. πρ. 1547/14.11.1953]
7.	89	Μονή Αγίας Λαύρας	Επιτύμβια στήλη		1 ^{ος} αι. μ.Χ.	Rizakis 1979, I 394, αρ. 285
8.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινος δίσκος		5 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 78–80, αρ. 12, εικ. 156 IG V2, 387

Α/Α	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
9.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Τέσσερα θραύσματα χάλκινου ελάσματος		4 ^{ος} -3 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 81–82, αρ. 13 <i>IG V2</i> , 388
10.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα		3 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 65–67, αρ. 1, εικ. 144 Wilhelm 1911, 65 κ.ε., εικ. 144 <i>IG V2</i> , 389
11.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα		3 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 67–68, αρ. 2, εικ. 145 <i>IG V2</i> , 390
12.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Δέκα θραύσματα χάλκινου ελάσματος			Reichel – Wilhelm, 69, αρ. 3, εικ. 146 <i>IG V2</i> , 391
13.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα		3 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 69–70, αρ. 4, εικ. 147 <i>IG V2</i> , 392
14.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα		3 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm 1901, 70– 71, αρ. 5, εικ. 148 <i>IG V2</i> , 393
15.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Τρία θραύσματα χάλκινου ελάσματος		περ. 2 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 71–75, αρ. 6, εικ. 149 a, b <i>IG V2</i> , 394
16.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Έξι θραύσματα χάλκινου ελάσματος		3 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 75–76, αρ. 7, εικ. 151 <i>IG V2</i> , 395

Α/Α	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
17.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα		3 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 76–77, αρ. 8, εκ. 152 <i>IG V2, 396</i>
18.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιγραφή σε χείλος χάλκινου αγγείου			Reichel – Wilhelm, 83–84, αρ. 17 <i>IG V2, 397</i>
19.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα σε σχήμα αετώματος			Reichel – Wilhelm, 84, αρ. 18 Wilhelm 1911, 84, αρ. 18, εκ. 157 <i>IG V2, 398</i>
20.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιγραφή σε χάλκινο ήλο		5 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>IG V2, 399</i>
21.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα		6 ^{ος} –5 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>IG V2, 400</i>
22.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιγραφή σε χείλος χάλκινου κρατήρα			Reichel – Wilhelm, 82–83, αρ. 14 <i>IG V2, 401</i>
23.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιγραφή σε χάλκινη λαβή			Reichel – Wilhelm, 83, αρ. 16 <i>IG V2, 402</i>
24.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιγραφή στη ράχη χάλκινου αγαλματιδίου Απόλλωνος		5 ^{ος} αι. π.Χ.	Reichel – Wilhelm, 83, αρ. 15 <i>IG V2, 403</i>

Α/Α	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
25.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιγραφή σε ασημένιο δακτυλίδι		5 ^{ος} αι. π.Χ.	Karo, 415 <i>IG V2</i> , 404
26.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα			<i>IG V2</i> , 405
27.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Χάλκινο έλασμα			Reichel – Wilhelm, 84, αρ. 18a, εικ. 158 <i>IG V2</i> , 406 V. Mitsopoulou-Leon, 2007α, 192
28.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιτύμβια στήλη			<i>IG V2</i> , 407 Reichel – Wilhelm, 78, αρ. 10, εικ. 154 [Αναφορά αρ. πρ. 1008/15.12.1947]
29.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιτύμβια στήλη		2 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ.	<i>IG V2</i> , 408 [Αναφορά αρ. πρ. 58/01.9.1912]
30.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Επιγραφή σε επιστόλιο		1 ^{ος} αι. π.Χ., ή 1 ^{ος} αι. μ.Χ. (;)	Reichel – Wilhelm, 78, αρ. 11, εικ. 155 <i>IG V2</i> , 409
31.	106	Παναγιά, Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος)	Δύο θραύσματα χάλκινων ελασμάτων			<i>IG V2</i> , 410

A/A	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
32.	107	Φούρνοι Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά- Άγιος Βασίλειος	Τμήμα επιτύμβιας στήλης σε μορφή πεσσού			Αδημοσίευτη

II. ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΛΕΙΤΟΡΙΑΣ-ΛΕΥΚΑΣΙΟΥ

A/A	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
1.	150	Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα, Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα)	Επιτύμβια στήλη			Πετρόπουλος 1984, 104
2.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη	ΚΟΙΝΤΕ ΧΑΙΡΕ	ΡΩΜ (;)	[Εγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ με αρ. πρ. 661/14.10.1946]
3.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη	ΕΛΛΗΠΕ ΠΑΝΕΥΤΥΧΕ	ΡΩΜ (;)	[Εγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ με αρ. πρ. 661/14.10.1946]
4.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη	ΒΩΛΕΑ ΧΑΙΡΕ	ΡΩΜ (;)	[Εγγραφο της ΣΤ' ΕΠΚΑ με αρ. πρ. 661/14.10.1946]
5.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη			Wilhelm 1911, 117, αρ. 100 <i>IG V2, 369A</i>

A/A	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
6.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη		1 ^{ος} αι. μ.Χ.	Milchhøefer 1881, 304, αρ. 2 <i>IG V2, 374</i>
7.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη		2 ^{ος} αι. μ.Χ.	Wilhelm 1911, 117, αρ. 101 <i>IG V2, 383</i>
8.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη		1 ^{ος} -2 ^{ος} αι. μ.Χ.	Wilhelm 1911, 118, αρ. 102 <i>IG V2, 384</i>
9.	154	(Μέσα στο χωριό), Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη		1 ^{ος} -2 ^{ος} αι. μ.Χ.	<i>IG V2, 385</i>
10.	161	Δημοτικό Σχολείο, Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Επιτύμβια στήλη		1 ^{ος} -2 ^{ος} αι. μ.Χ.	Wilhelm 1911, 116, αρ. 98 <i>IG V2, 375</i> IK, 44-45 Παπανδρέου 1920, 111 [Αναφορά αρ. πρ. 656/2.10.1946]

Α/Α	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
11.	165	Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού), Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Επιτύμβια στήλη		1 ^{ος} -2 ^{ος} αι. μ.Χ.	<i>IG V2, 377</i>
12.	165	Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού), Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Επιτύμβια στήλη			Milchhöfer 1881, 304, αρ. 3 <i>IG V2, 380</i>
13.	167	Κοίτη ποταμού Καρνέσιου, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβιο άγαλμα			Παπαχατζής 1980, 256 <i>IG V2, 370</i>
14.	167	Κοίτη ποταμού Καρνέσιου, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη			Αδημοσίευτη
15.	168	Στα Μνήματα, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη		Η στήλη έχει χρησιμοποιηθεί δύο φορές. Η α΄ επιγραφή χρονολογείται περ. στον 3 ^ο αι. π.Χ. και η β΄ περ. στον 2 ^ο αι. π.Χ.	Rizakis 1979, I 395, αρ. 286 Papapostolou 1993, 91, αρ. 4

A/A	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
16.	168	Στα Μνήματα, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη/ΜΑΙΚΗΝΑ/ΕΥΠΡΑΞ.../ΧΑΙΡΕΤΕ ΝΙΚΟ ΧΑΙΡΕ ...ΚΡΙ/...ΟΦΙΛΑ/ΔΙΟΓΕΝΗ/ΧΑΙΡΕΤΕ	ΡΩΜ	[Εγγραφο της Διοίκησης Χωροφυλακής Αχαΐας αρ. πρ. 63/198/20.11.1937]
17.	168	Στα Μνήματα, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Προξενικό ψήφισμα			Milchhoefer 1881, 303 κ.ε. <i>IG V2, 368</i>
18.	169	Ξερόκαμπος, ή Τρούπα, Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαΐκα)	Επιτύμβια στήλη		ΡΩΜ (;)	<i>IG V2, 371</i>
19.	175	Άγιος Πέτρος, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη			Milchhoefer 1881, 304, αρ. 1 <i>IG V2, 376</i>
20.	176	Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού), Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαΐκα)	Επιτύμβια στήλη		ΡΩΜ	Wilhelm 1911, 117, αρ. 99 <i>IG V2, 378</i>
21.	177	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη	ΛΕΩΝ ΧΑΙΡΕ		[Αναφορά αρ. πρ. 670/24.10.1946]

Α/Α	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
22.	177	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη		2 ^{ος} -1 ^{ος} αι. π.Χ.	[Αναφορά αρ. πρ. 4294/4.11.1981] Papapostolou 1993, 92, αρ. 7
23.	177	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιγραφή σε τμήμα κεραμίδας			
24.	177	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιγραφή σε τμήμα κεραμίδας			
25.	177	Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη	[---] ΟΣΤΡΑΤΕ/ [---] ΡΕΤΑ/[---] ΣΤΑ/[ΧΑΙ]ΡΕΤΕ		Αδημοσίευτη [Αναφορά αρ. πρ. 988/30.12.1967]
26.	182	Άγιος Γεώργιος, Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα)	Επιτύμβια στήλη			Wilhelm 1911, 116, αρ. 99 <i>IG V2, 379</i>
27.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη	ΑΣΚΛΗΠΙΑ		AZ, 46

Α/Α	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
28.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη	PACONIAE Q. F. VXSOREI		AZ, 46
29.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Ψήφισμα		2 ^{ος} αι. π.Χ.	Wilhelm 1890, 289 κ.ε. <i>IG V2, 367</i>
30.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιγραφή			<i>IG V2, 372</i>
31.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιγραφή			<i>IG V2, 373</i>
32.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη			Milchhoefer 1881, 304, αρ. 3 <i>IG V2, 380</i>
33.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη			<i>IG V2, 381</i>

A/A	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
34.	183	Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις, Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)	Επιτύμβια στήλη			<i>IG V2, 382</i>
35.	204	Μονή Αγίου Αθανασίου, Φίλια	Εφηβικός κατάλογος		212 μ.Χ.	<i>IG V2, 369B</i> Πίκουλας 1981α, 107–113, πίν. 1–2 Πίκουλας 1985, 85–91

III. ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΘΑΝΙΑΣ

A/A	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
1.	246	Κρεμμυδόγιαννη, Κάτω Τριπόταμα	Επιγραφή σε δύο θραύσματα κεραμίδας			
2.	253	(Μέσα στο χωριό), Κάτω Τριπόταμα	Επιτύμβια στήλη		2 ^{ος} -3 ^{ος} αι. μ.Χ.	Papapostolou 1993, 95, αρ. 23
3.	255	Αγραπιδιά Ελένης, Κάτω Τριπόταμα	Επιγραφή σε θραύσμα κεραμίδας			

IV. ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΑΪΩΝ

Α/Α	ΑΡ. ΘΕΣΗΣ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΘΕΣΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ	ΚΕΙΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / ΑΝΑΦΟΡΕΣ
1.	303	Χάνι του Καλαθά, Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι)	Επιτύμβια στήλη		β' μισό του 4 ^{ου} αι. π.Χ.	[Αναφορά αρ. πρ. 18/09.01.1963] Μαστροκόστας 1964, 64

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου

*Συμβολή στην αρχαιολογία και
τοπογραφία της Αζανίας
(Βόρειας Αρκαδίας)
Επαρχία Καλαβρύτων*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΜΟΣ Α' 2
ΚΕΙΜΕΝΟ

ΠΑΤΡΑ 2009

V. ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

VA. ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ

ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η Παλαιολιθική Εποχή είναι μία μεγάλης διάρκειας περίοδος, που αρχίζει με την παλαιότερη εμφάνιση του ανθρώπου και συμπίπτει με τη γεωλογική περίοδο που ονομάζεται Πλειστόκαινος²⁰⁸. Οι άνθρωποι του Πλειστοκαίνου είναι οι πρώτοι δημιουργοί της «επαναστατικής μεταβολής», που έδωσε το έναυσμα για την ανάπτυξη και έθεσε τις βάσεις, επάνω στις οποίες στηρίχθηκαν οι πολιτισμοί των ιστορικών χρόνων²⁰⁹.

Το 1965 στον πρώτο θάλαμο του Τρυπησίου, ή Σπηλαιίου των Καστριών, ή Σπηλαιίου των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8) στην Επαρχία Καλαβρύτων βρέθηκε απολιθωμένο οστεολογικό υλικό ελάφου, ιπποπόταμου και αίγας, που χρονολογείται στο Μέσο Πλειστόκαινο (Μεσοπαγετώδης περίοδος Mindel–Riss)²¹⁰. Οι Ι. Κ. Μελέντης και Αδ. Σάμψων πιστεύουν ότι το σπήλαιο είχε χρησιμοποιηθεί ως καταφύγιο των ιπποπόταμων κατά τη διάρκεια ξηράς περιόδου και επιπλέον «η διαμόρφωση των μεταποδίων των ζώων αυτών δείχνει ότι είχαν προσαρμοσθεί σε χερσαία διαβίωση»²¹¹.

Ίσως στην Επαρχία Καλαβρύτων πρέπει να αναζητηθούν ίχνη του παλαιολιθικού ανθρώπου στα σπήλαια και τις βραχοσκεπές της περιοχής²¹², χώροι, που «προτιμούνται» από

²⁰⁸. Θεοχάρης 1971, 32–33 και Ντάρλας 1999, 35.

²⁰⁹. Θεοχάρης 1971, 33.

²¹⁰. Ο Ι. Κ. Μελέντης υποστηρίζει ότι η μορφή του σπηλαιίου δείχνει πως πρόκειται για ένα τεκτονικό ρήγμα, το οποίο διευρύνθηκε από τη μηχανική και χημική δράση των υπογείων υδάτων. Το νερό δεν φαίνεται να έχει έξοδο από το αρχικό στόμιο του σπηλαιίου και μέσω δευτερευόντων ρωγμών διαφεύγει, τροφοδοτώντας τους ποταμούς Αροάνιο και Τράγο. Λόγω της παρουσίας των λιμνών, αποτελεί μοναδικό φαινόμενο στον ελλαδικό χώρο. Παρουσιάζει σταλακτιτικό διάκοσμο με μεγάλη ποικιλία μορφών, σχηματισμών και χρωμάτων, καθώς και σταλαγμίτες. Για το θέμα πρβλ. Μελέντης 1968, 350–363. Σάμψων 1997, 27. Σάμψων – Κατσαρού 1998, 63. Η είσοδος του σπηλαιίου και ο πρώτος θάλαμος ήταν γνωστά στην αρχαιότητα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πανσανία (VIII 18), αφού εδώ είχαν καταφύγει οι κόρες του βασιλιά της Τίρυνθος Προίτου. Το σπήλαιο κατοικείται κατά τη Νεολιθική μέχρι και το τέλος της Προϊστορικής εποχής. Αργότερα, χρησιμοποιείται ως ιερό, αφού συνδέεται με τον παραπάνω μύθο. Απολιθωμένα οστά ελεφάντων και άλλων μεγάλων ζώων (ρινόκερου και ιπποπόταμου) έχουν βρεθεί στη λεκάνη της Μεγαλοπόλεως, στους πρόποδες του Λυκαίου όρους, τα οποία αναφέρονται ως «πανίς τής Μεγαλοπόλεως» (πρβλ. Μελέντης 1971, 15–17). Τα οστά των θηλαστικών αυτών ήταν εμφανή από την αρχαιότητα, αφού ο Πανσανίας, όταν περιγράφει το δεύτερο ιερό του Ασκληπιού στη Μεγάλη Πόλη, αναφέρει ότι πολύ κοντά σε αυτόν υπάρχουν και οστά που ξεπερνούν εκείνα των ανθρώπων, τα οποία, σύμφωνα με την παράδοση, ανήκουν σε έναν από τους γίγαντες που έφερε ο Οπλάδαμος ως συμμάχους της Ρέας (Πανσ. VIII 32, 5).

²¹¹. Η παρουσία μεγάλων θηλαστικών, όπως του ιπποπόταμου, προϋποθέτει θερμό και υγρό κλίμα. Κατά τον Αδ. Σάμψων, πιθανόν τα απολιθωμένα οστά να παρασύρθηκαν από τα νερά που βρίσκονταν στο εσωτερικό του σπηλαιίου και να αποτέθηκαν στην έξοδό του, ή να βρέθηκαν στο σπήλαιο από τις προσχώσεις του κοντινού χειμάρρου Λαγκάδα (Σάμψων 1997, 27).

²¹². Στη δυτική Αχαΐα και συγκεκριμένα στο Ελαιοχώρι (παλ. τοπων. Μάσκινα), [Λεξικό 2001, 147, 1109], είναι παρούσα η Ανώτερη Παλαιολιθική και μάλιστα η Ωρινιάκια λιθοτεχνία, η οποία είναι γνωστή στην Ελλάδα από τα λίγα ξέστρα. Η παραπάνω θέση εντοπίστηκε μετά από επιφανειακή έρευνα που πραγματοποίησε ο Α. Ντάρλας (για το θέμα βλ. Ντάρλας 2006, 9–18). Επίσης, στη γειτονική Ηλεία οι θέσεις της Παλαιολιθικής εποχής που

τους ανθρώπους της μακράς αυτής περιόδου²¹³ και δεν αποκλείεται να έφθασε έως εδώ ο άνθρωπος ακολουθώντας μεγάλα κοπάδια ζώων για την τροφή του. Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί τέτοιες θέσεις περιοδικής εγκατάστασης, αλλά ούτε και αυτές που εντοπίζονται συχνότερα σε άλλες περιοχές φανερώνουν την επιτόπια κατεργασία του λίθου.

ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Από την περίοδο αυτή δεν έχουμε στοιχεία ούτε εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα²¹⁴, αφού λείπει η συστηματική έρευνα²¹⁵. Αλλωστε και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο οι θέσεις της Μεσολιθικής περιόδου είναι ελάχιστες και τα στοιχεία δεν είναι ασφαλή, αφού προέρχονται από την επιφανειακή έρευνα.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η Νεολιθική Εποχή, η οποία χαρακτηρίζεται από τη στροφή προς το παραγωγικό στάδιο με συνεπακόλουθη τη μόνιμη εγκατάσταση, στην Επαρχία Καλαβρύτων αντιπροσωπεύεται από είκοσι τρεις θέσεις, οι περισσότερες από τις οποίες είναι γνωστές²¹⁶. Πρόκειται για τις θέσεις Άγιος Κωνσταντίνος Βιλιβίνας (**αρ. 1, χάρτης 6**), Μετόχι (**αρ. 15, χάρτης 7**), Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία Καλαβρύτων (**αρ. 62, χάρτης 6**), Αγία Παρασκευή Καλαβρύτων (**αρ. 65, χάρτης 6**), Καλάβρυτα (**αρ. 71, χάρτης 6**), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου (**αρ. 74, χάρτης 6**), Ράχη Ρουμάνη Κέρτεζης (**αρ. 103, χάρτης 8**), Κολώνες, ή Στάδιον Λουσών (**αρ. 112, χάρτης 8**), Ασφακοβούνι Λαγοβουνίου (**αρ. 114, χάρτης 8**), Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος (**αρ. 119, χάρτης 8, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**), Κλίκιζα Κανδάλου (**αρ. 124, χάρτης 8**)²¹⁷, Ύψωμα Μπουρή Κανδάλου (**αρ. 130, χάρτης 8**), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**), Κάστρο Καστριών (**αρ. 141, χάρτης 8**), Άγιος Ιωάννης οικισμού Καλλιθέας Κλειτορίας (**αρ. 151, χάρτης 8**), Κάστρο Καστελλίου (**αρ. 157, χάρτης 8**), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (**αρ. 183, χάρτης 8**), Παλιοχώρι Φιλίων (**αρ. 198, χάρτης 8**), Χελωνοσπηλιά Λυκουριάς (**αρ. 208, χάρτης 8**), Κτήμα

εντοπίστηκαν από τον Χρ. Μαντζάνα περιλαμβάνουν μία λιθοτεχνία, την κλασική μουστέρια, της οποίας τα προϊόντα αποτελούν εξέλιξη της τεχνικής Λεβαλλουά (πρβλ. Μαντζάνας, 1–21).

²¹³. Πρβλ. Κοτζαμποπούλου – Bailey, 15–22 και Ντάρλας 1998, 27–30.

²¹⁴. Αντίθετα, στη λεκάνη της δυτικής Αχαΐας, σε σπήλαια που βρίσκονται στο όρος Σκόλλις (ύψους 965μ.) και στα ασβεστολιθικά βουνά του Αράξου, έχουν εντοπιστεί από τον Α. Ντάρλα ορισμένες θέσεις, οι οποίες δεν έχουν ακόμη εξερευνηθεί και τα ευρήματά τους περιορίζονται σε λίθινα εργαλεία. Τα ευρήματα ανάγονται στη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική. Στην περιοχή Μαύρη Μύτη, που βρίσκεται στα Α του όρμου του Καραβοστασίου, σώζονται λείψανα «εγκατάστασης» και πρόκειται για τη μοναδική θέση της Μέσης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα.

²¹⁵. Η συστηματική επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην θέση Κάντια της Αργολίδος είχε ικανοποιητικά αποτελέσματα, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι στη συγκεκριμένη περιοχή υπάρχει δραστηριότητα τη Μεσολιθική εποχή. Για το θέμα πρβλ. Παναγοπούλου et al., 23–36.

²¹⁶. Πρβλ. Howell, 96–97, 118. Σάμψων 1986, 33–39. Σάμψων 1997, 352.

²¹⁷. Η θέση βρίσκεται στο όριο μεταξύ δύο δημοτικών διαμερισμάτων, του Λαγοβουνίου και του Κανδάλου.

Καραπιπέρη Λιβαρτζίου (**αρ. 232, χάρτης 9**), Ελληνικό Κάτω Τριποτάμων (**αρ. 257, χάρτης 9**), Λόφος Αγίου Βασιλείου Σειρών (**αρ. 264, χάρτης 9**), Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα Πάου (**αρ. 299, χάρτης 9**). Οι θέσεις Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**) και Κτήμα Καραπιπέρη (**232, χάρτης 9**) αφορούν σε σπήλαια (**πίν. 1**).

Οι θέσεις Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία Καλαβρύτων (**αρ. 62, χάρτης 6**), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου Καλαβρύτων (**αρ. 74, χάρτης 6**), Ασφακοβούνι Λαγοβουνίου (**αρ. 114, χάρτης 8**), Κλίκιζα (**αρ. 124, χάρτης 8**), Χελωνοσπηλιά Λυκουρίας (**αρ. 208, χάρτης 8, εικ. 369**) και Ελληνικό Κάτω Τριποτάμων (**αρ. 257, χάρτης 9, εικ. 474**) βρίσκονται σε χαμηλά υψώματα (μαγούλες), που είναι κοντά στις όχθες των ποταμών, δεν απέχουν πολύ από αυτούς και δεσπόζουν στις μακρόστενες κοιλάδες. Άλλωστε, τα πεδινά τμήματα της Επαρχίας Καλαβρύτων είναι οι κοιλάδες που σχηματίζονται εκατέρωθεν ποταμών²¹⁸, οι οποίες προσχώνονται συνεχώς από τους ποταμούς και έτσι το έδαφος γίνεται εύφορο. Επιπλέον, πρέπει να ήταν επαρκείς και για τη βοσκή των κοπαδιών για το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου. Κατά μήκος της κοιλάδας του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού εντοπίστηκαν τέσσερις θέσεις, οι Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία (**αρ. 62, χάρτης 6**), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου (**αρ. 74, χάρτης 6**), Ασφακοβούνι (**αρ. 114, χάρτης 8**) και Κλίκιζα (**αρ. 124, χάρτης 8**), εκ των οποίων οι δύο πρώτες βρίσκονται στην περιοχή των Καλαβρύτων και στη δεξιά/νότια όχθη του ποταμού και οι δύο άλλες στον άνω ρου του ίδιου ποταμού, στην περιοχή του Κανδάλου και του Λαγοβουνίου. Στην κατηγορία αυτή τοποθετείται και η θέση Χελωνοσπηλιά (**αρ. 208, χάρτης 8**), η οποία είναι βραχώδες έξαρμα, που αποτελεί προέκταση των δυτικών κλιτύων του βουνού Ράχη και δεσπόζει στην κοιλάδα του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού, κοντά στη συμβολή του με τον Λάδωνα, καθώς και η θέση Ελληνικό (**αρ. 257, χάρτης 9**), που βρίσκεται πλησίον και Β της δεξιάς/βόρειας όχθης του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού (αρχ. Ερύμανθος) ποταμού. Πρόκειται για έξι γεωργικές «εγκαταστάσεις», που ιδρύονται στις παρυφές των αλλουβιακών αποθέσεων, χωρίς όμως να αποκλείεται και η κτηνοτροφική δραστηριότητα, αφού οι κοιλάδες του Ερασίνου/Βουραϊκού, του Αροάνιου, ή Κατσάνα, του Λάδωνα και του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου αντίστοιχα πρέπει να επαρκούσαν για τη βοσκή των κοπαδιών.

Αντίθετα οι υπόλοιπες, πλην των θέσεων Μετόχι Λαπαναγών (**αρ. 15, χάρτης 7, εικ. 54**) και Κολώνες, ή Στάδιο Λουσών (**αρ. 112, χάρτης 8**), βρίσκονται σε ομαλό έδαφος, εντοπίζονται λίγο μακριά από τις καλλιεργήσιμες γαίες, σε λοφώδη έκταση, ή στις πλαγιές λόφων προς τα ορεινά. Δεν εντοπίστηκε καμία σε δυσπρόσιτη, ή φυσικά οχυρωμένη θέση. Στην περίπτωση αυτή παρατηρούμε ότι οι «εγκαταστάσεις» ιδρύονται στους πρόποδες και στις πλαγιές των βουνών. Ο Αδ. Σάμψων τους οικισμούς αυτούς, που βρίσκονται στις πλαγιές των βουνών και μακριά από τις πεδινές εκτάσεις, τους ονομάζει «ημιορεινούς» και πιστεύει ότι ένας

²¹⁸. Βλ. κεφ. ΙΙΓ2, Πεδινά.

από τους λόγους που οδήγησαν τους ανθρώπους της εποχής αυτής να εγκατασταθούν ψηλότερα ήταν η κτηνοτροφία²¹⁹.

Χώρος δράσης του νεολιθικού ανθρώπου πρέπει να υπήρξε και η κοιλάδα του **Απανώκαμπου (αρ. 119, χάρτης 8, ΕΠΙΜΕΤΡΟ, εικ. 14, 247)**, η οποία θεωρείται κατάλληλη όχι μόνο για οικισμό της Νεολιθικής εποχής αλλά και για εγκατάσταση της Εποχής του Χαλκού. Απ' όλο το χώρο της λεκάνης περισυνελέγησαν λιγοστά όστρακα, τα οποία όμως ήταν εντελώς φθαρμένα, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να προβούμε στην ταύτισή τους²²⁰. Κατά καιρούς, στην κοιλάδα έχουν βρεθεί κομμάτια οψιανών²²¹ και το 2005 την τελευταία ημέρα της ανασκαφής, στη θέση Κολώνες, ή Στάδιο (**αρ. 112, χάρτης 8**), που διενεργείται από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, βρέθηκε από την υπογραφομένη στη βόρεια παρειά του ανασκαφικού σκάμματος του ναού, μεγάλο τμήμα λεπίδας πυριτόλιθου, η οποία παρεδόθη στους ανασκαφείς Β. Μητσοπούλου-Leon και G. Ladstätter. Οι λιγοστές αυτές ενδείξεις υποδηλώνουν ότι οι καταβόθρες, που βρίσκονται στα Δ του ναού της Αρτέμιδος, πρέπει να φράζονταν, με αποτέλεσμα η κοιλάδα να κατακλυζόταν από νερά, όπως έχουν υποστηρίξει τόσο ο Αδ. Σάμψων²²² όσο και η Ε. Σαλαβούρα²²³. Έτσι η άποψή τους φαίνεται να κερδίζει έδαφος²²⁴.

Ο λόφος του Αγιο-Θανάση (**αρ. 137, χάρτης 6, εικ. 261**) στην περιοχή των Κλουκινοχωρίων μπορεί να θεωρηθεί πιθανή θέση της Νεολιθικής εποχής. Δεσπόζει στην περιοχή και ελέγχει το πέρασμα που οδηγεί τόσο προς τη Φενεό, όσο και προς την Αιγιάλεια και το οποίο σχηματίζεται από εδώ, λόγω της μορφολογίας του εδάφους. Οι καλλιεργήσιμες γαίες που αναπτύσσονται κατά μήκος του ποταμού Κράθιδος είναι αρδεύσιμες. Ο χώρος είναι κατάλληλος για την κτηνοτροφία και την υλοτομία, στοιχεία απαραίτητα στην πρωτογενή οικονομία ενός προϊστορικού οικισμού²²⁵.

²¹⁹. Σάμψων 1986, 38. Σε αυτές τις περιπτώσεις το δάσος έχει αρκετά «ξέφωτα», τα οποία ονομάζει «λάκκες», που είναι πλούσια για βοσκή (πρβλ. Σάμψων 1986, 37).

²²⁰. Επίσης ο Αδ. Σάμψων αναφέρει ότι, κατά την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποίησε στην κοιλάδα του Απανώκαμπου, είχε βρει όστρακα φθαρμένα της ΠΡ εποχής, καθώς και οψιανό, γεγονός που συνάδει με κάποια εγκατάσταση. Θέτει προβληματισμούς για την απουσία ευρημάτων, αφού η κοιλάδα κατά τους ΚΛ και ΕΛΛ χρόνους χρησιμοποιήθηκε από την πόλη των Λουσών. Στον προβληματισμό αυτό δίνει την απάντηση ότι η κοιλάδα πρέπει να κατακλυζόταν από νερά και να δημιουργούνταν λίμνη, γιατί η μεγάλη καταβόθρα που βρίσκεται στα Δ του Ιερού της Αρτέμιδος στους πρόποδες του Λούσιου όρους, ή Προφήτης Ηλίας πρέπει να είχε κλείσει, με αποτέλεσμα ο κάμπος να είχε κατακλυσθεί από τα νερά (πρβλ. Σάμψων 1997, 368).

²²¹. Ο Αδ. Σάμψων αναφέρει ότι την πληροφορία αυτή του την έδωσε η τότε Διευθύντρια του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου κ. Β. Leon-Μητσοπούλου (βλ. Σάμψων 1997, 368).

²²². Σάμψων 1997, 368.

²²³. Σαλαβούρα 2005, 39.

²²⁴. Στις 5.3.2009 πραγματοποιήθηκε αυτοψία στην κοιλάδα των Λουσών από δύο εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τον Δ. Ι. Βάγια, Προϊστάμενο του ΙΓΜΕ Τρίπολης, τον καθηγητή Γεωλογίας Π. Στουρνάρη, τον γεωλόγο-υδρογεωλόγο Γερ. Γιόξα, τη Β. Μητσοπούλου-Leon, τον G. Ladstätter, τον Φορέα Διαχείρισης Χελμού-Βουραϊκού και την υπογραφομένη με σκοπό την ένταξη της κοιλάδας και της ευρύτερης περιοχής σε Γεωπάрко (European Geopark territory), κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι η κοιλάδα είχε κατακλυσθεί με νερά, λόγω των έντονων βροχοπτώσεων, και είχε μετατραπεί σε λίμνη. Η διαπίστωση αυτή ενισχύει την άποψη που ήδη έχουν εκφράσει οι παραπάνω μελετητές Αδ. Σάμψων και Ε. Σαλαβούρα.

²²⁵. Πίκουλας 1986, 317. ΑΡΚΑΔΙΑ, 223.

Επίσης ο Λόφος Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (**αρ. 299, χάρτης 9**) πρέπει να κατοικήθηκε στους Ν χρόνους, σύμφωνα με τα λιγοστά ευρήματα (**εικ. 542**). Η κοιλάδα που βρίσκεται στην περιοχή των **Αγραμπέλων** (παλ. τοπων. Πορετζού)²²⁶ (**αρ. 245, ΕΠΙΜΕΤΡΟ, χάρτης 9**) και σχηματίζεται κατά μήκος του χειμάρρου Στένωμα, ο οποίος αποτελεί το δεξιό βραχίονα του Νουσαϊτικού ποταμού (σημ. Ερύμανθος)²²⁷, είναι χώρος κατάλληλος για εγκατάσταση της εποχής αυτής (**εικ. 29**). Η πυκνή βλάστηση εξασφαλίζει τη βοσκή των κοπαδιών και τα ομαλά κλιμακωτά άνθηρα, τα οποία είναι ερυθρά (red bank), ευνοούν την περιορισμένη γεωργική ενασχόληση, ενώ ο ποταμός και οι πλούσιες πηγές καλύπτουν τις ανάγκες σε νερό. Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα ούτε κεραμική.

Κατάλληλος χώρος εγκατάστασης θα μπορούσε να θεωρηθεί και η μικρή **κοιλάδα της Αλέσταινας**²²⁸ (**αρ. 272, ΕΠΙΜΕΤΡΟ, χάρτης 9**), που σχηματίζεται εκατέρωθεν του χειμάρρου Τάρταρη, ο οποίος είναι ορμητικός και συμβάλλει στον Σειραϊκό ποταμό. Τα βουνά που υψώνονται εκατέρωθεν των όχθων είναι ιδανικά για την κτηνοτροφία και η κοιλάδα είναι από ερυθρογή. Και εδώ, κατά την αυτοψία, δεν εντοπίσαμε κεραμική, ούτε κατάλοιπα.

Επίσης, η **κοιλάδα της Σέλιτσας** (**αρ. 234 και 238, χάρτης 9, εικ. 390**) που εκτείνεται στα Α της Ψωφίδας, κατά μήκος του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού, θα μπορούσε να θεωρηθεί χώρος δραστηριότητας του νεολιθικού ανθρώπου.

Οι δύο θέσεις, Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**) και Κτήμα Καραπιπέρη (**αρ. 232, χάρτης 9**), αφορούν σε σπήλαια, τα οποία κατά τον Κ. Α. Ζάχο ανήκουν στην κατηγορία της περιστασιακής χρήσης²²⁹. Ο τελευταίος θεωρεί ότι το σπήλαιο στο Λιβάρτζι στο κτήμα Καραπιπέρη (**αρ. 232, χάρτης 9**) δεν είναι ευνοϊκό για εγκατάσταση σε ετήσια βάση, εξαιτίας της διαμόρφωσής του²³⁰, ενώ το σπήλαιο των Καστριών (**αρ. 140, χάρτης 8**), ευρισκόμενο στο στόμιο εκβολής υπόγειου ποταμού, ευνοεί τη χρήση κατοικίας κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Επιπλέον, ο χώρος έξω από το σπήλαιο πρέπει να αποτελούσε και χώρο ανάπτυξης διαφόρων δραστηριοτήτων²³¹.

Στα σπήλαια της περιστασιακής εγκατάστασης θα μπορούσε να καταταχθεί και το Σπήλαιο Δροβολοβού (**αρ. 224, χάρτης 9**) του ομώνυμου οικισμού, παρόλο που δεν υπάρχουν ενδείξεις. Βρίσκεται και αυτό σε απότομη πλαγιά και μάλιστα στο σημείο που συγκλίνουν τα βουνά Μακριά Ράχη και Καρβελού, τα οποία ανήκουν στις νότιες προεκτάσεις της ΝΑ διακλάδωσης Τρεις Γυναίκες του Ερυμάνθου. Μία παράμετρος για την κατοίκηση και τη χρήση του πρέπει να ήταν η αφθονία νερού σε αυτό. Δεν γνωρίζουμε εάν το σπήλαιο είχε ήδη από τα

²²⁶. Λεξικό 2001, 57, 259.

²²⁷. Λίγο έξω από το βόρειο σκέλος του τείχους της Ψωφίδας, κοντά στον οικισμό Καλύβια του Αστρά, ο ρους του χειμάρρου Στένωμα ενώνεται με τον αριστερό βραχίονα που κατεβαίνει από τον Αστρά (παλ. τοπων. Νουσαϊ), το λεγόμενο Νουσαϊτικό Ποτάμι, και σχηματίζουν τον Ερύμανθο.

²²⁸. Λεξικό 2001, 65, 330.

²²⁹ Ο Κ. Α. Ζάχος ταξινομεί τα σπήλαια ανάλογα με τις δραστηριότητες σε αυτά. Για το θέμα βλ. Ζάχος 1998, 55.

²³⁰. Ζάχος 1998, 55.

²³¹. Ζάχος 1998, 55. Σάμψων – Κατσαρού 1998, 67. Επίσης πρβλ. Στρατούλη, 135.

Νεολιθικά χρόνια κάποια σχέση με τη λατρεία, όπως προκύπτει κατά τους ιστορικούς χρόνους²³².

Το Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8, εικ. 267**) είναι η μόνη θέση της Νεολιθικής Εποχής, η οποία έχει ερευνηθεί και ανασκαφικά. Το πρώτο τμήμα του σπηλαίου μήκους 80μ. ήταν προσιτό στον άνθρωπο. Δοκιμαστικές τομές στο σπήλαιο είχαν πραγματοποιήσει στο παρελθόν οι Ευθ. Μαστροκώστας²³³ και Φ. Πέτσας²³⁴. Ο Αδ. Σάμψων, που διενήργησε συστηματική ανασκαφική έρευνα, αναφέρει ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε περισσότερο στη Νεολιθική παρά στην εποχή της Χαλκοκρατίας²³⁵. Κατά τον ίδιο, εντάσσεται στην κατηγορία των σπηλαίων που εξυπηρετούν μόνιμες ή περιστασιακές ανάγκες²³⁶ μέχρι το τέλος της NN. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε επί μακρόν κατά τη NN Ιβ και την περίοδο της μετάβασης προς τη NN II. Στη NN Ια η ανθρώπινη παρουσία ήταν περιστασιακή. Επίσης, λειτούργησε και ως κατοικία²³⁷, ως χώρος αποθήκευσης²³⁸ και ως χώρος ταφών, ή λατρείας²³⁹. Ο ανασκαφέας ερεύνησε τέσσερα οικοδομήματα, κτισμένα από αργολιθοδομή, των οποίων η ανωδομή ήταν από καλάμια και πηλό²⁴⁰, χωρίς όμως να βρεθεί δάπεδο. Σπουδαίο εύρημα θεωρείται ο κλίβανος, που ανέσκαψε στην είσοδο του σπηλαίου, ο οποίος δείχνει ότι αυτό λειτούργησε για κάποιο διάστημα σε μόνιμη εγκατάσταση²⁴¹. Το σπήλαιο αποτέλεσε το κέντρο μιας κοινότητας με κτηνοτροφικό-γεωργικό χαρακτήρα μέσα και έξω από αυτό²⁴², αφού ο λόφος στη θέση Κάστρο (**αρ. 141, χάρτης 8, εικ. 272**), που υψώνεται έναντι της εισόδου του σπηλαίου, έχει άμεση σχέση με αυτό. Επιπλέον, ο μεγάλος χείμαρρος Λαγκάδα, που ρέει Α/ΝΑ του σπηλαίου και του λόφου Κάστρο (**αρ. 141, χάρτης 8**), και βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο, καθιστά και τις δύο θέσεις ιδανικό οικιστικό χώρο. Ο Αδ. Σάμψων σημειώνει ότι, κατά την ανασκαφική έρευνα, περισυνέλεξε τμήματα από 700 περίπου πίθους, που ανάγονται στη Νεολιθική εποχή²⁴³. Η παρουσία των θραυσμάτων πίθων αποτελεί ένδειξη της αποθηκευτικής πρακτικής των ενοίκων του σπηλαίου. Άλλωστε τα

²³². Στο Σπήλαιο Δροβολοβού βρέθηκε πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, που χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. κεφ. IV. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ, αρ. 224. Σήμερα στεγάζει ναυδριο αφιερωμένο στη Ζωοδόχο Πηγή.

²³³. Μαστροκώστας 1967α, 216 και Μαστροκώστας 1968, 138.

²³⁴. Το 1971 ο Φ. Πέτσας πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας δεν δημοσιεύτηκαν. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 η Μ. Πετριτάκη, σε επιφανειακή έρευνα που διενήργησε στην είσοδο του σπηλαίου, περισυνέλεξε όστρακα νεολιθικής εποχής. Επίσης πρβλ. Alram-Stern, 275.

²³⁵. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής δημοσιεύθηκαν στη μονογραφία του Αδ. Σάμψων (Σάμψων 1997).

²³⁶. Σάμψων 1997, 328 και Ζάχος 1998, 56.

²³⁷. Σάμψων 1997, 329–332.

²³⁸. Σάμψων 1997, 332–333. Επίσης βλ. Κυπαρίσση-Αποστολικά, 30.

²³⁹. Σάμψων 1997, 333–335.

²⁴⁰. Σάμψων 1997, 332.

²⁴¹. Τα αγγεία του σπηλαίου φαίνεται να έχουν ψηθεί σε «ανοιχτή φωτιά» (Σάμψων 1997, 332).

²⁴². Σάμψων 1997, 332.

²⁴³. Σάμψων 1997, 333.

περισσότερα σπήλαια παρουσιάζουν ιδανικές συνθήκες αερισμού και υγρασίας και ως εκ τούτου αποτελούν άριστους χώρους για συντήρηση τροφών²⁴⁴.

Η κεραμική του σπηλαίου και τα οστείνα εργαλεία που ήρθαν στο φως από την ανασκαφή υποδεικνύουν ότι η κοινότητα που χρησιμοποιούσε το σπήλαιο ήταν ανθούσα και μεταξύ των άλλων δραστηριοτήτων της είχε εντάξει και τη χρησιμοποίηση του σπηλαίου. Ένας πυρήνας οψιανού που βρέθηκε στην είσοδό του προϋποθέτει ότι εδώ γινόταν κατεργασία του υλικού αυτού για την κατασκευή λεπίδων²⁴⁵. Επίσης, ο Μ. Πετρόπουλος σε αυτοψία που πραγματοποίησε στο σπήλαιο το 1983, εξωτερικά του και εντελώς επιφανειακά, βρήκε λεπίδες πυριτόλιθου και δύο λίθινα εργαλεία (εικ. 270, 271). Τα ευρήματα καλύπτουν ένα μεγάλο χρονολογικό φάσμα χρήσης του σπηλαίου από την ΑΝ μέχρι και τα ΕΛΛ χρόνια²⁴⁶. Εντός και εκτός του σπηλαίου βρέθηκε και ανθρώπινο σκελετικό υλικό. Οι ταφές πρέπει να ήταν κάτω από το δάπεδο των οικιών. Παρόλο που οι ταφές στα σπήλαια είναι κανόνας για τους νεολιθικούς ανθρώπους, όπως και για τις άλλες περιόδους, δεν μπόρεσε να καταλήξει σε συμπεράσματα. Ωστόσο, η χρήση του σπηλαίου ήταν για καθημερινές οικιακές ανάγκες. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, οι άνθρωποι της ΝΝ Ι ανέβαιναν στα ορεινά και ήταν κυρίως κτηνοτρόφοι²⁴⁷. Οι χρήστες του σπηλαίου των Καστριών ήταν μόνιμοι κάτοικοι, που ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και χρησιμοποιούσαν το σπήλαιο κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού²⁴⁸. Η Ε. Σαλαβούρα θεωρεί ότι «η απουσία κοσμημάτων, ειδωλίων και άλλων αντικειμένων, οφείλεται είτε στην περιοδικότητα και αυστηρή εξειδίκευση του χώρου στη Νεολιθική εποχή, είτε στην πενία του πληθυσμού»²⁴⁹. Όμως, λόγω των δύσκολων καιρικών φαινομένων στην περιοχή, υπάρχει πιθανότητα να ήταν ομάδες μετακινούμενες από τα πεδινά προς τα ορεινά, ή από τη μια θέση στην άλλη. Ίσως μεγάλα κοπάδια να μετακινούνταν από την Ηλεία, ή την Αχαΐα προς την ενδοχώρα (Επαρχία Καλαβρύτων), πράγμα που συμβαίνει και σήμερα. Ο Κ. Α. Ζάχος θεωρεί ότι κατά τη ΝΝ ο νεολιθικός άνθρωπος προτιμά τις ορεινές περιοχές, γιατί την περίοδο αυτή διαμορφώνεται «η μεταβατική κτηνοτροφία» (transhuman pastoralism)²⁵⁰, ενώ στις προηγούμενες περιόδους τα κοπάδια

²⁴⁴. Σάμψων 1997, 333. Σάμψων – Κατσαρού 1998, 63–68. Στο σπήλαιο Θεόπετρα της Καλαμπάκας η ύπαρξη των αποθηκευτικών πιθαριών σε συνδυασμό με τους καρπούς που έχουν βρεθεί (σίκαλη, μονόκοκκο και δίκκοκο σιτάρι, βρώμη, φακή κ.ά.) συνηγορούν στην άποψη ότι το σπήλαιο αυτό είχε «ενοίκους» σε μόνιμη βάση. Για το θέμα βλ. Κυπαρίσση-Αποστολικά, 29–36 και ειδικότερα 30.

²⁴⁵. Σάμψων – Κατσαρού 1998, 67.

²⁴⁶. Τρία όστρακα με διακόσμηση οριζόντιων δακτυλίων αντιπροσωπεύουν τη ΓΕ περίοδο, ενώ στους ΚΛ χρόνους ανήκουν όστρακα από κύλικες και σκύφους. Στη διενεργηθείσα τομή στην είσοδο του σπηλαίου βρέθηκαν επίσης όστρακα των ΕΛΛ χρόνων, τα οποία ανήκουν σε ανοικτά αγγεία (Βλ. Σάμψων – Κατσαρού 1998, 66)

²⁴⁷. Κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής περιόδου οι εγκαταστάσεις ήταν μόνιμες και βασίζονταν στη μεικτή οικονομία και πιο πολύ στη κτηνοτροφία (Σάμψων 1997, 343).

²⁴⁸. Σάμψων 1997, 351. Αντίθετα οι Halstead – Jones πιστεύουν ότι η θέση του οικισμού καθοριζόταν από το κοπάδι και όχι από τις καλλιέργειες, γιατί αυτό αποτελούσε τη σταθερή διατροφική πηγή (Halstead – Jones, 107).

²⁴⁹. Σαλαβούρα 2007, 221.

²⁵⁰. Ζάχος 1998, 56–57. Επίσης, ο T. Jacobsen κάνει μνεία για μετακινήσεις βοσκών από τα πεδινά της Αργολίδας στα ορεινά της Αρκαδίας και μάλιστα συνδέει την εξάπλωση της πρωτοβερνικωτής κεραμικής της ΑΝ ΙΙ με τις μετακινήσεις των βοσκών αυτών (Jacobsen, 33). Ο Δ. Γραμμένος αναφέρει ότι και στην περιοχή της Μακεδονίας

φυλάσσονταν κοντά στους οικισμούς²⁵¹, άποψη που δέχεται και ο Αδ. Σάμψων. Το καλοκαίρι η θερμοκρασία ανεβαίνει στα πεδινά και η βλάστηση επιπλέον ξηραίνεται, με αποτέλεσμα τα ζώα να μη μπορούν να αντέξουν τις υψηλές θερμοκρασίες. Ακόμα και σήμερα οι βοσκοί ανεβαίνουν στο Χελμό με σκοπό την αναζήτηση χλοερών βοσκοτόπων, όπου η θερμοκρασία είναι χαμηλότερη²⁵². Κατά την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο οροπέδιο του Χελμού, δεν εντοπίστηκαν ίχνη κάποιας εγκατάστασης²⁵³.

Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από την επιφανειακή έρευνα στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος του χωριού Βιλιβίνα (**αρ. 1, χάρτης 6**) φέρουν πλαστική διακόσμηση πλαισίων και ανήκουν σε πιθοειδή ανοιχτά αγγεία (**εικ. 39–40, σχ. 1**). Χρονολογούνται στη NN II και μοιάζουν με ανάλογα από τη θέση Άγιος Δημήτριος Λεπρέου Τριφυλίας²⁵⁴, από το Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**)²⁵⁵, καθώς και από τη θέση Πάγκαλη²⁵⁶ Κάτω Βασιλικής Ναυπακτίας. Επίσης, η κεραμική του Σπηλαιού των Καστριών μοιάζει και με εκείνη που προέρχεται από το Σπήλαιο Μπολιάτσω της Λευκάδος²⁵⁷. Φαίνεται ότι οι άνθρωποι της NN εποχής της Επαρχίας Καλαβρύτων έχουν σχέσεις με τη Δυτική Στερεά, την Ακαρνανία²⁵⁸ και τη Λευκάδα, όπου η ομοιότητα της κεραμικής είναι εμφανέστατη.

Η παρουσία οψιανού που εντοπίστηκε στη θέση Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου Καλαβρύτων (**αρ. 74, χάρτης 6**) από τον R. Howell²⁵⁹, στη θέση Ασφακοβούνι (**αρ. 114,**

την εποχή αυτή η κτηνοτροφία, βασισμένη κυρίως στα αιγοπρόβατα, ήταν κινητική, δηλαδή τα κοπάδια ξεχειμώνιαζαν στους κάμπους, ενώ η γεωργία βασιζόταν στην εναλλαγή καλλιέργειας στο ίδιο έδαφος (Γραμμένος, 345). Κατά τον ίδιο, η κάθε θέση ορίζεται ως τόπος μίας αγροτικής κοινότητας με οικιακές δραστηριότητες, ο οποίος χρησίμευε και ως τόπος κατασκευής εργαλείων, αποθήκευσης και υφαντικής (Γραμμένος, 292).

²⁵¹. Ζάχος 1998, 56.

²⁵². Ο Αδ. Σάμψων επισημαίνει ότι οι νεολιθικοί άνθρωποι θα πρέπει να εκμεταλλεύθηκαν και τις αλπικές ζώνες, όπως αυτή του Χελμού. Όμως, οι κλιματολογικές συνθήκες εξαφάνισαν τα ίχνη τους, αφού οι κατασκευές και τα αντικείμενα των ανθρώπων αυτών ήταν από φθαρτά υλικά και έτσι δεν εντόπισε ίχνη ΠΡ κατοίκησης (Σάμψων 1997, 342, 357–359). Η Ε. Σαλαβούρα πιστεύει ότι πιθανότατα τα οροπέδια των Αροανίων ορέων (Χελμού) να ήταν δασωμένα και γι' αυτό το λόγο δεν εντοπίστηκαν ίχνη ΠΡ κατοίκησης. Για το θέμα πρβλ. Σαλαβούρα 2005, 39.

²⁵³. Τον Ιούνιο του 2001 πραγματοποιήθηκε αυτοψία στο οροπέδιο του Χελμού μαζί με τους Μ. Πετρόπουλο, Αθ. Γουλιάμη, Χ. Τεμπέλη, Α. Σταυροπούλου, Π. Βασσατή και Δ. Κόλλια, με αφορμή την εγκατάσταση του σταθμού «ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ» (Αστεροσκοπείο). Ο Μ. Πετρόπουλος με πληροφόρησε ότι κάποιος γηγενής από τους Κάτω Λουσούς, του οποίου το όνομα δεν θυμόταν, του είχε αναφέρει ότι στο Χελμό υπήρχε «ναός του Ερμή». Κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα ούτε κεραμική. Ίσως, επρόκειτο για το ναό στη θέση Γκρεμουλι(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (**αρ. 76, χάρτης 6**). Το 2006, κατά τη δεύτερη ανασκαφική περίοδο του ναού, ο βοσκός Σπ. Δούβος, κάτοικος Λουσών, που απασχολήθηκε ως εργάτης στην ανασκαφή, μου ανέφερε ότι κοντά στη θέση Πουλιού τη Βρύση είχαν κατά το παρελθόν βρεθεί δύο «βέλη», στοιχείο που θα μπορούσε να επιβεβαιώσει την άποψη της Ε. Σαλαβούρα ότι το βουνό μπορεί να ήταν δασωμένο κάτω από την αλπική ζώνη (πρβλ. Σαλαβούρα 2005, 39).

²⁵⁴. Ζάχος 1987, 59, 374, εικ. 27.

²⁵⁵. Πιθοειδή ανοιχτά αγγεία με πλαστική διακόσμηση έχουν βρεθεί και στο Σπήλαιο των Καστριών (πρβλ. Σάμψων 1997, 216, εικ. 60).

²⁵⁶. Πρβλ. Mavridis – Sørensen, 117–139, όπου αναφέρεται η ομοιότητα με την κεραμική του Σπηλαιού των Καστριών. Για τις δραστηριότητες της ομάδας της Νεολιθικής εποχής και τη χρήση του περιβάλλοντος χώρου στην Πάγκαλη Κάτω Βασιλικής Ναυπακτίας πρβλ. Μόσχος – Μαυρίδης 2008 (υπό έκδοση). Σχετικά με τη Νεολιθική εποχή στην Πελοπόννησο, τις επιδράσεις και τα προβλήματα πρβλ. Phelps, 363–372.

²⁵⁷. Benton 1931–1932, 113–116. Καζνέση, 13–22.

²⁵⁸. Benton 1947, 156–183.

²⁵⁹. Howell, 97.

χάρτης 8) και Κάστρο Καστελλίου (αρ. 157, χάρτης 8, εικ. 297) από τον Αδ. Σάμψων²⁶⁰, στη θέση Ράχη Ρουμάνη (αρ. 103, χάρτης 8) από τον Γ. Α. Πίκουλα²⁶¹ και από τη Μ. Πετριτάκη²⁶² στο χώρο του αρχαίου Κλείτορος (αρ. 183, χάρτης 8), υποδεικνύει την ύπαρξη εμπορικών αλλαγών και άλλων επαφών με το Αιγαίο, όπως αναφέρει ο Αδ. Σάμψων, βασιζόμενος και στην εύρεση λίθινου εργαλείου, μυλόλιθου²⁶³ από βωξίτη²⁶⁴, που είναι παρόμοιος με αντίστοιχο που είχε εντοπίσει στο Γυαλί της νήσου Νισύρου²⁶⁵. Δεν αποκλείεται όμως η προέλευσή του να ήταν έμμεση και εδώ να έφθασε από τα απέναντι παράλια της Στερεάς Ελλάδος, μέσω του Κορινθιακού κόλπου²⁶⁶.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα των θέσεων της ΝΕ της σελίδας 11 και των αντίστοιχων χαρτών της περιοχής, όλες οι θέσεις της εποχής αυτής βρίσκονται επάνω σε «περάσματα» οδικών δικτύων. Έτσι, η επικοινωνία και οι μετακινήσεις των κατοίκων πραγματοποιούνταν μέσω των ορεινών διαβάσεων και των κοιλάδων των ποταμών. Αυτές οι μετακινήσεις διαμόρφωσαν τους βασικούς άξονες επικοινωνίας, πολλοί από τους οποίους σήμερα είναι σε χρήση. Χαρακτηριστικό στην περιοχή των Καλαβρύτων είναι ότι, τόσο οι θέσεις που επισημάνθηκαν από τους R. Howell, Κ. Α. Ζάχο, Αδ. Σάμψων, Γ. Α. Πίκουλα και Μ. Πετριτάκη όσο και οι πιθανές, βρίσκονται σε χώρους πρόσφορους για επικοινωνία και παράλληλα εξασφάλιζαν όλα τα μέσα επιβίωσης, όπως άφθονο νερό, καλλιεργήσιμη γη και βοσκοτόπια. Επιπλέον, οι δύσκολες κλιματολογικές συνθήκες και το μεγάλο υψόμετρο συνηγορούν στην εποχική κατοίκηση.

Οι θέσεις της Νεολιθικής εποχής στην περιοχή μελέτης εντοπίζονται σε υψόμετρο που κυμαίνεται από 480μ. έως 1.160μ. και μάλιστα σε μια περιοχή όπου η καλής ποιότητας αρόσιμη γη είναι ελάχιστη. Παρατηρώντας την κατανομή των θέσεων στους χάρτες 6, 8 και 9 διαπιστώνουμε ότι απέχουν αρκετά μεταξύ τους, ενώ υπάρχει δυνατότητα να αναπτυχθούν περισσότερες «εγκαταστάσεις». Το γεγονός αυτό επισημαίνεται και από την Α. Ντούζουγλη, η οποία αναφέρει «ότι για καμία θέση της ΝΝ δεν έχουμε στοιχεία από επιφανειακή έρευνα, όπως

²⁶⁰. Σάμψων 1986, 35. Σάμψων 1997, 364.

²⁶¹. Πίκουλας 1991, 268.

²⁶². Πετριτάκη 1996, 87.

²⁶³. Το λίθινο αυτό εργαλείο βρέθηκε στη θέση Ασφακοβούνι Λαγοβουνίου (βλ. αρ. 114, χάρτης 8 οικείου καταλόγου).

²⁶⁴. Το πέτρωμα αφθονεί στην περιοχή των Καλαβρύτων.

²⁶⁵. Σάμψων 1997, 364.

²⁶⁶. Αρκετές λεπίδες οψιανού έχουν βρεθεί στο λόφο της Αγίας Τριάδος Κάτω Βασιλικής Ναυπακτίας Νομού Αιτωλοακαρνανίας σε ΠΕ Ι στρώμα (πρβλ. Dietz – Moschos, 111, εικ. 63α–δ). Επίσης από τη θέση Πάγκαλη της Κάτω Βασιλικής, που βρίσκεται στα ΝΔ του χωριού και στα Α κράσπεδα του βουνού Βαράσοβα, την οποία στους ιστορικούς χρόνους κατέλαβε η οχύρωση της αιτωλικής Χαλκίδος, περισυνελέγησαν πάνω από 276 κομμάτια οψιανού, ο οποίος προέρχεται από το Αιγαίο και συγκεκριμένα από τη Μήλο, την Αντίπαρο και το Γυαλί Νισύρου. Για το θέμα πρβλ. Mavridis – Sørensen, 142–145. Ο συνάδελφος Ιω. Μόσχος μου ανέφερε ότι στην παράλια του Αντιρρίου, σε αυτοψία που πραγματοποίησε στην περιοχή, κατά τη διάρκεια κατασκευής εμποτισμού των πεδίων της γέφυρας Ρίου–Αντιρρίου, βρήκε λεπίδες οψιανού. Επίσης η συνάδελφος Ε.-Ι. Κόλια σε διάφορες αυτοψίες που έχει πραγματοποιήσει στα παράλια της Αιγιαλείας έχει εντοπίσει αρκετές φορές λεπίδες οψιανού. Απολεπίσματα και λεπίδες οψιανού εντοπίστηκαν από τον Γ. Α. Πίκουλα στη θέση Άγιος Πέτρος Κοντοβάζαινας στο Αφροδίσιον όρος (πρβλ. Πίκουλας 2000–2003, 341). Πολλές λεπίδες οψιανού έχουν βρεθεί και στη Φιγάλεια. Για το θέμα βλ. Αραπογιάννη 2001, 299–305 και ειδικότερα 304.

ίσης πυκνότητας ευρημάτων και κατασκευών, για να μπορέσουμε έτσι να χαρακτηρίσουμε τις θέσεις «μόνιμους οικισμούς» (permanent settlements)²⁶⁷.

Από την άνοιξη και μετά η περιοχή είναι κατάλληλη για βοσκή και για θερινές καλλιέργειες. Ακόμη και σήμερα η κύρια δραστηριότητα των κατοίκων είναι η κτηνοτροφία αιγοπροβάτων. Ολόκληρη η Επαρχία Καλαβρύτων μέχρι και το υψόμετρο των 1.370μ.²⁶⁸ και ακόμη ψηλότερα έχει στοιχεία της αρόσιμης μεικτής αγροκτηνοτροφίας, η οποία παρήκμασε τις τελευταίες δεκαετίες. Αυτό επιβεβαιώνεται όχι μόνον από τις μαρτυρίες των κατοίκων, αλλά και από τους αναβαθμούς και τις μικρές πέτρινες καλύβες για το σταλισμό των ζώων. Η έλλειψη ανασκαμμένων οικισμών στην περιοχή δεν διευκολύνει την εξαγωγή συμπερασμάτων για την εξέλιξη των οικιστικών διατάξεων και της παραγωγής στη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής.

²⁶⁷. Ντούζουγλη, 147. Επιπλέον, αναφέρει ότι «το οικοσύστημα είναι εκείνο που καθορίζει την ανάπτυξη μίας ανθρώπινης κοινωνίας και το ίδιο το οικοσύστημα καθορίζεται από πολλούς παράγοντες, όπως η «γεωμορφολογία», το κλίμα, η σύσταση των εδαφών (Ντούζουγλη, 148).

²⁶⁸. Στο υψόμετρο των 1.370μ., στη θέση Γκρεμουλι(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (**αρ. 76 οικείου καταλόγου**), και στον ευρύτερο χώρο, σύμφωνα με τη μαρτυρία των κατοίκων, όπου υπήρχε «ξέφωτο» το καλλιεργούσαν με δημητριακά, αφού η περιοχή στερείται μεγάλων πεδινών εκτάσεων.

ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ–ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ–ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ
ΕΠΟΧΗ

Στο δεδομένο χώρο η **Πρωτοελλαδική εποχή (ΠΕ)** (πίν. 5), αντιπροσωπεύεται με δέκα τέσσερις (14) θέσεις που είναι οι παρακάτω: Άγιος Κωνσταντίνος Βιλιβίνας (**αρ. 1, χάρτης 6**), Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία Καλαβρύτων (**αρ. 62, χάρτης 6**), Αγία Παρασκευή Καλαβρύτων (**αρ. 65, χάρτης 6**), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου (**αρ. 74, χάρτης 6**), Λόφος του Αγιο-Θανάση (**αρ. 137, χάρτης 6**), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**), Κάστρο Καστριών (**αρ. 141, χάρτης 8**), Φιλομάτι, ή Αμπέλια οικισμού Καλλιθέας Κλειτορίας (**αρ. 153, χάρτης 8**), Παλιόπυργος Τουρλάδας (**αρ. 173, χάρτης 8**), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (**αρ. 183, χάρτης 8**), Πάνω Βίλα Φιλίων (**αρ. 199, χάρτης 8**), Χελωνοσπηλιά Λυκουριάς (**αρ. 208, χάρτης 8**), Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα Πεύκου (**αρ. 283, χάρτης 8**), Κιούπια Σκοτάνης (**αρ. 302, χάρτης 8**).

Επιπλέον, υπάρχουν και μερικές που χρονολογούνται γενικώς στην Προϊστορική εποχή (**ΠΡ**), όπως: οι θέσεις Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**), Καραμεσιναίικα Κάτω Βλασίας (**αρ. 92, χάρτης 7**), Ράχη Ρουμάνη (**αρ. 103, χάρτης 8**), Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος Σιγουνίου (**αρ. 119, χάρτης 8, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**), Λόφος Αγίου Βασιλείου Σειρών (**αρ. 264, χάρτης 9**). Από αυτές οι με **αρ. 1 (χάρτης 6), 137 (χάρτης 6)**²⁶⁹, **153 (χάρτης 8), 173 (χάρτης 8), 199 (χάρτης 8), 283 (χάρτης 8), 302 (χάρτης 8)** και **264 (χάρτης 9)** είναι νέες που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα.

Οι θέσεις με **αρ. 1, 62, 65, 74 (χάρτης 6), 140, 141, 183, 208 (χάρτης 8)**, (πίν. 5) είχαν κατοικηθεί στη Νεολιθική εποχή, υποδηλώνοντας προφανώς την αξιοποίηση των ίδιων φυσικών πόρων, όπως και στην προηγούμενη περίοδο. Για τις υπόλοιπες δεν προέκυψαν στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα, που να αποδεικνύουν ότι είχαν χρησιμοποιηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο²⁷⁰. Ως προς τη γεωγραφική τους κατανομή, βρίσκονται κοντά στη συμβολή χειμάρρων, ή ποταμών, ή κατά μήκος των εύφορων κοιλάδων που σχηματίζονται εκατέρωθέν τους και σε ψηλά πλατώματα, όπως αυτή των Φιλίων (**αρ. 199, χάρτης 8**). Συγκεκριμένα μία (1) θέση εντοπίζεται στην περιοχή της Βιλιβίνας (**αρ. 1, χάρτης 6**), τέσσερις (4) τοποθετούνται στην κοιλάδα των Καλαβρύτων (**αρ. 54, 62, 65, 74, χάρτης 6**), μία (1) στον άνω ρου του Ερασίνου/Βουραϊκού (**αρ. 103, χάρτης 8**), μία στην περιοχή της Βλασίας (**αρ. 92, χάρτης 7**), μία (1) στην περιοχή της Νωνάκριδος (**αρ. 137, χάρτης 6**), μία στην κοιλάδα των

²⁶⁹. Η θέση εντοπίστηκε από τον Γ. Α. Πίκουλα (Πίκουλας 1986, 313–318).

²⁷⁰. Η συνέχεια εγκατάστασης από τη μία περίοδο στην άλλη έχει απασχολήσει πολλούς αρχαιολόγους και υπολογίζεται με τύπους μαθηματικών, πρακτική που εφήρμοσε ο C. Renfrew στο χώρο του Αιγαίου για την περίοδο αυτή. Για το θέμα βλ. Renfrew, 244 κ.ε.

Λουσών (αρ. 119, χάρτης 8, ΕΠΙΜΕΤΡΟ), πέντε (5) στην περιοχή Κλειτορίας (αρ. 140, 141, 153, 173, 183, χάρτης 8), μία (1) στο χωριό Φίλια (αρ. 199, χάρτης 8), μία (1) στον άνω ρου του Λάδωνα κοντά στη συμβολή του με τον Αροάνιο, ή Κατσάνα ποταμό (αρ. 208, χάρτης 8) και μία (1) στην περιοχή της Σκοτάνης (αρ. 302, χάρτης 8), μία στην περιοχή των Σειρών (αρ. 264, χάρτης 9), μία στην περιοχή του Πεύκου (αρ. 283, χάρτης 8)· όλες μαζί αποτυπώνουν τη μεγάλη διασπορά στο πεδίο.

Παρατηρούμε ότι η «εγκατάσταση» των θέσεων στο χώρο έχει γίνει με κάποια επιλογή, αφού αυτές πληρούν τις προϋποθέσεις διαβίωσης και εκμετάλλευσης. Επιπλέον, όλες βρίσκονται σε δρόμους, ή διαβάσεις επικοινωνίας και σε σημεία τέτοια, ώστε να προστατεύονται από τους εξωτερικούς κινδύνους.

Η εγκατάσταση στο Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8) κατά τη διάρκεια της ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ περιόδου αντιπροσωπεύεται από λίγα ευρήματα. Κατά την ανασκαφική έρευνα του σπηλαίου, τα περισσότερα όστρακα που ήλθαν στο φως ανήκουν στην ΠΕ ΙΙ²⁷¹, στην οποία χρονολογούνται οι περισσότερες θέσεις στον αιγαιακό χώρο²⁷². Σύμφωνα με τον ανασκαφέα Αδ. Σάμψων, η διαβίωση στο σπήλαιο κατά την ΠΕ περίοδο πιθανόν να ήταν εποχική, όπως εποχικές θα μπορούσαν να είναι και οι υπαίθριες θέσεις. Το Σπήλαιο των Καστριών ανήκει στην κατηγορία χρήσης σπηλαίων όχι μόνον ως κατοικιών αλλά και ως χώρων αποθήκευσης, ταφής, πιθανόν και λατρείας²⁷³.

Η Μ. Δόγκα-Τόλη επισημαίνει ότι «η επιλογή ενός προϊστορικού χώρου δεν είναι τυχαία και επομένως η υπόθεση για μια τυχαία χωροταξική διευθέτηση δεν ευσταθεί, αλλά πρόκειται για συνάρτηση παραμέτρων, όπως εξασφάλιση διατροφής, άμυνας και επικοινωνίας με άλλους οικισμούς, ή συστήματα οικισμών»²⁷⁴.

Η απουσία συστηματικών ανασκαφών σε ΠΕ θέσεις της περιοχής και τα περιορισμένα στοιχεία που προέκυψαν από τις ανασκαφές στο Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8) δεν επιτρέπουν προς το παρόν τον ακριβή προσδιορισμό αυτών των εγκαταστάσεων στην ορεινή περιοχή των Καλαβρύτων. Η χρονολόγηση μάλιστα της επιφανειακής κεραμικής έχει γίνει με βάση στρωματογραφημένα παράλληλα γειτονικών περιοχών, αλλά το γεγονός αυτό δεν διευκολύνει την προσέγγιση των τοπικών χαρακτηριστικών της κεραμικής, τα οποία θα πρέπει να υπάρχουν [εικ. 124, 293, 347, 369 (β)].

²⁷¹. Σάμψων 1997, 326–327. Dietz – Moschos, 133. Σαλαβούρα 2007, 221.

²⁷². Βλ. Dietz – Moschos, 134–135.

²⁷³. Η Ε. Σαλαβούρα θεωρεί ότι «ενδεχομένως να χρησιμοποιήθηκε και ως χώρος λατρείας», όμως δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ΠΡ εποχή, όπως δεν υπάρχουν και για τα ιστορικά χρόνια, αφού η κεραμική των ΚΛ, ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων είναι ελάχιστη. Για το θέμα βλ. Σαλαβούρα 2007, 222 και Σάμψων 1997, 311–316.

²⁷⁴. Δόγκα-Τόλη, 530–541 και ειδικότερα 535. Επίσης Ανδρέου, 234–246. Κατά τον Κ. Συριόπουλο, ο πληθυσμός της ΠΕ Αρκαδίας σε σχέση με τη Νεολιθική εποχή αυξήθηκε σημαντικά, γεγονός που οφείλεται στην άφιξη «νέων κατοίκων που πιθανότατα προερχόταν από την Ανατολή» (πρβλ. Συριόπουλος 1992–1993, 189–205).

Η Μεσοελλαδική εποχή (ΜΕ) (πίν. 5), αν και έχει χαρακτηριστεί ο «Μεσαίωνας» της εποχής του Χαλκού, εν τούτοις αντιπροσωπεύεται στην υπό εξέταση περιοχή με αρκετές θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν όστρακα όχι όμως οικοδομικά κατάλοιπα. Από την επιφανειακή έρευνα προέκυψαν δέκα τέσσερις (14) θέσεις, που είναι οι παρακάτω: Άγιος Κωνσταντίνος Βιλιβίνας (αρ. 1, χάρτης 6), Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία (αρ. 62, χάρτης 6), Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (αρ. 63, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή Καλαβρύτων (αρ. 65, χάρτης 6), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου (αρ. 74, χάρτης 6), Στου Κατάρα τον Όχτο (αρ. 113, χάρτης 8), Ασφακοβούνι (αρ. 114, χάρτης 8), Ύψωμα Μπουρή (αρ. 130, χάρτης 8), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8), Κάστρο Καστριών (αρ. 141, χάρτης 8), Παλιόπυργος Τουρλάδας (αρ. 173, χάρτης 8), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (αρ. 183, χάρτης 8), Χελωνοσπηλιά Λυκουρίας (αρ. 208, χάρτης 8), Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (αρ. 248, χάρτης 9), από τις οποίες τέσσερις (4), οι με αρ. 1 (χάρτης 6), 63 (χάρτης 6), 173 (χάρτης 8) και 248 (χάρτης 9), είναι νέες. Ο αριθμός τους κρίνεται ικανοποιητικός, εάν αναλογιστούμε τη γενικότερη συρρίκνωση που παρατηρείται στον ηπειρωτικό χώρο την περίοδο αυτή²⁷⁵. Ο αριθμός των εγκαταστάσεων είναι σχεδόν ο ίδιος με αυτών που ανάγονται στην ΠΕ εποχή, αν και θα περιμέναμε να είναι μικρότερος. Αυτό δεν αποτελεί μάλλον κάποια ιδιαίτερη ένδειξη, αλλά απλώς υπογραμμίζει την ελλιπή, ή επιλεκτική έρευνα στην περιοχή²⁷⁶. Όμως, δεν είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε το χαρακτήρα τους και την έκτασή τους, αφού δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα. Σε οκτώ (8) περιπτώσεις, αρ. 1, αρ. 62, αρ. 65 (χάρτης 6), αρ. 140, 141, 173, 183, 208, (χάρτης 8), οι θέσεις είχαν καταληφθεί τόσο κατά τη Νεολιθική όσο και κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο, ενώ οι με αρ. 63, (χάρτης 6), αρ. 113, (χάρτης 8), αρ. 248, (χάρτης 9) είναι νέες θέσεις (πίν. 5).

Από τις δέκα τέσσερις (14) θέσεις που εντοπίσαμε, οι επτά (7) βρίσκονται σε λόφους, ή στις πλαγιές βουνών [αρ. 1, 65, 74 (χάρτης 6), αρ. 113, 130, 141, (χάρτης 8), αρ. 248, (χάρτης 9)], μία (1) σε σπήλαιο (αρ. 140, χάρτης 8), τέσσερις (4) σε μαγούλες, ή βραχώδη υψώματα, [αρ. 62, (χάρτης 6), αρ. 114, 173, 208, (χάρτης 8)] και δύο (2) σε περικλειστές κοιλάδες [αρ. 63, (χάρτης 6), αρ. 183, (χάρτης 8)]. Ο Μ. Πετρόπουλος θεωρεί ότι κατά τη ΜΕ περίοδο οι άνθρωποι στρέφονται προς τα ορεινά, εγκαταλείποντας τις κοιλάδες γεγονός που πιθανότατα οφείλεται «σε κάποια πολιτική μεταβολή»²⁷⁷. Αυτό φαίνεται πιθανόν, κατά τις παραγμένες πρώιμες φάσεις (ΜΕ I και ΜΕ II), για τις οποίες δεν έχουμε επαρκή στοιχεία στον ηπειρωτικό χώρο²⁷⁸. Αντίθετα, ο Αδ. Σάμψων πιστεύει ότι τα κοπάδια είναι αυτά που οδήγησαν τον άνθρωπο να στραφεί προς την ορεινή κατοίκηση. Σύμφωνα με την κατανομή των θέσεων, παρατηρούμε ότι έχουμε «εγκαταστάσεις» και προς τα υψώματα, με απόλυτο έλεγχο του

²⁷⁵. Μόσχος 2007, 278.

²⁷⁶. Σχετικά με την αναλογία των θέσεων στην Κεφαλονιά, πρβλ. Μόσχος 2007, 229–230.

²⁷⁷. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση).

²⁷⁸. Dietz – Moschos, 48.

μεγαλύτερου μέρους, ή ολόκληρης της κοιλάδας (αρ. 141, χάρτης 8)²⁷⁹, αλλά και σε ομαλά και εύφορα εδάφη, όπως η θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (αρ. 183 χάρτης 8), καθώς και σε μαγούλες, που δεσπόζουν στις κοιλάδες όπου βρίσκονται, όπως π.χ. η θέση Ασφακοβούνι (αρ. 114, χάρτης 8). Έτσι, οι οποιοσδήποτε υποθέσεις δεν είναι ασφαλείς, αφού η κεραμική που περιυνελέγη είναι εντελώς επιφανειακή και δεν προέρχεται από ανασκαφική έρευνα²⁸⁰.

Στη θέση Χελωνοσπηλιά (αρ. 208, χάρτης 8, εικ. 367–368) βρέθηκε όστρακο της μινύας κεραμικής (red minyan), που παραπέμπει σε ανάλογα της Νεολιθικής εποχής [εικ. 369 (δ)]. Δεν εντοπίστηκαν όστρακα της λεγόμενης αδριατικής κεραμικής²⁸¹. Αντίθετα, στα Δ όρια της εξεταζόμενης περιοχής ο Γ. Α. Πίκουλας, στη θέση Άγιος Πέτρος Κοντοβάζαινας στο Αφροδίσιον όρος, εντόπισε όστρακα ΜΕ κεραμικής, τύπου αδριατικής²⁸².

Κατά την Υστεροελλαδική, ή Μυκηναϊκή εποχή (ΥΕ) [πίν. 5] υπάρχουν επίσης δέκα τρεις (13) θέσεις, από τις οποίες οι δέκα (10) αφορούν σε νεκροταφεία²⁸³ και τρεις (3) σε οικισμό, και είναι οι παρακάτω: Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (αρ. 29, χάρτης 6), Πλατάνα (αρ. 30, χάρτης 6), Πουρνάρι (αρ. 33, χάρτης 7), Λόφος Πρινάκια (αρ. 34, χάρτης 6), Κρανιά, ή Αλώνια (αρ. 37, χάρτης 7), Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), Μονή Αγίας Λαύρας (αρ. 89, χάρτης 6), Βρωμονέρι (αρ. 90, χάρτης 7), Ράχη Ρουμάνη (αρ. 103, χάρτης 8), Αρνούγκα (αρ. 132, χάρτης 8), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8), Φιλομάτι, ή Αμπέλια (αρ. 153, χάρτης 8), Παλιόπυργος (αρ. 173, χάρτης 8). Από αυτές τρεις (3) μόνον, Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 6), Ράχη Ρουμάνη (αρ. 103, χάρτης 8), και Φιλομάτι, ή Αμπέλια (αρ. 153, χάρτης 8), με μεγάλη επιφύλαξη θα μπορούσαν να συνηγορήσουν σε «οικιστική εγκατάσταση» και μία (1), η θέση Παλιόπυργος στο χωριό Τουρλάδα (αρ. 173, χάρτης 8), θα μπορούσε να ταυτιστεί με «φρουριακή εγκατάσταση» (εικ. 309). Στην τελευταία η Ε. Σαλαβούρα θεωρεί ότι έχουμε οικισμό²⁸⁴. Για τη θέση Παλιόπυργος (αρ. 173, χάρτης 8), τα λιγοστά ευρήματα που ήλθαν στο φως, κατά τη διάρκεια διερευνητικής τομής για ανεύρεση θησαυρού, κατόπιν σχετικής άδειας της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, θα μπορούσαν ίσως να αποδοθούν σε κάποιο οικιστικό συγκρότημα «φρουριακού» χαρακτήρα, το οποίο πιθανόν να είχε στόχο την εγκατάσταση φρουράς και να αποτελούσε ένα προπύργιο άμυνας σε περίπτωση πολέμου, ενώ σε περίοδο ειρήνης να λειτουργούσε ως σταθμός παραγωγής προϊόντων και συνάμα ελέγχου της περιοχής. Επιπλέον, βρίσκεται επάνω σε τρία περάσματα-οδικούς άξονες και κύριος προορισμός του θα ήταν όχι μόνον η άσκηση ελέγχου του χώρου που βρισκόταν,

²⁷⁹. Η παραποτάμια αυτή θέση, κατά την Ε. Σαλαβούρα, ελέγχει το πέρασμα που οδηγεί προς τον Απανάκαμπο και την κοιλάδα του Αροάνιου αντίστοιχα (Σαλαβούρα 2007, 219).

²⁸⁰. Αντίθετα στην Αχαΐα έχουν βρεθεί οικιστικά κατάλοιπα της ΜΕ εποχής, π.χ. στη θέση Ξηρόκαμπος Σταροχωρίου Φαρών (πρβλ. Πετριτάκη 1988, 164).

²⁸¹. Συριόπουλος 1992–1993, 195. Howell, 111–112.

²⁸². Βλ. Πίκουλας 2000–2003, 341. Σαλαβούρα 2007, 212.

²⁸³. Βλ. οικείο κεφάλαιο VΔ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ.

²⁸⁴. Σαλαβούρα 2007, 215.

αλλά και η άμεση στρατιωτική επέμβαση. Θεωρούμε ότι η ανασκαφική έρευνα θα δώσει περισσότερο φως στη χρήση του λόφου κατά τις περιόδους που κατοικήθηκε. Η κεραμική της θέσης (**εικ. 310–311**), καθώς και το εγχειρίδιο τύπου Naue II (**εικ. 312, σχ. 54**) βρίσκουν παράλληλα με εκείνα της Αχαΐας.

Ο γήλοφος στη θέση Παλιόπυργος στην Τουρλάδα (**αρ. 173, χάρτης 8**) κατοικήθηκε και κατά τις προηγούμενες περιόδους, **ΠΕ** και **ΜΕ** εποχή, οι οποίες αντιπροσωπεύονται με λίγα όστρακα. Στα αναμοχλευμένα χώματα βρέθηκαν δόντια αγριόχοιρου που δεν έσωζαν επεξεργασία (**εικ. 313**). Δόντια κάπρου χωρίς επεξεργασία βρέθηκαν στις ανασκαφικές τομές που διενεργήθηκαν στη θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (**αρ. 76, χάρτης 6**) και ένα δόντι κάπρου, επεξεργασμένο, προέρχεται από το θαλαμωτό τάφο 2 του μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια Βρυσαρίου (**αρ. 29, χάρτης 6**)²⁸⁵.

Σύμφωνα με την τοποθέτησή τους στους αντίστοιχους χάρτες 6, 7 και 8 οι θέσεις των νεκροταφείων συγκροτούν πληθυσμιακές ομάδες²⁸⁶, των οποίων η χωροθέτηση ίσως να μην είναι τυχαία και να οφείλεται στη μορφολογία του εδαφικού ανάγλυφου. Και στην περίοδο αυτή, όλες οι θέσεις βρίσκονται κοντά σε εύφορα εδάφη, που στην πραγματικότητα είναι στενές λωρίδες γης εκατέρωθεν ποταμών. Επομένως, οι οικισμοί των νεκροταφείων θα πρέπει να αναζητηθούν κάπου κοντά, σε εύφορα μέρη και σε φύσει οχυρές θέσεις, και ασφαλώς θα βρίσκονται επάνω σε οδικούς άξονες. Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν εντοπιστεί οι οικισμοί, στους οποίους ανήκουν τα νεκροταφεία, η ύπαρξή τους είναι αναμφισβήτη και μαρτυρούν ότι στη συγκεκριμένη περιοχή ήκμασε ένα ισχυρό κέντρο της εποχής²⁸⁷.

Δεν γνωρίζουμε εάν η ακμή της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου οφείλεται στην άφιξη νέων προσφύγων, οι οποίοι μετακινήθηκαν μετά την κατάρρευση των μεγάλων ηπειρωτικών κέντρων, ή από κάπου αλλού. Άλλωστε, το εύφορο έδαφος, η ύπαρξη του νερού και το μαλακό αργιλόδες πέτρωμα (κιμιλιά) στο οποίο λαξεύονταν οι θαλαμοειδείς τάφοι είναι στοιχεία απαραίτητα για την εγκατάσταση οικισμού της εποχής αυτής. Παρατηρούμε ότι μία πληθυσμιακή ομάδα καταλαμβάνει τον άνω ρου του ποταμού Σελινούντα, όπου κατά μήκος της αριστερής/δυτικής όχθης του εντοπίζονται νεκροταφεία [**αρ. 33 (;), 37, χάρτης 7**], των οποίων ο οικισμός θα πρέπει μάλλον να αναζητηθεί στον λόφο Καστρίτσι (**αρ. 67, χάρτης 7**), αφού εδώ ο Ν. Γιαλούρης είχε βρει όστρακα της περιόδου αυτής. Ανατολικότερα, σε μία άλλη

²⁸⁵. Αποτελεί τη μοναδική μαρτυρία οδοντόφρακτου κράνους. Βλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 114, 115. Επίσης, από το γνωστό μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδος Νομού Ηλείας, κατά την ανασκαφή του θαλαμωτού τάφου 20, βρέθηκαν αρκετά δόντια κάπρου, κατεργασμένα, τα οποία η ανασκαφέας Ολ. Βικάτου αποδίδει σε οδοντόφρακτο κράνος. Για το θέμα βλ. Βικάτου 1992, 119.

²⁸⁶. Ανάλογος καταμερισμός θέσεων που υποδηλώνουν «διοικητικές ενότητες» και καταδεικνύουν ότι ο διαχωρισμός υφίσταται και από τα μυκηναϊκά χρόνια έχουν εντοπιστεί και στην Κεφαλληνία. Για το θέμα βλ. Μόσχος 2007, 227–324.

²⁸⁷. Στην Αχαΐα έχουν ανασκαφεί οικιστικά κατάλοιπα της εποχής, όπως στη θέση Σταυρός Χαλανδρίτσας και στο Τείχος Δυμαίων (πρβλ. Κολώνας 1996–1997, 468–496). Ο Λ. Κολώνας θεωρεί ότι ένας οικισμός μπορεί να διαθέτει δύο ή περισσότερα νεκροταφεία και σε κοντινή απόσταση το ένα από το άλλο και αυτό να οφειλόταν στη μη επάρκεια του πετρώματος για τη λάξευση των τάφων. Πρβλ. Κολώνας 1996–1997, 482.

περίκλειστη κοιλάδα, σε εκείνη του Μανεσίου και στη θέση Βρωμονέρι (**αρ. 90, χάρτης 7**), έχει εν μέρει ανασκαφεί νεκροταφείο της ίδιας περιόδου. Μια άλλη ομάδα καταλαμβάνει την περιοχή του Βρυσαρίου, ο οικισμός της οποίας θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερος και εύρωστος, αφού τρία μεγάλα νεκροταφεία εντοπίζονται στην περιοχή και συγκεκριμένα στις θέσεις Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (**αρ. 29, χάρτης 6**), Πλατάνα (**αρ. 30, χάρτης 6**) και Λόφος Πρινάκια (**αρ. 34, χάρτης 6**). Το νεκροταφείο στη θέση Αγία Παρασκευή (**αρ. 29, χάρτης 6**) έχει ανασκαφεί περισσότερο από τα άλλα, έχει μεγάλη έκταση και τα ευρήματά του²⁸⁸ είναι πλούσια στοιχεία που δείχνουν ότι ανήκει σε εύρωστο οικονομικά οικισμό, ο οποίος ζει από την εκμετάλλευση της εύφορης έκτασης. Ένας άλλος οικισμός θα πρέπει να αναζητηθεί στην κοιλάδα των Καλαβρύτων, αφού ευρήματα της περιόδου αυτής φυλάσσονται στη Μονή Αγίας Λαύρας (**αρ. 89, χάρτης 6**). Η Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου, που έχει δημοσιεύσει τα ευρήματα, αναφέρει ότι το ζεύγος Κωνσταντινίδη δώρισε τα αντικείμενα στη Μονή, πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν γνωρίζει την ακριβή προέλευσή τους και υποθέτει ότι μπορεί να προέρχονται από αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα. Δεν αποκλείεται τα ευρήματα αυτά να προέρχονται από τάφους που καταστράφηκαν, κατά τη διάνοιξη του δρόμου από τη Μονή προς το Ηρώο το 1930–1932, όταν κατά τις εργασίες διάνοιξης είχαν βρεθεί «πήλινα αγγεία», όπως ανέφερε ο Ηγούμενος της Μονής στο Γ. Α. Πίκουλα το 1987. Μία άλλη ομάδα φαίνεται να είναι εγκατεστημένη στον άνω ρου του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού εκατέρωθεν των όχθων αυτού, στις θέσεις Ράχη Ρουμάνη (**αρ. 103, χάρτης 8**) και Αρνούγκα (**αρ. 132, χάρτης 8**). Ο εντοπισμός του μυκηναϊκού οστράκου από τον Γ. Α. Πίκουλα στη θέση Ράχη Ρουμάνη (**αρ. 103, χάρτης 8**) συνδέεται με τον θαλαμωτό τάφο που είχε βρεθεί στα βόρεια πρηνή της ράχης το 1969, από τον οποίον προέρχεται και ψευδόστομος αμφορέας (**εικ. 227**)²⁸⁹. Επίσης, στη θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια (**αρ. 153, χάρτης 8**) που βρίσκεται σε ύψωμα, εντοπίζεται ένας άλλος οικισμός, ο οποίος είχε πλήρη έλεγχο της περίκλειστης κοιλάδας στα Ν αυτού, και στα ΚΛ χρόνια καταλαμβάνεται από την πόλη του Κλείτορος, όπως προκύπτει από τα ευρήματα και μάλιστα από τα τμήματα πιθοειδών αγγείων με πλαστική διακόσμηση (**εικ. 293**).

Ο αριθμός των θέσεων της **ΥΕ** περιόδου στην εξεταζόμενη περιοχή αποτελεί περίτρηνη απόδειξη της διασποράς των Μυκηναίων σε όλη την Αχαΐα, δηλαδή και στο ορεινό τμήμα που στους ιστορικούς χρόνους ανήκε στην Αρκαδία. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει την ύπαρξη ενός άρτια οργανωμένου οδικού δικτύου, το οποίο εξασφάλιζε την επικοινωνία με τις ακτές και έφερνε κοντά στον ορεινό πληθυσμό τα οφέλη των θαλάσσιων επαφών. Από την άλλη πλευρά, οι ορεινές αυτές εγκαταστάσεις συνέβαλαν στον έλεγχο των περιοχών τους και διασφάλιζαν την περιοχή από εχθρικές επιβουλές της ενδοχώρας. Το σύστημα αυτό φαίνεται να είναι καλά οργανωμένο και, όπως αποδεικνύει η κεραμική, η περιοχή των Καλαβρύτων

²⁸⁸. Για τα ευρήματα του νεκροταφείου αυτού βλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 109–117.

²⁸⁹. Ο Θ. Παπαδόπουλος αναφέρει ότι ο τάφος αποκαλύφθηκε τυχαία κατά τη διάνοιξη-βελτίωση του δρόμου κοντά στην Κέρτεζη (Papađopoulos 1979, 34 και Κολώνας 1996–1997, 485).

συμμετέχει στις εξελίξεις των πεδινών περιοχών και δεν υπολείπεται καθόλου. Κατά την ανακτορική περίοδο, οι εξωτερικές επαφές των ορεινών αυτών οικισμών σχετίζονται με τη δυτική πλευρά της Πελοποννήσου (Μεσσηνία, Ηλεία), όπως γνωρίζουμε και από την υπόλοιπη δυτική Αχαΐα²⁹⁰. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή, η ορεινή περιοχή αποτελεί ενεργό τμήμα της δυτικής Αχαΐας, ως προς την κοινωνική, διοικητική και οικονομική οργάνωση, συμμετέχοντας ενεργά στο νέο κύκλο των εξελίξεων στην ευρύτερη περιοχή. Οι επαφές και οι σχέσεις με τη γειτονική Ηλεία αλλά και τη δυτική Αρκαδία²⁹¹ φαίνονται αυξημένες, γεγονός που προκύπτει και από την κεραμική. Η περιοχή των Καλαβρύτων παρουσιάζεται απομονωμένη, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, στην πραγματικότητα όμως έφθαναν και εδώ τα οφέλη των ακτών όχι μόνο μέσω των λιμανιών της δυτικής Αχαΐας αλλά και της Ηλείας· και επιπλέον φαίνεται να είναι σε ανάπτυξη και το χερσαίο οδικό δίκτυο. Οι εξωτερικές επαφές αυτή την περίοδο είχαν μεγάλη σημασία για τις περιοχές της Πάτρας και της Δύμης και η πρόσβαση σε φορτία πλοίων που παρέκαμπταν τις ακτές τους αποτέλεσε πρότιστο μέλημα²⁹². Η ορεινή περιοχή των Καλαβρύτων, όσο και εάν φαίνεται περίεργο, είχε τη δυνατότητα να προσεγγίζει φορτία πλοίων που προσάραζαν στα λιμάνια των Ηλείων, Φειά²⁹³ και Κυλλήνη²⁹⁴, καθώς και σε εκείνα των Πατρών και της Δύμης.

Τα λιγιστά στοιχεία που αφορούν στην **Υπομυκηναϊκή** και στην **Πρωτογεωμετρική εποχή** (πίν. 5) προέρχονται από οκτώ (8) θέσεις: Μετόχι Λαπαναγών (αρ. 15, χάρτης 7), Λάκκες, ή Ποτάμι (αρ. 28, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (αρ. 29, χάρτης 6, εικ. 69), Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (αρ. 63, χάρτης 6, εικ. 115, σχ. 19), Καραμεσιναϊκά Βλασίας (αρ. 92, χάρτης 7), Λάκκωμα, ή Λάκκος (αρ. 135, χάρτης 8, εικ. 258–260), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (αρ. 183, χάρτης 8), Κεραμιδωτή (αρ. 285, χάρτης 8)· αν και περιορισμένα, μαρτυρούν ότι η ζωή συνεχίστηκε για λίγο ακόμη.

Η απουσία επαρκών δημοσιευμένων στοιχείων για τις παραπάνω περιόδους στην Αχαΐα καθιστά εξαιρετικά δύσκολη τη χρονολόγηση των ευρημάτων από τις εντοπισθείσες θέσεις. Ωστόσο με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι η χρήση των τάφων του μυκηναϊκού νεκροταφείου Βρυσαρίου στη θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (αρ. 29, χάρτης 6) παρατάθηκε

²⁹⁰. Moschos 2002, 17.

²⁹¹. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Α' 179–190 και τόμ. Β' 490–491.

²⁹². Βλ. Moschos 2008α (υπό έκδοση).

²⁹³. Στον Όμηρο (Η 133) αναφέρεται ότι ο Νέστωρ με τους Πυλίους μάχεται κατά των Αρκάδων για την κατοχή του λιμανιού της Φειάς, το οποίο βρισκόταν στην περιοχή της Πισάτιδος. Ο στρατός των Πυλίων συχνά διαβαίνει τον Αλφειό και κινείται μέσα στη χώρα των Ηλείων (βλ. Παντελίδου, 309–316). Στο σημερινό κόλπο του Αγίου Ανδρέα τοποθετείται ο αρχαίος λιμένας των Ηλείων, Φειά. Στις αρχές της δεκαετίας του '60 πραγματοποιήθηκαν υποβρύχιες έρευνες και στο βυθό εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη, όπως δωρικά και ιωνικά κιονόκρανα, καθώς και όστρακα που καλύπτουν ένα μεγάλο χρονολογικό φάσμα από τους ΑΡΧ έως τους ΥΡΩΜ χρόνους. Επιπλέον, ανασύρθηκαν πολλοί αμφορείς και πίθοι. Για το θέμα βλ. Γιαλούρης 1960, 126. Στη μυκηναϊκή εποχή μεγάλο τμήμα της Πισάτιδος υπαγόταν στο κράτος των Νηλειδών της Πύλου. Για την Πύλο της Τριφυλίας βλ. Yalouris 1967β, 68–71. Γιαλούρης 1996, 70.

²⁹⁴. Σύμφωνα με τον Πανσανία οικίστηκε από Αρκάδα (Πανσ. IV 23, 1. VI 26, 4. VIII 5, 8).

κατά την Υπομυκηναϊκή, ή Πρωτογεωμετρική περίοδο, όπως φανερώνουν τα σιδερένια εργαλεία²⁹⁵. Η χρήση του σιδήρου στην Αχαΐα ήταν εντελώς άγνωστη στη μυκηναϊκή εποχή και χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι κατά την **ΥΕ ΙΙΙΓ** περίοδο, που η Αχαΐα είχε αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις με την Κύπρο και μέσω αυτής με την Ανατολία²⁹⁶, δεν υπήρχαν ούτε σιδερένια αντικείμενα μικροτεχνίας (κοσμήματα)²⁹⁷. Είναι αναμενόμενο, επομένως, να υποθέσουμε ότι η παρουσία του σιδήρου στους τάφους συνδέεται με την άφιξη στην περιοχή νέου πληθυσμού, που γνώριζε τον σίδηρο. Η χρήση μάλιστα ενός μυκηναϊκού θαλάμου στο νεκροταφείο του Βρυσαρίου, ίσως έγινε σκόπιμα από κάποιους, οι οποίοι ήθελαν να εμφανίζονται ως συνεχιστές της «ηρωικής εποχής»²⁹⁸.

Σαφέστατα ίχνη της Πρωτογεωμετρικής περιόδου προέρχονται από τις οκτώ (8) παραπάνω θέσεις. Φαίνεται πιθανή η διάσπαρτη εγκατάσταση των νέων κατοίκων και η χρήση του όρου κατά κόμας, με την πολιτική έννοια, μάλλον ταιριάζει στην περίπτωση. Η διασπορά τους κοντά σε πεδινά και λόφους δηλώνει ότι ο πληθυσμός κύρια ασχολία θα είχε την καλλιέργεια των εκτάσεων γύρω από τα υψώματα. Θεωρούμε ότι πιθανόν αυτοί οι διασκορπισμένοι οικισμοί με τα νεκροταφεία τους²⁹⁹, να συγκεντρώθηκαν κατά τη ΓΕ εποχή και να σχημάτισαν αργότερα μία ενιαία ομάδα, η οποία στους ΑΡΧ–ΚΛ χρόνους ίσως να αποτέλεσε τη βάση για την ίδρυση πόλης.

Η συρρίκνωση των θέσεων κατά την Υπομυκηναϊκή περίοδο και η επιβίωση ορισμένων μόνον οικισμών στην Αχαΐα, όπως π.χ. στη Βούντενη³⁰⁰, στη Χαλανδρίτσα³⁰¹ και στο Βρυσάρι³⁰², φανερώνει ίσως μία πολιτική προσπάθεια μετεξέλιξης των διάσπαρτων μυκηναϊκών εγκαταστάσεων σε έναν κατά τόπους οικισμό, στον οποίον υποθέτουμε ότι έγινε προσπάθεια, μέσω της συγκέντρωσης του πληθυσμού, να αποκτήσει δύναμη και οντότητα υπό την έννοια μιας πρώιμης αστικοποίησης³⁰³. Ανάλογες προσπάθειες ευδοκώθηκαν στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο και πολύ καλά παραδείγματα αποτελούν το Λευκαντί³⁰⁴ στην Εύβοια και η Αθήνα³⁰⁵. Τα περιορισμένα μέχρι στιγμής στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι αυτή η προσπάθεια πέτυχε στην υπό εξέταση περιοχή.

²⁹⁵. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 269.

²⁹⁶. Stavropoulou-Gatsi – Karageorghis 2003, 95–104.

²⁹⁷. Moschos 2008a (υπό έκδοση).

²⁹⁸. Ανάλογη χρήση θαλαμωτών τάφων, κατά τη διάρκεια της Υπομυκηναϊκής ή Πρωτογεωμετρικής εποχής, γνωρίζουμε από την περιοχή του Αιγίου. Πρβλ. Papadopoulos 1979, 34–35. Επίσης για τη χρήση των μυκηναϊκών τάφων κατά την ΠΓΕ εποχή, υπό την έννοια ότι κάποιοι θέλουν να εμφανιστούν ως συνεχιστές της ηρωικής εποχής πρβλ. Crielaard, 271–297 και ειδικότερα 272. Επίσης πρβλ. Antonaccio, 389–410 και ειδικότερα 98. Ανάλογο παράδειγμα έχουμε και στη Μεσσηνία. Για το θέμα πρβλ. Χατζή 1981–1982, 345.

²⁹⁹. Κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, παρατηρείται αύξηση των οικισμών και στη Μακεδονία. Για το θέμα πρβλ. Παππά, 335.

³⁰⁰. Για το νεκροταφείο της Βούντενης βλ. Κολώνας 1998 (αδημ. διδακτ. διατριβή).

³⁰¹. Κολώνας – Γκαζής 2006, 25–30.

³⁰². Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998 (αδημ. διδακτ. διατριβή).

³⁰³. Moschos 2008a (υπό έκδοση). Moschos 2009, 253–254.

³⁰⁴. Πρβλ. Porpham – Sackett – Themelis.

³⁰⁵. Για την ΠΓΕ περίοδο στην Αττική με αναλυτική παράθεση της βιβλιογραφίας πρβλ. Whitley 1991.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η εγκατάσταση των φορέων του σιδήρου στην περιοχή υπολείπεται κατά ένα στάδιο της κατάστασης που υπήρχε εδώ στην Υπομυκηναϊκή περίοδο, εφόσον συμφωνούμε στην κατά κώμας κατοίκηση του πληθυσμού. Είναι πολύ πιθανόν η ΠΓΕ περίοδος να υπολείπεται χρονικά σε σχέση με άλλες περιοχές, ώστε η Υπομυκηναϊκή να παρατείνεται σε χρόνο. Σύμφωνα με την άποψη του Ιω. Μόσχου, δεν είναι απίθανο ένα τμήμα της Υπομυκηναϊκής περιόδου στην περιοχή να ταυτίζεται χρονικά με την Πρωτογεωμετρική περίοδο³⁰⁶.

³⁰⁶. Το ίδιο ισχύει και στην εύφορη περιοχή της Σταμνάς Αιτωλίας. Πρβλ. Moschos 2008a (υπό έκδοση) και Moschos 2009, 238, 256–260.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Την εποχή του Χαλκού διαδέχεται η εποχή του Σιδήρου και οι τρεις πρώτοι αιώνες αποτελούν τη ΓΕ εποχή. Πρόκειται για μία περίοδο, κατά την οποία έλαβαν χώρα μεγάλες ανακατατάξεις, όπως ο πολεμικός εξοπλισμός και η διάδοση της καύσης των νεκρών³⁰⁷. Σε ό,τι αφορά στην περίοδο αυτή, τα στοιχεία που διαθέτουμε προέρχονται από νεκροταφεία και δεν έχουμε καμία μαρτυρία για τους οικισμούς. Στην περιοχική μελέτη δεν εντοπίστηκαν τάφοι³⁰⁸ παρά μόνον ταφές σε πίθους³⁰⁹.

Στα Γεωμετρικά χρόνια παρατηρούμε μεγάλο αριθμό θέσεων (πίν. 5), σαράντα μία (41) τον αριθμό, που έχουν σχέση με νεκροταφεία, ο οποίος προϋποθέτει και ανάλογους οικισμούς. Οι θέσεις είναι οι παρακάτω: Πλαγιά, ή Λάκκα (αρ. 2, χάρτης 6), Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου (αρ. 7, χάρτης 6), Αμπέλια (αρ. 8, χάρτης 6), Άγιος Νικόλαος (αρ. 11, χάρτης 6), Αϊ-Γιώργης (αρ. 12, χάρτης 6), Μονή Μακελλαριάς (αρ. 16, χάρτης 7), Καρές (αρ. 18, χάρτης 6), Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα (αρ. 21, χάρτης 6), Λάκκες, ή Ποτάμι (αρ. 28, χάρτης 6), Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά (αρ. 31, χάρτης 6), Βαρθολομιό (αρ. 32, χάρτης 7), Κλοκός (αρ. 40, χάρτης 6), Δρούκα Λάκκα (αρ. 44, χάρτης 7), (Νεκροταφείο του χωριού) Φλαμπούρων (αρ. 47, χάρτης 6), Πουρνάρες (αρ. 52, χάρτης 7), Γρανπόπολις (αρ. 57, χάρτης 7), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6), Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6), Καλύβες (αρ. 64, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή (αρ. 65, χάρτης 6), Καλάβρυτα (αρ. 71, χάρτης 6), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου (αρ. 74, χάρτης 6), (Εντός του οικισμού) Μανεσίου (αρ. 82, χάρτης 7), Παναγιά (αρ. 106, χάρτης 8), Κολώνες, ή Στάδιο (αρ. 112, χάρτης 8), Άγιος Νικόλαος Λαγοβουνίου (αρ. 115, χάρτης 8), Κόκκορη (αρ. 131, χάρτης 8), Νεκροταφείο (αρ. 133, χάρτης 8), Άγιος Πέτρος (αρ. 175, χάρτης 8), Αγία Μαρίνα (αρ. 195, χάρτης 8), Σουληνάρια (αρ. 196, χάρτης 8), Παλιοχώρι (αρ. 198, χάρτης 8), Χάνια (αρ. 214, χάρτης 8), (Μέσα στο χωριό) Κάτω Τριποτάμων (αρ. 253, χάρτης 9), Στα Λάζια (αρ. 274, χάρτης 8), Χάνι, ή Χάνι του Πίττα (αρ. 276, χάρτης 8), Λόφος Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8), Μητρόπολη (αρ. 278, χάρτης 8), Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα (αρ. 283, χάρτης 8), Κεραμιδωτή (αρ. 285, χάρτης 8) και Κιούπια (αρ. 302, χάρτης 8).

Θεωρώντας δεδομένο ότι κάθε οικισμός θα είχε και το δικό του νεκροταφείο, την περίοδο αυτή παρατηρείται αύξηση των οικισμών, οι οποίοι πρέπει να ήταν πολύ μικροί σε

³⁰⁷. Για το θέμα πρβλ. Μαζαράκης Αινιάν, 150–151.

³⁰⁸. Μεγάλων διαστάσεων κιβωτιόσχημος τάφος των ΓΕ χρόνων έχει ανασκαφεί στη θέση Αριδράκου, στην εδαφική περιφέρεια Χαλανδρίτσας και Καταρράκτη Αχαΐας (πρβλ. Μαστροκόστας 1964α, 186).

³⁰⁹. Για τις θέσεις των νεκροταφείων της ΓΕ εποχής βλ. ενότητα VΔ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ.

έκταση³¹⁰. Βασιζόμενοι στα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας και όχι σε δοκιμαστικές τομές, ή σε συστηματική έρευνα, οι θέσεις που θα μπορούσαμε να αποδώσουμε σε οικισμούς είναι οι θέσεις Λάκκες, ή Ποτάμι (αρ. 28, χάρτης 6), (Νεκροταφείο του χωριού) Φλαμπούρων (αρ. 47, χάρτης 6), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6) και (Μέσα στο χωριό) Κάτω Τριποτάμων (αρ. 253, χάρτης 9). Σύμφωνα με την κατανομή των θέσεων στους χάρτες 6, 7, 8 και 9, παρατηρούμε ότι θα επρόκειτο για οικισμούς (εγκαταστάσεις) γεωργικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα, που εκμεταλλεύονταν τους φυσικούς πόρους των ποταμών και των εύφορων κοιλάδων. Αφού τα νεκροταφεία εντοπίζονται σε επίπεδη έκταση, οι οικισμοί θα καταλάμβαναν τα χαμηλά υψώματα, για να έχουν εποπτεία του ευρύτερου χώρου³¹¹. Πιθανόν, η θέση των νεκροταφείων υποδηλώνει την περιοχή ευθύνης και εκμετάλλευσης κάθε μικρού οικισμού. Τον οικισμό πρέπει να αποτελούσαν ομάδες με οντότητα, που σχημάτιζαν μία αυτόνομη κοινότητα, η οποία θα είχε απλή δομή και ασφαλώς κάποιες στοιχειώδεις λειτουργίες. Οι οικισμοί εντοπίζονται επάνω σε χερσαίους ή ποτάμιους άξονες επικοινωνίας και έτσι παρουσιάζεται ένα πυκνό δίκτυο, το οποίο θα συνέδεε και τους πλέον απομακρυσμένους.

Οι θέσεις Παναγιά (αρ. 106, χάρτης 8, εικ. 231) και Λόφος Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8, εικ. 501), σύμφωνα με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, ανήκουν σε χώρο ιερών. Το «ιερό», εάν, όπως φαίνεται, υφίσταται από τη ΓΕ περίοδο, πρέπει να αποτελούσε κοινό τόπο λατρείας του διάσπαρτου σε κώμες πληθυσμού, που αργότερα αποτέλεσε προϋπόθεση για τη δημιουργία των αρχαίων πόλεων-κρατών³¹².

Τα δύο χάλκινα ειδώλια ίππου (το ένα από παράδοση από την περιοχή του Δροσάτου και το άλλο από το εσωτερικό πύθου που βρέθηκε στη θέση Κλοκός των Καλαβρύτων) και ο τετράκτινος τροχός υποδηλώνουν ότι το ιππικό αποτελούσε τμήμα των στρατιωτικών δυνάμεων της περιοχής και μάλιστα αριστοκρατικό³¹³, όπως φαίνεται και από τις παραστάσεις μεγάλων αμφορέων της περιόδου³¹⁴ (εικ. 73, 80). Σ' ένα θραύσμα πυξίδας με εμπίεστη διακόσμηση των ΜΓΕ χρόνων, που προέρχεται από το ιερό της Αοντίας Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα), απεικονίζονται άλογα που τρέχουν προς τα αριστερά, εύρημα το οποίο δεν θα μπορούσε να αποδοθεί σε εργαστήριο της Αχαΐας³¹⁵, παρόλο που χάλκινο ομοίωμα ίππου

³¹⁰. Moschos 2008a (υπό έκδοση).

³¹¹. Η Α. Γκαδόλου θεωρεί ότι η θέση των οικισμών στα υψώματα σημαίνει και την «εύκολη διαφυγή προς την ενδοχώρα σε περίπτωση κινδύνου» (Γκαδόλου 2008, 233).

³¹². Μαζαράκης Αινιάν, 95.

³¹³. Στο αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου υπάρχουν πήλινα ομοιώματα ίππων του 9^{ου}-8^{ου} αι. π.Χ., καθώς και ομοίωμα άρματος, το οποίο σύρεται από δύο ίππους που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ (13^{ος} αι. π.Χ.). Πρβλ. Αδρύμη-Σισμάνη et al., 50, 103. Πρόσφατα, στα Νικολαΐκα Αγίου (περιοχή αρχαίας Ελίκης) η συνάδελφος Ε.-Ι Κόλια ανέσκαψε ναό των ΓΕ χρόνων και μεταξύ των αναθημάτων βρέθηκαν και ειδώλια ίππων. Για το θέμα βλ. Κόλια – Γκαδόλου 2007, 71–73. Για τον εντοπισμό της αρχαίας Ελίκης βλ. επίσης Κατσωνοπούλου – Soter 1998, 41–45.

³¹⁴. Βλ. Ahlberg.

³¹⁵. Γκαδόλου 2003, 319–320, πίν. 29.

βρέθηκε στον αποθέτη του παραπάνω ιερού³¹⁶· η Α. Γκαδόλου θεωρεί ότι, μάλλον, είναι επιρροής κάποιου βορειο–αρκαδικού εργαστηρίου³¹⁷.

Επιπλέον, τα τρία αυτά ευρήματα συνηγορούν στην άποψη ότι η φήμη των ίππων της Αρκαδίας υπήρξε αδιαμφισβήτητη. Η ανάπτυξη του ιππικού οφειλόταν στην εξασφάλιση της κυριαρχίας που είχαν οι ευγενείς έναντι των φτωχότερων. Η συντήρηση ίππου αποτελούσε και κοινωνικό γόητρο³¹⁸, αφού στη ΓΕ εποχή όλοι είχαν κυριευθεί από ένα πάθος για τη δόξα των Μυκηναίων και με περηφάνεια αναγνώριζαν τους μυκηναίους ήρωες ως προγόνους τους. Ιδιαίτερη βαρύτητα είχαν οι ιππικοί αγώνες και οι αρματοδρομίες, προστάτης των οποίων ήταν ο θεός Ποσειδώνας, γι' αυτό του είχε δοθεί και το επίθετο 'Ιππιος³¹⁹. Στον πρώιμο 6^ο αι. π.Χ. ιδρύονται ή αναδιοργανώνονται αθλητικοί αγώνες στα μεγάλα ιερά, ενώ στον 6^ο αι. π.Χ. παρατηρείται έξαρση στην οργάνωση αυτών των αγώνων³²⁰. Οι αγώνες αντανakλούσαν την τάξη των ευγενών, το κυνήγι, τη δαπάνη πλούτου, τη στρατιωτική εκπαίδευση και την ιπποτροφία, χαρακτηριστικά που αποτελούσαν τμήμα των ταφικών εθίμων από τη μυκηναϊκή περίοδο ακόμα, τα οποία συνεχίστηκαν και στη ΓΕ εποχή, αλλά συνδέθηκαν με το τυπικό της θρησκείας. Τα έπαθλα εξύψωναν το νικητή³²¹. Ο αρκαδικός ίππος συνδέεται με την αριστοκρατική τάξη και αυτό φαίνεται και από τη μαρτυρία του Στράβωνος, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει: ἔστι δὲ καὶ τὸ γένος τῶν ἵππων ἄριστον τὸ Ἀρκαδικόν, καθάπερ καὶ τὸ Ἀργολικόν καὶ τὸ Ἐπιδαύριον³²². Επίσης στην αγγειογραφία των ΑΡΧ και ΚΛ χρόνων ο ίππος είναι η αγαπημένη μορφή των καλλιτεχνών, ο οποίος απεικονίζεται με ταινίες στο λαιμό του, που παραπέμπουν σε νικητήριες σκηνές ιππικών αγώνων³²³.

Τέλος, τα μικρά αυτά χάλκινα αντικείμενα της συγκεκριμένης περιόδου μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τις ικανότητες των τεχνιτών, οι οποίοι φαίνεται να γοητεύονται από την κίνηση των μορφών. Στα ΑΡΧ χρόνια και προς το τέλος της περιόδου έχουμε απεικονίσεις αλόγων σε νομίσματα της Θέλπουσας³²⁴ και του Κλείτορος³²⁵. Ο απεικονιζόμενος ίππος των αρκαδικών νομισμάτων της Θέλπουσας πρέπει να συνδέεται με τον Ποσειδώνα, ενώ

³¹⁶. Πετρόπουλος 1987–1988, 91, πίν. 11, εικ. 12.

³¹⁷. Γκαδόλου 2003, 315, 320, εικ. 7.

³¹⁸. Αδρύμη-Σισμάνη et al., 47–49.

³¹⁹. Για τη λατρεία του Ποσειδώνα Ιππίου στην Αρκαδία πρβλ. Γάλλου, 91–94.

³²⁰. Αδρύμη-Σισμάνη et al., 47–52.

³²¹. Στους Λουσούς στο αγώνισμα κέλητι ἵππων κέρδισε ο Ακεστορίδας από την Τρωάδα. Βλ. Perlman, 159. Ο Π. Σιγαλός γηγενής από το χωριό Λουσικό (παλ. τοπων. Χαμάκου) αναφέρει ότι οι Σουδενιώτες είχαν εκλεκτά άλογα και γαϊδάρους και μαζί με τους Χαμακιώτες στη γιορτή του Αγίου Γεωργίου πραγματοποιούσαν «ιπποδρομικούς» αγώνες και ο νικητής ως έπαθλο έπαιρνε την «Πασχαλινή κουλούρα». Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι οι ιππικοί αυτοί αγώνες «είναι κατάλοιπα των ιππικών αγώνων Λούσια» (πρβλ. Σιγαλός, 46). Οι γηραιότεροι των Κάτω Λουσών με πληροφόρησαν ότι ιδίως κατά τα έτη 1930–1950 κυρία ασχολία των Σουδενιωτών ήταν και η αναπαραγωγή αλόγων.

³²². Στράβ. VIII 8, 1 = C 388.

³²³. Χατζηδημητρίου, 85, 87, πίν. 32 Γ1 και 33 Γ4.

³²⁴. SNG, Cop. 318.

³²⁵. SNG, Cop., 226–227. BCD Collection, Pel., 339–341.

εκείνα του Κλείτορος πιθανόν να αποτελούν σαφείς παραπομπές στους αγώνες που διοργάνωσε ο επώνυμος ήρωας προς τιμήν του πατέρα του, Αζάνα.

ΑΡΧΑΪΚΗ–ΚΛΑΣΙΚΗ–ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ–ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Στο χώρο μελέτης η θέση Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6) στην περιοχή του Σκεπαστού παρουσιάζει ενδείξεις που ανάγονται στους μεταβατικούς χρόνους από τα ΥΓΕ στα ΠΑΡΧ χρόνια και πέντε (5) θέσεις Βελβίνικο (αρ. 49, χάρτης 6), Κιούπια Καλαβρύτων (αρ. 69, χάρτης 6), Σκαμιά (αρ. 72, χάρτης 7), (Μέσα στο χωριό) Κρυονερίου (αρ. 81, χάρτης 7) και Αλώνια Κρυονερίου (αρ. 87, χάρτης 7), που ανήκουν στα ΠΑΡΧ χρόνια (πίν. 5).

Οι θέσεις της ΑΡΧ περιόδου (πίν. 5) είναι αρκετές, είκοσι (20) τον αριθμό και μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία εικόνα του χώρου. Είναι οι παρακάτω: (Νεκροταφείο του χωριού) Φλαμπούρων (αρ. 47, χάρτης 6), Καψαλάκι (αρ. 48, χάρτης 7), Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6), Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης (αρ. 86, χάρτης 6), Καραμεσιναίικα (αρ. 92, χάρτης 7), Παναγιά (αρ. 106, χάρτης 8), Κολώνες, ή Στάδιο (αρ. 112, χάρτης 8), Λόφος του Αγιο-Θανάση (αρ. 137, χάρτης 6), Άγιος Πέτρος (αρ. 175, χάρτης 8), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (αρ. 183, χάρτης 8), Κάτω Νίστα (αρ. 206, χάρτης 8), Αλώνι του Ξενοχρήστου (αρ. 229, χάρτης 9), Κτήμα Καραπιπέρη (αρ. 232, χάρτης 9), (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων) (αρ. 234, χάρτης 9), Αροανία (αρ. 238, χάρτης 8), Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9), (Μέσα στο χωριό) Κάτω Τριποτάμων (αρ. 253, χάρτης 9), Λόφος Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8) και Χείμαρρος Αυτίτσαινας (αρ. 294, χάρτης 9).

Μπορούμε, επομένως, να υποθέσουμε ότι η διάσπαρτη κατοίκηση μέσω μικρών γειτονικών εγκαταστάσεων, οι οποίες προέκυψαν κατά τη ΓΕ περίοδο, συνεχίστηκε και στην ΑΡΧ. Οι οικισμοί αυτοί είναι δύσκολο να εντοπιστούν σήμερα λόγω της απουσίας της ανασκαφικής έρευνας. Ωστόσο, πειστήρια της ύπαρξής τους συναντάμε στους κοινούς τόπους λατρείας, τα ιερά, τα οποία στις περισσότερες των περιπτώσεων χρονολογούνται από τους ΑΡΧ χρόνους. Στην ΑΡΧ εποχή παρουσιάζεται μία ιδιαίτερη ανάπτυξη του θρησκευτικού στοιχείου, γεγονός που φανερώνει ότι η πόλις αρχίζει να εδραιώνεται με βάση τη λατρευτική συνοχή, όπως η εύρεση στοιχείων που αφορούν στην κατασκευή του ναού στη θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6, εικ. 181, 183), του ναού στη θέση Παναγιά στους Λουσούς (αρ. 106, χάρτης 8), του ναού στη θέση Κολώνες, ή Στάδιο (αρ. 112, χάρτης 8) με στοιχεία λατρείας της εποχής αυτής και τα αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίζονται στον χώρο της Ψωφίδας (αρ. 253, χάρτης 9, εικ. 442, 447, 449, 451).

Η εύρεση του ταφικού πίθου στη θέση Κιούπια (**αρ. 69, χάρτης 6**) Καλαβρύτων με σημαντικά ευρήματα (**εικ. 146–149**), οι ταφικοί πίθοι στη θέση Σκαμιά στο Τρεχλό (**αρ. 72, χάρτης 7, εικ. 153–160**), οι πιθανοί οικισμοί στη θέση Βελβίνικο (**αρ. 49, χάρτης 6**) Φλαμπούρων και στη θέση Κάτω Νίστα Λυκουριάς (**αρ. 206, χάρτης 8, εικ. 358**), η κοιλάδα της Σέλιτσας στο χωριό Αροανία, από το οποίο προέρχονται και οι δύο χάλκινες λαβές (**εικ. 389**) υδριών (**αρ. 238, χάρτης 9** και **αρ. 234, χάρτης 9**), αποτελούν δείγματα κατοίκησης του χώρου και κατά την περίοδο αυτή, η οποία φαίνεται να είναι εποχή εξέλιξης και ακμής για την περιοχή. Σχετικά με τις δύο χάλκινες λαβές υδριών από την Αροανία δεν γνωρίζουμε, εάν ανήκουν σε τεφροδόχα αγγεία ή άλλου είδους, επειδή ο τρόπος με τον οποίον περιήλθαν στην κυριότητα της ΣΤ' ΕΠΚΑ δεν επιτρέπει την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων. Η κάθετη λαβή βρίσκεται παράλληλα με ανάλογες λακωνικές λαβές που χρονολογούνται στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.³²⁶. Ο C. Rolley θεωρεί ότι οι χάλκινες υδρίες της Μεγάλης Ελλάδας [Sala Consilina και του Paestum (Ποσειδωνία)] μιμούνται λακωνικά πρότυπα και χρονολογούνται και αυτές στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.³²⁷. Η οριζόντια λαβή βρίσκεται παράλληλα με ανάλογες που προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας, Κρέστενα³²⁸ και Καλολετζί³²⁹. Ο C. Rolley είναι της άποψης ότι το εργαστήριο πρέπει να είναι λακωνικό, λόγω της έντονης παρουσίας των λακωνικών στοιχείων³³⁰, όμως οι λαβές από την Αροανία μπορεί να έχουν στοιχεία λακωνικής επιρροής, όμως δεν είναι λακωνικού εργαστηρίου, αλλά ντόπιου. Οι τεχνίτες της περιοχής απέδωσαν με άριστα τεχνοτροπικό τρόπο τις λαβές των αγγείων που βρίσκουν παράλληλα από την περιοχή της Ολυμπίας, στην οποία πρέπει να αναζητηθεί ένα ακόμη εργαστήριο. Άλλωστε η Ψωφίδα βρισκόταν στα σύνορα των δύο μεγάλων περιοχών Ηλείας και Αρκαδίας και μεταξύ τους πρέπει να υπήρχε επιρροή.

Ο Πausanίας μας παραδίδει ότι οι Κλειτόριοι είχαν αφιερώσει άγαλμα από τη δεκάτη των λαφύρων³³¹, όπως και οι Ψωφίδιοι είχαν ανεγείρει ανδριάντα στους προξένους των Ηλείων Λάμπον του Αρνίσκου και γιο του Αριστάρχου³³². Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν στην άποψη ότι την εποχή αυτή οικισμοί της Β/ΒΔ Αρκαδίας, όπως οι προαναφερθείσες διέθεταν συγκρότηση που προϋποθέτει την ύπαρξη οργανωμένης πόλης.

Στο διάστημα της περιόδου αυτής αναπτύσσεται η βιοτεχνία και το εμπόριο, δραστηριότητες στις οποίες οι άνθρωποι είχαν επιδοθεί και κατά την προηγούμενη περίοδο, αλλά τώρα ευνοούνται και από τον αποικισμό. Οι ανάγκες του εμπορίου επέβαλαν την κοπή

³²⁶. Rolley 1963, 484.

³²⁷. Rolley 1963, 482, 484.

³²⁸. Λεξικό 2001, 234, 1949. Rolley 1963, 467.

³²⁹. Γιαλούρης 1965α, 210, πίν.235.

³³⁰. Rolley 1963, 484.

³³¹. Πaus. V 23, 7. Morgan 1999, 416.

³³². Πaus. VI 16, 7. Morgan 1999, 422.

νομίσματος, που επετεύχθη μετά από διαδοχικές βελτιώσεις παλαιότερων μέσων ανταλλαγής. Η Ψωφίς είναι η μόνη πόλη από την περιοχή μελέτης που εκδίδει νόμισμα πριν από το 471 π.Χ.³³³.

Έτσι, από τα ευρήματα της περιόδου αυτής φαίνεται ότι δεν σημειώνεται καμία οπισθοδρόμηση, αντίθετα η ανάπτυξη που είχε αρχίσει στα ΓΕ χρόνια συνεχίζεται και μάλιστα με γρήγορο ρυθμό.

Τρεις θέσεις, Κολώνες, ή Στάδιο (αρ. 112, χάρτης 8), Αλώνι του Ξενοχρήστου (αρ. 229, χάρτης 9), Αροανία (αρ. 238, χάρτης 9) και Λόφος Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8), που χρονολογούνται στο μεταίχμιο μεταξύ ΑΡΧ και ΚΛ εποχής και συγκεκριμένα στα ΥΑΡΧ, ή **πρώιμα ΚΛ** χρόνια, φανερώνουν ότι το πέρασμα στην ΚΛ εποχή γίνεται ομαλά.

Στην **Κλασική (ΚΛ)** περίοδο (πίν. 5) εντοπίστηκαν ογδόντα μία (81) θέσεις (πίν. 5): Γαρού Ράχη Δροσάτου (αρ. 25, χάρτης 6), Γεωργάμ(η) Λίμνη Δροσάτου (αρ. 26, χάρτης 6), Λάκκες, ή Ποτάμι Δροσάτου (αρ. 28, χάρτης 6), Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά (αρ. 31, χάρτης 6), Οικισμός Μουρίκι Προφήτη Ηλία (αρ. 38, χάρτης 7), Λίμνα (αρ. 39, χάρτης 7), Τρεχλόν (αρ. 53, χάρτης 7), Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (αρ. 54, χάρτης 6), Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή Καλαβρύτων (αρ. 65, χάρτης 6), Καστρίτσι Κάτω Βλασίας (αρ. 67, χάρτης 7), Καλάβρυτα (αρ. 71, χάρτης 6), Άγιος Κωνσταντίνος Καλαβρύτων (αρ. 75, χάρτης 6), Γκρεμουλι(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6), Καστανιά Μανεσίου (αρ. 83, χάρτης 7), Παναγιά Μανεσίου (αρ. 84, χάρτης 7), Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης Καλαβρύτων (αρ. 86, χάρτης 6), Ακλαδούρες Κάτω Λουσών (αρ. 96, χάρτης 8), Χαρακτινού (αρ. 105, χάρτης 8), Παναγιά Κάτω Λουσών (αρ. 106, χάρτης 8), (Μέσα στο χωριό) Λουσιτικού (αρ. 109, χάρτης 8), Κολώνες, ή Σταάδιο Κάτω Λουσών (αρ. 112, χάρτης 8), Βορούς Σιγουνίου (αρ. 120, χάρτης 8), Λόφος Αγιο-Θανάση Σόλου (αρ. 137, χάρτης 6), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών Καστριών (αρ. 140, χάρτης 8), Κεράσοβα Ελατοφύτου Κλειτορίας (αρ. 146, χάρτης 8), Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα οικισμού Αγίου Βλασίου Γλάστρας (αρ. 150, χάρτης 8), Φιλομάτι, ή Αμπέλια (αρ. 153, χάρτης 8), Λυκουριιώτισσα, ή Λυγουριιώτισσα Άνω Κλειτορίας (αρ. 159, χάρτης 8), Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού) Κλειτορίας (αρ. 162, χάρτης 8), Κιάφα Άνω Κλειτορίας (αρ. 163, χάρτης 8), Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού) Κλειτορίας (αρ. 165, χάρτης 8), Κοίτη ποταμού Καρνέσιου (αρ. 167, χάρτης 8), Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (αρ. 169, χάρτης 8), Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8), Κάπου Καλύβι (αρ. 174, χάρτης 8), Άγιος Πέτρος (αρ. 175, χάρτης 8), Νταμάρι (αρ. 178, χάρτης 8), Ρηγαίικο χωράφι (αρ. 179, χάρτης 8), Παλάτι, ή Καταρράχη (αρ. 181, χάρτης 8), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (αρ. 183, χάρτης 8), Κόντρα (αρ. 184, χάρτης 8), Παλιόνταρα, ή Κολώνες (αρ. 189, χάρτης 8), Γρασίδι του Παλιόνταρα (αρ. 190, χάρτης 8), Κάτω Νίστα (αρ. 206, χάρτης 8), Σπήλαιο Δροβολοβού

³³³. Head, 453. BMC, Pel., 198. BCD Collection Pel., 394–399.

(αρ. 224, χάρτης 9), Αλώνι του Ξενοχρήστου (αρ. 229, χάρτης 9), Αροανία (αρ. 238, χάρτης 8), Ελουκός (αρ. 241, χάρτης 9), Πόρτες, ή Γαλαρία (αρ. 243, χάρτης 9), Βασιλική (αρ. 245, χάρτης 9), Κρεμμυδόγιαννη (αρ. 246, χάρτης 9), Σφακιερό (αρ. 247, χάρτης 9), Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (αρ. 248, χάρτης 9), Μαγαζιά (αρ. 249, χάρτης 9), Λόφος Μπαρμπανίτσα (αρ. 250, χάρτης 9), Άγιος Ιωάννης (αρ. 251, χάρτης 9), Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9), (Μέσα στο χωριό) (αρ. 253, χάρτης 9), Βρύση του Κατριβά (αρ. 254, χάρτης 9), Αγραπιδιά Ελένης (αρ. 255, χάρτης 9), (Μέσα στον οικισμό) (αρ. 256, χάρτης 9), Σχολικό Συγκρότημα (αρ. 258, χάρτης 9), Παλιομάγαλο (αρ. 259, χάρτης 9), Εβραϊκή Λάκκα (αρ. 260, χάρτης 9), Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (αρ. 261, χάρτης 9), Κάτω από τη γέφυρα (αρ. 263, χάρτης 9), Λόφος Αγίου Βασιλείου (αρ. 264, χάρτης 9), Παλιοφυτειές (αρ. 268, χάρτης 9), Πλάτανος του Πausανία, ή Κεφαλόβρυσο (αρ. 271, χάρτης 9), Αμυγδαλέα (αρ. 275, χάρτης 8), Λόφος Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8), Πηγή Αγίου Ανδρέα (αρ. 280, χάρτης 8), Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι (αρ. 288, χάρτης 9), Δυτικές υπώρειες Προφήτη Ηλία, ή Δεξαμενή (αρ. 289, χάρτης 9), Διάσελο (αρ. 291, χάρτης 9), Χείμαρρος Αυτίτσαινας (αρ. 294, χάρτης 9), Άρτυμα (αρ. 295, χάρτης 9), Νέα Πάος (αρ. 296, χάρτης 9), Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (αρ. 299, χάρτης 9), Χάνι του Καλαθά (αρ. 303, χάρτης 9).

Στον 5^ο αι. π.Χ. ο οικιστικός πυρήνας των πόλεων έχει ήδη διαμορφωθεί. Τα ΥΚΛ και ΕΛΛ χρόνια εκπροσωπούνται με το μεγαλύτερο αριθμό θέσεων από όλες τις άλλες χρονικές περιόδους. Αυτό, όπως επισημαίνει ο Γ. Α. Πίκουλας, μπορεί να συσχετισθεί με το γεγονός ότι οι Αρκάδες εισέρχονται στο πολιτικό προσκήνιο ως μεγάλη δύναμη³³⁴. Οι πόλεις συνοικίστηκαν σε θέσεις φυσικά οχυρές³³⁵, όπως σε υψώματα, ή σε υψίπεδα οροπεδίων, παρουσιάζοντας τις δικές τους χωροταξικές ιδιαιτερότητες, με μόνη διαφορά την πόλη του Κλείτορος, η οποία ιδρύεται σε περικλειστή κοιλάδα. Τα τείχη τους περιβάλλουν τον αστικό χώρο παρέχοντας ασφάλεια όχι μόνον στα ιερά και τα δημόσια κτήρια, αλλά και στους κατοίκους σε περίπτωση πολιορκίας. Η αγορά αποτελεί το ζωτικό πυρήνα της ζωής και της δράσης των κατοίκων. Πρόκειται για ειδικό χώρο με κτίσματα που αναπτύσσονται γύρω από μία πλατεία, μέσα στον οικιστικό πυρήνα της πόλης. Στην αγορά βρίσκονται τα δημόσια κτήρια, η στοά, το βουλευτήριο και τα ιερά και ο χώρος των εμπορικών συναλλαγών. Επίσης το θέατρο αποτελούσε το κέντρο της πολιτικής, θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής της πόλης. Στους ΚΛ και ΕΛΛ χρόνους στην Επαρχία Καλαβρύτων αναπτύσσονται πόλεις και κόμμες, οι οποίες αναφέρονται στις γραπτές πηγές και των οποίων η ύπαρξη πιστοποιείται από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Αναμφίβολα διαδραματίζουν σπουδαίο ρόλο στην περιοχή. Η διάταξη καθώς και η

³³⁴. Βλ. ΝΜΧ, 231.

³³⁵. Οι κλασικές πόλεις καταλαμβάνουν ψηλές και δυσπρόσιτες θέσεις. Στην Αιτωλία χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της Νέας Πλευρώνος, της Πυλλήνης και της Αιτωλικής Χαλκίδος. Για το θέμα πρβλ. Πορτελάνος, τόμ. Α', 293.

κατανομή των οικισμών στο χώρο του Καλαβρυτινού πεδίου φαίνεται ότι δεν είναι τυχαία, αλλά ακολουθεί ορισμένους κανόνες, οι οποίοι ασφαλώς υπαγορεύονται όχι μόνον από τη μορφολογία του εδάφους, αλλά και από τις πηγές πλούτου, τις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες.

Θέσεις με ευρήματα των Ελληνιστικών (ΕΛΛ) χρόνων (πίν. 5), οι οποίες ανιχνεύονται σε αντίστοιχες θέσεις της Κλασικής εποχής, είναι οι εξής πενήντα δύο (52): Γεωργάμ(η) Λίμνη (αρ. 26, χάρτης 6), Λάκκες, ή Ποτάμι (αρ. 28, χάρτης 6), Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά (αρ. 31, χάρτης 6), Λίμνα (αρ. 39, χάρτης 7), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6), Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή (αρ. 65, χάρτης 6), Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6), Μπίρσοβο, ή Πρίμισι, ή Άγιος Ιωάννης (αρ. 86, χάρτης 6), Ακλαδούρες (αρ. 96, χάρτης 8), Χαρακτινού (αρ. 105, χάρτης 8), Παναγιά Κάτω Λουσών (αρ. 106, χάρτης 8), (Μέσα στο χωριό) (αρ. 109, χάρτης 8), Κολώνες, ή Στάδιο (αρ. 112, χάρτης 8), Βορούς (αρ. 120, χάρτης 8), Λόφος του Αγιο-Θανάση (αρ. 137, χάρτης 6), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8), Κεράσοβα (αρ. 146, χάρτης 8), Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού) (αρ. 162, χάρτης 8), Κιάφα (αρ. 163, χάρτης 8), Κοίτη ποταμού Καρνέσιου (αρ. 167, χάρτης 8), Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (αρ. 169, χάρτης 8), Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8), Άγιος Πέτρος (αρ. 175, χάρτης 8), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (αρ. 183, χάρτης 8), Ελουκός (αρ. 241, χάρτης 9), Πόρτες, ή Γαλαρία (αρ. 243, χάρτης 9), Βασιλική (αρ. 245, χάρτης 9), Κρεμμυδόγιαννη (αρ. 246, χάρτης 9), Σφακιερό (αρ. 247, χάρτης 9), Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (αρ. 248, χάρτης 9), Μαγαζιά (αρ. 249, χάρτης 9), Λόφος Μπαρμπανίτσα (αρ. 250, χάρτης 9), Άγιος Ιωάννης (αρ. 251, χάρτης 9), Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9), (Μέσα στο χωριό) Κάτω Τριποτάμων (αρ. 253, χάρτης 9), Βρύση του Κατριβά (αρ. 254, χάρτης 9), Αγραπιδιά Ελένης (αρ. 255, χάρτης 9), Σχολικό Συγκρότημα (αρ. 258, χάρτης 9), Παλιομάγγανο (αρ. 259, χάρτης 9), Εβραϊκή Λάκκα (αρ. 260, χάρτης 9), Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (αρ. 261, χάρτης 9), Κάτω από τη γέφυρα (αρ. 263, χάρτης 9), Πλάτανος του Πανσανία, ή Κεφαλόβρυσο (αρ. 271, χάρτης 9), Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι (αρ. 288, χάρτης 9), Δυτικές υπώρειες Προφήτη Ηλία, ή Δεξαμενή (αρ. 289, χάρτης 9), Διάσελο (αρ. 291, χάρτης 9), Χείμαρρος Αντίτσαινας (αρ. 294, χάρτης 9), Άρτυμα (αρ. 295, χάρτης 9), Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (αρ. 299, χάρτης 9) και Χάνι του Καλαθά (αρ. 303, χάρτης 9).

Επίσης είκοσι πέντε (25) θέσεις που ανάγονται στους ΕΛΛ χρόνους, οι οποίες όμως δεν ανιχνεύονται σε προγενέστερη κατοίκηση (πίν. 5), είναι οι εξής: Κλοκός (αρ. 40, χάρτης 6), Κάστρο, ή Σκυλόλακκα (αρ. 55, χάρτης 6), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6), Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6), (Μέσα στο χωριό) (αρ. 81, χάρτης 7), Καραμεσιναίικα (αρ. 92, χάρτης 7),

Παναγιά (αρ. 102, χάρτης 8), Διάσελο (αρ. 104, χάρτης 9), Φούρνοι (αρ. 107, χάρτης 8), Βετελίνο, ή Βετελίνος (αρ. 108, χάρτης 8), Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι (αρ. 110, χάρτης 8), Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος (αρ. 119, χάρτης 8), Λόφος Τσουκά (αρ. 121, χάρτης 8), Πύργος (αρ. 144, χάρτης 8), Άγιος Ιωάννης (αρ. 145, χάρτης 8), (Μέσα στο χωριό) (αρ. 154, χάρτης 8), Κοτρώνες, ή Πλάτανος (αρ. 158, χάρτης 8), Στα Μνήματα (αρ. 168, χάρτης 8), Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς (αρ. 177, χάρτης 8), Καρποτένι (αρ. 180, χάρτης 8), Ελληνικό (αρ. 257, χάρτης 9), Βορός (αρ. 282, χάρτης 8), Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα (αρ. 283, χάρτης 8), Κουκούλες (αρ. 304, χάρτης 9), Παλιοκατούνα (αρ. 307, χάρτης 8) (πίν. 5).

Σημειώνεται ότι, όπως προκύπτει από την καταγραφή των θέσεων στους χάρτες 6 (Φύλλο ΑΙΓΙΟΝ), 7 (Φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ), 8 (Φύλλο ΔΑΦΝΗ), 9 (Φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ) και 10 (Φύλλο ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ), είναι ορατός ο πυρήνας των μεγάλων οικισμών που συγκροτούν τις πόλεις, ενώ μερικές θέσεις ανήκουν σε μικρότερες εγκαταστάσεις, οι οποίες βρίσκονται εκτός του άστεως. Τα ευρήματα που επισημάνθηκαν και αφορούν σε οικισμούς ή κώμες, παρόλο που είναι λιγοστά, μαρτυρούν ότι ήταν συγκροτημένοι οικισμοί ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ., όπως π.χ. ο οικισμός της κώμης Νάσοι, που εντοπίστηκε στη θέση Γλανιτσα (αρ. 319, χάρτης 8) και στα Β αυτής. Η ανασκαφική έρευνα θα συμβάλει στην κατανόηση του συνοικισμού όχι μόνον της προαναφερόμενης κώμης, αλλά και των άλλων οικισμών που εντοπίστηκαν.

Στην ΕΛΛ εποχή παρατηρούμε ότι οι θέσεις που εντοπίζονται στο Καλαβρυτινό πεδίο είναι πάρα πολλές, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εγκαταστάσεις καταλαμβάνουν και τη χώρα των πόλεων. Με την επέκταση των εγκαταστάσεων το τοπίο της περιοχής πρέπει να γνώρισε σημαντικές μεταβολές. Σε ορισμένες θέσεις που η ανθρώπινη δραστηριότητα υπήρξε έντονη, το δάσος θα πρέπει να αποψιλώθηκε με σκοπό τη δημιουργία νέων χωραφιών για την κτηνοτροφία και την υλοτομία. Ο εντοπισμός των θέσεων σε καλλιεργήσιμες γαίες, πλησίον των διοικητικών κέντρων, μαρτυρεί ότι αυτές χρησιμοποιήθηκαν για την καλλιέργεια των οσπρίων και των σιτηρών, βασικών στοιχείων της ανθρώπινης διατροφής. Κοντά στους οικισμούς θα καλλιεργούνταν και αμπέλια, την ύπαρξη των οποίων γνωρίζουμε από την εύρεση ληνού και υποληνίου στην περιοχή του Κλείτορος, στη θέση Άγιος Πέτρος³³⁶ (αρ. 175, χάρτης 8) και στη θέση Φούρνοι (αρ. 107, χάρτης 8) των Λουσών³³⁷. Στην Ψωφίδα δεν αποκλείεται οι κάτοικοι, λόγω έλλειψης καλλιεργήσιμων γαιών και σε εδάφη με μεγάλη κλίση, να είχαν προβεί στην κατασκευή ανδίων, αυξάνοντας έτσι την καλλιεργήσιμη έκταση. Επιπλέον, η μεγάλη δραστηριοποίηση πιθανόν να οφείλεται και στην ύπαρξη του οδικού δικτύου, μέσω του οποίου επιτυγχανόταν η διακίνηση των προϊόντων, γεωργικών και κτηνοτροφικών σε μικρή κλίμακα στην αρχή προς τις όμορες πόλεις και προς τις μεγάλες αγορές αργότερα, όπου και το ευρύ καταναλωτικό κέντρο.

³³⁶. Πετριτάκη 2005, 356.

³³⁷. Από την ανασκαφή προέκυψε ότι εδώ γινόταν και παραγωγή κρασιού. Πρβλ. Μητσοπούλου-Leon 2007, 39–50, πίν. 9–18.

Στη **Ρωμαϊκή (ΡΩΜ)** εποχή (πίν. 5) ανήκουν σαράντα οκτώ (48) θέσεις: Γαρού Ράχη (αρ. 25, χάρτης 6), Λάκκες, ή Ποτάμι (αρ. 28, χάρτης 6), Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά (αρ. 31, χάρτης 6), Οικισμός Μουρίκι (αρ. 38, χάρτης 7), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6), Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή (αρ. 65, χάρτης 6), Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), Καλάβρυτα (αρ. 71, χάρτης 6), Άγιος Κωνσταντίνος (αρ. 75, χάρτης 6), Διάσελο (αρ. 104, χάρτης 9), Παναγιά (αρ. 106, χάρτης 8), Φούρνοι (αρ. 107, χάρτης 8), Βετελίνο, ή Βετελίνος (αρ. 108, χάρτης 8), Κολώνες, ή Στάδιο (αρ. 112, χάρτης 8), Βορούς (αρ. 120, χάρτης 8), Λόφος Τσούκα (αρ. 121, χάρτης 8), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών (αρ. 140, χάρτης 8), (Μέσα στο χωριό) (αρ. 154, χάρτης 8), Κοτρώνες, ή Πλάτανος (αρ. 158, χάρτης 8), Λυκουριώτισσα, ή Λυγουριώτισσα (αρ. 159, χάρτης 8), Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού) (αρ. 162, χάρτης 8), Κοίτη ποταμού Καρνέσιου (αρ. 167, χάρτης 8), Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (αρ. 169, χάρτης 8), Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8), Άγιος Πέτρος (αρ. 175, χάρτης 8), Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς (αρ. 177, χάρτης 8), Ρηγαίικο χωράφι (αρ. 179, χάρτης 8), Καρποτένι (αρ. 180, χάρτης 8), Παλάτι, ή Καταρράχη (αρ. 181, χάρτης 8), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (αρ. 183, χάρτης 8), Κόντρα (αρ. 184, χάρτης 8), Γρασιδί του Παλιόνταρα (αρ. 190, χάρτης 8), Κάτω Νίστα (αρ. 206, χάρτης 8), Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (αρ. 248, χάρτης 9), Μαγαζιά (αρ. 249, χάρτης 9), Άγιος Ιωάννης (αρ. 251, χάρτης 9), Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9), (Μέσα στο χωριό) (αρ. 253, χάρτης 9], Αγραπιδιά Ελένης (αρ. 255, χάρτης 9), Σχολικό Συγκρότημα (αρ. 258, χάρτης 9), Παλιομάγγανο (αρ. 259, χάρτης 9), Εβραϊκή Λάκκα (αρ. 260, χάρτης 9), Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (αρ. 261, χάρτης 9), Παλιοφυτειές (αρ. 268, χάρτης 9), Άρτυμα (αρ. 295, χάρτης 9), Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (αρ. 299, χάρτης 9), Χάνι του Καλαθά (αρ. 303, χάρτης 9), οι οποίες όμως ανιχνεύονται σε θέσεις των ΚΑ, ή ΕΛΛ χρόνων.

Επίσης στη **Ρωμαϊκή (ΡΩΜ)** εποχή ανήκουν και τριάντα δύο (32) θέσεις, οι οποίες εντοπίζονται χωρίς προηγούμενη ένδειξη κατοίκησης: Πλαγιά, ή Λάκκα (αρ. 2, χάρτης 6), Βελίνο, ή Βελινός (αρ. 3, χάρτης 6), Άι-Γιάννης, ή Αδιάκοπος (αρ. 5, χάρτης 6), Παλιομονάστηρο (αρ. 23, χάρτης 6), Επτά Πηγάδια (αρ. 46, χάρτης 6), (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας) (αρ. 56, χάρτης 6), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6), Καμάρες, ή Βύθισμα (αρ. 70, χάρτης 6), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου (αρ. 74, χάρτης 6), Τουρκομνήματα (αρ. 79, χάρτης 7), Εκκλησία Αγίου Νικολάου (αρ. 85, χάρτης 7), Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό (αρ. 88, χάρτης 6), Μονή Αγίας Λαύρας (αρ. 89, χάρτης 6), Σκάλα (αρ. 125, χάρτης 8), Άγιος Ιωάννης Γλάστρας (αρ. 147, χάρτης 8), Άγιος Ιωάννης οικισμού Καλλιθέας Κλειτορίας (αρ. 151, χάρτης 8), Στο δημόσιο δρόμο (αρ. 164, χάρτης 8), Άγιοι Ταξιάρχες (αρ. 171, χάρτης 8), Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού) (αρ. 176, χάρτης 8), Πάνω Βίλα (αρ. 199, χάρτης 8), Άγιος Νικόλαος (αρ. 200, χάρτης 8), Μονή Αγίου

Αθανασίου (αρ. 204, χάρτης 8), Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες (αρ. 210, χάρτης 8), Κόστρες (αρ. 216, χάρτης 8), Καλύβια (αρ. 218, χάρτης 8), Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια (αρ. 221, χάρτης 8), Βιλιβίνα (αρ. 222, χάρτης 9), Αλυσσό (αρ. 223, χάρτης 9), Λόφος Αγίου Γεωργίου (αρ. 269, χάρτης 9), Λόφος Βίτσι (αρ. 272, χάρτης 9), Φραγκοκκλήσι (αρ. 309, χάρτης 8) και Τσάρκος (αρ. 313, χάρτης 8).

Ο σημαντικός αριθμός των θέσεων της ΡΩΜ εποχής φανερώνει ότι οι πόλεις των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων του Καλαβρυτινού χώρου φαίνεται να επιβιώνουν, αλλά συρρικνωμένες ως κόμμες, για τις οποίες δεν γνωρίζουμε εάν λειτουργούν αυτόνομα, ή είναι εξαρτημένες από κάποιο μεγάλο κέντρο. Εξάιρεση αποτελεί η πόλη της Κύναιθας, η οποία ευνοήθηκε από τον αυτοκράτορα Αδριανό, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausανία³³⁸. Η ύπαιθρος χώρα δεν φαίνεται να ερημώθηκε, αλλά απεναντίας πρέπει να αναδιοργανώθηκε. Οι Ρωμαίοι θα προέβησαν στη συστηματική εκμετάλλευση των καλλιεργήσιμων γαιών, πιθανόν μέσω ενός διοικητικού συστήματος και αγροτικών συγκροτημάτων διάσπαρτων στην ύπαιθρο³³⁹. Στην περιοχή που εξετάζεται εντοπίστηκαν στοιχεία, τα οποία, λόγω της θέσεώς τους στο χώρο, θεωρούμε ότι σε αρκετές περιοχές, παρά την πυκνότητά τους, δεν συγκροτούν οικισμούς, αλλά αγροκίες που βρίσκονται πλησίον οδικών αξόνων, όπως π.χ. στις θέσεις Στο δημόσιο δρόμο (αρ. 164, χάρτης 8), Κάτω Νίστα (αρ. 206, χάρτης 8) και Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια (αρ. 221, χάρτης 8). Την εποχή αυτή, οι κάτοικοι των αγροτικών εγκαταστάσεων θα ασχολούνταν όχι μόνο με τη γεωργική καλλιέργεια, αλλά και με την επεξεργασία των προϊόντων που θα είχαν στη διάθεσή τους, ώστε πρέπει να τις θεωρήσουμε «αυτόνομες οικονομικά μονάδες». Στη δραστηριοποίηση των μονάδων αυτών συμβάλλουν οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της Αυτοκρατορικής εποχής, που είναι ομαλές και επιτρέπουν έτσι την κατοίκηση χωρίς οχύρωση. Λόγω του υψομέτρου, όπως και στις προηγούμενες εποχές, είναι αυτονόητο ότι εκτρέφονταν ζώα, όχι μόνον για το κρέας τους, αλλά και για τα παράγωγά τους, όπως π.χ. το μαλλί που είναι η πρώτη ύλη για τα υφάσματα, ή το δέρμα³⁴⁰.

Στην Υστερορωμαϊκή (ΥΡΩΜ) περίοδο ανήκουν εννέα (9), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή (αρ. 65, χάρτης 6), Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6), Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (αρ. 169, χάρτης 8), Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8), Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) (αρ. 183, χάρτης 8), Πάνω Βίλα (αρ. 199, χάρτης 8), Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9), (Μέσα

³³⁸. Πaus. VIII 19, 1–3.

³³⁹. Κατά τον Ph. Leveau, η έννοια του territorium στη ρωμαϊκή παράδοση είναι διαφορετική και δεν ανταποκρίνεται στα όρια μίας «πολιτικής οντότητας» (πρβλ. Leveau, 459–471). Για παράδειγμα τα όρια της αποικίας των Πατρών δεν έχουν καμμία σχέση με εκείνα της πόλης της ΕΛΛ περιόδου. Είναι ευρύτερα και εκτείνονται στη δυτική Αχαΐα, στη νότια Αιτωλία και στη δυτική Λοκρίδα (πρβλ. Kahrstedt, 549–561).

³⁴⁰. Η παρουσία των αγροικιών, κατά την άποψη του Ph. Leveau, δηλώνει ότι οι μικροκαλλιεργητές της υπαίθρου συνεχίζουν να υφίστανται (πρβλ. Leveau, 471).

στο χωριό) (**αρ. 253, χάρτης 9**), που εντοπίζονται σε ίχνη της προηγούμενης περιόδου, και τέσσερες (4) θέσεις, Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα (**αρ. 41, χάρτης 6**), Ξυδιά (**αρ. 77, χάρτης 6**), Πύργος (**αρ. 129, χάρτης 8**), (Χώρος Αθλητικού Κέντρου) (**αρ. 297, χάρτης 9**), στις οποίες δεν εντοπίστηκαν ίχνη προγενέστερης εγκατάστασης (**πίν. 5**).

Στην **ΥΡΩΜ** περίοδο παρατηρούμε μείωση της ανθρώπινης δραστηριότητας, γεγονός που φανερώνει πληθυσμιακή συρρίκνωση στην περιοχή μελέτης. Άλλωστε, είναι η εποχή κατά την οποία καταρρέει η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και μαζί και ο διοικητικός της μηχανισμός. Οι ρωμαϊκές αγροικίες πρέπει να χάνουν τη δύναμή τους και να ερημώνονται. Δεν αποκλείεται να επανέρχεται το παραδοσιακό αγροκτηνοτροφικό οικονομικό σύστημα, το οποίο ίσως να επικεντρώνεται σε μικρής έκτασης εγκαταστάσεις και να είναι λίγοι οι άνθρωποι που κατοικούν την περιοχή. Η εύρεση στον Κλείτορα τρίστηλου ελληνόγλωσσου αποσπάσματος του Διοκλητιανού Προστάγματος, που χρονολογείται το 301 μ.Χ. και αναφέρεται στις τιμές διατίμησης του μούστου και του κρασιού, ενισχύει την άποψη μιας οργανωμένης εμπορικής δραστηριότητας στην περιοχή³⁴¹. Οι επιδρομές των Ερούλων κατά τον 3^ο αι. μ.Χ. δεν φαίνεται να έπληξαν την περιοχή, σε αντίθεση με τις επιδρομές των Γότθων του Αλάρικου, κατά το τέλος του 4^{ου} αι. μ.Χ., που άφησαν τα σημάδια τους, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών. Ο Αλάρικος μετά τη μάχη της Τεγέας μετακινήθηκε δυτικά προς τη Φολόη και τον Ερύμανθο, περιοχές στις οποίες σκόπευε να εγκατασταθεί μόνιμως³⁴². Προκάλεσε καταστροφές στην πόλη της Ψωφίδας, το ιερό της, τη χώρα της και την περιοχή του Κλείτορος³⁴³, όμως η επέλασή του ανακόπτεται³⁴⁴. Δεν γνωρίζουμε εάν τα παραπάνω ιστορικά γεγονότα ανέκοψαν την εξάπλωση της νέας θρησκείας και εάν οι δύο καταστρεπτικοί σεισμοί του τέλους του 4^{ου} αι. μ.Χ.³⁴⁵ και του 6^{ου} αι. μ.Χ.³⁴⁶ έπληξαν και σε τι έκταση την περιοχή. Ίσως η αιτία της κατάρρευσης να ήταν η διάλυση του Ρωμαϊκού κράτους, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν πόροι και όχι τόσο οι εισβολές και τα φυσικά φαινόμενα.

³⁴¹. Πετριτάκη 1996, 88.

³⁴². Βελισαρίου, 270. Ελευθερίου, 261–272.

³⁴³. Πετριτάκη 1996, 88.

³⁴⁴. Βλ. Ελευθερίου, 261–272, πίν. 63–64.

³⁴⁵. Για το σεισμό του 4^{ου} αι. μ.Χ. (360/365 μ.Χ.) στην Πελοπόννησο πρβλ. Ανγαμέα 1997, 43–44.

³⁴⁶. Τον 6^ο αι. μ.Χ. έλαβαν χώρα δύο ισχυροί σεισμοί στα 522 και 550/555 αντίστοιχα και καταστράφηκαν αρκετές παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Για το θέμα βλ. Μουτζάλη 2002, 177.

ΠΟΛΕΙΣ–ΚΡΑΤΗ, ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ

Παρακάτω περιγράφονται αρχικά οι μεγάλοι οικισμοί, ακολουθώντας τη σειρά από Β προς Ν και από Α προς Δ, και στη συνέχεια οι μικρότεροι με την ίδια σειρά.

ΝΩΝΑΚΡΙΣ

Η Νώνακρις³⁴⁷ ήταν αρκαδική πολίχνη, η οποία, σύμφωνα με τη μυθολογία, έλαβε το όνομά της από τη σύζυγο του Λυκάονα³⁴⁸. Κατά τον Ηρόδοτο³⁴⁹, ήταν ιερή πόλις των Αρκάδων, κοντά στην οποία υπήρχε ο βράχος της Στυγός με το κατειβόμενον ύδωρ³⁵⁰. Πρώτη αναφορά της πόλης γίνεται στα κλασικά χρόνια, όταν ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης είχε προσπαθήσει να φέρει στο ιερόν πόλισμα, Νώνακρη³⁵¹, τους ηγεμόνες των αρκαδικών πόλεων, προκειμένου να εξασφαλίσει τον όρκο ότι θα τον βοηθούσαν εναντίον των συμπολιτών του, Σπαρτιατών³⁵².

Οι περιηγητές E. Curtius³⁵³ και J. G. Frazer³⁵⁴ τοποθετούσαν αόριστα τον οικισμό σε κάποια από τα χωριά, τα λεγόμενα Κλουκινοχώρια³⁵⁵. Ο W. M. Leake ταυτίζει το μικρό λόφο της Παναγίας στο Μεσορρούγι με την αρχαία πόλη, υποστηρίζοντας ότι είναι ο πλέον κατάλληλος³⁵⁶. Μάλιστα, αναφέρει ότι κατά την περιοδεία του στην περιοχή είδε στα χέρια χωρικού «μικρό μαρμάρινο αγαλματίδιο», το οποίο είχε βρει στην όχθη του ποταμού³⁵⁷.

Ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε τα ερείπια της αρχαίας πόλης στη θέση Λόφος του Αγιο-Θανάση (**αρ. 137, χάρτης 6**)³⁵⁸, ο οποίος βρίσκεται επάνω στο δρόμο που οδηγεί στο χωριό Σόλος και πριν από αυτό. Ο λόφος οφείλει το όνομά του στο ομώνυμο ναΰδριο που βρίσκεται στην κορυφή του (**εικ. 261**). Πρόκειται για μια μακρόστενη ράχη, απόληξη του Χελμού, η οποία στα Α διαρρέεται από τον Κράθι ποταμό και στα Δ από το Στύγιο, που αμφότεροι συμβάλουν κάτω από την απόληξη του λόφου³⁵⁹. Κατά το Γ. Α. Πίκουλα, ο οικισμός καταλάμβανε τη ράχη και συγκεκριμένα τις Δ/ΝΔ πλαγιές του, τα Λυκιάνικα³⁶⁰. Κοντά στο

³⁴⁷. RE XVII(1936)860, s.v. *Nonakris* [Meyer].

³⁴⁸. Πaus. VIII 17, 6. Σύμφωνα με τη μυθολογία ο Εύανδρος, γιος του Ερμή και μίας Νύμφης, ίδρυσε στις όχθες του Τίβερη Ποταμού αποικία, την οποία ο Αινείας περιέλαβε στη νέα πόλη, τη Ρώμη (βλ. Bérard, 441, 496. Πετρόπουλος 2008, 8–14.

³⁴⁹. Ηροδ. VI 74.

³⁵⁰. Clark, 373–382. Σιμώνη, 61–66.

³⁵¹. Στην περιοχή της Γορτυνίας υπάρχει επίσης οικισμός με το όνομα Νώνακρις. Για το θέμα πρβλ. Πίκουλας 1986, 314 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 220. Επίσης Jost 1985, 216.

³⁵². Πίκουλας 1986, 314 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 220. Επίσης πρβλ. Παπαχατζής 1980, 240–241, υποσ. 6.

³⁵³. Curtius, I 196.

³⁵⁴. Frazer, IV 249.

³⁵⁵. Στα νεότερα χρόνια τα χωριά Περιστερά, Μεσορρούγι, Σόλος, Αγία Βαρβάρα, Ζαρούχλα, Αγρίδιον, αποτελούσαν τον Δήμο Νώνακριδος, ο οποίος ονομαζόταν και Κλουκίνοι, τα δε χωριά Κλουκινοχώρια (Κορύλλος, 152–153).

³⁵⁶. Leake, III 169–170.

³⁵⁷. Leake, III 169–170.

³⁵⁸. Πίκουλας 1986, 313–318, πίν. 25–26.

³⁵⁹. Στο χάρτη της ΓΥΣ ο Στύγιος αναφέρεται ως Κράθις. Ο ποταμός στα Α ονομάζεται Ρέμα της Ζαρούχλας και μετά την ένωσή του με το Στύγιο, έχει το όνομα Κράθις.

³⁶⁰. Πίκουλας 1986, 316. ΑΡΚΑΔΙΑ, 218–226.

ομώνυμο εξωκλήσι εντόπισε γωνία κτηρίου και στις παρειές του δρόμου που οδηγεί στο λόφο ογκόλιθους με αδρή επεξεργασία, οι οποίοι, κατά την άποψή του, θα μπορούσαν να ανήκουν σε οχύρωση³⁶¹. Ο λόφος είναι κατάλληλος για την εγκατάσταση οικισμού, όπως και η πλαγιά του προς τα Λυκιάνικα, ενώ τα ποτάμια, εκτός από τη φυσική οχύρωση, ή την άμυνα που προσφέρουν, εξασφαλίζουν και το νερό, στοιχείο απαραίτητο για την ύδρευση και άρδευση ενός οικισμού. Ο Γ. Α. Πίκουλας πιστεύει ότι η άρδευση των αγρών πρέπει να γινόταν και από τις πηγές Λεύκα και Δραγάτα³⁶². Γύρω από το λόφο υπάρχουν καλλιεργήσιμες γαίες, οι οποίες είναι αρδεύσιμες και σήμερα καλλιεργούνται όσπρια και σιτηρά. Η περιοχή είναι κατάλληλη για την κτηνοτροφία και τα δάση ιδανικά για κυνήγι και υλοτομία (εικ. 262)³⁶³.

Στην περικλειστη κοιλάδα ο λόφος του Αγιο-Θανάση, ευρισκόμενος σε προσφυή θέση, ελέγχει όχι μόνον τις καλλιεργήσιμες γαίες, αλλά και το οδικό δίκτυο που διέρχεται από εδώ. Στα ΝΔ είναι ορατός ο Χελμός απ' όπου, μέσω του οροπεδίου του Ξερόκαμπου, διερχόταν διάνοιξη που οδηγούσε στην Κύναιθα και τους Λουσούς. Στα Δ ένας άλλος δρόμος οδηγούσε στις Αιγές και την Αιγείρα, σημαντικές πόλεις της αρχαίας Αιγιαλείας, ενώ στα Α υπήρχε δρόμος, ο οποίος διαμέσου του Διασέλου του Αγιο-Νικόλα έφθανε στη Φενεό³⁶⁴.

Η κεραμική που περισυνελέγη από το Γ. Α. Πίκουλα χρονολογείται στα ΠΕ³⁶⁵, ΑΡΧ και ΚΛ χρόνια και πρόκειται κυρίως για μαγειρικά σκεύη³⁶⁶. Πιστεύει ότι το αναφερόμενο από τον W. M. Leake ειδώλιο πρέπει να κατέληξε στο ποτάμι, παρασυρμένο από τις βροχές από το λόφο του Αγιο-Θανάση³⁶⁷.

Από την περιγραφή του περιηγητή του 2^{ου} αι. μ.Χ.³⁶⁸ προκύπτει ότι η Νώνακρη ήταν πόλη ανεξάρτητη και το μεγαλύτερο μέρος των Αροανίων (Χελμού) ανήκε στη χώρα του Φενεού. Δεν γνωρίζουμε, όμως, επακριβώς τη χρονική περίοδο που βρισκόταν υπό τη Φενεό. Ο Ηρόδοτος την αναφέρει «πόλιν»³⁶⁹. Όμως, όπως έχει επισημάνει ο Γ. Α. Πίκουλας, είναι «απίθανο η Νώνακρη να έμεινε αυτόνομη, αφού μεγάλες πόλεις, όπως οι Λουσοί, ο Φενεός και ο Κλείτωρ θα ήθελαν να έχουν υπό την επιρροή τους την ιερή πόλη των Αρκάδων»³⁷⁰.

Η χώρα της Νώνακριδος καταλάμβανε όλη την περικλειστη κοιλάδα, η οποία είναι φύσει οχυρή μέχρι τη θέση Καμαρόβρυση. Τα κατάλοιπα οικισμού που ερευνήθηκαν από την Ερωφίλη-Ιριδα Κόλια στη θέση Έρημο Χωριό, η οποία βρίσκεται μεταξύ του χωριού Κάτω

³⁶¹. Πίκουλας 1986, 316. ΑΡΚΑΔΙΑ, 222.

³⁶². Πίκουλας 1986, 317. ΑΡΚΑΔΙΑ, 223.

³⁶³. Για τη Νώνακρη βλ. επίσης Jost 1985, 36–37.

³⁶⁴. Πίκουλας 1986, 317. ΑΡΚΑΔΙΑ, 223.

³⁶⁵. Ο Πίκουλας χρονολογεί τα χονδροειδή όστρακα με μεγάλη επιφύλαξη στα ΠΕ χρόνια. Παρόλα αυτά, ο λόφος του Αγιο-Θανάση είναι κατάλληλος για οικιστική εγκατάσταση της εποχής του Χαλκού.

³⁶⁶. Πίκουλας 1986, 316. ΑΡΚΑΔΙΑ, 222.

³⁶⁷. Πίκουλας 1986, 317, υποσ. 2. ΑΡΚΑΔΙΑ, 223.

³⁶⁸. Πaus. VIII 17, 6.

³⁶⁹. Ηροδ. VI 74, 2. Nielsen 2004, 523, s.v. *Nonakris*.

³⁷⁰. Πίκουλας 1986, 314. ΑΡΚΑΔΙΑ, 220.

Ποταμιά³⁷¹ και Καλαμιάς³⁷² της Αιγιαλείας³⁷³, λόγω της θέσεώς του, δεν πρέπει να ανήκει στη χώρα της Νωνάκριδος αλλά στη χώρα της Βούρας, σημαντικής πόλης της ανατολικής Αιγιαλείας. Δεν αποκλείεται ο οικισμός να φιλοξενούσε και κάποια οχυρωματική εγκατάσταση, η οποία αν και δεν έχει προς το παρόν εντοπιστεί από τη συνάδελφο, θα επείχε και θέση οχυρού, αφού βρίσκεται στη μεθόριο δύο επικρατειών, ή κάποιο ιερό ορίων, το οποίο θα ενίσχυε, λόγω της θέσεώς του, τα όρια της χώρας της πόλης στην οποία ανήκε, δηλαδή της Βούρας³⁷⁴.

ΚΥΝΑΙΘΑ

Η Κύναιθα βρισκόταν στα Β της Αρκαδίας κοντά στα σύνορα με την Αχαΐα και απείχε 40 στάδια από τους Λουσούς, σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία³⁷⁵. Είναι η βορειότερη πόλη της Αρκαδίας και οφείλει το όνομά της στον Κύναιθο (Κύναιθος), γιο του Λυκάονος³⁷⁶, ενώ δεν αποκλείεται και η προελληνική προέλευση του ονόματος³⁷⁷. Το εθνικό της πόλης είναι Κυναιθεύς (Κυναιθείς)³⁷⁸ και Κυναιθαεύς³⁷⁹. Σε νομισματική έκδοση της πόλης, εποχής Καρακάλλα, το εθνικό είναι Κυναιθέων³⁸⁰. Το όνομα Κυναιθεύς συναντάται για πρώτη φορά σε επιγραφή των Δελφών, που χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., στην οποία αναφέρεται Μίκυλος Ίππατίου Κυναιθεύς και Αλέξιππος Δεινομένους Κυναιθεύς παῖδες χορευταί³⁸¹. Οι κάτοικοι ήταν Αρκάδες, οι οποίοι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυβίου, πολύ νωρίς απώλεσαν τους φυλετικούς δεσμούς τους με τους ομοεθνείς τους, εξαιτίας της βαρβαρότητας και της ανομίας τους, με αποτέλεσμα να γίνουν μισητοί και να παραμελήσουν την παιδεία και τη μουσική³⁸². Κάποτε οι αρκαδικές πόλεις δεν δέχθηκαν τους απεσταλμένους τους και, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυβίου, μόνον η Μαντίνεια τους δέχθηκε, η οποία μετά την αναχώρηση των πρεσβευτών προέβη σε «κάθαρση»³⁸³.

Η χώρα της Κύναιθας στα Β εκτεινόταν μέχρι τον όγκο του Σκεπαστού και του Προφήτη Ηλία, τα οποία θεωρούμε αρκαδικά βουνά και στο χάρτη της ΓΥΣ αναφέρονται ως

³⁷¹. Λεξικό 2001, 393, 3485.

³⁷². Λεξικό 2001, 168, 1305.

³⁷³. Κόλια – Νεστορίδου 1999–2001, 101–112.

³⁷⁴. Λίγες ημέρες πριν από την κατάθεση του κειμένου η συνάδελφος στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας με ενημέρωσε ότι εντόπισε μεγάλο κτήριο, το οποίο πιθανότατα να ανήκει σε ναό.

³⁷⁵. Πaus. VIII 19, 1 και V 22, 1.

³⁷⁶. Απολλ. III 8, 1. Στεφ. Βυζ. s.v. Κύναιθα.

³⁷⁷. Πιθανόν να προέρχεται από το ουσιαστικό κύων και την κατάληξη –αιθος, που παράγεται από την μετοχή αιθόμενος του ρήματος αἴθω και σημαίνει καίων, φλεγόμενος, φλογερός (πρβλ. Πανταζίδου, 24).

³⁷⁸. Πολ. IV 18, 9 και 19, 13.

³⁷⁹. Πaus. VIII 19, 1.

³⁸⁰. Πολ. IV 18, 8. Head, 447.

³⁸¹. RE XI (1922) 2480, s.v. *Kynaittha* [Pieske]. Μαγκλάρας 1976, 191–198.

³⁸². Πολ. IV 17, 11–12. Roy 1999, 325. Σύμφωνα με το Γ. Παπανδρέου, η απώλεια των δοξασιών τους πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι η περιοχή που κατοικούσαν, ευρισκόμενη στα σύνορα δύο μεγάλων γεωγραφικών επικρατειών, Αχαΐας και Αρκαδίας, μπορούσε εύκολα να προσβληθεί από επιδρομές (AZ, 68).

³⁸³. Πολ. IV 21, 8. Επίσης AZ, 68.

όρος Κερύνεια, ενώ στα Ν ο αυχένας του Αγίου Νικολάου (**αρ. 91, χάρτης 6**) πρέπει να θεωρηθεί το όριο μεταξύ Κύναιθας και Λουσών. Στα Α/ΒΑ έφθανε μέχρι το σημείο που διακόπτεται το βουνό, στα Δ μέχρι το βουνό Κοκορέτσα, από το οποίο χωριζόταν από την Αχαΐα, και στα ΝΔ μέχρι την περιοχή των σημερινών χωριών Κέρτεζη και Πριόλιθος.

Ο F. W. Walbank θεωρεί ότι η Κύναιθα εισήλθε στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το 241/240 π.Χ., περίοδο κατά την οποία οι Αχαιοί είχαν συμφιλιωθεί με τη φιλοαχαϊκή μερίδα των Κυναιθέων³⁸⁴ και δεν αποκλείει την άποψη να έγινε και ηλειακή το 244 π.Χ., όπως και η Ψωφίδα³⁸⁵. Η χωροθέτηση της πόλης στο όριο δύο εθνών καθιστά πολύ πιθανόν ένα μέρος του πληθυσμού να ανήκε σε «φιλοαχαϊκό στρατόπεδο». Αυτό επιβεβαιώνεται και από την επιγραφή που βρέθηκε στο Αίγιο, χαραγμένη σε μαρμάρινο βάθρο αγάλματος, την οποία είχαν αφιερώσει οι Κυναιθείς³⁸⁶. Το 205 π.Χ. οι Κυναιθείς αναφέρονται σε τιμητική επιγραφή της Μαγνησίας του Μαιάνδρου³⁸⁷, ενώ ο Στράβων μας παραδίδει ότι, επί των ημερών του, τα ερείπιά της ...ἢ οὐκέτ' εἰσίν, ἢ μόλις αὐτῶν ἴχνη φαίνεται καὶ σημεῖα³⁸⁸.

Στο παρελθόν διατυπώθηκαν πολλές απόψεις σχετικά με την ακριβή θέση της αρκαδικής αυτής πόλης³⁸⁹. Ο Μ. Πετρόπουλος προτείνει τρεις θέσεις για την τοποθέτηση της Κύναιθας. Η πρώτη είναι στη θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (**αρ. 29, χάρτης 6**) του Βρυσαρίου (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα), όπου έχει εντοπισθεί και ερευνηθεί νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΑ–ΙΙΙΓ περιόδου και η δεύτερη στη θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**) του Δροσάτου (παλ. τοπων. Άνω Γουμένιτσα), που βρίσκεται στην αριστερή/δυτική όχθη του Μανεσαϊκού ποταμού, ο οποίος αποτελεί τον κύριο ρου του ποταμού Σελινούντα και έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα όχι μόνον ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων, αλλά και προγενέστερων εποχών. Το γεγονός ότι οι δύο αυτές θέσεις, σύμφωνα με το Μ. Πετρόπουλο, βρίσκονται

³⁸⁴. Walbank 1967, 143. Grainger, 263–265, 268, 271.

³⁸⁵. Το γεγονός αυτό θα έλαβε χώρα την περίοδο 240/239 π.Χ., κατά την οποία οι Ηλείοι είχαν συνάψει συμμαχία με την Αχαΐα και την Αιτωλία (Walbank 1967, 143).

³⁸⁶. Duhn, 65. Η επιγραφή χρονολογείται πριν από το 220 π.Χ. (πρβλ. Rizakis 2008, 187).

³⁸⁷. RE XI(1922)2481, s.v. *Kynaiitha* [Pieske].

³⁸⁸. Στράβ. VIII 8, 2 = C 388.

³⁸⁹. Ο Κορύλλος αναφέρει ότι η σημερινή κομόπολη των Καλαβρύτων κατέχει τη θέση της αρχαίας πόλης (Κορύλλος, 126–127). Οι Γ. Παπανδρέου (ΚΕ, 154), Ευθ. Μαστροκόστας (Μαστροκόστας 1961–1962, 130–132) και Ν. Παπαχατζής (Παπαχατζής 1980, 246–247, υποσ. 2) τοποθετούν στο Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**) την ακρόπολη της Κύναιθας και στις δυτικές υπώρειές του την πόλη. Οι W. M. Leake (Leake, II 112), W. Gell (Gell, 131) και Ι. Ραγκαβής (Ραγκαβής, 673) εκφράζουν την άποψη ότι η θέση Κάστρο πιθανόν να είναι η Κύναιθα. Επιπλέον οι Ε. Dodwell (Dodwell, 447), W. M. Leake (Leake, II 112–113) και Ε. Ρ. Boblaye (Boblaye, 157) αναφέρουν ρητά ότι δεν εντόπισαν αρχαία κατάλοιπα και ο F. C. H. L. Rouqueville (Rouqueville 1820, 341–342) δηλώνει ότι το Κάστρο, φυσική οχυρή θέση, τους παραπλάνησε. Ο Ε. Meyer (Meyer, 108) σημειώνει ότι το Κάστρο δεν μπορεί να επέχει θέση ακρόπολης, γιατί είναι «πολύ ψηλά». Οι Μ. Rangabé, Chr. Th. Schwab (Schwab, 47) και L. Ross (Ross, 175) τοποθετούν την πόλη στα Δ της σημερινής κομόπολης των Καλαβρύτων, στη θέση Σάλμενα (**αρ. 73, χάρτης 6**). Μάλιστα ο Μ. Rangabé αναφέρει ότι στην άκρη της κοιλάδας είχε εντοπίσει τάφους και θεμέλια αρχαίου τείχους, στοιχείο που προκύπτει και από τους Ε. Dodwell (Dodwell, 447–448) και W. Gell (Gell, 131, 134). Μνεία των τάφων γίνεται και από τον L. Ross (Ross, 175). Οι W. Reichel και Α. Wilhelm (Reichel – Wilhelm 1901, 2, υποσ. 3), μετά από επιφανειακή έρευνα που πραγματοποίησαν, αναφέρουν ότι τα πενιχρά λείψανα στην προαναφερόμενη θέση πιθανόν να αφορούν σε κάποιο ιερό, ή σε μικρό οικισμό. Ο Γ. Παπανδρέου σημειώνει και αυτός τα πενιχρά λείψανα στη θέση Σάλμενα και μάλιστα ως «ίχνη αρχαίου ασήμαντου οικισμού» (ΚΕ, 26).

αμέσως μετά από τη χώρα των Πατρέων και των Φαραιέων και πριν από τους Λουσούς, τις καθιστά πιθανές για την ταύτιση της Κύναιθας με βάση και τον Πολύβιο ...πρὸς δὲ τούτοις Ἀχαιῶν ἀπολογιζομένων ὡς καταλάβοιντο μὲν τῆς Μεγαλοπολίτιδος Κλάριον, πορθήσαιεν δὲ δεξιόντες τὴν Πατρέων καὶ Φαραιέων χώραν, διαρπάσαιεν δὲ τὸ τῆς ἐν Λούσοις Ἀρτέμιδος ἱερόν, πολιορκήσαιεν δὲ Κλειτορίου³⁹⁰. Ὡς τρίτη θέση προτείνει την περιοχή του Πριολίθου, όχι τόσο για τα ευρήματα που κατά καιρούς ήλθαν στο φως, αλλά κυρίως για τη σπουδαιότητά της, αφού ελέγχει το δρόμο που οδηγεί στον Κλείτορα και την κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού και, επιπλέον, βρίσκεται στην ίδια απόσταση από τους Λουσούς³⁹¹. Σημειώνει επίσης ότι, εάν η Κύναιθα τοποθετηθεί στα Καλάβρυτα, ή στην περιοχή της Αγίας Λαύρας και εάν η απόσταση των 40 σταδίων που δίδει ο Πausanias είναι σωστή, τότε ο δρόμος Λουσών – Κύναιθας θα πρέπει να διέσχιζε το βουνό Βελιάς, το οποίο κατά τη διάρκεια του χειμώνα είναι απροσπέλαστο. Έτσι, αποκλείει τις θέσεις Αγία Λαύρα και Καλάβρυτα. Επιπλέον, αναφέρει ότι οι λιθόπλινθοι που είναι εντοιχισμένες στη δυτική πλευρά του Κάστρου της Ωριάς πρέπει να έχουν μεταφερθεί από αλλού³⁹².

Ὡστόσο οι θέσεις που προτείνει ο Μ. Πετρόπουλος δεν επιβεβαιώνονται από τα αρχαιολογικά δεδομένα και οι ως τώρα αρχαιολογικές σωστικές έρευνες, ως επί το πλείστον, πιστοποιούν ότι η θέση της αρχαίας Κύναιθας των ΚΛ/ΕΛΛ χρόνων βρισκόταν στο Κάστρο της Ωριάς και τις δυτικές υπώρειές του και κατά τα ΡΩΜ χρόνια στο μυχό της κοιλάδας των Καλαβρύτων στα Β της Μονής Αγίας Λαύρας, όπως θα δειχθεί παρακάτω.

Ο Γ. Α. Πίκουλας είναι ο πρώτος που πραγματοποιεί λεπτομερή επιφανειακή έρευνα σε όλο το οροπέδιο των Καλαβρύτων, βασιζόμενος όχι μόνον στις γραπτές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών, αλλά και στις εκθέσεις των περιηγητών του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Η παρουσίαση του πρωτογενούς υλικού του, η καταγραφή των πληροφοριών που περισυνέλεξε και τα συμπεράσματα της έρευνάς του αποτέλεσαν σημαντικό υπόβαθρο της εργασίας αυτής. Ο Γ. Α. Πίκουλας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Κύναιθα των ΠΡ και των ΕΛΛ χρόνων καταλαμβάνει το Κάστρο (**αρ. 54, χάρτης 6**) και τις δυτικές υπώρειές του, όπως εξάλλου επιβεβαιώνει η ανασκαφική σωστική έρευνα τμήματος οχυρωματικού περιβόλου στην ιδιοκτησία Χρ. Νάκου στη θέση Αγία Παρασκευή³⁹³ (**αρ. 65, χάρτης 6**), ενώ στη ΡΩΜ περίοδο την περιοχή δυτικά των Καλαβρύτων και συγκεκριμένα το μυχό της κοιλάδας, στις θέσεις Βροντό (**αρ. 88, χάρτης 6**) και Κυδωνιές³⁹⁴, ή Κυδωνιά³⁹⁵ στα Ν του Ερασίνου/Βουραϊκού

³⁹⁰. Πολ. IV 25, 4.

³⁹¹. Πετρόπουλος 1985, 65–66.

³⁹². Πετρόπουλος 1985, 65–66. Nielsen 2004, 516.

³⁹³. Βλ. παρακάτω, οικείο κεφάλαιο, οχύρωση.

³⁹⁴. Το τοπωνύμιο Κυδωνιές, ή Κυδωνιά αναφέρεται στην πηγή η οποία βρίσκεται στην αριστερή/δυτική όχθη του ρέματος, που κατέρχεται από τη Βελιά.

ποταμού³⁹⁶. Η άποψή του επιβεβαιώνεται, αφού δύο σημαντικά στοιχεία που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα, συνηγορούν στην τοποθέτηση της πόλης στο μυχό της κοιλάδας στα Δ της σημερινής κωμόπολης των Καλαβρύτων. Πρόκειται για την ύπαρξη πηγής, που φέρει το όνομα Λυσσόβρυση, ή Λυσσόνερο (**αρ. 88, χάρτης 6**), η οποία βρίσκεται απέναντι από τις κατασκηνώσεις της Αγίας Λαύρας, στη δεξιά/ανατολική όχθη του ρέματος που κατέρχεται από το όρος Βελιάς. Συγκεκριμένα, υπάρχουν δύο ρέματα που κατεβαίνουν, τα οποία στο νότιο άκρο του μυχού στο ομαλό έδαφος ενώνονται σε ένα, που διασχίζει την κοιλάδα και κατόπιν συμβάλει στον Ερασίνο/Βουραϊκό ποταμό. Το σημερινό όνομα της πηγής Λυσσόβρυση, ή Λυσσόνερο αντίστοιχου του αρχαίου «Άλυσσος», μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι εδώ πρέπει

³⁹⁵. Πίκουλας 1980–1981, 337–372 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 40–76. Ο Γ. Παπανδρέου προσπαθεί και αυτός να τοποθετήσει εδώ την Κύναιθα των ΡΩΜ χρόνων, αλλά την απορρίπτει λόγω της απουσίας των ορατών καταλοίπων και αναφέρει απλώς εί μη μόνον τάφοι λελαξευμένοι εν βράχω (ΑΖ, 69).

³⁹⁶. Ο Ερασίνο είναι το σημερινό Καλαβρυτινό ποτάμι, το οποίο φέρει το όνομα Βουραϊκός (ΚΕ, 11), που το πήρε από τη Βούρα, σημαντική πόλη της ανατολικής Αιγιάλειας, η οποία ανήκε στην παλαιά ιωνική και αχαϊκή Δωδεκάπολη (Ηροδ. Ι 145). Η πόλη της Βούρας δεν έχει ακόμη ταυτιστεί, αφού δεν έχει έλθει στο φως κάποιο επιγραφικό εύρημα. Πιθανόν ο Γ. Παπανδρέου να έδωσε στο ποτάμι το όνομα Βουραϊκός, αποδεχόμενος την άποψη ότι η Βούρα βρισκόταν στη θέση της σημερινής αρχαίας Κερύνειας. Για την πόλη της Κερύνειας βλ. Παπαχατζής 1980, 155–156. Δεκουλάκου 1994. Κόλια 2002–2005, 129–148. Κολια 2003 (υπό έκδοση). Επίσης, τα ερείπια στο Κάστρο του Διακοπτού ερμηνεύτηκαν ως ανήκοντα στην αρχαία Βούρα, χωρίς όμως να έχουμε επιγραφική μαρτυρία. Ο Ε. Meyer (Meyer, 127, 139) ταυτίζει τον Βουραϊκό με τον Λαδοπόταμο, άποψη που δέχεται και ο Ν. Κ. Μουτσόπουλος (Μουτσόπουλος, 9–11). Ο τελευταίος, βασιζόμενος στο W. M. Leake που αναφέρει ότι δεν υπάρχουν ερείπια σημαντικά, ώστε να μας οδηγήσουν στην ταύτιση της πόλης της Βούρας (Leake, II 409) και στο γεγονός ότι ο Πausanias αναφέρει πως η Βούρα βρίσκεται 70 στάδια Α του Αιγίου, συμπέρανε ότι το σημείο επαφής των δύο περιφερειών, Κερύνειας και Βούρας, βρίσκεται στο μέσον, μεταξύ του ποταμού Λαδοπόταμου και του Κερυνίτη. Ο R. Baladié ονομάζει Ερασίνο τον Λαδοπόταμο (Baladié, 82, 149). Ο Α. Δ. Ριζάκης υποστηρίζει ότι η ταύτιση του Βουραϊκού είτε με τον Λαδοπόταμο είτε με το Καλαβρυτινό (σημ. Βουραϊκός) είναι δύσκολη, γιατί και τα δύο ποτάμια διασχίζουν τη χώρα της Βούρας. (βλ. Ριζάκης 1995, 212). Ο Λαδοπόταμος, τον οποίον ο Κορύλλος ονομάζει Λάδων (Κορύλλος, 92), φαίνεται να είναι ο αρχαίος Βουραϊκός ποταμός, αφού ο Πausanias κατά την κάθοδό του από την πόλη της Βούρας ακολουθεί πορεία παράλληλη με εκείνη της κοίτης του ποταμού, δηλαδή του σημερινού Λαδοπόταμου (Πaus. VII 25, 10). Στην περιγραφή του περιηγητή δεν αναφέρεται η απόσταση και κάνει δύο φορές μνεία για το σπήλαιο του Ηρακλή (Πaus. VII 25, 10–11 και 26, 1. Κατσωνοπούλου – Soter 1993, 60–64), στοιχείο ότι το σπήλαιο ήταν κοντά στο Βουραϊκό ποτάμι. Οι Ε. Meyer και Ν. Κ. Μουτσόπουλος ταυτίζουν το σημερινό Καλαβρυτινό/Βουραϊκό ποτάμι με τον ποταμό Κερυνίτη, που πηγάζει από την Αρκαδία, σύμφωνα με το χωρίο του Πausanias ...ό Κερυνίτης ποταμός πεποιήκεν, δς έξ Αρκαδίας και όρους Κερυνείας ήέων... (Πaus. VII 25, 5). Ο αναφερόμενος ποταμός είναι ο Κερυνίτης που παραρρέει στα Δ την πόλη της Κερύνειας, όπως τον συνάντησε ο περιηγητής ερχόμενος από τα δυτικά. Μετά την Κερύνεια, ο Πausanias κατευθύνθηκε προς τη Βούρα, χωρίς να αναφέρει εάν ακολούθησε την ορεινή, ή την παραλιακή διαδρομή. Και στη μία περίπτωση και στην άλλη θα ανέφερε το όνομα του ποταμού, του ευρισκόμενου αμέσως μετά τη Κερύνεια προς τα Α. Επομένως, ο σημερινός Βουραϊκός (Καλαβρυτινό ποτάμι) πρέπει να είναι ο Ερασίνο, αφού υπάρχει και η μαρτυρία του Στράβωνος ...όει δέ και άλλος όμώνυμος έκ τής Αρκαδίας εις τόν κατά Βούραν αιγιαλόν (Στράβ. VIII 6 = C 371) και ο Λαδοπόταμος ο αρχαίος Βουραϊκός. Από αυτό συμπεραίνεται ότι, πιθανώς, η επικράτεια της Βούρας έφθανε δυτικότερα, έχοντας στην κατοχή της τμήμα της παραλιακής πεδιάδας. Άλλωστε, δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με την περιοχή και τι ακριβώς συνέβη μετά το σεισμό του 373/372 π.Χ. και την καταστροφή της Ελικής. Ο Α. Ριζάκης εγείρει το πρόβλημα σχετικά με την τοποθέτηση της αρχαίας Βούρας στο Κάστρο του Διακοπτού από τον Ε. Meyer (Meyer, 127, 139), υποθέτοντας ότι τα ορατά λείψανα είτε ανήκουν σε μία Βούρα μεταγενέστερη του σεισμού του 373/372 π.Χ., είτε ανήκουν στην παλαιά Βούρα που εξακολούθησε να υφίσταται και μετά από αυτόν. Υπογραμμίζει, όμως, ότι η περιγραφή της Βούρας από τον Πausanias αμέσως μετά την Κερύνεια καθιστά δύσκολα αποδεκτή την άποψη του Ε. Meyer, ο οποίος τοποθετεί την αρχαία Βούρα στο Κάστρο του Διακοπτού, παρόλο που σημειώνει ότι ίσως ο αρχαίος περιηγητής δεν επισκέφθηκε την αρχαία Βούρα, αλλά αρκέστηκε σε πληροφορίες που περισυνέλεξε. Ο Μ. Πετρόπουλος, σε χάρτη που επιμελήθηκε ο ίδιος, παρουσιάζει και αυτός το Λαδοπόταμο ως τον αρχαίο Βουραϊκό και τον σημερινό Βουραϊκό ως τον Ερασίνο (πρβλ. Πετρόπουλος 2005α, 143–160 και ειδικότερα 147). Σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες της συναδέλφου Ε.-Ι. Κόλια, το ρέμα της Μπουφούσιας ταυτίζεται με τον Κερυνίτη και ο Λαδοπόταμος με το Βουραϊκό, ενισχύοντας την άποψή μας. Για το θέμα πρβλ. Κόλια 2002 (υπό έκδοση). Κόλια 2002–2005, 129–148. Κόλια 2008, 42, 91. Κόλια 2009, 215–247.

να τοποθετηθεί η Κύναιθα των ΡΩΜ χρόνων, όπως αρχικά είχε υποστηρίξει ο Γ. Α. Πίκουλας. Επιπλέον, ένα δεύτερο στοιχείο είναι εκείνο της αρχαίας διάνοιξης, που έρχεται από τους Λουσούς και καταλήγει ακριβώς επάνω από την πηγή. Μεγάλο τμήμα του δρόμου είναι σήμερα ορατό μέσα στην πυκνή βλάστηση (**εικ. 217–218**). Δίπλα από την περιφραξη των κατασκηνώσεων της Μονής της Αγίας Λαύρας και στη ΝΑ γωνία αυτών, εντοπίζεται μέσα σε πρίνους ο δρόμος που οδηγεί στους Λουσούς. Αυτή η διάνοιξη ήταν σε χρήση ως ημιονική οδός μέχρι και τη δεκαετία του '60, ενώ σήμερα σπάνια χρησιμοποιείται από τους βοσκούς. Από τις κατασκηνώσεις ο δρόμος ανεβαίνει κατά μήκος των δυτικών υπωρειών του όρους Βελιάς, φθάνει στη θέση Μαυρόλακκα, κατόπιν στη θέση Καλύβες του Μπαμπουνάκη–Καλογερόλακκα–Διάσελο της Τρικοκιάς³⁹⁷ και καταλήγει στη θέση Καρσίσι. Στην τελευταία υπάρχει πηγή με αέναη ροή και μεγάλος πλάτανος. Μετά την πηγή στη θέση Καρσίσι, με κατεύθυνση Β–Ν οδηγεί, στην Πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια (**αρ. 116, χάρτης 8**) στον κάμπο των Λουσών και κατόπιν, με κατεύθυνση Β/ΒΑ–Ν/ΝΑ συναντά τη διάνοιξη που κατέρχεται από τον αυχένα του Αγίου Νικολάου Άνω Λουσών (**αρ. 91, χάρτης 6**). Ο Πausανίας πρέπει να ακολούθησε την ημιονική αυτή οδό που διέρχεται από το Διάσελο της Τρικοκιάς και φθάνει στην πηγή Λυσσόβρυση στη θέση Βροντό και όχι αυτή που διέρχεται από τον αυχένα του Αγίου Νικολάου και από τη θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης (**αρ. 86, χάρτης 6**). Φθάνοντας στο επάνω μέρος του μυχού αντίκρισε την πηγή Άλυσσο, που σήμερα πάρα πολλοί λίγοι γνωρίζουν ότι ονομάζεται Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση και αμέσως προσδιόρισε τη θέση της πόλης, αναφέροντας την απόσταση των δύο σταδίων, δηλαδή 370μ. περίπου.

Η πόλη θα κτίστηκε στο μυχό της κοιλάδας με τις προδιαγραφές της εποχής και γνώρισε μεγάλη άνθηση επί αυτοκράτορος Αδριανού και αργότερα επί Καρακάλλα. Ο επίπεδος χώρος θα ευνόησε το σύστημα της ρωμαϊκής πολεοδομίας, το οποίο εφαρμόζεται σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας ακολουθώντας τα ελληνιστικά πρότυπα. Και σ' αυτό το απομακρυσμένο κομμάτι γης τα κτήρια θα εντάσσονταν στις οικοδομικές νησίδες (*insulae*) του πολεοδομικού συστήματος. Τα χέρσα χωράφια που ξεπερνούν σήμερα τα 200–250 στρέμματα είναι αρκετά για τη φιλοξενία οικισμού. Δεν αποκλείεται στα Β του μυχού, όπου και ο χώρος είναι επίπεδος, να βρισκόταν η αγορά (*forum*), ίσως στην τομή δύο μεγάλων αρτηριών (*decumanus maximus* και *cardo maximus*) που χώριζαν την πόλη, στην οποία θα βρίσκονταν τα δημόσια κτήρια και οι ναοί της επίσημης λατρείας. Η μελλοντική συστηματική έρευνα θα δώσει την τελική απάντηση, εάν πράγματι η θέση Βροντό/Κυδωνιές είναι ακριβώς ο χώρος, στον οποίο μεταφέρθηκε η πόλη από το λόφο του Κάστρου της Ωριάς και τις δυτικές υπώρειές του, όπου ο μυχός της κοιλάδας.

³⁹⁷. Στη θέση αυτή, στα δεξιά, ένα μονοπάτι οδηγεί στο χωριό Κραστικοί.

Ο Πausανίας αναφέρει στην αγορά της Κύναιθας βωμούς θεών, ανδριάντα του αυτοκράτορος Αδριανού³⁹⁸ και ιερό του Διονύσου³⁹⁹. Οι Κυναιθείς είχαν αφιερώσει στην Ολυμπία χάλκινο άγαλμα στον Δία, που κρατούσε κεραυνό και στα δύο χέρια⁴⁰⁰. Το άγαλμα αυτό πιθανόν να είναι των ΡΩΜ χρόνων και να αποτελεί, σύμφωνα με το Γ. Κορρέ, ανάμνηση της παλαιάς τους ασέβειας⁴⁰¹, λόγω της οποίας μετά την καταστροφή της πόλης τους από τους Αιτωλούς άλλαξαν χαρακτήρα⁴⁰². Η πόλη φαίνεται να ακμάζει στα ΡΩΜ χρόνια, αφού κόβει και νομίσματα. Μάλιστα, σε νομισματική έκδοση του αυτοκράτορος Καρακάλλα απεικονίζεται η αγορά της πόλης με στοά, ναό, κτήριο και άλσος πίσω από αυτό⁴⁰³.

Επειδή το αξίωμα του Κοσμητού⁴⁰⁴ αφορά στην παιδεία των εφήβων⁴⁰⁵, η εύρεση ανδρικής κεφαλής του 2^{ου} αι. μ.Χ. στη θέση Καμάρες, ή Βύθισμα (**αρ. 70, χάρτης 6, εικ. 150–150α**), στην απομακρυσμένη αυτή πόλη της αρκαδικής γης, μαρτυρεί ότι κάπου εδώ πρέπει να αναζητηθεί και το Γυμνάσιο της πόλης⁴⁰⁶, διότι δεν μπορεί να θεωρηθεί ξεκομμένο από τον οικιστικό χώρο. Η ανδρική κεφαλή του Κοσμητού σε συνδυασμό με την επιγραφή των Δελφών, στην οποία αναφέρονται οι δύο Κυναιθείς, Μίκυλος Ίπατίου και Άλέξιππος Δεινομένους, παιδιάς χορευταί, συνηγορούν στην άποψη ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν με τη μουσική και τους χορούς και ιδιαίτερα με τους χορούς των παιδών σε αντίθεση με τα αναφερόμενα του Πολυβίου, και, επιπλέον, το πολιτιστικό επίπεδο της πόλης ήταν ανεπτυγμένο, όπως ήδη έχει επισημάνει ο Γ. Α. Πίκουλας⁴⁰⁷. Ασφαλώς θα υπήρχε και συγκρότημα θερμών που θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες της πόλης, το οποίο ελπίζουμε η μελλοντική ανασκαφική έρευνα να φέρει στο φως.

Οχύρωση

Οι συνεχείς αυτοψίες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή των Καλαβρύτων και, συγκεκριμένα, στο Κάστρο και τον ευρύτερο χώρο του και στη συνέχεια όλης της κοιλάδας στα

³⁹⁸. Πaus. VIII 19, 1.

³⁹⁹. Πaus. VIII 19, 2.

⁴⁰⁰. Πaus. V 22, 1. Στην Άλτη κοντά στο Βουλευτήριο υπήρχε και άγαλμα του Ορκίου Διός, στο οποίο, σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία, ο θεός κρατούσε κεραυνό και στα δύο χέρια του, για να υποδηλώσει την τιμωρό του όψη (Πaus. V 24, 9).

⁴⁰¹. Κορρές 1972, 208–233.

⁴⁰². Πολ. IV 21, 5–12.

⁴⁰³. Head, 447.

⁴⁰⁴. RE II (1922)1490, s.v. Κοσμητής [Oehler]. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους ο κοσμητής συνεχίζει να προΐσταται της «εφηβίας» και να έχει ενιαύσια θητεία. Υπό τον κοσμητή βρίσκονται οι παιδοτρίβες, που ήταν δύο αρχικά και από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. γίνονται ένας, και οι διδάσκαλοι (πρβλ. Lattanzi, 18–19. Poulsen 1951 και Poulsen 1962). Λαμβάνοντας υπόψη τον αριστοκρατικό χαρακτήρα της εφηβίας στην αυτοκρατορική εποχή, παρατηρούμε ότι οι αρμοδιότητες δίδονται σε πρόσωπα μίας συγκεκριμένης τάξεως, όπως σε άρχοντες, στρατηγούς και κήρυκες της Βουλής. Για το θέμα βλ. Lattanzi, 19.

⁴⁰⁵. Αριστοτ., Αθ. Πολ., XLII βασική πηγή για την οργάνωση των εφήβων.

⁴⁰⁶. Το Γυμνάσιο είναι δημόσιο κτήριο που η πόλη αναλαμβάνει, εκτός από την ίδρυσή του, τη συντήρησή του και την ανακαίνισή του. Προοριζόταν για προπόνηση και όχι για αγώνες. Το περιβάλλον του Γυμνασίου πλαισιωνόταν από άλση, ρυάκια και κρήνες. Πρβλ. Γυμνάσιο Ολυμπίας και Ήλιδος (Πaus. VI 21, 3. Πaus. VI 23, 1. Επίσης, Παπαχατζής 1979, 232, 396).

⁴⁰⁷. Πίκουλας 1980–1981, 354. ΑΡΚΑΔΙΑ, 58.

δυτικά της σημερινής κωμόπολης, έδωσαν επιπλέον στοιχεία. Καταγράψαμε αρκετές θέσεις, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που εντοπίστηκαν από το Γ. Α. Πίκουλα. Παρόλο που τα ευρήματα, ή τα κατάλοιπα που καταγράφηκαν δεν είναι στις περισσότερες των περιπτώσεων αποτέλεσμα συστηματικής έρευνας, εν τούτοις συνθέτουν την εικόνα της περιοχής. Η προσπάθειά μας δικαιώθηκε, όταν στις δυτικές υπώρειες του Κάστρου της Ωριάς και στη θέση Αγία Παρασκευή (**αρ. 65, χάρτης 6**) στην ιδιοκτησία Χρ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε), κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση μιας εκ των πέντε μικρών κατοικιών, αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 41.70μ. και είχε πλάτος 1.80μ.–1.82μ. στο νότιο πέρας αυτού, ενώ σε άλλο σημείο βρέθηκε να έχει πλάτος 2μ. και ύψος 1.24μ. Οι διάσπαρτοι ασβεστολιθικοί λίθοι που εντοπίστηκαν τόσο στα Β όσο και στα Ν μαρτυρούν τη συνέχειά του και προς τις δύο κατευθύνσεις (**εικ. 127–131**). Έτσι, η αποκάλυψη ενός μικρού τμήματος της οχύρωσης συνηγορεί στο γεγονός ότι η Κύναιθα δεν είναι πλέον *locus dispersus*, αλλά καταλαμβάνει το χώρο, όπως αυτός έχει προσδιορισθεί από το Γ. Α. Πίκουλα⁴⁰⁸. Ήταν ορατά και τα δύο μέτωπά του (παρειές), εσωτερικά των οποίων υπήρχε γέμισμα από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, λίγη λατύπη και χώμα. Επίσης, δυτικότερα της ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου στην ιδιοκτησία Στάθη Μουτζουρούλια (**αρ. 65, χάρτης 6**), κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση πολυτελών οικιών, περισυνελέγησαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής, η οποία καλύπτει ένα μεγάλο χρονολογικό φάσμα. Σημειώνεται ότι το 2007, στην ιδιοκτησία Θ. Ντάρμα που βρίσκεται στα Ν εκείνης του Χρ. Νάκου και σε απόσταση 100μ. περίπου, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου εμφανίσθηκαν λιθόπλινθοι με αδρή επεξεργασία. Είχαν κατεύθυνση Α–Δ, ήταν τοποθετημένοι κατά διαστήματα, δεν είχαν σύνδεση οργανική μεταξύ τους, όμως σε ένα σημείο, μεταξύ των δύο σειρών λίθων που απείχαν 1.50μ., εντοπίστηκαν μικρού μεγέθους ποταμίσιοι λίθοι, ως να αποτελούσαν το γέμισμα του μεταξύ τους διάκενου. Επειδή τα λείψανα που κάθε φορά εντοπίζουμε στις δυτικές υπώρειες του Κάστρου είναι πενιχρά, στην περίπτωση αυτή, θεωρούμε ότι πιθανόν οι αποκαλυφθέντες λίθοι στην ιδιοκτησία Θ. Ντάρμα να έχουν σχέση με την οχυρωματική εγκατάσταση του λόφου. Από το στρώμα των πετρών, το οποίο αποτελούσε το γέμισμα μεταξύ των δύο σειρών λίθων, περισυνελέγησαν λίγα όστρακα ΚΛ χρόνων και μεταξύ αυτών ένα της Νεολιθικής εποχής. Όστρακα της NN βρέθηκαν και στην ιδιοκτησία Σ. Μουτζουρούλια. Δυτικά του τείχους (ιδιοκτησία Χρ. Νάκου) στην κατωφέρεια της πλαγιάς του λόφου, η τομή που διενεργήθηκε μας αποκάλυψε τοίχο, πιθανόν αναλημματικό, που ακολουθούσε την καμπή της πλαγιάς (**εικ. 132–133**).

⁴⁰⁸. ΑΡΚΑΔΙΑ, 40. Ο μελετητής αναφέρει ότι η επιγραφική μαρτυρία θα λύσει το θέμα της τοποθέτησής της. Θεωρείται όμως βέβαιο ότι η πόλη βρίσκεται στις υπώρειες του Κάστρου της Ωριάς, γιατί εδώ έχουμε τα περισσότερα ευρήματα.

Ακρόπολη

Ο λόφος του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρου των Καλαβρύτων είναι προσιτός από τα ΒΔ, ενώ από τα Α και Ν είναι απόκρημνος. Κατά τον Ευθ. Μαστροκώστα, μία μικρή πυλίδα πρέπει να υπήρχε και στη ΒΑ πλευρά⁴⁰⁹ του οχυρωμένου πλατώματος, αφού σήμερα είναι ορατό το μικρό μονοπάτι. Στα Ν είναι απόκρημνος και ένας μικρός αυχέννας ενώνει το λόφο του Κάστρου της Ωριάς, ή των Καλαβρύτων με το βουνό Πριόνι. Σήμερα, στη δυτική πλευρά του μεσαιωνικού κάστρου είναι ορατές λιθόπλινθοι, οι οποίες ασφαλώς προέρχονται από την αρχαία οχύρωση και αποτελούσαν τη μοναδική μαρτυρία μέχρι λίγο καιρό πριν.

Η επιλογή του Κάστρου ως ακρόπολης της πόλης έγινε λόγω της στρατηγικής του θέσης, αφού από εδώ είναι ορατή όλη η κοιλάδα που βρίσκεται στα Δ και κατά συνέπεια και ο δρόμος που οδηγεί προς την Αχαΐα και τις άλλες πόλεις, καθώς και η διάνοιξη προς την Αιγιάλεια⁴¹⁰. Θα μπορούσε να καταταγεί στην κατηγορία οικισμού «υψώματος».

Αγορά

Η αγορά της πόλης των ΕΛΛ χρόνων, λόγω της μορφολογίας του εδάφους και επομένως λόγω έλλειψης επίπεδου χώρου, θα πρέπει να εκτεινόταν και λίγο δυτικότερα σε διαμορφωμένα άνδηρα, με διασκορπισμένα τα κτίσματά της σε μια στενή λωρίδα γης. Στη θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, ή Άγιος Ιωάννης (**αρ. 86, χάρτης 6**) ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε αρχιτεκτονικά μέλη, που ανήκουν σε δημόσιο κτήριο⁴¹¹. Το πλάτωμα του μικρού γηλόφου που υψώνεται στην αριστερή/δυτική όχθη του ρέματος Κερασιές⁴¹² διαμορφώθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως τόπος λατρείας. Πρέπει να υπογραμμισθεί ότι, παρά την ανοικοδόμηση και τη στενή παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών στην κωμόπολη των Καλαβρύτων, δεν έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες. Σε βάθος ± 1μ. από την επιφάνεια του εδάφους εμφανίζεται το σκληρό καστανομέλανο πέτρωμα που αφθονεί στην περιοχή. Μόνον στην περιοχή της Αγίας Τριάδος (**αρ. 61, χάρτης 6**) και του Φίντεϊ (**αρ. 60, χάρτης 6**) στα Δ/ΝΔ της κωμόπολης εντοπίστηκαν τμήματα αγωγού ύδρευσης, με προσανατολισμό Ν–Β και Δ–Α αντίστοιχα των ΒΥΖ χρόνων. Επίσης, στην τελευταία θέση κατά τις εκσκαφές περισυλλέγονται κομμάτια κεραμίδων των ΒΥΖ και ΜΤΒΥΖ χρόνων, τα οποία τις περισσότερες των περιπτώσεων είναι αρκετά φθαρμένα. Ανοικοδόμηση παρουσιάζεται σήμερα στα δυτικά πρηνή του λόφου του Κάστρου της Ωριάς και κοντά στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος (**αρ. 75, χάρτης 6**), όπου είναι πολύ πιθανόν να βρεθούν κατάλοιπα, τα οποία θα συμβάλουν στη μελέτη της αρχαίας πόλης.

⁴⁰⁹. Μαστροκώστας 1961–1962, 130–132.

⁴¹⁰. Βλ. Οικείο κεφάλαιο, VΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ.

⁴¹¹. Πίκουλας 1980–1981, 344–346. ΑΡΚΑΔΙΑ, 48–50.

⁴¹². Ο χειμάρρος διαρρέει τη σημερινή κωμόπολη με πορεία Ν–Β, για να συμβάλει στον Ερασίνο/Βουραϊκό ποταμό. Η κοίτη του έχει καλυφθεί και αποτελεί τον κύριο οδικό άξονα της πόλης.

Οικίες

Στα Δ/ΝΔ των παραπάνω ιδιοκτησιών — Χρ. Νάκου και Σ. Μουτζουρούλια — και στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος (**αρ. 75, χάρτης 6**), στην ιδιοκτησία Α. Μαυροειδή και Σία (πρώην ιδιοκτησία Π. Ψευτούδη), ήλθε στο φως τμήμα οικίας των ΚΛ χρόνων (**σχ. 38**). Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος με προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ, το νότιο άκρο του οποίου τεμνόταν από άλλον με προσανατολισμό Α–Δ σχηματίζοντας δύο χώρους. Εσωτερικά των δύο τοίχων βρέθηκαν σπαράγματα βοτσαλωτού δαπέδου. Στα Δ του μεγάλου τοίχου ερευνήθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, από το οποίο περισυνελέγησαν μεγάλα κομμάτια κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου και κεραμική με μαύρο στιλπνό γάνωμα, καθώς και σιδερένιοι ήλιοι. Αρκετές ήταν και οι αγνύθες που περισυνελέγησαν⁴¹³. Η απουσία ανασκαφικής έρευνας και η ιδιαίτερη μορφολογία του εδάφους δεν μας επιτρέπουν να προδιορίσουμε εάν η πολεοδομική και ρυμοτομική διάταξη της πόλης είναι κανονική, ή «άτακτη».

Στη χωροθέτηση της πόλης στις δυτικές υπώρειες του Κάστρου της Ωριάς και στα δημιουργούμενα πλατώματα συνηγορεί η φυσική προστασία και η ασφάλεια που παρέχει ο λόφος. Ο αναλημματικός τοίχος που εντοπίστηκε στην ιδιοκτησία Χρ. Νάκου (**αρ. 65, χάρτης 6**) ήταν αρκετά ενισχυμένος (**εικ. 132**) και, με μεγάλη επιφύλαξη, θεωρούμε ότι παρόμοιες κατασκευές θα είχαν δημιουργηθεί σε όλο το χώρο των δυτικών υπωρειών του Κάστρου, διαμορφώνοντας «ένα πολεοδομικό σύστημα» κατάλληλο για την οργάνωση και ανάπτυξη οικισμού σε πλαγιά⁴¹⁴.

ΛΟΥΣΟΙ

Οι Λουσοί, ή Λούσοι⁴¹⁵, άλλη σημαντική πόλη της Αζανίας με ιερό πανελλήνιας εμβέλειας, βρίσκεται στη ΝΔ πλευρά της προεκτάσεως του Χελμού και συγκεκριμένα στις δυτικές υπώρειες του Λούσιου όρους, ή Προφήτης Ηλίας στην κοιλάδα των Κάτω Λουσών (παλ. τοπων. Σουδενά–Άγιος Βασίλειος)⁴¹⁶, μεταξύ Κύναιθας και Κλείτορος. Η κοιλάδα εκτείνεται κατά μήκος των Αροανίων ορέων (Χελμού) και στα βόρεια ανηφορίζει, ενώ στα νότια καταλήγει σε μία άκρη (ύψους περ. 500μ.) επάνω από την κοιλάδα του Κλείτορος, χωρίς όμως να εισέρχεται σε αυτήν (**εικ. 14, 32**). Η κοιλάδα των Λουσών στην πραγματικότητα είναι μία λεκάνη, από την οποία τα ύδατα παροχετεύονται μέσω των καταβόθρων⁴¹⁷. Στις δυτικές υπώρειες του βουνού υπάρχουν και σήμερα δύο μεγάλες καταβόθρες, διαμέσου των οποίων,

⁴¹³. Η οικία εκτεινόταν προς Α μέσα στην πυκνή βλάστηση, στην οποία εντοπίστηκε και τμήμα αγωγού κυκλικής διατομής.

⁴¹⁴. Τάφοι της ΑΡΧ και πρώιμης ΚΛ εποχής που ερευνήθηκαν στην αρχαία Αιανή Νομού Κοζάνης, ήταν διατεταγμένοι σε βαθμιδωτά επίπεδα, εξαιτίας της κατοφέρειας του εδάφους. Για το θέμα βλ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1989, 49.

⁴¹⁵. Πολ. IV 18, 10 και 25, 4.

⁴¹⁶. Λεξικό 2001, 262, 2214.

⁴¹⁷. Όταν φράσσονταν οι καταβόθρες, η κοιλάδα γέμιζε με νερά και μετατρέποταν σε λίμνη. Βλ. Σάμψων 1997, 368.

όπως υποστηρίζεται, το νερό καταλήγει υπογείως στον Αροάνιο, ή Κατσάνα ποταμό. Η ύπαρξη της πόλης των Λουσών και η οικονομία της εξαρτιόταν άμεσα από αυτή την περικλειστη κοιλάδα⁴¹⁸, η οποία αποτελούσε και τη χώρα της.

Το εθνικό της πόλης είναι Λουσιεύς, κατά τον Ξενοφώντα⁴¹⁹, Λουσεύς κατά τον Πausανία⁴²⁰, ενώ ως Λουσιής αναφέρεται σε επίγραμμα του Στοβαίου⁴²¹. Στις νομισματικές εκδόσεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας αναφέρεται ΑΧΑΙΩΝ ΛΟΥΣΙΑΤΑΝ⁴²².

Στην εύφορη ομώνυμη κοιλάδα των Λουσών πρέπει να υπήρχαν κατά τη διάρκεια των ΥΓΕ χρόνων διάσπαρτοι οικισμοί, όπως φανερώνουν τα ευρήματα που προέρχονται από την ανασκαφή του κτηρίου ανατολικά του μεγάλου επισήμου ναού, το οποίο κατά την ανασκαφέα Β. Μητσοπούλου-Leon πιθανόν να ανήκει στον προγενέστερο ναό της θεάς⁴²³. Τα ευρήματα που ήλθαν στο φως συνίσταντο σε αγγεία λατρευτικού χαρακτήρα, που χρονολογούνται στα ΥΓΕ και ΑΡΧ χρόνια και είναι εισηγμένα από διάφορα εργαστήρια πελοποννησιακών πόλεων και της Αθήνας, ενώ τα ειδώλια και αρκετή κεραμική της ΠΑΡΧ περιόδου είναι τοπικού εργαστηρίου⁴²⁴. Τα παραπάνω στοιχεία δηλώνουν ότι το θρησκευτικό συναίσθημα βρήκε κοινό τόπο έκφρασης στο χώρο λατρείας που εντοπίζεται στη θέση Παναγιά (αρ. 106, χάρτης 8, εικ. 231).

Οι Λουσοί ήταν ακμαία πόλη πριν από τους ΚΛ χρόνους, αφού στην Ολυμπιάδα του 708 π.Χ. ο Ευρύβατος κερδίζει στην πάλη⁴²⁵ και στην 11^η Πυθιάδα αναγορεύεται νικητής ο Λουσιάτης Αγησίλας⁴²⁶. Ο Γ. Παπανδρέου πιστεύει ότι οι Λουσοί ήταν πόλη ανεξάρτητη ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ.⁴²⁷, ενώ ο F. Bölte αναφέρει ότι κατά τον 5^ο αι. π.Χ. ανήκε στη Φενεό, όπως και η Νώνακρη⁴²⁸. Όμως, από τον 4^ο και 3^ο αι. π.Χ. η πόλη είναι ανεξάρτητη, όπως αποδεικνύεται από τις επιγραφές, την ανοικοδόμηση του Βουλευτηρίου και του επισήμου ναού της θεάς Αρτέμιδος Ημέρας⁴²⁹.

Το 244 π.Χ. οι Αιτωλοί εισβάλλουν στην Αρκαδία. Την περίοδο αυτή οι Αιτωλοί με αρχηγό τον Τίμαιο φαίνεται να διαπράττουν σκληρότητες και βιαιοπραγίες στην περιοχή, αφού

⁴¹⁸. Στην περιοχή των Λουσών υπάγονταν πέντε χωριά (Άγιος Βασίλειος, Σουδενά, Χαμάκου, Σιγούνη και Λεύκη), τα οποία σύμφωνα με την απογραφή του 1907 είχαν 1.820 κατοίκους. Επομένως στην αρχαιότητα, όπως και σήμερα, η κοιλάδα των Λουσών θα μπορούσε να θρέψει και περισσότερους κατοίκους.

⁴¹⁹. Ξεν., *Κύρου Ανάβασις*, IV 2, 21 και VII 11, 12.

⁴²⁰. Πaus. VIII 18, 8.

⁴²¹. Στοβ. I 49, 52.

⁴²². Head, 418. BCD, Collection Pel., 345, 1446. Warren 2007, 25–26, 73.

⁴²³. Mitsopoulos-Leon – Ladstätter 1997, 57–64.

⁴²⁴. Schauer 1996–1997, 256–271. Η Α. Γκαδόλου αναφέρει ότι σύμφωνα με τη μελέτη της κεραμικής, το ιερό των Λουσών στους πρώτους ιστορικούς χρόνους ανήκει στην πολιτισμική ενότητα της αρχαίας Αχαΐας (βλ. Γκαδόλου 2008, 232).

⁴²⁵. Nielsen 2004, 516.

⁴²⁶. Πaus. VIII 18, 8. Σύμφωνα με τον Πausανία η 11^η Πυθιάδα λαμβάνει χώρα το 546 π.Χ. (πρβλ. RE, XIII 1890–1899. Παπαχατζής 1980, 246, υποσ. 4 και Nielsen 2004, 516.). Στους Λουσοί νίκησε σε αγώνα ο Ακεστορίδας από την Τροία (ΚΕ, 141. Perlman, 159).

⁴²⁷. AZ, 52. Nielsen 2004, 516–517.

⁴²⁸. Bölte 1927, 1890–1899.

⁴²⁹. Reichel – Wilhelm, 1–88 και IG V2 93–97.

δεν σέβονται ιερούς χώρους. Επιτίθενται στην Κύναιθα και στη συνέχεια λεηλατούν το ιερό των Λουσών, από το οποίο παίρνουν μαζί τους τα *θρέμματα* της θεάς, που ήταν βόδια και πρόβατα⁴³⁰. Λίγο μετά, το 220 π.Χ. οι Αιτωλοί με αρχηγούς τον Αγέλαο, τον Σκόπα και τον Δωρίμαχο, αφού προηγουμένως συνάπτουν συμφωνία με τον Σκερδιλαΐδα, τον αρχηγό των Ιλλυριών, εισβάλλουν στην Αχαΐα, τη διασχίζουν και φθάνουν στην Κύναιθα, την οποία καταλαμβάνουν, αφήνοντας φρουρά στην πόλη⁴³¹. Στη συνέχεια προχωρούν κατά των Λουσών, με σκοπό να λεηλατήσουν το ιερό της Αρτέμιδος (**εικ. 234**) για μία ακόμη φορά. Το ιερό ήταν σεβαστό από όλους τους Έλληνες και «άσυλο» σε όσους κατέφευγαν σε αυτό, όπως αναφέρει ο Πολύβιος⁴³². Οι Λουσιάτες φαίνεται ότι είχαν οι ίδιοι τη διαχείριση του ιερού και αποφάσισαν να δώσουν μερικά από τα αναθήματα της θεάς στους επιδρομείς Αιτωλούς, προκειμένου να αποφευχθεί η ιεροσυλία⁴³³.

Τον 3^ο αι. π.Χ. οι Λουσοί, όπως προκύπτει από ψήφισμα που βρέθηκε στη Στύμφαλο, οι δύο πόλεις έχουν στενές σχέσεις⁴³⁴. Από επιγραφή της Επιδαύρου προκύπτει ότι το 219 π.Χ. ένας Λουσιάτης είναι νομογράφος⁴³⁵. Το 205 π.Χ. η πόλη απαντά σε πρόσκληση των Μαγνήτων, προκειμένου να λάβει μέρος στους αγώνες της Αρτέμιδος Λευκοφρυηνής της Μαγνησίας⁴³⁶. Σύμφωνα με το μοναδικό χάλκινο τετράχαλκο της BCD Collection, που χρονολογείται στα 191–146 π.Χ., ίσως οι Λουσοί να έγιναν μέλος της Αχαϊκής Συμπολιτείας την εποχή αυτή⁴³⁷, δηλαδή στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Η αναφορά του Πausανία τὰ δὲ ἐφ' ἡμῶν οὐδὲ ἐρείπια ἔτι λειπόμενα ἦν Λουσῶν αποτελεί ένδειξη ότι δεν πρέπει να επισκέφθηκε τους Λουσοὺς⁴³⁸. Ο Γ. Παπανδρέου θεωρεί ότι η πόλη στα χρόνια του περιηγητή ήταν ερειπωμένη και πρέπει να ήταν κοινότης έξαρτωμένη ἀπὸ Κλειτορίας⁴³⁹. Όμως, στην ΚΕ αναφέρει ότι οἱ ἰσχυροὶ γείτονες Κλειτόριοι και Κυναιθαεῖς ἐφείσθησαν τῆς ἀνεξαρτησίας

⁴³⁰. Πολ. IX 34. Ο F. W. Walbank πιστεύει ότι η επιδρομή των Αιτωλών στην Κύναιθα και στη συνέχεια στο ιερό των Λουσών πρέπει να έλαβε χώρα το 240/239 π.Χ. (πρβλ. Walbank 1967, 143. Bakhuizen, 227, 233. Grainger, 161, 265).

⁴³¹. Bakhuizen, 234.

⁴³². Πολ. IV 18, 10.

⁴³³. Πολ. IV 18, 12.

⁴³⁴. IG V2, 358. Παπαχατζής 1980, 260, υποσ. 1. Nielsen 2004, 516.

⁴³⁵. Καββαδίας, 115. Το 1997 ο συνάδελφος Α. Γ. Βόρδος, σε διενεργηθείσα σωστική ανασκαφική έρευνα σε οικοπέδο του Αγίου επί της οδού Κλεομένους Οικονόμου 13 (ιδ. Ζ. Κουλούρη), βρήκε μαρμάρινη στήλη αποκεκρουμένη στο άνω μέρος της και εν μέρει στις κάθετες πλευρές της, διαστάσεων 0.26μ x 0.13μ. x 0.07μ., που σώζει σε 23 στίχους επιγραφή. Η πλάκα είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε τοίχο από αργολιθοδομή και αφορά σε νομογράφο από τους Λουσοὺς. Πρόκειται για έναν ελλιπή κατάλογο εθνικών 17 πόλεων της Πελοποννήσου, η διάταξη των οποίων φαίνεται να είναι γεωγραφική, καθώς με τα εθνικά των πόλεων της ΒΔ Αρκαδίας εμφανίζονται και εκείνα των πόλεων της Τριφυλίας, της Μεσσηνίας, της Λακωνίας και ακολουθούν τα ονόματα των πόλεων της νότιας και ανατολικής Αρκαδίας. Το κείμενο της επιγραφής χρονολογείται στην ΕΛΛ εποχή και terminus post quem θεωρείται το έτος 218 π.Χ., (στο στίχο 16 αναφέρεται το όνομα Αντιγονεύς) έτος κατά το οποίο η Μαντίνεια μετονομάστηκε σε Αντιγόχεια. Αναφέρονται 24 ονόματα νομογράφων προερχομένων από 18 διαφορετικές πόλεις της Αχαΐας, της Αργολίδας και της Αρκαδίας. Για το θέμα βλ. Βόρδος 1997, 297 και Ριζάκης – Βόρδος 2004 (υπό έκδοση).

⁴³⁶. Böhle 1927, 1890–1899. Μαγκλάρας 1970, 94.

⁴³⁷. BCD Collection, Pel., 345, 1446. Ο B. Head αναφέρει ότι οι Λουσοί γίνονται μέλος το 243 π.Χ. (Head, 418).

⁴³⁸. Πaus. VIII 18, 8.

⁴³⁹. AZ, 44. Μαγκλάρας 1970, 93.

τῆς πόλεως ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν χρόνων και μόνον στα ΡΩΜ χρόνια υποτάχθηκε από τους Κλειτόριους⁴⁴⁰.

Στις Δ υπώρειες του βουνού και στο πλάτωμα όπου το μικρό εξωκλήσι της Παναγιάς (**αρ. 106, χάρτης 8**) ιδρύεται ο ναός της Ημερασίας Αρτέμιδος, τον οποίον ο W. M. Leake πίστευε πως είχε εντοπίσει στην άκρη της κοιλάδας⁴⁴¹, δηλαδή στα Δ. Την πραγματική θέση του ναού βρήκε το 1886 ο Γ. Παπανδρέου⁴⁴². Για μία δεκαετία αυτή η μαρτυρία ξεχάστηκε και το 1897 επισκέπτεται την περιοχή ο W. Dörpfeld, διευθυντής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα, συνοδευόμενος από τον A. Wilhelm. Κατά τα έτη 1898 και 1899 με άδεια της Ελληνικής Κυβέρνησης οι W. Reichel και A. Wilhelm, Επιστημονικοί Γραμματείς του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, ανασκάπτουν στο λόφο το ιερό. Αποκαλύπτουν τα θεμέλια του ναού και των κυριότερων οικοδομημάτων, περιορίζοντας την ανασκαφική έρευνα στο ναό και δεν επεκτείνονται στην πόλη. Αποκάλυψαν αναλημματικούς τοίχους, κρήνη, πρόπυλο, κτήριο με αμυδωτό τοίχο που διαγράφεται στο εσωτερικό του και ανήκει στο Βουλευτήριο της πόλης, το οποίο χρονολογείται στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στα Α του Βουλευτηρίου και ανήκουν σε ιερό και το ναό της Αρτέμιδος⁴⁴³. Οι ανασκαφείς χρονολογούσαν το ναό στο τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., ή στον 3^ο αι. π.Χ. Επιπλέον, υπέθεσαν την ύπαρξη ενός παλαιότερου ναού, πιθανώς του 6^{ου} αι. π.Χ., χωρίς όμως να εντοπίσουν τα θεμέλιά του.

Από το 1983 και μετά οι έρευνες συνεχίστηκαν στο πλάτωμα του ναού υπό τη διεύθυνση της Β. Μητσοπούλου-Leon και από το 2005 υπό τη διεύθυνση του G. Ladstätter. Η Β. Μητσοπούλου-Leon διενεργεί ανασκαφική έρευνα στα Α του ναού και αποκαλύπτει αποθέτη, από τον οποίο προήλθε σημαντικός αριθμός αναθημάτων της ΥΓΕ και ΑΡΧ περιόδου και ένα μακρόστενο κτήριο, το οποίο η ανασκαφέας ονομάζει «ανατολικό κτήριο» και πιθανόν να πρόκειται για ναό, προγενέστερο του μεγάλου «επισήμου» της Αρτέμιδος⁴⁴⁴.

Αργότερα, ο G. Ladstätter πραγματοποίησε συμπληρωματικές έρευνες στα θεμέλια του ναού, με σκοπό την επιβεβαίωση της χρονολογίας κατασκευής του και εκπόνησε νέο σχέδιο. Οι συμπληρωματικές εργασίες και τα αναθήματα που ήλθαν στο φως τον οδήγησαν στη χρονολόγηση του ναού μετά το 300 π.Χ.⁴⁴⁵.

Αγορά

⁴⁴⁰. KE, 141. Nielsen 2004, 516–517.

⁴⁴¹. Leake, III 168, 179, 181.

⁴⁴². AZ, 44.

⁴⁴³. Για την περιγραφή των κτηρίων βλ. **αρ. 106, χάρτης 8** οικείου καταλόγου.

⁴⁴⁴. Mitsopoulos-Leon 2000, 387–388. Mitsopoulos-Leon 2001, 275.

⁴⁴⁵. Ladstätter 2001, 143–153.

Στα Ν/ΝΔ του ναού στη θέση Κολώνες, ή Στάδιο (**αρ. 112, χάρτης 8**)⁴⁴⁶ εντοπίζεται η αγορά της πόλης, αφού, παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού και στην αριστερή/ανατολική πλευρά της που οδηγεί από Κάτω Λουσούς στο Σιγούνι, αποκαλύφθηκε η **Στοά**, η οποία φέρει διπλό πτερόν. Εδώ ελάμβαναν χώρα οι εμπορικές δραστηριότητες της πόλης. Η στοά αποκαλύφθηκε σε μήκος 65.20μ. και πλάτος 12.05μ.· είχε προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ και χρονολογείται στους πρώιμους ΕΛΛ χρόνους⁴⁴⁷.

Στα ΝΑ της στοάς και σε μικρή απόσταση από αυτήν, επάνω σε ένα μικρό φυσικό άνδηρο ύψους 12μ. περίπου, ανασκάπτεται περίπτερος ναός εξωτερικών διαστάσεων 39μ. x 15.70μ. και με προσανατολισμό Α–Δ. Έχει 14 x 6 κίονες. Ο σηκός είναι ορθογώνιος και έχει είσοδο στα Α⁴⁴⁸. Ο πρόναος δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί. Στα δυτικά του σηκού βρίσκεται εξάστυλη αίθουσα, που είναι προσπελάσιμη από τα Δ διαμέσου ενός οπισθόδομου. Πρόκειται για ασυνήθιστης κάτοψης ναό, που διαθέτει ευρύ σηκό με εσωτερικές βάσεις κίωνων και διαιρείται σε πρόναο, οπισθόδομο και δύο ανεξάρτητες αίθουσες. Η κάτοψή του δεν παραπέμπει σε αρκαδικού τύπου ναό και τυπολογικά μοιάζει με εκείνον του ναού του Απόλλωνος της Κορίνθου⁴⁴⁹.

Στα Δ του ναού ερευνήθηκε ορθογώνιο κτίσμα εξωτερικών διαστάσεων 8.25μ. x 5.75μ. Ο νότιος τοίχος του κτηρίου εδράζεται σε μεγάλες λιθοπλίνθους, οι οποίες μοιάζουν με ορθοστάτες και μερικές έχουν αναθύρωση. Στα Α σώζεται το κατώφλι της θύρας-εισόδου. Εσωτερικά της θεμελίωσης του δυτικού τοίχου του κτηρίου βρέθηκαν, μέσα σε μικρό όρυγμα, ακέραια αγγεία, τα οποία είχαν πιθανόν τοποθετηθεί ως σπονδή κατά την ανέγερσή του⁴⁵⁰.

Στα Β της στοάς και συγκεκριμένα εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγεί στο χωριό Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου), θα πρέπει να αναζητηθεί το Στάδιον, ή το Γυμνάσιον της πόλης, αφού, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες⁴⁵¹, πραγματοποιούνταν γιορτές και αθλητικοί αγώνες προς τιμήν της θεάς. Το επίθετο της θεάς ήταν Ήμερα και πιθανόν το όνομα Ήμερασία να οφείλεται σε σύγχυση του Πausανία, ο οποίος θα είχε ακούσει για τη γιορτή Ήμεράσια που ελάμβανε χώρα στους Λουσούς προς τιμήν της θεάς⁴⁵². Στο πίσω μέρος ενός χάλκινου ειδωλίου του Απόλλωνα του 5^{ου} αι. π.Χ., ανάθημα στο ναό της Αρτέμιδος,

⁴⁴⁶. Ladstätter 2003, 329–330. Ladstätter 2004, 386–388. Ladstätter 2005, 366–367. Ladstätter 2006, 360–361.

⁴⁴⁷. Mitsopoulos-Leon 2002, 387.

⁴⁴⁸. Για την ανασκαφή του ναού στη θέση Κολώνες, ή Στάδιο (Κεφ. IV, ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ, **αρ. 112, χάρτης 8**) πρβλ. V. Mitsopoulos-Leon 2002, 387–388. Ladstätter 2003, 329–330. Ladstätter 2004, 386–388. Ladstätter 2005, 366–367. Ladstätter 2006, 360–361.

⁴⁴⁹. Η ανασκαφή του ναού είναι σε εξέλιξη. Για την προκαταρκτική παρουσίαση των ερευνών βλ. Ladstätter 2008 (υπό έκδοση).

⁴⁵⁰. Ladstätter 2008 (υπό έκδοση).

⁴⁵¹. Πρβλ. Bingen 1953, 616–646.

⁴⁵². Για το θέμα βλ. Παπαχατζής 1980, 247, υποσ. 2.

αναγράφεται το επίθετο Ἡμέρα⁴⁵³. Τα αρχιτεκτονικά μέλη στη θέση Τραχάνα, ή Τραγάνες (**αρ. 111, χάρτης 8**) προέρχονται από το χώρο της αγοράς.

Στη θέση **αρ. 108, χάρτης 8** βρίσκεται η μεγάλη πηγή Βετελίνο, ή Βετελίνοσ, από όπου υδρευόταν η πόλη. Η αναφερόμενη από τον Βιτρούβιο πηγή *Λούσος*, ή *Μισάμπελος*⁴⁵⁴, θα μπορούσε να ταυτιστεί με την πηγή Λυσσόνερο, ή Λυσσονέρι⁴⁵⁵, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση, A/BA της πηγής Βετελίνο στις Ν υπώρειες του Χαμακαίικου Βουνού, ή Κ(ο)υκλάκι (**αρ. 110, χάρτης 8**)⁴⁵⁶.

Οικίες

Οι αποκαλυφθείσες οικίες στη θέση Φούρνοι (**αρ. 107, χάρτης 8, εικ. 236**) στα Β/ΒΑ της αγοράς έχουν σχέση με τις δραστηριότητες στο ναό. Η ανασκαφέας των οικιών Β. Μητσοπούλου-Leon πιστεύει ότι εδώ διέμεναν οι «επίσημοι αξιωματούχοι», που ασχολούνταν με τα του ιερού και ήταν υπεύθυνοι γι' αυτό⁴⁵⁷. Είναι κατασκευασμένες επάνω σε δύο φυσικά άνδρα στα Δ του ναού⁴⁵⁸ και χρονολογούνται στα ΕΛΛ χρόνια, με οικοδομική φάση στους ΡΩΜ χρόνους. Και οι δύο οικίες παρουσιάζουν αλλαγές στο πέρασμα των αιώνων, προσαρμόζοντας τους χώρους ανάλογα με τις ανάγκες. Οι τοίχοι της ρωμαϊκής οικοδομικής φάσης έσωζαν επιχρίσματα ερυθρού και κυανού χρώματος, τα οποία προσέδιδαν την εντύπωση ότι ήταν ορθοστάτες⁴⁵⁹.

Τα ευρήματα της ανασκαφής μαρτυρούν την άνθιση της ζωής στο χώρο αυτόν από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1^ο αι. μ.Χ., το ψηλό βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων (ποιμένων) της ΒΔ Αρκαδίας και τις επαφές με άλλες πόλεις⁴⁶⁰. Η Β. Μητσοπούλου-Leon θεωρεί ότι στις οικίες αυτές πρέπει να κατέφευγαν οι άνθρωποι που ζητούσαν ασυλία, αφού εδώ έμεναν οι «αξιωματούχοι του ιερού»⁴⁶¹. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία ο χώρος κατοικήθηκε πάλι τον 3^ο και 4^ο αι. μ.Χ.⁴⁶², ιδίως στο χαμηλότερο δυτικό άνδρη των οικιών. Η ανασκαφή αποκάλυψε ότι στις οικίες γινόταν και παραγωγή κρασιού⁴⁶³. Εδώ λειτουργούσε και εργαστήριο

⁴⁵³. Reichel – Wilhelm, 83, αρ. 15 και IG V2, 403.

⁴⁵⁴. Vitr. VIII 3, 21.

⁴⁵⁵. Πετρόπουλος 1985, 67–72.

⁴⁵⁶. Την άποψη αυτή εκφράζει και ο Γ. Παπανδρέου (ΚΕ, 142–143).

⁴⁵⁷. Μητσοπούλου-Leon 2001γ, 140–141.

⁴⁵⁸. Για τις ανασκαφές των οικιών βλ. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1984, 133–154. Mitsopoulos-Leon 1985a, 93–98. Μητσοπούλου-Leon 1992–1993, 49–57.

⁴⁵⁹. Μητσοπούλου-Leon 2001γ, 140–141.

⁴⁶⁰. Η μελέτη των μεγαρικών σκύφων από την C. Rogl απέδειξε ότι, εκτός από τη ντόπια παραγωγή, υπάρχει και εισηγμένη κεραμική από τα αττικά και τα αργείτικα εργαστήρια. Πρβλ. Μητσοπούλου-Leon 2000α, 21–31. Rogl, 161–167, πίν. 20–22.

⁴⁶¹. Μητσοπούλου-Leon 2001γ, 141.

⁴⁶². Πρβλ. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1984, Grabungen 133–154. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1985, Grabungen 13. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1986–1987, Grabungen 17. Mitsopoulos-Leon 1989, Grabungen 11–14. Mitsopoulos-Leon 1991–1992, Grabungen 25–28. Mitsopoulos-Leon 1993, Grabungen 39–42. Mitsopoulos-Leon 1994 Grabungen 40–44. Mitsopoulos-Leon 1995, Grabungen 41–44. Mitsopoulos-Leon 2001γ, 131–142 και Μητσοπούλου-Leon 2007, 39–50, πίν. 9–18.

⁴⁶³. Μητσοπούλου-Leon 2007, 39–50, πίν. 9–18.

για την επεξεργασία και παραγωγή οστέινων εργαλείων⁴⁶⁴, όπως λαβές μαχαιριών. Η εύρεση πηλίνων μητρών σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση και άφθονων στηριγμάτων κλιβάνου συνηγορούν στην άποψη ότι στην πόλη λειτουργούσε και εργαστήριο κεραμικής⁴⁶⁵.

Οι εντοπισθείσες, κατά την επιφανειακή έρευνα, θέσεις (Μέσα στο Χωριό) (**αρ. 109, χάρτης 8**) στα Α/ΝΑ του ιερού, Βορούς (**αρ. 120, χάρτης 8**), Λόφος Τσουκά (**αρ. 121, χάρτης 8**), Καταρράχι (**αρ. 122, χάρτης 8**) και Σκάλα (**αρ. 125, χάρτης 8**), που βρίσκονται στα Ν, με ευρήματα των ΚΛ, ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων ανήκουν σε εγκαταστάσεις της πόλης⁴⁶⁶. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε έως τώρα, ο ναός της Αρτέμιδος, οι οικίες των ΕΛΛ χρόνων με οικοδομική φάση της ΡΩΜ εποχής, το Βουλευτήριο, το πρόπυλο και η κρήνη είναι διατεταγμένα σε φυσικά άνδηρα. Για την πολεοδομική διάταξη του υπόλοιπου χώρου της αγοράς δεν διαθέτουμε στοιχεία.

Η πόλη των Λουσών δεν ήταν οχυρωμένη, πιθανότατα επειδή οι Λουσιάτες δεν το έκριναν απαραίτητο λόγω της ιερότητάς της. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πολύβιος, το ιερό της Αρτέμιδος ήταν απαραβίαστο ἄσυλον δὲ νενόμισται παρὰ τοῖς Ἑλλησιν⁴⁶⁷. Οχύρωση εντοπίστηκε μόνον στο πλάτωμα του βουνού Προφήτης Ηλίας, δυτικού πρόβουνου των Αροανίων ορέων, η οποία πιθανότατα ανήκει σε οχυρό που υποκαθιστούσε ακρόπολη⁴⁶⁸.

Ο Πausanίας αναφέρει ότι υπαγόταν στον Κλείτορα και δεν σώζονταν τα ερείπιά της. Τα ανασκαφικά στοιχεία, όπως η ΡΩΜ οικοδομική φάση των οικιών στη θέση Φούρνοι (**αρ. 107, χάρτης 8**), τα νομίσματα⁴⁶⁹ και τα γυάλινα αγγεία που χρονολογούνται από τα ΕΛΛ χρόνια έως τα ΥΡΩΜ⁴⁷⁰ φανερώουν ότι η πόλη των Λουσών πρέπει να κατοικούνταν. Επομένως, δεν επρόκειτο για έναν ορεινό απομονωμένο οικισμό, δεδομένου ότι η πόλη βρισκόταν επάνω σε κύριο οδικό άξονα και είχε τη δυνατότητα να προμηθεύεται τα διαδεδομένα προϊόντα των ΡΩΜ χρόνων.

Κατά τα ΥΡΩΜ, ή πρώιμα ΒΥΖ χρόνια πιθανότατα ο οικισμός να υπήρχε, αφού από στη θέση Φούρνοι (**αρ. 107, χάρτης 8**) εντοπίστηκε κεραμική του τέλους του 3^{ου} αι. μ.Χ. και των αρχών του 4^{ου} αι. μ.Χ., καθώς και νομίσματα⁴⁷¹. Επιπλέον οι ανασκαφείς του ιερού αναφέρουν ότι η κρήνη είχε υποστεί επισκευές κατά την περίοδο αυτή⁴⁷².

⁴⁶⁴. Forstenpointer – Hofer 2001, 169–179. Roy 1999, 332.

⁴⁶⁵. Rogl, 161–167.

⁴⁶⁶. Το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο πραγματοποίησε γεωμαγνητικές έρευνες στα Ν του υψιπέδου των Λουσών υπό τη διεύθυνση του καθηγητού του Πανεπιστημίου Πατρών, Στ. Παπαμαρινόπουλου, κατά τις οποίες εντοπίστηκαν θεμέλια κτηρίων (βλ. Μητσοπούλου-Leon 2007, 39, υποσ. 2).

⁴⁶⁷. Πολ. IV 18, 10. Ανάλογο παράδειγμα είναι και εκείνο της Ήλιδος, η οποία θεωρούμενη από τους κατοίκους της ιερή ήταν ανοχύρωτη, κατά τους ιστορικούς χρόνους (πρβλ. Παπαχατζής 1979, 394, υποσ. 2).

⁴⁶⁸. Το οχυρωμένο πλάτωμα εντόπισε πρώτος ο Μ. Πετρόπουλος το 1984 (βλ. Πετρόπουλος 1985, 67–72).

⁴⁶⁹. Οικονομίδου 2008, 93–96.

⁴⁷⁰. Schauer 2005, 351–359.

⁴⁷¹. Mitsopoulos-Leon 1994, 44.

⁴⁷². Reichel – Wilhelm, 16–19.

ΚΛΕΙΤΩΡ

Η πόλη του Κλείτορος⁴⁷³ αναπτύσσεται στα Β του χειμάρρου Ξερόρρεμα, ή Κλείτωρ, που ρέει στα Ν της πόλης, και στα Δ του Καρνέσιου, ή Ζούγρα, που ρέει στα Β/ΒΑ. Η αρχαία πόλη βρίσκεται 2.5 χλμ. περίπου δυτικά της σύγχρονης κωμόπολης Κλειτορίας, μέσα στην εύφορη κοιλάδα που σχηματίζεται εκατέρωθεν των χειμάρρων, όπου άλλοτε καλλιεργούνταν οπωροφόρα δένδρα και αμπέλια, ενώ σήμερα επικρατούν, ως επί το πλείστον, οι καρυδιές και τα καλαμπόκια. Η θέση που καταλαμβάνει η αρχαία πόλη ονομάζεται Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (**αρ. 183, χάρτης 8**)⁴⁷⁴ και το μεγαλύτερο μέρος του αρχαιολογικού χώρου ανήκει στην εδαφική περιφέρεια του χωριού Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι)⁴⁷⁵.

Τα ανατολικά όρια της πόλης ήταν τα όρη Όρυξ, Σαϊτάς και Πεντέλεια, ή Ντουρτουβάνα, τα οποία τη χώριζαν από τη Φενεατική γη⁴⁷⁶, στα Β το όρος Βελιά, στα Ν ο ποταμός Λάδων και στα Δ η κόμη Σείρες, που τη χώριζαν από την Ψωφίδα. Ο χώρος που καταλαμβάνει και αναπτύσσεται η πόλη συνετέλεσε κατά πολύ στην κοινωνική και οικονομική δομή της, αφού κλειστά οροπέδια, όπως αυτό του Κλείτορος, συνέβαλαν στην δημιουργία αυτόνομης περιοχής.

Το όνομά της αποδίδεται στον Κλείτορα, γιο του Αζάνα. Το εθνικό της πόλης είναι Κλειτόριος⁴⁷⁷, ή Κλητόριος⁴⁷⁸ και το όνομα της χώρας Κλειτορία⁴⁷⁹. Ο Κλείτωρ, προτού γίνει οικιστής της ομώνυμης πόλης, είχε εγκατασταθεί στη Λυκόσουρα, στην πόλη του Λυκάονος, του γιου του Πελασγού. Ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. κάνει μνεία αρκετών οικισμών και περιοχών που εντάσσονται στη χώρα του Κλείτορος, που βρίσκονται, δηλαδή, υπό την επιρροή του και δεν είναι ανεξάρτητες πόλεις, όπως η Πάος, οι Σείρες, το Λευκάσιον, η Μεσοβόα, οι Νάσοι, ο Όρυξ/Αλούς, οι Θαλιάδες, οι Αργεάθες, οι Λυκούντες και η Σκοτάνη⁴⁸⁰.

Η χώρα των Κλειτορίων έφθανε στα Α μέχρι τη σημερινή Λυκουρία, στα ΒΑ μέχρι το Διάσελο του Κυνηγού, στα Β μέχρι τις νότιες υπώρειες των βουνών Τρανό Τσούμπι (ύψους 1.081μ.) και Σπάτι (ύψους 1.225μ.), στα ΒΔ μέχρι το σημερινό χωριό Κραστικοί και στο σημείο που ο Ερασίνοσ/Βουραϊκός κάμπτεται προς τα Α και έφθαναν στο σημερινό χωριό Κέρτεζη. Άλλωστε, το οχυρό στη θέση Παναγιά της Κέρτεζης (**αρ. 102, χάρτης 8**), όπως επισημαίνει και ο Γ. Α. Πίκουλας, ανήκει στην επικράτεια όμορων περιοχών και συγκεκριμένα Κύναιθας, Ψωφίδας και Κλείτορος. Στα ΡΩΜ χρόνια τα προς Β όρια έφθαναν μέχρι τις νότιες υπώρειες του όρους Βελιά, από το οποίο χωριζόταν από την Κύναιθα. Οι Σείρες αποτελούσαν

⁴⁷³. Η συνάδελφος Μ. Πετριτάκη μελετά την οχύρωση του Κλείτορος και τα μνημεία εντός του οχυρωματικού περιβόλου και σύντομα θα προβεί στη δημοσίευσή τους.

⁴⁷⁴. ΙΚ, 41–47. ΚΕ, 140–141. Παπανδρέου 1920, 101.

⁴⁷⁵. Λεξικό 2001, 210, 1715.

⁴⁷⁶. ΑΖ, 41.

⁴⁷⁷. Πασ. V 23, 7.

⁴⁷⁸. Ξεν. Έλλ. V 4, 36.

⁴⁷⁹. Πολ. IV 11, 2.

⁴⁸⁰. Nielsen 2004, 515.

τα Δ όρια και ο ποταμός Λάδων τα Ν. Η πόλη του Κλείτορος εκμεταλλευόταν την κοιλάδα του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού, την κοιλάδα του Λάδωνα και εν μέρει εκείνης του Ερασίνου/Βουραϊκού. Παρόλο που οι Λουσοί στη ΡΩΜ εποχή βρίσκονται υπό τον Κλείτορα, δεν γνωρίζουμε εάν ο Κλείτωρ κατείχε την κοιλάδα των Σουδενών και την εκμεταλλευόταν, αφού το ιερό της πόλης των Λουσών ήταν σεβαστό από όλους.

Ο Κλείτωρ ήδη από τα ΑΡΧ χρόνια είναι μία συγκροτημένη πόλη, αφού τον 6^ο αι. π.Χ. χρησιμοποιείται το εθνικό της⁴⁸¹. Οι Κλειτόριοι, ήδη από τα ΠΡ χρόνια, είχαν την φήμη φιλελεύθερων ανθρώπων και είχαν φέρει σε δύσκολη θέση τον βασιλιά της Σπάρτης Σόο, πρόγονο του Λυκούργου, τον οποίον πολιόρκησαν και στη συνέχεια ανάγκασαν να συνθηκολογήσει⁴⁸². Στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, παρόλο που η Σπάρτη ακολουθεί σκληρή πολιτική τοποθετώντας ολιγαρχικούς σε όλες τις πόλεις που είναι υπό την επιρροή της, ο Κλείτωρ διατηρεί την αυτοτέλειά του.

Μετά το 380 π.Χ. που η Θήβα πρωτοστατεί στις πολιτικές εξελίξεις, ο Αγησίλαος της Σπάρτης προσφέρει χρήματα σε μισθοφόρους Κλειτόριους, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ξενοφώντα⁴⁸³. Η πόλη ευημερεί στα ΚΛ και ΕΛΛ χρόνια. Στον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. (470–450 π.Χ.), σύμφωνα με τη μελέτη του Α. Walker, εκδίδει τα πρώτα αργυρά νομίσματα του Αρκαδικού Κοινού, τα οποία είναι ημίδραχμα, οβολοί και ημιόβολοι⁴⁸⁴. Συνεχίζει τον 4^ο αι. και 3^ο αι. π.Χ. με αργυρές και χάλκινες κοπές. Τον 2^ο αι. π.Χ., υπό την Αχαϊκή Συμπολιτεία, εκδίδει αργυρά ημίδραχμα που χρονολογούνται το διάστημα περ. 160–146 π.Χ., και χάλκινα τετράχαλκα, που χρονολογούνται το διάστημα 191–146 π.Χ.⁴⁸⁵. Τον πρώιμο 1^ο αι. π.Χ. η πόλη συνεχίζει τις νομισματικές εκδόσεις της, οι οποίες χρονολογούνται γύρω στη δεκαετία του 80 π.Χ.⁴⁸⁶. Στην εποχή των Σεβήρων συνεχίζεται η έκδοση των χάλκινων επαρχιακών κοπών, στον οπισθότυπο των οποίων απεικονίζονται οι προστάτιδες θεότητες της πόλης, Αθηνά, Ασκληπιός και Δήμητρα⁴⁸⁷, ενώ μετά τον Καρακάλλα το νομισματικό εργαστήριο της πόλης παύει να εκδίδει νόμισμα⁴⁸⁸.

Στη διάρκεια του Συμμαχικού Πολέμου (220–217 π.Χ.), παρόλο που την πολιόρκησαν οι Αιτωλοί, όπως μας παραδίδει ο Πολύβιος, η πόλη άντεξε και δεν αποσπάστηκε από την Αχαϊκή Συμπολιτεία. Ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας, προωθούμενος και κατευθυνόμενος προς την Ψωφίδα, διήλθε από τον Κλείτορα συναθροίζων έκ τῶν πόλεων ὧν διεπορεύετο βέλη καὶ

⁴⁸¹. Nielsen 2004, 515. Morgan 1999, 416.

⁴⁸². Παπαχατζής 1980, 255, υποσ. 1. Πετριτάκη 1996, 83,

⁴⁸³. Ξεν. *Ελληνικά*, V 4, 36–37.

⁴⁸⁴. BCD Collection, Pel., 334–338. Επίσης βλ. Head, 446–447. BMC, Pel., 179–180.

⁴⁸⁵. BCD Collection, Pel., 343. Σύμφωνα με τον Β. Head η πόλη εισέρχεται στην Αχαϊκή Συμπολιτεία το 234/233 π.Χ. Πρβλ. Head, 418. Για τις χάλκινες νομισματικές εκδόσεις της Αχαϊκής Συμπολιτείας πρβλ. Warren 2007.

⁴⁸⁶. BCD Collection, Pel., 343.

⁴⁸⁷. Head, 447. BCD Collection, Pel., 344.

⁴⁸⁸. BCD Collection, Pel., 344–345.

κλίμακας⁴⁸⁹, και το καλοκαίρι του 184 π.Χ. πραγματοποιήθηκε στην πόλη η σύνοδος της Αχαϊκής Συγκλήτου, στην οποία έλαβε μέρος ρωμαϊκή αποστολή υπό την ηγεσία του Appius Claudius Pulcher⁴⁹⁰.

Η ισχυρή κατασκευή των τειχών της στην περικλειστή από βουνά κοιλάδα φανερώνει όχι μόνον το ενδιαφέρον της για την ασφάλειά της, αλλά και την εξασφάλιση των πρώτων υλών ανάγκης για την οικονομία της, που βασιζόταν στην καλλιέργεια των κοιλάδων, στην κτηνοτροφία και το κυνήγι. Στα δάση ζούσαν αγριογούρουνα, αρκούδες και χελώνες μεγάλες σε μέγεθος, το κέλυφος των οποίων χρησιμοποιούνταν στην κατασκευή λυρών⁴⁹¹. Από τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, που υπάρχουν κατά χώραν εντός του οχυρωματικού περιβάλλοντος, φαίνεται ότι η πόλη κατά τα ΚΛ και ΕΛΛ χρόνια καταλαμβάνει όλο τον τειχισμένο χώρο.

Στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου» η Μ. Πετριτάκη έφερε στο φως αρκετά κατάλοιπα της πόλης, τα οποία έχουν σχέση με την άμυνά της, τον πολεοδομικό της ιστό και τις βιοτεχνικές της δραστηριότητες⁴⁹². Στη θέση Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8) βρήκε τη διασταύρωση δύο βασικών αρτηριών της, επισημαίνοντας ότι η πόλη διέθετε και ρυμοτομικό σχέδιο⁴⁹³.

Στη σημερινή κοίτη του ποταμού Καρνέσιου, ή Ζούγρα, κατά το έτος 2000 και μετά από έντονες βροχοπτώσεις, παραπλεύρως και κατά μήκος της δεξιάς/δυτικής όχθης του, εντοπίσαμε στελέχη πηλίνων σωλήνων αγωγού ύδρευσης με προσανατολισμό Δ-Α, ο οποίος θα έφερνε το νερό στην πόλη από την πηγή Κιάφα (εικ. 305). Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η σημερινή κοίτη του ποταμού συμπίπτει με αρτηρία της πόλης, επιβεβαιώνοντας την επισήμανση της Μ. Πετριτάκη.

Οχύρωση

Ο Κλείτωρ, όπως και η Μαντίνεια, ιδρύεται στο μέσον περικλειστής κοιλάδας⁴⁹⁴ και τειχίζεται. Τα σωζόμενα τμήματα του τείχους μαρτυρούν ότι η οχύρωσή της πόλης είναι κυκλικής κάτοψης⁴⁹⁵. Μεγάλο τμήμα της νότιας και της δυτικής πλευράς του τείχους είναι ακόμη και σήμερα ορατά και σώζεται σε δύο, ή τρεις δόμους επάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Είναι κτισμένο από ασβεστολιθικούς λίθους, που φέρουν αδρή επεξεργασία κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης, χωρίς να λείπει και το πολυγωνικό· όμως επικρατεί το

⁴⁸⁹. Πολ. IV 18, 19.

⁴⁹⁰. Λιβ. XXXIX 35–37.

⁴⁹¹. Πανσ. VIII 23, 9.

⁴⁹². Ο χώρος του Κλείτωρος ανασκάπτεται συστηματικά από τη συνάδελφο, της οποίας το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στη θέση Κόντρα, όπου το θέατρο.

⁴⁹³. Πετριτάκη 2005, 356.

⁴⁹⁴. Ο Παπαχατζής δέχεται την άποψη ότι η πόλη οφείλει το όνομά της στην περικλειστή θέση της, την οποία αποδέχεται και η Μ. Πετριτάκη (Παπαχατζής 1980, 255, υποσ. 1. Πετριτάκη 1996, 81).

⁴⁹⁵. Πρβλ. τοπογραφικό διάγραμμα Γ. Παπανδρέου και Μ. Πετριτάκη αντίστοιχα (Παπανδρέου 1920, 113 και Μ. Πετριτάκη 2005, σχ. 1).

πρώτο⁴⁹⁶ (σχ. 55). Η περίμετρος του υπολογίζεται στα 2.500μ.–3.000μ. και έχει δέκα τέσσερις (14) ημικυκλικούς πύργους⁴⁹⁷. Τμήμα της Β και ΝΑ πλευράς του τείχους ανέσκαψε η Μ. Πετριτάκη στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου»⁴⁹⁸. Η οχυρωμένη έκταση περικλείει 577 στρέμματα και, σύμφωνα με την ανασκαφέα, το εποικοδόμημα ήταν από πλίθρες, όπως έδειξαν οι διερευνητικές τομές⁴⁹⁹.

Οχυρό/Ακρόπολη

Ο λόφος του Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (αρ. 277, χάρτης 8) υποκαθιστούσε επαρκώς την ακρόπολη της πόλης, όπως ήδη έχει επισημάνει ο Γ. Α. Πίκουλας⁵⁰⁰, διότι έχει αναπεπταμένη θέα προς όλα τα σημεία του ορίζοντα, είναι βουνό επιβλητικό και πληροί τον χαρακτηρισμό ὄρος, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausανία⁵⁰¹. Με την επισήμανση του οχυρωμένου λόφου του Αγίου Αθανασίου και την εύρεση των αρχιτεκτονικών μελών καθώς και του θραύσματος της πήλινης σίμης από το Γ. Α. Πίκουλα, καθίσταται ασφαλής και ο εντοπισμός του ναού της Κορίας Αθηνάς, ο οποίος απείχε 30 στάδια από την πόλη, σύμφωνα με τον περιηγητή του 2^{ου} αι. μ.Χ. Ο Γ. Α. Πίκουλας θεωρεί ότι ο ναός της θεάς επιτελούσε και χρέη οχυρού, φαινόμενο σύνθηες να καθιερώνεται η άμυνα με την ανάλογη υπόσταση της θεότητας⁵⁰² και στην περίπτωση αυτή η Κορία Αθηνά ως εφευρέτρια του τεθρίππου⁵⁰³ υποκρύπτει πολεμικές ιδιότητες⁵⁰⁴. Επιπλέον, ο μελετητής προσδίδει στο λόφο αμυντικό χαρακτήρα ανάλογο εκείνου του Ακροκορίνθου⁵⁰⁵, ο οποίος λόγω της θέσεώς του «υποκαθιστά σύστημα φρουκτωρίων»⁵⁰⁶. Η Μ. Πετριτάκη αναφέρει ότι ο υπερυψωμένος λόφος της Κόντρας (αρ. 184, χάρτης 8) αποτελεί τη φυσική ακρόπολη της πόλης από την οποία επιτυγχάνεται ο έλεγχος της κοιλάδας⁵⁰⁷, άποψη που έχουν εκφράσει οι W. Vischer και C. Bursian⁵⁰⁸. αντίθετα, ο Γ. Α. Πίκουλας πιστεύει ότι ο λόφος της Κόντρας είναι τόσο χαμηλός που δεν έχει άμεση οπτική επαφή σε όλο το χώρο της πόλης, όπως ο λόφος του Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (αρ. 277, χάρτης 8)⁵⁰⁹, ο οποίος μαζί με το οχυρό στη θέση Πύργος (αρ. 144, χάρτης 8)

⁴⁹⁶. Η ανασκαφέας αναφέρει ότι η οχύρωση του Κλείτορος με δυσκολία θα μπορούσε να χρονολογηθεί πριν από το 300 π.Χ., αφού το συγκεκριμένο σύστημα δόμησης της οχύρωσης της πόλης ανήκει στη «νέα γενεά». Πρβλ. Πετριτάκη 2005, 353.

⁴⁹⁷. Πετριτάκη 2005, 352.

⁴⁹⁸. Πετριτάκη 2005, 353, 361.

⁴⁹⁹. Πετριτάκη 2005, 353.

⁵⁰⁰. Πίκουλας 1999, 149–152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 416–445.

⁵⁰¹. Πaus. VIII 21, 4.

⁵⁰². Πίκουλας 1999, 152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 432.

⁵⁰³. Jost 1985, 388–390. Πίκουλας 1999, 152 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 432.

⁵⁰⁴. Jost 1985, 388–390. Πίκουλας 1999, 152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 432.

⁵⁰⁵. Βλ. ΟΔΑ, 344–345. Πίκουλας 1999, 152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 432.

⁵⁰⁶. Πίκουλας 1999, 152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 432.

⁵⁰⁷. Πετριτάκη 2005, 352.

⁵⁰⁸. Vischer, 478–479. Bursian, 263–265.

⁵⁰⁹. Πίκουλας 1999, 145, υποσ. 23.

Πλανητέρου και εκείνο στη θέση Βορός (**αρ. 282, χάρτης 8**) ανήκουν στο περιφερειακό σύστημα άμυνας της πόλης⁵¹⁰.

Πύλες

Στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου» η συνάδελφος Μ. Πετριτάκη αποκάλυψε στη θέση Παλάτι, ή Καταρράχη (**αρ. 181, χάρτης 8, εικ. 318–319, σχ. 55, αρ. 1**) τμήμα του ΝΔ πυλώνα και μία κύρια πύλη ελέγχου εισόδου της πόλης. Η πύλη είναι προσαρμοσμένη στον οδικό άξονα που οδηγούσε στην Ψωφίδα με κατεύθυνση Α–Δ⁵¹¹.

Στη θέση Κάπου Καλύβι (**αρ. 174, χάρτης 8**) ερεύνησε, στο πλαίσιο του ίδιου έργου, τη ΒΔ πύλη του τείχους, με κατάλοιπα δύο πύργων διαφορετικών οικοδομικών φάσεων. Η πύλη είναι προσαρμοσμένη στο δρόμο που οδηγούσε στους Λουσούς με κατεύθυνση Ν–Β⁵¹².

Στα Α του Φραγκοκκλησιού (**σχ. 55, αρ. 10**) θα πρέπει να αναζητηθεί και η Α/ΝΑ πύλη της πόλης⁵¹³, η οποία θα διερχόταν διαμέσου του ανατολικού νεκροταφείου και θα οδηγούσε προς τον Φενεό και τις άλλες αρκαδικές πόλεις, καθώς και στις παραλαδώνιες κόμεις.

Θέατρο

Στη θέση Κόντρα (**αρ. 184, χάρτης 8, σχ. 55, αρ. 2**) εντοπίζεται το θέατρο της πόλης, του οποίου τη χωροθέτηση εδώ είχαν επισημάνει οι W. M. Leake⁵¹⁴, J. E. Curtius⁵¹⁵, G. Frazer⁵¹⁶ και Γ. Παπανδρέου⁵¹⁷. Η Μ. Πετριτάκη πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές που αποκάλυψαν το κοίλο του θεάτρου. Συγκεκριμένα, ήλθαν στο φως λίγες σειρές εδωλίων, οι οποίες είχαν καταστραφεί από την καλλιέργεια. Κατά την ανασκαφέα, τα εδώλια δεν εδράζονταν απευθείας στο χώμα, αλλά πλακοειδείς λίθοι που βρέθηκαν ανάμεσά τους έφεραν μοχλοβόθρια, τα οποία λειτουργούσαν ως κρατευτές. Αποκάλυψε έξι θρόνους και επί του παρόντος δεν έχει αναγνώσει τα ονόματα των τιμωμένων προσώπων, που είναι χαραγμένα επάνω τους. Επιπλέον, η ανασκαφή δεν έχει δώσει στοιχεία σχετικά με την τυπολογία του προσκηνίου και του επισκηνίου στους ΕΛΛ χρόνους. Η Μ. Πετριτάκη θεωρεί ότι στους ΕΛΛ χρόνους το θέατρο ήταν σε λειτουργία και την κατασκευή του την ανάγει στον 4^ο αι. π.Χ. Είναι της άποψης ότι χρησίμευε και ως τόπος συνελεύσεως της Αχαϊκής Συμπολιτείας, αφού η πόλη ήταν μέλος της συμμαχίας⁵¹⁸. Εικάζει ότι η αναφερόμενη από το Λίβιο σύνοδος της συμμαχίας

⁵¹⁰. Πίκουλας 1999, 137–154 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 416–445.

⁵¹¹. Πετριτάκη 2005, 353–354, σχ. 1.

⁵¹². Πετριτάκη 2005, 354.

⁵¹³. Πετριτάκη 2005, 356–357.

⁵¹⁴. Leake, II 257–261.

⁵¹⁵. Curtius, 376.

⁵¹⁶. Frazer, 267.

⁵¹⁷. ΙΚ, 37, 41. Παπανδρέου 1920, 97.

⁵¹⁸. Πετριτάκη 2001, 117–123.

του 184 π.Χ., στην οποία έλαβε μέρος ρωμαϊκή αποστολή υπό την ηγεσία του Appius Claudius Pulcher, πιθανόν να πραγματοποιήθηκε στο θέατρο⁵¹⁹.

Υδραγωγείο

Η πόλη πρέπει να υδροδοτούνταν από την πηγή Κιάφα (**αρ. 163, χάρτης 8**), της οποίας η ροή είναι αέναη και οι κάτοικοι σήμερα ονομάζουν και Κεφαλόβρυσο. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον εντοπισμό των πηλίνων στελεχών αγωγού ύδρευσης στη σημερινή κοίτη του ποταμού Καρνέσιου, ή Ζούγρα, καθώς ο αγωγός φαίνεται να έχει αφετηρία την παραπάνω πηγή.

Εργαστήρια

Τα εργαστήρια της πόλης τοποθετούνται στη θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια (**αρ. 153, χάρτης 8**), στην οποία βρέθηκε τμήμα κεραμικού κλιβάνου που ανέσκαψε η Μ. Πετριτάκη στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου»⁵²⁰. Ανήκε στον ορθογώνιο τύπο, χρονολογούμενος στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵²¹. Ανατολικότερα, στη θέση Κοτρώνες, ή Πλάτανος (**αρ. 158, χάρτης 8**) στη κοιλάδα του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού εντοπίστηκαν τοίχοι, οι οποίοι ανήκουν σε οικιστικές εγκαταστάσεις, και ίχνη κεραμικού κλιβάνου⁵²² των ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων. Επίσης, στα δυτικά πρηνή του γηλόφου Παλιόπυργος (**αρ. 173, χάρτης 8**) που βρίσκεται στα ΝΑ της προηγούμενης, στο πλαίσιο του ίδιου έργου, κατά τη διάνοιξη αγροτικής οδού εντοπίστηκαν μεγάλες μάζες πηλού που προέρχονται από εκκαμίνευση (**εικ. 314**) και οικιστικά κατάλοιπα (**εικ. 315**).

Στα ΡΩΜ χρόνια, όταν η πόλη συρρικνώνεται, η βιοτεχνική δραστηριότητα μεταφέρεται εντός των τειχών, σύμφωνα με την άποψη της Μ. Πετριτάκη⁵²³. Πολύ κοντά στο ΝΔ πυλώνα στη θέση Παλάτι, ή Καταρράχη (**αρ. 181, χάρτης 8**) ανέσκαψε κεραμικό κλίβανο ορθογωνίου τύπου⁵²⁴. Εκτός των τειχών και κατά μήκος της οδικής αρτηρίας που οδηγούσε στην Ψωφίδα, στη θέση Άγιος Πέτρος (**αρ. 175, χάρτης 8**) ερευνήθηκε συγκρότημα ΡΩΜ χρόνων, το οποίο ανήκει σε αγροικία. Παρότι τα κατάλοιπα ήταν πενιχρά, πρόκειται για σημαντικό βιοτεχνικό χώρο, του οποίου οι ιδιοκτήτες ασχολούνταν με την καλλιέργεια της πεδιάδας, ενώ παράλληλα λειτουργούσε και ως εργαστήριο παραγωγής οίνου, αφού αποκαλύφθηκαν ληνός και υπολήνιο⁵²⁵.

⁵¹⁹. Πετριτάκη 2001, 117–123. Πετριτάκη 2005, 355.

⁵²⁰. Πετριτάκη 2001, 255–270.

⁵²¹. Πετριτάκη 2005, 358.

⁵²². Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση).

⁵²³. Πετριτάκη 2005, 352–363.

⁵²⁴. Πετριτάκη 1996, 85, 87. Πετριτάκη 2005, 358.

⁵²⁵. Πετριτάκη 1996, 86–87. Πετριτάκη 2005, 356.

ΨΩΦΙΣ

Η πόλη βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα της Αρκαδίας, στη χώρα των Αζάνων, και ιδρύεται στη συμβολή τριών ποταμών, του Νουσαιϊτικού (σημ. Ερυμάνθου) στα Δ, του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού στα Α/ΒΑ και του Σειραϊκού, ή Βερτσιώτικου στα ΝΑ. Την ομορφιά της εξήρε ο ιστορικός Πολύβιος⁵²⁶ (**εικ. 422**). Οι κάτοικοι της Ψωφίδας είχαν θεοποιήσει τον ποταμό Ερύμανθο και, όπως αναφέρει ο Πausanias, είχαν ανεγείρει ναό, ο οποίος βρισκόταν κοντά στον ποταμό⁵²⁷. Ο Πολύβιος, όταν περιγράφει την πόλη της Ψωφίδας, αναφέρει χαρακτηριστικά: Τὴν γὰρ ἀφ' ἑσπέρας πλευρὰν αὐτῆς καταφέρεται λάβρος χειμάρρους ποταμός, ὃς κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ χειμῶνος ἄβατός ἐστι... Παρὰ δὲ τὴν ἀπ' ἡοῦς πλευρὰν ἔχει τὸν Ἐρύμανθον, μέγαν καὶ λάβρον ποταμόν, ὑπὲρ οὗ πολὺς καὶ ὑπὸ πολλῶν τεθρόληται λόγος⁵²⁸. Από την περιγραφή του ιστορικού συνάγεται ότι ο σημερινός Λιβαρτζινός, ή Αροάνιος ποταμός είναι ο αρχαίος Ερύμανθος⁵²⁹, ο οποίος πηγάζει από τις νότιες υπώρειες του Καλλιφωνίου, διακλάδωσης του ομώνυμου όρους. Επιπλέον, στην ταύτιση του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου με τον αρχαίο Ερύμανθο συνηγορεί και το γεγονός ότι κατέρχεται σε ευρεία και επίπεδη στενή κοιλάδα, έχει αβαθή κοίτη, είναι ορμητικός και επόμενο ήταν να κατέστρεφε τους αγρούς που βρίσκονταν σε αυτήν. Ακόμη και σήμερα ο Λιβαρτζινός, ή Αροάνιος προξενεί μεγάλες καταστροφές από την ορμητικότητά του. Στις 11 Σεπτεμβρίου 1990, μετά από έντονες βροχοπτώσεις, προκάλεσε ανυπολόγιστης αξίας καταστροφές στο χωριό Λιβάρτζι, όπου έχασαν τη ζωή τους 5 άτομα. Αντίθετα, ο Νουσαιϊτικός ποταμός ρέει στα Δ της πόλης⁵³⁰, κατέρχεται από τον Αστρά (παλ. τοπων. Νουσαΐ)⁵³¹, διέρχεται από στενή και βραχώδη περιοχή, έχει βαθιά κοίτη και δεν υπάρχει φόβος υπερχειλίσης. Στα Β/ΒΔ του αρχαιολογικού χώρου, στα Καλύβια του Αστρά⁵³², δέχεται τα νερά του χειμάρρου Στένωμα που κατεβαίνει από τα Αγράμπελα (παλ. τοπων. Πορετζού)⁵³³ και αποτελεί τον κύριο ρου του σημερινού ποταμού Ερυμάνθου. Στα ΝΔ του οικισμού Κάτω Τριπόταμα του χωριού Τριποτάμων⁵³⁴ ο δυτικός βραχίονας (Νουσαιϊτικό ποτάμι) δέχεται τα νερά του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου⁵³⁵ και από τα ΝΑ τα νερά του Σειραϊκού ποταμού. Σήμερα για το Νουσαιϊτικό ποτάμι έχει επικρατήσει το όνομα Ερύμανθος⁵³⁶. Είναι ο κυριότερος παραπόταμος του Αλφειού και

⁵²⁶. Πολ. IV 70.

⁵²⁷. Πaus. VIII 24, 12. Πρβλ. Roscher 1884–1886, 1374.

⁵²⁸. Πολ. IV 70, 8.

⁵²⁹. Πρβλ. **αρ. θέσης 263, χάρτης 9**, οικείου καταλόγου.

⁵³⁰. Η Μ. Jost ταυτίζει το Νουσαιϊτικό Ποτάμι με τον Αροάνιο και το Λιβαρτζινό με τον Ερύμανθο (πρβλ. Jost 1985, 53).

⁵³¹. Λεξικό 2001, 89, 545.

⁵³². Λεξικό 2001, 176, 1378.

⁵³³. Λεξικό 2001, 57, 259.

⁵³⁴. Λεξικό 2001, 457, 4110.

⁵³⁵. Ονομάζεται Αροάνιος, επειδή πηγάζει από την Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό). Δέχεται τα ύδατα των ποταμοχειμάρρων Αναστασοβίτικου, Λεχουρίτικου και Λιβαρτζινού.

⁵³⁶. Ο Α. Λέλος ονομάζει το Νουσαιϊτικό Ποτάμι και Ωλένιο, επειδή πηγάζει από τον Ωλονό (Ερύμανθος). Πρβλ. Λέλος, 12.

συμβάλλει σε αυτόν κοντά στο χωριό Άσπρα Σπίτια⁵³⁷ του Νομού Ηλείας. Ο κάτω ρους του ποταμού⁵³⁸, κατά το Γ. Α. Πίκουλα, αποτελεί το όριο μεταξύ Ηλείας και Αρκαδίας⁵³⁹.

Η πόλη κατοικήθηκε χωρίς διακοπή από την εποχή του Σιδήρου και αναπτύχθηκε κατά τους ιστορικούς χρόνους επάνω σε πλατιά άνδηρα στους πρόποδες της ακρόπολης, η οποία αποτελεί προέκταση του βουνού Τούρλα (ύψους 1.123μ.), παραφυάδας του Αγίου Κωνσταντίνου (ύψους 1.620μ.) και είναι στραμμένη προς τα Δ και τα Ν/ΝΑ. Πρόκειται για μία οχυρή πόλη με γεωργικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα, η οποία συγκεντρώνει τα πλεονεκτήματα μιας ορεινής θέσεως (**εικ. 391**). Η εύρεση οστράκου της ΜΕ εποχής κατά τον καθαρισμό του πλατώματος της ακρόπολης (**αρ. 248, χάρτης 9**) αποτελεί ένδειξη προϊστορικής κατοίκησης του χώρου.

Η αρχαία πόλη ορίζεται από τις κορυφές του Ερυμάνθου και τη Φολή στα Δ και το Αφροδίσιον όρος στα ΝΔ. Οι κορυφές επάνω από τον Αστρά (παλ. τοπων. Νουσά) και το Λιβάρτζι, που τη χώριζαν από την Αχαΐα και τα βουνά επάνω από τους Αγίους Θεοδώρους και την Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό)⁵⁴⁰ μέχρι τον Τάρταρη, τα οποία τη χώριζαν από τον Κλειτόρα, αποτελούσαν τα προς Β και ΒΑ όρια. Από τον Τάρταρη οι ορεινοί όγκοι στρεφόμενοι προς Ν μαζί με τις κορυφές του Προφήτη Ηλία (ύψους 1.261μ.) αποτελούσαν τα Α προς τους Κλειτόριους όρια μέχρι τις Σειρές.

Κατά τον Πολύβιο, η Ψωφίς ἔστι μὲν ὁμολογούμενον καὶ παλαιὸν Ἀρκαδῶν κτίσμα τῆς Ἀζανίδος, κείται δὲ τῆς μὲν συμπάσης Πελοποννήσου κατὰ τὴν μεσόγειον, αὐτῆς δὲ τῆς Ἀρκαδίας ἐπὶ τοῖς πρὸς δυσμὰς πέρασι, συνάπτουσα τοῖς περὶ τὰς ἐσχατίας κατοικοῦσι τῶν προσηπεριῶν Ἀχαιῶν· ἐπίκειται δ' εὐφυῶς τῇ τῶν Ἡλείων χώρα⁵⁴¹. Μνεΐα τῆς πόλης γίνεται καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀπολλόδωρο ...Τοῦτο δὲ τὸ θηρίον ἠδίκηε τὴν Ψωφίδα, ὀρμώμενον ἐξ ὄρους ὃ καλοῦσιν Ἐρύμανθον⁵⁴².

Το αρχικό όνομα της πόλης ήταν *Ἐρύμανθος*, πιθανώς από τη λέξη ἔρυμα, η οποία σημαίνει οχύρωμα⁵⁴³ και το προελληνικό πρόσφυμα -νθος. Σύμφωνα με τον Πausανία, οικιστής της πόλης θεωρείται ο Ψωφίς⁵⁴⁴, ο οποίος ήταν γιος του Ερυμάνθου, γιου του Αρίστα. Ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρει ότι η Ψωφίς ήταν κόρη του Ξάνθου, γιου του

⁵³⁷. Λεξικό 2001, 87, 533.

⁵³⁸. Ο Α. Philippson τον αναφέρει ως Ντουάνα (Philippson, 208), ονομασία που διατηρείται ως τις ημέρες μας.

⁵³⁹. Πίκουλας 1981–1982, 279, υποσ. 1.

⁵⁴⁰. Λεξικό 2001, 84, 502.

⁵⁴¹. Πολ. IV 70, 3. Ο Στράβων (VIII 3, 1 = C 336) στην περιγραφή της Ηλείας αναφέρει τους Αζάνες και τους Παρρασίους, τα δύο αρκαδικά έθνη που κατοικούν στα δυτικά της Αρκαδίας, επιβεβαιώνοντας από τοπογραφικής άποψης τον Πολύβιο. Για το θέμα βλ. Πίκουλας 1981–1982, 272.

⁵⁴². Απολλ. II 5, 4.

⁵⁴³. LSJ, s.v. ἔρυμα. Ἐρυμα ονομαζόταν και το ιερό της Πολιάδος Αθηνάς στη Τεγέα, το οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, η θεά το παραχώρησε στον Κηφέα ως δώρο, για να μένει πάντοτε ακυρίευτη η Τεγέα (Πaus. VIII 47, 5).

⁵⁴⁴. Πaus. VIII 24, 1.

Ερυμάνθου, γιου του Αρκάδα⁵⁴⁵. Μας παραδίδει ότι η πόλη ονομαζόταν και Φηγία⁵⁴⁶, όχι μόνον από το όνομα του μυθικού βασιλιά Φηγέα, αλλά και από τις πολλές δρυς που υπήρχαν στην περιοχή⁵⁴⁷. Μια άλλη παραλλαγή του ονόματος είναι εκείνη, σύμφωνα με την οποίαν η πόλη πήρε το όνομά της από την Ψωφίδα, κόρη του βασιλιά της σικελικής πόλης Έρυκος⁵⁴⁸, την οποία ο Ηρακλής αγάπησε, κατέστησε έγκυο και στη συνέχεια την έφερε στην πόλη, που ως τότε ονομαζόταν Φηγία. Οι δύο γιοι της Ψωφίδας και του Ηρακλή, Εχέφρων και Πρόμαχος, προς τιμήν της μητέρας τους ονόμασαν την πόλη Ψωφίδα.

Η σύνδεση, σύμφωνα με το μύθο, με τη Σικελία, όπως και το επίθετο της Αφροδίτης Ερυκίνης από τον Έρυκα της Σικελίας, δεν μπορεί παρά να υποκρύπτει πρώιμες σχέσεις των δύο περιοχών και αυτές να ανάγονται πιθανόν στα **ΥΓΕ** χρόνια, την εποχή δηλαδή του αποικισμού⁵⁴⁹. Η αναφορά του Πausανία ότι και η ακρόπολη της Ζακύνθου ονομάζεται Ψωφίς, πρέπει να συνδέεται με τα γεγονότα αυτά και η νήσος να αποτέλεσε «πρώτο σταθμό» εγκατάστασης των Ψωφιδίων προς τη Δύση⁵⁵⁰. Αναφορά της Ψωφίδας γίνεται και από το Στέφανο Βυζάντιο⁵⁵¹. Εκτός από τις γραπτές αναφορές, σε ανάλογη συνάφεια βρίσκεται και το αρχαιολογικό υλικό, όπως οι δύο χάλκινες λαβές υδριών που προέρχονται από το χωριό Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό), περισυνέλεξε ο Ν. Ζαφειρόπουλος (**αρ. 238, χάρτης 8, εικ. 389**) και βρίσκουν παράλληλα από την Κρέστενα και Νεράϊδα του Νομού Ηλείας, τα Τρίκαλα της Θεσσαλίας και την Ποσειδωνία (Paestum) της Κάτω Ιταλίας, αλλά και σε σικελικά εργαστήρια. Εάν τα αναφερόμενα από τον Α. Θ. Λέλο ευρήματα στα ΒΔ κράσπεδα του λόφου Λουκουβίτσα⁵⁵², αμφίστομος πέλεκυς και μάχαιρα⁵⁵³, αληθεύουν, τότε η σχηματιζόμενη κατά μήκος του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου ποταμού (αρχ. Ερύμανθος) κοιλάδα κατοικήθηκε από την ΠΡ εποχή. Οι αναφερόμενοι από τον ίδιο πίθοι ίσως ανήκουν σε νεκροταφείο πιθανόν της ΓΕ

⁵⁴⁵. Πaus. VIII 24, 1. Η παραλλαγή αυτή του ονόματος δεικνύει ότι οι πρόγονοι της Ψωφίδας ήταν Αρκάδες (πρβλ. Παπαχατζής 1980, 272, υποσ. 2).

⁵⁴⁶. Πaus. VIII 24, 2.

⁵⁴⁷. Μία εικόνα της περιοχής μπορούμε να έχουμε από το κοντινό δάσος της Φολόης (σημ. Κάπελη), το οποίο με τα πολλά είδη δρυών αποτελεί δείγμα της αλλοτινής ομορφιάς του χώρου.

⁵⁴⁸. Πaus. VIII 24, 2. Επίσης βλ. Bérard, 441. Πετρόπουλος 2005α, 370.

⁵⁴⁹. Βλ. Morgan 1999, 422–424. Πετρόπουλος 2005α, 370. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausανία, ο Οίνωτρος, ο μικρότερος γιος του Λυκάονα, εγκαθίσταται στην Κάτω Ιταλία και γίνεται επώνυμος της Οινωτρίας (Πaus. VIII 3, 5). Στον Πλίνιο γίνεται αναφορά του Οινώτρου και του αδελφού του Πευκετίου, οι οποίοι έδωσαν τα ονόματά τους σε αντίστοιχες περιοχές, Οινωτρία και Πευκετία, χωρίς όμως να μνημονεύεται η προέλευσή τους (Πλιν. *NH* III 99. Bérard, 441). Αντίθετα ο Στράβων, όταν περιγράφει την Απουλία και τη χώρα των Πευκετιών, αναφέρει ότι η περιοχή είχε δεχθεί Αρκάδες αποίκους στο παρελθόν (Στράβ. VI 3,8 = C 283). Η αναφορά του Στράβωνος βρίσκει απηγήσεις και σε άλλες μυθολογικές παραδόσεις, όπως ο μύθος για την αποικία που ιδρύθηκε από τον Εύανδρο επάνω στο λόφο Παλατίνο της Ρώμης, του οποίου το όνομα προέρχεται από την πόλη Παλλάντιον της Αρκαδίας (Bérard, 441). Άλλη παράδοση αναφέρει ότι οι άποικοι που αποβιβάστηκαν στο Ρήγιον, στη θέση Παλλάντιον, ήταν, πιθανώς, αρκαδικής προέλευσης (Bérard, 441). Αρκαδικές αποικίες από τους γιους του Λυκάονα ιδρύονται και στις ακτές της Αδριατικής (Bérard, 441). Ο Πausανίας κάνει μνεία και για μία αποικία των Αζάνων στη Φρυγία, όπου ένα μέρος των κατοίκων ονομάζονται Αζανοί (Πaus. VIII 4, 3).

⁵⁵⁰. Θουκ. II 66. Πaus. VIII 24, 3. Ότι το νησί είχε σχέσεις με την Πελοπόννησο και οι πρώτοι άποικοι στη Ζάκυνθο προέρχονται από την Ψωφίδα της Αρκαδίας αναφέρεται και από τον R. Baladié (Baladié, 3).

⁵⁵¹. Στεφ. Βυζ., s.v. *Ψωφίς*, 704–705.

⁵⁵². Λέλος, 81–82.

⁵⁵³. Η ολίγον κυρτή μάχαιρα και με τη μία οπή, που αναφέρει ο Α. Λέλος, πρέπει να ανήκει σε δρεπάνι.

περιόδου. Στην περίοδο αυτή ανήκει και μικκύλο αγγείο σε σχήμα υδρίας που χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 443). Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στην περιοχή της Αροανίας (παλ. τοπων. Σοπωτό), στο λόφο Λουκουβίτσα και Ψωφίδας που βρίσκονται κατά μήκος της δεξιάς/βόρειας όχθης του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού, εγκαθίστανται πληθυσμιακές ομάδες, τουλάχιστον από τα ΓΕ χρόνια, οι οποίες αργότερα θα συνενώθηκαν με διοικητικό κέντρο την Ψωφίδα των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων.

Στα ΑΡΧ χρόνια και μάλιστα τον 6^ο αι. π.Χ. είναι ήδη «πόλις-κράτος», όπως προκύπτει από επιγραφή με το εθνικό της πόλης, που βρέθηκε στην Ολυμπία⁵⁵⁴. Ο Πausanίας μας μεταφέρει ότι οι Ψωφίδιοι είχαν αφιερώσει από τη δεκάτη λαφύρων άγαλμα⁵⁵⁵, το οποίο βρισκόταν στο χώρο του ιερού, μνημονεύοντας το επίγραμμα στη βάση: Τούτου δὲ οὐ πόρρω Ζεὺς ἔστιν ὄντινα ἀναθῆναι Ψωφιδίους ἐπὶ πολέμου κατορθώματι τὸ ἔπος τὸ ἐπ' αὐτῶ γεγραμμένον δηλοῖ. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πόλη διατηρούσε στρατό και επομένως ήταν συγκροτημένη⁵⁵⁶. Επίσης, αναφέρει ότι στην Ιερή Άλτη είδε ανδριάντα, ανάθημα των Ψωφιδίων Αρκάδων [...] Λεωνίδας τε ἐκ Νάξου τῆς ἐν τῷ Αἰγαίῳ, Ψωφιδίων ἀνάθημα Ἀρκάδων [...] ⁵⁵⁷. Ο ανδριάντας που είδε ο περιηγητής ήταν του Λεωνίδα Νάξιου, γιου του Λεώτα, ο οποίος ταυτίζεται με τον ιδρυτή του Λεωνιδαίου. Όμως ο Πausanίας δεν τον ταυτίζει, γιατί τον θεωρεί Ηλείο. Ωστόσο, η ταύτιση είναι ασφαλής, όπως αποδεικνύεται από το κείμενο της επιγραφής στη βάση του χάλκινου αγάλματος, η οποία βρέθηκε κοντά στο ανατολικό άκρο της βόρειας όψης του Λεωνιδαίου. Άγνωστη παραμένει η σχέση του Λεωνίδα με την αρκαδική Ψωφίδα⁵⁵⁸, χωρίς όμως να αποκλείεται το γεγονός οι κάτοικοι να είχαν εμπορικές σχέσεις με τις Κυκλάδες, αφού, όπως είναι γνωστό, Αιγινήτες έμποροι μετέφεραν εμπορεύματα στην Κυλλήνη και από εδώ με υποζύγια και άμαξες έφθαναν στην Αρκαδία⁵⁵⁹. Επίσης, είχαν αφιερώσει ανδριάντα στους προξένους των Ηλείων, Λάμπον του Αρνίσκου και τον γιο του Αριστάρχου⁵⁶⁰. Επιπλέον, γίνεται μνεία από τον περιηγητή ότι στην Ψωφίδα έζησε και κάποιος Αγλαός (άνηρ Ψωφίδιος)⁵⁶¹, ο οποίος υπήρξε ευτυχής σε όλη του τη ζωή και δεν είχε απομακρυνθεί ποτέ από την πόλη⁵⁶². Τα ευρήματα που περισυνέλεξε ο Ν. Ζαφειρόπουλος από το χωριό Αροανία⁵⁶³ σε συνδυασμό με τις γυναικείες προτομές-ειδώλια από την Ψωφίδα αντικατροπτίζουν τη ζωή της πόλης, τη ντόπια καλλιτεχνική δραστηριότητα

⁵⁵⁴. Morgan 1999, 422.

⁵⁵⁵. Πaus. V 24, 2.

⁵⁵⁶. Nielsen – Roy 1998, 15.

⁵⁵⁷. Πaus. VI 16, 5.

⁵⁵⁸. Για την επιγραφή πρβλ. Dittenberger – Purgold, 651.

⁵⁵⁹. Βλ. οικείο κεφάλαιο, VΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ (18^η οδός).

⁵⁶⁰. Πaus. VI 16, 7.

⁵⁶¹. Πaus. VIII 24, 13.

⁵⁶². Ο Αγλαός θεωρείται σύγχρονος του Γύγη που ήταν σε ακμή γύρω στα 660 π.Χ. Πρβλ. Παπαχατζής 1980, 274, υποσ. 7. Nielsen – Roy 1998, 13.

⁵⁶³. Βλ. Rolley 1963, 472.

αλλά και τις εξωτερικές επιδράσεις, καθώς και τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και τη Δύση.

Τον 5^ο αι. π.Χ., στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, όλοι οι Αρκάδες τάσσονται κατά των Αθηναίων, παρόλο που οι Ψωφίδιοι δεν αναφέρονται στον Θουκυδίδη. Τον 3^ο αι. π.Χ. ο Φίλιππος Ε΄ της Μακεδονίας, αφού διαδέχθηκε τον Αντίγονο Γ΄, έλαβε ενεργό μέρος στο λεγόμενο Συμμαχικό Πόλεμο (220–217 π.Χ.), πολεμώντας μαζί με την Αχαϊκή Συμπολιτεία κατά της Αιτωλικής και των Ηλείων. Τον καιρό αυτό οι Ψωφίδιοι είχαν προσχωρήσει στους Ηλείους και ο Φίλιππος Ε΄ ανέλαβε το χειμώνα του 219 π.Χ. μια εκστρατεία κατά της Ψωφίδας, την οποία θεώρησε απαραίτητο να καταλάβει, διότι από εδώ θα μπορούσε να ελέγχει τη χώρα των Ηλείων. Η γεωγραφική της θέση και η εποπτεία που προσφέρει η πόλη στην περιοχή έπαιξαν καθοριστικό ρόλο, όπως έδειξαν τα γεγονότα, για την τύχη της. Το 217 π.Χ. παραδίδεται από τον Φίλιππο Ε΄ στους Αχαιούς. Την εποχή αυτή γίνεται *περιοκίς* της Ήλιδος, όπως προέκυψε από την εύρεση δύο χάλκινων δισκαρίων, τα οποία αφορούν σε δικαστικούς ψήφους των περιφερειακών δικαστηρίων της Ήλιδος⁵⁶⁴.

Η Ψωφίδα έκοψε αργυρά νομίσματα από τον 5^ο αι. π.Χ. και συγκεκριμένα περ. 480/470–430/420 π.Χ.⁵⁶⁵, σύμφωνα με τη μελέτη του A. Walker, κάποια από τα οποία ως εμπροσθότυπο απεικονίζουν ελάφι και ως οπισθότυπο ψάρι σε έγκοιλο τετράγωνο και τα αρχικά της πόλης Χ Ο, ή , ή , ενώ κάποια άλλα απεικονίζουν το ημίτομο του ελαφιού και ως οπισθότυπο, εκτός του ψαριού, απεικονίζουν οπλή ελαφιού, ή βελανίδι⁵⁶⁶. Στην περίοδο περ. 440–430/420 π.Χ. εκδίδει και κοπή που φέρει ως εμπροσθότυπο το πρόσθιο τμήμα ελαφιού και ως οπισθότυπο μέσα σε έγκοιλο και στικτό τετράγωνο το γράμμα Ε⁵⁶⁷.

Στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. εκδίδει χάλκινες κοπές, οι οποίες ως εμπροσθότυπο έχουν κεφαλή Αθηνάς και ως οπισθότυπο τη Κερυνίτιδα έλαφο, ή κεφαλή Ερυμάνθου και ψάρι με τα αρχικά της πόλης ΨΩΦΙ· οι χάλκινες εκδόσεις συνεχίζουν και τον 3^ο αι. π.Χ., οι οποίες ως εμπροσθότυπο φέρουν κεφαλή Ηρακλέους δ. και ως οπισθότυπο τον Ερυμάνθιο κάπρο και στο έξεργο ρόπαλο και τα αρχικά της πόλης ΨΩΦΙ, ή κεφαλή Ερυμάνθου ως εμπροσθότυπο και ως οπισθότυπο ρόπαλο μέσα σε στεφάνι και τα αρχικά Ψ–Ω/Φ–Ι⁵⁶⁸. Υπό την Αχαϊκή Συμπολιτεία, περ. 191–146 π.Χ. οι κοπές ως εμπροσθότυπο φέρουν Δία όρθιο, που κρατάει Νίκη με το δεξί και σκήπτρο με το αριστερό και επιγραφή ΔΕΞΙΑΣ και ως οπισθότυπο γυναικεία μορφή καθήμενη (Αχαΐα), που κρατάει στεφάνι με το δεξί και σκήπτρο με το αριστερό, και την

⁵⁶⁴. Roy 2006, 129–130.

⁵⁶⁵. Η Ψωφίς, ο Φενεός, ο Κλείτωρ και οι Θαλιάδες είναι οι τέσσερις πόλεις της Αζανίας που εκδίδουν νόμισμα στο τέλος της ΑΡΧ περιόδου (βλ. Nielsen – Roy 1998, 14).

⁵⁶⁶. BMC, Pel., 198, 1–4, πίν. 36, 18–20. Head, 453. Στον κατάλογο της Κοπεγχάγης αναφέρονται ως μικρές υποδιαίρεσεις, που είναι οβολοί και χρονολογούνται περ. 470 π.Χ. (πρβλ. SNG, Cop., 280–282).

⁵⁶⁷. BMC, Pel., 198, 5, πίν. 36, 21. BCD Collection Pel., 397.

⁵⁶⁸. BCD Collection, Pel., 398.

επιγραφή ΑΧΑΙΩΝ [Ψ]ΩΦΙ[ΔΙΩΝ]⁵⁶⁹. Οι απεικονίσεις αυτές αποτελούν σαφείς παραπομπές στη μυθολογία. Η εμφάνιση του ψαριού πιθανώς να αναφέρεται στο μύθο που σχετίζεται με τους φθεγγόμενους ιχθύες, ψάρια που έχουν φωνή και σχετίζονται με διάφορους ποταμούς της αρκαδικής γης⁵⁷⁰. Το βελανίδι ίσως παραπέμπει στο μυθικό βασιλιά της πόλης Φηγέα, ή στην ύπαρξη των πολλών δρυών στην περιοχή, ενώ η κοπή Ηρακλής/Κάπρος υπαινίσσεται τον αγώνα μεταξύ Ηρακλή και Ερυμάνθειου Κάπρου.

Στα ΡΩΜ χρόνια παύει να εκδίδει νόμισμα, όπως άλλωστε συμβαίνει και με άλλες πόλεις. Τον 3^ο αι. μ.Χ., επί Σεπτιμίου Σεβήρου και Γέτα, εμφανίζονται ψευδοαυτόνομες χάλκινες κοπές (ασσάρια), που ως εμπροσθότυπο απεικονίζουν προτομή αυτοκράτορα και ως οπισθότυπο Απόλλωνα και ΨΩΦΕΙΔΙΩΝ⁵⁷¹ ή Διόνυσο ή Νίκη που κρατάει στεφάνι και κλαδί φοίνικα⁵⁷². Επί Γέτα, στον κατάλογο της BCD Collection Peloponnesos υπάρχει κοπή, η οποία ως εμπροσθότυπο φέρει προτομή αυτοκράτορα και ως οπισθότυπο Πάνα, που κρατάει σύριγγα και λαγωβόλο. Στις επαρχιακές αυτές κοπές παρατηρείται επιστροφή στο ελληνικό πάνθεον, όπως συνέβαινε και στην Ελληνιστική εποχή⁵⁷³. Όμως, η οικονομική κατάσταση του 3^{ου} αι. μ.Χ. επηρέασε τη νομισματοκοπία των Ελληνικών πόλεων, των οποίων τα εργαστήρια διέκοψαν την έκδοση των χάλκινων κοπών⁵⁷⁴. Τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας αποδεικνύουν ότι η ζωή συνεχίζεται στη ΡΩΜ εποχή. Λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, το πιθανότερο είναι ότι η πόλη ήταν συρρικνωμένη και «φτωχική», όπως σημειώνει ο Παυσανίας. Οι θέσεις των ΡΩΜ χρόνων εντοπίζονται με προγενέστερη κατοίκηση, γεγονός που υποδεικνύει τη γεωγραφική σημασία της περιοχής ως σταυροδρόμι στη διακίνηση του εμπορίου. Εντοπιζόμενες στο κέντρο της αρχαίας πόλης, φανερώνουν ότι την περίοδο αυτή υπάρχει συνέχεια, αλλά ο οικισμός είναι συρρικνωμένος. Στα χρόνια του Αλάρικου πιθανόν να υπέστη ζημίες⁵⁷⁵ και στα ΥΒΥΖ χρόνια στην οχύρωση της ακρόπολης παρατηρούνται επισκευές⁵⁷⁶.

⁵⁶⁹. BCD Collection, Pel., 398.

⁵⁷⁰. Για το θέμα πρβλ. Παπαχατζής 1980, 253, υποσ. 2. Επίσης ο Παυσανίας, όταν περιγράφει την πόλη Κλείτωρ και τον ομώνυμο χείμαρρο που συμβάλλει στον Αροάνιο, αναφέρει ότι στον ποταμό (Αροάνιο) υπάρχουν ψάρια, τα λεγόμενα *ποικιλία*, που βγάζουν φωνή όμοια με εκείνη του πουλιού τσίγλα (βλ. Πaus. VIII 21, 2).

⁵⁷¹. BCD Collection, Pel., 398. Σύμφωνα με τον A. Walker, πρόκειται για σπάνια κοπή. Επίσης, πρβλ. Head, 453. BMC, Pel., 198, 6, πίν. 36, 22.

⁵⁷². Σπάνια και αυτή κοπή.

⁵⁷³. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει νόμισμα κοπής Ψωφίδας εποχής Κομμόδου και εποχής Ιουλίας Δόμνας (AZ, 24). Στο κατάλογο του BMC, Pel., η Ψωφίς εκδίδει νόμισμα επί Σεπτιμίου Σεβήρου (πρβλ. BMC, Pel., 198, πίν. 36, 22. Baladié, 317).

⁵⁷⁴. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1975, 12.

⁵⁷⁵. Μουτζάλη 2004, 161, υποσ. 11.

⁵⁷⁶. Αλεξοπούλου 1999–2001, 169.

Ο Θεόφραστος αναφέρει ότι στην Ψωφίδα φύτευε σε πετρώδη μέρη το φυτό *πανάκεια*, το οποίο ήταν θεραπευτικό για όλες τις ασθένειες⁵⁷⁷. Κατά το Διοσκουρίδη καλλιεργούνταν και ως κηπευτικό φυτό, το οποίο το εξήγαγαν σε μορφή γαλακτώδους υγρού⁵⁷⁸.

Η επιλογή της πόλης για την ίδρυσή της στο σημείο που βρίσκεται και συγκεκριμένα στα Α της συμβολής των ποταμών Νουσαϊτίκου και Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού, ερμηνεύεται από το γεγονός ότι ο χώρος στο σημείο αυτό συγκεντρώνει φυσικά και επικοινωνιακά πλεονεκτήματα. Η πόλη είναι στραμμένη προς τα Δ, Ν και ΝΑ, προς την κατεύθυνση δηλαδή που «σβήνουν» οι ισούψεις της ακρόπολης και αποστραγγίζονται τα νερά προς τους αντίστοιχους ποταμούς. Έτσι η διαμόρφωση του εδάφους επιβάλλει και τη χάραξη των βασικών της αρτηριών. Βρίσκεται στο σταυροδρόμι τεσσάρων οδικών αξόνων, που τη συνέδεαν με τα άλλα σημαντικά κέντρα της Πελοποννήσου⁵⁷⁹.

Η χώρα της Ψωφίδας στα Α έφθανε μέχρι τον Τάρταρη, στα Β μέχρι τα χωράφια του Λιβάνη (αρ. 104, χάρτης 9) της Άνω Βλασίας, λίγο πριν από τις πηγές του Σελινούντα και συγκεκριμένα μέχρι το ρέμα Λαγκαδιά, ορμητικός χείμαρρος που συμβάλλει στο Σελινούντα. Στα ΒΑ έφθανε μέχρι την περιφέρεια της σημερινής Κέρτεζης και του Καλλιφωνίου, στα Δ μέχρι τον οικισμό Καλλιμάνι, εκεί που άρχιζε το δάσος της Φολόης και κατ' επέκταση η Ακρόρεια⁵⁸⁰. Οι περιοχές της Λάμπειας, Αγίας Κυριακής (παλ. τοπων. Κέρτιζα)⁵⁸¹, Κρυόβρυσης (παλ. τοπων. Βερβινή), Αστρά (παλ. τοπων. Νουσά), Αγραμπέλων (παλ. τοπων. Πορετζού), Πλατανίτσας (παλ. τοπων. Γερμοτζάνη), πιθανόν και Κακοταρίου συμπεριλαμβάνονταν στη χώρα της Ψωφίδας. Η κόμη των Σειρών αποτελούσε το ΝΑ προς τους Κλειτόριους όριο.

Οχύρωση

Η αρχαία Ψωφίς ήταν μία οχυρή πόλη. Μεγάλα τμήματα των τειχών της σώζονται σε αρκετό μήκος και ικανό ύψος (σχ. 60). Η περίμετρος του τείχους υπολογίζεται σε 3.108μ. Το τείχος ακολουθεί τις έντονες κλίσεις του εδάφους και είναι κτισμένο με μεγάλους λαξευμένους ασβεστολιθικούς λίθους. Οι εργασίες αποψίλωσης και καθαρισμού σε αρκετά σημεία του

⁵⁷⁷. Θεοφρ. *Περί φυτών ιστορία*, Θ 15, 6. Χαρακτηριστικά αναφέρει: Ἡ δὲ πανάκεια γίνεται κατὰ τὸ πετρωῖον περὶ ψωφίδα καὶ πλεῖστη καὶ ἀρίστη... Σύμφωνα με τη μυθολογία η Πανάκεια ήταν κόρη του Ασκληπιού, της οποίας το όνομα συνδυάζεται με την θεραπεία των ασθενειών. Πρβλ. ΕΑΑ, s.v. *Πανάκεια*, *Πανάκη*.

⁵⁷⁸. Διοσκουρ. *Περί ὕλης ἰατρικῆς*, Γ 48.

⁵⁷⁹. Βλ. οικείο κεφάλαιο, VST. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ.

⁵⁸⁰. Η Ακρόρεια εκτεινόταν στο οροπέδιο της Φολόης, στα Α της Κοίλης Ἡλιδος και στα ΒΑ της Πισάτιδος, με σημαντικότερη πόλη τον Λασιώνα. Περιελάμβανε και το Δ τμήμα της αρκαδικής βουνοσειράς του Ερυμάνθου, γνωστής με το όνομα Αστράς. Ανατολικό της όριο ήταν ο ποταμός Ερύμανθος. Την περιοχή της Ακρόρειας διεκδικούσε πάντοτε η Αρκαδία. Ο P. Siewert θεωρεί ότι οι Σπαρτιάτες το 400 π.Χ. απελευθέρωσαν τους περιοίκους της Ἡλιδος και τους οργάνωσαν σε τρία «κράτη», που ήταν η Τριφυλία, η Αμφιδολία και η Ακρόρεια, προσφέροντας στους Σπαρτιάτες οπλίτες. Μετά τη συρρίκνωση της Σπάρτης το 371 π.Χ. οι νεοσχηματιζόμενες πολιτικές ενότητες έπαψαν να υφίστανται και τη θέση τους πήραν πόλεις-κράτη και επέζησαν ως γεωγραφικοί όροι. Για το θέμα πρβλ. Siewert, 7–12. Επίσης, βλ. Roy 1971, 582–584.

⁵⁸¹. Λεξικό 2001, 35, 46.

τείχους⁵⁸² συνετέλεσαν ώστε να έχουμε πλήρη εικόνα της υπάρχουσας κατάστασης και του βαθμού διατήρησής του.

Η βόρεια πλευρά του τείχους είναι απότομη και βραχώδης. Στην πλευρά αυτή είναι ορατά δύο μεγάλα, σχεδόν ευθύγραμμα τμήματά του, τα οποία συγκλίνουν μεταξύ τους και απολήγουν στην ακρόπολη, που βρίσκεται σχεδόν στο μέσον της πλευράς αυτής. Το δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς εντοπίζεται στη θέση Κρεμμυδόγιαννη (**αρ. 246, χάρτης 9, εικ. 398, σχ. 60–61**), όπου το πλάτος του κυμαίνεται από 3.30μ.–3.60μ., και το τμήμα που βρίσκεται πλησίον της οικίας Κρεμμυδόγιαννη έχει ύψος 1.50μ., ενώ το υπόλοιπο τμήμα που βαίνει προς την ακρόπολη σώζεται στο ύψος των θεμελίων του. Στη θέση αυτή σώζεται πυργοειδής προεξοχή και αμέσως μετά ημικυκλικός πύργος, εσωτερικής διαμέτρου 4.50μ.⁵⁸³. Σύμφωνα με τον J. P. Adam, η κατασκευή ημικυκλικών πύργων συνηθιζόταν σε ευθύγραμμα τμήματα τειχών και αναφέρει το παράδειγμα της Μεσσήνης⁵⁸⁴ και της Φιγάλειας⁵⁸⁵. Η επιλογή της θέσης κατασκευής του στο σημείο αυτό και του σχήματός του ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι έχει εποπτεία του ευρύτερου χώρου.

Είναι πολύ πιθανόν, στα Δ της Επαρχιακής οδού που οδηγεί στον Αστρά, Αγράμπελα, Πλατανίτσα και Αγράμπελα και διέρχεται του αρχαιολογικού χώρου⁵⁸⁶ και κατ' επέκταση στα Δ της οικίας Κρεμμυδόγιαννη, να υπήρχε πύλη, αφού στη θέση αυτή είναι το μοναδικό κατάλληλο σημείο για την τοποθέτησή της, χωρίς να αποκλείεται και η πιθανότητα να βρισκόταν στο σημείο όπου σήμερα διέρχεται ο Επαρχιακός δρόμος. Δυτικότερα και σε μικρή απόσταση, 20μ. περίπου, βρίσκεται ο Νουσαιϊτικός ποταμός (σημ. Ερύμανθος). Στην τοποθέτηση της πύλης στο σημείο αυτό συνηγορεί η παρουσία της πυργοειδούς προεξοχής, ευρισκόμενης 20μ. δυτικά του ημικυκλικού πύργου, η οποία έχει πρόσωπο προς τα Β και θα

⁵⁸². Το 1998, χάρη στην προσπάθεια του τότε Προϊσταμένου της ΣΤ' ΕΠΚΑ και επίτιμου Γενικού Διευθυντού Αρχαιοτήτων Λ. Κολώνα και του τοπικού Πολιτιστικού Συλλόγου «Ερυσκήνη Αφροδίτη», άρχισε ένα πρόγραμμα ανάδειξης της αρχαίας Ψωφίδας σε συνεργασία με την 6^η ΕΒΑ, στο πλαίσιο του οποίου πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποψίλωσης της ΒΔ πλευράς του τείχους και του πλατώματος της ακρόπολης. Το έτος 2001, χάρη στην προσπάθεια του τότε Προϊσταμένου της ΣΤ' ΕΠΚΑ Μ. Πετρόπουλου, άρχισε το έργο «Έρευνα–Ανάδειξη της αρχαίας Ψωφίδας» μέσω του Προγράμματος ΕΠΤΑ (Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης), το οποίο χρηματοδοτήθηκε από την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος. Στην προσπάθεια αυτή η Εφορεία είχε την αμέριστη συμπαράσταση του Δήμου Αροανίας και του Δημάρχου Λ. Βασιλόπουλου. Το Πρόγραμμα είχε ως στόχο α) τον επιφανειακό καθαρισμό της δυτικής και βόρειας πλευράς του τείχους, καθώς και την αποτύπωσή του, β) τον καθαρισμό των ορατών κτισμάτων, γ) τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών για τον εντοπισμό του θεάτρου στη θέση Άγιος Ιωάννης, όπου, σύμφωνα με το τοπογραφικό διάγραμμα του Γ. Παπανδρέου, τοποθετείται το θέατρο και δ) προσπάθεια εντοπισμού και ταύτισης των ιερών της πόλης (βλ. Πετρόπουλος 2005α, 364–365). Το έτος 2003, στο πλαίσιο του ίδιου έργου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποψίλωσης του τείχους στη θέση Αγραπιδιά Ελένης (**αρ. 255, χάρτης 9**), στη θέση Ελληνικό (**αρ. 257, χάρτης 9**) και στο ανατολικό σκέλος του τείχους (Πετρόπουλος 2005α, 366).

⁵⁸³. Φιλήμονος-Τσοπωτού, 80. Winter, 193, 199.

⁵⁸⁴. Adam, πίν. 86, εικ. 29. Πορτελάνος, 447.

⁵⁸⁵. Adam, πίν. 89.

⁵⁸⁶. Θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι ο αρχαιολογικός χώρος της Ψωφίδας τέμνεται από δύο επαρχιακούς δρόμους: ο ένας με κατεύθυνση Α–Δ οδηγεί στο Σοπωτό – Καλάβρυτα και ο άλλος που οδηγεί στον Αστρά (παλ. τοπων. Νουσά), Πλατανίτσα (παλ. τοπων. Γερμοτζάνη) και Αγράμπελα (παλ. τοπων. Πορετζού) και έχει κατεύθυνση Β–Ν.

καθιστούσε την πρόσβαση προς την πύλη δύσκολη⁵⁸⁷. Από εδώ πρέπει να διερχόταν αρχαία διάνοιξη (**19^η οδός**), η οποία διαμέσου του σημερινού χωριού Αστρά, ή διαμέσου των Αγραμπέλων και του Κάστρου της Οχιάς/Οριάς, θέση η οποία ανήκει στο χωριό Κακοτάριον⁵⁸⁸ του Νομού Ηλείας, οδηγούσε στον άνω ρου του ποταμού Πηνειού και στο Χάνι του Πανόπουλου του ομώνυμου χωριού και διασταυρωνόταν με το δρόμο που ξεκινούσε από την Ψωφίδα και οδηγούσε στην Αγία Τριάδα και την Ήλιδα (**18^η οδός**)⁵⁸⁹.

Από τον ημικυκλικό πύργο μέχρι την ένωσή του με την ακρόπολη, το τείχος θεμελιώνεται κλιμακωτά στο βράχο, αφήνοντας εκτός οχύρωσης την υδροκριτική γραμμή, δηλαδή το σημείο σύγκλισης του λόφου της ακρόπολης και των νότιων υπωρειών του βουνού Τούρλα (ύψους 1.123μ). Κοντά στο ΒΔ άκρο της ακρόπολης, μέσα στη πυκνή βλάστηση, εντοπίζονται τουλάχιστον δύο πύργοι ορθογώνιας κάτοψης, οι οποίοι δεν διακρίνονται καλά⁵⁹⁰.

Το ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς είναι το εντυπωσιακότερο σωζόμενο τμήμα του τείχους με τους περισσότερους πύργους και οι απότομες εξάρσεις του εδάφους συντελούν στην επιβλητικότητά του. Σώζονται επτά πύργοι, κάποιιοι από τους οποίους κόπτονται από το στηθαίο του τείχους και κάποιιοι εφάπτονται της εσωτερικής παρειάς του στηθαίου. Ο μεγάλος αριθμός πύργων στο τμήμα αυτό πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι η πρόσβαση εδώ είναι αρκετά εύκολη· θεωρούμε ότι στα ΒΑ της ακρόπολης πιθανόν να υπήρχε πύλη. Στο τοπογραφικό σχέδιο της πόλης (**σχ. 60**), στα Α/ΒΑ και σε απόσταση 65μ. από τη ΝΑ πλευρά της ακρόπολης, εντοπίζεται «άνοιγμα» πλάτους 1.5μ., το οποίο πιθανόν να ανήκει σε πύλη, ή πυλίδα. Το τείχος της Α/ΒΑ πλευράς έχει πάχος 2.60μ. μέχρι τη θέση Πόρτες, ή Γαλαρία (**αρ. 243, χάρτης 9**).

Αμέσως χαμηλότερα από την Επαρχιακή οδό Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων, η ανατολική πλευρά ακολουθεί τεθλασμένη κατεύθυνση. Από τον σύγχρονο Επαρχιακό δρόμο (Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων), όπου η θέση Πόρτες, ή Γαλαρία (**αρ. 243, χάρτης 9**), και σε απόσταση 170μ. περίπου Ν/ΝΑ συναντάμε γωνιαίο πύργο, του οποίου η ανατολική πλευρά αποτελεί συνέχεια του ευθύγραμμου τμήματος (**σχ. 60**). Η νότια πλευρά της προεξοχής έχει μήκος 7μ. και η δυτική 4.50μ., ενώ στη συνέχεια το τείχος κάμπτεται προς τα Δ και Ν, για να καταλήξει στη ΝΑ πύλη.

Όσον αφορά στο νότιο σκέλος, αυτό οριοθετεί την πόλη προς την πλευρά του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού (αρχ. Ερύμανθος). Στην πλευρά αυτή το πάχος του τείχους είναι 3μ. Το νότιο σκέλος βαίνει σχεδόν κατά μήκος του ποταμού και ένα μικρό τμήμα του είναι ορατό. Η διατήρησή του στην πλευρά αυτή δεν είναι καλή και σώζεται στο ύψος των θεμελίων

⁵⁸⁷. Οι πυργοειδείς προεξοχές, κατά τον Α. Πορτελάνο, επιφέρουν στους επιτιθέμενους αμφίπλευρα κτυπήματα (Πορτελάνος, 401).

⁵⁸⁸. Λεξικό 2001, 166, 1287.

⁵⁸⁹. Βλ. οικείο κεφάλαιο VΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ.

⁵⁹⁰. Στο συγκεκριμένο τμήμα τα δένδρα είναι μεγάλα και δεν είχαμε την απαιτούμενη άδεια από το Δασαρχείο Καλαβρύτων για την κοπή τους.

του. Κατά διαστήματα και σε καίρια για την άμυνα της πόλης σημεία, το νότιο σκέλος ενισχύεται με πύργους ορθογώνιας κάτοψης. Η νότια πλευρά της οχύρωσης πρέπει να ήταν ενισχυμένη περισσότερο σε σχέση με τις άλλες, αφού στην απέναντι αριστερή/νότια όχθη του ποταμού υψώνεται ο λόφος Μπαρμπανίτσα (**εικ. 422**), στον οποίον ο Φίλιππος Ε΄ στρατοπέδευσε και στη συνέχεια κυριεύσε την πόλη⁵⁹¹. Εάν, όμως, στην πλευρά αυτή το τείχος ήταν ισχυρότερο ή όχι, θα διαπιστωθεί από τη μελλοντική ανασκαφική έρευνα στο χώρο.

Στη θέση Παλιομάγγανο (**αρ. 259, χάρτης 9, σχ. 73**) αποκαλύφθηκε ένα τμήμα της Ν/ΝΔ πλευράς του τείχους και πύργος ορθογώνιας κάτοψης, κάτω από το σύγχρονο δρόμο. Στη συνέχεια ανέρχεται και στη θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (**αρ. 261, χάρτης 9**), όπου εντοπίζεται και η ΝΔ πύλη του, πλάτους 2.60μ. (**εικ. 489**). Στο τμήμα αυτό το πλάτος του είναι 3μ. Ακολουθεί ευθεία κατεύθυνση για λίγα μέτρα και στο ΝΔ άκρο του Σχολικού σήμερα Συγκροτήματος (**αρ. 258, χάρτης 9**) κάμπτεται προς τα ΒΔ.

Μετά το Σχολικό Συγκρότημα η δυτική πλευρά ακολουθεί ευθεία κατεύθυνση Ν–Β και πλησίον του Νουσαιϊτικού ποταμού προεξέχει ορθογώνιος πύργος, ανάλογος με αυτόν της ανατολικής πλευράς, διαστάσεων 8.50μ. x 8μ. (**σχ. 60**) και λίγο πριν από αυτόν εντοπίζεται άλλος, επίσης ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 9μ. x 7μ., που εφάπτεται του εξωτερικού στηθαίου. Στη συνέχεια, το τείχος κάμπτεται προς τα Α μέχρι το σημείο που βρίσκεται η δυτική πύλη (**σχ. 60-4α**). Κατόπιν ακολουθεί κατεύθυνση Ν–Β σχεδόν σε ευθύγραμμο τμήμα, όπου σώζεται σε ικανό ύψος. Μάλιστα είναι ορατή η μετασκευή που έχει υποστεί, η οποία πιθανόν να έγινε μετά την πολιορκία της πόλης από τον Φίλιππο Ε΄⁵⁹². Και στην πλευρά αυτή το πάχος του είναι 3μ. (**εικ. 464–465**).

Στη θέση Αγραπιδιά Ελένης (**αρ. 255, χάρτης 9**) υπάρχει τείχος που εκφύεται από τις Δ/ΝΔ υπώρειες της ακρόπολης με κατεύθυνση Α/ΒΑ–Δ/ΝΔ (**σχ. 60**) και σώζεται αποσπασματικά. Το τμήμα πλησίον της ακρόπολης έχει πάχος 2.20μ. και ύψος δέκα δόμων (**εικ. 470**). Λίγα μέτρα δυτικότερα του ορατού τμήματος εντοπίζεται ισχυρό ανάλημμα, που σώζεται σε ύψος τριών δόμων (**εικ. 471**), και στη συνέχεια πύλη. Αμέσως μετά, το τείχος κατέρχεται προς τα Δ, όπου το πλάτος του είναι 3.90μ., και κατά τον καθαρισμό εντοπίστηκαν δύο πύργοι ορθογώνιας κάτοψης (**σχ. 69–70**).

Προς το παρόν δεν μπορούμε να διατυπώσουμε κάποια άποψη σχετικά με το συγκεκριμένο τμήμα της οχύρωσης, γιατί δεν γνωρίζουμε πότε η πόλη επεκτάθηκε προς τα ΒΔ, δηλαδή μέχρι τη θέση Κρεμμυδόγιαννη (**αρ. 246, χάρτης 9**), και κρίθηκε απαραίτητο να προστατευθεί ο τριγωνικής κάτοψης χώρος. Δεν αποκλείεται η περιοχή προς τα ΒΔ να κρίθηκε ευάλωτη και έτσι να προέκυψε η ανάγκη ο χώρος να οχυρωθεί. Είναι πολύ πιθανό το τείχος στη

⁵⁹¹ ...κατεστρατοπέδευε περι τούς απέναντι τής πόλεως υπερκειμένους βουνούς, ἀφ' ὧν ἦν κατοπτεύειν την τε πόλιν ὅλην ἀσφαλῶς και τούς περίξ αὐτῆς τόπους. (Πολ. IV 70, 5–6).

⁵⁹² Πετρόπουλος 2005α, 365.

θέση Αγραπιδιά Ελένης (**αρ. 255, χάρτης 9**) να αποτελεί μία δεύτερη γραμμή άμυνας προς τα Β/ΒΔ. Μια άλλη υπόθεση θα μπορούσε να είναι και εκείνη, σύμφωνα με την οποία η κατασκευή της οχύρωσης στη θέση Κρεμμυδόγιαννη (**αρ. 246, χάρτης 9**) να υπαγορεύτηκε από την ανάγκη ελέγχου του άνω ρου του Νουσαιίτικου ποταμού (σημ. Ερύμανθος), ο οποίος αποτελούσε σημαντική οδική αρτηρία και, επιπλέον, τα δυτικά κράσπεδα της ακρόπολης να ενταχθούν εντός της πόλης⁵⁹³.

Ο εντοπισμός πληθώρας θραυσμάτων κεραμίδων στέγης, ιδιαίτερα στις θέσεις Κρεμμυδόγιαννη (**αρ. 246, χάρτης 9**) και Αγραπιδιά Ελένης (**αρ. 255, χάρτης 9**), στοιχειοθετεί την άποψη ότι η ανωδομή του τείχους πρέπει να ήταν από ωμές πλίνθους και το *καταστέγασμα* από κεραμίδια, ή με προστατευτικές πλάκες⁵⁹⁴. Ο Γ. Α. Πίκουλας πιστεύει ότι η κατασκευή των τειχών από ωμές πλίνθους μπορεί να αντέξει τα κτυπήματα των πολιορκητικών μηχανών⁵⁹⁵ και οι επιτιθέμενοι δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν κλίμακες⁵⁹⁶. Ένα μειονέκτημα της κατασκευής από ωμές πλίνθους είναι ότι μπορεί εύκολα να διαβρωθεί και να διαλυθεί από το νερό σε ιδιαίτερες περιπτώσεις⁵⁹⁷.

Ακρόπολη

Η ακρόπολη είναι ένας πυριτικός λόφος, ύψους 80μ. με απότομες πλαγιές (**εικ. 406**), εκτός εκείνης της Β/ΒΑ πλευράς. Είναι πετρώδης και πυκνή βλάστηση καλύπτει το χώρο. Το πλατώμα που σχηματίζεται στην κορυφή του κωνοειδούς λόφου Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (**αρ. 248, χάρτης 9**) οχυρώνεται και αποτελεί την ακρόπολη της πόλης. Έχει περίμετρο 201μ. και εμβαδόν 1.955μ² (**σχ. 60**). Σε αρκετά σημεία τα ίχνη του τείχους είναι κατεστραμμένα, εξαιτίας των μεταγενεστέρων εγκαταστάσεων και της συνεχούς χρήσης του πλατώματος ως βοσκότοπου και ως πρόχειρων λατομείων. Στη βόρεια και δυτική πλευρά, παρά την πυκνή βλάστηση, είναι ορατό το θεμέλιο και κοντά στη ΒΔ πλευρά σώζεται σε ύψος 4–5 δόμων, ενώ στη ΝΑ εμφανίζει και μεταγενέστερες προσθήκες. Κατά τις εργασίες αποψίλωσης το έτος 1998, επισημάνθηκαν μία υδατοδεξαμενή στα ΝΔ με επίχρισμα στο εσωτερικό για τη στεγανοποίησή της, μονόχωρος ναΐσκος και δύο πύργοι, ένας στη Β/ΒΔ πλευρά του πλατώματος, μόλις λίγα μέτρα Α του ναΐσκου (**εικ. 406**), και ο άλλος στα ΝΑ⁵⁹⁸. Λόγω της στρατηγικής της θέσης ξαναχρησιμοποιήθηκε και στην ΥΒΥΖ περίοδο από τους Φράγκους. Δεν

⁵⁹³. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι κατά την ΕΛΛ περίοδο, σύμφωνα με τον F. E. Winter, σε πολλές πόλεις μειώνεται ο περίβολος των οχυρώσεων, περιορίζοντας έτσι την έκτασή τους. Για το θέμα βλ. Winter, 113.

⁵⁹⁴. Βλ. Ορλάνδος 1955 [1955–1956], 79, **εικ. 38**. Ο F. E. Winter θεωρεί ότι οι οχυρώσεις της πεδιάδος χρησιμοποιούν τις ωμές πλίνθους, γιατί η εύρεση του χώματος και του νερού είναι εύκολη, ενώ η μεταφορά των λίθων δύσκολη (πρβλ. Winter, 72–73). Αυτό όμως δεν ισχύει, γιατί και στις οχυρώσεις των ορεινών περιοχών συναντάμε ανωδομή από ωμές πλίνθους. Και η ανωδομή της οχύρωσης του Κλείτορος πιθανολογείται να ήταν από ωμές πλίνθους. (πρβλ. Πετριτάκη 2005, 353).

⁵⁹⁵. NMX, 187.

⁵⁹⁶. NMX, 187. Πορτελάνος, 441.

⁵⁹⁷. Χαρακτηριστικό και μοναδικό το παράδειγμα της Μαντίνειας, που με την εκτροπή του ποταμού Όφωος καταστράφηκε η οχύρωση και οι οικίες της πόλης (Ξεν. Έλλ. V 2, 1–7 και Πaus. VIII 8, 7–8).

⁵⁹⁸. Μουτζάλη 2004, 159–168, πιν. 49–52.

εντοπίστηκαν πύλες ή πυλίδες, θεωρούμε όμως ότι η πρόσβαση πρέπει να επιτυγχανόταν από τα ΒΑ.

Στη Δ και στη Ν πλαγιά της ακρόπολης διακρίνονται αναλημματικοί τοίχοι, που διατάσσονται σχεδόν παράλληλα στις υψομετρικές καμπύλες του λόφου, δημιουργώντας πλατώματα (πλάτους 8–10μ., ή και 12μ.–14μ.), στα οποία είναι ορατά κτήρια.

Πύργοι

Οι πύργοι της οχύρωσης είναι ορθογώνιας κάτοψης εφαιπτόμενοι του εξωτερικού στηθαίου του τείχους, πλην ενός στη ΒΔ πλευρά που είναι κυκλικός⁵⁹⁹. Επιπλέον, μπορεί να είναι «κοπτόμενοι» από το εξωτερικό, ή από το εσωτερικό στηθαίο του τείχους (σχ. 60).

Πύλες

Η πόλη της Ψωφίδας πρέπει να διέθετε επτά πύλες. Στη θέση Πόρτες, ή Γαλαρία (αρ. 243, χάρτης 9, σχ. 60) θα πρέπει να τοποθετηθεί η **Ανατολική πύλη**, ή **πύλη του Κλείτορος** η ύπαρξη της οποίας δικαιολογείται από τον υπάρχοντα δρόμο, ο οποίος χαραχτηκε στα ομαλά πρανή. Στην ύπαρξή της συνηγορεί και ο πληθυντικός του τοπωνυμίου Πόρτες, ή Γαλαρία. Η τοποθέτησή της στο σημείο αυτό είναι εύλογη, γιατί ελέγχει όλη την κοιλάδα της Σέλιτσας, τον κύριο οδικό άξονα (**20^η οδός**)⁶⁰⁰ που οδηγεί στον Κλείτορα και στις άλλες πόλεις του αρκαδικού βορρά, Λουσούς και Κύναιθα, αλλά και τα περάσματα, διαμέσου των οποίων επιτυγχανόταν η επικοινωνία με το αχαϊκό Λεόντιον και κατ' επέκταση με την Αχαΐα.

Μία ακόμη πύλη θα βρισκόταν στο ΒΑ τμήμα της βόρειας πλευράς της ακρόπολης, η **ΒΑ πύλη**, η οποία πιθανόν να προστατευόταν από πύργο δεξιά τῶ εισερχομένῳ (σχ. 60), σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις. Διαμέσου αυτής της πύλης, ή της πυλίδος θα επιτυγχανόταν η πρόσβαση στην ακρόπολη, όπως αναφέρει και ο Γ. Παπανδρέου⁶⁰¹.

Η **Νοτιο-ανατολική πύλη**, ή **πύλη Καφυών – Ψωφίδας** εντοπίστηκε στη θέση Σφακιερό (αρ. 247, χάρτης 9, σχ. 63)· είναι τοποθετημένη σε θέση απορροής των υδάτων, βρίσκεται λίγο χαμηλότερα σε σχέση με τις προς Δ αυτής ορατές αρχαιότητες, και προστατεύεται από πύργο αριστερά τῶ εισερχομένῳ. Το άνοιγμά της έχει πλάτος 2.70μ.–2.90μ. (εικ. 404, σχ. 63). Στην πύλη αυτή θεωρούμε ότι κατέληγε ο δρόμος που ξεκινούσε από τις Καφυές και έφθανε στην Ψωφίδα (**17^η οδός**), αφού πρώτα επιτυγχανόταν η διάβαση του Αροάνιου, ή Λιβαρτζινού ποταμού (αρχ. Ερύμανθος).

⁵⁹⁹. Ο Α. Πορτελάνος θεωρεί ότι οι πύργοι κυκλικής διατομής, παρά τα σημαντικά πλεονεκτήματά τους, δεν επικράτησαν στην οχυρωματική αρχιτεκτονική (βλ. Πορτελάνος, τόμ. Γ', 1571).

⁶⁰⁰. ΙΚ, 62. Αλεξοπούλου 1999–2001, 170.

⁶⁰¹. ΙΚ, 62.

Θεωρούμε ότι η **Βόρεια πύλη** θα μπορούσε να τοποθετηθεί στη θέση Κρεμμυδόγιαννη (**αρ. 246, χάρτης 9**), απ' όπου διερχόταν η **19^η οδός** που συμβάλλει στην **18^η οδό**, η οποία οδηγούσε στην Αχαΐα και μέσω της **19^{ης} β οδού** στον Λασιώνα και την Κοίλη Ήλιδα.

Η **Δυτική πύλη**, ή **Ηλειακή πύλη** εντοπίστηκε στη θέση Βρύση του Κατριβά (**αρ. 254, χάρτης 9, σχ. 67**) και είναι προσαρμοσμένη στον οδικό άξονα που οδηγούσε στην Ολυμπία και την Κοίλη Ήλιδα (**18^η οδός**), καθώς και στις πόλεις της Αχαΐας (**εικ. 463**).

Η **Νοτιο-δυτική πύλη**, ή **πύλη Θέλπουσας – Ψωφίδας** εντοπίστηκε στη θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (**αρ. 261, χάρτης 9, σχ. 76**) και είναι και αυτή προσαρμοσμένη όχι μόνον στο χαμηλότερο σημείο του κέντρου της πόλης, δηλαδή στη θέση απορροής των υδάτων, αλλά και προς τον οδικό άξονα που οδηγούσε στη Θέλπουσα και τις άλλες παραλαδώνιες κόμεις (**21^η οδός**).

Κοντά στην ακρόπολη και μετά από συνεχείς αυτοψίες στο σημείο αυτό⁶⁰², στη θέση Αγραπιδιά Ελένης (**αρ. 255, χάρτης 9**) εντοπίσαμε πύλη πλάτους 4.50μ., που προστατεύεται από πύργο αριστερά τῶ εισερχομένῳ. Η πύλη αυτή θεωρούμε ότι είναι η **ύψηλή πύλη** που αναφέρει ο ιστορικός Πολύβιος, διαμέσου της οποίας εξήλθαν οι μισθοφόροι που ενεπλάκησαν με τους Κρήτες και το στρατό του Μακεδόνο βασιλέως, κατά την πολιορκία της πόλης από τον τελευταίο. Χαρακτηριστικά αναφέρει: [...] οἱ δὲ μισθοφόροι τῶν Ἡλείων κατὰ τινα πύλην ὑπερδέξιον ἐξήλθον ὡς ἐπιθησόμενοι τοῖς πολεμίῳις⁶⁰³.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η πορεία της οχύρωσης επιβάλλεται από τη φύση του εδάφους: οι κλίσεις, η ράχη στα Δ της ακρόπολης και γενικά κάθε έξαρμα αξιοποιούνται. Το τείχος της Ψωφίδας, όπως και όλες οι ορεινές οχυρώσεις, έχει ακανόνιστη μορφή σε σχέση με τις πεδινές οχυρώσεις και, όπως σωστά παρατηρεί ο Γ. Α. Πίκουλας, οι ορεινές οχυρώσεις δημιουργούν προβλήματα πρόσβασης των πολιορκητικών μηχανών⁶⁰⁴.

Στο χώρο της Ψωφίδας παρατηρούμε ότι ο βράχος έχει αξιοποιηθεί κατάλληλα, προκειμένου να τοποθετηθούν οι λιθόπλινθοι του τείχους. Κοντά στη δυτική πύλη (**σχ. 67**) είναι ορατοί οι λίθοι, καθώς και σε άλλα σημεία όπου ο βράχος λειαίνεται κατάλληλα, για να δεχθεί τους ογκόλιθους (**αρ. 261, χάρτης 9, εικ. 483**). Στην περίπτωση των βράχων, το έδαφος καθίσταται ασφαλές, γιατί έτσι εξασφαλίζει την αντοχή της κατασκευής και, επιπλέον, όπως ισχυρίζεται και ο Α. Πορτελάνος, δεν δίνει τη δυνατότητα στον εχθρό να προβεί στη δημιουργία τάφρου κάτω από το θεμέλιο της οχύρωσης⁶⁰⁵.

⁶⁰². Οι αυτοψίες πραγματοποιήθηκαν 11.3.2008, 18.3.2008 και 31.3.2008, με οδηγό τον αρχαιοφύλακα Χρ. Τεμπέλη.

⁶⁰³. Πολ. IV 71, 7 και 71, 11.

⁶⁰⁴. NMX, 187. Πορτελάνος, 1467–1469. Θεωρεί ότι η κεφαλή κριού, που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Ολυμπίας, πιθανόν να προοριζόταν για επίθεση σε τείχη από ωμές πλίνθους. Για τους κριούς βλ. Πορτελάνος, 1463–1465, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶⁰⁵. Πορτελάνος, 1539.

Το τείχος της Ψωφίδας αποτελεί σημαντικό έργο της οχυρωματικής τέχνης, το οποίο πρέπει να κατασκευάστηκε στην περίοδο ακμής της πόλης και το σχέδιο να έχει προσαρμοστεί στη διαμόρφωση του εδάφους. Είναι κατασκευασμένο από μεγάλους γωνιόλιθους, παραλληλεπίπεδους, ή τραπεζιόσχημους, οι οποίοι στερεώνονται με άλλους μικρότερους κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα (**εικ. 401, 403, 465**), που ήταν σε χρήση από τον 4^ο αι. π.Χ., ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.⁶⁰⁶. Οι λίθοι προέρχονται από λατομεία που βρίσκονται μέσα στον περιτειχισμένο χώρο, στον οποίο το ασβεστολιθικό πέτρωμα είναι άφθονο⁶⁰⁷. Η οχύρωση περικλείει την ακρόπολη και τα χαμηλά πρανή της, στα Δ, Ν και ΝΑ, με αποτέλεσμα τόσο η θέση της ακρόπολης, όσο και της ίδιας της πόλης να εξασφαλίζει όχι μόνον την οπτική επαφή αλλά και την καλύτερη άμυνα. Ο αμυνόμενος κατέχει τη ψηλότερη θέση και ο επιτιθέμενος δεν έχει οπτική επαφή του χώρου της πόλης. Στο μεγαλύτερο μέρος της περιμέτρου της οχύρωσης το τείχος σώζεται στο ύψος των θεμελίων του. Η εύρεση πολλών θραυσμάτων κεραμίδων προϋποθέτει ότι η ανωδομή πρέπει να ήταν από ωμές πλίνθους. Και στην Ψωφίδα οι κλίμακες ανόδου στους πύργους πρέπει να ακολουθούσαν το γενικό κανόνα, να βρίσκεται δηλαδή στα αριστερά του ανερχόμενου, ώστε με το αριστερό χέρι να κρατάει την ασπίδα και να έχει το δεξί ελεύθερο⁶⁰⁸.

Αγορά

Η αγορά της πόλης της Ψωφίδας, από τα λίγα στοιχεία που προέκυψαν, από τις κατά καιρούς αυτοψίες που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο, τοποθετείται στη θέση Μαγαζιά (**αρ. 249, χάρτης 9**) εκατέρωθεν της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων, χωρίς να έχει διαπιστωθεί ανασκαφικά.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του W. M. Leake⁶⁰⁹ τοποθετείται στη θέση Μαγαζιά (**αρ. 249, χάρτης 9**) και το θέατρο. Αναφέρει ότι το κοίλο βρίσκεται στο μέσον του ανατολικού τμήματος της πόλης και είχε δει πέντε σειρές εδωλίων. Οι Γ. Παπανδρέου⁶¹⁰ και Α. Λέλος⁶¹¹ το τοποθετούν στα δυτικά, στη θέση Άγιος Ιωάννης (**αρ. 251, χάρτης 9**). Το θέατρο κατά την ΕΛΛ περίοδο γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη, η οποία θα μπορούσε να συνδεθεί με τη λατρεία του Διονύσου⁶¹².

⁶⁰⁶. Η οχύρωση έχει συγκριθεί από τον R. Martin με εκείνη της αρκαδικής Γόρτυνος, του Κλείτορος, του Βουφαγίου, της Ασίνης και του Ακροκορίνθου και η κατασκευή της ανάγεται στον 4^ο αι. π.Χ. (πρβλ. Martin, 48, 125). Η Μ. Πετριτάκη, όμως, μετά από διενέργεια δοκιμαστικών τομών στην οχύρωση του Κλείτορος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι χρονολογείται στους ΕΛΛ χρόνους (πρβλ. Πετριτάκη 1996, 84).

⁶⁰⁷. NMX, 187.

⁶⁰⁸. Ανάλογο παράδειγμα κλίμακας ανόδου σώζεται στην Αμφίπολη και τη Νέα Πλευρώνα (πρβλ. Λαζαρίδης, 56–76 και Πορτελάνος, 1544, αντίστοιχα).

⁶⁰⁹. Leake, II 243. Ο Rouqueville αναφέρει και αυτός το θέατρο, χωρίς όμως να καθορίζει τη θέση του στο χώρο της πόλης (Rouqueville 1820, 334).

⁶¹⁰. Παπανδρέου 1920, 135.

⁶¹¹. Λέλος, 66.

⁶¹². Brocas-Deflassieux, 85.

Στα Ν του σύγχρονου δρόμου και στην ιδιοκτησία κληρονόμων Στ. Τακτικού εντοπίστηκαν τρεις μεγάλοι λίθοι κυκλικής διατομής, στο άνω μέρος της επιφάνειάς του ενός εκ των τριών σώζεται τώμος για την υποδοχή ξύλινης δοκού (**εικ. 417–418**). Εδώ πρέπει να βρισκόταν η Στοά. Συνήθως για τη στήριξη της στέγης της υπήρχε στο μέσον του πλάτους της εσωτερική ξύλινη κιονοστοιχία⁶¹³.

Λίγο ανατολικότερα της παραπάνω ιδιοκτησίας προς την πλευρά της ΝΑ πύλης, στην ιδιοκτησία Ν. Γιαννόπουλου, που βρίσκεται στην δεξιά/νότια πλευρά της παραπάνω σύγχρονης οδού, αρκετοί είναι οι σπόνδυλοι ραβδωτών και αρράβδωτων κίωνων, κατώφλια και εν μέρει ορατά θεμέλια τοίχων (**εικ. 410–415**). Εδώ θα πρέπει να ήταν το εμπορικό κέντρο της πόλης, χωρίς όμως να αποκλείεται η πιθανότητα και άλλες μονάδες εμπορικού και δημόσιου χαρακτήρα να ήταν ανεπτυγμένες στον υπόλοιπο χώρο. Επίσης, στον αύλειο χώρο της οικίας του ιερέως Ν. Τακτικού, που βρίσκεται παραπλεύρως της αριστερής/βόρειας πλευράς της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων, υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη.

Στη θέση Ελληνικό (**αρ. 257, χάρτης 9**) υπάρχει κτήριο, του οποίου η κάτοψη μοιάζει με ελληνιστική οικία, και πιθανόν να ανήκε σε κάποια εξέχουσα προσωπικότητα. Βρίσκεται σε σημαντική συνοικία της πόλης⁶¹⁴, ανάμεσα σε δύο ιερά, το ένα εκ των οποίων τοποθετείται στη Μονή Τριποτάμων ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (**αρ. 252, χάρτης 9**) και το άλλο στη θέση που σήμερα είναι κτισμένο το Σχολικό Συγκρότημα (**αρ. 258, χάρτης 9**).

Οικίες

Η ιδιαιτερότητα του εδάφους με τις κλίσεις θα επέβαλε τεχνικές λύσεις, όπως η δημιουργία επιπέδων και βαθμιδωτών ανδρήρων, επάνω στα οποία θα κτίζονταν τα οικοδομικά τετράγωνα, ή οι μεμονωμένες οικίες. Τα σχηματιζόμενα ανδηρωτά πλατώματα φαίνονται να έχουν πλάτος 9–12μ. Στα νότια και δυτικά πρηνή της ακρόπολης διαπιστώνεται ότι οι αναλημματικοί τοίχοι κατασκευάζονται ισχυροί, και ιδιαίτερα αυτοί που βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο και έχουν διαμορφωμένο το εξωτερικό τους μέτωπο (**εικ. 426**). Στο εσωτερικό τους διακρίνονται μικρές κροκάλες, που φαίνονται ότι αποτελούν απλό γέμισμα, στοιχείο που υποδηλώνει ότι πιθανόν οι αναλημματικοί τοίχοι να λειτουργούσαν και ως εξωτερικοί τοίχοι των οικιών⁶¹⁵. Η οικία θα ήταν κατασκευασμένη εγκάρσια σε σχέση με τον αναλημματικό τοίχο και τις υψομετρικές καμπύλες και ήταν πιθανόν διώροφη, ενώ ο πρώτος όροφος θα εδραζόταν στο δεύτερο ψηλότερο άνδηρο. Η μεγάλη διερευνητική τομή που πραγματοποιήθηκε στη θέση Άγιος Ιωάννης (**αρ. 251, χάρτης 9**) το 2001, με σκοπό τον εντοπισμό του θεάτρου, σύμφωνα με το τοπογραφικό διάγραμμα του Γ. Παπανδρέου,

⁶¹³. Και η στοά στους Λουσούς είχε ξύλινη κιονοστοιχία.

⁶¹⁴. Ο Α. Λέλος αναφέρει ότι «Ανωθεν δὲ καὶ παρὰ πύργον ἢ βάσις μεγάλου πλακοστρώτου κτιρίου 25 x 30μ. [...]», το οποίο δεν είναι άλλο από το κτήριο στη θέση Ελληνικό (Λέλος, 64).

⁶¹⁵. Για οικοδομήματα σε λόφο πρβλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 1996, 20–21.

αποκάλυψε την ανδηρωτή διάταξη των κτηρίων· επιπλέον, στο δυτικό αρχικό τμήμα της (το κατώτερο), ήλθε στο φως ρύμη, πλάτους 1μ. μεταξύ δύο οικιών. Στα ανώτερα πλατώματα περισυνελέγησαν πληθώρα πηνίων και αγνύθων διαφόρων σχημάτων, γεγονός που συνηγορεί στην άποψη ότι οι οικίες θα διέθεταν και δωμάτιο με αργαλιούς. Ελπίζουμε η μελλοντική ανασκαφική έρευνα του χώρου να δώσει λύση στην τυπολογία των οικιών⁶¹⁶.

Εργαστήρια

Βέβαιη είναι η λειτουργία εργαστηρίων κεραμικής και κοροπλαστικής⁶¹⁷ στην πόλη και στη χώρα της, όπως υποδηλώνουν τα ανάλογα ευρήματα που προέρχονται από εδώ. Στη θέση Εβραϊκή Λάκκα (**αρ. 260, χάρτης 9**) πιθανόν να λειτουργούσε εργαστηριακός χώρος, αφού εδώ εντοπίστηκε υπόλοιπο κλιβάνου⁶¹⁸. Η εγκατάσταση κεραμικών κλιβάνων σε χώρους νεκροταφείων, που σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται για ταφές, δεν είναι φαινόμενο σπάνιο αλλά αρκετά κοινό⁶¹⁹. Το έτος 1997 στο πλαίσιο του έργου «Βελτίωση της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Αστρά – Πλατανίτσας», σε απόσταση 30μ. από την οικία Κρεμμυδόγιαννη και εκτός των τειχών, στη δεξιά/ανατολική πλευρά του σύγχρονου δρόμου, η αρχαιοφύλακας Κ. Τακτικού περισυνέλεξε μεγάλα στηρίγματα κλιβάνου και λίγα όστρακα, που υποδηλώνουν ότι το εργαστήριο, ή η εγκατάσταση παρήγαγε μεγάλα αγγεία ή κεραμίδες⁶²⁰.

Λουτρά

Ο χώρος που θα μπορούσε να είναι κατάλληλος για τα λουτρά της πόλης είναι εκείνος που βρίσκεται δίπλα στην πηγή Παλιομάγγανο (**αρ. 259, χάρτης 9**), εάν τα αναφερόμενα από τον Γ. Παπανδρέου κατάλοιπα αφορούν σε λουτρά⁶²¹.

Αποχέτευση

Παρά τις πολλαπλές αυτοψίες στο χώρο της Ψωφίδας, δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να έχουν σχέση με το αποχετευτικό σύστημα της πόλης. Όμως, έστω και ένα υποτυπώδες αποχετευτικό σύστημα πρέπει να υπήρχε για την αποφυγή πλημμυρών.

⁶¹⁶. Σε ανδηρωτή διάταξη είναι και τα σπίτια του οικισμού των Πετρών της Δυτικής Μακεδονίας, όπως προέκυψε από την ανασκαφή δώδεκα οικιών. Για το θέμα βλ. Βελένης, 9–22, με αναπαράσταση ισόγειου χώρου οικίας.

⁶¹⁷. Βλ. οικείο κεφάλαιο, VE. IEPA.

⁶¹⁸. Αλεξοπούλου 1999–2001, 170. Whitley et al. 2007, 30.

⁶¹⁹. Για το θέμα βλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, 162.

⁶²⁰. Οι εργασίες βελτίωσης και διαπλάτυνσης του έργου έγιναν από τη Νομαρχία Ηλείας και η ανάδοχος Εταιρεία δεν ειδοποίησε έγκαιρα την ΣΤ' ΕΠΚΑ, με αποτέλεσμα να μην παρακολουθηθούν οι εργασίες από τον αρμόδιο αρχαιοφύλακα.

⁶²¹. Παπανδρέου 1920, 142. Στην ίδια θέση τοποθετεί και ο Α. Λέλος Λουτρά, αναφέροντας χαρακτηριστικά «παρά την πηγήν και έντός τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ θεμέλια Λουτρῶν ἢ τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος» (Λέλος 64, 66).

ΠΑΟΣ

Η πόλη της Πάου βρισκόταν, σύμφωνα με τον Πausanία⁶²², μετά το πέρας του δάσους του Σόρωνος, επάνω στο δρόμο Καφυών – Ψωφίδας που το διχοτομούσε⁶²³. Στον Ηρόδοτο τη βρίσκουμε και με το όνομα Παῖος, ή Παῖον⁶²⁴. Ο ιστορικός μας μεταφέρει ότι η Πάος υπήρξε η πατρίδα του Λαφάνη, γιου του Ευφορίωνα⁶²⁵, ενός εκ των μνηστήρων της Αγαρίστης, της κόρης του τυράννου της Σικυώνος Κλεισθένη. Για τον Λαφάνη υπήρχε παράδοση στην Αρκαδία ότι είχε φιλοξενήσει στο σπίτι του και τους Διόσκουρους. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιστορικού, η πόλη πρέπει να ήκμασε κατά τους ΑΡΧ χρόνους. Τα πρώτα ίχνη οικιστικής παρουσίας ανάγονται στους Ν χρόνους.

Η χώρα των Παίων, σύμφωνα με την κατανομή των θέσεων στο χάρτη 9, εκτεινόταν προς τα προς τα Α μέχρι την περιφέρεια της Άνω και Κάτω Χόβολης⁶²⁶, δηλαδή μέχρι τις δυτικές πλαγιές του βουνού Φαβοβούνι, διότι ανατολικότερα εντοπίζεται η κόμη Αργεάθαι. Στα ΝΑ εκτεινόταν μέχρι την εδαφική περιφέρεια του χωριού Νάσια⁶²⁷, δηλαδή καταλάμβανε όλη την περιοχή που ονομάζεται και αναφέρεται στο χάρτη της ΓΥΣ ως Ποταμιά (**αρ. 312, χάρτης 8**), μέχρι το σημείο που σήμερα λέγεται Μαυρηλίμι, ή Μαύρη Λίμνη⁶²⁸. Επιπλέον, ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι και ο δρυμός του Σόρωνος ανήκε στη χώρα της Πάου⁶²⁹. Στα Β εκτεινόταν μέχρι τις νότιες υπώρειες του βουνού Νεραΐδοβούνι (ύψους 1.223μ.), στα Ν μέχρι τις βόρειες υπώρειες του Αφροδισίου όρους και στα Δ πρέπει να εκτεινόταν μέχρι το μικρό χείμαρρο που κατέρχεται από το Δεχούνι και συμβάλλει στο Σειραϊκό ποταμό και συγκεκριμένα μέχρι τη Δεχουναΐκη Στέρνα⁶³⁰.

Στα ΚΛ και ΕΛΛ χρόνια, σύμφωνα με την κατανομή των θέσεων, είναι ένας ακμαίος οικισμός, ενώ στα ΡΩΜ και ΥΡΩΜ χρόνια πρέπει να ήταν συρρικνωμένη και ίσως να μετατοπίστηκε και δυτικότερα. Το στοιχείο αυτό προκύπτει και από τη μικρής διάρκειας σωστική ανασκαφική έρευνα στο χώρο του Αθλητικού Κέντρου (**αρ. 297, χάρτης 9**), στην οποία αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης, κτισμένος από μικρές πέτρες και συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα.

⁶²². Πaus. VIII 23, 9. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι αμέσως μετά τη διάβαση του ποταμού (Λάδωνα) συναντά κάποιος το δάσος του Σόρωνος και διαμέσου των Αργεαθών, Λυκούντων και της Σκοτάνης φθάνει στην κόμη της Πάου. Διερχόμενος από εδώ, τη βρίσκει ερειπωμένη και εξαρτημένη από τον Κλείτορα.

⁶²³. Για την πόλη της Πάου βλ. RE XI(1922), s.v. *Paion*. Πίκουλας 1981–1982, 275. ΑΡΚΑΔΙΑ, 31.

⁶²⁴. Ηροδ. VI 127.

⁶²⁵. Από τη διήγηση του αρχαίου ιστορικού, φαίνεται ότι η Πάος πρέπει να ήκμασε κατά τα ΑΡΧ χρόνια και ο Ευφορίων, ο πατέρας του Λαφάνη, να ήταν ο «κράτιστος» της πόλης.

⁶²⁶. Λεξικό 2001, 486, 4394 και 486, 4395.

⁶²⁷. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει τη θέση Μερμηγκόλογγος, λίγο πριν από τη συμβολή του Ξεροπόταμου, ή Πάιου ποταμού στο Λάδωνα (ΚΕ, 153).

⁶²⁸. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι όλος ο κάμπος της Πάου κατακλυζόταν από νερά και μόνον ο ασβεστολιθικός λόφος του Αγίου Γεωργίου (**αρ. 298, χάρτης 9**) εξείχε της λίμνης. Κάποτε τα νερά περιορίστηκαν προς τα Α και στη θέση Μερμηγκόλογγος σχηματίστηκε καταρράκτης, που «εξεχύθη προς Α» και έτσι σχηματίστηκε ο Παῖος. Σήμερα η θέση με το όνομα Μαυρηλίμι (Μαύρη Λίμνη) ίσως να αποτελεί ανάμνηση της λίμνης αυτής. Για το θέμα πρβλ. ΙΚ, 146. ΚΕ, 149.

⁶²⁹. ΙΚ, 55.

⁶³⁰. ΙΚ, 55.

Ακρόπολη

Στο λόφο Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (**αρ. 299, χάρτης 9**), που βρίσκεται στα Α της Νέας Πάου και στα ΝΑ του χωριού Σκούπι, εντοπίζεται η ακρόπολη της πόλης. Πρόκειται για κωνοειδή λόφο, ο οποίος αποτελεί προέκταση του βουνού Τρίφτα προς τα Ν και χωρίζεται από αυτό (βουνό) με διάσελο. Υψώνεται 70μ. περίπου από την κοιλάδα της Πάου. Το λόφο αυτό καταλαμβάνει η ακρόπολη. Είναι επικλινή από Β προς Ν και αποτελεί στρατηγικό σημείο για τον έλεγχο της κοιλάδας Παγκρατίου – Τριποτάμων, τόσο προς Α όσο και προς τα Δ, και μάλιστα του δρόμου Καφυών – Πάου – Ψωφίδας (**εικ. 532**). Στα Ν έχει άμεση οπτική επαφή με τα Αφροδίσια όρη και στα Β με όλα τα υψώματα, τα οποία αποτελούν τις προεκτάσεις του Τάρταρη.

Ο λόφος είναι τειχισμένος. Το τείχος σώζεται κατά διαστήματα και φαίνεται να ακολουθεί τις εξάρσεις του εδάφους (**σχ. 79–80**). Σ' ένα τμήμα του έχει ύψος 2.50μ., ενώ η περίμετρό του υπολογίζεται στα 600μ. Είναι κατασκευασμένο από ντόπιο ασβεστόλιθο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης (**εικ. 535–536**) και το πλάτος του φθάνει τα 3μ. Σε ένα τμήμα της βόρειας πλευράς του το πλάτος του είναι 1.50μ. Σε αυτό το σημείο είναι κατασκευασμένο από αργούς λίθους, ενδεικτικό ότι η οχύρωση έχει υποστεί επισκευές και μετασκευές. Η Μ. Jost κατατάσσει το λόφο Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα στην κατηγορία «villes acropoles»⁶³¹. Σε όλη την επιφάνεια του λόφου συναντάμε τμήματα αναλημματικών τοίχων, θεμέλια κτηρίων και πλησιόχωρα της ΝΔ γωνίας της οχύρωσης εντοπίστηκε κτήριο διαστάσεων 11.10μ. x 8.60μ., κτισμένο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης (**σχ. 81–82, εικ. 540**), το οποίο πιθανότατα χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ.

Η στρατηγική σημασία του λόφου συνεχίζεται και κατά τους ΥΒΥΖ χρόνους, αφού σε μερικά τμήματα της οχύρωσης είναι ορατές οι μετασκευές, που σώζουν ισχυρό ασβεστοκονίαμα⁶³².

Πύλες

Η κύρια πύλη, πλάτους 2.90μ, βρίσκεται στη ΒΑ γωνία, όπου καταλήγει και σήμερα το σύγχρονο μονοπάτι. Μία άλλη πύλη βρίσκεται πλησίον της ΝΔ γωνίας, όπου ο βράχος έχει λειανθεί κατάλληλα για την εξυπηρέτηση της πρόσβασης (**σχ. 80, αρ. 2**). Η θέση της πύλης στο σημείο αυτό θα εξυπηρετούσε τους κατοίκους, αφού η αγορά της πόλης τοποθετείται εκτός των τειχών, στα Ν της σύγχρονης οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), δηλαδή λίγα μέτρα νοτιότερα από την πύλη, αποφεύγοντας έτσι τη κυκλοτερή πορεία του λόφου από τη ΒΑ πύλη.

⁶³¹. Jost 1999, 195.

⁶³². Μπάλλας, 157–160. Kourelis, 341–343.

Αγορά–Πόλη

Οι θέσεις Μαρμαράλων (αρ. 300, χάρτης 9), Χάνι του Καλαθά (αρ. 303, χάρτης 9), Κουκούλες (αρ. 304, χάρτης 9) και (Λόφοι νότια της Ακρόπολης) (αρ. 305, χάρτης 9) παρουσιάζουν, με τα λιγοστά κατάλοιπά τους, αρχαιολογικό ενδιαφέρον και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σχετίζονται με την πόλη και την αγορά της. Στη θέση Χάνι του Καλαθά (αρ. 303, χάρτης 9), η αναφορά από τον Ευθ. Μαστροκώστα αρράβδωτων κιώνων, πλήλινου δωρικού κιονοκράνου και διάσπαρτου οικοδομικού υλικού, προϋποθέτει κτήριο δημοσίου χαρακτήρα⁶³³. Στα Δ της ακρόπολης, όπου το έδαφος είναι ομαλό, θα πρέπει να εκτεινόταν ο οικισμός και να καταλάμβανε και μέρος του χωριού Νέα Πάος. Άλλωστε, στα Ν της θέσης (αρ. 303, χάρτης 9) δεν θα ήταν εφικτό να βρισκόταν ο οικισμός, γιατί διέρχεται ο Ξεροπόταμος, ή Πάιος, ή χείμαρρος της Πάου μετά από τον οποίο υψώνεται το Αφροδίσιον όρος.

Εργαστήρια

Στα χαμηλά δυτικά πρανή του βουνού Προφήτης Ηλίας, ή Δεξαμενή (αρ. 289, χάρτης 9), στα οποία υπάρχει έντονη παρουσία κεραμικής, πολύ πιθανόν να υπήρχαν κατασκευές που να είχαν σχέση με τις εργαστηριακές εγκαταστάσεις της πόλης. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι στα Δ της θέσης παραρρέει ο χείμαρρος Σκούπι, στοιχείο απαραίτητο για τη λειτουργία ενός εργαστηρίου μαζί με το κατάλληλο χώμα.

ΣΕΙΡΑΙ

Ανάμεσα Ψωφίδας και Πάου αναφέρεται η κόμη **Σείραι**, η οποία αποτελούσε το όριο μεταξύ Ψωφίδας και Κλείτορος. Τα λιγοστά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν από την επιφανειακή έρευνα συνηγορούν στην τοποθέτηση της αρχαίας κόμης στη θέση Κεραμιδιά (αρ. 273, χάρτης 9, εικ. 499–500). Η θέση αυτή βρίσκεται επάνω στον οδικό άξονα, που ξεκινούσε από τις Καφυές και οδηγούσε στην Πάο και Ψωφίδα. Επιπλέον, η απόστασή της από την τελευταία συμφωνεί με εκείνη που μας παραδίδεται από τον Πausanία. Στην ίδια θέση την τοποθετεί και ο Ν. Ζαφειρόπουλος, όπως προκύπτει από την αρ. πρωτ. 670/24.10.1946 αναφορά του.

ΛΥΚΟΥΡΙΑ

Η Λυκουρία⁶³⁴ κατά τον Pausanία είναι χωρίον και όχι κόμη, ή πολίχνη. Πιθανόν να πρόκειται για κάποιο τοπωνύμιο στην περιοχή του Διασέλου του Αγιο-Λιά (αρ. 201, χάρτης 8), από το οποίο διερχόταν ο δρόμος που οδηγούσε στον Κλείτορα. Ο Pausanίας ακολούθησε από τους προς Δ δρόμους του Φενεού εκείνον που είχε κατεύθυνση προς τα αριστερά, περνώντας

⁶³³. Μαστροκώστας 1964, 64.

⁶³⁴. Το σημερινό χωριό Λυκούρια είναι διάδοχος του αρχαίου ονόματος, που διατήρησε το γένος αλλά όχι και τον τονισμό.

δίπλα από το «όρυγμα του Ηρακλή»⁶³⁵, που το προόριζε για κοίτη του Αροάνιου ποταμού⁶³⁶. Στη συνέχεια διήλθε από τη θέση που ονομάζεται Λυκουρία. Αναφέρει ο περιηγητής ότι η απόσταση της Λυκουρίας από τις πηγές του Λάδωνα είναι 50 στάδια και αποτελεί το όριο μεταξύ Κλείτορος και Φενεού⁶³⁷.

Ο Ν. Παπαχατζής θεωρεί ότι ο οικισμός του χωριού θα πρέπει να τοποθετηθεί στις ΝΔ πλαγιές του όρους Σαϊτά, διότι η απόσταση συμφωνεί με εκείνη των 50 σταδίων που δίδει ο Πausanias⁶³⁸. Επίσης, ο Γ. Α. Πίκουλας είναι και αυτός της άποψης ότι πρέπει να βρίσκεται στα Δ του διασέλου⁶³⁹.

Η επιφανειακή έρευνα απέδωσε στοιχεία εγκατάστασης δυτικότερα των ΝΔ πλαγιών του όρους Σαϊτά, και συγκεκριμένα, στις θέσεις Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελι (**αρ. 205, χάρτης 8**), Κάτω Νίστα (**αρ. 206, χάρτης 8**) και Ράχη του Πύργου (**αρ. 207, χάρτης 8**). Στην πρώτη αναφέρονται σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου και στη δεύτερη εντοπίστηκαν, κατά την επιφανειακή έρευνα, κατάλοιπα, που πιθανότατα ανήκουν σε αγροικία ΡΩΜ χρόνων (**εικ. 353–357**). Επιπλέον, μεταξύ των οστράκων που περισυνελέγησαν, βρέθηκε ένα που ανήκει στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. (**εικ. 358**) και ένα άλλο που χρονολογείται στο τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. (**σχ. 56**). Η τελευταία θέση, Ράχη του Πύργου (**αρ. 207, χάρτης 8**), είναι επιμήκης λόφος, στα Α του οποίου ρέει το ρέμα Γκούρα, που συμβάλλει στον ποταμό Λάδωνα. Στα Ν ο λόφος είναι απόκρημνος και από εδώ πηγάζει ο ποταμός Λάδων. Στην Α πλευρά του και ιδίως στα ΝΑ του είναι ορατοί μεγάλες λιθόπλινθοι από πορόλιθο. Βορειότερα, οι λίθοι είναι από το ίδιο υλικό αλλά μετρίου μεγέθους (**εικ. 363–365**). Παρόλο που παρουσιάζουν σήμερα την εικόνα της ξερολιθιάς, ακολουθούν τη φυσική κλίση των επιπέδων του λόφου και φαίνεται ότι επέχουν θέση οχυρωματικού τοίχου. Ο εντοπισμός του ισχυρού τοίχου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το επίμηκες πλάτωμα του λόφου πρέπει να ήταν κατάλληλο για οικιστική εγκατάσταση, αφού δεν υπήρχε και πρόβλημα υδροδότησης. Η ανασκαφική έρευνα θα αποκαλύψει τις ενδείξεις κατοίκησης, καθώς και τη σημασία του οχυρωματικού αυτού έργου.

Τα παραπάνω συνηγορούν ανεπιφύλακτα στην τοποθέτηση της κώμης Λυκουρία στη θέση Ράχη του Πύργου (**αρ. 207, χάρτης 8**), συμπεριλαμβανομένων και των δύο θέσεων Κυράς αμπέλι, ή Σκυράμπελι (**αρ. 205, χάρτης 8**) και Κάτω Νίστα (**αρ. 206, χάρτης 8**), δεδομένου ότι στα δυτικά του διασέλου δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα.

⁶³⁵. Πρόκειται για τεχνητό κανάλι μικρού βάθους, που οδηγούσε τα νερά, διαμέσου της πεδιάδας, στην καταβόθρα της Όρυξης. Ο Πausanias αναφέρει ότι το όρυγμα είχε μήκος 50 σταδίων. Βλ. Πaus. VIII 14, 3. Παπαχατζής 1980, 232, υποσ. 1.

⁶³⁶. Κατά τον Πausanias, οι Φενεάτες ονόμαζαν το ποτάμι Όλβιο, ενώ οι υπόλοιποι Αρκάδες Αροάνιο. Για το θέμα βλ. Πaus. VIII 14, 3. Παπαχατζής 1980, 232, υποσ. 1.

⁶³⁷. Πaus. VIII 19, 4.

⁶³⁸. Παπαχατζής 1980, 250–251, υποσ. 2. Ο Μ. Πετρόπουλος θεωρεί ότι την εποχή του Πausanias ήταν «απλό τοπωνύμιο» (βλ. Πετρόπουλος 2004α (υπό έκδοση)).

⁶³⁹. AZ, 41. Πίκουλας 1999, 142. ΑΡΚΑΔΙΑ, 422.

ΛΕΥΚΑΣΙΟΝ

Ο Πausanίας, μετά τις πηγές του ποταμού Λάδωνα⁶⁴⁰, κάνει μνεία των «παραλαδώνιων κωμών», Λευκασίου και Μεσόβοας⁶⁴¹. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι ρεῖ δὲ πρῶτον μὲν παρὰ Λευκάσιον χωρίον καὶ Μεσόβοα...⁶⁴². Το Λευκάσιον το χαρακτηρίζει χωρίον. Ο Γ. Παπανδρέου αναγνώρισε στο λόφο Ράχη του Πύργου (**αρ. 207, χάρτης 8, εικ. 360**), που υψώνεται Β των πηγών του Λάδωνος, τα ερείπια του Λευκασίου⁶⁴³. Στο βιβλίο του όμως ΚΕ, το τοποθετεί στην περιοχή του σημερινού χωριού Παγκράτι και μάλιστα στη θέση Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος (**αρ. 220, χάρτης 8**)⁶⁴⁴.

Ο W. M. Leake⁶⁴⁵ αναγνώρισε τα ερείπια των κωμών Λευκάσιου και Μεσόβοας στα Β της πεδιάδας των Φιλίων, όπου είχε επισημάνει αρχαία λείψανα. Όμως, επειδή ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. ακολουθεί τον ποταμό Λάδωνα και πρώτη μνεία γίνεται εκείνη του χωριού Λευκάσιον είναι πολύ πιθανόν ο αρχαίος οικισμός να βρισκόταν πλησιόχωρα της διαδρομής του. Από τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι τα πενιχρά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στην περιοχή του σύγχρονου χωριού Φίλια πρέπει να ανήκουν στην παραλαδώνια κόμη Λευκάσιον, όπου ο οικισμός θα ήταν ορατός από το δρόμο. Επομένως η υπόθεση του Γ. Παπανδρέου ότι η κόμη χωροθετείται στη θέση Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος του Παγκρατίου δεν ευσταθεί, αφού στην παραπάνω θέση εντοπίστηκαν μόνον τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων.

Τα κατάλοιπα που βρέθηκαν στη θέση Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια (**αρ. 221, χάρτης 8**), που βρίσκεται στις ΝΔ υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας (ύψους 1.168μ.), πρόβουνο του όρους Φαλκός (ύψους 1.268μ.)⁶⁴⁶, τοίχοι πρόχειρης κατασκευής και όστρακα ΡΩΜ χρόνων (**εικ. 381**), είναι πολύ πιθανόν ο χώρος εδώ να χρησιμοποιήθηκε ως «σταθμός», ή ως αγροικία (;), αφού βρίσκεται επάνω σε διαχρονικό πέρασμα⁶⁴⁷. Επιπλέον, στα Ν ρέει ο ποταμός Τράγος, στον οποίο συμβάλλουν τόσο το προς Α της θέσης ρέμα, που συλλέγει τα ύδατα του βουνού Προφήτης Ηλίας (ύψους 1.168μ.) Παγκρατίου, όσον και τα προς Δ ρέματα, που κατέρχονται από το απέναντι βουνό Προφήτης Ηλίας (ύψους 1.114μ.) του Αγριδίου του Νομού Αρκαδίας.

⁶⁴⁰. Πaus. VIII 20, 1 και 21, 1.

⁶⁴¹. Η ομορφιά της παραλαδώνιας κοιλάδας, όπως και στην αρχαιότητα έτσι και σήμερα, είναι εντυπωσιακή και πολλές μυθολογικές σκηνές έλαβαν χώρα εδώ, όπως η σύλληψη της Κερυνίτιδος Ελάφου από τον Ηρακλή, η καταδίωξη της νύμφης Σύριγγος από τον Πάνα, η μεταμόρφωση της νύμφης Δάφνης στο ομώνυμο φυτό, η καταδίωξη της θεάς Δήμητρας από τον Ποσειδώνα. Ο Πausanίας μας παραδίδει ότι πολλές κόμεις και οικισμοί αναπτύχθηκαν κατά μήκος της κοίτης του ποταμού, τις οποίες αναφέρει με το όνομα «παραλαδώνιες κόμεις».

⁶⁴². Πaus. VIII 25, 2.

⁶⁴³. ΙΚ, 76.

⁶⁴⁴. ΚΕ, 154.

⁶⁴⁵. Leake, Peloponnesiaka, 228. Παπαχατζής 1980, 277, υποσ. 2.

⁶⁴⁶. Υψώνεται στα Ν του ποταμού Λάδωνα.

⁶⁴⁷. Το πέρασμα στο σημείο αυτό στενεύει και εξαιτίας αυτού του γεγονότος ο οικισμός που διοικητικά ανήκει στο Παγκράτι, ονομάζεται σήμερα Στενόν.

ΜΕΣΟΒΟΑ

Η Μεσόβοα⁶⁴⁸ πρέπει να τοποθετηθεί, σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα, στη θέση Κόστρες (**αρ. 216, χάρτης 8**), στον κάμπο των Φιλίων, λίγο πριν από τη συμβολή του Τράγου στον ποταμό Λάδωνα⁶⁴⁹. Στη χώρα του οικισμού αυτού θα πρέπει να ενταχθούν οι θέσεις Κυνηγάρης και Φιλαίικα Καλύβια (**αρ. 211, χάρτης 8 και 218, χάρτης 8**) στην πρώτη εντοπίστηκαν θραύσματα κεραμίδων και στη δεύτερη τάφος ΡΩΜ χρόνων. Τα λιγοστά ευρήματα συνηγορούν στην ταύτιση του χωριού, ή της κόμης Μεσόβοα, αφού βρίσκεται πλησίον του ποταμού και επιπλέον επάνω στον οδικό άξονα Καφυών – Ψωφίδας (**17^η οδός**). Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί και αυτός τη κόμη Μεσόβοα στη θέση Κόστρες (**αρ. 216, χάρτης 8**)⁶⁵⁰.

ΝΑΣΟΙ

Μετά το Λευκάσιον και τη Μεσόβοα, ο Πausανίας αναφέρει ότι διέρχεται από τη θέση **Νάσοι** «...διὰ τῶν Νάσων ἐπί τε Ὀρυγα [τε] καὶ τὸν Ἀλοῦντα...»⁶⁵¹. Λίγο πριν, στο κεφάλαιο 23 των Αρκαδικών γίνεται μνεία από τον περιηγητή του ονόματος **Νάσοι/Νάσους** σε δύο σημεία⁶⁵². Πρόκειται για την περιοχή που σήμερα βρίσκεται στο Νταραϊίκο Κάμπο και φέρει το τοπωνύμιο Πόλεμοι⁶⁵³, όπου ο πεδινός χώρος διασχιζόμενος από πολλά ρέματα και χειμάρρους είχε το όνομα **Νάσοι**, γιατί τα τμήματα γης που προεξείχαν του νερού έμοιαζαν με νησιά και απείχαν από τον Λάδωνα 50 στάδια, όπως αναφέρει και ο περιηγητής⁶⁵⁴.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, θεωρούμε ότι η κόμη Νάσοι βρίσκεται στη θέση Γλανισά (**αρ. 319, χάρτης 8**), η οποία εκτεινόταν στις θέσεις Τσάρκος, Τρανή Βρύση και Μετόχια (**αρ. 313, 314, 317, χάρτης 8**), που βρίσκονται στα Β αυτής, παραπλεύρως του ποταμού Λάδωνος και στη δεξιά/βόρεια όχθη του. Επιπλέον, στην άποψη αυτή συνηγορεί η περιγραφή του Πausανία, ο οποίος αναφέρει ότι η οδός που εξασφαλίζει την επικοινωνία με τον Ὀρυγα/Αλοῦντα επιτυγχάνεται διαμέσου των Νάσων⁶⁵⁵. Τα «ἀτελῆ ἰχνη τείχους», που ο Γ. Παπανδρέου είχε εντοπίσει στο λόφο Γλανισά, πρέπει να ανήκαν σε κάποια οχυρωματική εγκατάσταση, η οποία, λόγω της θέσεώς της, διασφάλιζε τη δίοδο παραπλεύρως του ποταμού, που οδηγούσε στις άλλες παραλαδώνιες κόμης. Ο λόφος απέχει περίπου 400μ. από τον ποταμό, στα Α υψώνεται το Δρακοβούνι (ύψους 1.075μ.) και έτσι το σημείο αυτό

⁶⁴⁸. Πaus. VIII 25, 2.

⁶⁴⁹. Σε μικρή απόσταση και στα Δ της θέσης υπάρχει το Φιλαίικο γεφύρι του Λάδωνος, που οφείλει το όνομά του στο χωριό Φίλια (βλ. Παπαχατζής 1980, 270, υποσ. 1). Η τοπική παράδοση θεωρεί ότι το γεφύρι κτίστηκε το 1512 μ.Χ. από τον Τσερνοτάμπεη.

⁶⁵⁰. ΚΕ, 149, 154.

⁶⁵¹. Πaus. VIII 25, 2.

⁶⁵². Πaus. VIII 23, 2–3 και 23, 8. Παπαχατζής 1980, 277, υποσ. 3.

⁶⁵³. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι η θέση με το όνομα Νάσοι είναι ο Νταραϊίκος Κάμπος, που εκτείνεται στα Ν του σημερινού χωριού Δάρας (ΙΚ, 146. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Α', 203).

⁶⁵⁴. Πaus. VIII 23, 3–4, 8.

⁶⁵⁵. Πaus. VIII 25, 2.

αποτελεί πέρασμα. Ελέγχει όλη την κοιλάδα του Λάδωνος προς τα Β/ΒΑ, έχει οπτική επαφή με το Διάσελο του Αγιο-Λιά (**αρ. 201, χάρτης 8**) και στα Β/ΒΔ με τον λόφο του Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (**αρ. 277, χάρτης 8**).

Τα ερείπια της κόμης πρέπει να εκτείνονταν στα Α στη θέση Σμίξη, ή Φωταίικα (**αρ. 320, χάρτης 8**) και στα Β του λόφου, εκατέρωθεν των όχθων του ποταμού Ξεροπόταμου, ή Πάϊου, λίγο πριν από τη συμβολή του με τον Λάδωνα, στις θέσεις Τσάρκος, Τρανή Βρύση και Μετόχια (**αρ. 313, 314, 317, χάρτης 8**) και ο Γ. Παπανδρέου αποδίδει τα ερείπια της θέσης Σμίξη, ή Φωταίικα (**αρ. 320, χάρτης 8**) στην κόμη Νάσοι⁶⁵⁶. Επειδή η περιοχή διαρρέεται από δύο ποταμούς, είναι πιθανόν να δημιουργούνταν τμήματα γης που έμοιαζαν με νησιά, στα οποία η κόμη οφείλει το όνομά της⁶⁵⁷.

ΣΚΟΤΑΝΗ, ΛΥΚΟΥΝΤΕΣ, ΑΡΓΕΑΘΑΙ

Ο Πausανίας, αμέσως μετά τη διάβαση του ποταμού Λάδωνος⁶⁵⁸, εισέρχεται στο δάσος του Σόρωνος⁶⁵⁹ και, πριν φθάσει στην Ψωφίδα, διέρχεται από οικισμούς με τα ονόματα Αργεάθαι, Λυκούντες και Σκοτάνη⁶⁶⁰. Η παράθεση των κωμών από τον περιηγητή γίνεται σε αντίθετη φορά, πιθανότατα γιατί πήρε τις πληροφορίες για τις κόμεις αυτές από την περιοχή της Ψωφίδας. Για το λόγο αυτό, οι οικισμοί Αργεάθαι, Λυκούντες και Σκοτάνη αναφέρονται με γνώμονα την εγγύτητα προς την Ψωφίδα.

Στη θέση Παλιοκατούνα (**αρ. 307, χάρτης 8**) με μεγάλη επιφύλαξη τοποθετείται η **Σκοτάνη**, αφού τα κατάλοιπα εντοπίζονται παραπλεύρως του οδικού άξονα Καφυών – Ψωφίδας και μέσα στο μεγάλο δρυμό. Η θέση (**αρ. 307, χάρτης 8**) βρίσκεται παραπλεύρως της δεξιάς/νότιας όχθης του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού και βρίθκει οστράκων της ΕΛΛ εποχής. Αναμφίβολα, στη θέση αυτή υπήρχε σημαντική εγκατάσταση, η οποία πιθανότατα είχε σχέση με τον οικισμό της Σκοτάνης. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί τον αρχαίο οικισμό της Σκοτάνης στη θέση Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη (**αρ. 306, χάρτης 8**), όπου και η πηγή Κακκάσοβα και στις νότιες υπώρειες του λόφου Ασφακορράχη (ύψους 839μ.)⁶⁶¹. Αντίθετα ο Ν. Ζαφειρόπουλος τοποθετεί στη θέση Φραγκοκκλήσι (**αρ. 309, χάρτης 8**), η οποία εκτείνεται εκατέρωθεν του οδοστρώματος της σύγχρονης Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111) τα ερείπια της Σκοτάνης.

⁶⁵⁶. ΚΕ, 154.

⁶⁵⁷. Το όνομα του αρχαίου αυτού οικισμού επέζησε μέχρι σήμερα στην ίδια περιοχή στο χωριό Νάσια, που βρίσκεται στα ΒΔ της Δάφνης.

⁶⁵⁸. Μετά τη Β/ΒΑ Αρκαδία εισέρχεται στο σημερινό Νταραϊκό Κάμπο και κατόπιν κατά μήκος του ποταμού Τράγου κατευθύνεται προς τα Δ, εκεί που ο Τράγος συμβάλλει στον ποταμό Λάδωνα. Μετά τη διάβαση του ποταμού κατευθύνεται Δ με προορισμό τη Ψωφίδα, για να περιγράψει τη ΒΔ Αρκαδία, ενώ ο ποταμός έχει πορεία Ν. Προτού φθάσει στην πόλη της Ψωφίδας περνάει από θέσεις με το όνομα Αργεάθαι, Λυκούντες και Σκοτάνη.

⁶⁵⁹. Πaus. VIII 23, 8. Ο δρυμός του Σόρωνος έφθανε μέχρι την Πάο.

⁶⁶⁰. Πaus. VIII 23, 8.

⁶⁶¹. ΚΕ 154, 194.

Η Σκοτάνη στη ΡΩΜ εποχή βρίσκεται υπό την επιρροή του Κλείτορος⁶⁶² και δεν γνωρίζουμε εάν σε προγενέστερες εποχές, όπως στην ΑΡΧ και την ΚΛ περίοδο, υπήρξε ανεξάρτητη, ή εξαρτημένη πόλη από τον Κλείτορα.

Σχετικά με την κόμη των **Αργεαθών**, ο Γ. Παπανδρέου την τοποθετεί στη θέση Παλιοκατούνα (**αρ. 307, χάρτης 8**), ή στην κοιλάδα του Τσάρκου (**αρ. 313, χάρτης 8**)⁶⁶³. Τα λιγοστά στοιχεία που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα, μας επιτρέπουν να εντάξουμε την κόμη των Αργεαθών στην περιοχή της Κάτω Χόβολης, κατά μήκος της δεξιάς/δυτικής όχθης του Χοβολίτικου χειμάρρου και να καταλάμβανε και το λόφο Κοτσοβούνη. Αφαλώς ο οικισμός θα εκτεινόταν νοτιότερα παράλο που δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα, λόγω της πυκνής βλάστησης. Επιπλέον ο οικισμός υδρευόταν από την πηγή Κακκάσοβα και ο χειμάρρος θα άρδευε τις καλλιεργήσιμες γαίες. Και η κόμη αυτή στη ΡΩΜ εποχή ήταν υπό τον Κλείτορα, χωρίς όμως να γνωρίζουμε εάν στους ΑΡΧ και ΚΛ χρόνους ήταν ή όχι εξαρτημένος από αυτόν⁶⁶⁴.

Ο οικισμός των **Λυκούτων** πρέπει να καταλάμβανε την περιοχή του Πεύκου (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) και, σύμφωνα με τα λιγοστά ευρήματα που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα, πρέπει να καταλάμβανε το χώρο στην περιοχή του Πεύκου και ασφαλώς εκτεινόταν στα Ν και ΝΑ μέχρι το σημερινό Επαρχιακό δρόμο Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111). Όλη αυτή η πεδινή περιοχή διαρρέεται από το ρέμα Τραφάκου (Τσαρουχλαίικος χειμάρρος), που συμβάλλει στον Ξεροπόταμο, ή Πάϊο ποταμό. Ο Γ. Παπανδρέου και ο γηγενής Κ. Δ. Πάτσης τοποθετούν τον οικισμό των Λυκούτων στο λόφο Κοτσοβούνη (**αρ. 281, χάρτης 8**)⁶⁶⁵, δηλαδή στην περιοχή που τοποθετούμε την κόμη των Αργεαθών⁶⁶⁶.

ΑΝΩΝΥΜΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Στην υπό εξέταση περιοχή, η επιφανειακή έρευνα απέδωσε στοιχεία που αφορούν στη συγκρότηση οικισμών-κωμών(;) σε τέσσερα σημεία. Τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στις θέσεις Πλαγιά, ή Λάκκα (**αρ. 2, χάρτης 6**), Βελινός, ή Βελινός (**αρ. 3, χάρτης 6**), Άϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος (**αρ. 5, χάρτης 6**), Καραγιάννη Βρύση (**αρ. 6, χάρτης 6**), Άγιος Ανδρέας (**αρ. 9,**

⁶⁶². Πρβλ. Nielsen 2004, 514.

⁶⁶³. ΚΕ, 150, 153–154. Στο έργο του Αζανιάς (ΑΖ, 56) τοποθετεί τον οικισμό των Αργεαθών στην περιφέρεια της σημερινής Σκοτάνης (παλ. τοπων. Κόκοβα).

⁶⁶⁴. Nielsen 2004, 514.

⁶⁶⁵. ΚΕ, 152, 154. Πάτσης, 42.

⁶⁶⁶. Οι γηραιότεροι του χωριού Πεύκου (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) με πληροφόρησαν ότι το 1950, στα Δ του λόφου Αγίου Γεωργίου, ή Κάστρα, Ν/ΝΑ απόληξη του βουνού Γυμνάκος (ύψους 1.155μ.) και στα Β του Κοτσοβουνίου, είχαν βρεθεί κατά την άροση των αγρών «ανθρώπινα οστά». Βρισκόντουσαν και τάφοι, που είχαν «ως σκέπασμα λίθινες πλάκες». Την ίδια πληροφορία αναφέρει και ο Κ. Δ. Πάτσης, ο οποίος μεταξύ άλλων κάνει μνεία και για μία «στάμνα» (βλ. Πάτσης 2000, 42). Κατά την αυτοψία διαπιστώθηκε ότι στα Β του Κοτσοβουνίου υπάρχει ευρύχωρο πεδινό έδαφος, που εκτείνεται εκατέρωθεν του Χοβολίτικου χειμάρρου, μεταξύ Κάτω και Άνω Χόβολης. Υπάρχουν σποραδικά διαβρωμένα κομμάτια πύθων. Δεν γνωρίζουμε, όμως, εάν οι αναφερόμενοι από τον Κ. Δ. Πάτση και τους κατοίκους του Πεύκου αφορούν σε τάφους των ιστορικών χρόνων, ή στο νεκροταφείο του οικισμού που κατοικούνταν, στον οχυρωμένο λόφο του Αγίου Γεωργίου, ή Κάστρα (**αρ. 283, χάρτης 8**), κατά την ΥΒΥΖ περίοδο.

χάρτης 6), Μπούρμπουλας (**αρ. 10, χάρτης 6**) και Άγιος Νικόλαος (**αρ. 11, χάρτης 6**) στη λεκάνη του χωριού Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) συγκροτούν έναν οικισμό. Ο δεύτερος εντοπίζεται στην παραποτάμια περιοχή του ποταμού Σελινούντα, του οποίου ο πυρήνας τοποθετείται στη θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**), ο τρίτος στην περιοχή του χωριού Μάνεσι και ο τέταρτος στην περιοχή του Ελατόφυτου. Χωρίς να έχουμε ανασκαφικά δεδομένα, επιχειρείται εδώ να διατυπωθεί μία υπόθεση εργασίας για τη χωροθέτηση των «πόλεων» Άσχειον, Κάλλισται και Πεντέλειον.

ΒΑΛΤΑ/ΔΡΟΣΑΤΟ [αρχ. ΑΣΧΕΙΟΝ (;)]

Στην περιοχή του χωριού Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα), στις θέσεις Πλαγιά, ή Λάκκα (**αρ. 2, χάρτης 6**) και Άγιος Νικόλαος (**αρ. 11, χάρτης 6**), η επιφανειακή έρευνα απέδωσε τμήματα πίθων, πιθανόν των ΓΕ χρόνων, στη θέση Βελίνο, ή Βελινός (**αρ. 3, χάρτης 6**), εκτός από τα αδιάγνωστα όστρακα, στοιχεία νεκροταφείου των ΡΩΜ χρόνων, όπως και στη θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος (**αρ. 5, χάρτης 6**) τάφους και όστρακα της ΡΩΜ εποχής και τάφους της ΠΒΥΖ περιόδου· επίσης, στη θέση Καραγιάννη Βρύση (**αρ. 6, χάρτης 6**) άβαφα όστρακα και στη θέση Άγιος Ανδρέας (**αρ. 9, χάρτης 6**) εφραλωμένη κεραμική. Η παρουσία των πίθων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και στην περιοχή αυτή, η οποία βρίσκεται στα Β της Κύναιθας και πλησίον των ορίων της χώρας της, υπήρχε κάποιος οικισμός της ΓΕ εποχής, οργανωμένος σύμφωνα με την κατά κόμας κατοίκηση.

Σε ένα από τα χωριά Βάλτα, Πλατανιώτισσα, Βιλιβίνα και Δίγελα ο Ε. Meyer τοποθετεί την αχαϊκή πόλη Άσχειον⁶⁶⁷. Η λεκάνη της Βάλτας, στην οποία εντοπίστηκαν ταφικά κυρίως κατάλοιπα, δεν αποκλείεται στα ΥΚΛ χρόνια να φιλοξενούσε κάποιον οικισμό, ο οποίος μπορούσε να ανήκει στην πόλη Άσχειον. Λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, δεν είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα την τοποθέτηση της πόλης εδώ.

Το Άσχειον θεωρείται πόλις αχαϊκή και με επικράτεια εντός των ορίων της Αχαΐας, όπως αναφέρει ο Αθ. Ριζάκης⁶⁶⁸. Η πόλη είναι ήδη γνωστή από τον 4^ο αι. π.Χ., σύμφωνα με δελφική επιγραφή που χρονολογείται στα 339/338 π.Χ., όπου αναφέρεται κάποιος Ν[ι/κά]νωρ Αχαιός ἐξ Ἀσχέου, ο οποίος μαζί με έναν Κροτωνιάτη και έναν Κλειτόριο αγόρασαν ξυλεία ελάτης για την κατασκευή της στέγης ναού⁶⁶⁹. Στην παραπάνω επιγραφή, που χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ., δηλώνεται το κοινό εθνικό, δηλαδή Αχαιός, και το όνομα της πόλης στην οποία ανήκει ο αναφερόμενος πολίτης. Επίσης, από επιγραφή της Επιδαύρου, που χρονολογείται στο 229/228 π.Χ. και αφορά σε Αχαιούς νομογράφους, το εθνικό της πόλης

⁶⁶⁷. Meyer, 143.

⁶⁶⁸. Rizakis 1995, 290, 342–343, 372. Morgan – Hall 2004, 480.

⁶⁶⁹. Rizakis 1995, 339–340, 342–343.

απαντάται ως Ασχεύς (πληθ. Ασχεῖς)⁶⁷⁰, ενώ και στον Στέφανο Βυζάντιο ως Ασχειεύς⁶⁷¹. Το εθνικό της πόλης παραδίδεται και στο θραύσμα της επιγραφής που βρέθηκε σε σωστική ανασκαφή στο Αίγιο⁶⁷² και μάλιστα η αναφορά της γίνεται μεταξύ των αρκαδικών πόλεων.

Στον κατάλογο των *θεαροδόκων* των Δελφών, στήλη II, το Ασχειον αναφέρεται πριν από την Κύναιθα και μετά τις «Κάλλισται»⁶⁷³. Το ότι συνορεύει με την Κύναιθα είναι και αυτό ένα στοιχείο, που θα μπορούσε να συνηγορήσει στη χωροθέτηση της πόλης στη λεκάνη της Βάλτας, δηλαδή στα όρια Αχαΐας – Αρκαδίας. Άλλος κατάλληλος χώρος που θα μπορούσε να τοποθετηθεί είναι αυτός στη θέση Αμπέλια (**αρ. 8, χάρτης 6**) στα Ν του χωριού Βιλιβίνα και του λόφου Αγίου Κωνσταντίνου (**αρ. 1, χάρτης 6**), ενώ το βουνό Τρούλος (ύψους 1.224μ.), που υψώνεται στα Ν της θέσης, να αποτελεί τη φυσική οχύρωσή της.

Ένας ακμαίος οικισμός-κώμη εντοπίζεται στην παραποτάμια θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**), στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού Σελινούντα και επάνω σε οδικό άξονα, η ύπαρξη του οποίου επιβεβαιώνεται ήδη από τους ΥΕ χρόνους⁶⁷⁴. Τα επιφανειακά ευρήματα του οικισμού καλύπτουν ένα μεγάλο χρονολογικό φάσμα από τους ΓΕ έως τους ΡΩΜ χρόνους. Πρόκειται για συγκροτημένο οικισμό, με υδραγωγείο και οργανωμένο νεκροταφείο· ο λόφος Γαρού Ράχη, που υψώνεται στα Δ του οικισμού, θα μπορούσε να επέχει θέση ακρόπολης, ή κάποιας άλλης οχυρωματικής εγκατάστασης. Και στη θέση αυτή θα μπορούσε να τοποθετηθεί το αρχαίο Ασχειο.

Ως πιθανότερη θέση, πάντως, για το Ασχειον θεωρούμε τη λεκάνη της Βάλτας, επειδή βρίσκεται στα όρια Αχαΐας και Αρκαδίας και αναφέρεται από την επιγραφή των Δελφών του 4^{ου} αι. π.Χ.

ΔΡΟΣΑΤΟ/MANEΣΙ [αρχ. Κάλλισται (;), ή ανώνυμοι οικισμοί]

Η θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**) θα μπορούσε να θεωρηθεί υποψήφια και για την τοποθέτηση της πόλης Κάλλισται. Σχετική μαρτυρία έχουμε από την επιγραφή των Δελφών, όπου η θέση της πόλης προσδιορίζεται μεταξύ Αιγίου και Ασχείου⁶⁷⁵, και από δύο τετράχαλκα του Β' Αχαϊκού Κοινού με το εθνικό ΑΧΑΙΩΝ ΚΑΛΛΙΣΤΑΤΑΝ, που χρονολογούνται περ. 188–146 π.Χ., σύμφωνα με τη μελέτη του A. Walker⁶⁷⁶.

Τα στοιχεία που εντοπίστηκαν στο Μάνεσι και σε όλο το χώρο της σχηματιζόμενης, εκατέρωθεν του Μανεσαϊκού ποταμού, κοιλάδας συνηγορούν στην άποψη ότι κατά μήκος του αναπτύχθηκε ένας εύρωστος οικισμός που θα μπορούσε να ταυτιστεί με την πόλη Κάλλισται.

⁶⁷⁰. Rizakis 1995, 339–340.

⁶⁷¹. Στεφ. Βυζ. 141, 3–4, s.v. Ασχειον.

⁶⁷². Βόρδος 1997, 297. Ριζάκης – Βόρδος 2004 (υπό έκδοση).

⁶⁷³. Plassart, 12.

⁶⁷⁴. Παπάρογλου-Μανιουδάκη 1999, 279. Βλ. επίσης οικείο κεφάλαιο VΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ.

⁶⁷⁵. Plassart, 11–12.

⁶⁷⁶. Κατά τον Head, πιθανότατα γίνεται μέλος το 194 π.Χ. (πρβλ. Head, 418). BCD Collection, Pel., 135. Warren 1991, 151–154 και ειδικότερα 153. Warren 2007, 133–134.

Συγκεκριμένα, στο λόφο Γλινίτσα (ύψους 932μ.) (**αρ. 78, χάρτης 7**), ΝΑ απόληξη του όρους Κρασιά, που είναι φύσει και θέσει οχυρός και ελέγχει τη λεκάνη του ποταμού (**εικ. 186**), εντοπίστηκε τμήμα τείχους. Είναι κτισμένο από μικρές και αδούλευτες πέτρες, μερικές μάλιστα στις άκρες τους είναι κατάλληλα δουλεμένες για καλύτερη προσαρμογή. Μετά από κενό λίγων μέτρων προς τα Δ/ΝΔ του, συναντάμε ένα άλλο μικρό τμήμα με κατεύθυνση Β–Ν, αφήνοντας εκτός το σημείο σύγκλισης του λόφου με το Λυκοχορό. Κατά την αυτοψία στο λόφο Γλινίτσα, δεν προέκυψαν στοιχεία, ώστε να μπορέσουμε να πούμε με βεβαιότητα ότι ο τοίχος ανήκει σε ακρόπολη, ή σε κάποια άλλη οχυρωματική εγκατάσταση.

Στα Ν του λόφου Γλινίτσα, υψώνεται ο γήλοφος Παναγιά (**αρ. 84, χάρτης 7**), ο οποίος χωρίζεται από τον προηγούμενο με τον Μπαρτσαϊκό χειμάρρο, που συμβάλλει στο Μανεσαϊκό Ποτάμι. Ο γήλοφος Παναγιά δεσπόζει στην κοιλάδα και το πλάτωμά του πρέπει να φιλοξενούσε δημόσιο, ή δημόσια κτήρια. Διάσπαρτες είναι οι λειασμένες λιθόπλινθοι και τα αρχιτεκτονικά μέλη, που είναι κτισμένα σε ξερολιθιές, ή βρίσκονται παραπλεύρως της κοίτης του Μπαρτσαϊκού χειμάρρου.

Ο χώρος της εύφορης αυτής περιοχής ποτέ δεν θα έμενε αναξιοποίητος. Άσχετα εάν κατοικήθηκε από Αχαιούς, ή Αρκάδες, η κοιλάδα δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, όπως δηλώνουν τα ευρήματα που προέρχονται από εδώ. Οι αγροί σήμερα είναι χέρσοι, αλλά αυτοί που καλλιεργούνται στο λόφο Παναγιά βρίθουν οστράκων των ΚΛ χρόνων και θραυσμάτων κεραμίδων, κυρίως άβαφων. Ο χώρος κατοικήθηκε αδιαλείπτως από τους Μυκηναϊκούς (ΥΕ) έως τους ΡΩΜ χρόνους (**εικ. 190**).

Το γεγονός ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αναπτύσσονται σε ένα μεγάλο μήκος, ενδεχομένως να οφείλεται στο εδαφικό ανάγλυφο της περιοχής, που λόγω έλλειψης πεδινής έκτασης εύλογο είναι να συσχετισθούν με αυτά του Μανεσίου και τα ευρήματα των θέσεων Λίμνα και Δρούκα Λάκκα (**αρ. 39 και 44, χάρτης 7**). Ο πυρήνας του οικισμού (κώμης) των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων οπωσδήποτε εντάσσεται στο χωριό Μάνεσι. Τα ευρήματα της ΕΛΛ περιόδου στη θέση Λίμνα (**αρ. 39, χάρτης 7**), εάν δεν οφείλονται στο ανάγλυφο του εδάφους, ή στην αναζωογόνηση της υπαίθρου χώρας την εποχή αυτή, την εξάπλωση των οικισμών και κατ' επέκταση τη δημιουργία περισσότερων του ενός νεκροταφείων στοιχειοθετούν την ύπαρξη ενός δεύτερου οικισμού, εξαρτώμενου από αυτόν του Μανεσίου. Δεν αποκλείεται, όμως, τα ευρήματα της θέσης Λίμνα (**αρ. 39, χάρτης 7**) να ανήκουν σε αγροικία η οποία βρισκόταν πλησίον της οδικής αρτηρίας που διερχόταν από εδώ (**8^η οδός**). Η σπουδαιότητα των θέσεων που συγκροτούν τον οικισμό στο Μάνεσι, ενισχύει την υπόθεση ότι εδώ θα μπορούσε να τοποθετηθεί η κώμη Κάλλισται.

Οι οικισμοί του Δροσάτου και του Μανεσίου είναι οι πλέον πρόσφορες θέσεις για την τοποθέτηση των Καλλιστών. Η πόλη, ή η κώμη Κάλλισται δεν αποκλείεται να είναι αρκαδική, η οποία εντάχθηκε στο Β' Αχαικό Κοινό, εποχή κατά την οποία γίνονταν μέλη και πόλεις άλλων

εθνών, γεγονός που δικαιολογεί το μοναδικό έως σήμερα νόμισμα με την επιγραφή ΑΧΑΙΩΝ ΚΑΛΛΙΣΤΑΤΑΝ. Σε αντίθετη περίπτωση, πρόκειται για δύο εύρωστους οικισμούς-κώμες, για τους οποίους οι πηγές σιωπούν.

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα ερείπια στις θέσεις Άγιος Ανδρέας και Άγιος Κωνσταντίνος, που βρίσκονται στην εδαφική περιφέρεια του σημερινού χωριού Λεόντιο (παλ. τοπων. Γουρζούμισα) και στις οποίες μερικοί μελετητές τοποθετούσαν το αρχαϊκό Λεόντιον⁶⁷⁷, φαίνεται πιθανότερο να ταυτιστούν με το Λεῦκτρον της Ρυπικής⁶⁷⁸, παρά με το Άσχειον, ή τις Κάλλιστες.

Και οι δύο θέσεις, Δροσάτο και Μάνεσι, είναι κατάλληλες για τη χωροθέτηση των Καλλιστών, γιατί, σύμφωνα με τον κατάλογο των *θεαροδόκων* των Δελφών, βρίσκονται επάνω στον οδικό άξονα, η ύπαρξη του οποίου μαρτυρείται από τους ΥΕ χρόνους και είχε αφετηρία το Αίγιο⁶⁷⁹ (**8^η οδός**), καταλήγοντας στην **1^η οδό**, που οδηγούσε στις πόλεις του αρκαδικού Βορρά. Από εδώ εύκολα συναντάται η **7^η οδός**, που οδηγεί στη λεκάνη της Βάλτας και κατόπιν, διαμέσου της θέσης Βρύση Πριονά, ή Μεταξά Βρύση, από την οποία διέρχεται η **6^η οδός**, έφθανε κάποιος στην Κύναιθα.

ΕΛΑΤΟΦΥΤΟ [αρχ. ΠΕΝΤΕΛΕΙΟΝ (;)]

Στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού χωριού Ελατόφυτο (παλ. τοπων. Μάζι) και με τα πενιχρά στοιχεία που διαθέτουμε θα μπορούσε να τοποθετηθεί η αρχαία πολίχνη Πεντέλειον⁶⁸⁰, αναφερόμενη από τον Πλούταρχο στη διάρκεια του Κλεομενικού Πολέμου⁶⁸¹. Ο Κ. Tausend θεωρεί ότι η θέση Πύργος (**αρ. 144, χάρτης 8**) του χωριού Πλανητέρου ανήκει στο αρχαϊόν Πεντέλειον, άποψη που ήδη αντικρούστηκε από το Γ. Α. Πίκουλα⁶⁸². Επίσης, η Μ. Jost θεωρεί το οχυρό της παραπάνω θέσης ακρόπολη, στην οποίαν κατέφευγαν οι κάτοικοι του οικισμού που εντοπίζεται στη θέση Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα (**αρ. 150, χάρτης 8**)⁶⁸³. Τα σωζόμενα κατάλοιπα στη θέση Πύργος (**αρ. 144, χάρτης 8**) συνηγορούν σε οχυρό και επιπλέον η σημασία του είναι προφανής, αφού με τη θέση του ελέγχει τη διάνοιξη Φενεού – Κλείτορος. Τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στη θέση Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα (**αρ. 150, χάρτης 8**), όπως και αυτά στη θέση Κοτρώνες, ή Πλάτανος (**αρ. 158, χάρτης 8**) ανήκουν στην πόλη του Κλείτορος, τα οποία κατασκευάστηκαν για τις ανάγκες των κατοίκων. Στη τελευταία θέση εντοπίζονται και ίχνη κλιβάνου, όπου θα υπήρχε εργαστήριο παραγωγής

⁶⁷⁷. Leake, III 419. Μαστροκόστας 1975, 370–380. Rizakis 1995, 308–312.

⁶⁷⁸. Rizakis 1995, 308.

⁶⁷⁹. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 279.

⁶⁸⁰. ΙΚ, 87.

⁶⁸¹. Leake, III 156.

⁶⁸². Πίκουλας 1999, 148, υποσ. 34, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. ΑΡΚΑΔΙΑ, 428.

⁶⁸³. Jost 1999, 196, 227.

κεραμικής. Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως και σήμερα, οι κάτοικοι ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και όταν οι συνθήκες το επέτρεπαν παρέμεναν και εκτός των τειχών.

Σημειώνεται εδώ ότι — χωρίς αυτό να αποτελεί αρχαιολογικό τεκμήριο — η ύπαρξη της πηγής με το όνομα **Μέλαινα** μας παραπέμπει στη **Μέλαινα Δήμητρα**⁶⁸⁴, που στα Προϊστορικά χρόνια ξεκίνησε ως «φοβερή ύπαρξη του υποχθόνιου βασιλείου» και στα χρόνια του Πausanία ήταν θεά καλόβουλη και εγκάρδια στους ανθρώπους που ζητούσαν τη βοήθειά της⁶⁸⁵.

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ–ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ–ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Οι θέσεις των **ΠΒΥΖ** χρόνων (πίν. 5) είναι οι παρακάτω: α) δέκα (10) θέσεις, Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος (αρ. 5, χάρτης 6), Πουρνάρες (αρ. 52, χάρτης 7), Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6), Παναγιά (αρ. 106, χάρτης 8), Άγιος Ιωάννης (αρ. 147, χάρτης 8), Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8), Αγία Μαρίνα (αρ. 195, χάρτης 8), Πάνω Βίλα (αρ. 199, χάρτης 8), Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9), οι οποίες εντοπίστηκαν σε κατάλοιπα προηγούμενων περιόδων, και β) δέκα οκτώ (18) θέσεις, Άγιοι Πάντες (αρ. 17, χάρτης 6), Άγιος Ιωάννης (αρ. 22, χάρτης 6), Αλυσός (αρ. 24, χάρτης 6), Ράϊκου (αρ. 43, χάρτης 6), Στου Άγριου (αρ. 45, χάρτης 6), Ρημοκκλήσι (αρ. 127, χάρτης 8), Χάνι Μπράτσικα (αρ. 139, χάρτης 8), Παλιοκατούνα (αρ. 185, χάρτης 8), Ράχη Μπραΐμη (αρ. 202, χάρτης 8), Συκιές (αρ. 219, χάρτης 8), Κτήμα Ιωάννη Βερροίου (αρ. 227, χάρτης 9), Παναγιά (αρ. 231, χάρτης 9), Άγιοι Ανάργυροι (αρ. 239, χάρτης 9), Παλαιβός (αρ. 266, χάρτης 9), Τρούπα (αρ. 284, χάρτης 9), Συνοικισμός Μπάφι (αρ. 310, χάρτης 9), Δεμέστιχα, ή Καλύβια (αρ. 316, χάρτης 8), Άγιος Αθανάσιος (αρ. 321, χάρτης 8), οι οποίες δεν παρουσιάζουν ενδείξεις προγενέστερης εποχής.

Κατά την επιφανειακή έρευνα, δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα οικιστικών εγκαταστάσεων ακραιφνώς της **ΠΒΥΖ** περιόδου⁶⁸⁶, παρά μόνον στη θέση Συνοικισμός Μπάφι (αρ. 310, χάρτης 9). Στη θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6) εντοπίστηκαν τοίχος κτηρίου και λιγιστά όστρακα· στη θέση Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8) κατάλοιπα παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁶⁸⁷ και στη θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9) λιγιστά θραύσματα κεραμικής και δάπεδο κτηρίου. Οι ανασκαφείς του ιερού της Αρτέμιδος των Λουσών κάνουν μνεία βυζαντινής εκκλησίας στο

⁶⁸⁴. Για την προσωνομία της θεάς Δήμητρας ως Ερινύς και Μέλαινα βλ. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 288–292 και Γάλλου, 94–95.

⁶⁸⁵. Παπαχατζής 1990, 47.

⁶⁸⁶. Κατά τον Α. Bon η περιοχή των Καλαβρύτων στα ΠΒΥΖ χρόνια (4^{ος}–7^{ος} αι. μ.Χ.) δεν ανήκει στο δυτικό μέρος *Orium Patron et Methonis*, αλλά στο ανατολικό. Υποθέτει όμως και ένα τρίτο *Orium*, που θα μπορούσε να τοποθετηθεί από τη Λακεδαίμονα μέχρι τα Καλάβρυτα. Για το θέμα βλ. Bon 1951, 100–101.

⁶⁸⁷. Πετριτάκη 1996, 87.

χώρο του αρχαίου ναού, της οποίας παραθέτουν και κάτοψη⁶⁸⁸. Αρκετές, όμως, είναι οι θέσεις (27) στις οποίες εντοπίστηκαν μόνον τάφοι της περιόδου, στις περισσότερες των περιπτώσεων μεμονωμένοι, ενώ, όπου εντοπίστηκαν κατά συστάδες, υποδηλώνουν και τα αντίστοιχα οικιστικά κέντρα⁶⁸⁹.

Με τα λίγα αντιπροσωπευτικά παραδείγματα και έχοντας υπόψη ότι συστηματική αρχαιολογική έρευνα δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί στην περιοχή των Καλαβρύτων, μπορούμε να διατυπώσουμε μερικές απόψεις για τους οικισμούς της περιοχής κατά την ΠΒΥΖ εποχή:

α) Επιβιώνουν τα σημαντικότερα αρχαία οικιστικά κέντρα, όπως το Λεόντιον (**αρ. 67, χάρτης 7**), η Κύναιθα (**αρ. 76, χάρτης 6**), οι Λουσοί (**αρ. 106, χάρτης 8**), ο Κλείτωρ (**αρ. 170, χάρτης 8**) και η Ψωφίς (**αρ. 252, χάρτης 9**), πιθανόν διατηρώντας και το ίδιο όνομα και λειτουργούν ως συγκροτημένοι οικισμοί⁶⁹⁰.

β) Εκεί που υπήρχαν μεγάλα ιερά της αρχαιότητας ανοικοδομούνται παλαιοχριστιανικές βασιλικές, χρησιμοποιώντας το προγενέστερο υλικό για την οικοδόμησή τους⁶⁹¹. Ανάλογο παράδειγμα είναι αυτό της Ψωφίδας, όπου στη θέση της σημερινής Μονής Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (**αρ. 252, χάρτης 9**) δοκιμαστική τομή του 1998 είχε αποκαλύψει κάποιο κτήριο, πιθανόν δημόσιο, της εποχής⁶⁹², ενώ τον Αύγουστο του 2008, στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη–Ανάπλαση του αρχαιολογικού Ψωφίδας, Μονή Τριποτάμων», η συνάδελφος Α. Κουμούση αποκάλυψε στο θεμέλιο της νότιας πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου της Μονής έξι τμήματα ραβδωτών και αρράβδωτων κίωνων, γεγονός που ενδυναμώνει την άποψη ότι η Μονή Τριποτάμων κατέλαβε χώρο αρχαίου δημόσιου κτηρίου⁶⁹³. Επίσης, στη θέση Γκρεμουλι(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (**αρ. 76, χάρτης 6**) ο χώρος του αρχαίου ναού καταλαμβάνεται από κτήριο της ΠΒΥΖ εποχής⁶⁹⁴. Στοιχεία παλαιοχριστιανικής

⁶⁸⁸. Reichel – Wilhelm, 26–27, 32–33, εικ. 16. Mitsopoulos-Leon – Glaser 1988, 15, εικ. 1. Στην οικοδόμησή της και μάλιστα του δυτικού τοίχου χρησιμοποιήθηκε αρχαίο υλικό, ενώ στην ανατολική πλευρά της σωζόταν μία από τις τρεις ασίδες. Αργότερα, πιθανόν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας οικοδομήθηκε εδώ το παλαιό ναύδριο αφιερωμένο στην Παναγία, το οποίο στις αρχές του 20^{ου} αι. το παλαιό εκκλησάκι αντικαταστάθηκε από το νεότερο. Σήμερα όμως δεν έχουμε στοιχεία του παλαιού ναού, που θα επέτρεπαν τον ακριβέστερο προσδιορισμό του όρου «βυζαντινή». Η Β. Μητσοπούλου-Leon, η οποία συνέχισε την ανασκαφή του ιερού για πολλά έτη, μετά τους W. Reichel και Α. Wilhelm, με πληροφόρησε ότι κατά την ανασκαφή δεν βρέθηκαν λείψανα της πρώιμης βυζαντινής εκκλησίας.

⁶⁸⁹. Βλ. παρακάτω οικείο κεφάλαιο VΔ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ.

⁶⁹⁰. Το ίδιο συμβαίνει και στην περιοχή της Ηλείας. Για το θέμα βλ. Λαμπροπούλου 1991, 283–291.

⁶⁹¹. Μουτζάλη 1993γ, 25–34.

⁶⁹². Αλεξοπούλου 1999–2001, 172–173. Σε παλαιοχριστιανική βασιλική μετετράπη και η νότια στοά της Ήλιδος (πρβλ. Γιαλούρης 1967α, 208).

⁶⁹³. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τη συνάδελφο Α. Κουμούση για την πληροφορία.

⁶⁹⁴. Ο 6^{ος} αι. μ.Χ. εκφράζεται με την κατασκευή μεγάλων έργων και ιδιαίτερα παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Ανάλογα παραδείγματα έχουμε από την πόλη των Πατρών, όπου στο κέντρο της πόλης, στην πλατεία Γεωργίου Α΄, η ανασκαφή αποκάλυψε πολύχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο που ανήκε σε κλίτος παλαιοχριστιανικής βασιλικής (βλ. Μαστροκόστας 1975, 370–371), από την περιοχή των Ροϊτικών, όπου σε κάτοψη αγροικίας ρωμαϊκών χρόνων κτίζεται παλαιοχριστιανική βασιλική (βλ. Πετρόπουλος 1994, 408, 411). Επίσης στην ακρόπολη της αρχαίας Τριταίας, ή Τρίτειας σώζονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, όπως και στον Άγιο Ανδρέα Λεοντίου (παλ. τοπων. Γουρζούμισα) (βλ. Μαστροκόστας 1975, 371–379).

βασιλικής έφερε στο φως και η Μ. Πετριτάκη στη θέση Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8)

γ) Εντός του οχυρωμένου χώρου του αρχαϊκού Λεοντίου (αρ. 67, χάρτης 7) είναι ορατοί ακόμη και σήμερα πάρα πολλοί τάφοι της ΠΒΥΖ περιόδου, κυρίως στην ανατολική πλαγιά του λόφου, γεγονός που συνηγορεί στην άποψη ότι ο χώρος της αρχαίας πόλης κατοικήθηκε κατά την περίοδο αυτή

δ) Οικιστικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται: στην περιοχή του χωριού Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) (αρ. 5, χάρτης 6), στις θέσεις Άγιος Ιωάννης και Αλυσός (αρ. 22, 24, χάρτης 6) της περιφέρειας του Δροσάτου, στην περιοχή του Σκεπαστού (αρ. 45, χάρτης 6), στο λόφο Καστρίτσι της Άνω Βλασίας (αρ. 67, χάρτης 7), στην κοιλάδα των Λουσών (αρ. 106, χάρτης 8), στο χώρο του αρχαίου Κλείτορος (αρ. 170, χάρτης 8), στα Φίλια (αρ. 202, χάρτης 8), στο Παγκράτι (αρ. 219, χάρτης 8), στην περιοχή των Καμενιάνων (αρ. 231, χάρτης 9), στο χώρο της Ψωφίδας (αρ. 252, χάρτης 9), στην περιοχή της Αλέσταινας (αρ. 266, χάρτης 9), στη Χόβολη (αρ. 284, χάρτης 9), στις Α/ΒΑ υπώρειες του Αφροδισίου όρους (αρ. 310, χάρτης 9) και στην περιοχή της Δάφνης (αρ. 321, χάρτης 8).

Δεν έχουμε στοιχεία για την εδραίωση του Χριστιανισμού στην περιοχή. Η κρίση του 3^{ου} αι. μ.Χ. είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία ανάπτυξη της νέας θρησκείας, η οποία γεννήθηκε σε χρόνια ακμής και συνάμα παρακμής της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η Α. Μουτζάλη θεωρεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της υπαίθρου παρέμεινε εθνικό και ότι «το έτος 529 μ.Χ. αποτελεί το τέλος του αρχαίου κόσμου»⁶⁹⁵.

Στη Βυζαντινή (ΒΥΖ) εποχή (πίν. 5) ανήκουν οι εξής τριάντα (30) θέσεις: Καρκαλαίικα (αρ. 4, χάρτης 6), Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου (αρ. 7, χάρτης 6), Μετόχι (αρ. 15, χάρτης 7), Σαΐνη Λάκκα, ή Παναγιά (αρ. 27, χάρτης 6), (Εντός του οικισμού) (αρ. 50, χάρτης 6), Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (αρ. 54, χάρτης 6), Άγιος Αθανάσιος (αρ. 58, χάρτης 6), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, χάρτης 6), Γκρεμουλι(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6), Άγιος Κωνσταντίνος (αρ. 98, χάρτης 8), Κόκκορη (αρ. 131, χάρτης 8), Κεράσοβα (αρ. 146, χάρτης 8), Διάσελο του Κυνηγού (αρ. 149, χάρτης 8), Άγιος Ιωάννης (αρ. 151, χάρτης 8), Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (αρ. 169, χάρτης 8), Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (αρ. 170, χάρτης 8), Άγιοι Ταξιάρχες (αρ. 171, χάρτης 8), Κιβούρια, ή Κουβούκλι (αρ. 188, χάρτης 8), Παλιοχώρι (αρ. 198, χάρτης 8), Άγιος Νικόλαος (αρ. 200, χάρτης 8), Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελη (αρ. 205, χάρτης 8), Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος (αρ. 220, χάρτης 8), Στα Βορράλωνα (αρ. 226, χάρτης 9), Καμενιάνοι (αρ. 228, χάρτης 9), Ναός Αγίου Αθανασίου (αρ. 230, χάρτης 9), Κτήμα Καραπιπέρη (αρ. 232, χάρτης 9), Αροανία (αρ. 238, χάρτης 9), Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (αρ. 248, χάρτης 9), Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ. 252, χάρτης 9) και Νέα Πάος (αρ. 296, χάρτης 9).

⁶⁹⁵. Μουτζάλη 2002, 176.

Κατά τη ΒΥΖ περίοδο, υπάρχουν ενδείξεις ότι απουσιάζουν τα μεγάλα κέντρα και υφίστανται μόνον οι μικροί αγροτικοί οικισμοί. Η αναφορά για την ύπαρξη Επισκοπικής έδρας στον Κλείτορα (ό Κλήτου), που ανήκε στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Κορίνθου⁶⁹⁶, από τον Επίσκοπο Κλείτορος στο Τακτικό του Παρισινού Κώδικα 1555 Α των αρχών του 8^{ου} αι. μ.Χ., το οποίο αποτελεί αυθεντικό αντίγραφο πρωτοτύπου Τακτικού των Εικονομάχων των χρόνων των Ισαύρων (732–746)⁶⁹⁷, η εύρεση του νομισματικού θησαυρού στη θέση Κιβούρια, ή Κουβούκλι (αρ. 188, χάρτης 8) του χωριού Κλείτωρ⁶⁹⁸, τα οικοδομικά κατάλοιπα των ΒΥΖ χρόνων, που εντοπίστηκαν στη θέση Άγιοι Ταξιάρχες (αρ. 171, χάρτης 8), καθώς και το τοπωνύμιο Καθολικό του χωριού Καστέλλι, που αναφέρει και ο Ι. Λάμπρου⁶⁹⁹, επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι ο Κλείτορας επιβίωσε στη ΒΥΖ περίοδο με το ίδιο όνομα.

Ο νομισματικός θησαυρός Πριολίθου (αρ. 131, χάρτης 8)⁷⁰⁰, που χρονολογείται στο τέλος του 6^{ου} αι. μ.Χ., δείχνει όχι μόνον την τάση των ανθρώπων για αποθησαύριση, αλλά και ότι ο κάτοχος των νομισμάτων ίσως τα απέκρυψε εξαιτίας κάποιου επικείμενου κινδύνου, γεγονός που θα μπορούσε να συνδυαστεί με τις επιδρομές των Αβάρων και των Σλάβων στην Πελοπόννησο⁷⁰¹.

Ο 7^{ος} αι. μ.Χ. παρουσιάζει οικονομική κρίση, έχουμε απουσία ενδείξεων για βιοτεχνική, ή εμπορική δραστηριότητα και, επιπλέον, σημαδεύεται από την επιδρομή των Σλάβων⁷⁰². Την περίοδο αυτή η περιοχή βυθίζεται σε μαρασμό. Σε ό,τι αφορά στην οργάνωση του περιβάλλοντος χώρου, η υποδομή της αρχαιότητας πιθανότατα αποτέλεσε σταθερό στοιχείο. Διατηρήθηκαν τα ίδια πλέγματα δρόμων, τα οποία επέτρεπαν την επικοινωνία μεταξύ των οικισμών, που στην υπό εξέταση περιοχή είναι αμιγώς ορεινοί⁷⁰³. Αναμφίβολα παρατηρείται μία συρρίκνωση των στοιχείων του αρχαίου χώρου. Οι οικισμοί για λόγους ασφαλείας καταλαμβάνουν την κεκλιμένη πλαγιά ενός βουνού, ή λόφου και έχουν περίοπτη θέα προς τον περιβάλλοντα χώρο τους, λ.χ., βλ. Κεράσοβα (αρ. 146, χάρτης 8).

Σχετικά με τα ερείπια ναού του 9^{ου} αι. μ.Χ., που αναφέρει ο Ευθ. Μαστροκώστας στη θέση Άγιος Αθανάσιος (αρ. 58, χάρτης 6), στα Δ του Κάστρου της Ωριάς των Καλαβρύτων, δεν είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξή του.

Στη **Μεσοβυζαντινή (ΜΒΥΖ) περίοδο (πίν. 5)** ανήκει η θέση Λουτρό, ή Λούστρα (αρ. 213, χάρτης 8), στην οποία εντοπίστηκαν θεμέλια τοίχων και θραύσματα κεραμίδων.

⁶⁹⁶. Darrouzes, 244, 3. Οι Α. Λαμπροπούλου και Α. Μουτζάλη επισημαίνουν ότι η Επισκοπή Κλείτορος αναφέρεται αμέσως μετά από εκείνες των Πατρών και της Βούρας (βλ. Λαμπροπούλου – Μουτζάλη 1992–1993, 244, 373–386).

⁶⁹⁷. Πετριτάκη 2005, 359.

⁶⁹⁸. Αβραμέα 1983, 61.

⁶⁹⁹. Λάμπρου, 114, υποσ. 8.

⁷⁰⁰. Οικονομίδου 1979, 63–71.

⁷⁰¹. Ο.π., 63.

⁷⁰². Οικονομίδου 1979, 64. Αβραμέα 1983, 62, 83.

⁷⁰³. Βλ. παρακάτω οικείο κεφάλαιο VΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ.

Στην **Υστεροβυζαντινή (YBYZ)** περίοδο (**πίν. 5**) ανήκουν πενήντα (50) θέσεις: Άγιος Ανδρέας (**αρ. 9, χάρτης 6**), (Εντός του οικισμού) (**αρ. 19, χάρτης 6**), (Εντός του οικισμού) (**αρ. 50, χάρτης 6**), Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**), (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας) (**αρ. 56, χάρτης 6**), Παλιοπήγαδο (**αρ. 59, χάρτης 6**), Φίντεϊ (**αρ. 60, χάρτης 6**), Αγία Τριάδα (**αρ. 61, χάρτης 6**), Κάστρο Τρεμουλά (**αρ. 68, χάρτης 6**), Καραμεσιναίικα (**αρ. 92, χάρτης 7**), Άγιοι Ταξιάρχες (**αρ. 97, χάρτης 8**), Κάστρο (**αρ. 99, χάρτης 8**), Παύλες (**αρ. 118, χάρτης 8**), Πύργος (**αρ. 129, χάρτης 8**), Κάστρο (**αρ. 141, χάρτης 8**), Κεφαλόβρυσο (**αρ. 143, χάρτης 8**), Δρυμός (**αρ. 155, χάρτης 8**), Άγιοι Θεόδωροι (**αρ. 156, χάρτης 8**), Κάστρο (**αρ. 157, χάρτης 8**), Λόφος Τσιούγκα (**αρ. 172, χάρτης 8**), Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού) (**αρ. 176, χάρτης 8**), Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος (**αρ. 187, χάρτης 8**), Παλιόνταρα, ή Κολώνες (**αρ. 189, χάρτης 8**), Γρασίδι του Παλιόνταρα (**αρ. 190, χάρτης 8**), Παλιοχώρι (**αρ. 198, χάρτης 8**), Διάσελο του Αγιο-Λιά (**αρ. 201, χάρτης 8, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**), Ράχη του Πύργου (**αρ. 207, χάρτης 8**), Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες (**αρ. 210, χάρτης 8**), Πύργος (**αρ. 212, χάρτης 8**), Κουβούκλια (**αρ. 225, χάρτης 9**), Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου (**αρ. 235, χάρτης 9**), Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού (**αρ. 237, χάρτης 8**), Αροανία (**αρ. 238, χάρτης 8**), Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (**αρ. 248, χάρτης 9**), (Μέσα στο χωριό) (**αρ. 253, χάρτης 9**), Πλάτανος του Πausανία, ή Κεφαλόβρυσο (**αρ. 271, χάρτης 9**), Λόφος Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8**), Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα (**αρ. 283, χάρτης 8**), Τρίφτα (**αρ. 286, χάρτης 9**), Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι (**αρ. 288, χάρτης 9**), Παλιόκαστρο Βαρδάλας (**αρ. 290, χάρτης 9**), Κάστρο, ή Φαβοβούνι (**αρ. 292, χάρτης 8**), Νέα Πάος (**αρ. 296, χάρτης 9**), Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (**αρ. 299, χάρτης 9**), Συνοικισμός Μπάφι (**αρ. 310, χάρτης 9**), Μεγάλο Δένδρο (**αρ. 311, χάρτης 9**), Δεμέστιχα, ή Καλύβια (**αρ. 316, χάρτης 8**), Χώτσα, ή Καστέλλι (**αρ. 318, χάρτης 9**), Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης (**αρ. 322, χάρτης 8**) και Γούπατα (**αρ. 324, χάρτης 8**).

Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 μ.Χ. και τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι Φράγκοι κατέλαβαν προοδευτικά την Πελοπόννησο, εγκαθιδρύοντας το φεουδαλικό σύστημα, χωρίς να βρουν αντίσταση, αφού η βυζαντινή εξουσία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη σε αυτές τις απομακρυσμένες και απομονωμένες περιοχές της αυτοκρατορίας⁷⁰⁴, στις οποίες δεν υπήρχε κάποιο ισχυρό κέντρο εξουσίας.

Η Πελοπόννησος, η Αχαΐα και ο Μορέας είναι τα τρία ονόματα που προσδιορίζουν τη γεωγραφική περιοχή, στην οποία ιδρύεται το νέο φραγκικό κράτος. Οι Φράγκοι χρησιμοποιούν το όνομα «Αχαΐα» και «Μορέας» σε αντίθεση με τους Βυζαντινούς, που χρησιμοποιούσαν το όνομα «Πελοπόννησος». Το όνομα Αχαΐα έχει προέλευση εκκλησιαστική, αφού στη ρωμαϊκή

⁷⁰⁴. Παναγιωτόπουλος, 17–21.

εποχή είναι *provincia* με μητρόπολη την Πάτρα⁷⁰⁵. Ο όρος *provincia* εγκαταλείπεται και το κράτος του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου ονομάζεται *principatus Achaie*, ενώ οι διάδοχοί του φέρουν τον τίτλο *princeps de la Morée*. Οι Φράγκοι εφαρμόζουν το φεουδαρχικό καθεστώς, που στηριζόταν στην προσωπική εξάρτηση των υποτελών από τους κυριάρχους. Ο Γουλιέλμος Βιλλεαρδουΐνος, αφού εξασφάλισε τη θέση του στο νεοσύστατο φραγκικό κράτος της Αχαΐας, ασχολήθηκε με τη διανομή των φέουδων και την οργάνωση της ηγεμονίας, της οποίας πρωτεύουσα γίνεται η Ανδραβίδα. Η Πελοπόννησος χωρίστηκε σε 12 βαρωνίες με ορισμένο αριθμό φέουδων η καθεμιά. Στη βαρωνία των Καλαβρύτων αντιστοιχούσαν 12 φέουδα⁷⁰⁶.

Στους **MTBYZ** χρόνους (**πίν. 5**) ανήκουν δεκατρείς (13) θέσεις: Πλατανιώτισσα (**αρ. 13, χάρτης 6**), Καρές (**αρ. 18, χάρτης 6**), Διάσελο (**αρ. 104, χάρτης 9**), Πύργος (**αρ. 129, χάρτης 8**), Παναγιά Πλανητεριώτισσα (**αρ. 148, χάρτης 8**), Διάσελο του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8**), Παλατάκι, ή Παλάτι (**αρ. 197, χάρτης 8**), Παλιοχώρι (**αρ. 198, χάρτης 8**), Μονή Αγίου Αθανασίου (**αρ. 204, χάρτης 8**), Κλίμα του Πausανία (**αρ. 215, χάρτης 8**), Κουβούκλια (**αρ. 225, χάρτης 9**), Παλιορούμελη, ή Παλιοχώρι (**αρ. 236, χάρτης 9**), Τρανή Βρύση (**αρ. 314, χάρτης 8**).

Στην περίοδο της πρώτης Τουρκοκρατίας (1460–1687) εδραιώνεται η Οθωμανική εξουσία και την Επαρχία Καλαβρύτων αποτελούσαν τέσσερα «σέμτια», ή «καλέμπια», δηλαδή διοικητικά τμήματα, που ήταν των Νεζερών, ή της Κερπινής, του Λιβαρτζίου, των Κατσανών και των Χασίων, ή Κλουκίνων. Στην περίοδο που ακολουθεί, δηλαδή της Βενετοκρατίας (1687–1715), ανακάμπτει η αγροτική παραγωγή και βελτιώνεται το εμπόριο⁷⁰⁷. Η δεύτερη Τουρκοκρατία (1715–1821) συμπίπτει με την περίοδο του ορεινού εποικισμού (1600–1800) και τον πληθυσμό αποτελούν Έλληνες γηγενείς, Σλάβοι που εξελληνίσθησαν, Λατίνοι που είχαν φθάσει εδώ κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1205–1430), Αλβανοί γεωργοί και βοσκοί, που αποίκισαν στην περιοχή μετά το 1400 και ιδίως μετά την πανώλη του 1383, οι οποίοι με διαταγή των Παλαιολόγων εγκαταστάθηκαν στο χώρο και, τέλος, Τούρκοι, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μετά την πτώση του Δεσποτάτου του Μορέως.

⁷⁰⁵. Μαλτέζου, 248.

⁷⁰⁶. Μαλτέζου, 246, 250.

⁷⁰⁷. Παναγιωτόπουλος, 135–206.

VB. ΥΔΡΕΥΣΗ

Από την Παλαιολιθική ακόμη εποχή οι εγκαταστάσεις των ανθρώπων βρίσκονται κοντά σε νερό, όπως ποταμούς, χειμάρρους και πηγές. Το υδάτινο στοιχείο είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες τόσο για τον οικισμό, όσο και για τη γη που οι κάτοικοι καλλιεργούσαν. Στην περιοχή μελέτης η αφθονία των πηγών καθώς και τα ποτάμια της έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ίδια την ύπαρξη των οικισμών και των εγκαταστάσεων, των οποίων η θέση καθορίστηκε από την παρουσία του υδάτινου στοιχείου. Ειδικότερα, οι πηγές χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες ύδρευσης και άρδευσης των περιοχών και, επιπλέον, καθόρισαν την πορεία των δικτύων των αγωγών, που οπωσδήποτε θα αφθονούσαν. Η διανομή του ύδατος για την άρδευση των καλλιεργειών ενδεχομένως γινόταν με κτιστούς αγωγούς και αυλάκια. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η σχέση των πηγών με όλες τις εγκαταστάσεις, λαμβάνοντας υπόψη και τα λιγοστά στοιχεία που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα, τις ελάχιστες σωστικού τύπου ανασκαφές, καθώς και τις μαρτυρίες.

Στην **περιοχή της Νωνάκριδος (χάρτης 6)** δεν εντοπίστηκαν στοιχεία υδραγωγείου, αγωγών, ή κρηνών. Η πόλη πρέπει να υδροδοτούνταν από τις πηγές Λεύκα και Δραγάτα. Επιπλέον, τα δύο ποτάμια, ο Στύγιος και ο Κράθις, που περιβάλλουν το Λόφο του Αγιο-Θανάση (**αρ. 137, χάρτης 6**), στον οποίον εντοπίζεται η Νώνακρη, εξασφαλίζουν το νερό της πόλης τόσο για ύδρευση, όσο και για άρδευση. Άλλωστε, ακόμη και σήμερα ρέει άφθονο νερό στην κοίτη τους⁷⁰⁸.

Στην **περιοχή των Καλαβρύτων (χάρτης 6)** αρκετές είναι οι πηγές⁷⁰⁹, από τις οποίες υδρεύονταν ο οικισμός, ή οι διάφοροι οικισμοί που αναπτύχθηκαν διαχρονικά εδώ. Στη δυτική πλαγιά του λόφου του Κάστρου της Ωριάς, η πηγή Παλιοπήγαδο υδροδοτούσε τον οικισμό της Κύναιθας (**αρ. 54, αρ. 59, αρ. 65, χάρτης 6**)⁷¹⁰. Στα ΡΩΜ χρόνια η πόλη, όπως προκύπτει και από τα στοιχεία, μετατοπίζεται δυτικότερα, αλλάζει χαρακτήρα και ευνοείται από τον αυτοκράτορα Αδριανό, ο οποίος κατασκευάζει υδραγωγείο. Ο Γ. Λώλος τοποθετεί την αρχή του υδραγωγείου στη θέση Μπίρσοβο, ή Πρίμισι, ή Άγιος Ιωάννης (**αρ. 86, χάρτης 6**)⁷¹¹. Οι Ρωμαίοι μηχανικοί κατόρθωσαν να μεταφέρουν στα Δ της κοιλάδας των Καλαβρύτων το νερό της πηγής Μπίρσοβο, ή Πρίμισι, η οποία βρίσκεται σε υψόμετρο σε σχέση με την επίπεδη περιοχή της πόλης. Επομένως, ο πεσσός που σώζεται στη θέση Καμάρες, ή Βύθισμα (**αρ. 70, χάρτης 6, εικ. 151**) είναι του υδραγωγείου και ψηλότερα σχηματίζονταν οι καμάρες, επάνω στις οποίες στηριζόταν η αύλακα όπου διοχετευόταν το νερό⁷¹². Το ύψος του πεσσού πρέπει να

⁷⁰⁸. Πίκουλας 1986, 315.

⁷⁰⁹. Βλ. Κεφ. II. ΠΗΓΕΣ.

⁷¹⁰. Βλ. ΑΡΚΑΔΙΑ, 40.

⁷¹¹. Lolos, 307.

⁷¹². Ο Γ. Καραδέδος θεωρεί ότι οι πεσσοί της τοξοστοιχίας (arcuatio) χρησιμοποιούνται για να ξεπεραστούν μεγάλες, ή μικρές κοιλότητες εδάφους. Στην περιοχή της Κύναιθας, που η μορφολογία του εδάφους είναι δύσκολη, πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν πεσσοί. Για το θέμα βλ. Καραδέδος, 219.

είναι 2.50μ.–3μ. και το πλάτος του περ. 1μ. Οπότε, μόνον τυχαίο δεν μπορεί να είναι το τοπωνύμιο.

Βορειοδυτικότερα, στη θέση Φίντεϊ (**αρ. 60, χάρτης 6**) είναι πολύ πιθανόν να υπήρχε κτιστή δεξαμενή, στην οποία συγκεντρωνόταν το νερό, όχι μόνον από την ομώνυμη πηγή, αλλά από τις πηγές Μπίρσοβο, ή Πρίμισι, ή Άγιος Ιωάννης (**αρ. 86, χάρτης 6**) στα N/NA και Παλιοπήγαδο (**αρ. 59, χάρτης 6**) στα A και μετά διοχετευόταν στην πόλη, ή εδώ (**αρ. 60, χάρτης 6**) να υπήρχε κάποιος ενδιάμεσος πύργος διανομής νερού, ή φρεατίου (**εικ. 110**). Στη θέση Παλιοπήγαδο (**αρ. 59, χάρτης 6**) ανασκάφηκαν τμήματα αγωγών, που ανήκουν στους ΥΡΩΜ (**εικ. 108**), ΒΥΖ (**εικ. 109**) και ΜΤΒΥΖ χρόνους. Το εσωτερικό τους ήταν επενδεδυμένο για τη στεγανοποίησή τους με ισχυρό κονίαμα, που αποτρέπει τη διαρροή του νερού και την εισροή άλλων υλών στο εσωτερικό του αγωγού. Επιπλέον, κατά μήκος της οδού Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας (**αρ. 56, χάρτης 6**), κατά την επιφανειακή έρευνα, εντοπίσαμε σε τρία σημεία αντίστοιχα τμήματα αγωγών, με κατεύθυνση N–B, εκ των οποίων το ένα είναι κυκλικής διατομής και έχει ως συνδετικό υλικό κουρασάνι (**εικ. 104**), ενώ τα άλλα δύο είναι πιθανόν των ΥΒΥΖ χρόνων (**εικ. 105**). Αγωγός ύδρευσης των ΡΩΜ χρόνων εντοπίστηκε και στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος (**αρ. 75, χάρτης 6**).

Στην περιοχή των Καλαβρύτων δεν εντοπίσαμε στελέχη πηλίνων σωλήνων ούτε πηγάδια⁷¹³. Ίσως να μην χρειάζονταν, αφού και μία παραλλαγή του ονόματος της σημερινής κομόπολης των Καλαβρύτων είναι «καλές βρύσες».

Στη θέση Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό (**αρ. 88, χάρτης 6**) υπάρχει πηγή με το ίδιο όνομα, μνεία της οποίας γίνεται και από τον F. v. Duhn⁷¹⁴. Η πηγή αυτή θα πρέπει να ταυτιστεί με την αρχαία πηγή Άλυσσο⁷¹⁵, η οποία τροφοδοτούσε το υδραγωγείο της Κύναιθας των ΡΩΜ χρόνων.

Στην περιοχή των Λουσών, η ομώνυμη πόλη υδροδοτούνταν από την πηγή Βετελίνο, ή Βετελίνο (**αρ. 108, χάρτης 8**), τη πηγή Λυσσονέρι που βρίσκεται στα N του λόφου Χαμακαίκο Βουνό, ή Κο(υ)κλάκι (**αρ. 110, χάρτης 8**), η οποία μπορεί να ταυτιστεί και με την αρχαία πηγή *Μισάμπελον*, καθώς και από την πηγή που βρίσκεται στο λόφο Τσούκα (**αρ. 121, χάρτης 8**). Η τελευταία πρέπει να υδροδοτούσε και τις οικιστικές εγκαταστάσεις της πόλης στην περιοχή του Σιγουνίου. Η πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια (**αρ. 116, χάρτης 8**), ευρισκόμενη επάνω σε διασταυρώσεις δρόμων, που οδηγούσαν στο ιερό και στην πόλη των Λουσών, ήταν χρήσιμη για τους περαστικούς. Η μεγάλη λιθόπλινθος, που σώζεται παραπλεύρως της πηγής, πιθανόν να αποτελούσε μέλος κρηναίου οικοδομήματος (:).

⁷¹³. Στην αρχαία Δύμη (σημ. Κάτω Αχαΐα), παρά το οργανωμένο δίκτυο τόσο της Ελληνιστικής όσο και της Ρωμαϊκής περιόδου, η πόλη χρησιμοποιούσε για τις ανάγκες της και τα πηγάδια (βλ. Λακάκη-Marchetti 2000, 120).

⁷¹⁴. Αναφέρει ότι επί των ημερών του ονομαζόταν Λυσσόβρυση (Duhn, 72).

⁷¹⁵. Βλ. και οικείο κεφάλαιο, VA. ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ.

Το 1999, στα Α των δύο οικιών της θέσης Φούρνοι (**αρ. 107, χάρτης 8**) και στη δεξιά/ανατολική του δρόμου που οδηγεί στο χωριό Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου)⁷¹⁶, στα χαμηλά πρανή του βουνού, μετά από έντονες βροχοπτώσεις αποκαλύφθηκε στέλεχος πήλινου αγωγού, σχήματος ανεστραμμένου Π⁷¹⁷. Πρόκειται για αγωγό ύδρευσης, ο οποίος διοχέτευε το νερό και στις δύο οικίες και είχε προσανατολισμό Β/ΒΔ–Ν/ΝΑ. Πιθανότατα, το νερό μεταφερόταν από την πηγή Λυssonέρι, που βρίσκεται στα Ν του βουνού Χαμακαίικο Βουνό, και όχι από την πηγή Βετελίνο, ή Βετελίνο, γιατί η τελευταία βρίσκεται χαμηλότερα του σημείου που βρέθηκε ο αγωγός.

Στελέχη πήλινων σωλήνων έχουν εντοπιστεί και στο σημερινό χωριό Λουσικό (παλ. τοπων. Χαμάκου) (**αρ. 109, χάρτης 8**). Επιπλέον, ο χείμαρρος Μάν(ν)α που διαρρέει τον κάμπο των Λουσών έχει ακόμη ικανή ποσότητα νερού.

Σε ό,τι αφορά στον **Κλείτορα**, η πόλη υδρευόταν από την πηγή Κιάφα (**αρ. 163, χάρτης 8**), που βρίσκεται στις Β υπώρειες του λόφου Άγιος Παντελεήμων (**αρ. 166, χάρτης 8**). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι είχε βρει εδώ στελέχη πήλινων σωλήνων⁷¹⁸. Η πηγή έχει άφθονο νερό σε όλη τη διάρκεια του έτους και οι κάτοικοι την ονομάζουν και Βασιλικό Πηγάδι. Μέσα στη σημερινή Κοίτη ποταμού Καρνέσιου (**αρ. 167, χάρτης 8**), και πολύ κοντά στη δεξιά/νότια πλευρά της, σε απόσταση μόλις 2μ. Δ της σημερινής γέφυρας του αναδασμού, εντοπίσαμε στελέχη πήλινων σωλήνων κυκλικής διατομής με κατεύθυνση Δ–Α (**εικ. 305**).

Άφθονο νερό έχει και η πηγή Καρποτένι (**αρ. 180, χάρτης 8**), η οποία πιθανότατα θα συνέβαλε στην υδροδότηση της πόλης κατά τα ΡΩΜ χρόνια, αφού ο Κλείτωρ μετατοπίζεται την εποχή αυτή λίγο δυτικότερα⁷¹⁹. Μεγάλη πηγή ύδατος θεωρείται και η πηγή Φιλομάτι (**αρ. 153, χάρτης 8**), που ασφαλώς εξυπηρετούσε τις ανάγκες του ΠΡ οικισμού, αλλά και τις ανάγκες των εργαστηρίων της πόλης του Κλείτορος κατά την ΕΛΛ εποχή. Οι παραρρέοντες ποταμοί της Κλείτωρ και Καρνέσιος, εξασφάλιζαν άφθονο νερό υδροδότησης και άρδευσης, όπως και ο Αροάνιος, ή Κατσάνας ποταμός.

Πάρα πολλές είναι οι πηγές στην πόλη της Ψωφίδας αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της. Η αρχαία πόλη υδρευόταν από την πηγή Βασιλική, από την οποία υδρεύονται και σήμερα οι οικισμοί Κάτω Τριποτάμων και Βασιλικής. Η πηγή Παλιομάγγανο (**αρ. 259, χάρτης 9**) πρέπει να υδροδοτούσε την πόλη και, πιθανόν, βρισκόταν εντός των τειχών, ώστε σε περίπτωση πολιορκίας η πηγή να ήταν προφυλαγμένη και οι κάτοικοι να μην είχαν πρόβλημα υδροδοσίας.

Οι Βρύσες του Καλόγερου (**αρ. 244, χάρτης 9**), στα Δ της πόλης και επί ηλιακού εδάφους σήμερα, άρδευαν τη στενή λωρίδα γης, που είναι πρόσφορη για καλλιέργεια και για

⁷¹⁶. Λεξικό 2001, 262, 2211.

⁷¹⁷. Ανάλογου σχήματος αγωγός έχει βρεθεί και σε ανασκαφή στην πόλη της Ναυπάκτου. Για το θέμα βλ. Αλεξοπούλου 1988, 174, πίν. 97α.

⁷¹⁸. ΙΚ, 43.

⁷¹⁹. Πετριτάκη 2005, 359.

εργαστηριακές εγκαταστάσεις της πόλης. Πολλές πηγές υπάρχουν στα Α της προς την περιοχή της Αροανίας (παλ. τοπων. Σοπωτό), όπου η κοιλάδα της Σέλιτσας, με κυριότερη όλων την πηγή Νερομάνα. Το νερό πολλών πηγών χρησιμοποιούνταν στα μεταγενέστερα χρόνια για την κίνηση υδρομύλων. Η τοπική παράδοση πιστεύει ότι από την πηγή Νερομάνα (**αρ. 233, χάρτης 9**) υδροδοτούνταν η πόλη. Αυτό δεν είναι εφικτό, γιατί, εκτός του ότι βρίσκεται πάρα πολύ μακριά, 8 περίπου χλμ., η πόλη ασφαλώς θα εκμεταλλεύτηκε τις κοντινότερες πηγές με την αένια ροή και, επιπλέον, το έργο της υδροδότησής της από το σημείο αυτό θα ήταν δαπανηρό. Πιθανόν η πηγή να χρησιμοποιούνταν από τις εκτός του άστεως εγκαταστάσεις, για την άρδευση των αγρών και το πότισμα των κοπαδιών.

Η Πάος, όπως και ο ΠΡ οικισμός της, εξασφάλιζαν το πόσιμο νερό από την πηγή Διάσελο (**αρ. 291, χάρτης 9**), η οποία βρίσκεται στον αυχένα που σχηματίζεται μεταξύ του βουνού Τρίφτα, ή Προφήτης Ηλίας και του λόφου Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (**αρ. 299, χάρτης 9**). Κατά μήκος της Δ/ΒΔ πλευράς της οχύρωσης, ακόμη και σήμερα κατά τη διάρκεια άροσης των αγρών εντοπίζονται θραύσματα, που ανήκουν σε στελέχη πήλινων σωλήνων⁷²⁰. Σημαντική είναι και η πηγή στη θέση Χάνι του Καλαθά (**αρ. 303, χάρτης 9**). Οι καλλιεργήσιμες γαίες αρδεύονται από τους χειμάρρους Σκουπίτσι στα Δ και Αυτίσαινα στα Α και από τον Ξεροπόταμο, ή Πάιο ποταμό.

Η ύδρευση και η άρδευση των καλλιεργήσιμων γαιών της μικρής κόμης των **Σειρών** θα γινόταν από τον ποταμό Σειραϊκό, που ρέει στα Ν/ΝΔ της.

Η πηγή Σφίξη (**εικ. 63**) στη θέση Γεωργάμ(η) Λίμνη (**αρ. 26, χάρτης 6**) υδρεύει την κόμη, τα ερείπια της οποίας εντοπίζονται στη θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**) στην αριστερή/δυτική όχθη του Σελινούντα, αφού στη θέση κατά καιρούς βρίσκονται στελέχη πήλινων σωλήνων.

Ο οικισμός με τη διαχρονική διάρκεια στην περιοχή του Μανεσίου δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζε πρόβλημα ύδρευσης, αφού το Μανεσαϊκό Ποτάμι έχει νερό σε όλη τη διάρκεια του έτους και, πιθανόν, η πηγή Παλιάμπελα⁷²¹ να εξυπηρετούσε τον οικισμό.

Η υδροδότηση της αναφερόμενης από τον Πausanία κόμης Λυκουριά⁷²², της οποίας ο οικισμός θεωρούμε ότι καταλαμβάνει τη θέση Ράχη του Πύργου (**αρ. 207, χάρτης 8**), γινόταν από την πηγή Κάτω Νίστα και από τις παρακείμενες πηγές του Λάδωνα (**εικ. 370**). Επιπλέον, τα ρέματα Σπαρτιάς και Γκούρα αρδεύουν το καλλιεργήσιμο έδαφος. Πρόβλημα νερού δεν είχε και ο οικισμός της Ν και ΠΡ εποχής στη θέση Χελωνοσπηλιά (**αρ. 208, χάρτης 8**), γιατί εκτός

⁷²⁰. ΙΚ, 49. ΑΖ, 61. Παπανδρέου 1925, 106. Κυριακόπουλος 1984, 19. Kourelis, 343.

⁷²¹. Βρίσκεται στα Δ του χωριού και σε μικρή απόσταση από αυτό, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων και στο σημείο που συγκλίνουν τα πρόβουνα του όρους Κρασιά Σγόρτσας στα ΝΔ και Λυκοχορός στα Β.

⁷²². Πaus. VIII 19, 4.

του ότι βρίσκεται πολύ κοντά στη συμβολή δύο ποταμών με άφθονο νερό, υπάρχει και η πηγή Μάτι, την οποία οι κάτοικοι την ονομάζουν και Άμπουλα.

Οι παραλαδώνιες κόμεις **Λευκάσιον** και **Μεσόβοα**, ευρισκόμενες παραπλεύρως του ποταμού Λάδωνα, δεν πρέπει να αντιμετωπίζουν πρόβλημα νερού. Η πηγή Κακκάσοβα με άφθονο και σήμερα νερό υδροδοτούσε τον οικισμό των Αργεάθων, καθώς και οι δύο πηγές Αρκουδόβρυση και Καμαρόβρυση, ευρισκόμενες στα Β και Ν του Κοτσοβουνίου αντίστοιχα. Η πηγή Παλιοκκλήσι υδροδοτούσε τη Σκοτάνη. Ο οικισμός των Λυκούντων τόσο για την ύδρευση, όσο και για την άρδευση χρησιμοποιούσε την πηγή Αγίου Ανδρέα (**αρ.**

280, χάρτης 8), της οποίας το νερό χρησιμοποιείται και σήμερα (**εικ. 507**). Η μεγάλη πηγή Τρανή Βρύση (**εικ. 555**) και τα δύο ποτάμια, Λάδων και Πάϊος, ή Ξεροπόταμος εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της παραλαδώνιας κόμης Νάσοι.

VI. ΑΜΥΝΑ

Μέχρι τις αρχές της Μυκηναϊκής περιόδου δεν γνωρίζουμε εάν υπήρξε ευρύτερος αμυντικός σχεδιασμός. Πιθανόν η επιλογή των θέσεων να σχετιζόταν άμεσα με τη φυσική προστασία του χώρου και γι' αυτό επιλέγονταν για εγκατάσταση θέσεις φυσικά οχυρές. Μεγαλύτερη σημασία είχε ο αμυντικός σχεδιασμός σε τοπικό επίπεδο⁷²³. Ωστόσο, η εύρεση οστράκων της Ν εποχής στα δυτικά πρηνή του λόφου Κάστρο της Ωριάς (**αρ. 54, χάρτης 6**), στο λόφο Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (**αρ. 299, χάρτης 9**) και της ΜΕ εποχής στην ακρόπολη της Ψωφίδας (**αρ. 248, χάρτης 9**) συνηγορούν στην κατοίκηση των πλατωμάτων, τα οποία βρίσκονταν σε επίκαιρα στρατηγικά σημεία, δεδομένου ότι έλεγχαν οδικά περάσματα.

Στη **Μυκηναϊκή εποχή** η κατάσταση αυτή αλλάζει. Η αξιοποίηση του οδικού δικτύου και των περασμάτων για εμπορικούς σκοπούς φανερώνει την άρτια οργάνωση σε ευρύτερο επίπεδο, στην οποία η ασφάλεια είχε πρωταρχική σημασία. Η ύπαρξη ορεινών οικισμών σε θέσεις στρατηγικών περασμάτων, όπως π.χ. στις θέσεις Φιλομάτι, ή Αμπέλια (**αρ. 153, χάρτης 8**) και Παλιόπυργος Τουρλάδας (**αρ. 173, χάρτης 8**), υποδεικνύει ότι το αμυντικό σύστημα ήταν καλά σχεδιασμένο, έχοντας πλέον δύο στόχους: την άμυνα της ίδιας της οικιστικής εγκατάστασης και, κυρίως, την άμυνα μιας ευρύτερης περιοχής. Πιθανότατα, κάποιες εγκαταστάσεις είχαν αρχικά ως μοναδικό σκοπό τον έλεγχο σημαντικών περασμάτων, αποτελώντας απλές φρουρές σε επίκαιρα σημεία⁷²⁴. Μερικές από αυτές φαίνεται να εξελίχθηκαν σε οικισμούς, κάποιοι από τους οποίους γνώρισαν μεγάλη ακμή και οικονομική άνθηση, που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στη στρατηγική θέση της εγκατάστασης στο χώρο και τη σημασία της για τον αμυντικό σχεδιασμό στην ευρύτερη περιοχή.

Κατά την περίοδο αυτή, σύμφωνα με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, εντοπίστηκαν παραποτάμιοι λόφοι με ΠΡ εγκατάσταση, οι οποίοι ελέγχουν περάσματα. Συγκεκριμένα, ο λόφος Άγιος Κωνσταντίνος (**αρ. 1, χάρτης 6**) στην περιοχή Βιλιβίνας, που ελέγχει το πέρασμα από τον αυχένα του Αγίου Βασιλείου (**αρ. 7, χάρτης 6**) προς την εύφορη μικρή κοιλάδα της Βάλτας και το πέρασμα από το διάσελο του Αντίλαλου, ο λόφος Κάστρο περιοχής Καστριών (**αρ. 141, χάρτης 8**), που ελέγχει τη φυσική δίοδο προς τον Απανώκαμπο (κοιλάδα Λουσών)⁷²⁵ και την κοιλάδα του ποταμού Αροάνιου, ή Κατσάνα, ο λόφος Παλιόπυργος Τουρλάδας περιοχής Κλειτορίας (**αρ. 173, χάρτης 8**), στον οποίο λόγω της στρατηγικής του θέσης θεωρούμε ότι υπήρχε «οχυρό» για έλεγχο των περασμάτων, αφού βρίσκεται επάνω σε τρεις άξονες.

⁷²³. Για τις πρώιμες οχυρώσεις Ν, ΠΕ και ΜΕ στην ηπειρωτική Ελλάδα, Κυκλάδες και Ανατολικό Αιγαίο πρβλ. Scoufopoulos, 17–28.

⁷²⁴. Για τις οχυρώσεις της ΥΕ εποχής και ειδικότερα για την Πελοπόννησο και την Αχαΐα πρβλ. Scoufopoulos, 31 και 60.

⁷²⁵. Σαλαβούρα 2007, 218–219.

Στα ΓΕ χρόνια τα στοιχεία που προέκυψαν είναι λιγοστά. Η χωροθέτηση των πιθανών οικιστικών εγκαταστάσεων αυτής της περιόδου στις θέσεις Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**), (Νεκροταφείο του χωριού) Φλαμπούρων (**αρ. 47, χάρτης 6**), Παλιοπήγαδο (**αρ. 59, χάρτης 6**) και (Μέσα στο χωριό) Κάτω Τριποτάμων (**αρ. 253, χάρτης 9**) θα μπορούσε να μας επιτρέψει να συνάγουμε, ότι, ίσως, ο αμυντικός τους σχεδιασμός να είχε τις ίδιες επιδιώξεις και σκοπούς, με αυτούς που συναντάμε στη Μυκηναϊκή περίοδο.

Στα ΚΛ και ΕΛΛ χρόνια οι οικισμοί απομακρύνονται από τα πεδινά και καταλαμβάνουν τα υψώματα, γεγονός που αντανακλάται στην άμυνα⁷²⁶. Ιδίως στην ΕΛΛ εποχή τα οχυρά κατασκευασμένα στις κορυφές βουνών και λόφων έχουν τον καλύτερο δυνατό έλεγχο των διαδρομών και των προσβάσεων⁷²⁷. Είναι αξιοσημείωτη η απουσία μεμονωμένων πύργων/φυλακείων στην περιοχή που εξετάζεται, η λειτουργία των οποίων αντικαθίσταται από τα οχυρά και τις ακροπόλεις.

Στην **Κύναιθα**, το πλάτωμα του Κάστρου των Καλαβρύτων, ή Κάστρου της Ωριάς (**αρ. 54, χάρτης 6**) τειχίστηκε και αποτέλεσε την ακρόπολη της πόλης στους ιστορικούς χρόνους (**εικ. 94**). Ο λόφος σε υψόμετρο 1.172μ. επάνω από την επιφάνεια της θάλασσας επιλέχθηκε για τα αμυντικά πλεονέκτηματά του. Στα Α και τα Β είναι απόκρημνος και δύσβατος, όπως επίσης και στα Ν, που χωρίζεται με αυχένα από το βουνό Πριόνι. Στα Δ οι κλιτύες του λόφου κατέρχονται πιο ομαλά σε σχέση με τις άλλες πλευρές του και η είσοδος επιτυγχανόταν από τα ΒΔ. Η οχύρωση περιέκλειε την ακρόπολη, ακολουθώντας το φρύδι του λόφου, όπως συνέβη και μεταγενέστερα με την οχύρωση των ΥΒΥΖ χρόνων.

Η ακρόπολη, βρισκόμενη επί λόφου κρημνώδους και λόγω της μικρής έκτασης του πλατώματός της, κατατάσσεται στη κατηγορία των «villes acropoles»⁷²⁸, στην οποία κατέφευγαν οι κάτοικοι σε περίπτωση κινδύνου. Από το πλάτωμα του λόφου είναι ορατή όλη η κοιλάδα των Καλαβρύτων προς τα Δ, το πέρασμα που ανοίγεται στα Β του μυχού της κοιλάδας, ο δρόμος που οδηγεί στους Λουσούς, διαμέσου του αυχένα του Αγίου Νικολάου, και εν μέρει ο δρόμος που οδηγεί στην Αιγιάλεια.

Στη **χώρα της Κύναιθας** εντοπίστηκαν δύο οχυρά, ένα στη θέση Σκυλόλακκα, ή Κάστρο (**αρ. 55, χάρτης 6**) και το άλλο στη θέση Παναγιά (**αρ. 102, χάρτης 8**). Το πρώτο βρίσκεται στον ορεινό όγκο της Κοκορέτσας και σήμερα ανήκει στην εδαφική περιφέρεια της Κούτελης. Έχει άμεση οπτική επαφή με το Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**) και στην αρχαιότητα ανήκε στη χώρα της Κύναιθας. Εκτός από τον κύριο οδικό

⁷²⁶. Στην Επαρχία Καλαβρύτων, λόγω της παρουσίας υψηλών βουνών, οι οπτικές επαφές είναι δύσκολες και η επικοινωνία επιτυγχανόταν διαμέσου των υψηλών κορυφών. Στα σημεία που συνδέουν οπτικές ενότητες συναντάμε τα τοπωνύμια Κάστρο και Παλιόκαστρο και σπάνια το τοπωνύμιο Πύργος. Φιλοξενούσαν οχυρά, ή πύργους και έτσι εξασφάλιζαν τις ανάγκες επικοινωνίας και την προστασία των κατοίκων της περιοχής που ανήκαν.

⁷²⁷. ΟΔΑ, 332–244.

⁷²⁸. Jost 1999, 193–198.

άξονα (**1^η οδός**), έλεγχε και τα προς Β περάσματα, που οδηγούσαν στην Αιγιάλεια. Βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο (**εικ. 102**), του οποίου τη σπουδαιότητα αντελήφθησαν και οι Γερμανοί, που το χρησιμοποίησαν κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γηραιότερων βοσκών της περιοχής⁷²⁹ (**εικ. 99–101**).

Το οχυρό στη θέση Παναγιά Κέρτεζης (**αρ. 102, χάρτης 8**) βρίσκεται σε καίρια θέση στη μεθόριο δύο επικρατειών⁷³⁰. Ελέγχει τον άνω ρου του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού και ως εκ τούτου το μεγαλύτερο μέρος της ομώνυμης κοιλάδας· έχει άμεση επαφή με το Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**) και από τη θέση του «καλύπτει» όλες τις διόδους, κάτι που δεν μπορούσε να γίνει από κανένα άλλο ύψωμα.

Στο βουνό Μικρός Γκρεμουλιάς (**αρ. 68, χάρτης 6**), όπου εντοπίστηκε ερειπιώνας οχυρού της ΥΒΥΖ εποχής, με μεγάλη επιφύλαξη θεωρούμε ότι, λόγω της σπουδαιότητας της θέσης του, υπήρχε και κατά την αρχαιότητα ανάλογο οχυρωματικό έργο, σύμφωνα με την αντίληψη της αμυντικής εξασφάλισης του οικισμού, το οποίο θα έλεγχε όχι μόνο τη διόδο προς την Αιγιάλεια (**4^η οδός**), αλλά και το δρόμο που διερχόταν από τον αυχένα του Αγίου Νικολάου (**αρ. 91, χάρτης 6**) και οδηγούσε στους Λουσούς (**10^η οδός**), καθώς και την προς Α ευρισκόμενη περιοχή μέχρι το οροπέδιο Ξερόκαμπος των Αροανίων, διαμέσου του οποίου περνούσε η ημιονική οδός που κατέληγε στη Νώνακρη (**2^η οδός, α**). Η χωροθέτησή του εδώ πιθανόν να ήταν απαραίτητη, γιατί έλεγχε τη Ν και Α μεθόριο της Κύναιθας, αφού από το Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**) ο έλεγχος δεν είναι εφικτός και δεν θα παραβλέπονταν οι άλλες έξοδοι της πόλης.

Δεν αποκλείεται και στον αυχένα του Αγίου Νικολάου Άνω Λουσών (**αρ. 91, χάρτης 6**) να υπήρχε κάποιο φυλακείο/φρυκτώριο, που έλεγχε όχι μόνον το δρόμο που διερχόταν από εδώ (**10^η οδός**) και οδηγούσε στην Κύναιθα, αλλά και τη διάβαση που διέσχιζε τον ορεινό όγκο της Βελιάς (**11^η οδός**). Στα μεταγενέστερα χρόνια, ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στη θέση υπήρχε «Βιγλοστάσιον»⁷³¹, γεγονός που επιβεβαιώνει την άποψη ότι το πέρασμα στο σημείο αυτό είναι διαχρονικό.

Στους Λουσούς, στο δημιουργούμενο μακρόστενο πλάτωμα στο Χαμακαϊκό Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι (**αρ. 110, χάρτης 8**), εντοπίστηκαν το 1984 από τον Μ. Πετρόπουλο κατάλοιπα αμυντικής εγκατάστασης⁷³². Το τείχος, που είναι κατασκευασμένο από λιθοπλίνθους με αδρή επεξεργασία, έχει ασυνήθιστο σχήμα, σώζεται σε ύψος 0.50μ.–0.60μ. και περιτρέχει το μακρόστενο πλάτωμα (**εικ. 237**). Η Μ. Jost θεωρεί το οχυρωμένο πλάτωμα ακρόπολη και το κατατάσσει στην κατηγορία «villes acropoles»⁷³³, στην οποία κατέφευγαν οι κάτοικοι σε

⁷²⁹ Για την εσωτερική οργάνωση ενός μεθοριακού οχυρού πρβλ. Πάντος, 261–273.

⁷³⁰ Πίκουλας 1991, 267. ΑΡΚΑΔΙΑ, 297.

⁷³¹ ΚΕ, 176.

⁷³² Πετρόπουλος 1985, 67–72.

⁷³³ Πετρόπουλος 1985, 68–72. Jost 1999, 194–195.

περίπτωση κινδύνου. Η Β. Μητσοπούλου-Leon αναφέρει ότι πρόκειται για «οχυρό- παρατηρητήριο», το οποίο αρχικά βρισκόταν στη θέση Παναγιά (**αρ. 106, χάρτης 8**), αλλά μετά την ανέγερση του μεγάλου ναού της Αρτέμιδος μεταφέρθηκε ψηλότερα⁷³⁴. Εντός του οχυρωμένου πλατώματος του λόφου δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα κτηρίων⁷³⁵.

Η ίδρυση της **πόλης του Κλείτορος** στο μέσον περικλειστής κοιλάδας και με περιορισμένο ορίζοντα, καθιστούσε, σύμφωνα με τον Γ. Α. Πίκουλα, αναγκαία την παρουσία ενός περιφερειακού συστήματος άμυνας⁷³⁶. Τρεις οχυρές θέσεις που εντοπίστηκαν στη χώρα του, θέση Πύργος Πλανητέρου (**αρ. 144, χάρτης 8**), Λόφος Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (**αρ. 277, χάρτης 8**) και Βορός (**αρ. 282, χάρτης 8**), εξασφαλίζουν την άμυνά της⁷³⁷.

Ο Πύργος του Πλανητέρου (**αρ. 144, χάρτης 8**) λειτουργούσε ως οχυρό· στους πρόποδες του υψώματος που έχει κατασκευαστεί καταλήγουν τα δύο (**13^η οδός, β και γ**) από τα τρία περάσματα, που ξεκινούν από τον Φενεό και οδηγούν στον Κλείτορα⁷³⁸. Ο Γ. Α. Πίκουλας επισημαίνει ότι η περιορισμένη θέα του οχυρού αυτού προς την πόλη του Κλείτορος καθιστά αναγκαία την ύπαρξη τουλάχιστον δύο ακόμη σημείων-φρυκτωρίων, προκειμένου να εξασφαλισθεί η άμεση επικοινωνία με το λόφο Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8**), ο οποίος υποκαθιστούσε την ακρόπολη του Κλείτορος. Το ύψωμα του Αγιο-Λιά στον Άρμπουνα, κατά την άποψή του, θα μπορούσε να είναι το ενδιάμεσο σημείο μεταξύ οχυρού στο Πλανητέρου και του Λόφου Αγίου Αθανασίου, όμως δεν παρουσιάζει κατάλοιπα⁷³⁹. Θεωρούμε ότι κάποιο ενδιάμεσο σημείο, που θα ερείχε θέση φυλακείου, θα μπορούσε να ήταν το βουνό Άγιος Αθανάσιος (ύψους 1.207μ.), που έχει επαφή με τη θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8**), αλλά και οι θέσεις Παλιόπυργος (**αρ. 173, χάρτης 8**), ή η θέση Λόφος Τσιούγκα (**αρ. 172, χάρτης 8**), που βρίσκεται πλησιόχωρα της προηγούμενης, θα μπορούσαν στα ΕΛΛ χρόνια να φιλοξενήσουν ανάλογη εγκατάσταση, αφού βρίσκονται στο οδικό πέρασμα Κλείτορος – Λουσών – Φενεού και είχαν ανάλογες εγκαταστάσεις στα ΥΕ και ΥΒΥΖ χρόνια αντίστοιχα.

Ο Λόφος Αγίου Αθανασίου (**αρ. 277, χάρτης 8, εικ. 501**), που υψώνεται επιβλητικά στα Ν της πόλης, περιλαμβάνεται και αυτός στο δίκτυο άμυνάς της. Την κορυφή του υψώματος κατείχε το ιερό της Κορίας Αθηνάς και σύμφωνα με το Γ. Α. Πίκουλα υποκαθιστούσε επαρκώς ακρόπολη και σύστημα φρυκτωρίων, αφού πληροί ιδανικά το χαρακτηρισμό ὄρος⁷⁴⁰. Θεωρεί

⁷³⁴. Μητσοπούλου-Leon 2006α, 433–453 και ειδικότερα 445, υποσ. 50.

⁷³⁵. Ο Π. Σιγαλός αναφέρει ότι στη βόρεια πλευρά του λόφου υπάρχουν «σκαλάκια πέτρινα ή μαρμάρινα που οδηγούσαν από το Ιερό της Άρτεμις στην Ακρόπολη ή το Κάστρο, τα οποία γνωρίζει ο συμπατριώτης του Αλέξης Θεοδωρόπουλος. Ας εκμεταλλευτούν οι αρχαιολόγοι την προσφορά του συμπατριώτη του» (Σιγαλός, 52). Κατά την αυτοψία που διενεργήσαμε διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για αυτοφυή φλέβα βράχου που σχηματίζει τρεις αναβαθμούς δίκεν σκαλοπατιών.

⁷³⁶. Πίκουλας 1999, 144–154. ΑΡΚΑΔΙΑ, 424–434.

⁷³⁷. Πίκουλας 1999, 145.

⁷³⁸. Πίκουλας 1999, 148. ΑΡΚΑΔΙΑ 428.

⁷³⁹. Πίκουλας 1999, 148. ΑΡΚΑΔΙΑ, 428.

⁷⁴⁰. Πίκουλας 1999, 151. ΑΡΚΑΔΙΑ, 431.

ότι το ιερό επιτελούσε και χρέη οχυρού, αφού είναι σύνηθες να καθιερώνεται η άμυνα με την υπόσταση της θεότητας⁷⁴¹. Η θέα από την κορυφή του λόφου είναι εξαιρετική, αφού από εδώ είναι ορατά στα Β τα Αροάνια όρη, το βουνό Αγιο-Λιάς στον Άρμπουνα, η διάβαση του Απανώκαμπου που οδηγεί στους Λουσούς (**14^η οδός**), στα Β/ΒΔ το όρος Βελιάς των Καλαβρύτων, ο αυχένος Πριολίθου, η κοιλάδα του Λάδωνος, στα ΝΔ ο λόφος Γλανιτσία στα Α της Δάφνης, στα Δ το πέρασμα Βία, διαμέσου του οποίου επιτυγχάνονταν η διέλευση του δρόμου που οδηγούσε στην Πάο και την Ψωφίδα (**16^η οδός**), στα ΒΑ το διάσελο του Αγιο-Λιά Λυκουριάς και ο Νταραϊίκος Κάμπος.

Στα Δ/ΝΔ του λόφου του Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς, ανάμεσα στα χωριά Πεύκο και Αμυγδαλιά, βρίσκεται βραχώδες έζαρμα, το οποίο ονομάζεται Βορός (**αρ. 282, χάρτης 8**) και είναι οχυρωμένο⁷⁴² (**εικ. 510–514**). Η πρόσβαση σε αυτό επιτυγχάνεται από τη Β πλευρά και ιδρύθηκε εδώ για τον έλεγχο του δρόμου, που κατέρχεται στην επικλινή πλαγιά, μετά τη διέλευση του Μαμαλουκαϊκού αυχένα (**16^η οδός**). Είναι το πιο χαρακτηριστικό οχυρό της ευρύτερης περιοχής.

Η **Ψωφίς** έχει να επιδείξει εντυπωσιακό αμυντικό έργο για την προστασία του οικισμού της. Η οχύρωσή της περικλείει μία μεγάλη έκταση 420 περίπου στρεμμάτων γης και για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ο ντόπιος ασβεστόλιθος, η λατόμευση του οποίου γίνεται κατά χώραν. Ο λόφος Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα (**αρ. 248, χάρτης 9**), που βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο, τειχίστηκε και αποτέλεσε την ακρόπολη της πόλης (**εικ. 406**). Η θέση και η μορφή του λόφου του Παλιόκαστρου έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαχρονική του χρήση. Υψώνεται στα Β/ΒΑ της πόλης σε ύψος 80μ. και χαρακτηριστικό της μορφής του είναι οι απότομες πλαγιές του. Η πρόσβαση στην ακρόπολη πρέπει να επιτυγχάνονταν από τα ΒΑ, όπου θεωρούμε ότι είναι το καταλληλότερο σημείο. Κατά τη Μ. Jost, η οχύρωση της Ψωφίδας ανήκει στην κατηγορία «villes mixtes»⁷⁴³.

Η ακρόπολη της πόλης έχει άμεση οπτική επαφή στα ΒΑ με τη θέση Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου (**αρ. 235, χάρτης 9**), η οποία αποτελεί αμυντικό εξάρτημα της Ψωφίδας, αφού η θέση ελέγχει το πέρασμα από το Λεχούρι προς το αχαϊκό Λεόντιον και, επιπλέον, ελέγχει την κοιλάδα της Σέλιτσας. Λίγο ανατολικότερα υψώνεται ο Τάρταρης, από την κορυφή του οποίου ελέγχονται οι προσβάσεις από το Δροβολοβό–Δεσινό προς την Κέρτεζη και την κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού, ο αυχένος Πριολίθου, καθώς και η περικλειστη κοιλάδα που καταλαμβάνει ο Κλείτωρ. Παρόλο που στον Τάρταρη δεν αναφέρονται στοιχεία αρχαιότερα⁷⁴⁴,

⁷⁴¹. Πίκουλας 1999, 149–152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 429–432.

⁷⁴². Πίκουλας 1999, 152–153. ΑΡΚΑΔΙΑ, 432–433. Η παρουσία του οχυρού προκύπτει και από την αρ. πρ. 604/28.6.1946 αναφορά του Ν. Ζαφειροπούλου, μετά από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

⁷⁴³. Jost 1999, 198–199.

⁷⁴⁴. ΚΕ, 210. Μπάλλας, 144.

είναι πιθανόν στην κορυφή του να υπήρχε κάποιο φρυκτώριο, ως ενδιάμεση «γέφυρα» οπτικής επικοινωνίας της κοιλάδας της Σέλιτσας με την κοιλάδα του Αροανίου⁷⁴⁵.

Στα Α/ΝΑ η ακρόπολη της Ψωφίδας έχει άμεση οπτική επαφή με τον Άγιο Αθανάσιο, ή Αβρότι⁷⁴⁶ (**αρ. 288, χάρτης 9**), από την κορυφή του οποίου είναι ορατή η κοιλάδα του Λάδωνα στα Α της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα), ο Τάρταρης και στο μεγαλύτερο τμήμα της η κοιλάδα Τριποτάμων – Παγκρατίου, διαμέσου της οποίας διέρχεται ο κύριος άξονας από Ψωφίδα προς Καφυές (**17^η οδός**). Είναι, επίσης, ορατό το πέρασμα που οδηγεί στον Άγιο Πέτρο Κοντοβάζαινας και από εδώ στη Θέλπουσα (**17^η οδός, α**). Ο Γ. Α. Πίκουλας, κατά την αυτοψία που πραγματοποίησε το 2003, ανάμεσα στους αρμακάδες και τα ερείπια εγκατάστασης των ΥΒΥΖ χρόνων εντόπισε σε μερικά σημεία θεμέλιο προγενέστερης εγκατάστασης, που ανήκει πιθανότατα σε αρχαίο φρυκτώριο. Στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε κάποια οχυρωματική εγκατάσταση, οχυρό, ή πύργος, που να έχει σχέση με την άμυνα των γειτονικών πόλεων Ψωφίδας και Πάου.

Ο λόφος Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (**αρ. 299, χάρτης 9**) θεωρείται η **ακρόπολη της Πάου** και ανήκει στη κατηγορία «villes acrocoles» κατά την M. Jost⁷⁴⁷. Ο λόφος είναι οχυρωμένος (**εικ. 534–535, σχ. 81–82**) και ελέγχει το ανατολικό τμήμα της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου (**εικ. 18**), μερικώς το δυτικό τμήμα αυτής (**εικ. 31**) στη θέση Κεραμιδιά (**αρ. 273, χάρτης 8**), όπου και η κόμη Σείραι, που αποτελούσε το Α όριο των Ψωφιδίων και το πέρασμα προς το Αφροδίσιον όρος (**17^η οδός, α**), ενώ έχει άμεση οπτική επαφή με τον Άγιο Αθανάσιο, ή Αβρότι (**αρ. 288, χάρτης 9**).

Στην κορυφή του βουνού Άγιος Αθανάσιος, (**αρ. 92, χάρτης 7, ΕΠΙΜΕΤΡΟ και κεφ. VII ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ**) περιοχής Άνω Βλασίας Καλαβρύτων, εντοπίστηκαν κατάλοιπα οχυρωματικής εγκατάστασης, πιθανόν οχυρού που υποκαθιστούσε την ακρόπολη του αχαϊκού Λεοντίου. Η στρατηγική της θέση, επάνω στη φυσική δίοδο, που από την Ψωφίδα οδηγεί στο Καστρίτσι, καθιστά αναμενόμενη τη διαχρονική της χρήση (**εικ. 595**). Η δυνατότητα της οπτικής επαφής που παρέχει σε μεγάλη ακτίνα, ιδίως στα Β που ανοίγονται αρκετά περάσματα, όπως η δίοδος που οδηγεί στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) (**9^η οδός**), το πέρασμα των Νεζερών

⁷⁴⁵. Ο Α. Λέλος τοποθετεί στο λόφο Κάστρο (**αρ. 232, χάρτης 9, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**), που βρίσκεται στα ΝΑ του χωριού Λιβάρτζι και στα Β της συμβολής των χειμάρρων Λεχουρίτικου και Λιβαρτζινού, οι οποίοι συμβάλλουν στον Αροάνιο (αρχ. Ερύμανθος), «ακρόπολη», που έλεγχε τις στενές κοιλάδες Λεχουρίου και Λιβαρτζίου αντίστοιχα (βλ. Λέλος, 85). Μάλιστα, κάνει μνεία για ίχνη τοίχου πιθανόν «φράγκικου κτηρίου». Ο λόφος παρέχει το πλεονέκτημα να έχει τη φύλαξη και τον οπτικό έλεγχο της φυσικής δίοδου που οδηγεί στο αχαϊκό Λεόντιον, όμως, εκτός του ότι κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες, δεν έχει και οπτική επαφή με το άστυ της Ψωφίδας, στη χώρα της οποίας ανήκει. Αντίστοιχο κτίσμα πιθανότατα να υπήρχε στο Κάστρο του Αγριδίου, εκεί που σήμερα βρίσκεται το εκκλησάκι της Αναλήψεως, το οποίο έχει οπτική επαφή με την ακρόπολη της Ψωφίδας και, επιπλέον, ελέγχει και την κοιλάδα της Σέλιτσας.

⁷⁴⁶. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, το όνομα του βουνού Αβρότι προέρχεται από τη λέξη ἄβροτος που σημαίνει αθάνατος (ΑΖ, 63).

⁷⁴⁷. Jost 1999, 195.

διαμέσου του οποίου επιτυγχάνεται η πρόσβαση στην Αχαΐα (**1^η οδός**), στα Ν τη δίοδο που έρχεται από την Ψωφίδα (**19^η οδός, β**) και στα Α η οδός που οδηγεί στη Κύναιθα (**1^η οδός**).

Τα κατάλοιπα ισχυρού τοίχου που εντοπίστηκαν στο λόφο Γλινίτσα (**αρ. 78, χάρτης 7**), στην περιοχή του Μάνεσι Καλαβρύτων, συνηγορούν, με μεγάλη επιφύλαξη, στην απόδοσή τους σε κάποια οχυρωματική εγκατάσταση για τον έλεγχο του οδικού δικτύου⁷⁴⁸. Από την κορυφή του λόφου είναι ορατό το πέρασμα που οδηγεί στην Αιγιάλεια διαμέσου του διασέλου του Αντίλαλου (**7^η οδός**), το Α τμήμα της κοιλάδας εκατέρωθεν των Μανεσαΐκου και Γουμενιτσιάνικου ποταμών (**εικ. 189**) (**1^η οδός**), καθώς και το πέρασμα Αχλάδα στα Α του χωριού Κορφές, που οδηγεί στο Σκεπαστό και από εδώ στην Κύναιθα (**6^η οδός, β**).

Επίσης, το μικρό πλάτωμα στην κορυφή του λόφου Γλανιτά (**αρ. 319, χάρτης 8**) πιθανόν να φιλοξενούσε κάποιο μικρό οχυρό, που θα έλεγχε τη κοιλάδα του Λάδωνα, καθώς και το δρόμο που ερχόταν από τις Καφυές προς την Ψωφίδα (**17^η οδός**) και αυτόν που διερχόταν από την παραλαδώνια κόμη Νάσοι και έφθανε στους Θαλιάδες (**17^η οδός, β**).

Ένα ακόμη σημείο, που πιθανόν να ήταν οχυρωμένο, είναι ο λόφος Γαρού Ράχη (**αρ. 25, χάρτης 6**), εάν λάβουμε υπόψη μας τα κατάλοιπα που εντοπίζονται στα Α αυτού και τη δίοδο που διέρχεται από εδώ μέσω του ποταμού Σελινούντα (**8^η οδός**). Βορειότερα, στο χωριό Μελίτσια, ο Α. Γ. Βόρδος εντόπισε δύο φυλακεία, που βρίσκονται πλησίον του ποταμού⁷⁴⁹.

Ο πύργος που εντοπίστηκε στη θέση Άγιος Ιωάννης Καλλιθέας Κλειτορίας (**αρ. 151, χάρτης 8**), θα μπορούσε να ενταχθεί στην **BYZ** περίοδο⁷⁵⁰. Λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολόγησή του. Στα Ν και Δ του πύργου είναι ορατά τετράγωνης κάτοψης κτήρια. Από τη θέση αυτή στα Ν είναι ορατός ο λόφος του Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (**αρ. 277, χάρτης 8**), ο Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού (**αρ. 238, χάρτης 8**) και ο λόφος Κάστρο του χωριού Καστέλλι (**αρ. 157, χάρτης 8**) στα Ν/ΝΑ ο δρόμος που ξεκινάει από τον Κλείτορα και διέρχεται παραπλεύρως του ρέματος Παναγιά (**16^η οδός, α**) και στα ΝΑ ο αυλώνας (**15^η οδός**). Στα Β είναι ορατή η δίοδος που διέρχεται από το χωριό Γλάστρα και οδηγεί στον κάμπο των Λουσών (**13^η οδός, γ**). Επίσης, η οχυρωματική εγκατάσταση που εντοπίστηκε στο βουνό Άγιος Αθανάσιος στα Δ της Βλασίας (**αρ. 92, χάρτης 7, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**), δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκε και κατά την περίοδο αυτή, αφού η Ν/ΝΔ πλευρά της οχύρωσης, πλάτους 1.30μ. είναι επιμελημένης κατασκευής και έχει ως συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα και κεραμίδια⁷⁵¹.

⁷⁴⁸. Πίκουλας 2008, 251–260, πίν. 57–62.

⁷⁴⁹. Βόρδος 1996, 252.

⁷⁵⁰. Για αμυντικού χαρακτήρα εγκαταστάσεις της **BYZ** εποχής πρβλ. Pattenden, 258–299.

⁷⁵¹. Στα τέλη του 13^{ου} αι. μ.Χ., οι μεσαιωνικές οχυρώσεις που κατασκευάζονται από Βυζαντινούς, χαρακτηρίζονται από την επιμελημένη δόμηση, την εκμετάλλευση του χώρου και των αρχαίων οχυρώσεων για την ασφαλέστερη άμυνα (βλ. Bon 1969, 516–518, 662–663, πίν. 161–163).

Κατά την **YBYZ** εποχή⁷⁵², το νέο πολιτικό σύστημα έφερε στην Πελοπόννησο και την ίδρυση του **κάστρου**⁷⁵³, το οποίο αποτελούσε το σύμβολο της φεουδαρχίας. Τα περισσότερα κτίστηκαν επάνω σε προγενέστερες εγκαταστάσεις αμυντικού χαρακτήρα, όπως το Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**)⁷⁵⁴, η ακρόπολη της Ψωφίδας (**αρ. 248, χάρτης 9**) και άλλα, που ιδρύονται όπου οι Φράγκοι έκριναν απαραίτητο⁷⁵⁵. Τα κάστρα της εποχής αυτής, ως επί το πλείστον, είναι πρόχειρης κατασκευής και δείχνουν «κατασκευές εσπευσμένες», όπως π.χ. το Κάστρο στη θέση Χώτσα, ή Καστέλλι (**αρ. 318, χάρτης 9**), το οποίο κατασκευάστηκε για τις αμυντικές ανάγκες κάποιας χρονικής στιγμής και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε⁷⁵⁶. Σε μια τέτοια ορεινή περιοχή, όπως αυτή των Καλαβρύτων, είναι φυσικό να μην είναι επιμελημένης κατασκευής, διότι τους κατακτητές ενδιέφερε η γρήγορη προστασία τους από τους εξωτερικούς κινδύνους⁷⁵⁷ και, επιπλέον, ήταν «ξένοι» ανάμεσα στο ντόπιο πληθυσμό⁷⁵⁸.

Στην Επαρχία Καλαβρύτων αρκετές είναι οι θέσεις, στις οποίες εντοπίστηκαν αμυντικές οχυρώσεις της περιόδου αυτής:

i) Το Κάστρο της Ωριάς, γνωστό ως Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**), ή ως Παλαιοκαλάβρυτα, ή Παλαιόκαστρο⁷⁵⁹, το οποίο καταλαμβάνει την ακρόπολη της Κύναιθας (**εικ. 94, σχ. 12**) και αποτέλεσε την έδρα του βαρόνου Othon de Tournay, ή Durnay, μνεία του οποίου γίνεται στο Χρονικό του Μορέως⁷⁶⁰.

ii) Το Κάστρο Τρεμουλά (αρ. 68, χάρτης 6), που βρίσκεται στα Α του Κάστρου των Καλαβρύτων στο βουνό Πριόνι, και οι Φράγκοι κατακτητές ονόμαζαν de la Tremouille, από το όνομα του οποίου έλαβε και το βουνό το όνομά του⁷⁶¹. Τα ερείπια καταλαμβάνουν μικρή έκταση σήμερα και φαίνεται ότι ανήκουν σε πύργο/βίγλα και δεξαμενή παρά σε κάστρο (**εικ.**

⁷⁵². Στην περιγραφή των Κάστρων της Επαρχίας Καλαβρύτων συνέβαλε τα μέγιστα ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε με τα μεσαιωνικά μνημεία της περιοχής και το έργο του παραμένει ακόμη και σήμερα πολύτιμο βοήθημα.

⁷⁵³. Επιλέγεται ο όρος «Κάστρο» αντί «Φρουρίου», γιατί πέραν της έννοιας του οχυρού περιέχει και αυτή της οχυρωμένης κατοικίας-πύργου των φεουδαρχών και των ηγεμόνων. Για το θέμα βλ. Ζήβας, 109–110. Κουμούση 2005 (υπό έκδοση).

⁷⁵⁴. Το Κάστρο των Καλαβρύτων ανήκει στις ανεξάρτητες αμυντικές μονάδες, απομονωμένα δηλαδή κάστρα με στρατηγική θέση που ελέγχει διάβαση της ενδοχώρας, σύμφωνα με τη μελέτη της Α. Κουμούση. Για το θέμα βλ. Κουμούση 2005 (υπό έκδοση).

⁷⁵⁵. Για την φράγκικη οχυρωματική αρχιτεκτονική πρβλ. Carpenter – Bon, 135–137, 248–256, 265–271. Επίσης Bon 1937, 136–208.

⁷⁵⁶. Μπάλλας, 122.

⁷⁵⁷. Τόσο οι ομοεθνείς τους όσον και ο ντόπιος πληθυσμός αποτελούσαν κίνδυνο για τους Φράγκους και δεν έλειπαν οι συγκρούσεις (βλ. Μπάλλας, 81).

⁷⁵⁸. Όπως επισημαίνει η Χ. Μαλτέζου, τα κάστρα της Πελοποννήσου είναι «άτεχνες απομιμήσεις εκείνων της δυτικής Ευρώπης» (βλ. Μαλτέζου, 250).

⁷⁵⁹. Πίκουλας 1980–1981, 342.

⁷⁶⁰. Τόν μισέρ Ότον ντέ Τουρνά έπρονοιάσεν ώσαύτως/νά έχη τὰ Καλάβρυτα και φιε δέκα και δύο (πρβλ. Το Χρονικό του Μορέως, έκδοση Π. Καλονάρου 1940, 83, στ. 1939 και Bon 1969, 108). ΚΕ, 154–155.

⁷⁶¹. ΚΕ, 155–156. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι η βαρωνία της οικογένεια των de la Tournay, η οποία δεν είχε κληρονόμους, περιήλθε στους de la Tremouille, βαρόνους της Χαλανδρίτσας, οι οποίοι κυριάρχησαν στα Καλάβρυτα για τρεις γενιές. (Πρβλ. ΚΕ, 34).

145), ο οποίος στέγαζε μικρή φρουρά. Είχε οπτική επαφή με τον αυχένα του Αγίου Νικολάου, απ' όπου διερχόταν δρόμος.

iii) Η αρχαία οχύρωση στη θέση **Κάστρο, ή Σκυλόλακκα (αρ. 55, χάρτης 6)**, που χρησιμοποιήθηκε και στους YBYZ χρόνους, αφού λόγω της θέσεώς της ελέγχει το διαχρονικό πέρασμα που διέρχεται από εδώ (**1^η οδός, εικ. 99, 102**).

iv) Το βουνό **Άγιος Αθανάσιος (αρ. 92, χάρτης 7, ΕΠΙΜΕΤΡΟ)** που τειχίζεται, αφού βρίσκεται επάνω στο σημείο σύγκλισης οδικών αρτηριών (**1^η και 19^η οδός, β**).

v) Ο **Λόφος Τσιούγκα (αρ. 172, χάρτης 8)** στην εδαφική περιφέρεια της Τουρλάδας, όπου σώζονται ερείπια πύργου της περιόδου, πιθανόν κυκλικής κάτοψης⁷⁶².

vi) Στη θέση **Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού) (αρ. 176, χάρτης 8)**, κατά τον Γ. Παπανδρέου, υπήρχε πύργος της YBYZ, ή της Οθωμανικής περιόδου, ο οποίος όμως σήμερα δε σώζεται⁷⁶³.

vii) Στα ΝΔ της αρχαίας πόλης του Κλείτορος και στη θέση **Παλιόπυργος, ή Παλιόπυργος (αρ. 187, χάρτης 8)** στην κορυφή του λόφου εντοπίζεται πύργος, κτισμένος από πέτρες και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα (**εικ. 333**).

viii) Στο λόφο **Κάστρο (αρ. 157, χάρτης 8)**, που υψώνεται στα ΝΑ του χωριού Καστέλλι, υπάρχουν τα ερείπια πύργου της YBYZ περιόδου (**εικ. 297–299**), παραπλεύρως του οδικού άξονα που διέρχεται διαμέσου του αυχένα του Πριολίθου, ο οποίος είναι διαχρονικό πέρασμα (**12^η οδός**)⁷⁶⁴.

ix) Στο λόφο **Άγιοι Θεόδωροι** του χωριού Καστέλλι (**αρ. 156, χάρτης 8**), που οφείλει το όνομά του στο ομώνυμο εξωκλήσι, εντοπίζονται επίσης ερείπια της YBYZ περιόδου και συγκεκριμένα μικρή οχυρωματική εγκατάσταση (**εικ. 296**)⁷⁶⁵.

x) Οχυρωματική εγκατάσταση της περιόδου, πιθανόν πύργου, εντοπίζεται στη Ν πλαγιά του βουνού Κλάπα στην περιοχή της Λυκουριάς (**αρ. 201, χάρτης 8, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**), σύμφωνα με τη μαρτυρία των γηραιότερων του χωριού.

xi) Στη θέση **Ράχη του Πύργου (αρ. 207, χάρτης 8)** τα σωζόμενα ερείπια ανήκουν σε πύργο, ο οποίος είχε οπτική επαφή με το διάσελο του Αγιο-Λιά (**αρ. 201, χάρτης 8**) και τα κατάλοιπα στην πλαγιά του βουνού Κλάπα και με την κοιλάδα του Λάδωνα στα Δ.

xii) Στη θέση **Πύργος (αρ. 212, χάρτης 8)** της περιοχής Φιλίων τα ερείπια ανήκουν σε πύργο, πιθανόν κυκλικής κάτοψης, που βρίσκεται πλησιόχωρα της οδικής αρτηρίας (**17^η οδός**), η οποία εξακολουθεί και αυτή την εποχή να είναι σε χρήση.

⁷⁶². ΙΚ, 108. Μπάλλας, 152–153.

⁷⁶³. ΑΖ, 54.

⁷⁶⁴. Leake, II 256. Μπάλλας, 150.

⁷⁶⁵. Ο Μπάλλας αναφέρει ότι το μήκος της ανέρχεται σε 90μ. και το πλάτος της 10μ. Πρβλ. Μπάλλας, 150.

xiii) Το **Κάστρο της Μαμαλούκας**, που εντοπίζεται στο λόφο Άγιος Αθανάσιος (αρ. 277, **χάρτης 8**, **εικ. 501**) Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων Μαμαλούκα)⁷⁶⁶, με θέα σε όλη την παραλαδώνια περιοχή.

xiv) Την κορυφή του λόφου **Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα** (αρ. 283, **χάρτης 8**)⁷⁶⁷ καταλαμβάνει το ομώνυμο Κάστρο, που υψώνεται στα Δ του χωριού Πεύκο (**εικ.516–518**). Παρά τη μικρή έκτασή του, το Κάστρο του Πεύκου (Τσαρουχλιού) είναι ισχυρή αμυντική εγκατάσταση, αφού τα θεμέλια των οικιών εκτός της οχύρωσης συνηγορούν στην άποψη ότι εδώ ο φεουδάρχης ήταν ισχυρός.

xv) Το **Κάστρο, ή Φαβοβούνι** (αρ. 292, **χάρτης 8**) της Χόβολης, που βρίσκεται στα Ν/ΝΔ του χωριού Κάτω Χόβολη· δεν σώζεται καμμία οχύρωση, παρά μόνον πριν από το διάσελο κυκλικό κτίσμα, το οποίο ο Μπάλλας θεωρεί ότι είναι βίγλα⁷⁶⁸.

xvi) Η ακρόπολη της Πάου, που εντοπίζεται στο λόφο **Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα** (αρ. 299, **χάρτης 9**), πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και στα ΥΒΥΖ χρόνια, λόγω της επίκαιρης θέσεώς της (**εικ. 534**)⁷⁶⁹.

xvii) Στη θέση **Παλιόκαστρο Βαρδάλας** (αρ. 290, **χάρτης 9**), που βρίσκεται στα ΒΑ του λόφου της Τσιούγκας (αρ. 293, **χάρτης 9**), σώζονται ερείπια οχυρωματικής εγκατάστασης (**εικ. 528–529**).

xviii) Το **Κάστρο Αβρότι, ή Κάστρο Αγίου Αθανασίου** (αρ. 288, **χάρτης 9**) βρίσκεται στο βουνό Άγιος Αθανάσιος (ύψους 1.108μ.)⁷⁷⁰, που υψώνεται στα ΝΔ του παλαιού χωριού Σκούπι και είναι από παντού απόκρημνο και δυσπρόσιτο (**εικ. 526–527**). Στην κορυφή του σώζονται τα ερείπια ισχυρού φρουρίου, στο οποίο είχε την έδρα του ένας από τους 12 φεουδάρχες της βαρωνίας των Καλαβρύτων⁷⁷¹.

xix) Στη θέση **Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου** (αρ. 235, **χάρτης 9**) δεν εντοπίζεται κάστρο παρά πύργος, ο οποίος ελέγχει την κοιλάδα της Σέλιτσας. Τη θέση του πύργου καταλαμβάνει σήμερα το εξωκκλήσι της Αναλήψεως⁷⁷².

xx) Η ακρόπολη της Ψωφίδας στη θέση **Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα** (αρ. 248, **χάρτης 9**) καταλαμβάνεται αυτή την εποχή και αποτελεί το κάστρο των Τριποτάμων. Ο Α. Βον το χαρακτηρίζει ως «une petite château triangulaire» (**εικ. 406, 409**) και θεωρεί ότι η ακρόπολη χρησιμοποιήθηκε και κατά το Μεσαίωνα⁷⁷³.

⁷⁶⁶. Leake, II 107. Μπάλλας, 99–101.

⁷⁶⁷. ΙΚ, 107-108, Μπάλλας, 105–111.

⁷⁶⁸. Μπάλλας, 111.

⁷⁶⁹. Μπάλλας, 157–160. Kourelis, 341–343.

⁷⁷⁰. Για το Κάστρο του Αγίου Αθανασίου, ή Αβρότι πρβλ. ΙΚ, 103-105. Κυριακόπουλος 1984, 28–30. Μπάλλας, 113–120.

⁷⁷¹. ΑΖ, 63. Αναφέρει ότι η περίμετρος της εσωτερικής οχύρωσης είναι 2 χλμ. και οι οικίες 150 περίπου. Ο Κ. Κυριακόπουλος αναφέρει ότι η περίμετρος είναι 1.500μ. (Κυριακόπουλος 1984, 28).

⁷⁷². Μπάλλας, 138–139.

⁷⁷³. Βον 1969, 662. Μπάλλας, 131–138. Μουτζάλη 2004, 159–168, πίν. 49–52.

xxi) Η θέση **Χώτσα, ή Καστέλλι** (αρ. 318, χάρτης 9, εικ. 561), που βρίσκεται στο χωριό Νάσια σε υψόμετρο 833μ.⁷⁷⁴ (εικ. 561).

xxii) Η θέση **Παλιόκαστρο Δρυμόνα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης** (αρ. 323, χάρτης 8), όπου εντοπίζονται οχύρωση και θεμέλια κτηρίων πιθανόν της περιόδου αυτής⁷⁷⁵. Ο Μπάλλας εντόπισε ίχνη τείχους από ξερολιθιά (εικ. 565).

xxiii) Η θέση **Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο της Δάφνης** (αρ. 322, χάρτης 8, εικ. 564), στην οποία εντοπίζονται οχύρωση και θεμέλια κτηρίων⁷⁷⁶ (εικ. 564).

Στη **MTBYZ** περίοδο τα Καλάβρυτα, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα, πέφτουν στα χέρια των Τούρκων. Μετά την κατάληψη του Ακροκορίνθου από το Μωάμεθ τον Β΄ και την κάθοδό του στην Πελοπόννησο, ο κατακτητής ζητά μεταξύ άλλων, εκτός από την παράδοση της Πάτρας και της Βοστίτσας (Αίγιον), τα Καλάβρυτα. Την περίοδο αυτή αναφέρονται τρία κάστρα: **i)** το κάστρο του Τάρταρη, ή Σοπωτού (**Tartari vel Tradici Grando**), **ii)** το κάστρο των Τριποτάμων (**Tripotame vel Trisotenia**) και **iii)** το Κάστρο των Καλαβρύτων (**Calaurata vel Calavrita**)⁷⁷⁷.

Κατάλοιπα της Τουρκοκρατίας εντοπίστηκαν στο σημερινό χωριό Ελατόφυτο (παλ. τοπων. Μάζι), στη θέση Κιόνια (αρ. 142, χάρτης 8)⁷⁷⁸ και στη θέση Αγία Παρασκευή του χωριού Λευκάσι (αρ. 194, χάρτης 8), στην αριστερή/δυτική όχθη του ρέματος Παναγιάς το Ρέμα, τα οποία έχουν σχέση με αμυντικές εγκαταστάσεις.

⁷⁷⁴. ΚΕ, 202. Μπάλλας, 120–122.

⁷⁷⁵. Μπάλλας, 123–128. Kourelis, 261–263.

⁷⁷⁶. Μπάλλας, 125–128. Kourelis, 262–263.

⁷⁷⁷. Μπάλλας, 97–99.

⁷⁷⁸. Kourelis, 312

VΔ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Το μοναδικό παράδειγμα ταφής, στη διάρκεια της Νεολιθικής εποχής, είναι αυτό του Σπηλαίου των Καστριών, ή των Λιμνών (**αρ. 140, χάρτης 8**), που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του από τον Αδ. Σάμψων. Ο τάφος οριζόταν από πέτρες και βρισκόταν παράλληλα με το βράχο του σπηλαίου, που περιείχε αδιατάρακτη ταφή ενός εύρωστου ανδρός. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος εκτάδην, σπάνιο φαινόμενο για την εποχή. Κοντά στο σκελετό βρέθηκαν και οστά δεύτερου ατόμου, πιθανόν υπόλοιπο παλαιότερας ταφής, η οποία απομακρύνθηκε για την τοποθέτηση του δεύτερου ατόμου⁷⁷⁹. Ήταν ακτέριστος και ανήκει στην κατηγορία των λιθοπερίβλητων τάφων⁷⁸⁰. Ως προς την κατάκλιση του νεκρού, φαίνεται ότι στο Σπήλαιο των Καστριών, ή των Λιμνών οι Νεολιθικοί άνθρωποι δεν ακολούθησαν την επικρατούσα συνήθεια, δηλαδή την έντονη συσπειρωμένη στάση, που γνωρίζουμε από την Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή, και τη συνεσταλμένη στάση στη διάρκεια της Νεολιθικής. Στην περίπτωση των Καστριών μεγάλη σημασία αποκτά ο συγκεκριμένος ενταφιασμός, που αποτελεί και παράδειγμα Νεολιθικής ταφής⁷⁸¹.

ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Η επιφανειακή έρευνα δε μας έδωσε στοιχεία νεκροταφείων που να έχουν σχέση με την περίοδο αυτή. Ούτε και κατά το παρελθόν έχουν εντοπιστεί, ή διενεργηθεί ανασκαφές σε νεκροταφεία αυτών των χρόνων⁷⁸².

ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ανύπαρκτα σχεδόν είναι και τα στοιχεία για τη ΜΕ περίοδο⁷⁸³. Για την πρόμη και μέση περίοδο (**ΜΕ Ι** και **ΜΕ ΙΙ**) δε γνωρίζουμε απολύτως τίποτε, και γενικότερα οι γνώσεις μας για την εποχή αυτή είναι περιορισμένες στην ηπειρωτική Ελλάδα. Στη **ΜΕ ΙΙ/ΥΕ Ι** περίοδο ίσως να ανήκει ένας κτιστός θαλαμοειδής τάφος, που εντοπίστηκε στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος Βιλιβίνας (**αρ. 1, χάρτης 6, εικ. 36**). Οι τάφοι αυτού του τύπου εμφανίζονται σε αυτή την περίοδο και σχετίζονται με την ενδυνάμωση του εθίμου των οικογενειακών, ή ομαδικών ταφών. Εντοπίζονται είτε μεμονωμένοι είτε εντός των ορίων τύμβων και η χρήση τους συνεχίζεται σποραδικά έως το τέλος της ΠΡ περιόδου. Η ακριβής χρονολόγηση του μνημείου δεν είναι δυνατή, πριν από την ανασκαφή του.

⁷⁷⁹. Σάμψων 1997, 44–45.

⁷⁸⁰. Για το θέμα πρβλ. Χουρμουζιάδης, 211.

⁷⁸¹. Για τις ταφές, τα ταφικά ήθη και έθιμα της εποχής πρβλ. Χουρμουζιάδης, 201–212.

⁷⁸². Για τους τάφους της προμυκηναϊκής εποχής βλ. Papadopoulos 1979, 49.

⁷⁸³. Papadopoulos 1979, 50.

Στην ίδια περίοδο, πιθανώς, ανήκει και πεταλόσχημη, ή αφιδωτή κατασκευή, που βρέθηκε στη θέση Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (αρ. 63, χάρτης 6, σχ. 20), η οποία μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως κτιστός θαλαμοειδής τάφος είτε ως «κενοτάφιο», γνωστό από διάφορες περιοχές της Ελλάδας από τα ΜΕ χρόνια⁷⁸⁴. Σε ορισμένες από αυτές τις περιπτώσεις το πεταλόσχημο οικοδόμημα σχετίζεται με τύμβους και με τη λατρεία των νεκρών. Η ακριβής χρονολόγησή του δεν είναι εφικτή, λόγω της απουσίας κινητών ευρημάτων, θα μπορούσε όμως να τοποθετηθεί από τη ΜΕ μέχρι και τη ΓΕ εποχή⁷⁸⁵.

ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Κατά την Υστεροελλαδική, ή Μυκηναϊκή εποχή (ΥΕ) εντοπίστηκαν δέκα τρεις (13) θέσεις⁷⁸⁶, από τις οποίες οι εννέα (9) αντιστοιχούν σε νεκροταφεία και είναι οι παρακάτω: Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια Βρυσαρίου (αρ. 29, χάρτης 6), Πλατάνα Βρυσαρίου (αρ. 30, χάρτης 6), Πουρνάρι οικισμού Λομποκά Μικρού Ποντιά (αρ. 33, χάρτης 7), Λόφος Πρινάκια Βρυσαρίου (αρ. 34, χάρτης 6), Κρανιά, ή Αλώνια οικισμού Λομποκά Μικρού Ποντιά (αρ. 37, χάρτης 7), Μονή Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων (αρ. 89, χάρτης 6), Βρωμονέρι Μανεσίου (αρ. 90, χάρτης 7), Αρνούγκα Κανδάλου (αρ. 132, χάρτης 8), Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμών (αρ. 140, χάρτης 8).

Σύμφωνα με την τοποθέτησή τους στους αντίστοιχους χάρτες, η διασπορά τους αντιστοιχεί προς τη διατύπωση της υπόθεσης περί ύπαρξης πληθυσμιακών ομάδων-πυρήνων, που είναι διάσπαρτες στην περιοχή μελέτης. Πιθανόν η τοποθέτησή τους να μην είναι τυχαία και να οφείλεται στη μορφολογία του εδάφους, ή να αποτελούν ενότητες «διοικητικές»⁷⁸⁷. Με άλλα λόγια, το ανάγλυφο του εδάφους αποτέλεσε το βασικότερο παράγοντα για την προσέγγιση και το σχηματισμό της πολιτικής γεωγραφίας. Και στην περίοδο αυτή, παρατηρούμε ότι βρίσκονται κοντά σε εύφορα εδάφη, που στην πραγματικότητα είναι στενές λωρίδες γης εκατέρωθεν ποταμών και επάνω σε οδικούς άξονες.

Σχετικά με το νεκροταφείο του Βρυσαρίου, η αρχή του ανάγεται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο⁷⁸⁸, ώστε να είναι από τα πρωιμότερα νεκροταφεία στην περιοχή, γεγονός όχι άνευ σημασίας. Ο μόνος γνωστός τύπος τάφου που χρησιμοποιείται στη μυκηναϊκή περίοδο, στην υπό εξέταση περιοχή, είναι ο λαξευτός θαλαμοειδής⁷⁸⁹. Το γεγονός ίσως να είναι τυχαίο και

⁷⁸⁴. Η Α. Παρλαμά θεωρεί ότι ο τύπος αυτός των τάφων, ο οποίος έχει ερευνηθεί στη Μεσσηνία, γεννήθηκε από τη ΜΕ οικία. Πιστεύει ότι είναι καθαρά μεσσηνιακός και αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο της κρητικής επίδρασης. Πρβλ. Παρλαμά, 252–257.

⁷⁸⁵. Mosechos 2000, 18, με βιβλιογραφία.

⁷⁸⁶. Τρεις αντιστοιχούν σε οικισμό και μία σε «φρουριακή εγκατάσταση», βλ. οικείο κεφάλαιο VA. ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ.

⁷⁸⁷. Βλ. Μόσχος 2007, 278 κ.ε. Οι C. B. Mee και W. G. Cavanagh αναφέρουν ότι υπάρχει σοβαρό πρόβλημα στη σχέση μυκηναϊκών νεκροταφείων και οικισμών και το θέμα πρέπει να διελευκανθεί. Για το θέμα πρβλ. Mee – Cavanagh, 225–243.

⁷⁸⁸. Παπάζογλου-Μανιουδάκη, 1999, 269.

⁷⁸⁹. Για τα είδη των μυκηναϊκών τάφων και τη διασπορά τους στον ελλαδικό χώρο πρβλ. Cavanagh – Mee.

πιθανότατα οφείλεται στην περιορισμένη έρευνα, καθώς στην υπόλοιπη Αχαΐα, όπου ο θαλαμοειδής είναι ο συνήθης τύπος, είναι επίσης γνωστοί οι θολωτοί, οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, οι κτιστοί θαλαμοειδείς, οι λάκκοι, αλλά ακόμα και οι τύμβοι⁷⁹⁰. Θα πρέπει, λοιπόν, να αναμένουμε στο μέλλον τον εντοπισμό και άλλων τύπων μνημείων.

Ως προς τα ταφικά έθιμα, δεν υπάρχουν τοπικές ιδιαιτερότητες και ισχύουν τα συνήθη στο μυκηναϊκό κόσμο⁷⁹¹. Ο ενταφιασμός είναι ο μόνος τρόπος ταφής και το έθιμο της καύσης δεν έχει εισχωρήσει στην περιοχή. Αλλά και στην υπόλοιπη Αχαΐα, όπως και σε όλη τη δυτική Ελλάδα, οι περιπτώσεις καύσεων στα νεκροταφεία των θαλαμωτών, ή και στους θολωτούς τάφους της Καλλιθέας Πατρών⁷⁹² και του Πετρωτού⁷⁹³, είναι λιγοστές και τα στοιχεία που έχουμε είναι επισφαλής, ώστε το έθιμο να είναι τελικά αμφισβητήσιμο⁷⁹⁴. Τους νεκρούς συνοδεύουν τα συνήθη κτερίσματα, κυρίως πήλινα αγγεία, αλλά και χάλκινα αντικείμενα, όπως όπλα, εργαλεία και μικροτεχνήματα. Τα ευρήματα αυτά φανερώουν σχέσεις και επαφές με τον υπόλοιπο μυκηναϊκό κόσμο. Κατά την πρώιμη μυκηναϊκή εποχή, τα ευρήματα από το Βρυσάρι φανερώουν σχέσεις με την Ηλεία, τη Μεσσηνία και την Αχαΐα⁷⁹⁵, που δηλώνουν ότι από πολύ νωρίς η περιοχή ήταν στραμμένη προς τη δυτική Πελοπόννησο, αν και λείπει από την Αχαΐα μία συγκριτική μελέτη της πρώιμης και της ανακτορικής περιόδου, η οποία θα καταδείκνυε αυτούς τους προσανατολισμούς⁷⁹⁶.

Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο η κεραμική ακολουθεί το συρμό της δυτικής Αχαΐας και της Ηλείας, ώστε να εμφανίζεται σταθερότητα διαμέσου των αιώνων. Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής αυτής εντάσσονται στο τμήμα της «Δυτικής Ηπειρωτικής Κοινής» αυτών των χρόνων⁷⁹⁷.

Η ΥΕ εποχή στο Σπήλαιο των Καστριών (**αρ. 140, χάρτης 8**) είναι παρούσα και η κεραμική που ήλθε στο φως, κατά την ανασκαφή του, συνυπάρχει με εκείνη της ΜΕ περιόδου. Η ΥΕ ΙΙΙ αντιπροσωπεύεται από ταφές (ανακομιδές) και, επειδή σπανίζουν τα αποθηκευτικά

⁷⁹⁰. Papadopoulos 1979, 51–61. Moschos 2000, 9–33.

⁷⁹¹. Για τα Ομηρικά και Μυκηναϊκά έθιμα ταφής πρβλ. Mylonas 1948, 56–81. Mylonas 1951, 64–105. Μυλωνάς 1953–1954, 263–285.

⁷⁹². Παπαδόπουλος 1976, 196–199, πίν. 129–133. Παπαδόπουλος 1977, 184–186, πίν. 112–114. Παπαδόπουλος 1978α, 122–124, πίν. 100–101. Παπαδόπουλος 1980, 106–110, πίν. 89–94. Παπαδόπουλος 1981, 184, πίν. 147. Παπαδόπουλος 1987, 69–72, πίν. 58–63. Παπαδόπουλος 1988, 32–36, πίν. 25–30. Παπαδόπουλος 1992, 53–59 και ειδικότερα 57–59, πίν. 17–19. Παπαδόπουλος 1993, 44–47, πίν. 22–24. Παπαδόπουλος 1997, 121–126, πίν. 69–72. Παπαδόπουλος 1998, 83–87, πίν. 32–35. Έργον 1987, 89–91. Έργον 1988, 24–26. Έργον 1989, 23–24. Έργον 1990, 23–24. Έργον 1992, 23–24. Έργον 1993, 21–25. Έργον 1997, 49–51. Έργον 1998, 37–39. Έργον 2000, 55–57. Έργον 2001, 45.

⁷⁹³. Πετρόπουλος 1990α, 495–537 και ειδικότερα 499–504.

⁷⁹⁴. Moschos 2008α (υπό έκδοση).

⁷⁹⁵. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 278.

⁷⁹⁶. Η Αρ. Rizio του Πανεπιστημίου Νεάπολης (Ιταλίας) προετοιμάζει ήδη σχετική με το θέμα μεταδιδακτορική διατριβή.

⁷⁹⁷. Πρβλ. Moschos 2002, 15–32 και ειδικότερα 15–16. Moschos 2008α (υπό έκδοση).

αγγεία, το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά ως χώρος ταφής, σύμφωνα με την άποψη της Ε. Σαλαβούρα⁷⁹⁸.

Πρέπει να σημειωθεί ότι τα ευρήματα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, τα οποία σήμερα εκτίθενται σε αίθουσα της Μονής της Αγίας Λαύρας που έχει διαμορφωθεί σε Μουσείο, δεν προέρχονται από κάποια αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα, όπως υποστηρίζει η Λ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου⁷⁹⁹, αλλά από τάφους που βρέθηκαν στα Β της Μονής. Κατά τη διάνοιξη του δρόμου από τη Μονή της Αγίας Λαύρας προς το Ηρώον, καθώς και κατά τις εργασίες που έλαβαν χώρα το 1930–1932 για την ανέγερσή του (Ηρώου), στο βουνό που βρίσκεται στα Δ του μυχού της κοιλάδας (ύψους 955μ.), είχαν βρεθεί πλήθια αγγεία, όπως ανέφερε ο Ηγούμενος της Μονής στον Γ. Α. Πίκουλα το 1987⁸⁰⁰. Επομένως, εάν στην περιοχή του μυχού της κοιλάδας υπάρχει νεκροταφείο της εποχής αυτής, τότε και εδώ υπάρχει η αντίστοιχη πληθυσμιακή ομάδα, στην οποία ανήκει το νεκροταφείο. Μάλιστα, ο Γ. Παπανδρέου, στην προσπάθειά του να τοποθετήσει την Κύναιθα στην περιοχή της κοιλάδας, αναφέρει ότι στην περιοχή της Αγίας Λαύρας πλησίον των υπωρειών του βουνού, στη γωνία της κοιλάδας, δεν υπάρχουν λείψανα που να αποδεικνύουν τη θέση της πόλης ει μὴ τάφοι τινές λελαξευμένοι⁸⁰¹.

Κατά την **Πρωτογεωμετρική περίοδο (ΠΓΕ)** χρησιμοποιούνται κάποιοι από τους θαλαμοειδείς τάφους της ΥΕ περιόδου, όπως για παράδειγμα στο Βρυσάρι⁸⁰², και πίθοι, όπως στις θέσεις Ξηρόκαμπος (**αρ. 63, χάρτης 6**) και Λάκκωμα, ή Λάκκος στον Πριόλιθο (**αρ. 135, χάρτης 8**), χωρίς να έχει εμφανισθεί ακόμη το έθιμο της καύσης⁸⁰³.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Εντοπίστηκαν σαράντα (40) θέσεις, στις οποίες η παρουσία των θραυσμάτων πίθων είναι έντονη. Όλες βρίσκονται επάνω σε οδικούς άξονες και αυτές που παραθέτονται εδώ θεωρούμε ότι ανήκουν σε νεκροταφεία αντίστοιχων οικισμών, που βρίσκονται διάσπαρτοι σε όλο το χώρο της εξεταζόμενης περιοχής. Πρόκειται για τις θέσεις: Πλαγιά, ή Λάκκα Βάλτας (**αρ. 2, χάρτης 6**), Αυχένας, Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου Βιλιβίνας (**αρ. 7, χάρτης 6**), Αμπέλια Βιλιβίνας (**αρ. 8, χάρτης 6**), Άγιος Νικόλαος Βάλτας (**αρ. 11, χάρτης 6**), Άϊ-Γιώργης Πλατανιώτισσας (**αρ. 12, χάρτης 6**), Μονή Μακελλαριάς Λαπαναγών (**αρ. 16, χάρτης 7**)⁸⁰⁴, Καρές Κορφών (**αρ. 18, χάρτης 6**), Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα (**αρ. 21, χάρτης 6**), Μέργα

⁷⁹⁸. Σαλαβούρα 2007, 222. Ανάλογη περίπτωση και αυτή του σπηλαιώδους χώματος στα Μαυράτα Κεφαλληνίας. Για το θέμα πρβλ. Μόσχος 2007, 260, αρ. 42, με βιβλιογραφία.

⁷⁹⁹. Papadopoulos – Kontorli-Papadopoulou 1984, 224–229.

⁸⁰⁰. Βλ. Πίκουλας, αρ. Ημερ. VIII. Ο γηγενής Αλ. Λεχουρίτης μου επιβεβαίωσε το γεγονός, ο οποίος το είχε ακούσει από τον παππού του, αναφέροντάς μου ότι είχαν βρεθεί «πολλά πράγματα από μεγάλους τάφους».

⁸⁰¹. ΑΖ, 69.

⁸⁰². Παπάζογλου-Μανιουδάκη, 1999, 269.

⁸⁰³. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί μία καύση από τη θέση Ζωϊτάδα Κρήνης Πατρών, όπου το μυκηναϊκό νεκροταφείο, για την οποία δεν υπάρχουν επαρκή ανασκαφικά στοιχεία. Για το θέμα πρβλ. Moschos 2009, 249.

⁸⁰⁴. Σύμφωνα με το αρ. πρ. 882/7.6.1947 έγγραφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων προς τον Πρόεδρο της Κοινότητας Λαπαναγών, αναφέρεται ότι στη Μονή είχαν κατατεθεί δύο αγγεία, πιθανόν των ΓΕ χρόνων, τα οποία δεν γνωρίζουμε που βρίσκονται σήμερα, αφού το 1980 άγνωστοι λήστεψαν τη Μονή.

Ίσωμα, ή Παναγιά (αρ. 31, χάρτης 6), Βαρθολομιό οικισμού Λομποκά Μικρού Ποντιά (αρ. 32, χάρτης 7), Κλοκός Καλαβρύτων (αρ. 40, χάρτης 6)⁸⁰⁵, Δρούκα Λάκκα οικισμού Λαπάθειας Τρεχλού (αρ. 44, χάρτης 7), Πουρνάρες οικισμού Λαπάθειας Τρεχλού (αρ. 52, χάρτης 7), Γρανπόπολις Κάτω Βλασίας (αρ. 57, χάρτης 7), Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (αρ. 63, χάρτης 6), Καλύβες Σκεπαστού (αρ. 64, χάρτης 6), Αγία Παρασκευή Καλαβρύτων (αρ. 65, χάρτης 6)⁸⁰⁶, Καλάβρυτα (αρ. 71, χάρτης 6), Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου Καλαβρύτων (αρ. 74, χάρτης 6), (Εντός του οικισμού) Μανεσίου (αρ. 82, χάρτης 7)⁸⁰⁷, Καραμεσιναίικα Κάτω Βλασίας (αρ. 92, χάρτης 7), Άγιος Νικόλαος Λαγοβουνίου (αρ. 115, χάρτης 8), Κόκκορη Πριολίθου (αρ. 131, χάρτης 8), Νεκροταφείο Πριολίθου (αρ. 133, χάρτης 8), Άγιος Πέτρος Άνω Κλειτορίας (αρ. 175, χάρτης 8)⁸⁰⁸, Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ) Άνω Κλειτορίας (αρ. 183, χάρτης 8), Αρβανιτόλακκα Κλείτορος (αρ. 192, χάρτης 8), Αγία Παρασκευή Λευκασίου (αρ. 194, χάρτης 8), Αγία Μαρίνα Κλείτορος (αρ. 195, χάρτης 8), Σουληνάρια Φιλίων (αρ. 196, χάρτης 8), Παλιοχώρι Φιλίων (αρ. 198, χάρτης 8), Χάνια Φιλίων (αρ. 214, χάρτης 8), (Μέσα στο χωριό) οικισμού Κάτω Τριποτάμων Τριποτάμων (αρ. 253, χάρτης 9), Στα Λάζια Αμυγδαλέας (αρ. 274, χάρτης 8), Χάνι, ή Χάνι του Πίττα Αμυγδαλέας (αρ. 276, χάρτης 8), Μητρόπολη Πεύκου (αρ. 278, χάρτης 8), Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα Πεύκου (αρ. 283, χάρτης 8), Κεραμιδωτή Κάτω Χόβολης (αρ. 285, χάρτης 8), Χείμαρρος Αυτίτσαινας Πάου (αρ. 294, χάρτης 9) και Κιούπια Σκοτάνης (αρ. 302, χάρτης 8).

Οι γνώσεις μας για την περίοδο αυτή είναι λίγες. Τα περισσότερα στοιχεία που εντοπίστηκαν αφορούν σε ταφικούς πίθους. Πρόκειται για ατομικές ταφές (ενταφιασμούς), όπως γνωρίζουμε και από τον υπόλοιπο ηπειρωτικό χώρο, σε μεγάλους πίθους. Η στροφή προς τους ατομικούς τάφους με την εγκατάλειψη των οικογενειακών είναι γνωστή από την Υπομυκηναϊκή περίοδο, αλλά στην Αχαΐα το γεγονός αυτό συνέβη μόνον από την ΠΓΕ περίοδο και μετά⁸⁰⁹.

Η μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα στη θέση Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (αρ. 63, χάρτης 6) μας έδωσε δύο σημαντικά στοιχεία: α) ο ενταφιασμός σε πίθο εμφανίζεται από την ΠΓΕ έως το τέλος της ΑΡΧ περιόδου⁸¹⁰ χωρίς διακοπή και επομένως δεν θα πρέπει να τεθεί θέμα προέλευσης των ταφικών πίθων, αφού η παρουσία τους στην Μυκηναϊκή Αχαΐα και την Πελοπόννησο έχει συνδεθεί με την εισβολή νέων φύλων από το Βορρά⁸¹¹ και β) την εμφάνιση των κανθάρων⁸¹².

⁸⁰⁵. Ο πίθος που ανασκάφηκε στη θέση αυτή περιείχε ευρήματα της ΜΓΕ εποχής.

⁸⁰⁶. Πίθος με ευρήματα ΥΓΕ εποχής.

⁸⁰⁷. Ταφικός πίθος με ευρήματα ΥΓΕ χρόνων.

⁸⁰⁸. Ταφικός πίθος με ευρήματα ΥΓΕ χρόνων.

⁸⁰⁹. Βλ. πιο πάνω ΠΓΕ περίοδο.

⁸¹⁰. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται στη Μεσσηνία κατά την ΠΓΕ περίοδο (Χωρέμης 1973, 25–74 και ειδικότερα 47–48, εικ. 12, πίν. 175) και να επαναλαμβάνεται στα Νιχώρια στο τέλος της ΥΓΕ περιόδου (Nichoria III 260–265).

⁸¹¹. Μαζαράκης Αινιάν, 168. Γκαδόλου 2008, 243.

⁸¹². Γκαδόλου 2008, 243.

Από την περιοχή απουσιάζουν οι καύσεις. Ο καθηγητής Π. Θέμελης σημειώνει ότι το έθιμο της καύσης «δεν αποτελεί εθνική διαφοροποίηση μεταξύ ιωνικού και δωρικού στοιχείου. Απόδειξη αυτού αποτελεί η δωρική Πελοπόννησος, όπου έχουμε τον ενταφιασμό και η δωρική Θήβα στην οποία επικρατεί η καύση»⁸¹³. Η Α. Γκαδόλου αναλύει διεξοδικά το θέμα της καύσης και μεταξύ άλλων αναφέρει ότι εάν αποδεχτούμε την άποψη ότι η Αχαΐα δεν ήλθε ποτέ σε επαφή με την Ανατολή, είναι λανθασμένη, διότι σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών υπήρχαν ήδη από την ΥΕ ΙΙΙ έως και την ΥΓΕ περίοδο και η καύση υπάρχει στη μυκηναϊκή περίοδο⁸¹⁴. Θεωρεί ότι η απουσία της καύσης στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους διαφοροποιεί την περιοχή της Αχαΐας από τις υπόλοιπες περιοχές της Πελοποννήσου και αυτή η ιδιαιτερότητα ίσως να οφείλεται «στο συνδυασμό συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών ή προσωπικών επιλογών»⁸¹⁵.

Ωστόσο, το έθιμο της καύσης είναι γνωστό στο μυκηναϊκό νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου της Αρκαδίας, κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο⁸¹⁶. Ήδη οι Β. Eder και R. Jung έχουν συσχετίσει τις καύσεις του νεκροταφείου των τύμβων της θέσης Χανιά, ή Χάνια–Μοναστηράκι στις Μυκήνες της υπομυκηναϊκής περιόδου με την περιοχή της Ιταλίας⁸¹⁷. Βεβαίως, το έθιμο ήταν διαδεδομένο και στην περιοχή της Σταμνάς στην Αιτωλία κατά την ΠΓΕ εποχή⁸¹⁸, ώστε να μην είναι πρόσφορη πλέον η αναζήτηση σχέσεων με την Ανατολή για την ερμηνεία του φαινομένου στην Αχαΐα και κατ' επέκταση στην περιοχή των Καλαβρύτων.

ΑΡΧΑΪΚΗ–ΚΛΑΣΙΚΗ–ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ–ΡΩΜΑΪΚΗ–ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Στο πέρασμα από τους ΥΓΕ στους ΠΑΡΧ χρόνους, οι νεκροί ενταφιάζονται όπως και στην προηγούμενη περίοδο, σε ταφικούς πίθους, σύμφωνα με τα στοιχεία έρευνας στις θέσεις Βελβίνικο Φλαμπούρων (αρ. 49, χάρτης 6), Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (αρ. 63, χάρτης 6), Κιούπια Καλαβρύτων (αρ. 69, χάρτης 6), Σκαμιά στο Τρεχλό (αρ. 72, χάρτης 7), (Μέσα στο Χωριό) Κρυονερίου (αρ. 81, χάρτης 7) και Άγιος Πέτρος (αρ. 175, χάρτης 8)⁸¹⁹. Πολύ πιθανόν να συνεχίστηκε το ίδιο έθιμο και κατά τους ΑΡΧ χρόνους. Για την περίοδο αυτή δεν γνωρίζουμε εάν το έθιμο της καύσης υφίσταται, ή υπάρχει σε περιορισμένη κλίμακα⁸²⁰, ή συνηθίζεται ο ενταφιασμός σε λάκκους.

⁸¹³. Πρβλ. Θέμελης 1973, 356–366.

⁸¹⁴. Γκαδόλου 2008, 248–249.

⁸¹⁵. Γκαδόλου 2008, 247–249. Για τα ταφικά έθιμα των πρώιμων ιστορικών χρόνων πρβλ. Μαζαράκης Αινιάν, 150–151.

⁸¹⁶. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 345.

⁸¹⁷. Για το θέμα πρβλ. Eder – Jung 2005, 485–493 και ειδικότερα 493.

⁸¹⁸. Moschos 2008α (υπό έκδοση).

⁸¹⁹. Στην Αχαΐα οι ταφές σε πίθους συνεχίζονται μέχρι και την Ελληνιστική περίοδο, όπως και στην Ηλεία. Για την Αχαΐα πρβλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1997, 286–287 και για την Ηλεία πρβλ. Χατζή-Σπηλιοπούλου 1991, 351–363.

⁸²⁰. Η θέση Σκαμιά του Τρεχλού ίσως να αποτελεί εξαίρεση, αφού, όπως αναφέρει ο ανασκαφέας Μ. Πετρόπουλος, στο ημερολόγιο ανασκαφής, ο πίθος ΙΙΙ είχε χρησιμοποιηθεί και «για δευτερογενή ταφή υπολειμμάτων καύσης».

Μοναδική μαρτυρία καύσης των **ΑΡΧ** χρόνων μας παραδίδει ο Γ. Παπανδρέου για την περιοχή της Πάου και ειδικότερα, στη θέση Χείμαρρος της Αυτίτσαινας (**αρ. 294, χάρτης 9**), για την οποία χαρακτηριστικά αναφέρει ότι εις τὸν ῥύακα τῆς Αὐτιτσαίνης, εὐρέθησαν καὶ εὐρίσκονται πληθὺς ἀγγείων ἐπιταφίων καὶ χαλκῶν καὶ πηλίνων καὶ ἄλλων ποικίλων κτερισμάτων μετ' ὄστῶν, ὡσαύτως δὲ καὶ πίθοι καὶ ποικίλα ἀγγεῖα, ὧν ἓν πῆλινον καὶ μέγα εὐρέθη ἐσχάτως πλήρες ὄστῶν ἡμικαύστων μετὰ τέφρας, ἅτινα θραύονται ἀτυχῶς καὶ περιφρονοῦνται ὑπὸ τῶν χωρικῶν⁸²¹. Πιθανόν, οι αναφερόμενοι ταφικοί πίθοι και κεκαμένα οστά από το Γ. Παπανδρέου να ανήκουν στην ΑΡΧ εποχή, αφού η πόλη ήκμασε κατά την περίοδο αυτή.

Οι δύο χάλκινες λαβές υδριῶν (**εικ. 389**) που περισυλλέχθηκαν από το Ν. Ζαφειρόπουλο στην περιοχή της Αροανίας (παλ. τοπων. Σοπωτό) (**αρ. 238, χάρτης 9**), πιθανόν να προέρχονται από αντίστοιχο οικισμό της εποχής, ο οποίος καταλάμβανε το χώρο του σημερινού χωριού Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό), ή στην κοιλάδα της Σέλιτσας. Εάν τα αναφερόμενα από τον Α. Λέλο, ότι στη κοιλάδα της Σέλιτσας, παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού, βρέθηκαν «λίθινοι τάφοι» (**αρ. 234, χάρτης 9**) σε εργασίες άροσης και καλλιέργειας των αγρών⁸²², παραπέμπουν σε κιβωτιόσχημους, τότε μπορούμε να πούμε ότι στην περιοχή συνυπάρχει ο ενταφιασμός σε πίθους και σε κιβωτιόσχημους τάφους.

Από τα στοιχεία φαίνεται ότι στην περιοχή κυριαρχεί ο ενταφιασμός και όχι η καύση. Επιπλέον δεν εντοπίστηκαν στοιχεία σχετικά με άλλον τρόπο ενταφιασμού για την περίοδο αυτή, όπως π.χ. ενταφιασμός σε αβαθή ορύγματα που καλύπτονται από πλακοειδείς λίθους.

Στη θέση Καψαλάκι του οικισμού Μενυχταΐικα (**αρ. 48, χάρτης 7**) έχουμε και ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο. Από την τελευταία, καθώς και από τη θέση Κιούπια των Καλαβρύτων έχουμε τα μοναδικά αμυντικά και επιθετικά όπλα που βρέθηκαν στην περιοχή.

Στα **ΚΑ** και **ΕΛΛ** χρόνια οι τάφοι, ως επί το πλείστον, είναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από πλάκες μαρμάρου, ή σχιστολιθικές, κεραμοσκεπείς καλυβίτες, ή λακκοειδείς. Επίσης, χρησιμοποιούνται σαρκοφάγοι, μαρμάρινες τεφροδόχες κάλπες και εγχυτρισμοί. Συνήθως περιέχουν μία ταφή, χωρίς όμως να αποκλείονται και οι περιπτώσεις των πολλαπλών ταφών. Τα κτερίσματα είναι μυροδοχεία, λυχνάρια, λεκανίδες, πυξίδες, πινάκια, ανάγλυφοι σκύφοι, νομίσματα και κοσμήματα.

Στη **ΡΩΜ** εποχή οι τάφοι είναι συνήθως κτιστοί κιβωτιόσχημοι, ορθογώνιοι, επιχρισμένοι με κονίαμα και με πυθμένα από πήλινες πλάκες, εγχυτρισμοί, κεραμοσκεπείς καλυβίτες και λίθινες σαρκοφάγοι. Τα κτερίσματα συνίστανται σε τριφυλλόστομες ραβδωτές οινοχόες, λυχνάρια, άωτα κύπελλα, γυάλινα αγγεία και χάλκινα νομίσματα.

⁸²¹. ΙΚ, 54. Παπανδρέου 1920, 128. Κυριακόπουλος 1984, 24.

⁸²². Λέλος, 81–82.

ΝΩΝΑΚΡΙΣ

Κατά την επιφανειακή έρευνα, στη Νώνακρη δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να αφορούν στο νεκροταφείο του οικισμού. Οι E. Curtius⁸²³ και Γ. Παπανδρέου⁸²⁴ κάνουν μνεία για «λαξευμένους τάφους στο βράχο», οι οποίοι, πιθανότατα, κατά το Γ. Α. Πίκουλα, αποτελούσαν τμήμα του νεκροταφείου της πόλης⁸²⁵.

ΚΥΝΑΙΘΑ

Στην περιοχή του οροπεδίου των Καλαβρύτων δεν εντοπίστηκαν οι νεκροπόλεις των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων της Κύναιθας. Αντίθετα, για την περίοδο της ρωμαιοκρατίας έχουμε κάποιες ενδείξεις, που αφορούν στη θέση του νεκροταφείου της ΡΩΜ Κύναιθας. Κατά μήκος της αριστερής/βόρειας πλευράς του δρόμου Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, στη θέση Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6), εντοπίστηκαν όστρακα και κομμάτια κεραμίδων, που προέρχονται, πιθανόν, από τάφους της εποχής. Το στοιχείο αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το τμήμα του σύγχρονου δρόμου, που διέρχεται από εδώ, πρέπει να ανήκει σε τμήμα της αρχαίας οδού. Επιπλέον, επιβεβαιώνουν την άποψη του Γ. Α. Πίκουλα, ότι η πόλη στα ΡΩΜ χρόνια μετατοπίζεται δυτικότερα στο μυχό της κοιλάδας⁸²⁶. Η εύρεση ενεπίγραφης στήλης, που προέρχεται «αόριστα από τη Μονή της Αγίας Λαύρας»⁸²⁷, δεν αποκλείεται να προέρχεται από το χώρο του βουνού, που υψώνεται στα Δ του μυχού, και στη ΡΩΜ εποχή να χρησιμοποιήθηκε και για νεκροταφείο.

Στα Β/ΒΑ του μυχού και στην αριστερή/βόρεια όχθη του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού, στη θέση Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα (αρ. 41, χάρτης 6) ο Γ. Α. Πίκουλας δημοσίευσε δύο ταφικά κτίσματα⁸²⁸, μνεία των οποίων γίνεται από τους περιηγητές και από αναφορά του Ν. Ζαφειροπούλου. Οι δύο ταφικές κατασκευές, κατά το μελετητή, «μαρτυρούν ένα αντίστοιχο πολιτιστικό επίπεδο και δεν μπορεί να είναι ξεκομμένες από ένα οικιστικό χώρο και, επομένως, αντικατοπτρίζουν την ευμάρεια του οικισμού, στον οποίο ζει η πολιτική, οικονομική και κοινωνική ελίτ». Ο Γ. Α. Πίκουλας τα χρονολογεί στην ύστερη ρωμαιοκρατία. Τρεις τάφοι που ερευνήθηκαν παλαιότερα, ένας στη θέση Ξυδιά (αρ. 77, χάρτης 6) ΥΡΩΜ χρόνων στα ΒΑ της Μονής και δύο κιβωτιόσχημοι στα Β της Μονής Αγίας Λαύρας (αρ. 89, χάρτης 6) των ΡΩΜ χρόνων, συνηγορούν στην προέκταση του νεκροταφείου προς τα Α/ΒΑ, ενώ οι τάφοι της δεύτερης θέσης καταδεικνύουν την ύπαρξη νεκροταφείου κατά την περίοδο αυτή. Έτσι, η μορφολογία του εδάφους για την πόλη της Κύναιθας καθόρισε και τη διάταξη του οικιστικού της κέντρου και του νεκροταφείου της.

⁸²³. Curtius, I 197.

⁸²⁴. AZ, 78.

⁸²⁵. Πίκουλας 1986, 317, υποσ. 2. ΑΡΚΑΔΙΑ, 223.

⁸²⁶. ΑΡΚΑΔΙΑ, 40.

⁸²⁷. Rizakis 1979, I 394, αρ. 285.

⁸²⁸. Πίκουλας 1980–1981, 347–354 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 51–58, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία.

ΛΟΥΣΟΙ

Στην περιοχή της κοιλάδας των Λουσών (Σουδενών) δεν έχουν ανασκαφεί νεκροταφεία, ή έστω μεμονωμένοι τάφοι και τα στοιχεία που διαθέτουμε προέρχονται από αναφορές αρχαιολόγων, οι οποίοι στο παρελθόν επισκέφθηκαν την περιοχή. Στις Ακλαδούρες (**αρ. 96, χάρτης 8**) και στον οικισμό Χαρακτινός (**αρ. 105, χάρτης 8**) εντοπίζονται τα νεκροταφεία της πόλης των Λουσών, το βόρειο και δυτικό/νοτιοδυτικό αντίστοιχα. Στην πρώτη θέση τίποτε σήμερα δεν είναι ορατό, αλλά, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Φ. Πέτσα, ο σύγχρονος δρόμος που οδηγεί στο Σιγούνι διήλθε του αρχαίου νεκροταφείου και κατέστρεψε κεραμοσκεπείς τάφους⁸²⁹. Στον οικισμό Χαρακτινού τοποθετείται η δυτική νεκρόπολη της πόλης, την οποία διασχίζει η αρχαία διάνοιξη, που ξεκινάει από την κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού και οδηγεί στο ιερό της πόλης. Μέχρι σήμερα δεν έχουν ανασκαφεί ούτε έχουν επισημανθεί τάφοι σε όλη την κοιλάδα, ούτε υπάρχουν ενδείξεις ενταφιασμού προγενέστερων εποχών.

ΚΛΕΙΤΩΡ

Και η πόλη του Κλείτορα διαθέτει δύο οργανωμένα νεκροταφεία, το ανατολικό και το δυτικό. Το ανατολικό νεκροταφείο εντοπίζεται στη θέση Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (**αρ. 169, χάρτης 8**), η οποία αποτελεί την προς Α προέκταση της θέσης Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (**αρ. 170, χάρτης 8**). Το ίδιο νεκροταφείο εκτεινόταν και εν μέρει στις θέσεις Γυναικείο Χάνι, ή Ευδιάς (**αρ. 177, χάρτης 8**) και Άγιος Γεώργιος (**αρ. 182, χάρτης 8**). Στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», η Μ. Πετριτάκη ανέσκαψε κιβωτιόσχημους τάφους των ΥΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ και ΥΡΩΜ χρόνων. Τα λιγιστά ευρήματα που έχουν δημοσιευθεί, υποδηλώνουν ένα οργανωμένο νεκροταφείο και σύμφωνα με την άποψη της ανασκαφέως, η περίοδος ακμής είναι στους ΚΛ και ΕΛΛ χρόνους. Στη θέση Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (**αρ. 170, χάρτης 8**), η οποία εντάσσεται στην ευρύτερη περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου της πόλης, ανέσκαψε τάφους που ανήκουν στη ΡΩΜ και ΥΡΩΜ εποχή. Το ανατολικό νεκροταφείο εκτείνεται προς τα Β μέχρι τη θέση Βλιχίни, σύμφωνα με τα στοιχεία που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Ντόλκα-Οικονόμου (**αρ. 169, χάρτης 8, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**)⁸³⁰.

Το δυτικό νεκροταφείο εντοπίζεται στη θέση Στα Μνήματα (**αρ. 168, χάρτης 8**). Η εύρεση ενεπίγραφης στήλης με απεικόνιση πολεμιστή, γνωστή ως «τιμητική στήλη του Πολυβίου»⁸³¹, πρέπει να προέρχεται από το δυτικό νεκροταφείο, όπως υποστηρίζει ο Ευθ. Μαστροκώστας⁸³². Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι, τα ευρήματα που ανέσκαψε η Μ.

⁸²⁹. Πέτσας, 186.

⁸³⁰. Αλεξοπούλου 2008α (υπό έκδοση).

⁸³¹. Bol – Eckstein, 83–93, πίν. 40–41.

⁸³². Βλ. αναφορά Ευθ. Μαστροκώστας με αρ. πρ. 418/27.7.1964.

Πετριτάκη στη θέση Φραγκλοκκλήσι, ή Παναγιά (**αρ. 170, χάρτης 8**), δεν ανήκουν σε νεκροταφείο της ΕΛΛ περιόδου της πόλης, όπως υποστηρίζει ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος θεωρεί ότι το ανάγλυφο του Πολυβίου προέρχεται από εδώ, αφού και στη θέση αυτή η Μ. Πετριτάκη εντόπισε δύο αρτηρίες της πόλης⁸³³, ενώ η θέση στα ΥΡΩΜ χρόνια χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο και αποτελεί την προς Β προέκταση της θέσης Ξερόκαμπος, ή Τρούπα (**αρ. 169, χάρτης 8**).

Το δυτικό νεκροταφείο της πόλης εκτείνεται και στη θέση Άγιος Πέτρος (**αρ.175, χάρτης 8**), στα Δ και Β του ερειπωμένου σήμερα εξωκλησιού, καθώς και προς τα Β, στο σημείο απ' όπου σήμερα διέρχεται η κοίτη του ποταμού Καρνέσιου, ή Ζούγρα (**αρ. 167, χάρτης 8**), στη νότια/δεξιά όχθη του οποίου εντοπίστηκε ταφικός πίθος και περισυλλεγή ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη.

ΨΩΦΙΣ

Για την πόλη των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων, εκτός από το γεγονός ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές, τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι λίγα και προέρχονται από την περιγραφή του χώρου από το φιλόλογο Γ. Παπανδρέου και τις μαρτυρίες των γηγενών της περιοχής. Και για την πόλη αυτή δεν γνωρίζουμε εάν στους ΚΛ χρόνους διέθετε δύο νεκροταφεία. Όμως, στην ΕΛΛ εποχή πρέπει να είχε δύο, το ανατολικό και το δυτικό, διαμέσου των οποίων διέρχονταν οδικοί άξονες, που τη συνέδεαν με τις άλλες πόλεις της Αρκαδίας και της Πελοποννήσου.

Το ανατολικό νεκροταφείο πρέπει να εκτεινόταν και στις δύο πλευρές του αρχαίου δρόμου, ο οποίος ξεκινούσε από την ανατολική πύλη (**αρ. 243, χάρτης 9**) και έβαινε παραπλεύρως του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου (αρχ. Ερύμανθος) ποταμού. Δεν αποκλείεται, στο πλησιέστερο προς την πόλη τμήμα, να υπήρχαν και αναλημματικοί τοίχοι στην πλευρά του ποταμού, οι οποίοι ασφαλώς θα όριζαν συστάδες τάφων, ή οικογενειακούς περιβόλους. Κατά την επιφανειακή έρευνα, σε αυτό το χώρο⁸³⁴ και, συγκεκριμένα, στη θέση Ελουκός (**αρ. 241, χάρτης 9**) εντόπισαμε μεγάλα κομμάτια κεραμίδων, που αποτελούσαν την κάλυψη κεραμοσκεπών τάφων, και πλησίον τους οστά.

Το δυτικό νεκροταφείο εκτεινόταν από την Εβραϊκή Λάκκα (**αρ. 260, χάρτης 9**) έως τις Παλιοφυτειές (**αρ. 268, χάρτης 9**) και τις θέσεις Κατεβάτες (**αρ. 265, χάρτης 9**) και Δεντρούλια (**αρ. 267, χάρτης 9**), οι οποίες σήμερα διοικητικά ανήκουν στο Νομό Ηλείας. Εκτεινόταν κατά μήκος του οδικού άξονα, που ξεκινούσε από τη δυτική πύλη στη θέση Βρύση του Κατριβά (**αρ. 254, χάρτης 9**), διέσχισε τη γέφυρα στα δυτικά της και οδηγούσε στη συνέχεια στο Λασιώνα και την Ήλιδα, αφού λίγο πριν από το Λασιώνα γινόταν εκτροπή προς

⁸³³ Πετριτάκη 2005, 356.

⁸³⁴ Αλεξοπούλου 1999, 280.

τα Δ, περίπου στη θέση Άι-Γιαννάκη Λαμπείας (παλ. τοπων. Δίβρη)⁸³⁵, με κατεύθυνση προς την Πισάτιδα και την Ολυμπία. Στο δυτικό πέρασ της θέσης Παλιοφυτειές (αρ. 268, χάρτης 9), οι αναφερόμενοι από την Ξ. Αραπογιάννη λιθόπλινθοι⁸³⁶ πιθανόν να προέρχονται από ταφικούς περιβόλους, που βρίσκονται στην κατεύθυνση του δρόμου. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό, γιατί υποδηλώνει ότι ο δυτικός άξονας είχε την ίδια σημασία που έχει και σήμερα και ότι το πλησιέστερο προς την αρχαία πόλη τμήμα πλαισιώθηκε με τάφους και περιβόλους του δυτικού νεκροταφείου.

Ο Α. Θ. Λέλος αναφέρει και «Μαυσωλείον του Μοσχίωνος», το οποίο βρίσκεται στη δεξιά πλευρά του οδικού άξονα που οδηγεί προς Ολυμπία και Ήλιδα⁸³⁷. Επειδή δεν έχουν πραγματοποιηθεί σωστικού τύπου ανασκαφές, ή συστηματικές, δεν έχουμε ακριβή στοιχεία ως προς την οργάνωση του νεκροταφείου. Σύμφωνα με μαρτυρίες των γηγενών της περιοχής, όταν στη δεκαετία του '30 διανοίχτηκε η σημερινή επαρχιακή οδός Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), ήλθαν στο φως τάφοι, που περιείχαν «οστά, μμποτάκια, λυγναράκια, νομίσματα». Ένα θραύσμα σκύφου (εικ. 495), που βρέθηκε τυχαία από το Ν. Ζαφειρόπουλο στον Επαρχιακό δρόμο Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), είναι το μοναδικό εύρημα του δυτικού νεκροταφείου της Ψωφίδας.

Στα ΡΩΜ χρόνια, πιθανόν να συνεχίστηκε η χρήση και των δύο νεκροταφείων, αλλά εκτός από αυτά, χρησιμοποιήθηκαν και ορισμένα ακατοίκητα σημεία που βρίσκονται στη χώρα της Ελληνιστικής πόλης, όπως π.χ. στις θέσεις Βιλιβίνα και Αλυσσό (αρ. 222, 223, χάρτης 9) του χωριού Λεχούριον, ευρισκόμενες επάνω στο δρόμο που οδηγεί στο αχαϊκό Λεόντιον. Από την Ψωφίδα προέρχεται και μία επιγραφή, που χρονολογείται στο 2^ο-3^ο αι. μ.Χ.⁸³⁸, χωρίς όμως να γνωρίζουμε την ακριβή θέση προέλευσής της.

ΠΑΟΣ

Λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, δεν έχουμε στοιχεία και από την πόλη αυτή. Θεωρούμε ότι στις θέσεις Κουκούλες⁸³⁹ (αρ. 304, χάρτης 9) και Άγιος Ανδρέας (αρ. 301, χάρτης 9, εικ. 543) βρισκόταν το νεκροταφείο της πόλης, σύμφωνα και με τις μαρτυρίες των κατοίκων, οι οποίοι μας ενημέρωσαν ότι, κατά την άρωση των αγρών, αποκαλύπτονταν κεραμίδες που περιείχαν «οστά και διάφορα πήλινα». Από τις αναφορές του Γ. Παπανδρέου προκύπτει ότι το νεκροταφείο της πόλης βρισκόταν εκατέρωθεν της αρχαίας διάνοιξης Καφιών – Ψωφίδας, τμήμα της οποίας αποτελεί σήμερα η σύγχρονη Επαρχιακή οδός Πατρών –

⁸³⁵. Λεξικό 2001, 247, 2068.

⁸³⁶. Αραπογιάννη 1990, 111.

⁸³⁷. Λέλος, 51, 66.

⁸³⁸. Παπαποστόλου 1993, 95, 23.

⁸³⁹. Παπανδρέου 1920, 128. Παπανδρέου 1925, 112.

Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), δηλαδή στα Α της θέσης Χάνι του Καλαθά (**αρ. 303, χάρτης 9**), όπου αποκαλύπτονταν τάφοι που περιείχαν «οστά, μποτάκια, λυχναράκια, νομίσματα»⁸⁴⁰.

Η επιφανειακή έρευνα δεν μας έδωσε στοιχεία σχετικά με τον εντοπισμό των νεκροταφείων των παραλαδώνιων κωμών, εκτός του ευρήματος που αφορά σε λαβή κατόπτρου (**εικ. 508**), το οποίο προέρχεται από το Πεύκο (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) και είχε βρεθεί στην πηγή Αγίου Ανδρέα (**αρ. 280, χάρτης 8**). Ασφαλώς, θα προέρχεται από το νεκροταφείο του οικισμού των Λυκούντων. Άλλωστε, από εδώ διέρχεται και ο αρχαίος δρόμος Κλείτορος – Πάου – Ψωφίδα.

ΔΡΟΣΑΤΟ

Στην περιοχή του Δροσάτου και στον οικισμό που εντοπίζεται στις όχθες του ποταμού Σελινούνα στα Δ του χωριού, το νεκροταφείο τοποθετείται στη θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά (**αρ. 31, χάρτης 6**), το οποίο, από τα ευρήματα (**εικ. 71–72**) που κατά καιρούς έχουν έλθει στο φως, χρησιμοποιείται από τους ΕΛΛ έως και τους ΡΩΜ χρόνους.

ΜΑΝΕΣΙ

Στην περιοχή του Μανεσίου το νεκροταφείο του οικισμού των πρώιμων ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων εντοπίζεται στη θέση Καστανιά (**αρ. 83, χάρτης 7**) και στα ΡΩΜ χρόνια τη νεκρόπολη φαίνεται να κατέχει η θέση Τουρκομνήματα (**αρ. 79, χάρτης 7**) στα Α/ΒΑ του χώρου, όπως προκύπτει από τη μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα. Ο εν μέρει αποκαλυφθείς ταφικός περίβολος και κεραμοσκεπής τάφος στη θέση Λίμνα (**αρ. 39, χάρτης 7**) και η ενεπίγραφος στήλη, επίσης των ΕΛΛ χρόνων, από τον οικισμό Νεοχώριο Φλαμπούρων, πιθανόν να αποτελεί στοιχείο χωροθέτησης δεύτερου νεκροταφείου του οικισμού.

ΒΑΛΤΑ

Σε δύο θέσεις Βελίνο, ή Βελινός και Άϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος (**αρ. 3, 5, χάρτης 6**), εντοπίστηκαν τάφοι της ΡΩΜ περιόδου, οι οποίοι επιβεβαιώνουν και τη διέλευση του οδικού άξονα (7^η οδός).

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ–ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ–ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Στην περιοχή μελέτης εντοπίστηκαν είκοσι τέσσερις (24) θέσεις που αφορούν σε νεκροταφεία της ΠΒΥΖ περιόδου, οι οποίες είναι οι παρακάτω: Αγιάνης, ή Αδιάκοπος (**αρ. 5, χάρτης 6**), Άγιοι Πάντες (**αρ. 17, χάρτης 6**), Άγιος Ιωάννης (**αρ. 22, χάρτης 6**), Αλυσός (**αρ. 24, χάρτης 6**), Ράϊκου (**αρ. 43, χάρτης 6**), Στου Άγριου (**αρ. 45, χάρτης 6**), Πουρνάρες (**αρ. 52, χάρτης 7**), Καστρίτσι (**αρ. 67, χάρτης 7**), Παναγιά (**αρ. 106, χάρτης 8**), Ρημοκκλήσι (**αρ. 127,**

⁸⁴⁰. Παπανδρέου 1920, 128. Παπανδρέου 1925, 113.

χάρτης 8), Χάνι Μπράτσικα (αρ. 139, χάρτης 8), Άγιος Ιωάννης (αρ. 147, χάρτης 8), Παλαιοκατούνα (αρ. 185, χάρτης 8), Αγία Μαρίνα (αρ. 195, χάρτης 8), Πάνω Βίλα (αρ. 199, χάρτης 8), Ράχη Μπραΐμη (αρ. 202, χάρτης 8), Συκιές (αρ. 219, χάρτης 8), Κτήμα Ιωάννη Βερροίου (αρ. 227, χάρτης 9), Παναγιά (αρ. 231, χάρτης 9), Άγιοι Ανάργυροι (αρ. 239, χάρτης 9), Παλαιβός (αρ. 266, χάρτης 9), Τρούπα (αρ. 284, χάρτης 8), Συνοικισμός Μπάφι (αρ. 310, χάρτης 9) και Άγιος Αθανάσιος (αρ. 321, χάρτης 8).

Πρόκειται για τάφους κιβωτιόσχημους, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι από πλάκες ασβεστολιθικές, κάθετα τοποθετημένες, με μικρό σχετικά πλάτος και έχουν προσανατολισμό Α-Δ⁸⁴¹. Όσοι τάφοι εντοπίστηκαν, δεν έφεραν καλυπτήρια πλάκα και ήταν συλημένοι. Εξαίρεση αποτελούν οι τάφοι των θέσεων Χάνι Μπράτσικα (αρ. 139, χάρτης 8) και Κτήμα Ιωάννη Βερροίου (αρ. 227, χάρτης 9), στους οποίους, εκτός από το σκελετικό υλικό, βρέθηκαν και κτερίσματα (εικ. 264). Στη θέση Χάνι Μπράτσικα (αρ. 139, χάρτης 8), η ανασκαφείας Μ. Πετριτάκη σημειώνει ότι ο κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος είχε κατασκευαστεί από κεραμίδες στέγης ΚΛ-ΕΛΛ χρόνων, εκτός του ότι πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές, είχε στο εσωτερικό του και σκελετικό υλικό δέκα ατόμων. Στις ταφές αυτής της εποχής είναι συνηθισμένο το έθιμο σε κάποια άκρη στο εσωτερικό του τάφου να βρίσκονται συσσωρευμένα τα οστά συγγενών, που είχαν θαφτεί προγενέστερα και στη συνέχεια «ξαναθάβονταν»⁸⁴². Το όστρακο της κάθετης ταινιωτής λαβής (εικ. 266), το οποίο βρέθηκε εκτός του τάφου, πιθανόν να προέρχεται από τη θραύση αγγείων που χρησιμοποιήθηκαν σε επιτάφια γεύματα⁸⁴³. Η οινοχόη που βρέθηκε στο κτήμα Ιω. Βέρροιοι, στο χωριό Καμενιάνοι (αρ. 227, χάρτης 9, εικ. 382) χρησίμευε για την προσφορά οίνου προς το νεκρό, έθιμο που συνεχίζεται και σήμερα, ή για χοές κατά τη διάρκεια της ταφής και αργότερα⁸⁴⁴. Και οι δύο τάφοι περιείχαν χάλκινα ευρήματα, όπως ζεύγος ενωτίων, ψέλλιο και δακτυλίδι.

Παλαιοχριστιανικές είναι πιθανότατα και οι ταφές που εντοπίστηκαν στις θέσεις Άγιος Ιωάννης (αρ. 22, χάρτης 6) και Αλυσός (αρ. 24, χάρτης 6), οι οποίες έχουν σχέση με τον οικισμό στη θέση Πρωτοβίνα (αρ. 20, χάρτης 6) του οικισμού Φαμελιτικών Δροσάτου. Επίσης, οι τάφοι στην Παλαιοκατούνα (αρ. 185, χάρτης 8, εικ. 331–332) ανήκουν στον οικισμό που αναπτύχθηκε στα Δ της αρχαίας πόλης του Κλείτορος· το ίδιο ισχύει και για όσους εντοπίστηκαν στις θέσεις Πάνω Βίλα (αρ. 199, χάρτης 8, εικ. 345) και Ράχη Μπραΐμη (αρ. 202, χάρτης 8, εικ. 351), που ανήκουν σε αντίστοιχους οικισμούς.

Στη **BYZ** εποχή οι τάφοι είναι επίσης κιβωτιόσχημοι και καλυβίτες. Η μοναδική μαρτυρία τάφου της περιόδου αυτής αναφέρεται από το Ν. Ζαφειρόπουλο, ο οποίος τον είχε

⁸⁴¹. Το κρανίο στο δυτικό άκρο του τάφου και τα άκρα στο ανατολικό. Ο νεκρός κοιτάζει την ανατολή.

⁸⁴². Ανάλογο παράδειγμα ταφικού εθίμου είναι από τη Θήβα, πρβλ. Κεραμόπουλλος 1926, 126, 135.

⁸⁴³. Κεραμόπουλλος 1926, 133.

⁸⁴⁴. Πρβλ. Κεραμόπουλλος 1926, 124–136 και ειδικότερα 130.

εντοπίσει στη θέση Άγιος Νικόλαος Φιλίων (**αρ. 200, χάρτης 8**), όπως προκύπτει από την αρ. πρ. 670/24.10.1946 αναφορά του.

VE. ΙΕΡΑ

Σε μία κοινωνία απαραίτητο στοιχείο είναι ο τόπος λατρείας, τον οποίο η κοινότητα τοποθετεί στην πρώτη γραμμή των ενδιαφερόντων της. Στο εσωτερικό, ή στον περιβάλλοντα χώρο της πόλης βρίσκεται το ιερό, η γένεση του οποίου σταθεροποιεί τη λατρεία⁸⁴⁵. Ο Γ. Α. Πίκουλας διακρίνει τα ιερά ενός οικιστικού κέντρου σε: α) **αστικά**, τα οποία βρίσκονται εντός των ορίων του οικισμού, β) **παρόδια**, γ) **ιερά ορίων** και δ) **απομονωμένα ιερά**⁸⁴⁶. Η περιγραφή των ιερών που ακολουθεί βασίζεται στη μελέτη του Γ. Α. Πίκουλα και, επιπλέον, υπάρχει η διευκρίνιση **εκτός των τειχών ιερών (extra muros)**.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε προέρχονται από τις αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, τις αυτοψίες των αρχαιολόγων Ν. Ζαφειροπούλου και Ευθ. Μαστροκώστα, των περιηγητών και του καλαβρυτινού φιλόλογου Γ. Παπανδρέου, τις ολιγοήμερες ανασκαφές στην περιοχή του Κλείτορος από τη Μ. Πετριτάκη, την ανασκαφή του ιερού της Αρτέμιδος στους Λουσούς από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, την ανασκαφή στη θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (**αρ. 76, χάρτης 6**) σε συνεργασία της ΣΤ' ΕΠΚΑ με το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και από τα ευρήματα της επιφανειακής έρευνας.

ΝΩΝΑΚΡΙΣ

Αστικό Ιερό

Για το ιερό πόλισμα των Αρκάδων ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρει ότι εδώ λατρευόταν ο Ερμής⁸⁴⁷, ο οποίος, σύμφωνα με τη μυθολογία, υπήρξε αυτόχθον θεός της Αρκαδίας⁸⁴⁸. Στα τέλη του 7^{ου}–αρχές 6^{ου} αι. π.Χ. ο Όμηρικός Ύμνος στόν Έρμη⁸⁴⁹ αναφέρεται στη γέννηση του θεού από τη Μαία στο αρκαδικό όρος Κυλλήνη⁸⁵⁰. Ο Ερμής αναφέρεται και στις πινακίδες της Πύλου και η χθόνια φύση του είναι πιθανή, όχι μόνο γιατί την εποχή αυτή οι περισσότεροι θεοί είναι χθόνιοι, αλλά και για το μόνιμο γνώρισμά του ως ψυχοπομπού⁸⁵¹. Οι αυτοψίες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή των Κλουκινοχωρίων δεν μας έδωσαν στοιχεία για τον εντοπισμό κάποιου ιερού, ή συναφούς κτηρίου. Το ειδώλιο, που ο W. M. Leake είδε στα

⁸⁴⁵. NMX, 191.

⁸⁴⁶. Επίσης προβαίνει και σε τρεις άλλες διακρίσεις των ιερών: σε *επώνυμα*, αυτά που αναφέρονται από τις πηγές, ή τις επιγραφές, σε *ανώνυμα*, τα οποία έχουν επισημανθεί, αλλά τα αγνοούμε και στα *πιθανά*, για τα οποία υπάρχουν ενδείξεις αλλά όχι αποδείξεις (πρβλ. NMX, 191).

⁸⁴⁷. Πaus. VIII 17, 6.

⁸⁴⁸. Jost 1985, 36, 439, 441.

⁸⁴⁹. Για τους Ομηρικούς Ύμνους πρβλ. Burkert, 267.

⁸⁵⁰. Ο Πausανίας είδε το ναό του ερειπωμένο και μάλιστα αναφέρει ότι το ξόανό του ήταν από ξύλο θύου (Πaus. VIII 17, 2).

⁸⁵¹. Παπαχατζής 1996², 64, 127–128.

χέρια κάποιου χωρικού από το Μεσορρούγι⁸⁵², παραμένει ακόμη και σήμερα η μόνη ένδειξη για την παρουσία ιερού (;)⁸⁵³.

Ιερό ορίων, ή απομονωμένο ιερό

Κρίθηκε απαραίτητο, στο υποκεφάλαιο αυτό, να αναφερθούμε και στα Ύδατα της Στυγός, που βρίσκονται πλησίον της Νωνάκριδος (**εικ. 262**). Εδώ το νερό λειτουργούσε ως εγγύηση για την τήρηση των όρκων, τόσο ανάμεσα στους αθανάτους όσο και στους θνητούς, όπως προκύπτει από τις πηγές⁸⁵⁴, ενώ μαρτυρείται χθόνια λατρεία.

Στη χώρα της Νωνάκριδος και στα Ν υψώνεται ο καταρράκτης της Στυγός. Ο βράχος απ' όπου πηγάζει το ύδωρ δεν ανήκει στην κορυφή των Αροανίων ορέων αλλά σε μια χαμηλότερη, που ονομάζεται Νεραϊδόρραχη⁸⁵⁵. Υψώνεται επιβλητικός και απότομος και έχει ύψος περίπου 200μ. Από ένα μεγάλο στόμιο πηγάζει το νερό, το οποίο στη συνέχεια διασκορπίζεται σε σταγονίδια. Η επιφάνεια του βράχου είναι μαύρη και γι' αυτό το λόγο πήρε το όνομα Μαυρονέρι⁸⁵⁶. Το νερό δεν σταματά και η πηγή τροφοδοτείται από τα χιόνια. Χαμηλότερα ενώνεται με τον ποταμό Κράθι. Ο Όμηρος ονομάζει το νερό κατειβόμενον Στυγός ύδωρ και ο όρκος στα νερά της ήταν απαραβίαστος⁸⁵⁷, ισχυρότερος από οποιονδήποτε άλλον και δεσμευτικός ακόμη και για τους θεούς του Ολύμπου. Ο Ησίοδος διηγείται ότι, όταν οι θεοί θέλουν να «ορκισθούν, στέλνουν την Ίριδα να φέρει ύδωρ της Στυγός σε χρυσό αγγείο»⁸⁵⁸. Ο Στράβων ονομάζει το νερό της Στυγός ολέθριο, τὸ καλούμενον Στυγός ύδωρ, λιβάδιον ὀλεθρίου ὕδατος, νομιζόμενον ἱερόν⁸⁵⁹.

Ο Πausανίας μας μεταφέρει ότι τὸ παρά τὴν Φενεόν ὕδωρ, που το ονομάζουν Στύγα, προξενεί τη συμφορά του ανθρώπου, σε αντίθεση με την πηγή της Κύναιθας (Άλυσσος), που

⁸⁵². Leake, 169.

⁸⁵³. Ο Ν. Ντρέκης, που κατάγεται από την Περιστερά και σήμερα είναι κάτοικος Πατρών, μου ανέφερε ότι, όταν ήταν μικρός, είχε ακούσει από τους παππούδες του πως «όταν ὄργωναν τα χωράφια εύρισκαν πολλά μικρά πουλιά και χάλκινα νομίσματα που είχαν περιστέρια σε μία θέση που λεγόταν ίσως Αλωνάκια». Δεν θυμόταν καλά. Μάλιστα μου είπε ότι ο παππούς του, από την πλευρά του πατέρα του, του ἔλεγε συχνά ότι το χωριό πρέπει να πήρε το όνομά του από τα περιστέρια που βρισκόντουσαν εκεί. Οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες από τον Οκτώβριο του 2008 μέχρι το Μάρτιο του 2009 από τη μία και τα υπηρεσιακά μου καθήκοντα από την άλλη δεν μου επέτρεψαν να πραγματοποιήσω αυτοψία στην περιοχή. Ασφαλώς, πρόκειται για πτηνόσχημα ειδώλια, που συνηγορούν στην ὕλαρξη ιερού, και τα νομίσματα με τα περιστέρια αφορούν στις χάλκινες κοπές της Σικυώνος, οι οποίες ως εμπροσθότυπο απεικονίζουν περιστέρι με ανοιχτά φτερά δεξιά, ή αριστερά (πρβλ. Warren 1983 και Warren 1984). Εάν τα αναφερόμενα είναι αληθή, τότε στην παραπάνω θέση πρέπει να τοποθετηθεί ιερό εκτός των τειχών του αρκαδικού πολισίματος Νώνακρις.

⁸⁵⁴. Πaus. VIII 17, 6. Πρβλ. επίσης Roscher 1909–1915, 1566–1579, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁸⁵⁵. Σχετικά με τη Στύγα πρβλ. Καφούσιας, 151–161. Ρωμαίος 1974, 136–141. Clark, 373–382. Τσουντας, 240–253.

⁸⁵⁶. Ο καταρράκτης αποκτά μεγάλο ύψος, επειδή ο γκρεμός είναι απότομος, και όταν οι ακτίνες του ήλιου αντανακλούν στο νερό που πέφτει, του προσδίδουν τα χρώματα της Ίριδος.

⁸⁵⁷. Ομ. Ο' 36.

⁸⁵⁸. Ησιοδ., *Θεογονία*, 719–806. Σιμώνη, 61–66.

⁸⁵⁹. Στραβ. VIII 8, 4=C 389.

είναι ευλογία και αντισταθμίζει το κακό της Στυγός⁸⁶⁰. Ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. επισκέφθηκε τη Νώνακρη και χαρακτηριστικά αναφέρει ότι τῶν δὲ ἔρειπίων οὐ πόρος κρημνός ἐστὶν ὑψηλός⁸⁶¹... τὸ δὲ ὕδωρ τὸ ἀπὸ τοῦ κρημοῦ τοῦ παρὰ τὴν Νώνακριν στάζον⁸⁶². Μερικοί μελετητές, βασιζόμενοι στην παράδοση, σύμφωνα με την οποία το μόνο υλικό που δεν μπορούσε να καταστρέψει (διαβρώσει) το νερό ήταν η οπλή του όνου, υποστήριξαν τη σχέση των ονοκέφαλων δαιμόνων με το νερό της Στυγός, δηλαδή του Κάτω Κόσμου⁸⁶³. Σε παραστάσεις σφραγιδολίθων αναπαριστώνται δαιμονικές μορφές που μεταφέρουν σκεύη, οι οποίες, κατά την άποψη του Α. Β. Cook, είναι χθόνιες θεότητες, που έχουν το προνόμιο να φυλάττουν το νερό του Κάτω Κόσμου⁸⁶⁴.

ΚΥΝΑΙΘΑ

Αστικό ιερό/Εκτός των τειχών

Ο Πausanίας μας πληροφορεί ότι στην αγορά της Κύναιθας, εκτός από τους βωμούς των θεών και τον ανδριάντα του αυτοκράτορος Αδριανού, υπάρχει και ιερό του Διονύσου, από τα αξιομνημόνευτα και τα αρχαιότερα ιερά του τόπου⁸⁶⁵. Προς τιμήν του θεού διεξάγονταν γιορτές στην καρδιά του χειμώνα, κατά τις οποίες οι άνδρες της πόλης αλείφονταν με λίπος και από την αγέλη των βοδιών συνελάμβαναν έναν ταύρο, που ο θεός υπεδείκνυε, και, κουβαλώντας τον στους ώμους, τον έφεραν μπροστά στο θυσιαστήριο⁸⁶⁶. Για το χθόνιο χαρακτήρα του θεού και το θεό των βακχικών οργίων γίνεται μνεία και στις πινακίδες της Πύλου, από τις οποίες προκύπτει η χθόνια φύση του, όπως άλλωστε και για τις κυριότερες θεότητες της εποχής⁸⁶⁷. Από την περιγραφή του περιηγητή αντιλαμβανόμαστε ότι το ιερό του θεού πρέπει να βρισκόταν στα Δ της σημερινής πόλης των Καλαβρύτων, προς την πλευρά του μυχού της κοιλάδας, στην αγορά δηλαδή της ΡΩΜ Κύναιθας. Προς την πλευρά αυτή αναφέρονται και οι περιηγητές, όπως ο E. Puillon-Boblaye, ο οποίος στο ύψωμα που εποπτεύει την κοιλάδα είχε δει ερείπια ενός μικρού ναού⁸⁶⁸, οι E. Dodwell⁸⁶⁹ και W. Gell⁸⁷⁰, που αναφέρουν ότι στα Β των Καλαβρύτων είχαν εντοπίσει σπονδύλους δωρικών κιόνων και κιονόκρανα στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το εξωκλήσι των Αγίων Θεοδώρων, αλλά και ο καταγόμενος από το Σκούπι φιλόλογος, Γ. Παπανδρέου, που μας μεταφέρει ότι στην περιοχή

⁸⁶⁰. Πaus. VIII 19, 3.

⁸⁶¹. Πaus. VIII 18.4.

⁸⁶². Πaus. VIII 18.7.

⁸⁶³. Milchhöfer 1883, 68–69. Cook, 100–102, 105. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β΄, 287.

⁸⁶⁴. Cook, 100–102, 105.

⁸⁶⁵. Πaus. VIII 19, 2. Dodwell, 448.

⁸⁶⁶. Πaus. VIII 19, 2. Roy 1999, 330. Στους Δελφούς η λατρεία του Διονύσου, η οποία αναπτύχθηκε μετά το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ., λάμβανε επίσης χώρα, κατά τη διάρκεια του χειμώνα (πρβλ. Κεραμόπουλλος 1912, 17).

⁸⁶⁷. Burkert, 343–354. Παπαχατζής 1996², 64, 88.

⁸⁶⁸. Boblaye, 157–158.

⁸⁶⁹. Dodwell, 451.

⁸⁷⁰. Gell, 131–134.

του Σκεπαστού είχε εντοπίσει «ατελή ίχνη οικισμού», τα οποία, όμως, οι W. Reichel και A. Wilhelm απέδωσαν σε κάποιο «μικρό ιερό». Μνεία λίθου παραστάδος καταληγούσης εις ήμικίονα κάνει και ο N. Ζαφειρόπουλος, που είχε δει στο εκκλησάκι των Αγίων Θεοδώρων, ή Αϊθοδωρότρυπα (**αρ. 41, χάρτης 8, εικ. 85**), που βρίσκεται στα Β των Καλαβρύτων. Πολύ πιθανόν να πρόκειται για ένα από τα προαναφερθέντα μέλη, που είχαν εντοπίσει και οι ξένοι περιηγητές⁸⁷¹.

Το ύψωμα που αναφέρει, όμως, ο E. Puillon-Boblaye και εποπτεύει την κοιλάδα, είναι ο λόφος του Κάστρου της Ωριάς, που βρίσκεται στα Α/ΝΑ των Καλαβρύτων⁸⁷². Πολύ πιθανόν το ιερό να βρισκόταν στην περιοχή του Σκεπαστού και, συγκεκριμένα, στο λόφο που βρίσκεται στα Β της Σάλμενας, όπου και το εξωκλήσι των Αγίων Αποστόλων, παρόλο που κατά την αυτοψία δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Το μικρών διαστάσεων καθαρόσχημο κύπελλο του 3^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε στη θέση Ξηρόκαμπος (**αρ. 63, χάρτης 6**), συνηγορεί στην άποψη ότι πιθανόν να προέρχεται από ιερό. Όμως, δεν είναι δυνατόν να αποκλείσουμε και τη θέση Αγίων Θεοδώρων, ή Αϊθοδωρότρυπα (**αρ. 41, χάρτης 6**), αφού τα αρχιτεκτονικά μέλη συνηγορούν στην τοποθέτηση εδώ κάποιου ιερού. Παρά την προσπάθεια που κατέβαλε η S. Parnicki-Pudelko να αναγνώσει τον οπισθότυπο του νομίσματος, κοπής Καρακάλλα⁸⁷³, στον οποίον απεικονίζονται η αγορά, η κρήνη, δημόσια οικοδομήματα και ο ανδριάντας του Αδριανού, τα στοιχεία που συγκέντρωσε δεν της επέτρεψαν την ταύτιση όχι μόνο του ιερού του Διονύσου, αλλά και των άλλων οικοδομημάτων⁸⁷⁴.

Εκτός των τειχών ιερό (extra muros)/παρόδιο

Στην Κύναιθα τιμήθηκε και ο Δίας⁸⁷⁵ με μία άλλη δραστηριότητα, αυτή του κυνηγού, και με την επίκληση Ζεύς Κυναιθεύς⁸⁷⁶. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίστηκαν στη θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης (**αρ. 86, χάρτης 6, εικ. 201**) στο λόφο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, που υψώνεται στην αριστερή/δυτική όχθη του ρέματος Κερασιές, η κρηναία εγκατάσταση στη δεξιά/ανατολική όχθη και η εύρεση θραυσμάτων χάλκινου υπερφυσικού αγάλματος, αποτελούν μία αρχιτεκτονική ενότητα και στοιχειοθετούν την ύπαρξη λατρευτικού χώρου.

⁸⁷¹. Βλ. Πίκουλας 1980–1981, 349.

⁸⁷². AZ, 67. KE, 157–158. Jost 1985, 53.

⁸⁷³. Head, 447.

⁸⁷⁴. Parnicki-Pudelko, 76–82.

⁸⁷⁵. Η λατρεία του Διός στην Αρκαδία, όπως έχει επισημάνει η M Jost, είναι σπάνια και ως παράδειγμα αναφέρει εκείνο της Ψωφίδας, η οποία παρόλο που συνορεύει με την Ηλεία, δεν επηρεάστηκε από τη λατρεία του Διός, σε αντίθεση με την Αρτεμη, της οποίας η λατρεία ήταν ευρέως διαδεδομένη (πρβλ. Jost 1985, 393–395).

⁸⁷⁶. Η M. Jost θεωρεί ότι η επίκληση του Διός «Κυναιθεύς» έχει τοπωνυμική σημασία. Για το θέμα βλ. Jost 1985, 278–279. Σχετικά με τη λατρεία και τις επικλήσεις του Διός βλ. Jost 1985, 240–279. Σχετικά με τον Δία βλ. Burkert, 273–284.

Η κρήνη με αέναη ροή είναι σε χρήση ακόμη και σήμερα. Η εύκολη πρόσβαση στο λόφο και η ύπαρξη της κρήνης, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση, θα πρέπει να προσείλκε ακόμη και τους περαστικούς. Πολύ πιθανόν, σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στη θέση αυτή (εικ. 202–204), να τοποθετείται εδώ ο ναός του Διός. Εάν στη θέση αυτή η μελλοντική ανασκαφική έρευνα αποδείξει ότι εδώ δεν λατρευόταν ο Δίας, τότε δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η υπόθεση ότι λατρευόταν η Άρτεμη, αφού η θέση βρίσκεται σε μια δασωμένη ελατόφυτη περιοχή.

Η χωροθέτησή της στο δάσος δείχνει την ενασχόληση των Κυναιθέων με το κυνήγι, στο οποίο συμβάλλει και η αφθονία των αγρίων ζώων της περιοχής. Επιπλέον, η εύρεση των θραυσμάτων του χάλκινου αγάλματος στην προαναφερθείσα θέση, συνηγορεί στην άποψη ότι εδώ υπήρχε λατρευτικό κτήριο (εικ. 205–209). Ο Ζεύς είναι ο θεός που δίνει τη νίκη⁸⁷⁷ και δεν αποκλείεται το χάλκινο άγαλμα να αφιερώθηκε στο θεό ως τρόπαιον μετά από κάποια νίκη των Κυναιθέων.

Οι Κυναιθείς είχαν αφιερώσει υπερφυσικού μεγέθους άγαλμα στο Δία, που βρισκόταν στο ιερό της Ολυμπίας⁸⁷⁸. Ο θεός κρατούσε από έναν κεραυνό στο κάθε χέρι και προκαλούσε δέος στους ανθρώπους και ιδίως στους αθλητές, για να μην παρανομούν. Δύο κεραυνούς κρατούσε και ο Όρκιος Ζεύς⁸⁷⁹ στην Ολυμπία, η παρουσία του οποίου αφαιρούσε τη διάθεση των αθλητών να νικήσουν με απάτη. Η βασική ομοιότητα των δύο αγαλμάτων είναι το ζεύγος των κεραυνών. Το ανάθημα των Κυναιθέων στην Ολυμπία είναι μεταγενέστερο εκείνου του Ορκίου Διός και, κατά το Γ. Κορρέ, η ανάθεσή του στο Πανελλήνιο Ιερό οφείλεται στην αλλαγή των ηθών και των εθίμων των Κυναιθέων⁸⁸⁰.

Ιερό ορίων

Στα ιερά της Κύναιθας ανήκει και ο ναός που ανασκάπτεται τα τέσσερα τελευταία χρόνια στη θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή των Αγίων Θεοδώρων (αρ. 76, χάρτης 6). Πρόκειται για ναό δωρικού ρυθμού των ΥΚΛ χρόνων, ο οποίος δεν μαρτυρείται από τις αρχαίες πηγές και ήταν άγνωστος στη νεώτερη έρευνα⁸⁸¹. Είναι κατασκευασμένος στο πλάτωμα του αυχένα που σχηματίζεται μεταξύ του Μικρού Γκρεμουλ(ι)ά στα Δ και του Μεγάλου Γκρεμουλ(ι)ά στα Α, σε υψόμετρο 1.370μ., και περιβάλλεται από δάσος ελάτης. Οι W. Reichel και A. Wilhelm αναφέρουν ότι στα ΝΔ του χωριού Βραχνί υπάρχει «ein kloster» των Αγίων Θεοδώρων⁸⁸².

⁸⁷⁷. Burkert, 277.

⁸⁷⁸. Πaus. V 22, 1.

⁸⁷⁹. Πaus. V 24, 9.

⁸⁸⁰. Κορρές 1972, 232–233.

⁸⁸¹. Η ανασκαφή γίνεται σε συνεργασία της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ με το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και με υπεύθυνους αρχαιολόγους το διευθυντή του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, G. Ladstätter, και τη γράφουσα.

⁸⁸². Reichel – Wilhelm, 2, υποσ. 3.

Ο ναός, διαστάσεων 34.75μ. x 13.9μ. κατά την ευθυντηρία του, βρέθηκε σε σχετικά μικρό βάθος από 0.20μ.–0.30μ. και έχει προσανατολισμό Α–Δ κατά τις επικρατούσες συνθήκες (σχ. 39–42, εικ. 166)⁸⁸³. Οι τομές αποκάλυψαν ότι ο ναός σώζει την ευθυντηρία και τον πρώτο αναβαθμό της κρηπίδας. Η ευθυντηρία, σε τμήμα της βόρειας πλευράς καθώς και της δυτικής, εδράζεται στο κροκαλοπαγές πέτρωμα (εικ. 170), σε αντίθεση με τις άλλες που εδράζονται στο φυσικό σκληρό χώμα. Για την κρηπίδα χρησιμοποιήθηκαν ασβεστολιθικές πέτρες Ωλονού–Πίνδου, μερικές από τις οποίες έφεραν αναθύρωση, είχαν επιφάνεια λειασμένη με βελόνι και έσωζαν τα μοχλοβόθρια (εικ. 171)· για το πτερό πωρολιθικές, πολλές εκ των οποίων έσωζαν και stucco. Η στέγη ήταν μαρμάρινη, κορινθιακού τύπου. Δεν σώζονται ίχνη που να υποδηλώνουν την ύπαρξη εσωτερικής διαίρεσης του κτηρίου ούτε στοιχεία από το αρχικό δάπεδο. Στη διάρκεια των τεσσάρων ανασκαφικών περιόδων περισυνελέγη ικανός αριθμός θραυσμάτων μαρμάρινων καλυπτήρων και στρωτήρων κορινθιακού τύπου από την κεράμωση του ναού, καθώς και τεμάχια ραβδωτών κίωνων, τριγλύφων, υδροροών και μετοπών από την ανωδομή του (εικ. 173–174).

Τομές που διενεργήθηκαν στα Α, Ν και Δ του ναού, καθώς και τομή 10μ. ανατολικότερα από αυτόν, έφεραν στο φως μεγάλα τμήματα ραβδωτών κίωνων από πωρόλιθο, πληθώρα μαρμάρινων θραυσμάτων καλυπτήρων και στρωτήρων κορινθιακού τύπου, επιστύλια, τμήμα μαρμάρινης σίμης που έσωζε εγχάρακτη διακόσμηση, κιονοκράνων, τμήματα υδροροών κ.ά., τα οποία συνηγορούν στην ανέγερση ενός προγενέστερου ναού που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στον ύστερο 6^ο αι. π.Χ. Τα κατάλοιπα που ανασκάπτονται σήμερα ανήκουν σε νέο περίπτερο ναό, που ιδρύθηκε στη θέση προγενέστερου, και χρονολογικά τοποθετείται στον 4^ο αι. π.Χ. Η μαρμάρινη στέγη της προγενέστερης οικοδομικής φάσης χρησιμοποιείται πάλι. Ο τοίχος που αποκαλύφθηκε στα Α του ναού μαζί με τα ατάκτως ρηγμένα αρχιτεκτονικά μέλη της προγενέστερης περιόδου (σχ. 42), πιθανόν, να έχει σχέση με βωμό. Σε αυτήν την υπόθεση συνηγορεί και ο μεγάλος αριθμός των φυλλόσημων σιδερένιων λογχών, τα μικκύλα αγγεία, δύο χάλκινα φύλλα δάφνης, πιθανόν αποσπασμένα από στεφάνι, δύο χάλκινες μεσόμφαλες φιάλες⁸⁸⁴, δύο χάλκινα ελάσματα σε μορφή ρόδακος με έκκρουστη διακόσμηση εκ των όπισθεν, η οποία κατά κανόνα είναι κοκκιδωτή⁸⁸⁵, και ένα χάλκινο νόμισμα

⁸⁸³. Σχετικά με τα ανασκαφικά δεδομένα βλ. Αλεξοπούλου – Ladstätter 2008 (υπό έκδοση).

⁸⁸⁴. Μεσόμφαλες φιάλες έχουν βρεθεί στο ιερό της Κοντοβάζαινας, στη θέση Άγιος Πέτρος, καθώς και στο νεκροταφείο της Βίτσας στην Ήπειρο (πρβλ. Καρδαρά, πίν. 116. Βοκοτοπούλου, τόμ. Β΄, εικ. 328, β–γ).

⁸⁸⁵. Ανάλογο έλασμα με τετράφυλλο ρόδακα έχει βρεθεί στην ανασκαφή των Λουσών, χωρίς να λείπει η κοκκιδωτή διακόσμηση και από άλλα αντικείμενα που βρέθηκαν στο ιερό των Λουσών (πρβλ. Reichel – Wilhelm, 56, εικ. 102 και 57). Επίσης, σε τεμάχια χάλκινων ζωστήρων και πλακιδίων στις Βάσσεσ (πρβλ. Κουρουνηώτης, 319, εικ. 40–41 και 325, εικ. 48). Η κοκκιδωτή διακόσμηση συναντάται και σε ετρουσκικά αγγεία που χρονολογούνται περ. 750–675 π.Χ. (πρβλ. Hayes 1984, 10–11). Επίσης, στο ιερό της Αοντίας Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι Αχαΐας (Ρακίτα) έχουν βρεθεί τμήματα ταινιών, που διακοσμούνται με έκτυπες στιγμές και προέρχονται από τον αποθέτη του ιερού (πρβλ. Γκαδόλου 2008, 204, 208, εικ. 161).

Σικυώνος⁸⁸⁶. Ένας σιδερένιος σύνδεσμος, που βρέθηκε στο 4^ο στρώμα της τομής ΣΤ/2007, όταν χρησιμοποιήθηκε, ήταν μολυβδοχοημένος. Βρέθηκαν επίσης καρφιά, μία χάλκινη εφηλίδα, οστά από διάφορα μέλη ζώων και δόντια αγριόχοιρου, που δεν έφεραν καμμία επεξεργασία. Οι σιδερένιες λόγχες που βρέθηκαν στις τομές ΝΑ-06-Α και ΣΤ/2007 είναι κανονικά όπλα, σε αντίθεση με αυτές που βρέθηκαν στην τομή Ε/2007, οι οποίες είναι μικρότερες σε μήκος και είναι μόνο για ανάθεση⁸⁸⁷.

Ο ναός στον Γκρεμουλιά Καλαβρύτων βρίσκεται στη χώρα της αρκαδικής Κύναιθας και μάλιστα κοντά στα όρια των δύο επικρατειών, Κύναιθας και Λουσών. Θα μπορούσε, επομένως, να ταυτιστεί ως ιερό ορίων⁸⁸⁸, που προσδιορίζει το πέρασ της Κύναιθας. Η ίδρυση του ιερού στην εσχατιά της πόλης ενισχύει όχι μόνον το όριο (σύνορο), αλλά και την κυριαρχία της ίδιας της πόλης⁸⁸⁹. Πολλές φορές η μη χρήση των εκτάσεων (ακαλλιέργητος χώρα) και τα χέρσα βοσκοτόπια ήταν σημεία ευάλωτα για την πόλη. Η παρουσία ενός ιερού σε ένα τέτοιο χώρο, κοντά δηλαδή στο όριο δύο επικρατειών, αποκτά ιδιαίτερη σημασία⁸⁹⁰.

Στα ΝΑ της θέσης που βρίσκεται ο ναός είναι ορατή η δίοδος και, συγκεκριμένα, ο αυχένος του Αγίου Νικολάου (**αρ. 91, χάρτης 6**), από τον οποίον διέρχεται η αρχαία διάνοιξη που από τους Λουσούς οδηγεί προς Κύναιθα. Ο αυχένος σχηματίζεται στο τμήμα που συγκλίνουν οι δυτικές υπώρειες του βουνού Μαύρος Λόγγος στα Α και οι ανατολικές του βουνού Πυργωτό στα Δ. Στα Β του αυχένα του Αγίου Νικολάου και σε μικρή απόσταση βρίσκεται η θέση Σταχτόλακκα, από την οποία διέρχεται η παραπάνω οδός (Λουσών – Κύναιθας) και όπου γίνεται εκτροπή του δρόμου προς τα Α, στο οροπέδιο του Ξερόκαμπου των Αροανίων, όπου συναντάει και το πέρασμα που διέρχεται από το Κακόπορτο, που οδηγούν στη Νώνακρη. Από το ναό είναι επίσης ορατό το Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι (**αρ. 110, χάρτης 8**), δυτικό πρόβουνο του βουνού Προφήτης Ηλίας, το πλάτωμα του οποίου είναι οχυρωμένο. Στα Β/ΒΔ είναι ορατή η δίοδος που οδηγεί στην Αιγιάλεια.

Τα ευρήματα που ήλθαν στο φως, κατά τη διάρκεια των τεσσάρων ανασκαφικών περιόδων, μαρτυρούν την ύπαρξη λατρείας ήδη από τα ΑΡΧ χρόνια, ενώ το απότμημα της μαρμάρινης εναέτιας σίμης, που φέρει εγγάρακτη διακόσμηση ανθεμίων και λωτών (**εικ. 183**), καθώς και τα δύο κιονόκρανα και το δωρικό γείσο, που βρέθηκαν στην τομή Ε/2007,

⁸⁸⁶. Το νόμισμα είναι καλής διατήρησης, φέρει ως εμπροσθότυπο περιστέρι προς τα δ. που τρώει, επάνω Σ[Ι] και ως οπισθότυπο τρίποδα μέσα σε στεφάνι. Ανήκει στην ομάδα 9 της Warren και χρονολογείται περ. 196–περ. 160/150 π.Χ. Πρβλ. Warren 1984, 13, 23.

⁸⁸⁷. Σε αρκετά ιερά οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως αναθέσεις όπλων πραγματικών ή μικρογραφικών, όπως στο ιερό της Ήρας στην Ολυμπία (OIForsch I, πίν. 58–62), στο ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς (FdD V), στην Επίδαυρο (πρβλ. Λαμπρινουδάκης 1974, 93–101. Λαμπρινουδάκης 1975, 162–175. Λαμπρινουδάκης 1976, 202–209. Λαμπρινουδάκης 1977, 187–194. Λαμπρινουδάκης 1978, 111–121. Λαμπρινουδάκης 1979, 127–129. Λαμπρινουδάκης 1980, 39–63. Λαμπρινουδάκης 1981, 157–181. Λαμπρινουδάκης 1983, 151–159), στις Βάσσες (Κουρουσιώτης, 271–332), στο ιερό της Ήρας Ακράϊας και Λιμηνίας στην Περαχώρα (πρβλ. Payne) και στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στην Σπάρτη (πρβλ. Dawkins).

⁸⁸⁸. ΝΜΧ, 191.

⁸⁸⁹. Ο U. Sinn αναφέρει χαρακτηριστικά «sacred channels». Πρβλ. Sinn 1996, 67–74.

⁸⁹⁰. De Polignac 1995, 87 κ.ε.

βεβαιώνουν την ύπαρξη παλαιότερου ναού, ο οποίος αντικαταστάθηκε από αυτόν που ανασκάπτεται και ανήκει στον 4^ο–αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. Στα μεταγενέστερα χρόνια το πλάτωμα του αυχένα καταλαμβάνεται από Μονή αφιερωμένη στους Αγίους Θεοδώρους, σύμφωνα με το τοπωνύμιο.

Η έρευνα βρίσκεται σε αρχικό στάδιο, πλην όμως τα αποτελέσματα είναι ενθαρρυντικά και ελπίζουμε στο μέλλον η ανασκαφή να αποδώσει περισσότερα στοιχεία για το ναό, τη διάρκεια χρήσης του και επιγραφικά στοιχεία για τη θεότητα, στην οποία ήταν αφιερωμένος. Σχετικά με τη λατρευόμενη θεότητα, με μεγάλη επιφύλαξη θεωρούμε ότι ο ναός θα μπορούσε να αποδοθεί στην Άρτεμη για τους παρακάτω λόγους: **α)** Το μεγάλο υψόμετρο, 1.370μ., και ο αγροκτηνοτροφικός χαρακτήρας της περιοχής είναι ένας από τους λόγους που συνηγορούν στη λατρεία της Άρτεμης Αγροτέρας⁸⁹¹. Η Άρτεμις ήταν κατ' εξοχήν αγροτική θεότητα και προστάτιδα της αγροτικής εργασίας. Φίλη των βουνών και των δασών αποκαλείται Ουρεία, Όρεστίας, Όρειβάτις και Όρειτις⁸⁹². Ως επί το πλείστον, τα ιερά της ιδρύονται σε μέρη με άγρια βλάστηση, όπως προκύπτει στα ανεσκαμμένα ιερά της στους Λουσούς και στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας. **β)** Η παρουσία των σιδερένιων αιχμών δοράτων, που η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως, και των δοντιών κάπρου αποτελούν ευρήματα της Αρτέμιδος, τα οποία προσδιορίζουν και τα επίθετα της θεάς Ίοχέραια, Τοξοβόλος, Έκατηβόλος⁸⁹³. **γ)** Τα δύο χάλκινα αγαλματίδια της θεάς, που προέρχονται από την περιοχή των Καλαβρύτων⁸⁹⁴ και βρίσκονται σήμερα το ένα στο Μουσείο του Βερολίνου (αρ. 7.644) και το άλλο στη Συλλογή Czartoryski αντίστοιχα⁸⁹⁵, τα οποία χρονολογούνται στο 2^ο τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. και προέρχονται από το ίδιο τοπικό εργαστήριο, κατά τον Λένέκου⁸⁹⁶, συνηγορούν στην παρουσία του ιερού της θεάς.

ΛΟΥΣΟΙ

Αστικά ιερά

ι) Στη θέση Παναγιά (αρ.106, χάρτης 8) της πόλης των Λουσών⁸⁹⁷ βρίσκεται το ιερό της Αρτέμιδος, της οποίας οι επικλήσεις είναι Ήμέρα, Ίερά⁸⁹⁸, Άρτεμις ή Λουσιάτις⁸⁹⁹, Άρτεμις ή έν Λούσοις⁹⁰⁰. Ο Πausανίας είναι ο μόνος που μιλάει για Άρτεμη Ήμερασία⁹⁰¹,

⁸⁹¹. Roscher 1884–1886, 566. Ο Κοντής αναφέρει ότι στη Βραυρωνία Άρτεμη, ως προστάτιδα της γεωργικής εργασίας, έχουμε και αναθηματικά δρέπανα (θεριστικά και αμπελουργικά). Πρβλ. Κοντής, 165.

⁸⁹². Roscher 1884–1886, s.v. *Artemis*, 558–607 και ειδικότερα 566. Burkert, 318–324.

⁸⁹³. Roscher 1884–1886, 582. Burkert, 318–324.

⁸⁹⁴. Δεν αποκλείεται τα δύο αγαλματίδια να προέρχονται και από τους Λουσούς.

⁸⁹⁵. Ο Pieske αναφέρει λατρεία Αρτέμιδος στην αρχαία Κύναιθα, τονίζοντας ότι το ιερό της βρισκόταν στους Λουσούς. Πρβλ. RE XI(1922)2479–2482, s.v. *Kynaiitha* [Pieske]. Μαγκλάρας 1976, 194].

⁸⁹⁶. Lénèque, 110–111. Lamb, 144–145.

⁸⁹⁷. Σύμφωνα με τη M. Jost, το όνομα της πόλης οφείλεται στο ρήμα λούσαι (Jost 1985, 422).

⁸⁹⁸. IG V2, 400, 401, 402.

⁸⁹⁹. IG V2, 397.

⁹⁰⁰. IG V2, 399.

ίσως γιατί τη συνέδεσε με τη γιορτή Ἡμεράσια, που ελάμβανε χώρα στους Λουσούς προς τιμήν της θεάς⁹⁰². Η επίκληση της θεάς «Ἡμέρα» αποδίδει στη θεότητα τη δύναμη να μεταδίδει στους άλλους την ιδιότητα που τη χαρακτηρίζει και στο μύθο των Προιτίδων αντικατοπτρίζεται «η αιτία της επίκλησης», δηλαδή η καταπράυνση, όπως αναφέρει η M. Jost⁹⁰³.

Στο λόφο Παναγιά ο Γ. Παπανδρέου εντόπισε το ιερό, το οποίο ανασκάφηκε από τους W. Reichel και A. Wilhelm το 1899 με άδεια της Ελληνικής Κυβέρνησης, ενώ το 1981 υπό τη διεύθυνση της Β. Μητσοπούλου-Leon πραγματοποιήθηκαν συμπληρωματικές ανασκαφικές έρευνες στη θεμελίωση του ναού και ο G. Ladstätter εκπόνησε νέο σχέδιό του⁹⁰⁴.

Τα κινητά ευρήματα και ιδίως τα χάλκινα ελάσματα που ήλθαν στο φως από την ανασκαφή του χώρου αντιστοιχούν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, στην επίκληση της θεάς⁹⁰⁵. Το πήλινο ειδώλιο⁹⁰⁶ που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του ναού, αποτελεί, σύμφωνα με τους ανασκαφείς και το Ν. Δ. Παπαχατζή, «εικαστική επιβίωση μιας δεύτερης ιδιότητας προϊστορικής μεγάλης θεάς, ως πότνιας θηρών»⁹⁰⁷, όπου η θεά εμφανίζεται ως κυνηγός και ως προστάτιδα των ζώων, όπως και ως η θεά της αγνότητας και της φυτικής ανάπτυξης⁹⁰⁸. Στη λατρεία της θεάς αποδίδονται επίσης και χορευτικά δρώμενα, σύμφωνα με εύρημα της ανασκαφής του 1901⁹⁰⁹, όπου οι γυναίκες φαίνεται να έχουν ξεχωριστή θέση στο ιερό. Σε ειδώλια του 6^{ου} αι. π.Χ. η θεά φέρει και πέπλο⁹¹⁰. Η λατρεία της θεάς υπήρχε ήδη από την ΥΓΕ εποχή, σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα, και ήταν πιο έντονη στους μετέπειτα αιώνες (6^ο, 5^ο και 4^ο αι. π.Χ.)⁹¹¹. Τα αναθήματα συνίστανται σε κοσμήματα, πόρπες, περόνες, ενώτια, δακτυλίδια, απλούς κρίκους και μικρές ορθογώνιες «κασέλες». Όλα τα μικροευρήματα φανερώνουν επαφές των Λουσών με άλλες πόλεις, και το σπουδαιότερο, μαρτυρούν την άφιξη των πιστών από μακρινές περιοχές. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται και τα χειροποίητα ειδώλια,

⁹⁰¹. Πανσ. VIII 18, 8.

⁹⁰². Reichel – Wilhelm, 83. Παπαχατζής 1980, 247, υποσ. 2. Jost 1985, 419.

⁹⁰³. Jost 1985, 420. Κατά τη M. Jost η Λουσιακή εκδοχή είναι άλλη. Αγνοεί τον Μελάμποδα και πιστεύει ότι η θεραπεία των Προιτίδων είχε λάβει χώρα υπό την επίβλεψη της τοπικής θεότητας. Στην άποψή της αυτή συνηγορεί και η παράσταση ενός αγγείου από τη Λουκανία της Μεγάλης Ελλάδας, στο οποίο απεικονίζεται σκηνή τραγωδίας. Το κέντρο της παράστασης καταλαμβάνει ένα ξόανο με δόρυ και ένα λουλούδι και κοντά στη βάση του τρεις γυναίκες, ήρεμες, που δεν είναι άλλες από τις κόρες του Προίτου. Ένας τρίποδας θυμίζει τον Απόλλωνα, του οποίου η διακριτικότητα είναι βεβαιωμένη. Επιπλέον, η απόδειξη ότι η θεραπεία προέρχεται από τη θεά βασίζεται και στο δέκατο επινίκιο του Βακχυλίδη, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., όπου ο ποιητής τραγουδά την πυθιακή νίκη του Αλεξίδαμου από το Μεταπόντιον και τη θεά Άρτεμη, που του επέτρεψε να νικήσει (Jost 1985, 47, 419–425. Perlman, 159).

⁹⁰⁴. Ladstätter 2001, 143–153.

⁹⁰⁵. Τα χάλκινα ελάσματα που βρέθηκαν στην ανασκαφή του ιερού σώζουν την επίκληση της θεάς (βλ. IG V2, 398, 400, 403).

⁹⁰⁶. Reichel – Wilhelm, 37, εικ. 25.

⁹⁰⁷. Παπαχατζής 1996², 133, εικ. 128. Ο U. Sinn συνδέει την παρουσία άγριων ζώων (ελάφια, ζαρκάδια) με την ιδιότητα ως πότνιας θηρών, σχέση που αναζητά στα αφιερώματα, τα οποία σε μεγάλο βαθμό προέρχονταν από κτηνοτρόφους και κυνηγούς της περιοχής (πρβλ. Sinn 1992, 177–187. Schauer 2007, 371–376).

⁹⁰⁸. Η M. Jost αποδίδει και αυτή χθόνια ιδιότητα στη θεά με αφορμή ένα κείμενο του Θεόπομπου (πρβλ. Jost 1985, 419–425).

⁹⁰⁹. Reichel – Wilhelm, 40, εικ. 33.

⁹¹⁰. Reichel – Wilhelm, 42. Mitsopoulos-Leon 2002a, 445–458.

⁹¹¹. Nielsen – Roy 1998, 15–16.

τα οποία, σύμφωνα με τη Β. Μητσοπούλου-Leon, πρέπει να κατασκευάζονταν στην πόλη των Λουσών⁹¹².

Τα θρέμματα της θεάς ήταν αιγοπρόβατα, για τη βοσκή των οποίων το ιερό είχε τις εκτάσεις του, τις λεγόμενες «ιερές γαϊες», ενώ τις καλλιεργήσιμες, που αποτελούσαν την «ένεργό χώρα», τις νέμονταν τόσο η πόλη όσο και το ιερό⁹¹³. Το ιερό των Λουσών λειτουργούσε και ως «άσυλον»⁹¹⁴, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυβίου⁹¹⁵. Το άσυλο ισχυροποιεί το ιερό και έτσι τόσο τα κοπάδια όσο και οι βοσκοί απολάμβαναν την ασφάλεια, χωρίς να υπάρχει δηλαδή πιθανότητα κλοπής των κοπαδιών, ιδίως σε περίπτωση επιδρομής, αφού το ίδιο το ιερό «παρείχε» ασφάλεια⁹¹⁶.

Ο Πausanίας μας αναφέρει ότι στους Λουσούς γινόταν και η γιορτή των Ημερασιών⁹¹⁷, η οποία ασφαλώς θα είχε χαρακτήρα εμποροπανηγυρης. Άλλωστε, οι πόλεις που διοργάνωναν τέτοιες γιορτές είχαν οικονομικά οφέλη. Το ιερό λειτουργούσε ως οικονομικό κέντρο και με χαρακτήρα αγοράς. Οι δύο οικίες των ΕΛΛ χρόνων που ανασκάφηκαν στη θέση Φούρνοι (αρ. 107, χάρτης 8) και με τα ευρήματα που ήλθαν στο φως, μαρτυρούν το υψηλό βιοτικό επίπεδο. Και στις δύο οικίες βρέθηκαν λουτρό και χώρο εστίας. Τα αναθήματα κατασκευάζονταν σε ντόπιο εργαστήριο και θα πρέπει να ήταν σε προσιτή τιμή, ώστε να μπορούν να τα αγοράσουν και οι φτωχοί κτηνοτρόφοι και αγρότες της περιοχής⁹¹⁸. Τα αντικείμενα υποδεικνύουν επαφές με τον έξω κόσμο. Σε αυτές τις οικίες γινόντουσαν δεκτοί αυτοί που ζητούσαν ασυλία, αφού εδώ έμεναν οι «επίσημοι αξιωματούχοι», που ασχολούνταν με τα του ιερού και ήταν υπεύθυνοι⁹¹⁹. Η γιορτή ή]μεράσια είναι γνωστή από επιγραφή που βρέθηκε στο Αίγιο και χρονολογείται στα 100–80 π.Χ.⁹²⁰.

Από τέτοιες γιορτές δεν θα μπορούσαν να αποκλειστούν και τα άλογα, των οποίων μαρτυρείται η παρουσία στα ιερά⁹²¹. εκτός από τους αθλητικούς αγώνες, συμμετέχουν και σε θρησκευτικές γιορτές.

⁹¹². Mitsopoulos-Leon 2001γ, 131–142. Μητσοπούλου-Leon – Ladstätter 2006, 59.

⁹¹³. Ψαρουδάκης, 25.

⁹¹⁴. Για τη λειτουργία των ιερών ως ασύλων, πρβλ. Sinn 1990, 53–116. Morgan 1999, 418.

⁹¹⁵. Πολ. IV 18, 10–11.

⁹¹⁶. Ψαρουδάκης, 30. Στην περίπτωση των Λουσών η ασυλία δεν αποτέλεσε και τον κανόνα, διότι, όταν οι Αιτωλοί έκαναν δύο επιδρομές στο ιερό, κατά την πρώτη οι Λουσιάτες φρονίμως σκέφτηκαν και έδωσαν μερικά από τα αναθήματα του ιερού, αποφεύγοντας τη λεηλασία του. Όταν όμως το 220 π.Χ. επανήλθαν, κατέστρεψαν την πόλη και το ιερό (Πολ. IV 18, 9–12), ίσως γιατί οι Λουσοί είχαν προσχωρήσει στην Αχαϊκή Συμπολιτεία (Οι Λουσοί πρέπει να προσχώρησαν στην Αχαϊκή Συμπολιτεία την περίοδο του Συμμαχικού πολέμου (Head, 418). BCD Collection, Pel., 345. Warren 2007, 25–26, 134–135).

⁹¹⁷. Πaus. VIII 18, 8.

⁹¹⁸. Μητσοπούλου-Leon 2007, 39–50.

⁹¹⁹. Μητσοπούλου-Leon 2001γ, 131–142.

⁹²⁰. Bingen 1954, 395–409.

⁹²¹. Αδρύμη-Σισμάνη et al., 49.

ii) Στους Λουσούς λατρευόταν και ο Απόλλων⁹²², όπως προκύπτει από χάλκινο ειδώλιο του θεού⁹²³ των ΑΡΧ χρόνων, ανάθημα στο ναό της θεάς⁹²⁴. Στην επιγραφή που φέρει το αγαλματίδιο στο πίσω μέρος, αναφέρεται και το επίθετο της θεάς, «Ἡμέρα».

iii) Από αναθήματα του 5^{ου} αι. π.Χ. προκύπτει ότι στην πόλη υπήρχε και λατρεία του Πανός⁹²⁵.

iv) Στη θέση Κολώνες, ή Στάδιο (**αρ. 112, χάρτης 8**), στα Α/ΝΑ της στοάς και επάνω σε φυσικό άνδηρο, ύψους 12μ. περίπου, ανασκάπτεται ένας δεύτερος ναός από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, υπό τη διεύθυνση του G. Ladstätter, του οποίου η κάτοψη δεν είναι συνηθισμένη. Ο ναός, εξωτερικών διαστάσεων 39μ. x 15.70μ., έχει προσανατολισμό Α-Δ και κίονες 14 x 6. Ο σηκός του είναι ορθογώνιος με είσοδο στα Α, ενώ ο πρόναος δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί. Στα Δ του σηκού υπάρχει μία εξάστυλη αίθουσα, στην οποία η πρόσβαση γίνεται από τα Δ, διαμέσου ενός οπισθοδόμου. Τα μέχρι στιγμής δεδομένα οδηγούν τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ναό με ασυνήθιστη κάτοψη, που διαθέτει ευρύ σηκό, στον οποίο σώζονται οι βάσεις των κιόνων, και διαιρείται σε πρόναο, οπισθόδομο και δύο ανεξάρτητες αίθουσες, ενώ δεν υπάρχει άδυτο. Η ασυνήθιστη κάτοψή του δεν παραπέμπει σε ναούς της αρκαδικής τυπολογίας και παρουσιάζει ομοιότητες με το ναό του Απόλλωνος της Κορίνθου⁹²⁶. Με βάση τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα και την τυπολογία της κάτοψής του, το μνημείο χρονολογείται στην ΥΑΡΧ περίοδο, ενώ δεν έχει ακόμη ταυτιστεί η θεότητα στην οποία ανήκει.

v) Στη θέση Βορούς (**αρ. 120, χάρτης 8**), εάν το αναφερόμενο από τον Γ. Παπανδρέου κυκλικό κτίσμα⁹²⁷, διαμέτρου 6μ., είναι αληθές, τότε εδώ θα πρέπει να αναζητηθεί κάποιο μνημείο, που ίσως ανεγέρθηκε προς τιμήν κάποιου Λουσιάτη, προς αναγνώριση του έργου του. Τέτοιου είδους κτίσματα έχουν κωνική οροφή, στην κορυφή της οποίας εδράζεται κίονας με χάλκινο έργο, στερεωμένο στο κιονόκρανο⁹²⁸. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν ήταν ημικυκλικό, τότε πιθανόν να πρόκειται για ημικυκλικό βάθρο αναθημάτων, ή ακόμη να ανήκει σε κόγχη Νυμφαίου⁹²⁹.

vi) Στη θέση Σκάλα Σιγουνίου (**αρ. 125, χάρτης 8**), που βρίσκεται στα Ν του ιερού της Αρτέμιδος και του ναού που ανασκάπτεται στη θέση Κολώνες, ή Στάδιο (**αρ. 112, χάρτης 8**), στα δυτικά χαμηλά κράσπεδα του βουνού Ψηλή Γούβα (ύψους 1.456μ.), θα μπορούσε να

⁹²². Burkert, 308–318.

⁹²³. IG V2, 403.

⁹²⁴. Παπαχατζής 1980, 247, υποσ. 2. Jost 1985, 479.

⁹²⁵. Jost 1985, 457. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 286.

⁹²⁶. Για το ναό πρβλ. Ladstätter 2008 (υπό έκδοση).

⁹²⁷. ΚΕ, 141.

⁹²⁸. Ανάλογο κτίσμα, με τετράγωνη κάτοψη και κωνική οροφή ήλθε στο φως στην αρχαία Μεσσήνη, στο εσωτερικό του οποίου ερευνήθηκαν οκτώ κιβωτιόσημοι τάφοι. Στο υπέρθυρο της εισόδου σώζονται τα ονόματα των νεκρών ανδρών και γυναικών, που τιμήθηκαν με ένα τέτοιο μνημείο (πρβλ. Θέμελης 2000, 97–101). Για το μνημείο του Μενεκράτους στην Κέρκυρα βλ. Σπετσιέρη-Χωρέμη, 6, 8.

⁹²⁹. Παπαχατζής 1979, 304. Παπαποστόλου 1991, 311.

τοποθετηθεί η λατρεία και μιας άλλης θεότητας, εάν η εύρεση του χάλκινου ανδρικού ειδωλίου, όπως ανέφεραν οι κάτοικοι του χωριού στο Μ. Πετρόπουλο, στη θέση αυτή ευσταθεί.

ΚΛΕΙΤΩΡ⁹³⁰

Αστικό, ή Εκτός των τειχών ιερό (extra muros)

Ο ναός της Δήμητρας⁹³¹ θα μπορούσε να τοποθετηθεί στη θέση Νταμάρι (**αρ. 178, χάρτης 8**), που βρίσκεται στα Ν/ΝΑ της πόλης. Ο W. M. Leake, στο σκαρίφημα που παραθέτει, σημειώνει ορθογώνιας κάτοψης ναό⁹³². Επίσης, σύμφωνα με άρθρο της εφημερίδας «Τα Καλάβρυτα» της 27.12.1929, αναφέρεται ότι εδώ είχαν βρεθεί «αγαλματίδια, αρχαία νομίσματα και επιγραφή με το όνομα της θεάς». Κοντά στη θέση και σε μικρή ακτίνα υπάρχουν ακόμη σήμερα μεγάλες λιθόπλινθοι και σπόνδυλοι κίωνων· επιπλέον, μέσα στην πλησιόχωρη κοίτη του ποταμού Κλειτόρος, ή Ξερρορέματος βρίσκεται πεσμένο οικοδομικό υλικό, πιθανόν από το ίδιο κτήριο⁹³³. Ως άλλη πιθανή θέση μπορεί να θεωρηθεί και αυτή της Λυκουριώτισσας, ή Λυγουριώτισσας (**αρ. 159, χάρτης 8**), που βρίσκεται στα Β της πόλης και extra muros⁹³⁴.

Εκτός των τειχών ιερά (extra muros)

i) Στην πόλη του Κλειτόρος λατρεύονταν και οι Διόσκουροι. Το ιερό των Διοσκούρων, ή των Μεγάλων Θεών, σύμφωνα με τον Πausανία, βρίσκεται τέσσερα στάδια από την πόλη⁹³⁵ και αναφέρει και χάλκινα αγάλματά τους. Η λατρεία τους είναι επιβεβαιωμένη και από επιγραφή του 5^{ου} αι. π.Χ., που είναι χαραγμένη σε δόρυ αφιερωμένο στους Τυνδαρίδες, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο⁹³⁶. Ο Γ. Παπανδρέου προτείνει δύο θέσεις για το ιερό των Διοσκούρων: τη θέση Παλιόνταρα, ή Κολώνες (**αρ. 189, χάρτης 8**)⁹³⁷, η οποία αποτελεί μετόχι της Μονής Αγίων Θεοδώρων, και τη θέση Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιά (**αρ. 177, χάρτης 8**)⁹³⁸. Η δεύτερη θέση θεωρείται πιθανότερη, αφού η απόστασή της από την πόλη συμπίπτει με εκείνη των τεσσάρων σταδίων, που δίδει ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. Στη θέση και τον αύλειο χώρο της οικίας Α. Κασσιανού υπάρχουν αρχιτεκτονικά μέλη (σπόνδυλος ραβδωτού κίονα και κιονόκρανο δωρικού ρυθμού) και πηγή με αέναη ροή. Το ιερό ήταν extra

⁹³⁰. Κατά τον Pausanία, τα σημαντικότερα ιερά των Κλειτόριων είναι της Δήμητρας και του Ασκληπιού και στην τρίτη θέση εκείνο της Ειλειθυίας (Paus. VIII 21, 3.) Λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, μόνον εικασίες μπορούν να γίνουν για την ακριβή θέση των ιερών της πόλης του Κλειτόρος.

⁹³¹. Για τη θεά Δήμητρα βλ. Burkert, 338–343.

⁹³². Leake, II 258.

⁹³³. Ο Γ. Παπανδρέου θεωρεί ότι στη θέση Παλάτι, ή Καταρράχη, που βρίσκεται στα Δ του θεάτρου, μπορεί να τοποθετηθεί ένας από τις τρεις ναούς της πόλης, της Δήμητρας, του Ασκληπιού και της Ειλειθυίας (IK, 39), αφού εδώ είχε εντοπίσει θεμέλια μεγάλου οικοδομήματος.

⁹³⁴. Η Μ. Πετριτάκη θεωρεί πιθανή τη θέση για την τοποθέτηση ναού (Πετριτάκη 1996, 86–87).

⁹³⁵. Paus. VIII 21, 4. Dodwell, 443.

⁹³⁶. Jost 1985, 41, 519–520.

⁹³⁷. IK, 44. AZ, 51. Παπανδρέου 1920, 111.

⁹³⁸. IK, 44. Jost 1985, 43.

μιγρος και πιθανόν πολύ κοντά στην Α/ΝΑ πύλη της πόλης, επάνω στον άξονα που ερχόταν από τη Φενεό διαμέσου του αυλώνος και του ανατολικού νεκροταφείου.

ii) Ο Καλλίμαχος, στον ύμνο III προς την Άρτεμη, αναφέρει σχέση της επωνυμίας Κορία με τη θεά Άρτεμη⁹³⁹ και μάλιστα ότι ο Προίτος, ο βασιλιάς του Άργους, είχε ιδρύσει δύο ναούς, εκ των οποίων ο ένας είναι αυτός των Λουσών. Επομένως, όπως αναφέρει και η Μ. Πετριτάκη, η ύπαρξη ιερού της Άρτεμης Κορίας δεν πρέπει να μας ξενίζει, αφού ως «Πότνια Θηρών» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις κορυφές των αζανικών βουνών⁹⁴⁰. Εκτός από τον Καλλίμαχο που μας διέσωσε την επίκληση Κορία προς την Άρτεμη, από την υπόλοιπη γραμματεία δεν έχουμε κάποια συγκεκριμένη μαρτυρία για τη λατρεία της θεάς στον Κλείτορα. Δεν αποκλείεται ο δεύτερος ναός του Προίτου να ιδρύθηκε στον Κλείτορα⁹⁴¹. Η εύρεση θραύσματος πήλινης μήτρας, στην οποία απεικονίζεται ο Ακταίων περιτριγυρισμένος από σκυλιά, που βρέθηκε στη θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια (**αρ. 153, χάρτης 8**) σε κλίβανο που ανέσκαψε η συνάδελφος Μ. Πετριτάκη, παραπέμπει στην Άρτεμη. Η ανασκαφείας διατυπώνει την άποψη ότι η αναφερόμενη από τον Πausανία λατρεία της Ειλείθειας⁹⁴², πιθανόν, «να συγκαλύπτει την Αρτέμιδα Ειλείθια, ή Λοχεία, ή Λεχώ»⁹⁴³. Λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, δεν είναι δυνατή η τοποθέτηση του ιερού της θεάς.

iii) Στον Κλείτορα λατρεύονταν και δύο άλλες μικρότερες θεότητες, ο Ήλιος⁹⁴⁴ και η Τύχη. Σε νομίσματα της πόλης του 4^{ου} αι. π.Χ. απεικονίζεται ως εμπροσθότυπος ο Ήλιος κατ' ενώπιον και ως οπισθότυπος ταύρος⁹⁴⁵. Η απεικόνισή του μαρτυρεί την ύπαρξη ιερού. Σε νομισματική επαρχιακή κοπή της πόλης, εποχής Ιουλίας Δόμνας, ως οπισθότυπος απεικονίζεται η θεά Τύχη⁹⁴⁶ κρατώντας σκήπτρο και φιάλη⁹⁴⁷, ενώ σε μία άλλη κοπή, εποχής Πλαυτίλλας, η θεά κρατάει σκήπτρο και κέρας της Αμαλθείας⁹⁴⁸. Πιθανή θέση των ιερών θεωρούμε τη θέση Λυκουριώτισσα, ή Λυγουριώτισσα (**αρ. 159, χάρτης 8**), στα Β της πόλης και εκτός των τειχών.

Παρόδια ιερά

i) Το ιερό του Ασκληπιού, με μεγάλη επιφύλαξη, θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα Β του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα (**αρ. 166, χάρτης 8**) και πολύ κοντά σε αυτόν, στο σημείο

⁹³⁹. Καλλ. *Εἰς Ἄρτεμιν*, III 233–236.

⁹⁴⁰. Πετριτάκη 1996, 86.

⁹⁴¹. Jost 1985, 25–46. Πετριτάκη 2001α, 255–270.

⁹⁴². Πaus. VIII 21, 3. Dodwell, 443.

⁹⁴³. Πετριτάκη 2001, 255–270 και ειδικότερα 270.

⁹⁴⁴. Jost 1985, 39–40, 526. Nielsen – Roy 1998, 27–28.

⁹⁴⁵. SNG, Cop., 223–225. BMC, Pel., 179, 3–6, 180, 12, πίν. 33, 10, 11 και πίν. 33, 15.

⁹⁴⁶. Για τη λατρεία της θεότητας βλ. Jost 1985, 39–40, 532.

⁹⁴⁷. BMC, Pel., 180, 15, πίν. 33, 16.

⁹⁴⁸. BMC, Pel., 180, 16, πίν. 33, 17.

όπου ο W. M. Leake αναφέρει την ύπαρξη σπονδύλων κίωνων δωρικού ρυθμού. Πρόκειται για παρόδιο ιερό, αφού από εδώ διέρχεται και ο δρόμος που οδηγεί στους Λουσούς διαμέσου του Απανώκαμπου. Παρά τις συχνές αυτοψίες, τα αναφερόμενα από το W. M. Leake αρχιτεκτονικά μέλη δεν εντοπίστηκαν. Ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί στην κορυφή του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα το ιερό του Ασκληπιού⁹⁴⁹, όμως στο λόφο δεν εντοπίζονται κατάλοιπα ούτε κεραμική. Από επιτύμβια στήλη που βρέθηκε στο χωριό Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) [βλ. οικείο πίνακα επιγραφών, περιοχής Κλειτορίας – Λευκασίου, II αρ. 9]⁹⁵⁰, αναφέρεται η ιδιότητα του νεκρού (ἀρχιατρός), γεγονός που ενισχύει την άποψη ύπαρξης ναού του Ασκληπιού στην πόλη. Από αυτό συνάγεται ότι εδώ θα λειτουργούσε και θεραπευτήριο, για τις ανάγκες του οποίου θα χρησιμοποιήθηκε η πηγή Κιάφα (**αρ. 163, χάρτης 8**), ευρισκόμενη κοντά στο χώρο.

ii) Τα αρχιτεκτονικά μέλη, που μέχρι πριν από λίγα χρόνια βρισκόντουσαν διάσπαρτα στην πλατεία του χωριού Κάτω Κλειτορία, πλησίον του ενοριακού ναού του Αγίου Δημητρίου (**αρ. 165, χάρτης 8**), ανήκουν σε κάποιο δημόσιο κτήριο. Δεν αποκλείεται να τοποθετείται εδώ ο ναός της Ειλειθυίας⁹⁵¹, η οποία ως γνωστόν λατρευόταν εκτός των ορίων της πόλης. Ο Πausanias την ταυτίζει με την Πεπρωμένη⁹⁵². Το ιερό θεωρείται παρόδιο. Οι C. Bursian και X. Κορύλλος τοποθετούν στη θέση Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά (**αρ. 170, χάρτης 8**)⁹⁵³ το ιερό της θεάς του τοκετού. Όμως, η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποίησε εκεί η Μ. Πετριτάκη, στο πλαίσιο του έργου «Αναδασμός της κοιλάδας του Αροάνιου», έφερε στο φως οικιστικά κατάλοιπα που χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ., ενώ το εξωκλήσι του Φραγκοκκλησιού είναι θεμελιωμένο επάνω σε παλαιότερο χριστιανικό ναό.

Ιερά ορίων

i) Ο Pausanias σημειώνει και τη λατρεία μιας άλλης θεότητας, εκείνης της Κορίας Αθηνάς⁹⁵⁴, που λατρεύεται σε κορυφή και το ιερό της οποίας βρίσκεται τριάντα στάδια από την πόλη. Ο Kikérown αναφέρει ότι την Αθηνά, γεννημένη από τον Δία και την Κορυφή, κόρη του Ωκεανού, οι Αρκάδες την ονομάζουν Κορία και είναι η εφευρέτρια του άρματος⁹⁵⁵. Το ιερό ήταν αξιόλογο, αφού διεξάγονταν και αγώνες προς τιμήν της θεάς, τα λεγόμενα κοριάσια ἐν Κλείτορι. Η αναφορά του Kikérown συμφωνεί και με το μύθο ότι ο Κλείτωρ πρώτος πραγματοποίησε στην πόλη νεκρικές γιορτές προς τιμήν του πατέρα του Αζάνα, στις οποίες

⁹⁴⁹. AZ, 50. Dodwell, 443.

⁹⁵⁰. IG V2, 385.

⁹⁵¹. Burkert, 366–369.

⁹⁵². Πaus. VIII 21, 3.

⁹⁵³. Bursian, II 263–265. Κορύλλος, 148.

⁹⁵⁴. Πaus. VIII 21, 4.

⁹⁵⁵. Kiker. *De nature Deorum* III 23. Jost 1985, 42. Πετριτάκη 1996, 85.

λάμβαναν χώρα και αγώνες δρόμου ίππων⁹⁵⁶. Ο παραπάνω μύθος αναφέρεται και στον Πausανία, ο οποίος στην περιγραφή των Ηλειακών μας μεταφέρει ότι ο Ηλείος Αιτωλός, στους αγώνες προς τιμήν του Αζάνα στον Κλείτορα, είχε παρασύρει με το άρμα του και είχε σκοτώσει τον Άπιν, τον γιο του Ιάσονα από το Παλλάντιον της Αρκαδίας⁹⁵⁷. Οι νομισματικές εκδόσεις της πόλης παρέχουν σαφείς παραπομπές στο μύθο, ιδίως οι πρώιμες κοπές της, που απεικονίζουν προτομή αλόγου ως εμπροσθότυπο⁹⁵⁸ και αργότερα εκείνες του 4^{ου} αι. π.Χ., οι οποίες ως εμπροσθότυπο φέρουν τη θεά Αθηνά με κράνος και ως οπισθότυπο άλογο σε καλπασμό⁹⁵⁹. Ο W. M. Leake αναφέρει ότι, εάν η απόσταση των τριάντα σταδίων που δίδει ο Πausανίας είναι σωστή, τότε το ιερό της Κορίας Αθηνάς πρέπει να τοποθετηθεί στο λόφο του Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (αρ. 277, χάρτης 8), ή στο βουνό Τζηπάτι στα Β του Κλείτορος στην περιοχή της Άνω Κλειτορίας⁹⁶⁰. Οι E. Curtius⁹⁶¹ και C. Bursian⁹⁶² εκφράζουν την άποψη ότι το ιερό βρίσκεται στα Β του Κλείτορος και στην κορυφή του βουνού Προφήτης Ηλίας, που ονομάζεται Κορυφή, ή Κορυφάσιον, στην αριστερή/ανατολική του χειμάρρου Καρνέσιου, ή Ζούγρα. Ο Γ. Α. Πίκουλας πραγματοποίησε πολλαπλές αυτοψίες στο λόφο του Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8)⁹⁶³ και εντόπισε την οχύρωση και εντός αυτής αρχιτεκτονικά μέλη. Περισυνέλεξε θραύσμα πήλινης γραπτής σίμης, που χρονολογείται στο μεταβατικό στάδιο του α' τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ.⁹⁶⁴, η οποία ασφαλώς προέρχεται από τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του ναού⁹⁶⁵. Ανάλογο απότμημα σίμης που έχει βρεθεί στη θέση Κάστρο του χωριού Τρυπητή (παλ. τοπων. Μπιτζιμπάρδι)⁹⁶⁶ του Νομού Ηλείας⁹⁶⁷, στην οποία εντοπίζεται η τριφυλιακή πόλη Στυλάγγιον⁹⁶⁸, και χρονολογείται στα ΥΑΡΧ χρόνια, μαρτυρεί την επικοινωνία και τις επιρροές της πόλης Στυλάγγιον με την αρκαδική ενδοχώρα, αφού η τελευταία βρίσκεται επάνω στον οδικό άξονα Ηραίας – Θέλπουσας. Κατά το Γ. Α. Πίκουλα, ο λόφος είναι ένα περίβλεπτο οχυρωμένο ύψωμα, την κορυφή του οποίου κατείχε «ιερόν ίδρυμα»

⁹⁵⁶. Πετριτάκη 1996, 85.

⁹⁵⁷. Πaus. V 1, 8. Πιθανόν, ο ακούσιος φόνος που διέπραξε ο Αιτωλός να υπήρξε και η αιτία να καταφύγει στην περιοχή του Αχελώου, από τον οποίο χώρα και κάτοικοι πήραν το όνομά του.

⁹⁵⁸. SNG, Cop., 217, 218. BCD Collection, Pel., 339–340.

⁹⁵⁹. SNG, Cop., 219–220. BMC, Pel., 179–180, 7–10, πίν. 33, 12 και 33, 13. BCD Collection, Pel., 341.

⁹⁶⁰. Leake, II 107, 260. Ο N. Ζαφειρόπουλος τοποθετεί στο λόφο του Αγίου Αθανασίου το ιερό της Κορίας Αθηνάς (βλ. αρ. πρ. 604/28.6.1946 αναφορά του). Πιθανή θεωρούν τη θέση του ιερού εδώ οι Γ. Παπανδρέου, N. Παπαχατζής και η Μ. Πετριτάκη· η Μ. Jost δεν παίρνει θέση. Για το θέμα πρβλ. IK, 45. AZ, 112. Παπαχατζής 1980, 257, υποσ. 5. Jost 1985, 44. Πετριτάκη 1996, 86. Πίκουλας 1999, 137–154, πίν. 24–53 και ειδικότερα 137. Επίσης ΑΡΚΑΔΙΑ, 416–445.

⁹⁶¹. Curtius, I 377.

⁹⁶². Bursian, II 264.

⁹⁶³. Πίκουλας 1999, 137–154, πίν. 24–53 και ειδικότερα 137. Επίσης ΑΡΚΑΔΙΑ, 416–445.

⁹⁶⁴. Ο Γ. Τερζής χρονολογεί το θραύσμα της σίμης στο μεταβατικό στάδιο του α' τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ., διότι είναι της άποψης ότι πρόκειται για αρχαϊζουσα σίμη, η οποία τεχνοτροπικά συνδυάζει παλαιά και νέα στοιχεία (πρβλ. Τερζής, 121–128).

⁹⁶⁵. Πίκουλας 1999, 145, 149–152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 425, 429–432.

⁹⁶⁶. Λεξικό 2001, 459, 4130.

⁹⁶⁷. Παπακωνσταντίνου 1982, 238–243.

⁹⁶⁸. Πολ. IV 77, 10.

(εικ. 504) και ανήκε στο περιφερειακό σύστημα άμυνας της πόλης του Κλείτορος, του οποίου ο αμυντικός ρόλος είναι ανάλογος με εκείνον του Ακροκορίνθου⁹⁶⁹.

ii) Τα ειδώλια που βρέθηκαν στη θέση Χελωνοσπηλιά (αρ. 208, χάρτης 8), κατά τη διάρκεια εργασιών για την τοποθέτηση αλεξικέραυνου, πολύ πιθανόν να προέρχονται από αποθέτη ιερού και, χωρίς να έχουμε άλλες ενδείξεις, είναι ελκυστικό να υποθέσουμε την ύπαρξη παρόδιου ιερού και στη χώρα του Κλείτορος, αφού εντοπίζεται παραπλεύρως της οδού που έρχεται από τη Φενεό και οδηγεί στον Κλείτορα. Δυτικότερα βρίσκεται ο αυλών, από τον οποίο διέρχεται η αρχαία οδός. Τοποθετείται στην ένεργό χώρα του Κλείτορος, τα όρια της οποίας στα Α έφθαναν μέχρι το διάσελο του Αγιο-Λιά (αρ. 201, χάρτης 8).

ΨΩΦΙΣ

Αστικά ιερά

i) Ο Πausanίας αναφέρει δύο ιερά στην πόλη της Ψωφίδας, της Ερυκίνης Αφροδίτης⁹⁷⁰ ευρισκόμενο εν τῇ πόλει και το ιερό του Ερυμάνθου⁹⁷¹. Ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. κάνει μνεία ειδικότερα για τη λατρεία της Ερυκίνης Αφροδίτης, την οποία μετέφερε στην πόλη η κόρη του βασιλιά της πόλης του Έρυκος της Σικελίας, Ψωφίς. Στην πόλη του Έρυκος υπήρχε σπουδαίο ιερό της Ερυκίνης και ήταν τόσο πλούσιο, που δεν υπολειπόταν εκείνου της Πάφου⁹⁷². Είναι βέβαιο ότι η θεότητα του Έρυκος, της οποίας η σύνθετη προσωπικότητα εμπίπτει στη σφαίρα της γονιμότητας και της παραγωγικότητας, βρήκε θέση στο αρκαδικό πάνθεον και κατ' επέκταση στην Ψωφίδα, αφού στην πόλη δεν γνωρίζουμε καμία μαρτυρία γυναικείας θεότητας με αυτό το ρόλο. Ο R. Schilling αναφέρει ότι η Αφροδίτη Ερυκίνη εισήχθη στην Ψωφίδα τον 5^ο αι. π.Χ. από Αρκάδες μισθοφόρους κατά την επιστροφή τους από τη Σικελία⁹⁷³. Κατά τη M. Jost, η άποψη του R. Schilling μπορεί να μοιάζει υποθετική⁹⁷⁴, ωστόσο δεν αγνοούνται παντελώς οι σχέσεις μεταξύ Αρκαδίας και Σικελίας. Στις αρχαίες πηγές αναφέρονται μισθοφόροι Αρκάδες και μάλιστα Κλειτόριοι στην αυλή του τυράννου Ιέρωνος⁹⁷⁵.

Οι Γ. Παπανδρέου⁹⁷⁶, Α. Λέλος⁹⁷⁷ και Μ. Πετρόπουλος⁹⁷⁸ υποθέτουν ότι ο ναός της Ερυκίνης Αφροδίτης βρίσκεται στη θέση της Μονής Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (αρ.

⁹⁶⁹. Πίκουλας 1999, 149–152. ΑΡΚΑΔΙΑ, 429–432.

⁹⁷⁰. Πaus. VIII 24, 6.

⁹⁷¹. Πaus. VIII 24, 12.

⁹⁷². Πaus. VIII 24, 6. Παπαχατζής 1980, 273, υποσ. 4.

⁹⁷³. Schilling, 233–239.

⁹⁷⁴. Jost 1985, 514.

⁹⁷⁵. Roy 1967, 287–323.

⁹⁷⁶. Παπανδρέου 1920, 139.

⁹⁷⁷. Λέλος, 64.

⁹⁷⁸. Πετρόπουλος 1985, 63–73. Πετρόπουλος 2005α, 368.

252, χάρτης 9), εξαιτίας των αρχιτεκτονικών μελών που σήμερα είναι διάσπαρτα στον αύλειο χώρο της Μονής⁹⁷⁹. Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν αυτά με βεβαιότητα στο ναό της Ερυκίνης Αφροδίτης, χωρίς όμως να αποκλείεται και η τοποθέτησή του εδώ. Η μελλοντική ανασκαφική έρευνα ελπίζουμε να αποκαλύψει τη θεότητα που λατρευόταν στο χώρο που σήμερα καταλαμβάνει η Μονή Τριποτάμων.

Θεωρούμε αντιθέτως ότι ο ναός της Ερυκίνης Αφροδίτης μπορεί να τοποθετηθεί στη θέση του Σχολικού Συγκροτήματος⁹⁸⁰ (**αρ. 258, χάρτης 9**), για τους παρακάτω λόγους: α) ο χώρος του Σχολικού Συγκροτήματος βρίσκεται σε περίοπτη θέση, αφού από εδώ είναι ορατός ολος ο χώρος που καταλαμβάνει η πόλη, β) κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Γεωργουλόπουλου, το οποίο βρίσκεται στα Α του Σχολικού Συγκροτήματος και σε επαφή με αυτό (**αρ. 258, χάρτης 9**), στη διενεργηθείσα τομή εσωτερικά του τείχους, στα Β, περισυνελέγησαν όστρακα καλής ποιότητας, ένα μικκύλο αγγείο και θραύσματα ειδωλίων.

Αρχαία ευρήματα, όπως ειδώλια-προτομές (**εικ. 445–447, 449–452**) και μολύβδινα ομοιώματα καρπών και μάλιστα ροδιού (**εικ. 462**), που προέρχονται από την Ψωφίδα και περισυνέλεξε ο Ν. Ζαφειρόπουλος, χωρίς όμως να γνωρίζουμε την ακριβή θέση προέλευσής τους, θα μπορούσαν να αποδοθούν στο ιερό της Αφροδίτης⁹⁸¹, δεδομένης της εικονογραφίας και του τύπου τους. Ο καρπός της ροδιάς είναι το σύμβολο της γονιμότητας και της αφθονίας των αγαθών, αλλά, ως σύμβολο, είναι τόσο κοινό που δεν μπορεί να θεωρηθεί αναγνωριστικό για κάποια θεότητα⁹⁸². Οι «κόρες» της Ψωφίδας βρίσκουν παράλληλα με αυτές που προέρχονται από την Άκοβα Αρκαδίας⁹⁸³. Οι συγκεκριμένες προτομές-ειδώλια από την Ψωφίδα φορούν χιτώνα και πέπλο, που στερεώνεται στη στεφάνη του κεφαλιού. Ο τύπος αυτός της γυναικείας μορφής είναι ιδιαίτερα αγαπητός στην κοροπλαστική και ευρέως διαδεδομένος σε όλο τον κόσμο από τον 6^ο αι. π.Χ. μέχρι τα ύστερα ΕΛΛ χρόνια. Οι Μ. Σιγανίδου και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη πιστεύουν πως οι γυναικείες προτομές παρουσιάζουν «πολλά προβλήματα καθώς δεν

⁹⁷⁹. Αλεξοπούλου 1999–2001, 173.

⁹⁸⁰. Ο F. C. H. L. Rouqueville αναφέρει χαρακτηριστικά ότι 300μ. επάνω από τη ΝΔ γωνία της οχύρωσης, εννοεί επάνω από το Χάνι του Μπάμπουρα, είδε λίθινο σηκό ναού που περιβαλλόταν από περιστύλιο 14 κιόνων από λευκό μάρμαρο, ο οποίος πρέπει να είναι της Ερυκίνης Αφροδίτης. Ίσως τον ντόπιο λευκό ασβεστόλιθο τον αναφέρει ως «λευκό μάρμαρο» (πρβλ. Rouqueville 1820, 333. ΙΚ, 161. Λέλος, 66).

⁹⁸¹. Σχετικά με τη θεότητα αυτή πρβλ. Burkert, 324–331.

⁹⁸². Για το θέμα πρβλ. Muthmann, 52 κ.ε. Το ρόδι θεωρείται σύμβολο της θεάς Ήρας (πρβλ. Χαριτωνίδης, 155–164 και ειδικότερα 160. Muthmann, 52. Röttscher, 83–93), της θεάς Αθηνάς (πρβλ. Οικονόμος, 99. Ρωμαίος 1957, 150 κ.ε. Muthmann, 64 κ.ε.), της Αφροδίτης (Muthmann, 39 κ.ε.), της Δήμητρας (Muthmann, 52, 67 κ.ε.) και της Περσεφόνης (Muthmann, 72 κ.ε.).

⁹⁸³. Σπυρόπουλος – Σπυρόπουλος, 43. Ανάλογες πήλινες προτομές του 4^{ου} αι. π.Χ. έχουν βρεθεί στην Ήλιδα (πρβλ. Έργον 1962, 151), στη Χρυσοβίτσα Αιτωλίας (πρβλ. Ρωμαίος 1920–1921, 60–98), στην Ήπειρο που χρονολογούνται στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. (πρβλ. Mollard-Besques 1954, 24, πίν. 18, Β–138), στην Αττική (πρβλ. Mollard-Besques 1954, 3, πίν. 2, Β2), στη Μύρινα (πρβλ. Mollard-Besques 1963, 6, πίν. 5, j–1196), στο ιερό της θέσης Άγιος Πέτρος Κοντοβάζαινας Νομού Αρκαδίας (πρβλ. Καρδάρ, πίν. 20α, πίν. 23–26). Επίσης και στη Γέλα της Σικελίας έχουν βρεθεί ειδώλια καθημένων και ορθίων γυναικείων μορφών που χρονολογούνται στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., τα οποία όμως είναι τοπικού εργαστηρίου (πρβλ. Adamesteanu – Orlandini, 229–235).

αποτελούν αποκλειστικά προσφορά σε μια θεότητα»⁹⁸⁴. Πρόκειται για συνηθισμένα αναθήματα και οι θεωρίες που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί συνηγορούν στην ερμηνεία τους «ως συμβολικών απεικονίσεων χθόνιων θεοτήτων. Το περιστέρι, ή το λουλούδι που κρατούν υποδηλώνουν μορφή, που άλλοτε χαρακτηρίζεται ως Περσεφόνη και άλλοτε ως Αφροδίτη»⁹⁸⁵.

Η άποψη της Χρ. Καρδαρά ότι το ιερό της Ερυκίνης Αφροδίτης βρίσκεται στη θέση Άγιος Πέτρος των Αφροδισίων ορέων⁹⁸⁶, στην περιοχή της Κοντοβάζαινας, αντικρούστηκε πειστικά από το Γ. Α. Πίκουλα, ο οποίος θεωρεί ότι εδώ θα πρέπει να αναζητήσουμε Αρτεμίσιον και όχι Αφροδίσιον, το οποίο θα μπορούσε να ανήκει στη μεθόριο δύο επικρατειών, της Θέλπουσας και της Πάου, ή ακόμη και των Σειρών⁹⁸⁷. Επιπλέον, ευρισκόμενο στη μεθόριο επικρατειών, όπως εύστοχα έχει παρατηρήσει, θα μπορούσε να μην ανήκει σε καμία επικράτεια. Τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας συνηγορούν ότι το ανασκαφέν ιερό στο Αφροδίσιον όρος βρίσκεται εκτός των ορίων της πόλης της Ψωφίδας και μακριά από τη χώρα της, αφού τα Ν/ΝΑ όρια έφθαναν μέχρι το λόφο του Αγίου Βασιλείου (**αρ. 264, χάρτης 9**) και τη θέση Κεραμιδιά (**αρ. 273, χάρτης 9**), στην οποία εντοπίζεται η κόμη των Σειρών⁹⁸⁸.

ii) Οι Ψωφίδιοι είχαν θεοποιήσει τον ποταμό Ερύμανθο και στο ναό του είχαν αφιερώσει ανθρωπόμορφο άγαλμα⁹⁸⁹. Λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, είναι αδύνατον να εντοπιστεί με βεβαιότητα η θέση του ναού του αρχαίου ποτάμιου θεού. Εάν στη θέση της σημερινής Μονής Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου (**αρ. 252, χάρτης 9**) βρίσκεται ο ναός της Ερυκίνης Αφροδίτης, αντί στη θέση του Σχολικού Συγκροτήματος, όπως υποθέσαμε πιο πάνω, τότε η θέση του ναού του Ερυμάνθου που προτείνουμε ότι μπορεί να βρίσκεται στη θέση της Μονής, πρέπει να τοποθετηθεί κάπου αλλού, πιθανόν δίπλα στον ποταμό Λιβαρτζινό, ή Αροάνιο (αρχ. Ερύμανθος), όπως αναφέρουν οι Ε. Meyer και Μ. Jost⁹⁹⁰, ή ακόμα και στη θέση του Σχολικού Συγκροτήματος⁹⁹¹ (**αρ. 258, χάρτης 9**). Η λατρεία του ποτάμιου θεού εδώ προκύπτει και από δύο νομισματικές εκδόσεις της πόλης, που χρονολογούνται περ. στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., η μία και η άλλη περ. στο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. Η πρώτη κοπή (χαλκούς) ως εμπροσθότυπο έχει κεφαλή του θεού προς τα δ., που φέρει στεφάνι από καλάμια, και ως οπισθότυπο ψάρι που κολυμπάει και την επιγραφή ΨΩΦΙ⁹⁹². Η δεύτερη (χαλκούς) ως

⁹⁸⁴. Σιγανίδου – Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, 57–60, εικ. 38.

⁹⁸⁵. Σιγανίδου – Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, 57–60.

⁹⁸⁶. Βλ. Καρδαρά. Η θέση Άγιος Πέτρος βρίσκεται στα όρια των Νομών Αρκαδίας–Αχαΐας–Ηλείας, στο ΒΔ πέρασ της Επαρχίας Γορτυνίας του Νομού Αρκαδίας στα σύνορα με την Επαρχία Καλαβρύτων Νομού Αχαΐας.

⁹⁸⁷. Πίκουλας 2000–2003, 333–344, πίν. 85–86. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 279. Η Πάος στα ΡΩΜ χρόνια βρίσκεται υπό τον Κλείτορα, όπως και οι Σειρές, που την εποχή αυτή αποτελεί και τα όρια μεταξύ Κλείτορος και Ψωφίδας.

⁹⁸⁸. Βλ. οικείο κεφάλαιο VA. ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ.

⁹⁸⁹. Jost 1985, 54.

⁹⁹⁰. Meyer, 1922. Jost 1985, 57, 524–525.

⁹⁹¹. Τη θέση αυτή θεωρεί και ο Α. Λέλος πιθανή για το ναό του Ερυμάνθου (πρβλ. Λέλος, 46).

⁹⁹². BCD Collection, Pel., 397, 1684.

εμπροσθότυπο κεφαλή Ερυμάνθου δ. με στεφάνι και ως οπισθότυπο ρόπαλο μέσα σε στεφάνι δάφνης⁹⁹³.

iii) Στις νομισματικές εκδόσεις της πόλης, τόσο στις πρώιμες αργυρές, όσο και στις χάλκινες του 2^{ου} αι. π.Χ.,⁹⁹⁴ ως εμπροσθότυπος απεικονίζεται η θεά Αθηνά⁹⁹⁵ και ως οπισθότυπος ολόκληρο το εθνικό της πόλης, ΨΩΦΙΔΙΩΝ. Τα νομίσματα είναι οι μοναδικές μαρτυρίες που έχουμε και υποδεικνύουν τη λατρεία της θεάς στην πόλη. Προς το παρόν λείπουν τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα οποία θα μας επέτρεπαν την αναγνώριση, ή τον εντοπισμό του ιερού της Αθηνάς. Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι το πλάτωμα της ακρόπολης θα μπορούσε να φιλοξενούσε το ιερό της Πολιάδος Αθηνάς. Η εύρεση τριών θραυσμάτων σίμης με γραπτή διακόσμηση, κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού και μερικής αποψίλωσης της ακρόπολης (αρ. 248, χάρτης 9) το 1998 και σε τομή που διενήργησε η 6^η ΕΒΑ σε μονόχωρο ναΐσκο, συνηγορούν στην ύπαρξη ιερού κτίσματος στο πλάτωμα της ακρόπολης⁹⁹⁶ (εικ. 407).

iv) Στην Ψωφίδα πρέπει να λατρευόταν και ο Διόνυσος, του οποίου η λατρεία προκύπτει από νομισματική κοπή εποχής του Σεπτιμίου Σεβήρου⁹⁹⁷. Το νόμισμα (ασσάριον), που χρονολογείται, σύμφωνα με τη μελέτη του Α. Walker, περ. 198–209 μ.Χ., ως οπισθότυπο απεικονίζει το θεό που κρατάει κάρθαρο και θύρσο⁹⁹⁸. Ο J. Roy πιστεύει ότι οι ρωμαϊκές επαρχιακές κοπές μερικών αρκαδικών πόλεων, όπως της Ψωφίδας, των Καφυών και της Φενεού, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Πausανία, αποδεικνύουν τη λατρεία του Διονύσου⁹⁹⁹. Στην ΕΛΑ εποχή η λατρεία του Διονύσου γίνεται δημοφιλής σε όλο τον κόσμο, όπως αναφέρει ο Αρριανός¹⁰⁰⁰, και είναι ριζωμένη σε όλες τις κοινωνικές τάξεις που γιόρταζαν τα διονυσιακά μυστήρια. Με μεγάλη επιφύλαξη, η εύρεση μάσκας ηθοποιού στη θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (αρ. 261, χάρτης 9), στο χώρο της Ψωφίδας, θα μπορούσε να συνηγορήσει στην ύπαρξη διονυσιακής λατρείας στην Ψωφίδα, η οποία ίσως εισήχθη αργότερα. Ο ναός του Διονύσου πρέπει να αναζητηθεί πιθανότατα πλησίον του θεάτρου¹⁰⁰¹.

⁹⁹³. BCD Collection, Pel., 398, 1687.

⁹⁹⁴. Head, 453. Jost 1985, 55.

⁹⁹⁵. Πρβλ. Burkert, 300–307. Jost 1985, 362.

⁹⁹⁶. Αλεξοπούλου 1999–2001, 173–174.

⁹⁹⁷. Burkert, 343–354.

⁹⁹⁸. BMC, Pel., 198, 6. BCD Collection, Pel., 399, 1690.

⁹⁹⁹. Roy 2007, 17–23, πίν. 1–4. Επίσης και η M. Jost για τη λατρεία του Διονύσου στην Αρκαδία βασίστηκε στον περιηγητή του 2^{ου} αι. μ.Χ. και στις νομισματικές μαρτυρίες (πρβλ. Jost 1985, 427–428).

¹⁰⁰⁰. App. *Ανάβασις*, IV 8, 1.

¹⁰⁰¹. Ανάλογο παράδειγμα εκείνο της Αθήνας (πρβλ. Παπαχατζής 1994, 289–291). Επίσης, για την πόλη της Καλυδόνος της Αιτωλίας, βλ. Dyggve et al., 300 και Έργον 2001, 56–59.

v) Η λατρεία της Αρτέμιδος προκύπτει από τις επαρχιακές νομισματικές εκδόσεις της πόλης, εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου¹⁰⁰². Η Μ. Jost αναφέρει ότι οι κοπές αυτές δεν μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε εάν πρόκειται για παλαιές, ή σύγχρονες δημιουργίες¹⁰⁰³.

vi) Επίσης, στον κατάλογο BCD Collection, Peloponnesos σε επαρχιακή κοπή (ασσάριον) εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου (193–211 μ.Χ.) ως οπισθότυπος απεικονίζεται Απόλλωνας όρθιος, γυμνός, που κοιτάζει προς τα αρ. και ο αριστερός του αγκώνας ακουμπάει επάνω σε κίονα, ενώ το δεξί του χέρι είναι ελεύθερο προς τα κάτω. Ο μελετητής της BCD Collection, A. Walker αναφέρει, ότι πρόκειται όχι μόνον για μια σπάνια κοπή αλλά και τον ενδοιασμό του, ότι ο απεικονιζόμενος θεός θα μπορούσε να είναι και ο Διόνυσος· επιπλέον η κοπή είναι σημαντική, διότι ο εμπροσθότυπος του νομίσματος είναι από την ίδια μήτρα ασσαρίου του Σεπτιμίου Σεβήρου της Θέλπουσας¹⁰⁰⁴. Όμως, δεν μπορούμε να υποθέσουμε τίποτε προς το παρόν για λατρεία του Απόλλωνος στην Ψωφίδα.

Εκτός των τειχών ιερό (extra muros)

Η εύρεση ενός χάλκινου ομοιώματος φιδιού (**εικ. 468**), κατά τον καθαρισμό του εξωτερικού μετώπου της δυτικής πλευράς του τείχους, στη θέση Βρύση του Κατριβά (**αρ. 254, χάρτης 9**), και στο τμήμα εκείνο που έχει πορεία N–B (**εικ. 438–439, 464–465**) στα Β της δυτικής πύλης και πλησιόχωρα αυτής, δεν αποκλείεται να υποδηλώνει ότι στο σημείο αυτό υπάρχει κάποιο ιερό χθόνιας θεότητας. Μη έχοντας άλλα στοιχεία στη διάθεσή μας και εάν η μελλοντική ανασκαφική έρευνα φέρει στο φως κατάλοιπα αφιερωμένα στη θεότητα, αυτό θα είναι σημαντικό στοιχείο για την παρουσία της λατρευόμενης θεότητας, ή ακόμη και του Ασκληπιού στην Ψωφίδα.

Παρόδια ιερά

i) Ενδιαφέρον παρουσιάζουν το δωρικό κιονόκρανο και οι δύο σπόνδυλοι ραβδωτών κιόνων (ύψους 0.70μ. και 0.90μ. αντίστοιχα), που βρίσκονται στη θέση Αλώνι του Ξενοχρήστου (**αρ. 229, χάρτης 9**), και των γωνιόλιθων, που είναι εντοιχισμένοι στους τοίχους του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου στο χωριό Καμενιάνοι, ευρήματα τα οποία μαρτυρούν ότι πρόκειται για παρόδιο ιερό, που εντάσσεται στη χώρα της πόλης της Ψωφίδας (**εικ. 385**). Η θέση των αρχιτεκτονικών μελών επιβεβαιώνει την ύπαρξη του δρόμου, που ξεκινούσε από την Ψωφίδα και από εδώ καμπτόταν προς τα Α, διερχόταν πλησίον του Σπηλαίου Δροβολοβού και από εκεί, διασχίζοντας την Καπρίβαινα, έφθανε στην Κέρτεζη και στη συνέχεια στην Κύναιθα.

¹⁰⁰². Head, 453. Jost 1985, 55. BCD Collection, Pel., 399, 1691.

¹⁰⁰³. Jost 1985, 55.

¹⁰⁰⁴. BCD Collection, Pel., 398.

ii) Η Μονή Πορετζού στην περιοχή των Αγραμπέλων, στα Β της Ψωφίδας, θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανή θέση για το ιερό του Πανός¹⁰⁰⁵, ή ακόμη σε άλλη θέση της ευρύτερης περιοχής, δηλαδή στην περιοχή του σημερινού όρους Λάμπεια. Ο Πausanίας αναφέρει ότι το ιερό του Πανός βρίσκεται στο όρος Λάμπεια¹⁰⁰⁶, το οποίο θεωρείται μοῖρα τοῦ ὄρους τοῦ Ἐρυμάνθου, που αντιστοιχεί στο όρος Καλλιφώνι, γιατί η διακλάδωση αυτή του Ἐρυμάνθου συνδέεται με τον κυρίως ὄγκο των Ψηλών Κορυφών (ύψους 1.878μ.)¹⁰⁰⁷. Ο Πάνας είναι ο θεός των ποιμένων και κατοικεί τις βραχώδεις κορυφές, τις χαράδρες και τα πυκνά δάση. Ο θεός απεικονίζεται και σε επαρχιακές κοπές (ασσάρια) εποχής Γέτα, που ως οπισθότυπο έχουν το θεό ὄρθιο με σύριγγα και λαγωβόλο¹⁰⁰⁸.

iii) Το Σπήλαιο Δροβολοβού θα μπορούσε να θεωρηθεί τόπος λατρείας (αρ. 224, χάρτης 9). Το στόμιο του σπηλαίου βρίσκεται σε μία απότομη και βραχώδη πλαγιά, σε μικρή απόσταση από τον ομώνυμο οικισμό. Πρόκειται για κάθετη σχισμή ανάμεσα στα βράχια, μπροστά από την οποία ο βράχος έχει λειανθεί, για να δημιουργηθεί ένας στενόμακρος χώρος και να φιλοξενηθεί το ναύδριο της Ζωοδόχου Πηγής. Στο εσωτερικό της σχισμής ρέει άφθονο νερό και με ορμή¹⁰⁰⁹. Εδώ, σύμφωνα με τον ιερομόναχο Π. Παπαδόπουλο, είχε βρεθεί γυναικείο ειδώλιο του 5^{ου} αι. π.Χ.¹⁰¹⁰, στοιχείο που δεν αποκλείει και την προγενέστερη παρουσία λατρείας σε αυτό. Η εύρεση του γυναικείου ειδωλίου, το οποίο μπορεί να παραλληλιστεί με ανάλογο από την Ψωφίδα (αρ. 253, χάρτης 9, ΕΠΙΜΕΤΡΟ, αρ. 6), που χρονολογείται στο τέλος 5^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 4^{ου} αι. π.Χ., παραπέμπει σε χώρο λατρείας. Ο εντοπισμός ενός σπόνδυλου ραβδώτου κίονα, ύψους 0.57μ. και διαμ. 0.45μ., στον ερειπωμένο σήμερα ναῖσκο του Αγίου Παντελεήμονα (αρ. 224, χάρτης 9, ΕΠΙΜΕΤΡΟ), που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο, πιθανόν να σχετίζεται με κάποια εγκατάσταση, η οποία θα είχε σχέση με τη λατρευόμενη στο σπήλαιο θεότητα.

Ιερό ορίων

Τα ειδώλια που βρέθηκαν κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση της εκκλησίας του χωριού στην Κέρτεζη, όπως αναφέρει ο Α. Βορύλλας¹⁰¹¹, υποδεικνύουν ότι και εδώ έχουμε ιερό, το οποίο βρίσκεται στο ὄριο τριῶν επικρατειῶν, Ψωφίδας, Κλείτορος και Κύναιθας,

¹⁰⁰⁵. Για τον Πάνα βλ. Jost 1985, 456–457 και Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 268.

¹⁰⁰⁶. Πaus. VIII 24, 4. Το όρος Λάμπεια (ύψους 1.793μ.) είναι η ΝΔ προέκταση του όρους Αστράς (ύψους 1.686μ.). Το όνομα Λάμπεια αναφέρεται και από το Διόδωρο ως το μέρος όπου διέτριβεν ο Ἐρυμάνθιος κάπρος (Διοδ. IV 12, 1).

¹⁰⁰⁷. Παπαχατζής 1980, 273, υποσ. 1. Σήμερα το όνομα Λάμπεια έχει δοθεί στη Ν παραφυάδα του κυρίως Ἐρυμάνθου.

¹⁰⁰⁸. Head, 453. BCD Collection, Pel., 399.

¹⁰⁰⁹. Ο ψηλός βράχος με το σπηλαιώδες άνοιγμα και το άφθονο νερό, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, αποτέλεσε την κατοικία κάποιου ιερομονάχου-ασκητού (πρβλ. Παπαδόπουλος 1969, 48).

¹⁰¹⁰. Παπαδόπουλος 1970, 109–111.

¹⁰¹¹. Βορύλλας, 17–18.

ανάλογο με εκείνο του Αγίου Πέτρου Κοντοβάζαινας¹⁰¹². Το οχυρό που εντοπίστηκε από το Γ. Α. Πίκουλα στη θέση Παναγιά (αρ. 102, χάρτης 8) και είναι ένα «αυτόνομο» οχυρό στο χώρο, αφού δεν υπερασπίζεται κάποιον οικισμό, συνηγορεί ώστε η παρουσία του ιερού να καταταχθεί στην κατηγορία «ιερό ορίων».

Απομονωμένο ιερό

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι μεγάλες λιθόπλινθοι που εντοπίστηκαν στην πλατεία του χωριού Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα) (αρ. 256, χάρτης 9) είναι πιθανόν να προέρχονται από κάποιο άλλο ιερό, που και αυτό εντάσσεται στη χώρα της Ψωφίδας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Από τον περιηγητή γίνεται μνεία στα ηρώα των γιων της Ψωφίδας, Εχέφρωνος και Προμάχου¹⁰¹³, τα οποία δεν ήταν επιβλητικά επί των ημερών του¹⁰¹⁴, καθώς και στο ηρώο του Αλκμαίωνος, του γιου του Αμφιάραω¹⁰¹⁵. Το ηρώο του Αλκμαίωνος, σύμφωνα με τον Πausανία, δεν είναι ούτε μεγέθει ούτε κεκοσμημένον...κυπάρισσοι πεφύκασιν ές τοσοῦτον ὕψος ἀνήκουσαι, ὥστε καὶ τὸ ὄρος τὸ πρὸς τῇ Ψωφίδι κατεσκιαζέτο ὑπ' αὐτῶν¹⁰¹⁶. Από την περιγραφή του περιηγητή γίνεται αντιληπτό ότι το ηρώο του Αλκμαίωνος πρέπει να βρισκόταν στα Δ της πόλης και της ακρόπολης, γιατί το βουνό που δεν φαινόταν από τον ίσκιο των κυπαρισσιών, είναι το πρόβουνο του βουνού Κουρτουβίνα (ύψους 1.194μ.), το οποίο υψώνεται στα Δ, αμέσως μετά το Νουσαιίτικο Ποτάμι. Το ιερό θα πρέπει να αναζητηθεί μεταξύ δυτικής πύλης και Σχολικού Συγκροτήματος¹⁰¹⁷.

Χάλκινα νομίσματα της πόλης, που χρονολογούνται στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., ως εμπροσθότυπο απεικονίζουν κεφαλή Ηρακλή και ως οπισθότυπο τον Ερυμάνθιο Κάπρο¹⁰¹⁸. Πιθανόν, οι νομισματικές μαρτυρίες να παραπέμπουν στη λατρεία του ήρωα, χωρίς όμως να γνωρίζουμε με ποια επίκληση τιμήθηκε¹⁰¹⁹.

ΠΑΟΣ

Αστικά ιερά

ι) Για την πόλη της Πάου οι πηγές δεν μας παραδίδουν καμία μαρτυρία σχετικά με τις λατρευόμενες θεότητες. Μόνον ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι στην οικία του Ευφορίωνα είχαν

¹⁰¹². Πίκουλας 2000–2003, 333–344, πίν. 85–86.

¹⁰¹³. Πaus. VIII 24, 7. Παπανδρέου 1920, 145. Jost 1985, 55.

¹⁰¹⁴. Πaus. VIII 24, 7. Rouqueville 1820, 335. IK, 68.

¹⁰¹⁵. Πaus. VIII 24, 8. Jost 1985, 55.

¹⁰¹⁶. Πaus. VIII 24, 7.

¹⁰¹⁷. Rouqueville 1820, 334–335. Λέλος, 64.

¹⁰¹⁸. BCD Collection, Pel., 398, 1685–1686.

¹⁰¹⁹. Οι χάλκινες κοπές της αιτωλικής Καλυδónας απεικονίζουν ως οπισθότυπο τον ήρωα, που κρατάει με το αριστερό τη λεοντή και με το δεξί το ρόπαλο (πρβλ. Tsangari, 167, 80, 1400 κ.ε.).

φιλοξενηθεί οι **Διόσκουροι**¹⁰²⁰. Το τετράπλευρο κτήριο, διαστάσεων 10.30μ. x 6.60μ., που αναφέρεται από το Γ. Παπανδρέου στο ανώτερο πλάτωμα της οχυρωμένης ακρόπολης, στο λόφο Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα (**αρ. 299, χάρτης 9**), δεν αποκλείεται να ανήκει σε ναό¹⁰²¹ (**εικ. 537**).

ii) Στη θέση Χάνι του Καλαθά (**αρ. 303, χάρτης 9**), που βρίσκεται στα Ν της ακρόπολης, και στην ιδιοκτησία του Γ. Νικολακόπουλου, λόγω της παρουσίας αρχιτεκτονικών μελών (σπόνδυλοι ραβδωτών κίωνων και πήλινο δωρικό κιονόκρανο συμφυές με τον κορμό του κίονα) (**εικ. 546–547**) και πηγής (**εικ. 548**), θα μπορούσε να τοποθετηθεί κάποιος ναός¹⁰²².

iii) Στη θέση Μαρμαράλων (**αρ. 300, χάρτης 9**), που βρίσκεται στα ΒΑ της θέσης Χάνι του Καλαθά και σε μικρή απόσταση, ο Κ. Κυριακόπουλος αναφέρει ότι το 1982 είχαν βρεθεί θεμέλια οικοδομήματος και βάσεις κίωνων «γρανιτένιες», διαμ. 0.58μ.¹⁰²³, που ανήκουν σε ναό. Τα αναφερόμενα κατάλοιπα πιθανόν να σχετίζονται με άλλη εγκατάσταση δημόσιου βίου.

iv) Επίσης, στη θέση (Λόφοι νότια της ακρόπολης) (**αρ. 305, χάρτης 9**) οι Γ. Παπανδρέου και Κ. Κυριακόπουλος αναφέρουν κατάλοιπα και απότμημα ραβδωτού κίονα, σωζ. ύψους 1.11μ.¹⁰²⁴ Δεν αποκλείεται να υπήρχε κάποιο ιερό, το οποίο ήταν παρόδιο, ευρισκόμενο πλησίον του δρόμου Καφυών – Πάου – Ψωφίδα.

ΚΑΣΤΡΙΤΣΙ (αχαϊκό Λεόντιον;)

Εκτός των τειχών ιερό (extra muros)

Η εύρεση χάλκινου ειδωλίου Πανός σε χαράδρα του χωριού Κομπηγάδι, κοντά στο λόφο Καστρίτσι, στοιχειοθετεί την άποψη ότι εδώ βρισκόταν ναός (;) αφιερωμένος στο θεό. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, ο θεός να λατρευόταν σε σπήλαιο, δεδομένου του χώρου εύρεσης του ειδωλίου.

¹⁰²⁰. Ηροδ. VI 127. Jost 1985, 45.

¹⁰²¹. Παπανδρέου 1925, 110.

¹⁰²². Οι Γ. Παπανδρέου, Α. Παπαθανασίου και Κ. Κυριακόπουλος θεωρούν ότι στη θέση αυτή θα πρέπει να τοποθετηθεί ο ναός των Διοσκούρων. Πρβλ. Παπανδρέου 1920, 127. Παπανδρέου 1925, 100. Παπαθανασίου 1970, 65–76. Κυριακόπουλος 1984, 23.

¹⁰²³. Κυριακόπουλος 1984, 24–25.

¹⁰²⁴. Παπανδρέου 1920, 129. Κυριακόπουλος 1984, 26, υποσ. 37.

ΜΑΝΕΣΙ

Αστικό ιερό

Η αναφορά χάλκινου ειδωλίου ταύρου στη θέση Καστανιά (**αρ. 83, χάρτης 7**) δηλώνει την ύπαρξη λατρευτικού κτηρίου.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Εάν η εύρεση του ειδωλίου στη θέση Αλίστρες (**αρ. 315, χάρτης 8**), σύμφωνα με τη μαρτυρία του γηγενούς Ι. Δουφεξή, ευσταθεί, τότε αυτό αποτελεί ένδειξη για ιερό, που ανήκε στην παραλαδώνια κόμη Νάσοι.

Όσον αφορά στο απότμημα βραχίονος αγάλματος, που βρέθηκε κατά τις εργασίες αμμοληψίας στη θέση Χαλίκι (**αρ. 325, χάρτης 8**), δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να υποθέσουμε κάτι, γιατί μπορεί να προέρχεται ακόμη και από την πόλη της Πάου και το ποτάμι να το μετέφερε μέχρι το Λάδωνα, αφού λίγα μέτρα βορειότερα ο Πάϊος, ή Ξεροπόταμος συμβάλλει σε αυτόν.

ΝΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Η Επαρχία Καλαβρύτων συνδεόταν με ένα πυκνό οδικό δίκτυο, που καθορίστηκε από τη μορφολογία του εδάφους και τις ανάγκες ζωής, γι' αυτό και κατά μήκος των αρτηριών του δημιουργήθηκαν οι διάφοροι οικισμοί. Το οδικό δίκτυο έγινε επάνω σε φυσικές χαράξεις, το επέβαλαν εδαφολογικοί παράγοντες, που ο άνθρωπος εκμεταλλεύτηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίσει τις καλύτερες συνθήκες που παρείχε ο τόπος για εύκολη επικοινωνία και διακίνηση εμπορευμάτων και άλλων αγαθών. Η εξέταση του οδικού δικτύου στηρίχτηκε στο μεγαλύτερο μέρος της στις πληροφορίες των βοσκών και των γηραιότερων κατοίκων, που γνώριζαν καλά την περιοχή τους. Η διαδρομή ορίζεται με βάση πρωτίστως τα μικροτοπωνύμια. Πρέπει να σημειωθεί ότι σχεδόν όλοι οι δρόμοι που περιγράφονται παρακάτω, είναι ακόμη, ή ήταν σε χρήση μέχρι και τη δεκαετία του '60¹⁰²⁵, όπως π.χ. ο αυχένος Αγίου Βασιλείου (**αρ. 7, χάρτης 6**) Βιλιβίνας, ο οποίος είναι πέρασμα διαχρονικό. Δεν επισημάνθηκαν αρματοροχίες, εκτός εκείνης που είχε εντοπίσει ο Γ. Α. Πίκουλας στη θέση Χελωνοσπηλιά (**αρ. 208, χάρτης 8**), γεγονός που οφείλεται κυρίως στη γεωμορφολογία του χώρου και στην απουσία σκληρού ασβεστόλιθου.

Τα ποτάμια και οι χείμαρροι που διαρρέουν την περιοχή ένωσαν τους οικισμούς, σε αντίθεση με τα ψηλά βουνά, που δυσχέραιναν την επικοινωνία· όμως συχνά τα διάσελα τη διευκόλυναν. Πολλοί δρόμοι κατά τη διάρκεια του χειμώνα δεν θα ήταν σε χρήση· πιθανόν να χρησιμοποιούσαν άλλους, διανύοντας ίσως και μεγαλύτερες αποστάσεις, που θα ήταν βατοί και ασφαλείς.

Η μετακίνηση των ανθρώπων γινόταν με υποζύγια (ημιόνους και όνους) και με ίππους για ταχύτητα· άλλωστε, οι ίπποι των Αρκάδων ήταν ονομαστοί, όπως μας παραδίδει ο Στράβων: τὸ γένος τῶν ἵππων ἄριστον τὸ Ἀρκαδικόν¹⁰²⁶.

Εκτός από τους κύριους οδικούς άξονες, θα περιγραφούν και οι δευτερεύουσες σημασίες, δηλαδή τα μονοπάτια και οι στενωποί, που συμπληρώνουν τη διάταξη του δικτύου. Η περιγραφή των οδών (διαδρομών) γίνεται από Β προς Ν και φέρουν αύξοντα αριθμό, π.χ. 1^η οδός, 2^η κ.ο.κ. Με έντονο ιώδες χρώμα χαράσσεται η κατεύθυνση του δρόμου στους αντίστοιχους χάρτες των θέσεων και με διακεκομμένη γραμμή η πιθανή διαδρομή τους.

Το οδικό δίκτυο που εξετάζεται δεν περιορίζεται μόνο μέσα στην περιοχή της μελέτης, αλλά επεκτείνεται και στις όμορες περιοχές των Νομών Αχαΐας, Κορινθίας, Ηλείας και Αρκαδίας (**βλ. Διάγραμμα Σύνδεσης Φύλλων**), για την κατεύθυνση των οποίων θα

¹⁰²⁵. Η ορολογία του οδικού δικτύου και των συναφών με αυτό όρων είναι ίδια με αυτή που χρησιμοποιεί ο Γ. Α. Πίκουλας. Η μελέτη του με θέμα Οδικό Δίκτυο και Άμυνα αποτελεί βασική πηγή και σημείο αναφοράς για το συγκεκριμένο θέμα. Τους κύριους άξονες επικοινωνίας τους ονομάζουμε *αμαξήλατους οδούς, ή κύριες διαδρομές* και τις δευτερεύουσες οδούς μονοπάτια, ή στενωπούς, σε αντιδιαστολή με την αμαξήλατο οδό. Για το θέμα βλ. ΟΔΑ, 16.

¹⁰²⁶. Στράβ. VIII 8, 1 = C 388.

περιοριστούμε σε σύντομη αναφορά και σε επίμετρο στο τέλος κάθε διαδρομής, σκέλος που δεν εμφανίζεται στους χάρτες.

1^η οδός: Κύναιθα–Καστρίτσι (αχαϊκό Λεόντιον ;) (χάρτης 6, 7)

Από το λόφο του Κάστρου της Ωριάς, στις Δ πλαγιές του οποίου βρισκόταν η αρχαία Κύναιθα, ξεκινούσε ένας δρόμος, που στο μεγαλύτερο τμήμα του αντιστοιχεί στη σημερινή Επαρχιακή οδό Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, και οδηγούσε στο Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), όπου το αχαϊκό Λεόντιο, και στη συνέχεια στην Αχαΐα. Με κατεύθυνση Δ, διερχόταν στα Β του μυχού της κοιλάδας που βρίσκεται στα Δ των Καλαβρύτων¹⁰²⁷, από την περιοχή του Ξηροκάμπου Σκεπαστού (αρ. 63, χάρτης 6), στη συνέχεια από τη θέση Σάλμενα¹⁰²⁸ (αρ. 73, χάρτης 6), όπου εντοπίστηκαν κεραμίδια στέγης και κατάλοιπα τείχων από αργολιθοδομή, κατόπιν ανάμεσα από τις Ν υπώρειες του βουνού Ραΐκο και τις Β υπώρειες του βουνού Πετρωτό και στη συνέχεια εισερχόταν στη δίοδο, που βρίσκεται ανάμεσα στο βουνό Κοκορέτσα (ύψους 1.023μ.) στα Δ και το βουνό Τούρλα (ύψους 961μ.) στα Α. Το οχυρό που εντοπίστηκε στη θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα (αρ. 55, χάρτης 6), αποτελεί ένδειξη ότι, στο σημείο που συγκλίνουν τα δύο προαναφερθέντα βουνά, το τμήμα αυτό του δρόμου αποτελεί διαχρονικό πέρασμα (εικ. 102). Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η ύπαρξη των τάφων της ΠΒΥΖ περιόδου (αρ. 43, χάρτης 6), που έχουν ερευνηθεί στα χαμηλά κράσπεδα των βουνών Τούρλα και Ραΐκο. Στη θέση Σταυροκαριά του Βρυσαρίου, κατάφυτη σήμερα από μηλιές, ο δρόμος κάμπτεται προς τα Δ και ακολουθεί κατεύθυνση παράλληλη με το ρου του Γουμενιτσιάνικου χειμάρρου και στη συνέχεια του Μανεσαϊκού ποταμού¹⁰²⁹. Η διέλευση του δρόμου στην περιοχή του Μάνεσι επιβεβαιώνεται και από την ύπαρξη των αρχαίων που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα. Πλησίον των θέσεων (Μέσα στο χωριό) (αρ. 81, χάρτης 7) και Αλώνια του χωριού Κρυονέρι (αρ. 87, χάρτης 7) καμπτόταν στα Δ, διερχόμενος στα Ν της θέσης Παναγιά (αρ. 84, χάρτης 7) και στη συνέχεια διερχόταν μεταξύ των θέσεων Βρωμονέρι (αρ. 90, χάρτης 7) και Καστανιά (αρ. 83, χάρτης 7), στις οποίες έχουν εντοπιστεί νεκροταφεία των ΥΕ και των πρώιμων ΚΛ χρόνων αντίστοιχα. Ακολουθώντας, με κατεύθυνση Δ διερχόταν ανάμεσα στις νότιες υπώρειες του βουνού Σγόρτσα, νότιου πρόβουνου του όρους Κρανιά (ύψους 1.274μ.), και τις Β υπώρειες του Ερυμάνθου, φθάνοντας στο λόφο Καστρίτσι της Κάτω Βλασίας (αρ. 67, χάρτης 7), όπου το αχαϊκό Λεόντιο. Κατόπιν η οδός εισερχόταν στο αχαϊκό έδαφος και κατέληγε στην πόλη των Πατρών.

¹⁰²⁷. Στα ΡΩΜ χρόνια, λίγο πριν από τη διάβαση του ποταμού Ερασίνου, πιθανόν να καμπτόταν προς τα Δ και να οδηγούσε στο μυχό παραπλεύρως της δεξιάς/νότιας όχθης του ποταμού.

¹⁰²⁸. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι ο Ιμπραήμ ερχόμενος στα Καλάβρυτα το 1827, στρατοπέδευσε εν Λειβαδία Σαλμαίνης, κινούμενος από την Πάτρα όχι από την κύρια οδό αλλά διαμέσου των Δεμεστίχων (ΚΕ, 317). Ακολούθησε την ορεινή οδό, που συμβάλλει στην 1^η οδό.

¹⁰²⁹. Ο Γουμενιτσιάνικος χειμάρρος και το Μανεσαϊκό Ποτάμι αποτελούν τον κύριο ρου του ποταμού Σελινούντα.

Ο κύριος αυτός άξονας (1^η οδός), μετά το λόφο Καστρίτσι¹⁰³⁰ καμπόταν προς τα Δ και κοντά στην περιοχή του χωριού Λακκώματα εισερχόταν στο πέρασμα των Νεζερών, όπου ο Ερύμανθος, ή Ωλονός ενώνεται με το όρος Παναχαϊκόν¹⁰³¹. Στο τμήμα ένωσης των δύο ορεινών όγκων ο ποταμός ονομάζεται Νεζερίτικο Ποτάμι, ή Αχελώος (σημ. Πείρος)¹⁰³². Στη συνέχεια, δια των θέσεων Μπακαλάρου¹⁰³³–Αριδράκου¹⁰³⁴–Σταυρός¹⁰³⁵–Λόφος Τρουμπέ¹⁰³⁶ στα Α και Άγιος Βασίλειος¹⁰³⁷ στα Δ–Παναγιά¹⁰³⁸ του χωριού Πλατανόβρυση¹⁰³⁹ έφθανε στα Δ των θέσεων Λαγανιδιά, ή Λαγανίδα (φύλλο ΓΥΣ ΠΑΤΡΑΙ) και Ραμπαντάνια, ή Σπέντζες¹⁰⁴⁰ του χωριού Καλλιθέα (παλ. τοπων. Γαϊδουριάη)¹⁰⁴¹ και τον Καλλιθεόκαμπο¹⁰⁴². Κατόπιν, περνούσε από τις θέσεις Ζωϊτάδα¹⁰⁴³–Δριμαλαίικα¹⁰⁴⁴–Κεφαλόβρυσο–Άγιος Κωνσταντίνος Κρήνης¹⁰⁴⁵–

¹⁰³⁰. Βλ. **αρ. 67** οικείου καταλόγου και κεφ. VII. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.

¹⁰³¹. Ο W. M. Leake ονομάζει και αυτός το πέρασμα Νεζερά «we quit Kastritza ... and enter the pass of Nezera... I presume the ancient Peiros...» και αναφέρει ότι βρίσκεται αμέσως μετά την Καστρίτσα, εννοώντας ασφαλώς το λόφο Καστρίτσι της Βλασίας (βλ. Leake, II 118). Επίσης, πρβλ. Τριανταφύλλου 1974, 61–65. Επίσης, μνεία του περάσματος των Νεζερών γίνεται και από τους E. Curtius (βλ. Curtius, 433), Ν. Θωμόπουλο (βλ. Θωμόπουλος 1950, 48, 61), Κ. Τριανταφύλλου (βλ. Τριανταφύλλου 1974, 61–65) και Μ. Πετρόπουλο (βλ. Πετρόπουλος 2007, 199–200).

¹⁰³². Θεωρούμε ότι η διαδρομή ακολουθούσε το μονοπάτι που είναι και σήμερα σε χρήση, κατά μήκος της Ν όχθης του ποταμού, και έφθανε έναντι της Μονής Χρυσοποδαρίτισσας, όπου υπάρχει και τρίτοξο γεφύρι, αφού πρώτα διερχόταν από τον οικισμό Ρίκαβα [βλ. Κουμούση 2000 (υπό έκδοση)]. Στη συνέχεια, ο δρόμος ανηφόριζε προς την περιοχή του χωριού Κάλανος (βλ. Κουμούση 1999, 301–302). Στο συνοικισμό Ροδιά (παλ. τοπων. Μπούγα) του χωριού Καταρράκτης έχουν ερευνηθεί δύο θολωτοί τάφοι, εκ των οποίων ο ένας βρέθηκε συλημένος. Τα ευρήματα του δεύτερου τάφου τον χρονολογούν στην ΥΕ ΙΙ εποχή και χρησιμοποιήθηκε και κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ (βλ. Κυπαρίσσης 1919, 98–99. Ζαφειρόπουλος, 193–201. Κολώνας 2008, 14–17).

¹⁰³³. Το 2000, στο πλαίσιο του έργου «Διαπλάτυνση–Βελτίωση της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων» και στην αριστερή/βόρεια πλευρά της οδού, στην ιδιοκτησία Χρ. Χαμουζά, ερευνήθηκαν τρεις πίθοι, εκ των οποίων ο ένας περιείχε ένα αγγείο των ΥΓΕ χρόνων. Στα Δ των πύθων αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, διαστάσεων 5μ. x 4.50μ., κομμάτια πύθων, αγνήθες και όστρακα των ΕΛΛ χρόνων [πρβλ. Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση)]. Λίγο ανατολικότερα στη θέση Σκάλα, στο πλαίσιο του ίδιου έργου, ερευνήθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι [Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση)].

¹⁰³⁴. Στη θέση αυτή ο Ευθ. Μαστροκόστας ανέσκαψε κιβωτιόσχημο τάφο που περιείχε κυαθίσκο και κάρθαρο των ΠΓΕ χρόνων. Ο κάρθαρος κοσμείται στο χέιλος με τεθλασμένη γραμμή λευκού χρώματος (πρβλ. Μαστροκόστας 1964, 186). Στα Δ της θέσης Αριδράκου, στο πλαίσιο του έργου «Διαπλάτυνση–Βελτίωση της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων», και στη θέση Ρίζες, παραπλεύρως της παραπάνω Επαρχιακής οδού, εντοπίστηκαν διάσπαρτες λιθόπλινθοι με δουλεμένη την επιφάνειά τους, κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου και όστρακα ΕΛΛ χρόνων, που πιθανόν ανήκουν σε κάποιο οικισμό [βλ. Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση)].

¹⁰³⁵. Κολώνας 2001, 482–483. Κολώνας – Γκαζής 2006, 25–30. Κολώνας 2008, 7–13.

¹⁰³⁶. Papadopoulos 1979, 29. Κολώνας 2001, 477.

¹⁰³⁷. Papadopoulos 1979, 29. Σταυροπούλου–Γάτση 1993, 123. Κολώνας 2001, 477.

¹⁰³⁸. Η θέση Παναγιά βρίσκεται παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, στην αριστερή πλευρά και συγκεκριμένα στο 18^ο χλμ. της οδού. Η συνάδελφος Αφ. Μουτζάλη το 1981 ανέσκαψε βασιλική των ΠΒΥΖ χρόνων, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Η παλαιοχριστιανική βασιλική είχε κτιστεί επάνω σε τοίχους λουτρού των ΡΩΜ χρόνων. Ο χώρος γύρω από τη βασιλική χρησιμοποιήθηκε ως χριστιανικό νεκροταφείο με διάρκεια από τον 5^ο αι. μ.Χ. μέχρι τα χρόνια της Τουρκοκρατίας (πρβλ. Μουτζάλη 1984, 21–42 και Μουτζάλη 1993β, 925–926). Ο Ν. Κυπαρίσσης ανέσκαψε μερικούς συλημένους τάφους στην Πλατανόβρυση (παλ. τοπων. Μέντζενα) και ο Ευθ. Μαστροκόστας στη θέση Καμίνι, ή Στου παπά το μνήμα, αναφέρει νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων (Κυπαρίσσης 1930, 88. Μαστροκόστας 1964, 186. Κολώνας 2001, 477). Ο Μ. Πετρόπουλος στην ευρύτερη περιοχή της θέσης Παναγιά έχει εντοπίσει οικισμό των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων.

¹⁰³⁹. Λεξικό 2001, 387, 3424.

¹⁰⁴⁰. Το 1953 ο Ν. Γιαλούρης ερεύνησε δύο τάφους που είχαν πλούσια ευρήματα, όπως χάλκινες κνημίδες και χάλκινο θώρακα πολεμιστή (πρβλ. Yalouris 1960β, 42–67). Από το 1977 την ανασκαφή διενεργεί το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων υπό τη διεύθυνση του καθηγητού Αθ. Παπαδόπουλου, σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Εταιρεία.

¹⁰⁴¹. Λεξικό 2001, 171, 1336.

¹⁰⁴². Πετρόπουλος 1994, 415.

¹⁰⁴³. Έχουν ερευνηθεί τρεις τάφοι μυκηναϊκών χρόνων της ΥΕ ΙΙΙΑ–ΙΙΙΓ περιόδου. Βλ. Κολώνας 2001, 481–482.

Σαραβάλι¹⁰⁴⁶–Λόφος Αμυγδαλιά Πετρωτού (παλ. τοπων. Βαλαντούνα)¹⁰⁴⁷–Achaia Klaus (Αχάια Κλάους)¹⁰⁴⁸–ποταμός Γλαύκος¹⁰⁴⁹ και από εδώ, διαμέσου του ΝΑ νεκροταφείου των Πατρών¹⁰⁵⁰ και στη συνέχεια κατά μήκος της οδού Γούναρη¹⁰⁵¹, έφθανε στο λιμάνι της Πάτρας¹⁰⁵².

¹⁰⁴⁴. Βλ. Πετρόπουλος 1990, 132–133). Papazoglou-Manioudaki 1994, 171–200, πίν. 23–36.

¹⁰⁴⁵. Στη θέση Άγιος Κωνσταντίνος βρίσκονται δύο εκτεταμένα νεκροταφεία των ΥΕ χρόνων (βλ. Κολώνας 1990, 131–132. Κολώνας 2001, 481). Επιπλέον, στην ίδια θέση και κοντά στο Δημοτικό Σχολείο ερευνήθηκαν 13 κτιστοί και κεραμοσκεπείς τάφοι των ΥΡΩΜ και των ΠΒΥΖ χρόνων (πρβλ. ΑΔ 38(1983)[1989] Β1, 125). Στα Δ του ναυδρίου του Αγίου Κωνσταντίνου οι ανασκαφές έχουν φέρει στο φως λείψανα κατοίκησης του χώρου των ΚΛ και ΕΛΛ χρόνων [Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση)].

¹⁰⁴⁶. Λεξικό 2001, 415, 3700. Το Σαραβάλι βρίσκεται 7 χλμ. ΝΑ των Πατρών και στα Δ του χωριού σώζονται ερείπια φρουρίου του 14 ου αι. μ.Χ. Στη θέση Ράχες στα Ν του οικισμού η Μ. Σταυροπούλου-Γάτση εντόπισε οικισμό των ΥΡΩΜ χρόνων (ΔΜΤΕ/Σαραβάλι, Μ. Σταυροπούλου). Στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στην είσοδο του χωριού, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών, αποκαλύφθηκε κτήριο των ΥΡΩΜ–ΠΒΥΖ χρόνων, καθώς και πιθόσχημο τεφοδόχο αγγείο των ΡΩΜ χρόνων (πρβλ. Πετρόπουλος 1998, 268). Επίσης, βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1997, 286–287 και Αλεξοπούλου 1998, 286.

¹⁰⁴⁷. Λεξικό 2001, 379, 3352. Στη θέση Γούπατα του Πετρωτού, στις Ν υπώρειες του λόφου Αμυγδαλιά ο Μ. Πετρόπουλος ερεύνησε μεγάλο θολωτό τάφο της ΥΕ ΙΙ περιόδου (πρβλ. Πετρόπουλος 1990α, 499–504, εικ. 1–8. Κολώνας 2001, 480–481). Θεωρούμε ότι στα ΝΔ του λόφου Αμυγδαλιά γινόταν εκτροπή/συμβολή του δρόμου προς τα Α/ΝΑ και κατά μήκος του χειμάρρου Φίλιουρα αρχικά ο δρόμος, αφού πρώτα διερχόταν από τη θέση Γούπατα, με πορεία Α οδηγούσε σ' ένα μικρό οροπέδιο και κατόπιν με κατεύθυνση Ν/ΝΑ διερχόταν μεταξύ του Σιδηροκάστρου και της Μονής Ομπλού, ανάμεσα από τα βουνά Αγία Παρασκευή στα Δ και Πεζός στα Α, και έφθανε στο χωριό Κρυσταλλόβρυση, απ' όπου με διαδρομή Δ κατέληγε στη θέση Παναγία Πλατανόβρυσης, συμβάλλοντας στον άξονα που ερχόταν από την Κύναιθα. Το Σιδηρόκαστρο, ή Σιδερόκαστρο (Castello del Ferro) βρίσκεται έναντι της Μονής Ομπλού και από εδώ διερχόταν ο δρόμος που ξεκινούσε από την Πάτρα και έφθανε στη Μακελλαριά και στη συνέχεια στα Καλάβρυτα (Leake, ΙΙ 122–123). Στην ύπαρξη του δρόμου αυτού συνηγορεί και η οχυρωματική εγκατάσταση(;) των ΚΛ χρόνων, που ανέσκαψε ο Μ. Πετρόπουλος στη συμβολή των οδών Αχάια Κλάους – Σαραβαλίου – Κρήνης – Μονής Ομπλού, στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Δ. Αργυρόπουλου. Ο Μ. Πετρόπουλος επισημαίνει ότι οι αρχαιότητες σε μεγάλο βαθμό είχαν καταστραφεί κατά τη διάνοιξη του δρόμου προς τη Μονή Ομπλού. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τοίχους, που δημιουργούσαν μικρούς χώρους, και η μορφή του κεντρικού κτίσματος, κατά τον ανασκαφέα, θύμιζε οχυρωματικό έργο. Η κεραμική χρονολογεί το κτήριο στους ΚΛ χρόνους (πρβλ. Πετρόπουλος 1999, 260). Επίσης, μετά το λόφο Αμυγδαλιά και τη διάβαση του χειμάρρου Φίλιουρα, που ρέει στα Ν του λόφου, πρέπει να γινόταν εκτροπή/συμβολή ενός άλλου δρόμου, ο οποίος με κατεύθυνση Ν/ΝΔ, διαμέσου του Μιντιλογίου, οδηγούσε στη Δύμη και την Ηλεία. Πρόκειται για δρόμο της μεσογαίας περιοχής και ήταν παράλληλος του παραλλήλου οδικού άξονα (πρβλ. Πετρόπουλος 1994, 415).

¹⁰⁴⁸. Κυπαρίσσης 1936, 97–98. Κυπαρίσσης 1937, 84–93.

¹⁰⁴⁹. Τα έτη 1999 και 2000 στο πλαίσιο του έργου «Ευρεία Παράκαμψη Πατρών, Κόμβος 5, ΕΥΔΕ/ΠΑΘΕ», πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την 6^η ΕΒΑ σωστική ανασκαφική έρευνα στην κοίτη του ποταμού Γλαύκου, όπου αποκαλύφθηκε δρόμος μήκους 22μ. και πλάτους 4μ., με προσανατολισμό Β–Ν. Το τμήμα του δρόμου, που ανήκε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, σωζόταν σε πολύ καλή κατάσταση και σε δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στη δεξιά/ανατολική πλευρά του, διαπιστώθηκε παλαιότερη φάση του, που πιθανότατα ανήκε στους ΡΩΜ χρόνους [βλ. Αλεξοπούλου 2000 (υπό έκδοση)]. Πριν από τη διάβαση του ποταμού, γινόταν εκτροπή/συμβολή της κύριας οδού προς Α και κατά μήκος της δεξιάς/βόρειας όχθης του Γλαύκου ανέβαινε στην περιοχή του Σουλίου, όπου στη θέση Κάστρο, σώζονται ερείπια φρουρίου των χρόνων της Φραγκοκρατίας (Τριανταφύλλου 1995³, 1898), του επωνομαζόμενου Κάστρο του Δάσου. Σε αυτοψία που πραγματοποίησε στην ορεινή περιοχή του Σουλίου ο Μ. Πετρόπουλος, κάτοικοι του χωριού του ανέφεραν ότι στη θέση Γκούρα του οικισμού Κεφαλόβρυσου Σουλίου είχαν βρεθεί τοίχοι παλαιάς εκκλησίας. Επίσης, στη θέση Παναγία των Μιτζαϊκών βρίσκονταν κατά την άροση των αγρών πολλά πήλινα λυχνάρια και στη θέση Προφήτης Ηλίας αρχαίοι τάφοι. Για το θέμα βλ. Πετρόπουλος 1994, 231. Από το Σούλι ο δρόμος με κατεύθυνση ΝΑ οδηγούσε στον οικισμό Γκοτσαίικα και από εδώ στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα).

¹⁰⁵⁰. Πετρόπουλος 1994, 415.

¹⁰⁵¹. Πρόκειται για την οδό που ακολούθησε ο Πανσανίας, ερχόμενος από τις Φαρρές στην Πάτρα, σύμφωνα με την άποψη του Ι. Α. Παπαποστόλου (βλ. Παπαποστόλου 1991, 310). Ένα μικρό τμήμα της αποκαλύφθηκε στην οδό Γούναρη 84, στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Γεωργίου Σοφή (βλ. Αλεξοπούλου 1994, 214) και ένα άλλο τμήμα της ερευνήθηκε παλαιότερα στην οδό Λόντου 69–71 (βλ. Παπαποστόλου 1973, 222–224).

¹⁰⁵². (Σταυροπούλου-Γάτση 1997, 284). Για τις παλαιότερες θέσεις βλ. Παπαποστόλου 1991, 315. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1985, 119–120. Κωτσάκη, 148. Rizakis 1988, 453–472. Παπαποστόλου 1991, 315. Σταυροπούλου-Γάτση – Αλεξοπούλου 2008 (υπό έκδοση). Η απεικόνιση του λιμανιού της Πάτρας σε νομισματική έκδοση της πόλης επί αυτοκράτορος Κομμόδου, προϋποθέτει τη σπουδαιότητα της θέσης της πόλης στις θαλάσσιες επικοινωνίες. Σχετικά με την κοπή αυτή βλ. Γαλάνη-Κρίκου et al. 1996, 205.

Μετά το πέρασμα των Νεζερών η οδός πρέπει να καμπτόταν προς τα Δ και κατά μήκος του ποταμού Πείρου οδηγούσε στις Φαρές και την Ηλεία (βλ. **18^η οδός**, ΕΠΙΜΕΤΡΟ)¹⁰⁵³.

2^η οδός: Κύναιθα–Νώνακρις (χάρτης 6)

Η Κύναιθα επικοινωνούσε με τη Νώνακρη διαμέσου του οροπεδίου του Ξερόκαμπου. Δεν πρόκειται όμως για αμαξήλατη οδό¹⁰⁵⁴, γιατί, παρόλο που στην περιοχή υπάρχει ασβεστολιθικό πέτρωμα, δεν σώζονται αρματοχιές¹⁰⁵⁵. Το πέρασμα αυτό πρέπει να χρησιμοποιούνταν για υποζύγια και ανθρώπους. Έφθανε στη Νώνακρη μέσω των θέσεων Μπρίσοβο, ή Πρίμισι (**εικ. 211**)–Βαλβούσι, ή Βαλβούσα–Σταχτόλακκα–Μεγάλη Λάκκα–Καλντερίμια–Ξερόκαμπος–Ψηλός Σταυρός¹⁰⁵⁶–Πηγή Μπλιζινά–Σκάλα–Κοκκινόχωμα–Κατσανάκι–Γουναριάνικα–Μεσορρούγι–Στύγιος / Μαυρονέρι–Λυκιάνικα–Λόφος Αγιο–Θανάση (Νώνακρις)¹⁰⁵⁷. Μεταξύ των θέσεων Μπρίσοβο, ή Πρίμισι και Σταχτόλακκας εντοπίστηκε τμήμα της αρχαίας αυτής διάνοιξης (**εικ. 212**), καθώς επίσης και στα Α του αυχένα του Αγίου Νικολάου (**εικ. 221–222**). Αυτή τη διαδρομή πρέπει να ακολούθησε και ο περιηγητής του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁵⁸, για να φθάσει στους Λουσούς. Για τη σύνδεση της Νώνακρης με τον Φενεό και τις άλλες πόλεις της Αιγιάλειας βλ. **3^η οδός**, ΕΠΙΜΕΤΡΟ.

Στο οροπέδιο του Ξερόκαμπου έφθανε και ένα μονοπάτι (**2^η οδός, α**), που ξεκινούσε από το Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**), διερχόταν από τις Δ υπώρειες του Κάστρου και μάλιστα από τις θέσεις Αγία Παρασκευή (**αρ. 65, χάρτης 6**) και Άγιος Αθανάσιος (**αρ. 58, χάρτης 6**), στη συνέχεια με κατεύθυνση Ν/ΝΑ διερχόταν από τα χαμηλά κράσπεδα του Μικρού Γκρεμουλι(ι)ά και δια των θέσεων Κάψαλο–Εικονοστάσι της Καλέραιννας–Βράχος Χωροφύλακα–Γκρεμουλι(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (**αρ. 76, χάρτης 6**)–Κακόπορτο–Πόρτες Ξερόκαμπου έφθανε στον Ξερόκαμπο.

Στη θέση Εικονοστάσι της Καλέραιννας γινόταν διασταύρωση και προς τα Β ανοιγόταν ένα μονοπάτι με κατεύθυνση Β (**2^η οδός, β**), το οποίο, δια των θέσεων Κατσικού–Διάσελο–Άγιος Κλοκός–Στάση Κερπινής, συνέβαλε στον κύριο άξονα (**4^η οδός**), που οδηγούσε στη Βούρα.

¹⁰⁵³. Πετρόπουλος 1996–1997, 175. Píkoulas 1999α, 418. Γκαδόλου 2008, 233.

¹⁰⁵⁴. Píkoulas 1999α, 301. Tausend 1994, 41–52.

¹⁰⁵⁵. Píkoulas 1999α, 298–299.

¹⁰⁵⁶. Ο γηγενής Φ. Πλιατσικούρας του Γερασίμου μου ανέφερε ότι στη θέση Ψηλός Σταυρός ανοιγόταν ένας άλλος ημιονικός δρόμος, ο οποίος διαμέσου των θέσεων Ψηλός Σταυρός–Κρύα Βρύση–Σούβαρδο–Ρέμα Καλογεραύλακο, το οποίο αποτελεί τον άνω ρου του Λαδοπόταμου, έφθανε στο Μ. Σπήλαιο και πλησίον της Ζαχλωρούς συναντούσε την **4^η οδό**, που οδηγούσε στη Βούρα. Στο Σούβαρδο ένα άλλο μονοπάτι ανοιγόταν προς τα Δ/ΝΔ και έφθανε στη θέση Στάση Κερπινής, όπου συνέβαλε και αυτό στην **4^η οδό**.

¹⁰⁵⁷. Για την κατεύθυνση του δρόμου αυτού πρβλ. Πίκουλας 1999α, 298–299.

¹⁰⁵⁸. Πρβλ. Παπαχατζής 1980, 179. Επίσης βλ. χάρτη διαδρομών Παιονία (επιμ. Γ. Α. Πίκουλας και ΑΝΑΒΑΣΗ).

3^η οδός: Νώνακρις–Φενεός (χάρτης 6)

Η επικοινωνία μεταξύ Νωνάκριδος (χάρτης 6) και Φενεού (φύλλο ΓΥΣ ΚΑΝΔΗΛΑ) επιτυγχάνεται μέσω του διασέλου του Αγίου Νικολάου. Συγκεκριμένα, ο δρόμος ξεκινούσε από τη Νώνακρη (αρ. 138, χάρτης 6) αρχικά με κατεύθυνση Β και κατόπιν ΝΑ, διερχόταν από τον οικισμό Λυκιάνικα (φύλλο ΓΥΣ ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ) και ακολουθώντας το ρου του ρέματος Ασωπός, που αποτελεί τον κύριο ρου του ποταμού Κράθιδος, έφθανε στη Ζαρούχλα (φύλλο ΓΥΣ ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ). Από εδώ με κατεύθυνση Ν/ΝΑ ακολουθούσε το ρου του ρέματος του Αγίου Νικολάου και του ομώνυμου διασέλου και κατέληγε στο Φενεό¹⁰⁵⁹. Ο Πausanias ακολούθησε τη διαδρομή αυτή μέσω του διασέλου και έφθασε στην περιοχή του σημερινού χωριού Ζαρούχλα και από εδώ στη Νώνακρη¹⁰⁶⁰. κατόπιν μέσω του οροπεδίου του Ξεροκάμπου στους Λουσούς¹⁰⁶¹.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Από τη Νώνακρη ξεκινούσε μία διαδρομή, η οποία αρχικά με κατεύθυνση Β έφθανε στο χωριό Περιστέρα, στα ΒΑ του οποίου καμπτόταν προς τα Α και, διερχόμενη κατά μήκος των Ν υπορειών των βουνών Γαϊδουρόρραχη (ύψους 1.471μ.) και Κλωκός (ύψους 1.563μ.), έφθανε στο σημερινό χωριό Εξοχή (παλ. τοπων. Ράχοβα)¹⁰⁶², που βρίσκεται στα Ν/ΝΔ κρσπεδα του βουνού Τρανό Ίσωμα (ύψους 1.265μ.). Από εδώ, με κατεύθυνση Α έφθανε στο ανατολικό πέρασ των νότιων κρσπέδων του βουνού Τρανό Ίσωμα και καμπτόταν προς τα Β, διερχόμενη από τις θέσεις Άγιος Κωνσταντίνος και Άγιος Βασίλειος του χωριού Σελιάνα, όπου τοποθετείται η αρχαία Φελλός¹⁰⁶³ (φύλλο ΓΥΣ ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ). Ο δρόμος από τη Σελιάνα με κατεύθυνση Β έφθανε στη θέση Παλιόκαστρο της Αίγειρας (φύλλο ΓΥΣ ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ), όπου η ακρόπολη της πόλης των ΚΛ–ΕΛΛ χρόνων¹⁰⁶⁴.

Θεωρούμε ότι στα Β του χωριού Σελιάνα ο δρόμος, με κατεύθυνση Β, οδηγούσε δια των θέσεων Αγία Σωτήρα του χωριού Μοναστήρι [παλ. τοπων. Βεργο(υ)βίτσα]¹⁰⁶⁵–Πλακόπετρα¹⁰⁶⁶–Πύργος και Άγιοι Θεόδωροι¹⁰⁶⁷ στην αρχαία Αίγειρα, ενώ στα Β του χωριού ίσως καμπτόταν προς

¹⁰⁵⁹. Leake, III 139. Πίκουλας 1986, 317. Στη θέση Ριγανοχώρι ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε αρματροχιές. Για την κατεύθυνση του δρόμου αυτού βλ. Ρικουλας 1999α, 301.

¹⁰⁶⁰. Πρβλ. Παπαχατζής 1980, 179. Βλ. χάρτη διαδρομών Πausanias (επιμ. Γ. Α. Πίκουλας και ΑΝΑΒΑΣΗ, 2007).

¹⁰⁶¹. Βλ. 2^η οδός οικείου κεφαλαίου.

¹⁰⁶². Λεξικό 2001, 150, 1135. Στη θέση Λίθος, ή Λεύκες του χωριού ερευνήθηκαν δύο πίθοι [πρβλ. Κόλια 2002α (υπό έκδοση) και Petropoulos – Pontradolfo – Rizakis 2002β, 951–952].

¹⁰⁶³. Τα ερείπια της αρχαίας Φελλός αναγνωρίζονται στο σημερινό χωριό Σελιάνα Αιγιαλείας, που βρίσκεται 12 χλμ. Ν της αρχαίας Αίγειρας. Για τη θέση της πόλης στην περιφέρεια της Σελιάνας πρβλ. ΚΕ, 159–160. Baladié, 182–183. Rizakis 1995, 222. Βόρδος 1996, 252. Ο W. M. Leake νόμισε ότι βρήκε τα ίχνη της αρχαίας Φελλός στο δρόμο από Αιγές (παλ. τοπων. Βλοβοκά) προς Ζάχολη (Leake, III 389). Ο Ν. Παπαχατζής την τοποθετεί στα Β της Εβροστίνης (Παπαχατζής 1980, 14–15, 167, υποσ. 1). Morgan – Hall 2004, 485. Rizakis 2008, 221–223.

¹⁰⁶⁴. Η πόλη τοποθετείται στη Β απόληξη του βουνού Εβροστίνης, επάνω σε ένα απόκρημνο ύψωμα. Πaus. VII 26, 1–9. Στράβ. VIII 7, 4 = C 386. ΚΕ, 159. Σταυρόπουλος 1954, 68–69. Παπαχατζής 1980, 158–167. Rizakis 1995, 215–221, όπου και η σχετική προηγούμενη βιβλιογραφία. Morgan – Hall 2004, 479–480. Rizakis 2008, 224–245.

¹⁰⁶⁵. Λεξικό 2001, 296, 2545.

¹⁰⁶⁶. Κόλια 2000, 333. Petropoulos – Pontradolfo – Rizakis 2004β, 787–791.

¹⁰⁶⁷. Βόρδος 1996, 252. Petropoulos – Pontradolfo – Rizakis et al. 2002β, 947–948.

τα Δ και αμέσως μετά με κατεύθυνση Β/ΒΔ, δια των χωριών Όασις (παλ. τοπων. Σβιρού)¹⁰⁶⁸–Αμπελόκηποι (παλ. τοπων. Αρφαρά)¹⁰⁶⁹ και Χρυσάνθιον (παλ. τοπων. Βερσοβά)¹⁰⁷⁰, οδηγούσε στις αρχαίες Αιγές¹⁰⁷¹.

Επίσης, από τη Νώνακρη ξεκινούσε μια άλλη διαδρομή, η οποία ακολουθούσε κατεύθυνση σχεδόν παράλληλη με τον ποταμό Κράθι αλλά ψηλότερα από την κοίτη του και, διερχόμενη από τις θέσεις Αγρίδι (φύλλο ΓΥΣ ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ)–Πόρτες Αγριδίου¹⁰⁷² (χάρτης 6)–Συλίβαινα¹⁰⁷³–Καμαρόβρυση (φύλλο ΓΥΣ ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ)–Βαλιμή¹⁰⁷⁴–Πύργος έφθανε στην Ακράτα¹⁰⁷⁵ και κατ' επέκταση στην παραλιακή ζώνη.

4^η οδός: Κύναιθα–Βούρα (χάρτης 6)

Από την Κύναιθα ξεκινούσε και μία άλλη διαδρομή, που διερχόταν κατά μήκος του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού και οδηγούσε στη Βούρα, σημαντική πόλη της Αιγιάλειας¹⁰⁷⁶. Ο γηγενής Φίλιππος Πλιατσικούρας, κάτοικος Ζαχλωρούς Καλαβρύτων, μου ανέφερε ότι διερχόταν από τις θέσεις Κλοκός¹⁰⁷⁷–Στάση Κερπινής–Καλύβια Πλιατσικούρα και έφθανε στη θέση Αμπέλια Μεγάλου Σπηλαίου· στην τελευταία θέση καμπτόταν προς τα

¹⁰⁶⁸. Λεξικό 2001, 350, 3070. Στη θέση Παναγία του χωριού Όασις εντοπίστηκαν κατάλοιπα οικιστικής εγκατάστασης των ΕΛΛ χρόνων, που καταλαμβάνουν περίπου 20 στρέμματα. Για το θέμα βλ. Κόλια 2000, 333.

¹⁰⁶⁹. Λεξικό 2001, 70, 382.

¹⁰⁷⁰. Λεξικό 2001, 488, 4413. Petropoulos – Pontradolfo – Rizakis 2002β, 939–965.

¹⁰⁷¹. Οι αρχαίες Αιγές τοποθετούνται στη θέση Γρασιδοτόπια, ή Κοκκινιές του σημερινού χωριού Άμπελος. Στην παραπάνω θέση, η Λ. Παπακώστα ανέσκαψε τμήμα της οχύρωσης της πόλης (πρβλ. Σταυρόπουλος 1954, 67–68. Παπακώστα, 238–239. Rizakis 1995, 213–214, όπου και η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία. Morgan – Hall 2004, 478–479). Η διαδρομή αυτή του δρόμου διαμέσου των «Αρφαρών» μνημονεύεται και από τον Γ. Παπανδρέου στην περιγραφή των γεγονότων του 1821, αναφέροντας χαρακτηριστικά τους εξ Ακράτας δια Βαλιμής και Αρφαρών εις Νώνακριν και Τρίπολιν μέλλοντας να πορευθώσι Τούρκους...(ΚΕ, 296, 309).

¹⁰⁷². Μέχρι το Β πέρας της θέσης Πόρτες του Αγριδίου ο δρόμος έβαινε παραπλεύρως της ανατολικής/δεξιάς όχθης του ποταμού Κράθιδος, γιατί το έδαφος είναι ομαλό, κατόπιν ο ποταμός ρέει μέσα σε χαράδρες και το έδαφος είναι απόκρημνο. Το ότι ο δρόμος διέρχεται από τη θέση Πόρτες, το αναφέρει και ο Γ. Παπανδρέου στην περιγραφή των γεγονότων του 1821 (ΚΕ, 309).

¹⁰⁷³. Λεξικό 2001, 444, 3980. Το χωριό βρισκόταν στην ανατολική/δεξιά όχθη του ποταμού Κράθιδος, στα Ν του χωριού Βαλιμή, αλλά το 1906 έγινε κατολίθωση και το χωριό μεταφέρθηκε στα Β της Ακράτας κοντά στην παραλία που σήμερα ονομάζεται Συλιβαινώτικα (Λεξικό 2001, 444, 3981). Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στη θέση Πύργος του χωριού υπήρχαν, εκτός των ερειπωμένων ναυδρίων Αγίας Παρασκευής και Αγίου Γεωργίου, και «ίχνη πυκνού κατοικισμού αρχαιότερου». Στην ίδια θέση κάνει μνεία και για τετράγωνο κτήριο που καλείται «Πύργος», διαστάσεων 6μ. x 5μ. x 1.50μ. και ύψους 7μ. Αναφέρει εσοχές αψιδωτές και ότι η πύλη του βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του (πρβλ. ΚΕ, 312–313). Τα παραπάνω στοιχεία, που αναφέρει ο Γ. Παπανδρέου, ενισχύουν την άποψη ότι στην περιοχή αυτή πρέπει να ήταν πύργος, ο οποίος ήλεγχε το δρόμο που οδηγούσε στη Νώνακρη.

¹⁰⁷⁴. Λεξικό 2001, 92, 583. Πολύ πιθανόν, μετά τη Συλίβαινα, ο δρόμος να διερχόταν μεταξύ Βαλιμής και περιοχής Σεγίνισκες, ή Συγίνισκες, όπου στην τελευταία και στη θέση Γύρω βρίσκονται σχιστολιθικές λίθοι και θραύσματα κεραμίδων. Μάλιστα αναφέρει ότι στη τελευταία θέση (Γύρω), σύμφωνα με την παράδοση, ήταν «ό ναός Γαϊόν και ό τάφος της βασιλόπαιδος Κράθιδος ή αί αρχαία Αίγαι και ό του Ποσειδώνος ναός». Επίσης, στη θέση Καλύβια κάνει μνεία τάφων. Πρβλ. ΚΕ, 307–310.

¹⁰⁷⁵. Λεξικό 2001, 63, 312. Στη σημερινή Ακράτα ο Ν. Παπαχατζής τοποθετεί τις αρχαίες Αιγές, βασιζόμενος στα ευρήματα του Ευθ. Μαστροκόστα (Μαστροκόστα 1961–1962, 130. Παπαχατζής 1980, 157–158, υποσ. 3). Στο χωματόδρομο που οδηγεί από Ακράτα προς Άμπελο και στη θέση Χούννη, ο Μ. Πετρόπουλος το 1991 ανέσκαψε τάφους του 2^{ου} και 3^{ου} αι. μ.Χ., που είχαν προσανατολισμό Β–Ν και βρίσκονταν επάνω σε πετρώδες έξαρμα. Στα Α των τάφων εντόπισε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, που προϋποθέτει οικισμό, στον οποίον ανήκαν και οι τάφοι. Για το θέμα πρβλ. Πετρόπουλος 1991, 153.

¹⁰⁷⁶. Πρβλ. Rizakis 1995, 296. Morgan – Hall 2004, 480–481. Για την πόλη της Βούρας και τη χώρα της με νεώτερα στοιχεία και με κατοίκηση από τα ΓΕ έως και τα ΜΤΒΥΖ χρόνια βλ. Κόλια 2008, 39–41, 80–106.

¹⁰⁷⁷. Εντοπισμός ταφικών πύθων της ΜΓΕ περιόδου (αρ. 40, χάρτης 6).

B/BA, σχεδόν παράλληλα με το σημερινό δρόμο αλλά ακολουθώντας την πλαγιά, και οδηγούσε στη θέση Λόφος, όπου θεωρούμε ότι το βουνό «διακόπτεται» και πιθανότατα αποτελεί το B/BA όριο της χώρας της Κύναιθας¹⁰⁷⁸. Από εδώ με κατεύθυνση αρχικά Α και κατόπιν Β έφθανε στη θέση Κάστρο, όπου πιθανόν βρισκόταν η αρχαία Βούρα¹⁰⁷⁹.

5^η οδός: Κύναιθα–Ερασίνοσ/Βουραϊκόσ (αρχ. Ερασίνοσ) (χάρτησ 6)

Ένας άλλος δρόμοσ ξεκινούσε από την Κύναιθα, κατά μήκοσ του ποταμού Ερασίνοσ/Βουραϊκόσ (αρχ. Ερασίνοσ), ο οποίοσ μέχρι τη θέση Καλύβια Πλιατσικούρα είχε κοινή διαδρομή με την 4^η οδό. Λίγο μετά πρέπει να επιτυχανόταν η διάβαση του ποταμού και κατά μήκοσ της αριστερήσ/δυτικήσ όχθησ του να οδηγούσε στην περιοχή της Ζαχλωρούσ. Η συγκεκριμένη διάνοιξη αφορά σε μονοπάτι/ατραπό και είναι αποκλειστικά για πεζούσ, όπως με ενημέρωσαν οι Φ. Πλιατσικούρασ, Α. Ζησιμόπουλοσ, κάτοικοι Καλαβρύτων, και Κυρ. Κόλλιασ, κάτοικοσ Κάτω Κλειτορίασ. Ο τελευταίοσ μου ανέφερε ότι «πολλοί Καλαβρυτινοί και Μαζαίοι, όταν είχαμε δουλειά στο Διακοφτό, ακολουθούσαμε το ποτάμι για να φθάσουμε γρήγορα, χωρίσ ζώα όμως». Μετά το Μεγάλο Σπήλαιο και τη Ζαχλωρού το μονοπάτι διασχίζει το λεγόμενο «φαράγγι του Βουραϊκόσ», το οποίο διαμέσου των θέσεων Πόρτεσ¹⁰⁸⁰–Τρικλιά¹⁰⁸¹–Σιφώνι¹⁰⁸²–Δικαστήριο¹⁰⁸³–Νιάματα έφθανε στην παραλία του Διακοπτού και συγκεκριμένα στα Ζαχλωρίτικα¹⁰⁸⁴, που βρίσκονται στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού Ερασίνοσ/Βουραϊκόσ (αρχ. Ερασίνοσ). Το μονοπάτι αυτό ήταν σε χρήση μέχρι τα τελευταία χρόνια, προτού γίνουν οι αμαξιτοί δρόμοι, και αποτελούσε την πλέον εύκολη διέξοδο από την απομονωμένη περιοχή των Καλαβρύτων, όπως με ενημέρωσαν οι προαναφερθέντεσ γηγενείσ¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁷⁸. Στη θέση Λόφοσ ο δρόμοσ καμπτόταν προς τα ΒΔ και έφθανε στη θέση Νιάματα, όπου συνέβαλε στην 5^η οδό. Επίτισ, στην ίδια θέση (Λόφοσ) γινόταν και άλλη εκτροπή/συμβολή του δρόμου, ανατολική, η οποία διαμέσου της θέσσησ Ψαμιακό έφθανε στην Κερνίτσα, με ακμάζοντα οικισμό στη διάρκεια των ΒΥΖ χρόνων, και την Επισκοπή Κερνίτσ(ζ)ασ, και από εδώ, αμέσωσ μετά τη διάβαση του Λαδοπόταμου, με κατεύθυνση Ν/ΝΑ οδηγούσε στην περιοχή της Κάτω και Άνω Ποταμιάσ και από εδώ συνέβαλε στην οδό, που διερχόταν από τη θέση Πόρτεσ Αγριδίου (βλ. 3^η οδόσ, ΕΠΙΜΕΤΡΟ).

¹⁰⁷⁹. Από τη θέση Κάστρο ο δρόμοσ οδηγεί στον παραλιακό οικισμό Τράπεζα Αιγιάλειασ, ο οποίοσ ονομάζεται Μεγάλη Στράτα και ήταν σε χρήση και στα Μεσαιωνικά χρόνια [πρβλ. Βέησ, 449. Κόλια 2002 (υπό έκδοση). Κόλια 2008, 102]. Διερχόταν δια των θέσεων Άγιοσ Γεώργιοσ–Κοκκινόβραχοσ–Λομποζίνο, ή του Καλαμιώτη ο Ληνόσ–Μονή Αγίασ Τριάδασ–Κούντουρα, ή Μυδαλιέσ–Άη-Γιάννησ Τράπεζασ και έφθανε στην παραλιακή ζώνη. Στην τελευταία θέση και στη δεξιά/ανατολική όχθη του ρέματοσ, η Ε.-Ι. Κόλια εντόπισε αρματοροχιά μήκοσ 1.20μ. με προσανατολισμό ΒΑ–ΝΔ [βλ. Κόλια 2002 (υπό έκδοση). Κόλια 2008, 90]. Την ίδια κατεύθυνση είχε και ο μεσαιωνικόσ δρόμοσ, όπως αναφέρεται στο έγγραφο Χαρτία του Κλαβαζού [πρβλ. Βέησ, 449. Κόλια 2002 (υπό έκδοση). Κόλια 2008, 102].

¹⁰⁸⁰. Σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση στη θέση «Πόρτεσ» οι πεζοπόροι πλήρωναν τον ανάλογο φόρο περάσματοσ.

¹⁰⁸¹. Υπάρχει πηγή και σκιερά δένδρα και ο οδοιπόροσ μπορεί να ξεκουραστεί.

¹⁰⁸². Εδώ ο ποταμόσ στενεύει και το νερό πέφτει με τόσο μεγάλη ορμή και τρομακτική πίεση, ώστε οι μικροί καταρράκτητεσ που σχηματίζονται μοιάζον με το πλάτοσ ενόσ «σιφωνίου».

¹⁰⁸³. Στο σημείο της διαδρομήσ που λέγεται Δικαστήριο, βρίσκεται σπήλαιο με σταλαγμίτεσ, τουσ οποίοουσ η λαϊκή φαντασία παρομοιάζει με πρόεδρο, κατηγορούμενο και συνήγορο, προσωπα που έχουν σχέση με τη δίκη.

¹⁰⁸⁴. Λεξικό 2001, 155, 1179.

¹⁰⁸⁵. Την ίδια διαδρομή, κατά μήκοσ του ποταμού, αναφέρει και ο W. Gell (Gell, 9–10). Στα Ζαχλωρίτικα και στη θέση Άγιοσ Στέφανοσ το 1967, κατά τισ εργασίες κατασκευήσ της Εθνικήσ Οδοσ Κορίνθου – Πατρών, ο Ευθ. Μαστροκόστασ ανέσκαψε μεγάλο οικοδόμημα (βλ. Μαστροκόστασ 1967, 215). Στη θέση αυτή και τουσ δύο

Από αυτή τη διαδρομή ίσως να διήλθαν οι ενωμένες δυνάμεις Αιτωλών και Ιλλυριών, ακολουθώντας το ρου του Ερασίνου ποταμού και να επιτέθηκαν στην Κύναιθα, την οποία και λεηλάτησαν¹⁰⁸⁶.

6^η οδός: Κύναιθα–Μαμουσιά (αρχ. Κερύνεια) (χάρτης 6)

Μία άλλη διαδρομή αφετηρία είχε την περιοχή των Καλαβρύτων, διερχόταν από το χωριό Σκεπαστό¹⁰⁸⁷, στη συνέχεια διέσχιζε στα Β του σημερινού το παλαιό χωριό, και κατόπιν από τις θέσεις Σταυρός και Πριονά, ή Μεταξά Βρύση· με κατεύθυνση Β διερχόταν από τη θέση Άγιος Κωνσταντίνος· κατόπιν έβαινε κατά μήκος της αριστερής/δυτικής όχθης του ποταμού Κερυνίτη, ή ρέμα της Μπουφούσιας (αρχ. Κερυνίτης) και έφθανε στην Πλατανιώτισσα (παλ. Κλαπατσούνα)¹⁰⁸⁸. Από εδώ, με κατεύθυνση Β ο δρόμος διέσχιζε τη μικρή κοιλάδα που αναπτύσσεται στα Β του χωριού και κατόπιν με κατεύθυνση Β/ΒΑ, κατά μήκος του ποταμού, έφθανε στη θέση Άγιος Ανδρέας, όπου καμπτόταν προς τα ΝΑ και κατέληγε στην Μαμουσιά (αρχ. Κερύνεια)¹⁰⁸⁹. Η Ε.-Ι. Κόλια θεωρεί ότι η πρόσβαση στην πόλη εξασφαλιζόταν από τα Ν, αφού από εδώ είναι ευκολότερη και πιο ομαλή¹⁰⁹⁰.

Στην κοιλάδα του χωριού Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) γίνεται εκτροπή/συμβολή του δρόμου (**6^η οδός, α**), ο οποίος κάμπτεται προς τα Α, ακολουθώντας τα

χαμηλούς λόφους, όπου υπάρχουν διάσπαρτες αρχαιότητες, ο Α. Ριζάκης τοποθετεί τη Βούρα (παλαιά), πριν από το σεισμό του 373 π.Χ. (βλ. Rizakis 1995, 209–210). Όμως, σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες της Ε.-Ι. Κόλια, το ύψωμα του Αγίου Στεφάνου αποτελούσε τμήμα της επικράτειας της Ελικής μέχρι το 373 π.Χ. (βλ. Κόλια 2008, 94). Στην κορυφή του ανατολικού λόφου υπάρχουν κατάλοιπα οχυρού και στο δυτικό είναι ορατό κτήριο, διαστάσεων 6μ. x 11μ., κτισμένο κατά το λέσβιο σύστημα δόμησης (βλ. Rizakis 1995, 206, 210) και Κόλια 2008, 94). Το ύψωμα του Αγίου Στεφάνου είναι θέση φύσει οχυρή, στρατηγικής σημασίας, με θέα προς την παραλιακή ζώνη και την ενδοχώρα· το οχυρό έλεγχε το δρόμο, που έβαινε κατά μήκος του ποταμού και έφθανε στην περιοχή του Μεγάλου Σπηλαίου με κατάληξη στην Κύναιθα.

¹⁰⁸⁶. Πολ. IV 16, 6. Bursian, 266. Walbank 1940, 29.

¹⁰⁸⁷. Το 2007 (3.9.2007) στην ιδιοκτησία Αθ. Τσάφου, κατά τη διάρκεια εκασκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής, στη Β παρεία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα αγωγού ύδρευσης ΒΥΖ χρόνων, ο οποίος είχε κτιστά τοιχώματα, πλάτους 0.20μ., και εσωτερικού πλάτους 0.30μ. Η κάλυψή του ήταν από πλάκες και κοίλες κεραμίδες αποτελούσαν τον πυθμένα του. Εσωτερικά ήταν επενδεδυμένος με ασβεστοκονίαμα και είχε προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ. Η παρουσία του αγωγού προϋποθέτει και δρόμο, όχι μόνον για την κατασκευή του αλλά και για τη συντήρησή του [πρβλ. Αλεξοπούλου 2007 (υπό έκδοση)].

¹⁰⁸⁸. Την ύπαρξη αυτής της διάνοιξης, που ένωνε την Αρκαδία με την αρχαία Κερύνεια, αναφέρει και η Ε.-Ι. Κόλια (βλ. Κόλια 2002–2005, 134).

¹⁰⁸⁹. Για την πόλη της Κερύνειας βλ. Anderson 1953, 154–171, πίν. 36–38. Πετρόπουλος 1984, 99. Δεκουλάκου 1994 (αδημ. διδακτ. διατριβή). Πετρόπουλος 2001α, 329–340. Κόλια 2002–2005, 129–148. Morgan – Hall 2004, 482–483. Rizakis 2008, 211–219.

¹⁰⁹⁰. Κόλια 2002–2005, 134. Από την αρχαία Κερύνεια ο δρόμος συνέχιζε μέχρι την παραλιακή περιοχή και ακολουθούσε την ίδια κατεύθυνση, με εκείνη που έχει ο σύγχρονος δρόμος, αφού, όπως επισημαίνει η συνάδελφος Ε.-Ι. Κόλια, στο χωριό Δερβένι (Λεξικό 2001, 133, 976) και στη θέση Πλόκαρη έχει εντοπίσει κατάλοιπα πύργου, ο οποίος ασφαλώς έχει σχέση με τον έλεγχο του δρόμου, και στη θέση Καλάμι, που βρίσκεται στα Α του χωριού, έχει βρει και άλλα αρχαία κατάλοιπα (βλ. Κόλια 2002–2005, 134).

Στα Ν/ΝΔ της θέσης Άγιος Ανδρέας, ο δρόμος καμπτόταν προς τα Β/ΒΔ και οδηγούσε στη θέση Άγιος Γεώργιος του Ριζόμυλου, στην οποία τοποθετούνται τα ερείπια της ακρόπολης της Ελικής, και κατόπιν στην πόλη (Για την κατεύθυνση του τμήματος αυτής της διαδρομής βλ. Πετρόπουλος 1985α, 123–127. Πετρόπουλος 1993, 132–139 και ειδικότερα 137. Επίσης Πετρόπουλος 1983, 76–79 και Πετρόπουλος 1991, 156. Morgan – Hall 2004, 482). Ο Ε. Meyer απέδωσε τα ερείπια του λόφου του Αγίου Γεωργίου στην αρχαϊκή πόλη Κάλλισται (βλ. Meyer, 127–130 και 141–142) και ο Μ. Ε. Puillon-Boblaye στην Κερύνεια (βλ. Boblaye, I 25). Τα ερείπια της αρχαίας Κερύνειας τοποθετούνται στη θέση Βουνί Μαμουσιάς, βάσει επιγραφικής μαρτυρίας (πρβλ. Δεκουλάκου 1994, 21–22).

χαμηλά πρανή του βουνού Τρούλος (ύψους 1.224μ.), και διέρχεται από τον αυχένα του Αγίου Βασιλείου (**αρ. 7, χάρτης 6**), ένα διαχρονικό πέρασμα. Από εδώ, με κατεύθυνση Β/ΒΑ αρχικά και κατόπιν Β/ΒΔ έφθανε στο Βουνί, όπου τα ερείπια της αρχαίας Κερύνειας (**χάρτης 6**).

Λίγο πριν από τη θέση Σταυρός Σκεπαστού, 100μ. περίπου και στα Ν, ένα μονοπάτι (**6^η οδός, β**), μετά τη διάβαση του ρέματος του Σκεπαστού, με πορεία Δ οδηγούσε στη θέση Καρές (**αρ. 18, χάρτης 6**) του χωριού Κορφαί, διαμέσου των θέσεων Λάκκες–Βουνό–Κρύα Βρύση–Πέρασμα Αχλάδα–Καρές–Κορφαί και συνέβαλε στην **7^η οδό**.

7^η οδός: Βρυσάρι–Κορφές–Διάσελο του Αντίλαλου–χώρα Ελίκης (χάρτης 6)

Στα ΒΑ του βουνού Κοκορέτσα, στην περιοχή του Κουδουνόμυλου, ή της Σταυροκαριάς και στα Ν του χωριού Βρυσάρι γινόταν εκτροπή/συμβολή από τον κύριο δρόμο (**1^η οδός**) και ανοιγόταν μια άλλη διαδρομή, που οδηγούσε στη χώρα της Ελίκης και κατ' επέκταση στην παραλία του Αιγίου, δηλαδή η **1^η** και **7^η** οδός μέχρι τον Κουδουνόμυλο είχαν κοινή διαδρομή. Ο δρόμος αυτός με κατεύθυνση Β διερχόταν από τις θέσεις Λόφος Πρινάκια (**αρ. 34, χάρτης 6**) και Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια (**αρ. 29, χάρτης 6**) και έφθανε στα Δ της θέσης Καρές (**αρ. 18, χάρτης 6**), όπου στις δύο πρώτες έχουν εντοπιστεί νεκροταφεία των ΥΕ χρόνων και στην τρίτη πίθοι της ΓΕ (;) εποχής. Από την τελευταία θέση και μέχρι το Διάσελο του Αντίλαλου δεν προέκυψαν στοιχεία, ώστε να έχουμε την ακριβή διαδρομή της. Θεωρούμε, όμως, ότι ο σύγχρονος δρόμος αποτελεί τμήμα της αρχαίας διαδρομής, διότι το πέρασμα πρέπει να ήταν διαχρονικό. Στην άποψη αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι οι ασβεστολιθικοί βράχοι στην αριστερή/δυτική όχθη του ρέματος Κοπρολάγκαδο είναι κάθετοι, σε σχέση με το σημείο από το οποίο διέρχεται σήμερα ο δρόμος, και, επιπλέον, εδώ συγκλίνουν οι δυτικές υπώρειες του βουνού Ρουπακιά στα Α και οι ανατολικές υπώρειες του βουνού Αγριοσάλι στα Δ. Μετά το Διάσελο του Αντίλαλου διερχόταν από τη θέση Βελίνο, ή Βελινός (**αρ. 3, χάρτης 6**), όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα νεκροταφείου ΡΩΜ χρόνων, και κατόπιν η αρχαία διαδρομή πρέπει να είχε κατεύθυνση ίδια περίπου με τη σημερινή, η οποία, διαμέσου των θέσεων Παλαιόμυλος¹⁰⁹¹ του χωριού Πτέρη¹⁰⁹²–Προφήτης Ηλίας¹⁰⁹³ και Αχούρι¹⁰⁹⁴ του οικισμού Αχλαδέα¹⁰⁹⁵, έφθανε στη χώρα της Ελίκης και στη συνέχεια με κατεύθυνση Β και κατόπιν Α κατά μήκος του ποταμού Σελινούντα κατέληγε στην παραλιακή ζώνη.

¹⁰⁹¹. Στη θέση αυτή, κατά τη διάρκεια εργασιών άρσης στην ιδιοκτησία Μορώνη, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από κροκαλοπαγείς ογκολίθους, που σωζόταν σε ύψος 3μ. (βλ. ΑΔ 38(1983)[1989] 127).

¹⁰⁹². Λεξικό 2001, 399, 3540.

¹⁰⁹³. Βόρδος 1996, 252.

¹⁰⁹⁴. Ο Μ. Πετρόπουλος έχει εντοπίσει μυκηναϊκά ευρήματα και θεωρεί ότι η περιοχή αυτή στην αρχαιότητα ανήκε στην επικράτεια της Ελίκης (βλ. Πετρόπουλος 1993, 139).

¹⁰⁹⁵. Λεξικό 2001, 91, 565.

8^η οδός: Μάνεσι και Βρυσάρι–Δροσάτο–μέσω ποταμού Σελινούντα–χώρα Ελίκης (χάρτης 6, 7)

Πρόκειται για σημαντική διαδρομή, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της βαίνει παραπλεύρως του ποταμού Σελινούντα, γιατί, όπως έχουν επισημάνει οι Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη¹⁰⁹⁶, Μ. Πετρόπουλος¹⁰⁹⁷ και Α. Γκαδόλου¹⁰⁹⁸, όλη σχεδόν η ενδοχώρα της Αχαΐας και η βόρεια Αρκαδία διαμέσου αυτής της διαδρομής επικοινωνούσε με τις πόλεις της Αιγιαλείας και κατ' επέκταση με το Αίγιο¹⁰⁹⁹, ήδη από τη Μυκηναϊκή εποχή. Η άποψη των προαναφερομένων μελετητών, την οποία αποδέχεται και η Ε. Σαλαβούρα¹¹⁰⁰, φαίνεται να κερδίζει έδαφος, όχι μόνον από τα στοιχεία που προέκυψαν κατά την επιφανειακή έρευνα στον άνω ρου του ποταμού Σελινούντα, αλλά και από τα στοιχεία που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Αιγιάλειας¹¹⁰¹. Ο δρόμος, με αφετηρία την 1^η οδό και τον οικισμό που εντοπίζεται στο σημερινό χωριό Μάνεσι (αρ. 79, αρ. 72, αρ. 52, αρ. 44, αρ. 39, χάρτης 7), διερχόταν κατά μήκος της αριστερής/δυτικής όχθης του Μανεσαϊκού ποταμού, στα ανατολικά πρηνή του βουνού Ψηλή Ράχη (ύψους 1.168μ.) (φύλλο ΓΥΣ ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ) και στη συνέχεια από τη θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά (αρ. 31, χάρτης 6), όπου το νεκροταφείο της κόμης στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού Σελινούντα, και κατόπιν με κατεύθυνση Β/ΒΑ έφθανε στη χώρα της Ελίκης και στο Αίγιο¹¹⁰².

Από το Αίγιο¹¹⁰³ η επικοινωνία με την ορεινή περιοχή επιτυγχανόταν μέσω του ποταμού Σελινούντα, αλλά και από άλλους ορεινούς δρόμους, η διαδρομή των οποίων συμπίπτει σήμερα από τους σύγχρονους, όπως επισημαίνουν οι Λ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη και Ε. Σαλαβούρα¹¹⁰⁴.

¹⁰⁹⁶. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 157. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 279.

¹⁰⁹⁷. Πετρόπουλος 1996–1997, 165–192.

¹⁰⁹⁸. Γκαδόλου 2008, 233, 323.

¹⁰⁹⁹. Πετρόπουλος 1996–1997, 174.

¹¹⁰⁰. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 490.

¹¹⁰¹. Στα Β της εξεταζόμενης περιοχής στην Επαρχία Αιγιάλειας, στο ύψωμα Καταρράχι που βρίσκεται στα ΝΔ του χωριού Μελίσσια (Λεξικό 2001, 284, 2423), ο γηγενής Χαρ. Γιαλελής υπέδειξε στο συνάδελφο Α. Γ. Βόρδο τοίχο κτισμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα δόμησης, που σώζεται σε μήκος 6.30μ. Ο συνάδελφος πιστεύει ότι ο τοίχος αυτός, στον οποίο σήμερα εδράζεται σύγχρονη αποθήκη, ανήκει σε πύργο, που ήλεγχε το ρου του ποταμού και κατ' επέκταση την ενδοχώρα του Αιγίου (πρβλ. Βόρδος 1996, 252, πίν. 71α). Επίσης, στα Β του χωριού Μελίσσια στη θέση Πιλαλίστρα, ή Λογγά, αμέσως μετά τη γέφυρα του ποταμού Σελινούντα, ο τελευταίος εντόπισε διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και κατάλοιπα κτηρίων (πρβλ. Βόρδος 1996, 252).

¹¹⁰². Πρέπει να σημειωθεί ότι από το Αίγιο εύκολος καθίσταται ο διάπλους του στενού θαλάσσιου περάσματος στα Β της πόλης, που επέτρεπε την επικοινωνία με την κεντρική Ελλάδα. Για τους δρόμους που ερευνήθηκαν στην Κεντρική Ελλάδα, πρβλ. Kase et al., 21 κ.ε. και Eder 2003, 41–44, 49. Μάλιστα, η χρήση του δρόμου αυτού για τη διάδοση των ρυθμών της κεραμικής από την Αργολίδα προς τη Θεσσαλία έχει ήδη επισημανθεί. Για το θέμα βλ. Mountjoy 1990, 254–256. Mountjoy 1999. Γκαδόλου 2008, 323. Σε αυτή την επικοινωνία συνηγορεί και η λεγόμενη κάθοδος των Δωριέων, που πιστεύεται ότι έλαβε χώρα από τη θάλασσα και μάλιστα από τον Κρισαικό (Κορινθιακό) κόλπο, μέσω Ναυπάκτου (Στράβ. ΙΧ 4, 7 = C 427). Για τις χερσαίες μεταφορές στα μυκηναϊκά χρόνια βλ. Crouwel, 29–31, 43–44.

¹¹⁰³. Η επικοινωνία του Αιγίου με την Πάτρα επιτυγχανόταν από τη θάλασσα και από την ξηρά με χερσαίο δρόμο, ο οποίος πιθανότατα να ακολουθούσε την ίδια πορεία του ρωμαϊκού δρόμου, δηλαδή της Via Publica (Παπαοστόλου 1991, 305–320 και ειδικότερα 313), μεγάλα τμήματα της οποίας έχουν ανασκαφεί στη Β έξοδο της πόλης των Πατρών (βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1995, 208–210 και Αλεξοπούλου 1995, 213–215)

¹¹⁰⁴. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 157. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 490.

9^η οδός: Καστρίτσι (αχαϊκό Λεόντιον ;)-Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) (χάρτης 6, 7)

Στη θέση Καστρίτσι (αρ. 67, χάρτης 7), η οποία βρίσκεται στα Β του μοναστηριού της Κάτω Βλασίας και με την οποία πιθανότατα ταυτίζεται το αχαϊκό Λεόντιον, ξεκινούσε ο δρόμος που οδηγούσε στο ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας¹¹⁰⁵ και κατέληγε στο Αίγιο. Συγκεκριμένα, με αφετηρία την Α πύλη της πόλης διαμέσου των θέσεων Καμαλάκι (αρ. 48, χάρτης 7), όπου έχει ερευνηθεί τάφος των ΑΡΧ χρόνων, οικισμός Μουρίκι (αρ. 38, χάρτης 7)-Κρασιά, ή Αλώνια (αρ. 37, χάρτης 7)-Πουρνάρι (αρ. 33, χάρτης 7) και Βαρθολομίο (αρ. 32, χάρτης 7), στις οποίες έχουν ανασκαφεί τάφοι ΥΕ χρόνων, έφθανε στο σημερινό οικισμό Μικρός Ποντιάς. Ο δρόμος έβαινε κατά μήκος της αριστερής/δυτικής όχθης του ποταμού Σελινούντα, αφού η δεξιά/ανατολική όχθη δεν είναι βατή και το βουνό Κρασιά υψώνεται απότομα.

Από το Μικρό Ποντιά ο δρόμος διερχόταν στα ΒΑ του σημερινού χωριού Καρούσι¹¹⁰⁶, από τον οικισμό Μιχαλαίικα¹¹⁰⁷, το χωριό Δεμέστιχα και με κατεύθυνση Β έφθανε στις θέσεις Άγιος Ανδρέας και Άγιος Κωνσταντίνος, όπου τα ερείπια του Λεύκτρου¹¹⁰⁸. Στη συνέχεια διερχόταν από τις θέσεις Βραγιάνικα¹¹⁰⁹ και Κεφαλόβρυσο του σημερινού χωριού Λεόντιο (παλ. τοπων. Γουρζούμισα)¹¹¹⁰ και εισερχόταν στο οροπέδιο της Ρακίτας, όπου και το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας¹¹¹¹.

¹¹⁰⁵. Για το ιερό της Αρτέμιδος Αοντίας βλ. Πετρόπουλος 1992–1993, 141–158. Petropoulos 2002, 143–160. Πετρόπουλος 2005α, 143–160, όπου όλη η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία. Πετρόπουλος 2001, 39–45. Γκαδόλου 1996–1997, 51–72 και Alexorouliou – Callegher 2005, 167–198.

¹¹⁰⁶. Λεξικό 2001, 193, 1550.

¹¹⁰⁷. Λεξικό 2001, 295, 2532.

¹¹⁰⁸. Ο λόφος του Αγίου Κωνσταντίνου είναι οχυρωμένος και το τείχος σώζεται σε μερικά σημεία σε ύψος τεσσάρων δόμων και έχει πλάτος 3μ. Οι Γ. Παπανδρέου και Ευθ. Μαστροκόστας τοποθετούν εδώ το αχαϊκό Λεόντιον (ΙΚ, 99. Μαστροκόστας 1975, 370–380. Papadopoulos 1979, 32. Πετρόπουλος 2002α), ενώ ο Α. Ριζάκης τοποθετεί το Λεύκτρον (βλ. Rizakis 1995, 308–312. Rizakis 2008, 147). Πλησίον και στα Δ του λόφου του Αγίου Κωνσταντίνου πρέπει να τοποθετηθεί μία από τις πύλες της οχύρωσης, αφού φαίνεται να είναι προσαρμοσμένη στον άξονα που καταλήγει εδώ από τη Ρακίτα. Στα Δ του λόφου του Αγίου Κωνσταντίνου βρίσκεται η θέση Άγιος Ιωάννης, η οποία οφείλει το όνομά της στο ομώνυμο εξωκλήσι και όπου έχει εντοπιστεί και εν μέρει ανασκαφεί νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΒ–Γ περιόδου (βλ. Κυπαρίσσης 1932, 57. Papadopoulos 1979, 31–32). Από τη θέση Άγιος Ιωάννης ένας άλλος δρόμος με κατεύθυνση Δ/ΒΔ διερχόταν από τον οικισμό Γκοτσαίικα–Παλαιό Άνω Σούλι–Πηγές Ποταμού Γλαύκου και κατέληγε στην πόλη των Πατρών. Από την ίδια θέση ξεκινούσε μία άλλη διαδρομή, η οποία με κατεύθυνση Δ διερχόταν από το σημερινό οικισμό Κατσαϊταίικα, από τα ερείπια της λεγόμενης Σάπιας Βρύσης, και πλησίον των πηγών του ρέματος Άγιος Ανδρέας καμπτόταν προς τα Ν και διερχόταν από το χωριό Μοίραλι, ή Μιράλιον (Λεξικό 2001, 294, 2526), στο οποίο έχουν ερευνηθεί τύμβοι, που ανήκουν στη μεταβατική ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι περίοδο (πρβλ. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 142). Η ύπαρξη της διαδρομής αυτής επιβεβαιώνεται και από τις αρχαιότητες που εντόπισε ο Μ. Πετρόπουλος στο λόφο Αϊ–Λιά, ή Προφήτης Ηλίας, όπου και το ομώνυμο εξωκλήσι, στα ΝΔ της διασταύρωσης προς Μοίραλι, όπου περισυνέλεξε άφθονα μελαμβαφή και ΓΕ χρόνων όστρακα (πρβλ. Πετρόπουλος 1991, 157).

¹¹⁰⁹. Στη θέση αυτή έχει εντοπιστεί νεκροταφείο μυκηναϊκών χρόνων (βλ. Κυπαρίσσης 1931, 71. Papadopoulos 1979, 31).

¹¹¹⁰. Λεξικό 2001, 251, 2108.

¹¹¹¹. Από το οροπέδιο της Ρακίτας ο δρόμος με κατεύθυνση Β διερχόταν από τα χωριά Αγία Παρασκευή και Κούμαρι, όπου έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες ΥΕ και ΚΛ χρόνων (πρβλ. Meyer, 123. Papadopoulos 1979, 35. Vordos 2002, 217–234) και κατέληγε στο Αίγιο (βλ. Rizakis 2008, 159–210). Για τη διαδρομή του δρόμου αυτού βλ. Πετρόπουλος 1996–1997, 172–175. Από το ιερό της Αοντίας Αρτέμιδος ξεκινούσε ένα μονοπάτι με κατεύθυνση Ν/ΝΑ, το οποίο, διερχόμενο από την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, που βρίσκεται στα Α του οροπεδίου της Ρακίτας, κατερχόταν τις ανατολικές υπώρειες του βουνού Μπουχουμέρα (ύψους 1.350μ., φύλλο ΓΥΣ ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ), έφθανε στο εκκλησάκι του Αγίου Βασιλείου, μετά στον ποταμό Σελινούντα και κατόπιν στη θέση Μετόχι (αρ. 15, χάρτης 7), στην οποία εντοπίστηκαν κομμάτια πήθων, φολίδα πυριτόλιθου και θραύσμα πιθοειδούς αγγείου των ΠΠΕ χρόνων. Ο ιερέας Γ. Στρομπουόκης, κάτοικος Τρεχλού, μου ανέφερε την ύπαρξη του

Από τον Μικρό Ποντιά ανοιγόταν ένας άλλος δρόμος, δηλαδή η κύρια αυτή διαδρομή καμπτόταν προς τα Α (**9^η οδός, α**), και διαμέσου του χωριού Μεγάλο Ποντιά —που θεωρείται και το κατάλληλο σημείο πρόσβασης, γιατί στα Β υψώνεται το όρος Αετοφωλιά (ύψους 1.055μ.) και στα Ν το όρος Κρασιά— με κατεύθυνση Ν/ΝΑ διερχόταν από τη θέση Άγιος Γεώργιος, όπου και το ομώνυμο εξωκλήσι, κατερχόταν και έφθανε στον οικισμό Νεοχώρι Φλαμπούρων και στη θέση Λίμνα (**αρ. 39, χάρτης 7**), όπου έχει εντοπιστεί νεκροταφείο ΥΚΛ και ΕΛΛ χρόνων. Στην τελευταία θέση συναντούσε τον κύριο άξονα (**8^η οδός**), η οποία στα Ν συνέβαλε στην **1^η οδό**. Η κατεύθυνση αυτή του δρόμου μέχρι τους Λουσούς είναι ασφαλής, σύμφωνα με την άποψη του Μ. Πετρόπουλου, λόγω της παρουσίας της εμπίεστης κεραμικής σε θέσεις κατά μήκος της διαδρομής¹¹¹².

Στα ΝΑ του χωριού Δεμέστιχα, όπως με πληροφόρησε ο γηγενής Β. Διαμαντής, κάτοικος Δεμεστίχων, υπάρχει ένα μονοπάτι (**9^η οδός, β**), που ήταν σε χρήση μέχρι τη δεκαετία του '80 και το οποίο έβαινε κατά μήκος των πηγών του ποταμού Σελινούντα (οι κύριες πηγές του ποταμού βρίσκονται στην περιοχή της Βλασίας και στα Ν του όρους Παναχαϊκόν είναι οι δευτερεύουσες πηγές του), μετά έφθανε στη θέση Μετόχι, όπου το εξωκλήσι της Ευαγγελίστριας¹¹¹³ (**αρ. 15, χάρτης 7**), και από εδώ, καμπτόμενο προς τα Ν, διερχόταν στα Α του μικροοικισμού Μπόσι (**χάρτης 6**), όπου συνέβαλε στην **8^η οδό**¹¹¹⁴. Από εδώ εύκολα κανείς, αφού διάβαινε τον ποταμό Σελινούντα, έφθανε «περικοπά» στο χωριό Πετσάκοι¹¹¹⁵, από όπου διερχόταν η **7^η οδός**. Στο μονοπάτι αυτό και συγκεκριμένα στο σημείο που το Διβουλαϊκό Ρέμα συμβάλλει στον Σελινούντα, κατέληγε και ένα άλλο, που ξεκινούσε από τον Άγιο Κωνσταντίνο, αφού πρώτα διερχόταν από τη θέση Κουτραίικα¹¹¹⁶.

10^η οδός: Κύναιθα–Λουσοί (χάρτης 6, 8)

Η οδός αυτή ξεκινούσε από το Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**) και μέχρι τη θέση Σταχτόλακκα, η διαδρομή της ήταν κοινή με εκείνη της **2^{ης} οδού**. Από την τελευταία θέση και με κατεύθυνση Ν έφθανε στον αυχένα του Αγίου Νικολάου

δρόμου και χαρακτηριστικά μου είπε: «δεν θυμάμαι πότε ακριβώς η Νομαρχία με δικά της μηχανήματα άνοιξε αυτό το δρόμο. Παλαιά ήταν ένα μονοπάτι. Ο δρόμος αυτός πατάει επάνω σε πολύ παλιό δρόμο. Από εδώ πηγαίναμε στη Ρακίτα με τα πρόβατα».

¹¹¹². Πετρόπουλος 1996–1997, 173. Την άποψη του Μ. Πετρόπουλου αποδέχεται και η Ε. Σαλαβούρα (πρβλ. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 490).

¹¹¹³. Τη διαδρομή από Λεόντιο προς Καλάβρυτα διαμέσου Μακελλαριάς αναφέρει και ο Α. Ριζάκης (βλ. Rizakis 2008, 145).

¹¹¹⁴. Στα Δ του χωριού Δεμέστιχα μία άλλη διαδρομή οδηγεί στην πόλη των Πατρών διά των θέσεων Λούστρα–Πατερό(ανήκει στη Δήμο Μεσάτιδος)–Τοπόλοβα (σημερινό χωριό Αγία Παρασκευή)–Βαλμαντούνα–Πετρωτό–Αχάϊα–Κλάουζ–Πάτρα, όπως με πληροφόρησε ο γηγενής Β. Διαμαντής και ο επιστάτης ανασκαφών της ΣΤ' ΕΠΚΑ Δ. Ευαγγελίου.

¹¹¹⁵. Λεξικό 2001, 380, 3354

¹¹¹⁶. Στα Α του λόφου Αγίου Κωνσταντίνου βρίσκεται η θέση Κουτραίικα, πλησίον της δεξιάς/δυτικής όχθης του ρέματος Διβουλαϊκό που συμβάλλει στο Σελινούντα, στην οποία ο Ν. Κυπαρίσσης εντόπισε μεγάλο νεκροταφείο λαξευτών τάφων. Αναφέρει ότι οι τάφοι είχαν καταστραφεί από τους βράχους που είχαν καταπέσει και κατά την έρευνα δεν βρήκε αντικείμενα, γιατί οι τάφοι είχαν συληθεί (βλ. Κυπαρίσσης 1932, 57. Papadopoulos 1979, 31).

(**αρ. 91, χάρτης 6**), που οφείλει το όνομά του στο ομώνυμο ναύδριο και ο οποίος σχηματίζεται στο σημείο εκείνο που συγκλίνουν οι δυτικές υπώρειες του βουνού Μαύρος Λόγγος στα Α και οι ανατολικές του βουνού Πυργωτό στα Δ. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος αυχένος ονομάζεται και Βιγλοστάσιον¹¹¹⁷. Από τη δίοδο του Αγίου Νικολάου με κατεύθυνση Ν/ΝΔ κατερχόταν στον επίπεδο χώρο της κοιλάδας και διαμέσου του βόρειου νεκροταφείου της πόλης των Λουσών, που εντοπίζεται στη θέση Ακλαδούρες (**αρ. 96, χάρτης 8**), έφθανε στην πόλη των Λουσών.

11^η οδός: Ρωμαϊκή Κύναιθα–Διάσελο Τρικοκιάς–Λουσοί (χάρτης 6, 8)

Η διαδρομή αυτή είχε αφετηρία το μυχό της κοιλάδας, που βρίσκεται στα Δ της κωμόπολης των Καλαβρύτων και στον οποίον εντοπίζεται η ρωμαϊκή Κύναιθα. Διερχόταν στα Ν από τη θέση Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό (**αρ. 88, χάρτης 6**), όπου και η ομώνυμη πηγή, η οποία πρέπει να αντιστοιχεί στην αναφερόμενη από τον Πausανία πηγή Άλυσσος¹¹¹⁸. Σύμφωνα με τον περιηγητή, απέχει μόλις 2 στάδια από την πόλη και στα Β της βρίσκεται ο μυχός της κοιλάδας, όπου τα εδάφη είναι ομαλά και μπορούν να φιλοξενήσουν οικισμό. Στα Α της θέσης, στην αριστερή/ανατολική πλευρά του σύγχρονου δρόμου Καλαβρύτων–Μονής Αγίας Λαύρας βρίσκονται τα κτήρια των κατασκηνώσεων της Μονής, στα Α/ΝΑ των οποίων εντοπίσαμε μέσα στην πυκνή βλάστηση τμήμα της παλαιάς αυτής διαδρομής. Από τις κατασκηνώσεις ο δρόμος «ανεβαίνει» και διέρχεται κατά μήκος των δυτικών υπωρειών της Βελιάς και δια των θέσεων Μαυρόλακκα–Καλύβες του Μπαμπουνάκη–Καλογερόλακκα φθάνει στο Διάσελο της Τρικοκιάς¹¹¹⁹. Μετά το Διάσελο της Τρικοκιάς ο κύριος δρόμος καμπόταν ελαφρώς προς τα Α και στη συνέχεια έφθανε στη θέση Καρσίνι, όπου υπάρχει πηγή με αέναη ροή, και κατόπιν, με κατεύθυνση Β–Ν, οδηγούσε στην πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια (**αρ. 116, χάρτης 8**) στον κάμπο των Λουσών. Την ύπαρξη αυτής της διαδρομής είχε επισημάνει και ο Μ. Πετρόπουλος, αλλά την απέκλεισε, γιατί θεώρησε ότι δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούν στην περιοχή κατά τη διάρκεια του χειμώνα¹¹²⁰.

Οι γηγενείς Αλ. Λεχουρίτης και Π. Γαζετάς, κάτοικοι Καλαβρύτων, με ενημέρωσαν ότι ο δρόμος «στο πάνω μέρος της κοιλάδας των Σουδενών στρίβει ανατολικά (**11^η οδός, α**) και ενώνεται με εκείνον που περνάει στον αυχένα του Αγίου Νικολάου», δηλαδή κοντά στο σημείο που σήμερα είναι το ξενοδοχείο «ΣΠΕΡΧΟΣ», όπου συνέβαλε στη **10^η οδό**.

¹¹¹⁷. ΚΕ, 176.

¹¹¹⁸. Πaus. VIII 19, 2–3.

¹¹¹⁹. Στο Διάσελο της Τρικοκιάς και στα δεξιά του δρόμου ανοίγεται ένα ευρύχωρο μονοπάτι, που διέρχεται από τη Μονή της Αγίας Λαύρας, κατόπιν από τη θέση Καλύβια του Τσεκούρα και φθάνει στο χωριό Κραστικοί. Το μονοπάτι είναι σε χρήση ακόμα και σήμερα.

¹¹²⁰. Πετρόπουλος 1985, 65–66.

12^η οδός: Κύναιθα–αυχένας Πριολίθου–Κλείτωρ (χάρτης 6, 8, 9)

Θεωρούμε ότι μεταξύ των θέσεων Σάλμενα (αρ. 73, χάρτης 6) και Ξηρόκαμπος (αρ. 63, χάρτης 6) Σκεπαστού (παλ. τοπων. Βυσοκά), από τις οποίες διερχόταν η 1^η οδός, ξεκινούσε μία άλλη διαδρομή, που διέσχιζε την κοιλάδα του Ερασίνου/Βουραϊκού (αρχ. Ερασίνος) ποταμού και κατόπιν διαμέσου του αυχένα Πριολίθου οδηγούσε στον Κλείτορα και τους Λουσούς¹¹²¹. Το οχυρό στη θέση Παναγιά¹¹²² (αρ. 102, χάρτης 8), το οποίο εντοπίστηκε από τον Γ. Α. Πίκουλα, αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη, αναδεικνύοντας διαχρονικά τη σημασία της οδού αυτής που χρησιμοποιείται και σήμερα. Το ελληνιστικό οχυρό της Παναγιάς έχει ιδιαίτερη σημασία για τον έλεγχο του δρόμου και θεωρούμε ότι ίσως η οδός να ήταν και αμαξήλατη λόγω του πεδινού εδάφους. Στη διαχρονικότητά της συνηγορούν και τα στοιχεία που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα. Ο δρόμος, διερχόμενος από τις θέσεις που εντοπίστηκαν στα σημερινά χωριά Λαγοβούνι, Κάνδαλος και Πριόλιθος και κατόπιν από τον σχηματιζόμενο αυχένα στα N/NA του χωριού (αυχένας Πριολίθου), κατέληγε στην πόλη του Κλείτορα¹¹²³.

Βασιζόμενοι στα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας και στις πληροφορίες των γηραιότερων της περιοχής, θεωρούμε ότι μία εκτροπή/συμβολή της κύριας αυτής αμαξήλατης διαδρομής γινόταν στην περιοχή του Λαγοβουνίου (12^η οδός, α), όπου διαμέσου των θέσεων Άγιος Νικόλαος (αρ. 115, χάρτης 8) και Διάσελο κατέληγε στον οικισμό Χαρακτινού (αρ. 105, χάρτης 8) στα Δ της κοιλάδας και μετά στην πόλη και το ιερό των Λουσών. Η διαδρομή αυτή θεωρείται δευτερεύουσα οδός· μέχρι σήμερα υφίσταται ευρύχωρο μονοπάτι, το οποίο έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα αποτελούσε τον κύριο δρόμο, που συνέδεε τα χωριά Λαγοβούνι, Κραστικοί και Πριόλιθο με τους Λουσούς. Ίχνη αυτής της διαδρομής εντοπίστηκαν μέσα στην πυκνή βλάστηση, λίγο πριν από τον οικισμό Χαρακτινού (εικ. 229).

Στη θέση Διάσελο, που βρίσκεται στα Α της θέσης Άγιος Νικόλαος, ανοίγεται ένα μονοπάτι με κατεύθυνση Ν (12^η οδός, β) και διέρχεται από τη θέση Ρημοκκλήσι (αρ. 127, χάρτης 8) του οικισμού Λεύκης Σιγουνίου, στην οποία συναντά την κύρια οδό, που εξασφάλιζε την επικοινωνία Λουσών–Κλείτορος διαμέσου του Απανώκαμπου (14^η οδός)¹¹²⁴.

Επίσης, στα Δ του σημερινού χωριού Λαγοβούνι η οδός πρέπει να καμπτόταν προς τα δυτικά (12^η οδός, γ) και να οδηγούσε στην Ψωφίδα (20^η οδός), στην ύπαρξη της οποίας

¹¹²¹. Σύμφωνα με τον F. W. Walbank, η θέση της Κύναιθας είναι καίρια και ελέγχει τον κύριο άξονα που διέρχεται από εδώ από την κεντρική Αχαΐα προς την Αρκαδία, ο οποίος διαμέσου των Λουσών και του Κλείτορος οδηγεί στις Καφνές και τις άλλες αρκαδικές πόλεις (βλ. Walbank 1936, 66).

¹¹²². Πίκουλας 1991, 265–268 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 294–298.

¹¹²³. Πίκουλας 1999, 138. ΑΡΚΑΔΙΑ, 418.

¹¹²⁴. Οι γηγενείς Π. Γ. Καραγκούνης και Β. Κουτρομπή, κάτοικοι Κραστικών, μου ανέφεραν ότι στα N/NA του χωριού Κραστικοί ξεκινούσε και ένα άλλο μονοπάτι «αρκετά πλατύ», το οποίο διαμέσου των θέσεων Κωσταϊκό Λάζο–Κιούκλο–Ράχη Καβαλλάρη έφθανε στο Χαρακτινό και μετά στους Λουσούς. Επίσης, μία άλλη διαδρομή (ατραπός) οδηγούσε στα Δ των Λουσών, διαμέσου των θέσεων Άγιοι Ταξιάρχες–Αλωνάκι–Πέντε Βρύσες–Γιώργου Αλώνι–Γυφτόγουρνα–Τσεκούρα Καλύβια–Λουσοί. Στη θέση Καλύβια ανοίγεται ένα άλλο μονοπάτι και με πορεία Β οδηγεί στην Αγία Λαύρα.

συνηγορεί το οχυρό της θέσης Παναγιά στην Κέρτεζη, που εντοπίστηκε από τον Γ. Α. Πίκουλα¹¹²⁵.

Ο κύριος αυτός άξονας (**12^η οδός**) πλησίον της θέσης Στα Μνήματα (**αρ. 168, χάρτης 8**), όπου το δυτικό νεκροταφείο της πόλης, καμπτόταν προς τα Δ/ΝΔ (**12^η οδός, δ**) και διερχόταν από τις θέσεις Κιβούρια, ή Κουβούκλι (**αρ. 188, χάρτης 8**) και Αρβανιτόλακκα (**αρ. 192, χάρτης 8**). Στα Δ/ΝΔ της θέσης Αγία Μαρίνα (**αρ. 195, χάρτης 8**) δια του Διασέλου της Χόβολης έφθανε στην περιοχή του σημερινού χωριού Άνω Χόβολη και συνέβαλε στη **17^η οδό** στη θέση Λόφος Αγίου Γεωργίου Σειρών (**αρ. 269, χάρτης 9**), αφού διερχόταν κατά μήκος της δεξιάς/βόρειας όχθης του χειμάρρου Τάρταρη.

13^η οδός: Λουσοί–Κλείτωρ, διαμέσου των Καστριών–Φενεός (χάρτης 8)

Η επικοινωνία των δύο πόλεων, Λουσών και Κλείτορος, εξασφαλιζόταν διαμέσου της περιοχής των Καστριών. Την αρχή του δρόμου αυτού τοποθετούμε στη θέση Ακλαδούρες (**αρ. 96, χάρτης 8**), όπου το βόρειο νεκροταφείο της πόλης, απ' όπου με κατεύθυνση Ν/ΝΑ αρχικά και στη συνέχεια Ν, κατερχόταν και έβαινε κατά μήκος της δεξιάς/δυτικής όχθης του χειμάρρου Λαγκάδα. Στα Β της μεγάλης καταβόθρας για όποιον εγκατέλειπε την πόλη των Λουσών, ο κύριος άξονα που ερχόταν από την Κύναιθα (**10^η οδός**) πρέπει να εκτρέποταν και να ενωνόταν κοντά στη θέση Ξυδιά με την **13^η οδό**. Στη συνέχεια ο δρόμος αυτός (**13^η οδός**) διερχόταν από το λόφο Κάστρο (**αρ. 141, χάρτης 8**) και έφθανε στον αρχαίο Κλείτορα. Ο Γ. Α. Πίκουλας πιστεύει ότι ο δρόμος αυτός, διαμέσου των Καστριών, ήταν αμαξήλατος, γιατί η άνοδος από τον Κλείτορα προς το οροπέδιο των Λουσών ήταν «απρόσκοπτη με συνεχή μαλακή ανάβαση, αφού η υψομετρική διαφορά καλυπτόταν σε μεγάλο τμήμα της διαδρομής προοδευτικώς»¹¹²⁶. Στην περιοχή των Καστριών το πέρασμα πρέπει να είναι διαχρονικό και, επιπλέον, ο λόφος Κάστρο (**αρ. 141, χάρτης 8**) ελέγχει το δρόμο, όπως επισημαίνει και η Ε. Σαλαβούρα¹¹²⁷.

Στη θέση Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα (**αρ. 150, χάρτης 8**) ο δρόμος καμπτόταν προς τα Α και διαμέσου δύο διασέλων, εκείνου του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8, εικ. 282–284**)¹¹²⁸ και του αμέσως νοτιότερα ευρισκομένου της Τριανταφυλλιάς (**αρ. 191, χάρτης 8**)¹¹²⁹, επιτυγχανόταν η επικοινωνία του Κλείτορος με το Φενεό. Μετά τη θέση Σερεμετάκι και πλησίον των πηγών του Αροανίου, ή Κατσάνα ποταμού ξεκινούσε μία διαδρομή (**13^η οδός, α**) για το Διάσελο του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8**), η οποία οδηγούσε στη Φενεατική¹¹³⁰ (φύλλο ΓΥΣ ΚΑΝΔΗΛΑ), καθώς και η ατραπός από τον Κλείτορα προς τη Στύγα και τη Νώνακρη

¹¹²⁵ Πίκουλας 1991, 265–268. ΑΡΚΑΔΙΑ, 294–298. Walbank 1936, 68.

¹¹²⁶ Πίκουλας 1999, 138. ΑΡΚΑΔΙΑ, 418.

¹¹²⁷ Σαλαβούρα 2007, 218–219.

¹¹²⁸ Leake, III 151. Πίκουλας 1999, 140. ΑΡΚΑΔΙΑ, 420.

¹¹²⁹ Leake, III 151. Πίκουλας 1999, 141. ΑΡΚΑΔΙΑ, 421.

¹¹³⁰ Για την κατεύθυνση του δρόμου αυτού πρβλ. Πίκουλας 1999, 140. ΑΡΚΑΔΙΑ, 420.

(**χάρτης 6**)¹¹³¹. Η διαδρομή διερχόταν διαμέσου των θέσεων Πηγές Αροάνιου/Κατσάνα ποταμού–Πύργος Πλανητέρου–Χείμαρρος Χαλίκι–Οικισμός Βάλτος–Διάσελο του Κυνηγού–Βάραθρο Φενεού και έφθανε στον Φενεό¹¹³².

Η επικοινωνία του Κλείτορος με το Φενεό επιτυγχανόταν και διαμέσου του Διάσελου της Τριανταφυλλιάς (**13^η οδός, β**), που οφείλει το όνομά του στην ομώνυμη δεύτερη κορυφή της Ντουρντουβάνας (ύψους 2.109μ., φύλλο ΓΥΣ ΔΑΦΝΗ). Η πρόσβαση καθίσταται εφικτή μόνο από το δρόμο που οδηγεί στο Διάσελο του Κυνηγού¹¹³³ και, συγκεκριμένα, ξεκινούσε από την κοίτη του χείμαρρου Χαλίκι και δια των θέσεων Βελιμίρι–Τριανταϊκά–Παλιοκάτουνα–Πολύ Νερό–Κρύα Βρύση–Ελατος–Ζυγουρόβρυση έφθανε στο Διάσελο της Τριανταφυλλιάς και από εδώ με κατεύθυνση Α στα Β της θέσης Χοσιά Βρύση (φύλλο ΓΥΣ ΚΑΝΔΗΛΑ) συνέβαλε στη **15^η οδό**, που οδηγούσε στο Φενεό¹¹³⁴.

Το οχυρό στο Πλανητέρο (**αρ. 144, χάρτης 8, εικ. 278**) «ενισχύει» την ύπαρξη των δύο ανωτέρω διαδρομών (**13^η οδός, α και β**), αφού εντάσσεται στο περιφερειακό σύστημα άμυνας του Κλείτορος¹¹³⁵. Οι δύο αυτές διαδρομές, σύμφωνα με το Γ. Α. Πίκουλα¹¹³⁶, είναι κατάλληλες για υποζύγια και πεζοπόρους και θεωρούνται ως η καλύτερη λύση για όποιον εγκατέλειπε τον κύριο (αμαξήλατο) δρόμο από Κλείτορα προς Φενεό¹¹³⁷.

Λίγο βορειότερα της θέσης Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα (**αρ. 150, χάρτης 8**) ο κύριος άξονας (**13^η οδός**) δια των Καστριών καμπτόταν προς τα Δ (**13^η οδός, γ**) και διερχόταν από τη θέση Άγιος Ιωάννης Γλάστρας (**αρ. 147, χάρτης 8**), στην οποία εντοπίστηκαν αρχαιότητες των ΡΩΜ και ΠΒΥΖ χρόνων και δια των θέσεων Γκιάφα–Άγιος Ηλίας–Ράχη–Σιγούνι έφθανε στους Λουσούς. Η διαδρομή αυτή μετά τη θέση Άγιος Ιωάννης Γλάστρας διερχόταν από τη θέση Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα (**αρ. 150, χάρτης 8**) και από εδώ έφθανε στον Φενεό.

¹¹³¹. Πίκουλας 1999, 143. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423.

¹¹³². Για τη διαδρομή της διάνοιξης αυτής πρβλ. Πίκουλας 1999, 140. ΑΡΚΑΔΙΑ, 420.

¹¹³³. Πίκουλας 1999, 141. ΑΡΚΑΔΙΑ, 421.

¹¹³⁴. Στο Διάσελο της Τριανταφυλλιάς ανοίγονται δύο μονοπάτια, ένα με πορεία ΝΑ που οδηγεί στη θέση Παλιοχώρι και το άλλο με πορεία ΝΔ που καταλήγει στις πηγές του Λάδωνα (πρβλ. Πίκουλας 1999, 141, υποσ. 10).

¹¹³⁵. Για το θέμα βλ. Πίκουλας 1999, 137–154. ΑΡΚΑΔΙΑ, 416–434.

¹¹³⁶. Πίκουλας 1999, 143. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423.

¹¹³⁷. Από την περιοχή του Ελατόφυτου (παλ. τοπων. Μάζι) ξεκινούσαν τρία μονοπάτια, που οδηγούσαν στο οροπέδιο των Αροανίων (Χελμού), από τα οποία, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γηραιότερων της περιοχής, μετέφεραν τα κοπάδια τους το καλοκαίρι από την Κλειτορία στον Χελμό. Σήμερα σπανίως χρησιμοποιούνται, αφού το Δασαρχείο έχει προβεί σε διανοίξεις και εξυπηρετούνται με τα τροχοφόρα. Συγκεκριμένα, το 1^ο μονοπάτι διέρχεται δια των θέσεων Διάσελο Μαζιού–Κοψοκέφαλο–Κορύτια Καθάρα–Λάμπρου Ταμπούρι–Παναή Έλατο–Τρανό Χέρωμα–Διασέλες–Παπαχρήστου Κουκούγερα–Αϊ Λιάς. Από τη θέση Κορύτια ένα άλλο μονοπάτι διαμέσου της θέσης Κακό Λαγκάδι οδηγεί στη θέση Μαγέρου του 3^{ου} μονοπατιού και από τη θέση Καθάρα ένα άλλο μονοπάτι, διερχόμενο από τη θέση Σαμάρια, φθάνει στο Κακό Λαγκάδι και ενώνεται με τη θέση Επάνω Μπερκιά του 3^{ου} μονοπατιού. Το 2^ο μονοπάτι ξεκινά από το χωριό Μάζι και δια των θέσεων Τρανή Βρύση–Κεφαλόβρυσο–Καλόγερος–Γριάς Λάκκα–Κουκουγέρια–Κάτω Κάμπος οδηγεί στον Χελμό. Το 3^ο μονοπάτι αφετηρία έχει το χείμαρρο Χαλίκι και η ανάβαση πραγματοποιείται διά των θέσεων Καστανιά–Αντώνη Χωράφια–Μαγέρου–Γερμανογκρέμι–Μαγέρου Βρύση–Κάτω Μπερκιά–Επάνω Μπερκιά. Στη θέση Μαγέρου καταλήγει και το μονοπάτι, το οποίο ξεκινά από την κοίτη του χείμαρρου Χαλίκι και δια των θέσεων Χονδρόλακκα–Ελαφόβρυση–Κουτουλόπυργας–Γαρδίκι–Ορνόλουτσα–Τρύπιο Λιθάρι–Νησί–Νώνακρη οδηγεί στην κοιλάδα του Στυγιού. Πρβλ. Πίκουλας 1999, 143.

Στα Δ της θέσης Γυμνάσιο της κωμόπολης Κλειτορίας (**αρ. 160, χάρτης 8**), θεωρούμε ότι η **13^η οδός** καμπτόταν προς τα Β (**13^η οδός, δ**), διερχόμενη από τη θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια (**αρ. 153, χάρτης 8**), όπου έχουν εντοπιστεί αρχαιότητες των ΥΕ χρόνων και εν μέρει ανασκαφεί κατάλοιπα της ΚΛ εποχής, στη συνέχεια από τη θέση Άγιος Ιωάννης (**αρ. 151, χάρτης 8**) και κατόπιν, με κατεύθυνση Β και κατά μήκος της αριστερής/ανατολικής όχθης του ρέματος Βελιβίνα, ανερχόταν στις Δ/ΒΔ πλαγιές του βουνού Τρανό Τσούμπι (ύψους 1.081μ.) και ενωνόταν με τη δευτερεύουσα **13^η οδό, γ**, που οδηγούσε στους Λουσούς.

14^η οδός: Λουσοί–Κλείτωρ, διαμέσου του Απανώκαμπου (χάρτης 8)

Από τους Λουσούς ξεκινούσε ένας ακόμη δρόμος, ο επονομαζόμενος δρόμος του Απανώκαμπου¹¹³⁸, ο οποίος διέσχισε το νότιο τμήμα της κοιλάδας των Λουσών (Σουδενών), διερχόταν στα Δ της θέσης Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος (**αρ. 119, χάρτης 8**) του Σιγουνίου, από τη θέση Ρημοκκλήσι (**αρ. 127, χάρτης 8**) του οικισμού Λεύκη (παλ. τοπων. Δούνιτσα) και, κατερχόμενος κατά μήκος της δεξιάς/δυτικής όχθης του ρέματος Ποτάμι¹¹³⁹, έφθανε στον αρχαίο Κλείτορα¹¹⁴⁰ και συγκεκριμένα στη θέση Κάπου Καλύβι (**αρ. 174, χάρτης 8**)¹¹⁴¹. Η αποκαλυφθείσα από τη Μ. Πετριτάκη ΒΔ πύλη του Κλείτορος στην προαναφερθείσα θέση είναι προσαρμοσμένη στο δρόμο αυτό, ο οποίος οδηγούσε στους Λουσούς¹¹⁴².

15^η οδός: Κλείτωρ–Φενεός (χάρτης 8)

Από τον Κλείτορα τρεις είναι οι διαδρομές που οδηγούσαν στο Φενεό: το πέρασμα στο Διάσελο του Κυνηγού (**αρ. 149, χάρτης 8, 13^η οδός, α**), που είναι το βορειότερο, το πέρασμα στο Διάσελο της Τριανταφυλλιάς (**αρ. 191, χάρτης 8, 13^η οδός, β**) αμέσως Ν του προηγούμενου και η τρίτη, αυτή που διερχόταν από το Διάσελο του Αγιο-Λιά (**αρ. 201, χάρτης 8**). Η κύρια διαδρομή (**15^η οδός**) που ενώνει τον Κλείτορα με το Φενεό είναι η τελευταία, όπως επισημαίνει ο Γ. Α. Πίκουλας¹¹⁴³. Ο Πausanίας ερχόμενος στον Κλείτορα χρησιμοποίησε αυτή την τελευταία διάνοιξη, τη νοτιότερη σύμφωνα με την περιγραφή του¹¹⁴⁴. Ο αρχαίος δρόμος ξεκινούσε από την πόλη του Φενεού, κατά μήκος του «ορύγματος του Ηρακλή»¹¹⁴⁵ (φύλλο ΓΥΣ

¹¹³⁸. Πίκουλας 1999, 138. ΑΡΚΑΔΙΑ, 418.

¹¹³⁹. Το ρέμα αυτό συμβάλλει στον Καρνέσιο, ή Ζούργρα.

¹¹⁴⁰. Πίκουλας 1999, 138. ΑΡΚΑΔΙΑ, 418.

¹¹⁴¹. Για την κατεύθυνση του δρόμου αυτού πρβλ. Πίκουλας 1999, 138, υποσ. 3. ΑΡΚΑΔΙΑ, 418.

¹¹⁴². Πετριτάκη 1996, 84 και Πετριτάκη 2005, 354. Ο γηγενής Γ. Βαρβιτσιώτης, κάτοικος Σιγουνίου και συνταξιούχος αγροφύλακας, με πληροφόρησε για την ύπαρξη δύο ακόμη περασμάτων που οδηγούν στον Κλείτορα. Το **1^ο πέρασμα** διέρχεται δια των θέσεων Σιγούνι–Σιν(ο)ίκου–Αλεπούς Χέρωμα–Τρανή Ράχη–Καρνέσι και το **2^ο** δια των θέσεων Σιν(ο)ίκου–Κυναίτζα–Άγιος Κωνσταντίνος–Μεγάλη Πέτρα–Καλλιθέα.

¹¹⁴³. Πίκουλας 1999, 143. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423.

¹¹⁴⁴. Πaus. VIII 19, 4. Για τη διαδρομή αυτή βλ. και Tausend 2001, 125–130.

¹¹⁴⁵. Μέσα στην πεδιάδα του Φενεού ο Ηρακλής, κατά τον μύθο, άνοιξε «κανάλι» μήκους 50 σταδίων για τον ποταμό Όλβιο (Αροάνιο), για να μη υπερχειλίζουν τα νερά και καταστρέφονται οι καλλιέργειες των Φενεατών. Το κανάλι διαμέσου της πεδιάδας διοχέτευε τα νερά στην καταβόθρα της Ορυξής, η οποία πήρε το όνομα από το όρυγμα που και στην εποχή του Πausanία αποδιδόταν στον Ηρακλή (Πaus. VIII 14, 3).

ΚΑΝΔΗΛΑ) και ανηφόριζε προς το Διάσελο του Αγιο-Λιά Λυκουρίας (**αρ. 201, χάρτης 8, εικ. 350**)¹¹⁴⁶. Αμέσως Δ του διασέλου, ο δρόμος κατηφόριζε και με κατεύθυνση δυτική, πιθανόν παραπλεύρως της αριστερής/νότιας-νοτιοανατολικής όχθης του χειμάρρου Σπαρτιάς, έφθανε στο χωρίον Λυκουρία, όπως αναφέρει ο Πausanias [...] κάτεισιν ἐπὶ χωρίον Λυκουρίαν¹¹⁴⁷. Με βάση τα τοπωνύμια των θέσεων που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα η διαδρομή της οδού είναι: Διάσελο του Αγιο-Λιά–Αγία Σωτήρα–Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελλι¹¹⁴⁸–Χάνι του Κοντογιάννη–Πηγές του Λάδωνα–Χελωνοσπηλιά. Στην τελευταία θέση (**αρ. 208, χάρτης 8**) ο Γ. Α. Πίκουλας εντόπισε αρματροχιά, που σωζόταν σε μήκος 2μ. σε νησίδα ασβεστολίθου δίπλα στο γεφύρι και στο μύλο του Βίγκου¹¹⁴⁹. Μετά τη Χελωνοσπηλιά με κατεύθυνση Β/ΒΔ διερχόταν του *αὐλῶνος*¹¹⁵⁰, μνεία του οποίου γίνεται από τον Πausanias: [...] ἡ δὲ ὁδὸς ἡ ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ Λάδωνός ἐστιν αὐλῶν στενὸς παρὰ τὸν Ἀροάνιον ποταμὸν (**εικ. 368**). Έφθανε στην πόλη του Κλείτορος, πιθανόν κατά μήκος της δεξιάς/δυτικής όχθης του ποταμού Αροάνιου, ή Κατσάνα. Μπορεί η διαδρομή αυτή να είναι κυκλωτερής, όπως αναφέρει ο Γ. Α. Πίκουλας, όμως είναι η πιο ομαλή και, καθότι η χαμηλότερη υψομετρικά, πιθανόν να ήταν και η πιο σύντομη¹¹⁵¹.

Κοντά στη συμβολή του χειμάρρου Ξερόρρεμα, ή Κλείτωρ με τον Αροάνιο, ή Κατσάνα, ο δρόμος πρέπει να οδηγούσε, διαμέσου των θέσεων που εντοπίστηκαν στο κέντρο της σημερινής Κλειτορίας και του ανατολικού νεκροταφείου, ή παραπλεύρως αυτού (ανατολική πλευρά), στην πόλη του Κλείτορος. Θεωρούμε ότι, πιθανόν, πλησίον της θέσης Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού) (**αρ. 165, χάρτης 8**) πρέπει να συναντούσε και τον κύριο οδικό άξονα, που κατέβαινε από τους Λουσοῦς διαμέσου των Καστριών (**13^η οδός**).

Από το διάσελο του Αγιο-Λιά (**εικ. 350**) εξασφαλιζόταν όχι μόνον η επικοινωνία μεταξύ Κλείτορος και Φενεού αλλά και εκείνη μεταξύ Λουσών και Φενεού¹¹⁵². Από τον ίδιο άξονα επιτυγχανόταν η επικοινωνία και με τη ΝΑ Αρκαδία, δηλαδή τον Ορχομενό, τις Καφυές και τις Νάσους¹¹⁵³, τουλάχιστον μέχρι τη θέση Χελωνοσπηλιά στον κάτω ρου του ποταμού Αροάνιου, ή Κατσάνα, και κατόπιν με πορεία Ν/ΝΔ συνέβαλε στην οδό Καφυών – Ψωφίδας (**17^η οδός**).

¹¹⁴⁶. Πίκουλας 1999, 142. ΑΡΚΑΔΙΑ, 422.

¹¹⁴⁷. Πaus. VIII 19, 4.

¹¹⁴⁸. Στα Α της θέσης βρίσκεται το τοπωνύμιο Χόβα (βλ. οικείο κεφάλαιο, **ΛΥΚΟΥΡΙΑ** και **αρ. 205, χάρτης 8 καταλόγου**), όπου από εδώ μία ατραπός διαμέσου της θέσης Λούκκια οδηγεί ακόμη και σήμερα στο σημερινό χωριό Κώμη της Αρκαδίας και στο χωριό Χωτούσσα (Λεξικό 2001, 492, 4449), στο οποίο αναγνωρίζονται τα ερείπια των Καφυών. Για την πόλη των Καφυών και τη χώρα της πρβλ. Παπανδρέου 1920, 114–120.

¹¹⁴⁹. Πίκουλας 1999, 142. ΑΡΚΑΔΙΑ, 422.

¹¹⁵⁰. Πaus. VIII 21, 1.

¹¹⁵¹. Πίκουλας 1999, 142. ΑΡΚΑΔΙΑ, 422. Βλ. επίσης χάρτη διαδρομών Πausanias (επιμ. Γ. Α. Πίκουλας και ΑΝΑΒΑΣΗ, 2007).

¹¹⁵². Πρβλ. Πίκουλας 1999, 143. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423.

¹¹⁵³. Πίκουλας 1999, 143. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423.

16^η οδός: Κλείτωρ–Πάος–Ψωφίς (χάρτης 8)

Η επικοινωνία του Κλείτορος με την Πάο και την Ψωφίδα εξασφαλιζόταν από δύο αυχένες, που βρίσκονται εκατέρωθεν της θέσης Λόφος Αγίου Αθανασίου Αμυγδαλιάς (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) (αρ. 277, χάρτης 8)¹¹⁵⁴. Η πρώτη διάβαση ξεκινούσε από τη θέση Παλάτι, ή Καταρράχη (αρ. 181, χάρτης 8, εικ. 318), όπου η ΝΔ πύλη της πόλης¹¹⁵⁵, και με κατεύθυνση αρχικά Δ διέσχισε το δυτικό νεκροταφείο, που τοποθετείται στη θέση Άγιος Πέτρος (αρ. 175, χάρτης 8), στη συνέχεια προχωρούσε ΝΔ, διερχόμενη πιθανόν από την περιοχή του χωριού Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός), όπου παραπλεύρως του σημερινού δρόμου εντοπίστηκαν τάφοι ΠΒΥΖ χρόνων (εικ. 331), ανηφόριζε και έφθανε στο Μαμαλουκαίικο Διάσελο (αρ. 274, χάρτης 8, εικ. 501), στα Δ του λόφου Άγιος Αθανάσιος Αμυγδαλιάς. Διαμέσου του οχυρού στη θέση Βορός¹¹⁵⁶ (αρ. 282, χάρτης 8, εικ. 501, 510) και της πηγής του Αγίου Ανδρέα (αρ. 280, χάρτης 8, εικ. 507), διερχόταν από το πέρασμα Βία (εικ. 519), κατόπιν δια των θέσεων Τρούπα (αρ. 284, χάρτης 8, εικ. 521) και Κεραμιδωτή (αρ. 285, χάρτης 8, εικ. 522) κατέληγε με κατεύθυνση Ν στην κύρια διαδρομή Ψωφίδας – Καφυών (17^η οδός). Η συνάντηση των δύο οδών θεωρούμε ότι πρέπει να επιτυγχανόταν κοντά στην πηγή Κακάσοβα (αρ. 306, χάρτης 8). Η διαδρομή αυτή μπορεί να θεωρηθεί και ο κύριος οδικός άξονας, όπως μαρτυρούν τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, και η διέλευσή του από εδώ είναι ασφαλής, αφού το οχυρό στο λόφο του Αγίου Αθανασίου (αρ. 277, χάρτης 8) και η θέση Βορός (αρ. 282, χάρτης 8) εντάσσονται στο περιφερειακό σύστημα άμυνας της πόλης του Κλείτορος¹¹⁵⁷.

Η δεύτερη διαδρομή (16^η οδός, α) ξεκινούσε επίσης από τον Κλείτορα, κατά μήκος της δεξιάς/ανατολικής όχθης του ρέματος της Παναγιάς, έφθανε στη θέση Σουληνάρια (αρ. 196, χάρτης 8, εικ. 341)¹¹⁵⁸ και πιθανόν μέσω αυτής της θέσης, που βρίσκεται στα Α του λόφου Αγίου Αθανασίου, γινόταν και η πρόσβαση στον τελευταίο, όπου το οχυρό και το ιερό της Κορίας Αθηνάς¹¹⁵⁹. Στη συνέχεια διερχόταν στα Ν του λόφου από τη θέση Τρούπα (αρ. 279, χάρτης 8) και στα ΝΔ κράσπεδά του με κατεύθυνση Β ενωνόταν στο Μαμαλουκαίικο Διάσελο στη θέση Στα Λάζια (αρ. 274, χάρτης 8) με την πρώτη αρτηρία (16^η οδός).

Δεν αποκλείεται στη θέση Σουληνάρια (αρ. 196, χάρτης 8) να καμπτόταν προς τα Ν (16^η οδός, β) και να ενωνόταν με τη διαδρομή Ψωφίδας – Καφυών (17^η οδός), διερχόμενη από τις θέσεις Κιούπια (αρ. 302, χάρτης 8) και Σκοτεινή (αρ. 308, χάρτης 8).

¹¹⁵⁴. Píkoulas 1999a, 302. Πίκουλας 1999, 143–144. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423–424.

¹¹⁵⁵. Στις ΝΔ υπάρχει του λόφου Αγίου Παντελεήμονα είναι ορατό ένα μικρό τμήμα δρόμου, το οποίο ανήκει στην αρχαία διάνοιξη, της οποίας η προς Ν προέκταση συμπίπτει με τη ΝΔ πύλη της πόλης.

¹¹⁵⁶. Πίκουλας 1999, 143–144. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423–424.

¹¹⁵⁷. Πίκουλας 1999, 137–154. ΑΡΚΑΔΙΑ, 416–434.

¹¹⁵⁸. Στα Α της Σκοτάνης και στη θέση Τρούπα ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει αρματοροχία, την οποία τόσο ο Γ. Α. Πίκουλας όσο και εμείς δεν μπορούσαμε να επιβεβαιώσουμε. Πρβλ. ΚΕ, 278 και Πίκουλας 1999, 144. ΑΡΚΑΔΙΑ, 424.

¹¹⁵⁹. Πίκουλας 1999, 143–144. ΑΡΚΑΔΙΑ, 423–424.

Η διαδρομή της οδού Κλείτορος – Ψωφίδας επιβεβαιώνεται και από τους Δελφικούς Θεωρούς¹¹⁶⁰, οι οποίοι διέρχονταν από τον Κλείτορα¹¹⁶¹, την Πάο (Παῖον) και κατόπιν δια του αυχένα του Αγίου Πέτρου (βλ. **21^η οδό**) έφθαναν στον Καούντα, την Θέλπουσα και την Ηραία.

17^η οδός: Ψωφίς–Καφυαί (χάρτης 8, 9)

Από την Ψωφίδα (χάρτης 9) ξεκινούσε ένας ακόμη κύριος άξονας με κατεύθυνση ΒΔ–ΝΑ αρχικά και κατόπιν Δ–Α και την ένωνε με την αρκαδική πόλη των Καφυών¹¹⁶², τα ερείπια της οποίας εντοπίζονται κοντά στο σημερινό χωριό Χωτούσα (φύλλο ΓΥΣ ΚΑΝΔΗΛΑ). Ο δρόμος διέσχιζε την κοιλάδα Τριποτάμων–Παγκρατίου. Η σημερινή Επαρχιακή οδός Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), στο μεγαλύτερο τμήμα της από την Ψωφίδα μέχρι τη διάβαση του ποταμού Λάδωνος, αντιστοιχεί στον αρχαίο δρόμο. Στο γεγονός αυτό συνηγορούν και τα ευρήματα των θέσεων που επισημάνθηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα, καθώς και το τμήμα της αρχαίας διάνοιξης που εντοπίστηκε στη θέση Παλιοκατούνα, στο φαράγγι του Τράφου (**αρ. 307, χάρτης 8, εικ. 552**). Για τη χρήση της οδικής αυτής αρτηρίας υπάρχει και η ρητή μνεία του ιστορικού Πολυβίου, που αναφέρει ότι από εδώ διήλθε και ο μακεδόνας βασιλέας Φίλιππος Ε¹¹⁶³. Η αρχαία αυτή διάνοιξη δεν έχασε ποτέ την αξία της, αφού συνέδεε όχι μόνον τις Καφυές αλλά και τις άλλες αρκαδικές πόλεις με τη Δύση και, επομένως, χρησιμοποιήθηκε διαχρονικά.

Θεωρούμε ότι ο δρόμος ξεκινούσε από την Ψωφίδα και μάλιστα από τη θέση Σφακιερό (**αρ. 247, χάρτης 9, εικ. 404**), όπου η ΝΑ πύλη της πόλης, και διερχόταν αρχικά με κατεύθυνση ΒΔ–ΝΑ από το μικρό αυχένα που δημιουργείται ανάμεσα στο λόφο Μπαρμπανίτσα Δ/ΝΔ και το βουνό Φλαμπουριά Ράχη (ύψους 748μ.) στα Α, αφού πρώτα επιτυγχανόταν η διάβαση του Ερυμάνθου (σημ. Λιβαρτζίνος, ή Αροάνιος ποταμός). Η διέλευση της οδού από τον αυχένα αυτόν επιβεβαιώνεται και από τον εντοπισμό καταλοίπων και οικοδομικού υλικού στο Α τμήμα του λόφου Μπαρμπανίτσα (**αρ. 250, χάρτης 9, εικ. 422, 423–424**). Στη συνέχεια με

¹¹⁶⁰. Plassart, 12, 49.

¹¹⁶¹. Ο γηγενής Ιω. Χαραλαμπίδης, κάτοικος του χωριού Κλείτωρ [Κλείτουρας] με πληροφόρησε ότι από το χωριό Κλείτωρ ξεκινάει ένα μονοπάτι, που είναι σε χρήση και σήμερα και φθάνει στην Άνω Χόβολη (**εικ. 339**), αφού διέλθει από τις θέσεις Λιθαρόβρυση και Χοβολίτικο Διάσελο. Στην Άνω Χόβολη το πέρασμα με κατεύθυνση Ν συμβάλλει στην οδό, που έρχεται από τον Κλείτορα (κύρια διαδρομή) διαμέσου του περάσματος Βία, και καταλήγει στον κύριο άξονα Ψωφίδας – Καφυών (**19^η οδός**) με πορεία Β και δια των θέσεων Άγιος Αθανάσιος και Αγία Βαρβάρα φθάνει στην Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) και από εδώ στην κοιλάδα της Σέλιτσας και στην Ψωφίδα.

Στη θέση Λιθαρόβρυση διασταυρώνεται με άλλο μονοπάτι που οδηγεί στο Πεύκο (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) και διέρχεται διαμέσου των θέσεων Διακόπι–Αμπελίνα–Διασελάκι–Κόκκινη Σπηλιά–Πεύκο–Πηγή Αγίου Ανδρέα (**αρ. 280, χάρτης 8**). Επίσης, με ενημέρωσε και για ένα άλλο, το οποίο σήμερα δεν είναι βατό σε μερικά σημεία του. Ξεκινάει «από την αρχαία πόλη στον κάμπο», κατόπιν διέρχεται από το σημερινό χωριό Κλείτωρ και δια των θέσεων Κουσουτά–Χωράφια–Βασίλη Καταρράχι–Κοτρώνα–Ακόνι–Στουρνάρι–Κοτσαφτούλα Βρύση–Διάσελο–Γάβρος–Κεραμίδι Βρύση–Άγιοι Θεόδωροι–Άγιος Ιωάννης οδηγεί στην Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό).

¹¹⁶². Πανσ. VIII 23, 2–9. Leake, III 119. ΙΚ, 47–48. Παπανδρέου 1920, 114–120. Παπαχατζής 1980, 267, υποσ. 3.

¹¹⁶³. Πολ. IV 70, 2. Ο Φίλιππος παρέμεινε δύο ημέρες στις Καφυές, με σκοπό να αναπαυθεί το στράτευμά του, και στη συνέχεια προχώρησε στην Ψωφίδα, αφού διήλθε από τον Κλείτορα.

κατεύθυνση Δ/ΒΔ–Α/ΝΑ, σχεδόν παράλληλη με τη σημερινή Επαρχιακή οδό Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), διερχόταν από την κόμη των Σειρών, τα ερείπια της οποίας θεωρούμε ότι εντοπίζονται στη θέση Κεραμιδιά (**αρ. 273, χάρτης 9**)¹¹⁶⁴. Θεωρούμε ότι ο δρόμος πρέπει να ήταν παράλληλος με το σημερινό και κάτω από αυτόν και, εάν στο λόφο του Αγίου Βασιλείου υπήρχε γέφυρα, συνέχιζε κατά μήκος της αριστερής/νότιας όχθης του.

Στη συνέχεια έφθανε στην Πάο¹¹⁶⁵ (**χάρτης 9**) και κατόπιν εισερχόταν στο δάσος του Σόρωνος¹¹⁶⁶, με κατεύθυνση Δ–Α. Η διάβαση του ποταμού Λάδωνος πρέπει να επιτυγχανόταν στο σημείο, όπου σήμερα βρίσκεται η γέφυρα που ονομάζεται Φιλαίικο Γεφύρι, λίγα μέτρα Δ των θέσεων Κόστρες και Πάτρες, ή Ρίζα Αμπέλια (**αρ. 216, αρ. 217, χάρτης 8**), των οποίων τα κατάλοιπα θεωρούμε ότι σχετίζονται με εκείνα της παραλαδώνιας κόμης Μεσόβοα. Στη συνέχεια ο δρόμος καμπτόταν προς τα ΝΑ, έβαινε κατά μήκος της δεξιάς/ανατολικής όχθης του ποταμού Τράγου και εισερχόταν στον Νταραίικο Κάμπο, όπου η περιοχή διαρρέεται από χειμάρρους που συμβάλλουν στον ποταμό Τράγο και η οποία στην αρχαιότητα ονομαζόταν Νάσοι¹¹⁶⁷. Κατόπιν με κατεύθυνση Δ–Α διερχόταν κατά μήκος των Β/ΒΑ χαμηλών κρασπέδων των βουνών Λυκοβούνι (ύψους 660μ.) και Βράχος Τούρλα (ύψους 1037μ.) και στη συνέχεια με κατεύθυνση Β–Ν κατερχόταν τις ανατολικές υπώρειες του βουνού Βράχος Τούρλα¹¹⁶⁸ και έφθανε στην πόλη των Καφών¹¹⁶⁹.

Εκτροπή/συμβολή του κύριου αυτού άξονα (**17^η οδός, χάρτης 9**) επιτυγχανόταν στα Δ της Πάου, κοντά στα Δεχουναίικα Καλύβια (**17^η οδός, α**). Καμπτόταν προς τα ΝΔ και διερχόταν από τη θέση Μεγάλο Δένδρο (**αρ. 311, χάρτης 9**) και κατόπιν διέσχιζε τα Α κράσπεδα του Αφροδισίου όρους και έφθανε στον αυχένα του Αγίου Πέτρου (**χάρτης 9**), όπου η Χρ. Καρδαρά ανέσκαψε ιερό¹¹⁷⁰. Μετά τον αυχένα του Αγίου Πέτρου ο δρόμος κατερχόταν και με κατεύθυνση, πιθανότατα, Ν/ΝΔ οδηγούσε στη Θέλπουσα, τα ερείπια της οποίας έχουν αναγνωριστεί στα ΒΔ του εγκαταλελειμένου σήμερα χωριού Βάναινα, στην αριστερή/ανατολική όχθη του ποταμού Λάδωνος (φύλλο ΓΥΣ ΤΡΟΠΑΙΑ)¹¹⁷¹. Η διέλευση του δρόμου αυτού επιβεβαιώνεται όχι μόνον από την ύπαρξη του αρχαίου ιερού στον αυχένα του Αγίου Πέτρου, αλλά και από τους *θεαροδόκους*, όπου η Θέλπουσα αναφέρεται αμέσως μετά την

¹¹⁶⁴ Πaus. VIII 23, 9.

¹¹⁶⁵ Πaus. VIII 23, 9.

¹¹⁶⁶ Η γλωρίδα και η πανίδα του δάσους ήταν αξιόλογη. Ζούσαν σ' αυτό αγριόχοιροι, αρκούδες και χελώνες τόσο μεγάλες από το κέλυφος των οποίων κατασκευάζονταν λύρες (Πaus. VIII 23, 8–9).

¹¹⁶⁷ Πaus. VIII 23, 8. Πίκουλας 1999, 151. ΑΡΚΑΔΙΑ, 431.

¹¹⁶⁸ Το βουνό που υψώνεται στα Δ της πόλης ονομάζεται Καστανιά και πιθανότατα αντιστοιχεί στον Κνάκαλο (Πaus. VIII 23, 4).

¹¹⁶⁹ Για τη διαδρομή του δρόμου βλ. Παπαχατζής 1980, 178 και χάρτη διαδρομών Πausανία (επιμ. Γ. Α. Πίκουλας και ΑΝΑΒΑΣΗ, 2007).

¹¹⁷⁰ Για το ιερό του Αγίου Πέτρου βλ. Καρδαρά.

¹¹⁷¹ Παπαχατζής 1980, 276, υποσ. 3.

Πάο, γεγονός που σημαίνει ότι η δίοδος μεταξύ των δύο πόλεων επιτυγχανόταν διαμέσου του ανωτέρω αυχένα¹¹⁷².

Επίσης, μια άλλη εκτροπή/συμβολή του κύριου αυτού άξονα (**17^η οδός, β, χάρτης 8**) γινόταν αμέσως μετά τη διάβαση του ποταμού Λάδωνος στο Φιλαίικο Γεφύρι και οδηγούσε στην παραλαδώνια κόμη Όρυγα/Αλούντα (**χάρτης 8**)¹¹⁷³, τα ερείπια της οποίας αναγνωρίζονται στη θέση Παλιόκαστρο του χωριού Μουριά (παλ. τοπων Συριάμου)¹¹⁷⁴, αφού πρώτα διερχόταν από την κόμη Νάσοι¹¹⁷⁵. Τα ερείπια της τελευταίας, σύμφωνα με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, εντοπίζονται στα Α της Δάφνης και στη δεξιά/δυτική όχθη του ποταμού Λάδωνα¹¹⁷⁶. Η κατεύθυνση της διαδρομής επιβεβαιώνεται και από τον Πausανία, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει¹¹⁷⁷: ...ῥεῖ δὲ πρῶτον μὲν παρὰ Λευκάσιον χωρίον καὶ Μεσόβοα καὶ διὰ τῶν Νάσων ἐπὶ τε Ὀρυγα [τε] καὶ τὸν Ἀλοῦντα ὀνομαζόμενον, ἐξ Ἀλοῦντος δὲ ἐπὶ Θαλιάδας... Από τον Όρυγα/Αλούντα, με κατεύθυνση Β/ΒΔ, ο δρόμος οδηγούσε στις Θαλιάδες¹¹⁷⁸, τα ερείπια των οποίων εντοπίζονται στη θέση Παλιόκαστρο στα ΝΔ του χωριού Βάχλια (**χάρτης 9**)¹¹⁷⁹. Στη συνέχεια, με κατεύθυνση Δ διερχόταν από το χωριό Δήμητρα (παλ. τοπων. Δίβριτσα)¹¹⁸⁰, όπου τα ερείπια του ιερού της Ελευσινίας Δήμητρας του Ογκείου (**χάρτης 9**)¹¹⁸¹, και κατόπιν με κατεύθυνση Ν/ΝΔ έφθανε στη Θέλλουσα (φύλλο ΓΥΣ ΤΡΟΠΑΙΑ)· από εδώ με κατεύθυνση Ν κατέληγε στην Ηραία (φύλλο ΓΥΣ ΤΡΟΠΑΙΑ)¹¹⁸².

18^η οδός: Ψωφίς–Οπούς–Τρίτεια, ή Τριταία–Φαραί–Πάτραι (χάρτης 9)

Ο δρόμος αυτός συνέδεε την Ψωφίδα και τις άλλες αρκαδικές πόλεις, Καφυές, Μαντίνεια και Ορχομενό, με την Αχαΐα¹¹⁸³. Ξεκινούσε από την Ψωφίδα, από τη δυτική πύλη (Ηλειακή πύλη) (**αρ. 254, χάρτης 9, εικ. 463**), κατόπιν διερχόταν από τη γέφυρα του σημερινού

¹¹⁷². Bursian, 260. Plassart, 12, 49.

¹¹⁷³. Πaus. VIII 25, 2. Leake, II 271–272.

¹¹⁷⁴. Λεξικό 2001, 322, 2805. Ο W. M. Leake τοποθετεί τον Αλούντα στην απέναντι (αριστερή) όχθη του ποταμού Λάδωνος στο χωριό Αμυγδαλιά, ή Μυγδαλιά (παλ. τοπων. Γλανιτιά), (πρβλ. Leake, Peloponnesiaka, 228). Στο Παλιόκαστρο του χωριού Μουριά τα σωζόμενα ερείπια της οχύρωσης ο E. Meyer τα αποδίδει στον Όρυγα/Αλούντα (πρβλ. Meyer, 69. Παπαχατζής 1980, 277, υποσ. 4).

¹¹⁷⁵. Πaus. VIII 25, 2.

¹¹⁷⁶. Βλ. οικείο κεφάλαιο, VA. ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ.

¹¹⁷⁷. Πaus. VIII 25, 2.

¹¹⁷⁸. Σώζεται και τείχος, που είναι κτισμένο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης. Ο W. M. Leake τοποθετούσε τις Θαλιάδες στη θέση Παλιόκαστρο της Μουριάς. Ο Β. Λεονάρδος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα και αποκάλυψε ναό μέσα στην ακρόπολη, πιθανόν του Διός (πρβλ. ΠΑΕ (1891)25. Παπαχατζής 1980, 277, υποσ. 5).

¹¹⁷⁹. Λεξικό 2001, 98, 635.

¹¹⁸⁰. Λεξικό 2001, 134, 993.

¹¹⁸¹. Το 1891 ο παλαιός Έφορος Αρχαιοτήτων Β. Λεονάρδος ανέσκαψε ναό, διαστάσεων 16.50μ. x 5.50μ. Μεταξύ των ευρημάτων βρέθηκε και χάλκινος κρατηρίσκος με την αναθηματική επιγραφή Κόρα και ο ναός ταυτίστηκε με το αναφερόμενο από τον Πausανία ιερό της Δήμητρας του Ογκείου. Μεταξύ των άλλων ευρημάτων βρέθηκε και πήλινο ειδώλιο Αθηνάς, της οποίας δεν αποκλείει τη λατρεία εδώ (ΠΑΕ (1891)23–25).

¹¹⁸². Πaus. VII 3, 4. Τα ερείπια της πόλης βρίσκονται στο σημερινό χωριό Λουτρά Ηραίας Ν. Αρκαδίας, στη δεξιά/βόρεια όχθη του Αλφειού στα Α της συμβολής του με τον Λάδωνα. Ήταν η μεγαλύτερη αρκαδική πόλη που βρισκόταν κοντά στα σύνορα των Ηλείων (πρβλ. Leake, I 9, II 75, 92. Παπαχατζής 1980, 281. Σαλαβούρα 2007, 190–192.)

¹¹⁸³. Η διάνοιξη αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί προέκταση της 17^{ης} οδού.

ποταμού Ερυμάνθου (Νουσαιΐτικός)¹¹⁸⁴ και μετά με κατεύθυνση Δ/ΝΔ διέσχιζε το δυτικό νεκροταφείο που εντοπίζεται στις θέσεις Παλιοφυτειές (αρ. 268, χάρτης 9), Κατεβάτες (αρ. 265, χάρτης 9) και Δεντρούλια (αρ. 267, χάρτης 9), οι οποίες βρίσκονται πλησιόχωρα της διασταύρωσης του σύγχρονου δρόμου, που οδηγεί στο χωριό Ορεινή¹¹⁸⁵ (αρ. 256, χάρτης 9), με την Επαρχιακή οδό Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111)¹¹⁸⁶. Στη συνέχεια, ο δρόμος καμπτόταν προς τα αριστερά, δηλαδή Ν/ΝΔ σχεδόν παραπλεύρως της σημερινής Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), και διερχόταν από τις θέσεις Βίγκλα–Χάνι Καρακαλέτσι–Αλογοπάτημα¹¹⁸⁷–Κρασάπιδα–Καλύβια–Παναγίτσα (περιοχή Λαμπείας)¹¹⁸⁸ και Χάνι Θειοφάνη, ή Διοφάνη¹¹⁸⁹. Από το Χάνι Θειοφάνη, ή Διοφάνη με πορεία Δ έβαινε παραπλεύρως και Β της σημερινής Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), διερχόταν από τις θέσεις Βουλωμένη Βρύση–Χάνι Καλλιμάνη–Χάνι του Μπάμπη, ή της Ιτιάς¹¹⁹⁰–Αναθέματα–Χάνια Σπαρτουλιά¹¹⁹¹ (φύλλο ΓΥΣ ΓΟΥΜΕΡΟ)–Χάνι Κατσαρού, ή Χάνι Μπαντούνα–Ζαχαραίικα Χάνια και Χάνι Πανόπουλου. Μετά την τελευταία θέση, ο δρόμος, όπως και σήμερα, εισερχόταν στο δάσος της Φολόης, ή Κάπελης, αλλά νοτιοδυτικότερα του σημερινού δρόμου, και στη συνέχεια διερχόταν από τις θέσεις Παπά το Δένδρο και Τσίπα τη Λάκκα και από εδώ με κατεύθυνση Β έφθανε στην Αγία Τριάδα¹¹⁹². Αμέσως μετά επιτυγχανόταν η διάβαση του ποταμού Πηνειού¹¹⁹³, καμπτόταν προς τα Α/ΒΑ και έφθανε στην πόλη Οπούντα¹¹⁹⁴ της Ακρωρείας¹¹⁹⁵, τα ερείπια της οποίας εντοπίζονται στο λόφο Γάρτσικο, ή Δόξα Πατρί του

¹¹⁸⁴ . Pikoulas 1999α, 302.

¹¹⁸⁵ . Οι γηραιότεροι του χωριού Κάτω Τριπόταμα με πληροφόρησαν ότι όσοι έρχονταν από μακριά, δηλαδή από την Αρκαδία, αφού διάβαιναν τα δύο τούρκικα γεφύρια των Τριποτάμων, το ένα ήταν αυτό που σήμερα καταλαμβάνει η σύγχρονη γέφυρα, στο σημείο ένωσης του Αροάνιου με τον Ερύμανθο, και το άλλο είναι ορατό, λίγα μέτρα Ν/ΝΔ της αρχαίας γέφυρας στο Νουσαιΐτικο ποτάμι, έναντι του Δημαρχείου Αροανίας. Λίγο πριν από τη διασταύρωση του σημερινού δρόμου, που οδηγεί στο χωριό Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα), υπήρχε το Χάνι του Μαρίνη και διανυκτέρευαν.

¹¹⁸⁶ . Για τη σύνδεση της Ψωφίδας με την Αχαΐα βλ. Walbank 1936, 68.

¹¹⁸⁷ . Μνεία της θέσης αυτής γίνεται και από το Γ. Παπανδρέου (ΙΚ, 159).

¹¹⁸⁸ . Μετά τη θέση Κρασάπιδα με ενημέρωσαν ότι οι ελαφρώς φορτωμένοι και αδύνατοι ακολουθούσαν ένα στενό κατηφορικό μονοπάτι που ονομάζεται Κακός Κατήφορος, έφθαναν στην κοίτη του ρέματος Κλομποκή, ή Διβραϊκό ποτάμι, αμέσως μετά τη διάβαση του ρέματος διερχόταν από τον Κακό Ανήφορο–Βρύση της Κοπέλλας (ΙΚ, 159) και έφθανε στην Παναγίτσα.

¹¹⁸⁹ . Τα ερείπια του χανιού είναι και σήμερα ορατά παραπλεύρως της Επαρχιακής Οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111).

¹¹⁹⁰ . Βρισκόταν εκεί που σήμερα είναι το εγκαταλελειμένο λατομείο, παραπλεύρως της Επαρχιακής οδού Πατρών – Τριποτάμων – Τριπόλεως (111), 200μ. περίπου πριν από τη διασταύρωση του δρόμου προς Αντρώνι (Λεξικό 2001, 77, 442).

¹¹⁹¹ . Κοντά στο Χάνι υπήρχε κεφαλόβρυσο με άφθονο νερό, όπου γινόταν η επεξεργασία των σπάρτων σε νήματα και από τα πολλά σπάρτα που φύονται στην περιοχή, όπως και σήμερα, πήρε το όνομα το Χάνι.

¹¹⁹² . Στη δυτική/αριστερή όχθη του Πηνειού Ποταμού, στα Α του χωριού Αγία Τριάδα ανασκάπτεται από την Ζ' ΕΠΚΑ σημαντικό νεκροταφείο της ΥΕ περιόδου (πρβλ. Βικάτου 1992, 119. Βικάτου 1999, 237–255. Το ανασκαφέν νεκροταφείο της Αγίας Τριάδος Νομού Ηλείας αποτελεί θέμα διδακτορικής διατριβής της ίδιας).

¹¹⁹³ . Ο Ν. Νταφογιάννης γηγενής του χωριού Σκιαδά, με πληροφόρησε ότι η διάβαση του ποταμού Πηνειού επιτυγχανόταν στο ίδιο σημείο που σήμερα βρίσκεται το γεφύρι, το οποίο μέχρι το 1949 ήταν ξύλινο και το έλεγαν «ξυλογέφυρο». Όταν το ποτάμι «φούσκωνε, πολλές φορές παρέσερνε τα ξύλα» και το έφτιαχναν από την αρχή.

¹¹⁹⁴ . Στράβ. ΙΧ 4, 2 = C 425.

¹¹⁹⁵ . Για την Ακρωρεία πρβλ. Leake, II 202–203 και Siewert, 7–12.

χωριού Σκιαδά Νομού Αχαΐας¹¹⁹⁶. Κατόπιν, με κατεύθυνση Β διερχόταν από τη θέση Αγία Μαρίνα Δροσιάς (παλ. τοπων. Προστοβίτσα)¹¹⁹⁷ και τον οικισμό Ξηροχώρι (παλ. τοπων. Ρένεσι)¹¹⁹⁸ και στη συνέχεια εισερχόταν στο οροπέδιο Βουντούχλα· έπειτα με κατεύθυνση Β διερχόταν στα Δ της θέσης Παναγιά Αγίας Μαρίας Τριταίας¹¹⁹⁹, στην οποία έχουν εντοπιστεί τα ερείπια της αρχαίας πόλης Τρίτειας, ή Τριταίας¹²⁰⁰, και στα Α του χωριού Μαστραντώνης¹²⁰¹, όπου στη θέση Μνημοδιάσελα έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα οικισμού και συστάδα τάφων¹²⁰², τα οποία ασφαλώς ανήκουν στη χώρα της αρχαίας πόλης Τριταίας¹²⁰³. Κατόπιν, διερχόταν μεταξύ Ερυμάνθειας (παλ. τοπων. Τουρκοχώρι)¹²⁰⁴ στα Α και Αγίου Γεωργίου¹²⁰⁵ στα Δ, που ανήκαν επίσης στη χώρα της αρχαίας Τριταίας, από την περιοχή του σημερινού χωριού Κυπαρίσσι¹²⁰⁶ (φύλλο ΓΥΣ ΠΑΤΡΑΙ) και μετά τη διάβαση του Παραπείρου, παραπόταμου του Πείρου ποταμού, έφθανε στον κάμπο του Σταροχωρίου (παλ. τοπων. Λάλουσι)¹²⁰⁷ και συγκεκριμένα στις θέσεις Μαγούλα¹²⁰⁸ και Άϊ-Γιάννης¹²⁰⁹. Στη συνέχεια,

¹¹⁹⁶. Στο λόφο Γάρτσικο, ή Δόξα Πατρί σώζονται ερείπια αρχαίας πόλης. Για το θέμα βλ. Curtius, II 41. Μαστροκώστας 1960, 145. ΔΜΤΕ/Σκιαδάς, Μ Πετρόπουλος. Στην κορυφή του δυτικού πρόβουνου του Ερυμάνθου, Σκιαδοβούνι, σώζονται τα ερείπια δωρικού ναού, τα αρχιτεκτονικά μέλη του οποίου χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του καθολικού των ΜΤΒΥΖ χρόνων Μονής Νοτενών. Για το θέμα βλ. Διοδ. XIV 17, 8–9. Στράβ. IX 4, 2 = C 425. Στεφ. Βυζ., 494. Leake, II 234–235. Μαστροκώστας 1960, 144 και Πετρονώτης – Χαντάτ, 477–492. Από το πλάτωμα του Σκιαδοβουνίου, όπου η παλαιά Μονή Νοτενών, είναι ορατός προς τα ΝΑ ο άνω ρους του ποταμού Πηνειού και η διόδος που οδηγεί στη Βλασία.

¹¹⁹⁷. Λεξικό 2001, 142, 1069. Στα Δ του χωριού και κοντά στο ερειπωμένο εκκλησάκι της Αγίας Μαρίας, από το ιερό του οποίου αναβλύζει νερό καθόλη τη διάρκεια του έτους, βρίσκεται εκτεταμένο νεκροταφείο ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (πρβλ. Κυπαρίσσης 1928, 114–119. Συριόπουλος 1964, 480, 503, 529). Για τις προϊστορικές θέσεις στην περιοχή της Τριταίας βλ. επίσης Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, 45–50.

¹¹⁹⁸. Λεξικό 2001, 349, 3058. Δυτικότερα του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Δροσιάς και σε απόσταση 900μ. περίπου στα Δ του οικισμού Ξηροχώριον, το 2006 εντοπίστηκε εκτεταμένο νεκροταφείο των ΠΒΥΖ χρόνων (βλ. αναφορά Γ. Αλεξοπούλου με αρ. πρ. 9741/9.11.2006).

¹¹⁹⁹. Λεξικό 2001, 36, 52.

¹²⁰⁰. Πανσ. VII 22, 6–10. Leake, II 117. Wilhelm 1911, 74. Νεράντζουλης. Rizakis 1995, 188–190. Λακάκη 1987, 160–163. Λακάκη 2006, 71–80. Rizakis 2008, 130–143.

¹²⁰¹. Λεξικό 2001, 278, 2365.

¹²⁰². Νεράντζουλης, 19.

¹²⁰³. Η διέλευση της αρχαίας διάνοιξης στα Δ της θέσης Παναγιά και η διαχρονική της σημασία επιβεβαιώνεται όχι μόνον από τα ερείπια και ένα τετράπλευρο κτήριο που εντόπισε ο Π. Νεράντζουλης (πρβλ. Νεράντζουλης, 18), αλλά και από το Χάνι Μπάλιο, το οποίο στα νεότερα χρόνια υπήρξε σταθμός στην περιοχή.

¹²⁰⁴. Λεξικό 2001, 152, 1152. Στη θέση Παναγιά, μεταξύ εκκλησίας και Σφαγείων στην είσοδο του χωριού η Μ. Πετριτάκη εντόπισε εκτεταμένο οικισμό των ΡΩΜ χρόνων (βλ. ΔΜΤΕ/Ερυμάνθεια, Μ. Πετριτάκη). Από την Ερυμάνθεια προέρχονται εννέα υπέρπυρα του Ιωάννου ΙΙΙ Βατατζή (1222–1254 μ.Χ.) της Νικαίας που ανήκουν σε θησαυρό 17 όμοιων νομισμάτων (πρβλ. Courbin 1956, 228). Παρόμοιος θησαυρός από 30 νομίσματα είχε βρεθεί εδώ προπολεμικά, ο οποίος σήμερα βρίσκεται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών (βλ. ΔΜΤΕ/Ερυμάνθεια, Μ. Πετρόπουλος). Σχετικά με τη διείσδυση των νομισματικών εκδόσεων της Νικαίας στην Αχαΐα και τη γειτονική Ηλεία, βλ. Πέννα, 229–237. Πλησίον του χωριού Καλέντζι και στα Δ αυτού, στη θέση Παλιοκκλήσι, ο Π. Νεράντζουλης το 1933 πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές και αποκάλυψε μεγάλο οικοδόμημα, που υψωνόταν επάνω σε ορθογώνιο κρηπίδωμα (πρβλ. Νεράντζουλης, 30–32). Δυστυχώς μέχρι σήμερα το οικοδόμημα δεν έχει ανασκαφεί.

¹²⁰⁵. Ο Π. Νεράντζουλης αναφέρει ότι ο Άγιος Γεώργιος είναι η βορειότερη απόληξη του λόφου Παναγιά, στην οποία πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα και αποκάλυψε τύμβο (πρβλ. Νεράντζουλης, 18–19).

¹²⁰⁶. Λεξικό 2001, 240, 2005. Το 1971 στη θέση Χαλικούρα και στον αγρό Δημ. Π. Κουτσαντώνη, βρέθηκε τυχαία ανδρική κεφαλή και παρεδόθη στο Μουσείο Πατρών (αρ. κατ. ΛΜΠ 801).

¹²⁰⁷. Λεξικό 2001, 437, 3914.

¹²⁰⁸. Στο κτήμα ιδιοκτησίας Α. Σκέντζου κατά τις εργασίες άρωσης ήλθαν στο φως τμήματα πύθων και πλακοειδείς αμμόλιθοι φαιοπρασίνου χρώματος, πέτρωμα χαρακτηριστικό της περιοχής. Ο Μ. Πετρόπουλος πραγματοποίησε διερευνητικές τομές και η ανασκαφή έφερε στο φως κυκλικό κτήριο, που χωριζόταν εσωτερικά σε τέσσερα τεταρτημόρια από δύο κάθετους μεταξύ τους τοίχους. Σε όλο τον αγρό είναι διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως βάσεις κιόνων, τα οποία ο ανασκαφέας θεωρεί ότι προέρχονται από τον εξωτερικό τοίχο του κτηρίου. Η κεραμική

με κατεύθυνση Β διέσχισε τον κάμπο των Φαρών¹²¹⁰, διερχόμενος από τις θέσεις Λουτρό¹²¹¹ και Παναγιά¹²¹² των Φαρών. Μετά τη διάβαση του ποταμού Πείρου, λίγο βορειότερα συνέβαλε στην **1^η οδό** στη θέση Παναγιά (φύλλο ΓΥΣ ΠΑΤΡΑΙ) του χωριού Πλατανόβρυση.

Οι ηλικιωμένοι χωρικοί Τριποτάμων, Λάμπειας (παλ. τοπων. Δίβρη), Πανόπουλου και Σκιαδά θυμούνται ότι μέχρι και προπολεμικά ο δρόμος αυτός (**18^η οδός**) ήταν σε χρήση. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη της διάνοιξης και κατά την αρχαιότητα. Τη διέλευσή της επιβεβαιώνει και ο κατάλογος των *θεαροδόκων*, όπου στη στήλη II της επιγραφής των Δελφών, αμέσως μετά την Ψωφίδα, αναφέρεται ο Λασιών, ο Οφιούς (Οπούς) και η Τριταία¹²¹³. Επιπλέον, ο Διόδωρος μας παραδίδει ότι, κατά την εκστρατεία του Σπαρτιάτη Πανσανία με σκοπό να καταλάβει την Ήλιδα, προέλασε μέσω της Αρκαδίας, εισέβαλε στο οροπέδιο της Φολόης, με έφοδο κατέλαβε τον Λασιώνα¹²¹⁴ και κατόπιν οδήγησε το στράτευμα διά της Ακρωρείας και άγαγών τὸ στρατόπεδον τέτταρας πόλεις προσηγάγετο, Θραϊστον, Ἄλιον, Ἐπιτάλιον (ενν. Εὐπάγιον), Ὀποῦντα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Στη θέση Χάνι Θειοφάνη, ή Διοφάνη η **18^η οδός (χάρτης 9)** καμπτόταν προς τα ΝΔ (**18^η οδός, α**) και οδηγούσε διαμέσου του οροπεδίου της Φολόης, όπου το χωριό Λάλας¹²¹⁵, στην Πισάτιδα και την Ολυμπία (φύλλο ΓΥΣ ΟΛΥΜΠΙΑ). Συγκεκριμένα, μετά το Χάνι του Θειοφάνη, ή Διοφάνη διερχόταν από τις θέσεις Μάρμαρα (**χάρτης 9**)–Σειμένη–Αρασύλυμα, κατόπιν εισερχόταν στα οροπέδια Ρασουμπά και Πούση (φύλλο ΓΥΣ ΤΡΟΠΑΙΑ) και με κατεύθυνση ΝΔ έφθανε στη μεγαλώνυμο Πίσα (φύλλο ΓΥΣ ΟΛΥΜΠΙΑ) και την Ολυμπία.

Μία άλλη εκτροπή/συμβολή (**18^η οδός, β**) του κύριου αυτού άξονα γινόταν στη θέση Χάνι του Μπάμπη, ή της Ιτιάς (**χάρτης 9**) και με κατεύθυνση Ν/ΝΔ, κατά μήκος του ρέματος Κρυόβρυση, οδηγούσε στη θέση Κούτι του χωριού Κούμανης του Νομού Ηλείας (φύλλο ΓΥΣ

που περισυνελέγη ανήκει στους ΑΡΧ και ΚΛ χρόνους (βλ. Πετρόπουλος 1997, 291). Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι τόσο στον αγρό του Α. Σκέντζου όσο και στους παρακείμενους υπάρχει αφθονία πυριτόλιθου καστανοκόκκινου χρώματος (αυτοψία 22.8.2007 της γράφουσας).

¹²⁰⁹. Στη θέση Αι-Γιάννης ο Μ. Πετρόπουλος πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα σε τύμβο διαμ. 34μ. περίπου και ύψους 4.60μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε μετά από αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα. Η στρωματογραφική έρευνα περιορίστηκε στα ανεσκαμμένα από τους αρχαιοκάπηλους τμήματα και απέδειξε την παρουσία αλλεπάλληλων στρωμάτων, που περιείχαν κεραμική της ΠΕ και ΜΕ περιόδου (βλ. Πετρόπουλος 1997, 291).

¹²¹⁰. Πασ. VII 22, 1.

¹²¹¹. Η θέση βρίσκεται απέναντι από την εκκλησία στην αριστερή/ανατολική πλευρά του δρόμου και στην ιδιοκτησία Κουμανιώτη. Σώζεται σε ικανό ύψος μεγάλο τμήμα λουτρών της ρωμαιοκρατίας και είναι εν μέρει ορατά τα υπόκαυστα [βλ. ΔΜΤΕ/Πρέβεδος, Μ. Πετρόπουλος, Μ. Πετρόπουλος 1991, 156. Αλεξοπούλου 2005α (υπό έκδοση)]. Ο Μ. Πετρόπουλος τοποθετεί στη θέση Άγιος Σπυρίδων τον οικισμό της πόλης των Φαρών (ΔΜΤΕ/Πρέβεδος, Μ. Πετρόπουλος). Για την πόλη των Φαρών (πρβλ. Bölte 1938, s.v. *Phara, Pharai*. Rizakis 1995, 186–187. Rizakis 1996, 255–324, ειδικότερα 276–277).

¹²¹². Στο χώρο που σήμερα καταλαμβάνει η εκκλησία υπάρχουν διάσπαρτοι κίονες, μικκύλα αγγεία και πιθανότατα ο χώρος ανήκει σε ιερό.

¹²¹³. Plassart, 14, 51.

¹²¹⁴. Διοδ. 17, 8.

¹²¹⁵. Λεξικό 2001, 246, 2059.

ΓΟΥΜΕΡΟ), όπου εντοπίζονται τα ερείπια του αρχαίου Λασιώνος¹²¹⁶, σημαντικής πόλης της Ακρώρειας¹²¹⁷. Μετά το Λασιώνα ο δρόμος έβαινε κατά μήκος του ποταμού Λάδωνος (αρχ. Σελλήεις)¹²¹⁸ και με κατεύθυνση Δ και κατόπιν ΒΔ οδηγούσε στην ομηρική Έφυρα/Οινόη, ή Βοινόα¹²¹⁹, της οποίας τα ερείπια αναγνωρίζονται στο σημερινό χωριό Οινόη¹²²⁰ (παλ. τοπων. Κούλουγλι)¹²²¹. Στη συνέχεια ο δρόμος με κατεύθυνση Β/ΒΔ διερχόταν από την περιοχή Κάμπος (παλ. τοπων. Λουκαβίτσα)¹²²², τα σημερινά χωριά Εφύρα (παλ. τοπων. Δελήμπαλη)¹²²³–Τζαμί (φύλλο ΓΥΣ ΑΜΑΛΙΑΣ)–Κεραμιδιά (παλ. τοπων. Μπεζαίτη)¹²²⁴–Δάφνη (παλ. τοπων. Κουτρομπούχι)¹²²⁵–τις νότιες υπώρειες λόφου Σκουρτέμπεη–παλαιό Χάβαρι και από εδώ με κατεύθυνση Β κατέληγε στην Ήλιδα¹²²⁶.

Στη θέση Παναγιά Πρεβέδου¹²²⁷ (φύλλο ΓΥΣ ΠΑΤΡΑΙ) ξεκινούσε μία άλλη διάνοιξη (**18^η οδός, γ**), που συνέδεε τις Φαρές με τη Δύμη και κατ' επέκταση με την Ήλιδα. Δεν αποκλείεται στον κάμπο των Φαρών (φύλλο ΓΥΣ ΠΑΤΡΑΙ) και συγκεκριμένα κατά μήκος της αριστερής/νότιας όχθης του ποταμού Πείρου, ένας άλλος δρόμος να ανοιγόταν προς τα Α (**18^η οδός, δ**), όπως αναφέρει και ο Γ. Α. Πίκουλας, ο οποίος πλησίον του χωριού Ροδιά να συναντούσε την **1^η οδό**¹²²⁸, αφού από εδώ είναι η πλησιέστερη διαδρομή από τη Φαραϊκή προς την Αιγιάλεια¹²²⁹.

¹²¹⁶. Leake, II 200–202. Παπανδρέου 1924, 101–108. Σκιάς, 44. Δεπάστας, 203–243.

¹²¹⁷. Για την Ακρώρεια βλ. Siewert, 7–12.

¹²¹⁸. Ο ποταμός Λάδων (αρχ. Σελλήεις), ή Λαγαναϊκό Ποτάμι δέχεται, σε όλο το μήκος του, πολλά ρέματα, ρυάκια και λαγκάδια, με αποτέλεσμα να έχει αξιόλογη ποσότητα νερού στην κοίτη του, ιδιαίτερα τους χειμερινούς μήνες. Κυριότεροι παραπόταμοί του είναι ο χειμάρρος Γκούρα στην περιοχή του Αντρωνίου, οι χειμάρροι Βούζιανης και Βουλιάγρα της περιοχής της Φολόης, ο χειμάρρος Ντάρας στην περιοχή του Λαγανά, ο χειμάρρος Κάκαβος στην περιοχή Σκλίβα και ο χειμάρρος Ροκοτσά στην περιοχή του χωριού Βουλιαγμένη. Ο ποταμός συμβάλλει στη τεχνητή σήμερα λίμνη του Πηνηιού, αφού πρώτα έχει αρδεύσει χιλιάδες στρέμματα, δίνοντας έτσι πνοή στην οικονομία της περιοχής από την οποία διέρχεται.

¹²¹⁹. Στη θέση Παλαιόκαστρο που βρίσκεται στα Α του σημερινού χωριού Οινόη, εντοπίζεται η ακρόπολη της πόλης. Στα Β/ΒΑ της σχηματιζόμενης πεδιάδας, μεταξύ Λάδωνος και ακρόπολης αναπτύσσεται η πόλη. Το όνομά της πιθανόν να οφείλεται στην καλλιέργεια αμπέλων (Παπανδρέου 1924, 98–99). Ο Στράβων αναφέρει ότι η Οινόη, ή Βοινόα καταλαμβάνει τη θέση της ομηρικής Έφυρας, η οποία βρισκόταν επάνω στον άξονα Λασιώνος–Έφυρας–Ήλιδος και, επιπλέον, δίδει και την απόσταση των 120 σταδίων από εδώ μέχρι την Ήλιδα. Χαρακτηριστικά αναφέρει: [...] και ό Σελλήεις υπό του ποιητού λεγόμενος, ῥέων ἐκ Φολόης· ἐφ' ᾧ Ἐφυρα πόλις, ἕτερα τῆς Θεσπρωτικῆς καὶ Θετταλικῆς καὶ τῆς Κορίνθου, τετάρτη τις ἐπὶ τῇ ὁδῷ κειμένη τῇ ἐπὶ τὸν Λασιώνα, ἤτοι ἡ αὐτὴ οὖσα τῇ Βοινόᾳ (τὴν γὰρ Οἰνόην οὕτω καλεῖν εἰώθασιν) ἢ πλησίον ἐκείνης, διέχουσα τῆς Ἠλείων πόλεως σταδίους ἑκατὸν εἴκοσιν· (Στράβ. VIII 3, 5 = C 338). Απέναντι από την Έφυρα/Οινόη, ή Βοινόα, στα Β/ΒΑ και στη δεξιά/ανατολική όχθη του ποταμού Λάδωνος (αρχ. Σελλήεις), στο συνοικισμό Χατζίων και στη δημιουργούμενη παραποτάμια κοιλάδα, υψώνεται λόφος που σώζει οχύρωση και γύρω από αυτόν υπάρχουν διάσπαρτες αρχαιότητες. Για την πόλη βλ. Leake, I 6–7. Παπανδρέου 1924, 100–101. Baladié, 183).

¹²²⁰. Λεξικό 2001, 351, 3078.

¹²²¹. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην Έφυρα/Οινόη, ή Βοινόα, η οποία, όπως αναφέρθηκε βρισκόταν επί της οδού Ήλιδος – Λασιώνος, ο δρόμος καμπτόταν προς τα ΝΑ και διαμέσου της περιφέρειας του σημερινού χωριού Μουζάκι (Λεξικό 2001, 321, 2795) έφθανε στο χωριό Ηράκλεια (παλ. τοπων. Μπρούμα) (Λεξικό 2001, 159, 1221), όπου τα ερείπια της ομώνυμης αρχαίας πόλης, και συναντούσε τον οδικό άξονα Κυλλήνης – Ήλιδος – Ηράκλειας (:) – Ολυμπίας. Για το δρόμο αυτό βλ. χάρτη διαδρομών Πανσανία (επιμ. Γ. Α. Πίκουλας και ΑΝΑΒΑΣΗ, 2007).

¹²²². Λεξικό 2001, 183, 1457.

¹²²³. Λεξικό 2001, 153, 1159.

¹²²⁴. Λεξικό 2001, 205, 1665.

¹²²⁵. Λεξικό 2001, 130, 955.

¹²²⁶. Τα ερείπια της πόλης εκτείνονται στα σημερινά χωριά Παλιόπολη, ή Νέα Ήλις στα Α, Μπουχιώτη, ή Αυγείον στα Ν/ΝΔ και Καλύβια στα Δ. Κατά τη Μυκηναϊκή εποχή η Ήλις είναι ένα από τα τέσσερα κέντρα της περιοχής.

¹²²⁷. Για την ιστορία και τη χωροθέτηση της πόλης βλ. Rizakis 2008, 107–129.

¹²²⁸. Píkoulas 1999α, 418. Κατά μήκος αυτής της διαδρομής δεν έχουν προς το παρόν εντοπιστεί αρχαιότητες, που να συνηγορούν στην ύπαρξη της αρχαίας διάνοιξης.

¹²²⁹. Η άποψη αυτή έχει ήδη εκφραστεί από τον Μ. Πετρόπουλο, ο οποίος θεωρεί ότι, όταν οι Ηλείοι επέδραμαν στην Αιγιάλεια (Πολ. V 94) δια της Φαραϊκής, χρησιμοποίησαν τη διαδρομή διαμέσου της Ρακίτας (Πετρόπουλος

19^η οδός: Ψωφίς–Κάστρο της Οχιάς/Οριάς και Ψωφίς–αχαιικό Λεόντιο (χάρτης 7, 9)

Μία άλλη διαδρομή ξεκινούσε από τη ΒΔ πύλη της Ψωφίδας (αρ. 246, χάρτης 9) και οδηγούσε στο Κάστρο της Οχιάς/Οριάς (φύλλο ΓΥΣ ΓΟΥΜΕΡΟΝ) και στη συνέχεια συνέβαλε στην **18^η οδό**.

Συγκεκριμένα, ο δρόμος ξεκινούσε από τη θέση Κρεμμυδόγιαννη (αρ. 246, χάρτης 9) και διερχόταν κατά μήκος της δεξιάς/ανατολικής όχθης του σημερινού Νουσαιϊτικού ποταμού (σημ. Ερύμανθος) μέχρι τον οικισμό Καλύβια του Αστρά¹²³⁰. Μετά τα Καλύβια του Αστρά η οδός, με κατεύθυνση Β/ΒΑ αρχικά και στη συνέχεια ΒΔ κατά μήκος του χειμάρρου Στένωμα, διερχόταν στα Δ του μικροοικισμού Πλάκα (παλ. τοπων. Μουρόχοβα)¹²³¹ και έφθανε στη Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Αγραμπέλων (παλ. τοπων. Πορετζού)¹²³². Θεωρούμε ότι στη θέση αυτή γίνονταν δύο εκτροπές/συμβολές: μία με κατεύθυνση προς τα Δ/ΝΔ και η άλλη με κατεύθυνση προς τα Α/ΒΑ.

Στα Δ του μοναστηριού ο δρόμος καμπτόταν προς τα Δ (**19^η οδός, α**) και διαμέσου των θέσεων Αγριάμπελα–Λιμοδού–Παναγιά και Κάνταλος έφθανε στο χωριό Κρυόβρυση (παλ. τοπων. Βερβινί)¹²³³. Από εδώ, ακολουθώντας το ρου του Ρέματος του Μεγάλου Πλατάνου, που συμβάλλει στον Πηνειό και θεωρείται ο άνω ρους του (χάρτης 9), μέχρι τις ΝΔ υπώρειες του βουνού Βράχος Γιαντουλά (ύψους 1.311μ.) είχε κατεύθυνση ΝΔ και κατερχόταν σχεδόν πλησίον της αριστερής/δυτικής όχθης του ποταμού Πηνειού, διερχόμενος από τις θέσεις Πόρτες–Αγία Παρασκευή–Αγία Κυριακή–Διπόταμα¹²³⁴. Στη συνέχεια με κατεύθυνση Ν/ΝΔ περνούσε πλησίον του χωριού Κακοτάρι¹²³⁵, στα Β/ΒΑ του οποίου βρίσκεται το Κάστρο της Οχιάς/Οριάς¹²³⁶, το οποίο δεσπόζει της διόδου, και κατόπιν στη θέση Χάνι Πανόπουλου του χωριού Πανόπουλο συνέβαλε στην **18^η οδό** (φύλλο ΓΥΣ ΓΟΥΜΕΡΟΝ).

Στα Α της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου, ή Πορετζού (**19^η οδός, β**, χάρτης 9), ο δρόμος με κατεύθυνση Α/ΒΑ διερχόταν από τις θέσεις Χιάρτση, ή Μαχαιρά–Βρύση

1996–1997, 175) και όχι διαμέσου του Σελινούντα, η οποία είναι ευκολότερη αλλά όχι σύντομη (Πετρόπουλος 1996–1997, 175). Επιπλέον, ισχυρίζεται ότι η «έμμεση παρουσία» της διαδρομής αυτής προκύπτει από τη σύνδεση των Φαρών με τις Ρύπες, τις οποίες τοποθετεί στα Δ του Αιγίου (Πετρόπουλος 1996–1997, 175. Βλ. επίσης Anderson 1954, 76). Για τον εντοπισμό των αρχαίων Ρυτών βλ. Vordos 2002, 217–234. Morgan – Hall 2004, 485–486. Rizakis 2008, 151–157.

¹²³⁰. Λεξικό 2001, 176, 1378.

¹²³¹. Λεξικό 2001, 385, 3404.

¹²³². Λεξικό 2001, 57, 259.

¹²³³. Λεξικό 2001, 236, 1970.

¹²³⁴. Ο γηγενής Ι. Βασιλόπουλος, κάτοικος Πανόπουλου, με πληροφόρησε ότι ο δρόμος προς το Κάστρο της Οχιάς «πάει και από την απέναντι όχθη και περνάει μπροστά από τη Βρύση Ποτισιώννα. Από τα Διπόταμα είναι καλύτερος ο δρόμος».

¹²³⁵. Leake, II 230. Λεξικό 2001, 166, 1287.

¹²³⁶. Το Κάστρο της Οχιάς/Οριάς βρίσκεται στα Β/ΒΑ του σημερινού χωριού Κακοτάρι, στη δεξιά/βόρεια όχθη του ποταμού Πηνειού, σε ένα λόφο που χωρίζεται με διάσελο από τις ΝΑ υπώρειες του Σκιαδοβουνίου και διαρρέεται στα Α και Δ από δύο ρέματα. Πρόκειται για στρατηγική θέση. Ο Γ. Παπανδρέου αναφέρει ότι στη θέση Άγιος Γεώργιος, που βρίσκεται στα ΒΔ του λόφου, υπάρχουν αρχαιότητες και κατά την παράδοση ήταν εδώ Μονή. Τα ερείπια του Κακοταρίου ο E. Curtius αποδίδει στην ομηρική Έφυρα και την Οινόη. Για τα ερείπια στο Κακοτάρι πρβλ. Curtius, II 41. Leake, II 116. Παπανδρέου 1924, 180–181. Kourelis, 326–333.

Κουτρουμάνη της κτηματικής περιφέρειας του χωριού Πλατανίτσα (παλ. τοπων. Γερμοτζάνη)¹²³⁷, έφθανε στις θέσεις Χωράφια του Λιβάνη και Πηγές Σελινούντα και από εδώ κατά μήκος του ποταμού κατέληγε στο λόφο Καστρίτσι (**αρ. 67, χάρτης 7**), όπου το αρχαϊκό Λεόντιον, για να συμβάλει στην **1^η οδό**.

Στα Καλύβια του Αστρά (παλ. τοπων. Νουσά) ο δρόμος καμπτόταν προς Δ (**19^η οδός, γ, χάρτης 9**), διερχόταν από το χωριό Αστράς και κατόπιν διά των θέσεων Κουφάλα–Διλάγκαδα–Κορίτα–Αρβανίτη Μνήμα–Τριπόδι¹²³⁸–Πόντος έφθανε στην Κρυόβρυση (παλ. τοπων. Βερβινί) και συναντούσε την **19^η οδό, α**. Πρόκειται για δύσκολη διαδρομή.

Επίσης, στα Δ του χωριού Αστράς (παλ. τοπων. Νουσά) ξεκινούσε ένα άλλο μονοπάτι με κατεύθυνση ΝΔ (**19^η οδός, δ, χάρτης 9**) και δια των θέσεων Τριγολίτσι–Μούσγα–Γάβρο Βρύση–Αι-Γιώργης¹²³⁹–Άγιος Παντελεήμονας έφθανε στη Μονή Χρυσοπηγής Λάμπειας. Από εδώ, με κατεύθυνση ΝΔ διερχόταν στα Δ/ΝΔ του χωριού Λάμπεια, ανάμεσα στα βουνά Άγιος Ζαχαρίας (ύψους 1.410μ.) και Πετρωτό (ύψους 1.264μ.) στα Β και τα βουνά Άγιος Κωνσταντίνος (ύψους 1.269μ.) και Πυθούκλα (ύψους 991μ.) στα Ν, και συνέβαλε στην **18^η οδό**¹²⁴⁰ διαμέσου του χωριού Αμυγδαλή (παλ. τοπων. Μπαρμπότα)¹²⁴¹ στο Χάνι του Μπάμπη, ή της Ιτιάς.

20^η οδός: Ψωφίς–Λεόντιον–Κύναιθα–Κλείτωρ (χάρτης 7, 8, 9)

Από την ανατολική πύλη της Ψωφίδας, που θεωρούμε ότι βρίσκεται στη θέση Πόρτες, ή Γαλαρία (**αρ. 243, χάρτης 9**), ξεκινούσε ένας κύριος άξονας, ο οποίος διέσχισε στα Α την κοιλάδα της Σέλιτσας σε όλο το μήκος της, σύμφωνα με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας, και συνέβαλε στην **12^η οδό**, η οποία στα Β οδηγούσε στην Κύναιθα και στα Ν τους Λουσούς και τον Κλείτωρα.

Στο χωριό Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) ο δρόμος πρέπει να ανερχόταν κατά μήκος των Ν υπωρειών του βουνού Ζέμπη (ύψους 1.526μ.) και να έφθανε στον αυχένα Πριολίθου, φυσική δίοδο, και από εδώ με κατεύθυνση Α/ΒΑ αρχικά και στη συνέχεια Α συναντούσε την **12^η οδό**, που οδηγούσε στον Κλείτωρα και τους Λουσούς (**χάρτης 8**). Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η ανάβαση προς τον αυχένα Πριολίθου είναι πράγματι δύσκολη και, επιπλέον, δεν βρέθηκαν αρχαιότητες και, παρόλο που υπάρχουν ασβεστολιθικά πετρώματα, δεν εντοπίστηκαν αρματροχιές του δρόμου. Στην περίπτωση που ο δρόμος, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, δεν διερχόταν από εδώ, η πόλη της Ψωφίδας θα επικοινωνούσε με τους Λουσούς

¹²³⁷. Λεξικό 2001, 386, 3420.

¹²³⁸. Η θέση Τριπόδι είναι διάσελο που σχηματίζεται μεταξύ των ορέων Αστράς (ύψους 1.686μ.) στα Δ και Κόλις (ύψους 1.678μ.) στα Α.

¹²³⁹. Η θέση Αι-Γιώργης αποτελεί το όριο μεταξύ Λαμπείας (παλ. τοπων. Δίβρη) και Αστρά (παλ. τοπων. Νουσά).

¹²⁴⁰. Ευχαριστίες οφείλονται στο γηγενή Κ. Καρατζά, κάτοικο Καλυβίων Αστρά, ο οποίος μας συνόδευσε στις αυτοψίες που πραγματοποιήσαμε στις παραπάνω θέσεις.

¹²⁴¹. Λεξικό 2001, 72, 393.

και τον Κλείτορα μέσω της διαδρομής εκείνης που έφθανε από το Δεσινό στο Καλλιφώνι (βλ. παρακάτω **20^η οδός, ε, χάρτης 8**) και από εδώ συνέβαλε στην **12^η οδό**.

Στα ΝΔ πρανή του λόφου Λουκουβίτσα και στη θέση (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων) (**αρ. 234, χάρτης 9**), η οδός καμπτόταν προς τα Β πλησίον της συμβολής του Λεχουρίτικου χειμάρρου στο Λιβαρτζινό, στα Ν/ΝΑ του λόφου Κάστρο, «ανοίγονταν» δύο διαδρομές και μία τρίτη στα Α του χωριού Λεχούρι.

Μετά το λόφο Κάστρο ο δρόμος διερχόταν κατά μήκος του Λιβαρτζινού χειμάρρου (**20^η οδός, α**) και έφθανε στο χωριό Λιβάρτζι (**χάρτης 9**) και από εδώ με κατεύθυνση Β διερχόταν από τη θέση Κρυσταλλόβρυση, τα Δ του όρους Σκουτέλι (ύψους 1.757μ.), κατέληγε στη θέση Χωράφια του Λιβάνη και συνέβαλε στην **19^η οδό, β**, η οποία οδηγούσε στο Λεόντιον (**αρ. 67, χάρτης 7**)¹²⁴².

Στα ΝΑ του λόφου Κάστρο (**χάρτης 9**) ανοιγόταν μια άλλη διαδρομή με κατεύθυνση Β (**20^η οδός, β**), που ακολουθούσε το ρου του Λεχουρίτικου χειμάρρου. Στην είσοδο του χωριού Λεχούρι καμπτόταν προς τα Δ κατά μήκος της δεξιάς/βόρειας όχθης του χειμάρρου Βούλιακα, έχοντας στα δεξιά τις ΝΔ υπώρειες του βουνού Προφήτης Ηλίας, νότιου πρόβουνου του Καλλιφωνίου όρους, και στα αριστερά το χείμαρρο. Κατόπιν, με διαδρομή Β διερχόταν από τις θέσεις Κεφαλόβρυσο–Κορδέλες, ή Στροφές–Ράχη–Αλώνια–Αφροξυλιά και έφθανε στην Άνω Βλασία και από εδώ, κατά μήκος του ποταμού Σελινούντα, με κατεύθυνση Β στο λόφο Καστρίτσι (**χάρτης 7**)¹²⁴³. Δηλαδή και η **20^η β, οδός** συνέβαλε στην **19^η β, οδό (χάρτης 9)**.

Ο γηγενής του χωριού Ε. Λαδάς μου ανέφερε ότι στα Α του Λεχουρίου (**χάρτης 9**) και κοντά στα πρώτα σπίτια του χωριού ξεκινάει ένας άλλος δρόμος (**20^η οδός, γ**), που στην πραγματικότητα πρόκειται για «παλαιό μονοπάτι», ο οποίος έφθανε στην Κέρτεζη διαμέσου των θέσεων Σπίτια Αρβανιτιά–Πηγή Κορίτσα–Άγιος Αλισσός–Κάτω Ράχη–Γάβρος–Καπρίβαινα¹²⁴⁴. Μετά την Κέρτεζη συνέβαλε στη **12^η οδό, γ (χάρτης 8)**¹²⁴⁵. Η χρήση αυτών των διαβάσεων τις καθιστά ιδανικές για αιφνιδιασμό, διότι το βόρειο πέρας τους ανήκει σε δύο επικράτειες¹²⁴⁶.

Στη θέση Μεγάλη Βρύση, ή Νερομάνα (**αρ. 233, χάρτης 9**), από τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας θεωρούμε ότι γινόταν μια άλλη εκτροπή/συμβολή του κύριου οδικού

¹²⁴². Στην Άνω Βλασία κατέληγε και ένα μονοπάτι/ατραπός, το οποίο διερχόταν από τις θέσεις Σκουτέλι–Ράχη–Μαλακάδι–Πλατίνα–Αγία Αναστασία–Καλύβα–Πόρος.

¹²⁴³. Walbank 1936, 68. Αλεξοπούλου 2005β, 288.

¹²⁴⁴. Για την κατεύθυνση του δρόμου αυτού πρβλ. Πίκουλας 1991, 267.

¹²⁴⁵. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ε. Λαδά ένα μονοπάτι/ατραπός ξεκινούσε από το χωριό Λεχούρι και δια των θέσεων Λεχούρι–Μάνη–Αγία Μαρίνα–Κρύα Βρύση–Αλογόραχη–Χαμοκέλες έφθανε στο Μάνεσι και συνέβαλε στην **1^η οδό**.

¹²⁴⁶. Στα Β της θέσης Μαλακάδι υπάρχει το τοπωνύμιο Χέρωμα, όπου και εξωκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Αθανάσιο· οι γηραιότεροι των Καμενιάνων μου ανέφεραν ότι η θέση «ήταν καραούλι των αγωνιστών του '21». Σύμφωνα με τις μαρτυρίες το ναύδριο κήκε, κατά την επιδρομή του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο μεταξύ των ετών 1825–1827. Σήμερα η περιοχή ονομάζεται και Κάψαλο, ή Καψάλα.

άξονα (**20^η οδός, δ**), η οποία καμπόταν προς τα αριστερά και με κατεύθυνση Β έφθανε στο χωριό Καμενιάνοι. Η διέλευσή της επιβεβαιώνεται από τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα στις θέσεις Παναγιά (**αρ. 231, χάρτης 9**) και Αλώνι του Ξενοχρήστου (**αρ. 229, χάρτης 9**) του χωριού Καμενιάνοι και στις θέσεις Κουβούκλια (**αρ. 225, χάρτης 9**) και Κτήμα Ιωάννη Βερροίου (**αρ. 227, χάρτης 9**) του χωριού Δροβολοβός.

Ο αγροφύλακας Δεσινού Νικόλαος Κων. Αθανασόπουλος με πληροφόρησε ότι στο χωριό Δροβολοβός (**χάρτης 9**) η **20^η οδός, δ** καμπόταν προς τα Β και προς τα Α. Η προς βορράν διάνοιξη διερχόταν διαμέσου των θέσεων Μακριά Ράχη–Κυλυμένο Λιθάρι–Φροξυλιά¹²⁴⁷–Καστανιές–Κέρτεζη και έφθανε στα Αλώνια της Κέρτεζης και από εδώ στην Κύναιθα (**12^η, οδός και 12^η οδός, γ, χάρτης 8**). Η προς ανατολάς διάνοιξη ξεκινούσε από το Δροβολοβό και διαμέσου των θέσεων Σπήλαιο Δροβολοβού (**αρ. 224, χάρτης 9**)–Άγιος Παντελεήμονας (**αρ. 224, χάρτης 9, ΕΠΙΜΕΤΡΟ**)–Αγία Παρασκευή–Άγιος Σώστης–Ψηλά στη Ράχη–Γεροντάτο–Καλλιφώνι–Ερασίνος/Βουραϊκός συνέβαλε στη **12^η οδό, γ** και κατόπιν στη **12^η οδό**, που οδηγούσε στην Κύναιθα στα Β και στα Ν στον Κλείτορα και τους Λουσούς. Μου ανέφερε, επίσης, ότι μέχρι το 1967 «όλοι οι Τριποταμίτες και τα γύρω χωριά αυτούς τους δρόμους χρησιμοποιούσαμε με τα ζώα για να πάμε στα Καλάβρυτα».

Στα Β του χωριού Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) πιθανόν να ανοιγόταν ένας δρόμος (**20^η οδός, ε, χάρτης 8**), ο οποίος με κατεύθυνση Β διερχόταν από τα χωριά Ανάστασις (παλ. τοπων. Αναστάσοβα)¹²⁴⁸ και Καλλιφώνι (παλ. τοπων. Σαβανοί ή Σαβανούς)¹²⁴⁹ και κατά μήκος του ρέματος Λαγκάδι συνέβαλε και αυτός στη **12^η οδό, γ**¹²⁵⁰. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πολυβίου¹²⁵¹, όταν οι Αιτωλοί επέδραμαν στην Αχαΐα, αποβιβαζόμενοι στο Ρίο προκάλεσαν ζημιές στη χώρα των Πατρέων, των Φαραιέων και των Τριταιέων και στη συνέχεια στις αρκαδικές πόλεις Κύναιθα, Λουσούς και Κλείτορα. Οι Αιτωλοί πέρασαν στα Δ του Ερυμάνθου όχι διαμέσου της χώρας των Ηλείων, αλλά διασχίζοντας την ορεινή οδό που οδηγούσε στην Κύναιθα (**1^η οδός**) και κατόπιν πρέπει να διήλθαν δια της **20^{ης} δ ή ε οδού**¹²⁵².

Πρέπει να σημειωθεί ότι κοντά στα Αλώνια της Κέρτεζης καταλήγει και ένα δύσβατο μονοπάτι, που διέρχεται ανάμεσα από τα βουνά Κοτρώνα (ύψους 1.420μ.) στα Δ και Αϊ-Λιάς (ύψους 1.340μ.) στα Α, το οποίο αφετηρία έχει την κοιλάδα του Μάνεσι. Την ύπαρξη της πρόσβασης αυτής έχει ήδη επισημάνει ο Γ. Α. Πίκουλας, ο οποίος θεωρεί ότι το οχυρό στη θέση Παναγιά Κέρτεζης (**αρ.102, χάρτης 8**) επιτηρούσε αυτή τη διάβαση¹²⁵³.

¹²⁴⁷. Πίκουλας 1991, 267. ΑΡΚΑΔΙΑ, 297.

¹²⁴⁸. Λεξικό 2001, 74, 415.

¹²⁴⁹. Λεξικό 2001, 172, 1341.

¹²⁵⁰. Για το τμήμα της αρχαίας αυτής διάνοιξης πρβλ. Πίκουλας 1991, 267. ΑΡΚΑΔΙΑ, 297.

¹²⁵¹. Πολ. IV 6, 7–10.

¹²⁵². Για το θέμα βλ. Walbank 1957, 455.

¹²⁵³. Πίκουλας 1991, 267. ΑΡΚΑΔΙΑ, 297.

Στο χωριό Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) ο κύριος άξονας (**20^η οδός**) καμπτόταν στα Ν (**20^η οδός, στ, χάρτης 8**) και οδηγούσε δια των θέσεων Αγία Βαρβάρα και Άγιος Αθανάσιος στην περιοχή της Κάτω Χόβολης και στη συνέχεια στον Κλείτορα.

21^η οδός: Ψωφίς–Καούς–Θέλπουσα (χάρτης 9)

Από τη ΝΔ πύλη της Ψωφίδας, η οποία εντοπίστηκε στη θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια (**αρ. 261, χάρτης 9, εικ. 489**), ξεκινούσε μία διαδρομή με κατεύθυνση αρχικά ΝΔ και στη συνέχεια Ν, κατά μήκος των βορείων και δυτικών υπωρειών του Αφροδισίου όρους¹²⁵⁴, οδηγούσε στον Καούντα¹²⁵⁵ (**χάρτης 9**), παραλαδώνια κώμη, τα ερείπια της οποίας αναγνωρίζονται στο χωριό Βούτσι, ή Βούτσης Νομού Αρκαδίας¹²⁵⁶. Από εδώ έφθανε στη Θέλπουσα (φύλλο ΓΥΣ ΤΡΟΠΑΙΑ)¹²⁵⁷.

Ο περιηγητής του 2^{ου} αι. μ.Χ. αναφέρει ότι, για να πάει κανείς από την Ψωφίδα στη Θέλπουσα, διέρχεται πρώτα από μία θέση που ονομάζεται Τρόπαια, η οποία βρίσκεται στην αριστερή όχθη του Λάδωνα¹²⁵⁸ —ο ποταμός Λάδων αναφέρεται εκ παραδρομής αντί του Ερυμάνθου¹²⁵⁹. Πολύ πιθανόν η θέση Τρόπαια να σχετίζεται με τη θέση Παλαιοφυτειές (**αρ. 268, χάρτης 9**), γεγονός στο οποίο συνηγορεί ο εντοπισμός μεγάλων ορθογώνιων λιθοπλίνθων, που πρέπει να προέρχονται από περιβόλους, ή οικοδομήματα. Εάν δεχτούμε τα λεγόμενα του περιηγητή, τότε πρέπει να ακολούθησε τη διαδρομή της **18^{ης}, α** οδού, που ξεκινούσε από τη Δ πύλη της Ψωφίδας, περίπου 200μ. Δ της θέσης Παλαιοφυτειές (**αρ. 268, χάρτης 9**). Στη συνέχεια πρέπει να ακολούθησε πορεία παράλληλη με τον ποταμό Ερύμανθο και, πιθανότατα, να τον διέσχισε στη θέση που σήμερα βρίσκεται το μονότοξο γεφύρι του Βιδιακίου, να πέρασε στην Αρκαδία και να έφτασε στον Καούντα (**χάρτης 9**). Επομένως, ο Ν. Παπαχατζής ορθώς αναφέρει ότι η θέση Τρόπαια δεν είναι δυνατόν να ταυτιστεί με μια θέση που να βρίσκεται τόσο μακριά από την Ψωφίδα και δεν αποκλείεται με την έκφραση «αριστερά του Λάδωνα» ο Πausανίας να εννοεί κάποιο χείμαρρο, που είχε το όνομα Λάδων και συνέβαλε στον Ερύμανθο¹²⁶⁰.

¹²⁵⁴. Έχοντας δηλαδή ο ταξιδιώτης στα αριστερά του το Αφροδίσιον όρος.

¹²⁵⁵. Πaus. VIII 25, 1. Meyer, 85. Παπαχατζής 1980, 275.

¹²⁵⁶. Λεξικό 2001, 108, 742.

¹²⁵⁷. Leake, II 250–251, 271–273. Για την πόλη της Θέλπουσας βλ. AZ, 29–34. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β', 290–291.

¹²⁵⁸. Πaus. VIII 25, 1.

¹²⁵⁹. Παπαχατζής 1980, 275, υποσ. 3. Ο Ν. Παπαχατζής στο σχολιασμό των Αρκαδικών αναφέρει ότι η παραπάνω θέση βρισκόταν πολύ κοντά στην Ψωφίδα και στον Ερύμανθο Ποταμό, όπου η Ψωφίδιοι είχαν στήσει τρόπαια για πολεμικές τους επιτυχίες.

¹²⁶⁰. Παπαχατζής, 1980, 275, υποσ. 3.

VZ. ΓΕΦΥΡΕΣ

Στο οδικό δίκτυο της περιοχής μελέτης εντάσσεται και η κατασκευή γεφυρών, οι οποίες ανήκουν στα μεγάλα τεχνικά έργα. Οι γέφυρες κατασκευάζονταν σε αναγκαίες περιπτώσεις, όπως εκείνη που η αέναη ροή του ποταμού, ή η κοίτη του βρίσκονταν χαμηλότερα από την επιφάνεια των όχθων. Τότε η κατασκευή της ήταν απαραίτητη, προκειμένου να ενωθούν οι δύο όχθες¹²⁶¹. Σύμφωνα με τον Γ. Α. Πίκουλα, η ζεύξη των ποταμών γινόταν και με ξυλοκατασκευές, οι οποίες πρέπει να ήταν συχνότερες σε αντίθεση με τις λίθινες, που κατασκευάζονταν σε απολύτως απαραίτητες περιπτώσεις¹²⁶². Επειδή το ξύλο είναι φθαρτό υλικό¹²⁶³ και δεν αντέχει στην πορεία του χρόνου, στην εξεταζόμενη περιοχή δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα τέτοιων κατασκευών· όπου το νερό δεν είχε πόρο, πρέπει να χρησιμοποιούνταν και πλωτά μέσα, όπως περαταριές και σχεδίες που, τις οδηγούσαν οι ονομαζόμενοι *πορθμείς* ή *περατάρηδες* αντί οβολού¹²⁶⁴. Εκτός από τις γέφυρες και τις περαταριές, η διάβαση των ποταμών, ή των χειμάρρων εξασφαλιζόταν πεζή και στα σημεία εκείνα όπου το νερό είχε πόρο, ιδίως το καλοκαίρι.

Παρακάτω αναφέρονται τμήμα του σωζόμενου λίθινου βάθρου στην Ψωφίδα και οι πιθανές ζεύξεις, στις οποίες πρέπει να υπήρχαν ξυλοκατασκευές για τη διάβαση των ποταμών¹²⁶⁵. Η χρήση ξύλινων γεφυρών γινόταν συστηματικά και, επιπλέον, πρέπει να υποθέσουμε ότι, εκτός από αυτές, στα μικρότερα ποτάμια, ή χειμάρρους θα γινόταν και χρήση αυτοσχέδιων γεφυρών, όπως και σήμερα, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι αγρότες και οι ποιμένες της περιοχής¹²⁶⁶.

Στην Ψωφίδα, στην αριστερή/ανατολική όχθη του Νουσαιίτικου ποταμού (αρχ. Αροάνιος) και πολύ κοντά στην οχύρωση της πόλης, σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων λίθινο βάθρο γέφυρας (**εικ. 467**), το οποίο εντοπίστηκε μετά από επιφανειακή έρευνα του αρχαιολογικού χώρου¹²⁶⁷. Μνεία της γέφυρας γίνεται από τον Γ. Παπανδρέου¹²⁶⁸. Στη δεξιά/δυτική όχθη του ποταμού αναφέρει ότι επί των ημερών του σώζονταν επάνω στο φυσικό βράχο «ακόμη κατά χώραν οι λίθοι»¹²⁶⁹. Το ανάγλυφο του τοπίου και «ό ἀφ' έσπέρας λάβρος

¹²⁶¹. ΟΔΑ, 300.

¹²⁶². Πίκουλας χ.χ., 97–102. Για τη γνωστή μέχρι σήμερα ξύλινη γέφυρα της Αμφιπόλεως στην κοίτη του ποταμού Στρυμόνα (Λαζαρίδης, 56–76), πιθανολογείται ότι τα κατάλοιπά της αρμόζουν σε αποβάθρα. Για το θέμα βλ. Πίκουλας χ.χ., 100.

¹²⁶³. ΟΔΑ, 300.

¹²⁶⁴. Αλεξανδροπούλου, 66. Μακρής, 34.

¹²⁶⁵. Βλ. Πίκουλας χ.χ., 99, υποσ. 14.

¹²⁶⁶. Πρόχειρη αυτοσχέδια πεζογέφυρα για τη διάβαση του Παΐου, ή Ξεροπόταμου από τους ποιμένες της περιοχής, σώζεται σήμερα στη θέση Παλιοκατούνα (αρ. 307, χάρτης 8).

¹²⁶⁷. Píkoulas 1999a, 318, υποσ. 26. Αλεξοπούλου 1999, 280.

¹²⁶⁸. Παπανδρέου 1920, 141–142. Αναφέρει ότι επί των ημερών του, οι λίθοι της γέφυρας ήταν τοποθετημένοι επί της δεξιάς/δυτικής όχθης του Νουσαιίτικου Ποταμού και επάνω στο φυσικό βράχο, σε αντίθεση με εκείνους επί της αριστεράς/ανατολικής όχθης, που είναι τοποθετημένοι επάνω στο πετρώδες έδαφος.

¹²⁶⁹. Παπανδρέου 1920, 141.

χειμάρρους ποταμός»¹²⁷⁰ επέβαλαν την κατασκευή της για την επικοινωνία της πόλης με την προς δυσμάς ευρισκόμενη περιοχή. Το σωζόμενο τμήμα του βάθρου της γέφυρας στο Νουσαιίτικο ποταμό (σημ. Ερύμανθος) είναι κτισμένο με ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλίνθους, χωρίς χρήση συνδετικού κονιάματος, χωρίς εκφορά, γεγονός που σημαίνει ότι η κοίτη του ποταμού ζεύχθηκε με επίπεδη γέφυρα, που στηριζόταν σε κατακόρυφους πεσσούς, και επάνω της πέρασε ο δρόμος που έφθανε στην Ήλιδα, την Ολυμπία και τον Λασιώνα. Πιθανόν, η οριζόντια κάλυψη (ζεύξη) του ποταμού, που το αποτελούσαν ξύλινα δοκάρια, να ήταν και ο πιο απλός τρόπος, αφού για μεγαλύτερα ανοίγματα χρησιμοποιείται το εκφορικό σύστημα¹²⁷¹. Είχε προσανατολισμό Α–Δ, εγκάρσιο δηλαδή προς το ρεύμα του ποταμού. Η κατασκευή της ήταν επιβεβλημένη, αφού η ροή του ποταμού είναι αέναη και ζωτικής σημασίας, γιατί από εδώ διερχόταν η οδός που ένωνε την Ψωφίδα με την Ηλεία και την Αχαΐα· επομένως, σημαντική για την οικονομία και το εμπόριο της πόλης. Το παράδειγμα του λίθινου βάθρου της Ψωφίδας μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αρχαία ελληνική γεφυροποιία ασχολήθηκε μόνον με την κατασκευή απαραίτητων γεφυρών, που αποκαθιστούσαν τη συνέχεια ενός δρόμου, και πολλά άλλα ποτάμια έμειναν αγεφύρωτα¹²⁷². Άλλωστε, οι μετακινήσεις πρέπει να γίνονταν καλοκαίρι, τότε που η στάθμη του νερού «κατέβαινε».

Στην **περιοχή της Κύναιθας**, η εικόνα του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού, που διαρρέει το βόρειο τμήμα της κοιλάδας με πορεία Δ–Α μέχρι το Μεγάλο Σπήλαιο, επιβάλλει την ύπαρξη γέφυρας στα Ν της θέσης Αϊθοδωρότρυπα, ή Άγιοι Θεόδωροι (**αρ. 41, χάρτης 6**), παρόλο που δεν προέκυψαν στοιχεία από την επιφανειακή έρευνα. Οι W. Gell και E. Dodwell κάνουν μνεία για «εξάτοξο γεφύρι» στα Καλάβρυτα, το οποίο πιθανότατα να βρισκόταν στα Α αμέσως μετά το εξωκλήσι των Αγίων Θεοδώρων¹²⁷³, ή έναντι του σημερινού εξωκκλησιού. Ο τελευταίος αναφέρει χαρακτηριστικά: «We descended by a winding way, and traversed a bridge over the rapid Bouraïkos. Having crossed a bridge over another stream we saw a village to our right called Kerpini, and soon after entered the plain of Kalabryta. In two hours from Megaspelia we crossed a bridge of six arches and observed some small Doric columns and capitals lying on the ground, and a sepulchral *spelaion*, or cave, formed in the rock.»¹²⁷⁴.

Επίσης, μια άλλη γέφυρα πρέπει να υπήρχε στην περιοχή της Σάλμενας και συγκεκριμένα στα Δ της θέσης Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου (**αρ. 74, χάρτης 6**), στο σημείο που γινόταν εκτροπή/συμβολή της **1^{ης} οδού** και διανοιγόταν η **12^η οδός**, που διέσχισε την κοιλάδα του ποταμού Ερασίνου/Βουραϊκού. Άλλωστε, το βάθος της στενής κοίτης του ποταμού αποτελεί ένδειξη ότι εδώ υπήρχε γέφυρα, γιατί είναι και το μοναδικό σημείο

¹²⁷⁰. Ο Πολύβιος ονομάζει «λάβρον χειμάρρουν ποταμόν» τον ποταμό με τη βαθιά κοίτη, που κάνει απροσπέλαστη την πόλη από τα δυτικά (ο σημερινός Νουσαιίτικος ποταμός).

¹²⁷¹. Νακάσης, 61–71.

¹²⁷². Πίκουλας χ.χ., 99.

¹²⁷³. Gell, 134.

¹²⁷⁴. Dodwell, 451.

κατάλληλο για τη ζεύξη των όχθων του ποταμού. Στα Α της σημερινής κωμόπολης των Καλαβρύτων, πλησίον της θέσης Καλύβια του Πλιατσικούρα, πιθανόν να υπήρχε και άλλη γέφυρα.

Παρόλο που από την επιφανειακή έρευνα δεν προέκυψαν στοιχεία, γέφυρα πρέπει να υπήρχε στα Δ της επικράτειας της Κύναιθας για τη διάβαση του Γουμεντισιάνικου χειμάρρου και μάλιστα στα Β της Κοκορέτσας, η οποία θα εξυπηρετούσε και τις δύο διαδρομές, αυτή που οδηγούσε στην Ελίκη, διαμέσου του νεκροταφείου της Αγίας Παρασκευής, ή Αλώνια (7^η οδός), ή αυτής διαμέσου του ποταμού Σελινούντα (8^η οδός).

Γέφυρα πρέπει να υπήρχε και στον άνω ρου του Ερασίνου/Βουραϊκού ποταμού, στα Α της θέσης Παναγιά (αρ. 102, χάρτης 8), στα Β και πλησιόχωρα της συμβολής του ρέματος Λαγκάδι που κατεβαίνει από το Καλλιφώνι και του ρέματος της Κέρτεζης, τα οποία συμβάλλουν στον Ερασίνο/Βουραϊκό. Η γέφυρα στο σημείο αυτό εξυπηρετούσε την αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού και, επιπλέον, εδώ θα πρέπει να γινόταν εκτροπή/συμβολή του δρόμου (12^η οδός, γ), που οδηγούσε στη χώρα και στην πόλη της Ψωφίδας. Στην ύπαρξη της συμβάλλει και ο εντοπισμός του οχυρού στη θέση Παναγιά¹²⁷⁵ (αρ. 102, χάρτης 8), το οποίο ελέγχει την παραπάνω αρχαία διάνοιξη.

Στην **κοιλιάδα των Λουσών** γέφυρα πρέπει να υπήρχε στο σημείο που σήμερα βρίσκεται το μονότοξο γεφύρι των Νεωτέρων χρόνων, έναντι των δύο μεγάλων καταβοθρών, όπου η κοίτη του χειμάρρου Μάν(ν)α είναι βαθειά και δεν επιτρέπει τη διέλευση στο δυτικό τμήμα της κοιλάδας. Αντίθετα στα Β, η κοίτη του είναι ευρεία και αβαθής και η διάβασή του επιτυγχάνεται εύκολα.

Στον **Κλείτορα** παρουσία γέφυρας επιβάλλεται στα Δ της πόλης, όπου και ο ποταμός Κλείτωρ, ή Ξερόρρεμα, αφού η κοίτη του βρίσκεται χαμηλότερα από τις όχθες του. Η ζεύξη ήταν απαραίτητη, γιατί από εδώ διερχόταν και η οδός, η οποία διαμέσου του Μαμαλουκαϊκού αυχένα και του περάσματος Βία ένωνε τον Κλείτορα με την Πάο και την Ψωφίδα. Επίσης, πολύ κοντά στη συμβολή των ποταμών Καρνέσιου και Κλείτορος με τον Αροάνιο επιβάλλεται η ύπαρξη γέφυρας¹²⁷⁶.

Η διάβαση του ποταμού Λάδωνος για όποιον ερχόταν από τις Καφυές και τον Ορχομενό, επιτυγχανόταν στο Φιλαϊκό κάμπο, εκεί που σήμερα βρίσκεται το Φιλαϊκό γεφύρι¹²⁷⁷.

Γέφυρα πρέπει να υπήρχε και στον ποταμό Λιβαρτζινό, ή Αροάνιο (αρχ. Ερύμανθο), κοντά στη συμβολή του με το Νουσαιϊτικό ποτάμι, κάτω από τη σημερινή γέφυρα (αρ. 254, χάρτης 9), από την οποία διερχόταν ο δρόμος, που ξεκινούσε από τη ΝΔ πύλη και οδηγούσε

¹²⁷⁵ Πίκουλας 1991, 265–268. ΑΡΚΑΔΙΑ, 294–298.

¹²⁷⁶ Dodwell, 445.

¹²⁷⁷ Ο Ν. Παπαχατζής πιστεύει ότι στην ίδια θέση πρέπει να υπήρχε και στα ΡΩΜ χρόνια γέφυρα (Παπαχατζής 1980, 270, υποσ. 1).

στη Θέλπουσα και την Ηραία. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τους γηραιότερους κατοίκους του χωριού, οι οποίοι μου ανέφεραν ότι εδώ υπήρχε και «άλλο τούρκικο γεφύρι». Επίσης, για τη διάβαση του Σειραϊκού θα υπήρχε κάποια ξύλινη κατασκευή, ιδίως κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Δεν αποκλείεται η διάβαση του Σειραϊκού να επιτυγχανόταν έναντι του λόφου Αγίου Βασιλείου, στο σημείο που σήμερα βρίσκεται το πέτρινο γεφύρι. Στον Αροάνιο, ή Λιβαρτζινό (αρχ. Ερύμανθος) και στη θέση Σφακιερό (**αρ. 247, χάρτης 9**), όπου η ΝΑ πύλη της πόλης της Ψωφίδας, η ζεύξη του ποταμού πρέπει να επιτυγχανόταν με ξύλινη γέφυρα, στην οποία κατέληγε ο δρόμος που ξεκινούσε από τις Καφυές¹²⁷⁸.

¹²⁷⁸. Μνεία της γέφυρας αυτής γίνεται από τους Γ. Παπανδρέου και Α. Λέλο (βλ. ΙΚ, 67 και Λέλος 66).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΕΠΟΧΕΣ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
1.	✓	✓	✓																				
2.							✓ (;										✓ (;						
3.																	✓						
4.																						✓	
5.																	✓		✓				
6.																							
7.							✓ (;															✓	
8.							✓ (;																
9.																							✓
10.																							
11.							✓ (;																
12.							✓ (;																
13.																							✓
14.																							
15.	✓						✓															✓	
16.							✓ (;																
17.																						✓	
18.							✓ (;																✓
19.																							✓
20.																							
21.							✓																
22.																						✓	
23.																	✓ (;						
24.																						✓ (;	
25.														✓ (;			✓						
26.														✓		✓							
27.																						✓	
28.							✓	✓						✓		✓	✓						
29.				✓			✓																
30.				✓																			
31.								✓						✓		✓	✓						
32.								✓															

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
33.				✓(;)																			
34.				✓(;)																			
35.																							
36.																							
37.				✓																			
38.													✓			✓							
39.														✓	✓	✓							
40.								✓								✓							
41.																	✓(;)						
42.																							
43.																		✓					
44.								✓(;)															
45.																		✓					
46.																	✓						
47.								✓															
48.																							
49.																							
50.																					✓		✓
51.																							
52.								✓(;)													✓		
53.														✓									
54.														✓							✓		✓
55.																							
56.																		✓					✓(;)
57.								✓(;)															
58.																							
59.								✓								✓	✓	✓		✓			✓
60.																							✓(;)
61.																							✓(;)
62.	✓	✓	✓																				
63.			✓				✓	✓		✓	✓			✓		✓	✓						

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
64.							✓ (;																
65.	✓	✓	✓				✓		✓				✓			✓	✓						
66.																							
67.				✓									✓		✓			✓					
68.																						✓	
69.										✓													
70.																	✓						
71.	✓								✓				✓			✓							
72.										✓													
73.																							
74.	✓	✓	✓				✓									✓							
75.													✓			✓							
76.													✓		✓		✓	✓	✓	✓			
77.																	✓ (;						
78.																							
79.																	✓						
80.																							
81.										✓						✓							
82.									✓														
83.														✓ (;									
84.														✓									
85.																	✓ (;						
86.														✓		✓							
87.										✓													
88.																	✓ (;						
89.				✓												✓							
90.				✓																			
91.																							
92.						✓	✓						✓			✓							✓
93.																							
94.																							

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
95.																							
96.													✓		✓								
97.																						✓	
98.																				✓			
99.																						✓	
100.																							
101.																							
102.																✓							
103.	✓			✓	✓																		
104.																✓							ENET
105.													✓		✓								
106.							✓				✓		✓		✓	✓		✓					
107.															✓	✓							
108.															✓	✓ (;							
109.													✓		✓								
110.															✓								
111.																							
112.	✓						✓						✓		✓	✓							
113.				✓																			
114.	✓			✓																			
115.							✓ (;																
116.																							
117.																							
118.																						✓ (;	
119.	✓														✓ (;	✓ (;							
120.													✓		✓	✓							
121.															✓	✓							
122.																							
123.																							
124.	✓																						
125.																✓ (;							

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
126.																							
127.																			✓				
128.																							
129.																	✓ (;					✓ (;	✓
130.	✓		✓																				
131.																						✓	
132.				✓																			
133.																							
134.																							
135.									✓														
136.																							
137.	(ΠΙΘΑΝΗ ΘΕΣΗ)	✓												✓ (;		✓		✓					
138.																							
139.																						✓	
140.	✓	✓	✓	✓											✓		✓	✓					
141.	✓	✓	✓ (;																				✓
142.																							
143.																							✓ (;
144.																							
145.																							
146.																✓							✓
147.																		✓				✓	
148.																							✓ (;
149.																							✓
150.															✓								
151.	✓																	✓				✓ (;	
152.																							
153.			✓		✓												✓						
154.																		✓					
155.																							✓
156.																							✓

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ						
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ		
157.	✓																						✓	
158.																✓	✓							
159.													✓ (;			✓								
160.																								
161.																								
162.													✓		✓	✓								
163.													✓ (;		✓ (;									
164.																✓								
165.													✓											
166.																								
167.													✓		✓	✓								
168.															✓									
169.													✓		✓	✓	✓				✓			
170.													✓		✓	✓	✓	✓		✓	✓			
171.																✓					✓			
172.																							✓	
173.		✓	✓	✓																				
174.													✓ (;											
175.									✓		✓		✓		✓	✓								
176.																✓							✓ (;	
177.															✓	✓								
178.													✓ (;											
179.													✓			✓								
180.															✓	✓								
181.														✓		✓								
182.																								
183.	✓	✓	✓			✓					✓		✓		✓	✓	✓							
184.														✓		✓								
185.																			✓					
186.																								
187.																							✓	

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
188.																				✓			
189.													✓ (;										✓
190.													✓ (;			✓							✓
191.																							
192.																							
193.																							
194.																							
195.																				✓ (;			
196.																							
197.																							✓ (;
198.	✓																				✓		✓
199.		✓ (;														✓	✓	✓					
200.																✓					✓		
201.																							✓
202.																				✓ (;			
203.																							
204.																	✓						✓
205.																					✓		
206.																	✓						
207.																							✓ (;
208.	✓	✓	✓																				
209.																							
210.																	✓						✓ (;
211.																							
212.																							✓ (;
213.																					✓		
214.																							✓ (;
215.																							✓
216.																	✓						
217.																							
218.																	✓						

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ						
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ		
219.																		✓						
220.																				✓				
221.																	✓							
222.																	✓ (;							
223.																	✓ (;							
224.	(ΠΙΘΑΝΗ ΘΕΣΗ)												✓											
225.																						✓	ENET	
226.																						✓		
227.																			✓					
228.																						✓		
229.													✓	✓										
230.																						✓		
231.																						✓ (;		
232.	✓													✓								✓		
233.																								
234.																						✓		
235.																							✓	
236.																								✓ (;
237.																							✓	
238.	(ΠΙΘΑΝΗ ΘΕΣΗ)													✓	✓ (;							✓		✓
239.																						✓ (;		
240.																								
241.														✓			✓							
242.																								
243.														✓ (;			✓ (;							
244.																								
245.	(ΠΙΘΑΝΗ ΘΕΣΗ)													✓			✓							
246.														✓ (;			✓ (;							
247.														✓ (;			✓ (;							
248.														✓			✓					✓		✓
249.														✓			✓							

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
250.													✓ (;		✓ (;								
251.													✓		✓	✓							
252.											✓ (;		✓ (;		✓	✓	✓	✓	✓ (;				
253.							✓		✓				✓		✓	✓	✓					✓	
254.													✓ (;		✓ (;								
255.													✓		✓	✓							
256.													✓ (;										
257.	✓														✓								
258.													✓		✓	✓							
259.													✓		✓	✓							
260.													✓		✓	✓							
261.													✓		✓	✓							
262.																							
263.													✓ (;		✓ (;								
264.	✓												✓ (;										
265.																							
266.																					✓ (;		
267.																							
268.													✓			✓							
269.																✓ (;							
270.																							
271.														✓	✓								✓
272.	(ΠΙΘΑΝΗ ΘΕΣΗ)															✓							
273.																							
274.																							
275.													✓										
276.																							
277.															✓	✓							✓
278.																							
279.																							
280.															✓								

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
281.																							
282.																✓							
283.		✓					✓ (;									✓						✓	
284.																			✓ (;				
285.							✓ (;	✓ (;															
286.																							✓
287.																							
288.														✓ (;		✓ (;							✓
289.														✓		✓							
290.																							✓
291.															✓ (;		✓ (;						
292.																							✓
293.																							
294.														✓ (;		✓ (;							
295.														✓ (;		✓ (;	✓ (;						
296.														✓						✓			✓
297.																		✓					
298.																							
299.	✓														✓		✓						✓
300.																							
301.																							
302.		✓																					
303.															✓		✓		✓				
304.																							✓ (;
305.																							
306.																							
307.																							✓
308.																							
309.																			✓				
310.																				✓			✓
311.																							✓ (;

ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ				ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ- ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ							ΚΛΑΣΙΚΗ- ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ			ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ		ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ					
		ΠΕ	ΜΕ	ΥΕ	ΠΡ	ΠΓΕ	ΓΕ	ΜΓΕ	ΥΓΕ	ΠΑΡΧ	ΑΡΧ	ΥΑΡΧ	ΚΑ	ΥΚΑ	ΕΛΛ	ΡΩΜ	ΥΡΩΜ	ΠΒΥΖ	ΒΥΖ	ΜΒΥΖ	ΥΒΥΖ	ΜΤΒΥΖ	
312.																							
313.																	✓ (;						
314.																							✓ (;
315.																							
316.																		✓ (;					✓
317.																							
318.																							✓
319.																							
320.																							
321.																		✓ (;					
322.																							✓
323.																							
324.																							✓ (;
325.																							

VI. ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

Η διάταξη των θέσεων σε παραποτάμιους χώρους και κοιλάδες στην περιοχή μελέτης δηλώνει ότι αυτές επελέγησαν προκειμένου να εξασφαλίσουν τους φυσικούς πόρους, που είναι αναγκαίοι για τη διαβίωση των ομάδων (κοινοτήτων) στις ίδιες θέσεις για πολλές εκατοντάδες χρόνια, με οικονομία γεωργική και κτηνοτροφική ενισχυόμενη με το κυνήγι. Οι πληθυσμιακές ομάδες έχουν όχι μόνο το δικό τους πολιτισμικό χαρακτήρα, αλλά και σχέσεις με γειτονικούς και μακρινούς οικισμούς. Η περιοχή που εξετάζεται γειτνιάζει στα Β με σημαντικά κέντρα της Αχαΐας και της Αιγιαλείας, στα Α με ανάλογα της Αργολίδας, στα Ν με της υπόλοιπης Αρκαδίας και στα Δ με κέντρα της Ηλείας, δημιουργώντας έτσι ένα δίκτυο επικοινωνίας, ανταλλαγών και επιδράσεων, που συναντάμε όχι μόνον στις προγενέστερες αλλά και στις μεταγενέστερες εποχές. Η ζωή στις πλαγιές των βουνών δεν σταμάτησε ποτέ, αφού η δημιουργία ενός οικιστικού κέντρου δεν σημαίνει και αναγκαστική ερήμωση ενός παλαιότερου. Πολλές φορές σε ένα συγκεκριμένο χώρο η κατοίκηση συνεχίζεται για αρκετό διάστημα.

Σε ό,τι αφορά στη **Νεολιθική (Ν) εποχή** μόνον περιορισμένης κλίμακας συμπεράσματα μπορούν να διατυπωθούν, δεδομένου ότι τα λίθινα εργαλεία είναι λίγα, ενώ η ποσότητα κεραμικής που περισυνηλέγη είναι μικρή. Αυτό οφείλεται αφενός στο γεγονός ότι ο χώρος είναι χέρσος, αφετέρου διότι τα όστρακα που βρέθηκαν στα καλλιεργήσιμα εδάφη είναι φθαρμένα, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να διακρίνουμε εάν είναι χειροποίητα, ή τροχήλατα. Παρόλα αυτά τα λιγοστά στοιχεία, που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα, συνηγορούν στην άποψη ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για την εκτροφή ζώων από τους γηγενείς, και πιθανότατα και από κτηνοτρόφους άλλων περιοχών. Εμπορικές σχέσεις η Επαρχία Καλαβρύτων φαίνεται να έχει και με απομακρυσμένες περιοχές, όπως αποδεικνύει η παρουσία οψιανού που εισάγεται από τις Κυκλάδες. Ωστόσο είναι πολύ δύσκολο να αποδειχθούν οι άμεσες επαφές καθώς στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Ελλάδας (Χαλκίδα Αιτωλίας)¹²⁷⁹, το υλικό είναι αρκετά συνηθισμένο και δεν αποκλείεται να έφθανε εδώ έμμεσα μέσω άλλων ηπειρωτικών περιοχών.

Της **Πρωτοελλαδικής (ΠΕ) περιόδου** σε καμία θέση δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα, εκτός από κεραμική. Οι θέσεις αυτής της περιόδου βρίσκονται κοντά σε ποταμούς, ίσως γιατί έτσι επιτυγχανόταν ευκολότερα η πρόσβαση προς τη θάλασσα. Το πλούσιο στις παρόχθιες περιοχές προσχωσιγενές έδαφος των ποταμών διευκόλυνε την καλλιέργεια των γαιών και τη βοσκή των κοπαδιών¹²⁸⁰.

Κατάλοιπα οικισμού δεν εντοπίστηκαν σε καμία θέση και της **Μεσοελλαδικής (ΜΕ) εποχής**. Η περίοδος εκπροσωπείται μόνον από όστρακα, αλλά η ύπαρξη οικισμών πρέπει να

¹²⁷⁹. Mavridis – Sørensen, 117–170 και ειδικότερα 140–146.

¹²⁸⁰. Renfrew 1973, 147–164.

θεωρηθεί σίγουρη, αφού στις περισσότερες των περιπτώσεων η ΜΕ παρουσία εντοπίζεται στις ίδιες θέσεις με εκείνες της ΠΕ περιόδου. Η διασπορά των θέσεων στην Επαρχία Καλαβρύτων υποδεικνύει το δρόμο επικοινωνίας με άλλες περιοχές, όπως στα Β με την Αιγιάλεια και στα Ν με την Αρκαδία.

Η προσέγγιση της **Μυκηναϊκής (ΥΕ) εποχής** στην Επαρχία Καλαβρύτων στηρίζεται κυρίως στο παλαιό ανασκαφικό υλικό, το οποίο ουδέποτε δημοσιεύθηκε διεξοδικά. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιούνται οι περιληπτικές προκαταρκτικές εκθέσεις, οι οποίες όμως σχεδόν πάντοτε δεν είναι επαρκείς. Επιπλέον, καθώς οι περισσότερες από τις ανασκαφές αυτές διενεργήθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. και μάλιστα από τη δεκαετία του '20 και μετά, δεν έχουν διασωθεί τα ημερολόγια τους και στις περισσότερες περιπτώσεις οι ανασκαφικές πληροφορίες που συνοδεύουν τα ευρήματα έχουν χαθεί οριστικά.

Τα τελευταία χρόνια οι συστηματικές ανασκαφές στην υπό μελέτη περιοχή είναι ανύπαρκτες και οι σωστικές ελάχιστες, αφού το ορεινό αυτό τμήμα της Αχαΐας ελάχιστα ακολούθησε τον οικοδομικό οργανισμό, εκτός λίγων περιπτώσεων (όπως στην περιοχή των Καλαβρύτων), που γνώρισαν οι μεγάλες πόλεις του Νομού μαζί με τις περιφέρειές τους. Όμως, η μελέτη του συνόλου του υλικού που είναι γνωστό από την περιοχή και η προσέγγιση όλων των πληροφοριών που κατά καιρούς έχουν δημοσιευθεί, επιτρέπουν την εξαγωγή μερικών συμπερασμάτων, έστω και εάν αρκετές από τις πτυχές του μυκηναϊκού κόσμου στην περιοχή παραμένουν σκοτεινές, ή υποτιθέμενες.

Η εμφάνιση του μυκηναϊκού πολιτισμού στην Επαρχία Καλαβρύτων είναι αξιοσημείωτη, καθώς αυτή συνδέεται με την κατασκευή θαλαμοειδών τάφων από την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο στο Βρυσάρι (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα), ένα φαινόμενο που είναι εξαιρετικά σπάνιο στην υπόλοιπη Αχαΐα, όπου τα νεκροταφεία θαλαμωτών τάφων οργανώνονται κατά την ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 περίοδο, συνήθως μάλιστα από την ΥΕ ΙΙΑ1 και μετά¹²⁸¹. Ανάλογες περιπτώσεις γνωρίζουμε στην περιοχή της Αιγιαλείας, και συγκεκριμένα στο Αίγιο¹²⁸² και στα Νικολαίικα¹²⁸³, η οποία αυτή την περίοδο είναι στενά συνδεδεμένη με την ευρύτερη περιοχή της Αργολίδος και της Κορινθίας¹²⁸⁴. Ίσως είναι πρόσφορη η υπόθεση περί εισαγωγής των συγκεκριμένων ταφικών εθίμων μέσω της Αιγιαλείας, αν και το υλικό είναι λιγιστό και ελάχιστα μελετημένο. Θα πρέπει, όμως, να τονίσουμε ότι την περίοδο αυτή στις δυτικές ακτές της Πελοποννήσου συνηθίζεται η κατασκευή τύμβων, ενώ στη δυτική Αχαΐα πρωτοεμφανίζονται οι θολωτοί τάφοι (ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1). Είναι πολύ δύσκολο να καθορίσουμε το

¹²⁸¹. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 108–117.

¹²⁸². Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 92–99.

¹²⁸³. Για το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Νικολαιϊκών βλ. Petropoulos 2007α, 253–285.

¹²⁸⁴. Petropoulos 2007α, 253–285. Ο Μ. Πετρόπουλος θεωρεί ότι η δυτική Αχαΐα προσανατολίζεται προς την Ήλιδα, τη ΒΔ Αρκαδία, την Αιτωλία και τα νησιά του Ιονίου. Αποδίδει αυτόν το διαχωρισμό στους ορεινούς όγκους του Παναχαϊκού και της Ζήρειας, οι οποίοι δυσχέραιναν την επικοινωνία των δύο περιοχών. Για το θέμα βλ. ακόμη Πετρόπουλος 2008, 8–9.

πολιτιστικό πλαίσιο μίας ολόκληρης περιοχής από μερικά ευρήματα μίας και μόνον θέσης, ώστε το θέμα παραμένει «ανοικτό».

Αποσπασματικές είναι και οι πληροφορίες, που αφορούν στην ακμή της μυκηναϊκής ανακτορικής περιόδου (ΥΕ IIIA–IIIB). Η απουσία θολωτών τάφων στην ευρύτερη περιοχή απλώς υπογραμμίζει την ελλιπή, ή επιλεκτική έρευνα, ενώ η χρήση των θαλαμωτών τάφων συνεχίζεται αδιάκοπα. Η κεραμική παραγωγή φαίνεται εναρμονισμένη με την περιοχή της δυτικής Αχαΐας και φυσικό είναι να υποθέσουμε ότι η περιοχή των Καλαβρύτων ήταν προσανατολισμένη προς τα αχαϊκά παράλια¹²⁸⁵. Ένα κωνικό ρυτό από το Βρυσάρι βρίσκεται παράλληλα στην Ηλεία και φανερώνει τις χερσαίες επικοινωνίες με τη δυτική ακτή¹²⁸⁶. Είναι σαφές ότι η ορεινή περιοχή των Καλαβρύτων δεν ήταν καθόλου απομονωμένη, προσέβλεπε και επιζητούσε σχέσεις με ολόκληρη τη ΒΔ Πελοπόννησο, στην οποία ανήκει πολιτισμικά από αυτήν τουλάχιστον την περίοδο και έως το τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου. Στενότερες φαίνεται πως ήταν οι σχέσεις με την ευρύτερη χώρα των Πατρών, η ασφάλεια της οποίας από τη νότια ενδοχώρα εξασφαλιζόταν μέσω του ελέγχου ορεινών περασμάτων και διόδων που βρίσκονται στην υπό εξέταση περιοχή. Δεν θα ήταν λάθος, λοιπόν, εάν θεωρούσαμε τις δύο μεγάλες γεωγραφικές ενότητες των Πατρών και των Καλαβρύτων ως μία και ενιαία πολιτική ενότητα κατά την ΥΕ IIIA–IIIB περίοδο¹²⁸⁷.

Κατά την περίοδο της καταστροφής των μεγάλων ανακτορικών κέντρων (τελική ΥΕ IIIB–τέλη 13^{ου} αι. π.Χ.), η Αχαΐα, ευρισκόμενη στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, δέχεται και η ίδια τις συνέπειες στην τειχισμένη ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων¹²⁸⁸. Ωστόσο, η γενικότερη αναστάτωση, σε πολιτικό, διοικητικό και οικονομικό επίπεδο δεν φαίνεται να επέφερε μεγάλο πλήγμα στην ίδια την Αχαΐα, αφού οι πρόσφυγες που έφτασαν εδώ από τα κέντρα της Αργολίδας θεώρησαν την περιοχή ιδανική για εγκατάσταση¹²⁸⁹. Για την περιοχή των Καλαβρύτων είναι άγνωστος ο αντίκτυπος των καταστροφών, αλλά, εφόσον δεχόμαστε τη θεωρία ότι η περιοχή μελέτης είναι συνδεδεμένη με τη δυτική Αχαΐα κατά την ανακτορική περίοδο, δεν θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι η ορεινή αυτή περιοχή είχε αντίστοιχες συνέπειες, αλλά ως επί το πλείστον έμμεσες.

¹²⁸⁵ Moschos 2002, 15.

¹²⁸⁶ Είναι βέβαιο ότι οι χερσαίοι δρόμοι επικοινωνίας της περιοχής με τη δυτική Αχαΐα και τις δυτικές ακτές της Πελοποννήσου εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται, ώστε τα οφέλη των ακτών, μέσω του διενεργούμενου θαλάσσιου εμπορίου, να φθάνουν μέχρι την ορεινή αυτή περιοχή (Paradopoulos 1979, 68, 124–125, εικ. 186b). Αν και η κεραμική της ΥΕ IIIΓ περιόδου από τα νεκροταφεία της περιοχής δεν έχει πλήρως μελετηθεί ακόμα, ωστόσο είναι ξεκάθαρη η σχέση της με αυτήν της περιοχής των Πατρών, ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι βασικότεροι χερσαίοι άξονες οδηγούσαν προς τις ακτές της Πατραϊκής στην κεντρική Αχαΐα. Αυτό φαίνεται μάλλον φυσικό, καθώς τελευταία υποστηρίζεται ότι η χώρα των Πατρών υπερείχε κατά την ΥΕ IIIΓ περίοδο της χώρας των Δυμαίων δηλαδή της δυτικότερης Αχαΐας, σε πολλούς τομείς [πρβλ. Moschos 2008α (υπό έκδοση)].

¹²⁸⁷ Moschos 2002, 17–19.

¹²⁸⁸ Moschos 2008α (υπό έκδοση).

¹²⁸⁹ Σαλαβούρα 2005, 35–48, ιδιαίτερα 41.

Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο η περιοχή εντάσσεται πολιτισμικά στη Δυτική Ηπειρωτική Κοινή¹²⁹⁰. Αν και τα στοιχεία είναι λιγοστά, διοικητικά φαίνεται να συνίσταται από τρεις «διοικητικές ενότητες»: τη χώρα των Δυμαίων, τη χώρα των Πατρέων και τη χώρα των Καλαβρύτων¹²⁹¹. Σε κάθε μία από τις διοικητικές αυτές περιφέρειες υπήρχαν μικροί διάσπαρτοι οικισμοί, οι οποίοι είναι γνωστοί από τα νεκροταφεία τους και, ασφαλώς, έλεγχαν και συγκεκριμένες γεωγραφικές εκτάσεις. Ο συνάδελφος Ιωάν. Μόσχος έχει ήδη προτείνει αυτή τη διοικητική διαίρεση, βασιζόμενος σε ανασκαφικά στοιχεία. Ανάλογη διοικητική διαίρεση υφίσταται πιθανόν και στην Κεφαλληνία¹²⁹². Αν και για την περιοχή μελέτης δεν γνωρίζουμε τις αρμοδιότητες κάθε οικισμού, από την ανασκαφή των νεκροταφείων των αντίστοιχων οικισμών αποκομίζουμε στοιχεία, τα οποία μας επιτρέπουν να συνάγουμε ότι η διοικητική οργάνωση ήταν αντίστοιχη με αυτή της χώρας των Πατρέων και της Δύμης. Δηλαδή υπήρχαν και εδώ ομάδες εξουσίας, καθώς αυτή την περίοδο η διοίκηση φαίνεται ότι είναι κατακερματισμένη σε οικισμούς και περιφέρειες¹²⁹³.

Από τα νεκροταφεία της περιοχής απουσιάζουν, μέχρις στιγμής, τα ξίφη τύπου Naue II, όταν στην υπόλοιπη δυτική Αχαΐα ο αριθμός τους προσεγγίζει το πλήθος των γνωστών από την υπόλοιπη Ελλάδα¹²⁹⁴. Εάν τα δύο αποτμήματα ξίφους από τη θέση Παλιόπυργος (**αρ. 173, χάρτης 8, οικείου καταλόγου**) ανήκει όντως στον τύπο Naue II, τότε είναι το πρώτο δείγμα αυτού του είδους από τη ΒΔ Αρκαδία, που προέρχεται, μάλιστα, από οικιστική εγκατάσταση¹²⁹⁵. Κατά τα λοιπά, η κεραμική των νεκροταφείων δεν διαφέρει από εκείνη της περιοχής της Πάτρας. Η διάδοση των τοπικών ρυθμών¹²⁹⁶ της κεραμικής στο Καλαβρυτινό πεδίο κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο δεν εμφανίζει καμία υστέρηση, όπως υποστηρίζεται για τις περιοχές της Δύμης και της Ηλείας¹²⁹⁷, και δείχνει τη στενή σχέση της χώρας των Καλαβρύτων και των Πατρών, οι οποίες μπορούν να ληφθούν και ως μία πολιτιστική ενότητα¹²⁹⁸. Οι μελλοντικές ανασκαφές θα δείξουν εάν υπάρχουν και ξεχωριστά τοπικά χαρακτηριστικά, όπως στην Πάτρα και στη Δύμη, όμως, τα λιγοστά προς το παρόν στοιχεία δείχνουν ότι η περιοχή συνδέεται με εκείνη της Πάτρας.

Η **Υπομυκηναϊκή περίοδος** στη δυτική Αχαΐα δεν έχει μελετηθεί πλήρως. Όσα στοιχεία είναι γνωστά προέρχονται από τα νεκροταφεία θαλαμοειδών τάφων, τα οποία, όμως, πολλές φορές δημιουργούν σύγχυση, η οποία οφείλεται τόσο στη συνέχιση των μυκηναϊκών

¹²⁹⁰. Papadopoulos 1979, 27, 182–185. Moschos 2002, 15.

¹²⁹¹. Οι δύο τελευταίες περιοχές φαίνεται να είναι συνδεδεμένες με την περιοχή της Δύμης, όπως φαίνεται από την εξάπλωση των τοπικών ρυθμών της κεραμικής στη Δύμη. Οι ρυθμοί αυτοί που διαμορφώνονται για πρώτη φορά στη χώρα των Πατρέων. Για το θέμα πρβλ. Κολώνας 1998 (υπό έκδοση).

¹²⁹². Μόσχος 2007, 227–324.

¹²⁹³. Ανάλογο παράδειγμα έχουμε στην Κεφαλονιά και στο Τείχος Δυμαίων, πρβλ. Moschos 2009, 242–243, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹²⁹⁴. Papadopoulos 1999, 267–274. Jung – Μόσχος – Mehofer, 85–107. Μόσχος 2008α (υπό έκδοση).

¹²⁹⁵. Βλ. κεφ. VΔ. ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Α', 214–216, τόμ. Β', 444.

¹²⁹⁶. Moschos 2002, 21–26.

¹²⁹⁷. Moschos 2008α (υπό έκδοση).

¹²⁹⁸. Moschos 2002, 17.

ταφικών εθίμων όσο και στην επιβίωση της τοπικής κεραμικής, η οποία παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της Νεότερης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου¹²⁹⁹. Καθοριστικό στοιχείο για τη χρονολόγηση των ταφών αυτών είναι η παρουσία του σιδήρου. Τέτοιες ταφές είναι γνωστές σε θαλαμωτούς τάφους του Αιγίου¹³⁰⁰ και του Βρυσαρίου¹³⁰¹. Ο σίδηρος ήταν άγνωστος στη μυκηναϊκή Αχαΐα, ακόμη και για τα κοσμήματα, ώστε η σύνδεσή του έστω με την υπομυκηναϊκή περίοδο να μην είναι ασφαλής¹³⁰². Η χρήση θαλαμωτών και θολωτών τάφων στην περιοχή της δυτικής Ελλάδας, τόσο κατά την Υπομυκηναϊκή όσο και κατά την ΠΓΕ περίοδο, όπως στα Τζαννάτα Πόρου Κεφαλληνίας¹³⁰³, Σταμνών Αιτωλίας¹³⁰⁴, Ελληνικών Ανθείας¹³⁰⁵, Καλλιθέας Αχαΐας¹³⁰⁶, Αιγιαλείας¹³⁰⁷, Βρυσαρίου Καλαβρύτων¹³⁰⁸ και Παλαιοκάστρου Αρκαδίας¹³⁰⁹, πρέπει να μας κάνει επιφυλακτικούς ως προς την τοποθέτηση σιδηρών αντικειμένων στην Υπομυκηναϊκή, ή στην ΠΓΕ περίοδο. Η παρουσία των σιδερένιων αντικειμένων μπορεί να συσχετιστεί τόσο με την παρατεταμένη χρήση των μυκηναϊκών ταφικών μνημείων όσο και με την εμφάνιση του ΠΓΕ πολιτισμού στην ευρύτερη περιοχή. Η απουσία ατομικών τάφων και γενικότερα νεκροταφείων στην εξεταζόμενη περιοχή, αλλά και γενικότερα στην Αχαΐα και την Κεφαλληνία, συνηγορεί στην υπόθεση ότι, πιθανόν, η Υπομυκηναϊκή περίοδος εδώ διαρκεί περισσότερο, ώστε να είναι κατά ένα τμήμα της σύγχρονη με την ΠΓΕ σε γειτονικές περιοχές, όπως στα Σταμνά Αιτωλίας και στην Ήλιδα¹³¹⁰.

Η ανεύρεση σιδηρών αντικειμένων στο μυκηναϊκό νεκροταφείο του Βρυσαρίου (**αρ. 29, χάρτης 7**) έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι φανερώνει ότι η περιοχή δεν είναι απομονωμένη στους ύστατους ΠΡ χρόνους και ειδικότερα κατά τη μετάβαση στην ιστορική περίοδο. Σύγχρονα σιδερένια αντικείμενα είναι γνωστά στην ανατολική Αχαΐα¹³¹¹ αλλά όχι στη δυτική. Σιδερένια αντικείμενα είναι γνωστά από το ξεχωριστό Υπομυκηναϊκό–ΠΓΕ νεκροταφείο της Ήλιδος¹³¹², γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στα ορεινά της δυτικής Αχαΐας και

¹²⁹⁹. Η έλλειψη στρωματογραφημένων στοιχείων από τους οικισμούς της περιοχής οδηγεί πολλές φορές σε παραχρονολόγηση, ώστε, μερικές ταφές που πρέπει να τοποθετηθούν στην υπομυκηναϊκή περίοδο, να χρονολογούνται άλλοτε στην ΥΕ ΙΙΙΓ και άλλοτε στην Πρωτογεωμετρική εποχή. Για το θέμα πρβλ. Moschos 2008α (υπό έκδοση), ο οποίος έχει προβεί στην υποδιαίρεση της ΥΕ ΙΙΙΓ βασιζόμενος στην εξέλιξη της τοπικής κεραμικής.

¹³⁰⁰. Papadopoulos 1976α, 46.

¹³⁰¹. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 279.

¹³⁰². Σιδερένια μαχαίρια που προέρχονται από το Τείχος Δυμαίων και θεωρήθηκαν μάλιστα εισηγμένα από την Κύπρο και υποδηλώνουν επαφές με την περιοχή, δεν χρονολογούνται με βεβαιότητα στην υπομυκηναϊκή εποχή και κάλλιστα θα μπορούσαν να ανήκουν και στους ιστορικούς χρόνους. Για το θέμα βλ. Moschos 2009, 236, υποσ. 7, με βιβλιογραφία.

¹³⁰³. Κολώνας 2007, 329–361.

¹³⁰⁴. Για την τυπολογία των τάφων στη Σταμνά Αιτωλίας βλ. Χριστακοπούλου-Σωμάκου, τόμ. Ε', 1026–1052 (υπό έκδοση).

¹³⁰⁵. Χατζή 1981–1982, 332–335. Koumouzelis, 1221–1228. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2001, 285–298.

¹³⁰⁶. Papadopoulos 1979, 27, 165–166.

¹³⁰⁷. Πετρόπουλος 1995β, 233–236.

¹³⁰⁸. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 279.

¹³⁰⁹. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β, 446.

¹³¹⁰. Moschos 2009, 250, 260 κ.ε.

¹³¹¹. Αλεξανδρόπουλος, 25. Papadopoulos 1979, 35–26.

¹³¹². Eder 2001.

στις όμορες περιοχές της είχε δημιουργηθεί ένα τόξο μίας μικρής διείσδυσης του ΠΓΕ πολιτισμού, το οποίο δεν συμπεριλαμβάνει τη χώρα των Πατρών, που δείχνει να ανθίσταται σε αυτή τη διείσδυση με την ύπαρξη και επιβίωση υπομυκηναϊκών χαρακτηριστικών¹³¹³. Το σπανιότατο στη δυτική Ελλάδα έθιμο της καύσης, που είναι γνωστό και στο ΠΓΕ νεκροταφείο της Σταμνάς Αιτωλίας¹³¹⁴, εντοπίζεται και σε μία σημαντική ταφή στο νεκροταφείο του Παλαιοκάστρου Αρκαδίας, την οποία συνόδευε σιδερένιο ξίφος τύπου Naue Π¹³¹⁵. Η ταφή αυτή δείχνει την πορεία της επικράτησης του ΠΓΕ πολιτισμού στο ορεινό τμήμα της Β Πελοποννήσου, στο οποίο επεκτάθηκε ενωρίτερα από ό,τι στις ακτές της δυτικής Αχαΐας, οι οποίες δεν επηρεάστηκαν, μολονότι στις βόρειες ακτές του Κορινθιακού κόλπου είχαν ήδη εγκατασταθεί οι φορείς του πολιτισμού αυτού¹³¹⁶.

Συμπερασματικά, η ορεινή περιοχή των Καλαβρύτων κατά την Υπομυκηναϊκή περίοδο αποκόπτεται σταδιακά από την επιρροή της δυτικής Αχαΐας και μαζί με την Αιγιάλεια, την ορεινή Ηλεία και τη βόρεια Αρκαδία δέχεται επιρροές, που σχετίζονται με τον ΠΓΕ πολιτισμό, ο οποίος σταδιακά εγκαθίσταται στην περιοχή. Διαφαίνεται ένα μεταβατικό στάδιο, το οποίο δεν έχει τα χαρακτηριστικά ούτε της Υπομυκηναϊκής ούτε της ΠΓΕ περιόδου. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να θεωρηθεί ως υστέρηση, αλλά ως ένδειξη αντίστασης του τοπικού πολιτισμού της περιοχής και των στέρεων βάσεων σε επίπεδο πολιτικό, διοικητικό και οικονομικό, που είχαν εδραιωθεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο και επέτρεψαν την επιβίωση των μυκηναϊκών χαρακτηριστικών στην αρχή των ιστορικών χρόνων¹³¹⁷.

Στη **Γεωμετρική (ΓΕ) εποχή** οι θέσεις που εντοπίστηκαν είναι αρκετές. Τέσσερις θα μπορούσαν να ενταχθούν σε οικισμό¹³¹⁸ και οι υπόλοιπες τριάντα οκτώ ανήκουν σε νεκροταφεία. Όμως πουθενά δεν αναγνωρίζεται η πολεοδομική οργάνωση. Παρά το μεγάλο αριθμό θέσεων της περιόδου αυτής είναι δύσκολο να προσδιορισθεί, έστω και κατά προσέγγιση, ο αριθμός των οικιστικών πυρήνων. Από τον αριθμό αλλά και τη μορφή των θέσεων είναι φανερό ότι έχουμε παντού συνθήκες μόνιμης εγκατάστασης. Οι θέσεις βρίσκονται κοντά σε ποτάμια και εύφορες κοιλάδες, ή σε χαμηλά υψώματα, τους φυσικούς πόρους των οποίων εκμεταλλεύονται οι οικισμοί. Η επικοινωνία των οικισμών μεταξύ τους επιτυγχανόταν με το οργανωμένο οδικό δίκτυο, το οποίο ήταν σε χρήση ήδη από την Μυκηναϊκή εποχή, και διευκόλυνε την επικοινωνία με ενδοχώρα και τα παράλια¹³¹⁹. Στις περισσότερες θέσεις, όπου αργότερα αναπτύσσονται πόλεις-κράτη, πρέπει να αναζητηθούν σε κοντινές αποστάσεις οι

¹³¹³. Moschos 2008α (υπό έκδοση).

¹³¹⁴. Χριστακοπούλου-Σωμάκου, τόμ. Ε', 1070–1072 (υπό έκδοση).

¹³¹⁵. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β, 439–446.

¹³¹⁶. Σαλαβούρα 2007, τόμ. Β, 445.

¹³¹⁷. Γκαδόλου 2008, 247, 251–253.

¹³¹⁸. Πρόκειται για τις θέσεις Λάκκες, ή Ποτάμι (αρ. 28, **χάρτης 6**), (Νεκροταφείο του χωριού) Φλαμπούρων (αρ. 47, **χάρτης 6**), Παλιοπήγαδο (αρ. 59, **χάρτης 6**) και (Μέσα στο χωριό) Κάτω Τριποτάμων (αρ. 253, **χάρτης 9**).

¹³¹⁹. Για μία επισκόπηση των οικισμών της περιόδου πρβλ. Snodgrass 1987.

μικροί οικιστικοί πυρήνες που επιβεβαιώνουν τον αριστοτελικό όρο για την «κατὰ κόμας οἴκησιν», η οποία προηγήθηκε της πόλης¹³²⁰.

Στην περιοχή των Καλαβρύτων την περίοδο αυτή οι νεκροί ενταφιάζονταν σε ταφικούς πίθους. Οι ταφές ήταν κυρίως ατομικές¹³²¹. Οι νεκροί είναι κατά κανόνα τοποθετημένοι με το κεφάλι στο στόμιο του πίθου και σε συνεσταλμένη στάση, εκτός μίας περίπτωσης, στη θέση Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (**αρ. 63, χάρτης 6**), όπου ο νεκρός ήταν εκτάδην (πίθος XXVII)¹³²². Τα κτερίσματα των νεκρών συνίστανται σε πήλινα αγγεία, σε κοσμήματα σιδερένια (πόρπες) και χάλκινα, όπως σφηκωτήρες, δακτυλίδια, περόνες, πόρπες, ειδώλια ίππου και όπλα¹³²³. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην περιοχή των Καλαβρύτων μοναδικός τρόπος ταφής ήταν αυτός σε ταφικό πίθο, ταφικό έθιμο που δεν διαφοροποιείται από την ΠΓΕ περίοδο μέχρι και τις αρχές της ΠΑΡΧ περιόδου. Στο εκτεταμένο νεκροταφείο της θέσης Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (**αρ. 63, χάρτης 6**), που πρόσφατα ανασκάφηκε εν μέρει, η μη παρουσία κτερισμάτων στους περισσότερους πίθους πιθανόν να οφείλεται σε κοινωνικοπολιτικούς λόγους, ή σε τοπικά έθιμα, παρά σε οικονομική ένδεια¹³²⁴. Τα χάλκινα αντικείμενα της ταφής σε πίθο από τη θέση Κλοκός (**αρ. 40, χάρτης 6**), δείχνουν στην περίπτωση αυτή όχι μόνο την ύπαρξη σημαντικών εργαστηρίων αλλά και επαφή με άλλες σημαντικές περιοχές κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Προς το τέλος της ΓΕ περιόδου (ΥΓΕ) εμφανίζεται η εμπίεστη κεραμική, η οποία δεν βρίσκει παράλληλα σε κανένα άλλο εργαστήριο της Ελλάδας¹³²⁵. Στην περιοχή μελέτης όστρακα εμπίεστης κεραμικής έχουν βρεθεί στο ιερό των Λουσών¹³²⁶ και κατά την επιφανειακή έρευνα στις δυτικές υπώρειες του Κάστρου της Ωριάς, ή Κάστρου των Καλαβρύτων (**αρ. 54, χάρτης 6**), καθώς και στην παραποτάμια θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης 6**) στην περιοχή του Δροσάτου. Σημαντική στην Επαρχία Καλαβρύτων είναι η εμφάνιση του σκύφου τύπου «Θάψου», γεγονός που ενδυναμώνει την άποψη ότι τα προϊόντα του αχαϊκού αυτού εργαστηρίου, που σύμφωνα με την Α. Γκαδόλου θα μπορούσε να αναζητηθεί στην πόλη του Αιγίου¹³²⁷, αντικατροπτίζουν την ύπαρξη των οδών επικοινωνίας της ενδοχώρας με την

¹³²⁰ Πρβλ. Huxley, 258–264.

¹³²¹ Στην Αχαΐα έχουμε ενταφιασμούς σε πίθους και σε κιβωτιόσχημους τάφους, η εμφάνιση των οποίων έχει συνδεθεί με την εισβολή φυλετικών ομάδων. Η θεωρία ότι ο ενταφιασμός σε κιβωτιόσχημους τάφους οφείλεται σε βόρεια προέλευση δεν ισχύει για την Αχαΐα, γιατί το έθιμο είναι ήδη γνωστό από δύο θέσεις. Για το θέμα Βλ. Γκαδόλου 2008, 246.

¹³²² Επίσης, στην Αχαΐα οι νεκροί είναι τοποθετημένοι με το κεφάλι προς το στόμιο του πίθου και ύπτιοι. Για το θέμα βλ. Γκαδόλου 2008, 250.

¹³²³ Για τα είδη και τη διάταξη των κτερισμάτων σε ταφικούς πίθους της Αχαΐας βλ. Γκαδόλου 2008, 250.

¹³²⁴ Ελπίζουμε να ολοκληρωθεί η ανασκαφή του νεκροταφείου, η οποία θα πλουτίσει περισσότερο τις γνώσεις μας για την ΠΓΕ, τη ΓΕ και ΠΑΡΧ περίοδο.

¹³²⁵ Μεγάλη είναι η ποσότητα εμπίεστης κεραμικής που ήλθε στο φως κατά την ανασκαφή του ιερού της Αοντίας Αρτέμιδος (βλ. Πετρόπουλος 1987–1988, πίν. 11, εικ. 9 και πίν. 13, εικ. 21. Gadoulou 2002, K91–104, 170, πίν. 3 και 16–17. Gadoulou 2003, 307–329, πίν. 28–38. Γκαδόλου 2008, 305–307).

¹³²⁶ Σχετικά με τη ΓΕ εποχή για την περιοχή μελέτης, οι περισσότερες πληροφορίες προέρχονται από το ιερό των Λουσών (βλ. Γκαδόλου 2008, 303).

¹³²⁷ Γρημάνης et al., 318–320. Η Α. Γκαδόλου με επιφύλαξη προτείνει ότι το εργαστήριο αγγείων τύπου «Θάψου» ταυτίζεται με το ΥΓΕ εργαστήριο του Αιγίου (βλ. Γκαδόλου 2008, 320).

παραλιακή ακτή¹³²⁸. Κατά την Α. Γκαδόλου, τα χαρακτηριστικά της κατηγορίας αγγεία τύπου «Θάψου» εμφανίζονται τόσο στα αγγεία της ΥΓΕ όσο και σε αυτά της ΠΑΡΧ περιόδου και θεωρεί μάλιστα ότι οι κεραμείς και των δύο κατηγοριών — εμπίεστης και τύπου «Θάψου» — βρίσκονταν σε συνεργασία¹³²⁹. Η παρουσία όχι μόνον της εμπίεστης κεραμικής αλλά και των αγγείων τύπου «Θάψου» στο βόρειο τμήμα της Αρκαδίας φανερώνουν ότι στις κοινωνίες του αρκαδικού βορρά η κεραμική τέχνη έχει ιδιαίτερη σημασία. Το γεγονός αυτό διαφαίνεται ακόμη και στην επιλογή και τη χρήση του πύθου ως τρόπου ταφής¹³³⁰. Σύμφωνα με τη μελέτη της Α. Γκαδόλου, τα ταφικά έθιμα και η κεραμική παραγωγή αποτελούν βασικά στοιχεία για την ομαλή συνύπαρξη παλαιών και νέων φυλετικών ομάδων και πιθανόν την αφομοίωση των νέων πληθυσμιακών ομάδων από το τοπικό στοιχείο, του οποίου η πολιτιστική παράδοση πρέπει να ήταν πολύ ισχυρή¹³³¹. Επιπλέον, η παρουσία της εμπίεστης κεραμικής και των αγγείων τύπου «Θάψου» ακόμη νοτιότερα, δηλαδή στην περιοχή της ιστορικής Κύναιθας, συνηγορούν στην άποψη ότι έχουμε σχέσεις με την Αχαΐα¹³³², οι οποίες αναφέρονται και στην αρχαία γραμματεία¹³³³. Η επισήμανση αυτή έχει ήδη προταθεί από το Γ. Α. Πίκουλα, ο οποίος δέχεται την άποψη ότι η Β Αρκαδία ήταν προσαρτημένη στην επικράτεια της Αχαΐας, σε αντίθεση με τη Ν, που ήταν προσδεδεμένη στο «άρμα της Σπάρτης»¹³³⁴. Σε καμία περίπτωση δεν παρατηρήθηκε καύση¹³³⁵, παρόλο που στη μυκηναϊκή Αχαΐα το έθιμο αυτό δεν είναι άγνωστο¹³³⁶. Εξαιρεση αποτελεί η μαρτυρία του Γ. Παπανδρέου για την περιοχή της Πάου¹³³⁷ και η παρουσία υπολειμμάτων καύσης στον πίθο ΙΙΙ από το Τρεχλό Καλαβρύτων, όπως αναφέρει στο ημερολόγιο ανασκαφής ο Μ. Πετρόπουλος¹³³⁸.

Κατά την **Αρχαϊκή (ΑΡΧ) εποχή** τα λιγοστά στοιχεία που προέκυψαν από την επιφανειακή έρευνα, δείχνουν ότι οι μικροί οικισμοί δεν περιορίζονται στα χαμηλά υψώματα, αλλά απλώνονται προς τα πεδινά, γεγονός που δηλώνει ότι ίσως στην περιοχή να επικρατούσε κάποια πολιτική ηγεμία¹³³⁹.

Τα στοιχεία είναι λιγοστά, ώστε να διατυπωθεί ασφαλής άποψη για το ποιο ήταν το διοικητικό κέντρο αυτών των διάσπαρτων οικισμών. Όμως, τα χάλκινα όπλα που βρέθηκαν σε

¹³²⁸. Πετρόπουλος 1996–1997, 165–192. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1998, 157. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1999, 279. Γκαδόλου 2008, 233, 304, 320–321, 323.

¹³²⁹. Γκαδόλου 2008, 313–322. Επισημαίνει μάλιστα ότι η καταγωγή των αγγείων «Θάψου» χρειάζεται επανεξέταση και σύγκριση με ανάλογα αγγεία από την Κάτω Ιταλία και Σικελία, γεγονός που θα δώσει νέα διάσταση στη μελέτη (βλ. Γκαδόλου 2008, 321).

¹³³⁰. Γκαδόλου 2008, 327.

¹³³¹. Γκαδόλου 2008, 327.

¹³³². Γκαδόλου 2008, 327.

¹³³³. Anderson 1954, 73.

¹³³⁴. NMX, 233.

¹³³⁵. Για το θέμα της καύσης στην Αχαΐα πρβλ. Γκαδόλου 2008, 247–249.

¹³³⁶. Parazoglou-Manioudaki 1994, 186.

¹³³⁷. Παπανδρέου 1920, 128.

¹³³⁸. Ημερ. ανασκαφής αρ. 445, σελ. 165 (ανασκαφέας Μ. Πετρόπουλος) και Γκαδόλου 2008, 247.

¹³³⁹. NMX, 234.

ταφικό πίθο στη θέση Κιούπια (**αρ. 69, χάρτης 6**)¹³⁴⁰, οι χάλκινες λαβές που προέρχονται από το χωριό Αροανία (**αρ. 238, χάρτης 9**)¹³⁴¹, οι αναφορές του Πausανία για την ανάθεση των χάλκινων αγαλμάτων στο ιερό της Ολυμπίας από τους Κλειτορίου¹³⁴² και τους Ψωφιδίους¹³⁴³ αφιερωμένων από τη δεκάτη των λαφύρων και η ανάθεση χάλκινου αγάλματος από τους Ψωφιδίους στους Ηλείους προξένους, Λάμπων του Αρνίσκου και τον γιο του Αρίσταρχου¹³⁴⁴, δείχνουν ότι την περίοδο αυτή, και ιδιαίτερα κατά την ΥΑΡΧ περίοδο, ο Κλείτωρ και η Ψωφίς είχαν αποκτήσει πολιτική οντότητα και ήταν ξεχωριστές κοινότητες του έθνους των Αζάνων¹³⁴⁵. Ο T. H. Nielsen, βασιζόμενος στις ιστορικές πηγές, θεωρεί ότι η Ηραία, οι Θαλιάδες, ο Κλείτωρ, οι Λουσοί, η Μαντίνεια, η Τεγέα, η Φιγάλεια και η Ψωφίς πιθανόν να ήταν πόλεις ήδη από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.¹³⁴⁶. Στο ίδιο χρονικό διάστημα θεωρεί ότι ήταν πόλεις, η Πάος, η Στύμφαλος και η Φενεός¹³⁴⁷. Εξάλλου στο τέλος της ΑΡΧ εποχής πολλές είναι οι πόλεις που εκδίδουν νόμισμα. Στην περιοχή μελέτης οι νομισματικές εκδόσεις της Ψωφίδας και του Κλείτορος χρονολογούνται στο 470 π.Χ.¹³⁴⁸, γεγονός που συνηγορεί στην άποψη ότι οι ανάγκες του εμπορίου επέβαλαν την κοπή του νομίσματος και οι οικιστικές κοινότητες, που ήταν οι εκδούσες αρχές, πρέπει να είχαν το *status* της πόλεως. Επομένως, όταν ένας μικρός οικισμός αναπτύσσεται σε οικιστικό κέντρο, τότε εξελίσσεται και σε πόλη. Επίσης, ο F. De Polignac θεωρεί ότι τα ιερά είναι εκείνα που συνηγορούν στην ύπαρξη μίας πόλης, ενώ ο σχηματισμός της πρέπει να μελετηθεί σε σχέση με την ανάπτυξη των μεγάλων ιερών, τόσο των αστικών όσο και των περιαστικών¹³⁴⁹. Πιστεύει μάλιστα ότι τα ιερά υπήρχαν πριν από την «ανατολή των πόλεων» και η ανέγερσή τους δείχνει ότι υφίσταται ήδη ένα είδος πολιτικής οργάνωσης¹³⁵⁰.

Οι χάλκινες λαβές των υδριών που προέρχονται από το χωριό Αροανία (**αρ. 238, χάρτης 9**), όπως και τα ειδώλια-προτομές από τον αρχαιολογικό χώρο της Ψωφίδας (**αρ. 253, χάρτης 9**)¹³⁵¹, βρίσκουν παράλληλα στην περιοχή της Ηλείας (Ηλιδα και Ολυμπία), γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα προϊόντα των δύο περιοχών θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ίδια πολιτιστική και παραγωγική ομάδα. Αυτή η αλληλεξάρτηση πιθανόν να ανάγεται σε παλαιότερες περιόδους και να συνεχίστηκε και μέχρι τα ΕΛΛ χρόνια. Την άποψη αυτή έχει ήδη εκφράσει και ο Μ. Πετρόπουλος, ο οποίος θεωρεί ότι «για τη δυτική

¹³⁴⁰. Μαστροκόστας 1961–1962, 130–132, πίν. 156. Παπαχατζής 1980, 249. Γκαδόλου 2008, 36.

¹³⁴¹. Βλ. οικείο κατάλογο, Κεφ. IV.

¹³⁴². Πaus. V 23, 7. Nielsen 1996α, 86. Nielsen 2004, 515–516.

¹³⁴³. Πaus. V 24, 2.

¹³⁴⁴. Πaus. VI 16, 7.

¹³⁴⁵. Nielsen – Roy 1998, 5–44.

¹³⁴⁶. Nielsen 2004, 513–520, 527–533.

¹³⁴⁷. Nielsen 2004, 525–257, 529–530.

¹³⁴⁸. Ο Κλείτωρ εκδίδει αργυρά ημίδραγμα στο όνομα του Αρκαδικού Κοινού περ. το 470 π.Χ. και η Ψωφίδα περ. το 480/470 π.Χ. Πρβλ. BCD Collection, Pel., 334–345 394–417.

¹³⁴⁹. De Polignac 2000, 113–114.

¹³⁵⁰. De Polignac 2000, 61–76.

¹³⁵¹. Βλ. οικείο κατάλογο, Κεφ. IV.

Πελοπόννησο, αυτή η κοινή σχέση ως προς την κεραμική παραγωγή έχει ρίζες στη Μυκηναϊκή εποχή, κατά την οποία και ένα μεγάλο μέρος της Αρκαδίας εντάσσεται σε αυτή την ομάδα»¹³⁵².

Στην περίοδο που ακολουθεί, την **Κλασική (ΚΛ) εποχή**, φαίνεται να επικρατεί η ίδια με την προηγούμενη κατάσταση. Μικροί οικισμοί εντοπίζονται κυρίως στα υψώματα και άλλοι είναι διάσπαρτοι. Κατά την ΚΛ εποχή πολλές κοινότητες είχαν μετατραπεί σε πόλεις, ενώ άλλες πιθανόν να είχαν το *status* της πόλης. Τον 4^ο αι. π.Χ. οι ορεινές πόλεις αποκτούν νέες, οργανωμένες οχυρώσεις¹³⁵³, με αποτέλεσμα οι οικιστικές συνθήκες να διαφοροποιηθούν τελείως από ό,τι επικρατούσε έως τότε¹³⁵⁴. Την ευρυχωρία των πλαγιών των βουνών αντικατέστησε ο περιορισμένος χώρος των σπιτιών μέσα στο τείχος. Μετά από την ανοικοδόμηση του τείχους μεταφέρεται στον οχυρωμένο χώρο το κέντρο εξουσίας, δηλαδή της κοινωνικοπολιτικής δύναμης.

Μπορούμε να φανταστούμε στην περίπτωση της Ψωφίδας, της Κύναιθας, ή του Κλείτορος τους κατοίκους να βγαίνουν το πρωί στα βουνά και τις κοιλάδες για τις αγροτικές και κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες και το βράδυ να επιστρέφουν στα σπίτια τους μέσα στο τείχος. Όμως, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και το ενδεχόμενο οι άνθρωποι αυτοί να ζούσαν για περισσότερο χρονικό διάστημα στην ύπαιθρο, αφού η οικονομία της περιοχής ήταν αγροκτηνοτροφική, όταν δεν θα υπήρχε κίνδυνος και οι συνθήκες θα το επέτρεπαν.

Στα **Ελληνιστικά (ΕΛΛ) χρόνια**, όπως και στη Μυκηναϊκή εποχή, έχουμε ανάπτυξη των αγροτικών οικισμών και του αστικού κέντρου και οι πόλεις αποκτούν και δεύτερο νεκροταφείο. Νέες κόμμες και εγκαταστάσεις πλησίον των οικιστικών κέντρων μαρτυρούν την αναζωογόνηση της υπαίθρου¹³⁵⁵. Όσο για τη χρήση των οχυρών, πολλά στοιχεία συνηγορούν στον αμυντικό τους χαρακτήρα, όπως η ισχυρή κατασκευή τους, το ύψος τους αλλά και το γεγονός ότι χρησίμευαν και ως φρουκτωρίες.

Θεωρούμε ότι κατά την περίοδο αυτή, σύμφωνα και με τη διασπορά των θέσεων, στην περιοχή σημειώθηκαν σημαντικές μεταβολές. Λόγω έλλειψης ζωτικού χώρου πιθανόν να αποψιλώθηκαν και δάση, με σκοπό όχι μόνο τη δημιουργία νέων καλλιεργήσιμων γαιών αλλά και την προώθηση της κτηνοτροφίας και της υλοτομίας. Η κατασκευή τεχνητών ανδίων, ιδιαίτερα σε εδάφη με έντονη κλίση, μάλλον ήταν μία πρακτική συνηθισμένη την περίοδο αυτή, ίσως και στην Κλασική.

¹³⁵². Πετρόπουλος 2005, 25.

¹³⁵³. Στην περιοχή των Καλαβρύτων δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα προγενέστερες οχυρώσεις, με εξαίρεση τον οχυρωματικό περίβολο στη θέση Ξηρόκαμπος Σκεπαστού (**αρ. 63, χάρτης 6**), του οποίου η ανασκαφή συνεχίζεται.

¹³⁵⁴. Ο 4^{ος} αι. π.Χ. είναι η εποχή της «διάσπασης» των δυνάμεων του ελληνικού κόσμου, αφού η Σπαρτιατική και η Θηβαϊκή ηγεμονία από τη μία και η Β' Αθηναϊκή Συμμαχία από την άλλη δημιουργούν αστάθεια στον ελλαδικό χώρο, σε αντίθεση με τον 5^ο αι. π.Χ. που είναι η εποχή της σταθερότητας, αφού όλος ο ελληνικός κόσμος οργανώνεται σε συμμαχίες γύρω από το δίπολο Αθήνα-Σπάρτη.

¹³⁵⁵. Ριζάκης 2006, 103.

Για τη Β Αρκαδία, λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, δεν γνωρίζουμε εάν την περίοδο αυτή, και ιδιαίτερα τον 2^ο αι. π.Χ., σημειώνεται κάποια παρακμή, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές, όπου πολλοί αγροτικοί οικισμοί εγκαταλείπονται και η γη δεν καλλιεργείται¹³⁵⁶, αφού στον ορίζοντα ήδη έχουν κάνει την εμφάνισή τους τα άφ' έσπέρας νέφη.

Στη **Ρωμαϊκή (ΡΩΜ) εποχή** επέρχεται αλλαγή στην οικονομία, αποτέλεσμα της διείσδυσης των Ρωμαίων ήδη από τον 2^ο αι. π.Χ. και της επέμβασής τους στα πράγματα της Ελλάδας¹³⁵⁷. Οι Ρωμαίοι προβαίνουν στη συστηματική εκμετάλλευση της καλλιεργήσιμης γης με την εφαρμογή του κτηματολογίου¹³⁵⁸ και μέσω ενός συστήματος (δικτύου) διοικητικών και αγροτικών συγκροτημάτων (*villae rusticae*), τα οποία ήταν διάσπαρτα στην ύπαιθρο¹³⁵⁹. Οι οικισμοί συρρικνώνονται, αφού η εκμετάλλευση της γης δεν γίνεται από αυτούς, αλλά από τα συγκροτήματα που ονομάζονται επαύλεις, ή αγροικίες, οι οποίες κατέχουν μεγάλες εκτάσεις γης και, επιπλέον, έχουν στη διάθεσή τους εγκαταστάσεις για την επεξεργασία των προϊόντων που διατίθενται στο εμπόριο. Δεν αποκλείεται στις αγροικίες να υπήρχαν και εργαστήρια κεραμικής (κατασκευής αγγείων), που θα χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση και μεταφορά των προϊόντων. Μέσω των αγροικιών, οι οποίες φαίνεται να άκμασαν κατά το 2^ο αι. μ.Χ. και το α' μισό του 3^{ου} αι. μ.Χ.¹³⁶⁰, υπήρχε εποπτεία από την τοπική ρωμαϊκή διοίκηση της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, η οποία ελάμβανε υπόψη και τις ανάγκες των μεγάλων γειτονικών κέντρων¹³⁶¹.

Στην περιοχή μελέτης έχουμε ενδείξεις για την ύπαρξη ρωμαϊκών αγροικιών, όπως για παράδειγμα στις εξής θέσεις: Στο δημόσιο δρόμο (**αρ. 164, χάρτης 8**), στον Άγιο Πέτρο (**αρ. 175, χάρτης 8**) και στην Κάτω Νίστα (**αρ. 206, χάρτης 8**). Η χωροθέτησή τους σε πεδινή έκταση και παραπλεύρως οδικών αξόνων μας οδηγούν στην άποψη ότι στη διάρκεια των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων η περιοχή γνώρισε άνθιση. Επιπλέον, δεν πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να υπήρχαν και αγροικίες μικρότερες, με χώρους δραστηριότητας μικρής έκτασης, που θα ήταν διάσπαρτες σε άλλες θέσεις της περιοχής, σε πλαγιές και λόφους, εκεί όπου το έδαφος ήταν κατάλληλο για καλλιέργεια.

Στους **Υστερορωμαϊκούς (ΥΡΩΜ) χρόνους** παρατηρείται μείωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Είναι η περίοδος κατά την οποία το ρωμαϊκό κράτος καταρρέει και μαζί με

¹³⁵⁶. Ριζάκης 2006, 103.

¹³⁵⁷. Το κύριο μέλημα των Ρωμαίων ήταν να καταστρέψουν το στρατό της Αχαϊκής Συμπολιτείας στην Κόρινθο το 146 π.Χ., που είχε ως αποτέλεσμα τη διάλυση του Κοινού, το ρωμαϊκό αποικισμό της Δύμης (το 67 π.Χ. από τον Πομπήιο, το 44 π.Χ. από τον Καίσαρα και το 27 π.Χ. από τον Αύγουστο) και την ίδρυση της αποικίας της Πάτρας το 14 π.Χ. από τον Αύγουστο. Για το θέμα βλ. Rizakis 1990α, 267. Ως προς την κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις της Πελοποννήσου κατά την αυτοκρατορική περίοδο και την ένταξη των αριστοκρατικών οικογενειών, μέσω της *civitas*, στη μεγάλη ρωμαϊκή *familia*, βλ. Rizakis 2001, 181–197.

¹³⁵⁸. Στην περιοχή της Αχαΐας το κτηματολόγιο εφαρμόζεται πρώτα στη Δύμη και κατόπιν στην Πάτρα. Για το θέμα βλ. Rizakis 1990α, 267–280.

¹³⁵⁹. Πετρόπουλος 1994, 405–424.

¹³⁶⁰. Ριζάκης 2006, 103.

¹³⁶¹. Ο Μ. Πετρόπουλος επισημαίνει ότι οι αγροικίες ήταν αποδέκτες της διοικητικής οργάνωσης και κατεύθυνσης για το είδος και την ποσότητα της παραγωγής. Για το θέμα βλ. Πετρόπουλος 1994, 414.

αυτό και ο διοικητικός του μηχανισμός. Οι αγροικίες φαίνεται να χάνουν το «διοικητικό έλεγχο» της υπαίθρου που είχαν κατά την προηγούμενη περίοδο και επανέρχεται η παραδοσιακή αγροκτηνοτροφική οικονομία¹³⁶². Στην υπό εξέταση περιοχή επανήλθε η παραδοσιακή αγροκτηνοτροφία, η οποία χαρακτηρίζεται από την παραγωγή για τις ανάγκες της μικρής εγκατάστασης και των οικογενειών που διαμένουν σε αυτή. Πιθανόν, στη σταδιακή ερήμωση της υπαίθρου, να συνέβαλαν οι επιδρομές και οι επιδημίες αλλά και η οικονομική κρίση της αυτοκρατορίας από τον 3^ο αι. μ.Χ.¹³⁶³.

Στη **Βυζαντινή εποχή**, σύμφωνα με τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνα, φαίνεται να απουσιάζουν τα μεγάλα κέντρα και να υφίστανται μόνον οι μικροί αγροτικοί οικισμοί. Στους λατρευτικούς χώρους ένα εκκλησάκι χτισμένο επάνω, ή πλησίον των αρχαίων ερειπίων φανερώνει τη συνέχιση της λατρείας μετά την καταστροφή των παλαιότερων ναών. Διατηρήθηκαν τα ίδια συστήματα δρόμων, τα οποία επέτρεπαν την επικοινωνία μεταξύ των οικισμών, οι οποίοι στην υπό εξέταση περιοχή είναι αμιγώς ορεινοί.

Μετά από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 μ.Χ. και τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι Φράγκοι κατέλαβαν προοδευτικά την Πελοπόννησο και εφάρμοσαν το φεουδαρχικό καθεστώς, που στηριζόταν στην προσωπική εξάρτηση των υποτελών από τους κυριάρχους. Η Πελοπόννησος χωρίστηκε σε 12 βαρωνίες με ορισμένο αριθμό φέουδων η καθεμιά. Στη βαρωνία των Καλαβρύτων αντιστοιχούσαν 12 φέουδα¹³⁶⁴. Κατά την περίοδο αυτή (ΥΒΥΖ) το νέο πολιτικό σύστημα έφερε και την ίδρυση του κάστρου, που αποτέλεσε το σύμβολο της φεουδαρχίας. Τα περισσότερα κάστρα κτίστηκαν επάνω σε προγενέστερες εγκαταστάσεις αμυντικού χαρακτήρα. Στην περίοδο της πρώτης Τουρκοκρατίας (1460–1687) η Επαρχία Καλαβρύτων χωρίστηκε σε τέσσερα σέμπτια, ή καλέμπια (διοικητικά τμήματα), των Νεζερών, ή της Κερπινής, του Λιβαρτζίου, των Κατσανών και των Χασίων, ή Κλουκίνων. Στην περίοδο της Βενετοκρατίας (1687–1821) που ακολουθεί, ανακάμπτει η αγροτική παραγωγή και βελτιώνεται το εμπόριο· η δεύτερη Τουρκοκρατία (1715–1821) συμπίπτει με την περίοδο του ορεινού εποικισμού (1600–1800)¹³⁶⁵.

Από τη Νεολιθική εποχή έως και τα Μεταβυζαντινά χρόνια, στην περιοχή που εξετάζεται εντοπίστηκαν κατάλοιπα που ανήκουν σε **κώμες**, ή **οικισμούς**, οι οποίοι αναπτύχθηκαν παραπλεύρως του ποταμού Λάδωνα, όπως, η Σκοτάνη, οι Νάσοι, η Μεσόβοα, το Λευκάσιον και η κώμη των Σειρών. Επίσης, ανώνυμοι οικισμοί, όπως στην κοιλάδα της Βάλτας, του Μάνεσι, του Κρυονερίου και στην παραποτάμια θέση Λάκκες, ή Ποτάμι (**αρ. 28, χάρτης**) στην αριστερή/δυτική όχθη του Σελινούντα, τα κατάλοιπα και τα ευρήματα από την

¹³⁶². Πετρόπουλος 1994, 412.

¹³⁶³. Πετρόπουλος 1994, 416.

¹³⁶⁴. Μαλτέζου, 246, 250.

¹³⁶⁵. Παναγιωτόπουλος, 135–206.

Αροανία (αρ. 238, **χάρτης 9**), τα λείψανα των θέσεων Κυράς αμπέλι, ή Σκυράμπέλι (αρ. 205, **χάρτης 8**), Κάτω Νίστα (αρ. 206, **χάρτης 8**), Ράχη του Πύργου (αρ. 207, **χάρτης 8**) από την περιοχή της Λυκουριάς. Όλοι αυτοί οι οικισμοί αναπτύσσονται «δορυφορικά» γύρω από μεγάλα κέντρα, όπως ο Κλείτωρ, η Ψωφίδα, η Κύναιθα, παραπλεύρως οδικών αξόνων, ή στη συμβολή τους. Όμως, δεν γνωρίζουμε το ρόλο που διαδραμάτισαν στις εκάστοτε πολιτικές και ιστορικές περιόδους του Καλαβρυτινού πεδίου. Τα οικιστικά τους κατάλοιπα αναμένουν την αρχαιολογική σκαπάνη, προκειμένου να κατανοήσουμε τις σχέσεις που είχε μία, ή περισσότερες κώμες και οι οικισμοί με το πλησιέστερο άστυ, καθώς επίσης την περίοδο ακμής και παρακμής τους. Το σπουδαιότερο, όμως, πρέπει να έχουμε και επιγραφική μαρτυρία, η οποία αποτελεί και την αδιάσειστη απόδειξη για την ταύτισή τους και την ορθότητα του τοπογραφικού προσδιορισμού, που επιχειρήσαμε να δώσουμε ως υπόθεση εργασίας.

Στον εντοπισμό των **οδικών αξόνων** βοήθησε η διασπορά των θέσεων της ανθρώπινης δραστηριότητας στο χώρο, σε συνδυασμό με τη μορφολογία του εδάφους. Θεωρούμε ότι τα περισσότερα μονοπάτια και οι αρχαίες διανοίξεις χρησιμοποιήθηκαν ήδη από τα Μυκηναϊκά χρόνια. Οι όχθες των ποταμών που διαρρέουν την περιοχή αποτέλεσαν τους βασικούς οδικούς άξονες. Ο Γ. Α. Πίκουλας, ο οποίος έχει ασχοληθεί διεξοδικά με τη μελέτη του οδικού δικτύου της αρχαίας Ελλάδος¹³⁶⁶, πιστεύει ότι στην Αργολιδοκορινθία, την Κεντρική και ΝΑ Αρκαδία, τη Λακωνία και κατ' επέκταση και στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, τα περάσματα και οι αμαξήλατοι οδοί ήταν σε χρήση πριν από τον 6^ο αι. π.Χ. και κάθε πόλη ήταν υπεύθυνη για τη συντήρηση και βελτίωση των δρόμων¹³⁶⁷. Θεωρεί ότι το οδικό δίκτυο εγκαταλείφθηκε σταδιακά κατά τον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ., όταν «πολλά άλλαξαν στην Πελοπόννησο»¹³⁶⁸.

Καθοριστικός παράγοντας για τη διέλευση του δρόμου δεν ήταν μόνον η μορφολογία του εδάφους, τα ποτάμια, αλλά και η ύπαρξη πηγών κατά μήκος της διαδρομής και οι θέσεις των οικισμών, τους οποίους εξυπηρετούσαν. Στην περιοχή που εξετάζεται, οι ορεινές διαδρομές, κατά μήκος των ομαλών κορυφογραμμών ή των πλαγιών των βουνών, ή των λόφων, εξασφάλιζαν στον ταξιδιώτη ακίνδυνη πορεία και του παρείχαν τη δυνατότητα να ελέγχει την περιοχή¹³⁶⁹. Οι δρόμοι της Επαρχίας Καλαβρύτων εξυπηρετούσαν την επικοινωνία των κατοίκων και τη διακίνηση των προϊόντων της περιοχής και, σε περίοδο πολεμικών επιχειρήσεων, τη μετακίνηση των στρατευμάτων.

Μολονότι τα **νομίσματα** που απεικονίζουν μορφές θεών, όπως της κρανοφόρου Αθηνάς, του Διονύσου, του Ασκληπιού κ.ά., παρέχουν ασφαλείς πληροφορίες για τις επίσημες λατρείες των πόλεων του Καλαβρυτινού πεδίου, είναι αδύνατη προς το παρόν η πλήρης

¹³⁶⁶. Για τη μελέτη του αρχαίου οδικού δικτύου και το αμυντικό σύστημα της υπαίθρου χώρας βλ. ΟΔΑ.

¹³⁶⁷. Πίκουλας 2006, 259–262 και ειδικότερα 261.

¹³⁶⁸. Πίκουλας 2001, 325–330. Πίκουλας 2006, 261.

¹³⁶⁹. Φάκλαρης 1987–1988, 155–160.

ανασύνθεση του θρησκευτικού βίου τους. Ειδικότερα, τα νομίσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές των Λουσών, τα οποία ήδη μελετώνται από τη Μ. Οικονομίδου, ελπίζουμε ότι θα μας δείξουν τις επαφές και συναλλαγές της πόλης με άλλες, αλλά θα συμβάλουν και στη γνώση της νομισματικής κυκλοφορίας στο συγκεκριμένο χώρο.

Τα τελευταία χρόνια η τουριστική ανάπτυξη της Επαρχίας Καλαβρύτων και η οδική σύνδεση των χωριών με τα κεφαλοχώρια των Καλαβρύτων συνέβαλαν στην οικονομική πρόοδο καθώς και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατοίκων της περιοχής. Από την άλλη πλευρά, η εσωτερική μετανάστευση των κατοίκων από τα ορεινά χωριά στα μεγάλα κέντρα, Πάτρα, Αίγιο κ.λ.π., συνέβαλε στην εγκατάλειψη της αγροτικής γης. Επιπλέον, η ανεξέλεγκτη και αλόγιστη οικοδόμηση όχι μόνον στις κωμοπόλεις, όπως Καλάβρυτα, Κλειτορία, Δάφνη, αλλά και στα μικρά χωριά, μετέτρεψε τα άλλοτε γραφικά σπιτάκια σε πυκνοκατοικημένα προάστια πόλεως. Ο άναρχος οικοδομικός οργανισμός στα Καλάβρυτα και μάλιστα μέσα στα ελατοδάση της περιοχής, κατά μήκος των οδικών αρτηριών Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας και Καλαβρύτων – Αιγιαλείας (Άνω Διακοπτού), με πανομοιότυπες κατοικίες, σύμφωνα με τη σύγχρονη αρχιτεκτονική αισθητική και διακόσμηση, αλλοιώνουν το τοπίο. Ευτυχώς οι αρχαιολογικοί χώροι Κλείτορος, Ψωφίδας και Πάου έχουν διασωθεί από την «επιδρομή» αυτή, αφού ο μεν Κλείτωρ βρίσκεται μακριά από το σύγχρονο χωριό Κάτω Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα), οι δε Ψωφίδα και Πάος, χάρις στις προσπάθειες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, παρέμειναν «αλώβητοι» αρχαιολογικοί χώροι, παρά τις αντιδράσεις ορισμένων «προοδευτικών».

VII. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το αχαιϊκό Λεόντιον-Καστρίτσι Κάτω Βλασίας

Το αχαιικό Λεόντιον-Καστρίτσι Κάτω Βλασίας

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η θέση Καστρίτσι¹³⁷⁰, που ανήκει διοικητικά στην κτηματική περιφέρεια του δημοτικού διαμερίσματος Κάτω Βλασίας Καλαβρύτων (εικ. 568). Ο λόφος Καστρίτσι βρίσκεται 3 χλμ. Β του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου της Κάτω Βλασίας και σε μικρή απόσταση αριστερά του Επαρχιακού δρόμου Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων. Στην αρχαιότητα η συγκεκριμένη θέση ήταν μεθόριος της Αχαΐας και Αρκαδίας.

Σχετικά με την ταύτιση των ερειπίων στο λόφο έχουν εκφρασθεί δύο απόψεις: η μία αφορά στην τοποθέτηση εδώ της αρχαίας Τριταίας, ή Τριταίας και η άλλη του αχαιικού Λεοντίου. Οι W. M. Leake¹³⁷¹ και Γ. Παπανδρέου¹³⁷² τοποθετούσαν στο λόφο Καστρίτσι τα ερείπια της πόλης Τριταίας, της οποίας όμως το θέμα ταύτισής της έχει σήμερα αποσαφηνισθεί, καθώς τα ερείπιά της έχουν αναγνωρισθεί στο λόφο Παναγιά Αγίας Μαρίνας Τριταίας, εξαιτίας μιας επιγραφής που βρέθηκε το 1853¹³⁷³, αλλά και στη συνέχεια δοκιμαστικών τομών που διενεργήθηκαν από τον Π. Νεράντζουλη¹³⁷⁴ και τη Μ. Λακάκη-Marchetti¹³⁷⁵.

Σε ό,τι αφορά στην ταύτιση του λόφου με το αχαιικό Λεόντιον, πρώτος ο F. Bölte¹³⁷⁶ υποστήριξε την άποψη ότι εδώ πρέπει να τοποθετηθεί η πόλη, η οποία κατά πάσα πιθανότητα είναι και η ασφαλέστερη. Βέβαια, άλλοι, και συγκεκριμένα οι W. M. Leake¹³⁷⁷, Γ. Παπανδρέου¹³⁷⁸ και Ευθ. Μαστροκώστας¹³⁷⁹, τοποθετούν την αχαιική αυτή πόλη στις θέσεις Άγιος Ανδρέας και Άγιος Κωνσταντίνος του σημερινού χωριού Λεόντιο (παλ. τοπων.

¹³⁷⁰. Βλ. αρ. 67, χάρτης 7, οικείου καταλόγου.

¹³⁷¹. Leake, III 419-420.

¹³⁷². ΙΚ, 99-100.

¹³⁷³. Πρόκειται για την υπ' αρ. 2769 επιγραφή του Επιγραφικού Μουσείου Αθηνών που αποτελεί τμήμα ψηφίσματος του συνεδρίου των Αχαιών, που βρέθηκε στη θέση Παναγιά Αγίας Μαρίνας Τριταίας. Πρώτος ο Ad. Wilhelm το 1901 δημοσιεύει το παραπάνω ψήφισμα και το 1911 σε διεξοδική μελέτη για τη συμπλήρωσή της, ταύτισε το συγκεκριμένο χώρο με τα ερείπια της αρχαίας Τριταίας (πρβλ. Reichel – Wilhelm, 74. Wilhelm 1911, 37).

¹³⁷⁴. Νεράντζουλης.

¹³⁷⁵. Λακάκη-Marchetti 2006, 71-80.

¹³⁷⁶. Bölte 1925, 71-76.

¹³⁷⁷. Leake, III 419-420.

¹³⁷⁸. ΙΚ, 99-100.

¹³⁷⁹. Ο Ευθ. Μαστροκώστας απέδωσε τα ερείπια των θέσεων Άγιος Ανδρέας και Άγιος Κωνσταντίνος Λεοντίου (παλ. τοπων. Γουρζούμισα) στο αχαιικό Λεόντιον, εξαιτίας θωρακίων, μελών μαρμάρινου τέμπλου και ημικυκλικής αψίδας, που ανήκουν σε παλαιοχριστιανική βασιλική, στη θέση της οποίας σήμερα έχει ανεγερθεί το ναύδριο της Παναγίας. Κατά την άποψή του, η οχύρωση του λόφου του Αγίου Κωνσταντίνου είναι μικρή, καταλαμβάνει «ἔκτασιν πολισματος», χωρίς να αποκλείει το γεγονός ότι η πόλη εκτεινόταν και εκτός των τειχών, αφού η περιοχή είναι εύφορη, πλούσια σε πηγές και επιπλέον έχει και στρατηγική θέση. Στο μικρό ναύδριο του Αγίου Ανδρέα, σύμφωνα με την παράδοση, έγινε η σύλληψη του Αποστόλου Ανδρέα από τους ρωμαίους στρατιώτες και στηριζόμενος σε αυτό ταύτισε την ακρόπολη με εκείνη του αχαιικού Λεοντίου. Πιστεύει ότι η παρουσία της παλαιοχριστιανικής βασιλικής αποτελεί συνέχεια της αρχαίας λατρείας. Για το θέμα πρβλ. Μαστροκώστας 1975, 370-380.

Το 2002 ο Μ. Πετρόπουλος πραγματοποίησε καθαρισμό και μικρής κλίμακας έρευνα στην περιοχή του Αγίου Ανδρέα. Καθαρίστηκε τμήμα του τείχους στον παρακείμενο λόφο του Αγίου Κωνσταντίνου και διενήργησε δοκιμαστικές τομές στο κατώτερο πλάτωμα του λόφου, που έφεραν στο φως την κόγχη παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρβλ. Πετρόπουλος 2002α.

Αντίθετα ο Α. D. Rizakis θεωρεί ότι τα ερείπια στους λόφους Άγιος Ανδρέας και Άγιος Κωνσταντίνος του σημερινού χωριού Λεόντιον, πιθανόν να ανήκουν στο πόλισμα Λευκτρων, που βρισκόταν στη χώρα των Ρυτών (πρβλ. Rizakis 1995, 308).

Γουρζούμισα)¹³⁸⁰ που βρίσκεται 10 χλμ. περίπου Β του λόφου Καστρίτσι. Ο Ε. Meyer αποδεχόμενος την άποψη του F. Bölte κάνει λεπτομερή περιγραφή των ερειπίων της πόλης, που βρίσκονται στο λόφο Καστρίτσι και πιστεύει ότι η οχύρωση στις θέσεις Άγιος Ανδρέας και Άγιος Κωνσταντίνος του χωριού Λεοντίου (παλ. τοπων. Γουρζούμισα) ανήκει σε κάποια κώμη των Ρυπών, αφού πρόκειται για «*ein kleines dorfartiges Phrurion*» και όχι για αυτόνομη πόλη¹³⁸¹. Στη συνέχεια ο Α. Ριζάκης¹³⁸² αποδεχόμενος και αυτός την άποψη των F. Bölte και Ε. Meyer θεωρεί ότι η πόλη στο Καστρίτσι, δηλαδή το αχαϊκό Λεόντιον, κατά την ΚΛ εποχή, είναι εξαρτημένη από τις Ρύπες¹³⁸³ και κατά την ΕΛΛ γίνεται αυτόνομη¹³⁸⁴.

Ο Πολύβιος συγκαταλέγει το Λεόντιον στις «αρχικές» δώδεκα αχαϊκές πόλεις, καθώς και στις δέκα που εξακολουθούσαν να υπάρχουν επί της εποχής του¹³⁸⁵. Το Λεόντιον ανήκει στις έξι πόλεις της ανατολικής Αχαΐας (Λεόντιον, Αίγιον, Αίγειρα, Πελλήνη, Βούρα, Καρύνεια¹³⁸⁶), όπως τις απαριθμεί ο ιστορικός. Κάνει μνεία για τη δράση ενός Καλλικράτη, ο οποίος καταγόταν από το Λεόντιον. Εκτενής αναφορά του ανδρός γίνεται και από τον Πausανία¹³⁸⁷, ο οποίος τον αναφέρει Αχαιόν και είναι εκείνος που πρόδωσε την Αχαϊκή Συμπολιτεία στους Ρωμαίους. Αντίθετα ο Πολύβιος τον ονομάζει Λεοντήσιον¹³⁸⁸.

Ο Ε. Meyer είναι ο πρώτος που έδωσε τοπογραφικό διάγραμμα των ερειπίων της πόλης (σχ. 83). Σημειώνει μεγάλα τμήματα της οχύρωσης, την ανατολική πύλη και εντός του οχυρωματικού περιβόλου κτήριο στο προς Α σχηματιζόμενο πλάτωμα της κορυφής του λόφου, καθώς επίσης τοίχους στην κορυφή του λόφου και στα Ν πρανή του.

Το 2002 η ΣΤ΄ ΕΠΚΑ ενέταξε τον αρχαιολογικό χώρο του λόφου Καστρίτσι της Κάτω Βλασίας στο Γ΄ ΚΠΣ (Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης) με σκοπό την ανάπλαση και την ανάδειξή του (εικ. 569–570). Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκαν εργασίες πεδίου, όπως αποψιλώσεις, αποχωματώσεις, διαδρομές επισκεπτών, περίφραξη, απαλλοτριώσεις, φυλακείον πληροφοριών και φύλαξης. Χάρης στο παραπάνω έργο μπορέσαμε να καθαρίσουμε την περίμετρο του τείχους, το θέατρο και τα κτήρια.

Οχύρωση

Κατά τις εργασίες καθαρισμού και αποψιλώσης του χώρου, συμπληρώθηκε το τοπογραφικό διάγραμμα του Ε. Meyer με τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, καθώς και με

¹³⁸⁰. Λεξικό 2001, 251, 2108.

¹³⁸¹. Meyer, 111–118. Βλ. και Κεφ. V,

¹³⁸². Rizakis 1995, 308.

¹³⁸³. Σχετικά με την πόλη των Ρυπών πρβλ. Vordos 2002, 217–234.

¹³⁸⁴. Για το Λεόντιον πρβλ. Morgan – Hall 2004, 483. Rizakis 2008, 145–150.

¹³⁸⁵. Πολ. II 41, 8. Παπαχατζής 1980, 132–133, υποσ. 1.

¹³⁸⁶. Το όνομα της πόλης Κερύνειας [Καρύνειας] επιβεβαιώθηκε από την εύρεση πήλινης κεραμίδας με εγχάρακτο το όνομα ΚΑΡΥ[ΝΑΙΩΝ]. Για το θέμα βλ. Δεκουλάκου 1994, 21–22 και Κόλια 2002–2005, 129–130. Καρύνεια ονομάζεται η πόλη και από τον Πολύβιο (Πολ. II 10, 5 και 14, 43.2).

¹³⁸⁷. Πaus. VII 10, 5.

¹³⁸⁸. Πολ. II 24, 8.

κατόψεις κτηρίων εντός της οχυρωμένης έκτασης (σχ. 83–84). Ο λόφος έχει τειχιστεί σε όλες τις πλευρές του. Το άλλοτε ισχυρό τείχος έχει μήκος 1.044μ. και περικλείει έκταση εμβαδού 40.725μ².

Η Δ πλευρά της οχύρωσης ακολουθεί την παρυφή του λόφου (εικ. 571) και ενισχύεται με τρεις πύργους, με αρ. 1 (εικ. 572), 3 και 5 (εικ. 573) αντίστοιχα (σχ. 83–84), ορθογώνιας κάτοψης, εκ των οποίων ο αρ. 5 είναι στην πραγματικότητα πυργοειδής προεξοχή¹³⁸⁹. Μετά την πυργοειδή αυτή προεξοχή, το τείχος κάμπτεται προς τα Α και σχηματίζει τη Β πλευρά του, η οποία ενισχύεται από μία επίσης πυργοειδή προεξοχή και πύργο ορθογώνιας κάτοψης, οι με αρ. 7, 9 αντίστοιχα στο σχέδιο του E. Meyer (σχ. 83–84, εικ. 574–575). Μετά τον πύργο αρ. 9 η οχύρωση συνεχίζει προς Α κατά 21.38μ και κατόπιν κάμπτεται προς τα Β με κατεύθυνση Ν–Β (εικ. 576). Το τείχος στο τμήμα αυτό ακολουθεί την παρυφή του λόφου, ο οποίος είναι επικλινής προς τα δυτικά· το τείχος σώζεται στο ύψος των θεμελίων του. Στην πλευρά αυτή είναι κατασκευασμένο στη ράχη του λόφου, που είναι επίπεδη. Το τμήμα της πλευράς αυτής ενισχύεται από τρεις πύργους, οι με αρ. 11, 13, 15, του E. Meyer (σχ. 83), επίσης ορθογώνιας κάτοψης (σχ. 84, εικ. 577–578). Στα Δ του τείχους και σε μικρή απόσταση από αυτό, περίπου 15μ., αρχίζει η απότομη χαράδρα, η οποία βρίσκεται στο σημείο σύγκλισης του λόφου Καστρίτσι και του προς Β υπερκείμενου βουνού Λυκάλωνα (ύψους 978μ.), στο βάθος της οποίας ρέει χείμαρρος, που συμβάλλει στο Σελινούντα ποταμό. Στην πλευρά αυτή και σε μεγάλο διάστημα, εντοπίζονται και τα δύο μέτωπα του τείχους. Ο πύργος αρ. 11 είναι διαστάσεων 5.90μ. (η δυτική πλευρά) x 5.85μ. (η Β/ΒΑ στενή πλευρά) x 6.10μ. (η Ν/ΝΔ στενή πλευρά). Το πάχος των τοίχων του πύργου αυτού κυμαίνεται από 1 έως 1.10μ. Ο πύργος αρ. 13 είναι ο μεγαλύτερος αυτής της πλευράς σε διαστάσεις. Η Δ πλευρά του έχει μήκος 10.50μ., η Β 1.30μ. και η ΝΔ 3.40μ. Ο πύργος αρ. 15 έχει διαστάσεις 7.60μ. (Β πλευρά) x 6.90μ. (Δ) x 4.10μ. (η Ν). Οι τοίχοι του έχουν πλάτος 0.85μ. και η δυτική πλευρά του κυμαίνεται από 1.07μ. έως 1.36μ.

Η ανατολική πλευρά του τείχους στα βόρεια έχει κατεύθυνση από Δ προς Α/ΝΑ (σχ. 83–84, εικ. 579). Στη συνέχεια κάμπτεται προς τα Ν/ΝΑ μέχρι την πύλη, η οποία βρίσκεται στο μέσον περίπου της πλευράς αυτής. Σώζονται δύο πύργοι, οι με αρ. 17 και 19, οι οποίοι είναι ορθογώνιας κάτοψης και απέχουν μεταξύ τους 47.40μ. Ο πύργος αρ. 17 είναι διαστάσεων 2.10μ. (Β στενή πλευρά) x 5.40μ. (η Α) x 2.60μ. (η Ν). Ο πύργος αρ. 19 έχει διαστάσεις 5μ. x 2.10μ. (σχ. 83–84, εικ. 579). Στην πλευρά αυτή το εσωτερικό μέτωπο του τείχους δεν είναι ορατό σε όλο το μήκος του. Στο μέσον περίπου της Α πλευράς εντοπίζεται πύλη, η οποία προστατεύεται από πύργο ορθογώνιας κάτοψης, ο αρ. 21, διαστάσεων 5μ. x 5.05μ., που

¹³⁸⁹. Ο Πορτελάνος θεωρεί ότι οι πυργοειδείς προεξοχές πιθανόν να κατασκευάστηκαν λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους, οι οποίες συνήθως βρίσκονται σε απότομη πλαγιά και δίδουν την εντύπωση πραγματικών πύργων. Όμως, τις συναντάμε και σε οχυρώσεις που έχουν ομαλή πρόσβαση, όπως στην πόλη των Οινιαδών. Πρβλ. Πορτελάνος, τόμ. Γ', 1189.

βρίσκεται αριστερά τῶ εἰσερχομένῳ (σχ. 83–85, εικ. 580). Από την πύλη, το τείχος κάμπτεται προς τα Ν με κατεύθυνση ΒΑ–ΝΔ (εικ. 581) και καταλήγει σε κυκλικό πύργο¹³⁹⁰, τον αρ. 23, ο οποίος βρίσκεται στη ΝΑ γωνία της οχύρωσης και έχει διάμετρο 6.50μ. (σχ. 83–84, 86, εικ. 582, 590).

Η Ν πλευρά ακολουθεί ευθεία γραμμή και στο μέσον περίπου κάμπτεται ελαφρώς προς τα Β/ΒΔ (εικ. 583). Ο πύργος αρ. 25 είναι ορθογώνιας κάτοψης (εικ. 584), διαστάσεων 5.70μ. x 2.40μ., δυτικά του οποίου το τείχος έχει υποστεί καθίζηση. Στο σημείο αυτό το πάχος της οχύρωσης είναι 2.16μ. Στο ανατολικό τμήμα της Ν πλευράς το τείχος σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων, που είναι και το μοναδικό σωζόμενο τμήμα σε τέτοιο ύψος (εικ. 583–584). Οι λίθοι, ως επί το πλείστον είναι μεγάλοι, διαστάσεων 0.80μ. (μήκος) x 0.60μ. (πλάτος) x 0.40μ. πάχος (ύψος), ή 0.80μ. x 0.30μ. x 0.40μ. Στη συνέχεια ακολουθεί μεσοπύργιο διάστημα, μήκους 20.25μ., και ο πύργος αρ. 26, διαστάσεων 4.30μ x 3.60μ.¹³⁹¹, ο οποίος δεν περιλαμβάνεται στο σχέδιο του E. Meyer (σχ. 83–84). Στη δυτική στενή πλευρά του πύργου αρ. 26, παρατηρούμε ότι το τείχος τέμνει το εξωτερικό μέτωπο της πλευράς αυτής του πύργου στο μέσον και σε μήκος 1.38μ. Κατά τον καθαρισμό του πύργου αυτού βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Μακεδονίας, εποχής Αντίγονου Γονατά, 277/6–239 π.Χ.¹³⁹². Μετά τον πύργο αρ. 26 συναντάμε τον αρ. 27 (εικ. 585), διαστάσεων 4.30μ. (οι κάθετες πλευρές ανατολική και δυτική) x 3.60μ., ο οποίος δεν σώζεται σε καλή κατάσταση (σχ. 83–84). Μετά από μεσοπύργιο διάστημα 9.70μ. μήκους βρίσκεται ο πύργος αρ. 28, διαστάσεων 2.30μ. x 5.60μ. Η νότια μεγάλη πλευρά του πύργου (εικ. 586) είναι κατεστραμμένη και οι λίθοι που έχουν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του είναι μεγάλων διαστάσεων 1.25μ. (μήκος) x 0.40μ. (πλάτος) x 0.56μ. πάχος (ύψος). Οι κάθετοι αρμοί του ανώτερου δόμου τέμνουν στο μέσον τις λιθοπλίνθους της κατώτερης σειράς. Ακολουθεί μεσοπύργιο διάστημα 40.80μ. και καταλήγει σε πύργο, αρ. 29, διαστάσεων 2.30μ. x 5μ. Μετά τον πύργο αρ. 29, το τείχος «ανεβαίνει» την πλαγιά του λόφου με πορεία Β/ΒΔ, σε μήκος 46.80μ., για να ενωθεί με τον πύργο αρ. 31. Ο πύργος αυτός είναι διαστάσεων 8.50μ. x 6.60μ. τοποθετημένος διαγώνια, ως προς τη φορά της οχύρωσης (σχ. 83–84, εικ. 587).

Πρόκειται για οχύρωση ισχυρή και καλοσχεδιασμένη· λόγω του σωζόμενου σήμερα μικρού ύψους της, δεν είναι εύκολο να διαπιστώσουμε, εάν υπάρχουν προσθήκες. Παρόλα

¹³⁹⁰. Κατά την αποψίλωση του χώρου και συγκεκριμένα 50μ. βόρεια του κυκλικού πύργου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, κακής διατήρησης, πιθανόν ελληνικής πόλεως. ΑΕ, h–, διαμ. 16 mm, βάρους 3.3 γρ.

¹³⁹¹. Οι διαστάσεις του πύργου πρέπει να είναι 3.80μ. x 3.88μ., γιατί πλησιόχωρα του πύργου υπάρχει τετράπλευρη λιθόπλινθος διαστάσεων 0.45μ. x 0.55μ. x 0.14μ. (πάχος), η οποία πιθανότατα προέρχεται από τη θεμελίωσή του· στο σημείο αυτό το 1996 σε πραγματοποιηθείσα αυτοψία με τον αρχαιοφύλακα της περιοχής Γ. Καρπή, διαπιστώσαμε λαθρανασκαφή.

¹³⁹². Το νόμισμα φέρει ως εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλέους με λεοντοκεφαλή προς τα δεξιά και ως οπισθότυπο υπέα προς τα δεξιά ΑΕ, h 12, διαμ. 19 mm, βάρους 4.3 γρ. Πρβλ. SNG, Corp., αρ. 1215 κ.ε., καθώς και SNG, Macedonia, αρ. 995.

αυτά, θεωρούμε ότι φανερώνει επιμέλεια, αφού οι πύργοι αρ. **1, 9, 11, 15** και **17** έχουν κατασκευαστεί με εσωτερικό και εξωτερικό μέτωπο¹³⁹³.

Το τείχος είναι κτισμένο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης και το πλάτος του κυμαίνεται από 1.90μ. έως 2.16μ. Κατά τους E. Meyer¹³⁹⁴ και G. Daux¹³⁹⁵ χρονολογείται στα τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. (275 π.Χ.). Για την οικοδόμησή του χρησιμοποιήθηκαν λιθόπλινθοι από τεφρό ασβεστόλιθο, ενώ το εσωτερικό του πληρώθηκε με λατύπη, χώμα και πέτρες. Το υλικό αντλήθηκε από τους ασβεστολιθικούς βράχους, οι οποίοι αφθονούν σε όλο το λόφο. Όμως δεν εντοπίσαμε ίχνη λατόμευσης, ούτε εντομές, ή εγκοπές στο βράχο, οι οποίες να προϋποθέτουν σημάδια διαδικασίας λατόμευσης με σφήνες. Από το ίδιο υλικό κατασκευάστηκαν και τα κτήρια που βρίσκονται εντός του οχυρωματικού περιβόλου. Στο μεγαλύτερο τμήμα της διαδρομής του το τείχος σώζεται στο ύψος των θεμελίων του, εκτός από ένα μικρό τμήμα στη Ν πλευρά που σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων. Πραγματοποιήσαμε έξι τομές, περιμετρικά του τείχους, προκειμένου να έχουμε στοιχεία για τη χρονολόγησή του. Όλες οι τομές, πλην μίας, που διενεργήθηκε στη ΒΑ πλευρά του τείχους, δεν μας έδωσαν όστρακα. Μετά την αφαίρεση της επίχωσης, η οποία κυμαινόταν από 0.20μ.-0.30μ., εμφανίζεται βράχος, ή φλέβα βράχου, που λειαιίνεται κατάλληλα, προκειμένου να εδραιωθούν οι λίθοι της θεμελίωσης (**σχ. 87, εικ. 588**). Στη ΒΑ πλευρά του τείχους η πραγματοποιηθείσα **τομή ΣΤ (εικ. 589)**, μας έδωσε λίγα όστρακα, εκ των οποίων το ένα ανήκει σε χείλος πινακίου του α' τετάρτου του 3^{ου} αι. π.Χ.¹³⁹⁶. Ο τύπος του πινακίου αυτού δεν φαίνεται να επιβιώνει μετά το α' τετάρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. Δεν εντοπίσαμε τους εγκάρσιους τοίχους (ζεύγματα), οι οποίοι έδεναν τις εξωτερικές παρειές του τείχους. Η Ν πλευρά είναι σημαντικά ενισχυμένη, αφού την πλαισιώνουν έξι πύργοι ορθογώνιας κάτοψης, ένας κυκλικός στη ΝΑ γωνία και ένας ορθογώνιας κάτοψης στη ΝΔ.

Πύργοι

Οι πύργοι της οχύρωσης είναι ορθογώνιας κάτοψης, εφαπτόμενοι στο εξωτερικό στηθαίο, πλην ενός στη ΝΑ γωνία που είναι κυκλικός. Η επιλογή του κυκλικού πύργου, διαμέτρου 6.50μ. (**σχ. 86**), στη θέση αυτή του τείχους έγινε, επειδή έχει μεγαλύτερη εποπτεία της περιοχής και συγκεκριμένα του άνω ρου του ποταμού Σελινούντα, ο οποίος ρέει στα Α του λόφου και σε μικρή απόσταση, της διάβασης στα ΝΑ που οδηγεί προς την ενδοχώρα, (αρχαία Κύναιθα) και στα Ν εκείνης που οδηγεί στην Ψωφίδα διασχίζοντας τις Β υπώρειες του όγκου

¹³⁹³. Κατασκευή πύργων με δύο παρειές συναντάμε στην οχύρωση της Κανδήλας (αρχ. Αλυζία) της Ακαρνανίας και στις οχυρώσεις του Θέρμου και της Παραβόλας (αρχ. Βουκάτιον) της Αιτωλίας. Πρβλ. Πορτελάνος, τόμ. Α, 130.

¹³⁹⁴. Meyer, 111–118.

¹³⁹⁵. Daux 1959, 620. Μάλιστα, σημειώνει ότι η πόλη πιθανόν να καταστράφηκε από πυρκαγιά από το Φίλιππο Ε' της Μακεδονίας κατά την εκστρατεία του στην Αχαΐα.

¹³⁹⁶. Πρβλ. Athenian Agora XXIX I 152, εικ. 55, αρ. 819.

του Ερυμάνθου¹³⁹⁷ (εικ. 590). Η Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού θεωρεί ότι η χρήση των κυκλικών πύργων γίνεται συχνότερη από τον 4^ο αι. π.Χ. και τοποθετούνται σε «εκτεθειμένα σημεία»¹³⁹⁸ και μάλιστα κοντά σε γωνίες, ή σε πύλες για να τις προστατεύουν. Πύργοι κυκλικής κάτοψης υπάρχουν και στην οχύρωση της αρκαδικής Γόρτυνος¹³⁹⁹. Στο εσωτερικό των πύργων αρ. 1, 9, 26, 27 και 31, κατά την αποψίλωση και καθαρισμό βρέθηκαν πάρα πολλά κομμάτια κεραμίδων στέγης λακωνικού τύπου, γεγονός που συνηγορεί στην άποψη ότι η ανωδομή της οχύρωσης πρέπει να ήταν από πλίθρες και διέθετε *καταστέγασμα*.

Πύλες

Η μοναδική πύλη είναι αυτή που βρίσκεται στο μέσον της Α πλευράς του τείχους και προστατεύεται με πύργο ορθογώνιας κάτοψης. Η **ανατολική πύλη (σχ. 85)** έχει άνοιγμα 4μ., και προστατεύεται με πύργο ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 5.20μ. x 5.05μ.¹⁴⁰⁰, ευρισκόμενος στα αριστερά του εισερχομένου. Η πύλη έχει έντονη λοξή τοποθέτηση¹⁴⁰¹ και στα δεξιά της το τείχος έχει επίσης λοξό μέτωπο σε μήκος 14μ. περίπου (13.95μ.) και εδράζεται στο βράχο, ο οποίος έχει λαξευτεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να καθιστά δύσκολη την πρόσβαση στο εσωτερικό του οχυρωμένου χώρου (εικ. 580, 591–592). Στα δύο άκρα της εισόδου βρίσκονται κατά χώραν ορθογώνιοι λίθοι, τοποθετημένοι κάθετα, ως προς το άνοιγμα, διαστάσεων 1.10μ. x 0.50μ., οι οποίοι σώζουν από δύο ορθογώνιες εγκοπές και μία σχήματος ανεστραμμένου Γ η κάθε μία, για την πάκτωση των παραστάδων και των στροφών της θύρας (σχ. 85, εικ. 593). Από εδώ ξεκινούσε ο δρόμος¹⁴⁰² που οδηγούσε στην αταύτιστη κόμη, τα ερείπια της οποίας σώζονται στον Άγιο Ανδρέα Λεοντίου (παλ. τοπων. Γουρζούμισα)¹⁴⁰³, στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα)¹⁴⁰⁴, το Αίγιο και την Πάτρα.

Εξίσου ομαλή είναι και η πλαγιά του λόφου στα ΝΔ, γεγονός που μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε και μια δεύτερη πύλη, **τη δυτική (;)**, παρόλο που τίποτε δεν είναι ορατό. Στην τοποθέτησή της στο σημείο αυτό συνηγορεί το γεγονός της ύπαρξης του μεγάλου πύργου, διαστάσεων 8.50μ. x 6.60μ., «λοξά» τοποθετημένου και του Επαρχιακού δρόμου Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων, ο οποίος κατά το μεγαλύτερο μέρος του ακολουθεί την ίδια κατεύθυνση από την αρχαιότητα και μάλιστα από τους μυκηναϊκούς χρόνους¹⁴⁰⁵,

¹³⁹⁷. Βλ. κεφ. ΒΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ, 20^η οδός.

¹³⁹⁸. Βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού, 80. Adam, 46 κ.ε. Winter, 193, 199.

¹³⁹⁹. Martin, 81–147. Παπαχατζής 1980, 296.

¹⁴⁰⁰. Συγκεκριμένα η δυτική πλευρά του έχει μήκος 5μ., η βόρεια 5.20μ. και η ανατολική 5.05μ.

¹⁴⁰¹. Πύλες τοποθετημένες «λοξά» συναντάμε στο Ανακτόριον (Σταυροπούλου-Γάτση – Αλεξοπούλου 2002, 92, εικ. 3), στη Φιγάλεια (πρβλ. Adam, 180, εικ. 106), στη Μαντίνεια (Adam, 176, εικ. 104), στη Στύμφαλο, της οποίας η λοξή πύλη προστατεύεται από ημικυκλικό πύργο (πρβλ. Παπαχατζής 1980, 258, εικ. 239).

¹⁴⁰². Για τη διαδρομή του δρόμου αυτού βλ. κεφ. ΒΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ, 9^η οδός.

¹⁴⁰³. Rizakis 2008, 153–154.

¹⁴⁰⁴. Λεξικό 2001, 268, 2271.

¹⁴⁰⁵. Κολώνας – Γκαζής 2006, 26. Πετρόπουλος 2007, 200. Βλ. κεφ. ΒΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ, 1^η οδός.

εξασφαλίζοντας την επικοινωνία μεταξύ των πόλεων και των θέσεων από τη Χαλανδρίτσα¹⁴⁰⁶ μέχρι την Κύναιθα (Καλάβρυτα) και την Ψωφίδα (Τριπόταμα). Άλλωστε, οι θέσεις που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα επιβεβαιώνουν τη διαχρονική χρήση του δρόμου αυτού.

Η δεύτερη πύλη στα ΝΔ της νότιας πλευράς είναι προσανατολισμένη όχι μόνον με την αρχαία διάνοιξη, η οποία συνδέει την Ψωφίδα με το αχαϊκό Λεόντιον¹⁴⁰⁷, αλλά και με το νεκροταφείο της πόλης, το οποίο τοποθετείται στους δύο προς Ν υπερκείμενους γηλόφους (σχ. 84).

Οχυρό

Το βουνό Άγιος Αθανάσιος¹⁴⁰⁸, που βρίσκεται στα Ν του λόφου Καστρίτσι και υψώνεται επιβλητικά στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού Σελινούντα (εικ. 594), πρέπει να αποτελούσε το «κλειδί» της άμυνας. Η θέα που παρέχει η κορυφή του είναι αναπεπταμένη, έχοντας απευθείας οπτική επαφή προς όλα τα σημεία του ορίζοντα. Το μακρόστενο πλάτωμα είναι τειχισμένο, του οποίου τμήμα της τοιχοδομίας που σώζεται στο Β τμήμα της δυτικής πλευράς του πλατώματος είναι από λίθους, οι οποίοι έχουν δουλεμένη την επιφάνειά τους (εικ. 595). Θεωρούμε ότι πρόκειται για τμήμα αρχαίας οχύρωσης, με αμελή τοιχοδομία των ΕΛΛ χρόνων. Το τμήμα που σώζεται στο νότιο πέρας της δυτικής πλευράς, λόγω της επιμελημένης κατασκευής του, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους ΒΥΖ χρόνους (εικ. 596).

Στο Ν τμήμα του πλατώματος της κορυφής, εντοπίστηκε ένα ακόμη τμήμα τείχους, πλάτους 1.70μ., σωζόμενου μήκους 2.50μ. και με προσανατολισμό Δ-Α, το οποίο τέμνει το δυτικό σκέλος της οχύρωσης της δυτικής πλευράς (εικ. 597). Το οχυρωμένο πλάτωμα του βουνού είναι περισσότερο από προφανές ότι υποκαθιστούσε την ακρόπολη της πόλης, αφού παρέχει άμεση οπτική θέα σε όλο το χώρο (εικ. 568) και, επιπλέον, ελέγχει απόλυτα τον κύριο οδικό άξονα (1^η οδός), που διέρχεται στα Β του βουνού και ενώνει την Αρκαδία με την Αχαΐα, στα ΒΑ το δρόμο που οδηγεί στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) και το Αίγιο (9^η οδός), αλλά και το πέρασμα προς την Ψωφίδα (20^η οδός). Ανήκει προφανώς στην επικράτεια του παρακείμενου αχαϊκού Λεοντίου.

Λαμβάνοντας υπόψη το οδικό δίκτυο, αλλά και τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας αντιλαμβάνεται αμέσως κάποιος τη στρατηγική σημασία του οχυρωμένου πλατώματος του βουνού, από την κορυφή του οποίου είναι ορατό το πέρασμα των Νεζεροχωρίων στα Β/ΒΔ, η πόλη του Λεοντίου στα Β και ο ρους του ποταμού Σελινούντα, καθώς και η διάνοιξη που έφθανε εδώ από το Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα), στα Α η κύρια οδός που οδηγούσε στην Κύναιθα

¹⁴⁰⁶. Για τις αρχαιότητες που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή της Χαλανδρίτσας, καθώς και στην περιοχή των Νεζεροχωρίων, διαμέσου των οποίων διέρχεται η 1^η οδός, βλ. κεφ. VΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ, 1^η οδός.

¹⁴⁰⁷. Βλ. κεφ. VΣΤ. ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ, 20^η οδός.

¹⁴⁰⁸. Βλ. αρ. 92, χάρτης 7, ΕΠΙΜΕΤΡΟ, οικείου καταλόγου.

και στα Ν η δίοδος που ξεκινούσε από την Ψωφίδα και διαμέσου του χωριού Λεχούρι κατέληγε στο Λεόντιο.

Αγορά

Το κτήριο που βρίσκεται στα Α της κορυφής του λόφου, στο σχηματιζόμενο επίμηκες πλάτωμα, το οποίο σημειώνεται στο χάρτη του E. Meyer (**σχ. 83**), το ονομάσαμε **κτήριο II (σχ. 88, εικ. 598)**. Έχει οκτώ χώρους (δωμάτια), είναι κτισμένο από λίθους μεγάλων και μικρών διαστάσεων και λάσπη, ως συνδετικό υλικό. Ο τοίχος της νότιας μεγάλης πλευράς του κτηρίου (TX1) έχει μήκος 43μ. και πλάτος 0.80μ. Η ανατολική πλευρά (TX2) έχει μήκος 11.60μ. και πλάτος 0.80μ., ενώ η δυτική (TX15) έχει μήκος 9.60μ. και πλάτος 0.70μ. Στα βόρεια του μεγάλου τοίχου (TX1) αναπτύσσονται οι χώροι, οι οποίοι προστατεύονται από την εσωτερική πλευρά (μέτωπο) του τείχους της βόρειας πλευράς. Το πλάτος των τοίχων των δωματίων κυμαίνεται από 0.35–0.45μ. Το κτήριο σώζεται στο ύψος των θεμελίων του¹⁴⁰⁹. Από τον καθαρισμό και δύο μικρές διερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν, δεν διαπιστώθηκε η χρήση του κατά την αρχαιότητα. Είναι όμως πιθανόν, λόγω της θέσης στην οποία βρίσκεται, που είναι περιβλεπτή από την υπόλοιπη έκταση του οχυρωμένου οικισμού, να αποτελεί κτήριο της αγοράς δεδομένης και της γειτνιάσής του με το θέατρο. Θα μπορούσε να θεωρηθεί στοά με μαγαζιά, ή χώρος που στέγαζε δημόσιες αποθήκες. Κατά τον καθαρισμό του κτηρίου, πλησιόχωρα στη ΒΔ γωνία του βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Ήλιδος, που χρονολογείται 271–191 π.Χ.¹⁴¹⁰. Στα ΒΑ του κτηρίου βρέθηκε ακόμη ένα χάλκινο νόμισμα, κοπής Αθηνών, μετρίας διατήρησης, το οποίο χρονολογείται περ. 87–86 π.Χ.¹⁴¹¹. Στο ανατολικό πέρας του κτηρίου και στα ΝΑ, διακρίνεται το θεμέλιο άλλου τοίχου (TX16), ο οποίος απέχει 2.80μ. από τον τοίχο (TX1) του **κτηρίου I** και προφανώς ανήκει σε άλλο κτήριο (**κτήριο III, σχ. 88**). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8.40μ. και έχει πλάτος 0.80μ., όσο και ο τοίχος (TX1), από τον οποίον απέχει 2.80μ., πλάτος κατάλληλο για υφιστάμενο δρόμο.

Κτήρια

Στα ΝΔ του κτηρίου II αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι, που ανήκουν σε κτήριο, το **IV, (σχ. 84, 89, εικ. 599)**. Είναι οργανικά δεμένοι μεταξύ τους και το κτήριο σώζεται σε μήκος 10μ. και σε πλάτος 11μ. Οι τοίχοι του έχουν πλάτος 0.50μ.–0.60μ. Στα ΝΑ του **κτηρίου II**, εντοπίστηκε τοίχος με προσανατολισμό Β/ΒΑ–Ν/ΝΔ (**κτήριο V, σχ. 84, 90**). Έχει μήκος

¹⁴⁰⁹. Και ο Ν. Ζαφειρόπουλος στην αυτοψία που διενήργησε το 1953 αναφέρει ότι το συγκεκριμένο κτήριο σώζεται στο ύψος των θεμελίων του. Βλ. αναφορά με αρ. πρ. 1547/14.11.1953.

¹⁴¹⁰. ΑΕ, h 12, διαμ. 14 mm, βάρους 1.6 γρ. Ως εμπροσθότυπος απεικονίζεται κεφαλή Διός δαφνοστεφούς προς τα δεξιά και ως οπισθότυπος μέσα σε στεφάνι αγριελιάς αετός όρθιος που κοιτάζει προς τα δεξιά. Επί του πεδίου τα αρχικά FA (πρβλ. BMC, Pel., 74, αρ. 141, πίν. XV, αρ. 13).

¹⁴¹¹. Ως εμπροσθότυπος απεικονίζεται κεφαλή Αθηνάς με κράνος προς τα δεξιά και ως οπισθότυπος Δίας σε διασκελισμό, με το δεξί εκτοξεύει κεραυνό και έχει το αριστερό χέρι εκτεταμένο. ΑΕ, h 2, διαμ. 17 mm, βάρους 3.7 γρ. Πρβλ. SNG, Cor., αρ. 307 (ως προς τον τύπο). Επίσης M. Thompson 1941, 208, υποσ. 24.

11.40μ. και πλάτος 0.55μ., η κατασκευή του οποίου είναι από μεγάλους λίθους, τοποθετημένους κατά μήκος και παρά πλάτος (**εικ. 600**).

Στα Β και ΒΑ του **κτηρίου V**, μετά την αποψίλωση του χώρου, αποκαλύφθηκαν άλλα δύο κτήρια, τα **VI** και **VII** αντίστοιχα (**σχ. 84**). Επίσης, ένα άλλο μεγάλων διαστάσεων εντοπίστηκε εκτός των τειχών, στα ΝΔ της οχύρωσης, το οποίο έχει προσανατολισμό ΒΔ/ΝΑ, το **VIII**, ορατού μήκους 28μ. και πλάτους 5μ. περίπου (**σχ. 84, 91**). Πιθανότατα στο χώρο που καταλαμβάνει το κτήριο αυτό, ο Ν. Ζαφειρόπουλος αναφέρει ότι βρήκε βάθρο αγάλματος ίσως του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁴¹² και εξωτερικά της δυτικής πλευράς του τείχους εντόπισε μαρμάρινη βάση, διαστάσεων 0.51μ. x 0.30μ. που έσωζε την επιγραφή ΜΙΚΡΑΙΒΟΣ/ΘΛΙ [βλ. κατάλογο επιγραφών κατά θέση εύρεσης].

Επίσης επάνω από το θέατρο, κατά τον καθαρισμό, αποκαλύφθηκε κτήριο (**IX**), του οποίου η κατασκευή είναι από ασβεστόλιθο και η βόρεια αυτού πλευρά φαίνεται να αποτελεί το εσωτερικό μέτωπο του τείχους (**σχ. 83–84**).

Θέατρο

Το 1958 ο Ν. Γιαλούρης πραγματοποίησε σωστική ανασκαφική έρευνα στο λόφο και αποκάλυψε μικρών διαστάσεων θέατρο, το οποίο βρίσκεται στα ΒΑ του τειχισμένου χώρου (**εικ. 601**)¹⁴¹³. Από το κοίλο σώζονται εννέα σειρές εδωλίων. Στο ανώτερο διάζωμα οι σειρές των εδωλίων πρέπει να ήταν λαξευμένες στο φυσικό βράχο¹⁴¹⁴. Διακρίνονται πέντε κλίμακες, που σώζουν τέσσερις αναβαθμούς η κάθε μία. Ο κάθε αναβαθμός έχει πλάτος 0.40μ.–0.45μ. και το πλάτος της κλίμακας είναι 0.52μ. Τα εδώλια είναι από πωρόλιθο, ενώ η σκηνή και οι πάροδοι από ασβεστόλιθο. Στην κάτω σειρά δεν διακρίνονται εδώλια προεδρίας. Η ορχήστρα έχει διάμετρο 9μ., δάπεδο από πατημένο χώμα και αποχετευτικό αγωγό περιμετρικά για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων, εσωτερικού πλάτους 0.30μ.–0.33μ. Οι πάροδοι είναι ύψους 2μ. (**εικ. 602**)

και δεν σώζονται τα λίθινα κατώφλια των θυρών. Έναντι της ορχήστρας βρίσκεται κτήριο ορθογώνιας κάτοψης, (**σχ. 84, κτήριο X**), που πιθανόν ανήκει στη σκηνή (**σχ. 84, εικ. 603**). Σε όλη την επιφάνεια του λόφου εντοπίζονται και άλλα κτήρια (**κτήρια XI, XII**), αναλημματικοί τοίχοι, καθώς και αρχιτεκτονικά μέλη (**σχ. 84, εικ. 604**).

Ιερά

Στα ανατολικά πρηνή της κορυφής του λόφου Καστρίτσι εντοπίζεται τοίχος, ο οποίος σχηματίζει αμβλεία γωνία και το γεγονός ότι εδράζεται στα κατώτερα πρηνή καθώς και η

¹⁴¹². Το στοιχείο αυτό προκύπτει από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ' ΕΠΚΑ και από την αρ. πρ. 1547/14.11.1953 αναφορά του Ν. Ζαφειροπούλου προς το ΥΠ.ΕΠ.Θ, Διεύθυνση Αρχαιοτήτων.

¹⁴¹³. Χρονολογία κατασκευής αναφέρεται το α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (Daux 1959, 620).

¹⁴¹⁴. Daux 1959, 620.

στιβαρή κατασκευή του μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν να πρόκειται για ισχυρό αναλημματικό τοίχο, που περιέκλειε το ψηλότερο τμήμα του λόφου (σχ. 83–84, εικ. 605). Στην περίπτωση αυτή το ψηλότερο πλάτωμα του λόφου, προς τα Δ, δεν αποκλείεται να φιλοξενούσε κάποιο ιερό του άστεως (σχ. 84, κτήριο Ι)¹⁴¹⁵. Στα μεταγενέστερα χρόνια τα οικοδομικά κατάλοιπα στο πλάτωμα του λόφου καταστράφηκαν από τάφους των ΠΒΥΖ χρόνων.

Από έλεγχο του αρχείου της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και από το αρ. πρ. 101/16.05.1960 έγγραφό της προκύπτει ότι ο Κ. Αντ. Ροδόπουλος, κάτοικος Κομνηγαδίου, παρέδωσε στο Ν. Γιαλούρη χάλκινο αγαλμάτιο όρθιου Πανός (αρ. κατ. 72 ΜΜΠ), το οποίο βρήκε σε χαράδρα στα Δ του χωριού Κομνηγάδι, όχι πολύ μακριά από το Καστρίτσι. Το αγαλματίδιο είναι άριστης διατήρησης¹⁴¹⁶. Η στάση του θεού μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε το αγαλματίδιο στον 4^ο αι. π.Χ. Η Μ. Jost υποστηρίζει ότι οι θηριομορφικές παραστάσεις του θεού εμφανίζονται ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. και φθάνουν έως και τη ρωμαϊκή εποχή, όπως προκύπτει από τα *ex voto* και τα νομίσματα¹⁴¹⁷. Προς το παρόν δεν είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση του αγαλματιδίου, αφού, όπως γνωρίζουμε κυρίως από τα νομίσματα, ο θεός απεικονίζεται με σύριγγα, ή με λαγοβόλο¹⁴¹⁸.

Υδραγωγείο

Η πόλη πρέπει να υδροδοτούνταν από την πηγή Κεραμιδάκι που βρίσκεται στα χαμηλά Δ/ΒΔ πρανή του βουνού Άγιος Αθανάσιος¹⁴¹⁹. Σήμερα παραπλεύρως του βουνού υπάρχει χωματόδρομος και στην αριστερή/δυτική πλευρά του διέρχεται αγωγός τσιμεντένιος, που αρδεύει τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, οι οποίες βρίσκονται Β και Ν της Επαρχιακής οδού Πατρών – Χαλανδρίτσας – Καλαβρύτων. Ο γηγενής Α. Λαζουράς μου ανέφερε ότι «όταν ήταν νέος και πήγαινε με τα πρόβατα στο βουνό θυμόταν σπασμένα κιούγκια στον χώρο της πηγής και μάλιστα μου είπε ότι από εδώ έπαιρνε νερό η Γρανπόπολη». Η απόσταση της πηγής από το χώρο της πόλης είναι περίπου 1.800μ. και ο αγωγός πρέπει να κατέληγε στα Δ και πλησιόχωρα της οχυρωμένης πόλης. Εκτός των τειχών, στα Δ., ο Ν. Ζαφειρόπουλος αναφέρει ότι είχε βρει στελέχη πηλίνων σωλήνων, διαμέτρου 0.22μ.¹⁴²⁰.

¹⁴¹⁵. Κατά τον καθαρισμό στα Δ του πλατώματος της κορυφής του λόφου βρέθηκε πεντάδραχμο Βασιλέως Παύλου, κοπή 1954.

¹⁴¹⁶. Ο θεός κρατά με το αριστερό χέρι ρόπαλο, του οποίου το άλλο άκρο στηρίζεται στη βάση. Το δεξί χέρι είναι κεκαμμένο προς τα άνω και σώζεται μέχρι τον καρπό. Τα ζωώδη χαρακτηριστικά του τραγοπόδαρου θεού είναι τονισμένα (πόδια μικρά, κεφάλι) και καλά διατηρημένα, εκτός από το πρόσωπο που είναι αποκεκρωμένο. Τα κέρατα λείπουν.

¹⁴¹⁷. Jost 1985, 219–224, πίν. 29–30.

¹⁴¹⁸. Στις αργυρές νομισματικές εκδόσεις του Αρκαδικού Κοινού του νομισματοκοπείου της Μεγάλης Πόλεως, ο θεός απεικονίζεται με λαγοβόλο. Βλ. BMC, Pel., 173, αρ. 48, 50, 174, αρ. 52, πίν. 32, 10, 11. Πρβλ. επίσης BMC, Pel., κοπές Ηραίας, 182, αρ. 16, πίν. 34, αρ. 12.

¹⁴¹⁹. Βλ. αρ. 92, χάρτης 7 οικείου καταλόγου.

¹⁴²⁰. Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από αναφορά του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειροπούλου προς το ΥΠ.ΕΠ.Θ, Διεύθυνση Αρχαιοτήτων (αρ. πρ. 1547/14.11.1953), στην οποία σημειώνει ότι τα τμήματα των υδροσωλήνων και την επιγραφή μετέφερε στο Μουσείο Πατρών. Μέχρις στιγμής, τα αναφερθέντα από τον Ν. Ζαφειρόπουλο ευρήματα δεν έχουν εντοπιστεί στις αποθήκες της Εφορείας. Στην ίδια αναφορά κάνει μνεία και για αρχιτεκτονικά

Νεκροταφεία

Στον οικισμό Μενυχταίικα του Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεςσι) και στη θέση Καψαλάκι (αρ. 48, χάρτης 7) εντοπίζεται νεκροταφείο των ΑΡΧ χρόνων.

Στους δύο προς Ν υπερκείμενους λόφους εντοπίζεται το νεκροταφείο πιθανότατα των ΕΛΛ χρόνων. Οι γηγενείς Χρ. Κριμπάς, και Ν. Οικονομόπουλος, οι οποίοι έχουν ιδιοκτησίες στη θέση, μου ανέφεραν ότι, όταν «έσπερναν τα χωράφια στα δύο τούμπια που βλέπετε, το υνί έσπαγε τάφους που ήταν σαν κουτιά». Οι δύο λόφοι καλλιεργούνται ακόμα και σήμερα. Κεραμική φθαρμένη από τη συνεχή καλλιέργεια και πέτρες λειασμένες βρίσκονται διάσπαρτες σε όλη την επιφάνεια των λόφων (εικ. 606).

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Κατά τις εργασίες αποψίλωσης των ετών 2002–2003 περισυνελέγη άφθονη κεραμική, των ΜΕ χρόνων, των πρώιμων ΕΛΛ, ΡΩΜ και ΥΡΩΜ χρόνων. Επιπλέον, σε αυτά συγκαταλέγονται όστρακα χρηστικών αγγείων, όστρακα σκύφων, πηνία, αγνύθες (πυραμιδόσχημες, κόλουρου κώνου). Στην ανατολική πλαγιά του λόφου και στα χαμηλά πρηνή, στα Α του κτηρίου VII, κατά τις εργασίες καθαρισμού του 2007, αποκαλύφθηκαν ακόμη τρία ή τέσσερα κτήρια μεγάλων διαστάσεων. Εκτός των τειχών και στα βόρεια στην περιοχή που ονομάζεται Γρανπόπολη (αρ. 57, χάρτης 7) υπάρχουν πολλά κομμάτια πύθων και μέσα στην πυκνή βλάστηση διακρίνονται κατόψεις κτηρίων.

Ο Ν. Γιαλούρης κατά την ανασκαφή του θεάτρου, βρήκε στο λόφο όστρακα των ΥΕ, τα οποία έχουν σχέση με την προϊστορική κατοίκηση του λόφου, καθώς και ΑΡΧ χρόνων¹⁴²¹. Από αυτό πιθανολογείται ότι η ύπαρξη νεκροταφείων της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου στις θέσεις Πουρνάρι (αρ. 33, χάρτης 7) και Κρανιά, ή Αλώνια (αρ. 37, χάρτης 7) του οικισμού Λομποκά του Μικρού Ποντιά Καλαβρύτων ίσως να σχετίζεται με τον προϊστορικό οικισμό στο Καστρίτσι.

Από το Καστρίτσι προέρχονται και δύο χάλκινοι «ράβδου» θύρας, τετράγωνης κάτοψης, στον έναν εκ των οποίων προσαρμόζεται χάλκινος γόμφος του στροφέως (αρ. κατ. 50 ΜΜΠ), ένα μικρό κομμάτι γυάλινου αντικειμένου (αρ. κατ. 1958 ΜΜΠ), καθώς και μία λαβή γυάλινου αγγείου, η οποία είχε βρεθεί στην επίχωση του θεάτρου (αρ. κατ. 5093 ΜΜΠ).

Ο Κ. Kourelis πιστεύει ότι ο λόφος Καστρίτσι πρέπει να αποδοθεί στο μεσαιωνικό κάστρο του San Biasio και πιστεύει ότι «*The site seems to have been reused in the medieval period, although no medieval finds have been published.*»¹⁴²². Στην κορυφή του λόφου, καθώς και στα ανατολικά πρηνή του, κατά τις εργασίες, εντοπίσαμε περί τους δεκαπέντε κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι ήταν συλημένοι από παλαιά και είχαν προσανατολισμό Α–Δ (εικ. 607).

Τα λιγοστά όστρακα της ΜΕ εποχής, καθώς και εκείνα της ΥΕ που βρέθηκαν από τον Ν. Γιαλούρη παραπέμπουν σε εγκατάσταση στην περιοχή του λόφου ήδη από τη μέση τουλάχιστον, εποχή του χαλκού. Η κεραμική των κλασικών, ελληνοιστικών, ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων είναι άφθονη, όχι μόνον στα ψηλότερα σημεία του λόφου, αλλά και στον υπόλοιπο χώρο που καταλαμβάνει η πόλη. Η μυκηναϊκή «παρουσία», έστω με τη μορφή της επιφανειακής έρευνας, φανερώνει ακμή του χώρου στην ύστερη εποχή του χαλκού, καθώς

μέλη που έφεραν κυμάτια και τα βρήκε εξωτερικά της βόρειας πλευράς του τείχους. Παρά τις συνεχείς αυτοψίες στην περιοχή δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά μέλη.

¹⁴²¹ Daux 1959, 620. Papadopoulos 1979, 32.

¹⁴²² Kourelis 2003, 292.

και στους ιστορικούς χρόνους, χωρίς να παραβλέψουμε και το γεγονός ότι ο ποταμός και οι πλούσιες πηγές του, που βρίσκονται στα Ν, κάλυπταν τις ανάγκες σε νερό, ενώ τα ομαλά κλιμακωτά επίπεδα κατά μήκος της κοιλάδας του Σελινούντα επέτρεπαν περιορισμένης έκτασης γεωργική ενασχόληση. Η πυκνή βλάστηση της περιοχής εξασφάλιζε, όπως και σήμερα, άφθονο κυνήγι και τη βοσκή των κοπαδιών.

Τα κατάλοιπα της ΠΒΥΖ περιόδου (κιβωτιόσχημοι τάφοι) εντοπίζονται στο ανώτερο πλάτωμα, όπου και το Τριγωνομετρικό της ΓΥΣ και στα ανατολικά πρηνή του λόφου

Ο λόφος στο Καστρίτσι έχει στρατηγική σημασία, γιατί όχι μόνον έχει εποπτεία του ποταμού Σελινούντα, ο ρους του οποίου αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους άξονες επικοινωνίας της ενδοχώρας με την παραλιακή ζώνη της Αχαΐας, αλλά επιπλέον έλεγχε και τους άλλους δρόμους που διέρχονταν, ή οδηγούσαν στην περιοχή.

Ο οικισμός των ΚΛ χρόνων που εντοπίστηκε από το Ν. Γιαλούρη στο Μουρίκι (**αρ. 38, χάρτης 7**) του Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι)¹⁴²³, πιθανότατα ανήκει σε κάποια κώμη που θα ήταν υπό την επιρροή της πόλης του Λεοντίου. Η οικιστική εγκατάσταση βρίσκεται πολύ κοντά στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού Σελινούντα, στα ΝΑ πρηνή του βουνού Σουρμπάς (ύψους 1.284μ., φύλλο ΓΥΣ ΧΑΛΛΑΝΔΡΙΤΣΑ), εκμεταλλεζόμενη την προσφυή θέση (**εικ. 74**). Επιπλέον η τοποθέτησή της στο χώρο αυτόν, επιβεβαιώνει και την ύπαρξη της αρχαίας διαδρομής, που διέρχεται από εδώ και στη συνέχεια φθάνει στην ανατολική πύλη του Λεοντίου (**9^η οδός**), τα ερείπια της οποίας αναγνωρίζονται στον οχυρωμένο λόφο Καστρίτσι (**αρ. 67, χάρτης 7**). Η ύπαρξη του ποταμού και του εκτεταμένου ομαλού χώρου επέτρεψε την ανάπτυξη του οικισμού-κώμης. Στα Α/ΝΑ πρηνή του βουνού η πυκνή βλάστηση δεν μας επέτρεψε τον εντοπισμό ασφαλών ενδείξεων που να έχουν σχέση με ενδεχόμενη οχύρωση. Ο αρχαίος οικισμός στο Μουρίκι, ευρισκόμενος στην ευρύτερη περιφέρεια της αχαϊκής πόλης Λεόντιον, θα πρέπει διοικητικά να ανήκε σ' αυτό και να ήταν υπό την επιρροή του. Τα ευρήματα που παραδόθηκαν στη ΣΤ' ΕΠΚΑ από τον Κανέλλο Πορετσάνο, αντικατροπτίζουν τη ζωή του οικισμού-κώμης, καθώς και την τοπική καλλιτεχνική δραστηριότητα.

¹⁴²³. Daux 1959, 620.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ*

- Ancient Arcadia** E. Østby (ed.), *Ancient Arcadia, Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7–10. 5.* 2002, Athens 2005.
- AEMΘ** Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, Θεσσαλονίκη 1988–
- ΑΡΚΑΔΙΑ** Γ. Α. Πίκουλας, *ΑΡΚΑΔΙΑ Συλλογή Μελετών*, Ηόρος: Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2002.
- Athenian Agora V** H. S. Robinson, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora V* Princeton, New Jersey 1959.
- Athenian Agora VII** J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ, The Athenian Agora VII*, Princeton, New Jersey 1961.
- Athenian Agora VIII** E. T. H. Brann, *Late Geometric and Protoattic Pottery, The Athenian Agora VIII*, Princeton, New Jersey 1962.
- Athenian Agora XII** B. A. Sparkkes – L. Talcott, *Black and Plain Pottery, The Athenian Agora XII*, Princeton, New Jersey 1970.
- Athenian Agora XIII** S. Anderson Immerwahr, *The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora XIII*, Princeton, New Jersey 1971.
- Athenian Agora XXIII** M. B. Moore – M. Z. Pease-Philippides με τη συμβολή του D. von Bothmer, *Attic Black-Figured Pottery, The Athenian Agora XXIII*, Princeton, New Jersey 1986.
- Athenian Agora XXIX I–II** S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material, The Athenian Agora XXIX I–II*, Princeton, New Jersey 1997.
- AZ** Γ. Παπανδρέου, *Αζανιάς*, Έν Πύργω, 1886.
- Baladié** R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*, Paris 1980.
- BCD Collection, Pel.** A. Walker, *Coins of Peloponnesos. The BCD Collection. Auction LHS 96*, May 8–9 2006, LHS Numismatics Ltd, Zurich 2006.
- BMC, Corinth** B. V. Head, *Catalogue of Greek Coins Coins in the British Museum. Corinth, Colonies of Corinth, etc.*, London 1889.
- BMC, Pel.** P. Gardner, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum. Peloponnesus*, London 1887.
- Boblaye** E. Puillon Boblaye, *Expédition scientifique de Morée. Recherchès géographiques sur les Ruines de la Morée*, Paris 1836.
- Bursian** C. Bursian, *Geographie von Griechenland*, τόμ. I–II, Leipsig 1868–1872.
- Corinth IV II** O. Bronner, *Terracotta Lamps, Corinth IV II*, Cambridge, Massachusetts 1930.
- Corinth VII III** R. G. Edwards, *Corinthian Hellenistic Pottery, Corinth VII III*, Princeton, New Jersey 1975.
- Corinth XII** G. R. Davidson, *The Minor Objects, Corinth XII*, Princeton, New Jersey 1952.
- Corinth XIII** C. W. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *The North Cemetery, Corinth XIII*, Princeton, New Jersey 1964.
- Corinth XV III** A. Newhall-Stillwell – J. L. Benson, με τη συμβολή των A. L. Boegehold – C. G. Boulter, *The Potter's Quarter. The Pottery, Cotinth XV III*, Princeton New Jersey 1984.
- Corinth XVIII IV** G. S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods, Corinth XVIII IV*, Princeton, New Jersey 2000.

* Εκτός από τις συντομογραφίες της L' Année Philologique και του American Journal of Archaeology, χρησιμοποιήθηκαν και οι παρατιθέμενες. Ο βιβλιογραφικός κατάλογος είναι ενιαίος (ελληνόγλωσσοι και ξενόγλωσσοι τίτλοι μαζί) και συντάχθηκε κατά το λατινικό αλφάβητο (π.χ. το ελληνικό Β αντιστοιχεί στο λατινικό V, το ελληνικό Μπ- στο λατινικό B, το ελληνικό Δ και Ντ στο λατινικό D κ.ο.κ.)

- Curtius** E. Curtius, *Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*, τόμ. I–II, Gotha 1851–1852.
- Délos XXVII** P. Bruneau – C. Vatin – U. Bezerra de Menese – G. Donnay – E. Lévy – A. Bovon – G. Siebert – V. R. Grace – M. Savvatianou-Pétropoulakou – E. Lyding Will – T. Hackens, *L' îlot de la Maison des Commediens, Délos XXVII* Paris 1970.
- Dodwell** E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the Years 1801, 1805 and 1806*, τόμ. I–II, London 1819.
- EAA** Enciclopedia dell' arte antica, classica e orientale, Rome 1958–1984.
- EEE** Εταιρεία Ευρυτανικών Επιστημών.
- ΕΕΦΣΠΑ** Έπιστημονική Έπετηρίς τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- ΕΕΗΜ** Έπετηρίς Έταιρείας Ήλιακῶν Μελετῶν, Έν Αθήναις 1982–
- Α' ΕλλΚερ** Α' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Ιωάννινα Δεκέμβρης 1986, Ιωάννινα 1989.
- Γ' ΕλλΚερ** Γ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 24–27. 9. 1991, Αθήναι 1994.
- Ε' ΕλλΚερ** Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Χανιά, Απρίλιος 1997, Αθήνα 2000.
- ΣΤ' ΕλλΚερ** ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17–23. 4. 2000, Αθήνα 2004.
- EK** Έπετηρίς τῶν Καλαβρῦτων, Έτήσια Περιοδική Έκδοσις τής Παγκαλαβρυτινῆς Ένώσεως, Αθήναι.
- EYAIMENH** Ευλιμένη, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο 2000–
- FdD V** P. Perdrizet, *Monuments figurés: Petits bronzes, terre-cuites, antiquités diverses, Fouilles de Delphes V*, Paris 1908.
- Frazer** J. G. Frazer, *Pausania's Description of Greece*, τόμ. I–IV London 1898.
- Gell** W. Gell, *Itinerary of the Morea. Being a Description of the Routes of the Peninsula*, London 1817.
- Head** B. V. Head, *Historia Numorum*, London 1911².
- IEE** Ίστορία του Έλληνικου Έθνους, Αθήναι 1971–1978.
- IK** Γ. Παπανδρέου, *Ίστορία τῶν Καλαβρῦτων*, Αθήνα, χ.χ
- KE** Γ. Παπανδρέου, *Καλαβρυτινή Έπετηρίς, Πραγματεία περι τής Ίστορικῆς τῶν Καλαβρῦτων Έπαρχίας*, έν Αθήναις, 1906.
- Kerameikos XV** B. Vierneisel-Schlörb, *Die Figürlichen Terrakotten I. Spätmykenisch bis späthellenistisch, Kerameikos XV*, München 1997.
- KP** Der Kleine Pauly, *Lexikon der Antike in fünf Bänden*, Stuttgart 1964–1975.
- LRBC** Hill, P. V. – Kent, J. P. C., *The Bronze Coinage of the House of Constantine A.D. 324–346*, part I και Carson, R. A. G. – Kent, J. P. C., *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346–498*, part II, London 1965.
- Leake** W. M. Leake, *Travels in the Morea*, τόμ. I–III, London 1830.
- Leake Peloponnesiaka** W. M. Leake, *Peloponnesiaka: A Supplement to Travels in the Morea*, London 1846.
- Λεξικό 2001** Γ. Α. Πίκουλας, *Λεξικό τῶν οικισμῶν τής Πελοποννήσου. Παλαιὰ καὶ νέα τοπωνύμια, Ἱόρος: Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 2001.
- LSJ** H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek–English Lexicon (A New Edition Revised and Augmented throughout by Sir H. S. Jones)*, Oxford 1940.
- Μελετήματα** Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνῶν. Κέντρον Ελληνικῆς και Ρωμαϊκῆς Αρχαιότητος.
- Meyer** E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen*, Zürich–Leipzig 1939.
- MoDIA** Monographs of Danish Institute of Athens
- Nichoria III** W. A. McDonald – W. D. E. Coulson – J. Rosser, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece III. Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis 1983.

- NMX** Γ. Α. Πίκουλας, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα, από τον 8^ο π.Χ. ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα (Συμβολή στην τοπογραφία της)*, *Ήρος*: Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1988.
- NNM** American Numismatic Society. Numismatic Notes and Monographs.
- NP** Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike, τόμ. 4, Weimar: Metzler 1998.
- ΟΔΑ** Γ. Α. Πίκουλας, *Όδικό Δίκτυο και Άμυνα, Από την Κόρινθο στο Άργος και την Άρκαδία*, *Ήρος*: Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1995.
- OIForsch I** E. Kunze – H. Schleif, *Olympische Forschungen*, Berlin 1944.
- OIForsch III** F. Willemsen, *Dreifusskessel von Olympia. Alte und Neue Funde, Olympische Forschungen III*, Berlin 1957.
- OIForsch IX** P. C. Bol, *Grossplastik aus Bronze in Olympia, Olympische Forschungen IX*, Berlin 1978.
- ΠΑΑ** Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Αθήνα.
- Πελοποννησιακά** Περιοδικὸν τῆς Ἐταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι.
- PDIA** Proceedings of Danish Institute at Athens, Athens 1995–
- Philippson** A. Philippson, *Der Peloponnes*, Berlin 1892.
- Phoenix** Phoenix: journal of the Classical Association of Canada = revue de la Société canadienne des études classiques. Toronto (Ont.): University of Toronto Pr.
- Rangabé** M. Rangabé, *Souvenirs d' un excursion d' Athènes en Arcadie, Memoires présentés par divers savants à l' Académie des inscriptions et Belles-lettres*, τόμ. V, Paris 1857.
- Ραγκαβής** I. Ρ Ραγκαβής, *Τὰ Ἑλληνικά*, τόμ. 2, Ἐν Ἀθήναις 1853.
- RE** A. Pauly–G. Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 1893–1978.
- Ross** L. Ross, *Griechische Königsreisen*, τόμ. I Halle 1848.
- SNG, Macedonia** S. Kremydi-Sicilianou, *The ALPHA BANK Collection, Macedonia I (Alexander I–Perseus)*, Athens 2000.
- SNG, ITALIA** R. Martini, *Sylloge Nummorum Graecorum ITALIA, Milano Raccolte Numismatiche, XIII. Aegyptus, I. Ptolepaei*, Milano 1989.
- Synergia** B. Brandt – V. Gassner – S. Ladstätter (eds.), *Synergia*, Festschrift für Friedrich Krinzinger, τόμ. II, Wien 2005.
- Schwab** Chr. Th. Schwab, *Arkadien*, Stuttgart–Tübingen 1852.
- Θεοχάρης** Δ. Ρ. Θεοχάρης, με τη συμβολή των S. Bökönyi, J. M. Renfrew, I. A. Σακελλαράκη, Μ. Δ. Θεοχάρη, C. Renfrew, Γ. Χουρμουζιάδη, *Νεολιθική Ελλάδα*, Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος (εκδ.), Αθήναι, 1973.
- Vischer** W. Vischer, *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*, Basel 1875.
- Welcker** F. G. Welcker, *Tagebuch einer griechischen Reise*, τόμ. I–II, Berlin 1865.
- WvB** Welt von Byzanz. *Europas Östliches Erbe*, München 2004.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Accame, S., 1946

Il Dominio Romano in Grecia dalla guerra Acaica ad Augusto, Roma.

Adam, J.-P., 1982

L' Architecture Militaire Grecque, Paris.

Adamesteanu, D. – Orlandini, P., 1961

Gela. Scavi e Scoperte 1951–1956, στο *Accademia Nazionale dei Lincei* (ed.), II, Roma.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β. – Μπάτζιου-Ευσταθίου, Α. – Βουζαξάκης, Κ., 2004

Αγώνες και αθλήματα στην αρχαία Θεσσαλία, Αθήνα.

Αγγελή, Α., 2004

Μελαμβαφείς αμφορείς και πελίκες από τα νεκροταφεία της Αμβρακίας, στο ΣΤ' ΕλλΚερ, Βόλος 17–23.4.2000, Αθήνα, 549–556, πίν. 263–268.

Ahlberg, G., 1971

Fighting on Land and Sea in Greek Geometric Art, *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, 4, XVI(1971), Stockholm.

Alexander, J., 1965

The Spectacle Fibulae of Southern Europe, *AJA* 69(1965)7–23

Αλεξανδρόπουλος, Αλ. Γ., 1919

Ιστορία και Τοπογραφία τῆς Πτέρης καὶ τῶν χειμαδιῶν αὐτῆς, Ἀθήνησι.

Αλεξανδροπούλου, Σ. Κ., 1993

Νότια Αἰτωλία. Τὸ ὀδικὸ δίκτυο ἕως τὰ πρῶτα μεταπαναστατικὰ χρόνια, Αθήνα.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 1988

Ναύπακτος, οδός Φαρμάκη και Τζαβέλλα (οικόπεδο Ε.Τ.Ε.). Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη (οικόπεδο Ελ. Ραΐκου), *ΑΔ* 43(1988)[1993] Β1, 174, 176–180, πίν. 98.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 1994

Οδός Γούναρη 84 (οικόπεδο Γεωργίου Σοφή), *ΑΔ* 49(1994)[1999] Β1, 214.

Αλεξοπούλου, Γ., 1995

Ν.Ε.Ο. Πατρών–Αθηνών. Οδός Αμερικής και Θερμοπυλών (Οικ. Α. Β. Βασιλόπουλος ΑΕ), *ΑΔ* 50(1995)[2000] Β1, 213–215.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 1996

Φλάμπουρα, *ΑΔ* 51(1996)[2001] Β1, 239.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 1997

Κλειτορία, *ΑΔ* 52(1997)[2002] Β1, 296, πίν. 117.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 1998

Σαραβάλι. Παραδόσεις αρχαίων, *ΑΔ* 53(1998)[2004] Β1, 286, 290–291.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 1999

Επαρχία Καλαβρύτων. Εντοπισμός αρχαίων, *ΑΔ* 54(1999)[2005] Β1, 265–267, 280–281.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2000

Κοίτη ποταμού Γλαύκου. Κοτρώνες, ή Πλάτανος, Καμενιάνοι, θέση Παναγιά. Επαρχία Πατρών, Καταρράκτης. Σκεπαστό Καλαβρύτων. Εντοπισμός αρχαίων, ΑΔ 55(2000) Β1, (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 1999–2001

Η Αρκαδική Ψωφίς, ΑΑΑ XXXII–XXXIV(1999–2001)161–174.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2001

Σκεπαστό Καλαβρύτων. Εντοπισμός αρχαίων, ΑΔ 56(2001) Β1 (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2002

Κλειτορία, Έργο Ύδρευσης, ΑΔ 57(2002) Β1 (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2003

Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, ιδιοκτησία Αθ. Ζησιμόπουλου. Μάνεσι, θέση Τουρκομνήματα. Εντοπισμός αρχαίων, ΑΔ 58(2003) Β1 (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2004

Αρχαίοι Λουσοί και Αρχαία Ψωφίς, στο Πρακτικά του Β' Παγκοσμίου Συνεδρίου Αποδήμων Καλαβρυτινών, Καλάβρυτα 5–7.8.2004 (υπό έκδοση).

Alexoroulou, G. – Callegher, B., 2005

Monete dal Santuario di Artemis Aontia ad Ano Mazaraki (Rakita) in Acaia, RIN 106 (2005)167–198.

Αλεξοπούλου, Γ., 2005α

Πρέβεδος Φαρών, θέση Λουτρό, ιδιοκτ. Κανελλόπουλου και Κουμανιώτη. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, ιδιοκτ. Χρ. Νάκος – Κουρεμέτης Ο.Ε. Καλάβρυτα, θέση Άγιος Κωνσταντίνος, ιδιοκτ. Α. Μαυροειδής και Σία (πρώην Π. Ψευτούδη). Καλάβρυτα, θέση Αγία Τριάδα, ιδιοκτ. Δ. Λιοφάγος – Δ. Κόλλιας. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, ιδιοκτ. Μ. Κουνέλης Ο.Ε. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλιάς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων, ΑΔ 60 (2005) Β1 (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2005β

Νεότερα στοιχεία για την τοπογραφία της βορειοδυτικής Αρκαδίας, στο E. Østby (ed.), Ancient Arcadia, Papers from the third International Seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7–10 May 2002, Athens, 285–305.

Αλεξοπούλου, Γ., 2006

Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλιάς, ΑΔ 61(2006) Β1 (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ., 2007

Μονοδένδρι Βραχναϊκών, οικ. Σπύρου Δήμου. Καμίνια (ΕΡΓΟΣΕ). Κάστρο Καλαβρύτων, θέση Παλιοπήγαδο, ιδιοκτ. Εύη-Ανελώρε Παππά. Κάστρο Καλαβρύτων, θέση Παλιοπήγαδο, ιδιοκτ. Νικ. Παπαβασιλόπουλος. Κάστρο Καλαβρύτων, ιδιοκτ. Θεοφ. Ντάρμας. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλιάς. Σκεπαστό, ιδιοκτ. Αθ. Τσάφος, ΑΔ 62 (2007) Β1 (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ. – Ladstätter, G., 2008

Ο ναός στη θέση «Γκρεμουλιάς» Χελμού Καλαβρύτων. Δεδομένα των ανασκαφών 2005–2007, στο «100 Jahre Institutsgebäude, Neue Forschungen zur Architektur in Heiligtümern der Nordwest Peloponnes», Αθήνα 4.3.2008 (υπό έκδοση).

Αλεξοπούλου, Γ., 2008α

Καλάβρυτα, θέση Φίντεϊ, ιδιοκτ. Κων. Παπαπαναγιώτου. Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα.

Καλάβρυτα, θέση Αχλαδούλες, ιδιοκτ. Β. Βογιαντζής. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλιάς. Σκεπαστό, θέση Ξηρόκαμπος, ιδιοκτ. Ένωση Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Κλειτορία, θέση Βλιχίτι, ιδιοκτ. Π. Ντόλκα-Οικονόμου, ΑΔ 63 (2008), Β1 (υπό έκδοση).

Alram-Stern, E., 1996

Die Ägäische Frühzeit, στο Eva Alram-Stern (ed.), *Das Neolithikum in Griechenland*, 2/1, Wien.

Amandry, M., 1988

Le monnayage des Duovirs Corinthiens, BCH Supplément 15(1988).

Anderson, J. K., 1953

Excavations near Mamousia in Achaia, BSA 48(1953)154–171, πίν. 36–38.

Anderson, J. K., 1954

A topographical and historical study of Achaia, BSA 49(1954)72–92.

Ανδρέου, Η., 1994

Νέες προϊστορικές θέσεις στην Ήπειρο, ΦΗΓΟΣ, Ιωάννινα, 234–246.

Ανδρέου, Ι., 2004

Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από το νεκροταφείο της Δουρούτης, στο ΣΤ' ΕλλΚερ, Βόλος 17–23.4.2000, Αθήνα, 557–568, πίν. 269–282.

Antonaccio, C. M., 1994

Contesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult and Epic in Early Greece, AJA 98(1994)389–410.

Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο., 1991

Προϊστορικά από την Τριταία, στο Α. Δ. Ριζάκης (εποπτ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συνέδριο*, Αθήνα, 19–21.8.1989, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 13, Αθήνα, 45–50.

Αραπογιάννη, Ξ., 1990

Ορεινή, ΑΔ 45(1990)[1995] Β1, 111.

Αραπογιάννη, Ξ., 2001

Ανασκαφές στη Φιγαλία, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 299–305, πίν. 29–30.

Αργυρόπουλος, Θ. Γ., 1972

Ιστορία των Φιλίων Καλαβρύτων και της Ι. Μονής Αγίου Αθανασίου, Αθήνα.

Αβραμέα, Α., 1983

Νομισματικοί «θησαυροί» και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ'–Ζ' αι.), Σύμμεικτα 5(1983)49–90.

Avramea, A., 1997

Le Péloponnèse du IV au VIII siècle. Changeuments et persistances, Paris.

Baitinger, H. – Eder B., 2003

Tesserae di voto ellenistiche da Elide e da Olimpia. Nuove ricerche sulle relazioni fra la città e il santuario, GeogrAnti XII(2003)95–109.

- Bakhuizen, C. S., 1996
Men of the Mountains. Observations on Aitolian Raiding, GH 8(1996)223–234.
- Baldini-Lippolis, I., 1999
L'oreficeria nell'Impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo, Bari.
- Μπάλλας, Α. Ι., 1996–1997
Καλαβρυτινά κάστρα νότιας περιοχής, Πελοποννησιακά 22(1996–1997)86–160.
- Benton, S., 1931–1932
The Ionian Islands, BSA 32(1931–1932)113–116.
- Benton, S., 1947
Aghios Nikolaos near Astacos in Acarnania, BSA 42(1947)156–183.
- Bérard, J., 1957
La colonisation Greque de l'Italie Méridionale et de la Sicile dans l'antiquité. L'Histoire et la Légende, Paris.
- Bingen, J., 1953
Inscriptions du Péloponnèse, BCH 77(1953)616–646.
- Bingen, J., 1954
Inscriptions d'Achaïe, BCH 78(1954)395–409.
- Blackman, D., 1998
Archaeology in Greece 1997–1998, AR 44(1998)40–41.
- Bol, P. C. – Eckstein, F., 1975
Die Polybios-Stele in Kleitor/Arkadien, AntP XV(1975)83–93, πίν.40–41.
- Bölte, F., 1925
Leontion in Achaia, AM 50(1925)71–76.
- Bölte, F., 1927
Lousoi, RE XIII(1927)1890–1899.
- Bölte, F., 1938
Phara (Pharai), RE XIX 2(1938)1796–1797.
- Bon, A., 1937
Forteresses Médiévales de la Grèce Centrale, BCH 61 I(1937)136–208.
- Bon, A., 1951
Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris.
- Bon, A., 1969
La Morée Franque, τόμ. Ι–ΙΙ, Paris.
- Brocas-Deflassieux, L., 1999
Αρχαία Βέροια. Μελέτη Τοπογραφίας, ΕΙΕ (Παράρτημα Βέροιας) – Δήμος Βέροιας, Βέροια.
- Burkert, W., 1993
Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche, Verlag ελλην. μύθρ. Ν. Π.

- Μπεζαντάκος – Α. Βαγιανού, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Έποχή*, Αθήνα.
- Burkhalter, F. – Touchais, A. P., 2003
Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 2001 et 2002, BCH 127 II(2003)683–1108.
- Carpenter, R. – Bon, A., 1936
CORINTH III: The defences of Acrocorinth and the Lower Town, Cambridge–Massachusetts.
- Χαράμη, Α. – Βλαχογιάννη, Ε. 2004
Ελληνιστική κεραμική από το νεκροταφείο της Ακραιφίας στη Βοιωτία, στο ΣΤ΄ ΕλλΚερ, Βόλος 17–23.4.2000, Αθήνα, 473–486, πίν. 215–230.
- Χαριτωνίδης, Σ. Ι., 1960
Πήλινη Γεωμετρική Ροιά, ΑΕ(1960)155–164.
- Charneux, P. 1966
Liste Argienne de Théarodoques, BCH 90(1966)156–239.
- Χατζή, Γ. Ε., 1980
Κεραμική υστεροκλασικών χρόνων από την Αμαλιάδα, ΑΔ 35(1980)[1986] Α, Μελέτες, 37–59, πίν. 6–11.
- Χατζή, Γ. Ε., 1981–1982
Η Πρωτογεωμετρική εποχή στη Μεσσηνία, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 25–31.5.1980, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 8, τόμ. 2, Έν Αθήναις, 321–347, πίν. 70–74.
- Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ., 1991
Ταφικοί πίθοι στην Ηλεία κατά τον 4^{ον} αι. π.Χ. και τους Ελληνιστικούς χρόνους, στο Α. Δ. Ριζάκης (εποπτ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συνέδριο*, Αθήνα, 19–21.8.1989, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 13, 351–363.
- Χατζή-Σπηλιοπούλου, Γ., 2001
Ο 6^{ος} θαλαμοτός τάφος των Ελληνικών Ανθείας στη Μεσσηνία, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 285–298.
- Χατζηδημητρίου, Α., 2005
Παραστάσεις Εργαστηρίων και Εμπορίου στην Εικονογραφία των Αρχαϊκών και Κλασικών Χρόνων, Αθήνα.
- Χατζημπίρος, Κ., 2003
Προστασία φυσικού και πολιτιστικού τοπίου, στο Πρακτικά του Α΄ Παγκοσμίου Συνεδρίου Αποδήμων Καλαβρυτινών, Καλάβρυτα 3–5.8.2001, Καλάβρυτα, 99–104.
- Χριστακοπούλου-Σωμάκου, Γ., 2009
Το Νεκροταφείο της Σταμνάς και η Πρωτογεωμετρική Περίοδος στην Αιτωλοακαρνανία, Ε. Κ. Π. Α., τόμ. Α΄–Η΄, Αθήνα 2009, (αδημοσ. διδακτ. διατριβή).
- Χουρμουζιάδης, Γ., 1973
Ταφικά Έθιμα, στο Δ. Ρ. Θεοχάρης, με τη συμβολή των S. Bökönyi, J. M. Renfrew, I. A.

- Σακελλαράκη, Μ. Δ. Θεοχάρη, C. Renfrew, Γ. Χουρμουζιάδη, *Νεολιθική Ελλάδα*, Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος (εκδ.), Αθήναι, 201–212.
- Clark, W. G., 1980–1981
Η Στύξ (μτφρ. Ευστρ. Θ. Παπαδάκη), ΕΚ 12–13(1980–1981)373–382.
- Χωρέμης, Α., 1973
Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας, ΑΕ (1973)25–74.
- Χωρέμης, Α., 1980
Μετάλλινος οπλισμός από τον τάφο στο Προδρόμι της Θεσπρωτίας, ΑΑΑ XIII I(1980)3–18.
- Coldstream, J. N., 1968
Greek Geometric Pottery, London.
- Coldstream, J. N., 1977
Geometric Greece, London.
- Cook, A. B., 1894
Animal worship in the Mycenaean Age, JHS 14(1894)81–169.
- Courbin, P., 1954
Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1953, BCH 78(1954)95–224.
- Courbin, P., 1955
Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1954, BCH 79(1955)205–376.
- Courbin, P., 1956
Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1955, BCH 80(1956)218–432.
- Crielaard, J. P., 2006
Basileis at Sea: Elits and External Contacts in the Eubean Gulf Region from the End of the Bronze Age to the Beginning of the Iron Age, στο S. Deger-Jalkotzy – I. S. Lemos (eds.), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburg Leventis Studies 3, Edinburg, 271–297.
- Crouwel, J. H., 1981
Chariots and other Means of Land Transport in Bronze age Greece, Amsterdam.
- Χριστόπουλος, Σ., 1970
Η ιστορία της Σκοτάνης, ΕΚ 2(1970)217–225.
- Χρυσός, Ε. Χ., 1981–1982
Οί Βησιγότθοι στην Πελοπόννησο (396–7 μ.Χ.), Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 25–31. 5. 1980, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 8, τόμ. 2, Αθήνα, 181–191.
- Ντάρλας, Α., 1998
Χρήσεις Σπηλαίων στην Παλαιολιθική Εποχή. Σπήλαια και Παλαιολιθική Αρχαιολογία, Αρχαιολογία και Τέχνες 66(1998)27–30.

Ντάρλας, Α., 1999

Η Παλαιολιθική Μάνη, Η ανασκαφή στα Καλαμάκια, Αθήνα.

Ντάρλας, Α., 2006

Παλαιολιθικές έρευνες στη δυτική Αχαΐα, στο Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΥΠΠΟ-ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων-6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 9-12.6.1996, Αθήνα, 9-18.

Δάρμος, Κ. Π., 2007

Οι αρχαίοι Ποταμοί της Πελοποννήσου, Αθήνα.

Darrouzes, J., 1981

Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae, Paris.

Dawkins, R., 1929

The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, London.

Daux, G., 1958

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1957, BCH 82(1958)644-799.

Daux, G., 1959

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1958, BCH 83(1959)567-793.

Daux, G., 1961

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1960, BCH 85(1961)601-953.

De Polignac, F., 1995

Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State, Chicago.

De Polignac, F., 2000

La Naissance de la cité grecque. Cultes, espace et société VIII-VII siècles: ελλ. μτφρ. Ν. Κυριαζόπουλος, *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης. Λατρείες, χώρος και κοινωνία (8^{ος}-7^{ος} αιώνες), Αθήνα.*

Δεκουλάκου, Ι., 1982

Κεραμική 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας, ASAA 60(1982)219-235.

Δεκουλάκου, Ι., 1994

Ταφικό Μνημείο στην Κερόνεια Αχαΐας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, (αδημοσ. διδακτ. διατριβή).

Δεπάστας, Ν. Σ., 1982

Λασιών, Μία σημαντική πόλις εν τῇ Ἡλειακῇ Ἄκρωρεια, EEHM 1(1982)203-243.

Desborough, V. R. d' A., 1952

Protogeometric Pottery, Oxford.

Dietz, S. – Moschos, I., 2006

Chalkis Aitolias I. The prehistoric periods, MoDIA 7, Athens.

Dittenberger, W. – Purgold, K., 1896
Die Inschriften von Olympia V, Berlin.

Δόγκα-Τόλη, Μ., 1987–1988

Οίκιστική ανάπτυξη στην Ηλεία κατά την Πρωτοελλαδική περίοδο (Δεδομένα και υποθέσεις), Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–15.9.1985, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 13, τόμ. 2, Αθήναι, 530–541, πίν. 75–76.

Ντούζουγλη, Α., 1998

Αρια Αργολίδος, Χειροποίητη κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής περιόδου, Αθήνα.

Duhn, v. F., 1878

Reisebericht aus Achaia, AM 15(1878)66–81.

Dušanic, Sl., 1970

The Arkadian League of the IVth Century, Belgrad 1970 (η μελέτη στα σερβοκροατικά· ο τίτλος είναι της αγγλικής περίληψης, 269–345).

Dyggve, E. – Poulsen, F. – Rhomaios, K., 1934

Das Heroon von Kalydon, København.

Eder, B., 2001

Die Submikenischen und Protogeometrischen Gräber von Elis, Δημοσιεύματα της Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 209, Athen.

Eder, B., 2003

Patterns of contact and communication between the regions south and north of the Corinthian gulf in LH IIC, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά – Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, Λαμία 26–30.9.1999, Αθήνα, 37–54.

Eder, B. – Jung, R., 2005

On the character of social relations between Greece and Italy in the 12th/11th C. B.C., στο R. Laffineur – E. Greco (eds.), *EMPORIA, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference/10e Rencontre égéenne internationale Athens, Italian School of Archaeology*, 14–18.4.2004, τόμ. II Athens, 486–493.

Ελευθερίου, Ε. Π., 2008

Πρωτοβυζαντινή Αρκαδία. Από το Μαίναλο στον Λάδωνα και τον Αλφειό, στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Ιστορίες για την Αρκαδία, Πρακτικά/Proceedings of the International Symposium in honour of James Roy, 50 χρόνια Αρκάς (1958–2008)*, Στεμνίτσα, 261–272, πίν. 63–64.

Φάκλαρης, Π. Β., 1987–1988

Αμαξιτοί δρόμοι τής αρχαίας Κυνουρίας, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–15.9.1985, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 13, τόμ. 2, Αθήναι, 155–160, πίν. 21–22.

Φάκλαρης, Π. Β., 1990

Αρχαία Κυνουρία, Ανθρώπινη Δραστηριότητα και Περιβάλλον, Αθήνα.

Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ., 2004

Η Ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου, Ρόδος I, Αθήνα.

Forstenpointer, G., 1990

Lousoi (Fournoi), Grabungen 1989, Öjh 60(1990)32–36.

Forstenpointer, G. – Hofer, M., 2001

Geschöpfe des Pan-Archäozoologische Befunde zu Faunistik und Haustierhaltung im Hellenistischen Arkadien, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 169–179.

Φωτόπουλος, Θ. Α., 1974

Απόπειρα έτυμολογίας τῆς τοπωνυμίας Κερπινή, Πρακτικά του Α΄ ἐν Πάτραις Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 1, Ἐν Αθήναις, 181–193.

Γκαδόλου, Α., 1996–1997

Χάλκινα καὶ σιδερένια ὄπλα ἀπὸ τὸ ἱερὸ στὸ Ἄνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας. Μιὰ πρώτη παρουσίαση, Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος–Ναύπλιο 6–10.9.1995, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 22, τόμ. 2, Αθήναι, 51–72.

Gadoulou, A., 2002

The pottery fabrics and workshops from Ano Mazaraki. The 1979 excavation season, στο E. Greco (ed.), *Gli Achei e l' identità etnica degli Achei d' Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Paestum, 23–25. 2. 2001, Tekmeria 3, Paestum – Atene, 165–186, πίν. 1–18.

Gadoulou, A., 2003

Achaean pottery of the late geometric period: the impressed ware workshop, BSA 98 (2003)307–329, πίν.28–38.

Γκαδόλου, Α., 2008

Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Κεραμική Παραγωγή και Έθιμα Ταφής. Δημοσιεύματα του ΑΔ, αρ. 101, Αθήνα.

Γαλάνη-Κρίκου, Μ. – Οικονομίδου, Μ. – Πέννα, Β. – Τουράτσογλου, Ι. – Τσούρτη, Η. 1996
Νομίσματα και Νομισματική, Αθήνα.

Γαλάνη-Κρίκου, Μ. – Τουράτσογλου, Ι. – Τσούρτη, Η., 2000

Συλλογή Ηλία Κάντα, Βυζαντινά Νομίσματα, Αθήνα.

Γάλλου, Χρ. Κ., 2008

Αρκαδικές θηριομορφικές λατρείες και ο Μυκηναϊκός τους απόηχος, στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.) *Ιστορίες για την Αρκαδία, Πρακτικά/Proceedings of the International Symposium in honour of James Roy, 50 χρόνια Αρκάς (1958–2008)*, Στεμνίτσα, 91–104.

Grainger, D. J., 1999

The League of the Aitolians, Köln.

Γραμμένος, Δ. Β., 1997

Νεολιθική Μακεδονία, Αθήνα.

Γραβάνη, Κ., 2004

Ερυθροβαφής κεραμική των ελληνιστικών χρόνων από την Κασσώπη, στο ΣΤ΄ ΕλλΚερ, Βόλος

17–23.4.2000, Αθήνα, 569–584, πίν. 283–288.

Greco, E., 2001

Eschilo (fr. 284 RADT) in Strabone, l' Acaia e l' Occidente, QS 54(2001)189–197.

Greco, E., 2001α

Archeologia della Magna Grecia: ελλ. μτφρ. Κ. Σουέρεφ, *Αρχαιολογία της Μεγάλης Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη.

Γρημάνης, Α. – Βασιλάκη-Γρημάνη, Μ. – Φιλιππάκης, Σ. – Γιαλούρης, Ν. – Μποζάνα-Κούρου, Ν., 1980

Μελέτη κεραμεικού υλικού του κρατήρα του Αιγίου, Πρωτοκορινθιακών οστράκων και οστράκων τύπου Θάψου, στο ΣΤΗΛΗ, τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, Αθήνα, 318–320.

Halstead, P. – Jones, G. 1980

Early neolithic economy in Thessaly. Some evidence from excavations at Prodromos, *Ανθρωπολογικά* 1(1980)93–117.

Hannmann, K., 1995

Die Skelettfunde des Tempels der Artemis Hemera, *Πελοποννησιακά* 21(1995)394–448.

Hayes, J. W., 1975

Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum, Toronto.

Hayes, J. W., 1984

Greek, Roman and Related Metal Ware in the Royal Ontario Museum, Toronto.

Howell, R., 1970

A Survey of Eastern Arcadia in Prehistory, BSA 65(1970)79–127, πίν.27–40.

Huxley, G., 1980

Aristotle on the origin of the Polis, στο ΣΤΗΛΗ, τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, Αθήνα, 258–264.

Jacobsen, T., 1984

Seasonal pastoralism in Southern Greece, στο P. M Rise (ed.), *Pots and Potters*, Los Angeles, 27–43.

Jeffery, L. H., 1961

The Local Scripts of Archaic Greece, Oxford.

Johnston, A., 1993

Some Thoughts on the Behague Apollo, στο O. Palagia – W. Coulson (eds.), *Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens*, April 10–14, 1992, Oxbow Monograph 30(1993)41–45.

Jost, M., 1985

Sanctuaires et Cultes d' Arcadie, Paris.

Jost, M., 1987–1988

L' iconographie de Pan en Arcadie, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–15.9.1985, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 13, τόμ. 2, Αθήναι, 219–224,

πίν. 29–30.

Jost, M., 1999

Les schemas de peuplement de l' Arcadie aux époques archaïque et classique, στο J. Roy – Th. Heine Nielsen (eds.), *Defining Arkadia*, CPCActs, τόμ. 6, Copenhagen, 192–247.

Jung, R. – Μόσχος, Ι. – Mehofer, M., 2008

Φονεύοντας με τον ίδιο τρόπο: Οι ειρηνικές επαφές για τον πόλεμο μεταξύ δυτικής Ελλάδας και Ιταλίας κατά τη διάρκεια των όψιμων μυκηναϊκών χρόνων, στο Σ. Α. Παϊπέτης – Χ. Γιαννοπούλου (εκδ.), *Πολιτισμική Αλληλογονιμοποίηση Νότιας Ιταλίας και Δυτικής Ελλάδας μέσα από την Ιστορία*, Πάτρα, 10.9.2007, Πάτρα, 85–107

Καρούσιας, Ντ. Β., 1973

Πιθανή έρμηνεία τῶν περι ὑδάτων τῆς Στυγὸς παρὰ Πανσανία, ΕΚ 5(1973)151–161.

Kahrstedt, Ul., 1950

Die Territorien von Patra und Nikopolis in der Kaiserzeit, *Historia* 1(1950)549–561.

Καραδέδος, Γ., 1990

Το υδραγωγείο και η κεντρική δεξαμενή του αρχαίου Δίου, ΑΕΜΘ 4(1990)217–229.

Καραλής, Τ. Α., 1972

Η ιστορία τῆς Λυκουρίας καὶ τὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς, Αθήνα.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ., 1970

Νομισματική Συλλογή Αθηνών, ΑΔ 25(1970)[1972]11.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Μ., 1975

Η Νομισματοκοπία της Νικοπόλεως, Αθήνα.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ., 1989

Από την ανασκαφική έρευνα στην Αιανή 1989, ΑΕΜΘ 3(1989)45–57.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ., 1996

Αιανή, ΥΠΠΟ–ΤΑΠ, Αθήνα.

Καρδάρ, Χ., 1988

Άφροδίτη Έρκίνη, Δημοσιεύματα της Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 106, Αθήναι.

Karo, G., 1905

Funde, AM 30(1905)414–416.

Kase, E. W. – Szemler, G., J. – Wilkie, N., C. – Wallace, P. W., 1991

The Great Isthmus Corridor Route. Explorations of the Phocis-Doris Expedition, τόμ. 1, Dubuque.

Κατσωνοπούλου, Ντ. – Soter, S., 1993

Το Μαντικό Σπήλαιο του Βουραϊκού Ηρακλή, Αρχαιολογία και Τέχνες 47(1993)60–64.

Κατσωνοπούλου, Ντ. – Soter, S., 1998

Αρχαιολογικές ειδήσεις από την περιοχή της Ελίκης, Αρχαιολογία και Τέχνες 66(1998)41–45.

Κατσωνοπούλου, Ντ., 1998α

Τοπογραφικά της Αιγιάλειας, στο Ντ. Κατσωνοπούλου – St. Soter – Δ. Σκιλάρντι (επιμ.)

HELIKE II Αρχαία Ελίκη και Αιγιάλεια, Αθήνα.

Καββαδίας, Π., 1918

Ἡ Ἀρχαϊκὴ Συμπολιτεία κατ' ἐπιγραφὰς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ἐπιδαύρου, ΑΕ (1918)115–195.

Καζνέση, Α., 2002–2005

Ἡ Νεολιθικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ το Σπήλαιο «Μπολιάτσω» Λευκάδας, ΑΑΑ XXXV–XXXVIII(2002–2005)13–22.

Κεραμόπουλλος, Α. Δ., 1912

Τοπογραφία τῶν Δελφῶν, Ἐν Ἀθήναις.

Κεραμόπουλλος, Α. Δ., 1926

Παλαιαὶ Χριστιανικαὶ καὶ Βυζαντιακαὶ ταφαι ἐν Θήβαις, ΑΔ 10(1926)[1929]124–136.

Κισκύρας, Δ., 1986

Ὁ ὑδάτινος πλούτος τοῦ Νομοῦ Ἀχαΐας, Πρακτικά του Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν, Καλάβρυτα 24–27.6.1983, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 11, Ἀθήναι, 177–185.

Κισκύρας, Δ., 1994

Φυσικογεωγραφικὲς παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στὴν Ἀνατολικὴ Ἀρκαδία, ἰδιαιτέρως στὴν Κυνουρία, Πρακτικά του Ἀρκαδικοῦ Πνευματικοῦ Συμποσίου, Λεωνίδιον 21–23.11.1992, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 20, Ἀθήναι, 154–172.

Κόλια, Ε.-Ι., 2000

Περιοδεῖς – Εντοπισμοὶ – Κηρύξεις Αρχαιοτήτων, Επαρχία Αιγιάλειας, ΑΔ 55(2000) Β1(υπό έκδοση).

Κόλια, Ε.-Ι. – Νεστορίδου, Στ., 1999–2001

Ἐρημο Χωριό: Μία Νέα Θέση στὴν Ἀνατολικὴ Αιγιάλεια, ΑΑΑ XXXII–XXXIV(1999–2001)101–112.

Κόλια, Ε.-Ι., 2002

Ἡ Βούρα καὶ ἡ περιοχή της: Συμβολὴ στὴ μελέτη της τοπογραφίας καὶ μνημείων της, ΑΔ 57(2002), Α, Μελέτες (υπό έκδοση).

Kolia, E.-I., 2003

New Research at ancient Keryneia, στο Archeologia nel Mediterraneo (Ricerca, tutela e valorizzazione delle aree archeologiche del territorio acaico), Paestum 6.11.2003 (υπό έκδοση).

Κόλια, Ε.-Ι., 2002–2005

Αρχαία Κερύνεια: Νεότερες ἐρευνες, ΑΑΑ XXXV–XXXVIII(2002–2005)129–148.

Κόλια, Ε.-Ι. – Γκαδόλου, Α., 2007

Ναός Γεωμετρικῶν χρόνων στὴν περιοχή της αρχαίας Ελίκης, Αρχαιολογία καὶ Τέχνες 104 (2007)71–73.

Κόλια, Ε.-Ι., 2008

Ἡ αρχαία Βούρα καὶ ἡ χώρα της: Νεότερες ἐρευνες, στο Α. Γ. Βόρδος – Ε.-Ι. Κόλια (εκδ.), Αιγιάλεια, Αρχαίες Πόλεις καὶ Μνημεῖα, Πάτρα, 80–106· στο ἴδιο Βούρα, 39–41· Κερύνεια, 42–51.

Κόλια, Ε.-Ι., 2009

Τοπογραφία της Βούρας και της χώρας της, ASAtene LXXXIV, τόμ. Ι, 215–247.

Κολώνας, Λ., 1990

Άγιος Κωνσταντίνος, ΑΔ 45(1990)[1995] Β1, 131–132.

Κολώνας, Λ., 1996–1997

Νεώτερη Μυκηναϊκή τοπογραφία τῆς Αχαΐας, Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιον 6–10.9.1995, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 22, τόμ. 2, Αθήναι, 468–496.

Κολώνας, Λ., 1998

Βούντενη. Ένα σημαντικό μυκηναϊκό κέντρο της Αχαΐας, Ρέθυμνο, (αδημοσ. διδακτ. διατριβή).

Κολώνας, Λ., 2001

Ηλειακή Πύλος, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 257–262.

Κολώνας, Λ. – Γκαζής Μ., 2006

Ο μυκηναϊκός οικισμός της Χαλανδρίτσας: Νεότερα στοιχεία, στο Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΥΠΠΟ–ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων–6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων), Πάτρα 9–12.6.1996, Αθήνα, 329–361.

Κολώνας, Λ., 2007

Ο θολωτός τάφος Τζαννάτων Πόρου Κεφαλληνίας και οι θολωτοί τάφοι της ηπειρωτικής Ελλάδας, στο Συνέδριο για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της περιοχής Πρόννων, Πόρος Κεφαλονιάς, 8–11.9.2005, Πόρος-Κεφαλονιά, 227–324.

Κολώνας, Λ., 2008

Δίκτυο Επισκέψιμων Μυκηναϊκών Οικισμών και Νεκροταφείων Επαρχίας Πατρών, ΥΠΠΟ–ΤΔΠΕΑΕ, Αθήνα.

Κοντής, Ι. Δ., 1967

Άρτεμις Βραυρωνία, ΑΔ 22(1967)[1967] Α, Μελέτες, 156–206.

Κορρές, Γ. Σ., 1970

Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη (ἡ κεφαλὴ κριοῦ ὡς ἔμβλημα ἀρχῆς), Ἐν Αθήναις.

Κορρές, Γ. Σ., 1972

«Δίπαλτος» καὶ Ὁρκίος Ζεὺς, ΑΕ (1972)208–233.

Κορύλλος, Π., 1903

Χωρογραφία τῆς Ἑλλάδος, Α΄. Νομός Αχαΐας, Αθήναι.

Κωτίτσα, Ζ., 2004

Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από κλειστά ταφικά σύνολα της αρχαίας Πύδνας, στο ΣΤ΄ ΕΛΛΚερ, Βόλος 17–23. 4. 2000, Αθήνα, 194–206.

Κωτσάκη, Μ., 1988

Οδός Μπουμπουλίνας 7, ΑΔ 43(1988)[1993]Β1, 148.

Κοτζαμποπούλου, Ε. – Bailey, G. N., 1998

Ο ρόλος των σπηλαίων κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής στη βορειοδυτική Ελλάδα, στο Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα, 15–22.

Κουμούση, Α., 1999

Επαρχία Πατρών, Κάλανος Μονή Παναγίας Χρυσοποδαρίτισσας. Λακκόματα, Ναός Ζωοδόχου Πηγής, ΑΔ 54(1999)[2005] Β1, 301–302.

Κουμούση, Α., 2000

Ρίκαβα, ΑΔ 55(2000) Β1 (υπό έκδοση).

Κουμούση, Α. – Μουτζάλη, Α. Γ., 2001–2002

Υστεροβυζαντινός σπηλαιώδης ναός Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Μια πρώτη προσέγγιση, Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24–29.9.2000, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 24, τόμ. 1, Αθήναι, 431–444.

Κουμούση, Α., 2005

Νέα στοιχεία για το οχρωματικό δίκτυο των Φράγκων στην Αχαΐα στο Φραγκοκρατία–Βενετοκρατία–Α΄ Τουρκοκρατία, Επιστημονικό Συνέδριο, Κάτω Αχαΐα 1–2.10.2005 (υπό έκδοση).

Κουμουζελis, Μ., 1996

A monumental chamber tomb at Ellenika, στο E. De Miro – L. Godart – A. Sacconi (eds), Atti e Memorie del secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 14–20 ottobre 1991, Rome, τόμ. 3, 1221–1228.

Kourelis, K., 2003

Monuments of rural archeology, Medieval settlements in the northwestern Peloponnese, PhD presented to the Faculties of the University of Pennsylvania, 2003, (unpublished).

Κουρουνιώτης, Κ., 1910

Τὸ ἐν Βάσσαις ἀρχαιότερον ἱερόν τοῦ Απόλλωνος, ΑΕ (1910)271–331.

Kraay, C. M., 1976

Greek Coins, London.

Kreidl, D., 1999

Eine Abzweigung vom antiken Weg zwischen Kynaiitha und Lusoi in der Peloponnes, στο P. Scherrer – H. Taeuber – H. Thür (eds.), Steine und Wege, Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag, ÖAI 32(1999)235–238.

Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., 1998

Σπήλαιο Θεόπετρας: Μια σπάνια περίπτωση σπηλαιοκατοίκησης στην παλαιολιθική Θεσσαλία, στο Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 26–29.11.1992, Δημοσιεύματα του ΑΔ αρ. 68, Αθήνα, 29–36.

Κυπαρίσσης, Ν., 1919

Άγγελιαί: Β΄) Αχαΐας Φαρῶν (1920), ΑΕ (1919)98–99.

Κυπαρίσσης, Ν., 1924–1925

Άνασκαφαί ἐν Κάτω Γουμενίτση τῶν Καλαβρύτων, ΑΕ, Παράρτ. του ΑΔ 1922–1925 (1927)14–18.

Κυπαρίσσης, Ν., 1925–1926

Ανασκαφαί ἐν Κάτω Γουμενίτση τῶν Καλαβρύτων, ΠΑΕ (1925–1926)43–47· *Ανασκαφαί τῆς Κάτω Γουμενίτσης τῶν Καλαβρύτων*, 130–131.

Κυπαρίσσης, Ν., 1927

Κάτω Γουμένισσα, ΠΑΕ (1927)52.

Κυπαρίσσης, Ν., 1928

Ανασκαφή Προστοβίτσης – Τριταίας, ΠΑΕ (1928)114–119.

Κυπαρίσσης, Ν., 1929

Ανασκαφή Μυκηναϊκῶν Νεκροταφείων Δήμου Φαρρῶν Ἀχαΐας, ἐν Ἀγ. Βασιλείῳ Χαλανδρίτσης καὶ Μητοπόλει, ΠΑΕ (1929)86–91.

Κυπαρίσσης, Ν., 1930

Ανασκαφαί Μυκηναϊκῶν Νεκροταφείων τῆς Ἀχαΐας, ΠΑΕ (1930)81–88.

Κυπαρίσσης, Ν., 1931

Ανασκαφαί ἐν Γουρζουμίση Ἀρχαίας Ἀχαΐας, ΠΑΕ (1931)71–73.

Κυπαρίσσης, Ν., 1932

Ανασκαφαί λαξευτῶν θαλαμοειδῶν τάφων ἐν Γουρζουμίση Ἀρχαίας Ἀχαΐας, ΠΑΕ (1932)57–61.

Κυπαρίσσης, Ν., 1933

Ανασκαφή Μυκηναϊκῶν Νεκροταφείων Ἀρχαίας Ἀχαΐας, ΠΑΕ (1933)90–93.

Κυπαρίσσης, Ν., 1934

Ανασκαφαί ἐν Ἀρχαία Ἀχαΐα, ΠΑΕ (1934)114–115.

Κυπαρίσσης, Ν., 1936

Ανασκαφαί ἐν Ἀρχαία Ἀχαΐα, ΠΑΕ (1936)95–99.

Κυπαρίσσης, Ν., 1937

Μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα ἀρχαίας Ἀχαΐας, ΠΑΕ (1937)84–93.

Κυριακόπουλος, Κ. Θ., 1983–1984

Ἡ Πάος (Σκούπι) Καλαβρύτων, ΕΚ 15–16(1983–1984)7–239.

Κυριακόπουλος, Κ. Θ., 1984

Ἡ Πάος (Σκούπι) Καλαβρύτων, Αθήνα.

Κυριακού, Θ., 1980

Καλάβρυτα, ΑΔ 35(1980)[1988]198.

Ladstätter, G., 1993

Lousoi (Achaia), Öjh 72(1993)329–330.

Ladstätter, G., 2001

Der Artemistempel von Lousoi, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 143–153.

- Ladstätter, G., 2003
Lousoi (Achaia), ÖJh 72(2003)329–330.
- Ladstätter, G., 2004
Lousoi (Achaia), ÖJh 73(2004)386–388.
- Ladstätter, G., 2004α
Survey 'Gremoulias' (Chelmos), Kalavrita (Achaia), ÖJh 73(2004)388.
- Ladstätter, G., 2005
Lousoi (Achaia), ÖJh 74(2005)366–367.
- Ladstätter, G., 2006
Lousoi (Achaia), ÖJh 75(2006)360–361.
- Ladstätter, G., 2006α
Gremoulias/Kalavrita (Achaia), ÖJh 75(2006)362–363.
- Ladstätter, G., 2008
Der Hellenistische Ringhallentempel im Stadtzentrum von Lousoi. Die Grabungen 2002–2007, στο 100 Jahre Institutsgebäude, «Neue Forschungen zur Architektur in Heiligtümern der Nordwest Peloponnes», Αθήνα 4.3.2008 (υπό έκδοση).
- Λακάκη, Μ., 1987
Κούτελη Βρυσσαρίου, ΑΔ 42(1987)[1992] Β1, 164.
- Λακάκη, Μ., 1987α
Δροσάτο Βρυσσαρίου. Αρχαία Τριταία, ΑΔ 42(1987)[1992] Β1, 160–164.
- Λακάκη-Marchetti, Μ., 2000
Σωστικές ανασκαφές στην Κάτω Αχαΐα, στο Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αχαϊκό τοπίο II, Δύμη και Δυμαία χώρα. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία»*, Κάτω Αχαΐα 6–8.10.1995, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 29, Αθήνα, 113–121.
- Λακάκη-Marchetti, Μ., 2006
Συστηματικές ανασκαφές αρχαιολογικού χώρου Τριταίας, στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, ΥΠΠΟ–ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων–6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων), Πάτρα 9–12. 6. 1996, Αθήνα, 71–80.
- Lamb, W., 1925–1926
Arcadian bronze statuettes, BSA 27(1925–1926)133–148.
- Λαμπρινουδάκης, Β., 1974
Τερὸν Μαλεάτου Απόλλωνος εἰς Ἐπίδαυρον, ΠΑΕ (1974)93–101, πίν.74–82.
- Λαμπρινουδάκης, Β., 1975
Τερὸν Μαλεάτου Απόλλωνος εἰς Ἐπίδαυρον, ΠΑΕ (1975)162–175, πίν.139–153.
- Λαμπρινουδάκης, Β., 1976
Ανασκαφή στὸ Τερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα, ΠΑΕ (1976)202–209, πίν.136–149.
- Λαμπρινουδάκης, Β., 1977

Ανασκαφή στο Τερό του Απόλλωνος Μαλεάτα, ΠΑΕ (1977)187–194, πίν.115–124.

Λαμπρινουδάκης, Β., 1978

Ανασκαφή στο Τερό του Απόλλωνος Μαλεάτα, ΠΑΕ (1978)111–121, πίν.88–99.

Λαμπρινουδάκης, Β., 1979

Ανασκαφή στο Τερό του Απόλλωνος Μαλεάτα, ΠΑΕ (1979)127–129, πίν.90–95.

Λαμπρινουδάκης, Β., 1980

Staatskult und Gesshichte der Stadt Epidaurous, Αρχαιογνωσία 1(1980)39–63.

Λαμπρινουδάκης, Β., 1981

Ανασκαφή Ἐπιδαύρου: Τερό Απόλλωνος Μαλεάτα, ΠΑΕ (1981)157–181, πίν. 122–146 και παρένθ. πίν. 8–10.

Λαμπρινουδάκης, Β., 1983

Ανασκαφή Ἐπιδαύρου, ΠΑΕ (1983)151–159, πίν. 125–137 και παρένθ. πίν. 8.

Λαμπροπούλου, Α. – Μουτζάλη, Α., 1992–1993

Νέα στοιχεία για την Ἐπισκοπή Κερνίτζας, Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16.9.1990, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 6, τόμ. 2, Αθήναι, 373–386.

Λαμπροπούλου, Α., 1991

Θέματα της ιστορικής γεωγραφίας του Νομού Ηλείας κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο, στο Α. Δ. Ριζάκης (εποπτ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 19–21.8.1989, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 13, Αθήνα, 283–291.

Λάμπρου, Ι., 1994

Ο Αρκαδικός Κλείτωρ. Ιστορική αναδρομή, Αθήνα.

Larsen, J. A. O., 1968

Greek Federal States, Oxford.

Lattanzi, E., 1968

I Ritratti dei Cosmeti nel Museo Archeologico di Atene, Roma.

Λαζαρίδης, Δ., 1975

Τὰ τείχη τῆς Ἀμφιπόλεως, ΑΑΑ VIII 1(1975)56–76.

Λέλος, Α., Θ., 1953

Ιστορία Αρχαίας Ψωφίδος και Λειβαρζίου, Αθήναι.

Lemerle, P. M., 1934

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l' Orient Hellénique, BCH 58 (1934)235–279.

Lemerle, P. M., 1935

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l' Orient Hellénique, BCH 59(1935)234–309.

Leveau, Ph., 1993

Territorium Urbis. Le Territoire de la cité romaine et ses divisions: du vocabulaire aux réalités

administratives, REA 95(1993)459–471.

Lénêque, P., 1953
Pépliphore de Gortys d' Arcadie, BCH 77(1953)105–115.

Lolos, Y. A., 1997
The Adrianic aqueduct of Corinth (with an appendix on the Roman aqueducts in Greece), Hesperia 66(1997)271–314.

Μαγκλάρας, Α. Δ. 1970
Λουσιατῶν πολιτεία, ΕΚ 2(1970)91–102.

Μαγκλάρας, Α. Δ., 1976
Κρίσεις διὰ τὴν πολιτείαν τῶν Κυναϊθέων, ΕΚ 8(1976)191–198.

Μακρῆς, Γ. Α., χ.χ.
Μια προσέγγιση στην αρχαία ελληνική γεφοροποιΐα, στο Θ. Π. Τάσσιος (εκδ.), *Αρχαιοελληνική γεφοροποιΐα, Εταιρεία Μελέτης της Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, χ.χ.*, 25–59.

Μαλτέζου, Χ., 1980
Ο Ελληνισμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (1204–1453), ΙΕΕ, τόμ. 9, 224–254.

Μαντζάνας, Χρ., 1998
Οι Παλαιολιθικές θέσεις της Ηλείας, ΑΔ 53(1998)[2002] Α, Μελέτες, 1–21.

Marcadé, J., 1951
Petite tête en bronze du Ve siècle, trouvée à Glanitsa, BCH 75(1951)224–232, πίν.26.

Μαρῶσης, Β., 1991–1996
Η σεισμικότητα της Επαρχίας Καλαβρύτων, ΕΚ 19(1991–1996)262–281.

Martin, R., 1947–1948
Les enceintes de Gortys, BCH 71–72 (1947–1948)81–147.

Μαστροκώστας, Ε., 1960
Περιοχή Αχαΐας, ΑΔ 16(1960)[1962]144–145.

Μαστροκώστας, Ε., 1961–1962
Περιοχή Αχαΐας, ΑΔ 17(1961–1962)[1963]130–132.

Μαστροκώστας, Ε., 1964
Ελληνικαὶ καὶ Λατινικαὶ Επιγραφαὶ Ἀχαΐας καὶ Ἀρκαδίας, ΑΕ (1964), Παράρτημα–Αρχαιολογικά Χρονικά, 64.

Μαστροκώστας, Ε., 1964α
Περιοχή Αχαΐας, ΑΔ 19(1964)[1966] Β2, 186.

Μαστροκώστας, Ε., 1967
Ζαχλωρίτικα Διακοπτοῦ. Περιοχή Λεοντίου, ΑΔ 22(1967)[1968] Β1, 215, 217, πίν. 154–156 (4–5).

Μαστροκώστας, Ε., 1967α

- Φλάμπουρα Καλαβρύτων και Σπήλαιον Καστριῶν Καλαβρύτων, ΑΔ 22(1967)[1968] Β1, 215–216.
- Μαστροκόστας, Ε., 1967β
 Αρκαδία, Πριόλιθος Καλαβρύτων, ΑΔ 22(1967)[1968] Β1, 217.
- Μαστροκόστας, Ε., 1968
 Ειδήσεις ἐξ Αχαΐας, ΑΑΑ Ι 2(1968)136–138.
- Μαστροκόστας, Ε. Ι., 1975
 Τρεῖς Παλαιοχριστιανικαὶ Βασιλικαὶ ἐν Αχαΐα, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7–14.9.1975, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 6, τόμ. 2, Αθήναι, 370–380, πίν. 149–155.
- Mavridis, Th. – Sørensen, L., 2006
The site of Pangali, Mt Varasova in Aitolia and the Late Neolithic Ib phase in the Aegean: social transformations and changing ideology, στο S. Dietz – I. Moschos (eds.), *Chalkis Aitolias I The prehistoric periods*, MoDIA 7, Athens, 117–170.
- Μαζαράκης Αινιάν, Α., 2000
 Όμηρος και Αρχαιολογία, Αθήνα.
- Mee, C. B. – Cavanagh, W. G., 1990
The Spatial Distribution of Mycenaean Tombs, ABSA 85(1990)225–243.
- Mele, A., 2002
Gli Achei da Omero all' età arcaica, στο E. Greco (ed.), *Gli Achei e l' Identità Etnica Degli Achei d' Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Paestum, 23–25. 2. 2001, Tekmeria 3, Paestum–Atene, 67–93.
- Μελέντης, Ι., 1968
 Τὰ τεταρτογενῆ σπονδυλωτὰ τοῦ «Σπηλαίου τῶν Λιμνῶν» (περιοχῆς Ἀροανίων Ὀρέων), ΠΑΑ 43(1968)350–363.
- Μελέντης, Ι., 1971
 Οἱ ἐλέφαντες τῆς Μεγαλοπόλεως, ΙΕΕ, τόμ. 1, Αθήναι, 15–17.
- Meyer, E., 1936
Nonakris, RE XVII(1936)859–861.
- Meyer, E., 1938
Phaisana, RE XIX(1938)1594–1595.
- Meyer, E., 1942
Paion, RE XVIII(1942)2398–2400.
- Meyer, E., 1959
Psophis, RE XXIII 2(1959)1421–1428.
- Michaud, J.-P., 1970
Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1968 et 1969, BCH 94 (1970 II)883–1164.

Michaud, J.-P., 1972

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1971, BCH 96 II(1972) 593–816.

Μικρογιαννάκης, Ι. Ε., 1986

Μαντίνεια και Αχαϊκή Συμπολιτεία, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα 24–27. 6. 1983, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 11, Αθήναι, 263–271.

Milchhöfer, A., 1880–1881

Inschriften aus Kleitor und Orchomenos, AM 6(1881)303–305.

Milchhöfer, A., 1883

Die Anfänge der Kunst in Griechenland, Leipzig.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β., 1998

Ο κεραμικός κλίβανος της Νέας Φιλαδέλφειας, στο *Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη, 161–175.

Mitsopoulos-Leon, V. – Glaser, F., 1984

Lousoi, ÖJh 55(1984)Beibl., 133–154.

Mitsopoulos-Leon, V., – Glaser, F., 1985

Ausgrabungen im stadtgebiet von Lousoi, ÖJh 56(1985)13–14.

Mitsopoulos-Leon, V., 1985α

Lousoi, Ergebnisseneuer Forschungen, ÖJh 56(1985)93–98.

Μητσοπούλου-Leon, V., 1986

Λουσοί, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα 24–27.6.1983, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 11, Αθήναι, 27–31, πίν. 1–2.

Mitsopoulos-Leon, V. – Glaser, F., 1986–1987

Lousoi 1985/1986, ÖJh 57(1986–1987)17–22.

Mitsopoulos-Leon, V. – Glaser, F., 1988

Lousoi, ÖJh 57(1988)14–18.

Mitsopoulos-Leon, V., 1989

Lousoi, ÖJh 59(1989)11–14.

Mitsopoulos-Leon, V., 1991–1992

Lousoi 1990–1991, ÖJh 61(1991–1992)25–29.

Μητσοπούλου-Leon, V., 1992–1993

Η ζωή σε μιὰ πόλη τῆς Βόρειας Αρκαδίας–Σὰν παράδειγμα οἱ Λουσοί, Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16.9.1990, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 19, τόμ. 2, Αθήναι, 49–57.

Mitsopoulos-Leon, V., 1993

Lousoi, ÖJh 62(1993)39–42.

Mitsopoulos-Leon, V., 1993α

The statue of Artemis at Lousoi, στο O. Palagia – W. Coulson (eds.), *Sculpture from Arcadia and Laconia, Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens*, April 10–14, 1992, Oxbow Monograph 30(1993)37–39.

Mitsopoulos-Leon, V., 1994
Lousoi, ÖJh 63(1994)40–44.

Μητσοπούλου-Leon, V., 1994α
Keramik aus der Stadt Elis, στο Γ' ΕλλΚερ, Θεσσαλονίκη 24–27. 9. 1991, Αθήναι, 159–173, πίν. 89–105.

Mitsopoulos-Leon, V., 1995
Lousoi, ÖJh 64(1995)41–44).

Mitsopoulos-Leon, V. – Ladstätter, G., 1996
Lousoi, Artemisheiligtum – Tempel, Grabungen 1995, ÖJh 65(1996)40–46.

Mitsopoulos-Leon, V., 1996α
Krateriskoi und ein Teller mit Reliefdekor: eine Gefäßgruppe aus Lousoi, ÖJh 65(1996) 186–206.

Mitsopoulos-Leon, V. – Ladstätter, G., 1997
Lousoi, Artemisheiligtum–Tempel, ÖJh 66(1997)57–64.

Mitsopoulos-Leon, V., 2000
Lousoi (Griechenland), ÖJh 69(2000)387–388.

Μητσοπούλου-Λεόν, V., 2000α
Κεραμική από τους Λουσούς, στο Α' ΕλλΚερ, Ιωάννινα 6. 12.1986, Ρόδος, 21–29, πίν. 1–2.

Μητσοπούλου-Leon, V., 2001
Lousoi (Griechenland), ÖJh 70(2001)275–276.

Mitsopoulos-Leon, V., 2001α
Athena oder Artemis? Zu einem Antefixtypus vom Tempel der Artemis in Lousoi, στο ΚΑΛΛΙΣΤΕΥΜΑ, Μελέτες προς τιμήν της Ολγας Τζάχου Αλεξανδρή, ΥΠΠΟ–ICOM (Ελλ. Τμήμα), Αθήνα, 411–424, πίν. 6–7.

Mitsopoulos-Leon, V., 2001β
Zum Halsschmuck oder: Drogen für die Götter, AM 116(2001)51–65, πίν. 12.

Mitsopoulos-Leon, V., 2001γ
Lousoi nach hundert Jahren, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 131–142.

Mitsopoulos-Leon, V., 2002
Lousoi (Griecheland), ÖJh 71(2002)387–388.

Mitsopoulos-Leon, V., 2002α
Clay Figurines from Lousoi: Some Thoughts on Local Production, στο E. Østby (ed.) *Ancient Arcadia, Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens*, Athens, 445–458.

Μητσοπούλου-Leon, V. – Ladstätter, G. 2006

Ο ναός της Αρτέμιδος Ημέρας στους Λουσούς: Οι ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, 1995, στο Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, ΥΠΠΟ–ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων–6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 9–12.6.1996, Αθήνα, 53–60.

Μητσοπούλου-Leon, V., 2006α

Ein Geometrischer Bronzekäfer aus dem Artemisheiligtum in Lousoi, στο ΓΕΝΕΘΛΙΟΝ, Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα, 87–93.

Μητσοπούλου-Leon, V., 2007

Οι ληνοί στις οικίες των Λουσών, στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), Επιστημονικό Συμπόσιο, Οίνον ιστορῶ VI, Αρκαδικά Οινολογήματα, Μαντίνεια Αρκαδίας, Αθήνα, 39–50, πίν. 9–18.

Mitsopoulou-Leon, V., 2007α

Zu Knaben und Mädchen in Artemisheiligtumern. Die Aussage der Quellen und Votive, στο ἀμύμονα ἔργα, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη, Αρχαιογνωσία 5(2007)189–200.

Μητσοπούλου-Leon, V., 2007β

Οί Λουσοί στην πρώιμη ἔποχή, Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος–Γαστούνη–Αμαλιάδα 11–17.9.2005, Πελοποννησιακά, Παράρτ.27, τόμ. 1, Αθήναι, 433–453

Mitsopoulou-Leon, V., 2008

Ein Stempel mit Kultdarstellung aus Lousoi, στο Amicitiae Gratia, Τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη, ΥΠΠΟ–ΤΑΠ, Αθήνα, 63–72.

Mollard-Besques, S., 1954

Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en terre-cuite Grecs Étrusques et Romains, τόμ. I, Paris.

Mollard-Besques, S., 1963

Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en terre-cuite Grecs et Romaines τόμ. II, Paris.

Morgan, C., 1999

Cultural Subzones in Early Iron Age and Archaic Arkadia? στο T. H. Nielsen – J. Roy (eds.), Defining Ancient Arkadia, CPCActs, τόμ. 6, Copenhagen, 382–456.

Morgan, C., 2000

Αχαϊκές πόλεις και αχαϊκός αποικισμός, στο Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), Αχαϊκό τοπίο II, Δύμη και Δυμαία χώρα. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Δυμαία και Βουπρασία», Κάτω Αχαΐα 6–8.10.1995, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 29, Αθήνα, 105–112.

Morgan, C. – Hall, J. M., 2004

Achaia, στο M. H. Hansen – T. H. Nielsen (eds.), An Inventory of Archaic and Classical Poleis, Oxford, 472–488.

Morgan, C., 2008

Archaeology in Greece 2007–2008, AR 54(2008)11–92.

Moschos, I., 2000

Prehistoric Tumuli at Portes in Achaea. First Preliminary Report, PDIA III(2000)9–33.

Moschos, I., 2002

Western Achaea during the LH III C period. Approaching the latest excavation evidence, στο E. Greco (ed.), *Gli Achei e l' Identità Etnica Degli Achei d' Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Paestum, 23–25.2.2001, Tekmeria 3, Paestum–Atene, 15–40, πίν. 1.

Μόσχος, Ι., 2007

Η περιοχή των Πρόννων και η ανατολική ακτή της Κεφαλονιάς πριν από την Ιστορία. Τοπογραφία της νήσου, κατάλογος των θέσεων και συμπεράσματα, στο Συνέδριο για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της περιοχής Πρόννων, Πόρος Κεφαλονιάς, 8–11.9.2005, Πόρος-Κεφαλονιά, 227–324.

Μόσχος, Ι. – Μαυρίδης, Φ., 2008

Νεολιθικό ειδώλιο από τη θέση Πάγκαλη στη Βαράσοβα Αιτωλοακαρνανίας, στο Αρχαιολογικό Συμπόσιο *Η Πολιτισμική Κληρονομιά της Αιτωλοακαρνανίας Προστασία και Ανάδειξη μέσα από τις τελευταίες έρευνες*, Ιερά Πύλη Μεσολογγίου 26–28.9.2008 (υπό έκδοση).

Moschos, I., 2008a

Evidence of Social Re-organization and Reconstruction in Late Helladic III C Achaea and Modes of Contacts and Exchange via the Ionian and Adriatic Sea, στο Càssola Guida P. (ed.), *Dall' Egeo all' Adriatico: organizzazioni sociali, modi di scambio internazionale in età post-palaziale (XII–XI sec. a.C.) / From the Aegean to the Adriatic: Social Organizations, Modes of Exchange and Interaction in the Post-Palatial Times (12th–11th B.C.)*, International Workshop, Udine, December 1st–2nd 2006, Studi e ricerche di protostoria mediterranea, Rome (υπό έκδοση).

Moschos, I., 2009

Western Achaea during the Succeeding LH III C Late Period. The Final Mycenaean Phase and the Submycenaean Period, στο S. Deger-Jalkotzy – A.-E. Bächle (eds.), *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceedings of the international workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007*, Wien, 235–288.

Mountjoy, P. A., 1990

Regional Mycenaean Pottery, BSA 85(1990)245–270.

Mountjoy, P. A., 1999

Regional Mycenaean Decorated Pottery, τόμ. I, Rahden/Westf.

Μουτσόπουλος, Ν. Κ., 1958

Αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής της αρχαίας Βούρας, Αθήναι.

Μουτζάλη, Α. Γ., 1984

Νεότερα στοιχεία από τη βυζαντινή βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μέτζαινα Αχαΐας, AAA XVII 1–2(1984)21–42.

Μουτζάλη, Α. Γ., 1987

Καλάβρυτα, Κοίμηση Θεοτόκου Πλατανιώτισσας, Ναός του Σωτήρα στην Πλατανιώτισσα, ΑΔ 42(1987)[1992] B1, 190–191.

Μουτζάλη, Α. Γ., 1993

Πάος ή Σκούπι Καλαβρύτων, ΑΔ 48(1993)[1998] B1, 165.

Μουτζάλη, Α. Γ., 1993α

Τριπόταμα, ΑΔ 48(1993)[1998] Β1, 165.

Μουτζάλη, Α. Γ., 1993β

Παλαιοχριστιανικές θέσεις και μνημεία της Επαρχίας Πατρών, στο *Τιμητικός τόμος Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. 1–2, Πάτραι, 921–931.

Μουτζάλη, Α. Γ., 1993γ

Από τον Παγανισμό στον Χριστιανισμό: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ελλάδος που προήλθαν από μετατροπή αρχαίων Ιερών, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 49(1993)25–34.

Μουτζάλη, Γ. Α. 1994

Το Παλιόκαστρο της Τσισούγκας, ΑΔ 49(1994)[1999] Β1, 261.

Μουτζάλη, Α. Γ., 2002

Η πόλη των Πατρών κατά τον 6^ο και 7^ο αιώνα, στο Π. Γ. Θέμελης – Β. Κόντη (επιμ.) *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία. Αστικός και αγροτικός χώρος στη Δυτική Πελοπόννησο*, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα 29–30.5.1998, Αθήνα, 174–188.

Μουτζάλη, Α. Γ., 2004

Μια υστεροβυζαντινή θέση στην ακρόπολη της αρκαδικής Ψωφίδος, στο *ΘΩΡΑΚΙΟΝ*, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα, 159–168, πίν. 49–52.

Muthmann, Fr., 1982

Der Granatapfel. Symbol des Lebens in der alten Welt, Bern.

Mylonas, G. E., 1948

Homeric and Mycenaean Burial Customs, *AJA* 52(1948)56–81.

Mylonas, G. E., 1951

The Cult of the Dead in Helladic Times, στο G. E. Mylonas (ed.) *Studies Presented to David Moore Robinson*, I, Saint Louis, Washington University, 64–105.

Μυλωνάς, Γ. Ε., 1953–1954

Όμηρικά και Μυκηναϊκά Έθιμα ταφής, *ΕΕΦΣΠΑ* 4(1953–1954)263–285.

Νακάσης, Α., χ.χ.

Γέφυρες κατά το εκφορικό σύστημα, στο Θ. Π. Τάσσιος (εκδ.), *Αρχαιοελληνική γεφυροποιία*, *Εταιρεία Μελέτης της Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας*, χ.χ., 65–71.

Neef, C. W., 1981

«*Observations on the Thapsos Class*», *MEFRA* 93(1981)7–88.

Νεράντζουλης, Π. Α., 1941

Αχαιών Δωδεκαπόλεως Έρείπια και Μνημεία, τόμ. 1, Αθήνα.

Nielsen, T. H., 1996

Was there an Arkadian Confederacy in the fifth Century B. C.?, στο M. H. Hansen – K. Raaflaub (eds.), *More Studies in the Ancient Greek Polis*, *CPCPapers* 108(1996), 39–61.

Nielsen, T. H., 1996α

A Survey of Dependent Poleis in Classical Arkadia, στο M. H. Hansen – K. Raaflaub (eds.), *More Studies in the Ancient Greek Polis*, *CPCPapers* 108(1996), 63–105.

Nielsen, T. H. – Roy, J., 1998

The Azanians of Northern Arkadia, CImed 49(1998)5–44.

Nielsen, T. H. 1999

The Concept of Arkadia-The People, their Land, and their Organisation, στο T. H. Nielsen – J. Roy (eds.), *Defining Arkadia*, CPCActs, τόμ. 6, Copenhagen, 16–70.

Nielsen, T. H., 2004

Arkadia, στο M. H. Hansen – T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 505–539.

Oehler, J., 1922

Κοσμητής, RE II(1922)1490.

Οικονομίδου, Μ., 1979

Βυζαντινὸ «εὐρύημα» Πριολίθου Καλαβρύτων, AAA XII 1(1979)63–71.

Οικονομίδου, Μ., 2008

Τα ανασκαφικά νομίσματα των Λουσών. Μια πρώτη προσέγγιση, στο *Amicitiae Gratia, Τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη*, ΥΠΠΟ–ΤΑΠ, Αθήνα, 93–96.

Οικονόμος, Γ. Π., 1939–1941

Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρεία τῆς θεᾶς Νίκης, ΑΕ (1939–1941)97–110.

Ορλάνδος, Α. Κ., 1955 [1955–1956]

Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα, Τεύχος 1: Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός, Ἀθήναι.

Ορλάνδος, Α. Κ., 1958 [1959–1960]

Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα, Τεύχος 2, Ἀθήναι.

Ορλάνδος, Α. Κ., 1967–1968

Ἡ Ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα καὶ τὰ Μνημεῖα τῆς, Δημοσιεύματα τῆς ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας αρ. 58, Ἐν Ἀθήναις.

Παναγιωτόπουλος, Β., 1987

Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου 13^{ος} – 18^{ος} Αἰώνας, Αθήνα.

Παναγοπούλου, Ε. – Runnels, C. – Τσαρτσίδου, Γ. – Murray, P. – Allen, S., – Mullen, K. – Τουρλούκης, Ε., 2002–2005

Επιφανειακὴ ἐρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ Μεσολιθικῶν θέσεων στὴν περιοχή Κάντια Ἀργολίδας, AAA XXXV–XXXVIII(2002–2005)23–36.

Πανταζίδου, Ι., χ.χ.

Λεξικὸν Ὀμηρικόν.

Παντελίδου, Μ., 1969

Τὸ πρόβλημα τῆς Ὀμηρικῆς Πύλου, AAA II 2(1969)309–316.

Πάντος, Π., 1994

Καστράκι Τοπολιάνων. Ἐνα Ἑλληνιστικὸ φρούριο στὸν Ἀχελῷο, στο *Πρακτικὰ Β΄ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου*, Καρπενήσι 22–24.5.1992, Αθήνα, 261–273.

- Raolucci, R., 1990
Le monete dei Dogi di Venezia, Padova.
- Παππά, Μ., 1989
Οχρωμένος οικισμός στο Καβαλλάρι, ΑΕΜΘ 3(1989)331–338.
- Παπαχατζής, Ν. Δ., 1979
Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακά καὶ Ἡλιακά, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Παπαχατζής, Ν. Δ., 1980
Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Ἀχαϊκά καὶ Ἀρκαδικά, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Παπαχατζής, Ν. Δ., 1990
Ἡ λαϊκὴ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ελλάδα, ΑΕ 129(1990)1–82.
- Παπαχατζής, Ν. Δ., 1994
Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Ἄττικά, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Παπαχατζής, Ν. Δ., 1996²
Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ελλάδα, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Π. Ν., 1969
Τερὰ Μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς Δροβολοβοῦ–Ἀροανίας, ΕΚ 1(1969)45–60.
- Παπαδόπουλος, Π. Ν., 1970
Προχριστιανικὸν λατρευτικὸν Σπήλαιον ἢ Ζωοδόχος Πηγὴ τοῦ Δροβολοβοῦ, ΕΚ 2 (1970)103–117.
- Παπαδόπουλος, Α., 1976
Ἀνασκαφὴ ΓΕ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1976)196–199, πίν.129–133.
- Paradopoulos, A. J., 1976α
Excavations at Aigion – 1970, SIMA XLVI, Göteborg 1976.
- Παπαδόπουλος, Α. Ι., 1977
Ἀνασκαφὴ ΓΕ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1977), 184–186, πίν.112–114.
- Paradopoulos, Th. J., 1978
Some unpublished Mycenaean objects from Vryсарion (Kato Goumenitsa) Achaea, BSA 73(1978)173–178.
- Παπαδόπουλος, Α. Ι., 1978α
Ἀνασκαφὴ Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1978)122–124, πίν.100–101.
- Paradopoulos, T. J., 1979
Mycenaean Achaea, τόμ. I–II, SIMA LV: 1–2, Göteborg.
- Παπαδόπουλος, Α., Ι., 1980
Ἀνασκαφὴ Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1980)106–110, πίν.89–94.
- Παπαδόπουλος, Α., Ι., 1981

Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1981)184, πίν.147.

Papadopoulos, Th. – Kontorli-Papadopoulou, L., 1984
Notes from Achaea, BSA 79(1984)221–227, πίν.29.

Παπαδόπουλος, Α. Ι., 1987
Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1987)69–72, πίν. 58–63.

Παπαδόπουλος, Α., Ι., 1988
Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρῶν–Κλάους Πατρῶν, ΠΑΕ (1988)32–36, πίν.25–30.

Παπαδόπουλος, Α. Ι., 1992
Ανασκαφή Κλάους καὶ Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1992)53–59, πίν. 17–19.

Παπαδόπουλος, Α. Ι., 1993
Ανασκαφή Καλλιθέας Πατρῶν, ΠΑΕ (1993)44–47, πίν.22–24.

Παπαδόπουλος, Α. Ι., 1997
Ανασκαφή Μυκηναϊκοῦ Νεκροταφείου Καλλιθέας, ΠΑΕ (1997)121–126, πίν.69–72.

Παπαδόπουλος, Α. Ι., 1998
Ανασκαφή Μυκηναϊκοῦ Νεκροταφείου Καλλιθέας, ΠΑΕ (1998)83–87, πίν. 32–35.

Papadopoulos, T. J., 1999
Warrior-graves in Achaean Mycenaean Cemeteries, στο R. Laffineur (ed.), *POLEMOS. Le Contexte Guerrier en Égée à L' Âge du Bronze, Actes de la 7a Rencontre égéenne Internationale, Universite de Liège et UT-PASP' Aegaeum 19*, 14–17 avril 1998, Liege, 267–274, πίν. 56–60.

Παπαγιαννόπουλος, Κ., 2004
Περιηγήσεις και μαρτυρίες, στο Χελμός–Βουραϊκός 2004, Νομαρχιακή Επιχείρηση Ανάπτυξης Ν. Αχαΐας–Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ (εκδ.), Πάτρα, 26–34.

Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ., 1999
Ο ταφικός κύκλος της Αντρώνας. Πρώτη παρουσίαση, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου* (ΙΔ' Ε.Π.Κ.Α. εκδ.), Λαμία 25–29.9.1994, Λαμία, 171–180.

Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ., 2000
Τα ελληνιστικά λυχνάρια του Εχίνου, στο Ε' ΕλλΚερ, Αθήνα, τόμ. 1, 333–344 και τόμ. 2, πίν. 167–172.

Παπακωνσταντίνου, Ε., 1982
Υστεροαρχαϊκή σίμη από την Τριφυλία, ΑΑΑ XV 2(1982)238–243.

Παπακώστα, Λ., 1994
Αμπελος Αιγιαλείας, ΑΔ 49(1994)[1999] Β1, 238–239.

Παπανδρέου, Γ., 1920
Αρχαιολογικαὶ καὶ Τοπογραφικαὶ Ἔρευναι ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Καλαβρύτων, ΠΑΕ (1920)95–146.

Παπανδρέου, Γ., 1924
Ἡ Ἠλεία διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Λεχαινά.

- Παπανδρέου, Γ., 1925
Ιστορία του Σκουπίου και τῆς Πάου (τῶν Καλαβρύτων), Αθήναι.
- Παπανδρόπουλος, Δ., 2004
Φυσικό Περιβάλλον, στο *Χελμός–Βουραϊκός 2004*, Νομαρχιακή Επιχείρηση Ανάπτυξης Ν. Αχαΐας–Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ (εκδ.), Πάτρα, 20–24.
- Παπαποστόλου, Ι. Α., 1973
Οδός Λόντου 69–71, ΑΔ 28(1973)[1977] Β1, 222–224.
- Παπαποστόλου, Ι. Α., 1977
Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι, ΑΔ 32(1977)[1982] Α, Μελέτες, 281–343, πίν. 84–94.
- Παπαποστόλου, Ι. Α., 1978
Βρυσάρι (Κάτω Γουμένιτσα Καλαβρύτων), ΑΔ 33(1978)[1985] Β1, 102.
- Παπαποστόλου, Ι. Α., 1991
Θέματα Τοπογραφίας και Πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία, στο Α. Δ. Ριζάκης (εποпт.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συνέδριο*, Αθήνα, 19–21.8.1989, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 13, Αθήνα, 305–320.
- Ραπαροστολου, J. A., 1993
Achaean Grave Stelai, Athens.
- Παπαρρηγόπουλος, Π., 1986
Η κοιλάδα του Λάδωνα, Τοπογραφία–Ιστορία–Λαογραφία, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα 24–27.6.1983, Πελοποννησιακά, Παραρτ. 11, Αθήναι, 127–130.
- Παπαθανασίου, Α., 1969
Εἰς τὰ ἴχνη τοῦ Πανυσανίου ἀπὸ Καφυῶν μέχρι Ψωφίδος, ΕΚ 1(1969)118–120.
- Παπαθανασίου, Α., 1970
Ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Πάον μέχρι τὴν Νέαν Πάον, ΕΚ 2(1970)65–76.
- Παπάζογλου, Ε., 1982
Βρυσάρι (Κάτω Γουμένιτσα), Δροσάτο (Ἄνω Γουμένιτσα), ΑΔ 37(1982)[1989] Β1, 150.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ., 1985
Οδός Μπουμπουλίνας 16 και Ὅθωνος Αμαλίας, ΑΔ 40(1985)[1990] Β1, 119–120.
- Ραπαζογλου-Μανιουδακι, L., 1994
A Mycenaean warrior's tomb at Krini near Patras, BSA 89(1994)171–200, πίν.23–36.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ., 1998
Ο Μυκηναϊκός Οικισμός του Αιγίου και η Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή στην Αχαΐα, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, (αδημοσ. διδακτ. διατριβή).
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ., 1999
Πήλινα και Χάλκινα της Πρώιμης Μυκηναϊκής Εποχής από την Αχαΐα, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου* (ΙΔ΄ Ε.Π.Κ.Α. εκδ.), Λαμία 25–29.9.1994, Λαμία, 269–283.

- Pariante, A., 1993
Chronique des feuilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1992, BCH 117 II(1993)757–913.
- Pariante, A., 1994
Chronique des feuilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1993, BCH 118 II(1994)695–866.
- Παρλαμά, Λ., 1974
Μυκηναϊκά Ἡλείας, ΑΔ 29(1974)[1977] Α, Μελέτες, 25–58.
- Παρλαμά, Λ., 1976
Αψιδωτοὶ Μυκηναϊκοὶ τάφοι στὴ Μεσσηνία, ΑΑΑ IX 2(1976)252–257.
- Parnicki-Pudelko, S., 1952–1953
Proba rekonstrukcji agory w Kynaiitha, ArcheologiaWar 5(1952–1953)76–82.
- Pattenden, P., 1983
The Byzantine Early Warning System, Byzantion 53 1(1983)258–299.
- Πάτσης, Κ. Δ., 2000
Χόβολη (Καλαβρύτων). Λυκοῦντες καὶ Ἀργεᾶθοι, Αθήνα.
- Payne, H., 1940
Perachchora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Oxford.
- Πέννα, Β., 2002
Νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν Ἡλεία κατὰ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο, Μία πρώτη προσέγγιση, στο Π. Γ. Θέμελης – Β. Κόντη (εκδ.), Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία καὶ Ολυμπία, Αστικός καὶ ἀγροτικός χώρος στὴ Δυτικὴ Πελοπόννησο, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Αθήνα 29–30.5.1998, Αθήνα, 228–237.
- Perlman, P., 2000
City and Sanctuary in Ancient Greece, The Theorodokia in the Peloponnese, Hypomnemata, Göttingen.
- Πετριτάκη, Μ., 1987
Γλάστρα Αχαΐας καὶ Κρουνέρι Αχαΐας, Αρχαῖος Κλείτωρ, ΑΔ 42(1987)[1992] Β1, 163–164.
- Πετριτάκη, Μ., 1988
Αρχαῖος Κλείτωρ. Σταροχώρι, ΑΔ 43(1988)[1993] Β1, 163–164.
- Πετριτάκη, Μ., 1989
Αρχαῖος Κλείτωρ, ΑΔ 44(1989)[1995] Β1, 137.
- Πετριτάκη, Μ., 1991
Κλειτορία Καλαβρύτων, ΑΔ 46(1991)[1996] Β1, 152.
- Πετριτάκη, Μ., 1992
Αρχαῖος Κλείτωρ, ΑΔ 47(1992)[1997] Β1, 144–146.
- Πετριτάκη, Μ., 1993

Κλειτορία Καλαβρύτων, *Αρχαίος Κλείτωρ (αρδευτικό κοιλάδας Αροάνιου)*, ΑΔ 48(1993) [1998] Β1, 128–130.

Πετριτάκη, Μ., 1996

Κλείτωρ: Μία πόλη της Αρκαδικής Αζανίας, Αρχαιολογία και Τέχνες 61(1996)81–88.

Πετριτάκη, Μ., 2001

Θέατρο Κλείτορος—η αναδυόμενη εικόνα του μνημείου μέσα από τα πρώτα ανασκαφικά δεδομένα, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»* Athen 5–7.3.1998, Athen, 117–123.

Πετριτάκη, Μ., 2001α

Ο Κλείτωρ, ο Ακταίων και η Άρτεμις, στο ΚΑΛΛΙΣΤΕΥΜΑ, *Μελέτες προς τιμήν της Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή*, ΥΠΠΟ–ICOM (Ελλ. Τμήμα), Αθήνα, 255–270.

Πετριτάκη, Μ., 2005

Κλείτωρ. Η πόλη υπό το φως των ανασκαφών. Γενική θεώρηση ανασκαφικών δεδομένων, στο E. Østby (ed.), *Ancient Arcadia, Papers from the third International Seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7–10 May 2002*, Athens, 351–363.

Πετρονώτης, Α. – Χαντάτ, Ν., 1990

Πάνω Παναγιά Νοτενά. Το καθολικό ενός έρειπωμένου Μονυδρίου (πρώτη Συμβολή), στο *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. 1, Πάτραι, 477–492.

Πετρόπουλος, Μ., 1983

Ελίκη, Αρχαιολογία και Τέχνες 9(1983)76–79.

Πετρόπουλος, Μ., 1984

Λεύκη Σιγουνίου και Κάτω Λουσοί, Πλανητέρου, ΑΔ 39(1984)[1989] Β1, 104.

Πετρόπουλος, Μ., 1985

Τοπογραφικά Βόρειας Αρκαδίας, *Ηόρος* 3(1985)63–73.

Πετρόπουλος, Μ., 1985α

Νέα Κερύνεια (πρ. Γαρδενά) Αιγιαλείας, ΑΔ 40(1985)[1990] Β1, 123–127.

Πετρόπουλος, Μ., 1987–1988

Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–15.9.1985, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 13, τόμ. 2, Αθήναι, 81–96, πίν. 7–15.

Πετρόπουλος, Μ., 1989

Μάνεσι Καλαβρύτων και Τρεχλόν, οικισμός Λαπάτα, ΑΔ 44(1989)[1995] Β1, 136–137.

Πετρόπουλος, Μ., 1990

Κρήνη Πατρών, ΑΔ 45(1990)[1995] Β1, 132–133.

Πετρόπουλος 1990α

Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχαΐα, στο *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι, τόμ. 1, 495–537.

Πετρόπουλος, Μ., 1991

Χαλανδρίτσα, θέση Αϊ-Λιάς. Καμενίτσα Αλισσού, Κάτω Αλισσός. Πρέβεδος. Κερύνεια, θέση Άγιος Γεώργιος. Άνω Ακράτα, θέση Χούνη. Άγιος Στέφανος, Ελαιώνα, ΑΔ 46 (1991)[1996] Β1, 153–154, 156–157.

Πετρόπουλος, Μ., 1992–1993

Περίπτερος άψιδωτός γεωμετρικός ναός στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών, Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16.9.1990, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 19, τόμ. 2, Αθήναι, 141–158.

Πετρόπουλος, Μ., 1993

Κερύνεια Αιγιαλείας, ΑΔ 48(1993)[1998] Β1, 132–139.

Πετρόπουλος, Μ., 1994

Άγροικίες Πατραϊκής, στο Ρ. Ν. Doukelis – L. G. Mendoni (eds.), *Structures Rurales et Sociétés Antiques, Actes du colloque de Corfou* 14–16 mai 1992, Paris, 405–424.

Πετρόπουλος, Μ., 1995

Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα), ΑΔ 50(1995)[2000] Β1, 220–225.

Πετρόπουλος, Μ., 1995α

Φλάμπουρα, ΑΔ 50(1995)[2000] Β1, 230–231.

Πετρόπουλος, Μ., 1995β

Νικολέϊκα Αιγίου, Καλλιθέα (μυκηναϊκό νεκροταφείο, ΑΔ 50(1995)[2000] Β1, 233–236.

Πετρόπουλος, Μ., 1996–1997

Νεώτερα στοιχεία από την ανασκαφή Γεωμετρικού ναού στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρών, Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος-Ναύπλιο 6–10.9.1995, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 22, τόμ. 2, Αθήναι, 165–192.

Πετρόπουλος, Μ., 1997

Ίσωμα Φαρών, θέση Κάμπος. Σταροχώρι Φαρών. Κρουνέρι και Μάνεσι Καλαβρύτων, ΑΔ 52(1997)[2002] Β1, 289–290, 291, 296.

Πετρόπουλος, Μ., 1998

Σαραβάλι. Τρεχλό Καλαβρύτων, ΑΔ 53(1998)[2004] Β1, 268, 274.

Πετρόπουλος, Μ., 1999

Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο, Δημοσιεύματα του ΑΔ αρ. 70, Αθήνα.

Πετρόπουλος, Μ., 2001

Γεωμετρικός ναός Ρακίτας–λατρευόμενη θεότητα, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 39–45.

Πετρόπουλος, Μ., 2001α

Επιτύμβιο επίγραμμα από τη Μαμουσιά Αιγιαλείας, ΑΔ 56(2001)[2006], Α, Μελέτες, 329–340.

Petrooulos, M., 2002

The geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of colonization, στο E. Greco (ed.), *Gli Achei e l' Identità Etnica Degli Achei d' Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Paestum, 23–25.2.2001, Tekmeria 3, Paestum–Atene, 143–160.

Πετρόπουλος, Μ., 2002α

Λεόντιο (πρ. Γουρζούμισσα), ΑΔ 57(2002) Β1 (υπό έκδοση).

Petropoulos, M. – Pontradolfo, A. – Rizakis, A., 2002β

Prima Campagna di Ricognizioni Archeologiche in Egialea (settembre–ottobre), SAIA 80 II(2002)939–965.

Πετρόπουλος, Μ., 2004

Αρχαιολογικοί χώροι και μνημεία, στο *Χελμός–Βουραϊκός 2004*, Νομαρχιακή Επιχείρηση Ανάπτυξης Ν. Αχαΐας–Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ (εκδ.), Πάτρα, 35–40.

Πετρόπουλος, Μ., 2004α

Αρχαιολογικοί χώροι και Μνημεία της Επαρχίας Καλαβρύτων, στο *Πρακτικά του Β΄ Παγκοσμίου Συνεδρίου Αποδήμων Καλαβρυτινών*, Καλάβρυτα 7–9.8.2004 (υπό έκδοση).

Petropoulos, M. – Pontradolfo, A. – Rizakis, A., 2004β

Terza Campagna di Ricognizioni Archeologiche in Egialea (ottobre 2004), SAIA 82 II(2004)783–807.

Πετρόπουλος, Μ., 2005

Η Πελοπόννησος κατά την Ελληνιστική εποχή, στο ΥΠΠΟ–ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, *Ελληνιστική Κεραμική από την Πελοπόννησο*, Αθήνα, 9–22.

Πετρόπουλος, Μ., 2005α

Ερευνες για την αρχαία Ψωφίδα, στο E. Østby (ed.) *Ancient Arcadia, Papers from the third International Seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens*, 7–10 May 2002, Athens, 363–376.

Πετρόπουλος, Μ., 2007

Νικόπολις–Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας, στο Κων. Λ. Ζάχος (επιμ.), *ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Β, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, 11–15.9.2002, Πρέβεζα, 175–211.

Petropoulos, M., 2007α

A Mycenaean Cemetery at Nikoleika near Aigion of Achaia, στο S. Deger-Jalkotzy – M. Zavadil (eds), *LH III C Chronology and Synchronisms II LH III C Middle, Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna*, October 29th–30th 2004, Wien.

Πετρόπουλος, Μ., 2008

Η Αχαΐα και οι αποικίες της στην Κάτω Ιταλία, στο Σ. Α. Παϊπέτης – Χ. Γιαννοπούλου (εκδ.), *Πολιτισμική Αλληλογονιμοποίηση Νότιας Ιταλίας και Δυτικής Ελλάδας μέσα από την Ιστορία*, Πάτρα, 10.9.2007, Πάτρα, 8–14.

Πέτσας, Φ., 1971

Λουσοί, ΑΔ 26(1971)[1974] Β1, 186.

Phelps, W. W., 1981–1982

Three Peloponnesian Neolithic problems, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα 25–31. 5. 1980, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 8, τόμ. 1, Έν Αθήναις, 363–372.

Phillipson, A. – Kirsten, E., 1959

Die Griechischen Landschaften, Frankfurt am Main.

Πίκουλας, Γ. Α., 1980–1981

Τοπογραφικά περιοχής Καλαβρύτων. Συμβολή πρώτη, ΕΚ 12–13(1980–1981)337–372 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 40–76.

Πίκουλας, Γ. Α., 1981

IG V2 369B, Αρχαιογνωσία 2(1981)107–113, πίν.1–2 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 79–87.

Πίκουλας, Γ. Α., 1981–1982

Η Αρκαδική Άζανία, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτραι 25–31. 5.1980, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 8, τόμ. 2, Αθήνα, 269–281 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 25–37.

Πίκουλας, Γ. Α., 1985

Έπιγραφές από την Αρκαδία, Ηόρος 3(1985)85–91 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 154–161.

Πίκουλας, Γ. Α., 1986

Η Νάνακρως και ό έντοπισμός της, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα 24–27.6.1983, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 11, τόμ. 1, Αθήναι, 313–318, πίν. 25–26 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 217–226.

Πίκουλας, Γ. Α., 1990

Μαινάλιοι και Παρράσιοι. Πολιτική Χειραγώγηση και χειραφέτηση, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αρκαδικών Σπουδών, Τεγέα–Τρίπολις 11–14.11.1988, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 17, τόμ. 1, Αθήναι, 474–480 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 280–287.

Πίκουλας, Γ. Α., 1990–1991

Πύργοι: Δίκτυο, χρήση, άπορίες και έρωτήματα. Προσέγγιση με τὰ δεδομένα τής Αργολίδος, Αρκαδίας, Λακωνίας, Ηόρος 8–9(1990–1991)247–257 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 336–347.

Πίκουλας, Γ. Α., 1991

Τò όχυρό στην Κέρτεζη Καλαβρύτων, στο Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.) *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συνέδριο*, Αθήνα, 19–21.8.1989, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 13, Αθήνα, 265–268 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 294–298.

Πίκουλας, Γ. Α., 1999

Κλειτορία: διαβάσεις και άμυνα, Ηόρος 13(1999)137–154, πίν. 24–53 και ΑΡΚΑΔΙΑ, 416–445.

Pikoulas, Y. A., 1999α

The Road–Network of Arkadia, στο T. H. Nielsen – J. Roy (eds.), *Defining Ancient Arkadia*, CPCActs, τόμ. 6, Copenhagen, 248–319.

Πίκουλας, Γ.Α., 2001

Τò óδικò δίκτυο τής Λακωνίας. Χρονολόγηση, άπαρχές και εξέλιξη, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 325–330.

Πίκουλας, Γ. Α., 2000–2003

Άφροδίτη Έρυνκίνη 25 χρόνια μετά. Η επιβεβλημένη άναθεώρηση, Ηόρος 14–16(2000–2003)333–344, πίν.85–86.

Πίκουλας, Γ. Α., 2006

Τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς Πελοποννήσου, Ἐπισημάνση, Καταγραφή καὶ Μελέτη, στο *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συνόδου Νότιας καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος*, ΥΠΠΟ–ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Αρχαιοτήτων–6^η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, Πάτρα 9–12.6.1996, Αθήνα, 259–262.

Πίκουλας, Γ. Α., 2008

Τὸ ἀμυντικὸ δίκτυο τῆς Θεισόας Λυκαίου. Ἀνατρέποντας στερεότυπα, στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Ιστορίες για την Αρκαδία, Πρακτικά/Proceedings of the International Symposium in honour of James Roy, 50 χρόνια Αρκάς (1958–2008)*, Στεμνίτσα 2008, 251–260, πίν. 57–62.

Πίκουλας, Γ. Α., χ.χ.

Ἀρχαίες ἑλληνικὲς γέφυρες, στο Θ. Π. Τάσσιος (εκδ.), *Αρχαιοελληνική γεφυροποιία, Εταιρεία Μελέτης τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Τεχνολογίας, χ.χ.*, 97–102.

Plassart, A., 1921

Inscriptions de Delphes. La Liste des Théorodoques, BCH (1921)1–85.

Πολυδώρου, Σ. Ν., 1969

Προϊστορία τῆς Ἐπαρχίας Καλαβρύτων, ΕΚ 1(1969)35–44.

Popham, M. – Sackett, H. – Themelis, P., 1979–1980

Lefkandi I. The Iron Age Settlement, the Cemeteries, BSA Supplementum II(1979–1980).

Πορτελάνος, Α. Κ., 1998

Οι αρχαίες Αιτωλικές οχυρώσεις, τόμ. Ι–ΙΙΙ, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, (αδημ. διδακτ. διατριβή).

Pötscher, W., 1987

Hera, Darmstadt.

Poulsen, F., 1951

Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptothek, Copenhagen.

Poulsen, F., 1962

Les portraits Romaines, τόμ. Ι, Copenhagen.

Pouqueville, F. C. H. L., 1820

Voyage dans la Grèce, τόμ. ΙV, Paris.

Pouqueville, F. C. H. L., 1826–1827

Voyage de la Grèce, τόμ. V, Paris.

Pritchett, W. K., 1989

Studies in Ancient Greek Topography VI, University of California, Classical Studies 33, 1989.

Ψαρουδάκης, Κ. Ε., 2000

«Τα ιερά κοπάδια του Ηλίου», *Οικονομικο–Κοινωνικές παράμετροι των ιερών ζώων στην αρχαιότητα*, ΑΔ 55(2000)[2004] Α, Μελέτες, 23–36.

Ψωμά, Σ. Η., 1999

Αρκαδικόν, Ἡόρος 13(1999)81–95.

Reber, K., 1991

Untersuchungen zur Handgemachten Keramik Griechelands in der Submykenischen

Protogeometrischen und der Geometrischen Zeit, Jonsered.

Reichel, W. – Wilhelm, A., 1901

Das Heiligthum der Artemis zu Lusoi, *Öjh* 4(1901)1–88.

Renfrew, C. A. C., 1972

The Emergency of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC, London.

Renfrew, J., 1973

Γεωργία, στο Δ. Ρ. Θεοχάρης (εκδ.), *Νεολιθική Ελλάδα*, Αθήναι, 147–164.

Rizakis, A.D., 1979

Études sur l' Achaie Romaine, Corpus des Inscriptions, τόμ. I–IV, Université Lyon 2, (unpublished).

Ριζάκης, Α., 1987–1988

Η Ρωμαϊκή πολιτική στην Πελοπόννησο και η Αχαιϊκή Συμπολιτεία, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8–15.9.1985, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 13, τόμ. 2, Αθήναι, 17–36.

Rizakis, A. D., 1988

Le port de Patras et la communication avec l' Italie sous la Republique, *Cahier d' Histoire XXXIII*(1988)453–472.

Ριζάκης, Α., 1990

Συμβολή στη μελέτη του Ρωμαϊκού αποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου, στο ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 10, Αθήνα, 321–340.

Rizakis, A. D., 1990α

Cadastrs et espace rural dans le nord-ouest du Péloponnèse, *DialHistAnc*16, 259–280.

Ριζάκης, Α., 1992–1993

Ρωμαϊκές επεμβάσεις στο αστικό και αγροτικό τοπίο τῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου, Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 9–16. 9. 1990, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 19, τόμ. 1, Αθήναι, 433–448.

Rizakis, A. D., 1995

Achaie I. Sources Textuelles et Histoire Regionale, στο Α. D. Rizakis (ed.), ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 20, Athens.

Rizakis, A. D., 1996

Les colonies Romaines des côtes occidentals greques, Populations et territoires, *Dialogues d' Histoire Ancienne*, 22/1(1996)255–324.

Ριζάκης, Α., 2001

Ηγετική τάξη και κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις της Πελοποννήσου κατά την αυτοκρατορική εποχή, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.2001, Athen, 181–197.

Ριζάκης, Α. – Βόρδος, Α. Γ., 2004

Κατάλογος νομογράφων του Κοινού των Αχαιών από το Αίγιο, στο Πρακτικά Γ' Πανελληνίου

Συνεδρίου Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 19–21.3.2004 (υπό έκδοση).

Ριζάκης, Α., 2006

Επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στην Πατραϊκή: Η πόλη και η χώρα της Πάτρας κατά την αυτοκρατορική περίοδο, στα *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, ΥΠΠΟ–ΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων–6^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Πάτρα 9–12.6.1996, Αθήνα, 101–110.

Rizakis, A. D., 2008

Achaïe III. Les cités Achéennes: Épigraphie et Histoire, στο Α. D. Rizakis (ed.), ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 55, Athens.

Rogers, E., 1932

The Copper Coinage of Thessaly, London.

Rogl, C., 2001

Hellenistische Reliefbecher aus den Österreichischen Grabungen im Stadtgebiet von Lousoi: zur Frage der Importe und der Lokalproduktion, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 161–167, πίν. 20–22.

Rolley, C., 1963

Hydries de bronze dans le Péloponèse du Nord, BCH 87(1963)459–484.

Rolley, C., 1986

Greek Bronzes, (Translated by R. Howell with Foreword by J. Boardman), Fribourg.

Ρωμαίος, Κ. Α., 1920–1921

Κόραι τῆς Αἰτωλίας, ΑΔ 6(1920–1921)[1923]60–98.

Ρωμαίος, Κ. Α., 1957

Τερὸν Ἀθηνᾶς Σωτείας καὶ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Ἀρκαδικὴν Ἀσέαν, ΑΕ (1957)114–163.

Ρωμαίος, Κ., 1974

Τὰ ὕδατα τῆς Στυγὸς στὰ Καλάβρυτα, ΕΚ 6(1974)136–141.

Ρωμοπούλου, Κ., 1997

Ελληνορωμαϊκά γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Δημοσιεύματα ΑΔ αρ.61, Αθήνα.

Roscher, W. H., 1884–1886

Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, τόμ. I 1, Leipsig.

Roscher, W. H., 1902–1909²

Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, τόμ. III 2, Leipsig.

Roscher, W. H., 1909–1915

Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, τόμ. IV, Leipsig.

Roy, J., 1967

The Mercenaries of Cyrus, Historia 16(1967)293–323.

Roy, J., 1971

Arcadia and Boiotia in Peloponnesian Affairs, 370–362 B.C., *Historia* 20(1971)569–599.

Roy, J., 1972

An Arcadian League in the earlier fifth Century?, *Phoenix* 26(1972)334–341.

Roy, J., 1997

The Perioikoi of Elis, στο M. H. Hansen (ed.), *The Polis as an urban centre and as a political community*, *CPCActs*, τόμ. 4, Copenhagen, 282–320.

Roy, J., 1999

The Economies of Arkadia, στο T. H. Nielsen – J. Roy (eds.), *Defining Ancient Arkadia*, *CPCActs*, τόμ. 6, Copenhagen, 320–381.

Roy, J., 2000

The Frontier between Arkadia and Elis in Classical Antiquity, στο P. Flenssted-Jensen – T. H. Nielsen – L. Rubinstein (eds.), *Polis and Politics: studies in Ancient Greek history, presented to Mogens Herman Hansen on his sixtieth birthday, August 20th, 2000*, Copenhagen, 133–166.

Roy, J., 2006

Elean Voting–Tokens and Courts at Psophis in the Later third century, *ZPE* 156(2006)129–130.

Roy, J., 2007

Η λατρεία του Διονύσου (και η κατανάλωση οίνου) στην κλασική Αρκαδία, στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Επιστημονικό Συμπόσιο, Οίνον Ιστορώ VI, Αρκαδικά Οινολογήματα*, Μαντίνεια Αρκαδίας, Αθήνα, 17–23, πίν. 1–4.

Ρόζος, Δ. Ε., 1991

Τεχνικογεωλογικές συνθήκες στο Νομό Αχαΐας. Γεωμηχανικοί χαρακτήρες των Πλειοπλειστοκαινικών ιζημάτων, Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, Αθήνα.

Σαλαβούρα, Ε., 2005

Μυκηναϊκή Αρκαδία: αποτίμηση των γνώσεών μας, στο E. Østby (ed.), *Ancient Arcadia, Papers from the third International Seminar on the Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7–10 May 2002*, Athens, 35–48.

Σαλαβούρα, Ε., 2007

Μυκηναϊκή Αρκαδία, Αρχαιολογική και Τοπογραφική Θεώρηση, Ε. Κ. Π. Α., Αθήνα, (αδημοσ. διδακτ. διατριβή).

Σάμψων, Αδ., 1986

Προϊστορικοί οικισμοί στην περιοχή Καλαβρύτων, Πρακτικά Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα, 24–27.6.1983, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 11, Αθήνα, 33–39.

Samson, A. – Katsarou, S., 1996

The cave o Lakes at Kastria of Kalavryta, Peloponnese, στο Eva Alram-Stern (ed.) *Die Ägäische Frühzeit, Das Neolithikum in Griechenland*, τόμ. 2/1, Wien, 498–506.

Σάμψων, Αδ., 1997

Το Σπήλαιο των Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων. Μία Προϊστορική θέση στην ορεινή Πελοπόννησο, Αθήνα.

Σάμψων, Αδ. – Κατσαρού, Στ., 1998

Ανασκαφή στο σπήλαιο Λιμών στα Καστριά Καλαβρύτων κατά το έτος 1992, στο Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 26–29.11.1992, Δημοσιεύματα του ΑΔ, αρ. 68, Αθήνα, 63–68.

Schachermeyer, F., 1962

Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägäischen Frühzeit 1957–1960, AA (1962)104–382.

Schauer, C., 1996–1997

Κεραμική από τὸ ἀρχαῖκὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στοὺς Λουσοὺς, Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος–Ναύπλιον 6–10.9.1995, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 22, τόμ. 2, Αθήνα, 256–271.

Schauer, C., 2000

Ein Bronzelöwe aus Lousoi, Griechenland, Altmodische Archäologie. Festschrift für Friedrich Brein, FA 14/III(2000)1–6.

Schauer, C., 2001

Zur Frühen Keramik aus dem Artemisheiligtum von Lousoi, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen», Athen 5–7.3.2001, Athen, 155–159, πιν. 18–19.

Schauer, C., 2005

Kaiserzeitliche Gläser aus Lousoi. Zur Siedlungskontnuität in Lousoi während der römischen Kaiserzeit, στο B. Brandt – V. Gassner – S. Ladstätter (eds.), Synergia, Festschrift für Friedrich Krinzinger, τόμ. II, Wien, 351–359.

Schauer, C., 2007

Eine Glasschale für Artemis: Neue Evidenz zur Verarbeitung von Klassischen Luxusglas in Griecheland, στο E. Christof – G. Koiner – M. Lehner – E. Pochmarski (eds.), ΠΟΤΝΙΑ ΘΗΡΩΝ, Festschrift für Gerda Schwarz zum 65. Geburtstag, τόμ. 8, Wien, 371–376.

Schauer, C., 2007α

Πήλινες κεραμώσεις στοὺς Λουσοὺς (ἀρχαία Ἀρκαδία), Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Πύργος–Γαστούνη–Αμαλιάδα 11–17.9.2005, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 27, τόμ. 1, Αθήναι, 65–80.

Schilling, R., 1954

La religion romaine de Vénus, Paris.

Scoufopoulos, N. C., 1971

Mycenaean citadels, SIMA, τόμ. 22, Göteborg.

Σφήκας, Γ., 2003

Εθνικό πάρκο Χελμού-ανάπτυξη χωρίς καταστροφή, στο Πρακτικά του Α΄ Παγκοσμίου Συνεδρίου Αποδήμων Καλαβρυτινῶν, Καλάβρυτα 3–5.8.2001, Καλάβρυτα, 105–111.

Σφηκόπουλος, Ι. Θ., 1968

Τὰ Μεσαιωνικὰ Κάστρα τοῦ Μοριά, Αθήναι.

Siewert, P., 1987–1988

Triphylien und Akroreia Spartanische «Regionalstaaten» in der Westlichen Peloponnes, Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8–15.9.1985, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 13, τόμ. 2, Αθήναι, 7–12.

Σιγαλός, Π. Γ., 2000
Οι Αρχαίοι Λουσοί, Πάτρα.

Σιγανίδου, Μ. – Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., 1996
Πέλλα, ΥΠΠΟ–ΤΑΠ, Αθήνα.

Σιμώνη, Ε., 2004
Μύθοι και θρύλοι των νερών του Χελμού, στο *Χελμός–Βουραϊκός 2004*, Νομαρχιακή Επιχείρηση Ανάπτυξης Ν. Αχαΐας–Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ, Πάτρα, 61–66.

Sinn, U., 1978
Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra. Elische Lekythen, AM 93(1978)45–82, πίν.21–26.

Sinn, U., 1980
Ein Fundkomplex aus dem Artemis–Heiligtum von Lusoi im Badischen Landesmuseum, *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 17 (1980)25–40.

Sinn, U., 1990
Das Heraion von Perachora. Eine Sakrale Schutzzone in der Korinthischen Peraia, AM 105(1990)53–116.

Sinn, U., 1992
The Sacred Herd of Artemis at Lousoi, στο R. Hägg (ed.), *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods*, Athens–Liege, 177–187

Sinn, U., 1996
The influence of Greek Sanctuaries on the Consolidation of Economic Power, Religion and Power in the Ancient Greek World, στο P. Hellström – B. Alroth (eds.), *Proceedings of the Uppsala Symposium 1993*, Boreas 24(1996)67–74.

Σκιάς, Α. Ν., 1919
Ανακοινώσεις υπό Ανδρέου Ν. Σκιά, AE (1919)31–48.

Sordi, M., 1971
Storia greca, Milano.

Σπετσιέρη-Χωρέμη, Α., 1991
Αρχαία Κέρκυρα, ΥΠΠΟ–ΤΑΠ, Αθήνα.

Σπυρόπουλος, Θ. Γ. – Σπυρόπουλος, Γ. Θ., 2000
Αρχαία Αρκαδία, (εκδ. Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αρκαδίας), Τρίπολη.

Σταματόπουλος, Λ., – Κοντόπουλος, Ν., 1998
Ανω Πλειστοκαινικές φυσικές ακολουθίες στη Δ. Πελοπόννησο. Μια ανταπόκριση σε σχέση με την αλλαγή της στάθμης της θάλασσας, στο Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας, Πρακτικά 8^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα (Μάϊος 1998), τόμ. XXXII/2(1998)309–319.

Σταυρόπουλος, Α., 1954
Ιστορία τής πόλεως Αιγίου, Πάτρα.

Σταυρόπουλος, Ξ., 2004

Γεωλογία και Υδρογεωλογία, στο Χελμός–Βουραϊκός 2004, Νομαρχιακή Επιχείρηση Ανάπτυξης Ν. Αχαΐας–Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ, Πάτρα, 14–18.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., 1980

Πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο Αιτωλίας, ΑΔ 35 1980[1986] Α, Μελέτες, 102–130, πίν. 31–40.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., 1993

Χαλανδρίτσα, θέση Άγιος Βασίλειος, ΑΔ 48(1993)[1998] Β1, 123.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., 1995

Οδός Θεοφ. Κορυδαλλέως, ΑΔ 50(1995)[2000] Β1, 208–210.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., 1997

Έργο 2^{ης} ΔΕΚΕ. Έργον Αποχέτευσης, οδός Όθωνος–Αμαλίας, ΑΔ 52(1997)[2002] Β1, 284, 286–287.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. – Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2002

Ανακτόριο–Άκτιο Ακαρνανίας, Συμβολή στη μελέτη της οχύρωσης της πόλης του Ανακτορίου και στην τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής, ΕΥΛΙΜΕΝΗ 3(2002)75–94.

Stavropoulou-Gatsi, M. – Karageorghis, V., 2003

Imitations of Late Bronze Age Cypriot Ceramics from Patras–Pagona, RDAC (2003)95–104.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. – Αλεξοπούλου, Γ. Ζ., 2008

Τοπογραφικά και Πολεοδομικά θέματα της πόλης των Πατρών και της ευρύτερης περιοχής της (υπό έκδοση).

Στρατούλη, Γ., 2007

Το Σπήλαιο Δράκαινα Πόρου Κεφαλονιάς κατά τη Νεολιθική Εποχή, στο Συνέδριο για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της περιοχής Πρόννων, Πόρος Κεφαλονιάς, 8–11.9.2005, Πόρος-Κεφαλονιά, 127–158.

Συριόπουλος, Κ. Θ., 1964

Η προϊστορία της Πελοποννήσου, Έν Αθήναις.

Συριόπουλος, Κ. Θ., 1992–1993

Η εποχή του Χαλκού εις την Αρκαδίαν και οι ιστορικοί κάτοικοι αυτής, Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος 9–16.9. 1990, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 19, τόμ. 1, Αθήναι, 189–205.

Συριόπουλος, Κ., 1995

Η προϊστορική κατοίκησης της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού Έθνους, Β', Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 139, Αθήνα.

Svoronos, J. N., 1898

Περὶ τῶν εἰσιτηρίων τῶν ἀρχαίων, Μέρος Α': Εἰσιτήρια χαλκὰ τοῦ Λυκουργείου Διονυσιακοῦ θεάτρου καὶ τῆς Κλεισθενείου Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηναίων, JIAN 1(1898)37–120.

Svoronos, J. N., 1900

Περὶ τῶν εἰσιτηρίων τῶν ἀρχαίων, Μέρος Β': Τὰ πήλινα εἰσιτήρια τοῦ θεάτρου τῆς Μαντινείας, JIAN 3(1900)197–235.

- Τακτικός, Β., 2002
Τα χωριά νότια του Ερυμάνθου, Αθήνα.
- Τακτικός, Β., 2002α
Αρχαίες πόλεις πέριξ της Ολυμπίας, Αθήνα.
- Tausend, K., 1993
Zur Bedeutung von Lousoi in archaischer Zeit, *Öjh* 62(1993)Beibl.13–26.
- Tausend, K., 1994
Ein antiker Weg über den Chelmos?, *Öjh* 63(1994)Beibl.41–52.
- Tausend, K., 1995
Von Artemis zu Artemis? – Der antike Weg von Lousoi nach Pheneos, *Öjh* 64(1995)Beibl. 1–20.
- Tausend, K. – Erath, G. 1997
Ein antikes Heiligtum in der Pheneatiké, *Öjh* 66(1997)Beibl. 1–8.
- Tausend, K., 2001
Das Wege- und Verteidigungssystem von Pheneos, στο V. Mitsopoulos-Leon (ed.), *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier, «100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen»*, Athen 5–7.3.1998, Athen, 125–130.
- Τερζής, Γ. Ι., 2001–2002
Θραύσμα πήλινης σίμης από την Κλειτορία, Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24–29.9.2000, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 24 τόμ. 2, Αθήναι, 121–128.
- Θέμελης, Π. Γ., 1973
Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν εἰς τὴν Ελλάδα, *ΑΑΑ* VI 2(1973)356–366.
- Θέμελης, Π. – Τουράτσογλου, Γ. Π., 1997
Οι τάφοι του Δερβενίου, με τη συμβολή των Δ. Ακτσελή – Δ. Ιγνατιάδου – Κ. Ρωμοπούλου, Αθήναι.
- Θέμελης, Π. Γ., 2000
Ανασκαφή Μεσσήνης, ΠΑΕ (2000)75–105, πίν. 41–68.
- Θέμελης, Π. Γ., 2002
Αρχαία Ελεύθερνα, *Ανατολικός Τομέας*, Αθήνα.
- Θέμελης, Π., 2004
Πρώιμη ελληνιστική κεραμική από τη Μεσσήνη, στο ΣΤ΄ ΕΛΛΚερ, Βόλος 17–23.4.2000, Αθήνα, 409–438, πίν. 183–194.
- Θεοχάρης, Δ. Ρ., 1971
Η Έποχή του Λίθου στην Ελλάδα, ΙΕΕ, τόμ Α΄, Αθήναι, 32–44.
- Θωμόπουλος, Ι. Α., 1976–1978
Τὸ ὄνομα Κερπινή, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη, 7–14. 9. 1975, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 6, τόμ. 3, Ἐν Αθήναις, 87–97.

Θωμόπουλος, Στ. Ν., 1950

Ιστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν, ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821, (επιμ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου), Πάτραι.

Thomson, A., 1934

Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3(1934)311–480.

Thompson, M., 1941

Some Athenian "CLERUCHI" Money, Hesperia X(1941)199–237.

Touchais, G., 1983

Chronique des fouilles en 1982, BCH 107 II(1983)745–838.

Touchais, G., 1996

Chronique des fouilles en Grèce en 1995, BCH 120 III(1996).

Touchais, G., 1998 (με τη συμβολή των B. Detournay, A.-P. Touchais, Y. Varalis)

Chronique des fouilles en Grèce en 1996 et 1997, BCH 122 II(1998)705–794.

Touchais, G. – Huber, S. – Touchais, A. P., 1999

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1998, BCH 123 II(1999)636–710.

Touchais, G. – Huber, S. – Touchais, A. P., 2000

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1999, BCH 124 II(2000)753–848.

Touchais, G. – Huber, S. – Touchais, A. P., 2001

Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 2000, BCH 125 II(2001)779–871.

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε., 2000

Ακανθος: Ελληνιστική κεραμική, στο ΣΤ΄ ΕλλΚερ, Βόλος 17–23.4.2000, Αθήνα, 173–184, πίν. 49–56.

Τριανταφύλλου, Κ. Ν., 1974

Τὰ τοπωνύμια Καλάβρυτα–Καλάβριτο Νεζερὸν–Νεζερά, Πρακτικά του Α΄ ἐν Πάτραις Τοπικοῦ Συνεδρίου Αχαϊκῶν Σπουδῶν, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 1, Ἐν Ἀθήναις, 61–65.

Τριανταφύλλου, Κ. Ν., 1995³

Ιστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Ἱστορία τῆς πόλεως καὶ Ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως σήμερον κατὰ ἀλφαβητικὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν, τόμ. Α΄–Β΄, Πάτραι.

Tsangari, D. I., 2007

Corpus des Monnaies d' or, d' argent et de bronze de la Confédération Étolienne, Athènes.

Τσουντας, Χ., 1983–1984

Ἐκδρομὴ εἰς τὸ ὕδωρ τῆς Στυγός, ΕΚ 15–16(1983–1984)240–253.

Τζαβέλλα-Ενjen, Χ., 1984

Λιθαρές, Αθήναι.

Varoucha-Christodouloupoulou, I., 1962

Acquisitions du Musée Numismatique d' Athènes, BCH 86(1962)417–429.

Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, Α., 1986

Τὰ βυζαντινὰ Καλάβρυτα, Πρακτικά του Β΄ Τοπικού Συνεδρίου Αρχαϊκών Σπουδών, Καλάβρυτα 24–27.6. 983, Πελοποννησιακά, Παράρτ. 11, Αθήναι, 40–48.

Βέης, Ν. Α., 1956

Χαρτία του Κλαβαζου, Πελοποννησιακά 1(1956)441–453.

Βελένης, Γ., 1987

Νεότερες έρευνες στα σπίτια των Πετρών, ΑΕΜΘ 1(1987)9–22.

Βελισσαρίου, Π., 1991

Αρχαιολογική ένδειξη τής παρουσίας Βησιγόθων στην Φολόη και στον Έρύμανθο (397 μ.Χ.), στο Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα, 19–21.8.1989, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 13, Αθήνα, 269–273.

Βικάτου, Ο., 1992

Αγία Τριάδα, ΑΔ 47(1992)[1997] Β1, 119.

Βικάτου, Ο., 1999

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδας Ν. Ηλείας, στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου* (ΙΔ΄ Ε.Π.Κ.Α. εκδ.), Λαμία 25–29.9.1994, Λαμία 25–29.9.1994, Λαμία, 237–255.

Βοκοτοπούλου, Ι., 1986

Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης, τόμ. Ι–ΙΙ, Αθήνα.

Βόρδος, Α. Γ., 1996

Φτέρη, Αιγές, Σελιάνα, ΑΔ 51(1996) [2001] Β1, 252.

Βόρδος, Α. Γ., 1997

Οδός Κλεομένους Οικονόμου 13 (οικόπεδο Ζ. Κουλούρη), ΑΔ 52(1997)[2002] Β1, 296–297, πίν. 118β.

Vordos, A. G., 2002

Rhypes: à la recherché de la métropole achéenne, στο. E. Greco (ed.), *Gli Achei e l' Identità Etnica Degli Achei d' Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi Paestum*, 23–25.2. 2001, Tekmeria 3, Paestum–Atene, 217–234.

Βορύλλας, Α. Χρ., 1994

Κέρτεζη η ιστορική της πορεία, Αθήνα.

Voyatzis, M., 1990

The Sanctuary of Athena Alea at Tegea and other sanctuaries in Arcadia, (SIMA pocket book 97), Göteborg.

Walbank, F. W., 1933

Aratos of Sicyon, Cambridge.

Walbank, F. W., 1936

Aratos' attack on Cynaetha (Polybius IX, 17), JHS 4(1936)67–71.

- Walbank, F. W., 1940
Philip V of Macedon, Cambridge.
- Walbank, F. W., 1957
A Historical Commentary on Polybius, τόμ. I, Oxford.
- Walbank, F. W., 1967
A Historical Commentary on Polybius, τόμ. II, Oxford.
- Wallace, W. P., 1954
Kleomenes, Marathon, the Helots, and Arkadia, JHS 74(1954)32–35.
- Warren, J. A. W., 1983
The Autonomous Bronze Coinage of Sicyon, part I, NC 143(1983)23–56, πίν. 5–8.
- Warren, J. A. W., 1984
The Autonomous Bronze Coinage of Sicyon, part II, NC 144(1984)1–24, πίν. 1–3.
- Warren, J. A. W., 1989
The 1980 Kato Klitoria hoard, στο G. Le Rider K. – Jenkins, N. Waggoner – U. Westemark (eds.), *Numismatica Lovaniensa 10, Kraay–Mørholm essays*, Louvain, 291–300.
- Warren, J. A. W. (Mrs. Cargill Thompson), 1991
The Bronze Coinage of the Achaian League: The Mints of Achaia and Elis, στο Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.) *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συνέδριο*, Αθήνα, 19–21.8.1989, ΕΙΕ–ΚΕΡΑ Μελετήματα 13, Αθήνα, 151–154.
- Warren, J. A. W., 2007
The Bronze Coinage of the Achaian Koinon. The Currency of a Federal Ideal, NC 42(2007).
- Whitley, J., 1991
Style and Society in Dark Age Greece. The changing face of the pre-literate society 1100–700 BC, Cambridge.
- Whitley, J., 2004
Archaeology in Greece 2003–2004, AR 50(2004)1–92.
- Whitley, J. – Germanidou, S. – Urem-Kotsou, D. – Dimoula, A. – Nikolakopoulou, I. – Karnava, A. – Evely, D., 2007
Archaeology in Greece 2006–2007, AR 53(2007)1–121.
- Wilhelm, A., 1890
Inschriften aus Thessalien, AM 15(1890)283–317.
- Wilhelm, Ad., 1911
Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde I, Wien.
- Williams, R. T., 1955
The Confederate Coinage of the Arcadians in the fifth Century, NNM 155(1955).
- Winter, F. E., 1971
Greek Fortifications, Toronto.

Woodhouse, W. J., 1897

Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities, Oxford.

Ξύδης, Θ. 1971

Ερύμανθος, Πελοποννησιακά 8(1971)147–175.

Γιαλούρης, Ν., 1960

Αρχαιότητες Ηλείας–Αχαΐας. Αρχαιότητες Αχαΐας, ΑΔ 16(1960)[1962] Β1, 126, 136–138.

Γιαλούρης, Ν., 1960α

Ανασκαφή Αρχαίας Ήλιδος, ΠΑΕ (1960)171–173.

Yalouris, N., 1960β

Mykenische Bronzeschutzwaffen, AM 75(1960)42–67.

Γιαλούρης, Ν., 1962

Ανασκαφαί Ήλιδος, ΠΑΕ (1962)122–126.

Γιαλούρης, Ν., 1962α

Ήλις, Έργον (1962)144–154.

Γιαλούρης, Ν., 1963

Ανασκαφαί Αρχαίας Ήλιδος, ΠΑΕ (1963), 137–140.

Γιαλούρης, Ν., 1964

Ανασκαφαί Ήλιδος, ΠΑΕ (1964)136–139.

Γιαλούρης, Ν., 1965

Ανασκαφαί Αρχαίας Ήλιδος, ΠΑΕ (1965)99–101.

Γιαλούρης, Ν., 1965α

Αρχαιότητες και Μνημεία Ηλείας, ΑΔ 20(1965)[1967]Β2,209–213, πίν.223–240.

Γιαλούρης, Ν., 1966

Ανασκαφαί Ήλιδος, ΠΑΕ (1966)133–134.

Γιαλούρης, Ν., 1967

Ανασκαφαί Ήλιδος, ΠΑΕ (1967)20–21.

Γιαλούρης, Ν., 1967α

Αρχαιότητες και Μνημεία Ηλείας, ΑΔ 22 (1967)[1968] Β1, 208–210.

Yalouris, N., 1967β

Πύλος Ήμαθόεις, AM 82(1967)68–71.

Γιαλούρης, Ν., 1970

Ανασκαφαί Αρχαίας Ήλιδος, ΠΑΕ (1970)142–145.

Γιαλούρης, Ν., 1996

Αρχαία Ήλις. Το λίκνο των Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήνα.

Γιαννακόπουλος, Β., 1970

Οί πλουτοπαραγωγικοί πόροι τῆς Ἐπαρχίας Καλαβρύτων, ΕΚ 2(1970)156–165.

Γιάνναρης, Ν. Β., 1991–1996
Ἡ Ἐπαρχία Καλαβρύτων, ΕΚ 19(1991–1996)151–201.

Zachos, C. L., 1987
Agios Dhimitrios, A Prehistoric Settlement in Southwestern Peloponnesos: The Neolithic and Early Helladic Periods, University of Boston (C.A. Ann Arbor, University Microfilms, 1987), unpublished Ph. D. dissertation.

Ζάχος, Κ. Λ., 1998
Σπηλαιοκατοίκηση στην Πελοπόννησο κατά τη Νεότερη Νεολιθική Περίοδο, στο 'Ανθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου, Αθήνα 26–29.11.1992, Δημοσιεύματα του ΑΔ, αρ. 68, Αθήνα, 53–58.

Ζάχος, Κ. Λ. – Ντούζουγλη, Α. Σ., 2003
Λευκάδα Ιστορική–Αρχαιολογική Επισκόπηση μέσα από τα Εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου, Αθήνα.

Ζαφειρόπουλος, Ν. Σ., 1956
Ανασκαφικάί έρευναι εις Περιφέρειαν Φαρῶν Ἀχαΐας, ΠΑΕ (1956)193–201.

Ζαφειροπούλου, Φ., 1976
Ἄκραι, ΑΔ 31(1976)[1984] Β1, 172.

Ζήβας, Δ., 1971
Βενετσιάνικα Κάστρα στην Ελλάδα, Φρουριακά Χρονικά 1(1973)109–125.

Ζωγόπουλος, Β., 2004
Ορεινό ανάγλυφο, στο Χελμός–Βουραϊκός 2004, Νομαρχιακή Επιχείρηση Ανάπτυξης Ν. Αχαΐας–Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ (εκδ.), Πάτρα, 14–18.

Ζωγόπουλος, Β., 2006
Ακολουθώντας τους δρόμους του νερού, στο Υδάτινες Διαδρομές στο Νομό Αχαΐας, Τ.Ε.Δ.Κ. Ν. Αχαΐας (εκδ.), Πάτρα, 69–73.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου

*Συμβολή στην αρχαιολογία και
τοπογραφία της Αζανίας
(Βόρειας Αρκαδίας)
Επαρχία Καλαβρύτων*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΜΟΣ Β
ΕΙΚΟΝΕΣ

ΠΑΤΡΑ 2009

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ II (Εικ. 1–34)

- Εικ. 1:** Άποψη του Αροανίων ορέων, ή Χελμού, από ΝΔ
- Εικ. 2:** Άποψη του όρους Πεντέλεια, ή Ντουρντουβάνα, από Δ/ΝΔ
- Εικ. 3:** Άποψη της Περιστεράς και των Κλουκινοχωρίων, από Α
- Εικ. 4:** Ο αυχένας Πριολίθου, από Α
- Εικ. 5:** Άποψη των βόρειων υπωρειών και των διακλαδώσεων του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός, από Β
- Εικ. 6:** Άποψη των βόρειων απολήξεων του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός, από ΒΑ
- Εικ. 7:** Οι βόρειες απολήξεις του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός από Α. Στο βάθος η κορυφή Λεπίδα
- Εικ. 8:** Άποψη των νότιων υπωρειών του όρους Παναχαϊκόν, από Ν
- Εικ. 9:** Άποψη των νότιων υπωρειών του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός και της διακλάδωσής του Άγιος Κωνσταντίνος, από ΝΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)
- Εικ. 10:** Οι ΝΔ υπώρειες του Τάρταρη, από Ν
- Εικ. 11:** Άποψη των ΒΔ απολήξεων του Τάρταρη και του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος, από ΒΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)
- Εικ. 12:** Άποψη του όρους Προφήτης Ηλίας, από ΝΔ
- Εικ. 13:** Μερική άποψη της κοιλάδας του Ερασίνου, ή Βουραϊκού ποταμού, από Ν
- Εικ. 14:** Μερική άποψη του νότιου τμήματος της κοιλάδας των Λουσών, από ΒΑ
- Εικ. 15:** Μερική άποψη της κοιλάδας του Σελινούντα, από Β/ΒΔ
- Εικ. 16:** Μερική άποψη της κοιλάδας του Λάδωνος, ή Ρουφιά στα Α της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
- Εικ. 17:** Μερική άποψη της κοιλάδας του Λιβαρτζινού, ή Αροάνιου ποταμού, από ΒΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)
- Εικ. 18:** Μερική άποψη του ανατολικού τμήματος της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου, που διαρρέεται από τον Πάϊο, ή Ξεροπόταμο ποταμό, ή χείμαρρο της Πάου, από ΒΔ
- Εικ. 19:** Ο Κερυνίτης ποταμός, ή Μπουφούσιας, από ΒΔ
- Εικ. 20:** Ο Ερασίνοσ, ή Βουραϊκός ποταμός, ή Καλαβρυτινό ποτάμι και η ομώνυμη κοιλάδα, από Ν

- Εικ. 21:** Ο Σελινούς ποταμός, που ρέει Α της θέσης Καστρίτσι (**αρ. θέσης 67**), από Δ
- Εικ. 22:** Ο κύριος ρους του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, που διαρρέει τον κάμπο των Φιλίων
- Εικ. 23:** Η λίμνη του Φενεού, από ΝΔ
- Εικ. 24:** Οι πηγές του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, από Δ
- Εικ. 25:** Το καρστικό κεφαλάρι του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, από ΒΔ
- Εικ. 26:** Ο κύριος ρους του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, που ρέει στα Α της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα)
- Εικ. 27:** Ο Ξεροπόταμος, ή Πάϊος ποταμός, ή χείμαρρος της Πάου, που ρέει στα ΒΑ της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα) και συγκεκριμένα στα Α της θέσης Μετόχια (**αρ. θέσης 317**)
- Εικ. 28:** Ο ποταμός Ερύμανθος, που ρέει στα Δ του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος, από ΝΑ
- Εικ. 29:** Ο χείμαρρος Στένωμα, κύριος ρους του ποταμού Ερυμάνθου, από Ν/ΝΔ
- Εικ. 30:** Ο Λιβαρτζινός, ή Αροάνιος ποταμός, που ρέει στα Ν/ΝΑ του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος, από Β/ΒΑ
- Εικ. 31:** Μερική άποψη του Σειραϊκού ποταμού, που διαρρέει το δυτικό τμήμα της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου, από Α/ΝΑ
- Εικ. 32:** Μερική άποψη της κοιλάδας των Λουσών, από Β
- Εικ. 33:** Μερική άποψη της κοιλάδας του Λάδωνος, ή Ρουφιά, από Δ
- Εικ. 34:** Μερική άποψη της κοιλάδας του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού, από Ν

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ IV
(Εικ. 35-567)*

- Εικ. 35/1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Άποψη του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 36/1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Κτιστός θαλαμοειδής τάφος (;) στο πλάτωμα του λόφου
- Εικ. 37/1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Κατάλοιπο τοίχου, από Ν
- Εικ. 38/1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Κατάλοιπο τοίχου, από Α
- Εικ. 39/1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Θραύσμα πίθου με πλαστική διακόσμηση πλαισίων της ΝΝΙΙ εποχής
- Εικ. 40/1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Τέσσερα θραύσματα πίθου, εκ των οποίων τα δύο φέρουν πλαστική διακόσμηση (μετάβαση ΠΕ προς ΜΕ εποχής)
- Εικ. 41/2.** Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Πλαγιά, ή Λάκκα. Άποψη της θέσης από ΝΑ
- Εικ. 42/5.** Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος. Τάφος στην παρειά του δρόμου
- Εικ. 43/5.** Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος. Τάφος στην παρειά του δρόμου
- Εικ. 44/5.** Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος. Κιβωτιόσχημος τάφος
- Εικ. 45/7.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου. Άποψη της θέσης, από Ν
- Εικ. 46/8.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Αμπέλια. Τρία θραύσματα πίθων
- Εικ. 47/8.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Αμπέλια. Τμήμα τοίχου, από ΝΑ
- Εικ. 48/10.** Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Μπούρμπουλας. Άποψη της θέσης, από Ν
- Εικ. 49/12.** Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιώργης. Άποψη της Δ πλευράς του λόφου, από Ν
- Εικ. 50/12.** Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιώργης. Δύο θραύσματα πίθων
- Εικ. 51/13.** Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων. Άποψη του χωριού, από ΝΑ

* Ο πρώτος αριθμός αντιστοιχεί στην εικόνα και ο δεύτερος στον αριθμό της θέσης του καταλόγου

- Εικ. 52/15.** Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μετόχι. Άποψη της θέσης, από ΝΔ
- Εικ. 53/15.** Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μετόχι. Θραύσμα πίθου
- Εικ. 54/15.** Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μετόχι. Φολίδα πυριτόλιθου
- Εικ. 55/16.** Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μονή Μακελλαριάς. Άποψη της Μονής, από ΝΔ
- Εικ. 56/18.** Κορφαί (παλ. τοπων Κιρίτσοβα) Καλαβρύτων, θέση Καρές. Άποψη της θέσης, από Δ
- Εικ. 57/18.** Κορφαί (παλ. τοπων Κιρίτσοβα) Καλαβρύτων, θέση Καρές. Το πέρασμα της Κόκκινης Αχλάδας, από Δ
- Εικ. 58/21.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα. Πίθος στην αριστερή/δυτική πλευρά του αγροτικού δρόμου, από ΝΑ
- Εικ. 59/21.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα. Αμφικωνικός χάλκινος δακτύλιος (8^{ος} αι. π.Χ.)
- Εικ. 60/25.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γαρού Ράχη. Άποψη της θέσης από Α
- Εικ. 61/25.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γαρού Ράχη. Θεμέλιο κτηρίου στις Α υπώρειες του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 62/25.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γαρού Ράχη. Θεμέλιο κτηρίου στις Α υπώρειες του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 63/26.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γεωργάμ(η) Λίμνη. Άποψη του αυχένα, στο πλάτωμα του οποίου βρίσκεται η πηγή Σφίξη, από Α/ΝΑ
- Εικ. 64/28.** Δροσάτον Καλαβρύτων (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα), θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Τμήμα τοίχου κοντά στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού, από ΝΑ
- Εικ. 65/28.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Δύο τμήματα αρράβδωτων κίωνων παραπλεύρως της αριστερής/δυτικής όχθης του ποταμού, στην ιδιοκτησία Π. Λυμπέρη
- Εικ. 66/28.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Μύλος κτισμένος με αρχαίο οικοδομικό υλικό, ιδιοκτησίας Ν. Λυμπέρη
- Εικ. 67/28.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Όστρακο με διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής των ΓΕ χρόνων
- Εικ. 68/29.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αλώνια, ή Αγία Παρασκευή. Τρίωτο αλάβαστρο της ΥΕ περιόδου

- Εικ. 69/29.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή ή, Αλώνια. Οινοχόη και κάνθαρος των ΠΓΕ χρόνων (παράδοση Π. Τζιβλήρης)
- Εικ. 70/30.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πλατάνα. Όστρακα της ΥΕ περιόδου
- Εικ. 71/31.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά. Επίκρανο (πρόσθια όψη)
- Εικ. 72/31.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά. Επίκρανο (πλάγια όψη)
- Εικ. 73/31.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά. Χάλκινο αγαλμάτιο ίππου των ΓΕ χρόνων
- Εικ. 74/38.** Οικισμός Μουρίκιον Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι) Καλαβρύτων. Άποψη του χώρου όπου βρίσκεται ο οικισμός των ΚΛ χρόνων
- Εικ. 75/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ (τέλη 9^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 8^{ου} αι. π.Χ.)
- Εικ. 76/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Δίωτος σκύφος και τριφυλλόστομη οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 77/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Τμήματα δύο προχοειδών αγγείων συγκολλημένα από πολλά κομμάτια από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 78/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Δύο κοίλες βάσεις αγγείων συγκολλημένες από πολλά κομμάτια από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ. Φέρουν διακόσμηση επάλληλων ταινιών
- Εικ. 79/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Χάλκινος δακτύλιος, τμήμα χάλκινου σπειροειδούς ελάσματος, δύο χάλκινοι σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης που απολήγουν σε κώνους, δύο χάλκινοι σφηκωτήρες τετραπλής περιέλιξης και χάλκινη περόνη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 80/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Χάλκινο ειδώλιο ιππαρίου που ίσταται σε ορθογώνια βάση, χάλκινος τετράκτινος τροχός και χάλκινο αντικείμενο σε σχήμα καλάθου από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 81/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Τέσσερις χάλκινοι δακτύλιοι περιδέριου, δύο γυάλινες ψήφοι καστανού χρώματος ενωμένες, χάλκινη ψήφος, δύο ελλειψοειδείς λίθινες ψήφοι, χάλκινος δακτύλιος, πιθανόν ενώτιο, δύο χάλκινοι αμφικωνικοί δακτύλιοι και χάλκινη ενόφθαλμη ψήφος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 82/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Θραύσματα χάλκινης πόρπης και τμήμα χάλκινης τοξωτής πόρπης από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

- Εικ. 83/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε.
Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Τρία αποτμήματα σιδερένιου πλακιδίου (;), δύο ελλειπείς σιδερένιες πόρπες, σιδερένιος δακτύλιος, δύο θραύσματα σιδερένιου σφηκωτήρα και θραύσματα οξειδωμένης πόρπης από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 84/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε.
Χάλκινο σπειροειδές έλασμα σωζόμενο σε τέσσερα τμήματα και χάλκινος δακτύλιος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 85/41.** Καλάβρυτα, θέση Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα. Άποψη της θέσης, από Ν
- Εικ. 86/46.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Επτά Πηγάδια. Δύο συνανήκοντα τμήματα πλακιδίου με ανάγλυφη διακόσμηση
- Εικ. 87/48.** Οικισμός Μενυχαΐικα Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι) Καλαβρύτων, θέση Καψαλάκι. Χάλκινη αριστερή κνημίδα των ΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 88/49.** Φλάμπουρα Καλαβρύτων, θέση Βελβίνικο. Ακέραιος κάρθαρος του «ψηλού τύπου» των ΠΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 89/51.** Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Άποψη του λοφίσκου, από ΒΔ
- Εικ. 90/51.** Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Οι κυκλικές κατασκευές Α' και Β', από ΝΔ
- Εικ. 91/51.** Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Η κυκλική κατασκευή Γ', από ΝΔ
- Εικ. 92/51.** Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Η κυκλική κατασκευή Δ', από ΝΔ
- Εικ. 93/53.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων. Το κάτω τμήμα αρυβαλλοειδούς μόνωτης ληκύθου (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.–α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.)
- Εικ. 94/54.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Άποψη του Κάστρου, από Δ/ΒΔ
- Εικ. 95/54.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις Δ υπώρειες του Κάστρου
- Εικ. 96/54.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις Δ υπώρειες του Κάστρου, στη δεξιά/νότια πλευρά του δρόμου Καλαβρύτων – Λουσών
- Εικ. 97/54.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις ΒΔ υπώρειες του Κάστρου
- Εικ. 98/54.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Όστρακα ΒΥΖ εποχής από τις Δ υπώρειες του Κάστρου
- Εικ. 99/55.** Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Λόφος Κάστρο, ή Σκυλόλακκα. Μερική άποψη του λόφου, από Β

- Εικ. 100/55.** Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Λόφος Κάστρο, ή Σκυλόλακκα. Μερική άποψη της βόρειας πλευράς της οχύρωσης, από Α
- Εικ. 101/55.** Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Λόφος Κάστρο, ή Σκυλόλακκα. Μερική άποψη της βόρειας πλευράς της οχύρωσης, από Δ
- Εικ. 102/55.** Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Λόφος Κάστρο, ή Σκυλόλακκα. Άποψη του διαχρονικού περάσματος στα ΝΑ του λόφου
- Εικ. 103/55.** Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Λόφος Κάστρο, ή Σκυλόλακκα. Όστρακα άβαφης κεραμικής από τη θέση
- Εικ. 104/56.** Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας). Τμήμα αγωγού κυκλικής διατομής, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της οδού
- Εικ. 105/56.** Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας). Τμήμα αγωγού με κοίλες κεραμίδες της ΥΒΥΖ περιόδου, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της οδού
- Εικ. 106/57.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Γρανπόπολις. Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής από τη θέση
- Εικ. 107/59.** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά. Όστρακα από την εκσκαφή
- Εικ. 108/59.** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά. Τμήμα αγωγού με κτιστά τοιχώματα ΥΡΩΜ χρόνων
- Εικ. 109/59.** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά. Τμήμα αγωγού των ΒΥΖ χρόνων
- Εικ. 110/60.** Καλάβρυτα, θέση Φίντεϊ. Τμήμα τείχους σε πίνακα του W. Linton με τίτλο «Τα Καλάβρυτα του 1856»
- Εικ. 111/62.** Καλάβρυτα, θέση Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία. Τρία θραύσματα λαβών
- Εικ. 112/62.** Καλάβρυτα, θέση Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία. Θραύσμα επίπεδης βάσης και λαβών κυκλικής διατομής
- Εικ. 113/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι των ΠΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 114/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Δύο βελόνες πορπών και δύο σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης, εκ των οποίων ο πρώτος σε δύο κομμάτια, από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι των ΠΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 115/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτείνες». Χυτροειδές αγγείο των ΠΓΕ χρόνων
- Εικ. 116/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Θραύσμα κανθάρου των ΓΕ χρόνων

- Εικ. 117/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξερόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Θραύσμα οριζόντιας κυκλικής λαβής
- Εικ. 118/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακα από την ανασκαφή
- Εικ. 119/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακα από την ανασκαφή
- Εικ. 120/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακο πιθοειδούς αγγείου με σχοινοειδή και εμπίεστη διακόσμηση και όστρακο ΡΩΜ χρόνων
- Εικ. 121/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Τμήμα πιθοειδούς αγγείου συγκολλημένο από πολλά κομμάτια
- Εικ. 122/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Κανθαρόσχημο κύπελλο των ΕΛΛ χρόνων συγκολλημένο από πολλά κομμάτια
- Εικ. 122α/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Αρύβαλλος, ελλειπής ως προς το άνω τμήμα, χρονολογούμενος 575–570 π.Χ.
- Εικ. 122β/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Κάνθαρος των ΓΕ χρόνων
- Εικ. 122γ/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Άποψη του ΤΧ1, από Β/ΒΔ
- Εικ. 122δ/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Αγνήθες τετράγωνης και κυκλικής διατομής
- Εικ. 122ε/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Μερική άποψη των ανεσκαμμένων πίθων, ανατολικά του μεγάλου ΤΧ1, από ΝΔ
- Εικ. 122στ/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος ΙV ανοικτός, από ΝΔ
- Εικ. 122ζ/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Μελαμβαφής κάνθαρος των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό του πίθου ΙV
- Εικ. 122η/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο

ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Οι πίθοι XV και XVI, από ΝΔ

- Εικ. 1220/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος XXV ανοικτός, από Δ
- Εικ. 1221/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος XXVIII κλειστός, από Ν/ΝΑ
- Εικ. 1221α/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Οиноχόη των ΓΕ χρόνων, σωζόμενη εν μέρει
- Εικ. 123/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια. Θραύσμα χείλους αγγείου της ΝΝ εποχής
- Εικ. 124/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια. Τμήμα λαβής πιθανόν των ΠΡ χρόνων
- Εικ. 125/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια. Όστρακο της ΥΓΕ περιόδου με εμπέστη διακόσμηση
- Εικ. 126/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια. Ταινιωτές λαβές του 2^{ου} αι. π. Χ.–αρχές 1^{ου} αι. π. Χ.
- Εικ. 127/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από Δ
- Εικ. 128/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από Ν, με εμφανή και τα δύο μέτωπά του
- Εικ. 129/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από ΝΔ
- Εικ. 130/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). ΤΧ1 (λεπτομέρεια)
- Εικ. 131/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Το βόρειο πέρασ του ΤΧ1, από Β
- Εικ. 132/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ3, από ΝΔ
- Εικ. 133/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Όψη της δυτικής παρειάς του ΤΧ3, από ΒΔ
- Εικ. 134/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Τομή δυτικά του ΤΧ3, από ΒΔ
- Εικ. 135/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Ο πίθος ΙΙ των ΥΓΕ χρόνων κατά χώραν

- Εικ. 136/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτος σκύφος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 137/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 138/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτο σκυφίδιο από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 139/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτο σκυφίδιο, ελλιπές κατά το ήμισυ, από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 140/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μικρό ανοιχτό αγγείο και τμήμα υψίποδου κρατήρα από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 141/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάλαθος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ
- Εικ. 142/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Ο ταφικός πίθος ΙΙΙ κατά χώραν
- Εικ. 143/66.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μαρτόπολις. Άποψη της θέσης, από Δ
- Εικ. 144/66.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μαρτόπολις. Θεμέλια τοίχου ευτελούς κατασκευής, από ΝΔ
- Εικ. 145/68.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο Τρεμουλά. Άποψη του βουνού Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μικρός Γκρεμουλ(ι)άς, από Α/ΝΑ
- Εικ. 146/69.** Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου (πρόσθια όψη)
- Εικ. 147/69.** Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου (πλάγια όψη)
- Εικ. 148/69.** Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Δύο χάλκινες κνημίδες των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου
- Εικ. 149/69.** Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Σιδερένιο ξίφος, χάλκινη αιχμή δόρατος και δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου
- Εικ. 150/70.** Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Εικονιστική ανδρική κεφαλή Κοσμητού του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.–των αρχών 3^{ου} αι. μ.Χ. (πρόσθια όψη)
- Εικ. 150α/70.** Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Εικονιστική ανδρική κεφαλή Κοσμητού του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.–των αρχών 3^{ου} αι. μ.Χ. (πλάγια όψη)
- Εικ. 151/70.** Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Τείχος στην αριστερή/νότια όχθη του ρέματος που κατέρχεται από το βουνό Πριόνι, ο οποίος πιθανόν ανήκει σε

πεσσό του υδραγωγείου της Κύναιθας

- Εικ. 152/71.** Καλάβρυτα. Άποψη της κωμόπολης, από ΝΑ
- Εικ. 153/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Μελαμβαφής κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 154/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Όστρακα που ανήκουν σε χυτροειδές αγγείο με έξω νεύον χείλος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙΙ
- Εικ. 155/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Όστρακα που ανήκουν σε χυτροειδές αγγείο από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙΙ
- Εικ. 156/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 157/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V με παράσταση ιχθύος στην κάθε όψη του, ζωγραφισμένος με επίθετο χρώμα (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 158/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V, με μετόπη στη ζώνη λαβών, η οποία χωρίζεται σε δύο μέρη (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 159/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου VI (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 160/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κοτύλη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου VI (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 161/73.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Σάλμενα. Άποψη της θέσης, από ΝΑ
- Εικ. 162/74.** Καλάβρυτα, θέση Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου. Όστρακο ΓΕ χρόνων
- Εικ. 163/75.** Καλάβρυτα, θέσης Άγιος Κωνσταντίνος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Μαυροειδή και Σία (πρώην Πέτρου Ψευτούδη). Όστρακα από την ανασκαφή
- Εικ. 164/75.** Καλάβρυτα, θέσης Άγιος Κωνσταντίνος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Μαυροειδή και Σία (πρώην Πέτρου Ψευτούδη). Τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες, εκ των οποίων οι τρεις είναι αποκεκρουμένες στο άνω άκρο τους
- Εικ. 165/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το όρος Αυγό, από Δ
- Εικ. 166/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το διάσελο, από Δ
- Εικ. 167/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το Κακόπορτο από τη θέση ανασκαφής, από ΝΔ

- Εικ. 168/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Πλίνθος δωρικού γείσου
- Εικ. 169/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Θραύσματα κεραμίδων που σώζουν ίχνη ερυθρού γανώματος
- Εικ. 170/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Η ΒΔ γωνία του κτηρίου, η οποία δεν σώζεται, και η τάφος θεμελίωσης, από ΝΑ (ανασκαφική περίοδος 2005)
- Εικ. 171/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Δυτικό πέρασ της βόρειας πλευράς του κτηρίου και η τάφος θεμελίωσης του στο κροκαλοπαγές πέτρωμα, από Α (ανασκαφική περίοδος 2005)
- Εικ. 172/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Μερική άποψη της βόρειας πλευράς, από Δ (ανασκαφική περίοδος 2005)
- Εικ. 173/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Απότμημα σπονδύλου ραβδώτου κίονα από παρόλιθο (ανασκαφική περίοδος 2005)
- Εικ. 174/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Απότμημα τριγύφου από το γλυπτό διάκοσμο του μνημείου (ανασκαφική περίοδος 2005)
- Εικ. 175/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Σιδερένια λόγχη (ανασκαφική περίοδος 2005)
- Εικ. 176/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του κτηρίου, από Ν, με εμφανείς τους συνδέσμους στους λίθους. Τμήμα επιστυλίου κατά χώραν (ανασκαφική περίοδος 2006)
- Εικ. 177/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του κτηρίου, από Ν/ΝΑ (λεπτομέρεια) (ανασκαφική περίοδος 2006)
- Εικ. 178/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Μεγάλο τμήμα επιστυλίου, που σώζει σταγόνες (ανασκαφική περίοδος 2006)
- Εικ. 179/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Δυτική πλευρά του κτηρίου, από Α (ανασκαφική περίοδος 2006)
- Εικ. 180/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Οι τομές Ε, ΣΤ και Ζ, από Δ/ΒΔ (ανασκαφική περίοδος 2007)
- Εικ. 181/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Οι τομές Ε και Ζ, από ΝΑ (ανασκαφική περίοδος 2007)
- Εικ. 182/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Πλίνθος δωρικού γείσου από την τομή Ε (ανασκαφική περίοδος 2007)
- Εικ. 183/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Τμήμα εναέτιας μαρμάρινης σίμης με εγχάρακτη διακόσμηση ανθεμίων (ασυντήρητη) από την τομή Ε (ανασκαφική περίοδος 2007)

- Εικ. 184/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Τμήμα της νότιας πλευράς του σηκού του ναού, από ΝΑ, στην τομή ΣΤ (ανασκαφική περίοδος 2007)
- Εικ. 185/77.** Καλάβρυτα, θέση Ξυδιά. Άποψη της θέσης, από ΒΔ
- Εικ. 186/78.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση λόφος Γλινίτσα. Άποψη του λόφου, από Ν
- Εικ. 187/78.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση λόφος Γλινίτσα. Τμήμα τοίχου στα Ν πρηνή του λόφου, από ΝΔ
- Εικ. 188/78.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση λόφος Γλινίτσα. Τμήμα τοίχου στα Ν πρηνή του λόφου, από Δ/ΝΔ
- Εικ. 189/78.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση λόφος Γλινίτσα. Άποψη της στενόμακρης κοιλάδας που εκτείνεται στα Α του λόφου
- Εικ. 190/79.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Τουρκομνήματα. Ακέραιο γυάλινο μυροδοχείο του 2^{ου} αι. μ. Χ. και το κάτω μέρος άλλου γυάλινου μυροδοχείου
- Εικ. 191/80.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Μπαρτσαίικο Ποτάμι. Λιθόπλινθος που σώζει αναβαθμό
- Εικ. 192/81.** Κρουνέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από εγχυτρισμό σε αμοφορέα (αρχές ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 193/81.** Κρουνέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Όστρακα από το εσωτερικό ταφικού πίθου
- Εικ. 194/81.** Κρουνέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άωτο ημισφαιρικό σκυφίδιο (μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.–μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ.)
- Εικ. 195/83.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Καστανιά. Τεμάχια κεραμίδων στα πρηνή αγροτικού δρόμου
- Εικ. 196/84.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Λιθόπλινθος με λειασμένη την επιφάνεια
- Εικ. 197/84.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Άποψη της προς Α έκτασης της θέσης, από Δ
- Εικ. 198/84.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου
- Εικ. 199/84.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Όστρακα. Μεταξύ αυτών τμήμα χείλους αγγείου που φέρει ανάγλυφο δακτύλιο (αρχές 5^{ου} αι. π. Χ.)
- Εικ. 200/85.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Εκκλησία Αγίου Νικολάου. Μεγάλο τμήμα αρράβδωτου κίονα από γκρίζο ασβεστόλιθο στον αύλειο χώρο της εκκλησίας

- Εικ. 201/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Αποψη του λόφου, από Α/ΒΑ
- Εικ. 202/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Δωρικό κιονόκρανο κατά χώραν
- Εικ. 203/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Τμήματα αρράβδωτων κίωνων κατά χώραν
- Εικ. 204/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Τμήματα αρράβδωτων κίωνων κατά χώραν
- Εικ. 205/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Επτά θραύσματα χάλκινου ανδριάντα
- Εικ. 206/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Τρία τραχέα θραύσματα χάλκινου ανδριάντα
- Εικ. 207/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Κυλινδρικό θραύσμα χυτού ελάσματος από χάλκινο ανδριάντα
- Εικ. 208/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Τρία θραύσματα χυτού ελάσματος κόμης χάλκινου ανδριάντα
- Εικ. 209/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Το πρόσθιο τμήμα άκρας αριστεράς χειρός χάλκινου ανδριάντα, με αποκεκρουμένους τους δακτύλους, των οποίων σώζεται η αρχή και το πίσω τμήμα της παλάμης
- Εικ. 210/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Η πηγή Πρίμισι
- Εικ. 211/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Τμήμα αρχαίας διαδρομής (;), διεύθυνσης Β–Ν, κατά Κ. Tausend
- Εικ. 212/86.** Οικισμός Πρίμησι Καλαβρύτων, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης. Τμήμα διάνοιξης δρόμου στα Ν της πηγής Πρίμισι
- Εικ. 213/87.** Κρουνέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση Αλώνια. Ακέραιη λήκυθος-οινοχόη από το εσωτερικό ταφικού πίθου (τέλος της ΥΓΕ–αρχές ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 214/87.** Κρουνέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση Αλώνια. Κάνθαρος συγκολλημένος από πολλά κομμάτια από το εσωτερικό ταφικού πίθου (τέλος της ΥΓΕ–αρχές ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 215/87.** Κρουνέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση Αλώνια. Ακέραιο δίωτο αγγείο (κάνθαρος ;) από το εσωτερικό ταφικού πίθου (τέλος της ΥΓΕ–αρχές ΠΑΡΧ εποχής)
- Εικ. 216/87.** Κρουνέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση Αλώνια. Απίοσθημος αρύβαλλος από το εσωτερικό ταφικού πίθου (τέλος της ΥΓΕ–αρχές ΠΑΡΧ εποχής)

- Εικ. 217/88.** Καλάβρυτα, θέση Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό. Πιθανή αρχαία διάνοιξη, από Β
- Εικ. 218/88.** Καλάβρυτα, θέση Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό. Πιθανή αρχαία διάνοιξη, από Ν
- Εικ. 219/90.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Βρωμονέρι. Κωνικό σφονδύλι από στεατίτη από το εσωτερικό θαλαμοειδούς τάφου της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου
- Εικ. 220/91.** Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος. Άποψη της θέσης, από τη θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων (**αρ. θέσης 76**)
- Εικ. 221/91.** Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος. Πιθανή αρχαία διάνοιξη στα Α της θέσης
- Εικ. 222/91.** Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος. Τμήμα πιθανής αρχαίας διάνοιξης στα Α της θέσης
- Εικ. 223/91.** Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος. Μονοπάτι στα ΝΔ της θέσης
- Εικ. 224/92.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Καραμεσιναίικα. Μικρογραφικός σκύφος των ΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 225/92.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Καραμεσιναίικα. Χάλκινο κοχλιάριο με γεωμετρική διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής των ΙΙΓΕ χρόνων
- Εικ. 226/94.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μονή Αγίου Νικολάου. Άποψη του λόφου, από ΒΔ
- Εικ. 227/103.** Κέρτεζη Καλαβρύτων, θέση Ράχη Ρουμάνη. Ψευδόστομος αμφορέας της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου
- Εικ. 228/105.** Οικισμός Χαρακτινού Κάτω Λουσών (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων. Μερική άποψη της θέσης. Στο βάθος το ιερό της Αρτέμιδος
- Εικ. 229/105.** Οικισμός Χαρακτινού Κάτω Λουσών (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων. Τμήμα αρχαίας διάνοιξης
- Εικ. 230/105.** Οικισμός Χαρακτινού Κάτω Λουσών (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων. Θραύσμα καλυπτήριας κεραμίδας
- Εικ. 231/106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Άποψη του χώρου (αεροφωτογραφία Λ. Κολώνας)
- Εικ. 232/106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Άποψη του ιερού της Αρτέμιδος και των καταβοθρών, από ΒΑ
- Εικ. 233/106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Άποψη της κοιλάδας των Λουσών (βόρειο τμήμα), από ΝΑ

- Εικ. 234/106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Άποψη του ναού της Ημερασίας Αρτέμιδος (μετά την καθαίρεση του ναυδρίου της Παναγίας), από ΒΑ
- Εικ. 235/106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Χάλκινο ψέλλιο των ΓΕ χρόνων
- Εικ. 236/107.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Φούρνοι. Άποψη της θέσης και της ανασκαφής (αεροφωτογραφία Λ. Κολώνας)
- Εικ. 237/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Άποψη του λόφου, από Δ/ΝΔ
- Εικ. 238/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Το δυτικό τμήμα του πλατώματος, από Α
- Εικ. 239/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Άποψη της ανατολικής πλευράς της οχύρωσης, από Ν
- Εικ. 240/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Άποψη της δυτικής πλευράς της οχύρωσης, από Ν
- Εικ. 241/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Άποψη του δυτικού τμήματος του πλατώματος, από Δ
- Εικ. 242/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Άποψη του δυτικού τμήματος του πλατώματος και της νότιας πλευράς της οχύρωσης, από Δ
- Εικ. 243/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Όστρακα από την τομή Ι (α. τέλος 3^{ου} αι. π.Χ.–α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ., β. τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.)
- Εικ. 244/114.** Λαγοβούνιον Καλαβρύτων, θέση Ασφακοβούνι. Όστρακα από τη θέση των ΠΡ (;) χρόνων
- Εικ. 245/115.** Λαγοβούνιον Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος. Άποψη της θέσης, από Δ. Στο βάθος η κοιλάδα του Ερασίνου, ή Βουραϊκού ποταμού
- Εικ. 246/115.** Λαγοβούνιον Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος. Κομμάτια κεραμίδων και πίθων στην παρειά του δρόμου
- Εικ. 247/119.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Άποψη του λόφου, από ΒΔ
- Εικ. 248/119.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Άνδηρα στη ΒΔ πλευρά του λόφου
- Εικ. 249/119.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Αναλημματικός (;) τοίχος στα Δ πρανή του λόφου (νότιο πέρας)
- Εικ. 250/119.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Θεμέλιο τοίχου της ανατολικής πλευράς του πύργου (;)

- Εικ. 251/119.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Τμήμα αρχαίας (;) διάνοιξης και πέτρες που την οριοθετούν, από Ν
- Εικ. 252/119.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Άποψη του τμήματος της αρχαίας (;) διάνοιξης, από Δ
- Εικ. 253/129.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Πύργος. Τμήμα τοίχου από πλακοειδείς λίθους και οπτοπλίνθους
- Εικ. 254/129.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Πύργος. Τμήμα αγωγού από κοίλες κεραμίδες
- Εικ. 255/130.** Κάνδαλος Καλαβρύτων, θέση Ύψωμα Μπουρή. Άποψη του γηλόφου, από Δ
- Εικ. 256/132.** Κάνδαλος Καλαβρύτων, θέση Αρνούγκα. Άποψη του υψώματος, από Δ
- Εικ. 257/135.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος. Άποψη της θέσης, από Δ
- Εικ. 258/135.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος. Λήκυθος-οινοχόη των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό ταφικού πίθου
- Εικ. 259/135.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος. Κάνθαρος των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό ταφικού πίθου
- Εικ. 260/135.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος. Όστρακα οινοχόης των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό ταφικού πίθου
- Εικ. 261/137.** Σόλος, θέση Λόφος του Αγιο-Θανάση. Άποψη του λόφου από ΝΔ
- Εικ. 262/137.** Σόλος, θέση Λόφος του Αγιο-Θανάση. Άποψη του λόφου από Δ/ΒΔ και στο βάθος το Μαυρονέρι (Υδατα Στυγός)
- Εικ. 263/139.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα. Ο χείμαρρος Λαγκάδα, από Δ, στις όχθες του οποίου εντοπίζεται νεκροταφείο των ΠΒΥΖ χρόνων
- Εικ. 264/139.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα. Χάλκινο ψέλλιον, χάλκινο δακτυλίδι και χάλκινος κρίκος από τάφο των ΠΒΥΖ χρόνων
- Εικ. 265/139.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα. Κομμάτι κονιάματος από τα τοιχώματα του τάφου
- Εικ. 266/139.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα. Όστρακο κάθετης ταινιωτής λαβής από τον καθαρισμό του τάφου
- Εικ. 267/140.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Άποψη της εισόδου του σπηλαίου, από Ν/ΝΔ
- Εικ. 268/140.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Όστρακα της ΥΕ εποχής από το σπήλαιο

- Εικ. 269/140.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Οστρακο που ανήκει σε λαβή αγγείου της ΥΕ εποχής
- Εικ. 270/140.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Λεπίδες πυριτόλιθου από τον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου
- Εικ. 271/140.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Λίθινα εργαλεία από τον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου
- Εικ. 272/141.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Αποψη του λόφου, από ΒΔ
- Εικ. 273/141.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Το ευρύχωρο άνδηρο στη Ν πλευρά του λόφου
- Εικ. 274/141.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Θεμέλιο τοίχου στη ΝΑ πλευρά του λόφου ΥΒΥΖ εποχής
- Εικ. 275/141.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Θεμέλιο τοίχου στα Α του λόφου, από Ν
- Εικ. 276/141.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Άβαφα όστρακα από το λόφο
- Εικ. 277/141.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Άβαφα όστρακα από το λόφο
- Εικ. 278/144.** Πλανητέρον [=Πλανητέρου] Καλαβρύτων, θέση Πύργος. Άποψη του λόφου, από Ν
- Εικ. 279/147.** Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Άποψη της θέσης, από Ν
- Εικ. 280/147.** Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θεμέλια τοίχου
- Εικ. 281/147.** Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Όστρακα των ΡΩΜ χρόνων
- Εικ. 282/149.** Κυνηγού Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Κυνηγού. Άποψη του διάσελου, από Δ
- Εικ. 283/149.** Κυνηγού Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Κυνηγού. Το διάσελο και στο βάθος ανατολικά η λίμνη Δόξα
- Εικ. 284/149.** Κυνηγού Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Κυνηγού. Το μονοπάτι στα Δ του πλατώματος του διάσελου
- Εικ. 285/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Άποψη του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 286/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Ο χώρος στα βόρεια του λόφου

- Εικ. 287/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Κατάλοιπα πύργου ΒΥΖ (;) χρόνων
- Εικ. 288/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θεμέλια τοίχων και λιθορριπές στα Β του λόφου
- Εικ. 289/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θεμέλιο κτίσματος στα Ν του πύργου
- Εικ. 290/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Ο χώρος στα Β του λόφου, όπου εντοπίστηκαν όστρακα
- Εικ. 291/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Όστρακο της Ν εποχής
- Εικ. 292/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Λίθινη αξίνα της Ν εποχής
- Εικ. 293/153.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια Κομμάτια πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση της ΠΕ περιόδου και βάση κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΓ
- Εικ. 294/154.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Λίθινη στήλη που φέρει ανάγλυφο αρράβδωτο κίονα στην είσοδο του Δημοτικού Σχολείου
- Εικ. 295/154.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Σπόνδυλος ραβδωτού κίονα στην είσοδο του Δημοτικού Σχολείου
- Εικ. 296/156.** Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Θεόδωροι. Άποψη του λόφου, από Α
- Εικ. 297/157.** Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Άποψη του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 298/157.** Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Τοίχος στα Β πλατώματα του λόφου
- Εικ. 299/157.** Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Τοίχος στα Β πλατώματα του λόφου
- Εικ. 300/165.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού), οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Μαρώση. Μάζες πηλού
- Εικ. 301/165.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού), οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Μαρώση. Αγνύθα πυραμιδόσχημη, ελλιπής και όστρακα από την εκσκαφή
- Εικ. 302/166.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Παντελεήμονας. Άποψη του λόφου, από Ν
- Εικ. 303/167.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Το ανάγλυφο του Πολυβίου σε αίθουσα του Δημοτικού Καταστήματος Κάτω Κλειτορίας

- Εικ. 304/167.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Τμήμα μεσοπυργίου διαστήματος της ανατολικής πλευράς του τείχους στην κοίτη του ποταμού. Ο ανώτερος δόμος παρασύρθηκε από την ορμητικότητα του ποταμού
- Εικ. 305/167.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Στελέχη πήλινου αγωγού στην κοίτη του ποταμού
- Εικ. 306/167.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Τοίχος στην αριστερή/νότια όχθη του ποταμού
- Εικ. 307/167.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Χάλκινος δίσκος κατόπτρου
- Εικ. 308/167.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Οστρακα ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων
- Εικ. 309/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Άποψη του λόφου, από Ν
- Εικ. 310/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Οστρακα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου
- Εικ. 311/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Οστρακο που φέρει διακόσμηση βραχόδους τοπίου και ανήκει σε τρίτο αρτόσχημο αλάβαστρο της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου
- Εικ. 312/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Δύο τμήματα εγχειριδίου με αυλακωτή και στικτή διακόσμηση της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου
- Εικ. 313/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Δόντια αγριόχοιρου
- Εικ. 314/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Μάζες πηλού στα Δ/ΒΔ πρανή του λόφου
- Εικ. 315/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Κατάλοιπα κτηρίου στα Δ/ΒΔ πρανή του λόφου
- Εικ. 316/175.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Πέτρος. Άποψη της ανασκαφής, από ΝΑ
- Εικ. 317/177.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Γυναικείο Χάνι, ή Ευδιάς, ιδιοκτησία Κ. Σκάρπα. Σπόνδυλος ραβδωτού κίονα και δωρικό κιονόκρανο στον αύλειο χώρο της οικίας
- Εικ. 318/181.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη. Μερική άποψη της κεντρικής εισόδου της ΝΔ πύλης
- Εικ. 319/181.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη. Επιχαλκωμένος όλμος των στροφέων της θύρας
- Εικ. 320/181.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη. Τμήμα της αρχαίας διάνοιξης που οδηγούσε από τον Κλείτορα στην Ψωφίδα

- Εικ. 321/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Τμήμα της ΝΑ πλευράς της οχύρωσης της πόλης, από ΝΑ
- Εικ. 322/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Κυκλικός πύργος στη Ν πλευρά του τείχους, από ΝΑ
- Εικ. 323/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες διαφόρων μεγεθών και δύο κωνικού σχήματος
- Εικ. 324/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Κομμάτι χείλους πίθου
- Εικ. 325/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Όστρακο των ΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 326/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Τμήμα αλυσίδας απαρτιζόμενης από οκτώσχημους κρίκους, δύο θραύσματα χάλκινου δακτυλίου, χάλκινη περόνη, ζεύγος χάλκινων ενωτίων, σιδερένια αιχμή δόρατος φυλλόσχημη, θραύσμα μολύβδινου αντικειμένου, θραύσμα λαβής ωτογλυφίδος με σφαιρικό κομβίο στην κορυφή και θραύσμα χάλκινου αντικειμένου
- Εικ. 327/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Δύο τμήματα μολύβδινου ειδωλίου, γυναικείας μορφής
- Εικ. 328/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Θραύσμα χάλκινου αντικειμένου (κλειδί ;)
- Εικ. 329/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Δύο θραύσματα χάλκινου ανδρικού ειδωλίου, του οποίου λείπει η κεφαλή και τα άνω και κάτω άκρα
- Εικ. 330/183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Προχοειδές αγγείο με επίπεδη βάση και κάθετη ταινιωτή λαβή, εκ των οποίων σώζεται η μία (των πρώιμων ΠΓΕ χρόνων)
- Εικ. 331/185.** Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός) Καλαβρύτων. Κιβωτιόσχημος τάφος στην παρειά του δρόμου
- Εικ. 332/185.** Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός) Καλαβρύτων. Θραύσματα κεραμίδων
- Εικ. 333/187.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος. Άποψη του λόφου, από ΒΔ
- Εικ. 334/188.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Κιβούρια, ή Κουβούκλι. Άποψη της θέσης, από ΒΔ

- Εικ. 335/192.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αρβανιτόλακκα. Άποψη της θέσης, από ΝΑ
- Εικ. 336/194.** Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή. Μεγάλο κομμάτι πίθου
- Εικ. 337/195.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα. Μερική άποψη της θέσης, από Α
- Εικ. 338/195.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα. Κομμάτια αδιάγνωστης χονδροειδούς κεραμικής
- Εικ. 339/195.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα. Φυσικό πέραςμα στα Δ της θέσης
- Εικ. 340/195.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα. Μονοπάτι στα ΒΑ του εξωκλησιού
- Εικ. 341/196.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Σουληνάρια. Θραύσματα πίθων στην παρειά του δρόμου
- Εικ. 342/198.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλιοχώρι. Άποψη της θέσης, από ΝΑ
- Εικ. 343/198.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλιοχώρι. Οικοδομικό υλικό «σε αναβαθμούς»
- Εικ. 344/198.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλιοχώρι. Θραύσματα πίθων
- Εικ. 345/199.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα. Τάφος ΠΒΥΖ εποχής
- Εικ. 346/199.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα. Άποψη της ιδιοκτησίας Π. Λυμπέρη, στην οποία εντοπίστηκαν κατάλοιπα κτηρίου και κεραμική
- Εικ. 347/199.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα, οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Λυμπέρη. Όστρακο επίπεδης βάσης, πιθανώς ΠΕ εποχής
- Εικ. 348/199.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα, οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Λυμπέρη. Όστρακα ΡΩΜ εποχής
- Εικ. 349/200.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος. Κομμάτια πίθων και ταινιωτών λαβών ΡΩΜ εποχής
- Εικ. 350/201.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Αγιο-Λιά. Το πέραςμα του Αγιο-Λιά, από Δ/ΝΔ
- Εικ. 351/202.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Ράχη Μπραϊμη. Κιβωτιόσχημος τάφος ΠΒΥΖ χρόνων
- Εικ. 352/205.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελι. Άποψη της θέσης, από ΝΔ
- Εικ. 353/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Μεγάλο όρυγμα στις παρειές του οποίου είναι ορατά κομμάτια κεραμίδων και οπτοπλίνθων

- Εικ. 354/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Πλίνθοι τετράγωνης κάτοψης
- Εικ. 355/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Τετράγωνη πλίνθος
- Εικ. 356/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Τμήμα τοίχου στην παρειά του ορύγματος
- Εικ. 357/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Τμήμα τοίχου που σώζει κουρασάνι ερυθρού χρώματος
- Εικ. 358/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Θραύσμα προχοειδούς αγγείου των ΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 359/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Οστρακα διαφόρων εποχών
- Εικ. 360/207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Αποψη του λόφου, από Ν
- Εικ. 361/207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Τμήμα τοίχου στη Ν πλευρά του λόφου
- Εικ. 362/207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Θεμέλιο τοίχου στο πλάτωμα του λόφου, από ΝΔ
- Εικ. 363/207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Τοίχος, ή ανάλημμα από κροκαλοπαγείς λίθους στις Α/ΝΑ υπώρειες του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 364/207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Τοίχος, ή ανάλημμα στην Α πλευρά του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 365/207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Τοίχος, ή ανάλημμα από κροκαλοπαγείς λίθους στο βόρειο πέρας της Α πλευρά του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 366/207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Η προς Ν προέκταση της διαδρομής (παλαιάς και νέας)
- Εικ. 367/208.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά. Μερική άποψη της κοιλάδας του Λάδωνος από τη θέση
- Εικ. 368/208.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά. Αποψη του «αυλώνας» που οδηγεί στον Κλείτορα, από Α
- Εικ. 369/208.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά. Οστρακα διαφόρων εποχών (α. θραύσμα επίπεδης βάσης της ΝΝ Ιβ περιόδου, β. ωτόσχημη λαβή ΠΕ–ΜΕ χρόνων, γ. όστρακο με εγχάρκτη διακόσμηση της Ν εποχής και δ. θραύσμα ταινιωτής λαβής του τέλους της ΜΕ περιόδου)
- Εικ. 370/209.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Πηγές του Λάδωνα. Αποψη της θέσης, από Ν

- Εικ. 371/210.** Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες. Άποψη της θέσης, από Α
- Εικ. 372/210.** Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες. Όστρακα ΡΩΜ εποχής
- Εικ. 373/211.** Οικισμός Κυνηγάρης Φιλίων Καλαβρύτων. Άποψη της θέσης, από Β
- Εικ. 374/211.** Οικισμός Κυνηγάρης Φιλίων Καλαβρύτων. Ο λόφος Κουτρομπούφη, από Α
- Εικ. 375/213.** Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λουτρό, ή Λούστρα. Θεμέλιο τοίχου
- Εικ. 376/213.** Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λουτρό, ή Λούστρα. Τμήματα κεραμίδων στέγης
- Εικ. 377/213.** Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λουτρό, ή Λούστρα. Τμήματα κεραμίδων στέγης
- Εικ. 378/214.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Χάνια. Χάλκινη περόνη από το εσωτερικό ταφικού πίθου
- Εικ. 379/219.** Παγκράτιον Καλαβρύτων, θέση Συκιές. Κιβωτιόσχημος τάφος ΠΒΥΖ εποχής
- Εικ. 380/219.** Παγκράτιον Καλαβρύτων, θέση Συκιές. Άποψη του «αυλώνας» που οδηγεί στον Κλείτορα και της συμβολής του Αροάνιου ποταμού με τον Λάδωνα
- Εικ. 381/221.** Οικισμός Στενόν Παγκρατίου Καλαβρύτων, θέση Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια. Όστρακα των ΡΩΜ χρόνων
- Εικ. 382/227.** Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Ιωάννη Βερροίου. Οινόχρη από το εσωτερικό τάφου των ΠΒΥΖ χρόνων
- Εικ. 383/227.** Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Ιωάννη Βερροίου. Χάλκινα ενώτια από το εσωτερικό τάφου του 4^{ου} αι. μ.Χ.–6^{ου} αι. μ.Χ.
- Εικ. 384/227.** Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Ιωάννη Βερροίου. Θραύσματα κεραμίδων
- Εικ. 385/229.** Καμενιάνοι Καλαβρύτων, θέση Αλώνι του Ξενοχρήστου. Τμήματα ραβδωτών κιόνων, από ΝΔ
- Εικ. 386/234.** Οικισμός Λιβαρτζινόν Λιβαρτζίου Καλαβρύτων, θέση (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων), ιδιοκτησία Δ. Γκολφινόπουλου. Κυλινδρικό δοχείο
- Εικ. 387/234.** Οικισμός Λιβαρτζινόν Λιβαρτζίου Καλαβρύτων, θέση (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων), ιδιοκτησία Δ. Γκολφινόπουλου. Το εσωτερικό του δοχείου
- Εικ. 388/237.** Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) Καλαβρύτων, θέση Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού. Άποψη του βουνού Τάρταρης, από Ν

- Εικ. 389/238.** Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) Καλαβρύτων. Χάλκινη κάθετη λαβή υδρίας, η οποία στο άνω μέρος φέρει εκατέρωθεν κεφαλές κριών και καταλήγει σε λεοντοκεφαλή, και οριζόντια λαβή υδρίας που καταλήγει σε ανθέμια
- Εικ. 390/241.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελουκός. Άποψη της θέσης από την ακρόπολη της Ψωφίδος (αεροφωτογραφία ΣΤ' ΕΠΚΑ)
- Εικ. 391/243.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Πόρτες, ή Γαλαρία. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου και της ακρόπολης της αρχαίας πόλης, από Α (αεροφωτογραφία Λ. Κολώνας)
- Εικ. 392/245.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική. Αρχιτεκτονικά μέλη στον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου
- Εικ. 393/245.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική. Κυβόλιθοι και οικοδομικό υλικό στον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου
- Εικ. 394/245.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική. Τμήμα αρράβδωτου κίονα στον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου
- Εικ. 395/245.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική. Θεμέλιο κτηρίου στον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου
- Εικ. 396/245.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική. Θεμέλιο κτηρίου και οικοδομικό υλικό στην ιδιοκτησία Κ. Νικολακόπουλου
- Εικ. 397/246.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Μερική άποψη του τείχους της βόρειας πλευράς (δυτικό τμήμα), πριν από τον καθαρισμό, από ΒΔ
- Εικ. 398/246.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Μερική άποψη του τείχους της βόρειας πλευράς (δυτικό τμήμα), μετά τον καθαρισμό, από ΒΑ
- Εικ. 399/246.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Θραύσματα κεραμίδων που σώζουν το γράμμα Δ
- Εικ. 400/247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, πριν από τον καθαρισμό, από ΝΑ
- Εικ. 401/247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, μετά τον καθαρισμό, από ΝΑ
- Εικ. 402/247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, πριν από τον καθαρισμό, από Ν
- Εικ. 403/247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, μετά τον καθαρισμό, από Ν
- Εικ. 404/247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Η ανατολική πύλη, μετά τον καθαρισμό, από Α

- Εικ. 405/247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα, ανεπίγραφη επιτύμβια στήλη και οικοδομικό υλικό εξωτερικά του πύργου της πύλης
- Εικ. 406/248.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Άποψη του λόφου της ακρόπολης, από ΝΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)
- Εικ. 407/248.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Δύο θραύσματα σίμης κορινθιακού τύπου με γραπτή διακόσμηση
- Εικ. 408/248.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Θραύσμα βάσης πιθοειδούς αγγείου
- Εικ. 409/248.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Άποψη του ΥΒΥΖ πύργου στη Β/ΒΔ πλευρά της ακρόπολης
- Εικ. 410/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Αρράβδωτος κίονας στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου
- Εικ. 411/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Τμήματα αρράβδωτων κίωνων στην ιδιοκτησία Ν. Γιαννόπουλου
- Εικ. 412/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Κατώφλι στην ιδιοκτησία Ν. Γιαννόπουλου
- Εικ. 413/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Οικοδομικό υλικό
- Εικ. 414/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Αρχιτεκτονικά μέλη
- Εικ. 415/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Τμήμα αρράβδωτου κίονα στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου
- Εικ. 416/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Τμήμα αρράβδωτου κίονα στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου
- Εικ. 417/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Λίθινες βάσεις στην ιδιοκτησία κληρονόμων Στ. Τακτικού
- Εικ. 418/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Λίθινη βάση στην ιδιοκτησία κληρονόμων Στ. Τακτικού
- Εικ. 419/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Τμήμα αρράβδωτου κίονα στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου
- Εικ. 420/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Κατάλοιπα κτηρίου στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου
- Εικ. 421/249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Κατάλοιπα κτηρίου στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου

- Εικ. 422/250.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Λόφος Μπαρμπανίτσα. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος και του λόφου Μπαρμπανίτσα, από Ν (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)
- Εικ. 423/250.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Λόφος Μπαρμπανίτσα. Λιθόπλινθοι
- Εικ. 424/250.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Λόφος Μπαρμπανίτσα. Θεμέλιο τοίχου, από ΝΔ
- Εικ. 425/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Άποψη της θέσης, πριν από τον καθαρισμό, από Δ/ΒΔ
- Εικ. 426/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Άποψη της θέσης, μετά τον καθαρισμό, από Δ
- Εικ. 427/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Όστρακο βάσης ολόβαφου σκύφου αττικού τύπου (300–275 π.Χ.)
- Εικ. 428/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Αγνύθες και στήριγμα κλιβάνου
- Εικ. 429/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Ανθεμωτό ακροκέραμο
- Εικ. 430/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θραύσμα βάσης αποθηκευτικού πίθου
- Εικ. 431/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θραύσμα βάσης που σώζει εγχάρακτη διακόσμηση (στάχυ) και θραύσμα χείλους ανοιχτού αγγείου
- Εικ. 432/252.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Άποψη του δυτικού τμήματος του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος και της Μονής Τριποτάμων, από ΝΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)
- Εικ. 433/252.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Αρχιτεκτονικά μέλη στο εσωτερικό του περιβόλου της Μονής
- Εικ. 434/252.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Δύο σπόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων στο εσωτερικό της Μονής, από Ν (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)
- Εικ. 435/252.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Δύο σπόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων στο εσωτερικό της Μονής, από Δ
- Εικ. 436/252.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Δωρικό κιονόκρανο σε διενεργηθείσα από την 6^η ΕΒΑ τομή στο εσωτερικό της Μονής

- Εικ. 437/252.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Απότμημα πήλινου ημικίονα
- Εικ. 438/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άποψη τμήματος της δυτικής πλευράς του τείχους, από Δ
- Εικ. 439/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άποψη τμήματος της δυτικής πλευράς του τείχους, από ΝΔ (λεπτομέρεια)
- Εικ. 440/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Αρυβαλλόσχημη λήκυθος του τέλους 5^{ου} αι. π.Χ., της οποίας λείπει η λαβή και το στόμιο
- Εικ. 441/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άωτος μελαμβαφής λύχνος του τέλους 4^{ου} αι.–αρχών 3^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 442/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Τρίλοβος οινοχόη των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 443/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Μικκύλο αγγείο σε σχήμα υδρίας του τέλους του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 444/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Κυάθιο, κοτυλίσκας, κρατηρίσκος και κανθαρίσκος ΓΕ και ΑΡΧ χρόνων
- Εικ. 445/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής του 5^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 446/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινα ειδώλια-προτομές γυναικείων μορφών, που χρονολογούνται στα μεταβατικά χρόνια από ΑΡΧ στα ΚΛ
- Εικ. 447/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινο ειδώλιο-προτομή πεπλοφόρου γυναικείας μορφής του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 448/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινα ειδώλια-προτομές γυναικείων μορφών, που χρονολογούνται στα μεταβατικά χρόνια από ΑΡΧ στα ΚΛ
- Εικ. 449/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 450/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ.–αρχών 4^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 451/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.–αρχών 5^{ου} αι. π.Χ.

- Εικ. 452/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Τμήματα πηλίνων ειδωλίων γυναικείων μορφών του 5^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 453/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Το κάτω μέρος ολόβαφης ληκύθου ηλειακού τύπου (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.–α΄ τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.)
- Εικ. 454/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινα ομοιώματα βελανιδιών
- Εικ. 455/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Δύο λύχνοι, εκ των οποίων ο ένας του 1^{ου} αι. π.Χ.–1^{ου} αι. μ.Χ. και ο άλλος του 4^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 456/253.** Κάτω Τριπόταμα Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άωτο σκυφίδιο του 4^{ου} αι. π. Χ.
- Εικ. 457/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Μικκύλα αγγεία (κοτυλίσκες ΑΡΧ χρόνων)
- Εικ. 458/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Δύο ανάγλυφες διακοσμητικές κεφαλές αγγείων του 3^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 459/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Δύο ανθεμωτά ακρωτήρια
- Εικ. 460/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Τμήμα πήλινης σίμης
- Εικ. 461/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Λίθινος πέλεκυς
- Εικ. 462/253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Μολύβδινα ομοιώματα καρπών ροδιάς (:)
- Εικ. 463/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Η δυτική πύλη, μετά τον καθαρισμό, από ΒΔ
- Εικ. 464/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Άποψη της δυτικής πλευράς του τείχους, πριν από τον καθαρισμό, από Δ
- Εικ. 465/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Μερική άποψη του τείχους της δυτικής πλευράς (βόρειο πέρασ), μετά τον καθαρισμό, από ΝΔ
- Εικ. 466/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Κατάλοιπα κτηρίου κοντά στη δυτική πύλη
- Εικ. 467/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Θεμέλιο αρχαίας γέφυρας στην αριστερή/ανατολική–νοτιοανατολική όχθη του ποταμού Ερυμάνθου, από ΝΔ

- Εικ. 468/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Χάλκινο ομοίωμα φιδιού
- Εικ. 469/255.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης. Άποψη του τείχους από Α, μετά τις εργασίες αποψίλωσης
- Εικ. 470/255.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης. Τμήμα του τείχους που εκφύεται Δ της ακρόπολης
- Εικ. 471/255.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης. Το προς Α τμήμα του τείχους, από Δ
- Εικ. 472/257.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Η νότια και δυτική πλευρά του κτηρίου, από ΝΑ
- Εικ. 473/257.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Άποψη του κτηρίου, μετά τον καθαρισμό, από Δ/ΒΔ
- Εικ. 474/257.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Πυρήνας πυριτόλιθου
- Εικ. 475/257.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Αρχιτεκτονικά μέλη στην ανατολική πλευρά του αύλειου χώρου της οικίας Σπ. Τακτικού
- Εικ. 476/257.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Αρχιτεκτονικά μέλη στη νότια πλευρά του αύλειου χώρου της οικίας Σπ. Τακτικού
- Εικ. 477/258.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σχολικό Συγκρότημα. Η ιδιοκτησία Ι. Γεωργουλόπουλου και το τμήμα του τείχους στις παρυφές του Σχολικού Συγκροτήματος (αεροφωτογραφία ΣΤ' ΕΠΚΑ)
- Εικ. 478/258.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σχολικό Συγκρότημα. Κανθαροειδές μικκύλο αγγείο του 350–325 π.Χ., θραύσμα ταινιωτής λαβής κανθάρου του β' μισού του 3^{ου} αι. π.Χ., λαβή των ΡΩΜ χρόνων και θραύσμα βαθιάς λεκανίδας του 250–225 π.Χ.
- Εικ. 479/258.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σχολικό Συγκρότημα. Τμήμα της δυτικής πλευράς του τείχους σε σύγχρονο μονοπάτι, στα Δ του Σχολικού Συγκροτήματος
- Εικ. 480/259.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομάγγανο. Μερική άποψη του τείχους, από Δ
- Εικ. 481/259.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομάγγανο. Όστρακα των ΚΛ και ΡΩΜ χρόνων
- Εικ. 482/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Τετράγωνης κάτοψης πύργος στη ΝΔ πλευρά του τείχους, από ΝΔ

- Εικ. 483/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Έδραση του τείχους της ΝΔ πλευράς στο φυσικό βράχο (εξωτερικό μέτωπο)
- Εικ. 484/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Τομή στο εσωτερικό μέτωπο του τείχους
- Εικ. 485/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Μάσκα κωμικού ηθοποιού
- Εικ. 486/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Το κάτω μέρος ατρακτόσχημου μυροδοχείου (2^ο_ς-1^ο_ς αι. π.Χ.)
- Εικ. 487/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Χάλκινοι ψήφοι Ήλιδος, που φέρουν τα γράμματα F και FA αντίστοιχα
- Εικ. 488/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Αγνύθες τριγωνικής διατομής, εκ των οποίων η μία φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή
- Εικ. 489/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Πύλη και πύργος στη ΝΔ πλευρά του τείχους, από Β
- Εικ. 490/262.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπάμπουρα. Αρχιτεκτονικά μέλη έναντι της οικίας Φ. Γεωργουλόπουλου
- Εικ. 491/264.** Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Άποψη του λόφου, από Ν
- Εικ. 492/264.** Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Άποψη της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου (ανατολικό τμήμα), από ΒΔ
- Εικ. 493/264.** Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής
- Εικ. 494/264.** Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Όστρακα της Ν (;) εποχής και της εποχής του Χαλκού
- Εικ. 495/268.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιοφυτειές. Θραύσμα βάσης του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 496/269.** Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Γεωργίου. Άποψη του λόφου, από ΒΔ
- Εικ. 497/269.** Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Γεωργίου. Σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα στην είσοδο του εξωκλησιού
- Εικ. 498/272.** Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Βίτσι. Άποψη του λόφου, από Δ

- Εικ. 499/273.** Δεχούνι Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδιά. Θεμέλιο τοίχου, από ΝΔ
- Εικ. 500/273.** Δεχούνι Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδιά. Θεμέλιο τοίχου, από Δ
- Εικ. 501/277.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Άποψη του λόφου, από Δ
- Εικ. 502/277.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Ο χώρος Β του λόφου και στο βάθος ο αρχαίος Κλείτωρ
- Εικ. 503/277.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Το ανώτερο πλάτωμα του λόφου
- Εικ. 504/277.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Θεμέλιο οικοδομήματος στο ανώτερο πλάτωμα του λόφου, από Ν
- Εικ. 505/277.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Γωνία αναλήμματος στο κατώτερο πλάτωμα του λόφου, από Ν
- Εικ. 506/277.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Τμήμα σίμης με γραπτή διακόσμηση του 6^{ου} αι. π.Χ.
- Εικ. 507/280.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Πηγή Αγίου Ανδρέα. Άποψη της πηγής, από ΝΔ
- Εικ. 508/280.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Πηγή Αγίου Ανδρέα. Λαβή κατόπτρου πτηνοκρατούσας θεότητας
- Εικ. 509/281.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κοτσοβούνι. Άποψη της θέσης, από Δ
- Εικ. 510/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Άποψη της θέσης, από ΝΔ
- Εικ. 511/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Μερική άποψη της δυτικής πλευράς του οχυρού
- Εικ. 512/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Μερική άποψη της βόρειας πλευράς του οχυρού
- Εικ. 513/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Μερική άποψη της βόρειας πλευράς του οχυρού, θεμελιωμένης στο φυσικό βράχο, από ΒΑ
- Εικ. 514/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Μερική άποψη της βόρειας πλευράς του οχυρού, θεμελιωμένης στο φυσικό βράχο, από ΒΑ (λεπτομέρεια)
- Εικ. 515/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Ο αυχένιας επικοινωνίας στα ΒΑ της θέσης, από ΝΔ
- Εικ. 516/283.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Άποψη του λόφου, από Ν

- Εικ. 517/283.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Τμήμα της ΥΒΥΖ οχύρωσης
- Εικ. 518/283.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Θεμέλιο τοίχου στη βόρεια πλευρά του λόφου, από Δ
- Εικ. 519/283.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Οι ΝΔ υπώρειες του λόφου Ξυλοβόλι και το πέρασμα Βία, από Ν
- Εικ. 520/283.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Κομμάτια πίθων
- Εικ. 521/284.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Τρούπα. Τμήμα αρχαίου μονοπατιού πιθανόν αρχαία διάνοιξη), από ΝΔ
- Εικ. 522/285.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδωτή. Άποψη της θέσης και του περάσματος Βία, από Δ
- Εικ. 523/285.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδωτή. Θραύσματα πιθοειδών αγγείων
- Εικ. 524/286.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Τρίφτα. Άποψη του βουνού Τρίφτα και του λόφου Σκουπίτσι, από ΝΔ
- Εικ. 525/287.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Μπούρμπουλας. Άποψη του εξωκλησιού Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, από ΝΔ
- Εικ. 526/288.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι. Άποψη του βουνού, από ΝΑ
- Εικ. 527/288.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι. Εφυαλωμένο όστρακο κυπέλλου
- Εικ. 528/290.** Οικισμός Βεσιναίικα Καλύβια Βεσινίου Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Βαρδάλας. Άποψη του λόφου, από Δ
- Εικ. 529/290.** Οικισμός Βεσιναίικα Καλύβια Βεσινίου Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Βαρδάλας. Ερείπια ΥΒΥΖ εγκατάστασης
- Εικ. 530/292.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Φαβοβούνι. Άποψη της θέσης, από ΝΔ
- Εικ. 531/293.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο της Τσιούγκας. Άποψη της θέσης, από ΝΔ
- Εικ. 532/294.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χείμαρρος Αυτίτσαινας. Μερική άποψη της θέσης και της επιμήκους λεκάνης Πάου – Παγκρατίου, από Δ
- Εικ. 533/296.** Νέα Πάος Καλαβρύτων. Άποψη του χωριού, από ΒΑ
- Εικ. 534/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Ο λόφος της ακρόπολης, από Α

- Εικ. 535/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Άποψη τμήματος της Α/ΒΑ πλευράς της οχύρωσης, από ΝΑ
- Εικ. 536/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Άποψη της Β/ΒΔ πλευράς του τείχους, από ΝΔ
- Εικ. 537/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Θεμέλιο τοίχου κτηρίου στο ανώτερο πλάτωμα του λόφου, από ΝΔ
- Εικ. 538/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Αναλημματικός τοίχος στη νότια πλευρά του λόφου, από ΝΔ
- Εικ. 539/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Μερική άποψη της δυτικής πλευράς του κτηρίου, εφαπτόμενης στο βράχο, από Ν/ΝΑ
- Εικ. 540/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Η νότια πλευρά του κτηρίου και το άνοιγμα εισόδου, από ΝΑ
- Εικ. 541/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Τμήμα της οχύρωσης του λόφου με μετασκευή των ΥΒΥΖ χρόνων
- Εικ. 542/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Λίθινη αξίνα και τριπτήρας των Ν χρόνων από το λόφο
- Εικ. 543/301.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ανδρέας. Άποψη της θέσης, από Β
- Εικ. 544/302.** Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) Καλαβρύτων, θέση Κιούπια. Πλευρικά τοιχώματα πίθου κατά χώραν
- Εικ. 545/302.** Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) Καλαβρύτων, θέση Κιούπια. Όστρακα των ΠΕ και ΓΕ χρόνων
- Εικ. 546/303.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χάνι του Καλαθά. Αρχιτεκτονικά μέλη στον αύλειο χώρο της οικίας Γ. Νικολακόπουλου
- Εικ. 547/303.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χάνι του Καλαθά. Αρχιτεκτονικά μέλη στον αύλειο χώρο της οικίας Γ. Νικολακόπουλου
- Εικ. 548/303.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χάνι του Καλαθά. Η ομώνυμη πηγή στα Δ και πλησιόχωρα της οικίας Γ. Νικολακόπουλου
- Εικ. 549/304.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη. Άποψη της θέσης, από ΝΑ
- Εικ. 550/306.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιοκατούνα. Ο Ξεροπόταμος, ή Πάϊος ποταμός που διέρχεται στα Β της θέσης
- Εικ. 551/306.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιοκατούνα. Η ιδιοκτησία Γ. Κορετζή, στην οποία υπάρχει αφθονία οστράκων
- Εικ. 552/306.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιοκατούνα. Τμήμα πιθανόν αρχαίας διάνοιξης, από Α

- Εικ. 553/310.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Συνοικισμός Μπάφι. Άποψη της θέσης, από ΒΑ
- Εικ. 554/312.** Νάσια Καλαβρύτων, θέση Ποταμιά. Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής
- Εικ. 555/314.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τρανή Βρύση. Η ομώνυμη πηγή
- Εικ. 556/314.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τρανή Βρύση. Κομμάτια κεραμίδων και πίων στο οδόστρωμα αγροτικού δρόμου
- Εικ. 557/314.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τρανή Βρύση. Θεμέλιο γέφυρας πιθανόν των ΜΤΒΥΖ χρόνων
- Εικ. 558/317.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Μετόχια. Κτηριακά κατάλοιπα στην κοίτη του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού, ή χειμάρρου της Πάου
- Εικ. 559/317.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Μετόχια. Κατάλοιπα τοίχου κοντά στη δεξιά/δυτική όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού, ή χειμάρρου της Πάου από ΝΔ
- Εικ. 560/317.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Μετόχια. Κατάλοιπα τοίχου κοντά στη δεξιά/δυτική όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού, ή χειμάρρου της Πάου από ΒΔ
- Εικ. 561/318.** Νάσια Καλαβρύτων, θέση Χώτσα, ή Καστέλλι. Άποψη του λόφου, από ΝΔ
- Εικ. 562/319.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Γλανιτσά. Κομμάτια κεραμίδων κατά χώραν στις βόρειες υπώρειες του λόφου
- Εικ. 563/319.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Γλανιτσά. Άποψη του βόρειου τμήματος της κοιλάδας του Λάδωνος, από Ν/ΝΔ
- Εικ. 564/322.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης. Άποψη του λόφου, από ΝΔ
- Εικ. 565/323.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Δρυμόνα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης. Άποψη του λόφου, από Α
- Εικ. 566/325.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χαλίκι. Μερική άποψη των νησίδων στην κοίτη του ποταμού (θέση Νησιά), από Δ
- Εικ. 567/325.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χαλίκι. Μερική άποψη των νησίδων στην κοίτη του ποταμού (θέση Νησιά), από ΒΔ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ VII
(Εικ. 568–607)

- Εικ. 568.** Άποψη της θέσης Καστρίτσι από το βουνό Άγιος Αθανάσιος
- Εικ. 569.** Άποψη του αρχαιολογικού χώρου, από ΝΔ, πριν από τον καθαρισμό
- Εικ. 570.** Άποψη του αρχαιολογικού χώρου, από ΝΔ, μετά τον καθαρισμό
- Εικ. 571.** Τμήμα της Δ πλευράς της οχύρωσης, από Ν
- Εικ. 572.** Ο πύργος 1, μετά τον καθαρισμό, από ΝΔ
- Εικ. 573.** Η πυργοειδής προεξοχή (πύργος 5), από ΝΔ
- Εικ. 574.** Ο πύργος 7, από Β
- Εικ. 575.** Μερική άποψη της Β πλευράς, τμήμα Δ–Α, ο πύργος 9 και στο βάθος το βουνό Κρανία, από Δ
- Εικ. 576.** Άποψη του μεσοπυργίου διαστήματος της Β οριζόντιας πλευράς του τείχους, τμήμα Δ–Α, μετά τον πύργο 9
- Εικ. 577.** Μερική άποψη της Δ κάθετης πλευράς του τείχους, τμήμα Β–Ν, και ο πύργος 11, μετά τον καθαρισμό, από Β/ΒΔ
- Εικ. 578.** Ο πύργος 15, από Β/ΒΔ
- Εικ. 579.** Μερική άποψη της Α πλευράς του τείχους και ο πύργος 19, από Β/ΒΑ. Στο βάθος προς τα Α ο ποταμός Σελινούντας
- Εικ. 580.** Άποψη της ανατολικής πύλης και τμήματος της ανατολικής πλευράς του τείχους, μετά τον καθαρισμό, από Ν/ΝΑ
- Εικ. 581.** Μερική άποψη του τείχους της ανατολικής πλευράς (νοτιοανατολικό τμήμα), από Α/ΒΑ
- Εικ. 582.** Ο κυκλικός πύργος στη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, από Β
- Εικ. 583.** Μερική άποψη του κυκλικού πύργου και της Ν πλευράς (ανατολικό τμήμα), από Α/ΝΑ
- Εικ. 584.** Άποψη μεσοπυργίου διαστήματος της Ν πλευράς και ο πύργος 25, από ΝΑ
- Εικ. 585.** Τμήμα της Ν πλευράς και ο πύργος 27, από Δ
- Εικ. 586.** Ο πύργος 28, από Ν
- Εικ. 587.** Ο πύργος 31, από Ν/ΝΑ
- Εικ. 588.** Τομή στη Δ πλευρά του τείχους, από Δ
- Εικ. 589.** Τομή στην Α πλευρά του τείχους (ΒΑ τμήμα), από Α

- Εικ. 590.** Ο πύργος **23**, από N/NA. Στα δεξιά, οι πηγές του ποταμού Σελινούντα και η αρχαία διάνοιξη, που οδηγούσε στην Ψωφίδα. Στα αριστερά, η αρχαία διάνοιξη που οδηγούσε στην Κύναιθα. Στο βάθος, ο επιβλητικός όγκος του Ερυμάνθου και η κορυφή Λεπίδα
- Εικ. 591.** Η ανατολική πύλη και ο πύργος **21**, από Α
- Εικ. 592.** Τμήμα του τείχους στα Β της ανατολικής πύλης με λοξό μέτωπο, που εδράζεται στο λειασμένο βράχο
- Εικ. 593.** Ορθογώνιοι λίθοι, τοποθετημένοι κάθετα στο άνοιγμα της ανατολικής πύλης
- Εικ. 594.** Αποψη του βουνού Άγιος Αθανάσιος, από Δ
- Εικ. 595.** Τμήμα οχρωματικού τοίχου στην κορυφή του βουνού
- Εικ. 596.** Τμήμα οχύρωσης στη Δ πλευρά του βουνού (νότιο τμήμα)
- Εικ. 597.** Τμήμα οχρωματικού τοίχου με δύο μέτωπα στην Α πλευρά του βουνού
- Εικ. 598.** Το κτήριο **II** στο επίμηκες πλάτωμα στα Α της κορυφής του λόφου, από Δ
- Εικ. 599.** Το κτήριο **II** στο επίμηκες πλάτωμα στα Α της κορυφής του λόφου, από Δ
- Εικ. 600.** Ο τοίχος του κτηρίου **V**, από N/NA
- Εικ. 601.** Το θέατρο μετά τον καθαρισμό, από ΝΑ
- Εικ. 602.** Οι πάροδοι του θεάτρου, από ΝΑ
- Εικ. 603.** Κτήριο ορθογώνιας κάτοψής έναντι του θεάτρου, από ΝΑ
- Εικ. 604.** Αρχιτεκτονικό μέλος στο πλάτωμα του λόφου
- Εικ. 605.** Τμήμα αναλημματικού τοίχου στα Α πρηνή της κορυφής του λόφου, από ΝΑ
- Εικ. 606.** Λόφος εκτός των τειχών, στον οποίο εντοπίζεται το νεκροταφείο της πόλης
- Εικ. 607.** Τάφος παλαιοχριστιανικών χρόνων

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΙΙ

Εικ. 1: Άποψη των Αροανίων ορέων, ή Χελμού, από ΝΔ

Εικ. 2: Άποψη του όρους Πεντέλεια, ή Ντουρντουβάνα, από Δ/ΝΔ

Εικ. 3: Άποψη της Περιστεράς και των Κλουκινοχωρίων, από Α

Εικ. 4: Ο αυχένας Πριολίθου, από Α

Εικ. 5: Άποψη των βόρειων υπωρειών και των διακλαδώσεων του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός, από Β

Εικ. 6: Άποψη των βόρειων απολήξεων του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός, από ΒΑ

Εικ. 7: Οι βόρειες απολήξεις του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός, από Α. Στο βάθος η κορυφή Λεπίδα

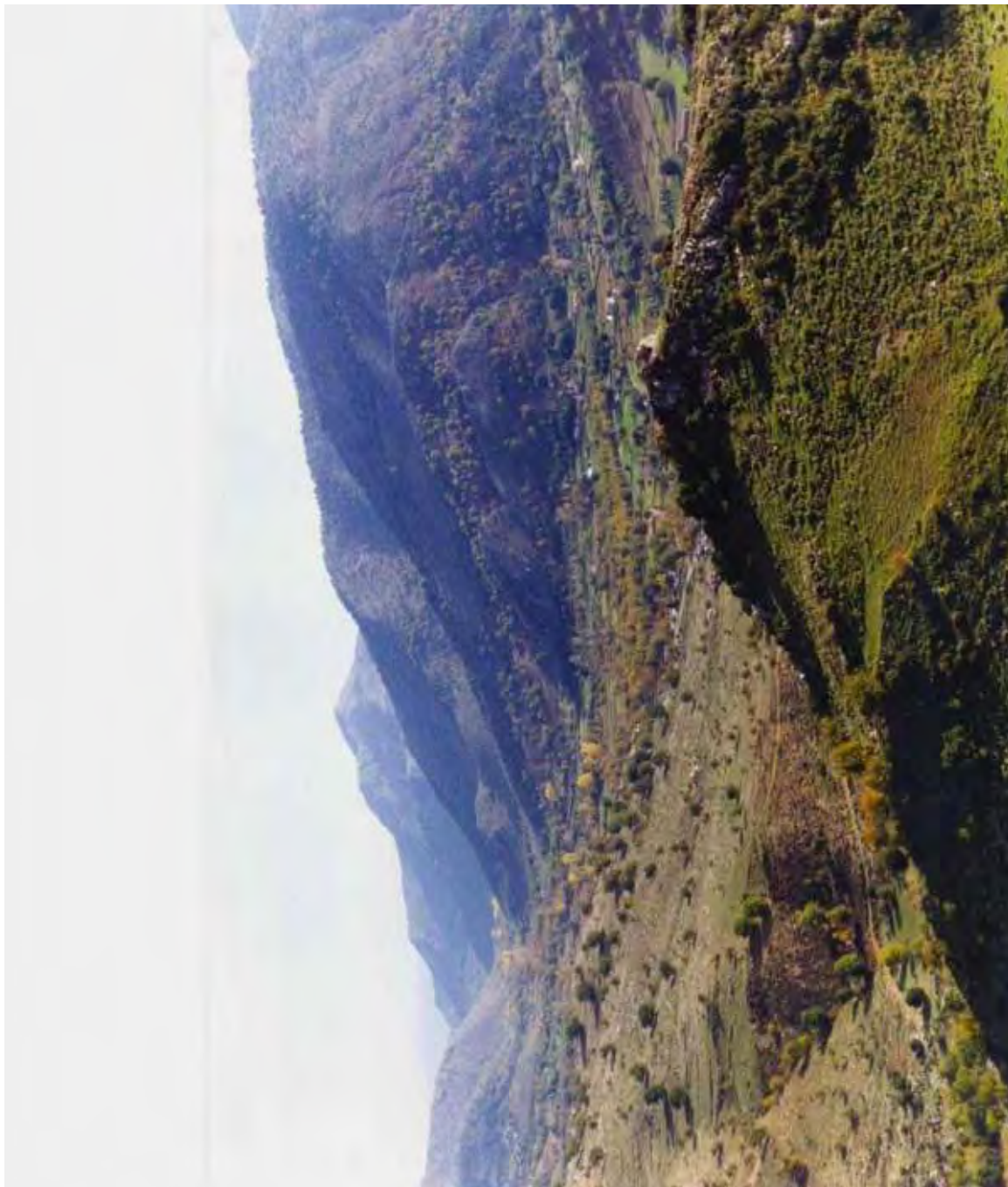
Εικ. 8: Άποψη των νότιων υπωρειών του όρους Παναχαϊκόν, από Ν

Εικ. 9: Άποψη των νότιων υπωρειών του όρους Ερύμανθος, ή Ωλονός και της διακλάδωσής του Άγιος Κωνσταντίνος, από ΝΔ
(αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)

Εικ. 10: Οι ΝΔ υπώρειες του Τάρταρη, από Ν

Εικ. 11: Αποψη των ΒΔ απολήξεων του Τάρταρη και του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος, από ΒΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ' ΕΠΚΑ)

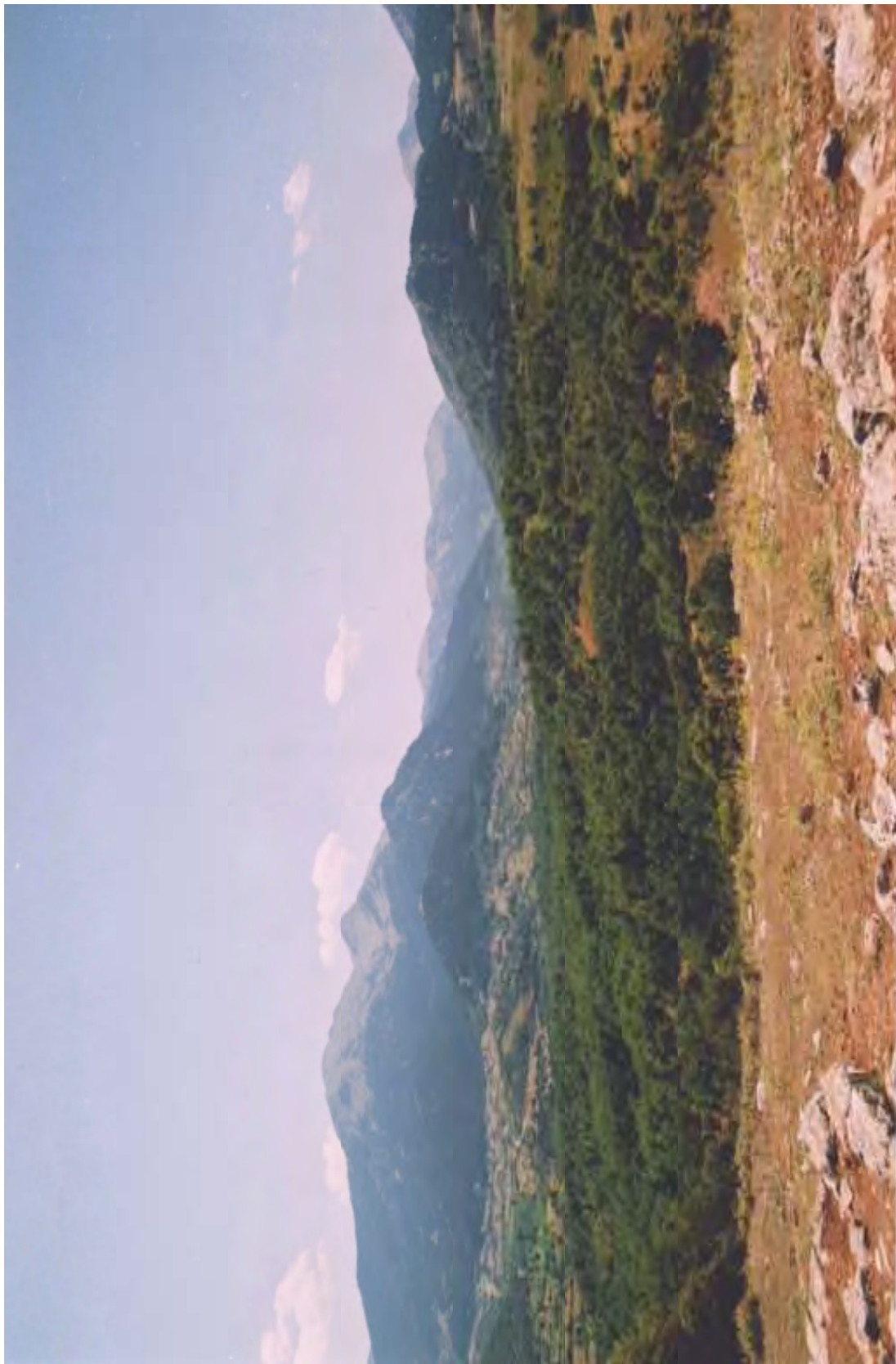
Εικ. 12: Άποψη του όρους Προφήτης Ηλίας, από ΝΔ

Εικ. 13. Μερική άποψη της κοιλάδας του Ερασίνου, ή Βουραϊκού ποταμού, από Ν

Εικ. 14. Μερική άποψη του νότιου τμήματος της κοιλάδας των Λουσών, από ΒΑ

Εικ. 15. Μερική άποψη της κοιλάδας του Σελινούντα, από Β/ΒΔ

Εικ. 16. Μερική άποψη της κοιλάδας του Λάδωνος, ή Ρουφιά στα Α της Δάφνης
(παλ. τοπων. Στρέζοβα)

Εικ. 17. Μερική άποψη της κοιλάδας του Λιβαρτζίνου, ή Αροάνιου ποταμού, από ΒΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)

Εικ. 18. Μερική άποψη του ανατολικού τμήματος της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου, που διαρρέεται από τον Πάϊο, ή Ξεροπόταμο ποταμό, ή χείμαρρο της Πάου, από ΒΔ

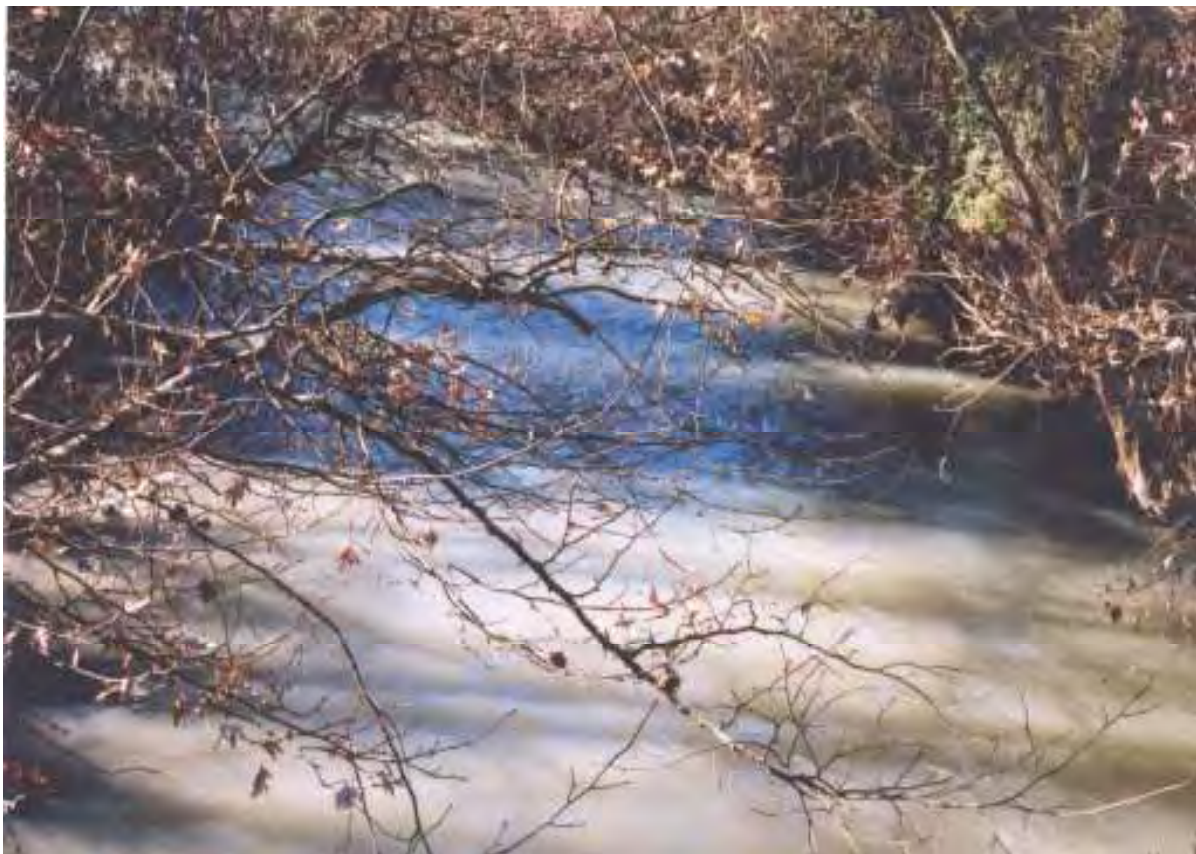
Εικ. 19: Ο Κερυνίτης ποταμός, ή Μπουφούσιας, από ΒΔ

Εικ. 20: Ο Ερασίνος, ή Βουραϊκός ποταμός, ή Καλαβρυτινό ποτάμι και η ομώνυμη κοιλάδα, από Ν

Εικ. 21: Ο Σελινούς ποταμός, που ρέει Α της θέσης Καστρίτσι (αρ. θέσης 67), από Δ

Εικ. 22: Ο κύριος ρους του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, που διαρρέει τον κάμπο των Φιλίων

Εικ. 23: Η λίμνη του Φενεού, από ΝΔ

Εικ. 24: Οι πηγές του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, από Δ

Εικ. 25: Το καρστικό κεφαλάρι του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, από ΒΔ

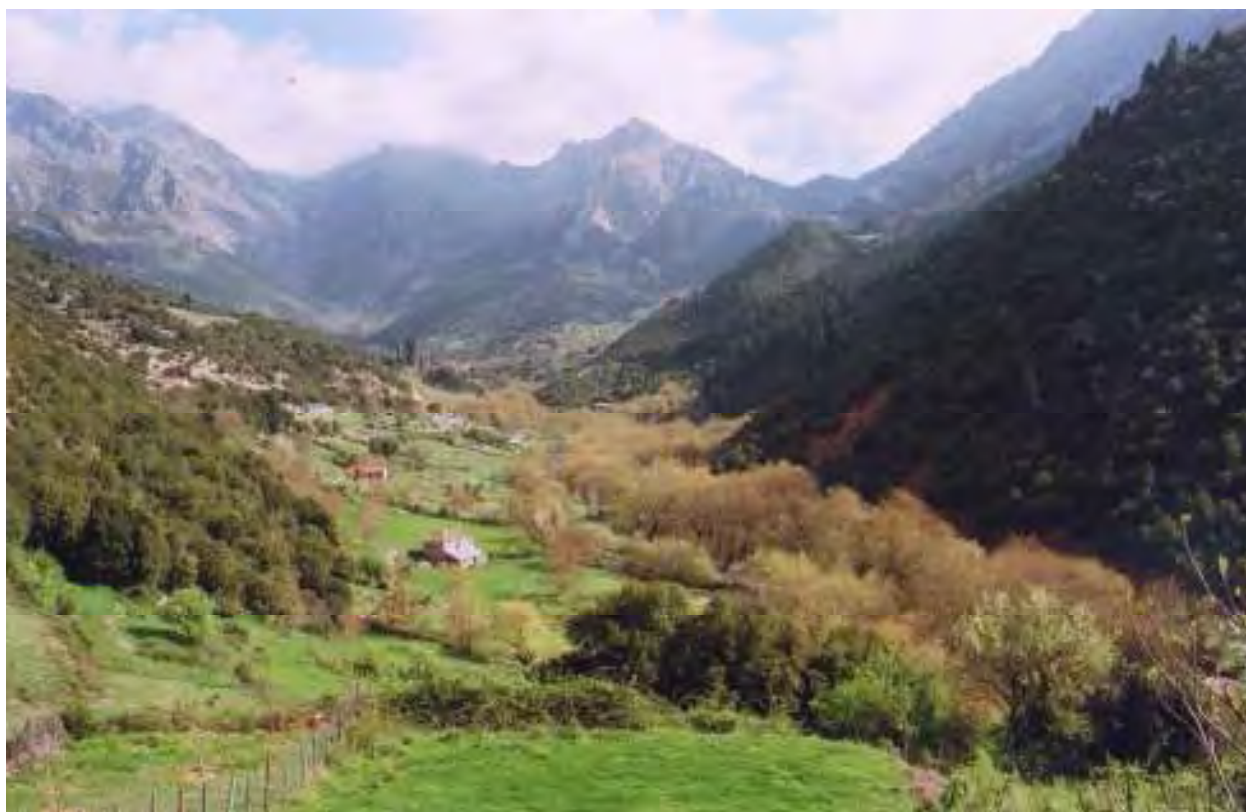
Εικ. 26. Ο κύριος ρους του ποταμού Λάδωνος, ή Ρουφιά, που ρέει στα Α της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα)

Εικ. 27: Ο Ξεροπόταμος, ή Πάϊος ποταμός, ή χείμαρρος της Πάου, που ρέει στα ΒΑ της Δάφνης (παλ. τοπων. Στρέζοβα) και συγκεκριμένα στα Α της θέσης Μετόχια (αρ. θέσης 317)

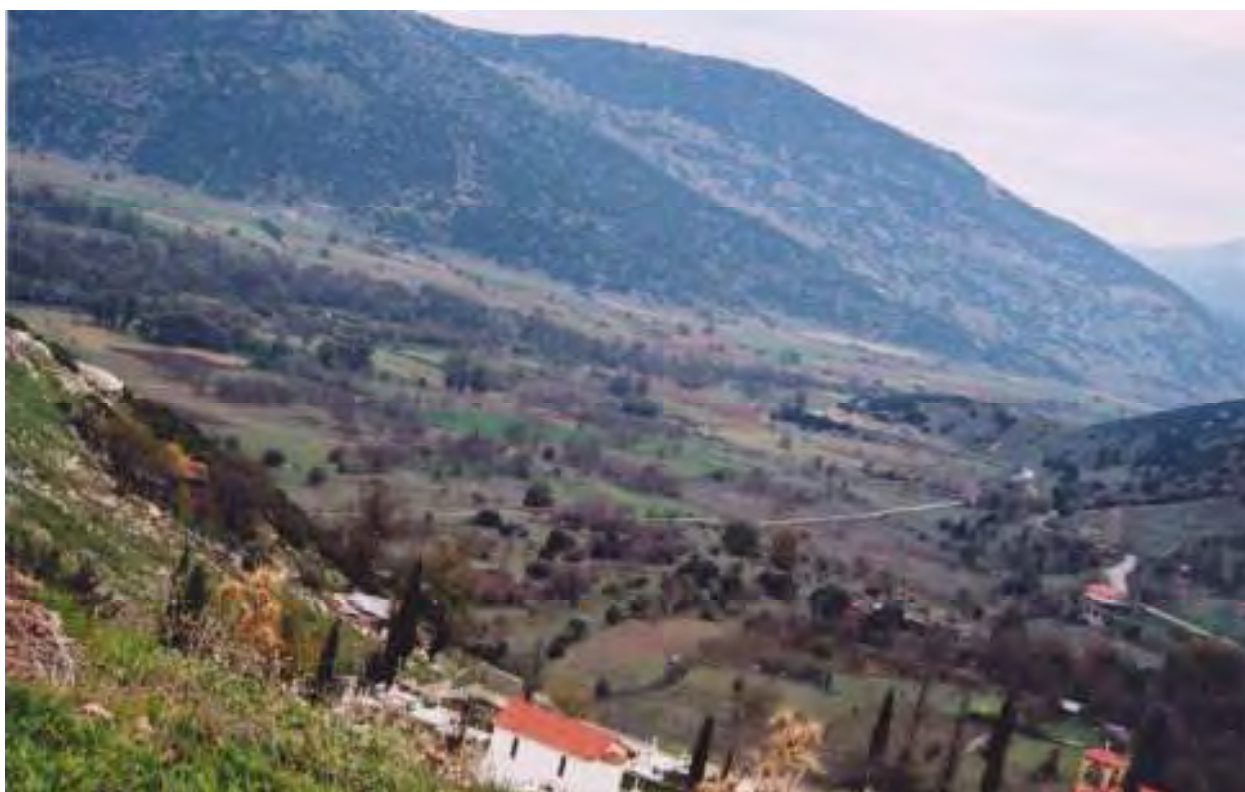
Εικ. 28. Ο ποταμός Ερύμανθος, που ρέει στα Δ του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος, από ΝΑ

Εικ. 29. Ο χείμαρρος Στένωμα, κύριος ρους του ποταμού Ερυμάνθου, από Ν/ΝΔ

Εικ. 30. Ο Λιβαρτζινός, ή Αροάνιος ποταμός, που ρέει στα Ν/ΝΑ του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος, από Β/ΒΑ

Εικ. 31. Μερική άποψη του Σειραϊκού ποταμού, που διαρρέει το δυτικό τμήμα της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου, από Α/ΝΑ

Εικ. 32. Μερική άποψη της κοιλάδας των Λουσών, από Β

Εικ. 33. Μερική άποψη της κοιλάδας του Λάδωνος, ή Ρουφιά, από Δ

Εικ. 34. Μερική άποψη της κοιλάδας του Αροάνιου, ή Κατσάνα ποταμού, από Ν

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ IV*

Εικ. 35/1. Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Άποψη του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 36/1. Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Κτιστός θαλαμοειδής τάφος (;) στο πλάτωμα του λόφου

* Ο πρώτος αριθμός αντιστοιχεί στην εικόνα και ο δεύτερος στον αριθμό της θέσης του καταλόγου

Εικ. 37/1. Βίλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Κατάλοιπο τοίχου, από Ν

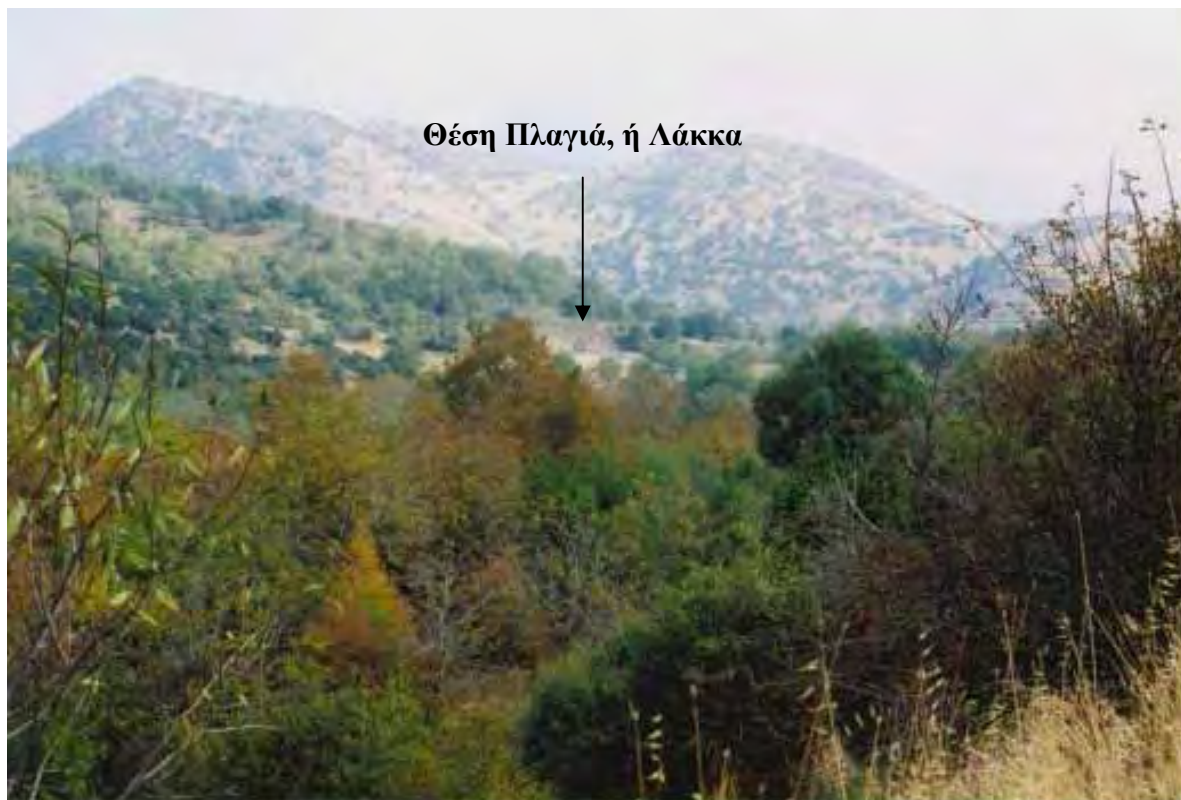
Εικ. 38/1. Βιβλίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Κατάλοιπο τοίχου, από Α

Εικ. 39/1. Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Θραύσμα πίθου με πλαστική διακόσμηση πλαισίων της NNII εποχής

Εικ. 40/1. Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Τέσσερα θραύσματα πίθου, εκ των οποίων τα δύο φέρουν πλαστική διακόσμηση (μετάβαση ΠΕ προς ΜΕ εποχής)

Εικ. 41/2. Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Πλαγιά, ή Λάκκα.
Άποψη της θέσης, από ΝΑ

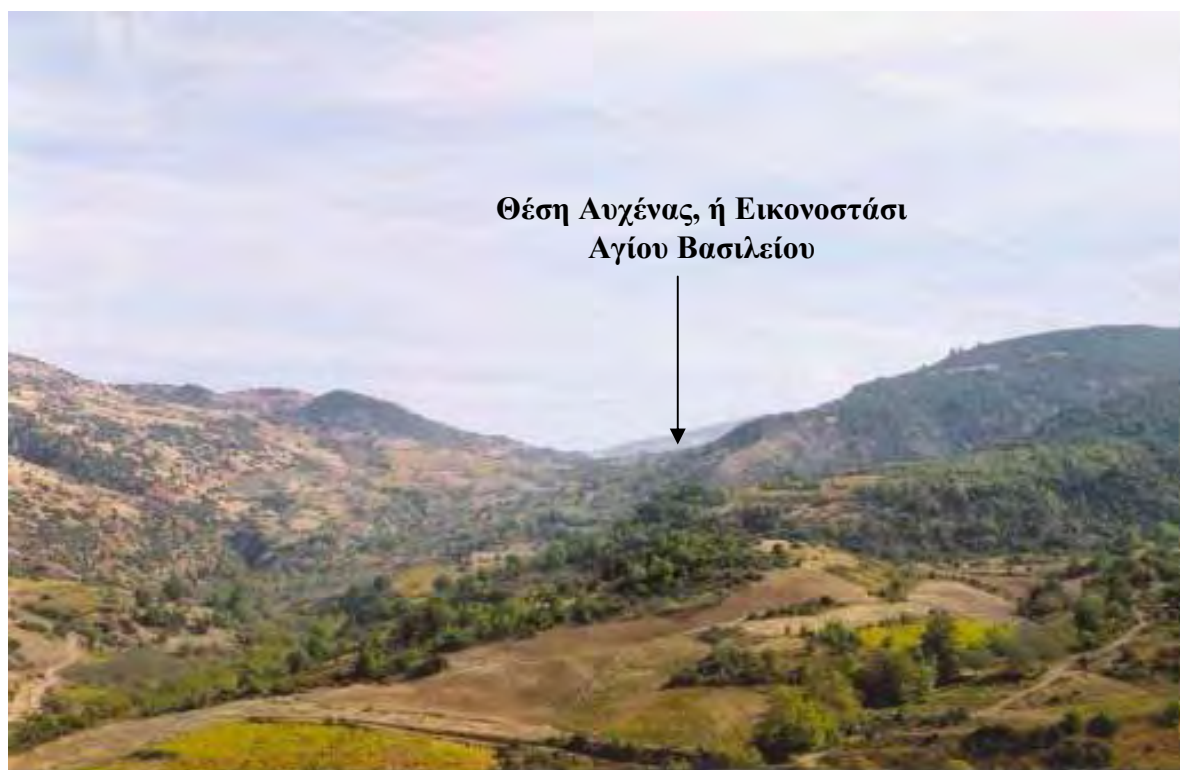
Εικ. 42/5. Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος.
Τάφος στην παρειά του δρόμου

Εικ. 43/5. Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος.
Τάφος στην παρειά του δρόμου

Εικ. 44/5. Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος.
Κιβωτιόσχημος τάφος

Θέση Αυχένας, ή Εικονοστάσι
Αγίου Βασιλείου

Εικ. 45/7. Βιβλίνα Καλαβρύτων, θέση Αυχένας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου.
Αποψη της θέσης, από Ν

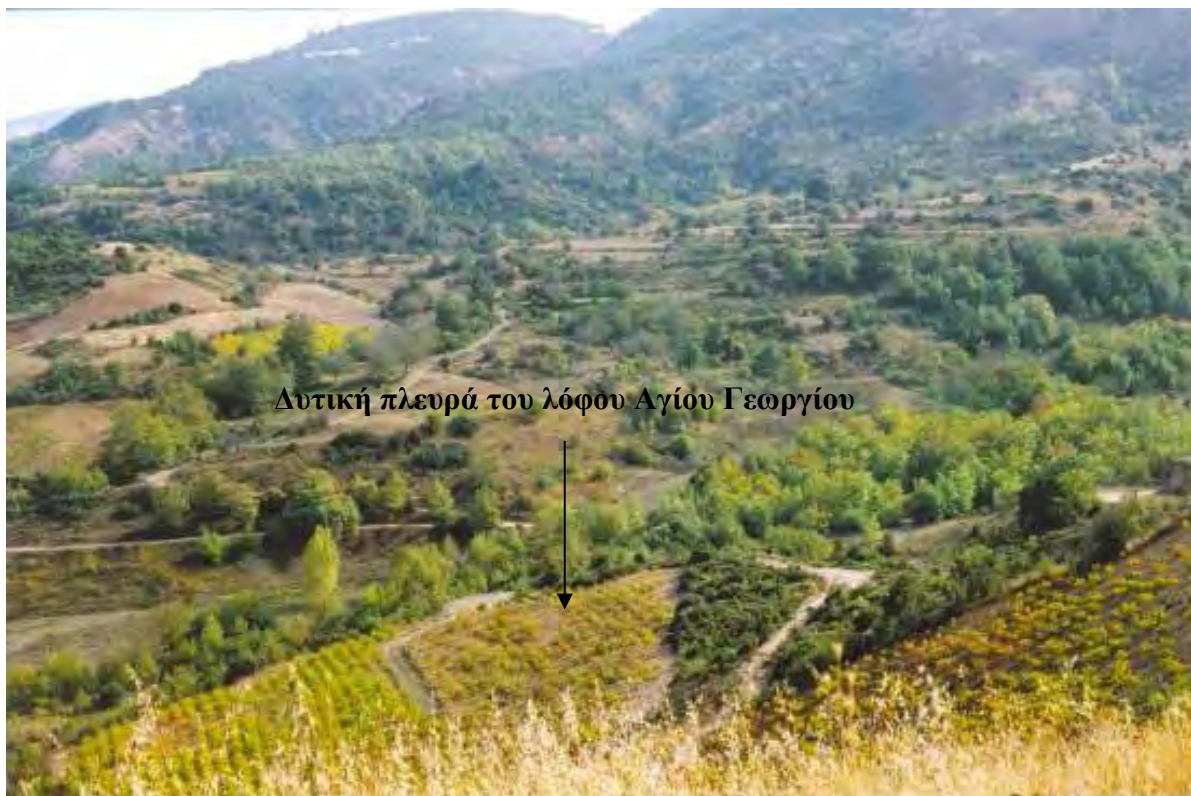
Εικ. 46/8. Βιβλίνα Καλαβρύτων, θέση Αμπέλια. Τρία θραύσματα πίθων

Εικ. 47/8. Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Αμπέλια. Τμήμα τοίχου, από ΝΑ

Εικ. 48/10. Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Μπούρμπουλας. Άποψη της θέσης, από Ν

Εικ. 49/12. Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιώργης.
Άποψη της Δ πλευράς του λόφου, από Ν

Εικ. 50/12. Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιώργης.
Δύο θραύσματα πίθων

Εικ. 51/13. Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων.
Άποψη του χωριού, από ΝΑ

Θέση Μετόχι

Εικ. 52/15. Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μετόχι. Άποψη της θέσης, από ΝΔ

Εικ. 53/15. Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μετόχι. Θραύσμα πίθου

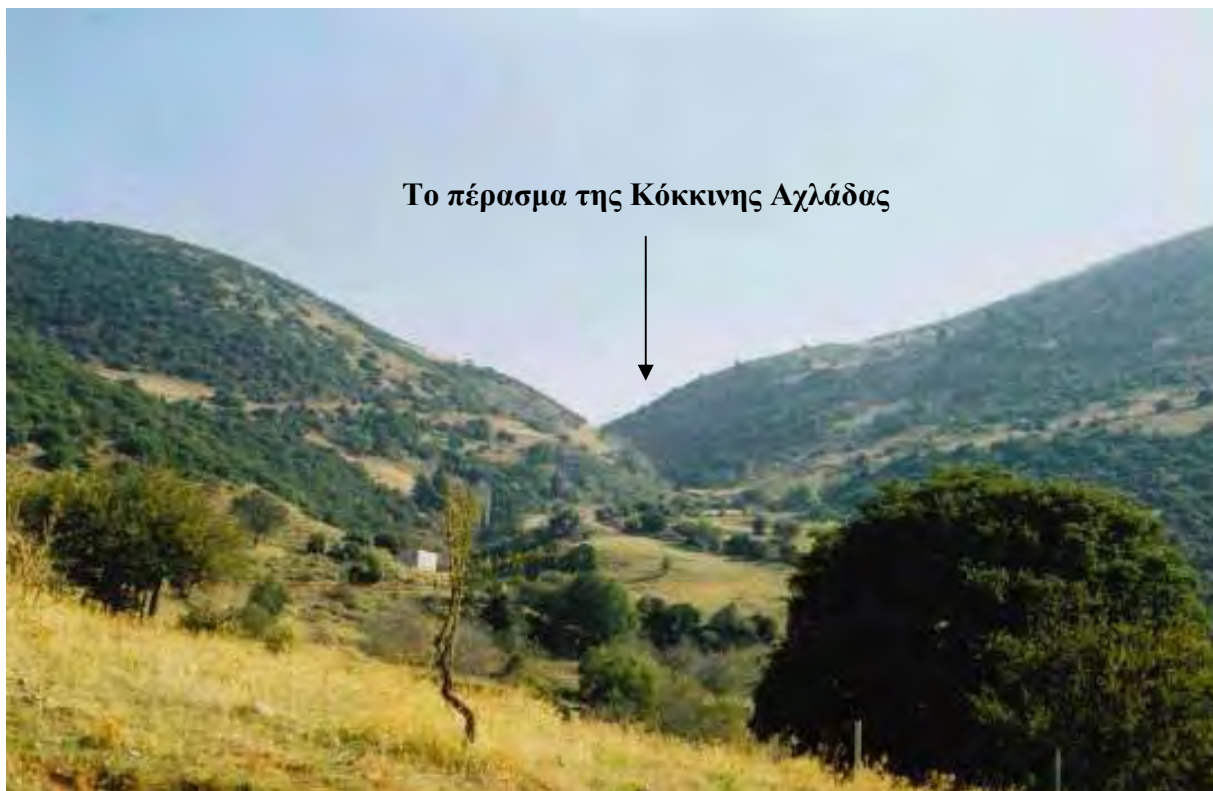
Εικ. 54/15. Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μετόχι. Φολίδα πυριτόλιθου

Εικ. 55/16. Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μονή Μακελλαριάς. Άποψη της Μονής, από ΝΔ

Εικ. 56/18. Κορφαί (παλ. τοπων Κιρίτσοβα) Καλαβρύτων, θέση Καρές. Άποψη της θέσης, από Δ

Εικ. 57/18. Κορφαί (παλ. τοπων Κιρίτσοβα) Καλαβρύτων, θέση Καρές.
Το πέρασμα της Κόκκινης Αγλάδας, από Δ

Εικ. 58/21. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα. Πίθος στην αριστερή/δυτική πλευρά του αγροτικού δρόμου, από ΝΑ

Εικ. 59/21. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα. Αμφικωνικός χάλκινος δακτύλιος (8^{ος} αι. π.Χ.)

Εικ. 60/25. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γαρού Ράχη. Άποψη της θέσης από Α

Εικ. 61/25. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γαρού Ράχη.
Θεμέλιο κτηρίου στις Α υπώρειες του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 62/25. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γαρού Ράχη.
Θεμέλιο κτηρίου στις Α υπώρειες του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 63/26. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γεωργάμ(η) Λίμνη. Άποψη του αυχένα, στο πλάτωμα του οποίου βρίσκεται η πηγή Σφίξη, από Α/ΝΑ

Εικ. 64/28. Δροσάτον Καλαβρύτων (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα), θέση Λάκκες, ή Ποτάμι.
Τμήμα τοίχου κοντά στην αριστερή/δυτική όχθη του ποταμού, από ΝΑ

Εικ. 65/28. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Δύο τμήματα αρράβδωτων κίωνων παραπλεύρως της αριστερής/δυτικής όχθης του ποταμού, στην ιδιοκτησία Π. Λυμπερή

Εικ. 66/28. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Μύλος κτισμένος με αρχαίο οικοδομικό υλικό, ιδιοκτησίας Ν. Λυμπέρη

Εικ. 67/28. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Όστρακο με διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής των ΓΕ χρόνων

Εικ. 68/29. Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή ή, Αλώνια. Τρίτο αλάβαστρο της ΥΕ περιόδου

Εικ. 69/29. Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή ή, Αλώνια. Οινοχόη και κάρθαρος των ΠΓΕ χρόνων (παράδοση Π. Τζιβλέρης)

Εικ. 70/30. Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πλατάνα. Οστρακα της ΥΕ περιόδου

Εικ. 71/31. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά. Επίκρανο (πρόσθια όψη)

Εικ. 72/31. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά. Επίκρανο (πλάγια όψη)

Εικ. 73/31. Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά. Χάλκινο αγαλμάτιο ίππου των ΓΕ χρόνων

Εικ. 74/38. Οικισμός Μουρίκι Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι) Καλαβρύτων.
Άποψη του χώρου όπου βρίσκεται ο οικισμός των ΚΛ χρόνων

Εικ. 75/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε.
Το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ (τέλη 9^{ου} αι. π.Χ.–αρχές 8^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 76/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Δίωτος σκύφος και τριφυλλόστομη οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

Εικ. 77/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Τμήματα δύο προχειδών αγγείων συγκολλημένα από πολλά κομμάτια από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

Εικ. 78/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Δύο κοίλες βάσεις αγγείων συγκολλημένες από πολλά κομμάτια από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ. Φέρουν διακόσμηση επάλληλων ταινιών

Εικ. 79/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Χάλκινος δακτύλιος, τμήμα χάλκινου σπειροειδούς ελάσματος, δύο χάλκινοι σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης που απολήγουν σε κώνους, δύο χάλκινοι σφηκωτήρες τετραπλής περιέλιξης και χάλκινη περόνη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

Εικ. 80/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Χάλκινο ειδώλιο ιππαρίου που ίσταται σε ορθογώνια βάση, χάλκινος τετράκτινος τροχός και χάλκινο αντικείμενο σε σχήμα καλάθου από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II

Εικ. 81/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Τέσσερις χάλκινοι δακτύλιοι περιδέραιου, δύο γυάλινες ψήφοι καστανού χρώματος ενωμένες, χάλκινη ψήφος, δύο ελλειψοειδείς λίθινες ψήφοι, χάλκινος δακτύλιος, πιθανόν ενώτιο, δύο χάλκινοι αμφικωνικοί δακτύλιοι και χάλκινη ενόφθαλμη ψήφος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II

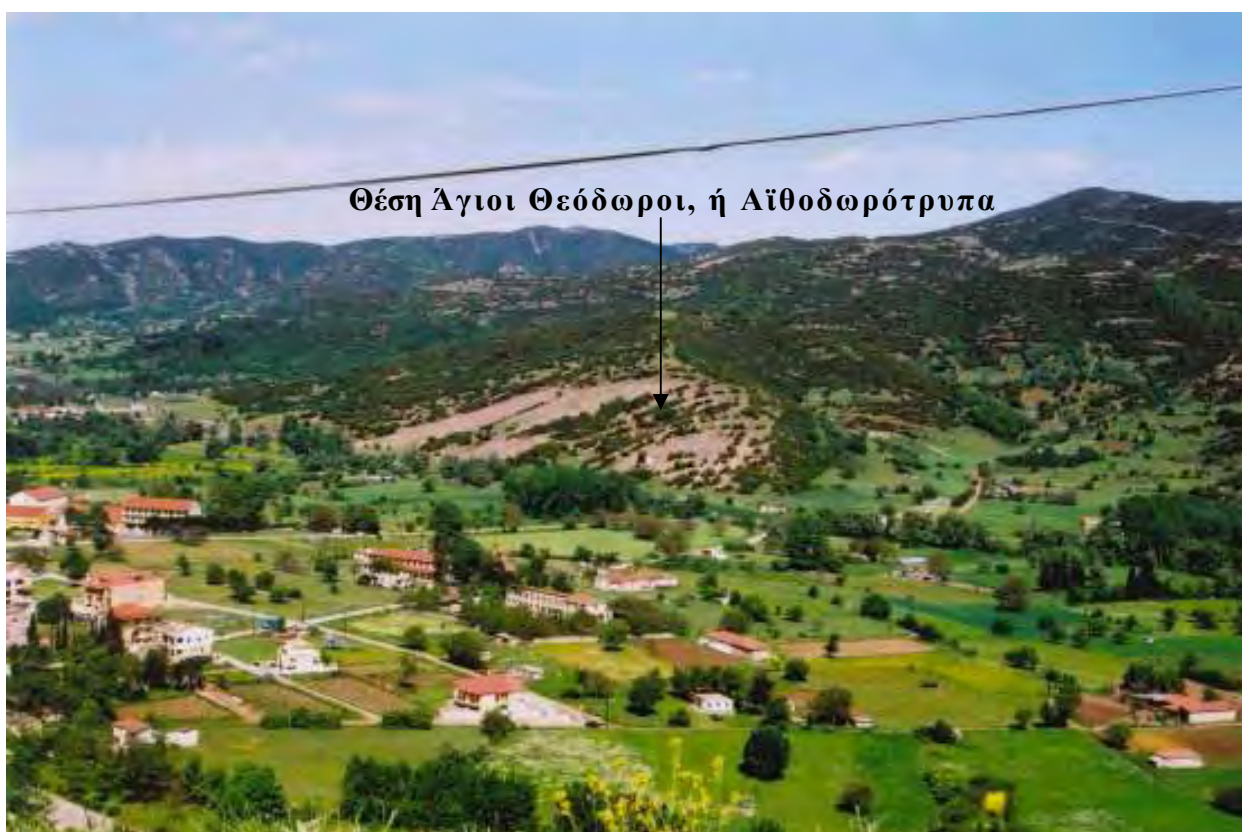
Εικ. 82/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Θραύσματα χάλκινης πόρπης και τμήμα χάλκινης τοξωτής πόρπης από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

Εικ. 83/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Τρία απομύματα σιδερένιου πλακιδίου (·), δύο ελλειπείς σιδερένιες πόρπες, σιδερένιος δακτύλιος, δύο θραύσματα σιδερένιου σφηκωτήρα και θραύσματα οξειδωμένης πόρπης από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

Εικ. 84/40. Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. και Μ. Κουνέλη Ο.Ε. Χάλκινο σπειροειδές έλασμα σωζόμενο σε τέσσερα τμήματα και χάλκινος δακτύλιος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 85/41. Καλάβρυτα, θέση Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα. Άποψη της θέσης, από Ν

Εικ. 86/46. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Επτά Πηγάδια.
Δύο συνανήκοντα τμήματα πλακιδίου με ανάγλυφη διακόσμηση

Εικ. 87/48. Οικισμός Μενυχαΐικα Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι) Καλαβρύτων,
θέση Καψαλάκι. Χάλκινη αριστερή κνημίδα των ΑΡΧ χρόνων

Εικ. 88/49. Φλάμπουρα Καλαβρύτων, θέση Βελβίνικο. Ακέραιος κάρυκος του «ψηλού τύπου» των ΠΑΡΧ χρόνων

Εικ. 89/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Άποψη του λοφίσκου, από ΒΔ

Εικ. 90/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Οι κυκλικές κατασκευές Α΄ και Β΄, από ΝΔ

Εικ. 91/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Η κυκλική κατασκευή Γ΄, από ΝΔ

Εικ. 92/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Η κυκλική κατασκευή Δ', από ΝΔ

Εικ. 93/53. Τρεγλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων. Το κάτω τμήμα αρυβαλλοειδούς μόνωτης ληκύθου (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.–α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 94/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Άποψη του Κάστρου, από Δ/ΒΔ

Εικ. 95/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις Δ υπώρειες του Κάστρου

Εικ. 96/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις Δ υπώρειες του Κάστρου, στη δεξιά/νότια πλευρά του δρόμου Καλαβρύτων – Λουσών

Εικ. 97/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις ΒΔ υπώρειες του Κάστρου

Εικ. 98/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Οστρακα ΒΥΖ εποχής από τις Δ υπώρειες του Κάστρου

Εικ. 99/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα. Μερική άποψη του λόφου, από Β

Εικ. 100/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Μερική άποψη της βόρειας πλευράς της οχύρωσης, από Α

Εικ. 101/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Μερική άποψη της βόρειας πλευράς της οχύρωσης, από Δ

Εικ. 102/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Άποψη του διαχρονικού περάσματος στα ΝΑ του λόφου

Εικ. 103/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Όστρακα άβαφης κεραμικής από τη θέση

Εικ. 104/56. Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας).
Τμήμα αγωγού κυκλικής διατομής, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της οδού

Εικ. 105/56. Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας). Τμήμα αγωγού με κοίλες κεραμίδες της ΥΒΥΖ (;) περιόδου, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της οδού

Εικ. 106/57. Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Γρανπόπολις. Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής από τη θέση

Εικ. 107/59. Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά.
Όστρακα από την εκσκαφή

Εικ. 108/59. Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά.
Τμήμα αγωγού με κτιστά τοιχώματα ΥΡΩΜ χρόνων

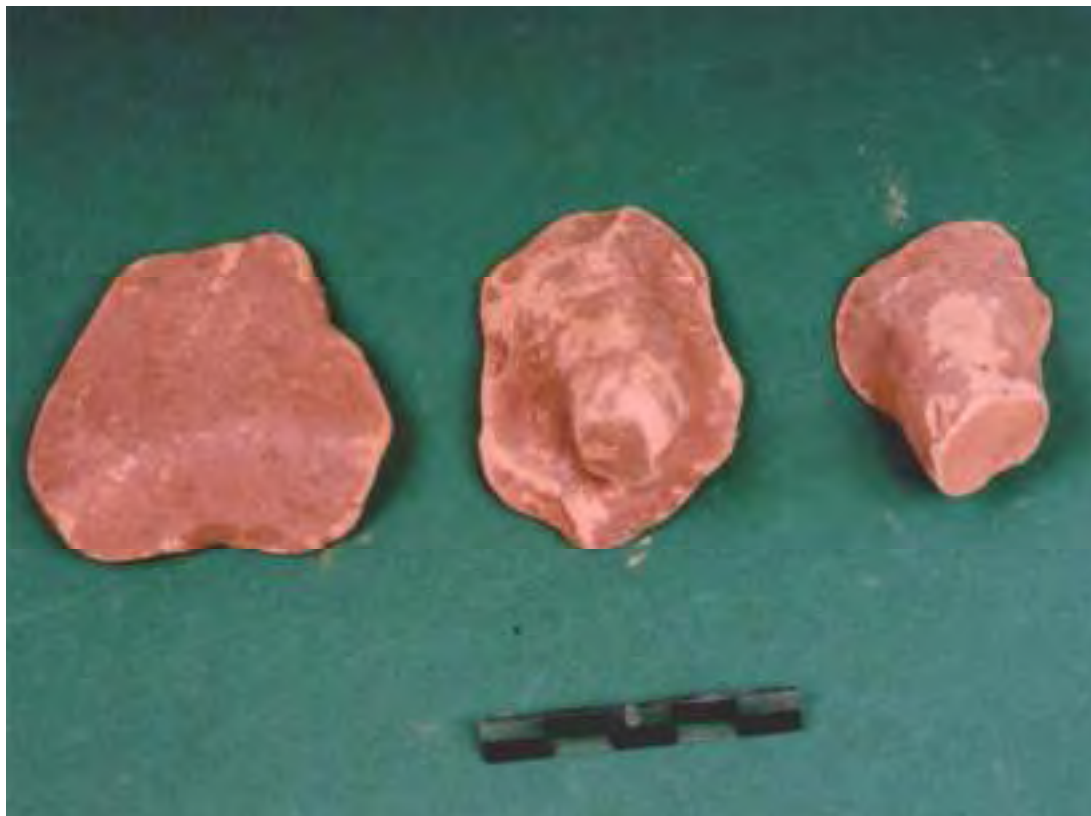
Εικ. 109/59. Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά.
Τμήμα αγωγού πιθανόν των ΒΥΖ χρόνων

Εικ. 110/60. Καλάβρυτα, θέση Φίντεϊ. Τμήμα τείχους σε πίνακα του W. Linton με τίτλο «Τα Καλάβρυτα του 1856»

Εικ. 111/62. Καλάβρυτα, θέση Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία. Τρία θραύσματα λαβών

Εικ. 112/62. Καλάβρυτα, θέση Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία. Θραύσμα επίπεδης βάσης και λαβών κυκλικής διατομής

Εικ. 113/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος.
Οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι των ΠΑΡΧ χρόνων

Εικ. 114/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Δύο βελόνες πορπών και δύο σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης, εκ των οποίων ο πρώτος σε δύο κομμάτια, από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι των ΠΑΡΧ χρόνων

Εικ. 115/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτεΐνες». Χυτροειδές αγγείο των ΠΓΕ χρόνων

Εικ. 116/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Θραύσμα κανθάρου των ΓΕ χρόνων

Εικ. 117/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Θραύσμα οριζόντιας κυκλικής λαβής

Εικ. 118/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακα από την ανασκαφή

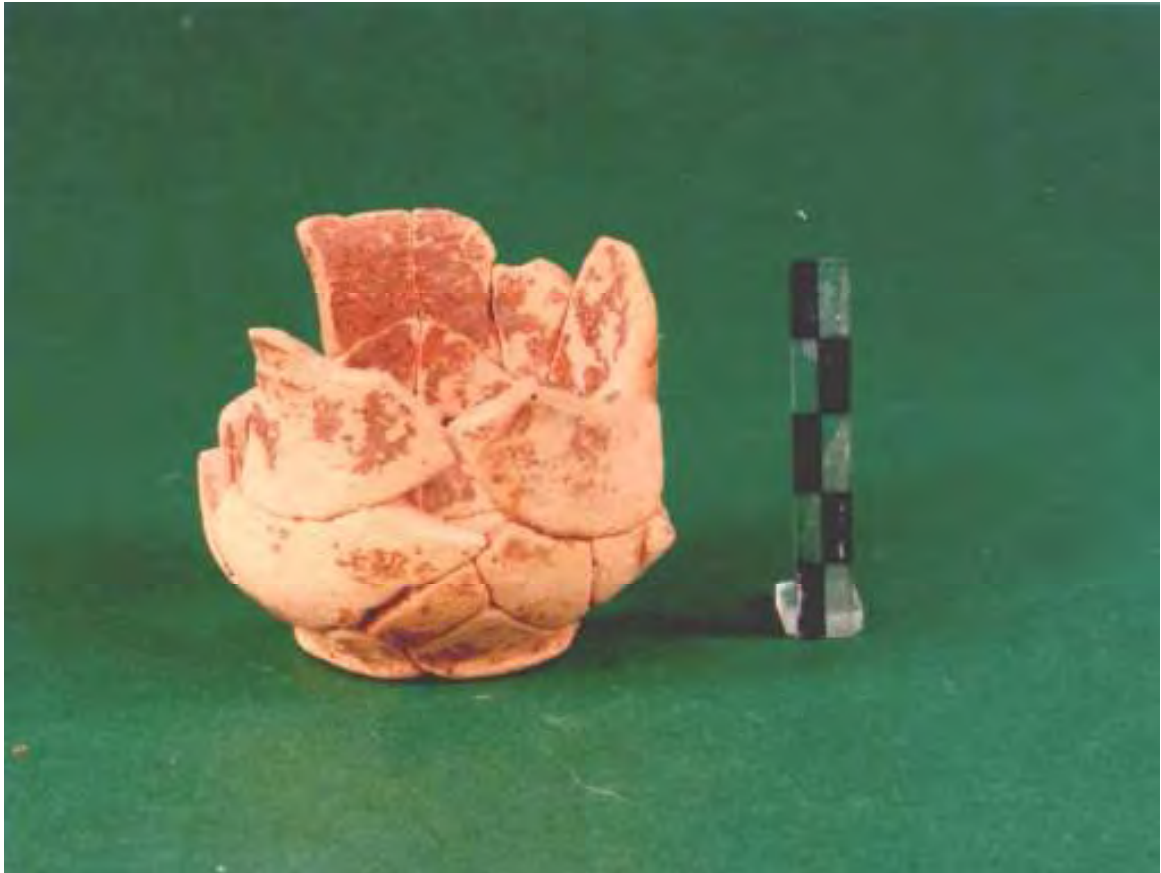
Εικ. 119/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακα από την ανασκαφή

Εικ. 120/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακο πιθοειδούς αγγείου με σχοινοειδή και εμπίεστη διακόσμηση και όστρακο ΡΩΜ χρόνων

Εικ. 121/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Τμήμα πιθοειδούς αγγείου συγκολλημένο από πολλά κομμάτια

Εικ. 122/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Κανθαρόσχημο κύπελλο των ΕΛΛ χρόνων συγκολλημένο από πολλά κομμάτια

Εικ. 122α/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Αρύβαλλος, ελλειπής ως προς το άνω τμήμα, χρονολογούμενος 575–570 π.Χ.

Εικ. 122β/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Κάνθαρος των ΓΕ χρόνων

Εικ. 122γ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Άποψη του ΤΧ1, από Β/ΒΔ

Εικ. 122δ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Αγνύθες τετράγωνης και κυκλικής διατομής

Εικ. 122ε/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Μερική άποψη των ανεσκαμμένων πίθων, ανατολικά του μεγάλου ΤΧ1, από ΝΔ

Εικ. 122στ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος IV ανοικτός, από ΝΔ

Εικ. 122ζ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Μελαμβαφής κάρθαρος των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό του πίθου IV

Εικ. 122η/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Οι πίθοι XV και XVI, από ΝΔ

Εικ. 122θ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος XXV ανοικτός, από Δ

Εικ. 122ι/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος XXVIII κλειστός, από Ν/ΝΑ

Εικ. 122ια/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Οινοχόη των ΓΕ χρόνων, σωζόμενη εν μέρει

Εικ. 123/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Θραύσμα χείλους αγγείου της NN εποχής

Εικ. 124/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Τμήμα λαβής πιθανόν των ΠΡ χρόνων

Εικ. 125/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Όστρακο της ΥΓΕ περιόδου με εμπίεστη διακόσμηση

Εικ. 126/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Ταινιωτές λαβές του 2^{ου} αι. π. Χ.–αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 127/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από Δ

Εικ. 128/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από Ν, με εμφανή και τα δύο μέτωπά του

Εικ. 129/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από ΝΔ

Εικ. 130/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). ΤΧ1 (λεπτομέρεια)

Εικ. 131/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Το βόρειο πέρας του ΤΧ1, από Β

Εικ. 132/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ3, από ΝΔ

Εικ. 133/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Όψη της δυτικής παρειάς του ΤΧ3, από ΒΔ

Εικ. 134/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Τομή δυτικά του ΤΧ3, από ΒΔ

Εικ. 135/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Ο πίθος ΙΙ των ΥΓΕ χρόνων κατά χώραν

Εικ. 136/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτος σκύφος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

Εικ. 137/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 138/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτο σκυφίδιο από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 139/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτο σκυφίδιο, ελλειπές κατά το ήμισυ, από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 140/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μικρό ανοιχτό αγγείο και τμήμα υψίποδου κρατήρα από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 141/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάλαθος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II

Εικ. 142/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Ο ταφικός πίθος III κατά χώραν

Εικ. 143/66. Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μαρτόπολις. Άποψη της θέσης, από Δ

Εικ. 144/66. Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μαρτόπολις. Θεμέλια τοίχου ευτελούς κατασκευής, από ΝΔ

Εικ. 145/68. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο Τρεμουλά. Άποψη του βουνού Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μικρός Γκρεμουλ(ι)άς, από Α/ΝΑ

Εικ. 146/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου (πρόσθια όψη)

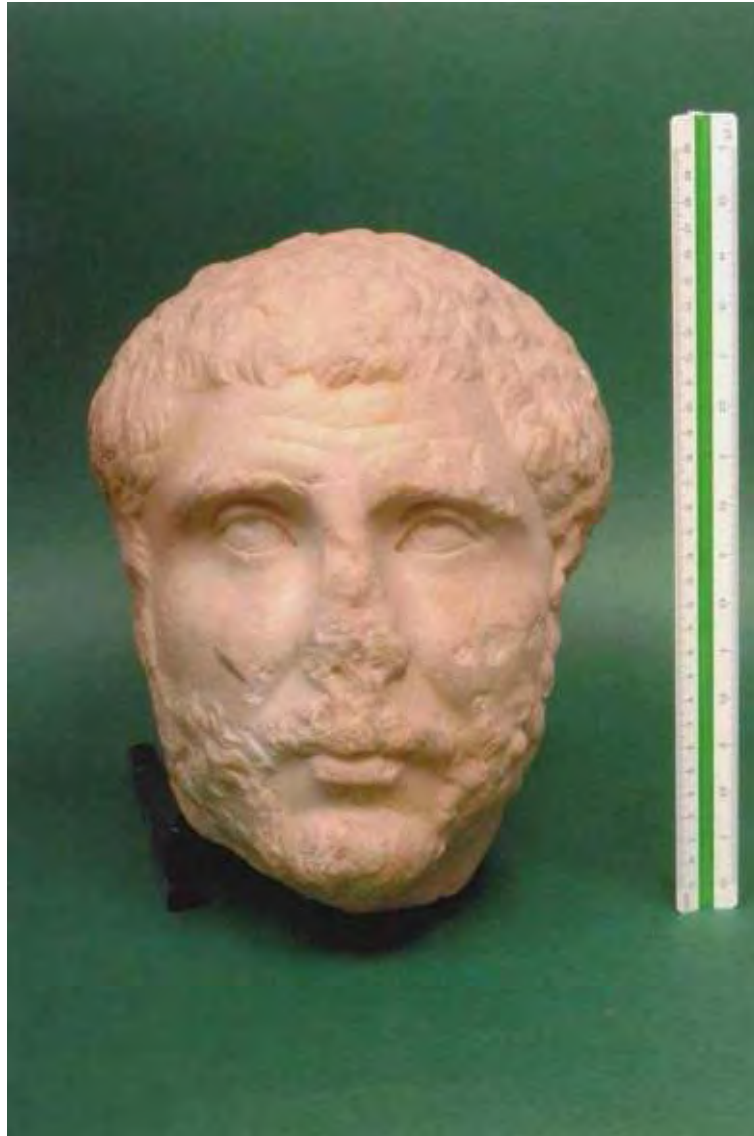
Εικ. 147/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου (πλάγια όψη)

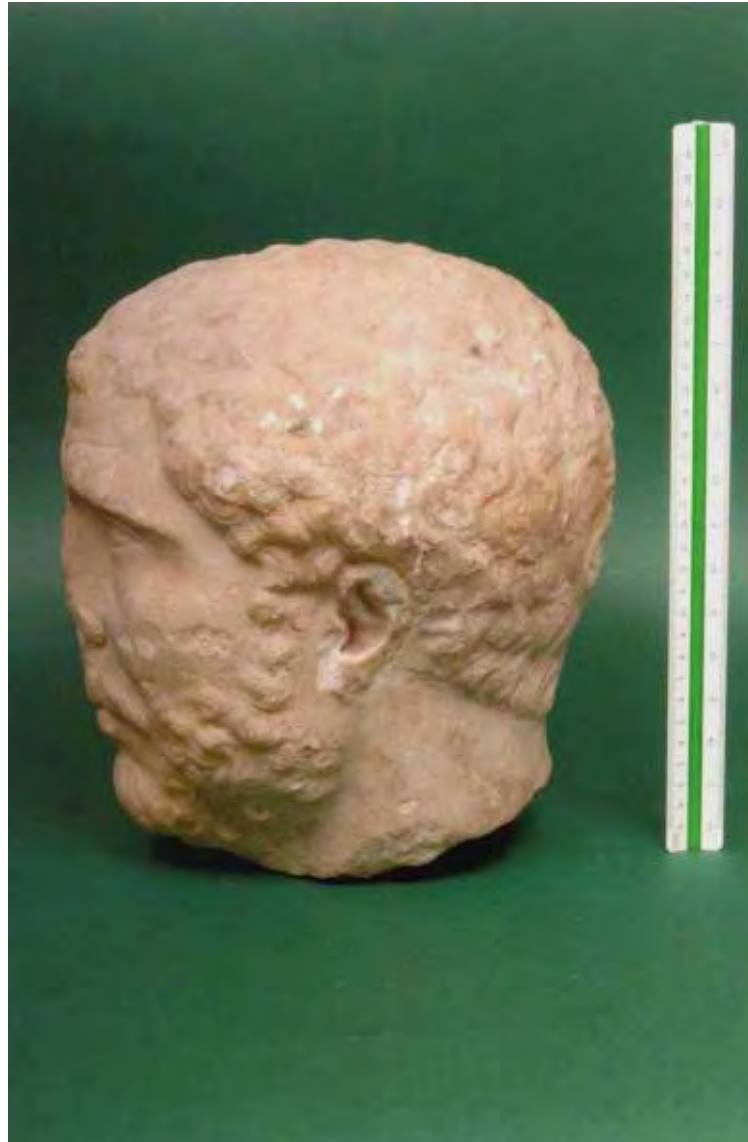
Εικ. 148/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Δύο χάλκινες κνημίδες των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου

Εικ. 149/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Σιδερένιο ξίφος, χάλκινη αιχμή δόρατος και δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου

Εικ. 150/70. Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Εικονιστική ανδρική κεφαλή Κοσμητού του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.–των αρχών 3^{ου} αι. μ.Χ. (πρόσθια όψη)

Εικ. 150α/70. Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Εικονιστική ανδρική κεφαλή Κοσμητού του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.–των αρχών 3^{ου} αι. μ.Χ. (πλάγια όψη)

Εικ. 151/70. Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Τείχος στην αριστερή/νότια όχθη του ρέματος που κατέρχεται από το βουνό Πριόνι, ο οποίος πιθανόν ανήκει σε πεσσό του υδραγωγείου της Κύναιθας

Εικ. 152/71. Καλάβρυτα. Άποψη της κομόπολης, από ΝΑ

Εικ. 153/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Μελαμβαφής κάρθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 154/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Όστρακα που ανήκουν σε χυτροειδές αγγείο με έξω νεύον χείλος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙΙ

Εικ. 155/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Όστρακα που ανήκουν σε χυτροειδές αγγείο από το εσωτερικό του ταφικού πίθου III

Εικ. 156/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 157/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V με παράσταση ιχθύος στην κάθε όψη του, ζωγραφισμένος με επίθετο χρώμα (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 158/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V, με μετόπη στη ζώνη λαβών, η οποία χωρίζεται σε δύο μέρη (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 159/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου VI (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 160/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κοτύλη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου VI (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 161/73. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Σάλμενα.
Άποψη της θέσης, από ΝΑ

Εικ. 162/74. Καλάβρυτα, θέση Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου. Όστρακο ΓΕ χρόνων

Εικ. 163/75. Καλάβρυτα, θέσης Άγιος Κωνσταντίνος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Μαυροειδή και Σία (πρώην Πέτρου Ψευτούδη). Οστρακα από την ανασκαφή

Εικ. 164/75. Καλάβρυτα, θέσης Άγιος Κωνσταντίνος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Μαυροειδή και Σία (πρώην Πέτρου Ψευτούδη). Τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες, εκ των οποίων οι τρεις είναι αποκεκρουμένες στο άνω άκρο τους

Εικ. 165/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το όρος Αυγό, από Δ

Εικ. 166/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το διάσελο, από Δ

Εικ. 167/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων.
Το Κακόπορτο από τη θέση ανασκαφής, από ΝΔ

Εικ. 168/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων.
Πλίνθος δωρικού γείσου

Εικ. 86/46. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Επτά Πηγάδια.
Δύο συνανήκοντα τμήματα πλακιδίου με ανάγλυφη διακόσμηση

Εικ. 87/48. Οικισμός Μενυχαΐικα Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι) Καλαβρύτων,
θέση Καψαλάκι. Χάλκινη αριστερή κνημίδα των ΑΡΧ χρόνων

Εικ. 88/49. Φλάμπουρα Καλαβρύτων, θέση Βελβίνικο. Ακέραιος κάρυκος του «ψηλού τύπου» των ΠΑΡΧ χρόνων

Εικ. 89/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Άποψη του λοφίσκου, από ΒΔ

Εικ. 90/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Οι κυκλικές κατασκευές Α΄ και Β΄, από ΝΔ

Εικ. 91/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Η κυκλική κατασκευή Γ΄, από ΝΔ

Εικ. 92/51. Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Η κυκλική κατασκευή Δ', από ΝΔ

Εικ. 93/53. Τρεγλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων. Το κάτω τμήμα αρυβαλλοειδούς μόνωτης ληκύθου (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.–α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 94/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Άποψη του Κάστρου, από Δ/ΒΔ

Εικ. 95/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις Δ υπώρειες του Κάστρου

Εικ. 96/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις Δ υπώρειες του Κάστρου, στη δεξιά/νότια πλευρά του δρόμου Καλαβρύτων – Λουσών

Εικ. 97/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κατάλοιπα κτηρίου στις ΒΔ υπώρειες του Κάστρου

Εικ. 98/54. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Οστρακα
BYZ εποχής από τις Δ υπώρειες του Κάστρου

Εικ. 99/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Μερική άποψη του λόφου, από Β

Εικ. 100/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Μερική άποψη της βόρειας πλευράς της οχύρωσης, από Α

Εικ. 101/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Μερική άποψη της βόρειας πλευράς της οχύρωσης, από Δ

Εικ. 102/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Άποψη του διαχρονικού περάσματος στα ΝΑ του λόφου

Εικ. 103/55. Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα.
Όστρακα άβαφης κεραμικής από τη θέση

Εικ. 104/56. Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας).
Τμήμα αγωγού κυκλικής διατομής, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της οδού

Εικ. 105/56. Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας). Τμήμα αγωγού με κοίλες κεραμίδες της ΥΒΥΖ (;) περιόδου, στην αριστερή/βόρεια πλευρά της οδού

Εικ. 106/57. Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Γρανπόπολις. Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής από τη θέση

Εικ. 107/59. Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά.
Όστρακα από την εκσκαφή

Εικ. 108/59. Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά.
Τμήμα αγωγού με κτιστά τοιχώματα ΥΡΩΜ χρόνων

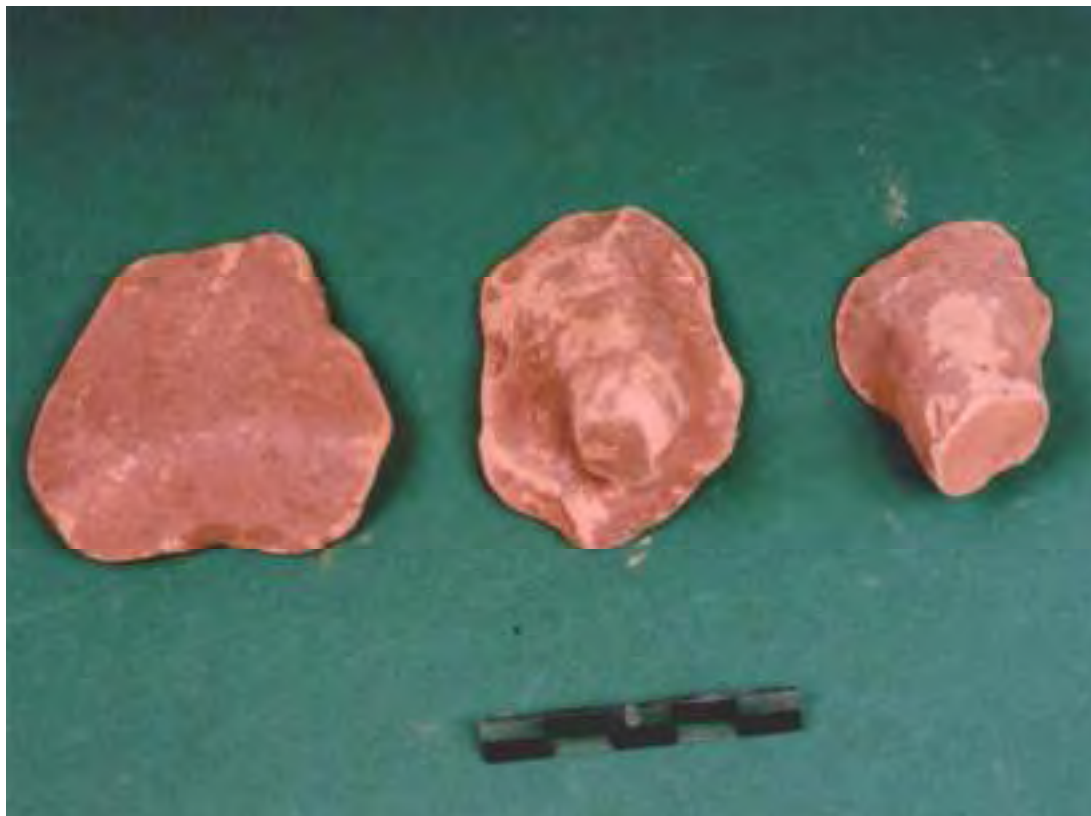
Εικ. 109/59. Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μάρτιν-Παππά.
Τμήμα αγωγού πιθανόν των ΒΥΖ χρόνων

Εικ. 110/60. Καλάβρυτα, θέση Φίντεϊ. Τμήμα τείχους σε πίνακα του W. Linton με τίτλο «Τα Καλάβρυτα του 1856»

Εικ. 111/62. Καλάβρυτα, θέση Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία. Τρία θραύσματα λαβών

Εικ. 112/62. Καλάβρυτα, θέση Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία. Θραύσμα επίπεδης βάσης και λαβών κυκλικής διατομής

Εικ. 113/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος.
Οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι των ΠΑΡΧ χρόνων

Εικ. 114/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Δύο βελόνες πορπών και δύο σφηκωτήρες διπλής περιέλιξης, εκ των οποίων ο πρώτος σε δύο κομμάτια, από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι των ΠΑΡΧ χρόνων

Εικ. 115/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτεΐνες». Χυτροειδές αγγείο των ΠΓΕ χρόνων

Εικ. 116/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Θραύσμα κανθάρου των ΓΕ χρόνων

Εικ. 117/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Θραύσμα οριζόντιας κυκλικής λαβής

Εικ. 118/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακα από την ανασκαφή

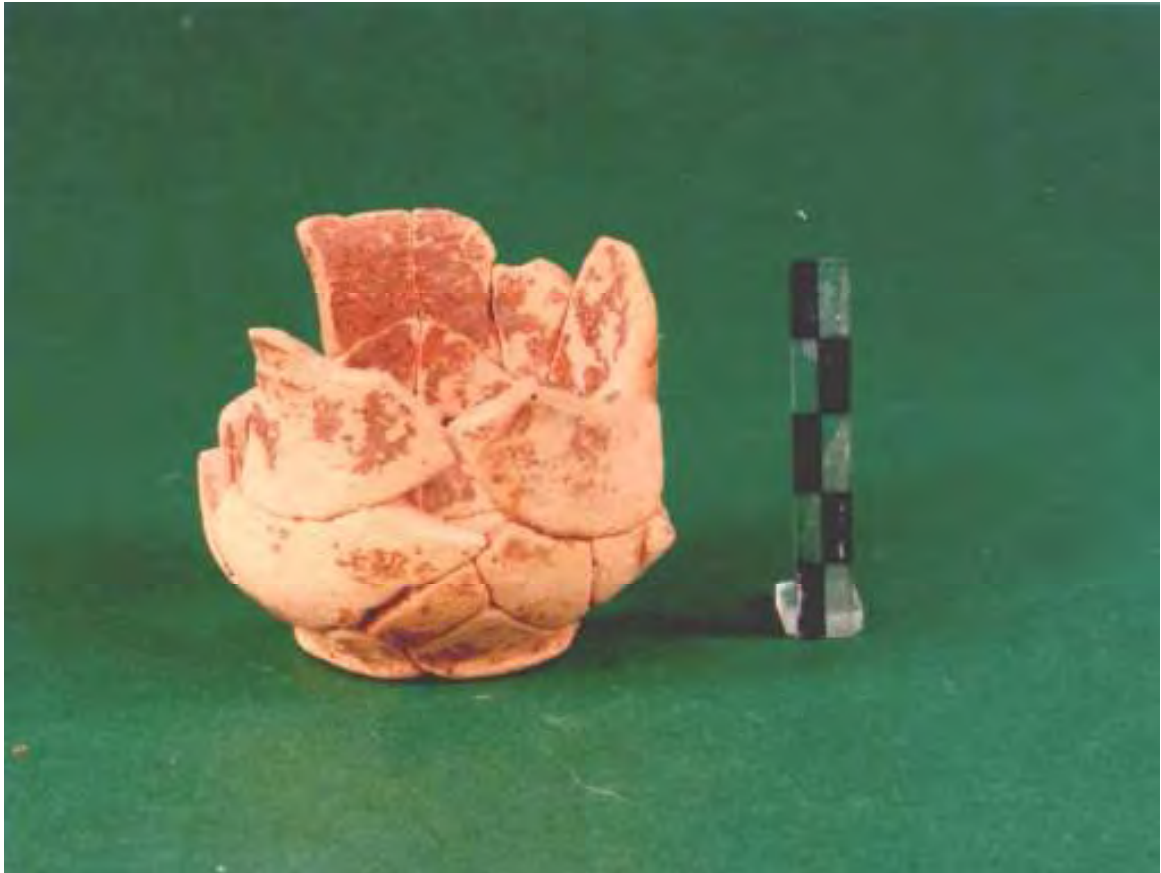
Εικ. 119/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακα από την ανασκαφή

Εικ. 120/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακο πιθοειδούς αγγείου με σχοινοειδή και εμπίεστη διακόσμηση και όστρακο ΡΩΜ χρόνων

Εικ. 121/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Τμήμα πιθοειδούς αγγείου συγκολλημένο από πολλά κομμάτια

Εικ. 122/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Κανθαρόσχημο κύπελλο των ΕΛΛ χρόνων συγκολλημένο από πολλά κομμάτια

Εικ. 122α/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Αρύβαλλος, ελλειπής ως προς το άνω τμήμα, χρονολογούμενος 575–570 π.Χ.

Εικ. 122β/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Κάνθαρος των ΓΕ χρόνων

Εικ. 122γ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Άποψη του ΤΧ1, από Β/ΒΔ

Εικ. 122δ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Αγνύθες τετράγωνης και κυκλικής διατομής

Εικ. 122ε/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Μερική άποψη των ανεσκαμμένων πίθων, ανατολικά του μεγάλου ΤΧ1, από ΝΔ

Εικ. 122στ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος IV ανοικτός, από ΝΔ

Εικ. 122ζ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Μελαμβαφής κάρθαρος των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό του πίθου IV

Εικ. 122η/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Οι πίθοι XV και XVI, από ΝΔ

Εικ. 122θ/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος XXV ανοικτός, από Δ

Εικ. 122ι/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Ο πίθος XXVIII κλειστός, από Ν/ΝΑ

Εικ. 122ια/63. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Καλαβρύτων. Οινοχόη των ΓΕ χρόνων, σωζόμενη εν μέρει

Εικ. 123/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Θραύσμα χείλους αγγείου της NN εποχής

Εικ. 124/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Τμήμα λαβής πιθανόν των ΠΡ χρόνων

Εικ. 125/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Όστρακο της ΥΓΕ περιόδου με εμπίεστη διακόσμηση

Εικ. 126/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Μουτζουρούλια.
Ταινιωτές λαβές του 2^{ου} αι. π. Χ.–αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 127/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από Δ

Εικ. 128/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από Ν, με εμφανή και τα δύο μέτωπά του

Εικ. 129/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ1, από ΝΔ

Εικ. 130/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). ΤΧ1 (λεπτομέρεια)

Εικ. 131/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Το βόρειο πέρας του ΤΧ1, από Β

Εικ. 132/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μερική άποψη του ΤΧ3, από ΝΔ

Εικ. 133/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Όψη της δυτικής παρειάς του ΤΧ3, από ΒΔ

Εικ. 134/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Τομή δυτικά του ΤΧ3, από ΒΔ

Εικ. 135/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Ο πίθος ΙΙ των ΥΓΕ χρόνων κατά χώραν

Εικ. 136/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτος σκύφος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙ

Εικ. 137/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Οινοχόη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 138/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτο σκυφίδιο από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 139/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτο σκυφίδιο, ελλειπές κατά το ήμισυ, από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 140/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Μικρό ανοιχτό αγγείο και τμήμα υψίποδου κρατήρα από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Π

Εικ. 141/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάλαθος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II

Εικ. 142/65. Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Νάκου (πρώην ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Ο ταφικός πίθος III κατά χώραν

Εικ. 143/66. Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μαρτόπολις. Άποψη της θέσης, από Δ

Εικ. 144/66. Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μαρτόπολις. Θεμέλια τοίχου ευτελούς κατασκευής, από ΝΔ

Εικ. 145/68. Καλάβρυτα, θέση Κάστρο Τρεμουλά. Άποψη του βουνού Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μικρός Γκρεμουλ(ι)άς, από Α/ΝΑ

Εικ. 146/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου (πρόσθια όψη)

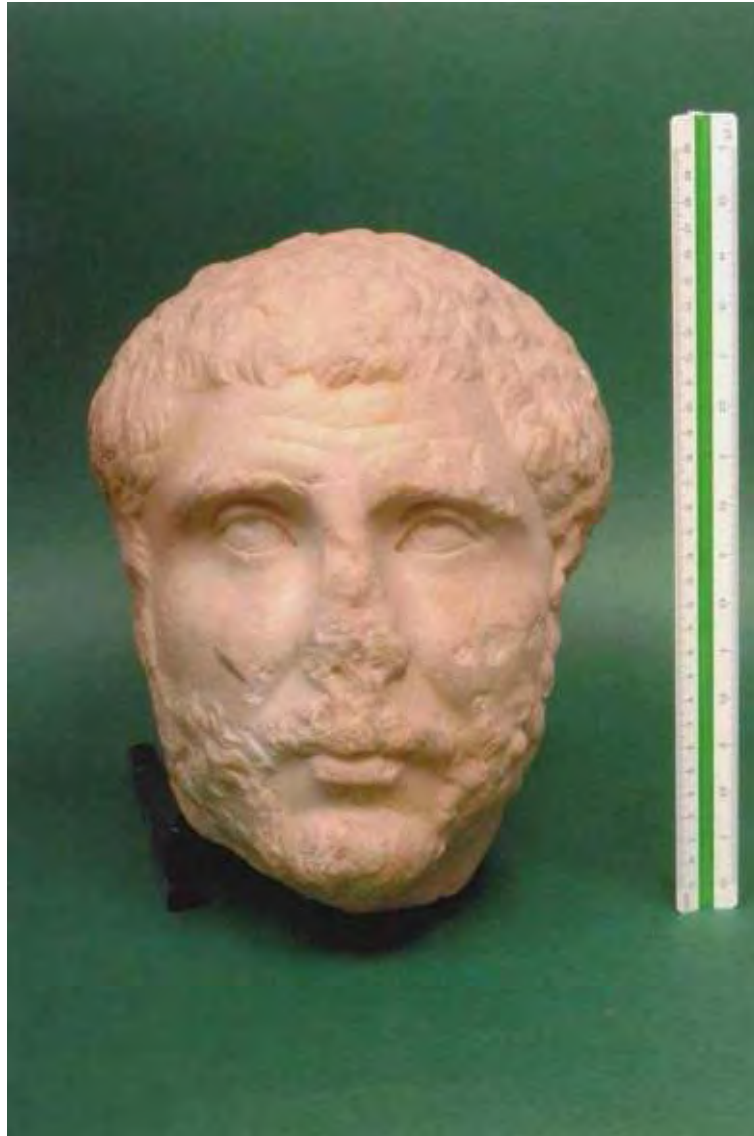
Εικ. 147/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου (πλάγια όψη)

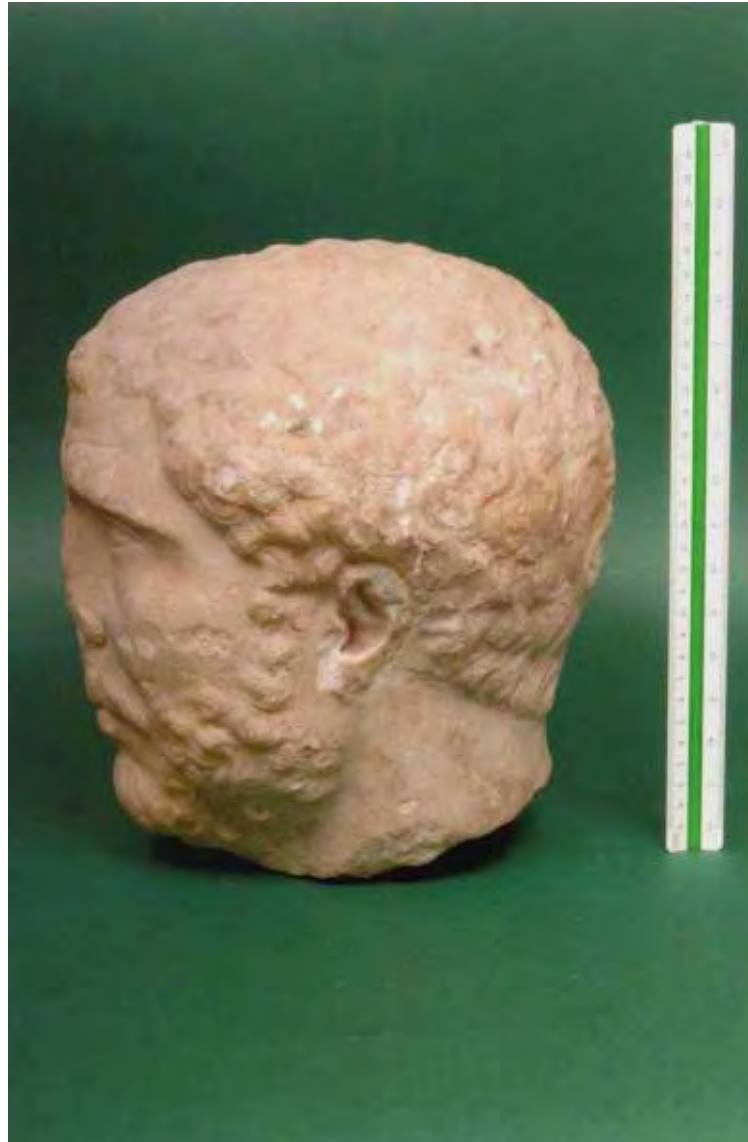
Εικ. 148/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Δύο χάλκινες κνημίδες των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου

Εικ. 149/69. Καλάβρυτα, θέση Κιούπια. Σιδερένιο ξίφος, χάλκινη αιχμή δόρατος και δύο σιδερένιες αιχμές ακοντίων των αρχών της ΠΑΡΧ εποχής από το εσωτερικό ταφικού πίθου

Εικ. 150/70. Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Εικονιστική ανδρική κεφαλή Κοσμητού του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.–των αρχών 3^{ου} αι. μ.Χ. (πρόσθια όψη)

Εικ. 150α/70. Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Εικονιστική ανδρική κεφαλή Κοσμητού του τέλους του 2^{ου} αι. μ.Χ.–των αρχών 3^{ου} αι. μ.Χ. (πλάγια όψη)

Εικ. 151/70. Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα. Τείχος στην αριστερή/νότια όχθη του ρέματος που κατέρχεται από το βουνό Πριόνι, ο οποίος πιθανόν ανήκει σε πεσσό του υδραγωγείου της Κύναιθας

Εικ. 152/71. Καλάβρυτα. Άποψη της κομόπολης, από ΝΑ

Εικ. 153/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Μελαμβαφής κάρθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου Ι (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 154/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Όστρακα που ανήκουν σε χυτροειδές αγγείο με έξω νεύον χείλος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου ΙΙΙ

Εικ. 155/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Όστρακα που ανήκουν σε χυτροειδές αγγείο από το εσωτερικό του ταφικού πίθου III

Εικ. 156/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V, συγκολλημένος από πολλά κομμάτια (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 157/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος του «ψηλού τύπου» από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V με παράσταση ιχθύος στην κάθε όψη του, ζωγραφισμένος με επίθετο χρώμα (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 158/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου V, με μετόπη στη ζώνη λαβών, η οποία χωρίζεται σε δύο μέρη (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 159/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κάνθαρος από το εσωτερικό του ταφικού πίθου VI (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 160/72. Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Κοτύλη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου VI (αρχές της ΠΑΡΧ εποχής)

Εικ. 161/73. Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Σάλμενα.
Άποψη της θέσης, από ΝΑ

Εικ. 162/74. Καλάβρυτα, θέση Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου. Όστρακο ΓΕ χρόνων

Εικ. 163/75. Καλάβρυτα, θέσης Άγιος Κωνσταντίνος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Μαυροειδή και Σία (πρώην Πέτρου Ψευτούδη). Οστρακα από την ανασκαφή

Εικ. 164/75. Καλάβρυτα, θέσης Άγιος Κωνσταντίνος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Μαυροειδή και Σία (πρώην Πέτρου Ψευτούδη). Τέσσερις πυραμιδόσχημες αγλύθες, εκ των οποίων οι τρεις είναι αποκεκρουμένες στο άνω άκρο τους

Εικ. 165/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το όρος Αυγό, από Δ

Εικ. 166/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Το διάσελο, από Δ

Εικ. 167/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων.
Το Κακόπορτο από τη θέση ανασκαφής, από ΝΔ

Εικ. 168/76. Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων.
Πλίνθος δωρικού γείσου

Εικ. 250/119. Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος.
Θεμέλιο τοίχου της ανατολικής πλευράς του πύργου (:)

Εικ. 251/119. Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Τμήμα αρχαίας (;) διάνοιξης και πέτρες που την οριοθετούν, από Ν

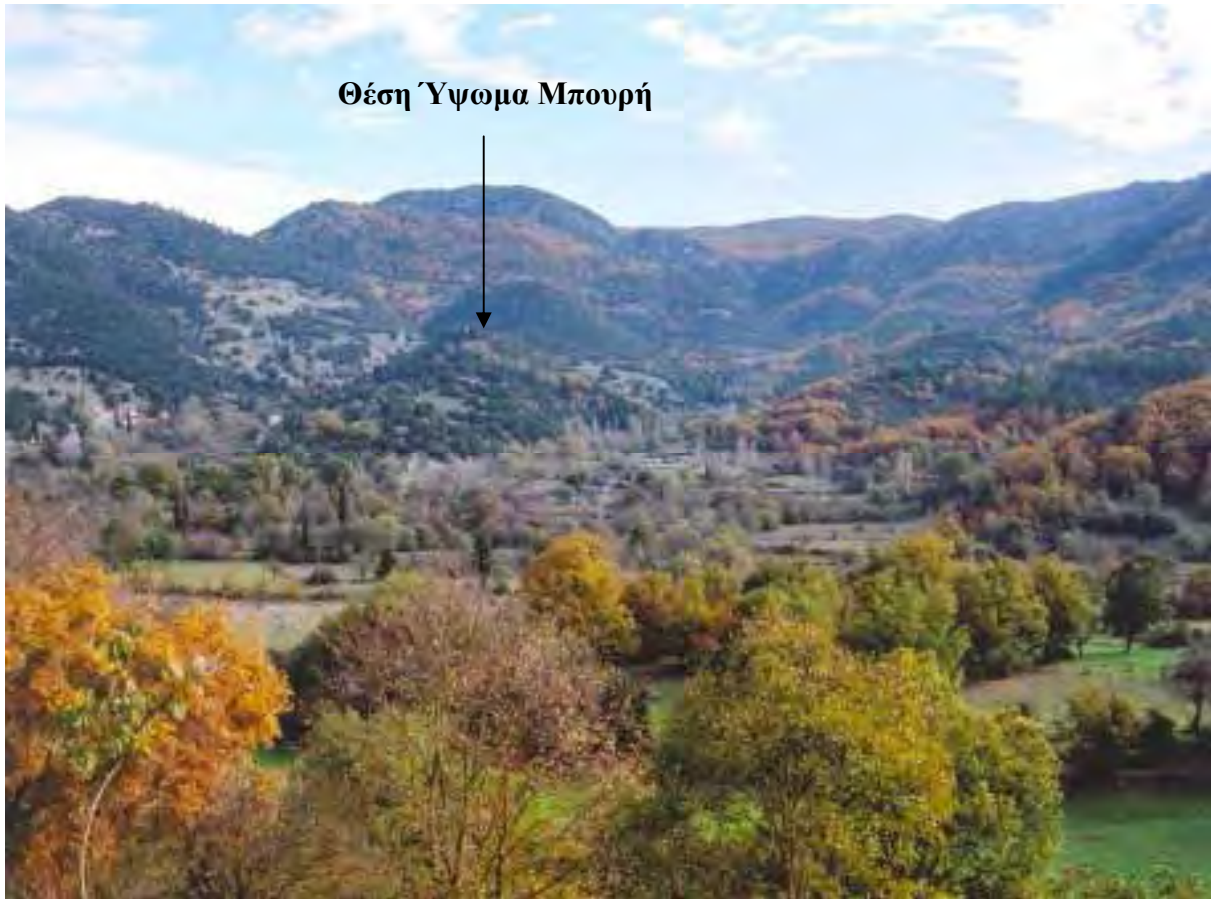
Εικ. 252/119. Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος. Άποψη του τμήματος της αρχαίας (;) διάνοιξης, από Δ

Εικ. 253/129. Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Πύργος. Τμήμα τοίχου από πλακοειδείς λίθους και οπτοπλίνθους

Εικ. 254/129. Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Πύργος. Τμήμα αγωγού από κοίλες κεραμίδες

Εικ. 255/130. Κάνδαλος Καλαβρύτων, θέση Ύψωμα Μπουρή. Άποψη του γηλόφου, από Δ

Εικ. 256/132. Κάνδαλος Καλαβρύτων, θέση Αρνούγκα. Άποψη του υψώματος, από Δ

Εικ. 257/135. Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος. Αποψη της θέσης, από Δ

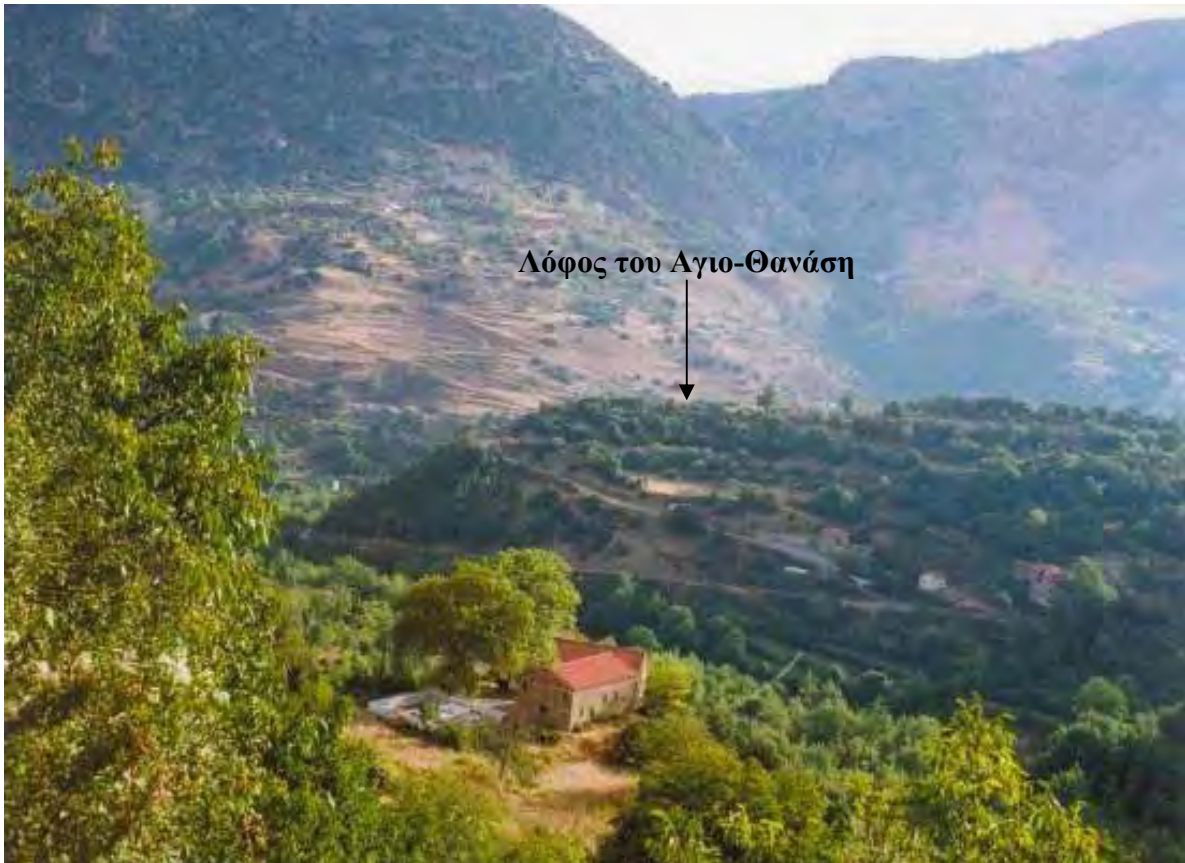
Εικ. 258/135. Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος. Λήκυθος-οινοχόη των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό ταφικού πίθου

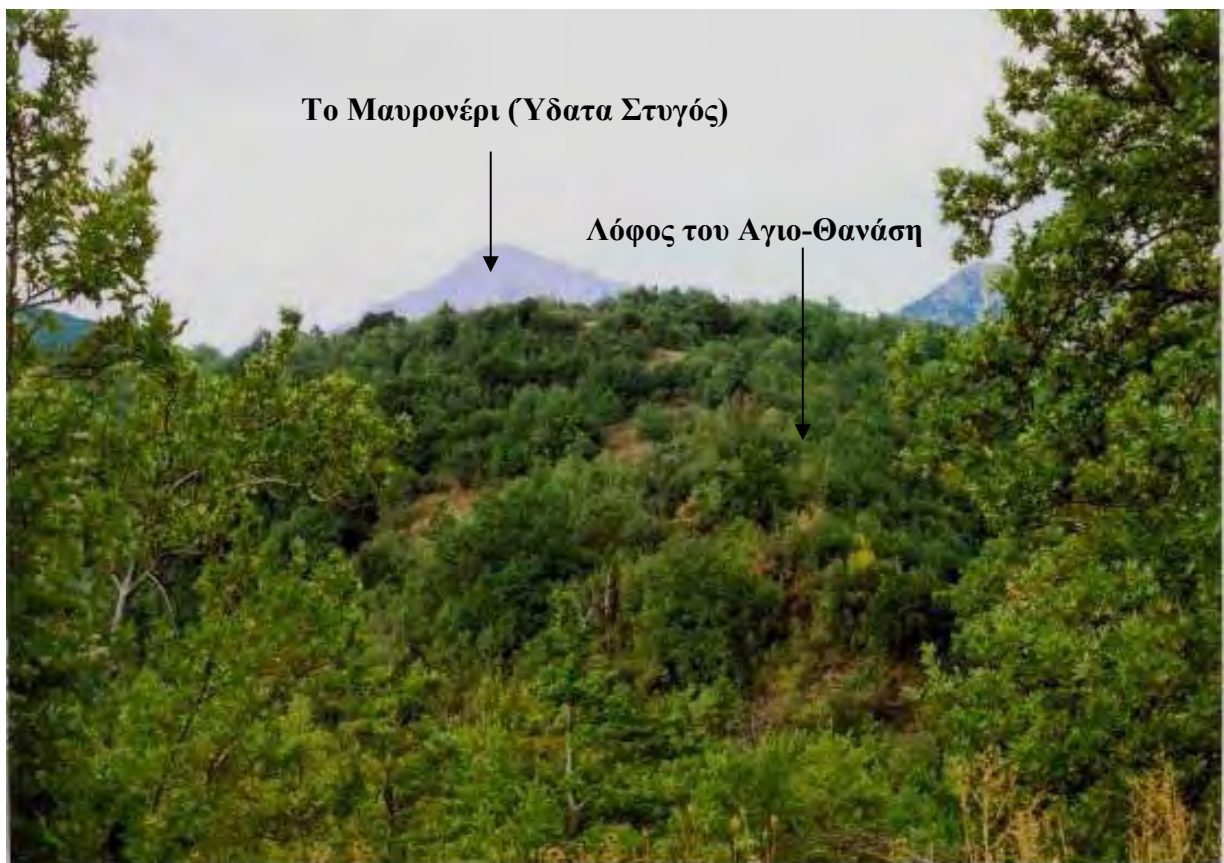
Εικ. 259/135. Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος.
Κάνθαρος των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό ταφικού πίθου

Εικ. 260/135. Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος.
Όστρακα οينوχόης των ΠΓΕ χρόνων από το εσωτερικό ταφικού πίθου

Εικ. 261/137. Σόλος, θέση Λόφος του Αγιο-Θανάση. Άποψη του λόφου από ΝΔ

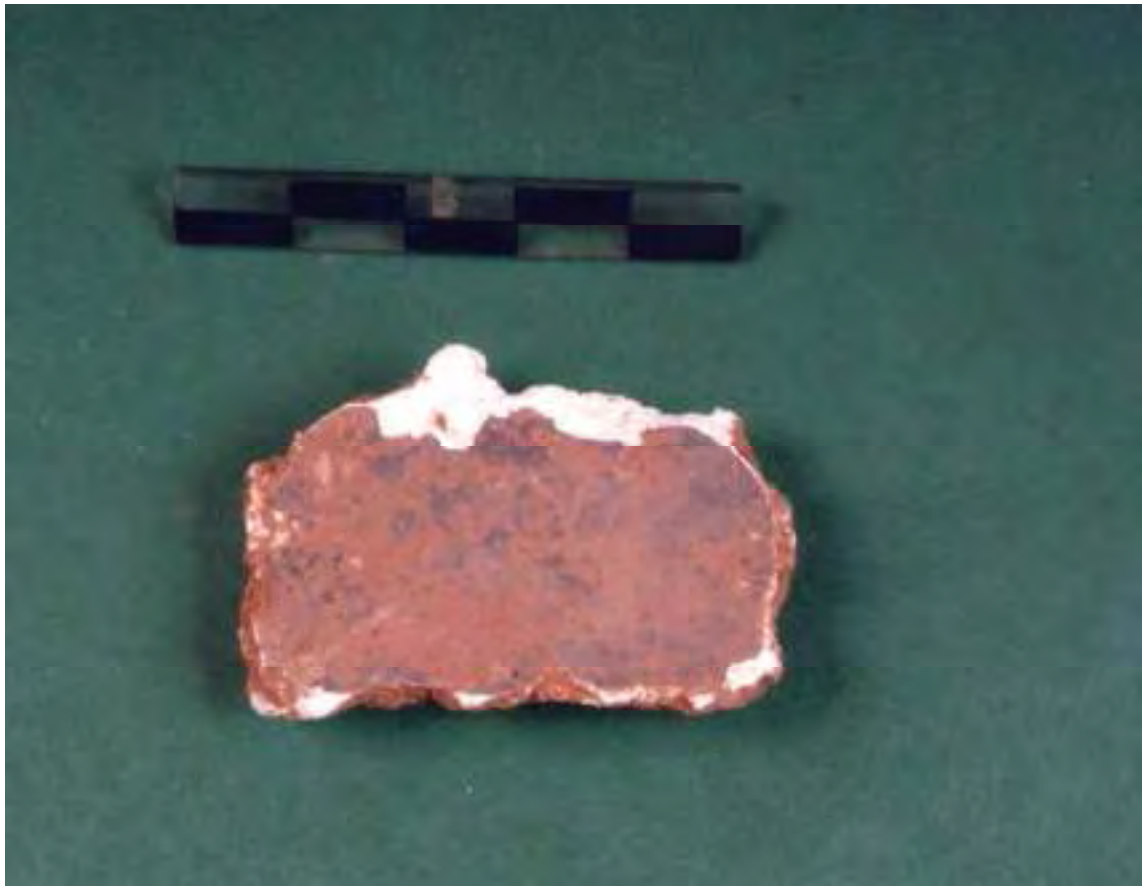
Εικ. 262/137. Σόλος, θέση Λόφος του Αγιο-Θανάση. Άποψη του λόφου από Δ/ΒΔ και στο βάθος το Μαυρονέρι (Υδατα Στυγός)

Εικ. 263/139. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα. Ο χείμαρρος Λαγκάδα, από Δ, στις όχθες του οποίου εντοπίζεται νεκροταφείο των ΠΒΥΖ χρόνων

Εικ. 264/139. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα. Χάλκινο ψέλλιον, χάλκινο δακτυλίδι και χάλκινος κρίκος από τάφο των ΠΒΥΖ χρόνων

Εικ. 265/139. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα.
Κομμάτι κονιάματος από τα τοιχώματα του τάφου

Εικ. 266/139. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα.
Όστρακο κάθετης ταινιωτής λαβής από τον καθαρισμό του τάφου

Εικ. 267/140. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Αποψη της εισόδου του σπηλαίου, από Ν/ΝΔ

Εικ. 268/140. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Οστρακα της ΥΕ εποχής από το σπήλαιο

Εικ. 269/140. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Οστρακο που ανήκει σε λαβή αγγείου της ΥΕ εποχής

Εικ. 270/140. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Λεπίδες πυριτόλιθου από τον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου

Εικ. 271/140. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιο των Καστριών, ή Σπήλαιο των Λιμνών. Λίθινα εργαλεία από τον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου

Εικ. 272/141. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Άποψη του λόφου, από ΒΔ

Εικ. 273/141. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Το ευρύχωρο άνδηρο στη Ν πλευρά του λόφου

Εικ. 274/141. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο.
Θεμέλιο τοίχου στη ΝΑ πλευρά του λόφου ΥΒΥΖ εποχής

Εικ. 275/141. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Θεμέλιο τοίχου στα Α του λόφου, από Ν

Εικ. 276/141. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Άβαφα όστρακα από το λόφο

Εικ. 277/141. Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Άβαφα όστρακα από το λόφο

Εικ. 278/144. Πλανητέρον [=Πλανητέρου] Καλαβρύτων, θέση Πύργος. Άποψη του λόφου, από Ν

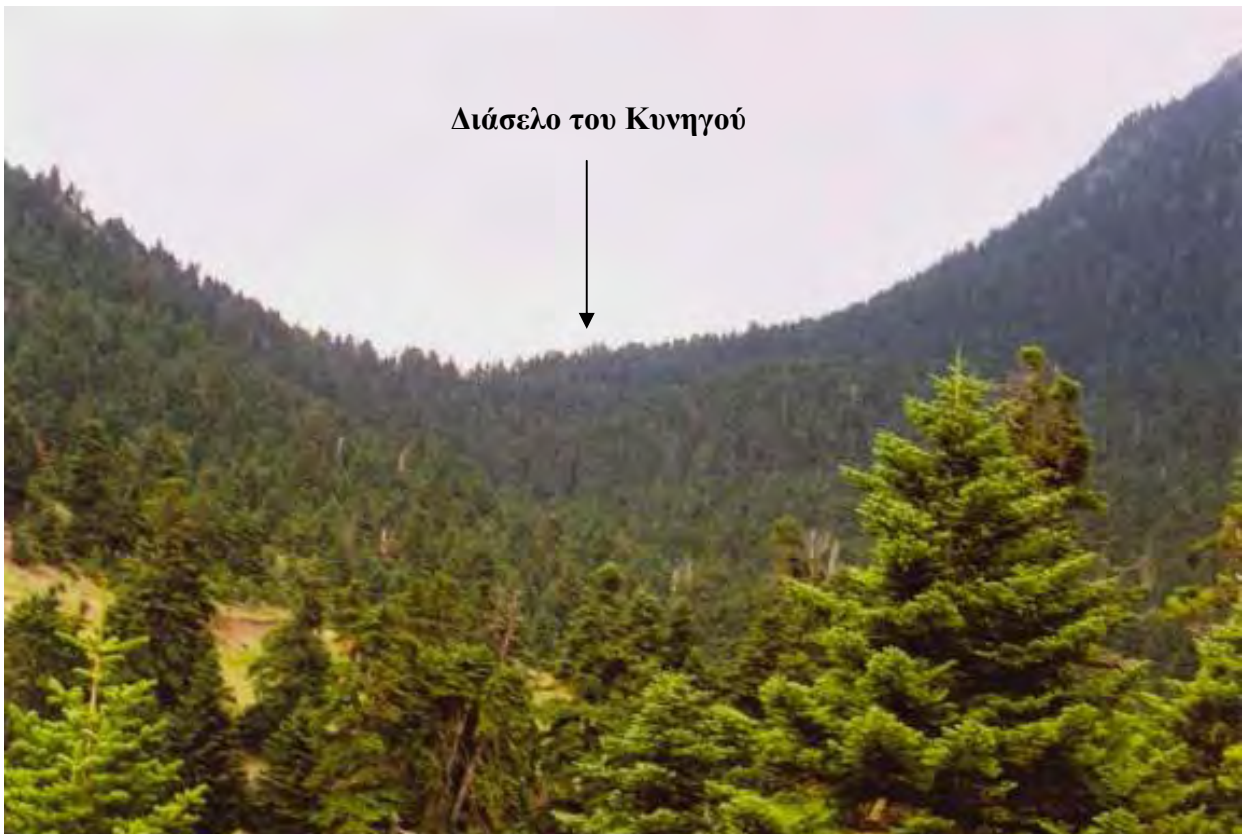
Εικ. 279/147. Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Άποψη της θέσης, από Ν

Εικ. 280/147. Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Θεμέλια τοίχου

Εικ. 281/147. Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Όστρακα των ΡΩΜ χρόνων

Εικ. 282/149. Κυνηγού Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Κυνηγού. Άποψη του διάσελου, από Δ

Εικ. 283/149. Κυνηγού Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Κυνηγού. Το διάσελο και στο βάθος ανατολικά η λίμνη Δόξα

Εικ. 284/149. Κνηγού Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Κνηγού.
Το μονοπάτι στα Δ του πλατώματος του διάσελου

Εικ. 285/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Άποψη του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 286/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Ο χώρος στα βόρεια του λόφου

Εικ. 287/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Κατάλοιπα πύργου ΒΥΖ (;) χρόνων

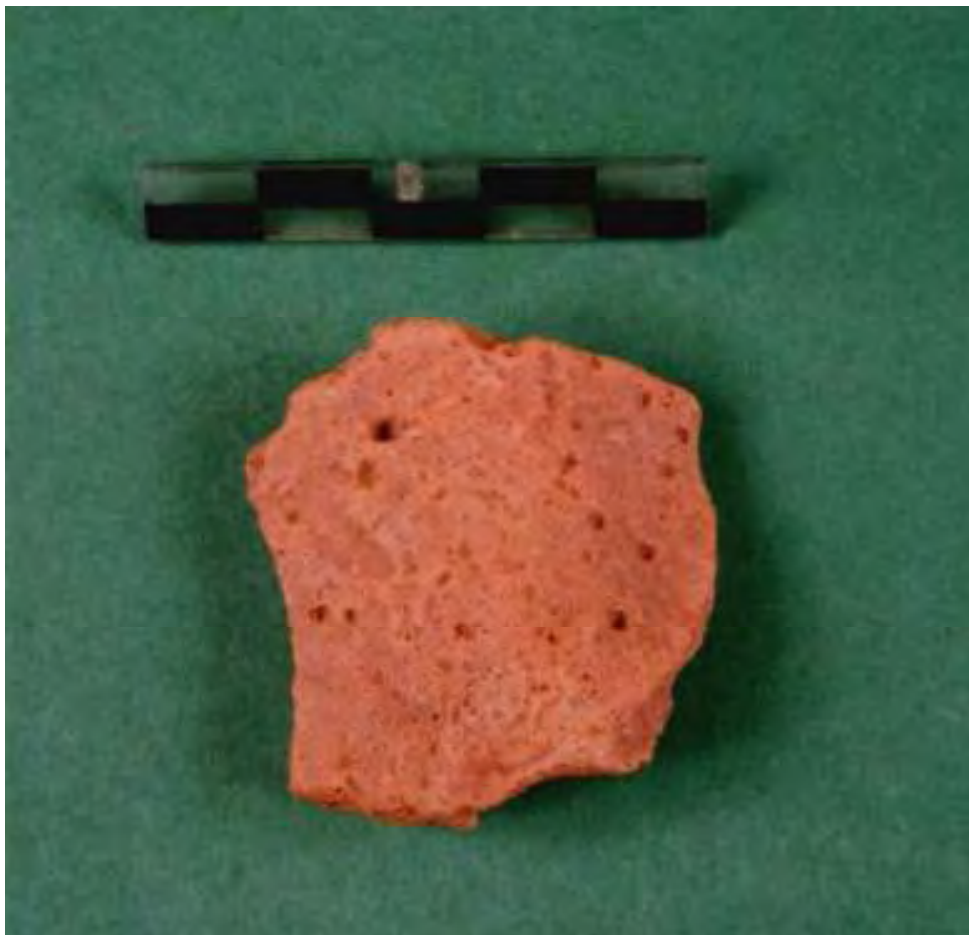
Εικ. 288/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θεμέλια τειχών και λιθορριπές στα Β του λόφου

Εικ. 289/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θεμέλιο κτίσματος στα Ν του πύργου

Εικ. 290/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Ο χώρος στα Β του λόφου, όπου εντοπίστηκαν όστρακα

Εικ. 291/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Όστρακο της Ν εποχής

Εικ. 292/151. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Λίθινη αξίνα της Ν εποχής

Εικ. 293/153. Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια. Κομμάτια πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση της ΠΕ περιόδου και βάση κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΓ

Εικ. 294/154. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Λίθινη στήλη που φέρει ανάγλυφο αρράβδωτο κίονα στην είσοδο του Δημοτικού Σχολείου

Εικ. 295/154. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Σπόνδυλος ραβδωτού κίονα στην είσοδο του Δημοτικού Σχολείου

Εικ. 296/156. Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Θεόδωροι. Άποψη του λόφου, από Α

Εικ. 297/157. Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Αποψη του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 298/157. Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Τοίχος στα Β πλατώματα του λόφου

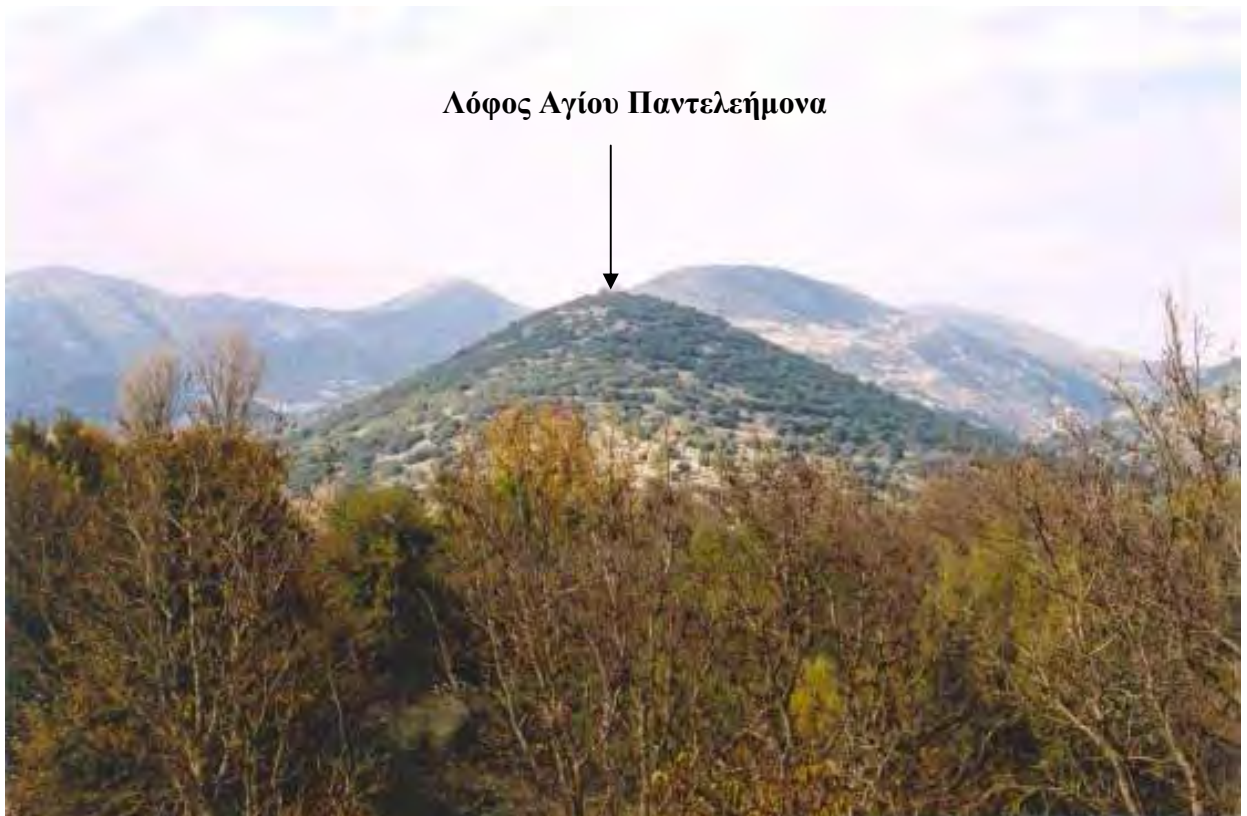
Εικ. 299/157. Καστέλιον Καλαβρύτων, θέση Κάστρο. Τοίχος στα Β πλατώματα του λόφου

Εικ. 300/165. Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού), οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Μαρώση. Μάζες πηλού

Εικ. 301/165. Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα), Καλαβρύτων, θέση Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού), οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Μαρώση. Αγνύθα πυραμιδόσχημη, ελλειπής και όστρακα από την εκσκαφή

Εικ. 302/166. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Παντελεήμονας. Άποψη του λόφου, από Ν

Εικ. 303/167. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Το ανάγλυφο του Πολυβίου σε αίθουσα του Δημοτικού Καταστήματος Κάτω Κλειτορίας

Εικ. 304/167. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Τμήμα μεσοπυργίου διαστήματος της ανατολικής πλευράς του τείχους στην κοίτη του ποταμού. Ο ανώτερος δόμος παρασύρθηκε από την ορμητικότητα του ποταμού

Εικ. 305/167. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Στελέχη πήλινου αγωγού στην κοίτη του ποταμού

Εικ. 306/167. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Τοίχος στην αριστερή/νότια όχθη του ποταμού

Εικ. 307/167. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Χάλκινος δίσκος κατόπτρου

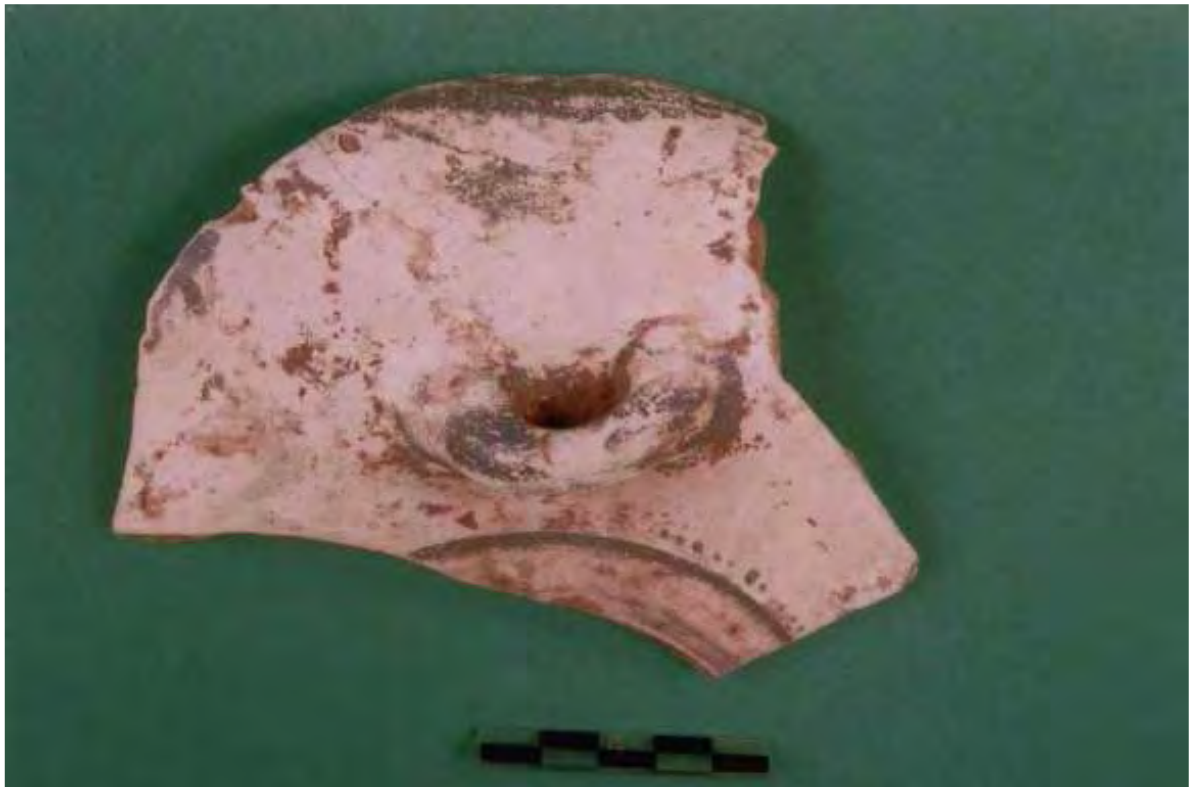
Εικ. 308/167. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου. Όστρακα ΕΛΛ και ΡΩΜ χρόνων

Εικ. 309/173. Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Άποψη του λόφου, από Ν

Εικ. 310/173. Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου

Εικ. 311/173. Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Όστρακο που φέρει διακόσμηση βραχώδους τοπίου και ανήκει σε τρίτο αρτόσχημο αλάβαστρο της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου

Εικ. 312/173. Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Δύο τμήματα εγχειριδίου με αυλακωτή και στική διακόσμηση της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου

Εικ. 313/173. Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Δόντια αγριόχοιρου

Εικ. 314/173. Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος.
Μάζες πηλού στα Δ/ΒΔ πρηνή του λόφου

Εικ. 315/173. Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος.
Κατάλοιπα κτηρίου στα Δ/ΒΔ πρηνή του λόφου

Εικ. 316/175. Ανω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Πέτρος. Αποψη της ανασκαφής, από ΝΑ

Εικ. 317/177. Ανω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς, ιδιοκτησία Κ. Σκάρπα. Σπόνδυλος ραβδοτού κίονα και δωρικό κιονόκρανο στον αύλειο χώρο της οικίας

Εικ. 318/181. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη.
Μερική άποψη της κεντρικής εισόδου της ΝΔ πύλης

Εικ. 319/181. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη.
Επιχάλκωμένος όλμος των στροφέων της θύρας

Εικ. 320/181. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη.
Τμήμα της αρχαίας διάνοιξης που οδηγούσε από τον Κλείτορα στην Ψωφίδα

Εικ. 321/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Τμήμα της ΝΑ πλευράς της οχύρωσης της πόλης, από ΝΑ

Εικ. 322/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Κυκλικός πύργος στη Ν πλευρά του τείχους, από ΝΑ

Εικ. 323/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες διαφόρων μεγεθών και δύο κωνικού σχήματος

Εικ. 324/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Κομμάτι χείλους πίθου

Εικ. 325/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Όστρακο των ΑΡΧ χρόνων

Εικ. 326/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Τμήμα αλυσίδας απαρτιζόμενης από οκτώσχημους κρίκους, δύο θραύσματα χάλκινου δακτυλίου, χάλκινη περόνη, ζεύγος χάλκινων ενωτίων, σιδερένια αιχμή δόρατος φυλλόσχημη, θραύσμα μολύβδινου αντικειμένου, θραύσμα λαβής ωτογλυφίδος με σφαιρικό κομβίο στην κορυφή και θραύσμα χάλκινου αντικείμενου

Εικ. 327/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Δύο τμήματα μολύβδινου ειδωλίου, γυναικείας μορφής

Εικ. 328/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Θραύσμα χάλκινου αντικειμένου (κλειδί ;)

Εικ. 329/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Δύο θραύσματα χάλκινου ανδρικού ειδωλίου, του οποίου λείπει η κεφαλή και τα άνω και κάτω άκρα

Εικ. 330/183. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ). Προχοειδές αγγείο με επίπεδη βάση και κάθετη ταινιωτή λαβή, εκ των οποίων σώζεται η μία (των πρώιμων ΠΓΕ χρόνων)

Εικ. 331/185. Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός) Καλαβρύτων. Κιβωτιόσχημος τάφος στην παρειά του δρόμου

Εικ. 332/185. Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός) Καλαβρύτων. Θραύσματα κεραμίδων

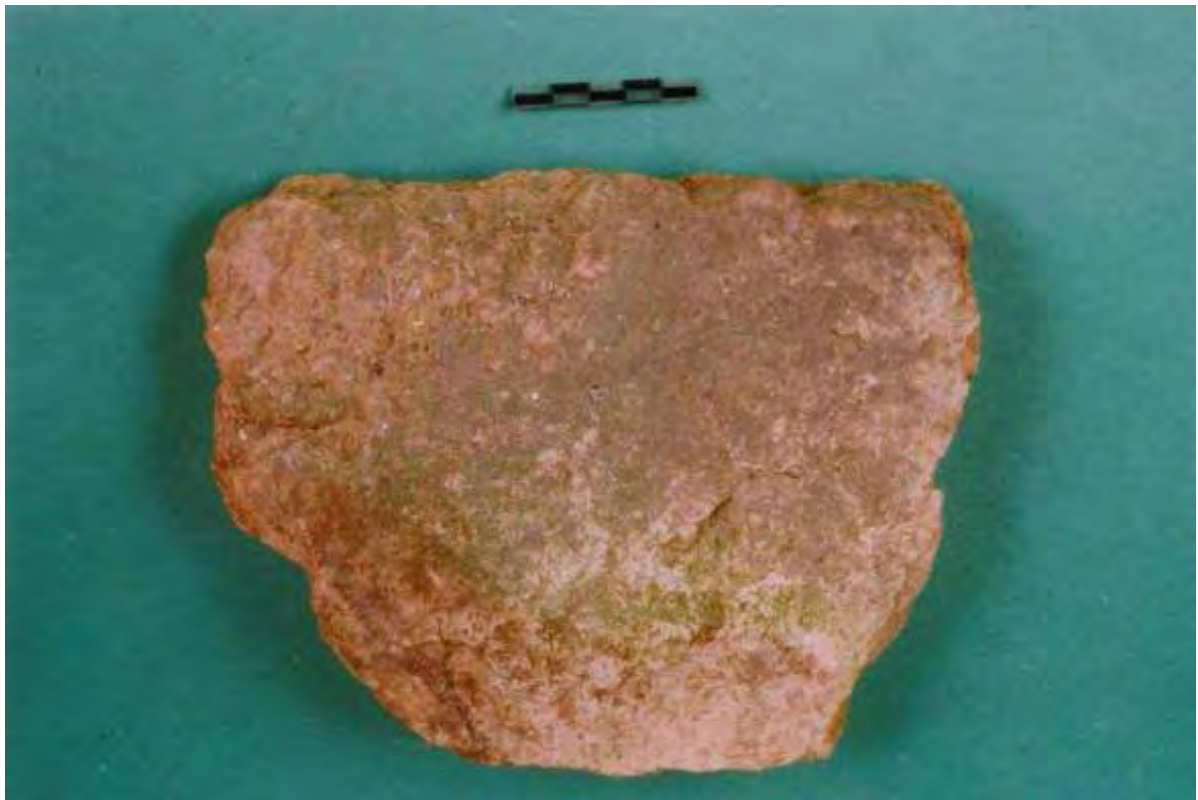
Εικ. 333/187. Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος. Άποψη του λόφου, από ΒΔ

Εικ. 334/188. Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Κιβούρια, ή Κουβούκλι. Άποψη της θέσης, από ΒΔ

Εικ. 335/192. Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αρβανιτόλακκα.
Άποψη της θέσης, από ΝΑ

Εικ. 336/194. Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή.
Μεγάλο κομμάτι πίθου

Εικ. 337/195. Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα.
Μερική άποψη της θέσης, από Α

Εικ. 338/195. Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα.
Κομμάτια αδιάγνωστης χονδροειδούς κεραμικής

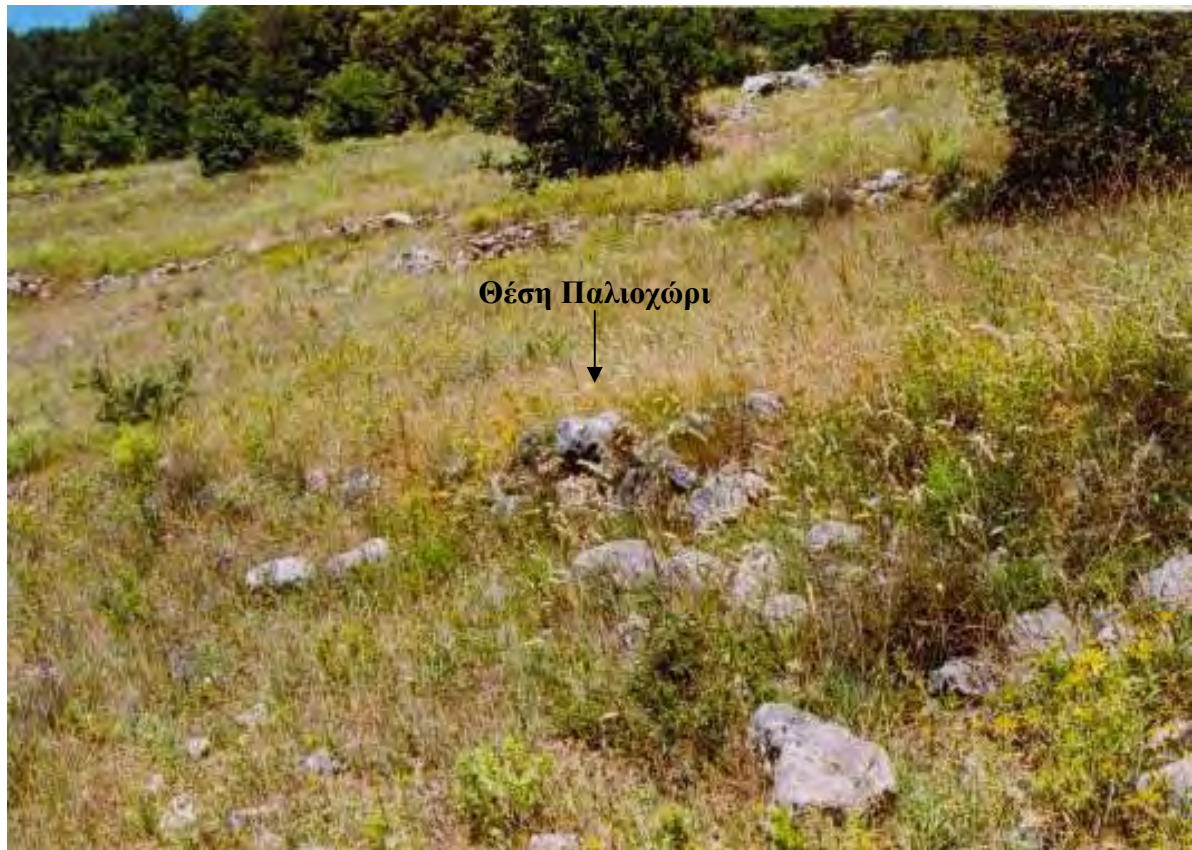
Εικ. 339/195. Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα.
Φυσικό πέρασμα στα Δ της θέσης

Εικ. 340/195. Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα.
Μονοπάτι στα ΒΑ του εξωκλησιού

Εικ. 341/196. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Σουληνάρια. Θραύσματα πίθων στην παρειά του δρόμου

Εικ. 342/198. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλιοχώρι. Άποψη της θέσης, από ΝΑ

Εικ. 343/198. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλιοχώρι. Οικοδομικό υλικό «σε αναβαθμούς»

Εικ. 344/198. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλιοχώρι. Θραύσματα πίθων

Εικ. 345/199. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα. Τάφος ΠΒΥΖ εποχής

Εικ. 346/199. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα. Άποψη της ιδιοκτησίας Π. Λυμπέρη, στην οποία εντοπίστηκαν κατάλοιπα κτηρίου και κεραμική

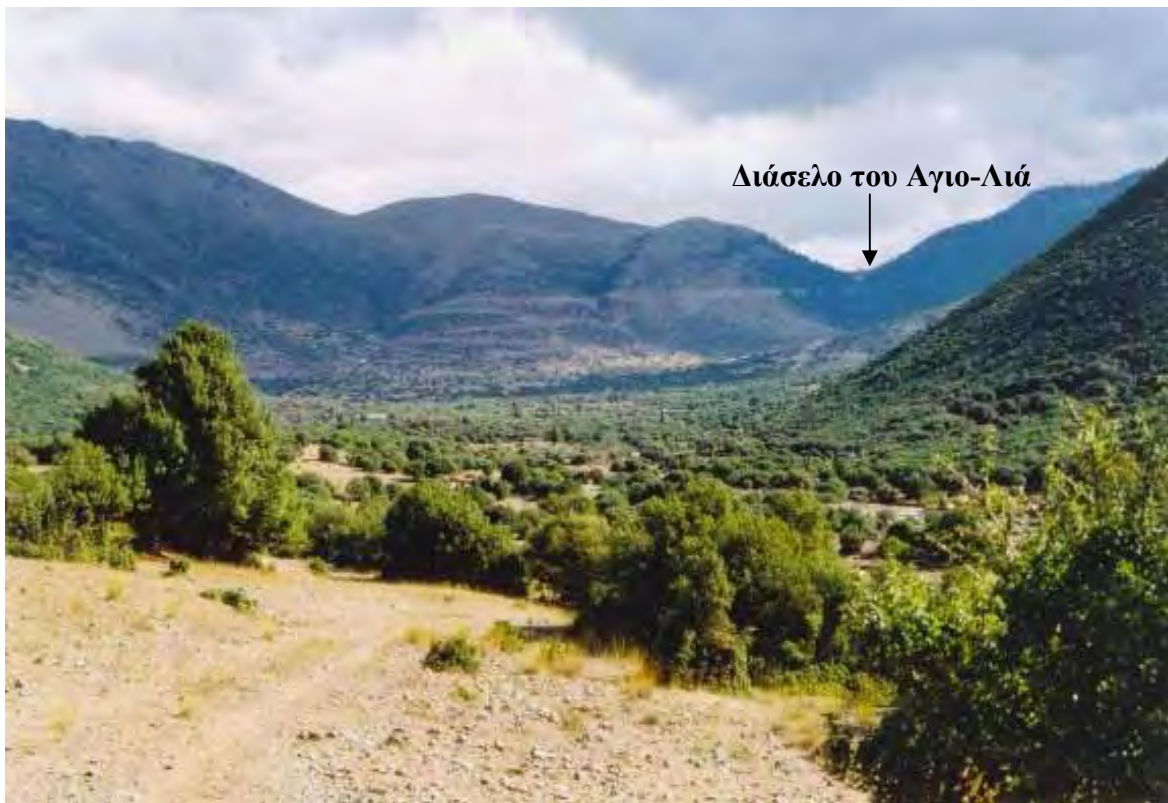
Εικ. 347/199. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα, οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Λυμπέρη.
Όστρακο επίπεδης βάσης, πιθανώς ΠΕ εποχής

Εικ. 348/199. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα, οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Λυμπέρη.
Όστρακα ΡΩΜ εποχής

Εικ. 349/200. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος.
Κομμάτια πίθων και ταινιωτών λαβών ΡΩΜ εποχής

Εικ. 350/201. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Αγιο-Λιά.
Το πέρασμα του Αγιο-Λιά, από Δ/ΝΔ

Εικ. 351/202. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Ράχη Μπραίμη.
Κιβωτιόσχημος τάφος ΠΒΥΖ χρόνων

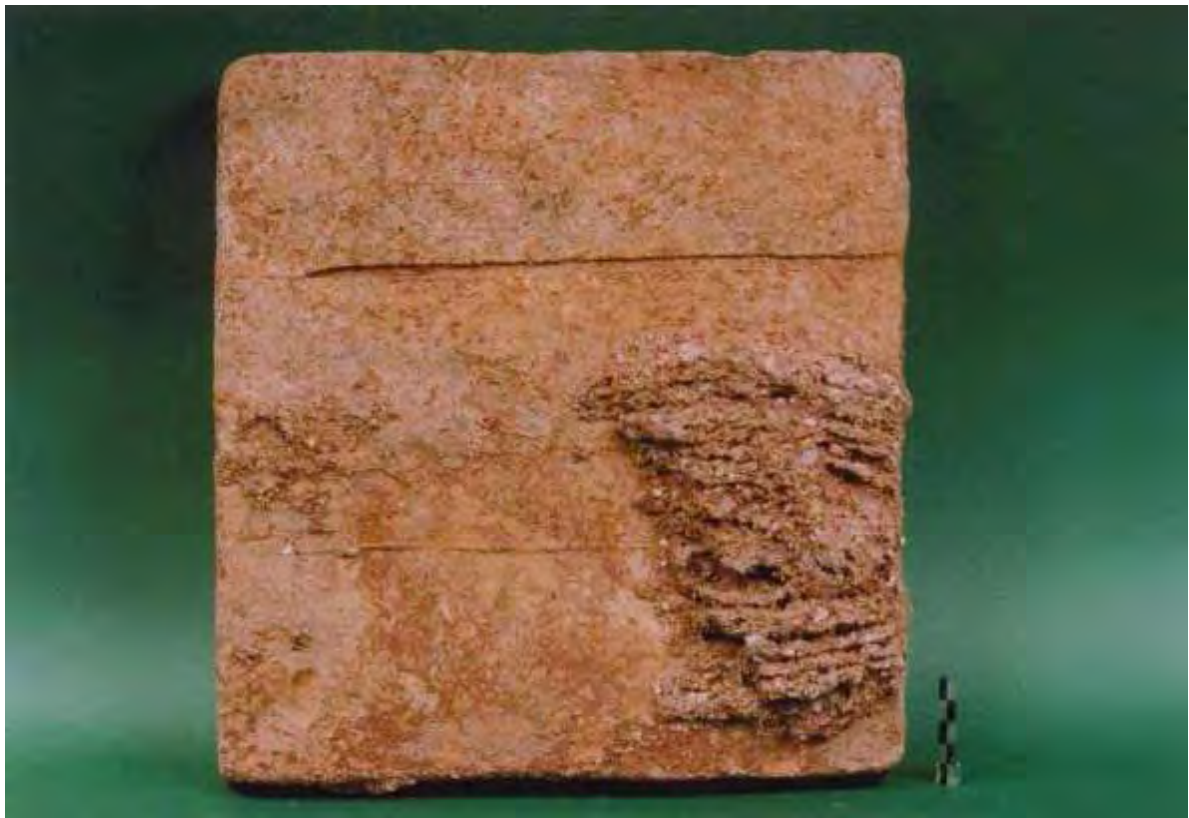
Εικ. 352/205. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελι. Άποψη της θέσης, από ΝΔ

Εικ. 353/206. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Μεγάλο όρυγμα στις παρειές του οποίου είναι ορατά κομμάτια κεραμίδων και οπποπλίνθων

Εικ. 354/206. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα.
Πλίνθοι τετράγωνης κάτοψης

Εικ. 355/206. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα.
Τετράγωνη πλίνθος

Εικ. 356/206. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα.
Τμήμα τοίχου στην παρειά του ορύγματος

Εικ. 357/206. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα.
Τμήμα τοίχου που σώζει κουρασάνι ερυθρού χρώματος

Εικ. 358/206. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα.
Θραύσμα προκυριδούς αγγείου των ΑΡΧ χρόνων

Εικ. 359/206. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα.
Όστρακα διαφόρων εποχών

Εικ. 360/207. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου.
Άποψη του λόφου, από Ν

Εικ. 361/207. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου.
Τμήμα τοίχου στη Ν πλευρά του λόφου

Εικ. 362/207. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου.
Θεμέλιο τοίχου στο πλάτωμα του λόφου, από ΝΔ

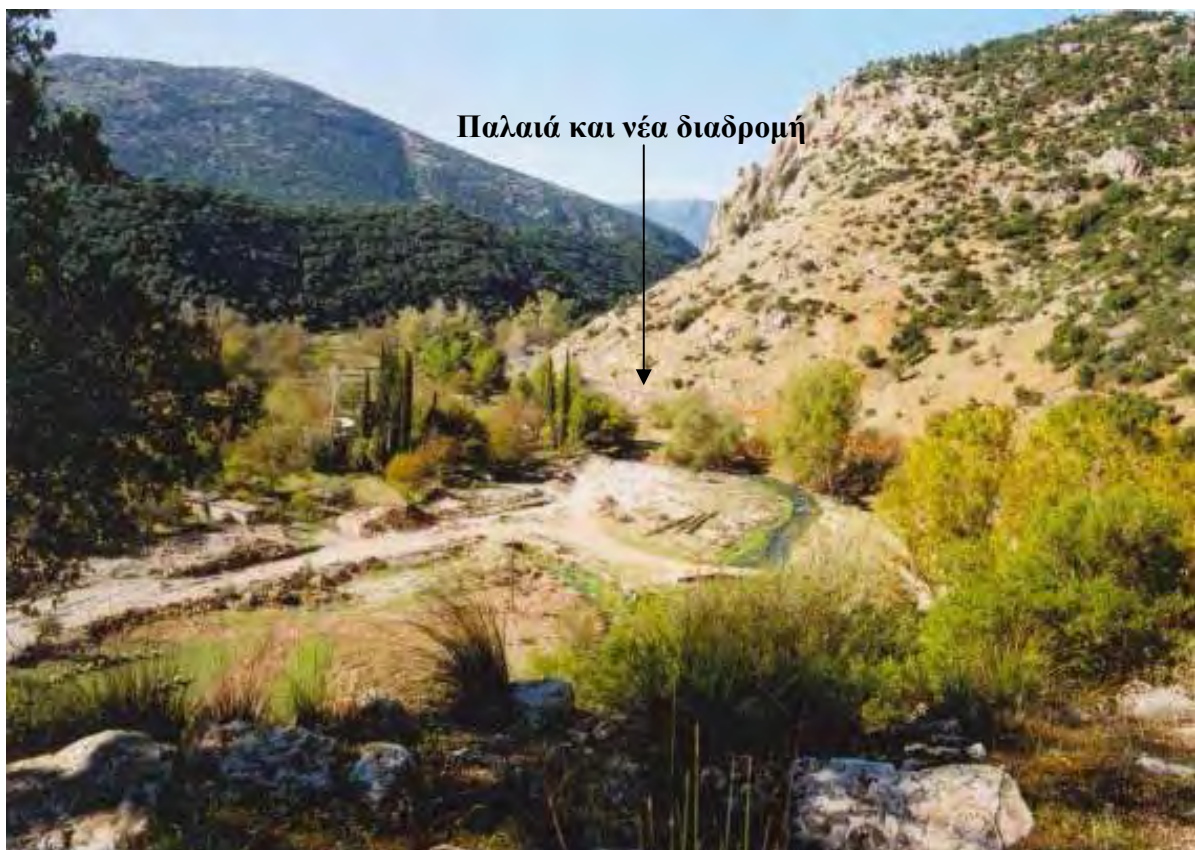
Εικ. 363/207. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Τοίχος, ή ανάλημμα από κροκαλοπαγείς λίθους στις Α/ΝΑ υπώρειες του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 364/207. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Τοίχος, ή ανάλημμα στην Α πλευρά του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 365/207. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Τοίχος, ή ανάλημμα από κροκαλοπαγείς λίθους στο βόρειο πέρας της Α πλευρά του λόφου, από ΝΑ

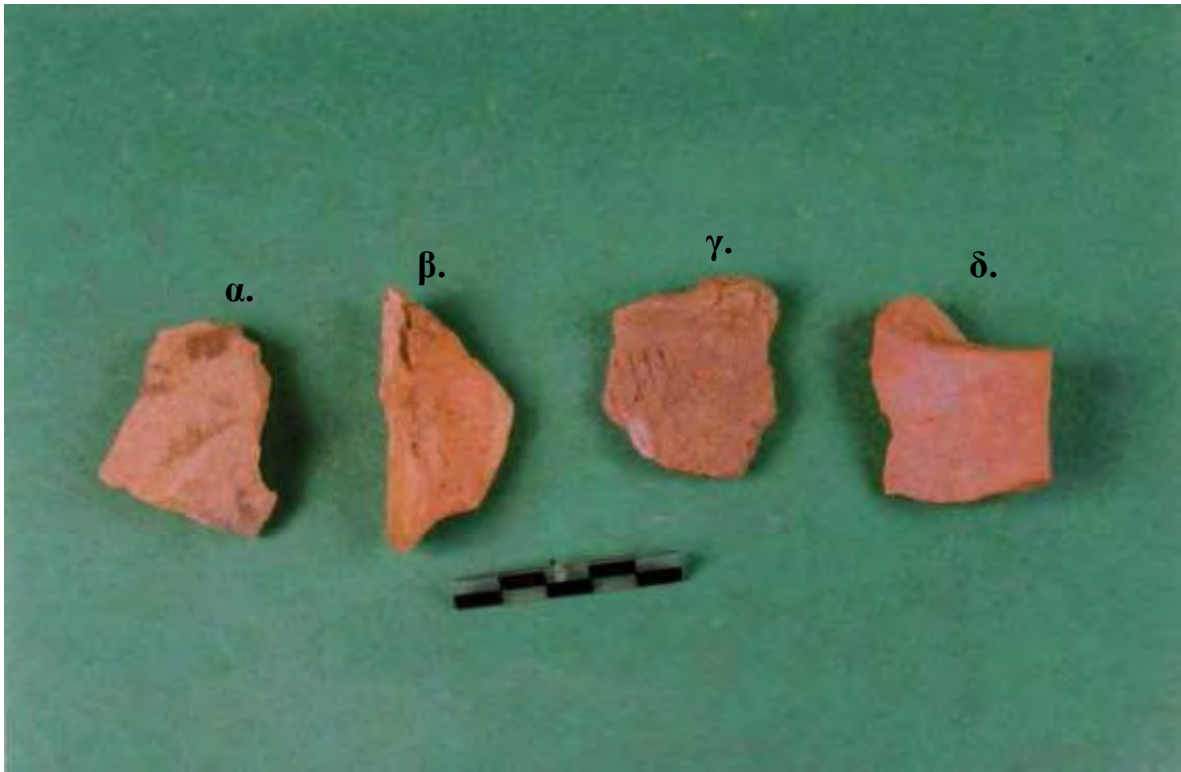
Εικ. 366/207. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου. Η προς Ν προέκταση της διαδρομής (παλαιάς και νέας)

Εικ. 367/208. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά.
Μερική άποψη της κοιλάδας του Λάδωνος από τη θέση

Εικ. 368/208. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά.
Άποψη του «αυλώνας» που οδηγεί στον Κλείτορα, από Α

Εικ. 369/208. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά. Όστρακα διαφόρων εποχών (**α.** θραύσμα επίπεδης βάσης της ΝΝ Ιβ περιόδου, **β.** ωτόσχημη λαβή ΠΕ–ΜΕ χρόνων, **γ.** όστρακο με εγχάρακτη διακόσμηση της Ν εποχής και **δ.** θραύσμα ταινιωτής λαβής του τέλους της ΜΕ περιόδου)

Εικ. 370/209. Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Πηγές του Λάδωνα. Άποψη της θέσης, από Ν

Εικ. 371/210. Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες.
Άποψη της θέσης, από Α

Εικ. 372/210. Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες.
Όστρακα ΡΩΜ εποχής

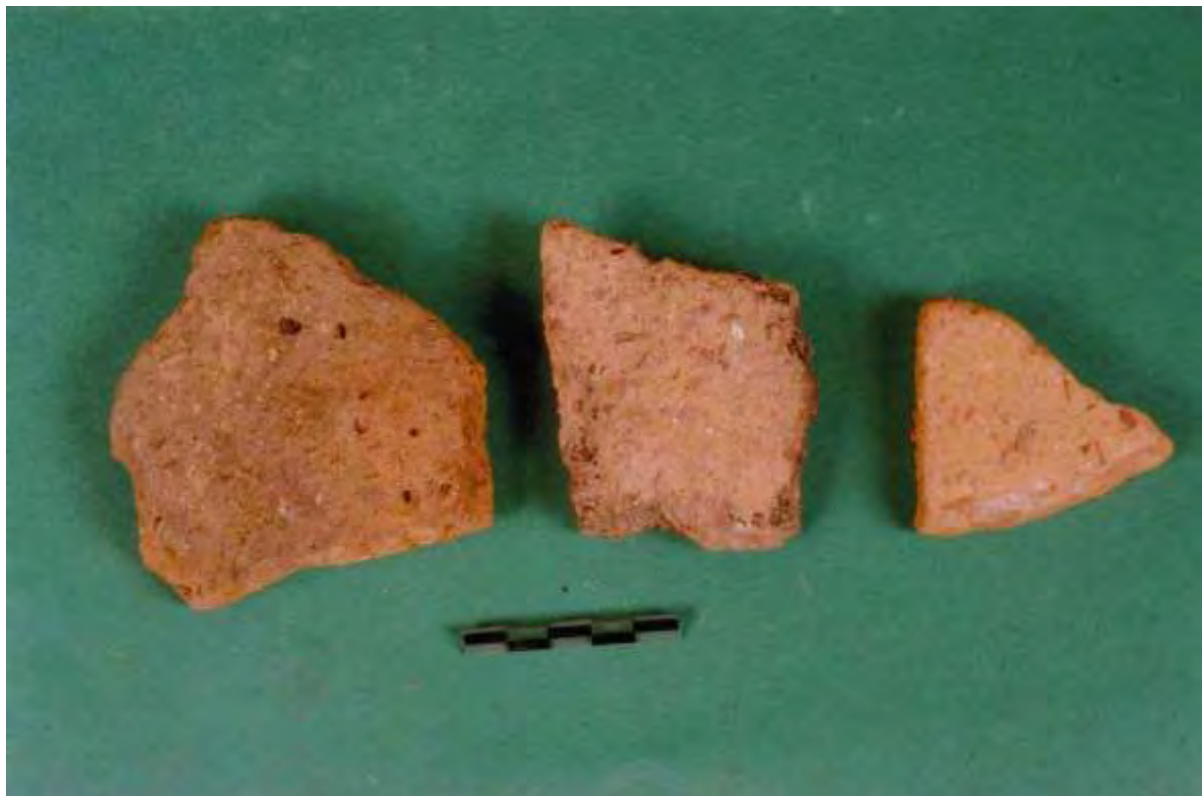
Εικ. 373/211. Οικισμός Κυνηγάρης Φιλίων Καλαβρύτων. Άποψη της θέσης, από Β

Εικ. 374/211. Οικισμός Κυνηγάρης Φιλίων Καλαβρύτων. Ο λόφος Κουτρομπούφη, από Α

Εικ. 375/213. Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λουτρό, ή Λούστρα.
Θεμέλιο τοίχου

Εικ. 376/213. Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λουτρό, ή Λούστρα.
Τμήματα κεραμίδων στέγης

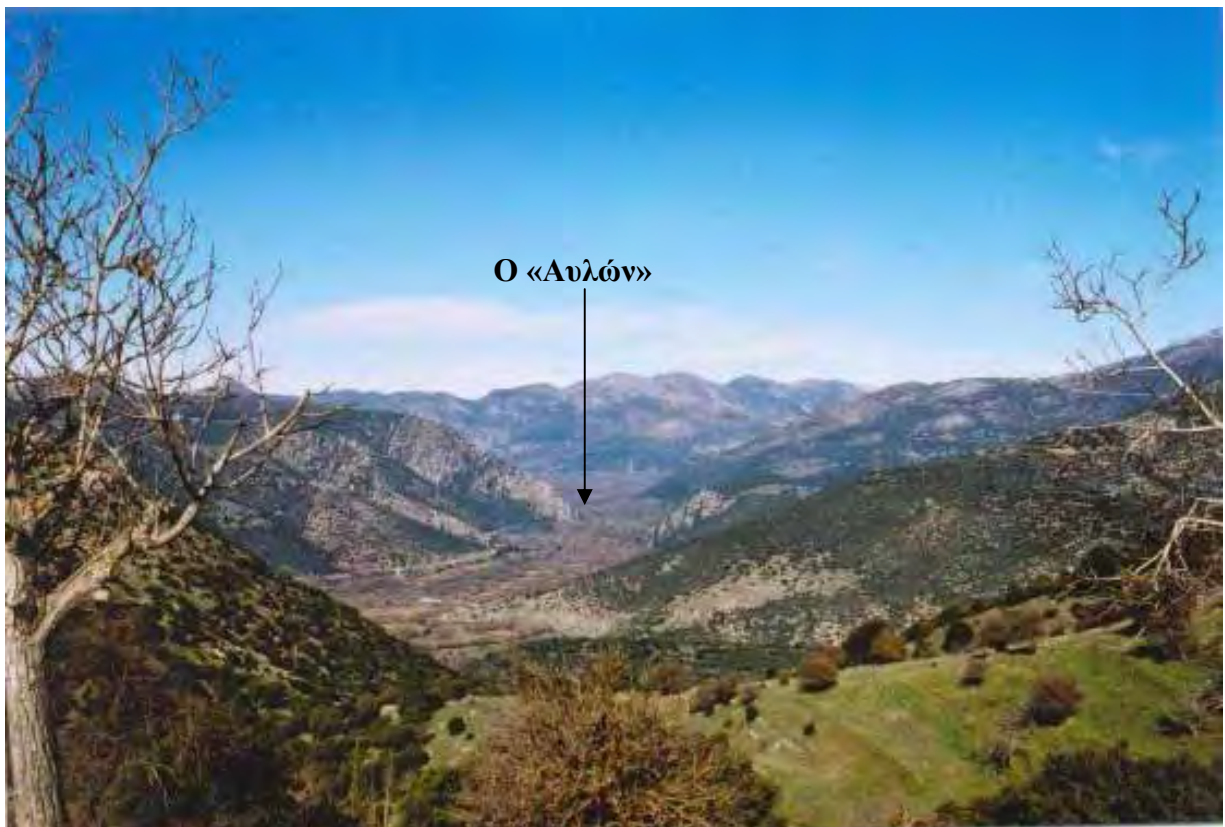
Εικ. 377/213. Οικισμός Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λουτρό, ή Λούστρα.
Τμήματα κεραμίδων στέγης

Εικ. 378/214. Φίλια Καλαβρύτων, θέση Χάνια. Χάλκινη περόνη από το εσωτερικό ταφικού πίθου

Εικ. 379/219. Παγκράτιον Καλαβρύτων, θέση Συκιές. Κιβωτιόσχημος τάφος ΠΒΥΖ εποχής

Εικ. 380/219. Παγκράτιον Καλαβρύτων, θέση Συκιές. Άποψη του «αυλώνας» που οδηγεί στον Κλείτορα και της συμβολής του Αροάνιου ποταμού με τον Λάδωνα

Εικ. 381/221. Οικισμός Στενόν Παγκρατίου Καλαβρύτων, θέση Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια. Όστρακα των ΡΩΜ χρόνων

Εικ. 382/227. Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Ιωάννη Βερροίου. Οινοχόη από το εσωτερικό τάφου των ΠΒΥΖ χρόνων

Εικ. 383/227. Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Ιωάννη Βερροίου.
Χάλκινα ενώτια από το εσωτερικό τάφου του 4^{ου} αι. μ.Χ.–6^{ου} αι. μ.Χ.

Εικ. 384/227. Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Ιωάννη Βερροίου.
Θραύσματα κεραμίδων

Εικ. 385/229. Καμενιάνοι Καλαβρύτων, θέση Αλώνι του Ξενοχρήστου.
Τμήματα ραβδωτών κίωνων, από ΝΔ

Εικ. 386/234. Οικισμός Λιβαρτζινόν Λιβαρτζίου Καλαβρύτων, θέση (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων), ιδιοκτησία Δ. Γκολφινόπουλου. Κυλινδρικό δοχείο

Εικ. 387/234. Οικισμός Λιβαρτζινόν Λιβαρτζίου Καλαβρύτων, θέση (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων), ιδιοκτησία Δ. Γκολφινόπουλου.
Το εσωτερικό του δοχείου

Εικ. 388/237. Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) Καλαβρύτων, θέση Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού. Άποψη του βουνού Τάρταρης, από Ν

Εικ. 389/238. Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) Καλαβρύτων. Χάλκινη κάθετη λαβή υδρίας, η οποία στο άνω μέρος φέρει εκατέρωθεν κεφαλές κριών και καταλήγει σε λεοντοκεφαλή, και οριζόντια λαβή υδρίας που καταλήγει σε ανθέμια

Εικ. 390/241. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελουκός. Άποψη της θέσης από την ακρόπολη της Ψωφίδος (αεροφωτογραφία ΣΤ' ΕΠΚΑ)

Εικ. 391/243. Οικισμός Κάτω Τριποτάμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Πόρτες, ή Γαλαρία. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου και της ακρόπολης της αρχαίας πόλης, από Α (αεροφωτογραφία Α. Κολώνας)

Εικ. 392/245. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική.
Αρχιτεκτονικά μέλη στον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου

Εικ. 393/245. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική. Κυβόλιθοι και οικοδομικό υλικό στον άγλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου

Εικ. 394/245. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική.
Τμήμα αρράβδωτου κίονα στον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου

Εικ. 395/245. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική.
Θεμέλιο κτηρίου στον αύλειο χώρο της οικίας Ι. Νικολακόπουλου

Εικ. 396/245. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική. Θεμέλιο κτηρίου και οικοδομικό υλικό στην ιδιοκτησία Κ. Νικολακόπουλου

Εικ. 397/246. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Μερική άποψη του τείχους της βόρειας πλευράς (δυτικό τμήμα), πριν από τον καθαρισμό, από ΒΔ

Εικ. 398/246. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Μερική άποψη του τείχους της βόρειας πλευράς (δυτικό τμήμα), μετά τον καθαρισμό, από ΒΑ

Εικ. 399/246. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Θραύσματα κεραμίδων που σώζουν το γράμμα Δ

Εικ. 400/247. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, πριν από τον καθαρισμό, από ΝΑ

Εικ. 401/247. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, μετά τον καθαρισμό, από ΝΑ

Εικ. 402/247. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, πριν από τον καθαρισμό, από Ν

Εικ. 403/247. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Μερική άποψη της ανατολικής πλευράς του τείχους, μετά τον καθαρισμό, από Ν

Εικ. 404/247. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Η ανατολική πύλη, μετά τον καθαρισμό, από Α

Εικ. 405/247. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό.
Σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα, ανεπίγραφη επιτύμβια στήλη και οικοδομικό υλικό
εξωτερικά του πύργου της πύλης

Εικ. 406/248. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Άποψη του λόφου της ακρόπολης, από ΝΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ' ΕΠΚΑ)

Εικ. 407/248. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Δύο θραύσματα σίμης κορινθιακού τύπου με γραπτή διακόσμηση

Εικ. 408/248. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Θραύσμα βάσης πιθοειδούς αγγείου

Εικ. 409/248. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα. Άποψη του ΥΒΥΖ πύργου στη Β/ΒΔ πλευρά της ακρόπολης

Εικ. 410/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά. Αρράβδωτος κίονας στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου

Εικ. 411/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Τμήματα αρράβδωτων κίωνων στην ιδιοκτησία Ν. Γιαννόπουλου

Εικ. 412/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Κατώφλι στην ιδιοκτησία Ν. Γιαννόπουλου

Εικ. 413/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Οικοδομικό υλικό

Εικ. 414/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Αρχιτεκτονικά μέλη

Εικ. 415/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Τμήμα αρράβδωτου κίονα στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου

Εικ. 416/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Τμήμα αρράβδωτου κίονα στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου

Εικ. 417/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Λίθινες βάσεις στην ιδιοκτησία κληρονόμων Στ. Τακτικού

Εικ. 418/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά..
Λίθινη βάση στην ιδιοκτησία κληρονόμων Στ. Τακτικού

Εικ. 419/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Τμήμα αρράβδωτου κίονα στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου

Εικ. 420/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Κατάλοιπα κτηρίου στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου

Εικ. 421/249. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά.
Κατάλοιπα κτηρίου στην ιδιοκτησία Μ. Γιαννόπουλου

Εικ. 422/250. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμιον Καλαβρύτων, θέση Δόφος Μπαρμανίτσα.
Άποψη του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος και του λόφου Μπαρμανίτσα, από Ν (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)

Εικ. 423/250. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Λόφος Μπαρμπανίτσα. Λιθόπλινθοι

Εικ. 424/250. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Λόφος Μπαρμπανίτσα. Θεμέλιο τοίχου, από ΝΔ

Εικ. 425/251. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Άποψη της θέσης, πριν από τον καθαρισμό, από Δ/ΒΔ

Εικ. 426/251. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Άποψη της θέσης, μετά τον καθαρισμό, από Δ

Εικ. 427/251. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Όστρακο βάσης ολόβαφου σκύφου αττικού τύπου (300–275 π.Χ.)

Εικ. 428/251. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Αγνύθες και στήριγμα κλιβάνου

Εικ. 429/251. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Ανθεμωτό ακροκέραμο

Εικ. 430/251. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης.
Θραύσμα βάσης αποθηκευτικού πίθου

Εικ. 431/251. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Θραύσμα βάσης που σώζει εγχάρακτη διακόσμηση (στάχυ) και θραύσμα χείλους ανοιχτού αγγείου

Εικ. 432/252. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Άποψη του δυτικού τμήματος του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος και της Μονής Τριποτάμων, από ΝΔ (αεροφωτογραφία ΣΤ' ΕΠΚΑ)

Εικ. 433/252. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Αρχιτεκτονικά μέλη στο εσωτερικό του περιβόλου της Μονής

Εικ. 434/252. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Δύο σπόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων στο εσωτερικό της Μονής, από Ν (αεροφωτογραφία ΣΤ' ΕΠΚΑ)

Εικ. 435/252. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου.
Δύο σπόνδυλοι αρράβδωτων κίωνων στο εσωτερικό της Μονής, από Δ

Εικ. 436/252. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Δωρικό κιονόκρανο σε διενεργηθείσα από την 6^η ΕΒΑ τομή στο εσωτερικό της Μονής

Εικ. 437/252. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου.
Απότμημα πήλινου ημικίονα

Εικ. 438/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άποψη τμήματος της δυτικής πλευράς του τείχους, από Δ

Εικ. 439/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άποψη τμήματος της δυτικής πλευράς του τείχους, από ΝΔ (λεπτομέρεια)

Εικ. 440/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Αρυβαλλόσχημη λήκυθος του τέλους 5^{ου} αι. π.Χ., της οποίας λείπει η λαβή και το στόμιο

Εικ. 441/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Άωτος μελαμβαφής λύχνος του τέλους 4^{ου} αι.–αρχών 3^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 442/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Τρίλοβος οينوχόη των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 443/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Μικκύλο αγγείο σε σχήμα υδρίας του τέλους του 8^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 444/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Κυάθιο, κοτυλίσκες, κρατηρίσκος και κανθαρίσκος ΓΕ και ΑΡΧ χρόνων

Εικ. 445/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση (Μέσα στο χωριό).
Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής του 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 446/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινα ειδώλια-προτομές γυναικείων μορφών, που χρονολογούνται στα μεταβατικά χρόνια από ΑΡΧ στα ΚΛ

Εικ. 447/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση (Μέσα στο χωριό).
Πήλινο ειδώλιο-προτομή πεπλοφόρου γυναικείας μορφής
του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 448/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινα ειδώλια-προτομές γυναικείων μορφών, που χρονολογούνται στα μεταβατικά χρόνια από ΑΡΧ στα ΚΛ

Εικ. 449/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 450/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Πήλινο ειδώλιο-προτομή γυναικείας μορφής του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ.–αρχών 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 451/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ.–αρχών 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 452/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Τμήματα πηλίνων ειδωλίων γυναικείων μορφών του 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 453/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Το κάτω μέρος ολόβαφης ληκύθου ηλειακού τύπου (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.–α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 454/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Πήλινα ομοιώματα βελανιδιών

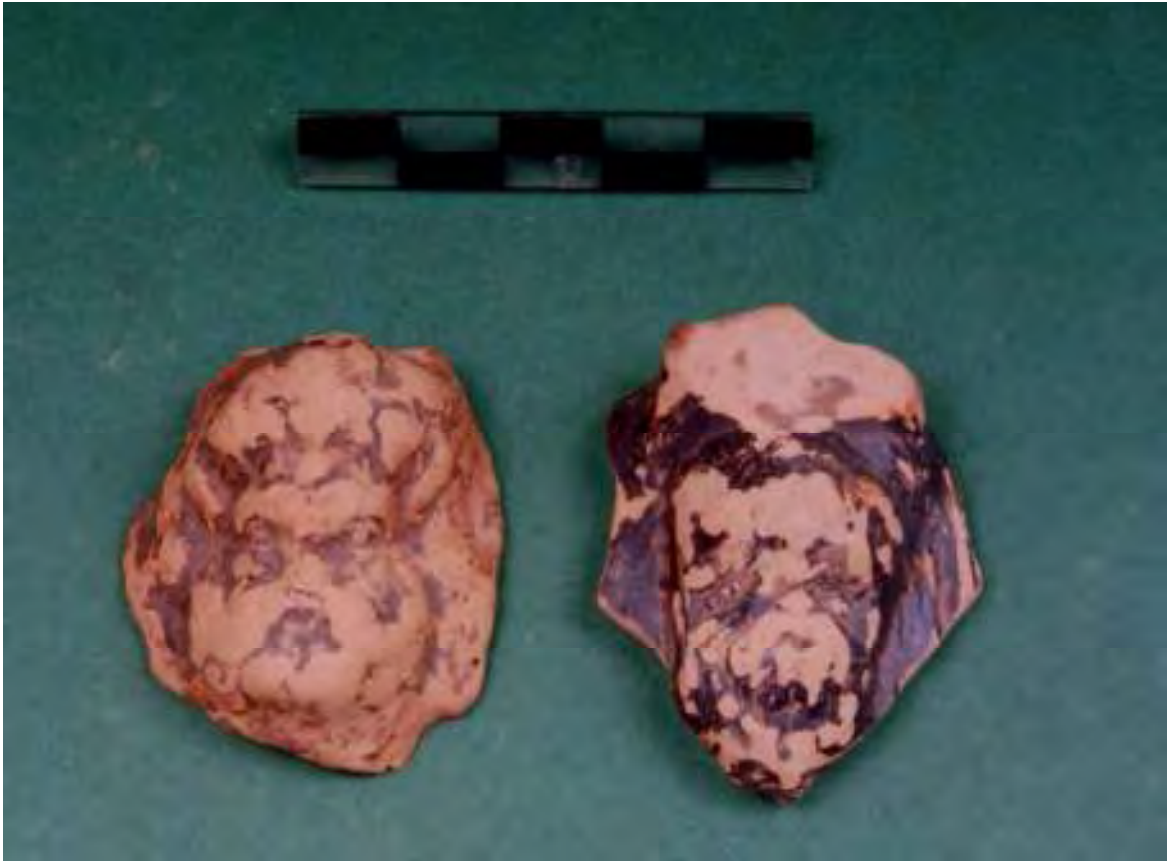
Εικ. 455/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Δύο λύγχοι, εκ των οποίων ο ένας του 1^{ου} αι. π.Χ.–1^{ου} αι. μ.Χ. και ο άλλος του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 456/253. Κάτω Τριπόταμα Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Άωτο σκυφίδιο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 457/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Μικκύλα αγγεία (κοτυλίσκες ΑΡΧ χρόνων)

Εικ. 458/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Δύο ανάγλυφες διακοσμητικές κεφαλές αγγείων του 3^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 459/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Δύο ανθεμωτά ακροτήρια

Εικ. 460/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Τμήμα πήλινης σίμης

Εικ. 461/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό).
Λίθινος πέλεκυς

Εικ. 462/253. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό). Μολύβδινα ομοιώματα καρπών ροδιάς (:)

Εικ. 463/254. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Η δυτική πύλη, μετά τον καθαρισμό, από ΒΔ

Εικ. 464/254. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Άποψη της δυτικής πλευράς του τείχους, πριν από τον καθαρισμό, από Δ

Εικ. 465/254. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Μερική άποψη του τείχους της δυτικής πλευράς (βόρειο πέρας), μετά τον καθαρισμό, από ΝΔ

Εικ. 466/254. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά.
Κατάλοιπα κτηρίου κοντά στη δυτική πύλη

Εικ. 467/254. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Βρύση του Κατριβά.
Θεμέλιο αρχαίας γέφυρας στην αριστερή/ανατολική-νοτιοανατολική όχθη
του ποταμού Ερυμάνθου, από ΝΔ

Εικ. 468/254. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά.
Χάλκινο ομοίωμα φιδιού

Εικ. 469/255. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης.
Άποψη του τείχους από Α, μετά τις εργασίες αποψίλωσης

Εικ. 470/255. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης.
Τμήμα του τείχους που εκφύεται Δ της ακρόπολης

Εικ. 471/255. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης.
Το προς Α τμήμα του τείχους, από Δ

Εικ. 472/257. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό.
Η νότια και δυτική πλευρά του κτηρίου, από ΝΑ

Εικ. 473/257. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό.
Άποψη του κτηρίου, μετά τον καθαρισμό, από Δ/ΒΔ

Εικ. 474/257. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό.
Πυρήνας πυριτόλιθου

Εικ. 475/257. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Αρχιτεκτονικά μέλη στην ανατολική πλευρά του αύλειου χώρου της οικίας Σπ. Τακτικού

Εικ. 476/257. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Αρχιτεκτονικά μέλη στη νότια πλευρά του αύλειου χώρου της οικίας Σπ. Τακτικού

Εικ. 477/258. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σχολικό Συγκρότημα. Η ιδιοκτησία Ι. Γεωργουλόπουλου και το τμήμα του τείχους στις παρυφές του Σχολικού Συγκροτήματος (αεροφωτογραφία ΣΤ΄ ΕΠΚΑ)

Εικ. 478/258. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σχολικό Συγκρότημα.
Κανθαροειδές μικκύλο αγγείο του 350–325 π.Χ., θραύσμα ταινιωτής λαβής κανθάρου του β' μισού του 3^{ου} αι. π.Χ., λαβή των ΡΩΜ χρόνων και θραύσμα βαθιάς λεκανίδας του 250–225 π.Χ.

Εικ. 479/258. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Σχολικό Συγκρότημα.
Τμήμα της δυτικής πλευράς του τείχους σε σύγχρονο μονοπάτι, στα
Δ του Σχολικού Συγκροτήματος

Εικ. 480/259. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομάγγανο.
Μερική άποψη του τείχους, από Δ

Εικ. 481/259. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομάγγανο.
Όστρακα των ΚΛ και ΡΩΜ χρόνων

Εικ. 482/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Τετράγωνης κάτοψης πύργος στη ΝΔ πλευρά του τείχους, από ΝΔ

Εικ. 483/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια.
Έδραση του τείχους της ΝΔ πλευράς στο φυσικό βράχο (εξωτερικό μέτωπο)

Εικ. 484/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια.
Τομή στο εσωτερικό μέτωπο του τείχους

Εικ. 485/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Μάσκα κωμικού ηθοποιού

Εικ. 486/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων,
θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια.
Το κάτω μέρος ατρακτόσχημου μυροδοχείου (2^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.)

Εικ. 487/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Χάλκινοι ψήφοι Ήλιδος, που φέρουν τα γράμματα F και FA αντίστοιχα

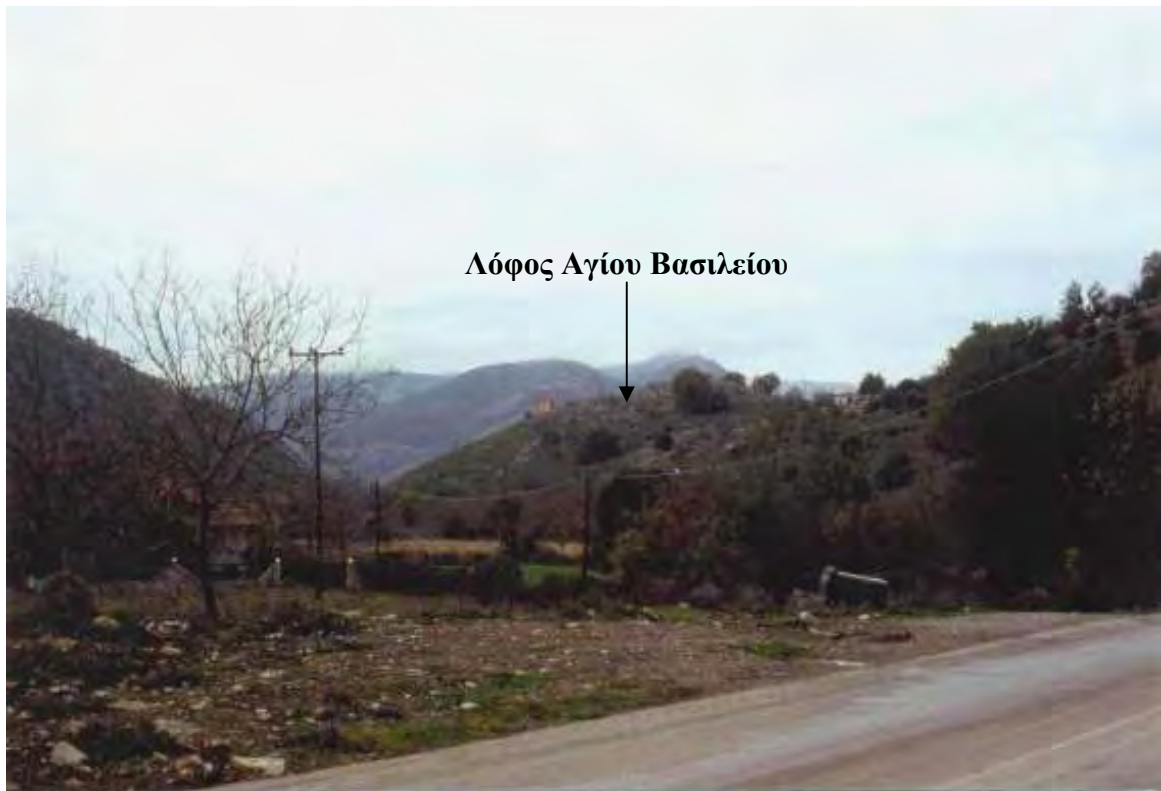
Εικ. 488/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Αγνύθες τριγωνικής διατομής, εκ των οποίων η μία φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή

Εικ. 489/261. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Πύλη και πύργος στη ΝΔ πλευρά του τείχους, από Β

Εικ. 490/262. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπάμπουρα. Αρχιτεκτονικά μέλη έναντι της οικίας Φ. Γεωργουλόπουλου

Εικ. 491/264. Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Άποψη του λόφου, από Ν

Εικ. 492/264. Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Άποψη της κοιλάδας Τριποτάμων – Παγκρατίου (ανατολικό τμήμα), από ΒΔ

Εικ. 493/264. Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής

Εικ. 494/264. Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου. Όστρακα της Ν (;) εποχής και της εποχής του Χαλκού

Εικ. 495/268. Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιοφυτειές. Θραύσμα βάσης του γ' τετάρτου του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 496/269. Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Γεωργίου. Άποψη του λόφου, από ΒΔ

Εικ. 497/269. Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Γεωργίου.
Σπόνδυλος αρράβδωτου κίονα στην είσοδο του εξωκκλησιού

Εικ. 498/272. Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Βίτσι.
Άποψη του λόφου, από Δ

Εικ. 499/273. Δεχούνη Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδιά. Θεμέλιο τοίχου, από ΝΔ

Εικ. 500/273. Δεχούνη Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδιά. Θεμέλιο τοίχου, από Δ

Εικ. 501/277. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Άποψη του λόφου, από Δ

Εικ. 502/277. Αμνυδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Ο χώρος Β του λόφου και στο βάθος ο αρχαίος Κλείτωρ

Εικ. 503/277. Αμνυδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Το ανώτερο πλάτωμα του λόφου

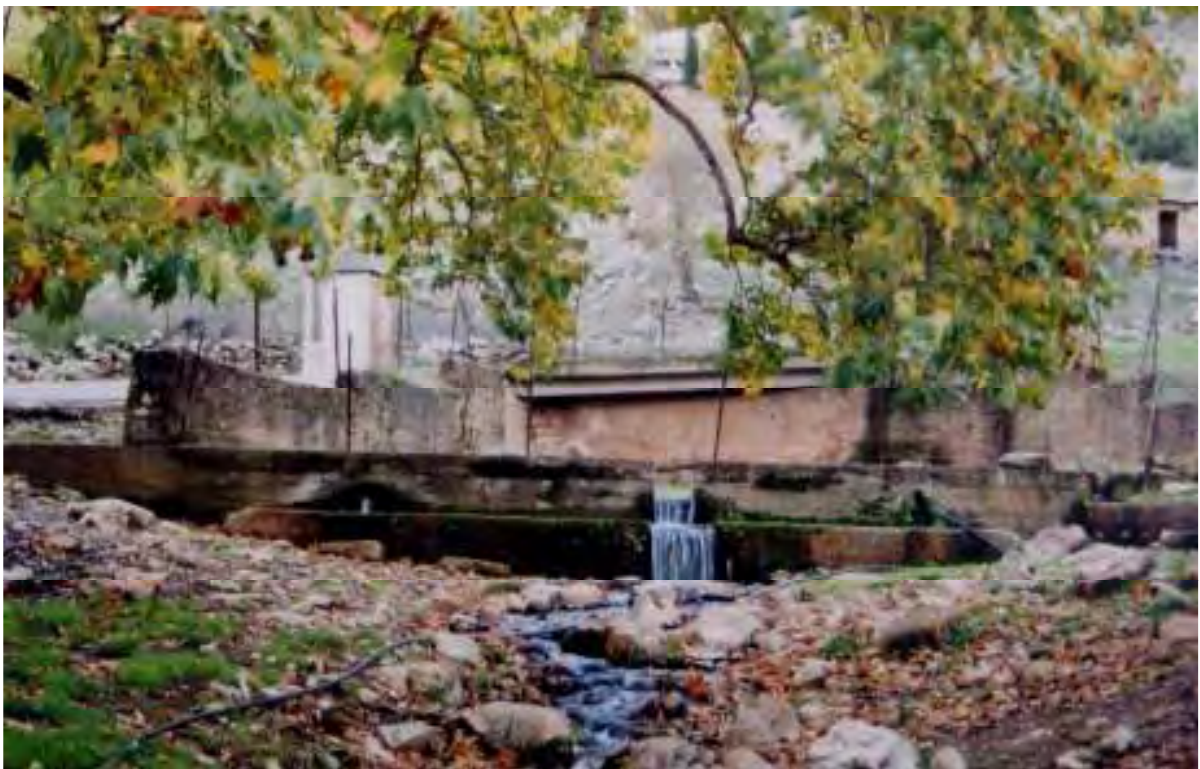
Εικ. 504/277. Αμνυδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Θεμέλιο οικοδομήματος στο ανώτερο πλάτωμα του λόφου, από Ν

Εικ. 505/277. Αμνυδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Γωνία αναλήματος στο κατώτερο πλάτωμα του λόφου, από Ν

Εικ. 506/277. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου. Τμήμα σίμης με γραπτή διακόσμηση του 6^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 507/280. Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Πηγή Αγίου Ανδρέα. Άποψη της πηγής, από ΝΔ

Εικ. 508/280. Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων,
θέση Πηγή Αγίου Ανδρέα.
Λαβή κατόπτρου πτηνοκρατούσας θεότητας

Εικ. 509/281. Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κοτσοβούνι. Άποψη της θέσης, από Δ

Εικ. 510/282. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Άποψη της θέσης, από ΝΔ

Εικ. 511/282. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός.
Μερική άποψη της δυτικής πλευράς του οχυρού

Εικ. 512/282. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός.
Μερική άποψη της βόρειας πλευράς του οχυρού

Εικ. 513/282. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός.
Μερική άποψη της βόρειας πλευράς του οχυρού, θεμελιωμένης στο φυσικό βράχο, από ΒΑ

Εικ. 514/282. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός.
Μερική άποψη της βόρειας πλευράς του οχυρού, θεμελιωμένης στο φυσικό βράχο, από ΒΑ
(λεπτομέρεια)

Εικ. 515/282. Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Ο αυχέννας επικοινωνίας στα ΒΑ της θέσης, από ΝΔ

Εικ. 516/283. Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Αποψη του λόφου, από Ν

Εικ. 517/283. Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Τμήμα της ΥΒΥΖ οχύρωσης

Εικ. 518/283. Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων,
θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα.
Θεμέλιο τοίχου στη βόρεια πλευρά του λόφου, από Δ

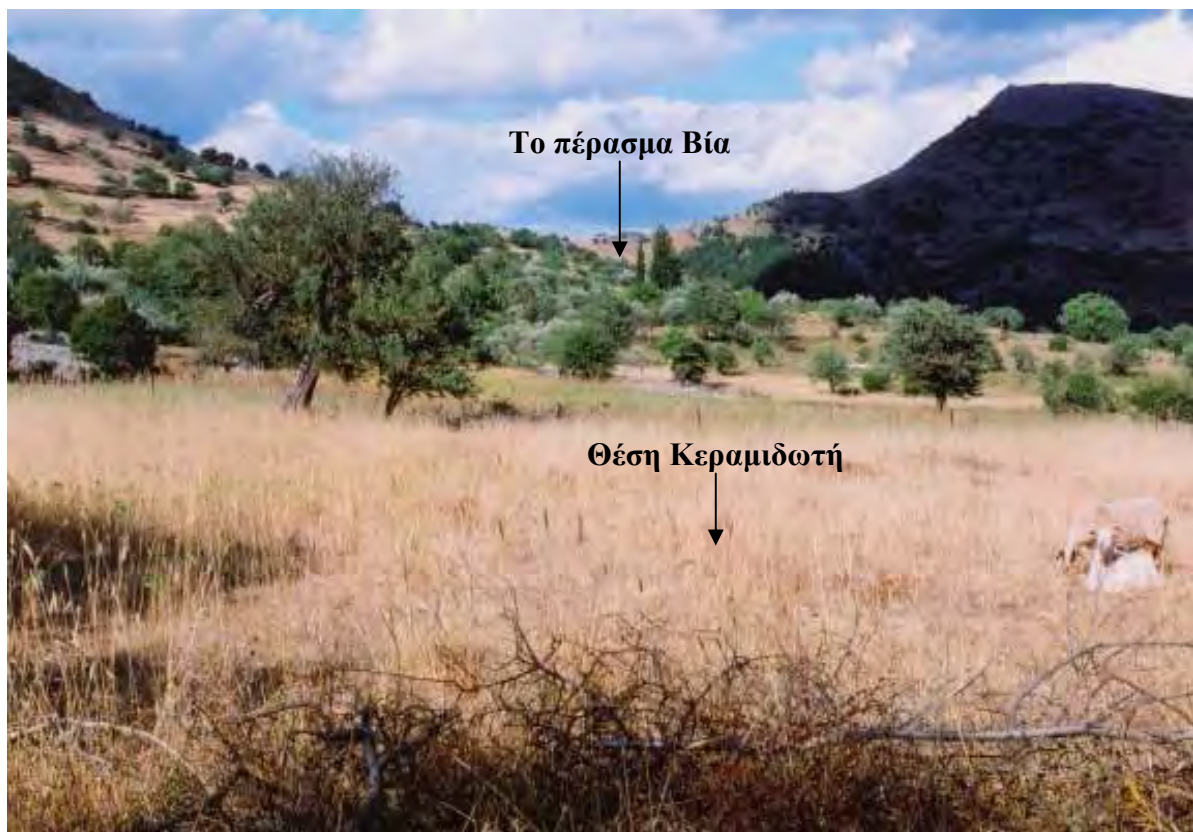
Εικ. 519/283. Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Οι ΝΔ υπώρειες του λόφου Ξυλοβόλι και το πέρασμα Βία, από Ν

Εικ. 520/283. Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα. Κομμάτια πίθων

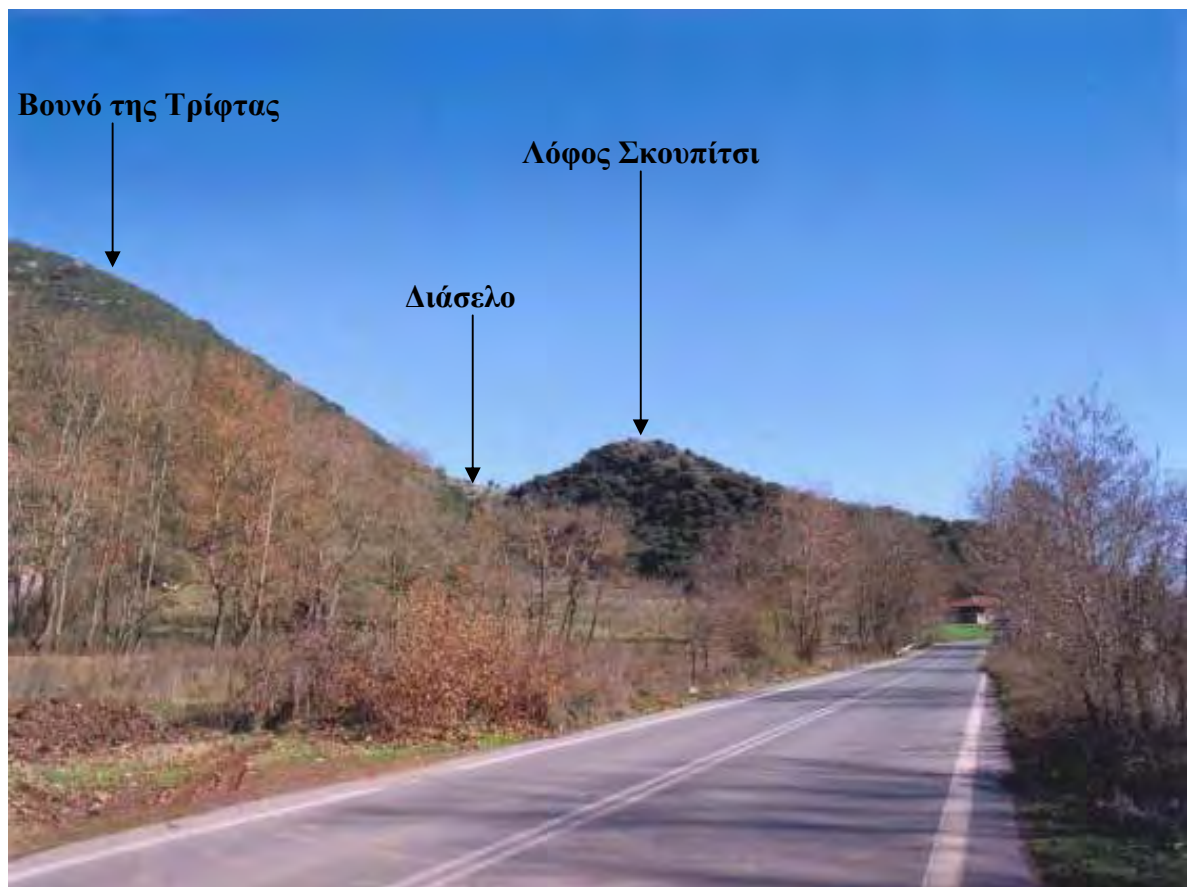
Εικ. 521/284. Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Τρούπα. Τμήμα αρχαίου μονοπατιού (πιθανόν αρχαία διάνοιξη), από ΝΔ

Εικ. 522/285. Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδωτή. Άποψη της θέσης και του περάσματος Βία, από Δ

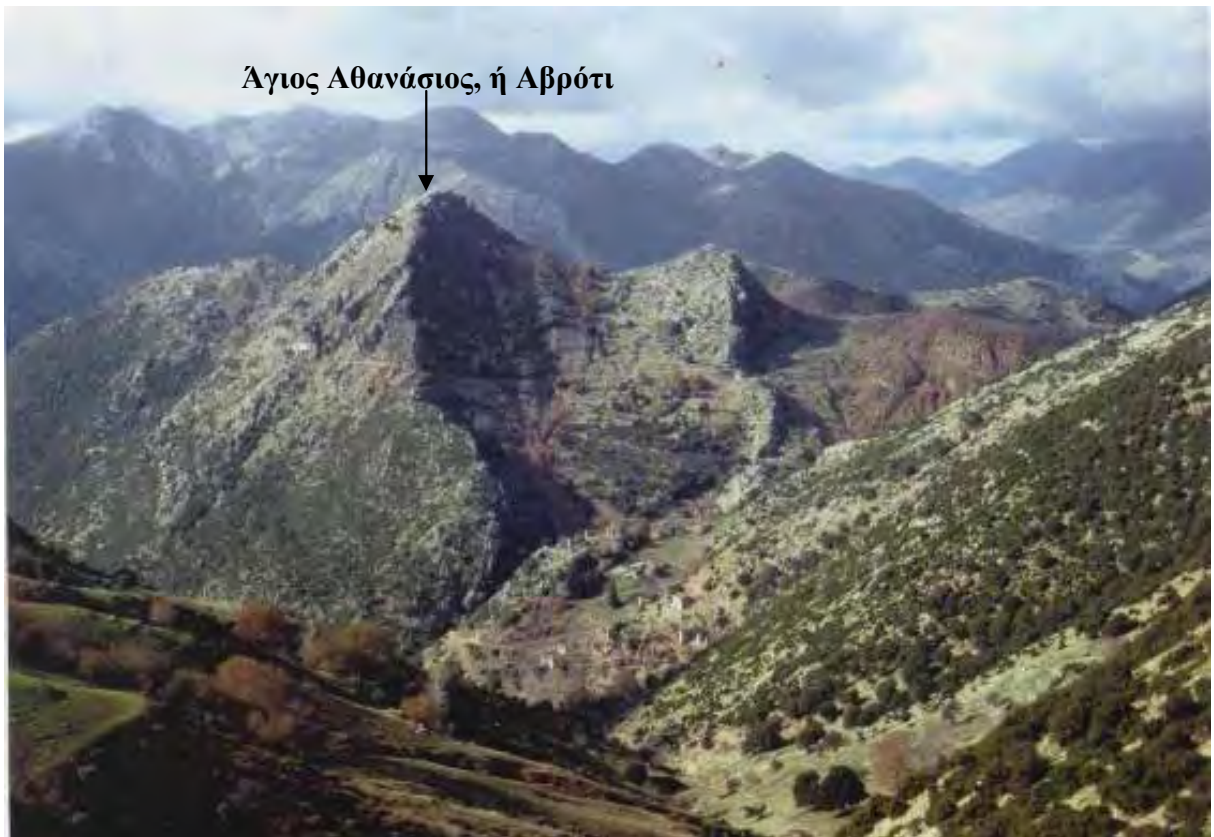
Εικ. 523/285. Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδωτή.
Θραύσματα πιθοειδών αγγείων

Εικ. 524/286. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Τρίφτα.
Άποψη του βουνού Τρίφτα και του λόφου Σκουπίτσι, από ΝΔ

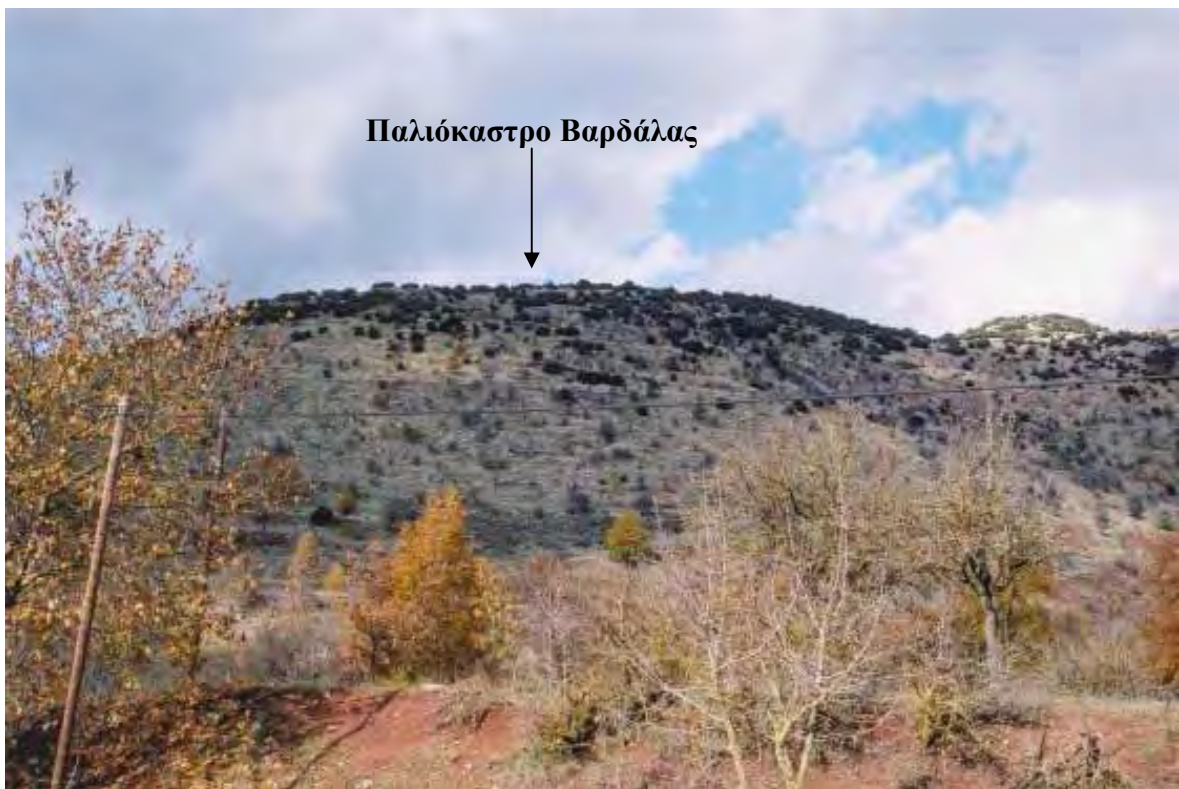
Εικ. 525/287. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Μπούρμπουλας. Άποψη του εξωκλησιού Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, από ΝΔ

Εικ. 526/288. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι. Άποψη του βουνού, από ΝΑ

Εικ. 527/288. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι. Εφυαλωμένο όστρακο κυπέλλου

Εικ. 528/290. Οικισμός Βεσιναίικα Καλύβια Βεσινίου Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Βαρδάλας. Άποψη του λόφου, από Δ

Εικ. 529/290. Οικισμός Βεσιναίικα Καλύβια Βεσινίου Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Βαρδάλας. Ερείπια ΥΒΥΖ εγκατάστασης

Εικ. 530/292. Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Φαβοβούνι. Άποψη της θέσης, από ΝΔ

Εικ. 531/293. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο της Τσιούγκας. Άποψη της θέσης, από ΝΔ

Εικ. 532/294. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χείμαρρος Αυτίτσαινας. Μερική άποψη της θέσης και της επιμήκουσ λεκάνης Πάου – Παγκρατίου, από Δ

Εικ. 533/296. Νέα Πάος Καλαβρύτων. Άποψη του χωριού, από ΒΑ

Εικ. 534/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Ο λόφος της ακρόπολης, από Α

Εικ. 535/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Άποψη τμήματος της Α/ΒΑ πλευράς της οχύρωσης, από ΝΑ

Εικ. 536/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Άποψη της Β/ΒΔ πλευράς του τείχους, από ΝΔ

Εικ. 537/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Θεμέλιο τοίχου κτηρίου στο ανώτερο πλάτωμα του λόφου, από ΝΔ

Εικ. 538/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Αναλημματικός τοίχος στη νότια πλευρά του λόφου, από ΝΔ

Εικ. 539/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Μερική άποψη της δυτικής πλευράς του κτηρίου, επαπτόμενης στο βράχο, από N/NA

Εικ. 540/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Η νότια πλευρά του κτηρίου και το άνοιγμα εισόδου, από NA

Εικ. 541/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Τμήμα της οχύρωσης του λόφου με μετασκευή των ΥΒΥΖ χρόνων

Εικ. 542/299. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα.
Λίθινη αξίνα και τριπήρας των Ν χρόνων από το λόφο

Εικ. 543/301. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ανδρέας.
Άποψη της θέσης, από Β

Εικ. 544/302. Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) Καλαβρύτων, θέση Κιούπια.
Πλευρικά τοιχώματα πίθου κατά χώραν

Εικ. 545/302. Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) Καλαβρύτων, θέση Κιούπια.
Όστρακα των ΠΕ και ΓΕ χρόνων

Εικ. 546/303. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χάνι του Καλαθά. Αρχιτεκτονικά μέλη στον αύλειο χώρο της οικίας Γ. Νικολακόπουλου

Εικ. 547/303. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χάνι του Καλαθά.
Αρχιτεκτονικά μέλη στον αύλειο χώρο της οικίας Γ. Νικολακόπουλου

Εικ. 548/303. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χάνι του Καλαθά.
Η ομώνυμη πηγή στα Δ και πλησιόχωρα της οικίας Γ. Νικολακόπουλου

Εικ. 549/306. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη. Αποψη της θέσης, από ΝΑ

Εικ. 550/307. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιοκατούνα. Ο Ξεροπόταμος, ή Πάιος ποταμός που διέρχεται στα Β της θέσης

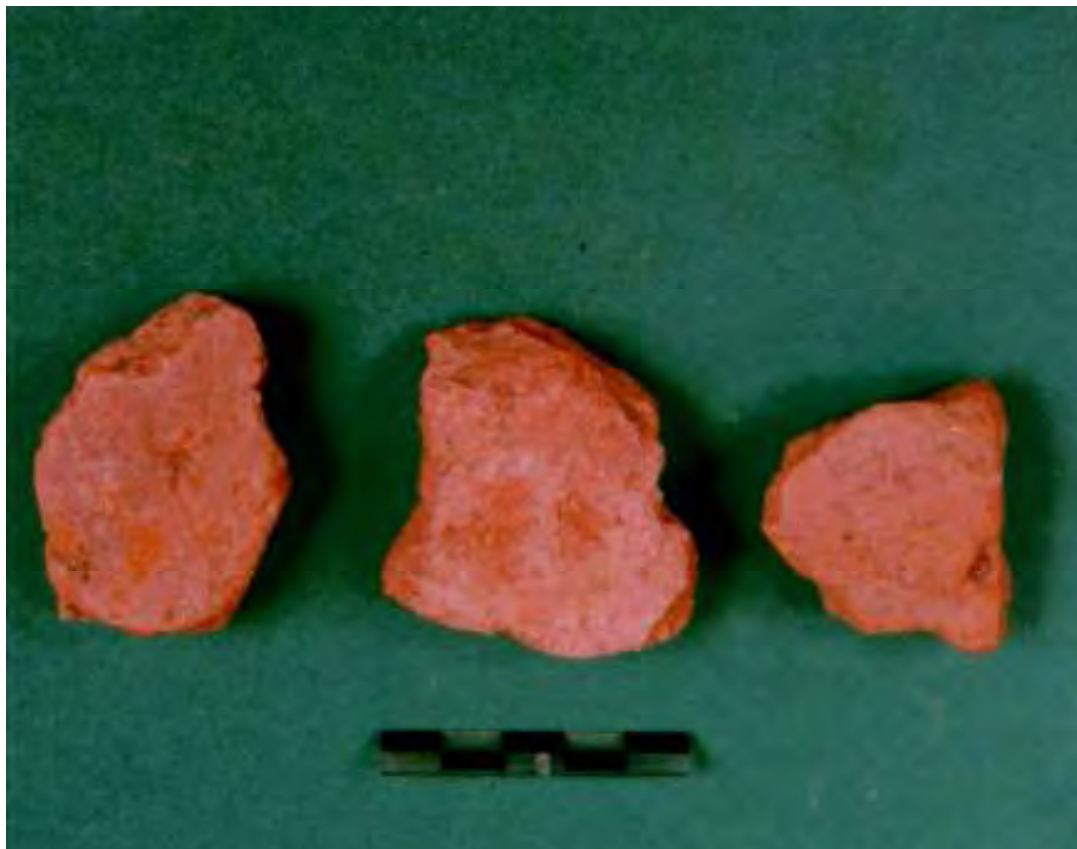
Εικ. 551/307. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιοκατούνα.
Η ιδιοκτησία Γ. Κορετζή, στην οποία υπάρχει αφθονία οστράκων

Εικ. 552/307. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιοκατούνα.
Τμήμα πιθανόν αρχαίας διάνοιξης, από Α

Εικ. 553/310. Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Συνοικισμός Μπάφι. Άποψη της θέσης, από ΒΑ

Εικ. 554/312. Νάσια Καλαβρύτων, θέση Ποταμιά. Οστρακα χονδροειδούς κεραμικής

Εικ. 555/314. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τρανή Βρύση.
Η ομώνυμη πηγή

Εικ. 556/314. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τρανή Βρύση. Κομμάτια
κεραμίδων και πίθων στο οδόστρωμα αγροτικού δρόμου

Εικ. 557/314. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τρανή Βρύση.
Θεμέλιο γέφυρας πιθανόν των ΜΤΒΥΖ χρόνων

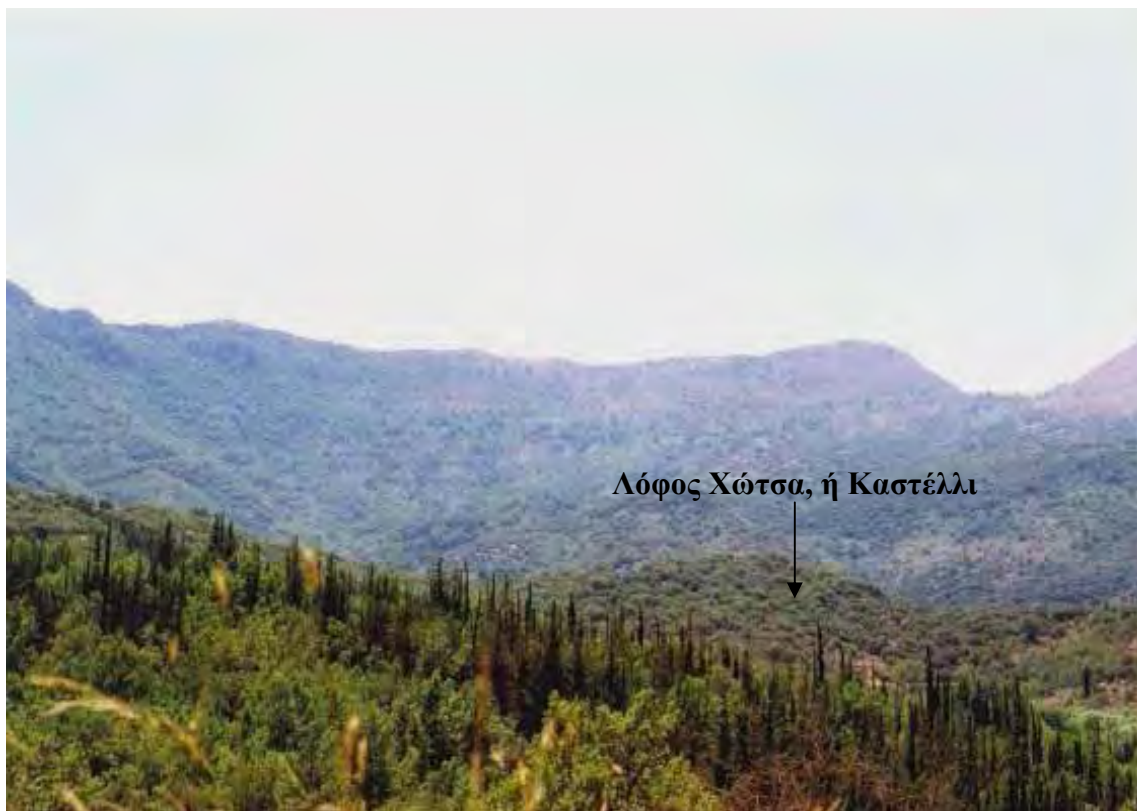
Εικ. 558/317. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Μετόχια.
Κτηριακά κατάλοιπα στην κοίτη του Ξεροπόταμου, ή Πάϊου ποταμού, ή χειμάρρου της Πάου

Εικ. 559/317. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Μετόχια. Κατάλοιπα τοίχου κοντά στη δεξιά/δυτική όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάιου ποταμού, ή χειμάρρου της Πάου από ΝΔ

Εικ. 560/317. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Μετόχια. Κατάλοιπα τοίχου κοντά στη δεξιά/δυτική όχθη του Ξεροπόταμου, ή Πάιου ποταμού, ή χειμάρρου της Πάου από ΒΔ

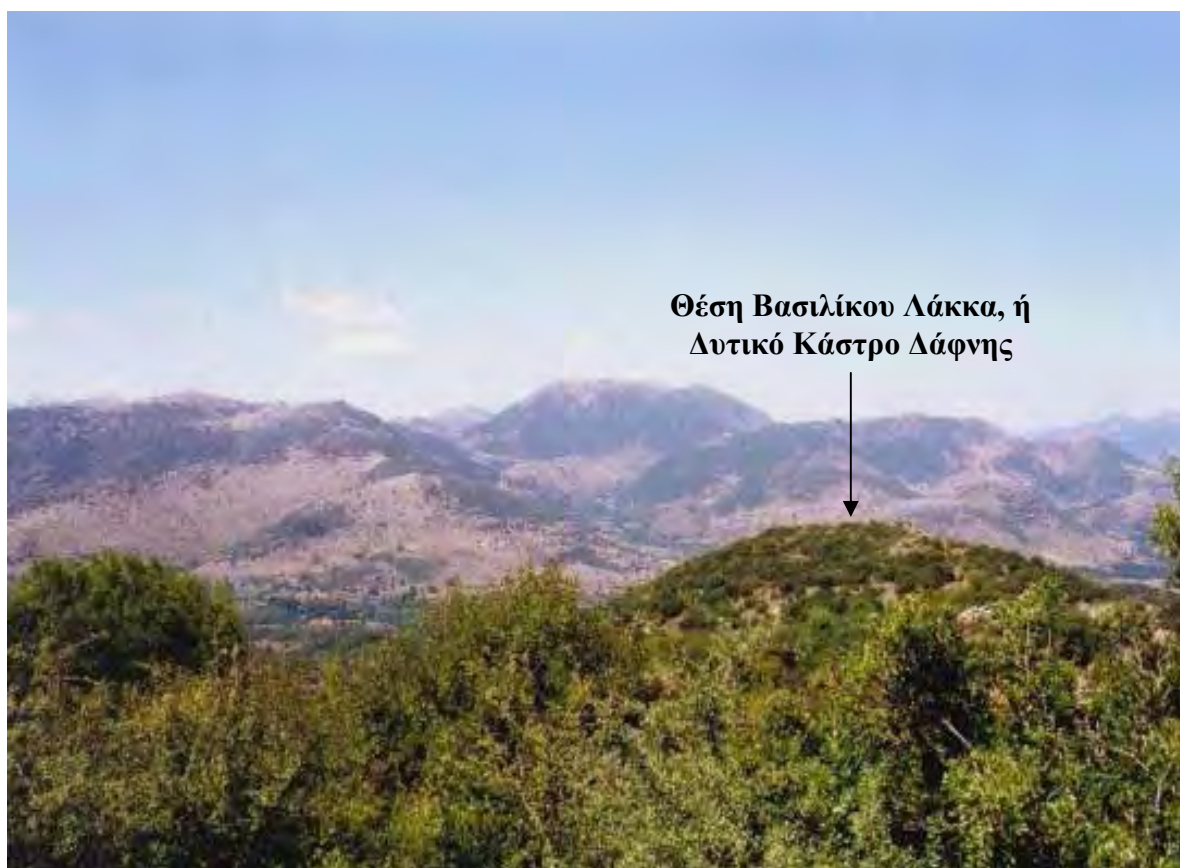
Εικ. 561/318. Νάσια Καλαβρύτων, θέση Χώτσα, ή Καστέλλι. Άποψη του λόφου, από ΝΔ

Εικ. 562/319. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Γλανιτσά. Κομμάτια κεραμίδων κατά χώραν στις βόρειες υπώρειες του λόφου

Εικ. 563/319. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Γλανιτσά. Άποψη του βόρειου τμήματος της κοιλάδας του Λάδωνος, από Ν/ΝΔ

**Θέση Βασιλικού Λάκκα, ή
Δυτικό Κάστρο Δάφνης**

Εικ. 564/322. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης. Άποψη του λόφου, από ΝΔ

Δρυμόνας, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης

Εικ. 565/323. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Δρυμόνα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης. Άποψη του λόφου, από Α

Εικ. 566/325. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χαλίκι. Μερική άποψη των νησίδων στην κοίτη του ποταμού (θέση Νησιά), από Δ

Εικ. 567/325. Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χαλίκι. Μερική άποψη των νησίδων στην κοίτη του ποταμού (θέση Νησιά), από ΒΔ

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ VII

Εικ. 568. Άποψη της θέσης Καστρίτσι από το βουνό Άγιος Αθανάσιος

Εικ. 569. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου, από ΝΔ, πριν από τον καθαρισμό

Εικ. 570. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου, από ΝΔ, μετά τον καθαρισμό

Εικ. 571. Τμήμα της Δ πλευράς της οχύρωσης, από Ν

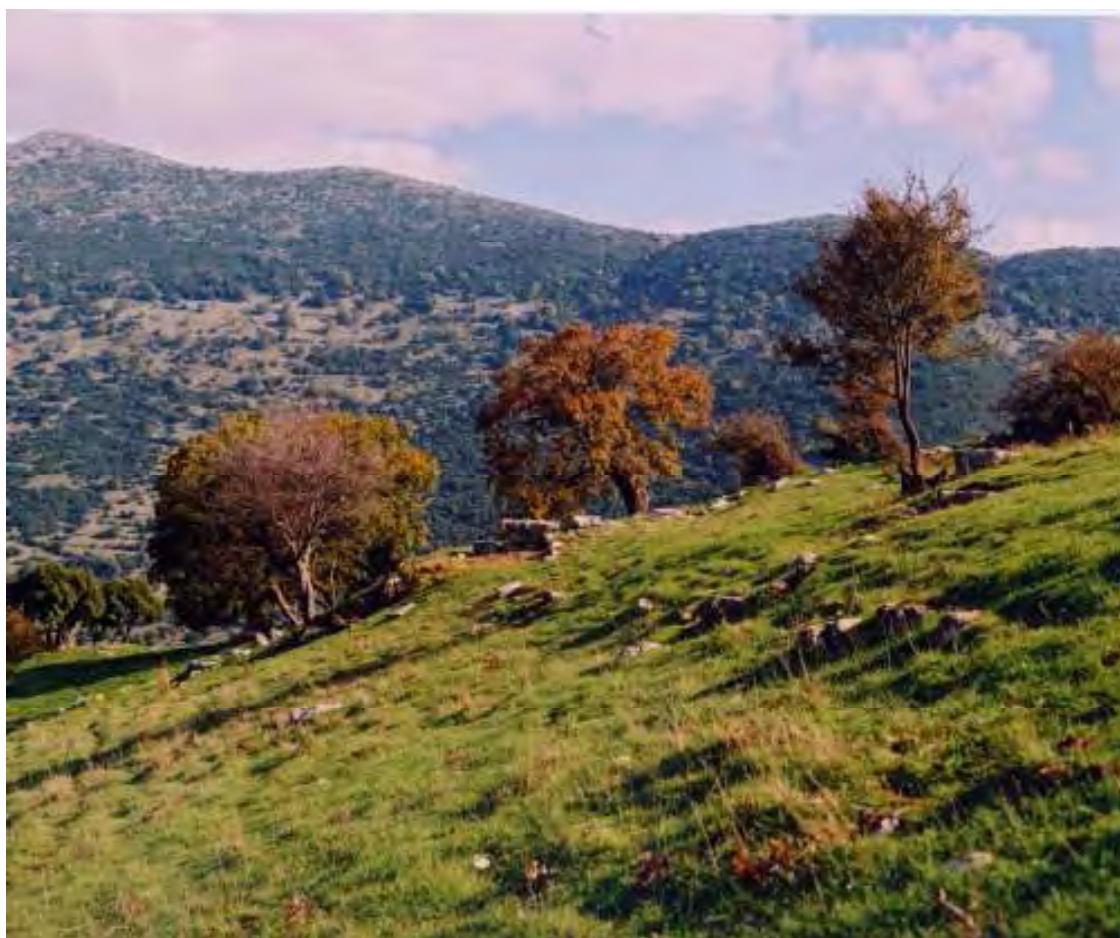
Εικ. 572. Ο πύργος 1, μετά τον καθαρισμό, από ΝΔ

Εικ. 573. Η πυργοειδής προεξοχή (πύργος 5), από ΝΔ

Εικ. 574. Ο πύργος 7, από Β

Εικ. 575. Μερική άποψη της Β πλευράς, τμήμα Δ-Α, ο πύργος 9 και στο βάθος το βουνό Κρανία, από Δ

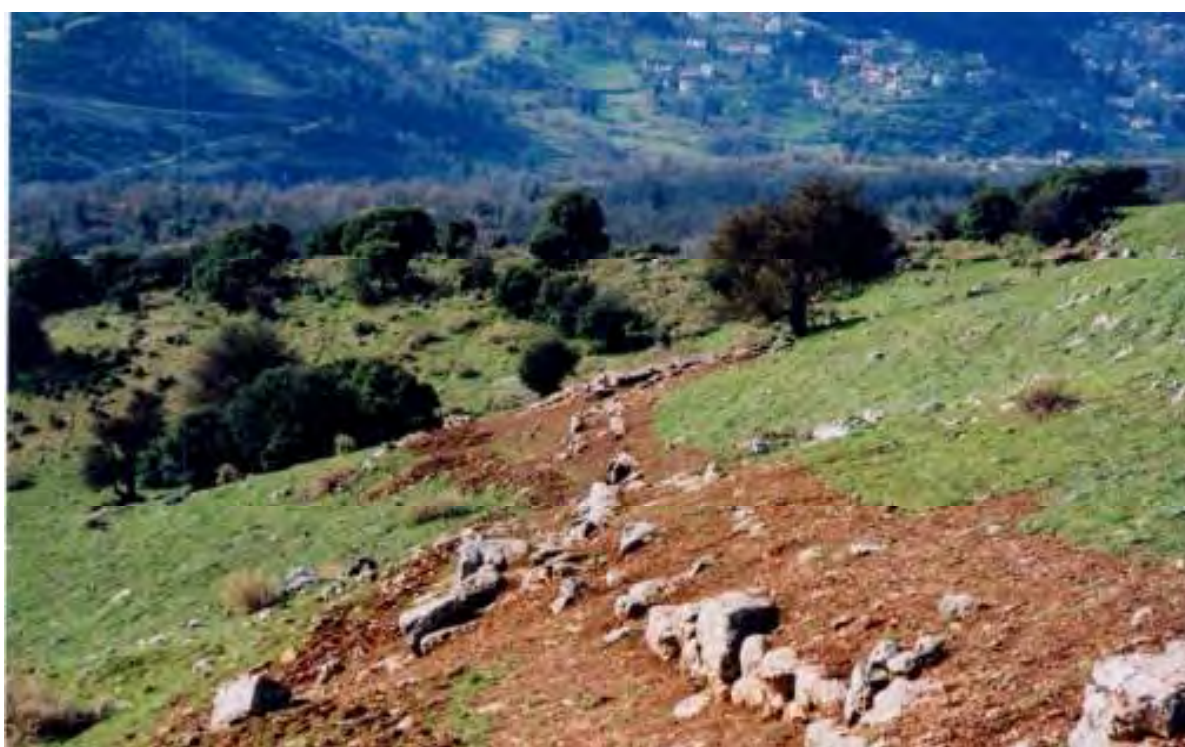
Εικ. 576. Άποψη του μεσοπυργίου διαστήματος της Β οριζόντιας πλευράς του τείχους, τμήμα Δ-Α, μετά τον πύργο 9

Εικ. 577. Μερική άποψη της Δ κάθετης πλευράς του τείχους, τμήμα Β-Ν, και ο πύργος 11, μετά τον καθαρισμό, από Β/ΒΔ

Εικ. 578. Ο πύργος 15, από Β/ΒΔ

Εικ. 579. Μερική άποψη της Α πλευράς του τείχους και ο πύργος 19, από Β/ΒΑ.
Στο βάθος προς τα Α ο ποταμός Σελινούντας

Εικ. 580. Άποψη της ανατολικής πύλης και τμήματος της ανατολικής πλευράς του τείχους, μετά τον καθαρισμό, από N/NA

Εικ. 581. Μερική άποψη του τείχους της ανατολικής πλευράς (νοτιοανατολικό τμήμα), από A/BA

Εικ. 582. Ο κυκλικός πύργος στη ΝΑ γωνία της οχύρωσης, από Β

Εικ. 583. Μερική άποψη του κυκλικού πύργου και της Ν πλευράς (ανατολικό τμήμα), από Α/ΝΑ

Εικ. 584. Άποψη μεσοπυργίου διαστήματος της Ν πλευράς και ο πύργος 25, από ΝΑ

Εικ. 585. Τμήμα της Ν πλευράς και ο πύργος 27, από Δ

Εικ. 586. Ο πύργος 28, από Ν

Εικ. 587. Ο πύργος 31, από Ν/ΝΑ

Εικ. 588. Τομή στη Δ πλευρά του τείχους, από Δ

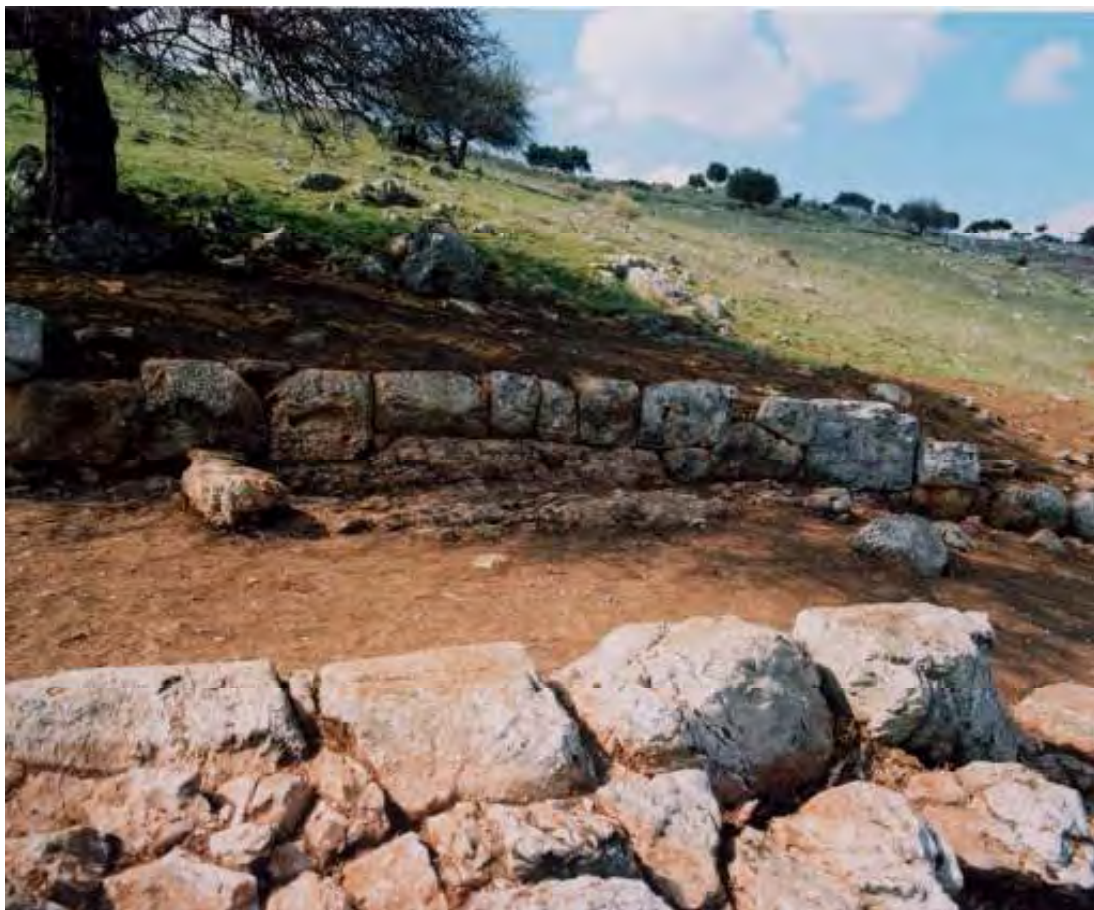
Εικ. 589. Τομή στην Α πλευρά του τείχους (ΒΑ τμήμα), από Α

Εικ. 590. Ο πύργος 23, από N/NΔ. Στα δεξιά, οι πηγές του ποταμού Σελινούντα και η αρχαία διάνοιξη, που οδηγούσε στην Ψωφίδα. Στα αριστερά, η αρχαία διάνοιξη που οδηγούσε στην Κύναιθα. Στο βάθος, ο επιβλητικός όγκος του Ερυμάνθου και η κορυφή Λεπίδα

Εικ. 591. Η ανατολική πύλη και ο πύργος 21, από Α

Εικ. 592. Τμήμα του τείχους στα Β της ανατολικής πύλης με λοξό μέτωπο, που εδράζεται στο λειασμένο βράχο

Εικ. 593. Ορθογώνιοι λίθοι, τοποθετημένοι κάθετα στο άνοιγμα της ανατολικής πύλης

Εικ. 594. Άποψη του βουνού Άγιος Αθανάσιος, από Δ

Εικ. 595. Τμήμα οχυρωματικού τοίχου στην κορυφή του βουνού

Εικ. 596. Τμήμα οχύρωσης στη Δ πλευρά του βουνού (νότιο τμήμα)

Εικ. 597. Τμήμα οχυρωματικού τείχους με δύο μέτωπα στην Α πλευρά του βουνού

Εικ. 598. Το κτήριο II στο επίμηκες πλάτωμα στα Α της κορυφής του λόφου, από Δ

Εικ. 599. Το κτήριο II στο επίμηκες πλάτωμα στα Α της κορυφής του λόφου, από Δ

Εικ. 600. Ο τοίχος του κτηρίου V, από N/NA

Εικ. 601. Το θέατρο μετά τον καθαρισμό, από ΝΑ

Εικ. 602. Οι πάροδοι του θεάτρου, από ΝΑ

Εικ. 603. Κτήριο ορθογώνιας κάτοψης έναντι του θεάτρου, από ΝΑ

Εικ. 604. Αρχιτεκτονικό μέλος στο πλάτωμα του λόφου

Εικ. 605. Τμήμα αναλημματικού τοίχου στα Α πρανή της κορυφής του λόφου, από ΝΑ

Εικ. 606. Λόφος εκτός των τειχών, στον οποίο εντοπίζεται το νεκροταφείο της πόλης

Εικ. 607. Τάφος παλαιοχριστιανικών χρόνων

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου

*Συμβολή στην αρχαιολογία και
τοπογραφία της Αζανίας
(Βόρειας Αρκαδίας)
Επαρχία Καλαβρύτων*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΜΟΣ Γ'
ΣΧΕΔΙΑ

ΠΑΤΡΑ 2009

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ IV (1–82)*

- Σχ. 1/1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος. Θραύσμα πίθου με πλαστική διακόσμηση πλαισίων της NN II περιόδου
- Σχ. 2/28.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι. Όστρακο έξω νεύοντος χείλους, που φέρει διακόσμηση τεθλασμένης γραμμής
- Σχ. 3/29.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια. Ακέραιη οινόχρη με διακόσμηση δικτυωτών τριγώνων στον ώμο των ΠΓΕ χρόνων (παράδοση Π. Τζιβλήρης)
- Σχ. 4/29.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια. Κάνθαρος των ΠΓΕ χρόνων (παράδοση Π. Τζιβλήρης)
- Σχ. 5/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Άγγελου και Μάριου Κουνέλη Ο.Ε. Δίωτος σκύφος τύπου Θάψου από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II, του τέλους 9^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 6/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Άγγελου και Μάριου Κουνέλη Ο.Ε. Τριφυλλόσχημη οινόχρη από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II, του τέλους 9^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 7/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Άγγελου και Μάριου Κουνέλη Ο.Ε. Τμήμα προχοειδούς αγγείου από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II, του τέλους 9^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 8/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Άγγελου και Μάριου Κουνέλη Ο.Ε. Τμήμα προχοειδούς αγγείου από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II, του τέλους 9^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 9/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Άγγελου και Μάριου Κουνέλη Ο.Ε. Κοίλη βάση αγγείου από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II, με διακόσμηση επάλληλων μελανών ταινιών, του τέλους 9^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 10/40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, οικόπεδο ιδιοκτησίας Άγγελου και Μάριου Κουνέλη Ο.Ε. Κοίλη βάση αγγείου από το εσωτερικό του ταφικού πίθου II, με διακόσμηση επάλληλων μελανών ταινιών, του τέλους 9^{ου} αι. π.Χ.–των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 11/51.** Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη. Κάτοψη των κυκλικών κατασκευών
- Σχ. 12/54.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων. Κάτοψη του Κάστρου, κατά τον A. Bon
- Σχ. 13/55.** Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα. Κάτοψη της οχυρωματικής εγκατάστασης

* Ο πρώτος αριθμός αντιστοιχεί στο σχέδιο και ο δεύτερος στον αριθμό της θέσης του καταλόγου

- Σχ. 14/56.** Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας). Τμήματα αγωγού ενταγμένα σε απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ, κλ. 1:5.000
- Σχ. 15/59.** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ανελώρε-Έφης Παππά. Κάτοψη της ανασκαφής
- Σχ. 15α/59** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ανελώρε-Έφης Παππά. Κάτοψη, όψη και τομή αγωγών 1 και 3 (Α΄ οικία)
- Σχ. 15β/59** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ανελώρε-Έφης Παππά. Κάτοψη αγωγού 2 (Β΄ οικία)
- Σχ. 15γ/59** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ανελώρε-Έφης Παππά. Κάτοψη της ανασκαφής, Α΄ φάση (Γ΄ οικία)
- Σχ. 15δ/59** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ανελώρε-Έφης Παππά. Κάτοψη–τομή της ανασκαφής, Β΄ φάση (Γ΄ οικία)
- Σχ. 16/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος. Αρδευτική αύλακα. Κάτοψη της ανασκαφής
- Σχ. 17/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτεΐνες Α.Ε.». Κάτοψη–τομή της ανασκαφής
- Σχ. 18/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτεΐνες Α.Ε.». Κάτοψη των ταφικών πίθων (ανοικτών). Κάτοψη και όψη του ΤΧ1
- Σχ. 19/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτεΐνες Α.Ε.». Χυτροειδές αγγείο
- Σχ. 20/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Κάτοψη της ανασκαφής
- Σχ. 21/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Τμήμα κανθάρου μεγωνιώδη λαβή
- Σχ. 22/63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καλαβρύτων «Βιολογικός Καθαρισμός». Όστρακο που ανήκει σε λαβή των ΜΕ χρόνων
- Σχ. 23/64.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Καλύβες. Αρδευτική αύλακα. Κάτοψη της ανασκαφής
- Σχ. 24/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Στάθη Μουτζουρούλια. Θραύσμα χείλους αγγείου της ΝΝ εποχής
- Σχ. 25/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Στάθη Μουτζουρούλια. Όστρακο με εμπέστη κυματοειδή διακόσμηση του τέλους του 8^{ου} αι. π.Χ.

- Σχ. 26/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Το οικόπεδο και οι ΤΧ1 και ΤΧ3, ενταγμένα σε απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ, κλ. 1:5.000
- Σχ. 27/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάτοψη της ανασκαφής
- Σχ. 28/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάτοψη του ΤΧ1
- Σχ. 29/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάτοψη-όψη του ΤΧ3
- Σχ. 30/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάτοψη των ταφικών πύλων ΙΙ και ΙΙΙ
- Σχ. 31/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτος σκύφος από το εσωτερικό του ταφικού πύλου ΙΙ, του γ' τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 32/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Τρίλοβος οινόχνη με διακόσμηση επάλληλων ταινιών του γ' τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. (εξωτερικά του πύλου ΙΙ)
- Σχ. 33/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Ακέραιο δίωτο σκυφίδιο από το εσωτερικό του ταφικού πύλου ΙΙ, του γ' τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 34/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Δίωτο σκυφίδιο, ελλειπές κατά το ήμισυ, από το εσωτερικό του ταφικού πύλου ΙΙ, της ΥΓΕ περιόδου
- Σχ. 35/65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νάκου (πρ. ιδιοκτησία Κουρεμέτης Ο.Ε). Κάλαθος (εξωτερικά του πύλου ΙΙ)
- Σχ. 36/72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά. Υδρευτική αύλακα. Κάτοψη της ανασκαφής
- Σχ. 37/74.** Καλάβρυτα, θέση Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου, ιδιοκτησία Αθανασίου Βλάχου. Θραύσμα στομίου κρατήρα του τύπου «ornate type» Θάψου
- Σχ. 38/75.** Καλάβρυτα, θέση Άγιος Κωνσταντίνος, οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Μαυροειδή και Σια (πρ. ιδιοκτησία Πέτρου Ψευτούδη). Κάτοψη, όψη και τομές της ανασκαφής
- Σχ. 39/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής και μερική κάτοψη του ναού

- Σχ. 40/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Κάτοψη του ναού (ανασκαφή 2005)
- Σχ. 41/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Κάτοψη του ναού (ανασκαφή 2006)
- Σχ. 42/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Κάτοψη του ναού (ανασκαφή 2007)
- Σχ. 42a/76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων. Κάτοψη του ναού (ανασκαφή 2008)
- Σχ. 43/106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Κάτοψη του ναού και των κυριότερων οικοδομημάτων του ιερού της Αρτέμιδος [αναδημοσίευση από Όjh 4(1901), 16]
- Σχ. 44/106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά. Κάτοψη του ναού της Αρτέμιδος, κατά τον G. Ladstätter
- Σχ. 45/107.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Φούρνοι. Κάτοψη των οικιών, κατά την B. Μητσοπούλου-Leon
- Σχ. 46/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Η οχυρωματική εγκατάσταση ενταγμένη σε απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ, κλ. 1:5.000
- Σχ. 47/110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι. Κάτοψη της οχυρωματικής εγκατάστασης
- Σχ. 48/151.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα.), θέση Άγιος Ιωάννης. Όστρακο της Ν εποχής
- Σχ. 49/153.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια. Βάση βαθιάς κύλικας της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου
- Σχ. 50/153.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια. Τμήμα πίθου με πλαστική διακόσμηση
- Σχ. 51/153.** Οικισμός Καλλιθέα (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα), θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια. Τμήμα πίθου με εμπίεστη διακόσμηση
- Σχ. 52/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Όστρακο έξω νεύοντος χείλους αγγείου της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου
- Σχ. 53/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Τμήμα τρίτου αρτόσχημου αλάβαστρου της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου
- Σχ. 54/173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος. Δύο τμήματα εγχειριδίου με αυλακωτή διακόσμηση

- Σχ. 55/181.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη. Γενικό σχέδιο τοπογραφικής αποτύπωσης της αρχαίας πόλης του Κλείτορος, κατά τη Μ. Πετριτάκη
- Σχ. 56/206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα. Θραύσμα έξω νεύοντος χείλους των ΚΛ χρόνων
- Σχ. 57/208.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά. Θραύσμα επίπεδης βάσης χονδροειδούς αγγείου της ΝΝ Ιβ περιόδου
- Σχ. 58/208.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά. Όστρακο της Ν εποχής με εγχάρακτη διακόσμηση
- Σχ. 59/208.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά. Τμήμα ταινιωτής λαβής μινύου αγγείου
- Σχ. 60/243.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Πόρτες, ή Γαλαρία. Τοπογραφική αποτύπωση των ορατών λειψάνων της αρχαίας Ψωφίδος.
- Σχ. 61/246.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Κάτοψη τμήματος της ΒΔ πλευράς του τείχους
- Σχ. 62/246.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη. Όψη τμήματος της ΒΔ πλευράς του τείχους
- Σχ. 63/247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό. Κάτοψη της ανατολικής πύλης
- Σχ. 64/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης, κατά τον Γ. Παπανδρέου
- Σχ. 65/251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης. Όστρακο δακτυλιόσχημης βάσης σκύφου των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.
- Σχ. 66/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Όψη τμήματος της δυτικής πλευράς του τείχους
- Σχ. 67/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Κάτοψη της δυτικής πύλης
- Σχ. 68/254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά. Θεμέλιο αρχαίας γέφυρας
- Σχ. 69/255.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης. Κάτοψη του τείχους (δυτικό τμήμα)
- Σχ. 70/255.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης. Κάτοψη του τείχους (ανατολικό τμήμα)
- Σχ. 71/257.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό. Κάτοψη του κτηρίου

- Σχ. 72/258.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σχολικό Συγκρότημα, οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Γεωργουλόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής
- Σχ. 73/259.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομάγγανο. Κάτοψη και όψη τμήματος της Ν/ΝΔ πλευράς του τείχους
- Σχ. 74/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Κάτοψη τμήματος της ΝΔ πλευράς του τείχους και τομές
- Σχ. 75/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Όψη τμήματος της ΝΔ πλευράς του τείχους
- Σχ. 76/261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια. Κάτοψη της ΝΔ πύλης του τείχους
- Σχ. 77/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Το οχυρό ενταγμένο σε απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ, κλ. 1:5.000
- Σχ. 78/282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα) Καλαβρύτων, θέση Βορός. Κάτοψη του οχυρού
- Σχ. 79/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Τοπογραφικό διάγραμμα της ακρόπολης της αρχαίας Πάου, κατά τον Γ. Παπανδρέου
- Σχ. 80/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Γενικό σχέδιο τοπογραφικής αποτύπωσης του λόφου
- Σχ. 81/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Κάτοψη κτηρίου εντός των τειχών στη ΝΔ πλευρά του λόφου
- Σχ. 82/299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα. Όψεις του κτηρίου

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ VII (83–91)

- Σχ. 83.** Κάτοψη της οχύρωσης της πόλης, κατά τον E. Meyer (PW 1939)
- Σχ. 84.** Τοπογραφικό διάγραμμα του λόφου Καστρίτσι, Κάτω Βλασίας Καλαβρύτων
- Σχ. 85.** Κάτοψη της ανατολικής πύλης του τείχους
- Σχ. 86.** Κάτοψη του κυκλικού πύργου της ΝΑ γωνίας του τείχους
- Σχ. 87.** Κατόψεις και τομές των ερευνητικών τομών
- Σχ. 88.** Κάτοψη των κτηρίων II και III
- Σχ. 89.** Κάτοψη κτηρίου IV
- Σχ. 90.** Κάτοψη του κτηρίου V
- Σχ. 91.** Κάτοψη του κτηρίου VIII

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Γεωργία Ζ. Αλεξοπούλου

*Συμβολή στην αρχαιολογία και
τοπογραφία της Αζανίας
(Βόρειας Αρκαδίας)
Επαρχία Καλαβρύτων*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΤΟΜΟΣ Δ'
ΧΑΡΤΕΣ

ΠΑΤΡΑ 2009

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΙΙ (1–5)

- Χάρτης 1:** Ο Νομός Αχαΐας, κλ. 1:200.000 (ΕΣΥΕ: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος)
- Χάρτης 2:** Η Πελοπόννησος κατά την αρχαία εποχή, Atlante Storico Illustrato, Istituto Geografico de Agostini, Novara 1977
- Χάρτης 3:** Η αρχαία Αχαΐα, κατά τον Μ. Πετρόπουλο (σχεδιασμός Γ. Παπούλια)
- Χάρτης 4:** Η περιοχή μελέτης. Σημερινά διοικητικά όρια Νομών (σχεδιασμός Γ. Παπούλια)
- Χάρτης 5:** Γεωφυσικός χάρτης της περιοχής μελέτης (σχεδιασμός Γ. Παπούλια)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ IV (6–10)

- Χάρτης 6:** Χάρτης ΓΥΣ κλ. 1:50.000, φύλλο ΑΙΓΙΟΝ
- Χάρτης 7:** Χάρτης ΓΥΣ κλ. 1:50.000, φύλλο ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ
- Χάρτης 8:** Χάρτης ΓΥΣ κλ. 1:50.000, φύλλο ΔΑΦΝΗ
- Χάρτης 9:** Χάρτης ΓΥΣ κλ. 1:50.000, φύλλο ΚΕΡΤΕΖΗ
- Χάρτης 10:** Χάρτης ΓΥΣ κλ. 1:50.000, φύλλο ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΑΝΑΓΡΑΦΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ 6
(ΦΥΛΛΟ ΑΙΓΙΟΝ)**

- Χάρτης 6, αρ. 1.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος [ΥΝ II, ΠΕ, ΜΕ]
- Χάρτης 6, αρ. 2.** Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Βάλτσα Καλαβρύτων, θέση Πλαγιά, ή Λάκκα, [ΓΕ (;), ΡΩΜ (;)]
- Χάρτης 6, αρ. 3.** Βάλτα (παλ. τοπων Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Βελίνο, ή Βελινός, [ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 4.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Καρκαλαίικα, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 5.** Βάλτα (παλ. τοπων. Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Αϊ-Γιάννης, ή Αδιάκοπος, [ΡΩΜ, ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 6.** Βάλτα (παλ. τοπων Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Καραγιάννη Βρύση, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 7.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Αυχένιας, ή Εικονοστάσι Αγίου Βασιλείου, [ΓΕ (;), ΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 8.** Βιλιβίνα Καλαβρύτων, θέση Αμπέλια, [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 6, αρ. 9.** Βάλτα (παλ. τοπων Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ανδρέας, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 10.** Βάλτα (παλ. τοπων Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Μπούρμπουλας, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 11.** Βάλτα (παλ. τοπων Βάλτσα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος, [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 6, αρ. 12.** Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων, θέση Άϊ-Γιώργης, [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 6, αρ. 13.** Πλατανιώτισσα (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων, [ΜΤΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 14.** Οικισμός Δίγελια Πλατανιώτισσας (παλ. τοπων. Κλαπατσούνα) Καλαβρύτων, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 17.** Κάτω Ζαχλωρού Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Πάντες, [ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 18.** Κορφαί (παλ. τοπων. Κιρίτσοβα) Καλαβρύτων, θέση Καρές, [ΓΕ (;), ΜΤΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 19.** Ρογοί Καλαβρύτων, θέση (Εντός του οικισμού), [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 20.** Οικισμός Φαμελίτικα Δροσάτου (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πρωτοβίνα, [λευκός κύκλος]

- Χάρτης 6, αρ. 21.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πράσινο Χωράφι, ή Παλιάχωρα, [ΓΕ]
- Χάρτης 6, αρ. 22.** Οικισμός Φαμελίτικα Δροσάτου (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης, [ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 23.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Παλαιομονάστηρο, [ΡΩΜ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 24.** Οικισμός Φαμελίτικα Δροσάτου (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αλυσός, [ΠΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 25.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γαρού Ράχη, [ΚΛ (:), ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 26.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Γεωργάμ(η) Λίμνη, [ΚΛ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 6, αρ. 27.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Σαΐνη Λάκκα, ή Παναγιά, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 28.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λάκκες, ή Ποτάμι, [ΠΓΕ, ΓΕ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 29.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή, ή Αλώνια, [ΥΕ ΙΙΑ–ΙΙΓ, ΠΓΕ]
- Χάρτης 6, αρ. 30.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Πλατάνα, [ΥΕ ΙΙΑ (:)-ΙΙΓ]
- Χάρτης 6, αρ. 31.** Δροσάτον (παλ. τοπων. Πάνω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Μέργα Ίσωμα, ή Παναγιά, [ΓΕ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 34.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Πρινάκια, [ΥΕ ΙΙΑ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 35.** Κερπινή Καλαβρύτων, θέση Αγία Κυριακή, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 36.** Κερπινή Καλαβρύτων, θέση Ύψωμα Αϊ-Λιά, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ.40.** Καλάβρυτα, θέση Κλοκός, [ΜΓΕ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 6, αρ. 41.** Καλάβρυτα, θέση Άγιοι Θεόδωροι, ή Αϊθοδωρότρυπα, [ΥΡΩΜ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 42.** Καλάβρυτα, θέση Τρία Πηγάδια, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 43.** Βρυσάριον (παλ. τοπων. Κάτω Γουμένιτσα) Καλαβρύτων, θέση Ράϊκου, [ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 45.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Στου Άγριου, [ΠΒΥΖ]

- Χάρτης 6, αρ. 46.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Επτά Πηγάδια, [ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 47.** Φλάμπουρα Καλαβρύτων, θέση (Νεκροταφείο του χωριού), [ΓΕ, ΑΡΧ]
- Χάρτης 6, αρ. 49.** Φλάμπουρα Καλαβρύτων, θέση Βελβίνικο, [ΠΑΡΧ]
- Χάρτης 6, αρ. 50.** Βραχνίον Καλαβρύτων, θέση (Εντός του οικισμού), [ΒΥΖ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 51.** Καλάβρυτα, θέση Γαϊδουρρόραχη, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 54.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο της Ωριάς, ή Κάστρο των Καλαβρύτων, [ΠΡ, ΚΛ, ΒΥΖ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 55.** Κούτελη [=Κούτελα] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Σκυλόλακκα, [ΕΛΛ]
- Χάρτης 6, αρ. 56.** Καλάβρυτα, θέση (Επαρχιακή οδός Καλαβρύτων – Λουσών – Κλειτορίας), [ΡΩΜ, ΥΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 58.** Καλάβρυτα, θέση Άγιος Αθανάσιος, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 59.** Καλάβρυτα, θέση Παλιοπήγαδο, [ΓΕ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ, ΒΥΖ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 60.** Καλάβρυτα, θέση Φίντει, [ΥΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 61.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Τριάδα, [ΥΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 62.** Καλάβρυτα, θέση Στάδιον, ή Νέα Σφαγεία, [Ν, ΠΕ, ΜΕ]
- Χάρτης 6, αρ. 63.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Ξηρόκαμπος, [ΜΕ, ΠΓΕ, ΓΕ, ΥΓΕ, ΠΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 64.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Καλύβες, [ΓΕ (:)]
- Χάρτης 6, αρ. 65.** Καλάβρυτα, θέση Αγία Παρασκευή, [ΥΝ, ΠΕ, ΜΕ, ΓΕ, ΥΓΕ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 68.** Καλάβρυτα, θέση Κάστρο Τρεμουλά, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 69.** Καλάβρυτα, θέση Κιούπια, [ΠΑΡΧ]
- Χάρτης 6, αρ. 70.** Καλάβρυτα, θέση Καμάρες, ή Βύθισμα, [ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 71.** Καλάβρυτα, [Ν, ΥΓΕ, ΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 73.** Σκεπαστόν (παλ. τοπων. Βισοκά) Καλαβρύτων, θέση Σάλμενα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 74.** Καλάβρυτα, θέση Στρογγυλόβουνο Αγίου Γεωργίου, [Ν, ΠΕ, ΜΕ, ΓΕ, ΡΩΜ]

- Χάρτης 6, αρ. 75.** Καλάβρυτα, θέση Άγιος Κωνσταντίνος, [ΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 76.** Καλάβρυτα, θέση Γκρεμουλ(ι)άς, ή Μονή Αγίων Θεοδώρων, [ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΥΡΩΜ, ΠΒΥΖ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 6, αρ. 77.** Καλάβρυτα, θέση Ξυδιά, [ΥΡΩΜ (;)]
- Χάρτης 6, αρ. 86.** Καλάβρυτα, θέση Μπρίσοβο, ή Πρίμισι, Άγιος Ιωάννης [ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 88.** Καλάβρυτα, θέση Λυσσόνερο, ή Λυσσόβρυση, ή Βροντό, [ΡΩΜ (;)]
- Χάρτης 6, αρ. 89.** Καλάβρυτα, θέση Μονή Αγίας Λαύρας, [ΥΕ ΙΙΑ–ΙΙΒ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 6, αρ. 91.** Άνω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά Θεοτόκου) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 6, αρ. 137.** Σόλος Αιγιαλείας, θέση Λόφος του Αγιο-Θανάση, [Ν (πιθανή θέση), ΠΕ, ΑΡΧ (;), ΚΛ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 6, αρ. 138.** Μεσορρούγιον Αιγιαλείας, [λευκός κύκλος]

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΑΝΑΓΡΑΦΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ 7
(ΦΥΛΛΟ ΧΑΛΑΝΔΡΙΤΣΑ)**

- Χάρτης 7, αρ. 15.** Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μετόχι, [N, ΠΓΕ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 7, αρ. 16.** Λαπαναγοί Καλαβρύτων, θέση Μονή Μακελλαριάς, [ΓΕ (:)]
- Χάρτης 7, αρ. 32.** Οικισμός Λομποκάς Μικρού Ποντιά Καλαβρύτων, θέση Βαρθολομιό [ΓΕ]
- Χάρτης 7, αρ. 33.** Οικισμός Λομποκάς Μικρού Ποντιά Καλαβρύτων, θέση Πουρνάρι, [ΥΕ (:)]
- Χάρτης 7, αρ. 37.** Οικισμός Λομποκάς Μικρού Ποντιά Καλαβρύτων, θέση Κρασιά, ή Αλώνια, [ΥΕ ΠΠΓ]
- Χάρτης 7, αρ. 38.** Οικισμός Μουρίκι Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι), [ΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 7, αρ. 39.** Οικισμός Νεοχώριον Φλαμπούρων Καλαβρύτων, θέση Λίμνα, [ΥΚΛ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 7, αρ. 44.** Οικισμός Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα) Τρεχλού (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Δρούκα Λάκκα, [ΓΕ (:)]
- Χάρτης 7, αρ. 48.** Οικισμός Μενυχαίικα Προφήτη Ηλία (παλ. τοπων. Γκέρμπεσι), θέση Καψαλάκι, [ΑΡΧ]
- Χάρτης 7, αρ. 52.** Οικισμός Λαπάθεια (παλ. τοπων. Λαπάτα) Τρεχλού (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Πουρνάρες [ΓΕ (:), ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 7, αρ. 53.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, [ΚΛ]
- Χάρτης 7, αρ. 57.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Γρανπόπολις, [ΓΕ (:)]
- Χάρτης 7, αρ. 66.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μαρτόπολις, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 7, αρ. 67.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Καστρίτσι [ΥΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 7, αρ. 72.** Τρεχλόν (παλ. τοπων. Τρεκλίστρα) Καλαβρύτων, θέση Σκαμιά, [ΠΑΡΧ]
- Χάρτης 7, αρ. 78.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Λόφος Γλινίτσα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 7, αρ. 79.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Τουρκομνήματα, [ΡΩΜ]
- Χάρτης 7, αρ. 80.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Μπαρτσαίικο Ποτάμι, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 7, αρ. 81.** Κρουονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό), [ΠΑΡΧ, ΕΛΛ]

- Χάρτης 7, αρ. 82.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση (Εντός του οικισμού), [ΥΓΕ]
- Χάρτης 7, αρ. 83.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Καστανιά, [ΚΛ (:)]
- Χάρτης 7, αρ. 84.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Παναγιά, [ΚΛ]
- Χάρτης 7, αρ. 85.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Εκκλησία Αγίου Νικολάου [ΡΩΜ (:)]
- Χάρτης 7, αρ. 87.** Κρυονέριον (παλ. τοπων. Ασάνι) Καλαβρύτων, θέση Αλώνια, [ΠΑΡΧ]
- Χάρτης 7, αρ. 90.** Μανέσιον [=Μάνεσι] Καλαβρύτων, θέση Βρωμονέρι, [ΥΕ ΙΙΙΓ]
- Χάρτης 7, αρ. 92.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Καραμεσιναίικα, (ΠΡ, ΠΓΕ, ΑΡΧ, ΕΛΛ, ΥΒΥΖ)
- Χάρτης 7, αρ. 93.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Αγγελόκαστρο [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 7, αρ. 94.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Μονή Αγίου Νικολάου, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 7, αρ. 95.** Κάτω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Χαρκοσκάλα, [λευκός κύκλος]

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΕΩΝ ΑΝΑΓΡΑΦΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ 8
(ΦΥΛΛΟ ΔΑΦΝΗ)**

- Χάρτης 8, αρ. 96.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Ακλαδούρες, [ΚΛ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 97.** Κραστικοί Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Ταξιάρχες, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 98.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Κωνσταντίνος, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 99.** Κέρτεζη Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 100.** Κέρτεζη Καλαβρύτων, θέση Στους Ασημιούς, ή των Ασημών [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 101.** Κέρτεζη Καλαβρύτων, θέση Σταυρός, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 102.** Κέρτεζη Καλαβρύτων, θέση Παναγιά, [ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 103.** Κέρτεζη Καλαβρύτων, θέση Ράχη Ρουμάνη, [ΥΝ, ΥΕ ΙΙΙΓ, ΠΡ]
- Χάρτης 8, αρ. 105.** Οικισμός Χαρακτινού Κάτω Λουσών (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, [ΚΛ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 106.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Παναγιά, [ΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 107.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Φούρνοι, [ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 108.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Βετελίνο, ή Βετελίνο, [ΕΛΛ, ΡΩΜ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 109.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό), [ΚΛ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 110.** Λουσικόν (παλ. τοπων. Χαμάκου) Καλαβρύτων, θέση Χαμακαίικο Βουνό, ή Κ(ο)υκλάκι, [ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 111.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Τραχάνα, ή Τραγάνες, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 112.** Κάτω Λουσοί (παλ. τοπων. Σουδενά-Άγιος Βασίλειος) Καλαβρύτων, θέση Κολώνες, ή Στάδιο, [Ν, ΓΕ, ΥΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 113.** Λαγοβούνιον Καλαβρύτων, θέση Στου Κατάρα τον Όχτο, [ΜΕ]
- Χάρτης 8, αρ. 114.** Λαγοβούνιον Καλαβρύτων, θέση Ασφακοβούνι, [Ν, ΜΕ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 115.** Λαγοβούνιον Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος, [ΓΕ (:)]

- Χάρτης 8, αρ. 116.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πηγή Λιδαράκια, ή Λιθαράκια [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 117.** Καλλιφώνιον (παλ. τοπων. Σαβανοί, ή Σαβανούς) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό), [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 118.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Παύλες, [ΥΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 119.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Πύργος, ή Άγιος Δημήτριος, [N, ΠΡ (:), ΕΛΛ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 120.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Βορούς, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 121.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Λόφος Τσούκα, [ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 122.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Καταρράχι, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 123.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Μεραίικα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 124.** Κάνδαλος Καλαβρύτων, θέση Κλίκιζα, [N]
- Χάρτης 8, αρ. 125.** Σιγούνιον Καλαβρύτων, θέση Σκάλα, [ΡΩΜ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 126.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Σκόζα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 127.** Οικισμός Λεύκη (παλ. τοπων. Δούνιτσα) Σιγουνίου Καλαβρύτων, θέση Ρημοκκλήσι, [ΠΒΥΖ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 128.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Τροχάλια, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 129.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Πύργος, [ΥΡΩΜ (:), ΥΒΥΖ (:), ΜΤΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 130.** Κάνδαλος Καλαβρύτων, θέση Ύψωμα Μπουρή, [ΥΝ, ΜΕ]
- Χάρτης 8, αρ. 131.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Κόκκορη, [ΓΕ (:), ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 132.** Κάνδαλος Καλαβρύτων, θέση Αρνούγκα, [ΥΕ IIIA–IIIB]
- Χάρτης 8, αρ. 133.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Νεκροταφείο, [ΓΕ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 134.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Ταξιάρχες, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 135.** Πριόλιθος (παλ. τοπων. Συρμπάνι) Καλαβρύτων, θέση Λάκκωμα, ή Λάκκος, [ΠΓΕ]
- Χάρτης 8, αρ. 139.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπράτσικα, [ΠΒΥΖ]

- Χάρτης 8, αρ. 140.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Τρυπήσιο, ή Σπήλαιον των Καστριών, ή Σπήλαιον των Λιμνών, [N, ΠΕ I, ΠΕ II, ΜΕ, ΥΕ I, ΥΕ III, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 141.** Καστρία [=Καστριά] Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, [ΥΝ, ΠΕ, ΜΕ (:), ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 142.** Οικισμός Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Κιόνια, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 143.** Οικισμός Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Κεφαλόβρυσο, [ΥΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 144.** Πλανητέρον [=Πλανητέρου], θέση Πύργος, [ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 145.** Πλανητέρον [=Πλανητέρου], θέση Άγιος Ιωάννης, [ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 146.** Οικισμός Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Κεράσοβα, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 147.** Γλάστρα (παλ. τοπων. Βρόστενα), θέση Άγιος Ιωάννης [ΡΩΜ, ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 148.** Άρμπουνας, θέση Παναγιά Πλανητεριώτισσα, [ΜΤΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 149.** Οικισμός Ελατόφυτον (παλ. τοπων. Μάζι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Διάσελο του Κυνηγού, [ΒΥΖ, ΜΤΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 150.** Οικισμός Άγιος Βλάσιος Γλάστρας (παλ. τοπων. Βρόστενα) Καλαβρύτων, θέση Σερεμετάκι, ή Κλεισούρα, [ΚΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 151.** Οικισμός Καλλιθέας (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης [ΝΝ, ΡΩΜ, ΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 152.** Άγιος Νικόλαος Καλαβρύτων, θέση Τσελεπόγλι [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 153.** Οικισμός Καλλιθέας (παλ. τοπων. Κάνι) Κλειτορίας (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Φιλομάτι, ή Αμπέλια, [ΠΕ, ΥΕ III, ΥΚΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 154.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό), [ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 155.** Δρυμός (παλ. τοπων. Μοστίτσι) Καλαβρύτων [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 156.** Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Θεόδωροι [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 157.** Καστέλλιον Καλαβρύτων, θέση Κάστρο [ΝΝ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 158.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Κοτρώνες, ή Πλάτανος, [ΕΛΛ, ΡΩΜ]

- Χάρτης 8, αρ. 159.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων θέση Λυκουριώτισσα, ή Λυγουριώτισσα, [ΚΛ (:), ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 160.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Γυμνάσιο, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 161.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Δημοτικό Σχολείο, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 162.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Καρούζου (Στα δυτικά του χωριού), [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 163.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων θέση Κιάφα [ΚΛ (:), ΕΛΛ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 164.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων θέση Στο δημόσιο δρόμο [ΡΩΜ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 165.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Δημήτριος, ή (Εντός του χωριού), [ΚΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 166.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Παντελεήμονας, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 167.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κοίτη ποταμού Καρνέσιου [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 168.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Στα Μνήματα [ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 169.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Ξερόκαμπος, ή Τρούπα [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 170.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Φραγκοκκλήσι, ή Παναγιά [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ, ΠΒΥΖ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 171.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Ταξιάρχες [ΡΩΜ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 172.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Λόφος Τσιούγκα, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 173.** Τουρλάδα Καλαβρύτων, θέση Παλιόπυργος [ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ III]
- Χάρτης 8, αρ. 174.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κάπου Καλύβι, [ΚΛ (:)]
- Χάρτης 8, αρ. 175.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Πέτρος [ΥΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 176.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Ράχη (Στα ανατολικά του χωριού), [ΡΩΜ, ΥΒΥΖ (:)]

- Χάρτης 8, αρ. 177.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων θέση Γυναικείο Χάνι, ή Ξυδιάς [ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 178.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων θέση Νταμάρι, [ΚΛ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 179.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ρηγαίικο χωράφι, [ΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 180.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Καρποτένι, [ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 181.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλάτι, ή Καταρράχη, [ΥΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 182.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 183.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Ζαγορίτσα, ή Παλαιόπολις (Αρχαίος Κλείτωρ), [Ν, ΠΕ, ΜΕ, ΠΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 184.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Κόντρα, [ΥΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 185.** Παλαιοκατούνα (παλ. τοπων. Μοστιτσιάνικα Καλύβια, ή Κάτω Δρυμός) Καλαβρύτων, [ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 186.** Κλειτορία (παλ. τοπων. Μαζαίικα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 187.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων, θέση Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 188.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Κιβούρια, ή Κουβούκλι, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 189.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων θέση Παλιόνταρα, ή Κολώνες, [ΚΛ (;), ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 190.** Άνω Κλειτορία (παλ. τοπων. Καρνέσι) Καλαβρύτων θέση Γρασίδι του Παλιόνταρα [ΚΛ (;), ΡΩΜ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 191.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια], θέση Διάσελο της Τριανταφυλλιάς, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 192.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αρβανιτόλακκα [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 193.** Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά) Καλαβρύτων, θέση Ξυδιά [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 194.** Λευκάσιον (παλ. τοπων. Τσορωτά) Καλαβρύτων, θέση Αγία Παρασκευή [λευκός κύκλος]

- Χάρτης 8, αρ. 195.** Κλείτωρ [=Κλείτουρας] Καλαβρύτων, θέση Αγία Μαρίνα, [ΓΕ (;), ΠΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 196.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Σουληνάρια, [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 197.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλατάκι, ή Παλάτι, [ΜΤΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 198.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Παλιοχώρι, [Ν, ΓΕ (;), ΒΥΖ, ΥΒΥΖ, ΜΤΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 199.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Πάνω Βίλα, [ΠΕ (;), ΡΩΜ, ΥΡΩΜ, ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 200.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Άγιος Νικόλαος, [ΡΩΜ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 201.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια], θέση Διάσελο του Αγιο-Λιά, [λευκός κύκλος, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 202.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Ράχη Μπραΐμη, [ΠΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 203.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Βαρικά, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 204.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Μονή Αγίου Αθανασίου, [ΡΩΜ, ΜΤΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 205.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κυράς το αμπέλι, ή Σκυράμπελι, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 206.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Κάτω Νίστα, [ΑΡΧ, ΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 207.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Ράχη του Πύργου [λευκός κύκλος, ΥΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 208.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Χελωνοσπηλιά [ΝΝ, ΠΕ, ΜΕ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 209.** Λυκουρία [=Λυκούρι, Λυκούρια] Καλαβρύτων, θέση Πηγές του Λάδωνα [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 210.** Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λειμιτζίνες, ή Λιμέντζες [ΡΩΜ, ΥΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 211.** Κυνηγάρης Φιλίων Καλαβρύτων, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 212.** Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Πύργος, [ΥΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 213.** Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, θέση Λουτρό, ή Λούστρα, [ΜΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 214.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Χάνια, [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 215.** Οικισμός Σελλά Παγκρατίου Καλαβρύτων, θέση Κλήμα του Πausανία, [ΜΤΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 216.** Φίλια Καλαβρύτων, θέση Κόστρες, [ΡΩΜ, λευκός κύκλος]

- Χάρτης 8, αρ. 217.** Παγκράτιον Καλαβρύτων, θέση Πάτρεις, ή Ρίζα Αμπέλια, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 218.** Καλύβια Φιλίων Καλαβρύτων, [ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 219.** Παγκράτιον Καλαβρύτων, θέση Συκιές, [ΠΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 220.** Παγκράτιον Καλαβρύτων, θέση Παλαιόπυργος, ή Παλιόπυργος, [ΒΥΖ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 221.** Οικισμός Στενόν Παγκρατίου Καλαβρύτων, θέση Πανουργιά Αχλάδες, ή Πανουργιά Αλωνάκια, [ΡΩΜ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 237.** Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) Καλαβρύτων, θέση Τάρταρης, ή Κάστρο του Σοπωτού, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 238.** Αροανία (παλ. τοπων. Σοπωτό) Καλαβρύτων, [Ν (πιθανή θέση), ΥΑΡΧ, ΚΛ (;), ΒΥΖ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 274.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), θέση Στα Λάζια, [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 275.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), [ΚΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 276.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), θέση Χάνι, ή Χάνι του Πίττα [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 277.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), θέση Λόφος Αγίου Αθανασίου [ΓΕ, ΥΑΡΧ, ΚΛ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 278.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Μητρόπολη, [ΓΕ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 279.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), θέση Τρούπα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 280.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Πηγή Αγίου Ανδρέα, [ΚΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 281.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κοτσοβούνι, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 282.** Αμυγδαλέα (παλ. τοπων. Μαμαλούκα), θέση Βορός, [ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 283.** Πεύκον (παλ. τοπων. Τσαρούχλι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος, ή Κάστρα, [ΠΕ, ΓΕ (;), ΕΛΛ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 284.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Τρούπα, [λευκός κύκλος, ΠΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 285.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδωτή, [ΠΓΕ (;), ΓΕ(;), λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 292.** Κάτω Χόβολη Καλαβρύτων, θέση Κάστρο, ή Φαβοβούνι, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 302.** Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) Καλαβρύτων, θέση Κιούπια, [ΠΕ, ΓΕ]

- Χάρτης 8, αρ. 306.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χάνι Ζουλούμη, ή Στέρνα Ζουλούμη, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 307.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιοκατούνα, [ΕΛΛ]
- Χάρτης 8, αρ. 308.** Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) Καλαβρύτων, θέση Σκοτεινή, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 309.** Σκοτάνη (παλ. τοπων. Κόκοβα) Καλαβρύτων, θέση Φραγκοκκλήσι, [ΡΩΜ]
- Χάρτης 8, αρ. 312.** Νάσια Καλαβρύτων, θέση Ποταμιά, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 313.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τσάρκος, [ΡΩΜ (;), λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 314.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Τρανή Βρύση, [λευκός κύκλος, ΜΤΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 315.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Αλίστρες, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 316.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Δεμέστιχα, ή Καλύβια, [λευκός κύκλος, ΠΒΥΖ (;), ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 317.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Μετόχια, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 319.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Γλανιτσά, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 320.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Σμίξη, ή Φωταίικα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 321.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Αθανάσιος, [ΠΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 8, αρ. 322.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Βασιλικού Λάκκα, ή Δυτικό Κάστρο Δάφνης, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 8, αρ. 323.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Δρυμώννα, ή Ανατολικό Κάστρο Δάφνης, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 324.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Γούπατα, [ΥΒΥΖ (;), λευκός κύκλος]
- Χάρτης 8, αρ. 325.** Δάφνη (παλ. τοπων. Στρέζοβα) Καλαβρύτων, θέση Χαλίκι, [λευκός κύκλος]

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΑΝΑΓΡΑΦΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ 9
(ΦΥΛΛΟ ΚΕΡΤΕΖΗ)**

- Χάρτης 9, αρ. 104.** Άνω Βλασία Καλαβρύτων, θέση Διάσελο, [ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΕΝΕΤ]
- Χάρτης 9, αρ. 222.** Λεχούριον Καλαβρύτων, θέση Βιλιβίνα, [ΡΩΜ (:)]
- Χάρτης 9, αρ. 223.** Λεχούριον Καλαβρύτων, θέση Αλυσσό, [ΡΩΜ (:)]
- Χάρτης 9, αρ. 224.** Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Σπήλαιο Δροβολοβού, [Ν (πιθανή θέση), ΚΛ]
- Χάρτης 9, αρ. 225.** Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κουβούκλια, [ΥΒΥΖ, ΕΝΕΤ]
- Χάρτης 9, αρ. 226.** Δεσινόν Καλαβρύτων, θέση Στα Βορράλωνα, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 227.** Οικισμός Δροβολοβόν Καμενιάνων Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Ιωάννη Βερροίου, [ΠΒΥΖ, λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 228.** Καμενιάνοι Καλαβρύτων, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 229.** Καμενιάνοι Καλαβρύτων, θέση Αλώνι του Ξενοχρήστου, [ΥΑΡΧ, ΚΛ]
- Χάρτης 9, αρ. 230.** Καμενιάνοι Καλαβρύτων, θέση Ναός Αγίου Αθανασίου, [ΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 231.** Καμενιάνοι Καλαβρύτων, θέση Παναγιά, [ΠΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 9, αρ. 232.** Λιβάρτζιον Καλαβρύτων, θέση Κτήμα Καραπιπέρη, [Ν, ΑΡΧ, ΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 233.** Καμενιάνοι Καλαβρύτων, θέση Μεγάλη Βρύση, ή Νερομάνα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 234.** Οικισμός Λιβαρτζινόν Λιβαρτζίου Καλαβρύτων, θέση (Επί της Επαρχιακής οδού Τριποτάμων – Σοπωτού – Καλαβρύτων), [ΠΡ (:), ΑΡΧ (:), λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 235.** Αγρίδιον Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κάστρο του Αγριδίου, [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 236.** Αγρίδιον Καλαβρύτων, θέση Παλιορούμελη, ή Παλιοχώρι [ΜΤΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 9, αρ. 239.** Αλέσταινα Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Ανάργυροι, [ΠΒΥΖ (:)]
- Χάρτης 9, αρ. 240.** Αλέσταινα Καλαβρύτων, θέση Άγιοι Θεόδωροι, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 241.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελουκός, [ΚΛ, ΕΛΛ]

- Χάρτης 9, αρ. 242.** Οικισμός Άνω Ψωφίς Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Εντός του οικισμού), [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 243.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Πόρτες, ή Γαλαρία, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 244.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύσες του Καλόγερου, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 245.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βασιλική, [N (πιθανή θέση), ΚΛ, ΕΛΛ]
- Χάρτης 9, αρ. 246.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κρεμμυδόγιαννη, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 247.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σφακιερό, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 248.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο, ή Κοκκινιά, ή Πρασινίτσα, [ΜΕ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΒΥΖ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 249.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μαγαζιά, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 250.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Λόφος Μπαρμπανίτσα, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 251.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ιωάννης, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 252.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Μονή Τριποτάμων, ή Κοιμήσεως Θεοτόκου, [ΑΡΧ (;), ΚΛ (;), ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ, ΠΒΥΖ, ΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 253.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση (Μέσα στο χωριό), [ΓΕ, ΥΓΕ, ΑΡΧ, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΡΩΜ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 254.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Βρύση του Κατριβά, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 255.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Αγραπιδιά Ελένης, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 256.** Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα) Ηλείας, θέση (Μέσα στον οικισμό), [ΚΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 257.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Ελληνικό, [N, ΕΛΛ]
- Χάρτης 9, αρ. 258.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Σχολικό Συγκρότημα, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]

- Χάρτης 9, αρ. 259.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομάγγανο, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 260.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Εβραϊκή Λάκκα, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 261.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Παλιομονάστηρο, ή Μοναστήρια, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 262.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Χάνι Μπάμπουρα, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 263.** Οικισμός Κάτω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Κάτω από τη γέφυρα, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 264.** Οικισμός Άγιος Βασίλειος Σειρών (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Βασιλείου, [Ν, ΠΡ, ΚΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 265.** Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα) Ηλείας, θέση Κατεβάτες, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 266.** Αλέσταινα Καλαβρύτων, θέση Παλαιβός, [ΠΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 267.** Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα) Ηλείας, θέση Δεντρούλια, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 268.** Ορεινή (παλ. τοπων. Μοστενίτσα) Ηλείας, θέση Παλιοφυτειές, [ΚΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 269.** Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Αγίου Γεωργίου, [ΡΩΜ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 270.** Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Πηγή του Φλαμπουριάρη, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 271.** Οικισμός Άνω Τριπόταμα Τριποτάμων Καλαβρύτων, θέση Πλάτανος του Παυσανία, ή Κεφαλόβρυσο [ΥΚΛ, ΕΛΛ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 272.** Σειραί (παλ. τοπων. Βερσίτσι) Καλαβρύτων, θέση Λόφος Βίτσι, [Ν (πιθανή θέση), ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 273.** Δεχούνι Καλαβρύτων, θέση Κεραμιδιά, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 286.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Τρίφτα [ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 287.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Μπούρμπουλας, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 288.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Αθανάσιος, ή Αβρότι, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;), ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 289.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Δυτικές υπώρειες Προφήτη Ηλία, ή Δεξαμενή, [ΚΛ, ΕΛΛ, λευκός κύκλος]

- Χάρτης 9, αρ. 290.** Οικισμός Βεσιναίικα Καλύβια Βεσινίου Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο Βαρδάλας, [YBYZ]
- Χάρτης 9, αρ. 291.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Διάσελο, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 293.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Παλιόκαστρο της Τσιούγκας [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 294.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χείμαρρος Αυτίτσαινας, [ΑΡΧ (;), ΚΛ (;), ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 295.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Αρτυμα, [ΚΛ (;), ΕΛΛ (;), ΡΩΜ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 296.** Νέα Πάος Καλαβρύτων, [ΚΛ, ΒΥΖ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 297.** Νέα Πάος Καλαβρύτων, θέση (Χώρος Αθλητικού Κέντρου), [ΥΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 298.** Νέα Πάος Καλαβρύτων, θέση Άγιος Γεώργιος [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 299.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Σκουπίτσι, ή Σκουπίτσα [Ν, ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 300.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Μαρμαράλων, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 301.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Άγιος Ανδρέας, [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 303.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Χάνι του Καλαθά, [ΚΛ, ΕΛΛ, ΡΩΜ]
- Χάρτης 9, αρ. 304.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Κουκούλες, [ΕΛΛ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 305.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση (Λόφοι νότια της ακρόπολης), [λευκός κύκλος]
- Χάρτης 9, αρ. 310.** Πάος (παλ. τοπων. Σκούπι) Καλαβρύτων, θέση Συνοικισμός Μπάφι, [ΠΒΥΖ, ΥΒΥΖ]
- Χάρτης 9, αρ. 311.** Δεχούνι Καλαβρύτων, θέση Μεγάλο Δένδρο, [ΥΒΥΖ (;)]
- Χάρτης 9, αρ. 318.** Νάσια Καλαβρύτων, θέση Χώτσα, ή Καστέλλι, [ΥΒΥΖ]

**ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΑΝΑΓΡΑΦΟΜΕΝΩΝ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ 10
(ΦΥΛΛΟ ΔΕΡΒΕΝΙΟΝ)**

Χάρτης 10, αρ. 136. Οικισμός Χαλκιάνικα Περιστεράς Αιγιαλείας, [λευκός κύκλος]